

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA‘MUN AKADEMIYASI**

XORAZM MA‘MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

**2024-6/4
Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi**

Xiva-2024

Bosh muharrir:*Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.***Bosh muharrir o‘rinbosari:***Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.***Tahrir hayati:**

Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.
Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.
Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.
Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.
Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.
Ametov Yakub Idrisovich, d.b.n., prof.
Babadjanov Xushnut, f.f.n., prof.
Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dos.
Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.
Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.
Gandjayeva Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.
Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.
Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.
Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.
Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.
Ismailov Is‘haqjon Otabayevich, f.f.n., dos.
Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.n., dos.
Jumanov Murat Arepbayevich, d.b.n., prof.
Kadirova Shaxnoza Abduxalilovna, k.f.d., prof.
Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.
Karabayev Ikramjan Turayevich, q/x.f.d., prof.
Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc
Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.
Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dos.
Qutlijev Uchqun Otaboyevich, f-m.f.d.
Lamers Jon, q/x.f.d., prof.
Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.
Maxmudov Raufjon Baxodirovich, f.f.d., k.i.x.
Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.
Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.

Pazilov Abduvayit, b.f.d., prof.
Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dos.
Ramatov Bakmat Zaripovich, q/x.f.n., dos.
Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.
Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.
Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dos.
Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.
Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.
Sadullayev Azimboy, f-m.f.d., akad.
Salayev San‘atbek Komilovich, i.f.d., prof.
Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.
Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.
Safarov Alisher Karimdjaniyevich, b.f.d., dos.
Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.
Sobitov O‘lmasboy Tojxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.
Sotipov Goyipnazar, q/x.f.d., prof.
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, b.f.d., akad.
Xollijev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.
Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.
Cho‘ponov Otanazar Otojonovich, f.f.d., dos.
Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.
Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.
Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.
O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.
O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.
Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.
Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.
Xudayberganova Durdona Sidiqovna, f.f.d.
Xudoyberganov Oybek Ikromovich, PhD, k.i.x.

Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№6/4 (115), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2024 y. – 506 b. – Bosma nashrning elektron varianti - <http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma‘mun akademiyasi

МУНДARIЖА

FILOLOGIYA FANLARI

Abdullayev F.X. Tergovchilar nutqida ritorikaning gender xususiyatlari	7
Abdullayeva G. Bolalar she'riyatida lirik qahramon ifodasi	10
Abdullayeva G.N. Vafo va xiyonat ziddiyati	12
Abdullayeva P.U. Ellipsis va substitutsiya hodisalari	15
Abdurahmonova H.Yu., Nishonov P.P. XIX asrda fransuz adabiyoti: qishloq turmush tarzi manzaralari va adabiy tendensiyalar	18
Abdurakhmonova A. Clarity counts: avoiding ambiguity through proper punctuation	20
Abdusagatova F. Radio eshittirishdagi yangi yo'nalishlar - davr talabi	23
Abmadova M.I. O'zbek va ingliz tillaridagi diplomatik terminlarning qiyosiy tahlili	26
Ahmadiyeva S.M., Shavkatova N.Z. Pragmatonimlarda stilistik vositalarning qo'llanilishi	28
Ahmadjonov M.A. O'zbekiston bosma nashrlari va blogosferasida bank-moliya mavzusining talqini: xususiyatlar, ziddiyatlar va tendensiyalar	31
Ahmadzade O. Functional styles of the Azerbaijani literary language of the XIX and early XX centuries in the researches of academician Tofiq Hajiyev	34
Akhmedova S.H., Bafoyeva D.D. Linguistic and cultural characteristics of english and uzbek proverbs	37
Alimova K.M. Postmodernizm davri kampus romanlari poetikasi	39
Allaberganova R., Maxmudov R. Qadimgi turkiy qavmlardagi ayrim shaxs nomlarining antropotsentrik tadqiqi	43
Allayev Z.M. Development of oneirosphere in traditional China	46
Aliyeva Z.A. Ornitonim komponentli frazeologik birliklarda portrativ ma'nolarining kognitiv xususiyatlari	49
Alqarov N.A. Investigating Utopian and Dystopian Motifs within Germanic and Romantic Literary Traditions	51
Amonov H.H., Raximova G. Pahlavon Mahmud she'riyatida ilm-ma'rifat afzalliklari va nodonlikning illatlari talqini	55
Amonova Z.Q., To'rayeva M.T. Alisher Navoiy lirikasida ma'shuqa uzvlarining badiiy talqinlari	58
Amonov U.S., Saparova Sh.R. Sadridin Ayniy bolalar adabiyotining asoschisi	62
Anvarova S.M. Translating names of uzbek national clothes into english language	65
Atadjanova S.A. "Zubdatu-t-tavorix" asari she'riy shakllaridagi ma'naviy san'atlar	67
Ataniyazova D. Sh. Pragmatical characteristics of english and uzbek proverbs with food components	70
Ataxanova V.R. «Kitobi dadam qo'rqt» va Xorazm dostonlarining motivlar tizimi bo'yicha tahlili	73
Avezova A.M. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostonlari qiyosiy adabiyotshunoslik aspektida	75
Axmadaliyeva S.M. Onomastik ko'lam va unda pragmatonimlarning o'rni	78
Axtamova B.A. S.Ayniyning "Doxunda" asarida nutqiy muloqotning sotsiopragmatik xususiyatlari	81
Azamatova G.S. Category of number in german language	84
Babajanova L.J. Bilingual tezaurus yaratishda muammo va qiyinchiliklar. O'zbek va ingliz tillardagi fe'llarning valentlik munosabati masalalari	87
Babayeva P.T. Lexical-semantic features of onomastic units and points of development in fiction	90
Bakhronova B. The ways of improving note-taking skills in sequential translation	92
Baxranova D.U., Qarshiyeva L.Z. Fe'l so'z turkumiga oid so'zlarda polisimiyaning hosil bo'lishi	95
Baymuratova X.A. "Firdavs ul-iqbol" asarida qo'llangan ayrim kosmonimlar xususida	99
Berdibekova H.M. O'zbek tilidagi falsafiy terminlarni ta'limiy korpusda teglash masalasi	102
Boboxonova S.X. Nemis va o'zbek tillarida hozirgi -kelasi zamonni o'rgatishning metodikasi	105
Botirbayeva Z., Bahodirova F. Giperbola (mubolag'a san'ati)ning reklamadagi o'rni	107
Burxanova M.M. Hid konseptining verballashuvi	111
Choriyev U. Jadid ma'rifatparvarlari yaratgan darsliklarning ilmiy ahamiyati	113
Davlatnazarov D.R. "Go'ro'g'lining tug'ilishi" dostonining versiyalaridagi antroponimlarning farqlanishi	116
Djalilova D.Z. "Javzo" romanida malikalar obrazi tahlili	119
Do'smatov S. Hamadoniy va Hariyiy maqomalarining o'ziga xosliklari	121
Egamnazarova D.Sh. Analyzing syntactic deviations through patterns, purposes, and perceptions	124

Ergashev D. Translation of terms as key units of a special text	126
Ergasheva X. Qishloq xo'jaligiga oid atamalarining leksik-semantik xususiyatlari	129
Eshqobilova O. Ingliz va o'zbek tili so'z birikmalari tuzilishining konseptual-kognitiv tasviri va matn shakllantirish imkoniyatlari	131
Fayzullayeva R. Ilk yozma manbalardagi vatan talqinining Sirojiddin Sayyid ijodiga ta'siri	134
Gafurova S.U. "Tavorixi guzida – Nusratnoma" asarida qo'llangan etnonimlar	137
Ganiyeva Sh., Dadajonova M. Topishmoqlarda narsa-predmet nomlarining yashirin ifodasi va uni o'qitish masalalari	140
Hakimjonova R. Tushbitiklarda arxetip obrazlar	143
Ibragimova I.A. Olamning individual lisoniy manzarasi tushunchasi	147
Ibragimova I.A. Til va tafakkurning birlashtiruvchilik xususiyati	149
Israil M. Qayta qurish davridagi o'zbek gazeta matnlarining lisoniy-uslubiy jihatlar: sotsiolingvistik yondashuv	152
Jabborova Z.M. Jahon va o'zbek tilshunosligida publisistik uslub va uning turlari	156
Jalilova M.Z. To'y-marosim nomlarini bildiruvchi ayrim etnografizmlar xususida	159
Jo'rayeva N.Sh. Evfemizm, yohud yumshoq muomala fransuz ayollari talqinida	162
Jumanazarova N. Xiva toponimining kelib chiqishi	164
Husanova D. Points of intersection and differences in the fields of lexical synonymy and graduonomy	167
Karshieva Sh.Sh. Criteria for formation of innovative speech units in english and uzbek languages	170
Kiryigitova N. Amir Temur obrazining badiiy ijodda yoritilishi	172
Komilova G.T. Linguoculturological analysis of gender characteristics in uzbek artistic speech	175
Kurbanova I.Sh. Ingliz va o'zbek tillarida morfologik usulda yasalgan temir yo'l terminlari	178
Kuryozova D., Yodgorova N. Shermuhammad Munis tarjimasidagi "Ravzatu-s-safo" asarida qo'llanilgan ayrim eroniy leksik birliklar tahlili	180
Liu Likun Classification and characteristics of modern chinese color words	184
Madaminova D.B. Isajon Sultonning "Bilga xoqon" romanida maqollardan foydalanish mahorati	188
Madieva M.Yu. Cultural features of brand names	190
Mamajonov M.Yu. Ishtirokchilar xususiyatlariga ko'ra muloqotning psixolingvistik o'rganish tarixi	194
Masharipov M.M. Mahmudxo'ja Behbudiy publitsistikasida semantik okkazonalizmlarning nutqiy voqelanishi	196
Mavlonov A. L. Vilderning "Preriyadagi kichkina uy" asarida tarixiy janr xususiyatlarining davr va insonlar, ko'chmanchi oila munosabatlari tasviri orqali ifodasi	200
Maxammatova F. Abdulla Qahhor uslubidagi ayrim o'ziga xosliklar haqida mulohazalar	202
Maxmitova D.S. Alisher Navoiy asarlarida insoniy fazilatlar haqida	205
Maxmudov R., Matkarimova G. Ingliz va o'zbek tillaridagi ayrim fitonimik frazeologizmlarning qiyosiy tahlili	208
Maxmudov R., Yusupova S. Dunyo xalqlaridagi allalarning lingvokulturologik xususiyatlari	212
Meylieva G.M. Teaching terminology in language for specific purposes	215
Muhammadiyeva N.X. O'zbek tilshunosligida terminologik tizim tahlilining asosiy tamoyil va yo'nalishlari	217
Muhammadiyeva Sh.A. Ayol va erkak obrazlarining shakllanishida ingliz va o'zbek til madaniyatidagi ekstralingvistik faktorlar	220
Murodova A.X. O'zbek va turk tillarida "boylik" konseptini ifodalagan frazeologik iboralar	222
Mustafayeva M.B. Ingliz tilidagi modal so'zlarning semantik xususiyatlari	227
Muxiddinova S.A. Til va madaniyatning hozirgi zamon tilshunosligidagi talqini	229
Naimjonova I.M. Tilshunoslarning "maydon" hamda "semantik maydon" tushunchasiga turlicha yondashuvlari	233
Najmiyeva P.T. Yapon tilidagi qo'shimchalar vazifalarining umumiy tasnifi va ularning o'zbek tilidagi qo'shimchalar vazifalari bilan qiyosiy tahlili	235
Nazarova D.B. O'zbek tili ish yuritish uslubining tasniflanishi	238
Nazarova Z.K. The study of english somatic phraseology with uzbek language	241
Niyazova D.F. Relationship between speech theory and speech acts	243
Nuraliyev G'.Q. Taqlid so'zga yuklangan ma'no	246
Nuritdinova R. Sotsiolingvistika sohasi	249

Odinayeva N.L., Norqulova M. The depiction of female main characters in the novel “gone with the wind” by margaret mitchell	251
Otajonova D.B. Shaxs omiliga yo'naltirilgan antroposentrik tahlil	254
Qalandarov Sh. Boshlang'ich sinf darsliklaridagi ertak namunalarning lingvopoetik tahlili	257
Qalandarov Sh. Ertak janr xususiyatlari	259
Qarshiyeva Sh.Sh. Ingliz va o'zbek tillarida innovatsion iqtisodiy nutqiy birliklarning struktur tahlili	262
Qodirjonova I.B. O'zbek adabiyotida yetim obrazi va yetimlik motivining vujudga kelishi va ularning tadriji	265
Qodirova M.S. Tohir Malikning “Alvido bolalik” asarida qo'llangan parantez birliklar tahlili	269
Qosimova X.O. Turli tizimdagi tillarda kirish bo'laklar va ularni ifodalovchi sintaktik vositalar	273
Rabieva M.G. Speech norm and dysphemia	275
Radjabkulov O.R. Evfemizmlar va ularning shakllanish turlari	278
Ruzimatova G.Sh. O'zbek bolalar she'riyatida ruhiyat tasvirining badiiy talqini	282
Ruzmatova N.N., Jurayeva I.A. Adequacy and equivalency issues in translation	285
Safarova Sh.A. “Hayrat ul-abror” dostonida “me'roj” tasviri	287
Safarova Z.T., Narzulloyeva M.N. Charlz Dikkensning “Oliver Twist” romanida bolalarga nisbatan adolatsizlikning tasviri	290
Saparova Sh.R. Bolalar adabiyotini o'qitishda Sadriddin Ayniy hayoti va ijodiga murojaat	292
Sapayeva V., Maxmudov R. Qadimgi yunon-rim tillaridan o'zlashgan ayrim arxitektura-qurilish atamalarining etimologik tadqiqi	294
Saydalieva A.E. Irony and literary theory	297
Seytniyazova G.M. Shoir S.Ibragimov she'rlarida tasvir va ularning badiiy tarjimalarda takrorlanishi	299
Shaxobiddinova Sh.M. Asosiy tushunchalarning kontseptual maydonlarini modellashtirish	305
Sharipova D.R. “Ma'naviyat” leksik-semantik kategoriyasiga oid sinonimlarning integral va differensial xususiyatlari	307
Sheraliyeva M.I., Maxmudjonova N. Cho'lponning “Kecha va kunduz” romanida qo'llanilgan sinonimlar tasnifi	310
Shukurova S. Psychological and social aspects of the tragedy of suicide in english and uzbek literature	312
Sindorov L.K. Oybekning “Navoiy” rominidagi oshxona buyum va jihozlariga oid leksemalar	315
Sobirova D.R. Tibbiy reklamalarda lokutiv nutqiy akt	318
Sotvoldiyeva I. Ingliz va o'zbek tillaridagi kollokvializmlarning qiyosiy tahlili	320
Suvanova M. Marosimlarga oid etnografik lakunalar lisoniy birlik sifatida	323
Tadjimatova G.Sh., Arslanbekova Sh.D. Language policy and the emergence of lingua franca among young language learners	326
Teshaboyev D.R. Ilmiy nutq uslubida qo'llanuvchi havola bo'lakli ergash gapli qo'shma gaplar	329
Teshaboyev D.R. Navoiy asarlarida qo'llangan “shaxs” arxisemali leksemalar tadqiqiga doir	332
Toliyeva Sh.I. Lingvistik ekspertizaning tasnifi masalasi	334
Toshboyeva O.E. Tilshunoslikda terminologiya va nominatsiya: nazariy asoslar va farqli jihatlar	337
Turdimurodova U. Linguistic and cultural features of alternative phrases in english and uzbek languages	340
Tuxtanazarova S.U. Konsept - olamning konseptual manzarasining birligi sifatida	343
Tuxtanazarova S.U. Linguaculturology: bridging linguistics and culture	346
Tuxtasinova Z. M. Haqoratning konsept sifatida voqelanishi	348
Uluqov N., Jalilova M. “Boburnoma”da Namangan viloyati toponimiyasi talqini	351
Uluqov N., Xalilova N. Qo'qon xonligiga oid tarixiy ayollar ismlarining lisoniy xususiyatlari	355
Umarova I.A. Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romanida tarixiy haqiqat va badiiylilik	358
Vaxobjonova R. Publitsistik uslubning leksik-semantik xususiyatlari	361
Xakimov A.A. Matn ustida ishlash yo'sinlari	364
Xalilova D., Qurbonov J. Ertaklarning tarkibiy va semantik xususiyatlari	366
Xamidova N.I. Eksperimental fonetika: xususiyatlari va imkoniyatlari	368
Xamidova N.Yu. Fransuz va o'zbek tillaridagi antonim so'zlarning qiyosiy tahlili	373
Xamroyeva D.J. Sarguzasht adabiyotida anaxroniyaning ko'rinishlari	376
Xidirov O.J. O'zbek tili korpusida so'z birikmalarini sintaktik teglash	378
Xolmuradova J.I. Shevaga xos so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra farqlanishi	381

Xudoyberdiyeva G.Sh. Ingliz adabiyoti adiblarining fantastik janrdagi asarlarida psixologik mahorat	385
Yuldashev J.U. Said Ahmad romanlarida o'xshatishlar lingvopoetikasi	388
Yuldasheva M.A. Badiiy adabiyotda pretsedent nomlar va ularning matn talqinidagi o'rni	391
Yuldasheva M.A. Exploring the role and impact of intertextual devices in literary texts	393
Yuldasheva M.A. Implicit meanings in english proverbs	396
Yusupova H.U. Specific features of bildungsroman in "The kiterunner" by Khaled Hosseini	400
Zarpillayeva Sh.Z. "Sabo va Samandar" romanida mumtoz adabiyot an'analari	403
Ziyadullayeva M.T. Lexical-semantic features of addressing women in english and uzbek languages	405
Абдувахобова Д.Э. Лексическая многогранность и богатство русского языка	408
Абдуллаева Б.К. Образы влюбленных и соперника	410
Абдуллаев Х. Раскрытие экологических метафор: исследование синергии языка и экологии посредством эколингвистики	414
Агзамходжаева Ш.С. Образ влюбленного в суфийском учении Алишера Навои	416
Акбарходжаева Ф.А. Тиббиёт терминларининг белгили критериялари: шаклланиши ва ривожланиши	420
Алиева З.Р. Идеографический словарь как коммуникативная система и справочник для билингвов	424
Аскарова Ш. Семантическая интерференция как источник ошибок при изучении третичного языка	426
Велишаева Э.С. Лингвостатистические характеристики общезыкового и индивидуально-авторского употребления фразеологизмов в художественной прозе В.В. Набокова	429
Джафарова Д.И. "Хотира" тушунчасининг тилшуносликдаги ўрни ҳамда фанлар билан боғлиқлиги	431
Зоҳидова Д. Навоий лирикасида хижроннинг поэтик талқини	435
Исмоилова М.И. Рус тилида поссессивликнинг ифодаланиши	438
Ишанкулова Г.Р. "Бобурнома" асаридаги жой номларининг лексикографик талқини	441
Камалходжаева С.С. Анализ речевого поведения следователя на допросе: судебная лингвистика раскрывает тонкости коммуникации	444
Каримова З.Ф. Ундов сўз-гапларнинг лингвопоэтик хусусиятлари	446
Каюмова Н.К. Фразеологизм как составная целостная единица языка лексические особенности фразеологизмов	449
Кушматова М.С. Структурно-грамматические особенности фразеологических единиц в русском, английском и узбекском языках	452
Мавланова Д.С. Лингвокультурные особенности пословиц в русском и английском языках	455
Мавланова Д.С. Роль и место пословиц и поговорок в системе языка и их лингвистические особенности	457
Махсудова Н. Халқ мақолларида ўзбек миллий қиёфаси	460
Мусаев А.С. Современная лингвистическая научная парадигма и структурализм	465
Мухторова М.М. Прагмалингвистическое исследование акта упрека в современном английском языке	468
Мўминова Г. Шавкат Раҳмон шеърларида эстетик идеалнинг ифодаланиши	471
Отажанова М.О. Жадид адабиётида Амир Темур образи	475
Пўлатова Ў.С. Инглиз юридик терминларининг лексик – семантик ифодаланиши	480
Раҳманов Г.Н. О структурно-семантической классификации общественно-политической лексики	483
Умарова М.С. Применение корпусной лингвистики в компьютеризированном обучении иностранным языкам	486
Усманова Ш. Қўқон хонлиги давридаги ўзбек шоирлари ижодининг лингвомаданий хусусиятлари	488
Файzieva C.A. Совместимые лексические единицы входного и выходного языков: ядро параллельных текстов	492
Ходжаева Г.Б., Салаева Г.Ф. Ўзбек тилига сўз ўзлашиш жараёни	494
Худойбергенова Н.М., Жуманиязова Д.К. Лексический аппарат языка как динамическая система	497
Қурбонов А.Ш. Мавжуда Ҳамидова тавсифлаган ва илмий муомалага киритган асарлар	500

UO'K 81'1

TERGOVCHILAR NUTQIDA RITORIKANING GENDER XUSUSIYATLARI*F.X.Abdullayev, mustaqil tadqiqotchi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent*

Annotatsiya. Mazkur maqolada tergovchilar nutqida ritorikaning gender xususiyatlari ochib berilgan. Tilshunoslikdagi "gender" termini erkak va ayollar nutqida muayyan jamiyatdagi mavjud ijtimoiy meyor va madaniy an'analar negizida shakllangan xatti-harakatlar majmuining ifodalanishini sifatida tahlil etilgan. Shuningdek, tilshunos olimlarning genderga oid aspektni tadqiq etish masalalariga oid tadqiqot ishlari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: tergovchilar nutqi, gender xususiyatlari, ijtimoiy meyor, madaniy an'analar, ijtimoiy muhit ta'siri, tizimli yondashuv.

Аннотация. В данной статье раскрываются гендерные особенности риторики в речи следователей. Термин «гендер» в лингвистике анализируется как выражение совокупности моделей поведения, сформированных на основе существующих социальных норм и культурных традиций в речи мужчин и женщин. Также анализируются научные работы лингвистов по вопросам исследования гендерного аспекта.

Ключевые слова: речь исследователей, гендерные характеристики, социальные нормы, культурные традиции, лингвокультурализм, влияние социальной среды, системный подход.

Abstract. This article reveals the gender characteristics of rhetoric in the speech of investigators. The term "gender" in linguistics is analyzed as the expression of a set of behaviors formed based on existing social norms and cultural traditions in the speech of men and women. In addition, the research works of linguists on the issues of gender aspect research are analyzed.

Key words: speech of investigators, gender characteristics, social norms, cultural traditions, linguoculturalism, influence of social environment, systematic approach.

Bugungi kunda olimlar jins bilan aloqador til strukturasini o'rganishda uning madaniy va ijtimoiy bog'liqligini o'rta qo'yib, uni lingvokulturologiya sohasida tadqiq qilmoqdalar. "Gender" termini ilk bor, 1963 yilda AQShlik olim S. Robert tomonidan qo'llanilgan. Tilshunoslikda gender masalasi o'tgan asrning boshlarida F. Mautner va O. Yespersenlarning ishlarida yuzaga chiqqan boshladi. F. Mautner tildagi gender farqlarni ijtimoiy va tarixiy sabablar bilan asosladi. O. Espersen erkak va ayollarning tilni egallashiga ijtimoiy muhitning ta'sirini yoritdi.

S.G. Vorkacheva qayd etganidek, ushbu fan kulturologiya va lingvistika o'rtasida yangi zarra bog'lovchi sifatida bizga til va madaniyatni gender masalalari doirasida uning yangi qirralarini ochishga imkon beradi.

Tilshunoslikda genderga oid aspektni tadqiq etish masalalariga oid ilk ish O. Yespersen monografiyasi bo'lib, unda "ayollar tilining" bir qator kamchiliklari yoritilgan edi. R. Lakoff gender lingvistikasini tadqiq qilishning asosiy uch yondashuvi, ya'ni to'liq bo'lmagan yondashuv (deficiency framework), dominant yondashuv (dominance framework) va farqli yondashuvlarni (difference framework) belgilab berdi. To'liq bo'lmagan yondashuv gender masalalarini o'rganishga oid ilk tizimli yondashuv bo'ldi. Dominant yondashuv bo'yicha K. Vest va D. Simmerman lingvistik jihatdan muloqotda gender ustunlik masalalarini o'rgandilar. D. Mols va R. Borkerning ishlarida madaniyat sohalarining tafovvi tufayli muloqotda turli farqlarning kelib chiqishi tadqiq qilindi.

Gender lingvistikasi o'zbek olimlari D.U. Ashurova, M.I. Rasulova, Sh.S. Safarov, O'K. Yusupov, J.A. Yoqubov, I.M. To'xtasinov, M.K. Xalikova, G.I. Ergasheva, G.Sh. Ataxanova, A.A. Morozova va boshqalar tomonidan tadqiq qilingan. Ularning ishlarida gender terminlarining shakllanish omillari, badiiy matnlarda qo'shma so'zlarning gender xususiyatlari, erkak va ayollarga xos konseptning shakllanishi kabi masalalar yoritildi.

Bizningcha, tilshunoslikdagi "gender" termini erkak va ayollar nutqida muayyan jamiyatdagi mavjud ijtimoiy meyor va madaniy an'analar negizida shakllangan xatti-harakatlar majmuining ifodalanishini anglatadi. Quyidagi bo'limda esa yuqorida keltirilgan olimlarning fikrlariga asoslangan

holda erkak va ayollar nutqini gender aspektda ko'rib chiqamiz va ularning xususiyatlarini tahlilga tortamiz.

Ayol tergovchilar nutqiga xos xususiyatlar. Tergov jarayonida erkak va ayol tergovchi nutqidagi ritorika o'ziga xos hisoblanadi. Quyida inglizzabon va o'zbek ayol tergovchilari nutqidagi ritorikaga xos misollarni keltirib, ularni tahlil qilamiz:

- *Which you've been unable to show me you've shown me nothing.*
- ***That doesn't answer the question.***
- *It does.*
- ***Doesn't.***
- *Okay. Well.*
- ***So what's the answer?***
- *Okay, let me put it to you this way... [1]*

Misollarda ayol tergovchi nutqida qat'iylik (*That doesn't answer the question; Doesn't; So what's the answer? / Bu savolga javob emas; javob emas; Xo'sh, javob nima?*) kuzatiladi. Videolavhada vazminlik bilan tinglovchi javobini rad qilgan holda uni javob berishga undaydi va bu natija beradi.

Inglizzabon ayol tergovchilar tergovda mayinlik bilan nutq ifoda qilish orqali tinglovchiga ta'sir o'tkazishga urinadilar. Masalan:

Tennison leaned nearer, stroking his hand, her voice like velvet. "You can talk to me..." "Can I?" Harvey croaked. "Of course you can. You can have a doctor present, a lawyer, your sister, Jason, anyone." Harvey's chin quivered. He said huskily, "You know, I'm only fifty-five years old...." [2]

Mazkur misolda ayol tergovchi noziklik bilan so'zlab, suhbatdoshini ishontirishga urinadi (*Tennison leaned nearer, stroking his hand, her voice like velvet. "You can talk to me..." – Tennison yaqinroq engashib, bemorning qo'lini silagan holda mayinlik bilan dedi. "Menga gapirishingiz mumkin..."*). Gumon qilinuvchiga singlisi, do'sti Jeysen, hattoki, har kim bilan uchrashish huquqlari borligini eslatish orqali uni suhbatga chorlaydi (*You can have a doctor present, a lawyer, your sister, Jason, anyone – Siz shifokor, advokat, singlingiz, Jeyson, har qanday shaxs xizmatidan foydalanishingiz mumkin*).

O'zbek ayol tergovchisi muloyimlik bilan ohista so'zlashi kuzatiladi. Masalan:

Vaziyatni qo'lga olish va bu xonada kim xo'jayinligini ko'rsatib qo'yish lozim – uning yodiga psixologiya o'qituvchisining ma'ruzalari tushgan edi.

Tanimayman, deng, – sekin, ohista so'zladi tergovchi. – Shu gapga meni ishonadi, deb o'ylayapsizmi?

Ishonmasligingizni bilib turibman, lekin bor gap shu... tanimas edim. – Rasul birdan tezlashdi [3].

Yuqoridagi misolda ayollar tabiatiga xos tarzda ohista so'zlab, ilmoqli gap tashlash kuzatiladi (*Tanimayman, deng*). Fikr ifoda qilishning ayollarga xos nutq maromi nutqni yanada ta'sirchan qilgan. Ritorik savol orqali esa, o'zining sodda inson emasligini suhbatdoshiga yetkazadi. Quyidagi misollar shular jumlasidan.

Ma'lumki, nutq maromi so'zlovchi xulq-atvoriga bog'liq bo'lgani bois, uni boshqarib borish bir qadar murakkab hisoblanadi. Shuning uchun ritorikada notiqlikning ilk davrlarida asosiy fikrni asta-sekin ifoda qilish, keyin esa nutq maromini o'zgartirib borishni o'rganish tavsiya qilinadi. Nutq ifoda qilishda psixologik pauza fikr va hissiyotlar ta'sirchanligini oshiradi, so'zlovchini to'liqroq anglashga xizmat qiladi.

O'zbek ayol tergovchilari nutqida qadriyatlarga qarshi xilof so'zlamalik borasidagi jummalarni qo'llaydilar. Masalan:

Shu paytgacha vaziyat ayblanuvchi tomoniga og'ib ketdi, uni qo'ldan berdim, deb tashvishga tushayotgan Nazirani so'nggi gap g'azabini keltirdi:

Bu hayotdan o'tgan odam haqida bunaqa gapirmang! – dedi keskin. Rasul jim bo'ldi [3].

Ushbu misolda tergovchi ayol tinglovchini o'ziga bo'ysundirishda unga g'azablanib murojaat qiladi. Qadriyatlarga rioya qilgan holda so'zlash kerakligini uqtiradi. Jumlada o'lmoq ma'nosini anglatuvchi hayotdan o'tmoq sinonimik iborasi nutqni ta'sirchan ifodalashga xizmat qilgan.

O'zbek ayol tergovchisi nutqida **jazoni eslatib turishga oid jumlar ko'p** qaytariladi. Masalan:

Yolg'on!!! Men bu ishga qo'l urmayman, deb qasam ichganman.

Gapingizga ishonadim, deylik. Lekin siz abort qilgan odamning kimligini aytishni istamayapsiz. Aybdorni yashirishga urinish, yolg'on guvohlik berishning ham jinoyat ekanini bilmaysizmi?

Ming la'nat!.. – Shog'iyosov boshini qo'llari orasiga oldi. Holi jonimga qo'yishmasa, nima qilay? [4]

Mazkur ritorik savolda gap mazmunidan yolg'on so'zlashning oqibati anglatiladi (jinoyat ekanini bilmaysizmi?). Nutqda tergovga oid yashirishga urinish, yolg'on guvohlik berish, jinoyat kabi faol til birliklari ta'sirchanlikning ortishiga xizmat qilgan.

O'zbek ayol tergovchilari tinglovchining shaxsiy hayotiga oid savollarni ehtiyotkorlik bilan berishlari kuzatiladi. Masalan:

Mayli, buning ahamiyati yo'q. Eng oxirgi savolim: buni so'ramay devdim, chunki sizga og'ir botishini bilaman. Lekin ilojim yo'q. Savolim farzand masalasida... Guvohlar Sadirov farzandsizligidan siqilardi, deyishgan?

Mavluda ro'molchasi bilan og'zini to'sdi. Darrov javob bermadi. Boshini egib oldi. Chuqur xo'rsindi.

Kim siqilmaydi? – dedi u boshini ko'tarmay. – Lekin birovga arz-dod qilmaganlar [4].

Ayol tergovchi tinglovchining kechinmalarini his etgan holda nutqida unga nisbatan empatiyani ifodalaydi (sizga og'ir botishini bilaman). Suhbatdoshiga savol so'rashga majbur ekanligini tushuntirishga urinadi (lekin ilojim yo'q). Bu ham jumlaning ekspressiv-ta'sirchanligining oshishiga xizmat qilgan.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, ingliz va o'zbek ayol tergovchilari nutqida ta'sirchanlikning ortishiga xizmat qiluvchi til birliklarining o'xshash va farqli jihatlari mavjud. O'xshash jihatlari shundaki, har ikki xalq ayol tergovchilariga nutqni yumshoq ohangda ifodalash xosdir. Farqli jihatlarga ingliz ayol tergovchisi suhbatdoshning huquqlarini modal fe'l orqali yumshoqroq e'tirof etish (*You can talk to me*), inson yosh davriga mos so'zlashuv uslubini qo'llash (*Can I see your Mummy?*), qonun-qoidalarga qat'iy amal qilishni bildirish orqali (*One.., Two..., Three... – birinchidan.., ikkinchidan.., uchinchidan...*), nutqda how / qanday maxsus savol so'zini takrorlash evaziga tinglovchini ma'lum bir faoliyatga undasalar, o'zbek ayol tergovchilari jummalarni qisqa buyruq maylida (*Oldin siz savollarga javob bering*), so'roq gapni yuklama bilan boshlash (*Xo'sh, nima degandi?*), ritorik savol qo'yish (*Shu gapga meni ishonadi, deb o'ylayapsizmi?*), qadriyatlarga rioya qilgan holda so'zlashish lozimligini ta'kidlash (*Bu hayotdan o'tgan odam haqida bunaqa gapirmang!*) orqali nutq maqsadi sari chorlash xosligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Brian Peard Full Length Interrogation (1st Police Interview). – <https://youtube.com>
2. La Plante L. Prime Suspect 2. – New York: Dell, 1993. – P. 132.
3. Шомуродов И. Қоронғида юлдузлар равшан // Sug'diyona. – 2017. – №17. – Б. 27.
4. Tohir Malik. Charxpalak: Qissa. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – B. 126.

BOLALAR SHE'RIYATIDA LIRIK QAHRAMON IFODASI**G.Abdullayeva, o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona**

Annotatsiya. Maqolada T.Adashboyev, D.Rajab va Abdurahmon Akbarlarning falsafiy va ma'rifiy jihatdan bolalar adabiyotida o'rganilishi maqbul bo'lgan savol she'rlari tadqiq etilgan. Mavzuni yoritishda tarixiy-qiyosiy, biografik, psixologik metodlardan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: Mavzu, savol she'rlar, peyzaj, jonlantirish san'ati, obraz, g'oya.

Аннотация. В Статье исследованы вопросительные стихи Т.Адашбаев, Д.Раджаба и Абдурахмана Акбаров, которые философски и просветительски приемлемы для изучения в детской литературе. В освещении темы использовались историко-сравнительный, биографический, психологический методы.

Ключевые слова: тема, вопрос стихи, пейзаж, искусство оживления, образ, идея.

Abstract. In the article T.Adashboyev, D.Rajab and Abdurahmon Akbar's poems, has been devoted to the theme questions poems which are philosophically and intellectually acceptable for the study of children's literature, were analysed. Historical-comparative, biographical, psychological methods were used to cover the topic.

Keywords: Theme, questions poems, landscape, animation art, image, idea.

Bolalarning sersavollik xarakter-xususiyatini aks ettirgan savol she'rlar ham shakl va mazmun jihatdan alohida ahamiyatga ega. T.Adashboyev savol she'rlar turkumida bolalarning fe'l-atvorini ifodalab, dunyoni bilishga, anglashga bo'lgan qiziqishlarini bolaning o'z nutqi orqali berilgan savollari asosida namoyon qiladi. "Uyaladi" [Адашбоев Т, 1985, 155-b] she'rida (qiz va ota munosabati) Erkinoy ismli qizaloq – *Dada bulut ortiga / Quyosh nega berkinar?* – deb savol bersa, "Bo'kib qolgan" she'rida "savol-javob" do'stlar o'rtasida (*Ot nimaga yotadi?*) bo'lib o'tadi va yumoristik xarakterda bo'ladi. "Poyezd nega pishshillar" she'rida ham G'anining javobidan (*Pish-pish etmasa bormi, / Yorilib ketar qorni...*) yengil yumoristik kulgi yuzaga keladi. "Mening savolim" [Адашбоев Т, 1982, 276-b] she'ri esa salmoqdor bo'lib, narsa va holatning mohiyatini bilishga intiluvchan, *"tun nechun qorong'u, kunduz nega yop-yorug'ligini, onasi va buvasi qayerdan yaralganini, qushlar nega parvoz etishi-yu, lekin qalpog'i uchmasligi"*ga qiziquvchan bolakay obrazi berilgan. Ushbu she'rda kuzatuvchan bola timsoli yaratilib, borliqqa uning sinchikov nigohi bilan boqadi. "Har to'kisda bir ayb" [Адашбоев Т, 1969,82-b] she'rida olamning o'ziga xos jumboqlari shoirning murojaati orqali berilgan, Unda echkining ulog'i nega soqol bilan tug'ilishi, ilonning qo'l oyoqsiz bo'lishi, asalari chaqib o'zi o'lishi kabi o'ylantiruvchi bitmas-tuganmas savollar aks etadi. She'r so'ngi "puxta o'qib javoblarni topasiz" jumlasini bilan yakunlanishi bolalarni o'qishga, izlanishga chorlaydi. Shoirning ushbu she'rlarida bolalarcha soddalik va dunyoqarash aks etgan bo'lsa, A.Akbarning savol she'rlarida falsafiylik, biroz o'ylantiruvchi, mushohada yuritishga undash mavjud bo'lib, javob qismi berilmagan, balki kitobxonga qoldirilgan. "Bir daftar savol" deb nomlagan turkum she'rlari bir yoki ikki misradan iborat bo'lsada, mazmuni katta asarga teng.

U.Jo'raqulov har qanday yaxshi asar o'zining hajmi bilan tug'iladi deb bejiz ta'kidlamagan [Jo'raqulov U,2015, 236-b]. Darhaqiqat, savol she'rlar asosan qisqa hajmli bo'lsa-da (T.Adashboyev va D.Rajablarda to'rt misrani tashkil etadi), keng mazmun-mohiyatga ega. "Bir daftar savol" turkum she'rlarda Shuhratjon ismli bola timsolida barcha bolalarning qiziqishlari, dunyoni o'z tasavvuri asosida anglashga harakat qilish holatini ko'ramiz va shoir ularni mazmuniga mos holda olti turkumga ajratib ham qo'ygan. Savol mazmunida makon- xronotopi yetakchilik qiladi. "Bekatda tug'ilgan savollar", "Yo'lda tug'ilgan savollar", "Maktabda tug'ilgan savollar", "Uyda tug'ilgan savollar", "Bog'da tug'ilgan savollar", "To'yda tug'ilgan savollar" kabi. Masalan: "Bekatda tug'ilgan savollar" nomi bilan berilgan she'rda umuminsoniy qadriyatlar haqida bolaning qarashlari aks etadi.

K.Chukovskiy: dashtni birinchi marta ko'rayotgan bolaga dasht (pustniya) deb nomini aytsa, dashtda ba'zi o'simlik va butalarni ko'rib, mavhumlikdan xayron bo'ladi, chunki uning tafakkur tasavvuri dashtni o'simliklarsiz keng maydon deb tushunadi, bolada e'tiroz paydo bo'ladi, shuning

uchun bolalarga mo'ljallangan asarlar aniq obraz va tasvirlarda bo'lishini taqazo etadi, - deydi [1989, 14-b]. Anashunday holat Abdurahmon Akbarning lirik qahramonida ham sodir bo'ladi.

“Gulzor” deb atalgan bu keng bekatning / Tegrasida nega gul o'smas?

Aslida biror narsa, hodisa yoki joyga nom berishda unga xos bo'lgan xususiyatlaridan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Lirik qahramon bola tomonidan nomlanishi asliga mos bo'lishi kerakligiga ishora qilgan holda fikrlashga undovchi savol berilgan. Bolalar dunyoni boricha qabul qiladi, ko'ringanday bo'lishiga ishonadi. I.Kant bilish, idrok qilish kategoriyalari haqida... bola so'zlarni ularning umumiy qabul qilingan ma'nosida emas, balki mazmunni o'zi o'zlashtirgan so'zlar bilan o'xshashlik bo'yicha qo'llashini aytib o'tadi. Shuningdek, “tardi aks” badiiy san'ati asosida berilgan *Osmon havorangmi, / Havo osmonrang?; U boshi bozorga, bu boshi mozorga / Tutashligin bilarmi bu yo'l* kabi savol she'rlari falsafiy mushohadaga boyligi, biroz jiddiyligi bilan ajralib turadi, unda bolalar tafakkuridan ko'ra kattalar dunyoqarashiga xos holatni ko'ramiz va polifonik xarakterga ega. She'rlarda ritorik so'roq mazmuni mavjud bo'lib, javobi aniq emas yoki javobi uning tarkibiga singdirilgan.

D.Rajab ham bolalarning sersavolligi, qiziqishlarini aks ettiruchi savol she'rlar yaratadi. “Baxshi bola-yaxshi bola” kitobidan o'rin olgan “Uchqunbekning savollari” turkum she'rlari savol she'rlarning o'ziga xos namunasi bo'lib, A.Akbarning savol she'rlaridan hajviy xarakterga egaligi bilan farq qiladi. A.Akbarning savol she'rlarida hayot qonuni oldida hayron, mushohadakor, bosiq harakterdagi qahramon gavalansa, D.Rajabda esa, qiziquvchan bola tabiatiga xos soddalik bilan javob berib kulgili vaziyatni yuzaga keltiruvchi obraz aks etgan. Polyak bolalar shoiri Yan Bjehva fikricha: “Yumor-bolalarga atalgan she'ning xamirturushi bo'lmog'i shart. Bir oz yumor, picha o'git va falsafa bilan yo'g'rilgan qisqa vaznli, o't chaqnagan qofiyalar asosida bitilgan she'r o'quvchi xotirasida uzoq saqlanib qoladi”. D.Rajab savol she'rlariga bir oz yumor va o'gitni singdiradi. Uning “Jirafa”she'rida bo'yni uzun jirafaning, bo'yni uzunligidan ovqat qachon qorniga yetib borishi bolani qiziqtiradi va savol tarzda akslanadi.

Bunchalar bo'yi uzun / Jirafa deganlari,

Qachon yetib borarkin / Qorniga yeganlari?

She'r to'rt misradan iborat bo'lib, so'zlari soda va bolaning nutqi orqali berilgan. Hayot haqiqatini qiziquvchan bolajon o'z tafakkuri doirasida tushunishga harakat qiladi. “Boyqush” savol she'rida yosh kitobxonni qushga berilgan nom haqiqatda mosmikin degan savol o'ylantiradi va bu o'y-qiziqishi savol bo'lib yuzaga keladi. “Kapalak” nomli she'rida ham hayotiy, ba'zan kattalar e'tibor bermaydigan holat Qoni yo'g'u bir qatra, / Uchib yurar joni bor? ekanligi sersavol kitobxonni o'ylantiradi. D.Rajab savollari asosan hayvonlar, jonivorlar va tabiat hodisalari haqida bo'lib, ularni hayvonot va nabotot olamini, tabiatni anglashga, dunyo sir-sinoatlarini bilishga undaydi. Tabiatan bola har bir narsaga qiziquvchan, shoirning qahramonlari topqirligi, savollarining hayotiyligi bilan ajralib tutradi. Ularni shoshib yurgan shamol, nega chelakdan tushganday emas, g'alvir yoki elakdan o'tganday yog'adigan yomg'ir, shuncha tosh-u tuproqdan paydo bo'lgan tog', jahli chiqqanday yuradigan kurka, tikanlar sanchilgan tipratikan, ustida toshi bor baqa, zebraning yo'l-yo'l chiziqlari qanday paydo bo'lganligi qiziqtiradi va bu qiziqishlari savollarga ko'chadi. Savollar Uchqunbek tilidan aytilsa-da, aslida barcha bolalarga tegishli bo'lib, uslubiga ko'ra ixcham, bola nutqiga xos soddalik so'z va birikmalarda ifodalangan, asosan to'rt misradan iborat. “She'rzodjon bilan savol-javob” turkum she'rlari shakl va mazmun jihatdan o'zgachaligi bilan ajralib turadi. She'r dialog asosiga qurilgan bo'lib, muallif va Sherzodjon ismli bola o'rtasida savol-javob tarzda berildi. Muallif ota qiyofasida gavalangan. Barchaga ma'lum bo'lgan mumtoz adabiyotdagi Maxtumquli va Durdi shoir savol-javob she'rini eslatadi.

–U nimadir: xaltasida bolasi? –U nimadir yong'oq chaqar bolg'asiz?

–U kenguru xaltasida bolasi, / –U olmaxon yong'oq chaqar bolg'asiz.[Rajabov D, 2016,84-b].

Jonzotlarga xos bo'lgan tabiiy holatga asoslanib, savollar beradi va zukko Sherzodjon bir zumda topadi. Shu bilan birga qaldirg'och, ilon, toshbaqa, xo'roz, tovu, quyon kabi hayvon va parrandalarga xos ajoyib topilmalardan jumboqni yuzaga keltiradi va bu tasvir javob topishni yengillashtiradi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, ma'rifiy-tarbiyaviy mazmun kasb etuvchi “savol she’rlar”da barcha narsaga qiziquvchan bolalarning sersavollik, kuzatuvchanlik xarakter-xususiyatini aks ettirgan obrazlar o‘z ifodasini topdi, ya’ni bolalar ijodkorlari bolalarni, bolalikni, ularning dunyosini tafakkur tarzini, qiziqishlarini aks ettirib, bugunning sodda, qiziquvchan, quvnoq, hozirjavob, so‘zamol, vaziyatdan chiqib keta oladigan uddaburon qahramonini yarata oldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Адашбоев Т. (1988) Арслонбоб афсонаси. – Тошкент: Ёш гвардия.
2. Адашбоев Т. (1982) Жўнатаман куёшни. – Тошкент: Ёш гвардия.
3. Адашбоев Т. (1969) Арслонбоб афсонаси. – Тошкент: Ёш гвардия.
4. Жўракулов У. (2015) Назарий поэтика масалалари: муаллиф, жанр, хронотоп.-Т.: Ф. Гулом номидаги нашриёт –матбаа ижодий уйи.
5. Ўзбек болалар адабиёти ва адабий жараён (1989). – Тошкент: Фан.
6. Ражабов Д. (2016) Бахши бола – яхши бола. – Toshkent: Ўқитувчи.

UO'K 82.0

VAFO VA XIYONAT ZIDDIYATI

G.N. Abdullayeva, tayanch doktorant, Navoiy Davlat Pedagogika Instituti, Navoiy

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy tilshunoslikka yondashuvlar, konsept, “vafo” va “xiyonat” konseptlari xususida fikr yuritiladi. Eng keng tarqalgan lingvistik va madaniy konsept ilmiy adabiyotlarda mavjud bo‘lgan eng dolzarb tushunchalarni to‘ldirish uchun o‘ziga xos usul taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: konsept, konseptning tuzilishi, konseptosfera, leksik mikroparadigma, “vafo” va “xiyonat” konseptlari.

Аннотация. В статье рассматриваются подходы к современной лингвистике, в частности понятие, понятия “верность” и “измена”. Наиболее распространенная лингвистическая и культурная концепция предлагает уникальный метод дополнения наиболее актуальных концепций, существующих в научной литературе.

Ключевые слова: понятие, структура понятия, концептосфера, лексическая микропарадигма, понятия “верность” и “предательство”.

Abstract. The article discusses approaches to modern linguistics, in particular the concept of “loyalty” and “treason”. The most widespread linguistic and cultural concept offers a unique method of complementing the most relevant concepts existing in the scientific literature.

Keywords: concept, concept structure, conceptual sphere, lexical micro-paradigm, concepts of “loyalty” and “betrayal”.

Hozirgi vaqtda lingvokulturologiyada konsept tuzilishini aniqlashga bir necha yondashuvlar ishlab chiqilgan. Ularning barchasi tarkibiy birlik sifatida ma’lum bir qoidaga asoslanadi. Konseptual tizim turli darajadagi murakkablik va mavhumlikning semantik tuzilmalari bilan ifodalanadi va tilning leksik tizimida o‘zining ko‘rinishlari mavjud. Lingvistik konseptning ko‘p qatlami uning mavjudligida namoyon bo‘ladi. Hozirgi vaqtda lingvistik retseptologiya sohasidagi bir qator zamonaviy tadqiqotlar asosida konsept tuzilishini aniqlashga doir Y.S.Stepanov, V.I.Karasika, I.A.Sternina, V.V.Kolesov va G.G.Slishkinlarning eng mashhur yondashuvlari mavjud.

Y.S.Stepanov kontseptning tuzilishini keng talqin qiladi, u konseptning ko‘p qatlamli ekanligini ta’kidlaydi, uning tuzilishi va tarkibini ajratib ko‘rsatadi:

1. Konseptda “asosiy xususiyat”, “muhim qatlam”. Unda konsept hamma uchun dolzarbdir. Konsept ushbu madaniyat tilida qanday foydalanish ularni o‘zaro tushunish va muloqot qilish vositasi;

2. Konseptda “qo‘shimcha” yoki “bir nechta qo‘shimcha”, “passiv” belgilar endi ahamiyatsiz “tarixiy” bo‘lib, faqat ba’zi ijtimoiy guruhlar odamlari bilan muloqot qilishda dolzarbdir;

3. “So‘zma-so‘z ma’no yoki ichki shakl”. Odatda, umuman amalga oshirilmagan, tashqi, og‘zaki shaklda qo‘lga kiritilgan yoki etimologik, tarixga eng uzoq, belgi tushunchasi [1]. Ushbu yondashuvni diaxronik deb atash mumkin. Uning doirasida konseptning tuzilishi madaniyat doirasida rivojlanishi ko‘rib chiqiladi.

V.V.Kolesovning soʻzlariga koʻra, konseptning semantik birligi uning tasvir, tushuncha va ramz koʻrinishidagi namoyon boʻlishi ketma-ketligi bilan taʼminlanadi, psixologik xususiyatga ega belgining asosi tushunchasi ongning mantiqiy funktsiyalarini aks ettiradi va belgi soʻz belgisining umumiy madaniy tarkibiy qismidir [2].

Ana shunday konseptlardan sanaluvchi vafo va xiyonatni inson shaxsiyatining qarama-qarshi koʻrinishlari sifatida muhokama qilish, ularni falsafiy, axloqiy, psixologik nuqtai nazardan koʻrib chiqish, hayotiy va adabiy misollarga murojaat qilish bugungi kundagi dolzarb muammolardan biridir. “Vafo” va “xiyonat” tushunchalari turli davrlarning koʻplab asarlari sujetlarining markazida boʻlib, shaxsiy munosabatlarda ham, ijtimoiy muloqotda ham axloqiy tanlov sharoitida qahramonlarning harakatlarini tavsiflaydi.

Vafo va xiyonat – bu insoniyat uchun katta ahamiyatga ega boʻlgan ikkita murakkab ijtimoiy konsept. Maʼlumki, vafo ijobiy xususiyatdir. Xiyonat, oʻz navbatida, salbiy maʼnoga ega. Vafo va xiyonatni nafaqat ikki kishining sevgi munosabatlari prizmasida koʻrib chiqishga arziydi, balki ushbu konseptlar universaldir.

Vafo axloqiy konsept: his-tuygʻularda, munosabatlarda, oʻz vazifalarini bajarishda, burchda chidamlilik va oʻzgarmaslik. Vafoni buzish-xiyonat. Vafo bu kimgadir yoki biror narsaga sodiqlik; bu vaʼdalarida, soʻzlarida, munosabatlarida sobitlikdir. Vafo masʼuliyat, qatʼiyatlilik, halollik, jasorat, qurbonlikka asoslangan. Shunga oʻxshash fazilatlar: bagʻishlanish, oʻzgarmaslik, qatʼiylik, qatʼiyatlilik.

Vafoning sinonimlari sifatida sadoqat, doimiylik, chidamlilik, oʻzgarmaslik, qatʼiyatlilik, tirishqoqlik, halollik, aniqlik, xizmatga layoqatlilik, vijdonlilik, toʻgʻrilik, xatosizlik, adolat, ishonchlilik, ravshanlikni sanab oʻtish mumkin.

Xiyonat - kimgadir yoki biror narsaga sodiqlikni buzish. Xiyonatning sinonimlari sifatida bevafo, yuzsiz, beburd, zino, ish tashlash, orqa pichoq, murtdlik kabilarni keltirish mumkin.

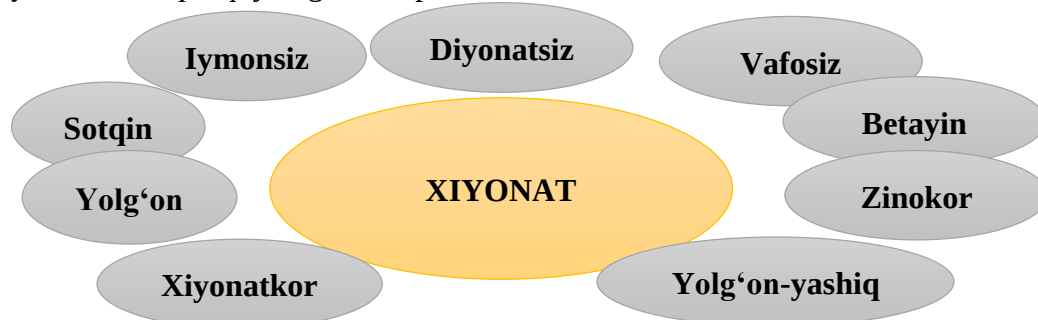
Ushbu konseptlarni turli koʻrinishlarda koʻrib chiqish mumkin:

1. Keng maʼnoda vafo/ xiyonat.
2. Sevgi sohasidagi vafo/ xiyonat.
3. Vatanga sodiqlik / xiyonat.
4. Doʻstingizga, oʻrtogʻingizga, ishongan odamga nisbatan vafo /xiyonat.
5. Oʻziga, axloqiy tamoyillariga, kasbiga, maqsadlariga, soʻziga, diniy eʼtiqodlariga sodiqlik/xiyonat.
6. Hayvonlarning egalariga sodiqligi / xiyonat.

Koʻpchilik tadqiqotchilar manfaatlarining diqqat markazida inson, uning his-tuygʻulari, fazilatlarini turishini taʼkidlab, ular umuman inson ichki dunyosining yarimosferasini tashkil etadi.

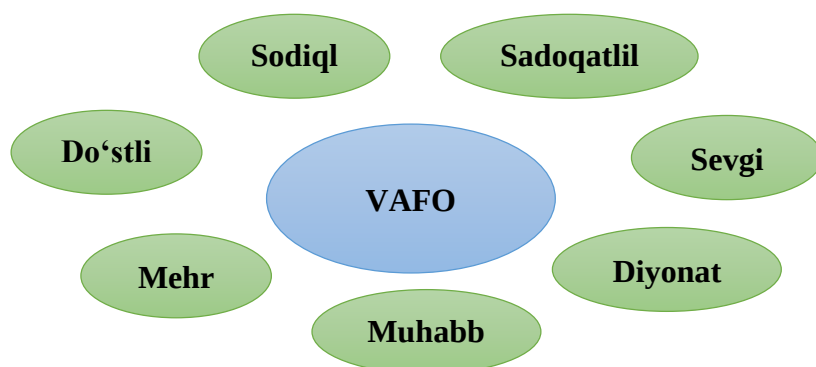
Vafo konseptining lugʻaviy taʼriflari tushunchalar vakillari leksikografik manbalarida batafsil yoritilgan (WNCD 1973; LDCE 1978; OALDCE 1982; WEUDEL 1989; CELD 1991; ANED 1992; ALDCE 1996; CDAE 2000; LDCE 2001; COED 2002; OWD 2003). Ushbu manbalarda keltirilgan maʼlumotlar shuni koʻrsatadiki, ingliz tilidagi ongda “vafo” konseptining verbalizatsiyasi sadoqat, sadoqatli, amal, yopishish, ilova, sabr, haqiqiy semalariga muvofiq keladi.

“Xiyonat” konsepti quyidagi konseptosferalar atrofida birlashadi:

Vafo va xiyonat nominatsiyalari ularning kontseptualizatsiya usullarida sezilarli oʻzgaruvchanlikni ochib beradi, chunki ular nutqning asosiy qismlarida taqdim etilgan. Masalan, vafo – sodiqlik, sadoqatlilik kabi qisman shakllarni oʻz ichiga oladi; xiyonat – xiyonat, xoinlik kabi bir

qator hosilalarga ega, masalan, vafo sadoqat, sodiq leksemasidan hosil bo'ladi; yolg'on, soxta yurakli semantik parametrlari bilan farq qiladi, masalan, xiyonat – xiyonat qilishning umumiy nominatsiyasi va xiyonat – Vatanga xiyonat qilish, uning manfaatlari va hokazo.

Ko'pincha bir-biri orqali talqin etiladigan diyonat, vafo, sadoqat, vafosizlik, xiyonat kabi lisoniy belgilar “vafo” va “xiyonat” konseptlarining asosiy ifodalanishi darajasiga ishora qiladi.

Leksema lug'at ta'riflarini tahlil qilish obyektivlashtiruvchi tushunchalar kalit so'zlarini aniqlashga imkon beradi: vafo va xiyonat. Yadro birliklarining bu tanlovi vafo va xiyonat stilistik jihatdan betaraf bo'lgan va o'rganilayotgan tushunchalarning eng ko'p konseptual xususiyatlarini aks ettiradigan substantsial predikatlar ekanligi bilan izohlanadi. Biroq sifatdosh va so'z shakl predikatlari vafo va xiyonat lug'atlarda tez-tez uchrab turishi va substantsial predikatlar namoyon bo'ladigan tushunchalardan farqli o'laroq, lug'aviy talqinlarning ko'pligi ko'zga tashlanadi.

Maxsus adabiyotlarda qayd etilganidek, sifatlovchi va verbal predikatlar, ma'nolar yordamida har bir leksema alohida so'zlashuvda individuallashadi, ularning ma'lum qirralarini ta'kidlaydi. Bu ham ko'pincha o'rganilayotgan tushunchalarni ifodalovchi vafo va xiyonat predikatlarining mohiyatiga mos keladi. Sifat va og'zaki predikatlarining lug'aviy talqinlarini tahlil qilish vafo va xiyonatning konseptual belgilarini ochib beradi.

Leksikografik manbalar materiallarini o'rganish asosida vafo konseptining quyidagi belgilari aniqlandi:

1) Kontseptual belgi – sabr-toqat, his-tuyg'ulardagi barqarorlik, bog'liqlik; imonni saqlash; sadoqat yoki mehrda barqaror, sodiq; imon bilan to'la, mo'min; sodiq va qat'iyatli bo'lib qolish. Masalan, sodiq do'st emas; do'stiga sodiq qolmadi.

2) Atribut belgi – har qanday diniy e'tiqod ideallariga rioya qilishda, har qanday g'oya, e'tiqod, partiya yoki guruhni qo'llab-quvvatlashda doimiylik ta'riflari bilan ifodalanadi: dinga kuchli ishonish; haqiqiy imonlilar; shaxsga, tashkilotga yoki g'oyaga sodiq bo'lgan kishi; har qanday guruhning sodiq a'zolari tanasi.

3) Kontseptual xususiyat – va'dalarni bajarish va burchni bajarishda qat'iylik quyidagi ta'riflar asosida ta'kidlangan: burchni bajarishda qat'iy yoki puxta; o'z so'ziga, va'dalariga va boshqalarga sodiqlik.

O'rganilayotgan tushunchalarni obyektivlashtiruvchi sinonim vositalar tahlili natijasida ularning yangi, qo'shimcha xususiyatlari aniqlandi: “qo'llab-quvvatlash”, “himoya”, “samimiylik”, “axloqiy tamoyillarda qat'iylik”, “jo'shqinlik” – “vafo” konseptining belgilari mavjud; “insofsizlik, nosamimiylik”, “dushman bilan hamkorlik”, “ma'lumotlarni berish”, “zarar, xavf” – “xiyonat” konseptining belgilari.

Lingvistik faktologiya “vafo” va “xiyonat” tushunchalarining referentlari guruhini aniqlashga imkon beradi. Ushbu subyektlarning qo'llanilish doirasi juda keng: birinchi navbatda insonning o'zi xarakterlaydi, u shaxslararo va ijtimoiy munosabatlarni o'z ichiga oladi.

Umuman olganda, vafo keng tushuncha. O'zingizga, Vatanga, tamoyillarga sodiq qolish uchun boshqa odamga sodiq bo'lishingiz mumkin. Har holda, bu o'z his-tuyg'ularida va burchlarida o'zgarmas bo'lishni anglatadi. Uning asosi fidoyilik, qat'iylik va sobitlikdir. Bu axloqiy sifat do'stlik

va muhabbat munosabatlarida, vatanparvarlikda qadrlanadi. Sodiqlik odam har qanday past xiyonat qilishga qodir emas. Menimcha, vafo bu har qanday holatda ham o'z va'dalarini bajarish qobiliyati, his-tuyg'ular va munosabatlarda qat'iylik. Barqarorlik sodiqlikka asoslanish demakdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. М., 1997. С 5
2. <https://www.online-translator.com/context/english-russian/pathos>
3. Clark, H., & Marshall, C. (1981). Definite Reference and Mutual Knowledge. Elements of Discourse Understanding. Cambridge University Press, pp. 10-63. [in English]
4. Popova, Z.D., Sternin, I.A. (2007). Cognitive Linguistics. Moscow: AST-Vosok-Zapad, 314 p. [in Russian]
5. Croft, W., & Alan, D. (2007). Cognitive Linguistics. Cambridge: CUP. 365p. [in English]
6. Journal of History Culture and Art Research (ISSN: 2147-0626)
Concept_vs_Notion_and_Lexical_Meaning
7. Babushkin, A.P. (ed.) (1996). Types of concepts in language lexical-phraseological semantics. Voronezh: Publishing house of Voronezh State University, 104 p. [in Russian]
8. Boldyrev, N.N. (2001). Concept and word meaning. In: Sternin, I.A. (ed.), Methodological problems of cognitive linguistics: a scientific publication, (pp.25-36). Voronezh: VGU. [in Russian]

UO'K 811.161.1'367

ELLIPSIS VA SUBSTITUTSIYA HODISALARI

P.U.Abdullayeva, o'qituvchi, Ma'mun universiteti, Xiva

Annotatsiya. Ushbu maqolada ellipsis va substitutsiya hodisalari, ularning matnda foydalanish holatlari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek bir qachon jahon tilshunoslarining bu hodisalar haqidagi qarashlari batafsil yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Ellipsis, substitutsiya, grammatik birlashtiruvchi vositalar, nominal ellipsis, predikativ ellipsis, jumla ellipsisi, parallel almashtirish.

Аннотация. В данной статье представлена информация о явлениях многозначия и замены и их использовании в тексте. Также подробно изложены взгляды различных лингвистов мира на эти события.

Ключевые слова: Эллипсис, замена, грамматические связи, именное многозначие, предикативное многозначие, многозначие предложения, параллельная замена.

Abstract. This article provides information about ellipsis and substitution and their usage in the text. The theories of various linguists around the world on these phenomena are also presented thoroughly.

Key words: ellipsis, substitution, cohesive devices, nominal ellipsis, predicative ellipsis, clausal ellipsis, parallel substitution.

Mashhur ingliz olimlari M.A. K. Halliday va Hasanlarning nazariyasiga ko'ra grammatik birlashtiruvchi birliklar har doim matn ichida farqlanadi, tahlil qilinadi. Ular grammatik birlashtiruvchi vositalarni to'rtta asosiy birliklarga ajratishadi:

- referens,
- ellipsis,
- substitutsiya
- bog'lovchilar.

Shulardan yozma va og'zaki matnda eng ko'p uchraydigan grammatik umumlashtiruvchi vosita ellipsis hisoblanadi. Ushbu hodisa haqida zamonaviy tilshunoslikda ham ko'pgina nazariyalar mavjud. Unga mashhur tilshunoslar turli xil qarashda bo'lganlar. Ellipsis hodisasi deyarli barcha tillar tilshunosligida o'rganilib, tahlil qilinadi.

Ellipsis hodisasi. Ellipsis hodisasi haqida fikr bildirilganda ushbu atama asrlar davomida keng ko'lamli hodisalarga, so'zlar yetishmayotgandek ko'rinadigan har qanday vaziyatdan tortib muayyan matn konstruktsiyalarning ancha tor doirasiga nisbatan qo'llanilganligini anglash mumkin. U umumlashtiruvchi vositalardan biri bo'lib, uning asosiy xususiyati jumla ichida ayrim gap bo'laklarining tushirib qoldirilishidir. Lekin matnning ma'nosi tushunilishi yoki kontekstdan tiklanishi mumkin bo'lgan so'zlar yoki, iboralardir [1]. Tilshunoslik tarixida ellipsis mavzusiga

qiziqish katta bo'lib, ko'plab muhokamlarga sabab bo'lgan. Chunki unda shakl yo'q, biroq ma'no bor, ya'ni bitta so'zdan ham butun bir gapning mazmunini tushunish mumkin. Shuning uchun ham ushbu hodisa yuzasidan ko'pchilik tilshunoslari ilmiy ishlar olib borgan va tadqiqotlar hozirda ham davom etmoqda.

Ellipsis hodisasi matn yoki gapda ma'lum bir bo'laklarning tushib qolishidir. U ingliz tilida *“dot, dot, dot”*, ya'ni *“nuqta”* atamasi bilan ham mashhurdir. Ushbu atamaning kelib chiqishi Qadimgi grek tilidagi *“elleipsis”* (tushirib qoldirish) so'zi bilan uzviy bog'liqdir. U asosan matnda yoki gaplarda ayrim bo'laklarni uning mazmunini saqlab qolgan holda, jummalarni kitobxonga tushunarli va soddaroq bo'lishi uchun tushirib qoldirishdir.

Ellipsis ilk marotaba lingvistik hodisa sifatida rus tilshunosi O.I.Reunova tomonidan tahlil qilingan bo'lib, u o'zining *“Ellipsis lingvistik hodisa sifatida”* nomli kitobida, ushbu hodisaning namoyon bo'lish holatlari, uning badiiy matndagi o'rni kabi muhim muammolarga yechim topishga harakat qilgan.

Ellipsis sintaktik ekspressivlikni yuzaga keltiruvchi vositalar ichida keng tarqalgan turi bo'lib, u dialogik nutqlarda ko'p uchraydi, chunki dialog replikalaridagi doimiy bog'lanishlar bunga to'la imkon beradi. Badiiy matnlarda ellipsis tahlil qilinganda, qaysi gap bo'lagi ushbu hodisaga uchragani va qanday maqsad kuzatilganligi izohlab o'tiladi. Shuningdek, ushbu hodisa xalq og'zaki ijodi bo'lmish maqollar, hikmatli so'zlar va frazeologizmlarda ham kuzatilishi mumkin. Ellipsis hodisasi ayniqsa maqollarda juda keng tarqalgan. So'zlarning tushirib qoldirilishi natijasida maqollarda o'ziga xos ixchamlik va ifodalilik yuzaga keladi [2].

1.Yaxshi otga bir qamchi, yomon otga ming.

2.Ekin yerida ko'karar

Er- elida.

3.Daraxtni tomiri saqlar,

Odamni- do'sti.

4. If you walk with good, you will achieve your goal.

If you walk with bad, you will be ashamed.

Ellipsis hodisasi haqidagi nazariyalar to'g'risida ma'lumot keltirib o'tilganda hozirgi davrgacha va hozir ham ko'plab mashhur olimlar ushbu hodisa yuzasidan ilmiy ishlar olib borayotgani ma'lum bo'ldi. Ulardan dastlab yaratilgan nazariyalardan biri ingliz funktsional grammatikasining yetuk mutaxassisi M.A. K. Hallidey tomonidan kiritilgan. Unga ko'ra ellipsis gaplarning ichki tuzilishi jihatidan emas, balki ularning orasidagi munosabatlar nuqtai nazaridan farqlanadi. Shuningdek tilshunos ellipsisni gapda substitutsiya bilan ham almashtirish mumkinligi haqida ma'lumot bergan. Olim ushbu vositaning 3 ta asosiy turini farqlaydi: nominal, predikativ va jumla ellipsisi.

M.A.K. Hallidey jumla ichidagi presuppozitsiyani tahlil qilmaydi va ellipsisga gaplar orasidagi munosabatlar nuqtai nazaridan yondashadi. U shunday xulosaga kelganiga asosiy sabab gaplar o'rtasidagi tuzilmaviy aloqalar mavjud emasligi bo'lib, shuning uchun ham bog'liqlikni o'rganish muhim ahamiyatga ega ekanligi haqidagi fikrni ilgari suradi.

Mashhur tilshunos Makkarti ellipsisga quyidagicha ta'rif beradi: *“Ellipsis – bu odatda grammatik jihatdan gapdagi elementlarning tushirib qoldirilishini talab qilsa, so'zlovchilar yoki yozuvchilar matnning ma'nosini uning ma'lum qismlari tushib qolsa ham aniq tushunish mumkin deb hisoblaydilar”* [3]. Bundan shuni xulosa qilish mumkinki, ellipsis nafaqat yozma nutqqa, balki og'zaki nutqqa ham aloqador hodisa hisoblanadi.

Ellipsis bo'yicha chuqur izlanishlar olib borgan keyingi buyuk ingliz tilshunosi Karterdir. U ushbu hodisaga shunday ta'rif beradi: *“Ellipsis umumlashtiruvchi vositalaridan biri bo'lib, uning asosiy xususiyati ma'nosi kontekstdan tiklanadigan va tushuniladigan so'zlar yoki iboralarni tushirib qoldirishdir”*. Ellipsis notiqlar va yozuvchilar tomonidan, ayniqsa og'zaki nutqda Karter ta'kidlaganidek, norasmiylik belgisi sifatida qo'llaniladi [4]. Olim ellipsis og'zaki nutqda ko'p hollarda notiqlar, ya'ni bir- birini yaxshi biladigan insonlar tomonidan keng qo'llanilishini namunalar yordamida keltirib o'tadi. Shuningdek, ular allaqachon ularni bir-biriga yaqinlashtiradigan bilimlarini o'rganishgan. Shu sababli Karter barcha ma'lumotlarni batafsil bildirish zaruriyati yo'qligi, ularning asosi tushirib qoldirilsa ham yozuvchi yoki notiqlar tomonidan tushunilishini izohlab o'tgan. Bundan

shuni xulosa qilish mumkinki, ellipsis ko'proq og'zaki nutqqa xos bo'lib, uni tushirib qoldirish matn mazmuniga ta'sir qilmasligi va ixchamlikni ta'minlashga yordam beradi. Buni quyidagi misolda yaqqol ko'rish mumkin:

- *Can I borrow your pen?*

- *Yes, but what happen to yours?* - Bu gapda nominal guruhdagi "*yours*" (*sizniki*) olmoshi elliptik bo'lib, elliptik bo'lmagan versiya "*your pen*" (*sizning qalamingiz*) bo'lishi kerak edi. Ushbu misollardan ellipsis norasmiy uslubga xos ekanligi va ot, olmosh va yordamchi fe'llar gaplarda tez-tez tushirib qoldirilishi va bu gapning mazmunini o'zgartirmasligini tushunish mumkin.

Substitutsiya hodisasi. Substitutsiya tilshunoshlikda keng tarqalgan hodisalardan bo'lib, u deyarli barcha tillarda mavjuddir. Almashtirish hodisasi bir tilda boshqa tillardagidan ko'proq va tez-tez foydalanilganligi sababli, almashtirish usullari ham tillarda farq qilishi mumkin. U grammatik bog'liqlikning bir turi hisoblanib, yillar mobaynida ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan va ushbu hodisani o'rganish yuzasidan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan.

Substitutsiya-matndagi jumla yoki gapning leksik-grammatik darajadagi munosabatlarni saqlaydigan koheziya (bog'liqlik) turi hisoblanadi. U ma'lum bir elementni takrorlash o'rniga ishlatiladigan vosita turi bo'lib, o'rnini bosuvchi so'z yoki gap yordamida amalga oshiriladi. Substitutsiya so'z yoki gap o'rnini bosadigan tuzilmaviy funksiyaga ega. U turli xil bosqichlarda - so'z, so'z birikmasi, gap va hattoki matnlarda ham bo'la oladi. Uning asosiy vazifalaridan biri takrordan qochish, xabarni qisqartirish va uni o'quvchi uchun aniqroq qilishdan iborat. Almashtirishning yana bir vazifasi ma'lumotlarni tartibsiz holda ko'rsatmasdan gaplarni bog'lashdir.

"*Substitutsiya*" so'zining kelib chiqishi lotincha "*substitute*" fe'lidan kelib chiqqan bo'lib, biror elementni yoki vositani boshqasining o'rniga qo'yishni anglatadi. U almashtirish deb tarjima qilinadi va so'z yoki iborani takrorlamaslik uchun ingliz tilida "*so, one, did, do*" va o'zbek tilida "*u, shunday*" kabi to'ldiruvchi so'z bilan ifodalanadi. Uni quyidagi na'muna orqali batafsil o'rganishimiz mumkin:

E.g. The flower seller cries, "Red flowers, red flowers, come and buy ones and present her". – Ushbu gapda *ones* so'zi *red flowers* (qizil gullar) so'zini takrorlamaslik uchun uning vazifasida qo'llanilgan.

Gul sotuvchi aytdi: Qizil gullar, qizil gullar, keling va ularni sotib oling va unga sovg'a qiling. Ushbu namunada *ular* olmoshi *qizil gullar* so'zi o'rnida qo'llanilgan.

Jumlada oldin ishlatilgan so'zni takrorlamaslik uchun biz ko'pincha bu so'zning ma'nosini osonlikcha anglatuvchi boshqa so'zni ishlatamiz. Buni yaxshi tasvirlash mumkin bo'lgan vosita almashtirishdir, masalan, oldingi otning o'rnini bosuvchi boshqa so'zdan foydalanish, buni quyidagi namunada ko'rishimiz mumkin:

Poor little rabbit! It was such a little one – ushbu misolda *one* so'zi *rabbit* so'zi o'rnida qo'llanilgan.

Substitutsiya bu o'rin almashtirish vositasi bo'lib, ushbu hodisadan tez-tez foydalanamiz, chunki so'z yoki iborani ko'p takrorlash matnning tuzilishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. "*Would you like a cup of coffee?*" – *Yes, I would like a cup of coffee.* Agar *would* so'zida urg'u bo'lmasa, bu odatiy o'zgarish emas. "*Yes please. I'd love one*" dan foydalanilsa me'yoriy alamshinuv bo'ladi, *one* so'zi *a cup of coffee* so'zi o'rnida qo'llanilgan. Umumiy qilib aytganda, substitutsiya bu biror birlikning o'rniga uning ekvivalenti bo'lgan boshqa elementni qo'yish hodisasidir. Biror so'z yoki gap tushirib qoldiriladi, lekin uni qoldirib ketmasdan o'rniga boshqa so'z bilan almashtiriladi.

Grammatik vosita sifatida substitutsiya mashhur tilshunos Vaytxoll tomonidan ham o'rganilgan bo'lib, u ikkita grammatik vosita mavjudligini ta'kidlaydi. Birinchisi tanlash deb nomlansa, ikkinchisi esa substitutsiya nomi bilan keng tarqalgan. Tilshunos substitutsiyaning ikkita turini aytib o'tadi. Dastlabki turi "*Parallel almashtirish*" bo'lib, u ba'zida substitutsiya sifatida foydalaniladi. Keyingi turi esa sistematik substitutsiyadir. Bunday almashtirish to'liq so'zlar va bo'sh so'zlar bilan mos keladigan o'rnini bosuvchi so'zlarning maxsus sinfi sifatida qaraladi.

Tilshunos Kolin substitutsiyaning quyidagicha ta'riflaydi: "Almashtirish grammatik vosita bo'lib, ikki shaklga ega. Birinchisi, muloqot jarayonida moslashuvchanlikni ta'minlovchi "sof strukturaviy

almashtirish” bo’lsa, keyingi shakl qisqa birliklarni qo’llash orqali takrordan qochishiga yordam beradi”.

Mashhur tilshunos Quirk almashtirishni grammatik tahlilda “tamal toshi” deb hisoblaydi va “substitutsiya” atamasining o’zi o’zining rasmiy xususiyatlari tufayli “soxta ilmiy maqom”ga ega bo’lgan degan fikrni ilgari suradi.

Mashhur ingliz olimlari M. A. K. Hallidey va Hasan substitutsiyani “bir elementni boshqasi bilan almashtirish” deya ta’riflaydilar. Bu lingvistik munosabat leksik-grammatik vosita bo’lib, matn yoki nutqning davomiyligiga hissa qo’shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Halliday, M.A.K. and Hasan, R. 1976. Cohesion in English. London: Longman.
2. Halliday. Introduction to Functional Grammar: 4th edition, Birmingham, 2014.
3. Quirk R. Greenbaum S. Leech G. Svartvik. A Comprehensive Grammar of the English language.
4. McCarthy, Michael. 1996. Discourse analysis for Language Teachers. Cambridge: CUP, 1996, -P.43
5. Carter, Ronald and McCarthy, Michael. 2006. Cambridge Grammar of English. Cambridge: CUP, 2006, - P.902

UO’K [801.73:821.133.1]»19»

XIX ASRDA FRANSUZ ADABIYOTI: QISHLOQ TURMUSH TARZI MANZARALARI VA ADABIY TENDENSIYALAR

H.Yu.Abdurahmonova, tayanch doktorant, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent
P.P.Nishonov, f.f.n., dots., O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Bu maqola XIX asr fransuz adabiyotida qishloq turmush tarzi manzaralari aks ettirilishi va adabiy tendensiyalarini o'rganib, ularning romantizm va realizm o'rtasidagi qarama-qarshi manfaatlar to'qnashuvi hamda ularning jahon adabiyoti tarixidagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: romantizm, realizm, qishloq hayoti, tabiat, fransuz adabiyoti.

Аннотация. в данной статье исследуются ландшафты сельского образа жизни и литературные тенденции во французской литературе XIX века, показаны их противоречивые конфликты интересов между романтизмом и реализмом и их значение в истории мировой литературы.

Ключевые слова: романтизм, реализм, сельская жизнь, природа, французская литература.

Abstract. this article explores rural lifestyle landscapes and literary trends in 19th-century French literature, showing their conflicting conflicts of interest between romanticism and realism and their importance in the history of world literature.

Keywords: romanticism, realism, rural life, nature, French literature.

XIX asr adabiyot sohasida muhim voqealarga guvoh bo’ldi. XVII asr teatr (Molyer, Rasin, Kornel va boshq.), XVIII asr falsafa (Volter, Didro, Russo va boshq.) asri bo’ldi, XIX asr esa roman asriga aylandi. Badiiy adabiyotda roman boshqa janrlarga nisbatan juda muhim o’rin tutadi. Balzak, Gyugo, Sand, Stendal, Flober, Zola kabilar bu davrning eng buyuk vakillari hisoblanadi.

Roman XIX asr fransuz adabiyotida yangi janr emas edi. Bu janr allaqachon o'rta asrlarda, asosan, ritsarlik romanlari shaklida qo'llanilgan va asrlar davomida turli shakllarda ozmi-ko'pmi muvaffaqiyat bilan mavjud bo'lib kelgan: she'riy roman, epistolyar roman, falsafiy roman va hk. XIX asrda roman asosiy adabiy janrga aylandi. Bu davrda ushbu janr ko'pincha nasrdagi badiiy hikoya bo'lib, odatda hajmi katta va unda hayoliy faktlar hikoya qilinadi. Uning shakli juda cheklangan emas va ko'plab o'zgarishlarga imkon beradi. Vaziyatlarni tasvirlash, personajlarning tashqi va ichki dunyosi tasvirlari, dialoglar bu hikoyaviy uslubdagi janrning asosini tashkil etadi.

XIX asrda ikkita adabiy oqim hukmronlik qildi: romantizm va realizm. Realistik romanda ko'pincha yozuvchi ishonarli rang berishga intiladigan haqiqiy faktlardan ilhomlanadi. Uning o'ziga xosligi dunyoni (moddiy dunyoni hamda insonlarni) talqin va idealizatsiyasiz tasvirlashdir. Shunday qilib, fuqarolik jamiyatidagi barcha ishtirokchilar romanning potensial qahramonlaridir. Masalan, Flober va Balzak uchun qishloq shifokori, Balzak va Zola uchun qishloq ruhoniysi qahramonlarga aylanadi, bunda, bu mualliflar hayotiy sarguzashtlarni rivojlantiradi va his-tuyg'ular evolyutsiyasini

tahlil qiladi. Adabiy ijod kontekstida dehqonlar, shubhasiz, bu davr uchun imtiyozli auditoriyadir. Soni bo'yicha ular fransuz aholisining katta qismini tashkil qiladi va ular ham birinchi navbatda ijtimoiy-siyosiy hayot haqida tashvishlanadilar. Realistik roman qishloq xo'jaligida sodir bo'luvchi sahnalarni batafsil va uzoqroq tasvirlash imkonini beradi. Turli xil hikoya uslubidan foydalanish, turli xil nutqlar (to'g'ridan-to'g'ri, bilvosita, erkin bilvosita), ichki monolog, agrar dunyo vakillari o'rtasidagi dialoglar va dehqonlarning batafsil psixologik portretini bo'yash kabi ko'plab lingvistik vositalar yordamida biz o'y-fikrlarni kengroq ifoda etishimiz mumkin. Boshqa hech bir adabiy janr bunga imkon bermagan bo'lar edi. Ayniqsa, she'riyat amalga oshirilgan islohotlarning ilmiy jihatini har doim ham to'liq ifodalab bera olmaydi. Muayyan vaziyatlarni tasvirlash uchun biz vaqti-vaqti bilan she'riy asarlardan bir nechta parchalarni keltiramiz, ammo realistik roman bizning korpusimizning asosiy qismini tashkil qiladi. XIX asr o'rtalarida Fransiyada realizm paydo bo'ldi va adabiy janrlar taqvimida romantizm o'rnini egalladi, bu mavzuga yo'naltirilgan adabiyotni taklif etib, xayol, orzu, mulohaza, ta'sirchanlikka katta o'rin berdi. Jumladan, tabiat manzaralari va aholi yashash tarizini boricha ifodalash haqida fikr yuritish muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Tabiat manzaralari haqida mulohaza yuritish ilhomning muhim manbasi sifatida ijodkorlarga yordam berdi: tabiat tasvirlari va hodisalari romantik qahramonlarning kayfiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Nima uchun qishloq turmush tarzi manzaralari paydo bo'ldi?

Zamonaviy lug'atlarda "manzara, peyzaj" tushunchalariga quyidagicha ta'rif beriladi: "Adabiy asarda manzara tasviri, tabiat manzarasi, tabiat lavhalari». Peyzaj idrok etish va aks ettirish orqali ikkita jabhani birlashtirishga, ya'ni qishloq xo'jaligi va adabiyot o'rtasida aloqa o'rnatishga imkon beradi. Shunday ekan, qishloq turmush tarzi tasvirlangan asarlar qishloq xo'jaligi amaliyotlari va ularning rivojlanishining yorqin guvohidir. Ushbu qishloq hayoti tasvirlari buyuk o'zgarishlar asri bo'lmish XIX asrda juda muhim ahamiyatga ega.

XIX asr o'rtalari romantizm va realizm o'rtasidagi qarama-qarshi manfaatlar to'qnashuvi davri bo'ldi. Romantik yozuvchilar tabiiy manzaralar haqidagi tafakkurni badiiy adabiyot estetikasining muhim tarkibiy qismiga aylantirdilar. Ular tabiat manzaralarini aks ettirishga ko'proq urg'u bera boshladi. Biroq manzara tasvirlash san'atini romanning asosiy tarkibiy qismiga aylantira olgan romantizm ta'siri realizm davrida hamon sezilib kelmoqda edi.

Balzakning vafotidan so'ng nashr etilgan "Paysans" ("Dehqonlar") asarida so'zboshi sifatida e'lon qilgan maktubi qishloq aholisi, xususan dehqonlar hayot tarzining adabiyotda paydo bo'lishiga turtki bo'lgan deyish mumkin, ungacha bo'lgan davrda ushbu qatlam aholining asosiy qismini tashkil etishiga qaramasdan e'tibordan chetda qolgan edi. Balzak qishloq turmush tarzi mavzusiga "Insoniyat komediyasi" epopeyasining "Qishloq hayoti manzaralari" turkumiga kiruvchi to'rt romanida murojaat qiladi. Uning ortidan esa boshqa bir fransuz adibi Jorj Sand (Balzak va Sand bir-birlarini taniydilar, bir-birlari bilan uchrashib, fikr almashib, yozishmalar qilishgan) "qishloq romanlari" turkumini, qishloq hayotining bir qator tasvirlarini o'z asarlarida keltirdi.

Jorj Sand qishloq romanlari harakatini ochib berdi va uning ijodi bir asr davomida Ramuz va Gionogacha bo'lgan davrda qishloq hayoti to'g'risida yozilgan romanlarning boy manbasi bo'lib xizmat qildi. Yozuvchilarning qishloq hayoti va qishloq xo'jaligi mavzusiga bo'lgan bu yangi qiziqishi Fransiya inqilobi tomonidan qabul qilingan asosiy siyosiy qarorlar sabab ham kelib chiqdi. Ushbu davrda yarim asr davomida hosildorlikni optimallashtirish maqsadida ishlab chiqarish usullarini modernizatsiya qilishga qaratilgan agrar islohotlar amalga oshirildi. Ammo aynan 1789 yildagi buyuk islohotlar (feodalizmni bekor qilish, mulkni tortib olish, yer mulkini taqsimlash...) qishloq xo'jaligi dunyosini tubdan o'zgartirdi. Shunga qaramay, bu islohotlarning barchasi qishloq xo'jaligi manzarasiga darhol sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi. Siyosiy davr beqaror edi va yangi islohotlarni amalga oshirishga to'liq imkob bermas edi. Boshqa tomondan, qishloq dunyosida hali hanuz kuchli cheklovlardan iborat bo'lgan oilaviy muhit hukmron edi, va bunda, bilimlar otadan o'g'ilga o'tadi hamda ko'pincha zamonaviy g'oyalarga qarshilik ko'rsatilar edi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida romantik manzarani ixtiro qilganlar bu rassomlar edi. Uzoq ufqlar va ulug'vor bezaklar, shubhasiz, ustuvor mavzulardir. Ammo qishloq turmush tarzi tasvirlari namunalar ham yo'q emas. O'n to'qqizinchi asrda ko'plab rassomlar qishloq sahnalarini chizishda davom etadilar: impressionist rassomchilikning eng taniqli vakillari - Millet va Barbizon

maktabining rassomlari; Monet, Pissaro va hk.. Rassomlarning tabiatni aks ettirishi boshqa san'at uchun, xususan, badiiy adabiyot uchun namuna bo'lib xizmat qiladi, bu esa tasviriy tilni yozma til tizimiga moslashtirishga intiladi. Ammo adabiyot rasmga qaraganda ancha boy ifoda vositalari palitrasiga ega. Kartina - bu rassomning vizual taassurotlarini aks ettiruvchi o'zgarmas vositadir. Adabiy tavsif esa romanning turli xil qahramonlari tomonidan erkin harakatchanlikdan foydalanishga va turli xil hissiy taassurotlarni aks ettirishga imkon beradi. Yozuvchi uchun mavjud bo'lgan ob'ektiv va sub'ektiv nuqtai nazarlar ham o'z-o'zidan ko'p bo'ladi. Tasvirning adabiy kompozitsiyasi texnikasi, harakatchanligiga kelsak, asrning oxirida yangi paydo bo'lgan san'at - kino, bunga vizual tarafdin imkon beradi. Qishloq hayoti manzaralari faqatgina aks ettirish funksiyasiga emas. Ushbu buyuk mutatsiyalar asrida uning konfiguratsiyasi evolyutsiyasi asosan dehqonlar jamiyatidagi o'zgarishlarning mohiyatini baholashga imkon beradi.

Ushbu davrda Parij adabiyoti / mintaqaviy adabiyotining ikkitomonlamaligi atrofida aylanadigan uchta tendentsiya paydo bo'ladi:

1) XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan qishloq romanlari asosan qadimgi rejim davrini eslab yozilgan edi. Ushbu romanlarda dehqonlar kamdan-kam hollarda zamonaviy agronomlar tomonidan tavsiya etilgan xo'jalik yuritish usullarini qo'llashgan. Ular, shuningdek, dehqonchilik haqidagi bilimlarni uzatishning oilaviy an'alarini saqlab qolishadi.

2) Ushbu romanlarning umumiy jihati shundaki, ular mintaqaviy romanlardir. Ularning har biri Fransiyaning ma'lum bir qismiga tegishli bo'lib, uning iqlimi, topografiyasi va an'anaviy amaliyotini yaxshi biladigan yozuvchi tomonidan yozilgan, shuning uchun ular juda realistik tasvirlarni aks ettirishadi. Har bir mintaqada yozilgan romanlarni qiyosiy o'rganish Fransiyaning qishloq xo'jaligi haqida to'liq tasavvurga ega bo'lishga imkon beradi.

3) An'anaviy qadriyatlarini qo'llab-quvvatlovchi ushbu mintaqaviy adabiyot, Parijda yashovchi va Fransiya provinsiyalari bilan unchalik aloqasi bo'lmagan yozuvchilar tomonidan asrning boshlarida yaratilgan "Parij" adabiyotidan farq qilar edi. Ulardan ba'zilari, masalan Balzak, ideal agrar modellarni aks ettiruvchi utopik romanlarni yozish orqali qishloq xo'jaligining ilg'or qarashlarini taklif qilishdi.

XIX asr fransuz adabiyoti, qishloq turmush tarzi manzaralari va adabiy tendensiyalar bilan jahon adabiyotiga yorqin ta'sir qildi. Romantizm va realizm o'rtasidagi qarama-qarshi manfaatlarni o'rganish orqali, adabiyotning yangi dalillarini tushuntirish va shakllantirishga yordam berdi. Bu davrda yaratilgan qishloq romanlari, Fransiya jamiyati va agrar dunyo haqida qimmatli ma'lumotlarni berishda manba bo'lib xizmat qiladi va ushbu asarlar jahon adabiyotida muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent, 2013.
2. Michel Collot, *La Pensée-paysage*, Paris, Actes Sud/ENSP, 2011.
3. Honoré de Balzac, *Les Paysans*, Paris, Gallimard, Folio, 1975.

UDC 415.6

CLARITY COUNTS: AVOIDING AMBIGUITY THROUGH PROPER PUNCTUATION

A.Abdurakhmonova, master student, Karshi state university, Karshi

Annotatsiya. Ushbu maqola yozma muloqotda to'g'ri qo'llangan tinish belgilarining ahamiyatini, shuningdek, noto'g'ri tinish belgilari keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarni o'rganadi. Unda tinish belgilari noto'g'ri qo'llanilganda yuzaga keladigan turli masalalar, jumladan, noaniqlik va noto'g'ri talqin qilish holatlari ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, u tinish belgilarining mantiqiy asoslarini o'rgangan olimlar tomonidan taqdim etilgan nazariyani ko'rib chiqadi va tinish belgilaridan foydalanishni tartibga soluvchi asosiy qonunlar va uning tushunishga yordam berishdagi roli haqida ma'lumot beradi.

Kalit so'zlar: tinish belgilari, aniqlik, noaniqlik, yozma muloqot, noto'g'ri talqin qilish, to'g'ri foydalanish

Аннотация. В данной статье рассматривается значение хорошей пунктуации в письменном общении, а также трудности, которые может вызвать неправильная пунктуация. В нем рассматриваются различные проблемы, возникающие при неправильном

использовании знаков препинания, включая двусмысленность и неправильное толкование. Кроме того, в нем рассматривается теория, представленная учеными, изучавшими логические основы пунктуации, и проливает свет на фундаментальные законы, которые регулируют использование пунктуации и ее роль в содействии пониманию.

Ключевые слова: пунктуация, ясность, двусмысленность, письменное общение, неверный перевод, правильное употребление.

Abstract. This article delves into the significance of good punctuation in written communication, as well as the difficulties that wrong punctuation can cause. It examines the different issues that come when punctuation marks are used wrongly, including ambiguity and misinterpretation. Furthermore, it looks at the theory presented by scientists who studied the logical basis of punctuation, offering light on the fundamental laws that regulate punctuation usage and its role in assisting comprehension.

Key words: punctuation, clarity, ambiguity, written communication, misinterpretation, correct usage

In written communication, punctuation acts as a silent conductor, orchestrating the rhythm and flow of language. Proper punctuation is vital for clarity, ensuring that the intended message is correctly transmitted to the reader. However, when punctuation marks are used inappropriately, they can cause ambiguity and confusion, resulting in misreading of the text. In this article, we will look at the issues produced by erroneous punctuation usage and the idea proposed by scientists who studied the logical basis of punctuation.

In this research, we will look at the numerous problems caused by incorrect punctuation usage, ranging from simple errors to serious misinterpretations. We will look at frequent punctuation problems and their implications for written communication, emphasizing the significance of following established punctuation rules and standards.

Furthermore, we shall look at the concept proposed by experts who researched the logical basis of punctuation. These researchers wanted to understand the basic principles that control punctuation usage and how it aids comprehension. By investigating the logical structure of language and the syntactic functions of punctuation marks, these academics provide light on the nature of written communication and the mechanisms that allow readers to extract meaning from text.

Overall, this article will emphasize the importance of good punctuation in written communication and the requirement for writers to use it properly to promote clarity, coherence, and comprehension. Writers can improve the efficacy of their written communication by learning more about punctuation rules and norms. They can also convey their intended point more precisely and clearly.

Difficulties caused by incorrect punctuation. Incorrect punctuation can cause a variety of issues, from slight misunderstandings to significant misinterpretations. One prevalent issue is the usage of commas. For instance, consider the sentence "I love my siblings; David and Sarah" versus "I love my siblings; David, and Sarah." The placement of the semicolon drastically changes the meaning of the sentence, highlighting the importance of proper punctuation in clarifying relationships and associations.

Similarly, misplacing apostrophes can cause confusion about ownership and contraction. For example, the phrase "its vs. it's" frequently perplexes authors, with "its" denoting possession and "it's" acting as a contraction for "it is" or "it has." Incorrect use can obscure meaning and make sentences less clear.

Furthermore, misusing quotation marks might change the attribution of speech or cited content, resulting in uncertainty. Failure to properly punctuate quotations can confuse the line between the author's words and those of others, making comprehension difficult.

In addition to these issues, poor usage of hyphens, dashes, and ellipses can generate ambiguity and break the flow of text. Each punctuation mark serves a specific purpose, and employing them incorrectly can obscure meaning and cause confusion in the reader.

It is critical for writers to grasp the many purposes of punctuation marks and follow established punctuation rules and norms in order to maintain clarity and coherence in written communication. By using proper punctuation, writers can effectively convey their intended message while also making it easier for readers to understand.

Scientists' Theories on the Logical Nature of Punctuation. Scientists and linguists have long been fascinated by the logical basis of punctuation and its function in language formation. One noteworthy hypothesis, proposed by linguist Noam Chomsky, is that punctuation functions as a syntactic device, organizing words into meaningful patterns and influencing the reader's understanding of the text.

According to Chomsky's view, punctuation symbols like commas, periods, and semicolons communicate separate syntactic units inside a sentence, aiding in the delineation of clauses, phrases, and ideas' relationships. According to Chomsky, punctuation enhances comprehension by signaling pauses, breaks, and hierarchical structures.

Moreover, Chomsky contends that punctuation reflects fundamental linguistic principles and syntactic norms, revealing the logical structure of language. Linguists can gain a better understanding of human communication and cognition by analyzing punctuation patterns and standards.

Chomsky's theory illuminates the complex relationship between punctuation and language understanding, highlighting the importance of punctuation in molding the reader's interpretation of the text. Linguists can gain a better understanding of the mechanisms that underpin written communication and how punctuation influences meaning production by investigating its logical basis.

To summarize, Chomsky's theory provides important insights into the logical foundation of punctuation and its role in language production. By understanding the rules that govern punctuation usage, authors can use it more effectively to improve clarity, coherence, and comprehension in their written communication.

Charles J. Fillmore, another prominent scientist, has contributed to views about the logical character of punctuation. Fillmore, a well-known linguist who worked on syntax and semantics, proposed the notion of "Frame Semantics." According to this view, language is organized around conceptual frames or mental frameworks that help us understand the world. Fillmore expanded this concept to punctuation, claiming that punctuation marks act as linguistic cues, signaling alterations in meaning and framing boundaries within a text.

Punctuation markers such as commas, periods, and dashes, according to Fillmore's idea, are essential for leading readers through the conceptual frames buried in a text. Commas, for example, can indicate a subordinate phrase or a non-restrictive modifier within a larger frame, whereas periods denote the end of one frame and the start of another. Linguists can identify the underlying conceptual structures that govern our comprehension of language by examining the location and use of punctuation marks.

Fillmore's theory offers a useful framework for comprehending the logical foundation of punctuation and its role in organizing meaning in written communication. Linguists can acquire a better understanding of how punctuation forms conversation and influences text interpretation by investigating it through the perspective of frame semantics.

In conclusion, proper punctuation is necessary for written communication to be clear and coherent. Incorrect punctuation can create ambiguity and impede comprehension, resulting in misunderstandings and misinterpretations. By sticking to established punctuation rules and principles, writers can ensure that their information is communicated to the reader precisely and efficiently. Furthermore, the idea presented by scientists who studied the logical character of punctuation provides important insights into the role of punctuation in molding language and aiding comprehension.

Scientists like Noam Chomsky and Charles J. Fillmore have presented ideas that provide useful frameworks for understanding the logical basis of punctuation. Chomsky's theory emphasizes punctuation's syntactic role in structuring language and directing understanding, but Fillmore's frame semantics theory expands on this concept to include the cognitive frames that underpin linguistic

meaning. These theories add to our understanding of how punctuation works as a linguistic tool to structure discourse and shape the reader's interpretation of text.

Finally, by knowing the theoretical foundations of punctuation usage, authors can improve the clarity, coherence, and efficacy of their written communication. Proper punctuation is more than just a matter of convention; it is an essential part of language that facilitates successful communication and accurately conveys meaning to the reader.

REFERENCES:

1. "Eats, Shoots & Leaves: The Zero Tolerance Approach to Punctuation" by Lynne Truss
2. "The Elements of Style" by William Strunk Jr. and E.B. White
3. "Punctuation Power: Punctuation and How to Use It" by Janet Burroway
4. "The Chicago Manual of Style" by The University of Chicago Press Editorial Staff
5. "Punctuate It Right!" by Harry Shaw
6. "Grammar Girl's Quick and Dirty Tips for Better Writing" by Mignon Fogarty
7. "The Blue Book of Grammar and Punctuation" by Jane Straus
8. "The Oxford Guide to English Grammar" by John Eastwood
9. "The Sense of Style: The Thinking Person's Guide to Writing in the 21st Century" by Steven Pinker
10. "Punctuation: Art, Politics, and Play" by Jennifer DeVere Brody
11. "Punctuating Dialogue: A Comic Guide for Writers" by Bob Mayer
12. "The Copyeditor's Handbook: A Guide for Book Publishing and Corporate Communications" by Amy Einsohn

UO'K:8.007.621.316.7

RADIO ESHITTIRISHDAGI YANGI YO'NALISHLAR - DAVR TALABI

F.Abdusagatova, katta o'qituvchi, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada hozirgi kundagi radioning ish faoliyati, mavzulari, efir boshlovchilari haqida bevosita so'z boradi. Undagi mavzularning ko'lami, mavzularga xos bo'lgan musiqalarning qo'yilishi, tinglovchilarning auditoriyasini hisobga olgan holda eshittirishlar tayyorlanishi haqida fikrlar yuritiladi.

Kalit so'zlar: radio, eshittirish, radiokanal, jurnalist, boshlovchi, tinglovchilar, bevosita eshittirishlar.

Аннотация. В этой статье будет непосредственно рассказано о рабочей деятельности, темах текущего радиоэфира, о ведущих эфира. В ней рассматриваются рамки тем, подбор музыки, соответствующей тематике, подготовка эфиров с учетом аудитории.

Ключевые слова: радио, трансляция, радиоканал, журналист, ведущий, слушатели, прямые трансляции.

Abstract. This article will directly talk about the work activities, topics of the current radio, about the presenters of the broadcast. It deals with the scope of the topics, the laying of music specific to the topics, the preparation of broadcasts taking into account the audience of the audience.

Keywords: radio, broadcast, radio channel, journalist, presenter, listeners, direct broadcasts.

Kirish. Jamiyatda huquqiy demokratik tamoyillarning qaror topishini ommaviy axborot vositalarisiz tasavvur etish qiyin. Bu borada, ayniqsa radioning turli millatga mansub omma fikrini, ma'naviyatini shakllantirishga xizmat etuvchi vositaligi hech kimga sir emas. Eng asosiysi esa, radio tili, dini, millati bir - biridan farqlanuvchi xalqlarning axborot olish manbasi va madaniy hordiq chiqarishga xizmat qiluvchi san'at turi hamdir. Jamoatchilikning radioga kundan-kunga qiziqishi ortib bormoqda.

Bugungi davr ommaviy axborot vositalari xodimlaridan tezkorlikni talab qiladi. Bugungi, dunyo - axborot dunyosidir. Yangiliklar, ma'lumotlarni tahlil eta bilish - jurnalistning asosiy vazifasi. Shunday axborot ko'lamiga ega hamda axborot oqimiga zudlik bilan «xazm qila oladigan» jurnalistlari bor radio-kuchli radiodir.

Qolaversa, xalqlararo baynalminal islohotlarni amalga oshirish, jamiyatning barcha jabhalarini qayta qurish, milliy mustaqilligimizni mustahkamlashda radioning o'zni kattadir. Prezident Sh.M. Mirziyoev o'z ma'ruzalaridan birida aytganlaridek: «Ommaviy axborot vositalari mamlakatda yuz berayotgan jarayonlarga turlicha qarashlarni erkin va holis ifodalashga qodir bo'lishi, hokimiyat bilan

jamiyat o'rtasida holis vositachi bo'lishi va muhimi, inson hamda jamiyat manfaatlarining faol va izchil himoyachisi bo'lishi» [1] kerak.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Radio – OAVning o'ziga xos elektron texnikaga asoslangan turidir. Radio tub ma'nodagi matbuot mahsuli emas, ya'ni u so'zni bosma usul bilan ko'paytirmaydi, balki uni maxsus asboblarda vositasida og'zaki ko'paytiradi. Shu jihati bilan radio ommaviy axborot vositalarining texnikaga asoslangan alohida bir turi hisoblanadi. Radio OAV tasnifida alohida o'rin tutadi. Ya'ni, gazeta va jurnal ko'rish, bosma so'zlarni o'qish orqali inson ongiga yetib borsa, radio esa, ovozni eshitish orqali ta'sir ko'rsatadi. Bu esa insonning eng asosiy sezuv a'zosi bo'lmish quloq orqali informatsiya qabul qilishdek eng qadimiy va tabiiy imkoniyatidan kelib chiqadi. Bu jihatdan uni matbuot hali vujudga kelmagan paytlarda uning vazifasini bajargan og'zaki nutq, jarchilik, notiqlik san'atining davomi, boshqacha qilib aytganda, yuqoridagi vositalarning texnikaga asoslangan qaytarilgan ko'rinishi deyish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Radio matbuotning o'ziga xos, og'zaki eshituvchiga bevosita qaratilgan turi sifatida insoniyat hayotiga dadil kirib keldi va undan o'z munosib o'rnini oldi. Radio paydo bo'lgach, kishilar ijtimoiy hayot yangiliklarini tezroq eshitadigan bo'ldilar, dunyodan yanada kengroq xabardor bo'la boshladilar, ijtimoiy tafakkur ufqlari yanada kengaydi. Radioning vazifalari — eng avvalo, ommaga jamiyatimizda sodir bo'layotgan muhim ma'lumotlarni yetkazib berishdan iborat. Uning yana bir muhim jihati shundan iboratki, radio tezkorlikda eng asosiy o'rin tutadi. Yangiliklar etkazish — radioning muhim xususiyatlaridan biri — eng muhim, hali aytib ulgurilmagan yangiliklarni ommaga zudlik bilan etkazadi. Xabar berish — radioning asosiy vazifasidir. Radio orqali mamlakat va xorijda ro'y bergan xabarlar yetkazib beriladi. Dam oldirish — radioning yana bir muhim vazifalaridan biridir. Tinglovchilar radio orqali faqat axborot olibgina qolmay, balki ko'ngilochar eshittirishlar, musiqa va ashulalar tinglaydilar. Tabiiy ravishda savol tug'iladi, jamiyatda radioning o'rnini qachon bilinadi. Radioning jamiyat oldidagi birinchi va muhim vazifasi-axborot uzatishdir. «Barcha ommaviy axborot vositalari maqsadidan kelib chiqqan holda eng avvalo, yakka shaxsning, jamiyatning va davlatning axborot olishga bo'lgan ehtiyojini qondirishga qaratilgan radio o'zidan ilgari vujudga kelgan ommaviy axborot vositalaridan farqli o'laroq axborotni tezroq, ishonchliroq va hissiyotga boyroq tarzda tarqatadi». Axborot tarqatish vositalari, kommunikatsiya tarmoqlari globallashtayotgan bugungi kunda u yanada qudratli kuchga aylanmoqda. Jarayonlarni boshqarish uchun, avvalo, tezkor va mavjud vaziyat to'g'risida to'la tasavvur beradigan axborot zarur.

Ochiq va huquqiy demokratik jamiyat qurish borasida odimlayotgan ekanmiz, bunda shakshubhasiz ommaviy axborot vositalarining o'rnini kattadir. Bu borada ilk qadamlar qo'yilib, respublika miqyosida ham tajribalar oshib bormoqda. Buni biz yangidan-yangi ochilayotgan, endigina ish boshlayotgan radiokanallar misolida ko'rishimiz mumkin.

Mustaqillikning ilk yillaridan boshlab ommaviy axborot vositalari rivojlanishiga alohida e'tibor qaratilayotgani bois, uning shiddat bilan taraqqiy topayotganiga guvoh bo'lyapmiz. Avvalo, soha rivoji qonunchilik bilan mustahkamlanayotgani muhim ahamiyat kasb etdi. Mana shu imtiyoz tufayli bugun yurtimizda bir qancha nodavlat OAVlar faoliyat yuritmoqda [2]. Ularning tasnifida nodavlat radiostansiyalar alohida ajralib turadi.

“Fuqarolarning axborot sohasidagi huquq va erkinliklarini ta'minlash masalasi insonning axborot olish, axborotni va o'z shaxsiy fikrini tarqatish huquqi va erkinligi o'zida mujassam etgan bo'lib, bu O'zbekistonda demokratik jamiyat asoslarini barpo etishning muhim sharti, ta'bir joiz bo'lsa, tamal toshi hisoblanadi” [3], - deya ta'kidlagan edilar Prezident Sh.M. Mirziyoev. Shuning o'zi ham jamiyatni erkinlashtirishda OAVning o'rnini naqadar muhim ekanligini ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar. Yurtimizda radiokanallarning ommalashuvi yanada rivojlanib, anchayin keng quloq yozib ulgurdi. Ularning dasturlarini kuzatib turlicha mavzularga e'tibor qaratayotganiga, yangicha yondashuvlarga guvoh bo'lamiz. Shunga ko'ra mazkur radiokanallarning tashkiliy tuzilmasi va uni dasturlashning o'ziga xos xususiyatlari ko'zga tashlanadi. Yo'nalishlarni esa asosan quyidagicha tasniflash mumkin:

- Musiqiy;
- Reklama xarakteridagi;

- Ko'ngilochar.

Turli interaktiv eshittirishlar orqali efirga uzatiladigan bu xil yo'nalishlarda mualliflarning kasbiy mas'uliyati va jurnalistlik pozitsiyasi namoyon bo'ladi. Ayni shu jihat bugungi nodavlat radiostansiyalar faoliyatining nuqsonli jihatlaridan biridir. Har bir OAV singari radioning ham asosiy quroli so'z (nutq) dir. Unda tasvir (TV kabi), surat (matbuot kabi) yoki shu singari boshqa qo'shimcha imkoniyatlarning yo'qligini inobatga olsak, so'zning o'zni radioda yanada ahamiyatli ekanligi ayon bo'ladi. Shu o'rinda nodavlat radiokanallar boshlovchilarining nutqida ko'zga tashlanadigan kamchiliklarni keltirib o'tish joiz:

- shevaga xos so'zlar, ko'cha iboralari, jargonlar nutqning katta qismini tashkil etishi;
- taftalogiyaning ko'p uchrashi;
- mantiqiy va so'z urg'usidan noo'rin foydalanish;
- gap qurilishidagi nuqsonlar (jumlalarining noaniqligi, ega va kesimning mos emasligi, gap bo'laklarining noto'g'ri joylashuvi, qo'shimchalarning noo'rin qo'llanilishi);
- suhbatdosh bilan muloqotda axloq me'yorlarining buzilishi;
- boshlovchi "meni" bo'rtib turishi, shaxsiy emotsiyaga keng o'rin berilishi.

Bu kabilar, ayniqsa, turli radioo'yinlarda, "SMS" loyihalarida ko'zga tashlanadi. O'qilayotgan sms-xabarlarining mazmuniga ko'p ham ahamiyat berilavermaydi. Yo'llangan "elektron noma" larning bir qismi boshlovchiga atalgan bo'ladi: uning sog'lig'i, oilaviy ahvoli, uni judayam qadrlashlarini yozishadi; kimgadir aytilmay qolgan gaplarini efir orqali o'qib eshittirishlarini iltimos qilishadi. Aksariyati ma'lum qatlam tinglovchilarining hissiyotlari: dil izhori, kechirim so'rashlar... Jurnalistikaning bu qadar maishiylashuvi, parda ortida qolishi lozim bo'lgan tushunchalarning jar solinishi, albatta, ko'ngildagidek holat emas. Bunda berilgan erkinlik va imkoniyatning suiiste'mol qilinishi ko'zga tashlanadi. Ular radioga xos ayrim umumiy jihatlarini o'zlashtirish bilan birga, ko'plab o'zlariga xos xususiy jihatlarini ham yaratdiki, bu ularni o'rganishda, dasturlarini tahlil qilishda yangicha yondushuvni talab qiladi. Jurnalistning professionalligi ana shunday alohida o'rganishga muxtoj masalalardan biridir. Boshlovchilar va muharrirlarga qo'yiladigan asosiy talablar nuqtai nazaridan qaralganda, avvalo, ularning auditoriya talab va ehtiyojiga moslashayotganiga guvoh bo'lamiz. FM radiostansiyalarining tasnifida ham auditoriyaning ma'lum qatlami uchun tashkil etilgan kanallar bo'rtib ko'rinadi.

Xulosa va takliflar. Radiokanalning asosiy vazifasi – muassis nazarda tutgan ijtimoiy qatlamlar vakillarini radiostansiya auditoriyasi safiga jalb etish, u qo'ygan talablar doirasida faoliyat ko'rsatishdir. Ammo norasmiy "To'rtinchi hokimiyat" bo'lgan OAVning ommaga ta'sir kuchidan bu yo'nalishda foydalanish noto'g'ridir. Mazkur radio garchi a'lo kayfiyatni taqdim etishni nazarda tutsada, boshqa kanallar kabi unda ham "musiqiy yakkahokimlik" saqlanib qolgan. Bu holat esa radiostansiya auditoriyasining qisqarishi, reytingining pasayishiga olib kelishi tabiiy. O'z auditoriyasining talablarini o'rganish, uning didi va qiziqishlarini to'g'ri anglay olish, iste'molchining mahsulotga nisbatan ijobiy va salbiy munosabati haqida muttasil xabardor bo'lish har bir radiokanal uchun o'ta ahamiyatli. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, jurnalist qaysi davrda yashamasin, u jamiyatning ko'zgusi hisoblanadi. Yetilib qolgan muammolar va uning echimi bo'yicha hukumat va xalq o'rtasidagi ko'priksizlik hisoblanadi. Ana shunday sharaflilik kasbni sevib, ardoqlab, faoliyati davomida o'z «men»ini topishga harakat qilish va shuning barobarida u yozgan maqolalarini muxlislari qidiradigan, u tayyorlagan radioeshittirishlarni muxlislari intiqlik bilan kutadigan, u tayyorlagan ko'rsatuvlarni muxlislari zavq-shavq bilan ko'rishiga erishish har bir jurnalist oldida turgan ulkan vazifalardan biridir. Bu uning o'z huquqlarini burchga almashtirish yo'lidagi sa'y-harakatlarining aniq ifodasi bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoev SH. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Mamlakatimizni 2019 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2020 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza, 2020 yil 14 yanvar. – Toshkent: O'zbekiston, 2020.
2. Mirziyoev SH. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2016 yil 7 dekabr. – Toshkent: "O'zbekiston", 2017.

3. YU. Hamdamov., F. Abdusagatova. Audiovizual jurnalistika ("Radiojurnalistika asoslari" qismi). O'quv qo'llanma. T.: "TEX PRO-SILVER", 2022.

4. Internet sayti: www.lex.uz.

UO'K 80/81

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI DIPLOMATIK TERMINLARNING QIYOSIY TAHLILI

M.I.Absmadova, katta o'qituvchi, Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqola diplomatik terminlarni o'zbek va ingliz tillaridagi ifodalanishi, qo'llanilishi, o'xshashliklari yoxud farqlari haqida bo'lib, hozirda mamlakatimizda o'zbek va ingliz tilining rivojlanishiga urg'u berilishi bilan birga til me'yorlarini, atamalarni shuningdek diplomatiyaga aloqador bo'lgan terminlarni ham munosib qo'llay bilish hamda ularni boshqa davlatlar bilan tashqi-siyosiy munosabatlar o'rnatganda qo'llay olish dolzarb masalalardan biri ekanligi haqidadir.

Kalit so'zlar: diplomatiya, diplomatik munosabat, diplomatik aloqa, siyosiy maydon, tashqi siyosat, huquq normalari, o'z qatlam, o'zlashgan qatlam.

Аннотация. Эта статья посвящена выражению, использованию, сходству и различиям дипломатических терминов в узбекском и английском языках. В настоящее время в нашей стране особое внимание уделяется развитию узбекского и английского языков, чтобы уметь правильно использовать языковые стандарты, термины, а также термины, связанные с дипломатией, и уметь использовать их при установлении внешнеполитических и политических отношения с другими странами является одним из актуальных вопросов.

Ключевые слова: дипломатия, дипломатическое отношение, дипломатическое общение, политическое поле, внешняя политика, правовые нормы, свой слой, ассимилированный слой.

Abstract. This article is about the expression, use, similarities or differences of diplomatic terms in Uzbek and English languages, and currently, with the emphasis on the development of Uzbek and English languages in our country, language standards and terms are also related to diplomacy. That it is one of the urgent issues to be able to use the terms properly and to be able to use them when establishing foreign-political relations with other countries.

Key words: diplomacy, diplomatic relations, diplomatic communication, political space, foreign policy, legal norms, own layer, absorbed layer

Kirish. Jahon terminologiyasida diplomatiyaning o'ziga xos o'rni bo'lib, bunda diplomatik aloqalar va diplomatik munosabatlarga bo'lgan ehtiyoj yuqori bo'lganligi sababli mazkur soha terminologiyasining jadal rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Diplomatik terminlar juda ko'plab manbalarda, adabiyotlarda, lug'atlarda izohlangan bo'lishiga qaramasdan, hozirgi dunyo miqyosidagi tutgan dolzarb o'rni bu sohani yanada chuqurroq o'rganish va uni tadbiq etishga undaydi. Zero, ushbu sohada faoliyat olib borayotgan soha vakillarining hatti-harakatlari, tezkor qarorlari va tashqi munosabatlardagi qarashlari butun dunyoning muvofaqqiyati yoki aksi bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Dunyo miqyosida diplomatik munosabatlarning izchil rivojlanishi, davlatlarning bir-biri bilan diplomatik aloqalari keng o'rnatilayotgani mamlakatimizga ham o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatmoqda. Globallashuv ta'sirida xalqlar, davlatlar o'rtasidagi diplomatik aloqalarni o'rnatish yanada tezlashdi va ushbu soha terminlarini chuqurroq o'rganish va ulardan o'z o'rnida foydalana olishga sezilarli darajada ehtiyoj ortmoqda.

Mamlakatimizda ham diplomatik terminlarning ahamiyatini yanada oshirish yo'lida ko'plab islohatlar olib borilmoqda, xususan, 2020 yil, 20-oktabrdagi PF-6084 "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish" to'g'risidagi farmonida ham o'zbek tilidagi diplomatik terminlarga ham alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, o'zbek tilining o'rnini mustahkamlash bilan birgalikda mamlakatimizda xorijiy tillarni ham ayniqsa, ingliz tilini o'rganishga katta e'tibor qaratilgan va ko'plab sharoitlar yaratilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Diplomatiik terminlarni ingliz va o'zbek tillaridagi o'rni va ehtiyoji, qo'llanilishi va isloh qilinishini hisobga olsak, ushbu sohadagi ayrim terminlarni qo'llash bilan bog'liq yutuqlar yoki muommolar, diplomatiyani va diplomatiik terminlarni qo'llashdagi bilimlar naqadar dolzarb ekanligini anglash mumkin.

Terminologiyaga oid bo'lgan muommolar jahon tilshunosligida ham atroflicha o'rganilib, D.S. Lotte, V.P. Donilenko, T.L. Kandelaki, V.M.Leychik, B.N Golovin, I.I.Borisinko va o'zbek tilshunoslaridan S.Ibrohimov, S.Akobirov, I.Yuldashev, A.To'raxo'jayeva, H.Dadaboyev kabilarning ilmiy izlanishlarida turli xil terminlar va terminalogiyaning ahamiyati haqidagi qarashlarini kuzatishimiz mumkin.

Diplomatiik terminlarni o'rganishda ularni turlarga va guruhlarga bo'lib o'rganish o'rinlidir. Ingliz va o'zbek tillarida diplomatiik terminlarni ifodalashda yoki ulardan foydalanishda ularning sinflarga bo'linganiga guvoh bo'lamiz ayniqsa ingliz tilida diplomatiik terminlarni sinflarga bo'lib o'rganish usuli juda ham ommalashgan.

Ingliz tilida diplomatiyani (Bilateral, multilateral, metaverse, public, development, economic, cyber, energy, health, science, sport, climate, education) kabi shakllari mavjud bo'lsa, o'zbek tilida ham diplomatiyaning o'ziga xosliklarini ko'rishimiz mumkin.

Natijalar. Masalan, o'zbek tilida diplomatiyaning

- ikki tamonlama yoki ko'p tamonlama;
 - bir masala yoki bir qancha masalalar bo'yicha konferensiyalar;
 - tayinlangan kotib bilan yoki kotibsiz;
 - o'zaro ma'lumotlar almashinuvi uchun yoki kelishuvlarni ishlab chiqish uchun;
- Shuningdek, oshkoralik darajasiga ko'ra:

- Ochiq
- Yopiq

shakllari va shu bilan birga ko'p tamonlama diplomatiyaning ikki turiga ham tegishli ushbu unsurlar ham inobatga olinadi:

- Davlatlar yoki davlat vakillari;
- Xalqaro tashkilotlar va konferensiyalar;
- Umumiy maqsadlar;
- Manfaatlar;
- Global, mintaqaviy, maxsus muommo va masalalar ;
- Xalqaro huquq normalari;
- Xalqaro shartnoma, kelishuv, rezalyutsiya, taklif kabilar;

Shuningdek, ikki tilda ham diplomatiya soxasiga mansub bo'lgan ikki turdagi terminlarni ko'rishimiz mumkin. Ular **o'z qatlam** va **o'zlashgan qatlamlarga** tegishli terminlardir.

Muhokama. O'zbek tilida **o'z qatlam** ko'rinishidagi hamkorlik, vositachilik, sheriklik, qo'shilish, qarama-qarshilik, ziddiyat, tashqi savdo, xushmuomalalik, elchi, vakil, qochoq, aralashmaslik prinsipi, bayonet, bir tamonlama akt, boshpana, davlat kotibi kabi so'zlar bo'lsa, ingliz tilida esa, (*border, broker, channel, collaboration, conflict, crisis, foresight, implement, intrigue, convention, open door, sphinx, ultimatum, adept, diplomacy, diplomatize, foreign, memorial, protocol, sphere, treaty*) so'zlarini uchratishimiz mumkin. Shuningdek, o'zbek tilida **o'zlashgan qatlam** qatoriga ushbu *avtorliya* (qadimgi yunon. o'zini o'zi boshqarish), *avtoritar* (lotin. hokimiyat, obro', nufuz), *agrement* (frans. rozilik), *ad interim, par interim* (lotin. akt yoki hujjat imzolayotgan shaxs lavozimi nomi oldiga a.i yoki p.i ko'rinishida yoziladi), *ad hoc* (lotin. mazkur holat uchun, maxsus), *akklamatsiya* (lotin. qichqiriq, hayqiriq), *alternat* (lotin. navbatma-navbat- xalqaro shartnomaning matnini navbatma navbat imzolash), *aparteid* (alohida yashash), *attashe* (frans. diplomatiik idoradagieng kichik lavozim), *avtentik* (grek. asl manbadan olingan, asliga to'g'ri matn), *bipatrid* (yunon. ikki davlat fuqorosi), *dezavuir* (frans. voz kechmoq), *jentlmenlik kelishuvi* (ing. janoblar kelishuvi), *kanonerklar* (ing. gunboatdiplomacy- qurolli kema), *kondominium* (bir yoki bir nechta davlatlarning hamkorlikda bir davlatning ustidan humkronlik qilishi) kabi so'zlar bo'lsa ingliz tili diplomatiik lug'atida ham o'zlashgan *déjà vu* (frans. allaqachon ko'rilgan degan ma'noni anglatuvchi, diplomatiyada tez-tez tanish yoki avval sodir bo'lgan vaziyatlar yoki hodisalarni

tasvirlash uchun ishlatiladi), *rapprochement* (frans. samimiy munosabatlarni tiklash degan ma'noni anglatadi, ko'pincha diplomatik kontekstlarda ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarning yaxshilanishini tasvirlash uchun ishlatiladi.), *Vis-à-vis* (frans. "yuzma-yuz" degan ma'noni anglatuvchi diplomatiyada ko'pincha ikki tomon o'rtasidagi uchrashuv yoki munozarani bildirish uchun ishlatiladi), *status quo* (lotin. "mavjud vaziyat" degan ma'noni anglatadi, odatda diplomatik munozaralarda joriy vaziyat yoki kelishuvga ishora qilish uchun ishlatiladi), *fait accompli* (frans. "bajarilgan fakt" degan ma'noni anglatadi, ko'pincha diplomatiyada sodir bo'lgan yoki qaror qilingan va o'zgartirish qiyin bo'lgan vaziyatni tasvirlash uchun ishlatiladi), *persona non grata* (lotin. "nomaqbul odam" degan ma'noni anglatadi, odatda diplomatiyada ma'lum bir mamlakat yoki diplomatik doirada kutib olinmaydigan odamni tasvirlash uchun ishlatiladi), *force majeure* (frans. "yuqori kuch" degan ma'noni anglatadi, ko'pincha diplomatik kelishuvlarda tomonlarning o'z majburiyatlarini bajarishiga to'sqinlik qiluvchi oldindan aytib bo'lmaydigan holatlarga ishora qilish uchun ishlatiladi), *modus operandi* (lotin. "operatsiya usuli" uchun, odatda diplomatik va xavfsizlik kontekstlarida ishlarni bajarish yoki operatsiyalarni bajarishning muayyan usulini tasvirlash uchun ishlatiladi), *laissez-faire* (frans. "bajarilsin" degan ma'noni anglatadi, ko'pincha diplomatik munozaralarda aralashmaslik siyosati yoki hukumatning minimal aralashuviga ishora qilish uchun ishlatiladi), *gestalt* (nemis. uning qismlari yig'indisidan kattaroq bo'lgan "butun" yoki "naqsh"ga ishora qiladi).

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ko'pincha diplomatik munozaralarda vaziyatning umumiy kontekstini yoki doirasini tasvirlash uchun ishlatiladi. O'zbek va ingliz tilidagi diplomatik terminlarni qiyoslash orqali o'xshashliklari va farqlarini solishtirib o'rganish va tahlil qilish diplomatiya soxasiga tegishli bo'lgan terminlarni yanada yaxshi o'rganishga va o'z o'rnida, vazifasida ishlata olishishga ko'mak beradi.

Diplomatiya davlatlarning tashqi siyosiy munosabatlarini musthakamlash, aloqalarni yaxshilash va fuqorolarni tinchlik bilan ta'minlashga xizmat qiladi va ushbu soxada diplomatik terminlarni munosib qo'llay bilish muhimdir. Zero, diplomatik terminlarda ham janr, uslub, nutq tushunchalari mavjud bo'lib, ulardan siyosiy jarayonlarda o'rinli foydalana olish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I т. З.Мағруфов таҳрири остида – М: Русский язык, 1981. – С. 228.
2. Нотиклик санъати асослари. – Иномхўжаев С. Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – с. 9; Арипова А. Нотиклик нутқининг лисоний-услубий воситалари: дисс...канд. филол. наук. – Тошкент, 2002. – С.186; Тўрахўжаева А. "Дипломатия" архисемали лексемаларнинг семантик таҳлили // Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. Республика илмий ва амалий анжумани материаллари. – Андижон, 2010. – С. 75.
3. The role of using diplomatic terms in speech, М Абсамадова - Зарубежная лингвистика и лингводидактика, 2024
4. Exploring the Utility of Diplomatic Terminology in International Relations
5. AM Isroilovna - Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of ..., 2024
6. Diplomatiik terminlar izohli lug'ati, I.Shamsimuhamedov, Toshkent, Donishmand ziyosi, 2021-yil, 224 bet
7. The Landmark Thucydides: A Comprehensive Guide to the Peloponnesian War Paperback – Illustrated, September 10, 1998
8. Старотюркская дипломатическая терминология в XI-XIV вв. Историко-лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. Дадабаев Х. Ташкент: "Фан", 1994. – С. 4-13.
9. <https://www.diplomacy.edu/topics/types-of-diplomacy/>
10. <https://www.britannica.com/topic/diplomacy>

UO'K 81-11

PRAGMATONIMLARDA STILISTIK VOSITALARNING QO'LLANILISHI

S.M. Ahmadaliyeva, oqituvchi, Qo'qon davlat pedagogika instituti, Qoqon

N.Z.Shavkatova, doktorant, Qo'qon davlat pedagogika instituti, Qoqon

Annotatsiya. Maqolada pragmatonimlarda stilistik vositalarning qo'llanilishi brend nomlarining shakllanishida salmoqli o'rin tutishi xususida fikr yuritilgan.

Kalit sozlar: pragmatonim, brend nomi, stilistik vositalar, ishlab chiqarish, antroponimlar qisqartmalaridan, tovar belgisi.

Аннотация. В статье также рассматривается роль стилических средств которые играют важную роль в формировании названий брендов.

Ключевые слова: прагматоним, фирменное наименование, стилических средств, производство, аббревиатуры антропонимов, торговая марка

Abstract. The article discusses the fact that stylistic devices play an important role in the formation of brand names.

Key words: pragmatonym, brand name, stylistic devices, production, abbreviations of anthroponyms, trademark.

Jahon tilshunosligida so'nggi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlarda onomastik sath birliklarining, xususan, pragmatonimlarning inson va jamiyat omili bilan bog'liq jihatlarini, milliy-madaniy xususiyatlarini tadqiq qilish dolzarb masalalardan biriga aylanib ulgurdi. Bunday tadqiqotlarda til va inson omili mushtarakligi antropotsentrik paradigma takomili uchun xizmat qilmoqda. Shunga ko'ra, jahon tilshunosligida antropotsentrik paradigma tamoyiliga asosan pragmatonimlarga doir tadqiqotlarning yaratilishi, izohli va etimologik lug'atlar tuzilishi onomastika va lug'atshunoslik sohalari taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Dunyo tilshunosligida bugungi kunda lingvopragmatika, sotsiolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik, psixolingvistika kabi yangi yo'nalishlar antropotsentrik paradigma rivoji uchun xizmat qilmoqda. Bu esa pragmatonimlarning ham boshqa onomastik birliklar qatori mazkur yangi yo'nalishlar nuqtayi nazaridan tadqiq qilinishi zaruratini yuzaga keltiradi. Pragmatonimlarning etimologik, struktur-semantik va lingvokulturologik jihatdan tadqiq qilinishi esa bunday onomastik birliklarning antropotsentrik xususiyatlarini yoritish uchun zamin bo'lib xizmat qiladi.

Brend nomlarining asosiy funksiyasi iste'molchini o'ziga jalb etish va mahsulotni boshqa shu turdagi tovarlardan farqlash ekan, ularning jarangli, esda qolarli bo'lishi ham muhim omil sanaladi.

Pragmatonimlar sifatida tovar belgilari o'z nomida shunday ijobiy ma'noga ega bo'lishi kerakki, tovar belgisi yordamida potensial xaridorni ishlab chiqaruvchi uchun zaruriy bo'lgan harakatga – o'z tovarini sotib olishga undashi zarur. Ko'p hollarda, ma'lum bir mahsulotning nomlarini yaratuvchilar tomonidan uning sifati ustun ekanini ta'kidlashga intilish kuzatiladi: Super, Absolute, Excellent. Savdo belgisini yaratishda faqatgina mahsulot nomiga his-tuyg'uni kiritishga to'liq tayanmaslik kerak. Shuningdek, iste'molchining didi, odatlari, imkoniyatlari e'tiborga olinishi zarur.

M.V.Golomidovanning fikricha, nomlar tushunarli bo'lishi, ko'zda tutilgan auditoriyaga yaqin bo'lgan oqilona va hissiy qadriyatlarga ega bo'lgan holda xaridor qalbiga yo'l ocha olishi kerak. N.Stadulskaya o'z tadqiqotida tovar belgilari – pragmatonimlarga e'tiborni jalb qilishning eng samarali usuli – stilistik vositalardan foydalanish ekanini ta'kidlab, ko'p hollarda tovar nomlarida mahsulotning xususiyatlari, sifatlari va ulardan foydalanish orqali erishiladigan natijalarni tavsiflovchi stilistik belgilar mavjud bo'lishini aniqlaydi.

Stilistik belgilar brend nomlarining jarangdor, ta'sirchan chiqishi uchun xizmat qiladi. Bu o'rinda fonetik stilistik vositalarning ahamiyatini alohida e'tirof etish zarur.

Tovushlar yakka holda olinganda, biror his-tuyg'u, munosabatni ifodalashi kam kuzatiladi. Lekin ular kontekstda kelganda, tovushlar ma'lum stilistik vazifa bajaradi. Fonetik stilistik vositalar tilda keng qo'llaniladigan, uslubiy bo'yoq beradigan vositalar bo'lib, manbalarda onomatopeya, alliteratsiya, qofiya, ritm kabilar bunday vositalar tarkibiga kiritiladi.

Onomatopeya taqlid so'zlarning tilda qo'llanilishi bo'lib, bunda tabiat hodisalarining, insonlarning, hayvonlarning yoki ma'lum narsalarning tabiiy ovozigacha taqlid qilib turli tovushlarni chiqarish tushuniladi. Pragmatonim-mimemalar –yasalish (lug'aviy) asosini taqlidiy so'zlar tashkil qilgan nomlardir. Onomatopeyaga asoslangan taqlid so'zlar brend nomlari sifatida qo'llanilishi mumkin. Masalan, "Mu-mu", "Kis-kis" kabi shirinlik nomlari aynan onomatopeyaga asoslangan bo'lib, bunday nomlarni qo'llashdan bir nechta stilistik vazifa ko'zda tutiladi: a) taqlid so'zlar orqali jarangdorlikka, ohangdorlikka erishish; b) shirinliklar ko'proq bolalar uchun mo'ljallanganini hisobga olgan holda, onomatopeya orqali xaridorlarning e'tiborini jalb qilish; v) xaridorlarning hissiyotiga ta'sir qilish va bu orqali ularni mahsulotni sotib olishga undash.

Yana bir brend nomi – KikiRiki saqich nomi ham onomatopeyaga asoslangan bo'lib, bunda ham, asosan, yoshi jihatidan bolalar auditoriyasini ko'zda tutadi.

Tadqiqotchi O.A. Vasilyeva NafNaf brendi nomini tahlil qiladi va quyidagi xulosaga keladi: “pragmatonimning pretsedent xususiyati brendning kelib chiqishi bilan birgalikda tovar belgisiga nisbatan ijobiy hissiy idrokni yaratadi. Bir tomondan, NafNaf brendi nomi mijozlarni bolalik olamiga, ertaklar olamiga yuboradi, bu esa ijobiy his-tuyg'ularni yaratadi; boshqa tomondan, reklama matnlarining mazmuni potensial mijozlarning ayolligi va nomning g'ayrioddiy bo'lishi tamoyiliga asoslanadi.

Alliteratsiya ham fonetik stilistik vositalardan biri sanaladi va undosh tovushlar takrori orqali uslubiy bo'yoqdorlikka erishishni ko'zda tutadi. Coca-Cola, Kit-Kat, Tip-Top kabi brend nomlari alliteratsiyaga asoslangan bo'lib, bunda undosh tovushlarning takrorlanishi orqali ohangdorlikka erishiladi, mahsulot nomi jarangli bo'lishi ta'minlanadi. Mahsulot, brend nomi qanchalik jarangdor bo'lsa, bu mahsulot nomi oson esda saqlanib qoladi. Shunday stilistik vazifalar yuklangani holda, alliteratsiya fonetik stilistik vosita sifatida pragmatonimlarning ta'sir kuchini oshiradi.

Qofiya ham fonetik stilistik vositalardan biri sanaladi va brend nomlarida yoki shiorlarida keng qo'llanilishi mumkin. Masalan, dunyoga mashhur Gilette brendining shiori “Gilette – the best a man can get” aynan qofiyaga asoslangani bilan jarangdorlikka, ohangdorlikka ega bo'lgan.

Demak, qofiya ham fonetik stilistik vositalardan biri sifatida brend nomi va shiorining jarangdor, ohangdor bo'lishini ta'minlaydi, qofiya yordamida nom va shiorlarning tez va oson esda saqlab qolinishiga erishiladi. Bularning barchasi esa mahsulotning xaridor tomonidan sotib olinishiga ko'maklashadi.

Bo'g'inlar takrori ham fonetik stilistik vosita sifatida brend nomlarining hosil qilinishida ishtirok etishi mumkin. Masalan, Mimister shirinlik nomida ham birinchi va ikkinchi bo'g'inlar takror qo'llangan bo'lib, mahsulot nomining jarangdor bo'lishini ta'minlagan. ZiZi bolalar saqichi nomi, ZuZu pitsa nomi, Dada sharbat nomlari ham bo'g'inlar takrorigan asoslangan.

F.Ashurova “Kompaniya yoki mahsulotga nom qanday tanlanadi?” nomli maqolasida to'g'ri nom tanlashning o'z qoidalari mavjudligini ta'kidlaydi. Ular quyidagilar:

1. Nomning noyobligi, ya'ni har qanday muvaffaqiyatli nom o'ziga yarasha noyob va betakror bo'lishi, bozorda o'xshashliklarga ega bo'lmasligi darkor.

2. Jozibadorlik, ya'ni maqsadli auditoriyaga tanlangan nomning ma'qullik darajasi.

3. Nomning yengil talaffuz qilinishi, ya'ni maqsadli auditoriyaga nomni talaffuz etish qiyinchilik tug'dirmasligi.

4. To'g'ri talaffuz: maqsadli auditoriya nomni qanday talaffuz etishini sinab ko'rish: talaffuz kutilgandekmi (ayniqsa, nom murakkab tarkibli yoki xorijiy tilda bo'lsa)?

5. Oson yodda qolishlik: maqsadli auditoriya nomni yodida saqlab qolishi osonmi, iste'molchi bir necha daqiqadan keyin nomni takrorlay oladimi?

6. Nomning yorqinlik darajasi, ya'ni raqobatchilar va bozorning yirik ishtirokchilari orasida tanlangan nom qanchalik ajralib turadi?

7. Bozorga monandlik: kompaniya yoki mahsulot nomi bozor yoki mahsulotlar toifasiga qanchalik mos keladi?

8. Narx kategoriyasiga moslik: kompaniya yoki mahsulot nomi o'zi ishtirok etishi rejalashtirilayotgan narx segmentiga qanchalik mos?

9. Tasavvur va o'xshatish: mahsulotning nomini eshitganda maqsadli auditoriyaning ko'z o'ngida paydo bo'ladigan obraz va tasavvur.

Xulosa qilib aytganda, har qanday millatning ma'naviyatini uning tili va o'ziga xos an'analaridan ayri holda tasavvur qilib bo'lmaydi. Nomlar ham muayyan xalqning millat sifatidagi o'ziga xosligini ko'rsatuvchi omillardan biri hisoblanadi. Ayni paytda ular o'sha xalqning lisoniy, tarixiy va madaniy boyligi hamdir. Nomlar ajdodlardan avlodlarga qoluvchi ma'naviy meros sifatida ham qadrlidir. Ular bir avloddan ikkinchi avlodga o'tar ekan, o'zi bilan birga o'sha xalqning lisoniy tamoyillari, madaniyati, ma'naviyati, tarixi haqidagi ma'lumotlarni ham olib o'tadi. Nomlar zahirida yashiringan ma'nolar bizga xalqning uzoq kechmishi, uning adabiyoti, san'ati, madaniyati, urf-odatlarini, tabiiy sharoitlari haqida aniq axborot beradi. Nomlar xalqning yaratuvchanlik qobiliyatini

namoyon etadi. Zero, taniqli tilshunos N.Mahmudov ta'kidlaganidek, "Tilning taraqqiyotida uning sohibi mutlaqo hal qiluvchi rol o'ynaydi. Til o'z egasining inon-ixtiyori, e'tiqod-u ehtiyoji, aqliy-ruhiy salohiyati, tafakkur va taxayyul talablaridan tamoman muxtor holda takomil sari odim otish imkoniyatidan mahrumdir stilistik vositalar brend nomlari va shiorlarining jarangdor bo'lishi, oson esda saqlab qolinishi, ijobiy his-tuyg'ular yaratish va bular orqali mahsulotning sotish hajmini oshirish uchun xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Васильева О.А. Особенности реализации литературного зоонима в качестве прагматонима-глобализма (на материале рекламной компании торговой марки NAFNAF) // УДК 81.373.2 doi: 10.18323/2073-5073-2017-3-113-118.
2. En.wikipedia.org
3. Стадильская Н.А. Эмоционально-оценочный и экспрессивный компоненты в семантике прагматонимов. Вестник ТГПУ. 2007. Выпуск 4 (67). –с.37. 36-41.
4. Яковлева О.Е. Прагматонимы в системе собственных имен: семантика, функции, национально-культурная специфика. –с.61.
5. <https://studfile.net/preview/4269250/pag>

UO'K:336.763.53

O'ZBEKISTON BOSMA NASHRLARI VA BLOGOSFERASIDA BANK-MOLIYA MAVZUSINING TALQINI:

XUSUSIYATLAR, ZIDDIYATLAR VA TENDENSIYALAR

M.A.Ahmadjonov, mustaqil izlanuvchi, O'zbekiston Milliy Universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqola O'zbekiston bosma nashrlari va blogosferasida bank-moliya mavzusining talqinini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot davomida mazkur mavzuning qanday xususiyatlari, ziddiyatlari va tendensiyalari mavjudligi tahlil qilindi. Ma'lumot yig'ish jarayonida bosma nashrlar va bloglarda chop etilgan maqolalar, intervyular, so'rovnomalar hamda boshqa ilmiy va ommaviy manbalar tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, bosma nashrlar ko'proq rasmiy va tahliliy yondashuvni afzal ko'radi, blogosfera esa interaktivlik, shaxsiy fikrlar va oddiy tushuntirishlarga urg'u beradi. Ushbu farqlar auditoriya ehtiyojlari va axborot tarqatish usullaridagi muhim o'zgarishlarni aks ettiradi.

Kalit so'zlar; Bosma nashr, blogosfera, ziddiyatlar, tendensiya, bank, moliyaviy operatsiya, rasmiy nazorat, axborot, platforma;

Аннотация. Данная статья направлена на изучение интерпретации банковско-финансовой темы в печатных изданиях и блогосфере Узбекистана. В ходе исследования были проанализированы особенности, противоречия и тенденции данной темы. В процессе сбора данных были проанализированы статьи, интервью, опросы, а также другие научные и общедоступные источники, опубликованные в печатных изданиях и блогах. Результаты показывают, что печатные издания предпочитают более формальный и аналитический подход, в то время как блогосфера делает упор на интерактивность, личные мнения и простые объяснения. Эти различия отражают значительные изменения в потребностях аудитории и способах распространения информации.

Ключевые слова; печать, блогосфера, конфликты, тенденции, банк, финансовые операции, официальный контроль, информация, платформа;

Abstract. This article is aimed at studying the interpretation of the topic of banking and finance in the printed publications and blogosphere of Uzbekistan. During the study, it was analyzed what features, contradictions and trends of this topic exist. In the process of collecting information, articles, interviews, surveys and other scientific and public sources published in print publications and blogs were analyzed. The results suggest that print publications prefer a more formal and analytical approach, while the blogosphere emphasizes interactivity, personal opinions, and simple explanations. These differences reflect significant changes in audience needs and methods of dissemination of information.

Keywords; *print, blogosphere, conflict, trend, banking, financial transaction, formal control, information, platform;*

Kirish. Bank — bu aholi va tashkilotlardan pul mablag'larini qabul qilish, ularni saqlash va himoya qilishni ta'minlash, shuningdek kreditlar va boshqa moliyaviy xizmatlarni taqdim etish bilan shug'ullanadigan moliyaviy muassasa. Banklar moliya bozorining asosiy ishtirokchilari bo'lib, ularning faoliyati mamlakat iqtisodiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Bank tizimi — bu pul mablag'larini saqlash va qayta ishlash bilan shug'ullanadigan, o'z mijozlariga kreditlar va boshqa xizmatlarni taqdim etadigan banklar va boshqa moliya institutlari to'plamidir. Bank tizimi iqtisodiy infratuzilmaning asosiy elementi bo'lib, moliyaviy operatsiyalarning uzluksiz ishlashini ta'minlaydi.

Turli mamlakatlarda bank tizimi turli xil tuzilishga ega bo'lishi mumkin. Ammo odatda bank tizimi bir necha darajalarga bo'linadi. Birinchi darajada mamlakatning bank tizimini tartibga soluvchi Markaziy banklar mavjud. Markaziy bank foiz stavkalarini belgilash, pul massasini tartibga solish, boshqa banklarni nazorat qilish kabi funktsiyalarni bajarishi mumkin. Keyingi bosqichda mijozlarga xizmat ko'rsatadigan va depozitlarni qabul qiladigan, kreditlar beradigan va hokazo tijorat banklari mavjud.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekiston bosma nashrlari va blogosferasida bank-moliya mavzusining talqini haqida so'z yuritar ekanmiz, bu mavzuning ko'p qirrali va murakkabligini hisobga olishimiz zarur. Ushbu sohadagi xususiyatlar, ziddiyatlar va tendensiyalarni tushunish uchun quyidagi asosiy jihatlarni ko'rib chiqishimiz kerak:

• Xususiyatlar:

1. Axborotning ishonchliligi: Bosma nashrlar ko'pincha rasmiy va tekshirilgan ma'lumotlarga asoslanadi, chunki ular tahririyat tomonidan tasdiqlanadi. Blogosferada esa ko'pincha shaxsiy fikrlar va tahlillar ustunlik qiladi, bu esa ba'zida sub'ektiv bo'lishi mumkin.

2. Ommaboplik: Bloglar va ijtimoiy tarmoqlardagi postlar tez va keng auditoriyaga yetib borishi mumkin. Bosma nashrlar esa an'anaviy o'quvchilar auditoriyasiga ega va ular orqali yangiliklar kamroq tarqaladi.

3. Format va uslub: Bosma nashrlarda maqolalar rasmiy va tahliliy formatda bo'ladi. Blogosferada esa ko'pincha norasmiy, tushunarli va qiziqarli uslubda yozilgan postlar uchraydi.

• Ziddiyatlar:

1. Axborotning ob'yektivligi: Blogosferada ba'zi blogerlar va ijtimoiy tarmoqlarda faol bo'lganlar sub'ektiv yoki noto'g'ri ma'lumotlar tarqatishi mumkin. Bu esa auditoriyani noto'g'ri yo'naltirish xavfini tug'diradi. Bosma nashrlarda esa odatda ma'lumotlar tekshirilgan va ob'yektiv bo'ladi.

2. Erkinlik darajasi: Blogosfera ko'pincha ko'proq erkinlik va mustaqillikni ifodalaydi. Bu esa ba'zan senzura va rasmiy nazoratdan qochish imkoniyatini yaratadi. Bosma nashrlarda esa tahririyat siyosati va davlat nazorati sezilarli bo'lishi mumkin.

3. Moliyaviy manbalar: Bosma nashrlar odatda reklama va obunachilar hisobidan moliyalashtiriladi. Blogerlar esa reklama, homiyliklar va ba'zan to'g'ridan-to'g'ri o'quvchilar yordami bilan daromad olishadi. Bu esa ularning axborot yetkazishdagi motivatsiyasiga ta'sir qilishi mumkin.

• Tendensiyalar:

1. Raqamli transformatsiya: O'zbekistonda ham bosma nashrlar raqamli formatga o'tishni davom ettirmoqda. Gazeta va jurnallarning onlayn versiyalari yaratilmoqda, bu esa ularga kengroq auditoriyaga yetib borish imkonini bermoqda.

2. Ijtimoiy tarmoqlarning o'sishi: Facebook, Instagram, Telegram va boshqa ijtimoiy tarmoqlarda bank-moliya mavzusida faoliyat yurituvchi sahifalar soni oshib bormoqda. Bu sahifalar orqali foydalanuvchilar tez va yangi ma'lumotlarga ega bo'lishmoqda.

3. Blogerlarning ta'siri: Blogerlar moliyaviy savodxonlikni oshirishda, bank mahsulotlari va xizmatlarini tanishtirishda muhim rol o'ynashmoqda. Ularning ta'siri ortib bormoqda, chunki ular oddiy tillarda murakkab moliyaviy masalalarni tushuntirib bera oladilar.

4. Regulyatsiya va qonunchilik: Bank-moliya sohasidagi axborotning tarqalishi va mazmuni davlat tomonidan tartibga solinmoqda. Bu esa sohada faqat ishonchli va tekshirilgan ma'lumotlar tarqalishini ta'minlashga qaratilgan.

Ushbu jihatlar, ziddiyatlar va tendensiyalar O'zbekiston bank-moliya mavzusining bosma nashrlar va blogosferada qanday talqin qilinayotganligini ko'rsatadi. Har ikki platformaning o'ziga xos xususiyatlari va cheklovlari bor, bu esa foydalanuvchilarga har ikki manbadan ham foydalanib, to'liqroq va kengroq ma'lumot olish imkoniyatini yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasi tadqiqotning muvaffaqiyatini ta'minlaydigan muhim qismidir. O'zbekiston bosma nashrlari va blogosferasida bank-moliya mavzusining talqinini o'rganish uchun quyidagi metodologik yondashuvlardan foydalanish mumkin:

Ma'lumot yig'ish

1.1. Ikkilamchi manbalar:

- Bosma nashrlar: Gazetalar, jurnallar va boshqa bosma ommaviy axborot vositalarining maqolalarini yig'ish va tahlil qilish. Bu ma'lumotlar arxivlardan yoki kutubxonalardan olinishi mumkin.

- Onlayn nashrlar: Bosma nashrlarning raqamli versiyalarini tahlil qilish. O'zbekistonning yetakchi yangilik portallari va bank-moliya sohasiga ixtisoslashgan veb-saytlardan ma'lumot yig'ish.

1.2. Birlamchi manbalar:

- Intervyular: Bosma nashrlar va blogosfera vakillari, bank va moliya mutaxassislari bilan intervyular o'tkazish.

- So'rovnomalar: O'zbekiston aholisidan bank-moliya mavzusida axborot olish usullari haqida so'rov o'tkazish.

2. Ma'lumotlarni tahlil qilish

2.1. Kontent tahlili:

- Mavzularni aniqlash: Bank-moliya mavzusidagi maqolalar va postlarni tahlil qilib, asosiy mavzular va yo'nalishlarni aniqlash.

- Tillar va uslublarni tahlil qilish: Maqolalar va postlardagi til va uslubning qanday ekanligini, auditoriyaga qanday ta'sir ko'rsatishini aniqlash.

3. Solishtirma tahlil

3.1. Bosma nashrlar va blogosferaning qiyosiy tahlili:

- Ishonchlilik va ob'yektivlik: Har ikki manbaning ishonchlilik va ob'yektivlik darajasini qiyoslash.

- Format va uslub: Bosma nashrlar va blogosferadagi axborotning formati va uslubini qiyoslash.

3.2. Auditoriya tahlili:

- Demografik tahlil: Har ikki manbaning auditoriyasi demografik xususiyatlarini aniqlash.

- Axborot olish afzalliklari: Auditoriyaning qaysi manbaga ko'proq ishonishi va qaysi manbadan foydalanishni afzal ko'rishi.

4. Sifatli va miqdoriy tahlil

4.1. Sifatli tahlil:

- Intervyular va fokus guruhlar: Bank-moliya sohasida faoliyat yurituvchi jurnalistlar va bloggerlar bilan chuqur intervyular o'tkazish.

- Fokus guruhlar: Bank-moliya mavzusidagi axborot iste'molchilari bilan muhokamalar o'tkazish.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston bosma nashrlari va blogosferasida bank-moliya mavzusining talqini bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. Bosma nashrlar rasmiy va tahliliy yondashuvga ega bo'lsa, blogosfera shaxsiy fikrlar va interaktivlikka asoslanadi. Har ikkala manbaning ham o'ziga xos afzalliklari va kamchiliklari bor, bu esa foydalanuvchilarga kengroq va to'liqroq ma'lumot olish imkoniyatini yaratadi.

Tadqiqot shuningdek, raqamli transformatsiya va ijtimoiy tarmoqlarning o'sishi bilan bank-moliya mavzusidagi ma'lumotlarni tarqatish usullari va auditoriyasi o'zgarayotganini ko'rsatadi. Bloggerlarning ta'siri ortib bormoqda va ular moliyaviy savodxonlikni oshirishda muhim rol

o'ynamoqda. Barcha bu tendensiyalar moliyaviy axborotning tezkor, interaktiv va keng tarqalishiga yordam beradi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalariga asoslanib, O'zbekiston bosma nashrlari va blogosferasida bank-moliya mavzusining talqini bir-biridan sezilarli darajada farq qilishi aniqlangan. Bosma nashrlar an'anaviy, tahliliy va rasmiy yondashuvga ega bo'lib, ma'lumotlarning ishonchliligi va tekshirilganligiga katta e'tibor qaratadi. Blogosfera esa interaktivlik, shaxsiy tajribalar va norasmiy yondashuvni afzal ko'radi, bu esa kengroq auditoriyaga tez va oson yetib borish imkonini beradi. Ushbu farqlar auditoriya ehtiyojlari va zamonaviy axborot tarqatish usullaridagi o'zgarishlarni aks ettiradi.

Takliflar

✓ Raqamli Platformalarni Kengaytirish:

- Bosma nashrlar o'zlarining raqamli versiyalarini rivojlantirish va onlayn kontentni kengaytirishlari lozim. Bu orqali ular kengroq auditoriyaga yetib borishlari va zamonaviy axborot tarqatish usullariga moslashishlari mumkin.

✓ Moliyaviy Savodxonlikni Oshirish:

- Bloggerlar va ijtimoiy tarmoqlar orqali aholining moliyaviy savodxonligini oshirishga qaratilgan maxsus dasturlar va kampaniyalarni tashkil etish kerak. Bu, ayniqsa, yoshlar va yangi foydalanuvchilar uchun juda muhimdir.

✓ Ishonchli Axborot Tarqatish:

- Blogosfera vakillari axborotning ishonchliligini oshirish uchun tegishli ma'lumotlarni tekshirish va tasdiqlash jarayonlariga ko'proq e'tibor berishlari lozim. Bu ularning obro'sini oshiradi va auditoriya ishonchini qozonadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Anderson, J. & Rainie, L. (2012). Digital Transformation and Media Use. Washington, DC: Pew Research Center.
2. Bell, E., & Taylor, S. (2016). Journalism in the Digital Age: Media Landscape in Transition. New York: Oxford University Press.
3. Carr, N. (2010). The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains. New York: W. W. Norton & Company.
4. Ghosh, A., & Scott, B. (2011). Banking and Financial Services: The New Regulatory Framework. London: Palgrave Macmillan.
5. Halpern, D. (2015). Inside the Nudge Unit: How Small Changes Can Make a Big Difference. London: WH Allen.
6. Karp, P., & Maslow, A. (2020). Media Ethics and Regulation. London: Sage Publications.
7. McQuail, D. (2010). McQuail's Mass Communication Theory (6th ed.). London: Sage Publications.
8. Pavlik, J. V. (2008). Media in the Digital Age. New York: Columbia University Press.
9. Prat, A., & Stromberg, D. (2013). The Political Economy of Mass Media. In A. Bagwell (Ed.), *Handbook of Media Economics* (pp. 709-739). Amsterdam: Elsevier.

UDC 81.373:001.4

FUNCTIONAL STYLES OF THE AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE OF THE XIX AND EARLY XX CENTURIES IN THE RESEARCHES OF ACADEMICIAN TOFIG HAJIYEV

O.Ahmadzade, doctoral student, Azerbaijan State Pedagogical University, Baku

Annotatsiya. XIX—XX-asr boshlarida ozarbayjon adabiy tilining funksional uslublari bilan bog'liq muammolar akademik Tofig' Hojiyev filologiya ijodining asosiy yo'nalishini tashkil etadi. Atoqli turkolog va stilistning bu boradagi izlanishlari o'tgan asrning 80-yillari o'rtalariga to'g'ri keladi. Birinchi marta "Ozarbayjon adabiy tili tarixi (II qism)" darsligida davrning funksional-uslubiy munosabatlari, ularning o'zaro ta'sirining o'ziga xos xususiyatlari, badiiy uslubdagi barcha uslublarning ko'rinishlari haqida so'z yuritildi. Holatlar aniqlanadi va tahlil qilinadi, shu bilan birga, uslublar turlarini belgilovchi mezonlar ana shu fon bilan belgilanadi.

Kalit so'zlar: Tofig' Hojiyev, funksional uslublar, adabiy til me'yor va uslublari, uslublarning o'zaro ta'siri.

Аннотация. Проблемы, связанные с функциональными стилями азербайджанского литературного языка в 19 и начале 20 веков, являются крупным направлением филологической

деятельности академика Тофига Гаджиева. Исследования видного тюрколога и стилиста в этом направлении относятся к середине 80-х годов прошлого века. Впервые в учебнике «История азербайджанского литературного языка (часть II)» рассмотрены функциональные и стилистические отношения периода, специфика их взаимодействия, проявления всех стилей в художественном стиле. Выявляются и анализируются надежды, и в то же время этим фоном определяются критерии, определяющие типы стилей.

Ключевые слова: Тофик Гаджиев, функциональные стили, нормы и стили литературного языка, взаимодействие стилей.

Abstract. Problems related to the functional styles of the Azerbaijani literary language in the 19th and early 20th centuries are a major branch of academician Tofig Hajiyev's philological work. The research of a prominent Turkologist and stylist in this direction dates back to the mid-80s of the last century. For the first time in the textbook "History of the Azerbaijani literary language (part II)" the functional and stylistic relations of the period were discussed, the specifics of their interaction, the manifestations of all styles in the artistic style. The cases are identified and analyzed, and at the same time, the criteria that determine the types of styles are determined by this background.

Keywords: Tofig Hajiyev, functional styles, literary language norms and styles, interaction of styles.

The emergence and development of artistic styles have always been closely linked with linguistic facts as well as extralinguistic facts. Determining, tracking and researching the most important aspects of the processes within a language without taking into account extraneous factors poses certain and fundamental difficulties. The emergence and evolution of artistic styles are closely connected with a certain period, and reflect the important aspects of the creative work of the word artists who lived and created in that period. Artistic styles do not end with these facts alone, and the study of their definition is, of course, based on a certain linguistic methodology, based on objective realities. This is because, when studying the style of any artist, it requires the researcher to analyze the special features of the mechanism of application of these language layers to works of art as legitimate stylistic cases. The cultural evolution of South Azerbaijan within the Iranian state is based on the Eastern feudal rails. Although Northern Azerbaijan, which belongs to the Russian Empire, is gradually adapted to the rhythm of development of a new, scientifically and technologically advanced Europe, on the one hand, the country remains traditional feudal arbitrariness, on the other hand, traditional feudal arbitrariness remains, on the other hand, tsarist slavery (1, 52). Iranian despotism and Russian imperialism could not have had a negative impact on the language, culture and socio-political life of the Azerbaijani people under the colonization of both hegemony. T. Hajiyev in his textbook "History of the Azerbaijani literary language (part II)" published in 1987 does not directly explain the processes taking place in the Azerbaijani literary language in the XIX century, external and internal factors influencing the creative style of writers and poets, complex language and style problems of the time, analyzes the problems encountered on the way to them, gradually approaches the goal step by step. It is in the introductory part of the work entitled "Historical and cultural conditions" that the influence of extrinsic factors on intralingual factors is refined with reference to various historical sources, focusing more on the analysis of extralinguistic factors. According to the scholar, who interpreted the internal and external factors of the 19th century in unison, "One of the strongest factors influencing the normative development of literary language was the linguistic environment" (2, 10). In this environment, most of the provisions submitted by the author to the reader, judging by the form and content of textbooks and dictionaries on linguistics written by T.Makarov, L.Budagov, L.Lazarev, M.Kazimbay, N.Narimanov and etc. are more innovative. The work analyzes the quality indicators of textbooks created in the XIX century along with the quantitative indicators, as well as the scientific level, and clarifies the need for their writing. Many issues related to the norm of literary language were raised by linguists of this period: M.F.Akhundov and H.Zardabi, who raised the problems of spelling, orthography, alphabet, punctuation. M.F.Akhundov was against the Arabic alphabet, he was the first Azerbaijani thinker to compile a new alphabet, to work for its implementation, and no matter how hard he tried, he could not implement it. Punctuation

marks in Azerbaijani writing were first used in the Akinchi newspaper. A detailed list of punctuation marks was presented by N.Narimanov. N.Narimanov also tried to show at what point each sign was used (3, 31-33). The prominent stylist-researcher considers the normative system of the normative system of the Azerbaijani literary language on the basis of phonetic-orthographic-morphological norms, reveals the issues distinguishing the phonetic norm from the morphological norm on the basis of examples from the works of G.Zakir, M.Fatali. The author speaks about the great role of the works of A.Bakikhanov, I.Gutgashinli, M.F.Akhundzade, H.Zardabi, N.Vazirov, N.Narimanov in the formation of lexical-terminological norm in the XIX century, "Farmer" language and style "(4, 175). It is noticeable that T. Hajiyeve, despite the wide prism of features, approaches the works only from the point of view of M.F. Akhundov's works. In our opinion, such a concise approach to such a large issue as the syntactic norm could be due to the fact that the textbook is not exaggerated. There are facts that function in writing in the Azerbaijani literary language of the XIX century, but do not participate in the communicative process, that T. Hajiyeve "sees them as remnants of classical styles" (2, 41). He characterizes the communications that go beyond the leading tendencies as a traditional case from M.Fuzuli and A.Navai (2, 42-46). All of this considers T. Hajiyeve's research, that is, it plays the role of an "introduction, foundation, foundation" to create a stylistic picture of the XIX century. Indeed, as R. Maharramova noted, "The level of literary language, the tendency of development of the norm should be determined by the operating methods" (7, 108). The researcher conducts the functional styles of the XIX century based on this scientific thesis. On the one hand, the classical-book and folklore-spoken language of the earlier stages of the Azerbaijani literary language continues, on the other hand, the styles are being reorganized, and functional styles are beginning to function in the modern context "(2, 47). In both of the first and second half of the nineteenth century, the poetry and prose branches of the classical book language were active, and the poetry branch was at a more advanced level than the prose, because there were more poets who wrote poetry than prose. In the works of Khurshidbanu Natavan, Seyid Azim Shirvani, Bahar Shirvani, Abdulla bey Asi and dozens of talented poets in the genres of classical poetry, there is a great closeness in the intensity of work of word images, metaphors, lexical units, semantic-structural patterns. On the basis of these linguistic similarities, T. Hajiyeve analyzes the lexical, semantic, syntactic tiers of the classical-book language on the basis of the works of A. Bakikhanov, S.A.Shirvani, Kh. Natavan and makes the transition to the process of organizing styles.

T.Hajiyeve's researches on functional styles of the XIX century can be concluded that the styles of the period interacted with each other, complemented each other and entered the XX century. The researcher classifies the styles of the period by speaking in detail about the norms existing in the system of functional styles in the XX century: 1) Artistic style; 2) Journalistic style; 3) Scientific style; 4) Condition style; 5) Formal-epistolary style. All of these styles were completely on the field in the early twentieth century, and T. Hajiyeve's analysis covers only the period of the early twentieth century. Successfully overcoming this difficult problem, T. Hajiyeve creates a picture of the phonetic, lexical, morphological, semantic, syntactic layers of the artistic style, based on the works of word artists who wrote and created in the early twentieth century. The works of J.Mammadguluzadeh, A.Hagverdiyev, U.Hajibeyli, M.Hadi play an important role in the expansion of artistic style, in the creation of words and allegories related to artistic speech. Mollanasraddinists complete speech units and syntactic indicators of artistic style. T. Hajiyeve analyzes dozens and hundreds of language indicators that serve the artistic style and clarifies the similarities and differences of the artistic style with other styles in terms of its volume, function, level of development and understanding. At the beginning of the 20th century, T. Hajiyeve thoroughly studied the features of the publicist style that distinguished it from those styles, the manifestations of the official-epistolary style in different directions, summarized the peculiarities of each functional style and expressed scientific opinions.

REFERENCES:

1. History of Azerbaijan. Volume II. Baku, Azerbaijan. Publication of the USSR Academy of Sciences, 1964.
2. Hajiyeve T.I. History of Azerbaijan literary language. Part II, Baku, "Education", 1987, - 293 p.
3. Narimanov N. Brief use of Turkish-Azerbaijani language. Baku, 1899, 52 p.
4. Jahangirov M. Formation of the national literary language of Azerbaijan. Baku, "Science", 1978, 203 p.
5. Maharramova R. Mirza Alakbar Sabir's word world. Baku, "Nurlan", 2006, 324 p.

6. Maharramova R. XV-XVI centuries Azerbaijan literary language: vocabulary, word creation. Baku, "Science and education", 2012, 224 p.
7. Qurbanov A.M. General Linguistics. Volume II, Baku, "Nurlan", 2004, 532 p.
8. Hacıyev T.İ. Selected works. Volume I. Baku, "Science", 2017, 448 p.
9. Adilov M. Stylistic and poetic language of Mohammad Fuzuli. Baku, "Maarif", 1996, 540 p.
10. Bagirov A. Stylistics of the Azerbaijani language. Baku, 1985, 78 p.
11. Aliyev H. Style and system of styles. Baku, AUL, 1985, 81 p.
12. Rzayeva V. Publicist style of the Azerbaijani literary language. Baku, "Nurlan", 2008, 150 p.

UO'K 808.3

LINGUISTIC AND CULTURAL CHARACTERISTICS OF ENGLISH AND UZBEK PROVERBS

S.H.Akhmedova, senior teacher, PhD, Bukhara State University, Bukhara

D.D.Bafoyeva, master student, Bukhara State University, Bukhara

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida frazeologik birliklar, ya'ni maqol va matallarning talqini va ifodasi, maqollarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish yoki muqobil ekvivalentini topish jarayonida yuzaga keladigan muammolar misollar orqali tahlil qilindi. Shuningdek, ikki qardosh bo'lmagan xalqlarning, ingliz va o'zbek xalq maqollarining til va madaniy aloqadorligi, farqlari o'rganildi.*

Kalit so'zlar: maqol, til, frazeologiya, ish, cherkov, mehnatsevarlik, til va madaniyat tadqiqoti

Аннотация. *В данной статье были проанализированы толкование и выражение фразеологизмов, т.е. пословиц и поговорок, в английском и узбекском языках, проблемы возникающие в процессе перевода пословиц с одного языка на другой или поиска альтернативного эквивалента. Также изучены лингвокультурная связь и различия английских и узбекских народных пословиц, двух небратских народов.*

Ключевые слова: пословица, язык, фразеология, труд, церковь, усердие, лингвокультурологическое исследование.

Abstract. *The interpretation and expression of phraseological units, i.e. proverbs and proverbs, in English and Uzbek languages, the problems that arise in the process of translating proverbs from one language to another or finding an alternative equivalent were analyzed in this article through examples. Also, the linguistic and cultural connection and differences of English and Uzbek folk proverbs of two non-fraternal nations were studied.*

Key words: Proverb, language, phraseology, work, church, diligence, linguistic and cultural research

Today, at a time when proverbs are being intensively researched, studying all aspects of proverbs is one of the main tasks of the field of paremiology. While studying the comparative aspects of proverbs, we cannot help but touch on their linguistic and cultural aspects. Through this, we will try to show the similarities and differences of the proverbs in the languages we are studying, the culture and mentality of the people who own this language.

In this article, in the analysis of the linguistic and cultural aspects of Uzbek and English proverbs, we describe the interdependence of language and culture, consider the thematic similarities of Uzbek and English proverbs, and the expression of mentality and national character in them. We will try to take a deeper approach to such issues. Language is the most important factor in expressing the culture, values and beliefs of each nation, as well as the unique aspects of the nation. Nida, a linguist, says that it is important to study the culture of a nation when studying its language. He said that language and culture are similar systems that have developed in dependence on each other. He explains it as follows: "Cultural factors are deeply interwoven with the language, and thus are morphologically and structurally reflected in the forms of the language." The famous linguist Sapir emphasizes that the vocabulary of the language was created through the physical and social atmosphere of mankind. And based on this theory, we can cite language as a part of culture.

In general, as an example of cultural factors, linguist Telia explains the knowledge, traditions and values, daily customs and other cultural indicators of a certain nation and its history as the

fundamental foundations of humanity and understanding of the world through them. He also says that in his opinion, language, which is the basis of every culture, can never be studied separately from culture, and that mankind uses language to express every point of culture. As a linguist and folklorist, V. Telia emphasizes the role of paremiology in the connection between culture and language. He said that since the language expresses a whole culture, the field of paremiology can express the culture of the people who own the language very beautifully and deeply. Such a situation can be justified by the field of intermingling of language and culture, i.e. linguoculturology. So, proverbs as one of the most active means of showing the national culture are becoming one of the important topics of the process of linguocultural research in linguistics today. It is used as the main object of many researches. Telia calls proverbs "direct cultural signs", and by this he believes that proverbs are completely indicative of a people's culture. Each proverb, in his opinion, is a mirror that can fully express the people's lifestyle in a short and concise manner. He says about it in one of his works:

"After having described the interaction between language, culture and proverbs, it also seems important to mention the ways in which culture is implemented through language. Each culture has a set of proverbs that could be defined as basic, when they enter the lexicon and the language, it is possible they act as "direct cultural signs". Therefore, every word that exists in the language of the people is expressed in the language, and the proverbs of a certain people are expressed by the representatives of this people from the words given in the language of that people, with the unique characteristics of that people, and the way of making them. Many scientists, such as Henl P. (1958), Sepir E. (1958), G. Morian (1986), Kramsh C. (1993), have touched on such issues in their work as the relationship between culture and language. Referring to the linguistic and cultural qualities of proverbs, Nida believes that it is natural to study the language and culture of that people directly when studying proverbs. The lexeme present in the language originates from the way of life of that people, that is, from the language of the people, which is directly involved in proverbs and the culture of the people is reflected through proverbs. English: If we translate the proverb *"The nearer the Church, the farther from God"* into Uzbek, it means - the closer to the church, the farther from God. This is expressed in the Uzbek language by the proverb: *"Besh vaqt namozini tark etmas, Harom-harishni farq etmas"*. The word "Church" in the English proverb gives the word "cherkov" in the Uzbek translation. The word "Church" is not originally an Uzbek word, but it exists in the Uzbek language as a term borrowed from other languages. "Church" is a place where people who belong to the Christian religion perform rituals specific to this religion. In the Uzbek language, we can quote the word "mosque" as equivalent to this word. If we start from the religion of the two peoples, the majority of the Uzbek people worship Islam, and almost all of the English people worship Christianity. In the Christian religion, the church is considered the most sacred place for Christians, and as we mentioned above, customs and traditions specific to the Christian religion are held there. In the religion of Islam, we cannot tell the church to perform the rituals related to the religion of Islam for Muslims. Because Muslims visit great and holy dargahs such as mosques and madrasas in order to fulfill the traditions of Islam.

Although the words "Church" and "Mosque" are words that perform the same function for the people in both languages, they have their own functions of use. In this place, the people use a term that is unique and appropriate. That is why the word "church" was not used in the Uzbek version of the proverb. Therefore, lexemes that exist in the life of a nation and are actively used in everyday life create their own image in the language and do not fail to participate in proverbs in showing the national mentality of the people. If we analyze the meaning of the proverbs, we can find out from the meaning expressed in the proverb that the church is a sacred place for them in the religion of the English people.

A man of words and not of deeds is like a garden full of weeds.

Ish bilsang tuzarsan, bilmasang buzarsan.

If we analyze this proverb from a linguistic point of view, through this proverb we describe lazy but very talkative people who do not like work very much. But we cannot always use the Uzbek translation or meaning of an English proverb ready for the Uzbek language. As a very beautiful and alternative version of this, we can cite "If you know how to work, you will build it, if you don't know

it, you will destroy it." As equivalent to this proverb in Uzbek "*Ish ishtaha ochar, dangasa ishdan qochar*".

Furthermore we can analyse different proverbs to find out the nations' worldview as follows:

Birovning bergani – ko'rgulik, mehnatning bergani – to'ygulik. OR

Betashvish bosh qayda, mehnatsiz osh qayda.

If we analyze these proverbs, they reveal how much the Uzbek people praise work, and the superiority of the honest bite that comes from work over everything else. Similarly, it is expressed in the proverb that hard work can bring a person to the heights and that a person who does not thank will not even have anything to eat. In the analysis of proverbs, we came across proverbs that combine several topics. Including, we can see that proverbs related to the concept of "work" in English and Uzbek are significant. At the heart of any achievement lies hard work and perseverance. Paying for one's needs by working is relevant not only in ancient times, but also today. Laziness and apathy have always been condemned. The British and Uzbek people's serious consideration of such issues is reflected in proverbs. We will look at the analysis of some of them. "*All is over bar (but) the shouting*". The literal translation of this proverb is as follows: Everything is over, the time has come to be happy. This proverb corresponds to the following proverb in Uzbek:

Mehnat qancha og'ir bo'lsa, keti shuncha shirin bo'ladi.

'Mehnat, mehnatning tagi-rohat'.

In short, proverbs are the cultural heritage of the nation. They reflect all the thoughts, worldview, lifestyle, behaviour and beliefs of that people. As each nation has its own characteristics, this also affects their proverbs. Even though the topics in the proverbs are similar, the images in them are distinguished by the fact that they are not repeated. It is these images that provide national colouring in proverbs.

REFERENCES:

1. Honeck, R. A proverb in mind: the cognitive science of proverbial wit and wisdom.– USA.: Lawrence Erlbaum, 1997. – 277p
2. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetic ijodi. -T.: O'qituvchi, 1990. - 303b.
3. Karamatova K.M., Karamatov H.S. Proverbs–Maqollar– Пословицы. – T.: Mehnat, –2000. –398 b.
4. Marvin, D.E. Antiquity of Proverbs. - New York and London: G.P Putnam Sons, 1922. –103 p.
5. Umurova, X. Semantic Properties of the Terms of Wedding Ceremony Used in Bukhara Dialect. JournalNX, 6 (09), 58-62

UO'K 821.133.1

POSTMODERNIZM DAVRI KAMPUS ROMANLARI POETIKASI

K.M.Alimova, katta o'qituvchi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti. Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqola postmodernizm davri kampus romanlari, asosan 2000 yillarda yaratilgan zamonaviy asarlarning sub-janrlari, mavzulari va ularni o'rganishdagi turli yondashuvlarni tahlil qiladi. Shunigdek, turli nufuzli tashkilotlar tomonidan o'tkazilgan so'rovnomalar natijasiga ko'ra tanlangan va keng kitobxonlar ommasi tomonidan e'tirof etilgan 16 ta kampus romanlarining ham integrallashgan tahlili beriladi.

Kalit so'zlar: kampus romani, postmodernizm, metodlar, janr, Bildungsroman, #Me Too, integrallashgan yondashuv.

Аннотация. В статье анализируются поджанры, темы и различные подходы к изучению постмодернистских кампусных романов, прежде всего современных произведений, созданных в 2000-е годы. Кроме того, дан комплексный анализ 16 университетских романов, отобранных по результатам опросов различных престижных организации и получивших признание широкой читательской аудитории.

Ключевые слова: кампусный роман, постмодернизм, методы, жанр, Bildungsroman, #Me Too, комплексный подход.

Abstract. The article analyzes subgenres, themes, and different approaches to the study of postmodern campus novels, primarily contemporary works created in the 2000s. In addition, a

comprehensive analysis is provided of 16 university novels selected from surveys conducted by various prestigious organizations and those which received a recognition from a wide readership.

Keywords: campus novel, postmodernism, methods, genre, Bildungsroman, #Me Too, integrated approach.

Kirish. Tasavvur qiling-a, siz o'z asarlarini odatiy uslubda yozishdan zerikkan yozuvchisiz. Siz boshqalardan ajralib turishni xohlaysiz, lekin tubdan farq qiluvchi yangi narsalarni o'ylab topolmaysiz. Shunda siz bu ijodiy inqirozni yengib o'tish maqsadida turli yo'nalish va uslublarni o'z ichida uyg'unlashtirgan badiiy asar yaratishga qaror qilasiz va buni mohirona uddalaysiz. Agar siz bunday holatni tasavvur qila olgan bo'lsangiz, tabriklaymiz - siz shubhasiz, postmodernizm haqida aniq tassavurga egasiz. Ma'lumki postmodernizm asosan 20-asrning ikkinchi yarmi - 21-asr boshlarida vujudga kelib, turli yo'nalish va uslublarning sintezidan tarkib topgan badiiy tushunchadir. Postmodernizm boshqa barcha badiiy tizimlardan tubdan farq qiladi. Adabiyotdagi postmodernizmning xarakterli xususiyatlari odatda kinoya va parodiya elementlarini o'z ichiga oladi. Shuningdek, kitobxon muallif bilan bir qatorda muallif tomonidan taklif qilingan ko'plab variantlardan natija variantini tanlab, badiiy asarning yaratuvchisiga ham aylanadi [Chotchayeva M, Sosnovskiy V; 2017].

Postmodernizm to'liqini kampus romanlarini ham chetlab o'tmadi. Adabiyot maydoniga XX asr o'rtalarida kirib kelgan, *kampus romani* (inglizcha "*campus novel*") adabiyotning mustaqil janrlardan biri hisoblanadi. Rus tilida *университетский роман* yoki *университетская проза* shakllarida qo'llaniladigan by atama, mazkur maqolada *kampus romani* deb yuritiladi. Ingliz adabiyotshunosi Kris Baldik akademik romanga quyidagicha ta'rif beradi: "Bu voqea hodisalar universitet yoki boshqa o'quv yurti devorlari ichida sodir bo'ladigan, universitet hayotini har tomonlama aks ettiruvchi roman turidir" [Baldik K, 1990; 246].

Shunisi e'tiborga loyiqki, 19-asrda akademik adabiyot janri asosan o'sha davrning ikkita eng mashhur universiteti - Oksford va Kembrij universitetlaridagi kampus hayotini tasvirlashga qaratilgan. Shu munosabat bilan Mortimer R. Proktor shunday deydi: 19-asrda juda ko'p nashr etilgan ingliz universitet romanlari faqatgina Oksford va Kembrij hayotidagi o'ziga xos xususiyatlarinigina tasvirlaydi va ular tashqi dunyoda sun'iy bo'lib ko'rinadigan xatti-harakatlar va fikrlash kodlari atrofida qurilgan tor ixtisoslashgan adabiyotlarni tashkil qiladi" [Proktor, 1977;187]. Bu fikrga tayangan holda kampus romanlarining 20 asr oxirlarida va 21 asr boshlarida yaratilgan namunalariga qaratamiz.

Ushbu **maqolaning asosiy ob'ekti** –postmodernizm davri kampus romanlarining janri, mavzusi va uni o'rganishdagi turli yondashuvlar.

Tadqiqotdan ko'zda tutilgan maqsad kampus romanlari poetikasini o'rganishdagi optimal yondashuvni aniqlashdir.

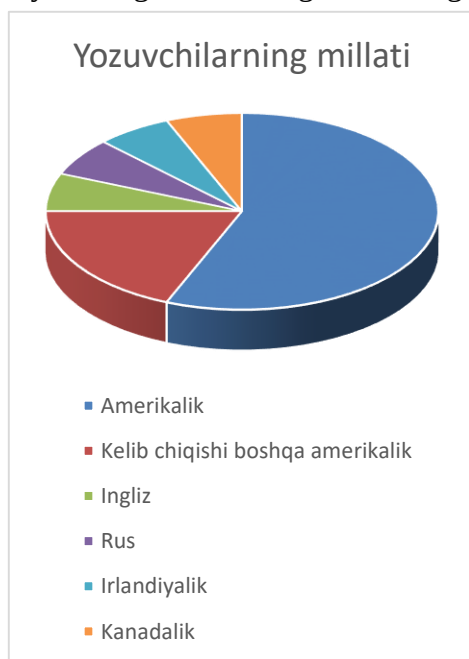
Tadqiqotimizning dolzarbligi zamonaviy kampus romanlarining poetik nuqtai nazardan yetarlicha o'rganilmaganligi va bu bo'shliqni tadqiqot usullari yordamida to'ldirish zarurligi bilan izohlanadi.

Metodlar. Kampus romanlarini, ayniqsa post modernizm davri asarlarini tahlil qilishda birgina tadqiqot metodiga tayanib bo'lmaydi. Ma'lumki "metod" so'zi yunoncha "metodos" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, keng ma'noda "yo'l" yoki "usul"ni anglatadi. Metod nafaqat adabiyot sohasida, balki har qanday sohada ham ijtimoiy- kognitiv faoliyat usulini ifodalaydi. Metod so'zining tor ma'nosida ma'lum qoidalar, usullar va bilish normalari tushuniladi.

Shu o'rinda T.N. Xomutovaning integrallashgan yondashuv modeliga murojaat qilsak, unda kognitiv, lingvistik, madaniy va ijtimoiy omillarning uyg'unlashganligini ko'rish mumkin. Xomutova o'zining "Janr tipologiyasi: nazariyadan amaliyotga" maqolasida janrni o'xshash, muntazam ravishda takrorlanadigan rasmiy va semantik xususiyatlarga ega bo'lgan matnlar to'plami yoki turi deb tavsiflaydi [2006]. Ushbu ta'rifga asoslanib, kampus romani bu universitet kontekstida ijtimoiy voqelikni aks ettiruvchi, matnlarga xos maxsus rasmiy va semantik xususiyatlar birlashtirilgan matnlarning bir turi deb xulosa chiqarish mumkin.

Keng qamrovli tahlil o'tkazish uchun, asar yaratilgan davrni ham e'tiborga olish muhimdir. Madaniy-tarixiy metoddan foydalanilganda adabiyotga ijtimoiy hayot va muayyan madaniy-tarixiy sharoitlarning mahsuloti sifatida qaraladi. Shuningdek, roman syujeti universitetdan tashqaridagi jamiyat, universitet ta'limi tomonidan shakllantirilgan qadriyatlar va shaxsiy qadriyatlarni o'sha davr nigohi bilan tasvirlaydi. Misol tariqasida, Amerika jamiyatining bir qator dolzarb muammolari, xususan, Amerika "Eritish qozoni" 1780 yillarga borib taqaladi [Larry, 2012]. Bu atama geterogen jamiyatning bir hil bo'lib borishi, turli elementlarning umumiy madaniyat bilan uyg'un yaxlitlikka "birgalikda erishi" metaforasidir va asosan immigrantlarning assimilyatsiyasi yoki integratsiyasini tasvirlash uchun ishlatiladi. Filipp Rotning "Inson zoti" (The Human Stain, 2000) romanida Amerika orzusi va Vetnam urushining oqibatlari tasvirlansa, ijtimoiy tengsizlik va seksizm Donna Tarttning "Maxfiy tarix" (The Secret History, 1993) romanida, puritanizm va ijtimoiy xurofot Fransin Prouznning "Moviy farishta" (Blue Angel, 2006) romanlarida aks ettirilgan.

Adabiy tanqiddagi keng qo'llaniladigan metodlardan yana biri, ta'riflash usulidan foydalanilganda tanlangan asarning izchil tavsifi beriladi. Bu usul, odatda strukturaviy-tavsiflovchi

va tavsiflovchi-funksional shakllarda qo'llaniladi. Strukturaviy-tavsifiy usulda materialning tavsifi strukturaga qarab amalga oshiriladi va ta'riflovchi-funksional usulda materialni tavsiflash ob'ektning funktsiyalariga asoslanadi. Postmodernizm davri kampus romanlarini tahlil qilishda har ikkala metoddan ham foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot davomida 2000 yillarda samarali ijod qilgan amerikalik va boshqa millat yozuvchilarining kampus romani janridagi asarlari o'rganib chiqildi. Mazkur tahlil uchun romanlar, "Lithub", "Bibliostyle", "Urpreniya" va "Guardian" veb saytlari tomonidan o'tkazilgan so'rovnomalar natijalariga tayangan holda tanlangan. Bu romanlar turli nufuzli sovrinlarni qo'lga kiritish bilan bir qatorda, keng kitobxonlar ommasi tomonidan ham ma'qullangan. Tahlilda romanlar mualliflari, asar janri, bosh qahramon va asar syujetiga alohida e'tibor qaratildi.

Asarlarning mualliflariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bu ro'yxatda asosan ayol yozuvchilar peshqadamlik qiladilar. Shuningdek, yozuvchilarning aksar qismi amerikalik

yozuvchilardir. So'nggi yillarda globallashuv jarayoni natijasi o'laroq kelib chiqishi boshqa millatga mansub bo'lgan amerikalik yozuvchilarning safi kengaymoqda. Ular orasida iqtidorli yozuvchilar, Elif Batuman va Azar Nafisilarning asarlari alohida o'rin tutadi. Kelib chiqishi turk bo'lgan Elif Batumanning "Telba" (Idiot, 2017) romani qisqa fursatda kitobxonlar orasida mashhurlikka erishdi. Unda Garvard universiteti 1-bosqich talabasi turk muhojirlarining qizi Selinning kechinmalari aks ettirilgan. Kelib chiqishi Eronlik bo'lgan Azar Nafisining "Tehronda "Lolita"ni varaqlab" (Reading Lolita in Tehran, 2023) asarida Eronidagi inqilob natijasida oliy ta'limdagi radikal o'zgarishlardan aziyat chekkan ayol o'qituvchi va talaba qizlarning hayoti tasvirlanadi. Har ikkala roman ham o'zida turli madaniyatlar, qadriyatlar, an'analarning to'qnashuvini mohirona tasvirlaydi. Yana shunisi e'tiborga loyiqki, har ikkala muallif ilgari yozilgan romanlarga yondashadi. Ya'ni Elif Batumanning "Telba" romani rus yozuvchisi F. Dostoyevskiyning mashhur "Telba" romanini yodga solsa, Azar Nafisining "Tehronda "Lolita"ni varaqlab" romani esa rus-amerikalik yozuvchi V. Nabokovning "Lolita" asariga murojaat qiladi. Bunda turli janrlarning uyg'unlashuvi, ya'ni postmodernizmning ahamiyatga molik qirralarini ko'rish mumkin.

Asosan xronotopik model postmodernizm davri kampus romanlarning syujet dinamikasini belgilaydi. Syujet harakat vektori ikki qarama-qarshi yo'nalishda rivojlanadi: institutsional hokimiyat uchun kurash yoki yuqori cho'qqilarga yo'l va akademik hamjamiyatdan tashqariga chiqish yoki akademiya qochish. Ilk kampus romanlari erkak professorning adabiy qiyofasini sezilarli darajada qayta ko'rib chiqadi va uning xarakteriga ma'muriy funktsiyalarni beradi va uning hayotini nafaqat

professional, balki kundalik hayotda ham ko'rsatadi. Gender differentsiatsiyasi sifatida ayol hamkasbning yangi xarakterining kiritilishi va akademiyaning gender-belgilangan tilining shakllanishi tufayli syujet va diskursiv darajada namoyon bo'ladi. Ilk romanlar akademik hayotni sevgi bilan chambarchas bog'liq holda tasvirlash uchun asos yaratadi. Akademiya dunyosining an'anaviy va qat'iy ierarxiyasi syujet va nutq darajasida professional muvaffaqiyatsizliklar va qahramonlarning baxtsiz oilaviy hayotining o'zaro bog'liqligini belgilaydi.

Xulosa. Kampus romanlari bo'yicha ingliz va rus tilidagi turli asarlarni tahlil qilish universitet romani faqat adabiy nuqtai nazardan o'rganilgan, shu bilan janrni tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganishdan yiroq degan xulosaga kelish imkonini beradi. Bu imkoniyat T.N. Xomutovaning integral yondashuvi bilan ta'minlanishi mumkin. Integral yondashuvning mohiyati shundaki, u o'zining yaxlit, ko'p qirrali, uch o'lchovli taqdimoti uchun bir xil tadqiqot ob'ekti bo'yicha turli nuqtai nazarlarni birlashtiradi. Bundan tashqari, integral yondashuvning barcha tarkibiy qismlari oddiy to'plam emas, balki o'rganish ob'ektini tavsiflash va tushuntirishda ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash imkonini beradigan umumiy g'oya bilan birlashtirilgan. Til va matnni o'rganishga integral yondashuv ularning integral ob'ektlar sifatida o'ziga xosligini nazariy asoslash imkonini beradi. Ushbu modelga muvofiq o'rganilayotgan ob'ektlarni tahlil qilish printsiplari shundaki, har bir hodisa to'rtta o'lchovga ega: sub'ektiv, ob'ektiv, intersub'ektiv va interob'ektiv. Ular odatda sektorlar deb ataladi. Tarqoq ob'ekt sifatida tilga nisbatan, bu talqinda integral modelning to'rtta sektori mos ravishda sub'ektiv sektordagi bilimni, ob'ektiv sektordagi ob'ekt sifatida tilni, madaniy sektordagi madaniyatni va ijtimoiy sektordagi ijtimoiy makonni ifodalaydi. [Xomutova, 2014]

Shu o'rinda olib borilgan tadqiqot integral yondashuvning bilim, madaniyat, va ijtimoiy sektorlarini qamrab olgan bo'lsada, ob'yektiv sektorning til elementini e'tibordan biroz chetda qoldirdi. Mazkur tadqiqot davomida asosan biografik, tasviriy, tarixiy-madaniy va strukturaviy metodlardan foydalangan holda tadqiqot olib borildi. Shunigdek postmodernizm davri kampus asarlarining janrlari va mavzulariga ham alohida to'xtalib o'tildi. Kelgusi tadqiqotlarda asarlarining lingvistik va diskursiv xususiyatlarini ham o'rganish keng qamrovli va integrallashgan adabiy tahlilga zamin hozirlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Eugenides, Jeffrey, *The Marriage Plot* (London: Fourth Estate, 2011 [Apple Books Edition]) Harbach, Chad, *The Art of Fielding* (New York: HarperCollins Publishers, 2011 [Kindle Edition])
2. Jeffers T. *Apprenticeships: The Bildungsroman from Goethe to Santayana*, New York: Palgrave Macmillan, 2005. P. 2.
3. Larry A. Samovar; Richard E. Porter; Edwin R. McDaniel (2011). *Intercultural Communication: A Reader*. Cengage Learning. pp. 97–. ISBN 978-0495898313. Retrieved 27 November 2012.
4. Proctor M. *The English University Novel*. New York: Arno Press, 1977. 228 p. P. 187.
5. *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms* / C. Baldick. – Oxford: Oxford UP, 1990. – 246 p.
6. Williams, J. (2012) *The Rise of the Academic Novel in American Literary History*, Volume 24, Number 3, pp. 561-589.
7. Хомутова, Т.Н. Научный текст: интегральный подход / Т.Н. Хомутова. – Челябинск: Изд. центр ЮУрГУ, 2010. – 333 с. 7.
8. Хомутова, Т.Н. Типология дискурса: интегральный подход / Т.Н. Хомутова // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: «Лингвистика». – 2014. – № 2
9. Хомутова, Т.Н. Типология жанра: от теории к практике / Т.Н. Хомутова // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: «Лингвистика». – 2006. – № 6.
10. Чотчаева Марина Юрьевна, Сосновский Владимир Тимофеевич Постмодернизм в культуре и литературе современности // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. 2017. №2 (197). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/postmodernizm-v-kulture-i-literature-sovremennosti> (дата обращения: 28.04.2024).
11. [BiblioLifestyle - 14 Campus Novels Every Book Lover Should Read](#)
12. [Top 10 campus novels | Fiction | The Guardian](#)
13. [Подборка - Университетские романыПодборки \(yppremia.ru\)](#)

**QADIMGI TURKIY QAVMLARDAGI AYRIM SHAXS NOMLARINING
ANTROPOTSENTRIK TADQIQI**

R.Allaberganova, stajyor-tadqiqotchi, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva
R.Maxmudov, f.f.d., kat.i.x., Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva

Ushbu maqolada qadimgi turkiy xalqlarning tug'ilgan farzandiga ism qo'yishdagi o'ziga xos an'analari, nom qo'yishdagi inson tafakkurining o'rni va ahamiyati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: antroponim, tarixiy nom, etimologik tahlil, leksika, komponent tahlil.

Аннотация. В данной статье описаны уникальные традиции древнетюркских народов в наречении имени своих детей, роль и значение человеческого мышления при наречении имени.

Ключевые слова: антропоним, историческое название, этимологический анализ, лексика, компонентный анализ.

Abstract. This article describes the unique traditions of the ancient Turkic peoples in naming their children, the role and significance of human thinking when naming a name.

Key words: anthroponym, historical name, etymological analysis, vocabulary, component analysis.

Ajdodlarimiz tug'ilgan farzandiga ism tanlashlarida turli an'analarga, urf-odatlariga amal qilganlar. Ism tanlashda har qanday holatda inson omili birinchi o'rinda turgan. Chaqaloqqa ota-ona o'z orzu-umidlari, e'tiqodlari, ko'ziga ko'ringan birinchi inson, birinchi sodir bo'lgan voqea, farzand tug'ilgan joyning tabiati, o'ziga xos belgilari, tabiat hodisalari kabi turli ism tanlash an'analarga ko'rsa nom tanlaganlar. Turkiy qavmlar o'zlari hurmat qilgan, e'zozlagan yoki muqaddas deb bilib sig'ingan va boshqa shu kabi e'tiqodlari bilan bog'liq holda turli tog' nomlari, hayvonlar, ko'llar, daryolar va boshqalarning nomlarini ham farzandlariga ism sifatida qo'yganlar. Bu borada shomoniylilik e'tiqodining ta'sirini ham alohida ta'kidlash zarur. Xususan, osmon va osmon jismlarini muqaddas sanash bilani bog'liq holda qo'yilgan turli ismlar ham kuzatiladi. Quyida ushbu jihatlar bilan bog'liq holda qo'yilgan ayrim ismlar tasnifini keltirib o'tamiz.

Hayvon nomlari bilan bog'liq holda qo'yilgan ismlar

Turkiy xalqlar orasida turli hayvonlarga e'tiqo qilish, ularni hurmatlash, e'zozlash, eng qadimgi davrlarda esa undan qo'rqish kabi jihatlariga ko'ra turli hayvonlarning nomlari bilan bog'liq holda afsonalar yaratilishiga sabab bo'lgan. Xususan, sher (arslon), bo'ri, tuya, kiyik (bug'u), ot kabi hayvonlar bilan bog'liq turli afsona va ertaklardagi inson va jonzot o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, qo'rquv, hurmat, qudsiylilik kabi munosabatlar turkiy xalqlarning ushbu hayvonlarga bo'lgan munosabatining umumiy in'ikosidir.

Ta'kidlangani kabi, turkiy qabila va urug' podshohlari yoki oddiy xalq orasida urf bo'lgan hayvonlar bilan bog'liq Bug'raxon (tuya), Buga (kiyik), Alparslon, Arslon (sher), Bar (qoplon), Bars (yo'lbars), Burged (burgut), Yangir (tog' echkisi) kabi ismlar hayvon motivi bilan bog'liq ismlar ham talaygina ekanligini ko'rsatadi.

Ajdodlarimiz orasida ma'lum hayvonlarning kuchli va jussasi kattaligidan qo'rqib yoki hurmatlashga, e'zozlashlariga sazovor bo'lgan, hayvonlariga o'z farzandlari ham o'xshashlarini orzu qilganlar. Demak, hayvonlar bilan bog'liq ismlarning farzandlarga qo'yilishiga quyidagi motivlar sababchi bo'lishi mumkin:

- 1) hayvonning kuch-qudrati, tezligi tug'ilgan farzandda bo'lish istagi;
- 2) hayvonning bahaybat jussasi tug'ilgan farzandda bo'lish orzusi;
- 3) qabila, urug'ning hayvonga bo'lgan hurmati, e'tibori tug'ilgan chaqaloqqa nisbatan ham shunday hurmat va e'tibor bilan qarashlari bilan bog'liq ota-ona orzusi;
- 4) hayvondagi go'zallik sifati tug'ilgan chaqaloqda ham bo'lishi orzusi;
- 5) hayvonga berilgan qudsiylilik – muqaddaslik sifati tug'ilgan farzandda ham bo'lishi orzusi;
- 6) hayvondagi yetakchilik sifatining tug'ilgan farzandda ham bo'lishi orzusi;
- 7) hayvondagi xushzabonlik sifatining tug'ilgan farzandda ham bo'lishi orzusi;

8) hayvondagi ma'lum sifatning farzandda ham bo'lishi orzusi – bo'riniki singari tishi bo'lishi yoki tishi bilan tug'ilishi;

9) farzand tug'ilganda qaysidir hayvon ism beruvchi yoki otaning ko'ziga qaysidir hayvonning birinchi bo'lib ko'rinishi v.b.

Yuqoridagi sanalgan orzu-umidlar bilan birgalikda an'aviylik, ajdodlar urf-odatlariga sodiqlik kabi boshqa turli motivlar ham hayvon nomlarining farzandga ism sifatida tanlanishiga sabab bo'lishi mumkin.

Baavgai "Ayi", Bodon "erkak cho'chqa"; Nachin "kichik yirtqich qush"; Shonxor "shunqor"; Xarsaga "qirg'iy"; Xorxoi "buzoq"; Zaan "Fil" kabi qo'rqinchli, ammo hurmat qilinadigan hayvonlar nomlari ayniqsa o'g'il bolalarga ko'p berilgan bo'lsa; Bulga "suvsar", Minj "qunduz", Maral "urg'ochi kiyik", Togos "tovus", Xulan "yovvoyi ot" kabi hayvonlarning nomlari ham go'zal ko'rinishlari hamda suyuqli hayvonlar qatorida bo'lganligi sababli qzi farzandlarga berilsih qadimgi manbalarda ko'p ko'zga tashlanadi.

Ba'zan yuqoridagi kabi hayvon nomlariga turli boshqa so'zlarning qo'shilishi natijasida qo'shma so'zlar ham yasilib, tug'ilgan chaqaloqlarga ism sifatida qo'yilishi ham kuzatiladi: Arslanbaatar, Zaanxüü, Ishgenxüü, Batbürged, Batbeltreg, Noxoijav kabi qo'shma so'z shaklidagi shaxs nomlari shular jumlasidan.

O'simlik nomlari bilan bog'liq holda qo'yilgan ismlar

Turkiy qadilalar qadim-qadimdan o'z farzandlarining guldek go'zal, nozik va pokiza bo'lishini xohlardilar. Shu boisdan ajdodlarimiz farzandlariga turli gul va o'simlik nomlarini qo'yanliklarini ham manbalarda kuzatishimiz mumkin: Altannavch "oltin + barg"; Altanchecheg "oltin + gul"; Ariunchecheg "toza, sof + gul"; Badam "lotus guli"; Batchecheg "kuchli + gul"; Gurgem "issiq muhitda o'sadigan sariq rangli o'simlik; Monxchecheg "so'ngsiz, abadiy + gul"; Navch "barg"; Sarnai "atirgul"; Checheg "gul"; Chechegbal "gul + asal"; Chechegbayar "gul+quvonch"; Chechegdelger "gul + mo'l-ko'llik"; Chechegjargal "gul+baxt"; Urgamal "o'simlik"; Xongorzul "o'simlik nomi"; Yargui "qor ostidan chiqqan o'simlik" kabi gul va o'simlik nomlaridan hosil qilingan ismlar yoki gul nomi + turdosh ot kabi qoliplar asosida hosil qilingan qo'shma so'z shaklidagi shaxs nomlari qadimda ajdodlarimiz tomonidan asosan qiz farzandlarga ism sifatida tanlangan.

Turkiy qabila va urug'lar, shuningdek, turli meva nomlarini ham farzandlariga ism sifatida qo'yish holatlari kuzatiladi: Alim "olma", Jims "meva"; Uzem "uzum" va boshqa shu kabi shaxs nomlari shular jumlasidandir..

Bolalarga osmon bilan bog'liq ismlarni berish

Qadimgi turkiy va mo'g'ul oyidagi osmon jismlari va astronomiyaga oid hodisalar Bu katta ta'sirga ega ekanligi ma'lum. Amamanizmdan kelib chiqqan bu e'tiqodlarga ko'ra, osmon, Quyosh, oy va yulduzlar muqaddaslikni olib yuradi. Muqaddas mavjudot hisoblangan bu astronomiya Elementlar diniy ma'nolarni ham ifodalaydi. Samoviy hodisalar ham qo'rqishadi va Bu eng hurmatli voqealardan biridir. Yomg'ir, shamol, chaqmoq kabi hodisalar. Bu, shuningdek, eng hurmatli tadbirlardan biridir. Xudo g'azablangandek Bu mazmunli voqealar tufayli Alloh taologa qurbonlik qilingani ham ma'lum. Masalan, mo'g'ullar va buryatlar Tsolmon deb ataydigan "Zuhra yulduzi / Merkuriy" haqida. Rivoyatlar ham bor: "Buryatlar Solbon deb ataydigan bu yulduz rivoyatlarda erkak sifatida tilga olinadi. Ularning aytishicha, Solbon otlarni juda yaxshi ko'radi. Buryatlar hatto uning otlari podasi borligini da'vo qilishgan. Ular otlarni gapiradi va himoya qiladi. Shuning uchun bahorda otlar o'zlarini himoya qilish uchun tayyorlanadi. Kuylarni belgilashda ular nahavayatarasun, Solbon va boshqa ichimlikni sepadilar O't ochish yoki jang qilish vaqti keldi, hatto o'tmishdan tug'ilgan odam ham qurbon bo'ldi. Muqaddas hisoblangan bu samoviy elementlarning nomlari ham bolalarga berilgan. bunda Sababi, qadimiy e'tiqodlardan beri saqlanib kelayotgan muqaddaslik va hurmat Hayotda davom etishi so'raladi. Mo'g'ul xalqlarining nomlariga nazar tashlasak, quyosh, oy va yulduzlarning nomlari bolalarga berilganini ko'ramiz.

Farzand tug'ilgan joy tabiati bilan bog'liq holda qo'yilgan ismlar

Turklarda bo'lgani kabi mo'g'ullarda ham tuproq, tog'lar, daryolar kabi tabiiy boyliklar mavjud. Bu muqaddas elementlardan biridir. Bunday tabiiy mavjudotlarda muqaddas ruhlar yashaydi, deb ishoniladi. e'tiqod asrlar davomida davom etmoqda, shuningdek, bolalar tug'ilgan

joylar Bunday tabiiy mavjudotlarning nomlari bolalarga ularning ismlarini etkazish uchun beriladi. beriladi. Shumerning yozishicha, XII asr yozuvchilaridan biri Sem'ani U turklarda nom berish an'analari haqida shunday deydi: "...Sulton Sanjar Jaziraning Sinjar shahrida tug'ilgani uchun bu ismni oldi. Sanjar tug'ilganda otasi Melik Ahdan so'radi, bu shaharning nomi nima? Ular Sanjar deb javob berdilar. "Unday bo'lsa, bolaning ismi Sanjar bo'lsin", dedi.

Qadimgi turkiy qabilalarda bola tog'da, daryoda yoki joyda tug'lsa, o'sha joy nomi bilan atalgan. Bu turklarning urf-odatlaridan biridir. Bu an'ana mo'g'ullar orasida ham mavjud. Yuqorida aytib o'tganimiz Mo'ols, Oltoy, Xangai, Sayan, Xentii, Otgontengeri Xantai kabi tog'larning nomlari; Aduunchuluun, Bayantumen, Bayansogt, Xandgait, Xond, aamar kabi joy nomlari; Xovsg'ol, Bayannuur kabi ko'l nomlari; Möron, Xovd, Onon Orxon, Selenge, Tamir, Tuul, Xanui kabi daryo nomlari; Arxangay, Bayanxongor, Sumber, Botsummer, Bayonuul, Bornuur, Darxon kabi aymag (davlat) va sum (shahar, shahar) kabi joy nomlarini bolalarga ism sifatida berish mo'g'ul qabilalarida urf bo'lgan.

Qabila va urug' nomlari bilan tuzilgan shaxs nomlari

Qadimgi turkiy xalqlar tug'ilgan farzandiga urug', qabila, elat nomini ham berishgan, xususan, Qo'ng'iro't, Mang'it, Qipchoq, Turk, Jaloyir, O'g'uzxon kabi tug'ilgan farnzand mansub bo'lgan qabilalarning nomlari ham ularning farzandlariga shaxs ismlari sifatida berilgan holatlar fikrimizga dalil bo'la oladi. Abdulg'ozzi Bahodirxoning "Shajarayi turk" va "Shajarayi tarokima" asarlarida ayniqsa, bu holat bilan bog'liq ko'plab nomlar uchraydi

Uy-ro'zg'or buyumlari, qurol-yarog' nomlarini shaxs nomi sifatida ishlatish

Tug'ilish paytida ko'rilgan birinchi obyekt; ko'zga ko'ringan birinchi odam, sodir bo'lgan birinchi voqea va boshqalarni ham bolaga ism sifatida qo'yish turkiy qabilalalar orasida qadimiy va keng tarqalgan an'anadir. Temuchinning biz yuqorida keltirgan nom olish misoli ana shu an'ana bilan bog'liq. Xuddi shunday, tug'ilish paytida ko'rilgan narsalar ham bolalarga ism sifatida beriladi.

Tulga oshxona va uy ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan buyumlar va asboblardan biridir. "o'choq, pechka", Togoo "qozon", Anaga "cho'l", Tsooj "qulf", Tülxüür "kalit", Aazan "chinni" va boshqalar. Bunday ismlar bugungi kunda ham ko'p hollarda qozoq, qirg'iz, mo'gul bolalarga beriladi. Kun davomida zarur bo'lgan asboblarning nomlari ham bolalarga beriladi: Sux "bolta", Süxbaatar "bolta+qahramon", Xaiç "qaychi", Alx "bolg'a", Alxbaatar "bolg'a + qahramon", Xadaas "mix" va boshqalar. Chorvachilikka oid muhim qurollar ham bolalarga nom sifatida berilgan o'rinlar uchraydi. Emeel "egar", Uyaa "arqon" va boshqalar. Ba'zi aslahalar va urush qurollari nomi bolalarga nom sifatida qo'yilgan: Zevseg "o'qotar qurol", Selem (Selim) "qilich", Sayfi "qilich", Buu "miltiq", Xuyag "zirh", Duulga "dubulg'a" va hokazo.

Bolalarga Oltin, Javohir kabi qimmatbaho metall nomlarini berish

Bunday mineral nomlarni berish turkiy qabilalar orasida juda qadimgi an'anadir. Bola nodir va qimmatbaho metallar kabi hurmatli, qimmatbaho va chiroyli bo'lishini orzu qilgan ota-ona o'z farzandiga ular bilan bog'liq holda ism tanlaganlar. Talabdan kelib chiqadigan ushbu nomlash an'anasida quyidagi mineral nomlar qo'llaniladi: Altan "oltin", Altanxuyag "oltin+zirh", Altanxüü "oltin+bola", Bolor "kristal", Anar "la'l", Erdene "javohir", Almaas "olmos", Almaaz "olmos", Margad "zumrad", Margaderdene "zumrad+javohir", Möngö "kumush", Gan "po'lat", Suvd "marvarid" va boshqalar. Bugungi kunda ham ushbu an'ana turkiy xalqlarda davom etib kelmoqda. Oltinoy, Feruza, Aqiqa, Feruz, Olmos, Kumush(oy, bibi) kabi antroponimlarni farzandga ism sifatida tanlashda shu holat kuzatiladi.

Birinchi va eng kichik bolalarga berilgan ismlar

Mo'g'ul, qirg'iz qabilalarida anx, uugan komponenti bilan shakllangan ismlar birinchi bolaga qo'yilgan. Anxbaatar "birinchi qahramon", Anxbat "birinchi kuchli", Anxbayar "birinchi quvonch", Anxn bayar "birinchi" shodlik, bayram", Anxtuyaa "birinchi tuya", Anxtsetseg "birinchi gul"; Uuganbaatar "birinchi qahramon", Uuganbat "birinchi kuchli", Uuganbayar "birinchi quvonch", Uugantuyaa "birinchi k", Uugantsetseg "birinchi" gul"; otgon komponentli ismlar esa eng kichik farzandlarga qo'yilgan: Otgon "eng kichik", Otgonbaatar "eng kichik qahramon", Otgonbayar "eng kichik shodlik", Otgontuya "eng kichik tuya" va hokazo.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, qadimgi turkiy qavmlarda farzandga qo'yilgan har qanday nom tanlanishida inson tafakkuri, inson dunyoqarashi, u tomonidan yaratilgan urf-odat, an'analar birinchi o'rinda turgan. Ularni nom tanlash tamoyili sifatida tahlil va tadqiq qilish, qadimgi turkiy qavmlarning o'ziga xos madaniyatini, etnografiyasini, diniy va dunyoviy dunyoqarashini yanada yorqinroq tasavvur qilishga imkon beradi. Bu esa bugungi kunda rivojlanib borayotgan antropotsentrik tilshunoslik rivoji uchun muhim ilmiy xulosalarni chiqarishga ko'mak beradi.

UDC 167:316.72

DEVELOPMENT OF ONEIROSPHERE IN TRADITIONAL CHINA
Z.M. Allayev, teacher, Termez University of Economics and Servis, Termez

Annotatsiya. Ushbu maqolada an'anaviy Xitoyda tushlarni talqin qilish nazariyalari va xitoyliklarning tushlaridagi belgilar va xabarlar madaniyati, dunyoqarashi va an'alarini qanday aks ettirishi muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: tush, ramzlar, oneirosfera, tush xabari, tush talqini.

Аннотация. В этой статье обсуждаются теории толкования снов в традиционном Китае и то, как символы и сообщения в китайских снах отражают их культуру, мировоззрение и традиции.

Ключевые слова: сон, символы, онейросфера, сновидение, толкование сновидения.

Abstract. This article discusses the theories of dream interpretation in traditional China, and how the signs and messages in the dreams of Chinese people reflects the culture, worldview and traditions.

Key words: dream, symbols, oneirosphere, dream message, dream interpretation.

Since ancient times, people have been captivated by dreams; the narrative-like experiences had during slumber have prompted innumerable attempts to interpret them. Oneiromancy, the practice of interpreting dreams to predict the future, is common in both modern small-scale traditional societies and almost all ancient civilizations (Hughes, 2000; Kessels, 1969). I contend that a significant empirical component—predictably accurate dream cases—which is especially susceptible to biases and transmission errors, underlies the widespread and enduring use of dream interpretation through a thorough analysis of a sizable dataset of dream occurrences in the official Chinese historical records. I propose that underreporting of prophetic failures and fabrication and retrospective inference of prior dreams are the main causes of the overwhelmingly successful records of dream prediction in transmitted texts. These "positive data" subsequently bolster people's faith in dreams' ability to anticipate the future. Lastly, I demonstrate how dream interpretation may be becoming less common in traditional China and provide some insightful interpretations based on oneiromancy's distinct advantages over other divination methods. Why did people across the world and throughout history believe that dreams can foretell what will occur in the future? In this paper, I attempt to answer this question within a cultural evolutionary framework by emphasizing the cognitive aspect of dream interpretation; namely, the fact that dreams were often viewed as significant and interpretable has to do with various psychological and social factors that influence how people obtain and process information regarding the validity of dream interpretation as a technique.

This is how the remainder of the paper is structured. The background information on dream theories in ancient China is given in Section 2, and the results of a thorough quantitative analysis of dream occurrences in Chinese historical records are presented in Section 3, which also offers a cultural evolutionary explanation for the persistence of dream interpretation. Furthermore, I offer circumstantial evidence suggesting that, while oneiromancy has consistently been accepted as a legitimate method throughout Chinese history, the degree to which dreams were regarded seriously may have decreased with time. In the concluding piece, I address the relevance and constraints of this narrative along with the consequences for magic and divination in contemporary cultures. To summarize, I contend that oneiromancy persists because of a theoretical commitment to the spiritual realm, intentional fabrication or retrospective inference of successful dream predictions, and

underreporting of unsuccessful predictions. The first factor is mostly due to evolved intuitions, but the other two factors heavily rely on how much our species relies on social learning. This is because our assessment of the effectiveness of certain technologies is frequently influenced by the beliefs, attitudes, and actions of other members of the community. On the other hand, oneiromancy's decreasing significance over time may be linked to its distinctiveness from other forms of divination and magic, such as dreams, which are by their very nature manipulable, difficult to generate in order to solve real-world issues, and potentially explainable by naturalistic (psychological) factors.

It is not surprising that dreaming is a universal experience. The neural underpinnings of dreaming have been clarified by recent neuroscience studies (Nir & Tononi, 2010; Siclari et al., 2017), while psychologists have suggested evolutionary and adaptive theories for the prevalence of dreaming (Franklin & Zyphur, 2005; Revonsuo, 2000). Finding commonalities in dream content has been a focus of significant anthropological research (Garfield, 2009; Griffith et al., 1958; Nielsen et al., 2003). Naturally, dream interpretation is most likely a culturally mediated activity (Lincoln, 2003). That is, cultural circumstances frequently have a significant influence on how particular signs—that is, what shows up in a dream—correspond to meaning—that is, what the dream tells about reality (Kracke, 1992).

Perhaps more notable is how common it is to use dreams as reliable information sources. Anthropologists have extensively studied the cultural relevance of dreaming (Bourguignon, 1972; Hollan, 1989), and oneiromancy has been well-documented in the ethnographic literature (Grunebaum et al., 1966; Lincoln, 1935). However, despite evidence from contemporary neuroscience suggesting that dreams may not always portend future events, a crucial and obvious question remains unanswered in the studies to date: why do individuals still believe in the reality of oneiromancy? (D. Barrett & McNamara, 2007; Nir & Tononi, 2010). Like many other divinatory techniques, oneiromancy is typically explained from functional viewpoints that highlight its importance in a society's social, political, and religious spheres (Annus, 2010). In the past, dream interpretation was frequently considered a kind of magic and has been extensively theorized by anthropologists (Frazer, 1890; Tylor, 1871). In summary, early philosophers often treated magic as inefficient technology, meaning that things that we, as readers of today, might deem "magical" were actually instrumental attempts to bring about desired results. Therefore, these activities' "magic" is a result of their inefficiency (Tambiah, 1990). Why would someone participate in these pointless activities? Some early theories of anthropology suggested that this was due to the flawed reasoning of members of particular societies. For instance, Tylor (1871) suggests several potential causes of people in traditional civilizations' flawed reasoning, such as good outcomes by chance or natural means, imprecise diagnoses, and underappreciation of negative evidence. In a more recent take on this argument, Horton (1967, 1993) contends that although traditional magic practices and western science share the same basic objectives of explaining, predicting, and controlling worldly events, people in traditional societies differ from those in the West in the ways that they reason. Specifically, when assessing the efficacy of a given technology, people in traditional societies are less likely to engage in reflective thinking or to entertain alternate possibilities, such as the possibility that the technology is ineffective.

The aforementioned viewpoint has long since fallen out of favor as subsequent anthropologists have tended to emphasize the symbolic meaning of magical and ritualistic practices (Tedlock, 2006). But there's been a resurgence of interest in psychology and cognitive science to comprehend these seemingly illogical beliefs and behaviors. For example, Vyse (1997) provides a comprehensive overview of the cognitive and psychological justifications for the illogical beliefs and ineffectual behaviors that people hold. In recent years, there has been a significant increase in the psychological literature on modern superstition and traditional divination/magic; psychological theories generally credit these illogical beliefs and behaviors to some form of intuition.. Put differently, intuitive reasoning leads to the holding of factually inaccurate views (Risen, 2016; Shenhav et al., 2012), and the employment of ineffectual technology is justified by their intuitive plausibility in terms of accomplishing the stated objectives. Particularly, cognitive psychologists and anthropologists frequently credit some magic/divination techniques' cultural success to unique characteristics that

raise their perceived efficacy, and significant advancements have been achieved in this area. Legare & Souza (2012), for instance, experimentally demonstrate how procedural elements like repetition and the inclusion of religious artifacts increase the perceived effectiveness of rituals; Nemeroff & Rozin (2010, 1990) hypothesize the adaptive advantages that mystical concepts of sympathy and contagion may have provided in our evolutionary past (e.g., pathogen avoidance) and claim that these principles are intuitively appealing; According to Miton et al. (2015), the practice of bloodletting has gained popularity because it aligns with traditional beliefs about the nature of illness and the functioning of the body. A selective retention process led to the cultural evolution of shamanistic practices, which are why Singh (2017) suggests that certain aspects of shamanism, like inhumanness, make them more plausible. Barrett (2001, 2008) and Boyer (2001) have argued that concepts (and thus, cultural practices) that are “minimally counter-intuitive” are more memorable and have an advantage in the transmission process. Undoubtedly, intuitive plausibility plays a role in providing a comprehensive explanation for the continued use of inefficient technologies like oneiromancy. Evolved intuitions, however, are unlikely to tell the whole story. In the past, we have provided a wealth of historical and ethnographic evidence demonstrating that people frequently harbor significant doubts about their ability to effectively accomplish specific goals (Hong & Henrich, forthcoming) and frequently give great thought to whether technological practices actually produce the desired results (Hong & Henrich, forthcoming). To put it another way, the empirical aspect of magic and divination is important as well; while failures can be readily explained away on occasion (Annus, 2010), repeated failures would probably cause doubt. In fact, humans do probabilistically change their beliefs and, as a result, their behaviors, when evidence mounts (Ambuehl & Li, 2018; Shah et al., 2016), despite the well-documented biases and flaws in human thinking and decision making (Korn et al., 2014; Sharot 2011; Henrich 2002).

Examining the elements that go into estimating technological efficacy may be helpful in light of this probabilistic view of the effectiveness of technological practice. Humans acquire a vast quantity of knowledge culturally (Richerson & Boyd, 2005), in addition to individual trial and error learning (more broadly, reinforcement learning) (Dayan & Balleine, 2002; Dayan & Daw, 2008; Niv, 2009). Therefore, psychological and social variables may produce population dynamics that lead to an overestimation of efficacy. We have formally modeled the interaction between social processes and individual cognition in (Hong & Henrich, forthcoming), where people update their beliefs about the effectiveness of certain technologies in a Bayesian fashion and may end up believing the technology to be significantly more efficacious than it actually is due to biased information transmission. One of the model's main predictions is that underreporting of negative instances, as I have discovered in other magical activities like rainmaking, may contribute to overestimation of the effectiveness of particular technologies (Hong, Slingerland & Henrich, submitted). The purpose of this paper is to investigate the degree to which dream divination failures are underreported, as well as other psychological and social factors that may contribute to an overestimation of dream predictive accuracy in a cultural evolutionary process. I also hope to place the persistence of oneiromancy within a framework of cultural evolution.

REFERENCES:

1. Ambuehl, S., & Li, S. (2018). Belief updating and the demand for information. *Games and Economic Behavior*. <https://doi.org/10.1016/j.geb.2017.11.009>.
2. Annus, A. (2010). Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World. In *Oriental Institute Seminars*.
3. Ayton, P., & Fischer, I. (2004). The hot hand fallacy and the gambler's fallacy: Two faces of subjective randomness? *Memory and Cognition*. <https://doi.org/10.3758/BF03206327>.
4. Barrett, D., & McNamara, P. (2007). *The new science of dreaming* Vol. 3). Praeger Publishers Westport CT.
5. Bourguignon, E. (1972). *Dreams and altered states of consciousness in anthropological research*.
6. Boyd, R., & Richerson, P. J. (1985). *Culture and the evolutionary process*. University of Chicago Press.
7. Boyer, P. (2001). *Religion explained : the evolutionary origins of religious thought*. Basic Books.
8. Boyer, P. (2020). Why divination? Evolved psychology and strategic interaction in the production of truth. *Current Anthropology*. <https://doi.org/10.1086/706879>
9. Boyer, P., & Ramble, C. (2001). Cognitive templates for religious concepts: Cross-cultural evidence for recall of counter-intuitive representations. *Cognitive Science*. [https://doi.org/10.1016/S0364-0213\(01\)00045-3](https://doi.org/10.1016/S0364-0213(01)00045-3).

**ORNITONIM KOMPONENTLI FRAZELOGIK BIRLIKLARDA PORTRATIV
MA'NOLARINING KOGNITIV XUSUSIYATLARI**

Z.A.Aliyeva, o'qituvchi, Termiz davlat pedagogika instituti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada ornitonim komponentli frazeologik birliklarda uchraydigan kognitiv xususiyatlarning portrativ ma'nolarining turlari haqida so'z boradi. Bunda biz ornitonim komponentli frazeologik birliklarning o'ziga xs bir ma'noliligi va ko'p manoliligi, metonimiya, metafora hodisalari misollar yordamida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: ornitonim komponentli frazeologik birliklar, polisemantik, metonimiya, metafora, Metaforik o'tkazmalar, assotsatsiya.

Аннотация. В данной статье говорится о типах портретных значений когнитивных признаков, встречающихся во фразеологизмах с орнитонимическим компонентом. При этом мы с помощью примеров раскрываем своеобразие и многозначность фразеологизмов с орнитонимическим компонентом, метонимией, явлениями метафоры.

Ключевые слова: фразеологизмы с орнитонимическим компонентом, многозначность, метонимия, метафора, метафорические переносы, ассоциации.

Abstract. This article talks about the types of portrait meanings of cognitive features found in phraseological units with an ornitonymous component. In this case, we reveal the uniqueness and polysemy of phraseological units with an ornitonymic component, metonymy, and metaphor phenomena with the help of examples.

Key words: phraseological units with ornitonymous component, polysemantic, metonymy, metaphor, Metaphorical transfers, association.

So'z bitta leksik ma'noga ega bo'lishi mumkin - keyin u bir ma'noli bo'ladi - yoki bir nechta (ikki yoki undan ortiq) ma'no - bunday so'z polisemantik deyiladi. Tildagi bir ma'noli so'zlar juda katta, lekin ko'pincha erkin so'zlar odatda noaniq bo'ladi. Aniq ma'noli, kam qo'llaniladigan ornitonimlar flamingo, qirg'ovul, crake.

Yangi hodisalar uchun minnatdorchilikni his qilgan odam, sizda og'zaki denotatsklar mavjud bo'lgan narsaga o'xshash nyxdagi individual belgilarni sezadi. Va keyin yangi paydo bo'lgan ob'ektga o'tish uchun ilgari ma'lum bo'lgan taklifning nomi. Natijada so'z o'zining asl ma'nosiga yangi ma'no qo'shadi. Nomlarni bir ob'ektdan ikkinchisiga o'tkazishning bunday turi alohida so'zlarni emas, balki butun leksik sinflarni tavsiflovchi muntazam bo'lishi mumkin. Ko'p ma'nolilik qonuniyatini tan olish nafaqat bir nechta ma'noli so'zlarni yozib olish imkonini beradi, balki o'xshash majoziy ma'nolarning rivojlanishi so'zlarning semantik bog'liqlik darajasiga qanday bog'liqligini aniqlashga imkon beradi va so'z birikmalarining shakllanishining ichki mexanizmini tushunishga yordam beradi. uning ma'nosi[1].

Yangi ma'no va ularning soyalar nimani ifodalaydi, so'zlar yo o'zlashtiriladi - keyin leksik paradigmatika chiziladi va tarmoqlanadi yoki yangi iboralar paydo bo'ladi - va keyin matn cho'zilib ketadi, sintagmatika haddan tashqari yuklanadi: so'zlar qanchalik keng bo'lsa, shunchalik katta bo'ladi. Matn qisqaroq va - lug'at qanchalik tez bo'lsa, matn uzunroq bo'ladi. Til tizimi undagi amal leksemalarni yangi semantika bilan ta'minlab, har ikkala tendentsiyani muvozanatlashga intiladi. "Tilda mavjud bo'lgan nomlash vositalarini to'ldirish uchun so'z tilida mavjud bo'lgan narsalarni qayta ko'rib chiqish uchun kombinatorlik texnikasi qo'llaniladi"[2].

Ko'chma ma'no uchishning ko'chma ma'nosiga (kemaning kamon, samolyot qanotlari) va ko'chma ma'noga (kaptar, qirg'iy ("samolyot" ma'nosida)) bo'linadi.

Ikkilamchi ma'nolar metaforik uzatish yordamida shakllanadi. V.V.Vinogradov til tizimida so'zning nominativ hosila ma'nosini asosiy, erkin ma'nodan ajratib bo'lmashligini va so'zni asosiy ma'nosi bilan lug'at fondiga, balki ko'chma ma'noga kiritish mumkinligini ta'kidladi. undan tashqarida bo'lishi kerak, xatodir. Ism ko'chirishning ikkita asosiy turi mavjud: metafora va metonimiya; sinekdoxa ikkinchisining o'ziga xos ko'rinishi hisoblanadi.

Metafora (yunoncha metafora "ko'chirish" dan) - bu o'xshashlikka asoslangan nomni ko'chirish, hodisalarning bir sinfini boshqasiga o'xshatish, buning natijasida ular bir so'z bilan belgilanadi. Sezgilari orqali idrok qilinadigan predmetlarning tashqi belgilarini o'xshatish mumkin[3]. Misol uchun, ob'ektlarni shakli o'xshashligi asosida bir-biriga o'xshatish mumkin ("yaxshi" degan ma'noni anglatadigan kran). To'liq boshqa ob'ektlar yoki hodisalar hissiy taassurotlar, assotsiatsiyalar va baholashlarning o'xshashligi asosida bir-biri bilan taqqoslanishi mumkin.

Metonimiya (yunoncha metonymia "nomini o'zgartirish" so'zidan) - ob'ektlar yoki hodisalarning yaqinligi, ularning qo'shniligi, bir vaziyatda ishtirok etishi asosida nomning ko'chirilishi: bir-biri bilan qandaydir tarzda bog'liq bo'lgan ikkita hodisa (fazo, vaziyat, mantiqiy va boshqalar), bir so'z bilan chaqiriladi.

Metonimik ko'chirish turlaridan biri sinekdoxa (yunoncha Synekdoche «birgalikda») - nomni qismdan butunga o'tkazish; Teskari harakat ham mumkin: qism o'rniga butun (xo'rozni bering, ya'ni "soxta").

Assotsiatsiyalar asos bo'ladigan xususiyatlar ba'zan ob'yektlarga xos emas, balki milliy dunyoqarashning o'zgarishlari tufayli ularga xos bo'lgan uydirmadir. Assotsiativ g'oya har doim ham ob'ektiv haqiqatga mos kelmaydi. Ammo tasodifiy va bir marta paydo bo'lgan assotsiatsiyalar foydalanish orqali birlashtirilishi va so'zning yangi ma'nolarining paydo bo'lishiga zamin yaratishi mumkin. Semantik siljishlar yoki o'sishlar barqaror bo'lganda, lug'at "majoziy" deb belgilangan maxsus semani qayd qiladi. Shunday qilib, ekstralingvistik, "fon" assotsiatsiyalari til faktiga aylanadi. Shu bilan birga, tilning leksik emas, balki semantik tuzilishi murakkablashadi. Bu til o'rganuvchilar uchun qo'shimcha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Semantik tuzilma qanchalik murakkab bo'lsa, matn qisqaroq bo'ladi. Semantik murakkablik jarayoni hech bo'lmaganda Evropa tillari uchun universaldir. So'zga uzoq vaqtdan beri bog'langan uyushmalar zamonaviy idrok nuqtai nazaridan motivatsiya va tushuntirishni yo'qotadi. Ammo lug'atning, ya'ni tizimning haqiqatiga aylanib, ular ma'ruzachiga berilgan, yuklangan bo'lib chiqadi. Shuning uchun chet tilini o'rganishni oldingi dunyoqarashdagi yangi nuqtai nazarni egallash bilan taqqoslash mumkin[5].

Shunday qilib, nominativ inventar asosan ikkilamchi nominatsiyalar hisobiga to'ldiriladi. U tafakkurning assotsiativ xususiyatiga asoslanadi. Ikkilamchi nominatsiya bilan assotsiatsiyalar o'xshashlik, ishtirok etish, bitta vaziyatda ishtirok etish, haqiqiy yoki xayoliy voqelik elementlarining xususiyatlari va yangi tayinlangan xususiyatlar o'rtasidagi bog'liqlik bilan bog'liq. Yangi ma'noni qayta ko'rib chiqish orqali chaqiriladi. Ikkilamchi nominatsiya metafora yoki metonimiyaga tayanib, leksik ma'noning assotsiativ xususiyatlarini aktuallashtiradi. Assotsiativ belgilar semantikaning tegishli denotativ elementlari tarkibiga kirmaydigan, balki konnotatsiya yoki asosiy bilimlarga taalluqli bo'lgan ma'no komponentlariga mos kelishi mumkin. Yerji Kurilovich metaforani bir xil sintaktik pozitsiyalarda semantik jihatdan har xil belgilarning o'zgarishi, metonimiyani esa belgi bir xil bo'lganda sintaktik pozitsiyaning o'zgarishi deb tushunishni taklif qildi.

Muayyan lug'atga asoslangan metafora "so'zning ma'nosidan yoki hatto mantiqiy tushunchadan emas, balki haqiqatlar sinfi haqidagi hozirgi g'oyalardan kelib chiqadi". Ushbu "hozirgi g'oyalar", aksiologik stereotiplar fon bilimlari sohasiga tegishli.

O'zlarining ravonligi va tushunarsizligiga qaramay, assotsiatsiyalar semantika uchun asosiy qiziqish uyg'otadi. Ular asosida so'z metaforalashtiriladi, yangi ma'nolar keltirib chiqaradi, yangi so'zlarga turtki beradi (qarg'a – sog'inish), turli darajadagi bog'lanishli iboralarga hayot baxsh etadi (baxt qushi, Tsarskoye selo bulbuli). Majoziy ma'noda metaforik qayta ko'rib chiqilgan so'z yangi stilistik sohalarga o'tadi: she'riy so'zdan so'zlashuvga, so'zlashuvdan gazetaga, jurnalistik va diktator nutqiga. To'g'ridan-to'g'ri va majoziy shakllarning o'yini subtekst, tarjima qilinmaydigan so'z o'yinlari, allegoriya va ma'lum bir tilning kontseptual o'ziga xosligini shakllantirishga yordam beradi.

Agar ko'pchilik uchun qush so'zi parvoz bilan bog'liq bo'lsa, demak, bu yagona uyushma emas. Ularning ko'pi bor. Har qanday tirik mavjudotning, shu jumladan qushlarning xatti-harakatlarida har doim ijobiy yoki salbiy talqin qilinadigan xususiyatlar mavjud. Muayyan sharoitlarda ular assotsiativ dominantga aylanishi mumkin: qush o'z jo'jalarini peshlaydi, hujum qiladi, oziqlantiradi va himoya qiladi. U goh shodon kuylaydi, goh xavotir bilan qichqiradi, goh ekinlarni buzadi, goh saqlab qoladi, goh erta uyg'onadi, gohida umuman uxlamaydi, goh uya quradi, goh birovning uyidan foydalanadi.

Uning xulq-atvorining bu xususiyatlari uyushmalarning asosini tashkil qiladi. Har bir xalq (yoki yozuvchi) o'zi uchun qushning va uning xatti-harakatlarining ma'lum belgilarini tanlaydi, bu uning ramziy qayta ko'rib chiqishning boshlang'ich nuqtasi bo'ladi. Keyin maksimlar: qush ahmoq (dono), qush jasur (qo'rqq), qush o'z avlodiga g'amxo'rlik qiladi (ularni tashlab qo'yadi)... - bu ham odam bo'lishi mumkin. Assotsiativ zanjirlarning yana bir yo'nalishini istisno qilib bo'lmaydi. Inson hayoti va faoliyatida o'zining tezligi, hayrati va ovozi bilan qushga o'xshab ketadigan juda ko'p narsa va hodisalar mavjud. Rus tilida otlar qushlarga (Gogol qushini eslang - uchta), ispan tilida - sichqonlarga (pájaros sin alas - bit.: qanotsiz qushlar) qiyoslanadi. Metaforizatsiya "harakatning tezligi va shovqinsizligi" ga asoslanadi. Qush-sichqonchaning tasviri juda o'ziga xos, faqat ispan tiliga xos bo'lib, uni o'rganishda ham, tarjima qilishda ham qiyinchilik tug'diradi. Darsda bunday frazeologik birliklarga alohida e'tibor qaratish lozim. Chet tilidagi kommunikator uchun, hatto tilni yaxshi biladigan kishi uchun bu iboraning ichki shakli xiralashgan[7].

Keltirilgan misollar (qushlar - otlar va qushlar - sichqonlar) turli xil assotsiatsiyalar qanday qilib bir xil xususiyatga - harakat tezligiga asoslanganligini, ma'nolarni qayta ko'rib chiqish va ushbu xususiyat qo'llaniladigan ob'ektni tanlash usullari qanchalik oldindan aytib bo'lmaydiganligini ko'rsatadi. Bu ornitonimlar semantikasining milliy-madaniy o'ziga xosligining namoyon bo'lish sohalaridan biridir.

Muayyan leksik birliklar ortidagi assotsiativ ma'nolar tarjimada yo'qoladi, garchi ularda muallifning g'oyasi jamlangan bo'lsa ham. Ma'naviy, tarixiy, madaniy qadriyatlar sohasiga taalluqli bu leksik jihatdan ifodalanmagan berilgan narsa chet tilidagi berilgan leksik birlikka ekvivalent topishga urinishlarga to'siq bo'ladi. Bu keng ko'lamlı sharhlar zarurligini tushuntiradi.

Matn rangini tashkil etuvchi elementlarning murakkab o'zaro ta'sirida leksemalar eng kam so'z birliklari sifatida ishtirok etadi va "agar dunyoning leksikada emas, balki matnlarda ko'proq yoki kamroq to'liq tasvir sifatida namoyon bo'lishiga erishilsa. u holda bu rasmning ranglari nominativ birliklarning ma'nolaridir"[5].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Alieva Z.A. (2022). Advertising texts and the language of advertising texts. European Scholar Journal, 3(5), 111-114.
2. Alieva Z.A. "Phraseology-as a linguistic discipline." World Bulletin of Social Sciences 22 (2023): 27-30.
3. Alieva Z.A. Adverting texts and their phonetic features. -Vol. 3 No. 5 (2022): wos, page: 1248-1255
4. Z.Aliyeva. (2023). Scientific considerations on phraseological units with ornithonym components in english and uzbeki. Journal of Agriculture & Horticulture 3 (10), 84-88
5. Z. Aliyeva (2023). Phraseological units with ornithonym components in english and uzbeki. Journal of Agriculture & Horticulture 3 (10), 79-83
6. Z.A. Aliyeva (2022). The phraseological picture of the world as an integral part of the language picture of the world. Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL) VOL. 3(12), 377-385

UDK: 82-1/-9

INVESTIGATING UTOPIAN AND DYSTOPIAN MOTIFS WITHIN GERMANIC AND ROMANTIC LITERARY TRADITIONS

N.A.Alqarov, teacher, Nukus Innovation Institute Department of Pedagogical Psychology and Foreign Languages, Nukus

Annotatsiya. Ushbu maqolada roman va german adabiy an'analarda utopik va distopik mavzularning tasviri tahlil qilinadi. Tadqiqot asosiy matnlar va mualliflarni o'rganib, ushbu adabiy oqimlarning ijtimoiy-siyosiy intilish va muammolarini aks ettirish yo'llarini ochib beradi. Tahlil qiyosiy yondashuvni qo'llaydi, idealizm va pessimizmning takrorlanuvchi motivlari hamda turli xil ifodalarini aniqlaydi. Topilmalar umid va umidsizlik o'rtasidagi nozik o'zaro ta'sirni ochib beradi hamda bu adabiy asarlarga ma'lumot beruvchi madaniy hamda tarixiy kontekstlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: utopik, distopiya, german adabiyoti, romantik adabiyot, ijtimoiy-siyosiy mavzular, adabiy motivlar

Аннотация. В данной статье тщательно исследуется изображение утопических и антиутопических тем в германских и романтических литературных традициях. Изучая

основополагающие тексты и авторов, исследование выясняет, каким образом эти литературные движения отражают социально-политические чаяния и тревоги. В анализе применяется сравнительный подход, выявляющий повторяющиеся мотивы и различные выражения идеализма и пессимизма. Результаты раскрывают тонкое взаимодействие между надеждой и отчаянием, способствуя более глубокому пониманию культурного и исторического контекста, наполняющего эти литературные произведения.

Ключевые слова: утопия, антиутопия, германская литература, романтическая литература, общественно-политические темы, литературные мотивы.

Abstract. This article scrutinizes the depiction of utopian and dystopian themes within Germanic and Romantic literary traditions. By examining seminal texts and authors, the study elucidates the ways in which these literary movements mirror socio-political aspirations and anxieties. The analysis adopts a comparative approach, identifying recurrent motifs and divergent expressions of idealism and pessimism. The findings uncover a nuanced interplay between hope and despair, contributing to a more profound comprehension of the cultural and historical contexts that inform these literary works.

Keywords: utopian, dystopian, Germanic literature, Romantic literature, socio-political themes, literary motifs

Introduction: Utopian and dystopian themes have long fascinated the literary imagination, serving as instruments for exploring ideal societies and their opposites. Within Germanic and Romantic literary traditions, these themes hold particular importance, reflecting the historical and cultural milieus from which they arise. This article aims to investigate how utopian and dystopian motifs are expressed in these traditions and what they reveal about the socio-political concerns of their respective periods.

Literature Review: The study of utopian and dystopian literature has attracted substantial scholarly interest. Foundational texts such as Thomas More's *Utopia* and George Orwell's 1984 have established the genre's parameters. In Germanic literature, authors like Johann Wolfgang von Goethe and E.T.A. Hoffmann have explored utopian ideals and dystopian realities, often intertwining these themes with Romantic elements. Similarly, the Romantic movement, with figures such as William Blake and Mary Shelley, has deeply engaged with these concepts, reflecting the era's philosophical and political upheavals.

Previous research has frequently concentrated on individual authors or specific texts. However, there is a paucity of comparative studies bridging Germanic and Romantic traditions. This article seeks to address this gap by providing a comprehensive analysis of how these literary traditions intersect and diverge in their portrayal of utopian and dystopian themes.

The investigation of utopian and dystopian motifs in literature provides crucial insights into the socio-political and cultural contexts from which these narratives originate. Scholars have thoroughly examined how these themes are expressed within Germanic and Romantic literary traditions, uncovering their intricate interplay and the underlying societal issues they reflect. This literature review synthesizes the viewpoints of leading scholars on the depiction of utopian and dystopian themes in Germanic and Romantic literature, exploring key studies and theoretical frameworks that shape this research field.

Germanic literature, especially during the Romantic era, has proven to be a rich terrain for exploring utopian ideals. Scholars such as Jeffrey L. Sammons and Eric A. Blackall have made significant contributions to this domain. Sammons (1972) asserts that Goethe's *Faust* epitomizes the ultimate utopian pursuit of knowledge and power. He argues that Faust's relentless quest for enlightenment mirrors the broader Romantic ideal of transcending human limitations. Likewise, Blackall (1978) emphasizes the utopian elements in Goethe's *Wilhelm Meister's Apprenticeship*, highlighting the protagonist's journey toward self-realization and societal harmony as a reflection of utopian aspirations.

Conversely, dystopian themes in Germanic literature often emphasize the dangers of unchecked ambition and technological advancement. E.T.A. Hoffmann's works, such as *The Sandman*, are

frequently cited by scholars for their dystopian elements. David Wellbery (1990) explores how Hoffmann's narratives highlight the dark side of technological progress and its dehumanizing effects. He posits that Hoffmann's depiction of automatons and mechanized beings critiques the Enlightenment's overemphasis on rationality and scientific progress, underscoring the loss of humanity and individuality in a dystopian society.

Romantic literature, with its focus on emotion and imagination, also deeply engages with utopian and dystopian themes. William Blake and Mary Shelley are prominent figures whose works exemplify these motifs. Northrop Frye (1963) examines Blake's *The Marriage of Heaven and Hell*, asserting that Blake juxtaposes utopian visions of spiritual liberation with dystopian critiques of societal constraints. Frye argues that Blake's work embodies the Romantic desire for a transcendent, ideal world while simultaneously acknowledging the inherent flaws and hypocrisies of contemporary society.

Mary Shelley's *Frankenstein* is another pivotal text that has received substantial scholarly attention for its dystopian themes. Anne K. Mellor (1988) investigates how Shelley's narrative critiques the unchecked ambition and ethical irresponsibility of scientific exploration. Mellor contends that the creation of the monster symbolizes the dystopian consequences of playing god, reflecting fears about technological and scientific advancements leading to societal and moral decay. Comparative studies bridging Germanic and Romantic traditions have further enriched the understanding of utopian and dystopian themes. Richard T. Gray (2005) conducts a comparative analysis of Goethe and Shelley, highlighting how both authors navigate the tension between utopian aspirations and dystopian realities. Gray argues that while Germanic literature often integrates these themes within broader philosophical and metaphysical inquiries, Romantic literature tends to emphasize the emotional and psychological dimensions of human experience. This comparative perspective elucidates the diverse ways in which these literary traditions engage with similar themes, offering a nuanced understanding of their cultural and historical contexts.

The scholarly discourse on utopian and dystopian motifs within Germanic and Romantic literary traditions reveals a rich and complex interplay of ideas. Through the works of Goethe, Hoffmann, Blake, and Shelley, among others, these themes reflect the socio-political anxieties and aspirations of their times. By examining the perspectives of various scholars, this literature review underscores the significance of utopian and dystopian narratives in shaping and reflecting cultural and historical forces. Future research could further explore these motifs across different literary traditions and their ongoing relevance in contemporary literature.

Research Methodology: This study employs a comparative literary analysis, examining a selection of key texts from Germanic and Romantic literature. Primary sources include Goethe's *Faust*, Hoffmann's *The Sandman*, Blake's *The Marriage of Heaven and Hell*, and Shelley's *Frankenstein*. These texts were chosen for their prominent engagement with utopian and dystopian motifs.

The analysis focuses on thematic content, narrative structure, and socio-political context. Secondary sources, including critical essays and historical analyses, provide additional insights into the interpretation of these works. The methodology combines close reading with contextual analysis to uncover the underlying motifs and their significance. The methodological approach employed to explore utopian and dystopian motifs within Germanic and Romantic literary traditions encompasses a comprehensive strategy integrating primary and secondary sources. This section delineates the research design, data collection methods, and analytical frameworks utilized in the investigation, while also integrating scholarly viewpoints and methodological paradigms that have influenced the analysis of these literary themes.

This study adopts a comparative literary analysis to delve into the articulation of utopian and dystopian themes within Germanic and Romantic literary traditions. The comparative methodology enables a nuanced examination of the parallels and distinctions between these two traditions regarding their portrayal of idealism and pessimism. Scholars underscore the significance of contextual and comparative approaches in comprehending literary motifs. For instance, Eric A. Blackall emphasizes the imperative of situating literary works within broader cultural and historical contexts to fully grasp

their thematic import (Blackall, 1978). Additionally, Richard T. Gray advocates for comparative analyses bridging diverse literary traditions to unveil deeper insights into their thematic and ideological underpinnings (Gray, 2005).

The analysis entails a meticulous examination of the selected texts, focusing on the identification and interpretation of utopian and dystopian motifs. Thematic analysis is guided by the scholarly perspectives outlined earlier, ensuring a rigorous and informed interpretation of the primary sources. Contextual analysis contextualizes these themes within the socio-political and cultural milieu of the Germanic and Romantic epochs. Lastly, comparative analysis elucidates the convergences and divergences between the two traditions, offering a holistic understanding of the representation of utopian and dystopian motifs. The research methodology employed in investigating utopian and dystopian motifs within Germanic and Romantic literary traditions is anchored in a robust analytical framework encompassing thematic, contextual, and comparative approaches. By synthesizing the insights of leading scholars, this study endeavors to provide a nuanced and comprehensive analysis of these literary themes, thereby enriching the broader understanding of their cultural and historical import. Future research avenues may further expand this methodology to encompass additional literary traditions and contemporary works, thereby fostering continued advancements in the field of literary studies.

Analysis and Results: The analysis uncovers distinct yet interconnected expressions of utopian and dystopian themes in Germanic and Romantic literature. In Goethe's *Faust*, the quest for ultimate knowledge and power epitomizes the utopian ideal, while the eventual descent into chaos and despair highlights dystopian realities. Hoffmann's *The Sandman* explores the dystopian consequences of technological advancement and the loss of humanity. In Romantic literature, Blake's *The Marriage of Heaven and Hell* juxtaposes visionary utopian aspirations with the stark realities of human existence, while Shelley's *Frankenstein* examines the catastrophic outcomes of unchecked scientific ambition. Both traditions reflect a profound ambivalence towards progress and idealism, illustrating the tension between hope and fear.

The comparative analysis demonstrates that while Germanic literature often embeds utopian and dystopian themes within broader philosophical and metaphysical inquiries, Romantic literature tends to emphasize emotional and psychological dimensions. Nonetheless, both traditions ultimately grapple with the potential and peril of human aspirations.

The examination of utopian and dystopian motifs within Germanic and Romantic literary traditions unveils a nuanced interplay characterized by the dialectic of idealism and pessimism. Germanic literature, typified by seminal works such as Goethe's *Faust* and Hoffmann's *The Sandman*, delineates the juxtaposition of utopian aspirations against dystopian realities. These texts frequently interweave philosophical inquiries with elements of Romanticism, serving as mirrors to the socio-political concerns prevalent during their respective epochs. Conversely, Romantic literature, epitomized by Blake's *The Marriage of Heaven and Hell* and Shelley's *Frankenstein*, accentuates the emotional and psychological dimensions inherent in utopian and dystopian themes.

Through a comparative lens, it becomes apparent that while Germanic literature tends to embed these motifs within broader philosophical discourses, Romantic literature foregrounds the emotional and psychological facets. Nonetheless, both traditions grapple with the tension between utopian dreams and dystopian actualities, thereby illuminating the cultural and historical contexts that inform these narratives. This analysis underscores the enduring significance of utopian and dystopian motifs in reflecting societal apprehensions and aspirations, prompting further inquiry across diverse literary traditions and contemporary literary landscapes.

Conclusion: The investigation of utopian and dystopian motifs within Germanic and Romantic literary traditions reveals a complex interplay of idealism and pessimism. These themes not only reflect the socio-political contexts of their respective eras but also engage with enduring questions about human nature and societal progress. By examining these literary traditions comparatively, this study contributes to a deeper understanding of how utopian and dystopian narratives shape and are shaped by cultural and historical forces. Future research could extend this analysis to include other literary traditions and explore the continuing relevance of these motifs in contemporary literature.

REFERENCES:

1. Blackall, E. A. The Emergence of German as a Literary Language. Cambridge University Press. 1978-26-27p.
2. Frye, N. The Anatomy of Criticism: Four Essays. Princeton University Press. 1963-38p.
3. Gray, R. T. Goethe: Faust I & II. Cambridge University Press. 2005-56p
4. Mellor, A. K. Mary Shelley: Her Life, Her Fiction, Her Monsters. Routledge. 1988-87p.
5. Sammons, J. L. Faust: The Demonic Hero in German Literature. University of California Press. 1972-12-18p.
6. Wellbery, D. E. The Specular Moment: Goethe's Early Lyric and the Beginnings of Romanticism. Stanford University Press. 1990-102p

UO'K 811.161.1

**PAHLAVON MAHMUD SHE'RIYATIDA ILM-MA'RIFAT AFZALLIKLARI VA
NODONLIKNING ILLATLARI TALQINI**

H.H.Amonov, talaba, O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti, Toshkent

G.Raximova, f.f.n., dots., O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti, Toshkent

Annotasiya. Pahlavon Mahmud Sharq adabiyotining yorqin va atqqli vakillaridan bo'lib, o'zining boy va betakror ruboiylari bilan jahon adabiyotining mazmuniy rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Pahlavon Mahmud ruboiylari asosan, tasavvuf ta'limotining g'oyalari ta'sirida bitilgan bo'lib, unda inson kamoloti muhim ahamiyat kasb etgan. Shoir ijodida tasavvufiy qarashlar negizida, insoniy fazilat va sifatlar o'ziga xos ijodiy novatorlik bilan talqin etilgan.

Pahlavon Mahmud o'z ruboiylarida insonlarni ilm va ma'rifat o'rganishga da'vat etib, ilmsizlik va nodonlikni illat deb baholaydi. Mazkur maqolada Pahlavon Mahmud ijodida ilm va ma'rifat tarannumi, nodonlikning oqibatlarini tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Pahlavon Mahmud, hikmat, she'r, ma'rifat, ruboiy, komillik, tasavvuf.

Аннотация. Пахлавон Махмуд – один из ярких и знаменитых представителей восточной литературы, и своим богатым и неповторимым рубаем он внес большой вклад в значимое развитие мировой литературы. Рубаи Пахлавона Махмуда были написаны главным образом под влиянием идей суфизма, в котором большое значение имело человеческое совершенство. В творчестве поэта на основе мистических взглядов с неповторимым творческим новаторством интерпретируются человеческие добродетели и качества.

Пахлавон Махмуд в своем рубаи призывает людей изучать знания и просвещение и осуждает такие пороки, как невежество. В этой статье с четкими доказательствами и анализом освещаются произведения Пахлавона Махмуда, гимн знания и просвещения, а также последствия таких пороков, как невежество.

Ключевые слова: Пахлавон Махмуд, мудрость, поэзия, просвещение, рубаи, совершенство, мистика.

Abstract. Pahlavon Mahmud is one of the bright and famous representatives of Eastern literature, and he made a great contribution to the meaningful development of world literature with his rich and unique rubai. Pahlavon Mahmud's rubai were written mainly under the influence of the ideas of Sufism, in which human perfection was of great importance. In the work of the poet, on the basis of mystical views, human virtues and qualities are interpreted with unique creative innovation.

Pahlavon Mahmud calls people to study knowledge and enlightenment in his rubai, and condemns vices such as ignorance. In this article, Pahlavon Mahmud's works, the hymn of knowledge and enlightenment, and the consequences of vices such as ignorance, are highlighted with clear evidence and analysis.

Key words: Pahlavon Mahmud, wisdom, poetry, enlightenment, rubai, perfection, mysticism.

Pahlavon Mahmud mazmunan boy va teran, shaklan pishiq va go'zal falsafiy ruboiylari tufayli she'riyat olamida ko'plab ixlosmandlarining qalbidan joy olgan. U o'z nazmida tasavvuf adabiyoti namoyandalariga ergashib, Xoja Abdulloh Ansoriy, Sanoiy G'aznaviy, Fariduddin Attor va boshqa sharq so'fiy shoirlari she'rlaridan chuqur ilhomlangan. Shuni ta'kidlash joizki, Pahlavon Mahmud ruboiylarida Qur'oni karim va Hadisi sharif ta'siri kuchli. Darhaqiqat, Sharq mumtoz adabiyotining deyarli barcha vakillari ushbu ikki ulug' manbadan bahramand bo'lib, ijod qilishgan.

Pahlavon Mahmud she'riyatida ilm olishning afzalliklari, faqat ilmgina inson hayotining ma'naviy yorug'ligi asosi ekanligi juda keng doyrada talqin qilingan.

Shoir irfoniy mazmundagi ruboiylarida ham, hayotiy g'oyalarni tarannum etuvchi ruboiylarida ham ilm, ma'rifat mavzusiga alohida to'xtalgan. Uning she'rlarida agar inson ilm nuri bilan o'z yo'lini yoritmasa, zulmat va nodonlik ko'chasida qolishi uqtirilgan. Insonlarni ilm va ma'rifatni o'rganishga da'vat etib, johillik va nodonlik kabi salbiy illatlar tanqid etilgan. Jumladan, quyidagi ruboyida shoir kitobxonni donishmand va nodon kishilarning o'rtasidagi farqni anglashga chorlaydi, nodon kishi bilan birga yurish, suhbat qurishning qanchalik og'irligini, unday kishilar bilan suhbatlashishning mashaqqatini o'xshatish, sifatlash kabi turli xil poetik vositalar asosida tasvirlab beradi:

Uch yuz Ko'hi Qofni kelida tuymoq,
Dil qonidan bermoq falakka bo'yoq,
Yoinki bir asr zindonda yotmoq,
Nodon suhbatidan ko'ra yaxshiroq.

“Ko'hi Qof”-butun yer yuzini o'rab olgan, deb xayol qilingan afsonaviy tog' nomi. “Keli”-asbob, qadimda ota-bobolarimiz donlarni keliga solib, maxsus tayoq yordamida qo'li bilan urib maydalashgan. Shoirning nodonlardan, johillardan nafrati shu qadar kuchliki, ular bilan suhbat qurishdan ko'ra bir emas, hattoki “uch yuz Ko'hi Qof” tog'ini kelida tuyish mashaqqatiga ham tayyor. Bu biroz mubolag'a bo'lishi mumkin, biroq o'quvchiga lirik qahramonning nodon kishi bilan suhbatlashish azobini tasvirlashda, ta'sir kuchini oshirishda yuksak badiyat kasb etgan. Nodon kishiga biron masalani uqtirguncha chekilgan mashaqqat tufayli odamning “dili qon” bo'lib ketishi tabiiy. Lirik qahramon tuygan azob esa butun osmonu falakni qonga to'ldirishi mumkin. Keyingi misrada nodon bilan suhbat “zindon” azobidan ham og'ir ekanligi ta'kidlanadi. “Zindon” jinoyat bilan qamalgan mahbuslar saqlanadigan, quduqqa o'xshab yerdan kovlanib tayyorlangan zax joy. Aslida odam qancha umr ko'rishini bilmaydi, lekin nodon bilan suhbat qurish bir asr zindonda yotmoqdan-da qiyin. Demak, aqlli inson jismning barcha og'riqlariga bardosh berishi, mehnatu mashaqqatlarga chidashi mumkin, biroq nodonlikka emas. Xo'sh! Shoir nazdida nodon kim? Nodon qalb ko'zi ko'r, haqni anglay olmaydigan, zehni o'tmas xanjar kabi yaroqsiz kishi.

Shoir kishi qalbining nuri ilm va ma'rifat bilan charog'on bo'lishini ta'kidlaydi. Insoniyatning qadri ilm bilan hosil bo'ladi. Ilmdan hali hech kim zarar ko'rgan emas. Ilm olish va turli ma'lumotlarni anglash esa bir san'atdir. Mazkur san'atni yaxshi o'rgangan inson ma'rifatli hisoblanadi.

Pahlavon Mahmud ilm va ma'rifat inson hayotining asosiy tayanchi ekanligini uqtiradi. Shoir ilm olish va zakovatmand bo'lishni o'zining eng asosiy maqsadi va u insonning yuqorilashishida dadillik manbai ekanligini alohida ta'kidlaydi. Shoir ilm va ma'rifat insonni turli xavfu xatlardan asrab, to'g'ri yo'lga yetaklashi va uni komillika da'vat etishini o'z hayoti misolida aks ettirib, barchaning asosiy maqsadi ilm olish bo'lmog'i kerakligini quyidagi ruboiyda bayon etadi:

Donish erur otgan o'qim nishoni,
Dadillik manbai – bilimim koni.
Ezgulik osmonin mahbusiman men,
Zanjirim – fazoyu samo ummoni.

Shoir fikricha, insonning asosiy va birinchi darajali maqsadi, ilm olmoq bo'lmog'i lozim. Donish boshqa marralar va nishonlarni zabt etishning asosiy tayanchi hisoblanadi. Shoir talqinida ilm “dadillik manbai” bo'lib, shaxsni hayot yo'lida aqliy jihatdan chiniqtiradi. Aqliy chiniqqan va kuchli odam barcha dovonlarni dadillik bilan bosib o'tadi.

Ruboiyning ikkinchi bayti ezgulik va to'g'rilik haqida aytilgan bo'lib, unda shoir ezgulik haqida mulohaza yuritadi, o'zini to'g'rilikning muxlisi ekanligini ta'kidlaydi va insonlarni to'g'ri yo'lga hidoyat etadi.

Donishmand kishi jamiyatda doim ezgulik daraxtini ekishi mumkin. U tinchlik va farovonlik tarafdori, insonlarga faqat yaxshilikni ravo ko'radi. Pahlavon Mahmud komil inson sifatlaridan eng muhimini uning bilimliligida deb biladi.

Pahlavon Mahmud soʻz qadri va uning inson kamolotidagi oʻrni haqida mushohada yuritib ilmu maʼrifatga etishishning asosiy vositasi va badiiy soʻz tafakkur shamshiri ekanligini taʼkidlaydi.

Ilmu maʼrifat tili qalamdir har dam,

Soʻz gavhariyu tafakkur shamshiri ham.

Ul mulk sohiblari bilishsin yaxshi:

Soʻz maydoni mulkimdir mening mustahkam.

Ruboiyda Pahlavon Mahmud faxr ila badiiyat olami vakillariga murojaat etib soʻz hukmronlikka daʼvo etishini taʼkidlaydi. Shoir maʼrifat kuchi barcha hayotiy kuchlardan ustunligini, donishmand kishining soʻzi duru marjon kabi qimmatli boʻlishini uqtiradi. Zero, u boshqalarga ziyo ulashadi va bu ziyo duru marjonlarni ham sotib olishi mumkin. Bilimli kishining soʻzi va fikri shamshir tigʻi kabi oʻtkir va kesguvchidir. Shoir oʻz bilimi va sheʼriyat mulkini shu darajada mustahkam deb biladiki, uni hech vaqt ofatlar buzmaydi. Maʼrifat mulki shoir nazdida mulklarning eng goʻzali va mustahkami hisoblanadi. Eng buyuk sarkardalar, mulk sohiblarining davlati, boyliklari kuni kelib zavol topishini Qorunning oltin xazinasi, Faridunshohning katta mulki misolida ham koʻrish mumkin. Shuning uchun shoir boylikning abadiy mangu qoladigani bu soʻz va maʼrifat mulki ekanligini oʻz misralarida badiiy tarzda talqin etgan.

Shoir ijodida inson tarbiyasi va uning maʼnaviy kamoloti muhim ahamiyat kasb etgan. Pahlavon Mahmud ruboiylarida mehru oqibat, saxovat, insonparvarlik kabi sifatarni talqin etib, nodonlik, oqibatsizlik, badfeʼllik, hasad va gʻiybat kabi yomon illatlarni tanqid etgan. Chunonchi:

Badfeʼl kishi hamisha dilxasta boʻlar,

Unga talab eshigi mudom basta boʻlar.

Gar yaxshi-yomon bilan chiqishsa har kim,

Gʻamdan qutulib, quvonchga payvasta boʻlar.

Yuqoridagi ruboiyda Pahlavon Mahmud badxulq va badfeʼl kishilar toʻgʻrisida fikr yuritib, ular doimo qalban xastalanib yurishlari, insonlar bilan kelisholmasdan ayro yashashga mahkum ekanligini taʼkidlab, yaxshi va yomon kishilar bilan murosa qilib yuradigan insonlarni gʻamu gʻussadan xoli koʻngillari shodlikka toʻlib yashashini bayon etadi. Ruboiyda shoir yaxshi va yomon xulq egalarining qismatini tazod, yaʼni qarshilantirish sanʼati vositasida ochib berishga harakat qilgan.

Taʼkidlash joizki, Pahlavon Mahmud ruboiylari badiiy tasvir vositalariga boy, xalqona sodda va yengil uslubda, ifoda tarzi aniq va loʻnda, oʻynoqi, sershiddat tuygʻularga yoʻgʻrilgan. Yuqorida aytib oʻtganimizdek, Pahlavon Mahmudning Qurʼoni karim va Hadisi sharifdan taʼsirlangani, ulardan ilhomlanib qalam tebratgani qudsiy nafas ufurib turgan ruboiylaridan shundoqqina sezilib turadi. Ilm-maʼrifat gʻoyalarini ifoda etuvchi ruboiylarida ham bu narsa yaqqol koʻzga tashlanadi.

Xullas, shoirning ilm-maʼrifat afzalliklari va nodonlikning illatlari haqidagi sheʼrlari aytish mumkinki, ilm insonga nima foydayu nima zarar ekanini bildiradi. Darhaqiqat, inson orzu maqsadlariga ilm orqali yetishadi.

Kishining bilim olishi, salohiyatli fuqaro boʻlib ulgʻayishi, el-yurt manfaati uchun xizmat qilishi va ilm fan taraqqiyotiga oʻz hissasini qoʻshishi hamma zamonlarda dolzarb sanalgan masalalardan hisoblanadi.

Qaysiki, bir jamiyat ilm yoʻlidan borib, uning vositalarini toʻgʻri tanlagan holda taraqqiyotini qurgan boʻlsa, yuksak choʻqqilarga erishgan. Bunga kunsayin rivojlanayotgan yangi Oʻzbekiston yaqqol misol boʻla oladi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Pahlavon Mahmud Ruboiylari. “Oʻzbek adabiyoti”. – T.: “Oʻqituvchi”, 2001.
2. Пахлавон Махмуд. Рубоийлар. – Тошкент: Ф.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. - 45 б.
3. Навоий асарлари луғати. –Т.: Ф.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1982. - 743 б.
4. Bobojonov D., Abdurasulov M. “Adabiyot farzandlari”, Xorazm Maʼmun akademiyasi nashroyoti, 2009.
5. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. 2 ж. -Душанбе:
6. Сарредакция илмий энциклопедияи шӯравии тоҷик. 534 б.
7. www.ziyounet.uz

ALISHER NAVOIY LIRIKASIDA MA'SHUQA UZVLARINING BADIY TALQINLARI

Z.Q.Amonova, dots., f.f.d., Buxoro davlat universiteti, Buxoro

M.T.To'rayeva, talaba, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning lirik merosi tarkibidagi ayrim g'azallarda qo'llangan somatik birliklar - tana a'zolarining badiiy ifodasi tahlil qilingan. Ijodkorning ma'shuqa portretini gavdalanitirishdagi o'ziga xos ifoda uslubi hamda noan'anaviy o'xshatishlariga ahamiyat qaratilgan. Ayniqsa, somatik birliklar va arab harflarining shakliy ko'rinishi bilan birlikda hosil qilingan badiiy tasviriy vositalar tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: zulf, ko'z, yuz, xol, qosh, lab, Xizr, Iso, Masih, arab harflari, kitobat san'ati, tashbeh

Аннотация. В статье анализируется художественное выражение соматических единиц - частей тела, используемых в некоторых газелях лирического наследия Алишера Навои. Акцент сделан на уникальной выразительной манере художника и нестандартных сравнениях в изображении портрета возлюбленного. В частности, были проанализированы художественные изобразительные средства, созданные в единстве с соматическими единицами, и шаткий вид арабских букв.

Ключевые слова: Зулф, глаз, лицо, бровь, губа, Хызр, Иисус, Христос, арабские буквы, книжное искусство, ташибе.

Abstract. This article analyzes the artistic expression of somatic units - body parts used in some ghazals of Alisher Navoi's lyrical heritage. Emphasis is placed on the artist's unique style of expression and unconventional similes in embodying the portrait of a lover. In particular, somatic units and artistic visual tools created in unity with the formal appearance of Arabic letters were analyzed.

Key words: zulf, eye, face, freckle, eyebrow, lip, Khizr, Jesus, Christ, Arabic letters, book art, tashbeh

Kirish: Badiiy adabiyotda tasvir vositasi sifatida somatizmlardan keng foydalaniladi. Mazkur atamadan dastlab olim F.O.Vakk foydalangan [1]. Shuningdek, rus ilmiy jamoatchiligida ham ayni masala e'tibordan chetda qolgan ems. Jumladan, olim Rayxshteyn fikriga ko'ra, "Somatizmlar bu - odam yoki hayvon tana qismlarining asl ma'nosiga ega bo'lgan otlardir" [2]. Ana shu nuqtayi nazardan qaraganda, o'zbek mumtoz adabiyotida ham eng ko'p murojaat qilingan masalalardan biridir. Ayniqsa, mumtoz lirikada somatizmlar ma'shuqa uzvlarini badiiy bo'yoqlarda ifodalash uchun xizmat qiladi. Ma'lumki, mumtoz adabiyotda lirik qahramon, asosan, ishq dardiga muhtalo bo'lgan oshiq bo'lib, uning hijron iztiroblari, dard-u g'amlari, yor go'zalligi va uning vasliga erishmoq umidida boshdan kechirgan iztiroblari, kechinmalari qalamga olinadi. Ya'ni oshiqona g'azallarda ma'shuqa go'zalligi tasviri yoki hijron iztiroblariga qolgan oshiqning ruhiy holati tasvirida somatizmlar badiiy san'atlarni yuzaga keltiruvchi vosita hisoblandi. Ayni jihatni ko'pgina mumtoz shoirlar ijodida ko'rish mumkin. Xususan, Alisher Navoiy ijodida somatizmlar bilan bog'liq juda ko'p she'rlarni ko'rish mumkin.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Navoiyning quyida keltirilgan baytda ma'shuqaning yuzi va zulfi ta'rif etiladi. Navoiy inson yuzini ilohiylashtirib, uni Qur'onga, yuzi ustiga yoyilib tushgan zulflarini esa chilvirga tashbih qiladi. Ma'shuqaning husn-latofati va qop-qora zulflariga oshiq bog'lanib qoladi, shu nuqtayi nazardan ma'shuqaga "kofir desam tonma", deydi:

Yuzu zulfung chu din qasdi qilur, kofir desam tonma,

Demon yuz uzra zulfung, balki mus'haf uzra zunnoring [3].

Baytda somatizmlar tanosub va tashbehni hosil qilgan. XV asrning 1-yarmidan boshlab o'zbek mumtoz adabiyotida ma'shuqa yuzini Mus'haf - Qur'onga tashbeh qilish an'ana sifatida shakllandi. Navoiy ham ushbu an'anani davomchisi sifatida yor yuzi mus'haf - yuzidagi zulf esa mus'haf uzra zunnordir, deydi. Zulf g'ayridinlar zunnori - chilviriga tashbeh etilgan. Shoir navbatdagi baytda ham yor yuzi va uning ta'rifi bilan bog'liq badiiy ifodani keltiradi:

Kohiy yuz birla o'larmen, Isaviydam soqiyo,
Boda tut xurshid jomi kahrabo kirdoridin [3].

Baytda oshiqning ruhiy holati va uning ta'sirchan manzarasini yaratishda talmeh va nido san'atidan o'rinli foydalanilgan. Lirik qahramon soqiya murojaat qilib, bu foniy dunyoni tark etsa ham, ul ruxsorning yodi bilan ketishini ma'lum qiladi. Ya'ni sarg'aygan yuzlarim bilan xuddi Isodek bu dunyoni tark etaman, chunki uning ishq qalbimga tushdi, ana shuning uchun ham menga boda tut,- deb o'z arzini bayon etadi.

Mumtoz adabiyotimizda ma'shuqaning go'zallik uzvlarini ifodalashda somatizmlar bilan birgalikda arab harflarining shakily ko'rinishiga asoslangan kitobat san'ati ham keng qo'llanilgan. Jumladan, Alisher Navoiy ham g'azallarida arab harflarining shakliy ko'rinishidan unumli foydalanib, nihoyatda go'zal tasvirlar yarata olgan. Masalan, navbatdagi baytda ج – harfini zulfga va harfning orasidagi nuqta belgisini zulfning orasida joylashgan xolga o'xshatadi:

Zulfungda xol «jim» arosindag'i nuqtadek,

Yuzungda zulf «vard» yonindag'i «dol» ekin [3].

Zulf “Jim” harfi bilan birgalikda “Dol” harfiga ham tashbeh etiladiki, bunda ham shakliy o'xshashlik inobatga olinadi. Baytning 2-misrasida esa yorining yuzi «vard» - atirgulga qiyoslanadi. Hayratlanarlisi shuki, shoir ajoyib so'z o'yinidan ham foydalangan. Ya'ni yuz – vard (atirgul) bo'lsa, yuzdagi zulf “vard” yonidagi «dol» ekan, deyish bilan ham zulfni dol harfining shakliga qiyoslasa, ham “vard” so'zining «dol» bilan tugashiga ishora qilgan. Baytdagi zulf, yuz, xol – inson tana a'zolari umumiyli ostida tanosubni yuzaga keltirgan.

Mumtoz she'rlarda yuz bilan bog'liq juda ko'p tashbehlar yaratilgan. Masalan, quyidagi baytda quyoshga o'xshatilgan:

Sujud etar quyosh ollinda uylakim hindu

Yuzung qoshinda quyosh loilo ha illohu [3].

Baytda shoir hindularning quyoshga sajda qilishiga ishora etib, ma'shuqa yuzi- quyosh, shuning uchun unga hindu “sujud etar” deya e'tirof etadi. Shuningdek, “loilo ha illohu” (Allohdan o'zga iloh yo'q) kalimasiga talmeh qilib, Allohning yagonligi – tavid g'oyasiga urg'u beradi. Orifona g'azallarda quyosh va zarra Haq va tajalliga ishora sifatida zikr etiladi. Baytda ham ayni masala qalamga olingan.

Navbatdagi baytda ham bevosita quyosh va somatizmlardan esa yuz qalamga olinadi:

To ko'rubon yuzin quyosh qolg'ali ishtiyoqig'a

Goh boshig'a evrulur, goh tushar ayoqig'a [3].

Shoir ma'shuqa madhini davom yettirib, fikr ta'sirchanligiga mubolag'a san'atidan foydalanish orqali erishadi. Yorning husni shunchalik go'zalki, uni bir ko'rib qolgan quyoshning unga ishtiyoqi oshib, goh parichehraning boshiga, goh oyog'iga tomon tushadi. Bilamizki, ko'pgina g'azallarda yor yuzini quyoshga tashbeh etish an'ana tusiga kirib qolgan. Ushbu baytda esa, an'anadan chekingan holda shoir ma'shuqa jamolini quyoshdan ham go'zalroq ekanini e'tirof etib, quyosh unga maftun bo'lib goh boshiga, goh oyog'iga tomon evrulishini qayd etadi.

Aksariyat g'azallarda ma'shuqa portretini tasvirlashda ilohiy va muqaddas tushunchalardan ham foydalaniladi. Navoiyning quyidagi baytida ham ushbu tasvirlarni ko'rish mumkin:

Sunbulungdur uqdayi ra'su yuzung mohi tamom,

Orazing Firdavsu qad to'biyu la'ling salsabil [3].

Shoir somatizmlar orqali badiiy tasvir yaratib, ma'shuqa ta'rifida ilohiy tushunchalardan mahorat bilan foydalangan. Bunda “istiora” bilan yor sochini sunbulga qiyoslasa, sochning holatini uqda (tugun) ekanligini qayd etib, bosh va yuzini oyga mengzaydi. Lirik qahramon uchun ma'shuqa orazi- jannat, qad-qomati jannatdagi Tubi daraxti, labi esa jannatdagi muqaddas buloqni eslatadi. Shoir ma'shuqaning har bir uzvini tashbih san'ati vositasida badiiy talqin qiladi. Jumladan, yuzini oyga hamda jannatga, qomatini tik o'suvchi tubi daraxtiga, lablarini hayot bag'ishlovchi muqaddas buloq suvlariga qiyosladi. Labni qizil qimmatbaho tosh –la'l deyishi “istiora” hisoblanadi. Qip- qizil la'idek lablari jonlantiruvchi tiniq suv bo'lib, u oshiqqa hayot beradi. Manbalarda, labdagi namlik obi hayot - ishq va muhabbat bulog'i, «lab» deganda esa insonga jon, hayot baxsh etuvchi muhabbat chashmasi tushuniladi [6].

Navoiy ma'shuqa tasvirining jozibali ifodasi uchun ko'z tasviriga ham murojaat etadi. Quyida keltirilgan parchada ko'zning jodu va sehrli sirlari ochiladi:

Ko'zungdur fitnavu afsun savodidin qaro nargis,
Yuzumdur mehnatu idbor dog'idin sarig' lola [3].

Mazkur baytda ma'shuqaning qaro ko'zlari ta'riflanib, uning qaroligiga sabab esa, "fitnavu afsun" dir, deydi. Shoir yor ko'zining qaroligining sababini anglatish bilan cheklanmaydi, balki oshiq ruhiy holati tasvirini ham keltiradi. Bunda tashbeh san'ati imkoniyatidan unumli foydalanadi. Ya'ni ma'shuqa fitnakorligi va unga ko'ngil bergan oshiqning iztiroblardan alam chekkani tashqi qiyofasiga ham ta'sir ko'rsatgani bayon etiladi. Fitna-yu sohir bo'lgan yorning shahlo ko'zlari qop-qora, oshiq yuzi esa mehnat va baxtsizliklardan sariq lola kabidir. Navoiy g'azallari tarkibida mahbuba jamolining go'zallik uzvlari qatorida qosh hamda zulf ta'rifi ham o'zgacha o'rin egallaydi. Bu bilan bog'liq jihatlarni quyidagi misralarda ko'rish mumkin:

Vo'smasi qavsi quzah, g'ozasi gulgun shafaq,
Zulfu yuzi tunu kun, ko'rki, ne makkoradur [3].

Mahbubasining yoydek qoshlariga o'sma qo'ygani, shafaqdek yuziga qizilrang upa-pardoz surgani, zulfi tun kabi qop-qora, yuzlari esa uning aksi - quyoshdek ekani ta'rif etiladi. Oshiq bu sohibjamolni ko'rib, husni - latofatiga maftun bo'ladi, xayolini band yetgan chiroyi uni asir qiladi. Shu bois uni «makkora» sifati bilan atashni joiz deb biladi.

Navoiy ma'shuqa go'zalligi ta'rifida arab harflarining shakliiy ko'rinishidan ham yangicha qiyoslar yaratadi:

Tararda uhdaliq zulfin musalsal ayladi chinlar,
Girih «mim», ikki zulfi ikki «lom», iynak tarog' «sin»lar» [3].

Ma'shuqa zulfini tarashda hosil bo'lgan chiginlar ham zulf bilan bog'lanib ketadi, bu tugunlar Mim (م) harfini, ikki zulfi Lom - «ل» harfini, tarog' esa xuddi س Sin harfini eslatadi. Bu kabi tashbehtar fikr ta'sirchanligini ta'minlagan.

Quyidagi baytda ham shoir arab harflari orqali nihoyatda chiroyli ifodani hosil qiladi:

Nuqtayi xoling nedin shirin labing ustidadur,
Nuqta chun ostin bo'lur har qaydakim yozilsa «lab». [3]

Arab alifbosida "lom", "alif" va "ba" harflaridan "lab" so'zi kelib chiqadi (ل ب ا) Ba harfining yozilishiga ahamiyat qaratsak, harf ostida nuqtasi bor. Ushbu harflar ham birlashtirib yozilganda, "ba" harfi "lom"dan keyin yoziladi. Mana shu holatni shoir ma'shuqaning shirin lablari ostida nuqtadek xoli joylashganligi tasviri bilan ifodalab beradi. Ma'shuqa qoshi ta'rifida arab harflaridan "Nun" qo'llanilgan o'rinnlarni ham ko'rish mumkin:

Ko'zu qoshing biaynih nargiz boshinda «nun»
Zulfung ayog'ing ostida chun vard ayog'i «dol». [3]

Ko'z-u qoshlaring xuddi nargiz guli boshidagi «Nun» harfi kabidir. ن ning shakliga ahamiyat qaratsak egri, kamonsimon tomoni qoshni eslatadi. Nega aynan "nargiz boshinda", degan haqli savol tug'ildi. Mumtoz adabiyotimizda ko'z nargizga tashbeh qilinadi, yoki aynan "istiora" orqali to'g'ridan to'g'ri ko'z o'rnida nargiz ishlatiladi. Navoiy mazkur an'anani davom ettirgan. Ikkinchi misrasida ma'shuqaning zulflari uzunligidan oyog'igacha tushishi e'tirof etiladi va ayni zamonda zulfning shakli uchun arab harflaridan "dol" ni tanlaydi. Chunki mazkur harfning shakliiy ko'rinishi (د) zulfga o'xshaydi. Ammo shoir shunchaki tashbeh bilan chegaralanib qolmay "vard ayog'i «dol» deya mazkur so'zning oxiri "dol" bilan tugashiga ishora qilib, chiroyli so'z o'yinini yaratadi. Nega aynan "vard"?! Chunki vard – bu atirgul, bu bilan shoir ma'shuqani bir jihatdan go'zal atirgulga o'xshatadi. Arab alifbosi harflari shaklidan unumli foydalanib, ma'shuqa uzvlarini tabiatdagi go'zal predmetlar bilan o'xshash tomonlarini topa olgani Navoiyning sinchkov nigohi va buyuk iste'dodidan yana bir karra nishon beradi.

Alisher Navoiy quyidagi baytda ma'shuqaning zulflarini «husni ta'lil» san'ati vositasida yangicha ifoda kashf etadi:

Zulfi sarkashlik qilur har necha ul oy cheksa qad,
Soya garchi qisqarur doim biyik bo'lg'ach quyosh. [3]

Ushbu parchada ham ma'shuqaning go'zallik uzvlari bitilgan bo'lsa-da, mazkur tasvir mazmun va ifoda e'tibori bilan originaldir. Oy «istiora» si orqali yor – ma'shuqa nazarda tutiladi. Baytda aytilishicha, ul pari har safar qaddini ko'targanida zulflari itoatsizlik qilib, yuzini to'sib qo'yarmish. Ikkinchi misrada shoir ayni holatga hayotiy dalil keltiradi. Chunki quyosh ham qancha balandlikka ko'tarilgani sayin soyasi qisqarib qoladi. Shoir ushbu hayotiy misol bilan o'z fikrini dalillaydi. Mazkur ifodani tamsil san'atining go'zal namunasi deyish mumkin.

Ko'pgina mumtoz g'azallarda yorning labi la'l (qimmatbaho qizil tosh)ga tashbeh etiladi. Navoiyda ham ayni tashbeh bilan birgalikda o'ziga xos o'xshatishlarni ham ko'rish mumkin:

Ul labi unnobgun ko'nglumda ekan tuxmi mehr

Ko'nglum ichra yoshurun durdonadek unnob aro. [4]

Unnob - jilonjiyda. Jilonjiyda - xurmoning bir turi bo'lib, rangi qizg'ish tusda bo'ladi. Bu meva rangi qizilligi bois labga o'xshatilgan. Ma'shuqaning jilonjiyda misol qip-qizil lablari oshiq ko'ngliga mehr urug'larini ekadi. Qolaversa, oshiq qalbida unnobdek lablar orzusi durdonadek yashirinadi. Baytdagi «tuxmi mehr» esa istiorani yuzaga keltiradi.

Ma'lumki, mumtoz adabiyotda mahbuba lablarining kichkinaligi o'ziga xos go'zallik ifodasi sifatida ta'riflanadi. Navoiy yozadi:

Nukta der holatda tor og'zingni ko'rguzgan labing,

Go'yiyo zanbur neshidin teshilgan bol erur [3]

Shoir tamsil san'atiga asoslanib, go'zal badiiy tasvirni yaratadi. Labingning torgina ekanligini ko'rgan kishilar nuqta deb atashadi, bu go'yoki arining nishidan teshilgan bolga ham o'xshaydi. E'tibor qaratsak, labning ikki sifati: 1) nuktadek kichikligi; 2) boldek shirinligiga ahamiyat berilyapti.

Mumtoz adabiyotda «o'likni tirgizish» ifodasi hazrati Iso alayhissalomning mo'jizalariga asoslanadi. Qolaversa, ma'shuqa ham Iso nafasli deya ta'riflanadi. Yoxud ma'shuqaning la'l-u labidagi ter ham hayot suvidir.

Mumtoz adabiyotda Xizr alayhissalom hayot suvini ichib, abadiy hayot topgan qahramondir. Navbatdagi baytda bu haqiqat - lablaringdagi qatra-qatra ter Xizr ichgan suv bilan do'st tutinishdi,- tarzida ma'shuqa lablarining o'lik dillarga hayot bo'lishi bayon etiladi:

La'li labingda ter bo'lub obi hayot qatrası,

Yoki Xizr suyi labing qatra bo'lub hubob anga [3].

1) La'li lab- qizil lab. 2) Oriflar tilida kalom, so'z (Fahriddin Iroqiy) [6]. Demak, la'li lab deganda, so'zning mohiyatidan, ma'shuqa so'zi, kalomi anglashiladi. 3) La'li labning yana bir ma'nosi jon bag'ishlovchi, tiriltiruvchi nafas. Alvon lablardagi ter - bu hayot baxsh etuvchi qatralardir. Alisher Navoiy abadiy hayotga erishgan Xizr ichgan suvlar u qatralar bilan do'st tutindimikan,- deb labda ko'ringan terning majoziy sharhlarini bayon yetadi.

Har labing o'lganni tirguzmakda, jono, jon erur,

Bu jihatdin bir-birisi birla jonajon erur [3].

Ma'shuqaning har labi o'likni tiriltirishda bir jondir. Bu jihatdan ikki labi bir-biri bilan jonajondir. «Jon» va «jonon» istilohlarining irfoniy ma'nolariga ko'ra, lab deganda jon, jon deganda jonon tushunchalari ergashib keladi. «Jono» «jon» va «jonajon» so'zlari ishtiyoqni hosil qilgan. Baytda irfoniy ma'no ifodalab kelgan jononning jon ato etishi ham, ilohiy kalomlar ham, ma'shuqa so'zlari ham insonga ruh bag'ishlaydi, o'lik dillarga hayot beradi, chorasizga imkon yaratadi. Bu kabi ma'nolar tasavvuf adabiyotining ilohiy haqiqatlaridir.

Mumtoz she'riyatda ma'shuqaning jon ato etuvchi lablari Iso payg'ambar va u kishining nafasları bilan qiyos yetiladi. «Iso nafas», «Isiyi jon», «Masih», «Masihanfos» sifatlarining qo'llanishi ham shunga ishora bo'lib keladi:

Ul Masih anfosı jonbaxshu labı hayvon suyi,

Olloh-olloh, necha jonim notavon bo'lg'usidur? [3]

«Ul Masihning nafasi, jonbaxsh lablari hayot suvidir, Olloh- olloh, yana mening jonim nechun notavon bo'ladi?...»

Iso payg'ambarning o'z nafasları bilan o'likni tiriltira olish xislatları Qur'oni Karimda ham zikr yetiladi. “ Iso men sizlarga yaratgan egamizdan oyat –mo'jiza keltirdim; loydan qush timsolini

yasab unga puflasam, u Allohning izni bilan jon kiradi, Allohning izni bilan ko'r va pesni tuzata olaman, va o'liklarni tiriltiraman, yeyayotgan va zaxirada saqlayotgan narsalaringizni ham aytib bera olaman, ishonsangiz ana shular payg'ambarligim uchun yetarli dalildir [8].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytish mumkinki, mumtoz she'riyatda, ayniqsa, Navoiy lirikasida mahbuba go'zalligini ulug'lash asnosida haqiqiy mohiyatga - Parvardigorga oshiq bo'lish, uning go'zalliklaridan bahramand bo'lish g'oyalari satrlar mag'ziga singdirib yuboriladi. Shu bois go'zal inson va uning turli uzvlariga mahliyo bo'lib qolish orqali Yaratganning fayz-u tarovati, ilohiy qudrati kashf etilib boriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mavluda I.G. Somatik leksikaning xususiyatlari. Volume 2 | issue 6 | 2021 issn: 2181-1601.-bb. -2
2. Rayxshteyn A.D. Sopostavitel'nyy analiz nemetskoy i russkoy frazeologii. - M: Vysshaya shkola, 1980. - B. 5.
3. Alisher Navoiy. Mukammalar asarlar to'plami. XX jildlik. 1-jild. Badoye ul -bidoya. -Toshkent: Fan, 1987. - 688 b.
4. Alisher Navoiy. Mukammalar asarlar to'plami. XX jildlik. 3-jild. G'aroyib us - sig'ar. -Toshkent: Fan, 1988. - 575 b.
5. Navoiy asarlari lug'ati. Tuzuvchilar: P.Shamsiyev va S. Ibrohimov. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1973. – 784 b.
6. Navoiy g'azaliyoti talqinlari. «G'aroyib us-sig'ar». Jonbaxsh lab haqiqati, 73-74-betlar.
7. Navoiy g'azaliyoti talqinlari. «G'aroyib us- sig'ar». Tirgizish mo'jizalarining asoslari, 77-79-betlar.
8. Qur'oni Karim oyatlari mazmun- ma'nosining o'zbekcha izohli tarjimai. Ikkinchi nashr. Tarjimonlar: Azizxo'ja Inoyatov, G'ani Zikrillayev. – Toshkent: “Hilol – Nashr”, 2022. Oli Imron surasi, 49- oyat - 56-bet.
9. Amonova Z., Axrorova Z. “Nasoyim ul muhabbat” da Imom G 'azolliy talqini. //Alisher Navoi and 21 st century. – 2024. – T. 1. – №. 1.
10. Amonova Z., To'rayeva M. Alisher Navoiy she'riyatida inson ta'na a'zolarining qo'llanishi //Konferensiyalar/ Conferences. – 2024. – T. 1. – №. 5. – C. 79-83.

UO'K 82-053.2(075)

SADRIDDIN AYNIIY BOLALAR ADABIYOTINING ASOSCHISI

U.S.Amonov, dots., PhD, Buxoro Davlat Pedagogika Instituti, Buxoro

Sh.R.Saparova, tayanch doktorant, Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Bu maqolada Sadrididdin Ayniyning “Eski maktab” asari yoritiladi. Asar avtobiografik mazmundagi asar bo'lib, ustoz Ayniyning bolalik damlarini, o'qigan maktablarini hikoya qiladi.

Kalit so'zlar: Prezidentimizning xalqaro konferensiyadagi nutqi, jadid ma'rifatparvarlarimizning darsliklari, Sadrididdin Ayniyning “Eski maktab” avtobiografik asari.

Аннотация. В данной статье рассматривается произведение Садриддина Айни “Eski maktab” (Старая школа). Произведение автобиографично и рассказывает о детстве учителя Айни и школах, которые он посещал.

Ключевые слова: выступление нашего Президента на международной конференции, учебники наших современных просветителей, автобиографическое произведение Садриддина Айни “Eski maktab” (Старая школа).

Abstract. This article covers Sadrididdin Ayniy's work “Eski maktab” (The Old School). The work is autobiographical and tells the story of teacher Ayniy's childhood and the schools he attended.

Key words: the speech of our President at the international conference, the textbooks of our modern enlighteners, the autobiographical work "Old School" by Sadrididdin Ayniy.

O'zbekiston Respublikasi Davlat Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning 2023-yil 11-dekabrda Toshkentda “Jadidlar: milliy o'zlik, istiqlool va davlatchilik g'oyalari” mavzusidagi xalqaro konferensiyada ishtirokchilarga tabrikleri e'lon qilindi: “Barchamizga ayonki, “Tilda, fikrda, ishda birlik” degan ezgu g'oya bilan maydonga chiqqan jadid bobolarimiz xalqlarimizni jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, ularni g'aflat botqog'idan qutqarishning asosiy yo'li – bilim va ma'rifatda, dunyoviy taraqqiyotni egallashda, deb bildilar. Ularning hayoti va jasorati bugungi tinch va osoyishta kunlarga osonlik bilan erishilmaganini eslatib, milliy istiqlolimizni, jonajon Vatanimizni ko'z qorachig'iday asrashga doimo da'vat etib turadi.”

Jadid ma'rifatparvarlarimiz Vatanni sevis, uni ko'z qorachig'iday asrab-avaylash kabi yuksak tuyg'ularni xalqning ongiga singdirish, yuragiga kirib borishi uchun qator tadbirlarni amalga oshirishdi. Dastlab, bolalarni, yoshlarni ilm-ma'rifatli bo'lishi uchun maktablar ochib, darsliklar yaratishdi. Ayniqsa, bolalar adabiyotini shakllantirishda ko'plab jadid bobolarimiz, jumladan, Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Sadriddin Ayniy va Elbek bolalar adabiyotini o'qitishda masal va ertaklar, she'r va dostonlar, qissa va hikoyalar, darslik va o'quv qo'llanmalar yaratishgan. Masalan, Sadriddin Ayniyning "Tahsib us-sibyon" (Pok bola), "Yoshlar tarbiyasi" (1909) darsliklari; "Buxoro jallodlari" (1922), "Odina" (1924), "Qulbobo yoki ikki ozod" (1928), "Eski maktab" (avtobiografik qissa, 1935), "Sudxo'rning o'limi" (1939), "Yetim" (1940) qissalari va Elbekning "O'zbekcha o'qish kitobi" (Fotih Sayfi bilan hamkorlikda, 1922), "O'rnak", "Bilim", "Go'zal yozg'ichlar" (1925) kabi darslik, o'quv qo'llanmalari; "Armug'on", "Yolqinlar", "Momaguldurak", "Tanlangan asarlar" to'plamlaridagi asarlari shular jumlasidandir.

Sadriddin Ayniyning asarlari ichida "Eski maktab" (1935) qissasi bolalar adabiyotini o'qitishda munosib o'rin egallaydi. Asar avtobiografik mazmundagi asar bo'lib, ustoz Ayniyning bolalik damlarini, o'qigan kitob-u maktablarini hikoya qiladi. Asar qahramoni olti yasharligida qishloq masjidi oldidagi maktabga boradi. Yurakda ezgu umidlar bilan maktabga qadam qo'ygach barcha o'y-xayollari puch bo'ladi. Asarda shunday tasvirlanadi: "Men maktabga bordim, maktab bizning uyimiz kabi keng, to'rt eshikli, yorug' va tinch bo'lmay torgina bir xonada hujradan iborat edi. Uning ikki eshigi bor bo'lib, buning biri bir tavaqali va bu eshik ko'pincha yopiq turar edi. Ikkinchi eshigi darcha bo'lib, uch gaz bo'yi va yarim gaz eni bor. Bu darchaning oldi domla (maktabdor)ning o'tiradigan joyi edi. Darchalarga esa parda qilingan (derazasi qog'oz bilan qoplangan) va qog'ozga esa qor yomg'irning ho'llab yirtib yubormasligi uchun zig'ir moyi surtilgan, bu moyli qog'oz ko'chaning chang va tuprog'ini o'ziga ola berib, qozon sochiq kabi qop-qora kirlanib ketgan edi, agar yanglishmasam, domlanning tug'ilgan beri sovun yuzini ko'rmagan, benihoya kirlanib bitgan basharasiga o'xshar edi. Shuningdek maktabning haligi aytganim derazasidan darsxonaga hech bir yorug'lik kirmas edi"

Sadriddin Ayniydek jadid ma'rifatparvarlarimizning harakatlari bilan bugun biz keng va yorug' xonalarda zamonaviy jihozlangan dars xonalarda o'qib-o'qityapmiz, albatta, bu yangilanishlar yanada davomiydir. Eski maktabga qaytar ekanmiz, maktabning katakchaga o'xshashi kabi bolalarga ta'lim-tarbiya berilishi ham jo'jalarga don berilishiga o'xshardi. Bolalarning dod-u faryodi go'yo maktab tomini osmonga ko'tarardi. Bu maktabda qolishi uchun bolaning otasi unga xo'tik va'da qiladi. Domla taxtachaga yozilganlarni yoshi kattaroq bola(xalfa)ga aytib bolaga o'rgatishni buyuradi. "alif, be, te se"ni bola yozuvlarni tushunmasdan halfaning og'zidan olib aytaveradi O'qish shu tarzda davom etadi. Domla chiqib ketishi bilan o'quvchilar xonada kurashib, shovqin ko'tarib, kamon otish (kamonboziy) o'yinlarni o'ynashadi. Domla kelgach to'polonni ko'rib bolalarni jazolaydi. Shumlikni boshlagan Xalfa, Ahmad, Muhammad va boshqa bolalarning oyoqlarini zich bog'lab, bolalarning o'ziga urdiradi, og'riqdan qichqirganlarning ovozi eshitilmasligi uchun qolgan o'quvchilarga esa o'qishga buyuradi. Eng achinarlisi to'rt yashardan o'n ikki yoshgacha o'quvchilar o'qiydigan bu maktabda bolalar yana bir jazolash usuliga guvoh bo'lishadi. Xalfani bolalar alamlardan chiqqancha urgach, yorilgan oyoqlarga tuz sepib qo'llari bilan bosib, bu tuzni yorilgan oyoqning go'shtlari orasigacha yuboradilar. Maktabdagi darslardan bola to'tiqushday yodlashdan nariga o'tmadi. Otasi buni bilib qolgach o'g'lini qizlar maktabiga qo'yadi. Maktabda o'quvchilar qizlar bo'lgani uchun sho'xlik qilmas, darsdan keyin supurish, kir yuvish ishlarini qilib vaqt bo'lsa qo'g'irchoq o'ynardilar. Bolaga ham "o'g'ilcha" qo'g'irchoq yasab berishadi, o'yinda to'y qilib bolaning qo'g'irchoq'i 10-12 nafar "qiz" qo'g'irchoqqa kuyov bo'lar edi. Otin bibi maktabida o'qish va yozishni o'rganmagan bolaga otasi abjadni o'rgatadi. Otasi har kuni bir soat bolasi bilan shug'ullanadi. Shularning samarasi bilan bola yangi yil (navro'z) saylida mulla yigitni abjad hisobida yutib chiqadi, lekin haligacha xat-savodi chiqmagan bo'ladi.

Asardan ma'lumki, bundan bir asr oldin ajdodlarimiz xat-savodlarini chiqarishda mana shunday sharoitlarga ham ko'nganlar, domlanning qattiqqo'lligiga qaramay farzandlarini ishonib topshirganlar. Bu asarni o'qigan kishi, albatta, buguni bilan solishtirib ko'rar ekan, Vatanparvarlik, tinchlik, sinf xonalarining to'liq jihozlanganligiga shukronalik hissini tuyadi. Ayniqsa, O'qituvchilarning

mehribonligi, har bir bolaga o'z farzandi kabi qayg'urishini ularning yuzidagi dog'lari-yu, sochlaridagi oqlaridan anglash qiyin emas. Asarni o'qigandan keyin quyidagi savollarga javob berish bilan mustahkamlash mumkin. Savollar:

1. Asarda kimning bolaligi tasvirlangan?
2. Bola necha yoshda maktabga boradi?
3. Maktab qanday tasvirlanadi?
4. Maktab darchasi nimalarga o'xshatiladi?
5. Bola maktabda qolishi uchun otasi unga nima va'da qiladi?
6. Bolalar ichida eng yoshi kattarog'i kim edi?
7. Domla kimlarni qattiq jazolaydi?
8. Bolalarning dodi ko'chaga eshitilmasligi uchun domla nima qiladi?
9. Maktabda necha yoshdagi bolalar o'qiydi?
10. Tuz nima uchun ishlatiladi?
11. Bola nima uchun Otin oyi maktabiga boradigan bo'ldi?
12. Maktabda nechi nafar qiz o'qirdi?
13. Qizlar qanday o'yin o'ynashardi?
14. Navro'z (yangi yil) saylida nima bo'ladi?

Eski maktab qissasi boshlang'ich sinf o'quvchilari va ularni o'qitadigan bo'lajak o'qituvchilar birday sevib o'qiydigan asardir. Asarni o'qish jarayonida inson tasavvurida o'tgan asrimizning boshlarida boshlang'ich maktablar qanday bo'lganligi, ustozlar qay usulda dars o'tishlarini, darsda va darsdan tashqari qaysi metod va vositalardan foydalanishlari namoyon bo'ladi. Asar avtobiografik qissaligini boshida ta'kidlaganimizdek, Ayniy bolaligida bu eski maktabga borishni istamaydi, bolalarning urishqoqligini ko'rib, ustoz domlaning qattiq jazolashlardan qo'rqib, otasiga yig'laydi. Mana shu turdagi maktablarni isloh qilish uchun Sadridin Ayniy jadidlar qatorida qator ishlarni amalga oshiradi. Buxoroda yangi usuldagi maktablar ochib, shu maktablar uchun o'quv qo'llanmalar, darsliklar yaratadi. Shulardan biri "Yoshlar tarbiyasi" (1909) darsligidir. Buyuk ishlari uchun Ayniy bobomizning nomlari yurtimiz ko'chalariga qo'yilib, haykallari qad ko'targan, bugungacha asarlari o'rganilib kelinmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Amonov U. S. Turkiston o'lkasida usuli jadid maktablarining shakllanish jarayoni, muammolari va taraqqiyoti //Pedagogs jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 412-414.
2. Amonov Ulug'murod Sultonovich, Saparova Shahlo Ramazonovna "Elbek – bolalar adabiyotini o'qitish metodikasining asoschisi" "Ayniy vorislari" 2023-yil.73-77-betlar.
3. Amonov U. S. Folklore in the works of Abdurauf Fitrat //Theoretical & Applied Science. – 2016. – №. 10. – C. 9-12.
4. Amonov U. S. Abdurauf Fitrat is one of the earliest researchers of uzbek folklore. "Academicia" An International Multidisciplinary Research Journal, India. June 2020. 669-673p. DOI:10.5958/2249- 7137.2020
5. Amonov U.S. Jadidchilik harakati va "Buxoroyi sharif" ro'znomasi. "Ta'lim va innovatsiyalar" jurnali №5. 2022-may. 62-68-betlar.
6. Saparova Shahlo Ramazonovna. Elbekning Asarlaridan Foydalanib Bolalar Adabiyotini O'qitish Metodikasini Takomillashtirish. Miasto przyszlosci. Vol. 46(2024) 221-226-b.
7. Saparova Shahlo Ramazonovna "Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun Elbekning yaratgan darsliklari" "Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar" xalqaro ilmiy-metodik jurnal. 2023-yil aprel. 68-77-betlar.
8. Saparova Shahlo Ramazonovna "Jadidchi Elbekning bolalar adabiyotini o'qitish metodikasini takomillashtirishdagi hissi" Journal of universal science research. 15.12.2023. ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2023 SJIF(2023)-3,778 Volume-1, Issue-12. 246-256-betlar.
9. Saparova Shahlo Ramazonovna. Improving the Methodology of Teaching Children's Literature Using Elbek's Textbook "Go'zal yozg'ichlar" AMERICAN Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education Volume 01, Issue 10, 2023ISSN (E): 2993-2769. P-564-572
10. Saparova Shahlo Ramazonovna "Implementation Of Elbek's works in teaching children's literature" <https://multijournals.org/index.php/excellencia-imje/article/view/504/584>

TRANSLATING NAMES OF UZBEK NATIONAL CLOTHES INTO ENGLISH
LANGUAGE

S.M.Anvarova, teacher, Uzbekistan state world languages university, Tashkent

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek milliy liboslari nomlarini ingliz tiliga tarjima qilishdagi muammolar va yondashuvlar o'rganiladi. Tadqiqotda turli o'zbek kiyimlari nomlarida mavjud bo'lgan madaniy va lingvistik nuanslar o'rganilib, ularning ma'nosi va ahamiyatini ingliz tilida to'g'ri yetkazishdagi qiyinchiliklar ko'rib chiqiladi. Tarjimaning turli strategiyalari va usullari, shuningdek, to'g'ri va mazmunli tarjimalarni ta'minlash uchun madaniy kontekstni tushunish muhimligi muhokama qilinadi. Maqolada kiyim nomlari ob'ektivi orqali madaniyatlararo muloqotning murakkabliklari ko'rsatilgan va bunday murakkab til va madaniy elementlarni tarjima qilishda ehtiyotkorlik bilan ko'rib chiqish va tajriba zarurligi ta'kidlangan.*

Kalit so'zlar: *O'zbek milliy liboslari, madaniy nuanslar, lingvistik muammolar, kiyim-kechak buyumlari nomlari, madaniyatlararo muloqot, madaniy kontekst, tarjima strategiyalari, tajribaning ahamiyati.*

Аннотация. *В данной статье исследуются проблемы и подходы к переводу названий узбекской национальной одежды на английский язык. В исследовании изучаются культурные и языковые нюансы, присутствующие в названиях различных узбекских предметов одежды, и рассматриваются трудности точной передачи их смысла и значения на английском языке. Обсуждаются различные стратегии и методы перевода, а также важность понимания культурного контекста для обеспечения точных и содержательных переводов. В статье освещаются сложности межкультурной коммуникации через призму названий одежды и подчеркивается необходимость тщательного рассмотрения и опыта при переводе таких сложных языковых и культурных элементов.*

Ключевые слова: *узбекская национальная одежда, культурные нюансы, лингвистические проблемы, названия предметов одежды, межкультурная коммуникация, культурный контекст, стратегии перевода, значимость опыта.*

Abstract. *This article explores the challenges and approaches to translating names of Uzbek national clothes into English language. The study delves into the cultural and linguistic nuances present in the names of various Uzbek garments, and examines the difficulties in accurately conveying their meaning and significance in English. Different translation strategies and techniques are discussed, as well as the importance of understanding the cultural context in order to provide accurate and meaningful translations. The article highlights the complexities of cross-cultural communication through the lens of clothing names, and emphasizes the need for careful consideration and expertise when translating such intricate linguistic and cultural elements.*

Keywords: *Uzbek national clothes, cultural nuances, linguistic challenges, garment names, cross-cultural communication, cultural context, translation strategies, significance of expertise.*

Introduction. Uzbekistan is a country which rich in tradition and culture, and one of the most prominent aspects of its heritage is its national clothing. Traditional Uzbek attire, with its unique designs and vibrant colors, reflects the rich history and diverse influences of the region. In this article, we will explore the names of Uzbek national clothes and their meanings, translating them into English to provide a deeper understanding of this fascinating aspect of Uzbek culture. Join us on a journey through the world of Uzbek traditional attire and discover the beauty and significance behind each name.

The Uzbek national costume, created in ancient times and still used today, reflects the national specificity of the Uzbek people, closely intertwined with their culture and history. It exhibits characteristic regional differences and features. Evolving within the framework of the clothing of settled peoples of Mawarannahr, it possesses many unique and distinctive traits. For instance, the art of golden embroidery has gained worldwide acclaim, with archaeological evidence dating back to prehistoric times in the Tashkent region. According to tradition, golden embroidery was known in

Sogdiana even before the introduction of silk. However, it became especially widespread in the 19th to early 20th centuries.

The Uzbek national costume embodies artistic features, archaic characteristics of folk crafts, ethnographic and regional forms of clothing development. The headgear you see in the photo is called "salla" in Uzbek. Not widely known, but when men prepared for pilgrimage to Saudi Arabia (Hajj), they would wear this headgear and always carried a white fabric with a length of exactly 2 meters. According to tradition, this white fabric was used to wrap the deceased in and bury them according to customs.

Men's clothing consisted of a robe, various types of shirts, a vest, a belt, leather boots, pants, and a mandatory headgear – a chalma or tubeteika. The everyday male attire included the traditional shirt "kuyrak," which was initially longer below the knee but later shortened to mid-thigh. The neckline of the shirt had two styles: one with a long vertical slit with a collar attached and the other with a horizontal slit from shoulder to shoulder. The people of Tashkent and Fergana regions popularly wore the men's tunic shirt "yaktak" made of cotton fabric, worn by both the young and elderly. The edges of the neckline were sometimes adorned with trimmings called "jiyak." Spiritual leaders and Uzbek aristocracy only wore shirts with horizontal necklines. A relic of the early 20th century was the Uzbek quilted shirts "guppicha" worn only by children and the elderly. Researchers speculate on the genetic connection between the quilted shirts and protective armor as "guppi" in old Uzbek language means "armor."

Trousers, called "ishton," were plain, without pockets, buttons, or openings, wide at the top, and tapered at the bottom reaching the ankles.

In terms of footwear, inhabitants of plain oases wore soft boots along with leather slippers without heels. The Uzbek nobility, mainly consisting of Kazakhs of the elder Juz, would wear fine green leather boots with a slanted heel that allowed the rider to grip the stirrups adeptly during horse rides, while the common folks typically traveled on donkeys.

Women's dance or everyday attire included a robe, dress, trousers, scarf or headscarf, tubeteika, and shoes. Traditional dress accessories for Uzbek women of all ages always included gold or silver jewelry.

Outerwear for women consisted of a robe with a low neckline and wide borders that almost did not meet. The sleeves were shorter but looser compared to men's robes. Among women in Bukhara and Samarkand oases, long wrap-around robes called "rumcha" were prevalent, slightly fitted at the waist. A specific upper female garment was the "mursak" robe – tunic-shaped attire without a collar designed to overlap when worn. "Mursaks" were made long, reaching the floor, lined or more commonly quilted. The neckline, hems, and cuffs were trimmed with fabric tape.

In the latter half of the 19th century, among the upper outerwear, the waistcoat or "kamzol" emerged. This slightly fitted robe with short narrow sleeves, a waist cut, a heart-shaped opening, and a lapel collar gained popularity. Around the same time, short sleeveless jackets like "nimcha" vests began to appear as well.

Headwear: Headscarf – Uzbek women covered their heads with a headscarf. Often, the headgear consisted of two scarves, one thrown over the head, and the other, folded diagonally, worn as a forehead band. In the 19th century, women wore a headscarf with a face opening, tying a small scarf – "peshona rumol" – on their forehead. Paranja – a robe with long false sleeves and a face-covering mesh called "chachvan." In the 1920s, when the Soviet government fought against "vestiges," the paranja gradually fell out of use in most regions. Tubeteika – the costume of a young Uzbek woman is often complemented by a bright ornate tubeteika.

Footwear: The main women's footwear were shoes without heels.[1]

Furthermore, one of the most iconic pieces of Uzbek national clothing is the "Khan Atlas" robe, which is often worn by men during special occasions and celebrations. This robe is made from luxurious silk fabric and features intricate handwoven designs and vibrant colors. The Khan Atlas robe is typically paired with traditional trousers called "Sharovary" and a matching skullcap known as "Dopa."

For women, the traditional Uzbek dress is the "Uzbek Chapan" or "Kurta," which is a long, flowing robe adorned with intricate embroidery and bright, bold patterns. Women also wear embroidered headscarves called "Parandja" or "Beshmet," as well as colorful jewelry made of gold, silver, or semi-precious stones.

The traditional clothing of Uzbekistan is not only a fashion statement but also a reflection of the country's history, customs, and artistic traditions. These garments are often worn during important cultural events, such as weddings, holidays, and religious ceremonies, where they symbolize the wearer's connection to their heritage and identity. In recent years, there has been a renewed interest in Uzbek national clothing, both within the country and around the world. Designers and fashion enthusiasts are incorporating traditional Uzbek motifs and fabrics into modern designs, creating a unique fusion of old and new. This blend of traditional and contemporary elements serves to highlight the beauty and diversity of Uzbek national clothing to a global audience [2].

In addition, since the names of clothing items formed by secondary (motivated) nomination are usually lexical units that entered into common use at later stages of the development of the English and Uzbek languages, contemporary language speakers generally understand them. Moreover, speakers can easily determine the principle of nominating a particular object. For example, a comparison of dictionaries allows us to identify both relative names (such as ko'ylak - gown, telpak - hat; kiymoq - to dress) and the use of lexemes characteristic of each ethnic group (telpak, do'ppi, belbog', chopon, atlas, lozim, tilla qosh - in Uzbek tradition and breastplate, garter, night-coif, stomager - in English tradition, etc.) [3].

Uzbek national clothes play an important role in displaying the rich cultural heritage and traditions of Uzbekistan to the world. They reflect the historical influence of various civilizations that have passed through the region, such as Persian, Turkic, Mongolian, and Russian influences.

Cultural Representation: Uzbek national clothes are a symbol of the cultural identity of the Uzbek people. The intricate designs, vibrant colors, and traditional patterns of Uzbek clothing help to represent the unique cultural heritage of the country. **Tourism and Craftsmanship:** Uzbek national clothes have become popular among tourists and travelers interested in experiencing the traditional culture of Uzbekistan. The craftsmanship involved in creating these garments, including intricate embroidery and hand-woven textiles, highlights the skill and artistry of Uzbek artisans.[2]

In conclusion, the translation of the names of Uzbek national clothes into English language helps to bridge cultural gaps and showcase the beauty and significance of these traditional garments to a global audience. The intricate designs, vibrant colors, and rich history behind each piece of Uzbek national clothing serve as a testament to the country's cultural heritage and artistic traditions. By understanding and appreciating the meanings and stories behind the names of these garments, we can acknowledge and celebrate the unique identity of Uzbekistan and its people. Through the translation of Uzbek national clothes' names into English, we can continue to preserve and honor the legacy of these beautiful and meaningful garments for generations to come.

REFERENCES:

1. <https://ru.m.wikipedia.org/wiki>
2. https://t.me/chatsgpts_bot
3. <https://cyberleninka.ru>

UO'K 81-13

“ZUBDATU-T-TAVORIX” ASARI SHE’RIY SHAKLLARIDAGI MA’NAVIY SAN’ATLAR

S.A.Atadjanova, doktorant, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. *Ushbu maqolada shoir, tarixchi, tarjimon va davlat arbobi bo'lgan Muhammad Rizo Ogahiyning “Zubdatu-t-tavorix” asari she’riy shakllaridagi ma’naviy san’at namunalari tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *Ogahiy, ma’naviy san’atlar, tashbeh, talmeh, mubolag’a, tazod, ruju.*

Аннотация. В этой статье будут проанализированы образцы духовного искусства в поэтических формах “Зубдату-т-таворих” Мухаммада Реза Агахи, поэта, историка, переводчика и государственного деятеля.

Ключевые слова: Агахи, духовные искусства, аллюзии, толкования, преувеличения, тазод, ружу.

Abstract. This article analyzes examples of spiritual art in the poetic forms of Muhammad Rizo Agahi's “Zubdatu-t-tavorix”, a poet, historian, translator and statesman.

Key words: Agahi, spiritual arts, allusions, interpretations, exaggerations, tazod, ruju.

Kirish. Har bir shoirning salohiyatini belgilashda uning nimalarni tasvirlagani emas, balki o'sha narsani qanday tasvirlagani muhimdir. Lirik asarlarda she'riy san'atlardan foydalanish mahorati barcha davrlarda badiiy san'atkorlikning asosiy omillaridan biri sifatida baholanganligini unutmaslik kerak. Har bir ijodkorning yaratgan lirik merosini o'qir ekanmiz, diqqatimizni bevosita o'sha she'riy shakl badiiyatiga qaratishimiz tabiiydir. So'z salohiyatini teran anglagan Muhammad Rizo Ogahiy ijodida har bir so'zni o'z o'rnida, badiylik mezonlariga muvofiq qo'llashga harakat qilgan. Ushbu maqolamizda asosiy e'tiborni tadqiqot obyektimiz sanalgan “Zubdatu-t-tavorix” tarixiy-adabiy asaridagi lirik janrlarda qo'llanilgan ma'naviy san'atlarga to'xtalib o'tishga qaror qildik.

Mavzuning dolzarbligi. Ogahiy badiiy maqsadini amalga oshirishda shaklni mazmunga tobe qila olgan ijodkor hisoblanadi. Shoir qalamiga mansub tarixiy asarlarni kuzatar ekanmiz, badiiy tasvir vositalaridan saj', o'xshatish, epitet, mubolag'a, qarshilantirish; nazmiy parchalarda she'riy san'atlar, jumladan, takror bilan bog'liq sintaktik vositalar (takror, anafora, epifora, radif, hojib, tavgologiya, tardu aks), poetik fonika bilan bog'liq sintaktik vositalar (alliteratsiya, musalsal, assonans, dissonans)ning ajoyib namunalariga duch kelamiz.

Ma'naviy san'atlar – so'zning ma'no, mazmun tomoni bilan bog'liq san'at turi bo'lib, nutqning ma'nosi-mohiyati bilan aloqador bo'lgan poetik san'atdir. Ma'naviy san'atlar, ayniqsa, she'riyatda yuksak badiylikning muhim omillaridan hisoblanadi. Atoulloh Husayniy ma'naviy go'zalliklar jumlasiga qirqa yaqin tasvir usullarini kiritib o'tib, ularni misollar yordamida izohlagan [1].

Tajriba qismi. Ma'naviy san'atlarning qo'llanish darajasi har bir ijodkorning individual uslubi va mahorati bilan belgilanadi. Biz ushbu o'rinda “Zubdatu-t-tavorix” asarida qo'llanilgan tashbeh, mubolag'a, tamsil, talmeh, kalomi jomi', istiora, ruju kabi ma'naviy san'atlarga to'xtalib o'tamiz.

Tashbeh (o'xshatish). Bir narsa yoki hodisani boshqa bir narsa yoki hodisaga o'xshatish yoxud narsa yoki hodisaga o'xshash boshqa bir xil nom orqali tasvirlash usuli bo'lgan tashbeh ma'naviy san'atlar ichida eng faol ishlatiladi.

Tashbeh san'atkorga o'z taassurotlarini, fikr va kechinmalarini obrazli ravishda aniq bayon qilish uchun katta imkoniyatlar beradi. Ogahiyning tasavvur va xayol olami shu qadar boyki, u qiyoslagan narsa yoki hodisani boshqa narsa yoki hodisa bilan mutlaqo almashtirib bo'lmaydi.

Bari to'lg'onib xayli ajdar kibi,

Bari jo'sh urub bahri axzar kibi [2.119].

Ushbu masnaviyda *bari* (*bari*) mushabbih, *ajdar* (*axzar*) mushabbihun bih, *kibi* (*kibi*) vositayi tashbeh, *to'lg'onib* (*jo'sh urub*) vajhi shabihdir. Shoir bu o'rinda xon askarlarining yurish jarayonini o'ziga xos tarzda tashbeh bilan go'zal tarzda ifoda qilgan.

Bade'shunoslikda tashbehning o'ndan ortiq turi mavjudligi ta'kidlangan. Biz ushbu o'rinda “Zubdatu-t-tavorix”da qo'llanilgan tashbehning ayrim turlariga murojaat etamiz.

Tashbehning *tashbehi mutlaq* degan turi bor. Ba'zi adabiyotlarda tashbehning bu turi *tashbehi sareh* deb ham ataladi [3.86]. Bunda shoir o'xshash narsa yoki hodisani *-dek*, *-day*, *bikin*, *g'oyo*, *xuddi*, *yanglig'*, *misli*, *bamisoli* va boshqa maxsus o'xshatish vositalari orqali ifodalaydi.

Paridek xo' bshakl-u chu zahr dum,

Sabodek hushxirom-u ohanin sum [2.48].

Vale kelmish anga changol-u minqor,

Ajal tig'i kibi burron-u xunxor [2.52].

Mubolag'a. Bu adabiy asarda tasvirlanayotgan badiiy timsol holati yoki harakatini bo'rttirib, kuchaytirib ifodalash san'ati demakdir. Ta'kidlash kerakki, "Zubdatu-t-tavorix" asarida tarixiy voqealarning, xususan, tarixiy joylar va to'qaylar tasviri, ov jarayoni va jang voqealarining bayon qulinishi mubolag'ali tarzda aks ettirilgan. Bu bilan Ogahiy o'quvchi kitobxonga, bir tomondan, zamzamali tasvir yetkazib bergan bo'lsa, ikkinchi tomondan, janglarning juda shiddatli va qattiq bo'lganiga ishora qilmoqda. Mubolag'ali tasvirlarlarining qayd qilingan jarayonlar bo'yicha ko'rib chiqsak:

1. Ov bilan bog'liq mubolag'ali tasvirlar.
*Ot surub lahza-lahza qush solibon,
 Har na sayd o'lsa barini olibon.
 Qolmayin vahsh-u tayr sahroda,
 Bo'ldi sahro vuhushdin soda [2.152].*
2. Urush va jang bilan bog'liq mubolag'ali tasvirlar.
*Bo'lub to'plar ila otashfishon –
 Ki, otashkada bo'ldi yaksar jahon.
 Qolin dudi gardun yuzini tutub,
 Sadosi ham avji falakdin o'tub.
 Bo'lub kar falak uzra xayli malak,
 Yer ostida ham borib o'zdin samak.
 Yer a'zosig'a zilzila solibon,
 Falak jismi oromini olibon.
 Yog'ib otashin galalar behisob,
 Aduv xayli uzra nechukkim shihob [2.156].*
3. Mehmonnavozlik rusumi bilan bog'liq mubolag'ali tasvirlar.
*Murattab bo'ldi ondoq suri oliy –
 Ki, kelmay dahr aro aning misoli.
 Muhayyo har taraf alvoni ne'mat,
 Qadahlar lab-balab anvo'i sharbat.
 O'kulub qandu shakkar benihoyat,
 Nabotu nuqlg'a xud ne nihoyat [2.70].*

Shu o'rinda Ogahiyning tarixnavislik jihatiga yana bir bor e'tibor qaratsak. Muarrix har bir voqeani xolis ifoda etishi zarur. Bu borada Ogahiy voqealar bayonida garchi mubolag'ali tasvirlardan foydalansa ham, asl haqiqat mezonini unutmagan.

Talmeh. Mazkur tasvir usuli she'rda mashhur tarixiy voqealar va shaxslar, afsonalar, adabiy asarlar va qahramonlarga ishora qilish san'atidir. O'quvchi u yoki bu nomga ishorani ko'rar ekan, uning ko'z oldida o'sha qissa, doston, afsona va tarixiy voqea mazmuni, uning qahramonlari hayoti, taqdiri, kurashi jonlanib, shoir demoqchi bo'lgan g'oyani, fikrni, tuyg'uni yorqinroq tasavvur qiladi, chuqurroq anglab yetadi "Zubdatu-t-tavorix" asarida talmeh sifatida payg'ambarlar nomi, jang o'rinlarida Rustam, Bahrom va Iskandar, bazm-u ziyofat o'rinlarida Jamshid nomlari ko'proq qo'llanilgan.

Har biri gar qilsa ayon qahr-u kin,

Rustam-u Bahrom degay ofarin [2.169].

Ma'naviy san'at turlaridan yana biri *tazodd*dir. Bilamizki, u barcha Sharq mumtoz shoirlarining ijodida keng qo'llanilgan.

*Na yomon qolg'usi, na yaxshi omon,
 Barcha javrin chekardadur yakson.
 Garchi yetkurgusi gadog'a sitam,
 Lek yuz oncha podshohg'a sitam [2.121].*

Ushbu masnaviyda Xiva xoni Rahimqulixonning hijriy 1262, milodiy 1846-yilda Amudaryo bo'ylariga dam olish uchun uyushtirgan safari vaqtida eski kasali qo'zib o'ttiz ikki yoshida olamda o'tishi voqeasi aks etgan. O'zaro siz ma'nolarni qo'llash orqali shoir emotsional-ekspressizlikni oshirishga harakat qilgan.

Ruju 'san'ati san'atning tabiati shuki, unda shoir bir fikrni aytadi, keyin shu fikrdan qaytgandek bo'lib, oldingidan-da kuchliroq fikr aytishga harakat qiladi. Bunda "demakim", "dema", "g'alat aytdim" kabi so'z va birikmalardan faol foydalaniladi.

Bo'lub ul kun aduv'ga ro'zi ofat,

Dema ofat, degil ro'zi qiyomat [2.162].

Ushbu baytda birinchi misrada xonning qo'shinining bosqinchi dushmanlarga qarshi urush payti qattiq hamla qilib ularga ofat kunini keltirdi, desa, ikkinchi misrada ofat kunini emas, balki naq qiyomat kunini keltirdi, deyiladi. Ikkinchi holatda mazmun bo'rtirib ifodalangan.

Kutilayotgan natija. Ko'rib o'tilgan misollar Ogahiy ilmi bade'ning chuqur bilimdoni ekanligi va har bir she'rga e'tibor bilan yondashgani isbotlaydi. Ogahiy, xoh u tarixiy asarda keltirilgan she'ri bo'lsin, xoh u maxsus tuzilgan devoniga kiritilgan bo'lsin, o'ziga xos tarzda tovushlar uyg'unligini saqlagan holda she'rlar yaratganki, bu, birinchidan, she'rning ta'sirchanlik kuchini oshirsa, ikkinchidan, uning musiqiylikini rivojlantirgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Atoullloh Husayniy. *Badoyi'u-s- sanoyi'*. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1981.
2. Зубдату-т-тавоших. *Nashrga tayyorlovchi, so'zboshi, izoh va ko'rsatkichlar muallifi: prof. N.Jabborov.* – Toshkent: "Sharq" NMAK, 2019. – 248 b.
3. Is'hoqov Y. *So'z san'ati so'zligi.* – Toshkent: Zarqalam, 2006.
4. Адизова И. *Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. (XVI-XIX аср I ярми)* – Toshkent: Fan, 2009. – 247 b.
5. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I-IV jildlar. – Toshkent: Fan, 1983-1985. I jild, 1983. – 656 b.; II jild, 1983. – 643 b.; III jild, 1984. – 624 b.; IV jild, 1985. – 636 b.

UDC 8; 81-23

PRAGMATICAL CHARACTERISTICS OF ENGLISH AND UZBEK PROVERBS WITH FOOD COMPONENTS

D. Sh. Ataniyazova, teacher, Uzbek State World Languages University, Tashkent

Annotatsiya. Maqollar umuminsoniy haqiqatlarni yetkazish uchun ko'pincha oziq-ovqat kabi madaniy elementlarni o'z ichiga olgan, umumiy donolikni o'zida mujassam etgan an'anaviy tushunchadir. Ushbu maqolada oziq-ovqat komponentlarini o'z ichiga olgan ingliz va o'zbek maqollarining pragmatik xususiyatlari ko'rib chiqiladi, bu maqollar madaniy qadriyatlar, ijtimoiy normalar va pragmatik funksiyalarni qanday aks ettirishi o'rganiladi. Qiyosiy tahlil qilish orqali ushbu tadqiqotda taomga oid maqollarning ingliz va o'zbek tillarida pragmatik ta'sir ko'rsatishidagi o'xshashlik va farqlar ko'rsatilib, til, madaniyat va pragmatikaning o'zaro ta'siri haqida tushunchalar berilgan.

Kalit so'zlar: pragmatika, maqollar, oziq-ovqat komponentlari, ingliz tili maqollari, o'zbek maqollari, madaniy konnotatsiyalar, metaforik til, ijtimoiy-madaniy qadriyatlar, madaniyatlararo muloqot, lingvistik tahlil

Аннотация. Пословицы — это краткие традиционные высказывания, воплощающие коллективную мудрость, часто включающие культурные элементы, такие как еда, для передачи универсальных истин. В данной статье рассматриваются прагматические характеристики английских и узбекских пословиц, содержащих пищевые компоненты, исследуется, как эти пословицы отражают культурные ценности, социальные нормы и прагматические функции. Посредством сравнительного анализа это исследование выявляет сходства и различия в том, как пословицы, связанные с едой, прагматично функционируют на английском и узбекском языках, предлагая понимание взаимодействия между языком, культурой и прагматикой.

Ключевые слова: прагматика, пословицы, пищевые компоненты, английские пословицы, узбекские пословицы, культурные коннотации, метафорический язык, социокультурные ценности, межкультурная коммуникация, лингвистический анализ.

Abstract. Proverbs are succinct, traditional sayings that encapsulate collective wisdom, often incorporating cultural elements like food to convey universal truths. This article examines the pragmatic characteristics of English and Uzbek proverbs containing food components, exploring how these proverbs reflect cultural values, societal norms, and pragmatic functions. Through

comparative analysis, this study highlights similarities and differences in how food-related proverbs function pragmatically in English and Uzbek, offering insights into the interplay between language, culture, and pragmatics.

Key words: Pragmatics, Proverbs, Food Components, English Proverbs, Uzbek Proverbs, Cultural Connotations, Metaphorical Language, Sociocultural Values, Cross-Cultural Communication, Linguistic Analysis

Introduction. Proverbs are an essential part of every language and culture, encapsulating the collective wisdom and values of a community through succinct and often metaphorical expressions. They serve as a rich resource for understanding the sociocultural fabric of a society, offering insights into shared beliefs, norms, and practices. Among the various themes that proverbs explore, food is a prominent and universally relatable component. Food-related proverbs leverage common culinary items and experiences to convey broader life lessons and values, reflecting the centrality of food in daily life and cultural identity.

This article delves into the pragmatic characteristics of English and Uzbek proverbs that feature food components, aiming to uncover how these proverbs function in communication and what they reveal about the respective cultures. Pragmatics, the branch of linguistics concerned with language use in context, provides a suitable framework for this analysis. It considers how meaning is constructed and understood in real-life interactions, taking into account factors such as speaker intention, listener interpretation, and the social context of the utterance.

Food-related proverbs are particularly interesting from a pragmatic perspective because they often employ indirect speech acts, implicatures, and cultural presuppositions. These proverbs do more than simply describe food; they use food as a metaphor to offer advice, warnings, and commentary on various aspects of life. By comparing English and Uzbek proverbs, this study aims to highlight both the universal and culture-specific ways in which food is used metaphorically to convey pragmatic functions.

The choice of English and Uzbek for this comparative analysis is motivated by the rich proverbial traditions in both languages and the distinct cultural contexts they represent. English, as a global language, has a vast and diverse repository of proverbs influenced by various cultures and historical periods. Uzbek, a Turkic language spoken in Uzbekistan and other parts of Central Asia, has a deeply rooted oral tradition with proverbs reflecting the values and norms of a predominantly agrarian and communal society.

This study contributes to the broader understanding of the interplay between language, culture, and pragmatics, offering valuable insights into how proverbs encapsulate and transmit cultural knowledge and pragmatic competence. By exploring the pragmatic characteristics of food-related proverbs, we gain a deeper appreciation of the nuanced ways in which language and culture intersect to shape communication and meaning.

Methodology

This study employs a comparative analysis of a selected corpus of English and Uzbek proverbs containing food components. The proverbs were analyzed for their pragmatic functions, such as advising, warning, commenting, and expressing cultural values. The analysis also considered the metaphorical use of food items and their cultural connotations.

Analysis and Discussion

English Proverbs with Food Components

"An apple a day keeps the doctor away."

- **Pragmatic Function:** Advising on health practices.
- **Cultural Connotation:** This proverb emphasizes the importance of maintaining good health through simple, daily actions. The apple, a common and easily accessible fruit, symbolizes preventive health care. The proverb reflects a cultural value placed on personal health and the belief in natural remedies as part of a healthy lifestyle.

"You can't have your cake and eat it too."

- **Pragmatic Function:** Warning about making choices.

• **Cultural Connotation:** This proverb advises on the impossibility of having two mutually exclusive benefits simultaneously. The cake represents something desirable, and the proverb implies that once you have enjoyed something, you cannot have it again. This reflects a practical wisdom prevalent in English-speaking cultures about the necessity of making choices and the consequences of those choices.

"The proof of the pudding is in the eating."

• **Pragmatic Function:** Commenting on the necessity of testing or experiencing something.

• **Cultural Connotation:** This proverb underscores the importance of practical experience over theoretical knowledge. Pudding, a traditional dessert, serves as a metaphor for any situation or claim that requires validation through actual experience. It reflects a cultural emphasis on empirical evidence and results.

Uzbek Proverbs with Food Components

"Non ushatmay tura olmassan." (You can't stand without breaking bread.)

• **Pragmatic Function:** Highlighting the necessity of sustenance.

• **Cultural Connotation:** Bread, a staple in Uzbek cuisine, symbolizes the basic necessities of life. This proverb emphasizes the fundamental importance of food and sustenance. It reflects a cultural value that prioritizes the provision and consumption of basic needs as essential to existence and well-being.

"Suv ichgan joyingga tuflama." (Do not spit in the place where you drank water.)

• **Pragmatic Function:** Advising gratitude and respect.

• **Cultural Connotation:** Water, a vital resource, symbolizes hospitality and sustenance. This proverb advises against showing disrespect to places or people that have provided for you. It highlights the cultural importance of gratitude, respect, and the sanctity of hospitality in Uzbek society.

"O'rindan qo'rqma, quruchdan qo'rq." (Don't be afraid of the bed, be afraid of the rice.)

• **Pragmatic Function:** Warning about overindulgence.

• **Cultural Connotation:** Rice, a key food in many meals, represents sustenance and abundance. The proverb warns against overindulgence in food, suggesting that excess, rather than rest (represented by the bed), is more dangerous. It reflects a cultural value of moderation and self-control, cautioning against the excesses that can lead to negative consequences.

Pragmatic Functions

Both English and Uzbek proverbs with food components serve similar pragmatic functions, such as advising, warning, and commenting. However, the specific cultural values and societal norms they reflect can differ. English proverbs often emphasize individual health, practical wisdom, and empirical validation. In contrast, Uzbek proverbs frequently underscore communal values, respect, gratitude, and moderation.

Cultural Reflections

The food items chosen in proverbs reveal significant cultural insights. English proverbs commonly feature food items like apples, cakes, and puddings, which are familiar and everyday items in English-speaking cultures. These items often symbolize health, choice, and practical validation. In contrast, Uzbek proverbs use staple foods like bread, water, and rice, indicating their central role in the cultural and daily life of Uzbek people. These items often symbolize basic sustenance, hospitality, and moderation, reflecting the agrarian and communal nature of Uzbek society.

Metaphorical Use of Food

The metaphorical use of food in proverbs illustrates how different cultures employ familiar items to convey deeper meanings. In English, food metaphors often highlight practical and individualistic aspects of life, such as health maintenance and decision-making. In Uzbek, food metaphors frequently emphasize communal and moral values, such as respect, gratitude, and the importance of sustenance.

Conclusion

The pragmatic characteristics of English and Uzbek proverbs with food components reveal both universal and culture-specific ways in which these proverbs function in communication. While

they serve similar pragmatic purposes, the cultural contexts they reflect differ significantly, offering valuable insights into the societal values and norms of each culture. Understanding these differences enriches cross-cultural communication and highlights the intricate relationship between language, culture, and pragmatics. Through the lens of food-related proverbs, we gain a deeper appreciation of how language encapsulates cultural knowledge and pragmatic wisdom.

REFERENCES:

1. Crystal, D. (2008). A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Blackwell Publishing.
2. Grice, H. P. (1975). Logic and Conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), Syntax and Semantics (Vol. 3, pp. 41-58). Academic Press.
3. Mieder, W. (2004). Proverbs: A Handbook. Greenwood Publishing Group.
4. Norrick, N. R. (1985). How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs. Mouton Publishers.
5. Schiffrin, D. (1994). Approaches to Discourse. Blackwell Publishing.

UO‘K 398.221(=512.133)82(50`) A21

**«KITOBI DADAM QO‘RQUT» VA XORAZM DOSTONLARINING MOTIVLAR TIZIMI
BO‘YICHA TAHLILI**

V.R.Ataxanova, PhD, dots. v/b., Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Mazkur maqolada «Kitobi dadam Qo‘rqut» dagi “Bomsi Bayrak” rivoyatidagi motivlar va qahramonlik mavzusidagi “Alpomish” dostoniga xos bo‘lgan barcha xususiyatlar ochib beriladi hamda Xorazm dostonlaridan “Oshiq G‘arib va Shohsanam” dostonidagi motivlar tizimi bo‘yicha umumiy tahlilga tortiladi.

Kalit so‘zlar: “Kitobi dadam Qo‘rqut”, “Bomsi Bayrak”, “Alpomish”, “Oshiq G‘arib va Shohsanam”, doston, syujet, motiv, rivoyat.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности предания «Бамси-Байрак» эпоса «Книга моего деда Коркута», в частности мотивы и героическая тема, свойственная эпосу «Алпамыш», а также дается анализ системы мотивов дастана «Ашик-Кериб и Шахсанам» из цикла хорезмских дастанов.

Ключевые слова: «Книга моего деда Коркута», «Бамси-Байрак», «Алпамыш», «Ашик-Кериб и Шахсанам», дастан, сюжет, мотив, предание.

Abstract. This article examines the features of the legend “Bamsi-Bairak” of the epic “The Book of My Grandfather Korkut”, in particular the motives and heroic theme characteristic of the epic “Alpamysh”, and also provides an analysis of the system of motives of the dastan “Ashik-Kerib and Shahsanam” from the cycle of Khorezm dastans.

Key words: “The Book of My Grandfather Korkut”, “Bamsi-Bairak”, “Alpamysh”, “Ashik-Kerib and Shahsanam”, dastan, plot, motive, legend.

“Kitobi dadam Qo‘rqut” yodgorligining uchinchi shoxobchasi bo‘lgan “Bomsi Bayrak” rivoyati o‘z ichiga butun bir motivlar silsilasini uyushtirib, yaxlit syujetga egadir.

Bu shoxobchadagi syujet dunyo xalqlari folklorida keng tarqalgan bo‘lib, V.Ya.Propp uni aslida ertak syujetlariga tegishli ekanligini ta’kidlaydi.[1]

V.M.Jirmunskiyning yozishicha, “Erning xotininig to‘yi ustiga yetib kelishi” deb ataluvchi ushbu xalqaro syujet “Fransuz, nemis, ingliz, italyan, ispan, skandinav, rus va slavyan, venger, rumin, yunon xalqlari folklorida ham uchraydi”.[2]

Ushbu syujet nuqtai nazaridan qaraganda, “Bomsi Bayrak”ning “Alpomish” syujetiga mos kelishi haqida V.M.Jirmunskiy va H.T.Zaripovlarnig fikrlari qayd qilingan. Ayni paytda bu syujet “Oshiq G‘arib va Shohsanam” dostoni syujeti bilan juda hamohang keladi.

Shuni e’tiborga olish lozimki, “Alpomish” qahramonlik tipidagi doston. “Bomsi Bayrak” rivoyatida esa qahramonlik eposiga xos barcha xususiyatlar mavjud. Shu jihatdan olganda har ikkala epos syujeti o‘zaro to‘la mos keladi.

“Oshiq G‘arib va Shohsanam” dostoni romanik xarakter kasb etadi. Shu sababli “Bayrak”dagi qadimgi nikoh shartlariga tegishli jismoniy kurash bilan aloqador tafsilotlar “Oshiq G‘arib va Shohsanam”da tushirib qoldirilgan.

Chunki, “Romanik dostonlarda nikoh uchun safarga otlanish, qahramonlikka asoslangan jismoniy shartlarni bajarib uylanish kabi qadimiy nikoh va oilaviy munosabatlar bilan bog‘liq urf – odatlar o‘zining haqiqiy maishiy asosini yo‘qotadi”. [3]

“Oshiq G‘arib va Shohsanam” dostoni xuddi “Kitobi dadam Qo‘rqut”da berilgan “Bomsi Bayrak” rivoyatida tasvirlangani kabi farzandsizlik motividan boshlanadi.

“Kitobi dadam Qo‘rqut”da an‘anaga aylangan Bayondurxonning o‘g‘uz beklari uchun tashkil etiladigan ziyofatida qatnashgan Boybo‘rabek bilan Boybijonbeklar farzandsizlikdan noliydilar. Shunda o‘g‘uz beklari ularga xudodan farzand tilashadi.

O‘sha paytda Boybo‘rabek bilan Boybijonbeklar mabodo bittasi o‘g‘il, bittasi qiz farzandga ega bo‘lsalar ularni birga qo‘shishni rejalashtirib, farzandlarini hali dunyoga kelmasdan burun unashtirib qo‘yishadi.

Sal o‘tmay Boybo‘rabekning o‘g‘li, Boybijonbekning qizi dunyoga keladi. o‘g‘liga Bomsi Bayrak, qizga Bonu Chechak ismlarini qo‘yishadi.

“Oshiq G‘arib va Shohsanam” dostonida voqea podsho bilan vazirning ovga chiqishi, o‘zaro suhbatda farzandsizlikdan shikoyat qilishlaridan boshlanadi. Nihoyat xudodan farzand tilashadi. Ayollari homilador bo‘lishadi. Podsho bilan vazir farzandlari tug‘ilmasdan burun ularni unashtirib qo‘yadilar.

Sal o‘tmay podshoning qizi, vazirning o‘g‘li tug‘iladi. Birga o‘sa boshlaydilar.

“Bomsi Bayrak”dagi dengiz oti naslidan olingan bo‘z ayg‘ir, gurzi, kamon, qilich kabi epik qahramonga tegishli ot va qurol – yaroqlar, birinchi jasoratni namoyon qilish kabi lavhalar “Oshiq G‘arib va Shohsanam”da oldin qayd qilganimizdek tushirib qoldirilgan.

“Bomsi Bayrak”da yigit balog‘atga yetib, epik qahramon darajasiga ko‘tarilib, Bonu Chechak bilan uchrashib, to‘y arafasida sarxushlik natijasida dushman qo‘liga asir tushadi va 16 yildan keyin eliga qaytib keladi. «Oshiq G‘arib va Shohsanam»da esa sal boshqacharoq tasvirni ko‘ramiz.

G‘arib va Shohsanam maktabda o‘qib yurgan paytida ularni ajratib qo‘yadilar. Chunki G‘aribning otasi vafot etgach, podshoh o‘z va‘dasidan tonadi. Men qizimni G‘aribga bermayman, deb turib oladi. Aslida vazir o‘g‘liga Shohnazar ismini beradi. U paytlarda yetimlarni g‘arib deb atash udum bo‘lgani uchun o‘sha laqab keyinchalik Shohnazar o‘rniga G‘arib tarzida o‘zlashib ketadi.

Bayrak asir tushib 16 yil ayriliqda yashasa, G‘aribni Shohabbos podsho boshqa elga badarg‘a qiladi va u yetti yildan keyin qaytib keladi.

Bayrak 16 yillik ayriliqda yashaganligi sababli uning unashilgan qizi Bonu Chechakni Yolq‘onchi o‘g‘li Yoltojigqa erga chiqarish rejalashtiriladi.

G‘arib 7 yil yo‘qolib ketganligi uchun Shohsanamni Shovaladga erga berish mo‘ljallanadi.

Bayrak o‘zi minib ketgan otda qaytib keladi.

G‘aribni qora otli, qora to‘nli kishi orqasiga mindirib, ko‘zingni yum, deydi va ko‘zini ochganda o‘z eliga kelganini anglaydi.

Qora otli qora to‘nli homiy Xorazm dostonlarida Ali qiyofasini anglatadi.

Bayrak eliga qaytib kelayotib yo‘lda o‘zonga yo‘liqib, undan qo‘bizini so‘rab oladi va o‘sha qo‘bizni chalib dardini bayon etadi.

G‘arib esa eliga kelgach. uyiga notanish kishi qiyofasida kirib, o‘zining dutorini so‘rab oladi va uni chalib kim ekanligini yoriga bildiradi.

Bayrak uyiga kelib, o‘zini tanitmasdan kaftan (kiyim) so‘raydi.

G‘arib ham to‘n bilan dutorini so‘raydi.

Bayrakning singillari uni o‘z og‘asiga o‘xshatib, dillaridagi armonlarini bayon etishadi.

G‘aribning singlisi va onasi ham ushbu epizodda “G‘aribga mangzaydi ovozing saning” degan she‘riy monologni aytishadi.

Bayrak ham G‘arib ham to‘yga devona qiyofasida kirib borishadi.

Ushbu epizodda yana qahramonlik va romanik dostonlarga xos tasvir usuli natijasida epik qahramon faoliyati o‘zgartiriladi.

Bayrak to‘yda jismoniy mashqlarda g‘olib keladi.

G‘arib esa dutor bilan qo‘shiq aytib, soz va so‘zda barcha baxshilarni yengadi. Bayrakni Bonu Chechak uning harakatlaridan sezib qoladi.

Shohsanam ham G'aribni qo'shiq kuylashda qilgan ishoralaridan tanib oladi.

“Boms Bayrak”da yigitning otasi Boybo'rabekning g'am–alamidan ko'zi ko'r bo'lib qoladi. Bayrak asirlikdan qaytib kelgach, barmog'ining qonini otasining ko'ziga suyqaydi va ko'z ochiladi.

G'aribning onasining ko'zi ko'r bo'lib qoladi. Uning ko'zini ochish uchun Alining dulduli tuyog'idan chiqqan tuproqni suyqashadi.

Har ikkala syujetning oxirida qizlarni yigitlarga berib, o'nga yaqin to'yni bir qo'shib o'tkazish an'anasining bayoni bor.

Ikki syujetni qiyoslash shu narsani ko'rsatadiki, “Boms Bayrak”dagi tasvir, undagi epizodlarda qadimiylik ruhi ancha kuchli, mumtoz epos tarkibida yetib kelgan syujetda qahramonlik motivlari birinchi o'rinda turadi. Shu sababli qahramonlik xususiyatlarini o'zida to'la saqlab kelgan “Alpomish” dostoni bilan “Boms Bayrak”dagi motivlar deyarlik bir-birini to'ldiradi.

“Oshiq G'arib va Shohsanam” dostoni romanik epos namunasi bo'lganligi sababli motivlarning ba'zilar tushirib qoldirilgan, ba'zilar esa evolyutsiyaga yuz burgan.

“Boms Bayrak”da epik qahramon o'z taqdirini o'zi hal qilish uchun epik to'siqlardan mustaqil ravishda o'tish imkoniyatini izlaydi va bunga erishadi ham.

“Oshiq G'arib va Shohsanam”da epik qahramon epik to'siqqa duch kelganida homiy kuchlarga tayanadi.

“Boms Bayrak”da urug'chilik – qabilachilikka xos tasvir ustuvorlik qiladi. o'g'uz beklarini ziyofatga chorlash, o'tov tikish, ot, tuya, buqa, qo'y kabi hayvonlarni so'yish, biror bir muammo chiqsa birga bosh qo'shish orqali hal etishga intilish, doimo qabilalararo to'qnashuvlarga duch kelish, tutqun bo'lish, asirlikdan ota bolani, bola otani qutqarishi kabi voqealar uning asosiy mag'zini tashkil etadi.

“Oshiq G'arib va Shohsanam” dostonida davlatchilikning ancha barqarorlashgan bir davri tasviri asosiy o'rinni egallaydi. Unda podsho, vazir, navkar, shotir, kanizak, cho'ri kabi feodalizmga xos ijtimoiy tabaqa vakillari ishtirok etishadi.

Albatta “Kitobi dadam Qo'rqt” ko'chirilgan XV asrda feodalizmning to'la shakllangan payti edi. Ammo asosiy gap shu yerdaki, uning tarkibiga kirgan «Boms Bayrak» rivoyati eng qadimgi arxaik eposning haqiqiy namunasi sifatida o'z syujetini saqlab qolgan.

Ushbu qadimiy syujetda islom dinining ta'siri sezilmagan o'rinlar anchani tashkil etadi. Unda Ali toifasidagi homiylar obrazi yo'q.

“Oshiq G'arib va Shohsanam” dostonida islomiy g'oyalar kuchli tarzda namoyon bo'ladi.

“Boms Bayrak” ka asos bo'lgan arxaik syujet “Oshiq G'arib va Shohsanam” da romanik epos qonuniyatlari asosida ancha qayta ishlangan holda namoyon bo'ladi.

Binobarin, ushbu syujet “Kitobi dadam Qo'rqt” eposi ko'chirilmasidan ancha burun o'rta Osiyo xalqlari folklorida mavjud bo'lgan. So'nggi davrlarda ijtimoiy taraqqiyot natijasida evolyutsion o'zgarishlarni boshdan kechirgan. “Kitobi dadam Qo'rqt” asarida esa o'zining arxaik shaklini barqaror saqlab qola olgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки, - Л.: ЛГУ, 1986, -С.138.
2. Жирмунский В.М. Тюкский героический эпос. -С.306.
3. Жирмунский В.М., Зарипов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. -С.332.

UO'K 808.5

ABDURAHMON JOMIY VA ALISHER NAVOIYNING “LAYLI VA MAJNUN”

DOSTONLARI QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIK ASPEKTIDA

A.M. Avezova, tayanch doktorant, Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonlari qiyosiy adabiyotshunoslik aspektida o'rganilish darajasi, hamda bu borada bajarilishi kerak bo'lgan vazifalar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Sharq mumtoz adabiyoti, Xamsa, doston, motiv, adabiy jarayon, tarixiy – genetik yondashuv.

Аннотация. В статье говорится об уровне изученности эпоса Абдурахмана Джамии и Алишера Навои «Лейли и Меджнун» в аспекте сравнительного литературоведения, а также о задачах, которые предстоит решить в связи с этим.

Ключевые слова: восточная классическая литература, Хамса, эпос, мотив, литературный процесс, историко-генетический подход.

Abstract. The article talks about the level of study of Abdurahman Jami and Alisher Navoi's epics "Layli and Majnun" in the aspect of comparative literature, and the tasks to be performed in this regard.

Key words: Eastern classical literature, Khamsa, epic, motif, literary process, historical-genetic approach.

Qanchalik rivojlangan jamiyatda yashamaylik va kelajakda yanada rivojlanish yo'lida yurmaylik dunyoda "Layli va Majnun"dek go'zal va betakror asarlar bor ekan, moddiy bilan birga ma'naviy go'zallikning ham rivojlanib borishidan hech ham shubha qilmasak bo'ladi. "Ishqqa qo'yilgan haykal" maqomini olmish bu asar bizga ma'lum bo'lganidek, ilk marotaba Nizomiy Ganjaviy tomonidan qalamga olingan. Keyinchalik esa, ya'ni oradan bir asr vaqt o'tib, Xusrav Dehlaviy unga javob yozdi, va shu bilan xamsanavislik an'anasini boshlab berdi. Bilamizki, xamsanavislik tarixida temuriylar davri adabiyoti ayniqsa, XV asr Hirot adabiy muhiti asosiy o'rinni egallaydi. Bu davrga kelib ikki buyuk xamsanavislar – Mavlono Abdurahmon Jomiy va Mir Alisher Navoiy boshchiligida adabiyot oltin davrini boshdan kechirgan.

Dunyo adabiyotida Nizomiy Ganjaviy beshligi asosida vujudga kelgan xamsalarni o'zaro qiyoslab o'rganish bilan bog'liq tadqiqotlar sonining ortib borayotgani ushbu yo'nalish jadal rivojlanish bosqichida ekanligini ko'rsatadi. Jumladan; Alisher Navoiy "Layli va Majnun"i Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviyning shu nomdagi dostonlari bilan qiyosiy o'rganildi.

Asrlar davomida dunyoning ilmiy va adabiy jamoatchiligi e'tiborini o'ziga jalb etib kelayotgan, adabiyot tarixida takrorlanmas qo'sh sahifani tashkil etgan Mavlono Abdurahmon Jomiy hamda o'zbek shoiri va mutafakkiri Nizomiddin Mir Alisher Navoiyning bebaho ijodini tadqiq etish muhim masalalardan biridir. Zero, "Ular o'lmas asarlari bilan jahon xalqlari o'rtasida tinchlik, ozodlik va insonparvarlik tamoyillarini, do'stlik va o'zaro ishonch g'oyalarini rivojlantirishga ulkan hissa qo'shdilar"[1].

Shunday ekan, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostonlarini qiyosiy aspektda tadqiq qilish, xamsanavislik, dostonnavislik an'anasida shakllangan adabiy aloqalar, o'zaro ta'sir va bahramandlik kabi masalalarni o'rganish hozirgi integratsiyalashuv zamonida adabiyotshunoslikning zarur vazifalaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Bu borada hali jiddiy tadqiqot olib borilmagan. Faqat Ye.E.Bertels, G.YU. Aliyev S.Narzullayeva, A.Abdugodirov kabi olim va olimalarning ilmiy adabiyotlarida ba'zi fikrlarni kuzatishimiz mumkin.

Asosan, Saida Narzullayevaning Sharq xalqlari adabiyoti tarixida "Layli va Majnun" mavzusi[2] nomli monografiyasi o'zbek qiyosiy adabiyotshunosligi sohasiga qo'shilgan katta hissa bo'ldi. Bunda olima ilmiy adabiyotlarni ikki guruhga bo'lish mumkinligini aytadi. Birinchisi: "Layli va Majnun" hikoya va dostonlari bilan bevosita bog'liq bo'lgan tadqiqotlar bo'lsa, ikkinchisi "Layli va Majnun" asarlari qiyosiy planda tahlil qilingan tadqiqotlardir. Birinchi guruhga "Majnun va Layli" haqidagi hikoya va she'larning kelib chiqishi, Sharq xalqlari orasida tarqalishi masalalari kuzatiladi, u yoki bu milliy adabiyotga mansubligi ochib beriladi, asarlar syujeti va kompozitsiyasi xususiyatlari o'rganiladi. Bu guruh asarlari ichida, ayniqsa, I.Yu.Krachkovskiyning "Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли" nomli tadqiqoti muhim o'rin tutadi.

Monografiyada Nizomiy Ganjaviyning "Layli va Majnun" dostoni va uning keyingi davr shoirlari ijodiga ta'siri keng yoritilgan. Shu mavzudagi dostonnavislarning obraz yaratishdagi mahorati batafsil taqqoslangan. "Layli va Majnun" dostonlaridagi gumanistik g'oyalar, ayniqsa, Layli va Majnun obrazlari evolyutsiyasi batafsil tadqiq qilingani diqqatga sazovor. Shu jumladan, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy "Layli va Majnun" dostonlarining ham o'ziga xos

xususiyatlari kuzatilganini ko'ramiz. Xulosa qilib aytganda, Jomiy va Navoiyning qalamiga mansub bo'lgan bir nomli 2 ta mustaqil doston yaratilgan.

Ye.E.Bertelsning "Наваи и Джамии"[3] asari esa XV asr adabiy muhiti, tarixiga oid aniq va qimmatli xulosalar keltirilgani bilan muhim. Olim tojik va o'zbek xalqlari ma'naviy madaniyati namoyandalari Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning hayoti va faoliyatini o'rganadi. XV asr Markaziy Osiyo adabiy hayoti haqida keng ma'lumot beradi, tojik va o'zbek xalqlari orasidagi yaqin madaniy – tarixiy aloqalarni ochib beradi. Asarda tarixiy davr batafsil tasvirlangan bo'lib, ko'pgina savollar o'z yechimini topgan. (masalan nazira yozish an'anasi) Bertels sharq she'riyatining estetik asoslarini hisobga olgan holda, milliy adabiyotlarning o'zaro aloqadorligi va o'zaro ta'siri masalalariga qiyosiy yondashish orqali, turkiy adabiyotning o'ziga xoslik darajasini mohirlik bilan aniqlaydi. Ayniqsa, Yevropa sharqshunoslari faoliyatiga nisbatan o'zining tanqidiy fikrlarini bildirgani va buni asoslab bergani diqqatga sazovor. Asarda olimning "Layli va Majnun" nomli maqolas[4] kiritilgan bo'lib, unda ilk xamsanavis, Nizomiy Ganjaviy "Layli va Majnun" dostoniga kiritgan yangi motivlar, obrazlar talqini davr muhitidan kelib chiqqan holda, chuqur asoslab berilgan. Xusrav Dehlaviy "Layli va Majnun"ning Nizomiy dostonidan farqli tomonlari aniq yoritilgan. Shuningdek, Alisher Navoiy "Layli va Majnun" dostoning o'ziga xos tomonlari dostoniga doir qimmatli fikrlar bor.[4] Ammo olim Jomiyning shu nomli dostonini tahlilga jalb qilmagani qiziq. Garchi, Jomiy va Navoiy asarlari bevosita qiyoslanmagan bo'lsada, ushbu ilmiy adabiyot adabiy jarayonga tarixiy genetik yondashuv jihatidan muhim hisoblanadi.

Navoiy va Jomiyning "Layli va Majnun" dostonlarini qiyosiy planda ba'zi bir fikrlarni G.Yu. Aliyevning tadqiqotida[6] ko'rishimiz mumkin. Muallif Jomiyning "Layli va Majnuni"ga kiritilgan, Nizomiyda mavjud bo'lmagan ba'zi yangi motivlar haqida to'xtalib o'tadi. Navoiy esa ushbu dostonni yangi detallar bilan boyitganini qayd etadi. Ammo bu kuzatishlar batafsil emas.

Professor, Abdusalom Abduqodirov o'zining Jomiy va Navoiy "Layli va Majnun" dostonlarining qiyosiy tahlili[7] nomli maqolasida bu boradagi ayrim kuzatishlarini bildirgan. Dostonlarning kirish bobi, voqealar rivojidagi o'xshashlik va farqlar qiyoslangan. Ammo adabiy jarayonga tarixiy genetik yondashuv asosida kirishilmagan. Qiyosiy adabiyotshunoslik metodlaridan unumli foydalanilmagan. Tabiiyki, bularning hammasini bir maqolada aks ettirish mushkul.

Abdusalom Abduqodirov dostonlarning yozilish yili haqida quyidagi fikrni keltiradi: Navoiyning dostoni uning murshidi va ustози Abdurahmon Jomiyning "Layli va Majnun" dostoni bilan bir muddatda, ya'ni 1484 – yilda yozildi[7]. Bu borada Bertelsning kuzatuvlariga yuzlansak, Alisher Navoiy o'z dostonini 1483 – yilda yozgan va dostonda Nizomiy hamda Dehlaviyning shu nomli dostonidan ilhomlanganini yozadi. Ammo Abdurahmon Jomiyning dostoni bilan tanish bo'lmagan chunki, Jomiyning "Layli va Majnuni" 1484 – 1485 yillarda ya'ni taxminan 1,5 yil keyin yozilgan[3]ligini kuzaramiz. Afsuski, Olim ushbu fikrning manbasini ko'rsatib o'tmagan. Toshpo'lat Ahmedov o'z dissertatsiyasida "Navoiy "Layli va Majnun" dostonini yaratishga kirishganda, Jomiy ham "Xamsa"sining shu dostonini bunyodga keltirish bilan band bo'lgan. Shuning uchun Navoiy o'z dostoni (Layli va Majnun)ni yaratishda Jomiyning "Layli va Majnun" dostonidan bahramand bo'lolmagan. Chunki ularning bu asarlari bir yilda, ya'ni 1484 – yilda birin – ketin tugatilgan"[9], deb Bertelsning fikriga qarshi chiqadi. Ammo afsuski, Toshpo'lat Ahmedov ham ushbu ma'lumot manbasini ko'rsatmaydi.

Navoiyshunoslik darsligida esa "Abdurahmon Jomiy "Xamsa"sida to'rtinchi doston "Layli va Majnun" mavzusiga bag'ishlangan bo'lib, 1483 – yilda yaratilgan"[10], deb yozilgan. A'loxon Afsahzod esa Abdurahmon Jomiyning asari 1484 – yilda yozilganligini qayd etadi[11]. G.Yu. Aliyev ham asarning yozilish yilini 1484 – yilda yozilganligini aytadi[6]. Xulosa qilib aytganda, bu borada keltirilgan faktlarning manbasi ko'rsatilmagani bois turli xil qarashlar vujudga kelmoqda. O'ylaymizki, bu masala yuzasidan asarlarning qo'lyozma variantlarini yana bir bor sinchiklab o'rganishga zarurat tug'ilmoqda.

Xo'p deylik, Navoiy dostoni ustози Abdurahmon Jomiyning "Layli va Majnun" dostoni bilan bir muddatda, ya'ni 1484 - yilda yozilgan bo'lsa, nahotki, bir zamon va makonda yashab, ijod qilgan Jomiy va Navoiy bir mavzuda asar yozganlaridan boxabar bo'lishmagan bo'lsa. Bu borada Alisher Navoiyning ustozlari haqida yozgan satrlariga diqqat qiladigan va "Xamsat ul – mutahayyirin" asarini

kuzatadigan bo'lsak, Navoiy ustoz Jomiyning shu nomli asari haqida ma'lumot bermaganiga guhov bo'ldik. Demak, Alisher Navoiy ustoz Abdurahmon Jomiyning "Layli va Majnun" asari haqida xabardor bo'lmagan. Natijada, mavzusi bir xil bo'lgan dostonlar ko'zdan kechirilsa, ikki shoir qalamidan ikki yangi asar vujudga kelganini ko'ramiz.

Xullas, Abdurahmon Jomiy ham, Alisher Navoiy ham salafлари an'alaridan voz kechmagan holda, shu bilan birga shunchaki davom ettirmay, uni rivojlantirgani, "Layli va Majnun"dagi obrazlar tasvirini yanada takomillashtirgani bilan bog'liq masalalarni o'rganish, shubhasiz, adabiyotshunoslikni yangicha ilmiy qarashlar bilan boyitadi. Bu esa, o'z navbatida, ushbu ikki mutafakkir asarlari qiyosiga bag'ishlangan tadqiqotlar yaratilishi zaruratini kun tartibiga qo'yadi. Demak, Adabiy jarayonga tarixiy genetik yondashuv asosida kirishish muhim hisoblanadi. Zero, A.N.Veselovskiy aytganidek: **adabiyot tarixi – ijtimoiy fikr, madaniyat va fan tarixidir**, shoir shaxsiyatini esa ma'lum tarixiy sharoit shakllantiradi. Shoirning individuallik, shaxsiy tashabbus darajasini aniqlash uchun, dastavval uning ijodi nima bilan qurollangani tarixini kuzatish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyevning "Markaziy va Janubiy Osiyo: mintaqaviy o'zaro bog'liqlik. Tahdidlar va imkoniyatlar mavzusidagi xalqaro konferensiyadagi nutqi.
2. С. Нарзуллаева. Тема "Лейли и Меджнун" в истории литератур народов советского востока. Ташкент. Издательство "Фан" Узбекской ССР 1983
3. Е.Э.Бертельс. Избранные труды. Наваи и джами. Издательство "Наука". Москва: 1965
4. Г.И. Халлиева. «Лейли и Меджнун» Алишера Навои в интерпретации Е.Э. Бертельса
5. Gulnoz Xalliyeva "Qiyosiy adabiyotshunoslik" Toshkent «Akademnashr» 2020
6. Г.Ю.Алиев "Темы и сюжеты Низами в литературах народов востока". Издательство "Наука". Москва 1985
7. Абдусалом Адбукодиров. Амир Алишер Навоий ва тожик мумтоз шоирлари. Хужанд "Хуросон" 2007
8. Bertels Наваи и Джами. Издательство "Наука" Москва 1965
9. Т. Ахмедов. Алишер Навоийнинг "Лайл ива Мажнун" достони. Тошкент – 1965 й.
10. Shuhrat Sirojiddinov, Dilnavoz Yusupova, Olimjon Davlatov "Navoiyshunoslik" 1 – kitob darslik "Tamaddun" Toshkent 2018.
11. Аълохон Афсахзод. Мавлоно Абдурахмони Чоми – адиб ва тафаккури номи. Душанбе "Адиб" 2014.
12. Академические школы в русском литературоведении. – М.: Наука, 1975.
13. Internet materiallari.

UO'K 81-11

ONOMASTIK KO'LAM VA UNDA PRAGMATONIMLARNING O'RNI

S.M. Axmadaliyeva, oqituvchi, Qo'qon davlat pedagogika instituti, Qoqon

Annotatsiya. Maqolada onomastik ko'lam va unda pragmatonimlarning qo'llanilishi brend nomlarining shakllanishida salmoqli o'rin tutishi xususida fikr yuritilgan.

Kalit sozlar: pragmatonim, brend nomi, onomastik ko'lam, ishlab chiqarish, antroponimlar qisqartmalaridan, tovar belgisi

Аннотация. В статье также рассматривается роль ономастики который играет важную роль в формировании названий брендов.

Ключевые слова: pragmatonim, фирменное наименование, стилических средств, производство, аббревиатуры антропонимов, торговая марка

Abstract. The article discusses that the onomastics and pragmatonyms in it play an important role in the formation of brand names.

Key words: pragmatonym, brand name, stylistic devices, production, abbreviations of anthroponyms, trademark.

O'zbek onomastikasi doirasida pragmatonimlar maxsus to'planmagan, monografik tadqiq etilmagan. Hozirgi kunda amalda qo'llanayotgan barcha pragmatonimlarni zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida tadqiq etish dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Zero "milliy o'zligimiz timsoli, ma'naviyatimiz asosi bo'lgan ona tilimizga e'tibor yanada kuchaytiriladi". Shu ma'noda pragmatonimlarning leksik-semantik, nominatsion-motivatsion, etimologik, derivatsion, struktur, sotsiolingvistik va lingvokulturologik xususiyatlarini tadqiq etish, tasniflash hamda tavsiflash, shu

asosda o'zbek onomastikasini pragmatonimlarga doir ilmiy-nazariy qarashlar va amaliy talqinlar bilan boyitish soha oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Tildagi atoqli otlarni, ularning paydo bo'lishi, motivativ asoslarini, semantikasi, lisoniy strukturasini tilshunoslikning onomastika bo'limi tadqiq qiladi. Onomastika aslida grekcha so'z bo'lib, "nom berish san'ati" ma'nosini bildiradi. Onomastika til onomastikasi birliklarini tashkil qiluvchi har qanday atoqli otni lingvistik va sotsiolingvistik aspektda tadqiq qiladi.

Ma'lumki, har qanday millatning ma'naviyatini uning tili va o'ziga xos an'analaridan ayri holda tasavvur qilib bo'lmaydi. Nomlar ham muayyan xalqning millat sifatidagi o'ziga xosligini ko'rsatuvchi omillardan biri hisoblanadi. Ayni paytda ular o'sha xalqning lisoniy, tarixiy va madaniy boyligi hamdir. Nomlar ajdodlardan avlodlarga qoluvchi ma'naviy meros sifatida ham qadrlidir. Ular bir avloddan ikkinchi avlodga o'tar ekan, o'zi bilan birga o'sha xalqning lisoniy tamoyillari, madaniyati, ma'naviyati, tarixi haqidagi ma'lumotlarni ham olib o'tadi. Nomlar zahirida yashiringan ma'nolar bizga xalqning uzoq kechmishi, uning adabiyoti, san'ati, madaniyati, urf-odatlarini, tabiiy sharoitlari haqida aniq axborot beradi. Nomlar xalqning yaratuvchanlik qobiliyatini namoyon etadi. Zero, taniqli tilshunos N.Mahmudov ta'kidlaganidek, "Tilning taraqqiyotida uning sohibi mutlaqo hal qiluvchi rol o'ynaydi. Til o'z egasining inon-ixtiyori, e'tiqod-u ehtiyoji, aqliy-ruhiy salohiyati, tafakkur va taxayyul talablaridan tamoman muxtor holda takomil sari odim otish imkoniyatidan mahrumdir".

Atoqli ot bir xil predmet yoki hodisaning birini ajratib ko'rsatishga xizmat qiladigan ikkilamchi nom bo'lib, bunday otlar haqida turlicha qarashlar mavjud. Tilshunoslikka oid manbalarda atoqli otning matndan, nutq vaziyatidan uzilgan holda atash ma'nosiga ega bo'lmashligi, faqat kontekstda reallashishi, so'zning atoqli yoki turdosh ekanligi shu so'zni qurshab turgan so'z yordamida anglashilishi, bu jihatdan atoqli ot olmoshga o'xshab ketishi ta'kidlanadi. M.Mirtojiyev esa atoqli otlarning leksik ma'nosi haqida to'xtalib, shunday yozadi: "Atoqli otlar tushuncha ifodalamasligi haqidagi fikrlar to'g'ri. Buning uchun keltirilgan dalillar ham to'raligi bilan asosli. Undan ko'z yumib bo'lmaydi. Lekin u yerdagi "ma'nosi yo'q" degan fikrga qo'shilib ham bo'lmaydi. Chunonchi, u yo shaxs, yo joy, yo tashkilot, yo va h.lardan birini ifodalaydi. U faqat xususiy ifodaga ega. Lekin atoqli ot shu xususiy ifoda bergan ma'nosi bilan gap bo'lagi: ega, to'ldiruvchi, qaratqichli aniqlovchi va o'rin holi kabilardan biri vazifasini o'tay oladi. U tushuncha ifodalaganligi uchun, izohlab, tarjima qilib bo'lmaganligiga qaramay, sintaktik vazifa bajaradi. Shuning uchun uni leksik ma'noga ega, deb bemalol aytish mumkin. Yana uning nutq leksikasida mustahkam o'rni borligini esdan chiqarmaslik kerak".

Taniqli olim A.A.Reformatskiy o'z vaqtida atoqli va turdosh otlarni quyidagicha farqlashni taklif etgan edi: atoqli otlar birinchi navbatda nominativ funksiyaga ega, ya'ni muayyan predmetlarni, narsa-hodisalarni alohida nomlash uchun xizmat qiladi, turdosh otlar esa semasiologik, ya'ni ifodalovchi funksiyani bajaradi, ya'ni ular predmet, voqea-hodisalarni nomlash bilan birga, ular haqidagi tushunchani ham bildiradi.

O'zbek onomastikasining yetakchi tadqiqotchilaridan biri E.Begmatov atoqli ot va turdosh otni quyidagicha farqlaydi:

1. Turdosh otning leksik ma'nosi muayyan sinf (guruh) narsa (obyekt) haqidagi umumlashma tushuncha bilan bog'liq bo'lsa, atoqli ot ma'nosi yakka, individual (bir dona) obyekt bilan bog'liq bo'ladi.

2. Atoqli ot ma'nosi ensiklopedik ma'nodir va nomlanayotgan obyekt haqidagi turli xabarni o'zida mujassamlashtiradi, u xabar ko'pqirralidir.

3. Atoqli ot umumiy va individual ma'noga ega. Uning umumiy ma'nosi real qo'llanishdan tashqari, til sathidagi ma'nosidir. Individual ma'no esa atoqli otning real qo'llanishdagi ma'nosidir.

4. Turdosh otning lug'aviy ma'nosi obyekt bilan u ifodalayotgan denotat haqidagi tushuncha orqali bog'lansa, atoqli otning ma'nosi bevosita denotatning o'zi bilan bog'liqdir.

Atoqli otlar o'z tabiatiga ko'ra tilning g'oyatda turg'un, kam o'zgaruvchan, o'zga tillarga tarjimasiz beriladigan materialidir. Shu xususiyatiga ko'ra atoqli otlar tarixiy, lisoniy va nutqiy jihatdan ilmiy tadqiqot uchun eng ishonchli daliliy vosita bo'ladi.

Onomastik ko'lamni biror konkret tildagi atoqli otlarning umumiy hajmi, yig'indisi tashkil

qiladi. A.V.Superanskayaning fikricha, “Onomastik ko‘lam – bu muayyan xalq tilida real, taxminiy va xayoliy obyektlarni nomlash uchun qo‘llanadigan atoqli otlar majmuidir”. A.V.Superanskaya atrofida real va noreal (xayoliy) obyektlarni ifoda etadigan atoqli otlarni onomastik ko‘lam (onomastik majmua) tushunchasi ostida yoritar ekan, bu majmua tarkibiga kiradigan 19 tip atoqli otlarni keltirgan.

Onomastika sohasining periferiyasini ommaviy axborot vositalarining nomlari (gemeronimlar), faoliyat birlashmalari nomlari (ergonimlar), savdo belgilari (pragmatonimlar), bayramlar va boshqa tadbirlar nomlari (geortonimlar) va appelyativ-onimik belgilarga ega boshqa sohalar (razryad) tashkil etadi.

Onomastika periferiyasida atoqli otlarning ikki guruhi ajratiladi: pragmatonimlar – pragmatik faoliyat obyektlarining nomlari va ideonimlar – aqliy faoliyat obyektlarining nomlari. Ideonimlar jumlasiga geortonimlar – bayramlar nomlari, gemeronimlar – davriy matbuot organlarining nomlari, ortiononimlar – tasviriy san‘at (rangtasvir, grafika) asarlarining nomlari, dokumentonimlar – har xil turdagi hujjatlarning nomlari va boshqalar kiradi. Xrematonimlar – narsalar nomlari, poreyonimlar – transport vositalarining nomlari, oykonimlar – aholi punktlarining nomlari va boshqalar.

O‘zbek tilining onomastik ko‘lami nihoyatda murakkab va keng hajmli tushuncha sanaladi. O‘zbek tilidagi barcha makroko‘lam, mikroko‘lam va ko‘lamchalarga kiruvchi atoqli ot materiallarini sinchiklab to‘plash, ularning nominativ, motivatsion, funksional xususiyatlarini tadqiq qilish o‘zbek nomshunosligining dolzarb muammolaridan biridir. Bunday keng ko‘lamli tadqiqot onomastika sohasi uchun faqat nazariy emas, balki ulkan amaliy ahamiyat kasb etadi. Chunki bunday ilmiy ishning natijalari tilimiz lug‘at boyligining g‘oyat murakkab va serqirraligini namoyish qiladi, o‘zbek xalqi tarixi, madaniyati, ma‘naviyati hamda tilining teran ildizlarini chuqurroq anglab yetishimiz uchun boy material manbai bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbek tili onomastikasida tovar va mahsulotlarning atoqli otlari ham alohida semantik guruhni tashkil etadi. Pragmatonimlar muayyan bir tipdagi mahsulotlarni yakka lab atash orqali uni boshqa shunday mahsulotlardan farqlash kabi nominatsion vazifalarni bajaradi hamda o‘zida qimmatli tarixiy, ijtimoiy-siyosiy, sotsiolingvistik va lingvokulturologik ma‘lumotlarni tashishi bilan xarakterlanadi. Pragmatonimlar o‘zining denotativ (mahsulot xossalari belgisi sifatida), semantik (ichki shaklga ega so‘z sifatida), fonetik (tovush kompleksi sifatida) va stilistik (majoziy vosita sifatida) salohiyatini namoyon etgan holda, adresatga reklama sifatida ta’sir etadi. Pragmatonimlar atamasi ostida V.Podolskayaga ergashgan holda, inson faoliyatining pragmatik sohasida denotatsiyaga ega bo‘lgan shartli birlashtirilgan nominativ birliklar: uy-ro‘zg‘or buyumlari, mebellar, oziq-ovqat mahsulotlari nomlari va ovqatlanish joylari nomlari, kiyim-kechak nomlarini tushunamiz.

Mahsulot va tovar nomlarini ifodalovchi til birliklari – atoqli nomlar tilshunoslar tomonidan turlicha nomlanadi. Ilmiy manbalarda pragmonim, tovaronim, pragmatonim terminlari mahsulotlarning atoqli nomlarini ifodalash uchun qo‘llaniladi.

Pragmatonimlar ham bir nechta guruhlardan tashkil topadi: alkonimlar – alkohol mahsulotlari nomlari; mexanonimlar – texnika nomlari; parfyumonimlar – parfyumeriya mahsulotlari nomlari; chokonimlar – shokolad mahsulotlari nomlari; farmakonimlar – farmatsevtika mahsulotlari nomlari va boshqalar.

O.Kirpicheva o‘z nomzodlik dissertatsiyasida nima sababdan pragmonim, ktematonim, tovar belgisi, og‘zaki tovar belgisi, pragmatonim terminini tanlagani xususida to‘xtalib o‘tadi va qisqalik, grammatik jihatdan to‘g‘rilik, onomastik terminologiyaga mos kelishi bu nomni tanlash uchun asos bo‘lganini ta’kidlaydi.

Demak, pragmatonimlar onomastik ko‘lamda o‘ziga xos o‘rin tutadi va xalqning turmushi, yashash tarzi, moddiy va ma‘naviy hayoti haqida qimmatli ma‘lumotlar beradi. Pragmatonimlar ishlab chiqarilgan tovar, mahsulot yoki xizmatlarning nomini ifodalab, onomastik sistemaning tarkibiy qismlaridan biri sanaladi. Hozirgi globallashuv sharoitida mahsulot turlarining ko‘payishi, mahsulot nomlarining keng qo‘llanilishi, o‘zbek tiliga chet tillardan mahsulot nomlarining kirib kelishi bunday nomlarni tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etilishiga ehtiyojni vujudga keltirdi.

Pragmatonimlar, asosan, rus tilshunosligi vakillari tomonidan atroflicha tadqiq qilingan. O'zbek tilshunoslarining ayrim maqola va ilmiy izlanishlarida pragmatonim, brend nomi, nomlash (neyming) bo'yicha fikrlar keltirilgan, biroq pragmatonimlar monografik tadqiqot obyekti sifatida tahlilga tortilmagan.

Pragmatonimlar tilda turli funksiyalarni bajarish orqali mahsulotni ommaga tanitish, reklama qilish, bir turdagi mahsulotni boshqalaridan farqlash vazifalarini bajaradi.

Mahsulotlarni brendlash qadimiy tarixga ega jarayon sanaladi. Brendlar nafaqat mahsulotlarning nomi, balki ularning qonun bilan himoya qilinadigan boshqa jihatlarini ham o'z ichiga oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдуллаев Б. Х. Ўзбек реклама лингвистикаси: назария ва амалиёт: Филол.фан. бўйича фалсафа доктори дисс. – Андижон, 2020, –142 б.
2. Ахтямов А. Реклама матнларининг ўзбек, рус ва немис тиллари мисолидаги прагмалингвистик тахлили. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. –Фарғона, 2022.
3. Бурханова М. Креолизатив матнларнинг паралингвопоэтик тадқиқи. Филол.фан. бўйича фалсафа доктори дисс. –Фарғона, 2022. –150 б.
4. Горбаневский М.В. Лексико-семантический словообразовательный анализ русского ойконимии (Междуречья Оки, Москвы Нары) АКД, 1980 –168 с.
5. Исакова А.А. Прагматонимы современного русского языка как составляющая рекламного дискурса: лингво-когнитивная, семантическая, структурно-прагматическая характеристика: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. –Челябинск, 2012. – 46 с.
6. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. –М.: Наука, 1988. –С.96.
7. Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. –Тошкент: Фан, 2013. –Б.9.

UO'K 81-13

S.AYNIYNING “DOXUNDA” ASARIDA NUTQIY MULOQOTNING SOTSIOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI

B.A.Axtamova, tayanch doktorant, Navoiy davlat pedagogika instituti, Navoiy

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Sadriddin Ayniyning “Doxunda” asaridagi nutqiy muloqot shakllari, nutqiy muloqotning holati, nutqiy muloqotda lisoniy vositalardan foydalanishning sotsiopragmatik xususiyatlari o'rganilib, misollar orqali tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *nutqiy muloqot, ijtimoiy mohiyat, sotsiopragmatik xususiyatlar, nutqiy harakat, lisoniy vositalar.*

Аннотация. *В данной статье на примерах изучаются и анализируются формы речевого общения, состояние речевого общения, социопрагматические особенности использования языковых средств в речевом общении изучаются в работе Садриддина Айни “Дахунда”.*

Ключевые слова: *речевое общение, социальная природа, социопрагматические особенности, речевой акт, лингвистические средства.*

Abstract. *In this article, using examples, the forms of verbal communication, the socio-pragmatic features of the use of linguistic means in verbal communication are studied and analyzed in the work of Sadriddin Ayni “Dokhunda”.*

Key words: *speech communication, social nature, socio-pragmatic features, speech act, linguistic means.*

Nutqiy muloqot tushunchasi adresant va adresatlarning o'zaro nutqiy faoliyatini, muloqot vaziyatidagi kishilarning munosabatini ifodalaydi. Ayni vaqtda nutqiy muloqot tushunchasini nutqiy kommunikatsiya tushunchasi bilan atasak ham bo'ladi.

Sh.Usmanova nutqiy muomala haqida shunday yozadi: “Nutqiy muomala” terminida jarayonning bir tomonli bo'lishiga urg'u beriladi: u kommunikativ vaziyat qatnashchilaridan bo'lgan yo so'zlovchi (adresant), yo tinglovchi (adresat)ning nutqi yoki nutqiy reaksiyasini xarakterlovchi o'ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi” [1]. Sadriddin Ayniy qalamiga mansub “Doxunda” asarida kommunikantlarning nutqiy muloqotidan, nutqiy muomala shaklidan ular o'rtasidagi ijtimoiy farqlarning sotsiopragmatik jihatlarini ko'ramiz: – *Gulnor!..Gulnor!..Tez kel, bo'lmasa qo'lga tushamiz!*

Umidsizlangan otliq bu tovushni eshitish bilan otning chap sag'risiga bir qamchi urib, tovush eshitilgan tomon otildi. U fursatni o'tkazmay, miltiqni qo'lga oldi-da, tepkisiga barmoq qo'yib, tovush chiqargan odamga yaqinlashdi.

– Doxunda! Qo'llaringni ko'tar! Bo'lmasa u dunyoga ketdim deyaver! – dedi.

Doxunda deb atalgan kishining itoatdan bo'lak chorasi yo'q edi. Haqiqatdan qurolsiz bir odam, o'qlangan va otishga tayyor turgan miltiq qarshisida nima ham qila olardi! (14-bet)

Oddiy qurolsiz bir yigit va amaldor o'rtasidagi nutqiy muloqot vaziyatidan ijtimoiy qatlamlarning farqini sezamiz, lisoniy vositalarning tanlanishidan ham qurolsiz yigitga nisbatan past nazarda qarash, mensimaslik anglashiladi. “Doxunda” lisoniy atamasi asli qishloqlik, qishloqda yashaydigan kishi tushunchalarini ifodalasa-da, yuqoridagi muloqot vaziyatidan unga gunohkor qul kabi munosabatni bildirgan. Asarda ko'plab o'rinlarda kommunikantlar o'rtasidagi nutqiy muloqot jarayonida argon, jargon va boshqa xil ramziy so'zlardan foydalaniladi.

– Hujra eshigi taqillashi bilan Maxsum so'zdan to'xtadi.

– Xo'sh! – dedi Hayit eshikka qarab. Bu Buxoro madrasalari istilohicha, “Marhamat, kiravering”, – degan gap edi. Ammo taqillatuvchi bu so'zning ma'nosini tushunmagan bo'lsa kerak, eshikni ochmasdan takror taqillatdi.

– Marhamat, kiravering! – dedi hujra egasi. (149-bet)

Asarda xo'sh, marhamat, kiravering kabi jargonlarning antonimi ham qo'llanilgan:

Osh yeyilib bo'lgach, hujra eshigi taqilladi.

– Ruxsat yo'q, parhez! – dedi Bo'ri.

– Men madrasa so'fisi, – dedi taqillatgan kishi. – Madrasa darvozasi oldiga bir doxunda kelib, Isomiddin maxsumni so'rayapti, o'shani olib keldim.

– Xo'sh, doxundani qoldir. O'zing qaytib ket! Ro'xsat yo'q, parhez! – dedi yana Hayit. (160-bet)

Madrasa odati bo'yicha hujra eshigini taqillatgan kishi qabul qilinmasa, “parhez” so'zi bilan javob berilar edi (parhez so'zining asl ma'nosi turli ovqat yemaslik). Agar u kishi qabul qilinsa, “xo'sh” ovozi.

Eshitilsa-da, eshikni yana taqillatish madrasadagi ana shu jargon so'zning ma'nosini tushunmaslik bilan bog'liq” [2].

...Shu vaqtda zina boshidan tartibsiz oyoq sharpasi eshitilib, ikki mullani so'zdan to'xtatdi. Keluvchilar to'g'ri hujra eshigiga yaqinlashmoqda edilar.

Keluvchilarning biri madrasa odobiga rioya qilmay, eshikni taqillatmasdan ochib, bosh suqdi:

– Hayit bo'ri! Bu bir xum mayni ichib, mening haqimga duo qil! – dedi. Bu Nagbatxo'ja edi. (159-bet)

Bu o'rinda eshikni taqillatib kirish bilan bog'liq bo'lgan harakatni bajarilmaganligi madrasa odobini buzganini anglatadi. Bu harakatning bajaruvchisi ayni madrasaning bu qoidasini bilsa-da, eshitni taqillatmasligidan uning ichkaridagilar bilan yaqinligi va ulardan hayiqmasligini bildiradi.

Bizga ma'lumki, nutqiy muloqot so'zlovchi va tinglovchining faolligi bilan yuzaga keladi. So'zlovchi tinglovchiga ta'sir ko'rsatish uchun, maqsadini ifodalash uchun lisoniy va nolisoniy muloqotdan foydalanadi. Agar tinglovchi muloqot jarayonida passiv bo'lsa, muloqot yuzaga chiqmaydi.

...Shuning uchun Gulnor dastlab yasovulga yalinib-yolvordi:

– Yasovul janoblari! Sadag'angiz ketay, oyog'ing ostida poyandoz bo'lay! Azrimni eshiting, bu yigit begunoh, bechoradir... Uning to'g'risida har kim har nima degan bo'lsa, yolg'on, bo'xton. Buni qo'yib yuboring! Ilohi, bolalaringizning orzu-havasini ko'ring!

Ammo yasovul bir qizning yalinib-yolborishidan yumshaydigan kishilardan emasdi. Boshqa xotin shunday iltimos qilganda, uning javobi bir necha qamchi urish bo'lardi, Gulnorning go'zalligiga maxliyo bo'lgan yasovul bunday muomala qilmadi. (16-bet)

Yuqoridagi nutqiy muloqot jarayonidan so'zlovchining tinglovchiga ta'sir ko'rsatish, o'z fikrini bildirishi va tinglovchidan kutilgan javobni olmaganini ko'rishimiz mumkin. So'zlovchi ma'lum qoidalar va nutqiy muomalaga amal qildi, ammo tinglovchi ular o'rtasidagi ijtimoiy farqlar sabab javob qaytarmadi. Bunday nutqiy vaziyatda nutqiy samaradorlik yuzaga chiqmaydi, chunki bir-

birini tushunishga intilish va o'zaro nutqiy hamkorlik yuqoridagi parchada kuzatilmadi. Bunday nutqiy vaziyatda ziddiyatlar ham kelib chiqishi mumkin.

“Haqiqatan ham biz muloqot jarayonida bir-birimizni qadrlashga, istaklarimizni qondirishga harakat qilamiz. Ammo istak har doim ham haqiqatga aylanavermaydi, chunki har qanday munosabat, hamkorlik jarayonida tomonlar yutug'i bir xilda bo'lishi qiyin masaladir. Birov yutishi uchun ikkinchi tomon oz miqdorda bo'lsa ham, yutqazmog'i darkor. Suhbatdoshlarning bir unchalik istamayotgan ma'lumotni, xabarni eshitishga to'g'ri keladi, ikkinchisining iltimosi (talabini) rad etishga majbur bo'ladi...” [3]

“Doxunda” asarining sotiopragmatik tadqiqi davomida kommunikantlarning ijtimoiy roli, ijtimoiy mavqeyi nutqiy muloqotning xarakterli ko'rinishi sifatida gavdalanadi. Asardagi adresant va adresatlarni ma'lum ijtimoiy guruhlariga bo'lishi, ijtimoiy tabaqalanish kabi muammolar bilan ham sotiopragmatik tadqiqotlar davomida o'rganamiz.

Hozirgina kelib, ho'kizlarni qantarib, korjomasini boshiga qo'yib, molxona oldidagi supachada cho'zilib yotgan qo'shchi, keluvchining yo'talini eshitib, u tomonga bir qaragach, korjomasini boshiga moslab yana yotdi.

– Sobir! Sobir! – dedi kelgan odam norozi ohang bilan.

– Labbay! – dedi sarosimalik bilan boshini ko'targan qo'shchi.

– Mening uyimga uxlagani keldingmi? Qo'shga borayotganingda, “kelgach xirmonga bor” degan edim-ku! Bo'yning uzilgur, gapimni unutibsan-da! Xirmon boshidagilarning bari o'g'ri, qarab turmasang, bug'doyini uylariga tashib ketadilar. (29-bet)

Yuqoridagi xo'jayin va xizmatkor nutqidan ham ko'rinadiki, ijtimoiy tabaqalanish kommunikantlarning nutqidagi lisoniy birliklar orqali ham biladi. Xo'jayin o'z xizmatkoriga nisbatan ochiq-oydin, tortinmasdan gapiradi. Xizmatkor nutqida esa charchab, horigan bo'lishiga qaramay, “labbay” degan undov orqali uning itoatkorligi seziladi. Sadridin Ayniyning “Doxunda” asarida, balki “Qullar” asarida ham ijtimoiy guruhlanish, ijtimoiy tabaqalanish o'rinlari kommunikantlar nutqida ko'rinadi.

– Senga bir balo bo'ldimi? – dedi xo'jayin yana achchiqlanib. – Men senga xirmon boshiga bir desam, sen ichkari hovliga kirayotibsan!

– Uydan non so'ray, shu choqqacha tuz totganim yo'q.

– Xirmon boshidagilarning nonlaridan yeyaverasan. Ular o'z nonlarini yeydi, deb o'ylama, mening bug'doyimdan o'g'irlab non yopishadi. (29-bet)

Mazkur nutqiy vaziyatda adresant (xo'jayin) suhbatdoshiga tanlash imkonini bermaydi va hurmat tamoyiliga amal qilmaydi. Bundan ko'rinadiki, sotiopragmatikada hurmat tamoyili turli kommunikantlar o'rtasida har xil tahlil qilinadi. Xo'jayinning ijtimoiy mavqeyi hurmat qilinadi va uning so'zlari e'tirozsiz qoldiriladi.

...Men har bir ishni bajarolganimdan, har bir ishda ham sersut tomonni, ham bekni rozi qila olganimdan, bir kun ham ishsiz qolmayman. Janjallarda fuqarolardan undirib oladigan yog'li xizmatonadan boshqa, bekning o'zlari ham goh-goh bunday (u yana o'zining to'nini ko'rsatdi) in'omlar bilan kaminani mamnun qiladilar.

Alimardonbek gapini tugatib, suhbatdoshining yuz-u ko'zlariga diqqat bilan qarab, so'zlarining qanday ta'sir qilganini anglamoqchi bo'ldi. (30-bet)

Ushbu nutqiy vaziyatda so'zlovchi axborotni yetkazibgina qolmay, uning tinglovchiga qanday ta'sir ko'rsatganini kuzatadi va uni bu narsaga ishontirish uchun noverbal vosita orqali “to'n”ga ishora qiladi. Pragmatikada esa bunday nutqiy harakat perlokutiv akt nomi bilan yuritiladi.

Shu vaqtda xo'jayinning o'g'ilchasi Dilovar supa yoniga kelib, otasiga:

– Menga qandolat bering! – dedi.

Xo'jayin qovog'ini solib, ko'zlarini olaytirib:

– Bu amaking sartarosh, ustara bilan qayroqlarini olib kelinglar, darrov qochmasang, bir ish qilib qo'yadilar, – dedi.

Dilovar “sartarosh” so'zini eshitishi bilan qandolatdan voz kechib, chirillab hovliga qochib ketdi. (30-bet)

Bu nutqiy vaziyatda qandolat istab borgan bolaning birgina “sartarosh” so‘zi orqali niyatidan qaytganini ko‘ramiz. “Sartarosh” leksemasi orqali soch oldirishidan emas, “bir ish qilib qo‘yishi” sunnat qilinishidan qo‘rqishi “chirillab” qochishidan ham seziladi. Demak, nutqiy muloqot jarayoni yosh bolalar uchun ham ma‘lum darajada tushunarli bo‘ladi.

Sadriddin Ayniyni “Doxunda” asari orqali nutqiy muloqot vaziyatining qator qirralari kuzatishimiz, tahlil qilishimiz mumkin. Zero, ustoz Ayniy asarining sotsiopragmatik jihatlarini qancha tadqiq qilganimiz sayin, til imkoniyatlaridan naqadar unumli foydalanganini ko‘zimiz va uning asarlari til xususiyatlarini kengroq, chuqurroq anglaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Usmanova Sh., Bekmuhammedova N., Iskandarova G. Sotsiolingvistika. – Toshkent: Universitet, 2014. – B. 29.
2. Safarov Sh., Toirova G. Nutqning etnisotsiopragmatik tahlili asoslari. – Samarqand, 2007. – B. 17.
3. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent, 2008. – B. 169.
4. Sadriddin Ayniy. Asarlar. Sakkiz tomlik. Doxunda. – Toshkent, 1964.

UDC 811.112.2

CATEGORY OF NUMBER IN GERMAN LANGUAGE

G.S. Azamatova, PhD student, Samarkand State University, Samarkand

Annotatsiya. Ushbu maqolada sonning grammatik kategoriyasining ma'nosi va tarkibi muhokama qilinadi. Nemis tilida son kategoriyasi birlik va ko'plikdan iborat. Bu turkum ot, fe'l, artikl, sifat va olmoshlar guruhi bilan ifodalanadi.

Kalit so'zlar: son, miqdor, birlik, ko'plik, ot, fe'l, sifat, artikl, olmosh

Аннотация. В данной статье рассматривается значение и состав грамматической категории числа. В немецком языке числовая категория состоит из единственного и множественного числа. Эта категория представлена группой существительных, глаголов, артиклей, прилагательных и местоимений.

Ключевые слова: число, количество, единственное, множественное число, существительное, глагол, прилагательное, артикль, местоимение.

Abstract. In this paper, the meaning and composition of the grammatical category of number is discussed. In German, the number category consists of singular and plural. This category is represented by a group of nouns, verbs, articles, adjectives and pronouns.

Key words: number, quantity, singular, plural, noun, verb, adjective, article, pronoun.

Introduction. Grammatical category refers to a set of specific syntactic properties of words that can cause those words and/or other related words to change in form for grammatical reasons (ensuring agreement between words). The various kinds of grammatical categories include the following: number, definiteness, tense and aspect, case, person, gender and mood.

Materials and methods. The grammatical number (in German: *Numerus*) indicates the quantity of something. The German language distinguishes between the quantity one (the singular) and every larger amount (the plural). To use nouns, verbs, adjectives, articles, and pronouns correctly, it is essential to know the correct count.

Compare the following example sentences that display the number in German grammar:

- On the one hand, the number can mean **singular**:

○ „Das **Haus** ist schön.“ (The house is beautiful.)

▪ noun

○ „Ich **gehe** ins Schwimmbad.“ (I'm going to the swimming pool.)

▪ verb, 1st person singular

○ „Dies ist ein **großer Apfel**.“ (This is a big apple.)

▪ adjective

○ „Das **Buch** ist sehr spannend.“ (The book is very exciting.)

▪ article

○ „Er hat sehr viel **Geld**.“ (He has a lot of money.)

- pronoun
- On the other hand, it can also express the **plural**:
 - „*Die Häuser sind schön.*“ (The houses are beautiful.)
- noun
 - „*Wir gehen ins Schwimmbad.*“ (We're going to the swimming pool.)
- verb, 1st person plural
 - „*Dies sind große Äpfel.*“ (These are big apples.)
- adjective
 - „*Die Bücher sind sehr spannend.*“ (The books are very exciting.)
- article
 - „*Sie haben sehr viel Geld.*“ (They have a lot of money.)
- pronoun

das Wort – die Wörter oder die Worte

There is a difference in meaning in the High German language: “die Wörter” refer to the word as a statement, while “die Worte” refer more to the grammatical meaning of “Wort”.

While the inflectional ending of a German article or adjective depends on gender, number and case, i.e. three unit categories combined (“fusion”), in nouns the suffixes may appear one after the other (“agglutination”). The actual stem can be followed by substantive derivational morphemes, each of which has a fixed gender, and a plural suffix can be added to this, after which there can at most be a dative suffix.

- Specifically, the following linguistic means are used to form plurals in the German language:
 1. additive-agglutinating (namely the suffixes -e, -er, -(e)n and -s, see table)
 2. modifier (namely umlaut: the stomach – the stomachs)
 3. morphosyntactic (namely the article distinction for zero plurals: the carriage – the carriages).

• The following table provides an overview of the plural formation of inherited words and loan words:

Pluralmorph	Masculina		Feminina		Neutra	
	without Umlaut	with Umlaut	without Umlaut	with Umlaut	without Umlaut	with Umlaut
-e	<i>Hund – Hunde</i>	<i>Turm – Türme</i>	<i>Wildnis – Wildnisse</i>	<i>Hand – Hände</i>	<i>Jahr – Jahre</i>	<i>Floß – Flöße</i>
-er	<i>Geist – Geister</i>	<i>Wurm – Würmer</i>	<i>-/-</i>	<i>-/-</i>	<i>Ei – Eier</i>	<i>Amt – Ämter</i>
-(e)n	<i>Bauer – Bauern</i>	<i>-/-</i>	<i>Tafel – Tafeln</i>	<i>Werkstatt – Werkstätten</i>	<i>Ohr – Ohren</i>	<i>-/-</i>
-s	<i>Kakadu – Kakadus</i>	<i>-/-</i>	<i>Boa – Boas</i>	<i>-/-</i>	<i>Radio – Radios</i>	<i>-/-</i>
-Ø	<i>Bürger – Bürger</i>	<i>Vater – Väter</i>	<i>Peperoni – Peperoni</i>	<i>Mutter – Mütter</i>	<i>Messer – Messer</i>	<i>Kloster – Klöster</i>

Relationship between gender and plural

Jacob Grimm found that plural formation generally depends on the gender of the word and usually:

- Masculine the ending -e
- Neutra the ending -er
- Feminine the ending -(e)n

receive. The distribution of the individual allomorphs is morphologically determined, i.e. i.e., no general rule can be given with which one could infer the plural from the appearance of the singular. Only the choice between -n and -en is phonetically determined.

Double forms in the plural formation

Sometimes different plural forms of a word exist, for example

Das Wort – die Wörter, die Worte

Special plural forms of foreign words

Words from technical languages sometimes have unusual plural forms, which are due to the foreign origin of these words. The German plural ending -e or -en sometimes appears here:

das Visum – die Visa

das Praktikum – die Praktika

das Universum – die Universen

das Antibiotikum – die Antibiotika

die Sphinx – die Sphingen oder die Sphinxen

der Pharaon – die Pharaonen

der Embryo – die Embryonen oder die Embryos

der Kibbuz – die Kibbuzim oder die Kibbuzen

der Seraph – die Seraphim oder die Seraphe

der Kodex – die Kodizes (oder: der Codex – die Codices)

der Index – die Indizes (oder die Indices)

• *der Appendix – die Appendixe oder die Appendizes*

Plural restrictions

Units of measurement and quantity designations

For units of measurement, quantity names, currencies and the like that are masculine or neuter, no plural is used in numerical statements. Examples: *100 Gramm, 30 Grad Wärme, 5 Prozent, 100 Euro; but: 5 Meilen, 10 Rupien* (Feminina). This also applies to some nouns that take a plural form in other contexts: *zwei Glas Wein, drei Fass Bier, drei Maß Bier, fünf Blatt Papier, zehn Schuss Munition, dreißig Mann Verlust, ein zwei Faust großes Erzstück*. Compare, on the other hand, feminine like *wie zwei Flaschen Wein, zwei Dosen Tomaten* and time information in all genres such as *zehn Minuten Pause, fünf Stunden Zeit, drei Tage Urlaub, viele Jahre Arbeit*. Ultimately, the assignment to the singular or plural form must remain unclear *vier Teller Suppe*.

Singulare tantum and plurale tantum

Besides the nouns that can be used regularly in both grammatical numbers, some exceptions exist. Nouns that can appear either only in the singular or plural are called **singulare** or, respectively, **plurale tantum**. Compare the following examples:

1. **Singulare tantum**; some examples of nouns that exist only in the singular:

- *das Fleisch* (meat)
- *der Ärger* (trouble)
- *das All* (space)
- *der Schnee* (snow)
- *der Frieden* (peace)
- *der Hunger* (hunger)
- *der Urlaub* (holiday)
- *das Glück* (luck)

In summary, in German, the number category exists in a variety of word groups, including nouns, verbs, adjectives, articles, and pronouns.

REFERENCES:

1. Adamzik, Kirsten. *Sprache: Wege zum Verstehen*, Tübingen/Basel: Francke, 2001.
2. Duden. *Die deutsche Grammatik. Band 4*. Dudenverlag, Mannheim, 2009.
3. Eisenberg, Peter. *Grundriß der deutschen Grammatik*, 2 Bde, Stuttgart: Metzler, 1998.
4. Ernst, Peter. *Einführung in die synchrone Sprachwissenschaft*, Wien: Verlag Edition Praesens, 1999.
5. Heidolph, Karl E./Flämig, Erich/Motsch, Wolfgang. *Grundzüge einer deutschen Grammatik*, Berlin: Akademie-Verlag, 1984.
6. Zifonun, Gisela/Hoffmann, Ludger/Strecker, Bruno. *Grammatik der deutschen Sprache*, Berlin: De Gruyter, 1997.

BILINGVAL TEZAURUS YARATISHDA MUAMMO VA QIYINCHILIKLAR. O'ZBEK VA INGLIZ TILLARDAGI FE'LLARNING VALENTLIK MUNOSABATI MASALALARI**L.J.Babajanova, tayanch doktorant, Urganch davlat universiteti, Urganch**

Annotatsiya. Mazkur maqolada bilingval tezaurus va uni yaratish muammolari, o'zbek va ingliz tillaridagi so'zlarning valentlik munosabatlari, bilingval tezaurus yaratishda nimalarni hisobga olish kerakligi haqida tavsiya va ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Shuningdek, ikki tilli tezaurus yaratishda o'zbek va ingliz tillaridagi valentlik munosabati tushunchasi va ushbu terminni bilingval tezaurus yaratishdagi vazifasi va o'rni atroflicha yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: bilingval tezaurus, kompyuter leksikografikasi, valentlik munosabati, tezaurus, tilshunoslik, sinonim, antonim, ontologiya.

Аннотация. В данной статье приведены рекомендации и информация о проблемах создания билингвального тезауруса, валентные взаимосвязи между словами на узбекском и английском языках, а также о том, что следует учитывать при создании билингвальной тезаурус. Также подробно рассмотрено понятие валентности в узбекском и английском языках при создании билингвальной тезаурус и роль этого термина в создании билингвальной тезаурус.

Ключевые слова: двуязычный тезаурус, компьютерная лексикография, валентные отношения, тезаурус, лингвистика, синоним, антоним, онтология.

Abstract. This article provides recommendations and information of the problems of creating bilingual thesaurus, valence relations of the words in Uzbek and English languages taking into account in the creation of bilingual thesaurus. Furthermore, the concept of valence relations in Uzbek-English languages and the role of this term in the creation of bilingual thesaurus are detailed.

Keywords: bilingual thesaurus, computer lexicography, valence relations, thesaurus, linguistics, synonym, antonym, ontology.

Hozirgi kunda tilshunoslikda kompyuter lingvistikasi, kompyuter leksikografiyasi, korpus lingvistikasi kabi birmuncha yangi va nisbatan chuqur o'rganilmagan sohalarga bo'lgan talab oshdi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan yondashsak, kompyuter lingvistikasining paydo bo'lishi bugungi kunda fanning bir qancha muammolariga yechim topish imkoniyatini beradi. Kompyuter texnologiyalarini tilshunoslikning ilmiy-nazariy, falsafiy muammolari: til va nutq, sistema va struktura, semiotika, sintagmatika va paradigmatica, tipologiya, lug'atshunoslik kabi muhim hamda murakkab masalalari bo'yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarda qo'llashning ijobiy tomonlariga tayangan holda korpus lingvistikasi sohasi yaratildi. Kompyuter va korpus lingvistikasi bir-biriga o'xshash va ba'zi hollarda bir xil degan noto'g'ri qarashlar uchrab turadi. 20-asrning 90-yillari birinchi yarmida korpus tilshunosligi til to'g'risidagi fanning alohida qismi sifatida shakllandi. Shu bilan birga, u kompyuter tilshunosligi bilan yaqindan hamkorlik qiladi, uning yutuqlaridan foydalanadi va, o'z navbatida, uni boyitadi [1].

Zamonaviy tilshunoslikda tezauruslar juda ko'p va ularning eng mashhurlari ko'pincha ingliz tilida, masalan Wordnet, Eurowordnet, Cambridge, Collins, Roget's international thesaurus va boshqalar. Xususan, Wordnet ingliz tilining yirik leksik ma'lumotlar bazasi hisoblanadi. Otlar, fe'llar, sifatlar va ravishlar, kognitiv sinonimlar (sinsetlar) to'plamlariga bo'linadi, ularning har biri o'ziga xos tushunchani ifoda etadi. Sinsetlar nazariy-semantik va leksik orqali o'zaro bog'lanadi. Shuningdek, Wordnet o'z ichiga juft so'zlar, iboralar, shevaga xos so'zlar va so'z birikmalarini ham oladi, so'z esa uning eng kichik tarkibiy qismi hisoblanadi. Wordnet so'zni kichik ma'noviy bo'laklarga bo'lib o'rganishni nazarda tutmaydi, aksincha o'sha so'zga aloqador bo'lgan boshqa so'zlarni tahlil qiladi [2]. Sinset — ma'lum bir kontekstda o'zaro bog'lanishi mumkin bo'lgan bir xil ma'noga ega so'zlar to'plami. Masalan, “automobile; auto; car; machine; motorcar; vehicle” kabi so'zlar o'zaro sinset tushunchalar hisoblanadi, chunki ular aynan shu tushunchani nazarda tutish uchun qo'llaniladi [3].

Bilingval tezaurus yaratishda ingliz va o'zbek tillarida mavjud bo'lgan valentlik munosabatlarini tushunish va to'g'ri tahlil qilish, sinonim va antonimlar ro'yxatini to'liq va aniq yaratishda qo'l keladi. Bilingval ya'ni ikki tilli tezaurus yaratish bu ikki tildagi mavjud bo'lgan lingvistik va madaniy farqlar o'rtasida ko'prik vazifasini bajaruvchi murakkab vazifalardan biri hisoblanadi. Bilingval tezaurus til o'rganuvchilar, tarjimonlar va tadqiqotchilar uchun qimmatli manbalardan biri bo'lsa-da, uni yaratish muammosi va ushbu jarayondagi qiyinchiliklar tilshunoslikda hamda kompyuter lingvistikasi sohasida hamon aktual vazifalardan biri bo'lib kelmoqda. Ushbu maqolada ikki tilli tezaurus yaratishda duch kelinadigan ba'zi umumiy muammolar o'rganib chiqiladi va ularni bartaraf etish uchun yechimlar taklifi muhokama ostiga olinadi. Avvalambor, bilingval tezaurus yaratishdagi eng keng tarqalgan muammolarni ko'rib chiqaylik:

1. Tillarning leksik tuzilishidagi farqlar:

Ikki tilli ya'ni bilingval tezaurus yaratishdagi asosiy qiyinchiliklardan biri o'rganilayotgan ikki tilning leksik strukturasidagi farqlarni o'rganish va qiyoslashdir. Turli tillarda so'z tartibi, morfologik jarayonlar va sintaktik shakllar turlicha bo'lishi mumkin, bu esa so'z va tushunchalarga to'g'ridan-to'g'ri mos keluvchi ekvivalentlarni topish jarayonini birmuncha qiyinlashtiradi.

2. Madaniyatlararo qarama-qarshiliklar va kontekstual farqlar:

Har bir til o'sha xalqning madaniyati, urf-odatlar va an'analar bilan chuqur chambarchas bog'liq bo'lib, ayrim madaniyatga doir so'zlar ko'pincha boshqa tilda to'g'ri va aniq mos keluvchi ekvivalentlarga ega bo'lmasligi mumkin. Bu esa o'z navbatida, bilingval tezaurus yaratishda qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin, chunki ba'zi so'zlarni bir tildan boshqa tilga o'g'irganda aniq tarjimalari yoki sinonimlarini topish mushkul masala.

3. Mintaqaviy va dialektal ya'ni shevaga xos xilma-xilliklar:

Tillar va ulardagi elementlar mintaqalar va dialektlarda sezilarli darajada farq qilishi mumkin, bu esa, o'z navbatida, lug'at, talaffuz va foydalanishdagi farqlarni keltirib chiqaradi. Turli tillarning lingvistik o'zgarishlaridan kelib chiqadigan va lingvistik talablarga javob beradigan ikki tilli tezaurus yaratish birmuncha qiyin ish bo'lishi mumkin, chunki bu narsa keng qamrovli tadqiqotlar, chuqur izlanishlar va mintaqalararo tillarning o'zaro farqlarini mukammal bilishni talab qiladi.

4. Ma'lumotlar aniqligini muntazam ravishda ta'minlash:

Til doimo rivojlanib boradigan, hech qachon harakatdan to'xtamaydigan murakkab jarayon, tilda vaqt o'tishi bilan yangi so'z, so'z birikmlari, ibora va birliklar paydo bo'ladi. Bilingval tezaurusning to'g'riligi, aniqligi, zamonga mosligi va dolzarbligini saqlab qolish uchun, tildan foydalanishdagi madaniy tendentsiyalarning o'zgarishlarini aks ettirish uchun tezaurus yaratishda doimiy yangilanishlar va qayta ko'rib chiqishlar talab etiladi. Yana ham aniqlashtiradigan bo'lsak, bilingval tezaurusning ma'lumotlar bazasini zamonga mos ravishda har doim tahrirlash, qayta ko'rib chiqish va yangilash zarur bo'ladi.

Endi esa keling yuqorida keltirilgan qator muammolarga yechim bo'la oladigan fikrlar bilan bo'lishamiz. Eng birinchi muammoga tavsiya qilinadigan yechim sifatida ikki til o'rtasidagi kontseptual jihatdan o'zaro ekvivalent bo'lgan so'z va iboralarni aniqlash uchun semantik xaritalash usullaridan keng foydalanish taklif qilinadi. Semantik xarita - bu o'zaro bog'liq so'zlar va iboralarni grafik tartibga solish yoki tarmoqlash orqali turkumlangan ma'lumotlarning grafik chizmasini yaratish. Boshqa tomondan, semantik xaritalash - bu vizual tasvirlar orqali atamalarni tezda aniqlash va eslab qolish orqali talabalarning bilimlari va lug'at boyligini kengaytirish strategiyasidir. Semantik lug'at xaritasi orqali o'rganilayotgan notanish so'z bilan bog'liq atamalarni tezda aniqlab, yodlab olish mumkin. Bu ikkala tildagi so'zlarning ma'nosi va qo'llanilishini tahlil qilishni o'z ichiga oladi [4].

Keyingi tadbiriq qilinadigan yechim tezaurus foydalanuvchilariga har ikki tildagi so'zlarning xilma-xilliklari va o'zaro munosabatlarini tushunishga yordamlashish uchun so'zning kontekstdagi ma'nosidan kelib chiqqan holda izohlar berish va madaniyatga xos bo'lgan so'zlar haqida tasavvurga ega bo'lishlari uchun esa so'zni alohida ifodalab tushuntirish tavsiya qilinadi. Bu esa madaniyatlararo tushunishni kuchaytiradi, tarjima sifatini oshirishga ko'maklashadi va madaniyatlararo muloqotni osonlashtiradi.

Turli xil tilda so'zlashuvchi foydalanuvchilarning talablaridan kelib chiqqan holda ularning bilingval tezaurusdan foydalanish jarayonini qulaylashtirish maqsadida ikki tilli tezaurusga bir nechta

tillarda madaniyatga xos so'zlar va birliklar, dialektal shakllar va iboralar qo'shilsa, tezaurus yaratishdagi tillararo va madaniyatlararo dialektal farqlar va tafovutlarni aniqlash birmuncha bartaraf qilingan bo'lardi. Mintaqaviy farqlarni aniqlash va tushuntirish uchun o'sha so'zning izohlari yoki ta'riflari berilishi va kontekstdagi ma'nosi izohlanishi ham ushbu muammoning yechimiga chora bo'lishi mumkin.

So'ngida keltirilgan masalaning yechimi esa tillarning bazasini muntazam uzluksiz ravishda tahrirlash va yangilab borish ya'ni tilshunoslar, ona tilida so'zlashuvchilar, tarjimonlar va boshqa foydalanuvchilarning fikr-mulohazalarini hisobga olgan holda, bilingval tezaurusning ma'lumotlar bazasini doimiy yangilash va qayta ko'rib chiqishni tizimli ravishda yo'lga qo'yishdir. O'zbek va ingliz tillaridagi o'zgarishlarni muntazam ravishda kuzatib borish va tezaurusning zamonga mos va dolzarb bo'lishini ta'minlash uchun zarurat tug'ilganda mazkur tillardagi yangi paydo bo'lgan so'z va iboralarni kiritish ham talab qilinadi.

Ushbu qismda bilingval tezaurus yaratishda fe'l so'z turkumidagi so'zlarning ayrim jihatlariga e'tibor qaratib o'tamiz. O'zbek va ingliz tillari uchun bilingval tezaurus yaratishda har ikki tildagi mavjud fe'llarning valentlik munosabatlarini hisobga olish to'g'ri sinonimlar ro'yxatini va unga bog'liq hamda aloqador bo'lgan boshqa so'zlar ketma-ketligini tuzishda muhim ahamiyatga ega. Xo'sh, bunday tezaurus yaratishda ikki tilning valentlik munosabatlarini qanday ko'rib chiqish mumkin:

1. Valentlik shakllarini aniqlash.

Bunda o'zbek va ingliz tillaridagi fe'llarning valentlik shakllari tadqiq qilinadi va o'rganiladi. Misol uchun, fe'llarning o'timli yoki o'timsiz shakllari va fe'llarning umumiy strukturasi kabilar aniqlanadi.

2. Sinonimlar ro'yxatini tuzish.

Fe'llarning sinonimlar ro'yxatini tuzishda ularning valentlik munosabatlarini ham hisobga olish zarur. Masalan, ingliz tilidagi fe'l o'timli fe'l bo'lsa, o'sha fe'lning o'zbek tilida ham to'ldiruvchi bilan bog'lanadigan ekvivalentini topishga harakat qilish kerak.

3. Misollar keltirish.

O'sha so'zning kontekstda qo'llanishi haqida foydalanuvchida tasavvur uyg'otish uchun so'zning har bir sinonimlarini gapda misollar bilan tasvirlash va izohlash zarur. Keltirilgan misollar har ikki tildagi fe'llarning valentlik shakllarini aks ettirishi kerak.

4. Tillardagi valentlik munosabatlaridagi farqlarga va o'zgarishlarga e'tibor berish.

Tillar o'rtasida fe'lning valentlik munosabatlari bir-biridan tubdan farq qiladi, bu tabiiy holat, masalan, fe'l bir tilda o'timli bo'lsa, ikkinchisida o'timsiz bo'lishi mumkin, tildagi bunday tafovutlarga aniqlik kiritish uchun tushuntirish yoki izohlar berish zarur.

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, ingliz va o'zbek tillarining valentlik munosabatlarini hisobga olgan holda bilingval tezaurus yaratish til o'rganuvchilar va har ikkala tildagi foydalanuvchilar uchun aniq va foydali ma'lumotlar taqdim etish imkoniyatini yaratib beradi. Bu farqlar va o'xshashliklarni tahlil qilish orqali tilshunoslar va til o'rganuvchilar ikkala til haqida chuqurroq tasavvurga ega bo'lishlari, tarjima va o'zaro tillararo muloqot borasida malakasini yanada oshirishlari mumkin. Kelgusida, o'zbek va ingliz tillaridagi valentlik munosabatlari bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlar inson tilining boy va xilma-xilligi, shuningdek, lingvistik tizimning umumiy tub tamoyillariga oydinlik kiritishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jurayeva M.B. Korpus lingvistikasining asosiy xususiyatlari, Namangan УДК 374 «Экономика и социум» №5(96)-2 2022. 119.
2. Felbaum Ch. Wordnet an electronic lexical database, The MIT press Cambridge, Massachussets, London England, 1998. 4-5.
3. Dans P.V. WordNet, EuroWordNet and Global WordNet Piek Vossen Dans Revue française de linguistique appliquée, 2002/1 (Vol. VII). 27-38
4. Morales J. What is semantic map?, www.mindonmap.com 2022.
5. Abduraxmonova N. Z. Korpus lingvitikasi (darslik), Toshkent, 2023.

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF ONOMASTIC UNITS AND POINTS OF DEVELOPMENT IN FICTION

P.T.Babayeva, teacher, Baku Slavic University, Baku

Orchid ID: 0009-0005-5962-5974

Annotatsiya. Onomastika fan sifatida turli fanlar chorrahasida joylashgan. U tarix, geografiya, madaniyatshunoslik, sotsiologiya, psixologiya, tilshunoslik va boshqa ko'plab fanlardan ma'lumotlarni birlashtiradi. Bu tadqiqotchilar uchun ayniqsa jozibador qiladi. So'z, belgi, belgi, til birligi - bularning barchasini ma'lum nuqtalarda nom deb hisoblash mumkin. Biroq, onomastikaning tadqiqot ob'ekti faqat tegishli nomlardir. Maxsus nomlar barcha nutq uslublari uchraydi: badiiy adabiyot tilida (adabiy onomastika), publitsistik, ilmiy, rasmiy ish va maishiy uslubda. Bu uslublarning har birida onomastik birliklarning barcha shakllarini uchratish mumkin. Maqolada onomastik birliklarning kam qo'llaniladigan shaklining lingvistik tahlili kiritilgan.

Kalit so'zlar: poetik onomastika, zoonim, ktematonim, kosmonim, gidronim

Аннотация. Ономастика как наука находится на стыке различных дисциплин. Он сочетает в себе информацию из истории, географии, культурологии, социологии, психологии, лингвистики и многих других наук. Это делает его особенно привлекательным для исследователей. Слово, знак, символ, языковая единица — все это в определенных моментах можно считать именем. Однако объектом исследования ономастики являются только имена собственные. Специальные имена встречаются во всех стилях речи: в языке художественной литературы (литературная ономастика), публицистическом, научном, официально-деловом и бытовом стиле. В каждом из этих стилей можно встретить все формы ономастических единиц. В статье проводится лингвистический анализ редко употребляемой формы ономастических единиц.

Ключевые слова: поэтическая ономастика, зооним, ктематоним, космоним, гидроним.

Abstract. Onomastics as a science is at the intersection of various disciplines. It combines information from history, geography, cultural studies, sociology, psychology, linguistics and many other sciences. This makes it particularly attractive for researchers. A word, a sign, a symbol, a language unit - all of these can be considered a name at certain points. However, the research object of onomastics is only proper names. Special names are found in all speech styles: in the language of fiction (literary onomastics), journalistic, scientific, official business and household style. It is possible to find all forms of onomastic units in each of these styles. The article includes a linguistic analysis of the rarely used form of onomastic units.

Key words: poetic onomastics, zoonym, ktematonym, cosmonym, hydronym

Onomastic units enrich the vocabulary of the artistic style of the Azerbaijani literary language, serve the content, idea, plot line, etc. of the work. Historical-comparative research of the onomastic units participating in all stages of the formation of the people throughout the historical development plays an indispensable role. In fiction it is possible to find the following types of onomastic units.

Zoonyms: Names of various animals, birds are a special section of onomastics distinguished by their own traditions. The group names of animals given to the species as a whole are known to us from Arabic zoonyms.

Individual names (nicknames) of domestic and wild animals have significant differences. Wild animals are not generally given systematic and regular nicknames. In artificial conditions individuals of wild animals receive individual nicknames in zoos and sanctuaries. At the same time the national principle is often observed in the naming of animals: the animal receives a nickname reminiscent of its homeland. The naming of pets has sometimes very deep traditions of its own names. Here is the factor of special cultivation and personalization is great importance. International dog breeding traditions, dog shows, specialization of dogs with different services (hunting, service and search, indoor, etc.), for example, have created unique traditions for naming different breeds of dogs with

different national orientations. Individual nicknames of the most massive animals - sheep, pigs and birds are almost absent.

A group of onomastic units in the Azerbaijani language consists of zoonyms, cosmonyms, ktematonyms. Zoonyms include the names of animals, birds, fish species, insects, reptiles and various types of rodents.

It is clear from the historical facts that the tradition of giving special names to animals and birds has been widespread in Turkic-speaking nations since primitive times. In particular, in a number of cases, Azerbaijanis gave special names - "nicknames" to cows, buffaloes, horses, dogs and other animals and called them by that name.

Various prose writers, playwrights and poets have used the artistic and stylistic possibilities of zoonyms in our written literature. In Anar's works, Qashga (horse name), Ülker (horse name), Gizilganad (horse name), Alapacha (horse name), Garabulud (horse name), Goydemir (horse name), Kirat (horse name), Arab (horse name), Sahlab (horse name), Kuveyl (horse name), Abia (horse name), Dacma (horse name), Benak (dog name), Shwerma (horse name), Alabash (dog name), Alagoz (deer name), Agzygara (zoonyms such as the name of a dog), Kayagapan (the name of a lizard) have been developed.

In Anar's works, zoonyms are used with special artistic taste.

"Black Piri Bey Goydamir's horse went up to the king, and his black horse with a golden saddle - Garabulud - was led by his servants" [1, c.2, p.29; p. 267].

"Khalil looked at the crumbling snow under the feet of "Arab" and thought that it would freeze at night and Koroglu's Kiratid, Nedi and so many rocks were broken by those "ice breakers". [1, c.3, p.40; p. 94; p. 207].

"Goydamir saw his father on horseback and the Prophet called the names of his horses. Kuveil, Sahlab, Dajma, Abia, Shwerma." [3, c.4, p.143; p. 169].

"At least he wanted to caress Alagöz" [5, c.5, p.176].

In Anar's works, zoonyms are used with special artistic taste.

"Black Piri Bey Goydamir's horse went up to the king, and his black horse with a golden saddle - Garabulud - was led by his servants" [1, c.2, p.29; p. 267].

"Khalil looked at the crumbling snow under the feet of "Arab" and thought that it would freeze at night and Koroglu's Kiratid, Nedi and so many rocks were broken by those "ice breakers". [1, c.3, p.40; p. 94; p. 207].

"Goydamir saw his father on horseback and the Prophet called the names of his horses. Kuveil, Sahlab, Dajma, Abia, Shwerma." [3, c.4, p.143; p. 169].

"At least he wanted to caress Alagöz" [5, c.5, p.176].

Cosmonyms: Space distances are boundless and infinite. The term cosmonymy can be taken more generally to include the names of galaxies, star clusters, nebulae, constellations. The term astronomy can refer to the names of individual celestial bodies: stars, planets, asteroids, comets. Traditions related to lunar toponymy (selenonymy) are also of interest. The names of the seas are in Latin. Their Latin form is translated into national languages: Sea of Tranquility, Sea of Mist. The names of the mountains of the Moon repeat the names of the mountain ranges of the Earth and are transmitted according to the national traditions of each nation. Craters are named after famous scientists.

In Anar's works it is possible to find cosmonyms such as Moon, Sun, Marrix (Mars) star, Dragon sign, Pisces sign, Bear sign:

"The Sun and the Moon were close in the sky and seemed to reflect the Sun in itself. Astrologers called it the star of Mars" [5, v.1, p.20; p. 67; p. 265]. "Each one has its own name, Dragon, Pisces, Bear" [4, v.4, p.19].

In addition, Anar's works include "Gülüstan", "Bustan", "Divan", "Shahname", "Khosrov and Shirin", "History of Turkey", "Politics", "Logic", "Jami-at Tavarikh" and "Takmilat". al-Akhbar" books, "Molla Nasreddin" collection, "Banovsha" collection, "Misri", "Dubeiti", "Baş saritel", "Saritel", "Uzundera", "Tarakama", "Mirza Huseyn", "Jeyrani" airs, "Segah" mugam, "Gayhis laid", "Martabayi" porcelain game, "Meynab", "Sagiyan", "Madrassa" wines, "Daran", "Kalamkar",

"Bahramasuri" pieces, "Munlan", "Zayi", "Lali", "Zafarani", "White", "Khas" types of cotton, etc. it is possible to find such ktematonyms.

"The musical trio began to play "Karabagh shikastesi". When "Karabagh shikastesi" was sung, Ganja Khan's eyes filled with tears." [4, c.5, p.84]. "When the trio played "Jeyrany", the soldiers came out and started playing. "Jeyrany" was replaced by "Tarakame". [80, v.5, p.86]. "After coming to the "Eight Heavens" palace, the artist was busy drawing pictures on ancient books, Nizami khams, and one of such pictures - "Khosrov meets Shirin" was very liked by the shah." [1, c.2, p.147]. "Let that lover see that Mrs. Pari has heard the "Violet" couplet." [1, c.2, p.218]. "They call this air: "Egyptian"...They call this air "Dubeiti", my father and my mother." [76, vol.1, p.119]. "The collection of Mirza Jalil. "Molla Nasreddin di" [2, c.3, p.70]. "At least you should read the great Nizami's "Owls' conversation" [3, c.4, p.145].

The correct and accurate identification of the above-mentioned onomastic units and each proper name similar to them and control over their distortion have special historical and cultural importance. Because these directly affect the history, geography, economy, socio-political, scientific life, culture, language, ethical-aesthetic views of our people which are related to.

The idea of microobjects and micronames is very important when studying toponyms. The idea of microobjects and micronames arose during the study of toponymy, where the term microtoponyms exists, referring to the names of small physical-geographical objects. However, the boundaries and scope of microtoponymy are controversial. First of all quantitative and qualitative criteria are important for identifying microtoponyms.

Ktematonyms: Onomastics is a field of science that includes the names of material and cultural monuments, scientific researches, scientific articles, organizations, institutions, etc. Ktematonyms are widely used in fiction. Ktematonyms are one of the main onomastic units that bear the characteristics of the period in which the works of art were written.

Phytonyms: Special names given to any geographical objects are called phytonyms. These onomastic units are used in fiction for the purpose of conveying the concept of place to the reader.

Conclusion. In general collecting onomastic units that have a special position in the vocabulary of the language involving them in research, compiling dictionaries, working on their orthographic and orthoepic problems creating a system of onomastic units specific to the pure Azerbaijani language should be an important task for Azerbaijani linguists.

REFERENCES:

1. Karabakh documents. Book I: tert.ed. N. Akhundov. Baku: East-West, 2006. 216 p.
2. Garaoglu, F. The history of the Turkish nation, the states it founded and its ancestors. Baku: Nurlar, 2007. 384 p.
3. Gasimli, M. Poetry of Shah Ismayil Khatayi Baku: Elm, 2002. 176 p.
4. Gasimova, S.B. Linguistic analysis of onomastic units used in the works of Shamakhi poets who lived in the 19th century and the beginning of the 20th century: abstract of the doctoral dissertation of philological sciences) Baku, 2005. -6 p.
5. Kitabi-Dada Gorgud: / tert. ed. S. Alizade Baku: Önder, 2004. 376 p.

UDC 81(075)

THE WAYS OF IMPROVING NOTE-TAKING SKILLS IN SEQUENTIAL TRANSLATION

B.Bakhronova, student, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

Annotatsiya. Maqolada ketma-ket tarjimada qisqa eslatmalardan foydalanishni takomillashtirish yo'llari va tarjima jarayonida qayd etish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun muhim bo'lgan ba'zi muhim strategiyalar va usullar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar. Tarjima, ketma-ket tarjima, qisqacha eslatmalar, eslatma olish, malaka, ketma-ket tarjima.

Аннотация. В статье говорится о способах улучшения использования коротких заметок при последовательном переводе, а также о некоторых важных стратегиях и приемах, которые важны для развития навыков ведения конспектов в процессе устного перевода.

Ключевые слова. *Перевод, последовательный перевод, краткие заметки, конспектирование, компетентность, последовательный перевод.*

Abstract. *The article talks about ways of improving the use of short notes in sequential translation and some essential strategies and techniques that are important to develop note-taking skills during the interpretation process.*

Keywords. *Translation, sequential translation, short notes, note-taking, competence, consecutive translation.*

Sequential translation is a long-standing translation technique that is becoming more and more significant in today's world, just like all other translation techniques. Modern translation techniques are evolving quickly, and these include simultaneous translation, translation assisted by artificial intelligence, and more. However, the necessity of successive translation is still present, particularly in various meetings, negotiations, and events. Using brief notes is one of the greatest and most efficient techniques for consecutive interpretation. Everyone is aware that memories are fallible and that it is not always feasible to recall details of events exactly as they occurred. Because of this, using brief notes is the most practical and beneficial way of sequential translation.

The use of short notes is used to remember and retain the meaning of important words and phrases in the text during the translation process. Because human memory can sometimes give a hint. But in the process of noting, translators write down only the necessary short notes, key words, they do not include a whole sentence or speech. "Note-taking is a tool to help you recall the original speech; it is a memory technique. But we often overlook this because of the intricacy of note-taking techniques, sometimes getting led astray by the search for symbols for everything under the sun, rather than trying to develop a technique that requires fewer symbols, but ones that help our memory work more effectively." [6]

Generally speaking, taking notes is the best approach. Since it makes sense that human memory is not flawless. Some scientific literature claims that the average person can only recall seven or five semantic bases. This makes it evident that one of a translator's most crucial tools in the consecutive translation process is note taking.

A successful translator must possess many qualities. One should possess not only a thorough understanding of the target and source languages, but also a deep understanding of the sciences related to translation, effective speaking and listening skills, the ability to correctly use beautiful words, language units, and idioms, as well as the ability to use phrases and idioms. Consecutive translation requires interpreters to be proficient in both professional and ethical standards. For instance, being aware of cultural norms is crucial if one is to be able to behave appropriately at meetings and at work. Every translator who wants to be successful in consecutive translation should acquire the skills that are useful for him and should not tire of developing them all the time. For those who use the recording method, it is advisable to know the secrets of this method well and to try to improve their skills. That is, while note-taking may not seem like a perfect job, it's not uncommon for a small mistake to change the content of your speech and have a negative impact on it. Therefore, it takes skill and ability to be able to use this method wisely.

As a result, taking notes is considerably more important, and using this tool has several outcomes. For instance, translators who become proficient in various note-taking strategies will benefit more. However, it is also true that every translator has a unique note-taking style and set of approaches in addition to the strategies created in this area. One could argue that taking notes in sequential translations helps us avoid being distracted by our memories. As a result, the translator concentrates on comprehending the speech's content and accurately delivering it rather than paying attention to the memorisation of words and facts. However, this in turn calls for particular abilities.

Reading articles, and books, and watching videos about taking notes is not always satisfying. So, here are some helpful tips and ideas for developing note-taking skills in the process of consecutive translation.

When taking notes, most translators employ the SVO technique. This approach, which uses subjects, verbs, and objects, is based on helping students memorise important details. But this method

may not always be convenient, so there are many other ways to do it. While listening to the speech, it is also quite acceptable to pay close attention to names, numbers, and specific keywords. Because sometimes, when using names or words that are unfamiliar to the translator, remembering them naturally becomes a difficult task. In addition, such information should be clearly and unambiguously delivered to the audience; otherwise, such confusion or omissions will lead to misunderstandings. Sometimes it is suitable to use appropriate headings to make notes easier to follow, mainly during long, consecutive translation processes.

A full-length speech often contains information that the listeners need to know or take in, but not much else. But in such situations, it is very important for translators to be able to sort the information correctly. But it should also be said that writing notes does not necessarily mean writing dictation. In doing so, interpreters should use short notes that do not take much time; otherwise, they will be distracted from understanding the speech. Notes should be written in a style that is comfortable for the interpreter, because they are personal. It's natural that a note-taking method that works for one translator may seem complicated to another. Increasing the number of notes may, in turn, prevent the translator from creating an understandable and accurate translation sample.

Speed is important for note-taking. Translators need to be very quick to take notes. The faster you can take notes, the less likely you are to get distracted. Therefore, it is important for a translator to practice writing quickly and, of course, to know how to use short words. Never wait to write down a whole sentence or a complete sentence, or you will waste a lot of time. Smaller papers should be used. Large sheets of paper lead to messy and awkward notes. That's why it's better to use small and compact notebooks. Abbreviations should always be understandable. For example, if it is shortened to “ind”, it can refer to both industry and independence, which can change the context. Therefore, as much as possible, it is necessary to use abbreviations existing in the language; new symbols or abbreviations invented by oneself are not appropriate.

The ways in which notes are taken depend to a large extent on the context in which the translation is being performed. For example, consecutive interpretations at conferences and celebrations are completely different from each other. That's why it is necessary to know how to act according to the situation and to make longer and sometimes shorter abbreviations depending on the need. Another significant thing is knowing in which language to take notes.

Things to consider when taking short notes:

- ✓ The main points should be noted. Because it takes a lot of time to write all the words and thoughts, secondary, additional thoughts are much easier to remember automatically.
- ✓ Writing down numbers. An essential component of any communication is numbers. It is crucial to convey the numbers, dates, amounts, and statistics mentioned by the speaker without any omissions. Furthermore, numbers are considerably easier to remember, because nearly all languages use the same symbols.
- ✓ Making a note of names is also helpful. The way names are delivered matters, just like numbers do. Furthermore, if a name is unusual to the translator, there's a greater chance that he will forget it. It is good to write a name exactly as it appears if it is really difficult to interpret. When entering names, the translator's job will be made considerably easier if they are familiar with geographical names, company and organisation names, and their acronyms.
- ✓ Verb tenses must be used correctly as well. It is beneficial to pay attention to the speech tense and make notes about it.
- ✓ The interpreter is also in charge of gathering and delivering the speaker's opening and closing remarks. Noting key terms as well as the speech's arrangement of sentences and primary points will be extremely helpful to the translator.

Today, not all translators use the note-taking method during the consecutive translation process, but they prefer to write down notes to remember them later. In addition, as the world developed, different ways of taking notes were formed. A few decades ago, translators used only paper for this. However, they now have the opportunity to select the work instrument that best suits their needs. Pencils and paper, for instance, are two of the most traditional and commonplace utensils. However, there are certain drawbacks to employing such functional instruments. Even in the best of

circumstances, the translator may suffer if the paper suddenly rips or flies apart and the pages jumble and become disorganised.

Using notebooks is a somewhat new and modern method. However, notebooks also shouldn't be excessively big or little either. Therefore, using a tablet, notepad, or other electronic device to take notes during sequential translation is quicker and more portable. This is especially true because it enables interpreters to multitask, which facilitates a more relaxed and efficient process. These days, translators can benefit from a variety of programmes, including Microsoft OneNote, Samsung Notes, Evernote, Notability, Soundnote, and others.

In conclusion, taking notes is the most practical and efficient approach, but it also calls for a high level of competence. It should be mentioned that translators who are expert at using brief notes in consecutive translations tend to have greater success, even though others do not like to employ this technique. Despite having a variety of note-taking techniques at their disposal, translators may choose to employ only a few of them or may be entirely content with their own approach. However, this implies that using materials that have been written in a way that is understandable to all individuals is vital and necessary during the translation process, and it will not be harmful to research the views of numerous well-known professional translators in this regard. Because of this, it's critical to understand and employ a variety of note-taking techniques when translating consecutively.

REFERENCES:

1. Sanchez, M. (2018). (Over)Note-Taking in Consecutive Interpreting. *International Journal of English Language & Translation Studies*. 6(3). 150-156.
2. Albl-Mikasa, M. (2008). (Non-)Sense in note-taking for consecutive interpreting. *Interpreting*, 10(2), 197–231.
3. Gillies, A. (2017). *Note-taking for consecutive interpreting: a short course* (2nd ed.). London: Routledge.
3. Gillies, A. (2019). *Consecutive Interpreting: A Short Course*. London: Routledge.
3. Nolan, J. (2005). *Interpreting: Techniques and Exercises*. Clevedon: Multilingual Matters.
3. ORCIT Bookshelf, orcit.eu/resources-shelf-en/story_html5.html.
3. Pöchhacker, F. (2004). *Introducing interpreting studies*. London: Routledge.
3. Rozan, J.-F., & Gillies, A. (2002). *Note-taking in consecutive interpreting*. Krakow: Tertium.
3. Djurayeva, M. A. (2023). Developing note-taking skills in consecutive interpreting. *Academic Research in Educational Sciences*, 4(4), 232–236. <https://doi.org/>
3. Gillies, A. (2013, p.149). *Note-taking for consecutive interpreting: a short course* London: Routledge

UO'K 811.1/2

FE'L SO'Z TURKUMIGA OID SO'ZLARDA POLISIMIYANING HOSIL BO'LISHI

D.U.Baxranova, katta o'qituvchi, Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

L.Z.Qarshiyeva, magistrant, Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Ko'p ma'nolilik tilning ham nazariy, ham amaliy jihatdan o'rganilishi zarur bo'lgan hodisasi hisoblanadi. Uning nazariy ahamiyati ishda ma'no ko'chish yo'llarini ikki til materiallari asosida qiyosiy o'rganish jarayonida namoyon bo'ladi. Ko'p ma'nolilik hodisasining amaliy jihati esa tarjima, izohli lug'atlar strukturasini tashkil etishida ko'rinadi. Ko'p ma'nolilik so'zning semantik strukturasini nuqtai nazaridan olib tekshiriladi.

So'zning ko'chma ma'nolari birorta predmet voqea-hodisa, belgi, harakat va holat kabilarning nomini yana shunday boshqa predmet voqea, belgi, harakat va holatga ko'chishi orqali hosil bo'ladi.

Muayyan tildagi ko'p ma'nolilik o'rganilar ekan, o'sha xalqning tarixiy taraqqiyoti, fikrlash doirasi, madaniy hayoti kabilarga ham e'tibor qaratiladi. Shuningdek, erishilgan natijalardan o'quv jarayonida ham samarali foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: So'z, ma'no, ko'chma ma'no, monosemantik, polisemantik, metonimiya, metafora, sinekdoxa.

Аннотация. Многозначность—явление языка, которое необходимо изучать как теоретически, так и практически. Его теоретическое значение отражено в процессе сравнительного изучения путей семантической передачи в произведении на основе билингвальных материалов. Практический аспект явления многозначности можно увидеть в структуре переводных и толковых словарей. Многозначность рассматривается с точки зрения семантической структуры слова.

Переносные значения слова образуются путем переноса названия предмета его события, признака, действия или ситуации на другое событие, признак, действие или состояние.

Изучение двусмысленности может также использоваться на историческом развитии, мышлении и культурной жизни этого народа. Результаты также могут быть эффективно использованы в процессе обучения.

Ключевые слова: Слово, значение, метафора, моносемантика, полисемантика, метонимия, метафора, синекдоха.

Abstract. Polysemy is a phenomenon of language that needs to be studied both theoretically and practically. Its theoretical significance is reflected in the comparative study of the ways of semantic transfer in the work on the basis of bilingual materials. The practical aspect of the phenomenon of ambiguity can be seen in the structure of translation and explanatory dictionaries. Polysemy is examined in terms of the semantic structure of the word.

The figurative meanings of a word or an expression are formed by transferring the name of an object, event, symbol, action, or state.

The study of ambiguity in a particular language also focuses on the historical development, thinking, and cultural life of that people. The results can also be used effectively in the learning process.

Keywords: Word, meaning, metaphor, monosemantic, polysemantic, metonymy, metaphor, synecdoche.

Kirish. Ko'p ma'nolilik tilning ham nazariy, ham amaliy jihatdan o'rganilishi zarur bo'lgan hodisasi hisoblanadi.

Ko'chma ma'noning hosil bo'lishi natijasida paydo bo'lgan holatning barchasi polisemiyaning Lekin bu turning barchasi ham polisemiyaning yuzaga kelishida bir xil rol o'ynamaydi. Buning uchun faqat polisemiyaning yuzaga keltiruvchi ko'chma ma'no hosil qiladigan hodisalarni aniqlash kerak. So'zning ko'chma ma'nolari birorta predmet voqea-hodisa, belgi, harakat va holat kabilarning nomini yana shunday boshqa predmet voqea, belgi, harakat va holatga ko'chishi orqali hosil bo'ladi. Bu shuni ko'rsatadiki, biror nom egasi nomga ega bo'lmaganini o'ziga nomdosh qiladi va nom beruvchi-nomdoshlovchi, nom oluvchi esa nomdoshlanuvchi deb ataladi.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati. Til birliklarini sistema sifatida tadqiq etish, uni tashkil etgan ichki qismlarning o'zaro munosabatini belgilash hozirgi nazariy-amaliy tilshunoslik oldida turgan dolzarb vazifalardandir. Ma'no ko'chishi, so'zning mazmun miqdori jihatdan boyib borishi tilning taraqqiyot darajasini, rivojlanish jarayonini ko'rsatuvchi omillardan hisoblanadi. Chunki bu hodisa avvalo, tildagi eng asosiy talablardan biri-ixchamlilik talabini ta'minlaydi. Til taraqqiyot jarayonida tilning u yoki bu sohasida biror hodisaning paydo bo'lishi va rivojlanishining ma'lum sabab va qonuniyatlari bo'lganidek, so'z semantik strukturasida ma'nolar miqdorining ortishi ham o'z sabab hamda qonuniyatlariga ega.

Koreys tilida boshqa so'z turkumlariga nisbatan fe'l so'z turkumiga oid bo'lgan so'zlarda ma'no ko'chish hodisasi ko'p uchraydi, ularning ko'pchiligi metonimiyaga misol bo'la oladi, bunga misol tariqasida quyidagilarni ko'rib chiqamiz:

기르다 bu so'zning tarjimasi tarbiyalamoq, parvarishlamoq deyiladi.

a) O'simlik va hayvonlarni yaxshi parvarishlamoq.

M: 새를 기르다. Qushni parvarishlamoq. 개를 기르다 It boqmoq. Bu misollardan ko'rinib turibdiki, 기르다 so'zining bosh ma'nosi hayvon yoki o'simliklarni parvarishlash, qarash ma'nolarida keladi, qolgan misollarda esa so'zning bosh ma'nosi bilan bog'liq tarzda ma'no ko'chadi. Bunga misol tariqasida:

b) Bolani yaxshi tarbiyalamoq.

M: 아이를 기르기 위해 그녀는 직장을 그만두어야 했다.

U ayol farzandini tarbiyalash uchun firmadagi ishini tashlashi kerak edi. [1. 26-30]

Keyingi misolimizda bu so'z hayvon yoki o'simlik emas balki odamga ko'chayapti. Shu kabilarni quyidagi misollar orqali bilib olishimiz mumkin.

c) Odamlarga saboq bermoq. M: 인재를 기르다. Iste'dodlarni tarbiyalamoq

제자를 기르다. Shogird tarbiyalamoq, kabilar misol bo'la oladi.

d) Vujud yoki ruhni chiniqtirish yanada kuchaytirish.

M: 인내심을 기르다. Sabr, chidamlilikni oshirmoq.

그는 체력을 기르기 위해 매일 운동을 한다. U jismoniy kuchini oshirish uchun har kuni sport bilan shug'ullanadi.

e) Soch, soqol kabilarni qirqmasdan uzun qilib o'stirmoq.

M: 수염을 기르다. Soqol-mo'ylovni o'stirmoq. 머리를 기르다 Soch o'stirmoq, kabi misollar orqal 기르다 so'zining bir biriga aloqador bo'lgan bir necha ma'nolarini ko'rib chiqdik. [2. 45-50]

가리다 so'zini olaylik, bu so'zning birinchi ma'nosi biror narsani ko'rinmaydigan qilib yashirmoq ma'nosini beradi misol qilib keltiradigan bo'lsak: 손으로 눈을 가리다. Qo'li bilan ko'zini berkitmoq. 커튼으로 창문을 가리다. Parda bilan derazani yopmoq, ma'nolarda keladi,

Ko'chma ma'nolarni ko'rib chiqadigan bo'lsak:

a) Ko'p narsaning orasida bittasini tanlash, misol uchun:

M: 우승 팀을 가리다. G'olib jamoani tanlamoq.

b) Ko'ngilga yoqqanini tanlab, qolganini ajratmoq.

M: 음식을 가려 먹다. Ovqatni tanlab yemoq.

일을 가리지 않고 하다. Ishni ajratmasdan qilmoq.

d) Notanish odamni begona qilmoq.

M: 아이가 낯을 가리는 편이다. Bolalar notanish kishini begona qiladi. [2. 60-65]

놓이다 Bu so'z aslida **놓다**–qo'yimoq noto'g'ri felidan kelib chiqqan bo'lib, qo'yilmoq deb tajima qilinadi va ko'p ma'noli so'zlarda qo'llaniladi. Misol uchun,

a) qo'yilgan bo'lmoq (o'z ma'nosida) 연필이 책상 위에 놓여 있다. Qalam stol ustiga qo'yilgan.

b) Yengillik bo'lmoq. M:마음이 놓이다. Ko'nglim tinchlandi.

d) Nimadir qurilmoq, qo'yilmoq M:다리가 새로 놓였다. Ko'prik yangidan qurildi. 운명의 갈림길에 놓였다. Qismat ayriliqqa duchor qildi. 어려운 상황에 놓였다. Qiyyin vaziyatga qo'yimoq.

담그다 Bu so'zning o'z ma'nosi biror narsani suyuqlik ichiga solmoq, botirmoq, tiqmoq degan ma'noni anglatadi masalan, 빨래를 담그다. Kirni suvga botirmoq. 목욕탕에서 몸을 담그다. Vannada tanani suvga botirmoq. 발을 담그다. Oyog'ini suvga tiqmoq. Qolgan ko'chma ma'nolarida esa dimlamoq, yopmoq, tuzlamoq kabi bir biriga aloqador ma'nolarni anglatadi, ular quyidagicha: (김치, 젓갈, 술 등을 만들 때) 익히거나 발효 하려고 재료를 버무려 그릇에 담다. (kimchi, chotkal, aroq kabilarni tayyorlash paytida) pishirish yoki achitish uchun mahsulotlarni idishga solmoq M: 김치를 담그다. Kimchini tuzlamoq. 된장을 담그다. Tvenjangni dimlamoq. 젓갈을 담그다. Chotkalni dimlamoq. 포도주를 담그다. Vino tayyorlamoq. Kabi misollarni keltirishimiz mumkin. [4.50-54]

들다 so'zining anglatadigan, bir biriga aloqador ma'nolari boshqa so'zlarga nisbatan ko'p bo'lib, uni katta uch guruhga bo'lamiz, o'z ma'nosi, va ikki guruhga bo'lingan ko'chma ma'no. Uning bosh

ma'nosi yaxshi kesmoq deb tarjima qilinadi. Bunga misol tariqasida, 칼이 아주 잘 듭니다. Pichoq juda yaxshi kesadi ya'ni, pichoq o'tkir deb olishimiz mumkin, uning ko'chma ma'nolariga nazar tashlaydigan bo'lsak:

I. a) Qandaydir ishga pul, vaqt qobiliyat, uskuna kabilarning ishlatilishi.

개인 사업에는 돈이 많이 든다. Shaxsiy biznesga ko'p pul sarflanadi. 요리하는 데 시간이 좀 든다. Ovqat qilishga ko'p vaqt ketadi.

b) Bo'yoq, rang, kabilarni shimmoq yoki ho'l qilmoq. Masalan, 단풍이 들다 Barglar ranglarga burkandi. 음식에 간이 제대로 들다. Ovqatga ziravorlar o'zgacha tam berdi. 속옷에 파란 물이 들었다. Ichki kiyim ko'k rangga bo'yaliydi.

d) (Ko'z, qalb, ko'ngil kabilardan keyin yozilib) qandaydir narsa yoki kishini yoqtirmoq. Masalan, 마음에 드는 여자. Ko'nglimga yoqadigan qiz. 눈에 드는 사람이 없다. Ko'zga yaqin odamim yo'q.

e). Qandaydir ish yoki ob-havo holatining paydo bo'lishi. 남부 지방에 가뭄이 들다. Janubiy hududlarda qurg'oqchilik boshlandi. 풍년이 들다. Yig'im mavsumi boshlandi. Kabi ma'nolar bir biri bilan bog'liq bo'lib, bu so'zning boshqa ma'no anglatadigan yana bir necha turlari bor, bular quyidagilar.

II a) Uyqu kelib tanasi bo'shashmoq. Masalan, 나는 기차에서 잠깐 잠이 들었다. Men poezdda biroz uxlab oldim.

b) Yoshi ulg'aymoq, masalan, 저도 이제 나이가 제법 들었습니다 Men ham endi ulug'yoshdaman.

d) Tanada kasallik paydo bo'lmoq. 감기가 들다. Gripiga chalinmoq. 병이 들다. Kasalga chalinmoq.

e) Qandaydir vaziyatning amalga oshishi yoki o'sha vaziyatga to'g'ri kelib qolishi. 잠이 들다. Uyqu kelib qolmoq 철이 들다. Ulg'aymoq. 정이 들다. Mehri tushmoq. Bu yerda pul sarflamoq bilan vaqt ketmoq o'zaro aloqaga ega bo'lsa, ko'zga yaqin, qalbiga yoqmoq bir biriga aloqasi mavjuddir va qolgan misollarni ham shu tariqa guruhlariga bo'lib bir biriga aloqasi borligini bilib olishimiz mumkin. [2. 70-80]

Olingan natijalar tahlili va xulosa. Xulosa qilib aytganda, o'zbek va koreys tillarida ma'no ko'chish yo'llari o'xshashlik bilan birga bir qator farqlanishlarga ham ega ekan. Jumladan, o'zbek tilida ma'no ko'chishining metafora, metonimiya, vazifadoshlik va sinekdoxa singari turlari ajratilib o'rganilsa, koreys tilida ular bir nom ostida - polisemiya hodisasi nuqtai nazaridan tekshiriladi.

Umuman olganda, so'z ma'nosining ko'chishi murakkab va ko'p qirrali hodisa sanaladi. Ma'no ko'chishining yuqoridagi kabi turlari nutqimizning ta'sirchanligini oshirishda, ifodali, jozibali bo'lishida katta ahamiyatga ega.

다의어 ya'ni polisemiya hodisasi o'zbek tilidagi kabi metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik kabi bo'limlarga bo'lib ko'rsatilmagan. Ular umumiy holatda berilgan, koreys

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. 교사용 지도서 문법. -교육 인적 자원부, 2007 년.
2. 남기심 고음근. '표준 국어 문법론'. -서울. 1985.
3. 동아 새국어 사전. -동아 출판사 1992 년
4. 한국어 문법 1. 체계편. -커뮤니케이션북스. 2006 년
5. <http://koreanbooks.ucoz.ru>.
6. <http://www.koreaeward.com>.

UO'K 81-13

“FIRDAVS UL-IQBOL” ASARIDA QO‘LLANGAN AYRIM KOSMONIMLAR XUSUSIDA*X.A.Baymuratova, o‘qituvchi, Urganch davlat universiteti, Urganch*

Annotatsiya. *Munis va Ogahiyning “Firdavs ul-iqbol” asarida tilga olingan kosmonimlar va ularning asardagi o‘ziga xos o‘rni haqida so‘z yuritilgan. Mualliflar kosmonimlar asar onomastik ko‘lamida alohida bir tizim ekanini ko‘rsatgan.*

Kalit so‘zlar: kosmonim, burj nomlari, Zuhal, Mushtariy, Atorud, Tir.

Аннотация. *В произведении Муниса и Огахи «Фирдавс уль-Икбал» говорится о космономиях и их особом месте в творчестве. Авторы показали, что космономы представляют собой отдельную систему в ономастическом объеме работы.*

Ключевые слова: космическое имя, названия созвездий, Зухал, Муштари, Аторуд, Тир.

Abstract. *Munis and Ogahi's work "Firdavs ul-Iqbal" talks about cosmonomies and their special place in the work. The authors showed that cosmonyms are a separate system in the onomastic scope of the work.*

Key words: cosmic name, constellation names, Zuhal, Mushtari, Atorud, Tir.

O‘tmishda osmon jismlari inson hayotining ajralmas qismiga aylangani bois, kishilar har bir kosmik obyektning xususiyatlarni yaxshi bilgan va bu haqdagi bilimlarni keyingi avlodlarga qoldirgan. [7:29] “Firdavs ul-iqbol” asarida o‘z o‘rni bilan bir guruh kosmonimlar ishlatilgan. O‘zbek tili tarixiy taraqqiyotining turli davrlarini kuzatadigan bo‘lsak, yozma yodgorliklarga boy til bo‘lib, yaratilgan yozma manbalarda kosmonimlarga doir materiallar juda ko‘pchilikni tashkil qiladi. Bir guruh o‘zbek nomshunoslari ta’kidlaganlaridek: “...o‘zbek tili tarixida mavjud bo‘lgan va ko‘plab tarixiy yozma yodgorliklar hamda tarixiy asarlar tilida saqlanib turgan son-sanoqsiz atqli otlar, ularning paydo bo‘lishi, yasalishi va shakllanishi, ma’no va vazifaviy xususiyatlari, boshqa xil lisoniy hamda tarixiy-madaniy, ma’rifiy tomonlari fan uchun qorong‘uligicha qolmoqda”.[4:21] Bu fikr o‘zbek tili kosmonimlari uchun ham tegishli hisoblanadi.

Ogahiy nasriy asarlarida qo‘llangan kosmonimlar va astronomik terminlarning lisoniy hamda badiiy xususiyatlari to‘g‘risida bazi tadqiqotlar e‘lon qilingan.[8] Tarixiy taraqqiyotning turli davrlarida yaratilgan yozma manbalarda uchrovchi kosmonimlar “Firdavs ul-iqbol” asari leksikasida juda ko‘pchilikni tashkil qiladi. Mazkur tadqiqotimizda asardagi ayrim kosmonimlar xususida so‘z yuritamiz.

Osmon jismlari harakati hamda ularning holati haqida tushunchaga ega bo‘lgan mualliflar kosmonimlar vositasida voqelikni yoritib berganlar. Asar tarkibida uchraydigan masnaviy, qit’alarda tashbehtar vositasida berilgan. Jumladan,

Zuhal, kel huzurimda qil pastlik,

Adab birla tur, qilma badmastlik.

Surayyo, karam panjasin qil ochig‘,

Durringdin oyoqimg‘a keltur sochig‘.[5:376]

Masalan, asarda keltirilgan masnaviyning mazkur misrasidagi **Zuhal** – *Saturn* sayyorasining arabcha nomi hisoblanib, qora rangli, maqomi esa yettinchi osmondadir. Quyosh sistemasiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, u *Quyosh*, *Merkuriy*, *Venera*, *Yer*, *Mars*, *Yupiter*dan keyin joylashgan, shu bilan birga *Quyosh* tizimidagi eng yengil va eng chiroyli sayyora deb e’tirof etiladi.

Alisher Navoiyning “Sittai zaruriya”sida “Osmon qal’asining soqchisi (**Zuhal** yulduzi) vazifasini bajarishga kirishgach, mash’alalar yoqib, yuqori olamni ravshan qiladi.[2.17]” tarzida berilgan. A.Navoiyning yana bir baytida «*Qil davotimni, ey Zuhal, mamlu, Xayi ruxsordan solib qora suv*» deganda, **Zuhal** yulduzidan yuzingdagi qora rangli ter bilan davotini siyoh bilan to‘ldirishini nazarda tutadi”.[3:128] Ko‘rinadiki, har ikkala ijodkor asarlarida qo‘llangan kosmonimlarning qaysi lug‘aviy qatlamga oidligi va badiiy matnda qanday uslubiy vazifani bajarishiga e’tibor qaratilgan.

FIda yana bir o‘rinda

Oy bila *Mushtariy* qiron aylab,
Tir ila *Zuhra* iqtiron aylab.
Oftobi munir o'lub soyir,
 Edi *Hilol*¹ jonibi nozir. [5:172]

Masalan, birinchi baytdagi *Mushtariy* kosmonim sifatida ishlatilishi bilan bir qatorda tanosub san'atini ham qo'llagan bo'lsa, ayrim o'rinlarda "...Kel, ey *Mushtariy* sid qu ixlos ila, Duom ayla adiiyayi xos ila" deganda ko'p ma'nololik asosida murojaat qilmoqda. Masnaviyning keyingi misrasida *Tir* deganda *Merkuriy* sayyorasi nazarda tutilgan. Qadimgi ajdodlarimiz oktabrni *Tishtrin* oyi deb ataganlar. Beruniy aynan shunday nomlanish Suriya, Falastin xalqlari va yahudiylar oy nomlarida ham bir xil ekanligini «Qonuni Ma'sudiy» asarida qayd etadi. Hozir *Tishtiriya* kosmonimi ilmiy adabiyotlarda *Sirius* (lotincha «*yaltiroq*» so'zidan) nomi bilan yuritilsa, xalq orasida *Tir yulduzi* deb ataladi. [7:16] Yulduzning turkiy tillardagi nomida ham ushbu lug'aviy ma'no mavjudligi tasodifiy emas. "Shajarayi turk"da ikki o'rinda *Yaltiroq yulduz* kosmonimi uchraydi.[1:150] Fida 3 o'rinda *Atorud* tarzida ishlatilgan. I.Bakirovaning "Navoiy asarlarida sayyora nomlari" maqolasida shoir asarlarida qo'llangan *Merkuriy* sayyorasining *Atorud* // *Atorid* // *Utorud* so'zi bilan ifodalanishi, mifologiyada esa u yozuvchilarning homiysi hisoblanishi ta'kidlangan.[3:128] Navoiy asarlarida "Tir (Atorud) yulduzi bir rammol (folbin)durki, quyosh ning g'oyib bo'lganiga motam tutib fol ochadi, yulduzlar (uning) bisoti (to'shakchisi)ga folbinlik haqi uchun tangalar tashlaydilar", deya izohlangan o'rinlari mavjud.

Asarda banot-na'sh kosmonimlari ham bir necha marotaba turli ma'nolarda takrorlanmas tarzda qo'llangan. "Banotu-n-na'sh²dek parishon va mutafarriq bo'lub erdilar, alarni kamoli ijthod va g'oyati ihtimom bila o'z huzuriga Parvin³dek jam' qilib, O'taqli otoliq va Hasanali xo'jani ba'zi to'fangandoz bila qal'a kungurida mudofaag'a mashg'ul qilib..." [5:363]

Mazkur yulduz nomlari Navoiy asarlarida quyidagicha uchraydi: Quyoshga motam tutib, na'sh (yulduzlari) банот (yulduzlari)ning yelkasida ko'z yosh to'kadi, barchasi boshiga anbarli harir ro'mol tashlab olgan. Na'sh – hayvon shaklidagi to'rt yulduz deya aytib o'tiladi. Banot – na'sh yulduzlarining shimoli-sharq tarafi yaqinida joylashgan uch yulduz. Na'sh va banot yulduzlari shimoliy qutb atrofida aylanadilar. Bu yulduzlar turkumi ilmi nujumda Banotunna'sh atalib, xalq orasida "yetti og'ayni" ham deyiladi [2:22]. Banot un-na'sh badiiy adabiyotda ayriliq, tarqoqlikni bildiradi, degan ma'lumotlar mavjud.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, asar tilida nomlanish motivlariga ko'ra afsona va miflar asosida yuzaga kelgan kosmonimlar hamda mazkuru nomlar qaysi tilga mansub bo'lishidan qat'iy nazar, o'zbek tili leksikasidan mustahkam joy olib, eski turkiy tilde, hozirgi o'zbek adabiy tilida faol tarzda qo'llanmoqda. Jumladan, *Bahrom* (Mars), *Mirrix*, *Nohid* (Venera), *Tir*, *Atorud* (*Sirius*), *Shams* (Quyosh), *Nasri toir* – Altoyir yulduzi (kargas shaklidagi ikki yulduz hisoblanadi. Ilmi nujumda esa *Nasri Toir* va *Nasri Voqi'* deb ham atalgan), *Zuhra*, *Mushtariy*, *Surayyo*, *Xurshid*, *Moh*, *Hilol* – *Asad burji*, *Farqadon* – Kichik ayiq turkumidagi ikkita yaltiroq yulduz kabilar.

Oftobi iltifotidin topar yer qadri charx,
Kahkashonlig' da'vo aylar maqdamidin gardi roh.
 Lutfidin *kayvonsarir*⁴ o'ldi fazilatmandlar,
 Bazlidan ahli hunar bo'lg'an kibi xurshidjoh. [5:40]

Xalq orasida ham, badiiy asarlarda ham *Somon yo'li* kosmonimi turli shakllarda ifodalangan bo'lib, "Firdavs ul-iqbol" asarida *kahkashon* tarzida qo'llangan. Tilimizning turli taraqqiyot bosqichlarida ushbu nomlar har xil fonetik shakllarda ishlatilgan. Galaktikaning o'zbek tilidagi nomi *Somon yo'lidir*. [6:3] Shuningdek, keyingi davr o'zbek ijodiyotida, xususan, "Firdavs ul-iqbol" asarida *Somon yo'li* kosmonimining forscha *Kahkashon* nomi ham o'xshatish vositasi sifatida, ham kosmonim sifatida qo'llanganligini kuzatamiz. *Kahkashon* so'zi aslida fors tilida *kah* – "somon",

¹ Hilol – Asad burji.

² Banot un-na'sh (o'lik qizlar) – arablar Yetti qaroqchi (Katta ayiq) yulduzlar turkumini shunday ataydilar. Banot un-na'sh badiiy adabiyotda ayriliq, tarqoqlikni bildiradi.

³ Parvin – bir yerga yig'ilgan yulduzlar turkumi. Bu yerda: yig'ilishga ishora.

⁴ Kayvonsarir – Kayvon yulduzi tutgan maqom.

kashon – “tortuvchi” soʻzlarining qoʻshilishidan hosil boʻlgan “somon tortuvchi” maʼnosini beruvchi soʻz deya taʼkidlanadi. Bu nom oʻzbek tilidagi *Somon yoʻli* kosmonimi bilan maʼno jihatdan mushtarak hisoblanadi. *Somon yoʻli* yoki *Kahkashon* deyilishiga sabab – asotir va afsonalarga qaraganda, shu yoʻl orqali tashilgan somon toʻkilib qolib, oqish rang – somon rangini hosil qilgan va shu nom bilan atala boshlagan.[7:97]

Parchaning davomi “...Hakimekim, hikmati boligʻa⁵si bila falaki buqalamun⁶ning lojuvardgun ayvoni besutunin⁷ oftobi jahontob⁸ shamsa⁹si va kavokibi(11) savobit va sayyor¹⁰ qubباسي bila muzayyan qildi.[5:30] Ushbu mikromatnda keltirilgan kosmonimlar haqida qisqacha maʼlumotlarga ega boʻlishimiz matn mazmunini teranroq anglashga xizmat qilishiga shubha yoʻq.

Asarning Orol fathi taʼrixida Qasidayi Ziyrak berilgan boʻlib, mazkur qasida hazrat Navoiy qasidasiga tatabbuʻdir. Ushbu tatabbuʻda 14 oʻrinda kosmonimlarga murojaat qilingan.

Ul sifatkim *mehri* olmatobdin nurini *moh*.

Iktibos aylab yuzidin *Mushtariy* xosiyatin.

Bosh chiqara olmagʻay qaytib hisori charxdin,

Ish kuni *Bahrom* agar koʻrsa qilichi hiddatin.

Mahv qilmish xotiridin fitna ohangin *Zuhal*,

To *Atorud* xutbaxondur zikro etib yaxshi otin.

Mayl etib *koʻk*din enarga *Zuhra* har tun shavqdin,

Eshitib dilkash navoi soz-u bazm ishratin. [5:373]

Koʻrinadiki, asarda Oy, Quyosh tushunchasini ifodalovchi izofali birikma, tasviriy ifoda va tashbehlardan ham keng foydalanilgan. Jumladan, *Mehri anvar*, *mehri olmatob*, *xurshidrifʼat* – *mehribonlik* quyoshi, *xurshidu moh*, *xurshidi anvar*, *xurshidi nuroniy*, *xurshidi jahongard*, *mehr*¹¹i *duraxshanda*, *mehri mirʼoti*, *mehri jamol*, *shaqqulqamar*¹², *Quyoshdek olamoro* va *qamardek muhtaram*, *qamari gitiynavard*¹³, *qamardiydor*, *min ash-shams*¹⁴, *shamsu-l-millati*, *xurshidu moh*, *mohi charxi avrang*, *mohi mazbur*, *mohi ramazon*, *mehru moh*, *mohi tobon* kabilardan salmoqli foydalanilgan.

Asar voqealarini yoritishda burjlardan ham unumli foydalanilgan. Parchada “Va oftob mezon burji¹⁵gʻa tahvil qilgʻandin soʻng shahzoda iltimos qildikim, ruxsat bersalar” deya berilganda mezon bu – tarozi boʻlib, asarning birorta voqealarida tarozi sifatida qoʻllanmagan, mezon burji esa 12 oʻrinda ishlatilgan. Shundan koʻrinadiki, asarda sayyora nomlari, Yerning tabiiy yoʻldoshi, yulduz nomlari bilan bir qatorda astronomik atamalardan ham keng foydalanilgan.

Umuman, “Firdavs ul-iqbol” asarida qoʻllangan kosmonimlarni oʻrganish oʻzbek kosmonimiyasi tizimini qiyosiy-tarixiy oʻrganishda muhim manba boʻla oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Абулғозий. Шажарайи турк. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – Б. 154., 150.
2. Алишер Навоий. Ситтаи зарурия. – Тошкент: Фан, 2008. 1-жилд. – 136 б.
3. Бакирова И. Навоий асарларида сайёра номлари // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2008. №2. – Б.128.
4. Бегматов Э., Хусанов Н., Ёқубов Ш., Бокиев Б. Ўзбек тарихий номшунослигининг долзарб муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1992. – № 5-6. – Б. 21.
5. Мунис ва Огаҳий “Фирдавс ул-икбол”. – Т.: Янги аср авлоди, 2010. 520 б.
6. Нуритдинов С. Сомон йўли. – Тошкент, 1989. – Б. 3.
7. Примов А. Ўзбек тили космонимларининг лисоний хусусиятлари Филол. фанл. ном. (DSc) дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – Б.140.

⁵ Boligʻa – yetuklik.

⁶ Buqalamun – xameleon; oʻzgaruvchan.

⁷ Besutun – ustunsiz.

⁸ Jahontob – jahonni yorituvchi.

⁹ Shamsa – quyosh tasviri.

¹⁰ Kavokibi savobit va sayyor – sobit turuvchi va kezuvchi osmon jismlari (planetalar).

¹¹ Mehr – quyosh.

¹² Shaqqilqamar – oyni ikkiga boʻlish (rasuli akram moʻjizalaridan biriga ishora)

¹³ Jahongard, gitiynavard – jahonni kezuvchi.

¹⁴ Quyoshdek ravshan.

¹⁵ 23- sentabr – 24-oktabr.

8. Ёкубов И., Матёкубова Т. Огаҳий ижодида космогоник мифология талқини// Огаҳий абадияти. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – Б. 118; Ўрозбоев А. Огаҳийнинг «Риёз уд-давла» асарида айрим терминларнинг қўлланилиши// Адабиёт кўзгуси. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000. – Б.99.

UO'K 81.432.1-3

O'ZBEK TILIDAGI FALSAFIY TERMINLARNI TA'LIMiy KORPUSDA TEGlash MASALASI

H.M.Berdibekova, tayanch doktorant, Jizzax davlat pedagogika universiteti, Jizzax

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilida milliy korpusni yaratish va falsafiy terminlarni korpusda teglash muammo va yechimlari haqida so'z yuritiladi

Kalit so'zlar: termin, falsafa, lug'at, izoh, milliy, korpus, muammo, teglash, kompyuter lingvistikasi

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы и пути решения создания национального корпуса узбекского языка и разметки философских терминов в корпусе.

Ключевые слова: термин, философия, лексика, аннотация, национальный, корпус, проблема, разметка, компьютерная лингвистика.

Abstract. This article discusses the problems and solutions of creating a national corpus in the Uzbek language and tagging philosophical terms in the corpus.

Keywords: term, philosophy, vocabulary, annotation, national, corpus, problem, tagging, computational linguistics

Hozirgi kunda butun dunyoga o'zbek tilini nufuzini oshirish maqsadida Prezidentimizning bir qator farmonlari e'lon qilindi va hayotga tatbiq etildi. Bu borada jamiyatimizda juda ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda va shu yo'nalishdagi tadqiqotlar ham sezilarli ravishda ko'paydi. Chunki dunyodagi har bir millat, elat, xalq o'z tilini saqlab qolishi va rivojlantirishga e'tibor qaratadi. Va bu jarayonda samarali tadqiqotlarning o'rni beqiyos hisoblanadi. Zamonaviy tilshunoslikda tillarni saqlab qolishning eng maqbul yo'li o'z tilini kompyuterga moslashtirishdir. Milliy korpusni yaratish bo'yicha o'zbek tilida ham bir qator tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

Korpus – kompyuterning ma'lumotlar bazasida saqlanuvchi og'zaki va yozma matnlar majmuidir. Korpusda tilning hamma sohasiga oid ma'lumotlar saqlangani, doimiy qayta ishlab turish imkoniyatiga egaligi, aniq berilgan so'rovlarga aniq javoblarni juda tez muddatda olish imkoni mavjudligi bilan tilshunos va boshqa turli soha vakillarining tadqiqot ishlarini tezlatib, sifatini oshirib beradi.¹ Demak, korpus salmog'i yuqori, tizimlashtirilgan soha. Foydalanuvchi uchun juda qulay, vaqtini tejaydi, ortiqcha ovoragarchiliklarni oldida oladi.

Korpus lingvistikasining pirovard maqsadi til korpusini yaratish, turli korpuslar uchun lingvistik-leksikografik bazani shakllantirish mezonlarini ishlab chiqishdan iborat. Tilning milliy korpusi yaratilishi esa juda murakkab va katta jarayon bo'lib, uning tarkibiy qismi sanalgan har bir yo'nalish alohida tadqiqot asosida o'rganilishi, yaratib borilishi lozim.

Masalan, mualliflarning asarlarini korpus tilida ifodalash, tildagi elektron manbalarni korpus tarkibiga kiritish va shu kabi son-sanoqsiz (hozircha) jarayonlar amalga oshirilishi kerak. Tilda mavjud lug'atlar matnini elektronlashtirish korpus va lug'atni bog'lovchi bosqich hisoblanadi.

Uzoq taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan o'zbek lug'atshunosligi yaratilajak o'zbek tili korpusi uchun boy axborot manbasi bo'la oladi. Bunda lug'at maqolasining tuzilishi va ushbu ma'lumotlarning korpus birligini teglashdagi imkoniyatlarini o'rganib chiqish zarur.

Til korpusiga tilning leksik qatlamini joylash maxsus formulalar orqali amalga oshadi. Zero, til korpusi tilning elektron holda mavjudligi ekan, leksik qatlamda mavjud birliklarini “kompyuter tushunadigan til”da unga joylashtirish lozim. Buning uchun jahon tajribasi amaliyotida yuzaga kelgan ancha murakkab korpuslarni yaratish mezonlarini, uning strukturasi kuzatish asosida aytish mumkinki, teglash jarayoni tilshunos amalga oshirishi, amalga oshira olishi lozim bo'lgan muhim jarayon hisoblanadi.

Chunki tilning leksik qatlamini har qancha tadqiq qilinmasin, nihoyasiz jarayon: u o'zgarib turadi, sezilmas holatda semantik ko'rsatkichlar siljishi kuzatiladi, boyiydi, arxaizmlashish jarayoni kechadi va hokazo.

1. Borliq

So'z tarkibi: bor/liq; bor-asos, o'zak; liq-ot yasovchi qo'shimcha

So'z bo'g'inlari: bor-liq

Izoh(lar)i: Инсон онги ва сезгисидан ташқаридаги объектив дунё, олам, мавжудот

Antonim(lar)i: yo'qlik-. Mavjud emaslik

Sinonim(lar)i: olam, dunyo, jahon, koinot

Omonimlari: borliq- Kishining vujudi, jismi, turish-turmushi; borliq- barcha, hamma, butun

Paronimi: mavjud emas

Qomus: mavjud emas

Ibora(lar): mavjud emas

Darajalanish qatori: mavjud emas

Umumiy xoslanishi: uslubiy betaraf

Milliy bo'yoqdor so'z: mavjud emas

2. Tajriba

So'z tarkibi: tajriba

So'z bo'g'inlari: taj-ri-ba

Izoh(lar)i Ob'ektiv dunyoni, voqelikni amaliy jihatdan hissiy-empirik bilish jarayoni; ob'ektiv dunyo va ijtimoiy amaliyot qonunlarining kishi ongidagi in'ikosi

Antonim(lar)i: tajribali-tajribasiz

Sinonim(lar)i: sinov, eksperiment; malaka, mahorat

Omonimlari: borliq- tajriba- sinov, eksperiment; malaka, mahorat; biror xislatni, ish-harakatni sinab ko'rish. Muayyan maqsadda amalga oshiriladigan, bilish, aniqlash, sinash va sh.k. ga qaratilgan ish, faoliyat; tajriba- amaliy ishda, hayotda o'zlashtirilgan, orttirilgan bilimlar, malakalar, uquvlar majmui; tajriba- Bir masala, yo'nalishda dastlabki tarzdagi ish, harakat va uning mahsuli

Paronimi: mavjud emas

Qomus: mavjud emas

Ibora(lar): mavjud emas

Darajalanish qatori: tajribali, tajribaliroq, juda tajribali

Umumiy xoslanishi: uslubiy xoslangan-ilmiy uslub

Milliy bo'yoqdor so'z: mavjud emas

3. Tasavvur

So'z tarkibi: tasavvur

So'z bo'g'inlari: ta-sav-vur

Izoh(lar)i: Idrok qilingan, his etilgan narsa yoki hodisaning kishi ongida aks etishi, gavdalanishi.

Antonim(lar)i: mavjud emas

Sinonim(lar)i: o'ylash, xayol qilish, ko'z oldiga keltirish; o'ylab zehnda gavdalanitirish

Omonimlari: tasavvur- Narsa, hodisa va sh.k. haqida kishi ongi-xayolidagi ma'lumot, bilim, tushuncha, tasavvur-shunday ma'lumot, tushuncha, bilim shakllanishining manbai sifatidagi ong, xayol.

Paronimi: mavjud emas

Qomus: mavjud emas

Ibora(lar): mavjud emas

Darajalanish qatori: mavjud emas

Umumiy xoslanishi: uslubiy betaraf

Milliy bo'yoqdor so'z: mavjud emas

4. Sabab

So'z tarkibi: sabab

So'z bo'g'inlari: sa-bab

Izoh(lar)i: Olamning harakati va biron-bir vaqt mobaynida bo'lgan o'zgarishdan so'ng ikkinchi boshqa bir natijaning zaruran kelib chiqishini ta'minlovchi asosiy hodisa

Antonim(lar)i: mavjud emas

Sinonim(lar)i: bois, vaj, bahona;

Omonimlari:sabab- biror (ko'ngilli yoki ko'ngilsiz) ish-harakat, voqea, hodisaning yuzaga kelishida, sodir bo'lishida omil bo'lgan boshqa bir voqea, hodisa; bois, omil; sabab- biror ish-harakat yoki holat uchun asos bo'lgan narsa; vaj, bahona, bois; sabab- so'r. olm. vzf. Nima uchun? Nega?

Paronimi: mavjud emas

Qomus: mavjud emas

Ibora(lar): mavjud emas

Darajalanish qatori: mavjud emas

Umumiy xoslanishi: uslubiy betaraf

Milliy bo'yoqdor so'z: mavjud emas

5.Sakrash

So'z tarkibi: sakra/sh; sakra-asos, o'zak; sh-fe'l yasovchi qo'shimcha

So'z bo'g'inlari: sak-rash

Izoh(lar)i: miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tish jarayoni

Antonim(lar)i: mavjud emas

Sinonim(lar)i: hatlamoq, irg'imoq

Omonimlari:sakrash- sakramoq fl.; sakrash- ma'lum bir sport turida mustaqil mashq

Paronimi: mavjud emas

Qomus: mavjud emas

Ibora(lar): mavjud emas

Darajalanish qatori: mavjud emas

Umumiy xoslanishi: uslubiy betaraf

Milliy bo'yoqdor so'z: mavjud emas

6. Sifat

So'z tarkibi: sifat

So'z bo'g'inlari: si-fat

Izoh(lar)i: Narsa, voqea, hodisa va sh. k. ni ularning o'ziga xos belgi va ichki xususiyatlariga ko'ra ifodalovchi falsafiy tushuncha

Antonim(lar)i:mavjud emas

Sinonim(lar)i:xususiyat, xislat

Omonim(lar)i:sifat- narsaning, kimsaning ijobiy yoki salbiy xususiyati, fazilati, xislati; sifat-molning, mahsulotning yoki ishning yaroqlilik darajasi, qo'yilgan talablarga qanchalik javob bera olishini belgilovchi xususiyati; sifat- qo'shma so'z tarkibida «o'xshash», «-simon» kabi ma'nolarni bildiradi; sifat- tlsh. Predmetning belgisini bildiruvchi so'zlar turkumi. Nisbiy sifat. Tub sifat. Sifat darajalari.

Paronimi: mavjud emas

Qomus: mavjud emas

Ibora(lar): mavjud emas

Darajalanish sifatli, sifatliroq, juda sifatli

Umumiy xoslanishi: uslubiy xoslangan, ilmiy va so'zlashuv uslubi

Milliy bo'yoqdor so'z: mavjud emas.

Xulosa. Axborot texnologiyalari shiddat bilan rivojlanayotgan hozirgi zamonda hayotimizni internetsiz, kompyutersiz tasavvur qilib bo'lmaganidek, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi zamonaviy tilshunoslikning muhim tarmog'iga aylanib ulgurdi. Tilning leksik qatlami murakkab va o'zgarib turadigan jarayon hisoblanadi. Tildagi ana shu o'zgarishlarni hisobga olgan holda til korpusini yaratish bugunning dolzarb masalasidir. Va bu borada sezilarli qadamlar tashlanmoqda. Milliy til korpusini yaratishning muhim tomonlaridan biri: izohli lug'atlarda faqat so'z ma'nolari izohlansa, korpusda so'zni izohlash va hajmidan qat'iy nazar uning tildagi munosabatlarini ham ko'rsata olish imkoniyati mavjud ekanligida.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. A.G`ulomov, A.Tixonov, R. Qo`ng`urov -O`zbek tilining morfem lug`ati, T-1977
2. Sh. Rahmatullayev, N.Mahmudov Z.Mo`minova,I. O`rozova, K.Rixsiyeva O`zbek tili frazeologik lug`ati, T-2022
3. A.Hojiyev O`zbek tili sinonimlarining izohli lug`ati,T -1974
4. Sh.Rahmatullayev, N.Mamatov, R.Shukurov O`zbek tili antonimlarining izohli lug`ati, T-1980
5. Sh.Rahmatullayev O`zbek tili omonimlarining izohli lug`ati, T-1984

UO`K 803.0-5+809.437.5-5]-07

NEMIS VA O`ZBEK TILLARIDA HOZIRGI -KELASI ZAMONNI O`RGATISHNING
METODIKASI

S.X. Boboxonova, doktorant, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Bu ish nemis va o`zbek tillarida hozirgi va kelasi zamonni o`rgatish metodikasini o`rganadi. Tadqiqotda asosiy e`tibor ta`lim va tarbiya jarayoniga ta`sir etuvchi lingvistik xususiyatlar, pedagogik strategiyalar va madaniy kontekstlarga qaratilgan. U o`qituvchilarga talabalarning ikkala tildagi zamonlarni tushunish va ulardan foydalanishni yaxshilash uchun samarali usullarni taqdim etishga qaratilgan.

**Kalit so`zlar:** Hozirgi zamon, kelasi zamon, nemis tili, o`zbek tili, lingvistik xususiyatlar, fe`l kelishik, yordamchi fe`llar

Аннотация. В данной статье исследуется методика преподавания настоящего и будущего времени в немецком и узбекском языках. В исследовании основное внимание уделяется языковым особенностям, педагогическим стратегиям и культурным контекстам, которые влияют на процесс преподавания и обучения. Его цель – предоставить преподавателям эффективные методы, которые помогут учащимся лучше понимать и использовать времена в обоих языках.

Ключевые слова: настоящее время, будущее время, немецкий язык, узбекский язык, лингвистические особенности, спряжение глаголов, вспомогательные глаголы.

Abstract. This paper explores the methodology of teaching present and future tenses in the German and Uzbek languages. The study focuses on the linguistic features, pedagogical strategies, and cultural contexts that influence the teaching and learning process. It aims to provide educators with effective techniques to enhance students' understanding and usage of tenses in both languages.

Keywords: Present Tense, Future Tense, German Language, Uzbek Language, Linguistic Features, Verb Conjugation, Auxiliary Verbs.

Fe'l zamonlarini o'zlashtirish til o'rganishning asosiy jihati hisoblanadi, chunki u shaxslarga harakat va hodisalarning vaqtini to'g'ri etkazish imkonini beradi. Til va madaniy jihatdan bir-biridan farq qiluvchi ikki tilni o'rgatishda nemis va o`zbek tillarini o'rgatishda hozirgi va kelasi zamonni tushunish va samarali o'rgatish til malakasini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqola ikkala tilda bu zamonlarni o'rgatishda qo'llaniladigan metodologiyalarni o'rganish va solishtirishga intiladi, har biriga bog'liq noyob qiyinchiliklar va eng yaxshi amaliyotlarni ta'kidlaydi.

Nemis tili, german tili, nisbatan murakkab fe'l konjugatsiya va zamon shakllanishi tizimiga ega. Hozirgi zamon (Präsens) bir nechta funktsiyalarni bajaradi, jumladan, hozirgi harakatlar, umumiy haqiqatlar va kelajak rejalari tavsifi. Kelajak zamon (Futur I) "werden" yordamchi fe'li va asosiy fe'lning infinitiv shakli yordamida tuziladi, o'quvchilar uchun qo'shimcha murakkablik qatlamlarini kiritadi.

Turkiy til bo'lmish o`zbek tilida zamonni ifodalashda turli mexanizmlar qo'llaniladi. Hozirgi zamon (Hozirgi zamon) to'g'ridan-to'g'ri, lekin kelajak zamon (Kelajak zamon) bo'lajak ish-harakatni bildirish uchun "bo'lmoq" kabi qo'shimchalar yoki yordamchi fe'llarni qo'llaydi. O`zbek tilining fe'l o'zaklariga qo'shimchalar qo'shiladigan aglyutinativ tabiati, ayniqsa, ona tillarida turli grammatik qoidalarga amal qiladigan o'quvchilar uchun o'qitishda o'ziga xos qiyinchiliklar tug'diradi.

Ushbu tadqiqot o'qituvchilarga har ikki tilda o'quvchilarning o'ziga xos ehtiyojlariga moslashtirilgan samarali pedagogik strategiyalarni taqdim etishga qaratilgan. Maqolada nemis va o'zbek tillariga tegishli lingvistik xususiyatlar, madaniy kontekstlar va o'qitish metodologiyasini o'rganib chiqib, talabalarning hozirgi va kelasi zamonlarni tushunishlari va qo'llashlarini qanday yaxshilash mumkinligi haqida tushunchalar berilgan. Kontekstli o'rganish, grammatika mashqlari, interfaol media va madaniy jihatdan integratsiyalangan materiallarning kombinatsiyasi orqali o'qituvchilar zamonlarni chuqurroq tushunishlari va umumiy til malakasini oshirishlari mumkin.

Zamonlarning lingvistik xususiyatlari

Nemis va o'zbek tillarida hozirgi va kelasi zamonning lingvistik xususiyatlarini tushunish samarali o'qitish metodikasini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega. Har ikki tilda ham o'ziga xos grammatik tuzilmalar va qo'llanish shakllari aks ettirilgan bu zamonlarni ifodalashning o'ziga xos usullari mavjud.

Nemis tili

Nemis tilida zamon tizimi nisbatan murakkab bo'lib, turli konjugatsiya qoliplari va yordamchi fe'llarni o'z ichiga oladi. Hozirgi zamon va kelasi zamon kundalik muloqotda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Hozirgi zamon (Präsens)

Nemis tilidagi hozirgi zamon ayni paytda sodir bo'layotgan harakatlar, odatiy harakatlar va umumiy haqiqatlarni tasvirlash uchun ishlatiladi. Bundan tashqari, tez-tez kelajakdagi voqealarni ifodalash uchun ishlatiladi, ayniqsa kontekst vaqtini aniq ko'rsatsa.

Shakllanishi:

Hozirgi zamon fe'lni predmetga ko'ra kelishib yasaladi. Muntazam fe'llar bashorat qilinadigan naqshga amal qiladi, tartibsiz fe'llar esa o'ziga xos konjugatsiyaga ega.

Misollar:

Ich gehe zur Schule. (Men maktabga boraman.)

Eng Buchda. (Siz kitob o'qiysiz.)

Er spricht Deutsch. (U nemis tilida gapiradi.)

Kelajak zamon (Futur I)

Nemis tilida Futur I deb nomlanuvchi kelasi zamon kelajakdagi harakatlar yoki hodisalarni aniq ko'rsatish uchun ishlatiladi. U "werden" yordamchi fe'lidan keyin bosh fe'lning infinitiv shakli yordamida yasaladi.

Shakllanishi:

"werden" ko'makchi fe'li predmetga ko'ra konjugatsiya qilinadi, bosh fe'l esa gap oxirida infinitiv shaklida qoladi.

Misollar:

Ich werde zur Schule gehen. (Men maktabga boraman.)

Du wirst ein Buch lesen. (Siz kitob o'qiysiz.)

Er wird Deutsch sprechen. (U nemis tilida gaplashadi.)

O'zbek tili

O'zbek tili aglutinativ til sifatida zamonni bildirish uchun qo'shimchalardan keng foydalanadi. Hozirgi va kelajak zamonlar samarali muloqot uchun zarur bo'lib, nemis tiliga nisbatan turli mexanizmlar orqali shakllanadi.

Hozirgi zamon (Hozirgi zamon)

O'zbek tilida hozirgi zamon davom etayotgan ish-harakat, odatiy faoliyat va umumiy haqiqatlarni ifodalash uchun ishlatiladi. Bu oddiy va odatda fe'l o'zagiga tegishli qo'shimchani qo'shishni o'z ichiga oladi.

Shakllanishi:

Hozirgi zamon fe'l o'zagiga kontekst va tomonlariga qarab "-yapti" (uzluksiz tomon uchun) yoki "-a" (oddiy tomon uchun) qo'shimchalarini qo'shish orqali yasaladi.

Misollar:

Men maktabga borayapman. (Men maktabga ketyapman.)

Sen kitob o'qiypsiz. (Siz kitob o'qiypsiz.)

U o'zbekcha gapirayapti. (O'zbekcha gapiradi.)

Kelajak zamon (Kelajak zamon)

O'zbek tilida kelasi zamon bir necha usulda, birinchi navbatda, qo'shimchalar yoki yordamchi fe'llar yordamida ifodalanishi mumkin. Eng keng tarqalgan usul fe'l o'zagiga “-moqchi” qo'shimchasini qo'shish yoki “bo'lmoq” yordamchi fe'lini qo'llashdan iborat.

Shakllanishi:

“-moqchi” qo'shimchasi yordamida: Fe'l o'zagidan keyin “-moqchi” qo'shib, niyat yoki kelgusi ish-harakatni bildiradi.

“Bo'lmoq” ko'makchi fe'li yordamida: Fe'l o'zining bo'lishsizlik shaklida qoladi, “bo'lmoq” esa predmetga ko'ra kelishiladi.

Misolalar:

Men maktabga bormoqchiman. (Men maktabga bormoqchiman.)

Sen kitob o'qimoqchisan. (Siz kitob o'qish niyatidasiz.)

U o'zbekcha gapirmoqchi. (O'zbek tilida gapirish niyatida.)

Men maktabga boraman bo'ladi. (Men maktabga boraman.)

Sen kitob o'qiydi bo'ladi. (Siz kitob o'qiysiz.)

U o'zbekcha gapiradi bo'ladi. (O'zbek tilida gapiradi.)

Pedagogik strategiyalar

Kontekstli o'rganish: Zamonlarni o'rgatish uchun real hayot stsenariylaridan foydalanish talabalarga ularning amaliy qo'llanilishini tushunishga yordam beradi. Rolli o'yinlar va vaziyatli dialoglar samarali.

Grammatik mashqlar: konjugatsiya jadvallari va jummalarni shakllantirish mashqlari bilan muntazam mashq qilish.

Interaktiv media: turli kontekstlarda zamonlardan foydalanishni tasvirlash uchun videolar, qo'shiqlar va interaktiv dasturiy ta'minot kabi multimedia resurslarini o'z ichiga oladi.

Nemis va o'zbek tillarida hozirgi va kelasi zamonning lingvistik xususiyatlarini tushunish samarali o'qitish strategiyasini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega. Nemis tili fe'l kelishik va ko'makchi fe'llarga tayansa, o'zbek tilida zamonni ifodalashda birinchi navbatda qo'shimcha va ko'makchi fe'llardan foydalaniladi. Bu farqlar o'quvchilarning har bir tilda zamon qo'llanilishining nuanslarini tushunishlarini ta'minlash uchun moslashtirilgan o'qitish yondashuvlarini talab qiladi. Keyingi bo'limlarda bu zamonlarni samarali o'rgatishning pedagogik strategiyalari, muammolari va uslubiy yondashuvlari o'rganiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Braun, F. (2018). German Grammar in Context. Berlin: Springer.
2. Karimov, O. (2020). Teaching Uzbek Grammar. Tashkent: University of World Languages.
3. Müller, H. (2019). Interactive Approaches to Teaching German. Munich: Goethe-Institut.
4. Usmonov, S. (2021). Methodology of Teaching Uzbek. Samarkand: Samarkand State University.

UO'K 008

GIPERBOLA (MUBOLAG'A SAN'ATI)NING REKLAMADAGI O'RNI

Z.Botirbayeva, magistrant, Urganch davlat universiteti, Urganch

F.Bahodirova, dots., Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada giperbola, giperbolaning turlari, ularning reklamalardagi o'rni, maqsadi va o'ziga xos xususiyatlari, uning inson psixologiyasiga ta'siri haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: giperbola, marketing, reklama, marketolog, visual giperbola, audio giperbola, verbal giperbola, negativ giperbola.

Аннотация. В данной статье говорится о гиперболе, видах гиперболы, ее месте в рекламе, ее назначении и специфических особенностях.

Ключевые слова: гипербола, маркетинг, реклама, маркетолог, визуальная гипербола, звуковая гипербола, словесная гипербола, негативная гипербола.

Abstract. This article acknowledges about hyperbole, types of hyperbole, their structure in advertising, their purpose and characteristics, and its impact on human psychology.

Keywords: *hyperbole, exaggeration, marketing, advertising, marketer, visual hyperbole, audio hyperbole, verbal hyperbole, negative hyperbole.*

Insonlar bir-biri bilan muloqot jarayonida kerakli ma'lumotni yetkazish uchun o'z lingvaletidagi mavjud bilim va tajribasidan foydalanadi. Nutqni bezovchi va uning ta'sirchanligini oshirish uchun tildagi stilistik vositalar, shu jumladan troplar va nutq figuralarida unumli foydalanishga intiladilar [1].

Giperbola – bu so'zlashuv, adabiy uslublarda ko'p ishlatiladigan nutq shakllaridan biri bo'lib, unda muallif yoki so'zlovchi ta'kidlash va ta'sir qilish uchun ataylab bo'rttirilgan gaplarni ishlatadi. Giperbola so'zi yunoncha “hyperbole” so'zidan olingan bo'lib, “yuqoriga tashlash” degan ma'noni anglatadi [2]. Qisqa qilib aytganda giperbola - bu kuchaytirish funktsiyasiga ega stilistik vosita. Ingliz va o'zbek tillarida adabiy uslubga xos vosita bo'lishiga qaramasdan, kundalik suhbatlarda bilgan va bilmagan holda giperboladan har doim foydalaniladi. Masalan, ko'p vaqtdan beri ko'rishmagan odamni ko'rib qolganda, “ages have passed since I last see you” (“100 yil bo'ldi ko'rishmaganimizga”) degan jumla aytiladi. Bunda ko'rishganlaridan beri 100 yil o'tgan emas, shunchaki o'tgan vaqtga urg'u berib, ta'kidlash uchun giperbola ishlatilgan. Xo'sh, reklama va marketing sohalarida keng qo'llaniladigan bu stilistik vosita aslida qanday yaratiladi? Buning ham bir qancha mezonlari mavjud.

a) Oddiy harakatlar, predmetlar, odamlar, joylar asosiy obyekt qilib olinadi va ularning sifat belgilari oshirib tasvirlanadi.

Eg. Carlsberg. Probably the best beer in the world! [3]

b) Vaqt, raqamlar, o'lchamlar, fiziologik jihatlar orttirilib ko'rsatiladi.

Eg. I have said you hundred times

Reklama sohasida, iste'molchining e'tiborini jalb qilish va uni saqlab qolish, muhim ahamiyatga ega, shu sababli marketologlar reklamalarning sifatli va omma orasida tez mashhur bo'lishi uchun turli ishontirish usullaridan foydalanadilar. Vaqt sinovidan o'tib marketologlar ishonchini oqlab kelayotgan ana shunday usullardan biri bu reklama matnida giperboladan foydalanishdir. Giperbola esda qolarli reklamalarni yaratishda kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi. Chunki reklamalarda mijoz e'tiborini jalb qilish va auditoriyani taklif qilinayotgan mahsulot yoki xizmat boshqalar orasida eng yaxshisi ekanligiga ishontirish maqsad qilinadi. Bunda tilning barcha imkoniyatlari ishga solinadi. Negaki har qanday tilning odamlarning kayfiyatiga, xulq-atvoriga, qilmoqchi bo'lgan qarorlariga ta'sir qilish xususiyati bor. Ayniqsa bu qarashlar marketing sohasida o'z tasdig'ini topgan. Har xil axborot vositalarida va reklamalarning barcha shakllarida giperbola turlicha beriladi. Shunga ko'ra ingliz tilidagi reklamalarda mubolag'a deb ataluvchi bu san'atning quyidagicha shakllarini uchratamiz:

1. Vizual giperbola
2. Audio giperbola
3. Verbal giperbola
4. Negativ giperbola

Vizual giperbola. Vizual giperbola reklamalarda xabarni ta'kidlash, e'tiborni jalb qilish va tomoshabinlarga doimiy ta'sir ko'rsatish uchun bo'rttirilgan yoki haddan tashqari ko'p vizual vositalardan foydalanishni anglatadi. Bu o'lcham, masshtab, nisbatlar, ranglar yoki tasvirlar kabi vizual elementlarning real yoki kutilganidan ham oshirilgan tasviri hisobiga ro'y beradi, shu sababli insonlar ongini osongina manipulyatsiya qila olish xususiyatiga ega.

1-rasm

Vizual giperbola xabarlarini yetkazishda, his-tuyg'ularni uyg'otishda va brendni eslab qolishni kuchaytirishda juda samarali bo'lishi mumkin. Vizual giperbola va uning samaradorligiga quyidagicha misollarni ko'rishimiz mumkin:

a) Katta o'lchamdagi mahsulotlar: Vizual mubolag'a mahsulotlar yoki obyektlarni haqiqiy o'lchamlaridan sezilarli darajada kattaroq hajmda tasvirlab beradi. Ushbu uslub odatda mahsulotning katta qilib ko'rsatish orqali ta'sirini ta'kidlash uchun ishlatiladi. Misol uchun, ichimliklar reklamasida gazlangan ichimlik osmono'par binolardan ham kattaroq qilib ko'rsatilishi mumkin, bu uning tetiklantiruvchi va chanqoqni bostiruvchi xususiyatlarini oshirib yuboradi. Natijada tomoshabin chanqagan paytida ko'z oldiga ushbu ichimlik tasviri keladi va sotib olish istagi paydo bo'ladi.

b) Yorqin rang-baranglik: Vizual giperbolaga tasvirdagi elementlar o'rtasida haddan tashqari kontrastlarni yaratish orqali erishish mumkin. Bu monoxromatik fonda jonli va qizg'in ranglarni yonma-yon yoki kichik obyektning keng muhitda joylashtirishni o'z ichiga olishi mumkin. Ushbu bo'rttirilgan kontrastlar e'tiborni tortadi va vizual ta'sir yaratadi, bu esa reklamani esda qolarli qiladi.

d) Karikaturalar: Karikaturalar vizual giperbolaning bir shakli bo'lib, unda hazil yoki dramatik effekt uchun shaxs yoki obyektning o'ziga xos xususiyatlari boshqa bir obyekt xususiyatlariga nisbatlangan holda bo'rttiriladi.

e) Fantastik vaziyatlar: Vizual giperbola haqiqat chegarasidan tashqariga chiqadigan absurd yoki fantastik senariylarni tasvirlashni o'z ichiga olishi mumkin. Ushbu uslub ko'pincha kulgili yoki diqqatni tortadigan reklamalarda qo'llaniladi. Misol uchun, tozalovchi mahsulot reklamasida odamning bir purkagich bilan butun shaharni bema'lol tozalashini ko'rsatishi mumkin va bu favqulodda tozalash kuchi g'oyasini yetkazishi mumkin.

f) Yuz mimikalari. Kuchli his-tuyg'ularni yoki xabarlarini yetkazish uchun oshirib yuborilgan yuz ifodalari orqali ham vizual giperbola paydo bo'lishi mumkin. Bunday yuz ifodalari tomoshabinda hayrat va hayajonni uyg'otadi va mahsulotni sinab ko'rishga intiladi. Masalan, tish pastalari reklamalarida hamisha aktyorlar reklama qilinayotgan tish pastasidan foydalangandan keyin tishlari sog'lom va yarqirab turganini ko'rsatish uchun og'izlarini katta qilib ochgan holda tabassum qiladi.

g) Harakat tezligi: Statik tasvirlarda haddan tashqari harakat yoki tezlikni tasvirlash orqali ham giperbola yaratiladi. Ushbu uslub ko'pincha sport yoki avtomobil reklamalarida qo'llaniladi.

2. Audio giperbola. Tinglovchilarda diqqatni jalb qilish, his-tuyg'ularni uyg'otish va doimiy taassurot qoldirish uchun audio kuchidan foydalaniladi. Reklamalardagi audio giperbolalarning umumiy ko'rinishlariga ovoz effektlari va modulyatsiyasi, giperbolik qiyoslashlar (faster than light, stronger than steel) yoki barchaga tanish bo'lgan hissiyotlarni uyg'otuvchi ovozlar (ishtaha ochadigan

tovushlar: nonning qarsillagani, go'shtning qovurilayotgani, gazli ichimlikning yangi ochilgandagi tovushi) misol bo'la oladi.

3. Verbal giperbola. O'z nomidan ma'lumki bu til orqali ifodalanadigan giperbola. Bu turdagi giperbola insonlar nutqida sodir bo'lganligi uchun reklamalarning deyarli barcha turlarida kuzatamiz.

Eg. Red Bull Energy Drink: "Red Bull Gives You Wings!" [6]

Red bull ichimligi sizga qanot beradi.

Bu ichimlikni ichgandan keyin qanot paydo bo'ladi deya ichimlikning zo'r ta'mga egaligi va g'ayri oddiy kuch berishi aytilyapti.

Eg. "The happiest place on earth." – Disneyland.

Dunyodagi eng rohatbaxsh joy – Disneyland.

Bu yerda Disneyland olamdagi eng zo'r dam olish maskani ekanligi reklama qilinyapti. Aslida bunga o'xshash ko'ngil ochar joylar ko'p. Ammo uning yagona yaxshi joy ekanligi aytilib giperbola hosil bo'lyapti.

Negativ giperbola. Giperbolaning bunday turida marketologlar mahsulot yoki xizmatning yaxshi taraflarini aytib sotib olishga ko'ndirish o'rniga, agar ular taklif qilayotgan mahsulotdan foydalanmasangiz natijasi yaxshi bo'lmasligini ko'rsatib berishadi. Misol uchun, tish pastasi reklama qilinyapti. Agar siz tishlaringizni ushbu tish pastasida yuvmasangiz, tishlaringiz nosog'lom bo'lishi reklama rolikida ko'rsatib o'tiladi [4].

Giperbola ommaviy axborot vositalari va reklamaning barcha shakllarida tomoshabin va tinglovchini diqqatini o'ziga qaratish, auditoriyani jalb qilish va ishonarli xabarlarni yetkazish uchun keng qo'llanilishini bilib oldik. Xo'sh, mubolag'a san'ati qaysi ommaviy axborot vositalari va reklama formatlarida qo'llaniladi va qanday foydalaniladi?

Bosma reklama: Jurnallar, gazetalar yoki e'lonlar taxtasi kabi bosma reklamalarda giperbola ko'pincha jozibali sarlavhalar, yorqin tasvirlar orqali qo'llaniladi. U turli xil ma'lumotlar orasida raqobatbardoshligini saqlab, boshqa xabarlar orasida ajralib turishi va o'quvchilarga darhol ta'sir ko'rsatishni maqsad qilgan bo'lishi kerak.

Televizion reklamalar: Giperbola odatda cheklangan vaqt oralig'ida unutilmas taassurot qoldirish uchun television reklamalarda beriladi. Reklamachilar diqqatni tortadigan va tomoshabinlar qiziqishini uyg'otadigan ko'ngilochar kontent yaratish uchun giperbolik til, haddan tashqari vizual va dramatiklashtirilgan ssenariylardan foydalanadilar.

Radio reklamasi: Vizual elementlar mavjud bo'lmagan radio reklamalarda giperbola bo'rttirilgan gaplarni yetkazish uchun asosan til va tovush effektlariga tayanadi. Ta'kid, ohang va ovoz modulyatsiyasidan foydalanish hayajon va intriga tuyg'usini yaratishga yordam beradi, tinglovchilarga mahsulot yoki xizmat haqida tasavvur uyg'otadi.

Ijtimoiy media marketingi: Giperbola ijtimoiy media marketingida muhim rol o'ynaydi. Marketologlar qiziqish uyg'otish, keng almashishni rag'batlantirish uchun ko'pincha giperbolik til, bo'rttirilgan tavsiflar va shov-shuvli, zamon bilan hamnafas bo'lgan yangiliklardan foydalanadilar.

Mahsulot qadoqlash: Giperbolani mahsulot qadoqlarida topish mumkin. Yorliqlar va qadoqlash iste'molchilar e'tiborini jalb qilish va mahsulotning ustun taraflarini ko'rsatish uchun qo'l keladi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, ma'lum bir maqsad va g'oyalarni insonlar ongiga tezda yetib borishi, so'zlovchi va tinglovchi his tuyg'ulari o'rtasidagi muloqotni ta'minlash uchun oshirib yuborilgan yoki bo'rttirilgan har qanday so'z yoki ibora giperbola deya hisoblanishi mumkin. Ayniqsa bu stilistik vosita reklamalarda marketologlarga juda qo'l keladi.

Demak, reklamadagi giperbola - bu reklama beruvchilarga oddiylikni yorib o'tish va maqsadli auditoriya e'tiborini jalb qilish imkonini beruvchi eng zo'r stilistik vositalardan biridir. Ammo haqiqiylik zaruriyati bor bo'lgan reklamalarda oshkoralik va mubolag'a o'rtasida muvozanatni mohirona ushlab turish mushkil ishdir. Bunda reklama kompaniyalariga ma'daniyatni, san'atni va eng asosiysi tilni chuqur biladigan kadrlar kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sh.Mirzaxililova. Zamonaviy tilshunoslikda "giperbola" mubolag'aning lingvostilistik maqomi. Academic research in educational sciences. 2022. 3 crp

2. Galperin. Stylistics. Moscow. 1977. 176 стр
3. С.Г.Петров. Лингвостилистические особенности перевода англоязычных рекламных слоганов. Челябинск 2017. 38 стр
4. Ghufuran Abdul-Hameed Ali. The Use of Hyperbole in Advertisements. Ministry of Higher Education and Scientific Research. AL-USTATH. 8-9
5. Grammar-yourdictionary.com.FigurativeLanguage –English Grammar. Rules &Usage. Your Dictionary.
6. <https://www.examples.com/english/hyperbole-in-advertising.html>

UO'K 81'13+81'23

HID KONSEPTINING VERBALLASHUVI***M.M.Burxanova, katta o'qituvchi, PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona***

Annotatsiya. Ushbu maqolada hid sezgisi, uning kelib chiqishi, aniq, tabiiy va gumanitar fanlar doirasida o'rganilishi haqida so'z boradi. Hid sezgisining tilshunoslikka kirib kelishi, hidga asoslangan xotiraning kognitiv jarayon bilan bog'liqligi badiiy materiallar asosida tahlilga torilgan.

Kalit so'zlar: hid sezgisi, tilshunoslik, xotira, kognitiv jarayon.

Аннотация. В данной статье говорится об обонянии, его происхождении и изучении в рамках конкретных, естественных и гуманитарных наук. На основе художественных материалов проанализировано введение обоняния в языкознание, связь обонятельной памяти с познавательным процессом.

Ключевые слова: обоняние, Лингвистика, память, познавательный процесс.

Abstract. This article talks about the sense of smell, its origin, and its study within the framework of concrete, natural and humanitarian sciences. The introduction of the sense of smell into linguistics, the connection of smell-based memory with the cognitive process was analyzed on the basis of artistic materials.

Keywords: sense of smell, linguistics, memory, cognitive process.

Ma'lumki, insoniyat yashar ekan, kundalik hayotida turli-tuman hidlarga duch keladi. Bu hidlarni tasniflash, tasvirlash murakkab jarayon hisoblanadi. Tilshunoslikda bu tasnif va tasvirning ikki ko'rinishi mavjuddir. Birinchisi, hid manbasiga ishora qilishdir. Inson tashqi olamdagi turli xil hidlarning ta'sirini boshdan kechiradi. Ularni idrok etishi natijasida hidlar haqidagi o'z tushunchalarini verbal vositalar orqali ifodalaydi. Buni olfaktor nazariya sohasida olib borilgan tadqiqotlar ko'rsatadi.

Platon va Aristotel hidlar tasnifi murakkab jarayon ekanligini ta'kidlaganlar. Ayni paytda Platon hidlarni yoqimli va yoqimsizlarga bo'lish mumkinligini aytib o'tadi. Bu holatni hidlarga berilayotgan aksiologik bahoning dastlabki ko'rinishlari sifatida qabul qilish mumkin. Ammo ularga nom berishda, tasniflashda tayanadigan elementar leksik birliklar mavjud emasdi. Aslida, hidlarning nomlari hidli moddalarning nomlaridan kelib chiqadi. Demak, bizning ixtiyorimizda qancha ko'p hidli moddalar bo'lsa, bu nomlar shunchalik ko'p bo'ladi. Yevropa tillari oilasiga kiruvchi tay-manik va yukatesk-manik tillarida hidlar uchun universal so'zlar mavjudligi ta'kidlanadi Yukatesk-maya tillarida barglar, ayollar, pichoq arqonlar bir xil hidga ega yekanligi ko'rsatiladi. Avstroosiyo oilasiga mansub va tog'li Taylandda yashab, ovchilik bilan shug'ullanuvchi xalq so'zlashadigan manik tilida hidlar uchun 15 ga yaqin atamalar mavjud.

Ibtidoiy jamoa tuzumidan to XX asrga qadar insoniyat visual va audial sezgilar muammosiga ko'p e'tibor qaratadi. Natijada hid sezgisi jamiyat e'tiboridan chetda qolib ketadi. 1980-yillarga kelib bu masala tadqiqotchilar nazariga tushib hid sezgisi, uning aniq, gumanitar va tabiiy fanlar doirasidagi ahamiyati o'rganila boshlandi. Ch.Darvin "Insonning kelib chiqishi va jinsiy tanlanish" kitobida hid hissi ko'plab sutemizuvchilar uchun juda muhim ekanligini ta'kidlaydi. Odam tik yurishni o'rganishi bilan hid hissini rivojlantirish va uning ma'lumotlariga tayanish imkoniyatini yo'qotdi. Shuning uchun insonning hid hissi ma'lum muddat ibtidoiy va ahamiyasiz darajada qoldi. Zamon rivojlana borishi bilan biologiya, psixologiya va kognitiv fanlar bu borada birlashdilar. Inson burnining imkoniyatlari itnikiga nisbatan kichik bo'lsa-da, odamlar turli vaziyatlarda hidlarni tasniflash uchun hid sezgisidan foydalanadilar. Biz hidlar haqida gapirar ekanmiz, uning o'tmishga ishora qilish, yodga solish qobiliyatiga alohida to'xtalishimiz zarur. D.P.Yekimenkova badiiy matndagi hid bilan

bog'liq adabiy epizodlar haqida: "...insonning hid bilish qobiliyati hid fenomeni bilan bog'liq voqyealarni esga soladi" – degan edi. U hidga asoslangan peyzaj, hidga asoslangan xotira" kabi terminlarni qo'llaydi. Olimaning ta'kidlashicha, A.S.Pushkin asarlari uchun atirgul, I.S.Turgenov ijodi uchun jasmin, I.A.Bunin poetikasi uchun esa olma va asal hidlari dominant struktura [1, 100] sanaladi. O'zbek adabiyotida hid bilan sezgisi S.Ahmad, G'.G'ulom, U. Hamdam asarlarida yaqqol ko'zga tashalanadi. Masalan:

Hamma o'z ishiga qarab ketdi. Hamma ketdi-yu, Ikromjon bolaga alahsib o'tiraverdi. Oxiri Dildor kelib bolani oldi.

–Amaki, bera qoling, sizni charchatib qo'yadi. Buvasiga o'rganib qolgan-da, ishga ketganimda dadam bilan qoladi. Soqoli bor kishini ko'rsa, o'zini otaveradi.

Dildor uni olib ketayotibdi hamki, u kallasini qiyshaytirib Ikromjonga qarab qiyqiradi. U har qiyqirganda lablaridan so'lak oqib, og'zi bir tarafga qiyshayib ketadi.

Ikromjon to'nini tuzatmoqchi bo'lgan edi, ko'pdan unutilgan, ammo qadrdon bir hid dimog'iga urildi.

Bu ona suti, murg'ak bola hidi edi. Bu hid yasharib kelayotgan olam, otayotgan tong, erta ko'klamda qirdan keladigan iliq shabada, yangi novda qo'ygan tol po'stlog'i, tosh urilib tutashayotgan suv to'zoni, yomg'irdan keyin charaqlagan oftob hidiga o'xshardi.

Ikromjon bir dam ko'zlarini yumdi-yu, huzur qilib nafas oldi (Said Ahmad, "Ufq", 439-b.).

Badiiy matnda yozuvchi bunday vositalardan foydalanar ekan, kitobxon tasavvurida "hidga asoslangan xotira" esga tushadi. Hid ifodalovchi vositalar muloqot ishtirokchilari hayotida avval ro'y bergan voqealarni eslatadi. Ilmiy tilda ana shu voqealar bilan bog'liq hudud olfaktor makon deb ham nomlanadi. Olfaktor sistemaga xos makon tushunchasi ilmiy manbalarda quyidagicha izohlanadi: "...hid taralayotgan buyum, shaxs manbasidan hidni his qilayotgan shaxsga qadar bo'lgan chegara hidga xos olfaktor makon deb hisoblanadi. Shuning uchun ham har qanday hid doirasida olfaktor makon chegarasi differentsiatsiyalanadi" [2, 18].

Nutqiy muloqot jarayonida kommunikantlar tomonidan o'zaro fikr almashiniladi, bir-biriga axborot uzatiladi. Ularni qabul qilish, ongda tasavvur qilish va unga turli vositalar orqali o'z munosabatini ifodalash natijasida muloqotning to'laqonli bo'lishiga erishiladi. Ana shu jarayonda so'zlashuvchilar o'rtasidagi verbal muloqot mukammallashadi. Bunda hid bilish sezgisining ham o'rni bor. Qomusiy olim Abu Nasr Forobiy ham bilish jarayoni haqida fikr yuritir ekan, "...inson o'zini qurshab turgan olamni va o'zini-o'zi bilish orqali eng yetuk mavjudotga aylanadi. Bilish insonning mohiyatidir. Bilishdan maqsad haqiqatga erishmoqdir... har qanday bilish, dastavval, o'zini qurshab turgan olamdagi narsa va hodisalarni kuzatishdan boshlanadi. Chunki tafakkur faoliyati bilan hosil qilingan mohiyat o'zining tabiiy asosidan oldin bo'lishi mumkin emas... Biz faqat o'zimizni qurshab turgan olamdagi narsalarni sezgi a'zolarimiz orqali bilib olamiz. Forobiy ushlash, qo'l tekkizish yo'li bilan olingan bilimga quvvai lomisa, ko'rish orqali olingan bilimga quvvai nigohiy atamalarini qo'llaydi. Shu bilan birga, eshitish sezgisi orqali, nutq vositasida ham bilimga ega bo'lish mumkinligini ta'kidlaydi. Bunday bilim quvvai notiqa sanaladi" [3, 228-229]. Forobiyniing tilshunoslik to'g'risidagi qarashlari inson sezgi a'zolari orqali olamni kuzatish asosida hosil qilingan bilim va ko'nikmalarning o'rni muhimligini ko'rsatadi. Qomusiy olimlar tomonidan e'tirof etilgan bilish bilan bog'liq bu tizimga hid hamda ta'm sezgisini ham qo'shish, bu sistemani olfaktor va boshqa vositalar bilan to'ldirish tilning noverbal strukturasi tizimining mukammallashuviga olib keladi. "Hid bilish sezgisi odam organizmining bir qismi sanaladi. Bu sezgi ham boshqa sezgi organlari kabi odamning markaziy nerv sistemasi yordamida faoliyat ko'rsatadi. Inson organizmining harakati asosida hid bilish sezgisi o'ziga xos funktsiya bajaradi. Hid bilish sezgisi kishi burnining yuqori qismi va uning ikki tarafida joylashgan bo'lib, turli-tuman hidlar yordamida borliqda yuz berayotgan voqyeliklarni miyada tasavvur qilishga ko'maklashadi. Shuning uchun ham bu sezgi organining biologik strukturasi, ta'rifi, funksional xususiyatlari va paralingvosistemaning bir qismi kabi jihatlarini o'rganish o'ziga xos kichik ilmiy yo'nalish sifatida ajratiladi" [3, 29]. Sezgi organlari yordamida hosil qilingan bilim va ko'nikmalar asosida shakllangan tashqi ongda konseptual strukturani lisoniy va nolisoniy vositalar bilan ifodalash kommunikatsiya nazariyasining asosini tashkil qiladi. Demak, bilish, idrok qilish va ifodalashga oid lisoniy, nolisoniy vositalar paradigmasi

tarkibiga hid, ta'm, ko'rish sezgilarini kiritish ilmiy jihatdan asoslidir. Verbal va noverbal vositalar borliqdagi voqyea-hodisalarni qabul qiluvchi hamda ifodalovchi representativ kanallar sistemasidan iborat bo'ladi.

Haqiqatan ham, paralingvistik vositalar sistemasi nolisoniy birliklar tizimida o'ziga xos ifodaga ega yangi paradigmalar bilan namoyon bo'ladi. Bunday paradigmalar qatoriga paralingvistika sistemasi tarkibiga kirmaydigan, biroq ular kabi axborot ifodalash funksiyasini bajaradigan, hatto verbal vositalar maqomi bilan bellasha oladigan olfaktorik paradigma ham kiradi. Ushbu paradigma dastlab ongga axborotni yuboradi, sezgi a'zosi yordamida qabul qilingan axborot tasavvurda idrok qilinadi. Demak, hid sezgi a'zosi axborot tashuvchi representativ kanallardan biri hisoblanadi.

Noverbal struktura tizimida burun harakati ikki vazifasi bilan farqlanadi. Vizuallik belgisi bilan mimika strukturasiga oid tizimning elementi sifatida mimik funksiya bajaradi. Tasnif tamoyili vizual kanal sistemasiga taalluqli bo'ladi. Hid bilan bog'liq tushunchalar birligi sifatida esa olfaktorik vazifa bajaradi. Har ikkisida ham shaxs tavsifini ifodalovchi vosita sifatida ijobiy va salbiy modusning shakllanishiga xizmat qiladi. Birinchisida vizuallik maqomiga, ikkinchisida representativlik maqomiga ega bo'ladi. Hid sezgisi faoliyati burun harakatlarida ko'zga tashlanadi, noxush hidlar salbiy modusni, yoqimli islar esa so'zlashuvchilarning ijobiy moduslarini yuzaga chiqaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Екименкова Д.П. Чувство обония как объект междисциплинарного исследования//известия СПбГЭТУ "ЛЭТИ", № 8/2014. – С. 100.
2. Котенева И.А. Номинация запаха во французском языке. Автореф.дисс....канд. филол. наук. – Воронеж, 2006. – С.18.
3. Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилдлик. I жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012, – Б.228-229.
4. Мамцева В.В. Репрезентация ольфакторности в романтическом дискурсе. Автореф. дисс.... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2018.С29.

UO'K: 821.512.133:373.3

JADID MA'RIFATPARVARLARI YARATGAN DARSlikLARNING ILMIY AHAMIYATI

U. Choriyev, o'qituvchi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada jadid ma'rifatparvarlarining darsliklar yaratishga oid faoliyatlari ilmiy-nazariy tahlil qilingan. Mahalliy xalqni, yosh avlodning savodini chiqarish, ularning ongiga ma'rifatparvarlik g'oyalarini singdirishda jadid maktablarining asosiy roli, bobolarimiz Vatan ravnaqi yo'lida munosib xizmat qilib, yosh avlodni ilm-ma'rifatli qilib tarbiyalash, jamiyatga yetuk va iste'dodli kadrlarni tayyorlab berishdek mas'uliyatli vazifani amalga oshirganliklari chindan ham katta e'tirof va e'tiborga molikdir.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, ma'rifatparvar, metod, o'qitish, darslik.

Аннотация. В данной статье научно и теоретически анализируется деятельность современных просветителей, связанная с созданием учебников. Главную роль современной школы в воспитании грамотности местного населения и молодого поколения, привитии в их сознании идей просвещения, наши деды сослужили достойную службу на пути развития Родины, воспитав молодое поколение. и подготовили для общества зрелые и талантливые кадры, это действительно большое признание и внимание, которое они выполнили.

Ключевые слова: Модернизм, просвещение, метод, учение, учебник.

Abstract. In this article, the activities of modern enlighteners related to the creation of textbooks are analyzed scientifically and theoretically. The main role of modern schools in bringing out the literacy of the local people and the young generation, instilling the ideas of enlightenment into their minds, our grandfathers have done a worthy service in the way of the development of the Motherland, educated the young generation, and prepared mature and talented personnel for the society. it is really a great recognition and attention that they have fulfilled the responsible task of giving.

Key words: Modernism, enlightenment, method, teaching, textbook.

Kirish. Jadidchilik harakatining asl maqsadi millatning o'zligini tanitish, ijtimoiy-siyosiy tuzumni tubdan isloh qilish, millat, Vatan istiqloli edi. O'tgan asrlarda ne-ne buyuk allomayu

olimlarni tarbiyalab yetishtirgan an'anaviy maktablar oradan bir necha asr o'tib, jahon taraqqiyotidan butunlay uzilib qolgan, buning ustiga mustamlaka tuzumi tufayli parokanda ahvolga tushgan edi. Shuning uchun ham mahalliy maktablarni tubdan isloh qilish, zamon talablariga mos maktablar, oliy o'quv yurtlarini tashkil etish jadid mutafakkirlarining asosiy vazifasiga aylangan edi.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Darsliklar ko'p yillik pedagogik, psixologik izlanishlar, ilg'or tajribalar hamda jahon standarti namunalari asosida tuzilgan bo'lishi lozim. Xususan, boshlang'ich sinflar uchun yaratilgan darsliklarning tili sodda, ravon va tushunarli, o'quvchi yoshi hamda psixologik xususiyatiga mos bo'lishi, ularning nutqi va dunyoqarashining o'sishiga yordam berishi kerak. Darsliklardagi har bir mavzu o'zidan oldingi mavzuni to'ldirib, oddiydan murakkabga tomon rivojlanib borishi zarur. U o'quvchilarga odob- axloqni o'rgatishga xizmat qilishi, ularda ona- vatanga mehr-muhabbat, kishilarga g'amxo'rlik, mehribonlik, iltifotlilik, mehnatsevarlik, kamtarlik, vijdonlilik kabi ijobiy fazilatlarini tarbiyalaydi.

Darslikning yana bir muhim tomoni shundaki, u o'quvchilarga muayyan darajadagi bilim, ko'nikma va malakalarni singdirishga xizmat qiladi. Boshlang'ich sinf darsliklaridagi har bir she'r, masal, ertak, hikoyalar qiziqarli bo'lib, bir maqsadga, ya'ni, jamiyatda barkamol shaxsni shakllantirishga qaratilgan bo'lishi zarur. Shu bilan bir qatorda, ular o'quvchi-yoshlarda ruhan tetiklik, aqlan komillik, axloqan poklikni ta'minlashi lozim.

Ta'limning muhim o'quv vositasi sifatida darsliklarning ahamiyati beqiyosdir. Uning rivojlanish tarixini o'rganish, eramizdan oldingi ikkinchi ming yillikda darsliklarning dastlabki nusxalari yaratila boshlanganligini ko'rsatadi.

Ma'rifatparvarlarning ko'zga ko'ringan vakillaridan biri Akbarzoda G'ulomiddindir. Uning «ta'limi soniy» deb nomlangan darsligi bo'lib, u 1913 yil toshkentda, g'ulom hasan orifjonov matbaasida nashr qilingan.

Risola barkamol insonni voyaga yetkazish, uni tarbiyalash masalalariga bag'ishlangan. Unda qiziqarli hikoyalar orqali, bolalar odob-axloqqa o'rgatiladi. Ushbu kitob maktab bolalariga «odobnoma» darslarida asqotadi. Risolada ilmiy ma'lumotlar bilan bir qatorda yil, oylarning hafta hisobi, yil fasllarining ota-bobolarimiz qo'llab kelgan nomlari va boshqa tarixiy ma'lumotlarga ham keng o'rin ajratilgan.

1-bob «olam» deb nomlanib, unda olloh yaratgan mahluqotlar ichida onglisi odam ekanligi, u o'zining ilmi, ongi bilan ajralib turishi aytiladi. 2-bob «ilm» bo'lib, unda ilm hayot, tiriklikdan iborat ekanligi ta'kidlanadi. 3-bob «ilmsiz jon», 4-bob «ilmsiz hayot», 5-bob «ilmsiz millat, din», 6-bob «din odobining sababi», 7-bob «ilm foydasi» deb nomlanib, qayd etilgan boblarda ilmning inson hayotida tutgan yuksak mavqei yoritiladi. U o'z qarashlarini ari, asalari, shamol, kun, o'tinchi, yo'lbars, tulki, bo'ri va shu kabi timsollar orqali ifodalashga harakat qiladi. Har bir hikoya nihoyasida qissadan- hissa chiqariladi va matnga mos to'rtlik yoki bayt keltiriladi. Darslikdagi hikoyalar krilovning masallariga o'xshaydi. Hayvonlar obrazi orqali, odamlarning xarakter xususiyatlari ochib beriladi.

Darslikda «fanniy ma'lumotlar» deb sarlavha qo'yilib, jadval orqali o'quvchilarga yil hisobi haqida ma'lumot beradi. «fasllar», «fasllarning tabiati», «asrlar» nomli mavzularda yil, kun, hafta, fasllar, hatto asrlar haqida ham o'quvchilarga to'liq ma'lumotlar berilgan. Unda yil, kun, hafta, fasllarning arabcha, forsa, turkcha, ruscha nomlari jadval asosida berilgan.

Muallif darslikka insondagi axloqiy xususiyatlarni ochib beruvchi «pand», «yamon xo'ylar», «yaxshi xo'ylar» nomli hikoyalarni kiritadi.

Toshkentda esa Abduvahob Ibodiev (1877-1943)ning «tahsil-ul alifbo» (alifbo o'qishi) darsligi tahsinga sazovordir. Ushbu darslik 1912 yilda toshkentda nashr qilingan. Darslik o'quvchilar uchun harflarni o'rganish, savod chiqarishda katta ahamiyatga ega. A.Ibodievning yuqoridagi darsligidan tashqari o'qituvchilar foydalanishlari uchun yozilgan «e'tiqodi islomiya» («islom e'tiqodi») risolasi ham mavjud bo'lib, u 1914 yilda toshkentda chop etilgan.

Mirzo Hayrullo va Abdullaxon Ibodiyning «miftoxul alifbo» (1912), «taxsiliy avval» (1914), muxtor bakirning «savod» (1913), a.zohiriyning «imlo» (1916) singari darslik va o'quv qo'llanmalari 1917 yil to'ntarishigacha yaratilgan.

Ma'rifatparvar pedagog Saidrizo Alizoda (1887-1945) ilk tahsilni samarqandning chorraha dahasida abulqosim alganjiyning jadid maktabida olgan. Jadid maktablari uchun «ilmi hisob» (samarqand, 1906) darsligini tuzgan [1].

Darslikda, o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, dunyo davlatlari, ularning geografik o'rni, aholisi, poytaxti, davlat tili, dini va milliy tarkibiga taalluqli qiziqarli ma'lumotlar ifoda etilgan.

Muallif darslikda xx asr boshlaridagi dunyoning geosiyosiy manzarasini juda aniq tasvirlagan. Undan o'sha davrning yirik, rivojlangan, mustamlakachi va mustamlaka davlatlar geografiyasi, ularga xos geosiyosiy vaziyatlar haqida ayrim muhim ma'lumotlarni bilib olish mumkin. Masalan: u buyuk britaniya haqida «shimoliy ovro'padagi hukumatlarning to'rtinchisi anglatara (buyuk britaniya) qirolligidir. Bu mamlakat bahri muhiti atlasda (atlantika okeani havzasidagi) britaniyo, irlandiyo va shotlandiyo kabi bir necha ata(oral)lardan iboratdur... Anglatara hukumati mamlakatning kengligi (ko'plab mustamlaka yerlarining mavjudligi) va aholisining ko'pligi urush va suro popoxo'dlarining ko'pligi ila dunyoning eng ulug' va zo'r hukumatidir. Besh qit'aning har birida mustamlakasi vor...», deb o'sha davrning qudratli davlati haqida aniq ma'lumot keltiradi [2].

Darslikning muhim jihatlaridan biri uning bolalar yoshiga mos o'ta jo'n tilda yozilganidir. Masalan, unda geografik atlasga shunday ta'rif berilgan: «bir necha xaritalarni yig'ib daftar qiling'on bo'lsa, atlas deyilur». Atlasning ushbu qisqa va sodda ta'rifi bugungi kunda ham mohiyatan o'zgargani yo'q.

Sadriddin Ayniyning ushbu darsligi yangi usul maktabida tarbiyalanuvchi qizlar uchun tuzilgan edi. Darslik o'zbek maktabi va pedagogikasi tarixini o'rganishga yordam beruvchi manbalardan hisoblanadi. Muallif, o'quvchi qizlarga murojaat qilib, «agar siz ilmli, adabli va axloqli bo'lsangiz, otangizni, onangizni, og'a-iningizni va butun elu-ulusingizni quvontirasiz, agar adabsizlik qilsangiz, barchani xafa qilasiz va qayg'uga solasiz», deydi. Bu chaqiriq bilan, pedagog s.ayniy, o'quvchi qizlarning o'qib bilim olishigagina emas, balki ularning axloqiy tarbiyasiga ham katta e'tibor qaratadi va o'quvchilar uchun qoidalar yaratadi.

Darslikdagi bosh qahramon xolida ismli qiz bo'lib, muallif xolida orqali o'lkadagi qizlarning taqdiri, o'z xalqi uchun jonkuyar inson bo'lib yetishishlarini ifoda etadi. O'quv qo'llanmadagi ikkinchi qahramon fotima xolida obraziga qarama-qarshi qo'yiladi. Fotima odobli, o'zining kamtarligi, bilim olish saviyasining yuqoriligi bilan maktab o'quvchilariga o'rnak hisoblanadi. Yozuvchi darslikda mehnat tarbiyasini ilgari suradi, axloq, nafosat odobiga katta e'tibor beradi. Xolida «...menga xat va savod olib beringlar, men ham kitobni o'qiy olayin» deganda, otasi xat va savod bozorda bo'lmasligi, xat-savod o'rganish uchun maktabga borish, qunt bilan o'qish kerakligini tushuntiradi [3].

Pedagog o'zbek xalqida kishilar o'rtasidagi o'zaro mehribonchilikning katta o'rin tutishini uqtirib, o'quvchi yoshlarni ham shu ruhda tarbiyalash kerakligini ta'kidlaydi. Darslikda jismoniy tarbiyaga alohida e'tibor qaratiladi. Bolalarni badan tarbiya bilan shug'ullanishga, suvda suzishga, chaqqon, epchil bo'lib o'sishga chaqiradi. Darslikning navbatdagi «xolidaning kitobxonasi» va «mashhur xotunlar» boblarida muallif kutubxona ishini tashkil qilish, kitob kartotekalaridan foydalanish yo'llarini yoritadi. Darslikning oxirigi bobi «muallim va muallimalarg'a bir-ikki so'z» deb atalib, unda muallif muallimlarga maslahat va ko'rsatmalar beradi. Muallif har bir darsni tabiat bilan bog'lab, uning sir-asrorlarini o'quvchilarga anglatishni o'qituvchining muqaddas vazifasi deb biladi. Muallimlarga darslikda uchraydigan qiyin so'zlarni bolalar tilida oddiy qilib tushuntirish lozimligini uqtiradi.

Ushbu o'quv qo'llanma orqali jadidchilik davrida yoshlarni savodli kishilar qilib tarbiyalash eng asosiy masala hisoblanganligiga amin bo'lamiz. Eng asosiysi, darslik o'quvchilarda kitobga bo'lgan muhabbatni oshiradi [4].

Xulosa va munozara. Xulosa qilib aytganda, bugungi zamon yangi avlod darsliklarining shakllanishida jadid ma'rifatparvarlari tashabbusi va zahmatlari asosida yaratilgan o'quv qo'llanmalarining nazariy ahamiyati cheksizdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ayniy Sadriddin. Buxoro: (Xotira). 2 kitobda. Kitob 2. Dushanbe: "Irfon", 1981. S. 196-198.

2. Ayniy S. Taxzib-us-sibyon, 1910 (tabi avval) va 1917 (tabi duvvum) / Taxiylai Sohib Tabarov - Dushanbe: Maorif, 1994. - 48 b.
3. Bakiev M.I. O'rta Osiyoda ma'rifiy harakat va erkin fikr tarixi, XIX asr oxiri – XX asr boshlari: Diss. dok. ist. Fanlar - Dushanbe, 2000. - 282 b.
4. Sulaymon Inoyatov. Munzim Buxoro jadidlarining eng faollaridan biridir// Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar.- 2022.-T.12. – S. 15-24.
5. Shakuri M. Maxfili adabii Sadri Ziyov va inkilobi fikri dar Buxoro // Rudaki.- 2009.- № 23.- S. 129-154.

UO'K 8.1751

“GO‘RO‘G‘LINING TUG‘ILISHI” DOSTONINING VERSIYALARIDAGI ANTROPONIMLARINING FARQLANISHI

D.R.Davlatnazarov, talaba, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” dostonida qo‘llanilgan antroponimlarning versiyalaridagi farqlanishini ko‘rib chiqildi. Shuningdek, mazkur maqolada dostonlardagi obraz nomlarining variantlari yetarlicha misollar bilan yoritilgan va bir qancha ilmiy adabiyotlardan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: antroponim, atoqli otlar, versiya, variantlar, doston, obrazlar, Go‘ro‘g‘li turkumi, Xalqlaro baxshichilik, folklor san’ati.

Аннотация. В данной статье рассмотрено различие вариантов антропонимов, использованных в эпосе «Рождение Гуругли». Также в данной статье на достаточном количестве примеров поясняются варианты имен персонажей былины и используется ряд научной литературы.

Ключевые слова: антропоним, народные имена, версия, варианты, эпос, образы, серия Гуругли, традиция бакши, фольклорное искусство.

Abstract. In this article, the difference in the versions of the anthroponyms used in the epic “Birth of Gurugli” was considered. Also, in this article, the variants of the names of the characters in the epics are explained with enough examples and a number of scientific literature is used.

Key words: anthroponym, proper nouns, version, variants, epics, images, Gurugli series, bakshy tradition, folklore art.

O‘zbek xalqining boy tarixi, etnogenezi, o‘ziga xos bo‘lgan etnografiyasi haqida muhim manba sifatida xizmat qiluvchi birlik xalq og‘zaki ijodi hisoblanadi. Xususan, 1-Prezident I.A.Karimov “Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch” asarida: “Ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan eng qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og‘zaki ijodi namunalaridan tortib, bugungi kunda kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan ming-minglab qo‘lyozmalar, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san’at, siyosat, axloq, falsafa, tibbiyot, matematika, mineralogiya, kimyo, astronomiya, me’morlik, dehqonchilik va boshqa sohalarga oid qimmatbaho asarlar bizning buyuk ma’naviy boyligimizdir”, -deb ta’kidlaydilar. Shuni aytish joizki, ajdodlarimiz tafakkuri va dahosini o‘zida aks ettiruvchi xalq og‘zaki ijodi asrlar davomida og‘izdan og‘izga, ajdoddan avlodga o‘tib, sayqallanib rivoj topmoqda. Shu jumladan, muhtaram Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev: “Insoniyat yaratgan bebaho madaniyat durdonalari, eng avvalo, har qaysi millatning folklor san’atida mujassam topgani”ni e’tirof etgan holda folklor san’ati namunalarini rivojlantirish to‘g‘risida bir qancha islohotlarni amalga oshirmoqda. Xususan, Prezidentimiz tashabbusi bilan 2018-yil 1-noyabrda Xalqaro baxshichilik san’ati festivalini o‘tkazish to‘g‘risida qaror qabul qilindi. Ushbu qarorga muvofiq har ikki yilda O‘zbekistonning turli xil hududlarida an’anaviy Xalqlaro baxshichilik festivalini o‘tkazish belgilab qo‘yildi. Shu bilan birgalikda, Birinchi Xalqaro Baxshichilik festivali 2019-yil 5-10-aprel kunlari Surxondaryo viloyatining Termiz shahrida o‘tkazildi. O‘zbek folklorini tadqiq etishda qator olimlar faoliyat yuritgan bo‘lib, ular o‘z tadqiqotlarida folklor materiallarini turli tomonlama tadqiq qilishgan. Xususan, folklor asarlarini o‘rganishda va ularni tadqiq etishda Z.Qobulniyozovning “O‘zbek folklorining shakllanishi va taraqqiyot yo‘llari” nomli doktorlik dissertatsiyasi, folklorshunos olim S.Ro‘zimboyevning “Xorazm xalq dostonlarining spetsifikasi, tipologiyasi va poetikasi” kabi ilmiy ishlarining ahamiyati katta.

Xalq dostonlarini o'rganishda tilshunoslik sohasida ham bir qator ishlar olib borilmoqda. Misol tariqasida E.Jabborovning "O'zbek xalq o'yinlari leksikasi", A.Abdiyevning "Alpomish dostoni tilning leksik-semantil va stilistik xususiyatlari" va boshqa shunga o'xshash ilmiy ishlarni keltirishimiz mumkin. Shuni ta'kidlab o'tmoqchimanki, bugungi kunda dostonlarda qo'llangan anamastik birliklar bo'yicha ham bir qator tadqiqotlar olib borilmoqda.

Xalq og'zaki ijodining eng nodir namunalaridan bir bo'lgan Go'ro'g'li turkumi ko'plab yillardan beri xalqimiz orasida kuylanib kelinmoqda. Bu turkum xalqimiz sevib eshitadigan eng sara dostonlarni jamlagan. Bu turkum dostonlarida asosiy g'ayasi shundan iboratki, yaxshilik va yomonlikni bir-biridan farqlash, halol va harom anglash, oilani himoya qilish, vatanni ko'z qorachig'iday asrashdir.

Dostonlardagi har bir obrazlardan insonlar turli xil yaxshi, fazilatli, birovga o'rnak bo'la oladigan xislatlarni o'zlariga olishlari mumkin. Dostonlardagi har bir obrazlar o'zlarida insonlarga namuna bo'ladigan juda yaxshi fazilatlarini aks ettirishgan.

Dostonlar turli-tuman obrazlar va rang-barang voqealar bilan tinglovchini o'ziga jalb qilgan va har doim to'y, marosim, bazmlar, albatta, aytuvchilar, baxshilarsiz o'tmas edi. O'sha paytlarda ko'plab dostonlar mavjud bo'lib, hatto bitta dostonning ham birmuncha variantlari bor edi. Variantlar qanday hosil boladi deb hayron bo'lsangiz har bir baxshi dostonni kuyalash jarayonidan qaytadan yaradi va yangiliklar, yangi obrazlar, yangi voqealar qo'shadi [1:18].

Dostonlardagi obrazlarning nomlariga to'xtaladigan bo'lsak, bitta dostonning turli variantlarida obrazlarni turlicha nomlashlarga duch kelamiz. Ushbu maqolamizda ham shunday holatni batafsil ko'rib chiqamiz. Bunda biz Muhammad Jomurod o'g'li Po'ltan shoir va Egamberdi shoir Ollomurod o'g'lining aytgan "Go'ro'g'lining tug'ilishi" dostonining variantlaridan foydalanamiz. Bu baxshilar xalqda dong'i ketgan va xalq orasida o'z obrosiga ega baxshilardan bo'lishgan. Ular aytgan variantlarda turli obrazlarning bir-birga o'xshamagan holda nomlanishi yoki bir nom bilan turli obrazlarni aytilganini ko'rishimiz mumkin. Bular quyidagilar: **Gajdumbek** (Jig'alixonning o'g'li) – **Gajdumbek** (Buvraxonning amakisi), **Yusuf – Pattigun, So'qim – Sug'ankal, Badkir – Haybat, Go'sfand – Rahmon**. Bu antroponimlar bir obrazni ifodalashgan yoki bir xil nom orqali turli obrazni bildirgan. Bizning bu izlanishlarimizdan maqsad bir dostonning turli variantlaridagi antroponimlarni yuzaga chiqarish, qadimda ishlatilgan nomlarni yo'qolib ketinishi oldini olishdir.

Gajdumbek (Jig'alixonning o'g'li) – **Gajdumbek** (Buvraxonning amakivachchasi) antroponimlarining dostonda qo'llanishi. Bu antroponim bir dostonda bekning o'g'li obrazini, yana bir dostonda esa podshohning amakivachchasi obrazini ifodalagan. Po'ltan shoir variantida **Gajdumbek** antroponimi Taka Turkman yurtining podshosi Jig'alixonning o'g'li obraziga aytilgan. "*Taka Tukrman degan yana bir yurt bor edi. Bu yurtda Jig'alixon degan bek bor edi, Jig'alixonning Gajdumbek degan o'g'li, Bibi Hilol degan qizi bor edi.*" [2:4] Mana ko'rganimizdek bu yerda **Gajdumbek** bir bekning o'g'li bo'lib ifodalangan.

Egamberdi shoirning aytgan variantida esa shu Taka Turkman degan yurtda yashavchi bir insonni nomini ifodalagan va Buvraxon podshohning amakisi sifatida dostonga kiritilgan. "*Taka degan viloyatda bir Gajdumbek degan Buvraxon podshohning amakivachchasi bor edi.*" [3:12] Mana ko'rganimizdek bu yerda Gajdumbek antroponimi boshqa obrazni ifodalagan. Bunday bo'lishiga sabab, baxshilarning dostonni kuylash jarayonidagi o'zidan qo'shgan yangiliklaridir. Albatta, bu dostonga ziyon keltirmaydi, aksincha dostonni boyitadi va yangi antroponimlarni yuzaga chiqaradi. Bu nomshunoslikka o'sha davrda qanday antroponimlar bo'lganligini bilishga katta yordam beradi.

Yusuf – Pattigun. Bu ikkita antroponim bitta dostonning ikkita variantida bitta obrazni ifodalagan. Bunday yangilik dostonga kiritilganda dostonga o'zgachalik baxsh qiladi. Dostonlarning variantlarida bitta obrazni turlicha nomlar bilan atash o'sha davrdagi ismlarni hozirgi kungacha yetib kelishiga katta hissa qo'shgan. Bu obraz o'zi dostonda tush tabirini ko'ruvchi, fol ochuvchi obraz hisoblanadi. Po'ltan baxshi o'z variantida tabirini quyidagicha ifodalagan: "*Barcha hukamo, qur'andoz-munajjimlarning ichida Yusuf degan bir qur'andosi bor edi.*" [2:11] Egamberdi shoir esa o'z asarida folchini shunday kuylaydi: "*Bir kampir bor edi. Otini Pattigul der edi. Bir yur to'qson yoshga kirib edi.*" [3:8] Dostonning variantlarida obrazlar turlicha nomlangan. Bu obraz dostondagi

shohning tushini aniq qilib aytib beradi. Boshqa tabirchilar bilmay turgan gaplarni ham aniq-aniq qilib aytadi va shu bilan o'zining kuchli tabirchiligini bildiradi.

So'qim – Sug'ankal. Doston variantlarida qo'llangan bu antroponim ham bitta obrazning turlicha nomi hisoblanadi. Bu obraz dostonida sinchi bo'lgan. Sinchi bu otlarning farqiga boruvchi, otning yaxshi-yomonini farqlovchi hisoblanadi. Po'ltan baxshi dostonida sinchini shunday aytgan: *"Ana tag'in bir xosa tulpor orqasidan quvib yetdi. Buning ustidagi kishi Shohdorxon podshoning So'qim semiz, degan sinchisi edi."* [2:48] Egamberdi shoir esa o'z variantida sinchini Sug'ankal deb aytadi: *"Shohdorxon podsho bir kuni amaldorlarini yig'ib, suhbat qurdi. Ko'nglini shod qildi. Sug'ankal degan sinchisini chaqirib dedi:..."* [3:26] shu tariqa dostonni davom qildiradi.

Badkir – Haybat. Navbatdagi bu antroponimlar dostonidagi Shohdorxonning polvoni obrazini ifodalashgan. U dostonida tengi yo'q, yengilmas polvon sifatida gavsizlangan. Po'ltan shoir uni quydagicha ifodalaydi: *"Go'ro'g'li ko'chaga chiqib qarasa, bir bola turibdi, otasining otini Badkir polvon der edi. Shohdorxon podshoning oldida bundan o'tar polvon yo'q edi."* [2:76] Egamberdi baxshi esa bu polvonni o'zi kuylagan dostonida Haybat deb aytadi: *"Podshoning Haybat degan bir polvoni bor edi."* [3:64] Dostonning davomi Haybatning o'g'lini tanishtiradi va shu tariqa davom qildiradi.

Go'sfand – Rahmon. Asarda qo'llangan bu ismlar tepada keltirilgan polvonning o'g'lini ismi. Dostonning variantlarida turlicha ifodalangan. Bu obraz dostonida Go'ro'g'li bilan oshiq o'ynab uning barcha oshiqlarini yutib oladi. Bundan Go'ro'g'lining achchig'i kelib, urishib ketishadi. Po'ltan shoir bu holatni mana shunday kuylaydi: *"Shohdorxonga birinchi polvon edi. Turgan bola shuning o'g'li ekan, otini Go'sfand to'ra der edi."* [2:76] Egamberdi baxshi bu yigitchani dostonida quyidagicha aytadi: *"Podshoning Haybat degan bir polvoni bor edi. Shu polvonning bitta uli bor edi. Otini Rahmon der edi."* [3:64] Shu tariqa dostonni davom qildiradi.

Dostonlarda bunday holatlarga ko'p duch kelishimiz mumkin, ayniqsa, bitta versiyaning variantlarida. Chunki bitta versiya ko'plab baxshilar, kuylovchilar, dostonchilar tomonidan aytiladi, kuylanadi va har bir baxshi aytayotgan asariga yangilik, o'zgachalik, rang-baranglik qo'shadi. *"Folklor asari ijro jarayoni davomida qaytadan yaratiladi, yangi yashash holatiga kiradi va bu holat o'ziga xos variantni paydo etadi."* [1:19] Ko'rib turganimizdek, bu holatlar dostonlar uchun odatiy hol bo'lib ketgan. Dostonlarning variantlariga yangi qo'shilgan va ijroda qo'llanilgan nomlar esa, o'sha davrdagi biz bilmagan ismlarni bizgacha yetib kelishiga katta hissa qo'shgan desak adashmaymiz.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, xalq og'zaki ijodining bunga o'xshagan yorqin namunalari turli variantni xosil bo'lishi, albatta, juda katta merosdir. Hozir ko'rib chiqqan variantlarimizdan birini aytgan baxshi Muhammad Jomurod o'g'li Po'ltan shoir bo'lib, yozib olgan inson Hodi Zarifov hisoblanadi va nashrga tayyorlagan Malik Murodovdir. Ikkinchi variantimizni aytgan baxshi Egamberdi shoir Ollomurod o'g'li, yozib oluvchi: Temur Ochilov, nashrga tayyorlovchilar:

Mamatqul Jo'rayev, Shomirza Turdimovlar. Bu ikkita variantimiz o'xshash va farqli jihatlari ko'p. Obraz nomlarida ham baxshilar turli antroponimlardan foydalanishgan va eski davr ismlarini dostonlarga qo'shish orqali saqlab qolishgan. Dostonlarda qo'llanilgan ismlarning 99% idan hozirda ishlatililmaydi va ko'pchilik hatto bilmaydi ham. Shuning uchun dostonlardagi ismlar ustida ko'plab ishlar olib borish va keng ommoga tatbiq qilish lozim. Keyingi ishlarimizda ko'proq antroponimlarni tahlil qilishga harakat qilamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbek folklori [Matn]: darslik / T.Mirzayev, Sh.Turdimov, M.Jo'rayev, J.Eshonqulov, A.Tilavov. – Toshkent: "Tafakkur-bo'stoni", 2020. – 240 b.
2. Go'ro'g'lining tug'ilishi: xalq og'zaki ijodi. – Toshkent : Yangiyo'l Poligraph Service, 2019. - 208 b
3. Go'ro'g'li [matn]: O'zbek xalq dostonlari – Cho'lpon nomidagi NMIU, 2017. - 448 b.

“JAVZO” ROMANIDA MALIKALAR OBRAZI TAHLILI

D.Z. Djalilova, tayanch doktorant, Toshkent o'zbek tili va adabiyot universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek adabiyoti vakili Risolat Haydarovanning “Javzo” romanida malikalar obrazi gavdalanitirilgan. Ushbu maqolada malikalar obrazining o'ziga xos jihatlari tadqiq etilgan. Maqolada kerakli adabiyotlardan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: tarixiy roman, obraz, janr, temuriy malikalar, epizodik obraz, tarixiy haqiqat

Аннотация. В данной статье образ тимуридских принцесс воплощен в романе “Джавзо” представительницы современной узбекской литературы Рисолат Хайдаровой. В данной статье рассматриваются уникальные аспекты образа принцесс. В статье использована необходимая литература.

Ключевые слова: исторический роман, образ, жанр, тимуридские царевны, эпизодический образ, историческая правда

Abstract. In this article, the image of Timurid princesses is embodied in the novel “Javzo” by Risolat Haydarova, a representative of modern Uzbek literature. This article explores the unique aspects of the image of princesses. The necessary literature is used in the article.

Key words: historical novel, image, genre, Timurid princesses, episodic image, historical truth.

Har qanday mamalakatning qudrati, salohiyati, o'zining boy tarixiy merosi bilan chambarchas bog'liq. Bugungi adabiyotimizning eng boy janrlaridan biri romanchilikdir. O'zbek romanchiligining eng boy janrlaridan biri bu tarixiy romandir. Tarixiy mavzuda yozilgan badiiy asarlar, xususan, romanlar xalqimiz tarixining badiiy solnomasidir. Barchamizga ma'lumki, tarixiy romanlarda asosan o'tgan davr to'g'risida va shu davrda yashagan shaxslar haqida ma'lumotlar mavjud. O'zbek adabiyoti tarixida tarixiy romanlar juda ko'p. Tarixiy romanning vazifasi faqat tarix haqiqatini jonli, haqqoniy gavdalanitirish emas, balki o'tmish saboqlarini yodga tushirishdan ham iboratdir.

Biz tarixiy roman o'qish jarayonida ayollar obrazini ham ko'p o'rinlarda uchratamiz. Tarixiy romalarda temuriy malikalar obrazi XIV asr oxiri va XX asr boshlariga borib taqaladi. Moziydan xabar beruvchi tarixiy asarlarni varaqlar ekanmiz, ijtimoiy-siyosiy hayotda erkakalar bilan bir qatorda buyuk jasorat sohibalarining ismlari zikr etilishiga guvoh bo'lamiz. Ayollar orasidan shavkatli hukmdorlar, jamoat arboblari, olimalar, maslahatgo'ylar va shoiralar yetishib chiqqan. Davlat ishlarida o'z turmush o'rtog'i yoki farzandlari bilan yelkama-yelka davlat siyosatida ish olib borgan malikalar g'arbda barmoq bilan sanarli bo'lsa, sharqda esa bunday ayollarni ko'plab uchratish mumkin. Bunga misol tariqasida Temuriy malikalardan Bibixonim (ayrim o'rinlarda Saroy Mulkxonim nomi bilan keladi), Gavharshodbegim, Xadichabegim, Xonzodabegim, Gulbadanbegim, Zebunisobegim, Qorako'zbekim va boshqa temuriy malikalarni misol qilib keltirsak bo'ladi.

Zamonaviy o'zbek adibalaridan Risolat Haydarovanning “Javzo” romani ham o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ushbu asarda ayollarning ko'plab nozik qirralari ochib berilgan-ki, bular tahlil va talqinga ehtiyoj uyg'otadi. Asar voqealari Xuroson tarixidagi eng issiq kunlar Javzo oyi bilan boshlanadi. Bunday issiq kunlarni keksalar ham umri davomida ko'rmaganliklari, temuriy shahzodalarning shaharni tashlab qochishi bilan tenglashtiriladi. Hali shu vaqtgacha ikki shoh boshqargan davlatni xalq ko'rmagan. Shayboniyxon Xurosonni egallash payida, shaharni boshqaradigan shoh yo'q. Roman saroydagi ayollarning o'y-fikrlari, his-tuyg'ulari bilan boshlanadi. Asardagi Qorako'zbekim obrazi va uning xarakteri boshqa personajlarga qaraganda keng qamrovda ochib berilgan. U suyukli yor, sohibjamol malika, shu bilan birga shoshqaloqlik, o'zini boshqalardan ustun qo'yadigan, xudbin ayol sifatida tasvirlangan. Birov unga yomonlik qilsa, albatta, javob qaytarmasdan qolmagan obrazdir. Shuning uchun turmush o'rtog'i Muzaffar Mirzo dushmanidan qo'rqib, yurtini tashlab qochganidan so'ng, Shayboniyxonning ishqiy maktubga darhol rozilik berishi, shahzodadan o'ch olish bilan birga o'z manfaatini o'ylagan edi. Malikani kelajagidan xavotir olib shu yo'lni tutdi deyishimiz ham mumkin. Chunki jangda mag'lub bo'lgan shohning harami va rafiqalari g'alaba qilgan shohning haramiga o'tar yoki sarkardalariga in'om etib yuborilardi. Muzaffar Mirzoning unga atalgan bilakuzugini Ganjina ismli joriyaga berishi ham unga og'ir botadi.

Bir tomondan sadoqat va itoat, boshqa tomondan esa xiyonat, isyon va qo'rquv ham sabab bo'lgandir. Muallif Qorako'z begim obrazi orqali har qanday sharoitda ham oilani yolg'on bilan boshlamaslik kerakligini ko'rsatib bergan. Uning birgina yolg'oni hayotini ostun-ustun qilib yubordi. Muzaffar Mirzo nikohidan chiqmay, o'z manfaatini o'ylagan holda Shayboniyxonga nikohlanadi. Oxir-oqibat iztirobli o'y-hayollari, vijdon azobi va dard yukining og'irligidan yuragi yorilib vafot etadi.

Romandagi asosiy qahramonlardan yana biri Xadichabegimning dilidagi toj-u taxtga bo'lgan xirs, adovat, hasad va nafrat uni yomon yo'lga boshlaydi. Xadichabegim yosh, go'zal, dimog'dor, yengil tabiat ayol bo'lib, ayni vaqtda tabiatan ichiqoralik va makr-hiylaga moyil edi. Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzo (1483—1530) Xadichabegim haqida: "O'zini oqila tutar edi, lekin beaql va purgo'y (ko'p gapiruvchi, ezma) xotun edi, rofiziya (shiyalik mazhabining bir oqimi) ham ekandur", - deb yozadi.[1] Darhaqiqat, Xadichabegim tez fursatda o'zining jozibali husn-latofati-yu, makkora iltifotlari bilan Sulton Husayn Boyqaroni o'ziga rom qildi, haramda ulug' bekalik o'rnini egallaydi. Xadicha begim o'z farzandi — tantiq va shuhratparast Muzaffar Husayn Mirzoni Sultonning barcha o'g'illaridan ustun qo'yishga jon-jahdi bilan harakat qilardi. Turli xil makr-hiylalar ishlatib, ota bilan o'g'illar o'rtasida nizo chiqarishga muvaffaq bo'ladi. Malikaning fikricha, taxtga faqat sevimli ayoldan tug'ilgan farzandgina munosib. O'zini shunga ishontirib yurar edi. Ko'zi och malikaning adovati, g'arazi oqibatida bir begunoh bola qatl etiladi. Toj-taxt talashlarida, Xadichabegimga o'xshagan temuriy malikalarni ko'plab uchratishimiz mumkin.

Asarda Shoxbeka obrazi ham tasvirlangan. Shoxbeka Badiuzzamon Mirzoni ayoli. O'z kundoshining qizini go'dakligidan tarbiyalab voyaga yetkazgan, og'ir, vazmin, mulohaza bilan ish ko'radigan ayol. Xadichabegimning turli fitnalari tufayli yoshgina Mo'min Mirzoni qatl etilgan joy ya'ni Ixtiyoriddin qal'asiga kelishi, malikaning o'z iztiroblari bilan qolishi nihoyatda ayanchli tasvirlangan. U kundoshi Xadichabegimga hech qanday adovati yo'q edi. Bir umr shahzodaga sodiq ayol, fitna-yu fasodlardan uzoq ayol sifatida tasvirlanadi.

Romanda turli xarakterdagi ayollarni uchratamiz. Ulardan biri Shayboniyxonning sevimli ayollaridan biri, Mo'g'ul xonim obrazidir. Mo'gul xonim qisiq qora ko'zli, nozik qoshli, nihoyatda doim past ovozda so'zlar, hatto kulganda ham ovozini baland ko'tarmas edi. Muallif uni jiddiy mulohazakor deb ta'riflagan. O'n olti yoshida Shayboniyxon haramiga kirgan. Tashqi ko'rinishini chiroyli ham deb bo'lmasdi. Malikani iboli, xayoli va jozibador ayol siymosida gavdalandirgan. Bundan tashqari bu ayol haqiqiy sevgi ramzi. Hattoki, Shayboniyxon Mo'g'ul xonimning otasi va ukasini o'ldiradi. Shunda ham erini sevishdan, unga hurmat ko'rsatishdan to'xtamaydi. Axir, sevgining ko'zi ko'r, qulog'i kar bo'ladi. Dunyoni hissiyot boshqaradi, uni muhabbat saqlaydi. Agar ular bo'lmasa yovuzlik ezgulik ustidan g'alaba qozonar edi. Mo'g'ul xonim xuddi majnundek bo'lib qoladi. Ko'proq yolg'iz qolar, kechalari sham yorug'ida kitob mutolaa qilardi. Odatda, insonlar tashqi go'zallikka e'tibor qaratishadi. Fidoyilik, donolik, beg'uborlik, qalb go'zalligi kabi xislatlar ayollarning oliy sifatlaridir. Tashqi go'zallikdan ko'ra ichki go'zallik insonning qalbiga ko'proq ta'sir ko'rsatadi. Negaki, insonlar mehrga, muhabbat, e'tiborga muhtoj bo'ladi. Shayboniyxon ham eng qiyin vaziyatda, chigal hissiyotlar girdobida qolganida qalbi talpingan juftini topadi. Mo'g'ul xonim Shayboniyxonni bor kamchiliklari bilan sevadi. Shohga kerakli vaziyatda suyanch bo'ladi. Bu xislat kamdan kam ayollarda uchraydi. Muallif Mo'g'ul xonim obrazi orqali ayollarga har tomonlama o'rnak bo'ladigan ayolni yaratadi. Shu jihati bilan salbiy xarakterli ayollarga zid qo'yiladi.

Asardagi Ulug'bibini obrazi mehribon ona, kuyunchak, duogo'y buvi, vafodor rafiqasi sifatida tasvirlanadi. Bundan tashqari bu ayolning iymoni butun, e'tiqodi mustahkamdir. U har doim joynamozi ustida umr yo'ldoshiga omonlik, uzoq umr, bebosh shahzodalarga insof, oilasiga tinchlik so'raydi. Bu chin ma'nodagi muslima ayol siymosidir. Adabiyotshunoslikda personajning tashqi ko'rinishi bilan uning xarakterini tasvirlash mumkinligi ta'kidlanadi. Shu o'rinda Xonim oyim ta'rifi e'tibor beraylik: "Qirq olti-qirq yetti yoshlardagi jussador, bodomqovoq, qoshlari keskin qayrilma, dahani yupqa, ko'z atrofida mayda ajinlar ko'ringan, qoramag'iz ayol. Ovozi o'ktam, so'zlari amirona, ko'z-qoshlari tiyrak..."[2]. Ko'rinib turibdiki, bu ayolning tashqi ko'rinishidan tashqari, uning ichki holati ham kitobxonda muayyan taassurot qoldiradi. Xonim oyim Shayboniyxonning birinchi xotini, uning yosh jihatdan ustunligi, haram ahliga boshchilik qilishi yuqoridagi ta'riflarga to'laqonli mos keladi. Bundan tashqari uni qat'iyatli, jiddiy va mulohazakor

ayol sifatida gavdalandiradi. Xonim oyim ismi ham bunga ishora qilganini payqash mumkin. Biroq saroyda o'z mavqeyiga ega bo'lgan malika, Qorako'zbeqimning saroyga kirib kelishidan xavotirga tushadi. Katta ehtimol bilan Shayboniyxonni undan rashk qilgan deyishimiz mumkin. Buni quyidagi jumlar orqali ko'rishimiz mumkin: "Tasbehni o'girar ekan, tuyqusdan qahrabo donalarining odatdagidan qattiqroq shaqillayotganini sezib, hayron bo'ldi. "Menga ne bo'ldi?" — o'yladi u. Biron gap bo'lgani yo'q, nechun achchig'im kelyapti?"[2]. Rashk va muhabbat yosh, chiroy, vaqt tanlamaydi. Asarda ayol rashki bilan bog'liq ko'p tasvirlarni uchratishimiz mumkin. Qorako'zbeqim Muzaffar Mirzoni Ganjina ismli joriyadan rashk qilgan. Mo'g'ul xonim Shayboniyxonni boshqa malikalardan qizg'ongan. Shu o'rinda Xonim oyim ham shu tuyg'udan benasib emas. Biroq ichki adovat va orada bo'lib o'tgan dilxiraliklarga qaramay, Xonim oyim Qorako'zbeqim o'lganidan so'ng uning nomini qoralamaydi. Balki musulmonlarga xos izzat-ikrom va hurmat bilan marosimlarini ado etishga bel bog'laydi. Xonim oyim orqali biz chin musulima ayolni ko'ramiz. Asardagi yorqin obrazlardan biri Xonzodabegimdir. Tarixiy manbalarning shohidlik berishicha, Xonzodabegim did-farosatli, o'ta zehni va aql-zakovat sohibasi bo'lgan. U oilasini qutqarish maqsadida o'zini qurbon qiladi. Ya'ni Shayboniyxonning taklifiga rozi bo'ladi. "Humoyunnoma" nomli asarida quyidagicha ta'svirlanadi: "Ana shunday vaqtda Shohibek (Shayboniyxon)xon "agar o'zing egachingiz Xonzodabegimni menga xotinlikka bersangiz, oramizda sulh tuziladi va hamjihatlik aloqalari o'rnatiladi", -deb aytgizib yubordi. Oxir Xonzodabegimni o'sha xonga berib, o'zlarining qaytishlari zarur bo'ldi" [3]. Romanda ham tarixiy voqealik shunday tasvirlangan. Xonzodabegim bilan Qorako'zbeqim bir-biriga qarama-qarama qarshi qo'yilgan obrazlardir. Chunki Xonzodabegim oilasi va yaqinlari uchun o'zini qurbon qiladi. Qorako'zbeqim esa, o'z manfaati uchun ish yuritadi. Asarda Gulnurbegim, Husnibonu, O'g'ilbibi, Opoqbegim, Nurbadan singari bir-biriga o'xshamagan epizotik obrazlar borki, ular xarakterining turfaligi bilan kitobxonni o'ziga rom etadi. Muallif bu obrazlar orqali ayol ruhiyati va shaxsiyatiga xos jabhalarni ochib bergan. Bu obrazlarning ba'zilaridan ibrat, o'rnak, ba'zilaridan saboq olishimiz tabiiy.

Asarning o'ziga xos jihatlaridan biri shundaki, unda tasvirlanayotgan tarixiy davr va sharoitda temuriyzodalarning ma'naviy-axloqiy dunyoqarashiga kuchli ta'sir etuvchi asosiy kuch sifatida ayollar badiiy tasvir doirasida gavdalanadi va ma'lum darajada temuriylarning inqiroziga oid badiiy xulosa ham ayollar obrazlari vositasida bayon etiladi.

Shunday qilib, o'zbek adabiyotida ayol obrazi o'zining qadimiy, tarixiy ildizlariga ega bo'lgan obrazlar sirasiga kiradi. Ma'lum bo'ladiki, badiiy adabiyotdagi ayol obrazi o'z ishtiroki bilan ijtimoiy-ma'naviy hayotning eng muhim masalalarini yuzaga chiqarishda, badiiy g'oya asosini belgilab berishda muhim obrazlar sirasiga kirishi bilan e'tiborlidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Fayziyev T. Temuriy malikalar. – Toshkent,1994.
2. Haydarova R. Javzo. –Toshkent,2011.78-79 bet
- 3.Gulbadanbegim. Humoyunnoma.–Toshkent, 1998. 23-bet

UO'K 808.5

HAMADONIY VA HARIRIY MAQOMALARINING O'ZIGA XOSLIKLARI

S. Do'smatov, katta o'qituvchi, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, Toshkent

Annotatsiya. Arab nasrining nodir namunalari bo'lgan maqomalar arab adabiyotini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada mazkur janrda yozilgan maqomalar tahlil etilib, ularning xususiyatlari o'rganilgan. Hamadoniy va Haririy maqomalarining bir-biriga o'xshashligi va farqlari ko'rsatib berilgan. Mazkur maqola arab adabiyotida maqoma janri, uning tarixiy taraqqiyotini o'rganayotgan tadqiqotchilar uchun qiziqarli ma'lumotlar beradi.

Kalit so'zlar: maqoma, Hamadoniy, Haririy, janr, arab adabiyoti.

Аннотация. Макамы, редкие образцы арабской прозы, приобретают важное значение при изучении арабской литературы. В статье проанализированы макамы, написанные в данном жанре, и изучены их особенности. Показаны сходства и различия между макамами Хамадани и Харири. Данная статья представляет интерес для исследователей, изучающих жанр макома в арабской литературе, его историческое развитие.

Ключевые слова: мақома, Хамадани, Харири, жанр, арабская литература.

Abstract. *Maqomat, rare examples of Arabic prose, are important in the study of Arabic literature. The article analyzes the statuses written in this genre and explores their features. The similarities and differences between the Hamadonian and Haririan statuses are shown. This article provides interesting information for researchers studying the maqoma genre, its historical progress in Arabic literature.*

Key words: *maqomot, Hamadani, Hariri, genre, Arabic literature.*

Kirish. O'rta asr arab nasri musulmon dunyosi deb ataladigan ulkan mintaqadagi o'rta asrlardan tortib, to hozirgi kungacha bo'lgan davr adabiy jarayonlariga katta ta'sir ko'rsatdi. O'zbek sharqshunoslarining o'rta asr arab nasriga bo'lgan katta qiziqishi haqida so'nggi paytlarda amalga oshirilgan tadqiqotlar va ilmiy ishlar dalolat beradi. X-XII asrlarni umuman arab adabiyotining va xususan arab nasrining rivojlanishidagi bosqichlar davri deb atash mumkin. Arab-musulmon madaniyatiga Xalifalikning arablashgan va islomni qabul qilgan xalqlarining hamda bu madaniyatga ular o'zlarining boy adabiy an'alarini va ko'p janrlilikni olib kelishi bir jihatdan, janrlar tutashuvi yohud uyg'unlashuvida asarlar yaratilishi boshqa jihatdan o'rta asr arab adabiyoti rivojlanishidagi "shahar" bosqichiga asosiy yo'nalish berdi. Arab adabiyotining shahar bosqichi Xalifalikning shahar hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan o'ziga xos adabiy an'analari eng avval paydo bo'lgan va eng mustahkam ildiz otgan markaziy viloyatlarida yaqqol namoyon bo'ldi. Maqomot janri arab nazmi va arab nasri o'z taraqqiyotining eng oliy pog'onasiga ko'tarilganda, arab badiiy so'z san'atining muhim janrlaridan biri va o'ziga xos sintezining qonuniy mahsuli sifatida paydo bo'ldi.

Maqomalar adabiyotda avval bo'lgan hech qanday janrga oid emas. Maqomalar-o'rta asr arab nasri haqida ma'lum va ma'ruf bo'lganidan birmuncha farq qiluvchi o'ziga xos janr. Ular nasr va nazmning, nafis bezatilgan badiiy va jonli nutqning xususiyatlarini o'zida mujassamlashtiradi. Nasr va nazmning yagona hikoya etish tizimida almashib kelish islomgacha bo'lgan davrga borib taqaladi.

Natijalar. Maqomada oddiy nasr qofiyali nasr bilan almashtiriladi, muallifdan alohida mahorat talab etuvchi bu qo'shimcha shartni hisoblamaganda nasriy bayon etishning qabul etilgan tizimi saqlanadi. Fikrimizcha, maqoma-tarixiy tugallangan, boshqacha qilib aytganda, muayyan zamon chegaralariga ega bo'lgan janr.

Maqomalar saj'-qofiyali nasrda yozilgan. Uning xar bir jumlasiga ko'plab metafora, o'xshatish, muvozana (parallelizm), mubolag'a, kinoya, maqol va Qur'ondan ko'chirmalar bilan boyitilgan. Bu xildagi asarlar mualliflari hikoya qilish jarayonida arab tili lug'at boyligidan keng foydalanib, so'z o'yini va arab yozuvi xususiyatlarini mohirona qo'llaydilar. Bu janrda ijod qilganlar ichida o'rta asr arab adabiyotining yorqin vakillari Badi-uz-Zamon al-Hamadoni (969-1007) va Abu Muhammad Hariri (1054-1122)lar ajralib turadilar. Muallif odatda bir necha o'nlab maqomalardan iborat to'plamni yaratadi. Har bir maqoma esa mustaqil, tugal mazmunga ega. Badi-uz-Zamon al-Hamadoni arab adabiyotida maqomot janrining asoschisi hisoblanadi. Al-Hamadoni maqomalar to'plami muallifidir. U 50 ta maqomadan iborat. Har bir maqoma bir butun asar bo'lishiga qaramay, ularning har biri faqatgina uslubning yakka-ligi bilan bog'liq emas, ularning har biri kompozitsion bir xil shaklga ega va 2 ta umumiy qahramonga ega.

Al-Hamadoni maqomalarining murakkabligi o'sha davr maishiy munosabatlaridan kelib chiqadi. Maqomalarining kompozitsion qurilishi haqida gapirsak, bir roviy tomonidan hikoya qilingan maqomani bir necha ko'rinishga bo'lish mumkin: 1) an'anaviy isnod; 2) roviy biron bir muhitga tushib qoladi; 3) muhitning tasviri (ekspozitsiya); 4) roviyning daydi bilan uchrashuvi; 5) daydi notiqning adabiy imkoniyatlarini namoyish etish; 6) tilanchi sadaqa so'raydi; 7) roviy daydini mukofotlaydi; 8) daydini tanib qolish; 9) roviyning tanbehilari; 10) daydining o'zini oqlashi (ko'pincha she'riy yo'l bilan).

Badi uz-Zamon al-Xamadoni o'z fikrlarini bayon etishning eng qulay usuli deb dialogni hisoblagan. Maqomalarining bayon etish usuli savol-javob tarzida tuzilgan: qulna-faqala. Dialog maqomada katta rol o'ynab, uning taxminan 60%ini tashkil etadi, shuning uchun maqoma klassik arab adabiyotining daramaturgiyaga eng yaqin janri bo'lib namoyon bo'ladi. Maqomalarda ishlatiladigan dialoglar o'ziga xos dramatik janrning ko'rinishiga ega. Maqomalarining

kompozitsiyasida qahramonlarning monologlari ham katta rol o'ynaydi. Ular orqali muallif turli masalalar bo'yicha o'zining fikrini bildiradi. Monologlar qahramonlarning fikrlarini ifodalash uslubidir. Agar dialoglar qisqa gaplardan tashkil topgan bo'lsa, monologlar bu gaplarni sharhlab berish uchun xizmat qiladi.

Shunday qilib, faqat monolog va dialoglar orqali bayon etish bu maqomalar kompozitsiyasining asosiy janr xususiyatidir. Har bir maqoma tugal ma'noga ega va odatda nasr va nazmning uyg'unligini namoyon etadi. Maqomalar to'plami 100 dan ortiq she'riy parchalarni o'z ichiga olgan. Lekin barcha maqoma she'riy parchalarga ega emas, ularning hammasi ham she'r bilan yakunlanmaydi.

Maqomalarning 2 asosiy qahramoni har doim turli vaziyatlarda uchrashib qoladilar. Qisqa hikoyaning bayon etilishi va syujeti shu 2 personaj yordamida tashkil etiladi. Ularning birini muallif Iso ibn Xishom, ikkinchisini Abul Fatx al-Iskandariy deb ataydi. Barcha maqomalarda qahramonlardan biri-muallif, ya'ni tarix yaratuvchisi, boshqasi-roviy. Roviyy obrazi-bu o'rta yashar, oliyanob, jiddiy xarakterga ega, ilmga moyil kishi obrazidir. Maqomlarning boshqa personajlarini 2-darajali deb hisoblasa bo'ladi. Iso ibn Xishom-barcha maqomalarning qahramoni bo'lib, u roviy vazifasini o'taydi. Har bir maqomaning birinchi satridan, ismondan, biz Iso ibn Xishom nomini ko'ramiz. Roviyy obrazi arab klassik adabiyotining an'alariga ergashishdir.

Asosiy qahramonlardan ikkinchisi-Abu-l-Fatx al-Iskandariydir. U «Bani Sasan» qabilasining tipik vakilidir. Ular tilanchilik va makr-hiyla bilan hayot kechirganlar. Shu bilan birga Abu-l-Fatx she'riyatning nozik bilimdoni, so'zamol notiqdir [4, 200].

Maqoma janri mashhur arab adibi al-Hariri ijodida rivoj topdi. Al-Hariri maqomalarining bosh qahramoni-Abu Zayd as-Sarujii ilmi, abjir va ayni paytda qashshoq daydi sifatida tasvirlanadi. Ulardagi voqealar sayyoh savdogar al-Horis ibn Hammon tomonidan hikoya qilinadi. U qaysi shaharga bormasin, albatta taqdir uni Abu Zayd bilan ro'para qiladi. Abu Zayd har safar turli qiyofada, turli xil kasbda paydo bo'lib, adabiy so'zga ustalik va shoirona mahorat bilan odamlarni o'ziga maftun etadi. U o'z maqsadiga erishish uchun ayyorlikdan, hatto yolg'onchilikdan ham qaytmaydi, yo'lida uchraganlarni o'z tuzog'iga tushirishga harakat qiladi. Al-Horis uning qilmishlarini qoralasada, lekin ko'ngli unga moyil bo'lib qoladi, uzoq vaqt ko'rmasa turolmaydiga holga tushadi. Abu Zayd sho'xlik va yaxshilikka, andishasizlik va oliyanoblikni mujassamlashtiruvchi, soddadil, quv obrazidir.

Hamadoniyy va Haririyy maqomalarning 8 tasi bir xil nomlangan bo'lsa-da (bular-Hulvon, Dinor haqida, Kufa, Bag'dod, She'riyat, Sheroz, Sasan va Basra maqomalari), biroq ularning mavzulari bir-biridan farq qiladi.

Masalan, al-Hamadoniyyning Hulvon va Basra maqomalari aldamchilik mavzuiga oid bo'lsa, al-Haririyyning shu nomli maqomalari adabiy va diniy-nasihat mavzusida bo'lib, unda bosh qahramon hech qanday aldamchilik qilmishini amalga oshirmaydi.

Agar al-Hamadoniyydagi Sheroz maqomasi pand-nasihat mavzuiga oid bo'lsa, al-Haririyyning shu nomli maqomasi aldamchilik mavzuidagi asardir.

Bir xil nomlangan maqomalardan 4 tasi (Dinor, She'riyat, Sasan, Kufa) aldamchilik va bitta maqoma (she'riyat) ritorik maqoma sifatida mavzui bo'yicha bir-biriga yaqin keladi. Al-Haririyy al-Xamadoniyydan g'oya va mavzularni olib, ko'p jihatdan unga taqlid etadi.

Al-Haririyyning Sinjar maqomasi al-Xamadoniyyning «Madiriya» maqomasi to'liq taqliddir. Haririyydagi Damashq va Ummon maqomalari va al-Xamadoniyydagi Xirziya maqomasining mavzusi bir xildir.

Xulosa. XII asrning o'rtalarida maqoma o'zining eng yuqori nuqtasiga yetdi. Mazkur janrda bundan keyin yaratilgan barcha mahsul oddiy taqliddan nariga o'tmadi. Lekin bu janr asarlari hatto XX asrda ham yaratildi. Maqomalar janrining xususiyati yana shundan iboratki, u oddiy har kunlik mavzularni yuqori saviyadagi badiiy so'z bilan ifoda eta oldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ibragimov N. Pozdnesrednevekovoy arabskiy knijniy epos. -T.: "Fan", 1994. Ibragimov N. Late Medieval Arabic Book Epic. -T.: "Fan", 1994.
2. Kudelin A.B. Formulnie slovosochetanie v "Sirat Antar", -pamyatniki knijnego eposa. Stil i tipologicheskie osobennosti. M.: 1978.

3. Mahmud Zamakhshariy. Maqomot az-Zamakhshariy, Qohira, 1896. Mahmud Zamakhshari. Maqamat al-Zamakhshari, Cairo, 1896.

4. Muxtarov T.A. Arabskaya srednevekovaya novella. Avtoreferat dok. dis.-T., 1994. Muxtarov T.A. Arab medieval novel. Abstract of doctoral dissertation.

UDC 81'367

ANALYZING SYNTACTIC DEVIATIONS THROUGH PATTERNS, PURPOSES, AND PERCEPTIONS

D.Sh.Egamnazarova, associate professor, Kokand University, Kokand

Annotatsiya. Sintaktik og'ishlar, ataylab o'zgartirishlar yoki standart grammatik tuzilmalardan chetga chiqishlar til ijodkorligi va stilistik ifodada muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqola tildagi sintaktik og'ishlarning turli shakllari va funktsiyalarini o'rganishga, ularning ma'no, tushunish va kommunikativ ta'sirga ta'sirini o'rganishga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: lingvistik ijod, grammatik tuzilmalar, stilistik ifoda, ritorik ta'sir, adabiy matnlar, og'zaki nutq, kognitiv jarayonlar, til xilma-xilligi, kommunikativ samaradorlik.

Аннотация. Синтаксические отклонения, преднамеренные изменения или отклонения от стандартных грамматических структур, играют значительную роль в языковом творчестве и стилистическом выражении. Данная статья посвящена исследованию различных форм и функций синтаксических отклонений в языке, рассмотрению их влияния на смысл, понимание и коммуникативную эффективность.

Ключевые слова: языковое творчество, грамматические конструкции, стилистическое выражение, риторическое воздействие, художественные тексты, устная речь, когнитивные процессы, языковое разнообразие, коммуникативная эффективность.

Abstract. Syntactical deviations, the deliberate alterations or deviations from standard grammatical structures, play a significant role in linguistic creativity and stylistic expression. This paper is devoted to the exploration of various forms and functions of syntactical deviations in language, examining their impact on meaning, comprehension, and communicative effectiveness.

Keywords: linguistic creativity, grammatical structures, stylistic expression, rhetorical impact, literary texts, spoken discourse, cognitive processes, linguistic diversity, communicative effectiveness

Introduction. While adherence to standard grammatical structures is often emphasized for clarity and coherence, deviations from these norms—referred to as syntactical deviations—hold a unique place in both everyday communication and artistic expression. Syntactical deviations encompass a range of deliberate alterations in sentence structure, including inversion, fragmentation, and unconventional word order. These deviations are not merely errors or anomalies; rather, they are strategic choices that can enhance rhetorical impact, evoke emotional responses, and stimulate cognitive engagement.

Materials and Methods. A diverse corpus of texts and spoken language samples including selected prose and poetry from various historical periods and genres, transcripts and recordings of natural speech from different sociolinguistic contexts, social media posts, online forums, and text messages have been used to examine the phenomenon of syntactic language anomalies in language:

Various methods such as identification and categorization of syntactical deviations in literary texts, focusing on their structural characteristics and stylistic effects, examination of spoken language samples to identify patterns and functions of syntactical deviations in various communicative contexts.

Results and Discussion. In the course of study, we have identified three primary types of syntactic deviations: intentional deviations in literary texts, unintentional deviations in social media posts, and spontaneous deviations in spoken language.

Intentional Deviations in Literary Texts: These deviations were predominantly found in poetry and prose, where authors deliberately manipulated syntax to create specific aesthetic effects or to convey deeper meanings. For example, e.e. cummings' unconventional syntax serves to challenge traditional grammatical rules and to create a unique poetic voice (Cummings, 1958).

Here are examples from James Joyce's "Ulysses" and Virginia Woolf's "To the Lighthouse" that illustrate these deviations:

James Joyce's "Ulysses":

1. Stream-of-Consciousness Technique:

- Fragmented Syntax: "Yes because he never did a thing like that before as ask to get his breakfast in bed with a couple of eggs since the City Arms hotel..."

This passage reflects the protagonist's rapid, fragmented thought processes.

- Non-Linear Syntax: "Ineluctable modality of the visible: at least that if no more, thought through my eyes. Signatures of all things I am here to read, seaspawn and seawrack, the nearing tide, that rusty boot."

The syntax mirrors the fluid and often disjointed flow of consciousness.

Virginia Woolf's "To the Lighthouse":

Complex Syntactic Structures:

- Extended Sentences: "It was her constant worry, how they would have to spend the night in the passage if the rain continued and Mr. Ramsay persisted in being irritable at dinner, and they all sat there, hypnotized by her stream of vision, how they would see the beam of the lighthouse flashing upon the nursery wall, and Paul and Minta arriving wet and tired".

This complex structure conveys the fluidity and interconnectedness of time and memory.

- Shifting Perspectives: "For now she need not think about anybody. She could be herself, by herself. And that was what now she often felt the need of—to think; well, not even to think. To be silent; to be alone. All the being and the doing, expansive, glittering, vocal, evaporated; and one shrunk, with a sense of solemnity, to being oneself, a wedge-shaped core of darkness, something invisible to others."

Woolf's use of shifting syntax and perspective immerses the reader in the character's internal experience.

These examples show how Joyce and Woolf use syntactic deviations to deepen narrative engagement and convey the psychological and emotional states of their characters.

As for spoken discourse, syntactical deviations often reflect natural speech patterns and conversational dynamics. Analysis of transcripts from casual conversations and formal speeches revealed frequent use of ellipsis, anaphora, and interrupted structures. For example, in political speeches, deviations such as anaphora (repetitive sentence beginnings) are used to emphasize key points and enhance rhetorical impact, as observed in Martin Luther King Jr.'s "I Have a Dream" speech (1963) (Labov, 1972).

In casual conversations, interruptions and unfinished sentences are common, reflecting the spontaneity and interactive nature of spoken language. These deviations serve functional purposes, such as managing turn-taking and signaling agreement or disagreement (Tannen, 1989). In a study of conversational English, ellipses and self-repairs appeared in more in the analyzed dialogue, highlighting their role in maintaining communicative efficiency and coherence:

Syntactic deviations in casual conversations often occur naturally and can serve various purposes, such as conveying emotion, emphasizing points, or reflecting informal speech patterns. Here are some examples:

1. Ellipsis (Omission of Words):

- "Gonna grab some coffee. Want anything?"*(Omitting "I am" and "Do you")

- "Need a ride?" (Omitting "Do you")

2. Fragmented Sentences:

- "Amazing weather today. Finally!" (Fragmented to emphasize relief or joy)

- "No way. Can't believe it." (Fragmented to express disbelief)

3. Run-On Sentences:

- "I was at the store and I saw this guy who looked exactly like my old teacher and I couldn't believe it and then he turned around and it wasn't him."

- "She called me and we talked for hours and I forgot about the time and missed my appointment."

4. Informal Contractions:
 - "Dunno what you're talking about." (Contraction of "do not know")
 - "Gotta go now." (Contraction of "got to")
5. Non-Standard Grammar:
 - "Ain't nobody got time for that." (Non-standard use of "ain't")
 - "He don't know what he's doing." (Non-standard use of "don't")
6. Inverted Word Order:
 - "Off we go!" (Instead of "We go off!")
 - "Here comes trouble." (Instead of "Trouble comes here.")
7. Anacoluthon (Breaking off a Sentence Midway):
 - "I was thinking, if you want to—oh, never mind."
 - "We should go to the—oh, forget it."
8. Parenthetical Insertions:
 - "She's, like, so amazing."
 - "It was, you know, kind of strange."
9. Use of Filler Words:
 - "So, um, I was wondering if, like, you could help me?"
 - "Well, I mean, it's just that I don't know what to say."

These examples illustrate how casual conversation often departs from strict grammatical rules, using syntactic deviations to enhance the natural flow and expressiveness of speech.

Conclusion. Syntactical deviations play a crucial role in enhancing the richness and dynamism of language across various contexts, including literary texts, spoken discourse, and digital communications. This study's comprehensive analysis reveals that such deviations are not merely grammatical anomalies but are strategic and purposeful choices that significantly impact meaning, expression, and comprehension.

REFERENCES:

1. Baron, N. S. (2008). *Always On: Language in an Online and Mobile World*. Oxford University Press.
2. Chafe, W. (1994). *Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing*. University of Chicago Press.
3. Cook, G. (1991). *The Discourse of Advertising*. Routledge.
4. Crystal, D. (2006). *Language and the Internet*. Cambridge University Press.
5. Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. Longman.
6. Joyce, J. (1922). *Ulysses*. Shakespeare and Company.
7. King, M. L. (1963). *I Have a Dream*. Retrieved from [American Rhetoric] (<https://www.americanrhetoric.com/speeches/mlkhaveadream.htm>).
8. Labov, W. (1972). *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press.
9. Langacker, R. W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press.
10. Leech, G., & Short, M. (1981). *Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*. Longman.

UDC 811.11-112

TRANSLATION OF TERMS AS KEY UNITS OF A SPECIAL TEXT

D.Ergashev, teacher, Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers National Research University, Tashkent

Annotatsiya. Terminologik tizim juda murakkab leksik qatlamdir. Maxsus matnning asosiy birliklari sifatida atamalarning to'g'ri tarjimasi butun maxsus matnni tarjima qilishning aniqligi uchun zaruriy shartdir.

Kalit so'zlar: terminologik tizim, atama, tarjima, maxsus matn, tilning leksik birliklari, tarjima texnikasi tizimi.

Аннотация. Терминологическая система представляет собой весьма сложный лексический пласт. Верный перевод терминов как ключевых единиц специального текста является необходимым условием точности перевода всего специального текста.

Ключевые слова: терминологическая система, термин, перевод, специальный текст, лексические единицы языка, система переводческих приемов.

Abstract. *The terminological system is a very complex lexical layer. The correct translation of terms as key units of a special text is a prerequisite for the accuracy of the translation of the entire special text.*

Keywords: *terminological system, term, translation, special text, lexical units of the language, system of translation techniques.*

The relevance of this topic is due to the fact that the terminological system is a very complex lexical layer, because "the terminology of any branch of knowledge is in a state of constant quantitative and qualitative change. Some terms become obsolete, fall out of use, others arise and are created that denote new concepts or more accurately convey the content of old ones... variation also arises as a reflection of one of the fundamental properties of the language system.

The correct translation of terms as key units of a special text is a prerequisite for the accuracy of the translation of the entire special text. Meanwhile, when working with texts in the specialty, non-specialists quite often have difficulties related to the correct understanding and translation of terms.

Texts in a foreign language and the worldwide integration process only increase the pace of development of the terminological system of the English language. Materials for learning a foreign language also contain terms that you need to know. The correct translation of terms as key units of a special text is a prerequisite for the accuracy of the translation of the entire special text. Meanwhile, when working with texts in the specialty, non-specialists quite often have difficulties related to the correct understanding and translation of terms.

Terminology is called "a set of terms of a given field of knowledge, production, activity", "The correlation of a term with a specific system of concepts is an essential feature of the concept of "term", without which... it is impossible for the term to perform its functions". Any terminological system is constantly evolving and being updated. Some terms are being replaced by more successful analogues, others are falling out of use altogether, and neologism terms are constantly appearing.

Modern terminology is "an artificially formed lexical layer, each unit of which has certain limitations for its use and optimal conditions for its existence and development. Terms can be almost any lexical units of a language that have moved into a highly specialized field and have served to denote specific concepts of this area. There are many approaches to translating lexical units from one language to another. First of all, it should be noted that in general terms, two translation paths can be outlined, which the translator follows: direct or literal translation and indirect (indirect) translation. Indeed, there may be a case where a message in the source language is perfectly translated into a message in the target language, because it is based either on parallel categories (structural parallelism) or on parallel concepts (metalinguistic parallelism). But it may also happen that the translator states the presence of a "gap" in the translation language, which must be filled with equivalent means, ensuring that the overall impression of the two messages is the same. These are methods of indirect (indirect) translation. Distinguishes the following lexical and semantic transformations:

- addition of words, phrases and sentences;
 - omission of lexical elements;
 - lexical deployment, i.e. replacing a word with a phrase;
 - lexical folding, i.e. replacing a phrase with a word;
 - displacement, i.e. the replacement of a specific concept by another within the framework of a general;
 - transcription, i.e. phonetic imitation of the word and transliteration, i.e. literal imitation.
- We will consider a classification consisting of seven types of transformations: borrowing, calculus, literal translation, transposition, modulation, equivalence and adaptation.

Borrowing is the simplest, which allows you to fill in a gap, usually of a metalinguistic nature (new technique, unknown concepts). Borrowing as a process of using elements of one language in another is due to the contradictory nature of the linguistic sign: its arbitrariness as a force permitting borrowing and involuntariness as a factor preventing borrowing. Among them are historical, geographical, social, economic, cultural and other conditions.

The translator is primarily interested in new borrowings and even borrowings of an individual nature. It should be noted that often borrowings enter the language through translation, among them are semantic borrowings, or "false friends of the translator", which should be especially feared. Among the huge variety of terms that we find in the text, there are very few translated by borrowing. When translating the name of this position, it would be appropriate to use a descriptive translation, without mentioning this word in the translation, but in order to convey the specifics of the meaning of the original, we used borrowing.

Calculus is a special kind of borrowing: we borrow one or another syntagma from a foreign language and literally translate the elements that make it up. Thus, we get either calculus of expression, and we use the syntactic structures of the translation language, introducing new expressive elements into it, or calculus of structure, and we introduce new constructions into the language. Word-formation tracing papers are words obtained by a "morphemic" translation of a foreign word into English. Semantic tracing papers are English words that have received new meanings under the influence of the corresponding words of another language as a result of literalism in translation. In relation to our article, it is worth talking about the presence of semantic cripples.

There are practically no word-formation cripples, because most terms are complex nouns. A literal translation, or word-for-word translation, refers to the transition from the source language to the translation language, which leads to the creation of a correct and idiomatic text. In principle, a literal translation is the only reversible and complete solution to the issue.

The equivalence of messages is based, ultimately, on the identity of situations, which alone allows us to assert that the translation language contains some characteristics of reality that are not present in the source language. When translating terms, it is difficult to talk about literal translation, since the concept itself is applicable, rather, to the translation of texts or sentences, rather than individual words. In general, the creation of such classifications is designed to simplify the process of translation and pre-translation analysis, therefore, the attribution of words to a particular group is sometimes subjective.

The basic and transposed turns are not necessarily equivalent from a stylistic point of view. The translator should use the transposition method if the resulting turn fits better into the entire phrase or allows you to restore stylistic nuances. It should be noted that the transposed turnover usually has a more literary character. A particularly special case of transposition is "crossing over". The use of transposition in translation is necessary for this text. But often it concerns the structure of the text itself, its adequate interpretation modulation is the variation of a message, which can be achieved by changing the angle or point of view. This method can be resorted to when it is clear that a literal or even transposed translation results in a statement that is grammatically correct, but contradicts the spirit of the translation language. With free modulation, there is no stable fixation, and the process takes place anew each time. Note, however, that it does not follow that such modulation is optional; it should lead, when applied correctly, to an ideal solution for the target language in accordance with the situation proposed by the source language. It is worth noting that free modulation can become stable at any time as soon as it receives a high degree of frequency or is presented as the only solution.

The transformation of a free modulation into a stable one always occurs when it is fixed in dictionaries or grammars and becomes the subject of teaching. From this point on, the rejection of modulation is condemned as a violation of the usage.

The equivalence of translations of the first type consists in preserving only that part of the original content that constitutes the purpose of communication, which is the most general part of the content of the utterance, characteristic of the utterance as a whole and determining its role in the communicative act. The search for equivalents helps the translator to make the right choice when translating highly specialized texts, to lean towards one or another translation option. The adaptation is applicable to cases where the situation in question in the source language does not exist in the target language and must be conveyed through another situation, which we consider equivalent. This is a special case of equivalence, so to speak, the equivalence of situations. The refusal to adapt, which affects not only the structures, but also the very development of ideas, thoughts, and the way they are

actually presented in a paragraph leads to the presence of some indefinite tonality in the "correct" text, something fake, which invariably manifests itself in translation.

The text should not be a tracing paper either structurally or in metalinguistic terms. There are a number of real words in the text, but they do not relate to terminology as such, so we can conclude that the terms translated by adaptation are no longer in the text. Finishing the analysis of transformations, we can conclude that there are various types of terms in the text, which can be translated in accordance with a certain way of their translation. Ultimately, the translator chooses the method of translation himself, whatever it may be, it should not contradict the essence of the text and the structure of its narrative.

REFERENCES:

1. Ergashev D. D. Teaching a foreign language with advanced techniques //Academic research in educational sciences. – 2021. – T. 2. – №. 1. – C. 401-409.
2. Ergashev D. D. Analysis of linguistic characteristics of units in translations //International Conference of Education, Research and Innovation. – 2023. – T. 1. – №. 9. – C. 56-59.

UO'K 581.8(081)

QISHLOQ XO'JALIGIGA OID ATAMALARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

X.Ergasheva, o'qituvchi, Toshkent davlat agrar universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Qishloq xo'jaligi mamlakatimizning asosiy iqtisodiy dastaklaridan biri hisoblanadi. Ushbu sohaning terminlarining tadqiq etish, takomillashtirish muhimdir. Ushbu maqolada shu turdagi atamalarning leksik-semantik, tarixiy xususiyatlari muhokama etiladi. Maqolada asosan suv xo'jaligi, irrigatsiya-melioratsiyaga aloqador atamalar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Qishloq xo'jaligi, termin, irrigatsiya, melioratsiya, metod, tarjima.

Аннотация. Сельское хозяйство является одной из основных опор экономики нашей страны. Важно исследовать и совершенствовать условия в этой области. В данной статье рассматриваются лексико-семантические, исторические особенности этих терминов. В статье рассматриваются в основном термины, связанные с водным хозяйством, ирригацией-мелиорацией.

Ключевые слова: Сельское хозяйство, термин, ирригация, мелиорация, метод, перевод.

Abstract. Agriculture is one of the main economic pillars of our country. It is important to research and improve the terms of this field. This article discusses the lexical-semantic, historical features of these terms. The article deals mainly with terms related to water management, irrigation-melioration.

Key words: Agriculture, term, irrigation, reclamation, method, translation.

Kirish. So'ngi yillarda bugungi tezkor rivojlanayotgan zamonda har bir sohada bo'lgani kabi ilm-fanda ham rivojlanishlar, katta o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Buning oqibatida deyarli barcha tarmoqlarda, jumladan irrigatsiya va melioratsiya sohalarida ham yangi so'zlar, tushunchalar, terminlar paydo bo'ldi. Bunda, yozma va og'zaki nutqda milliylashtirish jarayoni boshlanib, nom, atama va terminlarni sof o'zbek tilida atash ehtiyoji vujudga keldi. Har bir Oliy ta'lim muassasining ilmiy salohiyati aynan qilina-yotgan ilmiy izlanishlar bilan belgilanishi bu kabi qarorlarning nechog'lik muhim ekanligidan dalolat beradi. Bizning olib borayotgan ilmiy izlarimiz ham irrigatsiya va melioratsiya terminlarining qiyosiy-tipologik tadqiqi natijalari o'laroq o'rganilayotgan terminlarning diaxron tadqiq qilish ishlariga bag'ishlanadi. Har bir terminologik tizimning shakllanishi, rivojlanishi ayni shu sohaning tarkib topib, taraqqiy etib borishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, sohaviy jihatdan o'ziga xoslik kasb etadi. Shu ma'noda, o'zbek tili irrigatsiya va melioratsiya terminologiyasining tarkib topishi, shakllanib-rivojlanishi o'z taraqqiyot yo'li, genetik asoslariga ega.

Adabiyotlar sharhi. Irrigatsiya va melioratsiya terminologik tizimining vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishi bevosita ilk va o'rta asrlar tarixi bilan uzviy bog'liqdir. S.P.Tolstov to'g'ri ta'kidlaganidek: "Qadimgi davrlarda O'rta Osiyo sharoitida jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning takomillashishi, ilk yerga egalik, mulkchilik shakllari, ilk dehqon-chilikning va

ishlab chiqarish tuzilmalarining tarkib topishi hamda ularning tarkibiy tuzilmalariga oid ma'lumotlarni umumlashgan holda tadqiq etishda, shubhasiz, arxeologik, etnografik, paleoantropologik, shuningdek, lingvistik ma'lumotlarning o'rni beqiyosdir" [2].

*Nosiriddin Burhonuddin Rabg'uzi*ning "Qissasi Rabg'uziy" ("Yozuvchi" nashriyoti, 1990 yil, birinchi kitob) kitobida quyidagi bir qancha suv xo'jaligi terminlarining ishlatilganini uchratish mumkin: *Yog'in-yomg'ir; bodiya-cho'l, dasht, biyobon, sahro; bus-tuman; bo'rloq-tokzor, uzumzor; yobon-cho'l, biyobon; yul-jilg'a, ariq, buloq; yig'och-taxminan 9 km keladigan masofa birligi; misqol-og'irlik o'lchovi(taxminan 4,68 gr); navodan-tarnov, nov; sabon-qo'sh bilan yer haydash, omoch; tarig'chilik-dehqonchilik; tikmoq-ekmoq, qadamoq; haroj(hiroj)-yer solig'i, biror kimsaning tassarufidagi yirik yer; shar-mil ga teng keluvchi uzunlik o'lchovi; qarim-o'ra, chuqurlik; qubosh-ekinzorlarda o'rnatiladigan qo'riqchi; qo'l-daryoning qurigan o'zani; [9]*

Bundan tashqari Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma"sida suyi-suvi, daryo; *yig'och-o'lchov birligi; [7]* yoki Temurnoma, Amir Temur Ko'ragon jangnomasi kitobida *yobon-cho'l, dasht, dala; yig'och-daraxt, yog'och, uzunlik o'lchovi; gaz-uzunlik o'lchovi, rub'i maskun-yerning quruqlik qismi; saqo-suv beruvchi, suv sepuvchi, meshkob; shikof-yoriq, daryo, teshik; qantara- ko'priq; qovg'a-quduqdan suv olishda ishlatiladigan charm idish; g'abro- zamin, yer, tufroq; g'ob-o'rmonlik; o'r-balandlik, qiya joy; o'lang-o't, o'lan, giyoh; hannot-g'allafurush, dehqon; hubobot-donlar, g'allalar; hirosat-ziroat, dehqonchilik, horis-ekinchi, posbon kabi ko'plab terminlarni ko'rish mumkin va tariximizning har bir davrida dehqonchilik insoniyatning ajralmas hayotiy ehtiyoji bo'lib kelinganligi ma'lum bo'ladi. Yerga ishlov berish, sug'orish kabi amallar eramizdan oldingi asrlardan boshlab odamlar hayotining asosini tashkil qilgan ekan bu irrigatsiya terminlarning tarixi o'sha davrlarga borib taqalishidan darak beradi [5].*

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Ma'lumki,terminologiyada terminlar struktur jihatidan sodda va murakkab terminlarga ajratiladi. Sodda terminlar tarkibida so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi affikslarning bor-yo'qligiga qaramay, yolg'iz bir o'zakdan yoki negizdan paydo bo'lgan, birgina lug'aviy ma'noli qism bo'lgan so'z hisoblanadi. Masalan: baliqchilik, sath, pushta, parma, nasos, nishab, to'g'on, bug'lanish, tirkama.

Sodda terminlar ham o'z o'rnida ikki guruhga bo'linadi:

Tub terminlar – yolg'iz o'zakdan hosil bo'lgan terminlar: zax, do'l, gil, dovon, ariq, bo'g'oz, tamba, yer.

Yasama terminlar – tub terminlarga biror yasovchi affiksning qo'shilishi bilan hosil bo'lgan terminlar: tirkama, filtratsiya, suvchi, baliqchilik, bug'lanish, bug'latish, bug'lanuvchanlik.

Qo'shma termin - ikki va undan ortiq sodda terminlarning birikuvidan tuzilgan terminlar bo'lib, o'zbek tilida, umuman terminologik sathda bunday terminlar salmoqli tarzda ko'p.

Qo'shma terminlar ham qo'shma so'zlar kabi o'z qatlam so'zlaridan, boshqa til materiallaridan hamda har ikkala manbaning o'zaro qo'shilishidan yasaladi. O'zbek tili materiallari asosida yuzaga kelgan qo'shma terminlar asosan umumiste'moldagi tayyor qo'shma so'zlarning ilmiy termin yoki nomen sifatida terminologik tizimlarga qabul qilinishi mahsulidir. Bunday ikki planda qo'llanuvchi leksik birliklar ko'proq xalq tili bilan bog'liq holda rivojlangan terminologik sistemalarda tez-tez uchraydi. Shuningdek, o'z tilimiz materiallaridan tuzilgan qo'shma terminlar ayni ruscha terminlarni to'liq kalkalash jarayonida ham yuzaga keladi Ma'lumki, o'zbek xalqi qadimdan boshqa xalqlar bilan hamkorlikda, qo'shniçilikda yashab kelgan. Shunga ko'ra, tilimizda ayrim komponentlari arabcha, forsha yoki ruscha-baynalmilal bo'lgan, hatto har ikkala qismi ham muayyan (o'zbek tilidan boshqa) til materialidan yasalgan qo'shma terminlar uchraydi.

Natijalar. Demak, qo'shma terminlarning komponentlari genetik materialiga ko'ra turlicha. Bu jihatdan qo'shma terminlarni ularni tashkil etgan komponentlarining kelib chiqish materialiga ko'ra ikki guruhga ajratish mumkin: 1) bir tildagi qatlamga mansub so'z birliklaridan hosil etilgan qo'shma terminlar; 2) turli tillarga mansub so'z birliklaridan hosil etilgan qo'shma terminlar.

1. Komponentlari bir leksik qatlamga mansub so'z birliklaridan hosil etilgan qo'shma terminlar. Bunday qo'shma terminlar ham, o'z navbatida, ikkiga bo'linadi:

a) o'zbek tilida avvaldan qo'llanib kelingan o'zbekcha, arabcha, forsha so'zlarning o'zaro qo'shilishidan yuzaga kelgan qo'shma terminlar. Bunday terminlar quyidagi ko'rinishlarga ega:

Ot+ot modelida yasalgan qo'shma terminlar: suv xo'jaligi, qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat sanoati, ariq darvozasi.

Sifat+ot modelida yasalgan qo'shma terminlar qo'proq tabiiy fanlar, texnika terminotizimida uchraydi: to'g'ri burchak, bosimli suv, bosimsiz suv, bosh quvur, bosh hovuz, bug'latish hovuzi, taxir suv, mineral suv, arksimon to'g'on issiqbardoshlik, sovuqbardoshlik, kabi.

Keyingi vaqtlarda ikkinchi komponentga –gich (-kich, - qich, -g'ich) affiksi qo'shish orqali terminlar yasalishi faol yasaliish hisoblanadi: havo qizdirgich, havo haydagich, go'ng sepkich, urug' o'tkazgich, oqim keskich, suv o'tkazgich, baliq tushirgich, ariqqazgich, suv ayirgich kabi.

Ravish + ot yoki harakat nomi modelida yasalgan qo'shma terminlar: o'ta tuyinish, o'takuchlanish, o'taqizitish, o'tauyg'onish, o'ta struktura, chala o'tkazgich, qisqa tutashuv, ertapishar, kamhosil kabi.

Harakat nomi+ot: sug'orish kanali, bug'lanish maydonchasi, bug'lanish jadalligi, sayozlanish darajasi

b) komponentlari ruscha-baynalmilal termin yoki termin-yelementlardan iborat, rus tilidan tayyor holda o'zlashtirilgan qo'shma terminlar: gidroenergetika, gidromodul, gidravlik turbina, gidravlik shlang, barometr, biofiltr, vakuum apparat

2. Turli qatlamga oid so'zlarning o'zaro birikuvidan hosil bo'lgan gibrid terminlar. Bu shaklda gibridlarning har ikkalasi ham ruscha-baynalmilal, ham o'zbekcha komponenti mustaqil ma'no va qo'llanishga ega bo'lgan so'z-terminlardan iborat bo'ladi: karbonsuvlar, xlorsirka, limitko'rsatkich, elektrabob, yodmoy, gidravlik nishablik, gidroqulf, gidroquvurchi, sug'orish gidromoduli, daryoni shlyuzlash, daryo trassasi, arksimon gravatsion to'g'on, kapilyar nam sig'imi, keltirilgan gidromodul va boshqalar.

Xulosa va munozara. Shunisi xarakterliki, irrigatsiya va melioratsiya terminlari bevosita shu soha tizimiga xos bo'lishi ham, boshqa tizimdan o'zlashgan bo'lishi ham mumkin. Masalan, quyidagi terminlar faqat irrigatsiya va melioratsiya tizimida ishlatiladi: pushta, bosimli suv o'tkazgich, suv berish gidromoduli, sug'orish gidromoduli, silos, seyalka, paykal, plantaj, gidravlik sakrash, rezervuar.

Terminologiyaga bag'ishlangan ishlarning barchasida u yoki bu sohaning muayyan tushunchalarini anglatadigan, asosan, nominativ funksiyani bajaradigan birliklar termin hisoblanadi deb qaraladi. Hozirgi vaqtda terminologiya masalasining o'sib borishi, bir tomondan ilm-fan, qishloq xo'jaligi, iqtisodiyotning dinamik rivojlanishi tufayli yangi tushunchalarning ko'payib borilishi deb qaralsa, ikkinchi tomondan, terminlarning shakllanish jarayoni rivojlanishi va funksiyasi kabi masalalarni chuqurroq o'rganilishi zarurligi bilan izohlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ko'chimov Sh. Diplomatik til asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2016. – 76 b.
2. Narxodjaeva X. Jarayon anglatuvchi terminlarning o'zbek tilida tutgan o'rni. – Toshkent: Fan, 2013. – B. 11.
3. Jamolxonov H. A. O'zbek botanika terminologiyasining tarkib topishi va rivojlanish tarixidan: Filol. fan. nomz.... diss. – Toshkent: O'zFA, 2009. – 247 b.;
4. Doniyorov R. O'zbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari. – Toshkent: Fan, 2017. – 159 b.;
5. Usmonov O. O'zbek tili terminologiyasida leksik variantlar. – Toshkent: Fan, 2006;
6. Hojiev A. Termin tanlash mezonlari. – Toshkent: Fan, 2016. – 46 b;
7. Bobur Z.M "Boburnoma" Yulduzcha nashriyoti., Toshkent-1990 yil.
8. Yuldashev I. O'zbek kitobchilik terminologiyasi: Filol. fan. d-ri... diss. – Toshkent: Fan, 2014;
9. Rabg'uziy N.B "Qissasi Rabg'uziy" Yozuvchi nashriyoti., Toshkent-1990 yil, 1- kitob.

UO'K 81'44

INGLIZ VA O'ZBEK TILI SO'Z BIRIKMALARI TUZILISHINING KONSEPTUAL-KOGNITIV TASVIRI VA MATN SHAKLLANTIRISH IMKONIYATLARI *O.Eshqobilova, o'qituvchi, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillari so'z birikmalari tuzilishining konseptual-kognitiv tuzilishi va uning matn shakllanishiga ta'siri tahliliga bag'ishlangan tadqiqot taqdim etilgan. Maqolada ikkala tilning kontseptual metafora va kognitiv modellarining asosiy xususiyatlari ko'rib chiqiladi, shuningdek, ularning madaniy va lingvistik xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Topilmalar

tilning tabiatini va uning inson tafakkuri va muloqotidagi rolini yaxshiroq tushunish uchun lingvistik va kognitiv yondashuvlarni birlashtirish muhimligini ta'kidlaydi. Tadqiqot natijalarining ta'lim va tarjima sohasida amaliy qo'llanilishi ham muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: konseptual-kognitiv, struktura, lug'at, ingliz, o'zbek, ta'sir, matn shakllanishi, metafora, madaniy xususiyatlar, amaliy qo'llanmalar.

Аннотация. В данной статье представлено исследование, посвященное анализу понятийно-когнитивной структуры английской и узбекской лексики и ее влияния на формирование текста. В статье рассматриваются основные особенности концептуальных метафор и когнитивных моделей обоих языков, а также их культурно-лингвистические особенности. Результаты подчеркивают важность интеграции лингвистического и когнитивного подходов для лучшего понимания природы языка и его роли в человеческом мышлении и общении. Также обсуждается практическое применение результатов исследований в сфере образования и перевода.

Ключевые слова: концептуально-когнитивный, структура, лексика, английский, узбекский язык, эффект, текстообразование, метафора, культурные особенности, практическое применение.

Abstract. This article presents a study devoted to the analysis of the conceptual-cognitive structure of English and Uzbek vocabulary and its impact on text formation. The article examines the main features of the conceptual metaphors and cognitive models of both languages, as well as their cultural and linguistic characteristics. The findings highlight the importance of integrating linguistic and cognitive approaches to better understand the nature of language and its role in human thought and communication. The practical application of the research results in the field of education and translation is also discussed.

Key words: conceptual-cognitive, structure, vocabulary, English, Uzbek, effect, text formation, metaphor, cultural features, practical applications.

Kirish. Ingliz va o'zbek tillari lug'at tarkibini konseptual-kognitiv nuqtai nazardan o'rganish ushbu tillarda so'zlashuvchilar ongida bilimlarni tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlariga chuqur kirib borish imkonini beruvchi muhim vazifadir. Tilni tavsiflashda konseptual-kognitiv yondashuv lingvistik tuzilmalar odamlarning o'z dunyosini idrok etish, tushunish va tartibga solish usullarini aks ettiradi, degan taxminga asoslanadi. Ushbu maqolada biz ingliz va o'zbek tillari lug'at tarkibining konseptual va kognitiv jihatlarini hisobga olgan holda strukturaviy tashkil etilishini tahlil qilishga to'xtalamiz. Shuningdek, biz ushbu tuzilmalar matnning shakllanishiga qanday ta'sir qilishini va ular fikr va g'oyalarni ifodalash imkoniyatlarini ko'rib chiqamiz. Ushbu tadqiqotda biz tilshunoslik, kognitiv fan va til tahlili metodologiyasidagi mavjud adabiyotlarga tayanamiz. Ingliz va o'zbek tillari lug'atining konseptual tuzilishini tahlil qilish ushbu madaniy va lingvistik kontekstlarda bilim va g'oyalarni tashkil etish xususiyatlarini yaxshiroq tushunish imkonini beradi. Ushbu maqolaning maqsadi konseptual-kognitiv yondashuvdan foydalangan holda ingliz va o'zbek tillarining leksik tarkibini tavsiflashga yangi nuqtai nazarni taqdim etish va ushbu yondashuv ushbu tillarda matn yaratish uchun ochadigan imkoniyatlarni aniqlashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ingliz va o'zbek tillari lug'at tarkibining konseptual-kognitiv tavsifi va ularning matn shakllanishiga ta'siri bo'yicha tadqiqot o'tkazish uchun biz tilshunoslik, kognitiv sohadagi keng ko'lamli adabiyotlarga murojaat qilamiz. Tadqiqot konseptual metaforalar, kognitiv modellar, turkumlashtirish, assotsiatsiyalar, semantika va til sintaksisi kabi asosiy tushunchalardan foydalaniladi. Shuningdek, biz kognitiv lingvistika sohasidagi zamonaviy tadqiqotlarni ko'rib chiqamiz, u insonning kognitiv tajribasi nuqtai nazaridan tilni tahlil qilishning yangi usullarini taklif qiladi. Ushbu tadqiqotning metodologiyasi turli leksik birliklarning qo'llanish chastotasini aniqlash maqsadida ingliz va o'zbek tillaridagi matn jamlanmasini tahlil qilish hamda ular o'rtasidagi semantik va sintaktik bog'lanishlarni tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Biz, shuningdek, turli leksik elementlar bilan bog'liq bo'lgan tasvirlar va assotsiatsiyalarni o'rganish uchun kognitiv modellashtirish usullaridan foydalanishni rejalashtirmoqdamiz. Bundan tashqari, topilmalarimizni

qo'llab-quvvatlash uchun biz kognitiv tilshunoslik va til tahlili bo'yicha oldingi tadqiqotlarga, shuningdek, til tuzilishini tavsiflashning zamonaviy nazariy yondashuvlariga tayanamiz.

Natijalar. Ingliz va o'zbek tillari lug'atining konseptual-kognitiv tuzilishini tahlil qilish ushbu til tizimlarida bilim va g'oyalarni tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi bir qancha asosiy xususiyatlarni aniqlash imkonini berdi. Birinchidan, ikkala tilda ham ona tilida so'zlashuvchilarning asosiy g'oyalari va birlashmalarini aks ettiruvchi murakkab kontseptual metafora tizimi mavjudligi aniqlandi. Masalan, ingliz tilida ko'pincha fazoviy tushunchalar bilan bog'liq metaforalardan foydalaniladi (masalan, "vaqt – pul"), o'zbek tilida esa madaniy va ijtimoiy tushunchalarga asoslangan metaforalarni afzal ko'radi (masalan, "hayot – sayohat"). Ikkinchidan, har ikki tilda leksik elementlarning asosini tashkil etuvchi kognitiv modellari ko'rib chiqildi. Masalan, tahlil shuni ko'rsatdiki, ingliz tilida ko'plab so'zlar kontekst va kognitiv assotsiatsiyalar bilan belgilanadigan bir nechta ma'noga ega. O'zbek tilida esa so'z va tushunchalar o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri muvofiqlik mavjud bo'lib, bu madaniy kontekstning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ingliz va o'zbek tillari lug'at tarkibining semantik va sintaktik xususiyatlariga ham e'tibor qaratdik. Masalan, ingliz tilida ko'pincha predmet-fe'l-obyekt tuzilishi qo'llaniladi, o'zbek tilida esa bo'sh so'z tartibi va boy morfologik tizim ustunlik qiladi. Bu natijalar tilning leksik tarkibini tahlil qilishda konseptual-kognitiv yondashuvning muhimligini ta'kidlab, ingliz va o'zbek tillarida bilim va g'oyalarni tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlarini yaxshiroq tushunish imkonini beradi. Shuningdek, ular tilshunoslik va kognitiv tilshunoslik bo'yicha keyingi tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Muhokama. Ingliz va o'zbek tillari lug'at tarkibini konseptual-kognitiv tavsiflash bo'yicha olib borgan tadqiqotimiz natijalari ushbu til tizimlarining xususiyatlarini va ularning matn shakllanishiga ta'sirini tushunishga muhim hissa qo'shadi. Xulosalarni to'liq tushunish uchun ularni kognitiv tilshunoslik sohasidagi mavjud tadqiqot nazariyalari kontekstida ko'rib chiqish muhimdir. Birinchidan, shuni ta'kidlash kerakki, bizning natijalarimiz tilning leksik tarkibi ona tilida so'zlashuvchilarning dunyo haqidagi kontseptual modellari va e'tiqodlarini aks ettiradi degan gipotezani qo'llab-quvvatlaydi. Ingliz va o'zbek tillarida topilgan konseptual metafora va assotsiatsiyalar shuni ko'rsatadiki, til nafaqat lingvistik, balki tashqi dunyo va boshqa ona tilida so'zlashuvchilar bilan o'zaro munosabat jarayonida shakllanadigan kognitiv konstruksiyalarni ham ifodalash uchun ishlatiladi. Bundan tashqari, tadqiqotimiz natijalari tilning leksik tarkibini tahlil qilishda madaniy va lingvistik kontekstni hisobga olish muhimligini ta'kidlaydi. O'zbek tilining boy morfologik tizimi, erkin so'z tartibi kabi xususiyatlari o'zbek madaniyatining o'ziga xos tomonlarini, tilning tarixiy taraqqiyotini aks ettiradi. Bu tilning lug'aviy tarkibini o'rganishda lingvistik va madaniy jihatlarni birgalikda tahlil qilish zarurligini ta'kidlaydi. Bizning natijalarimizning amaliy natijalariga ham e'tibor qaratish lozim. Ingliz va o'zbek tillari lug'atining konseptual va kognitiv tuzilishini tushunish chet tillarini o'qitish usullarini ishlab chiqishda, shuningdek, tarjima va lingvistik dasturlarni yaratishda foydali bo'lishi mumkin. Shuni hisobga olish kerakki, kontseptual-kognitiv yondashuvdan foydalanish tilning nafaqat sintaktik va semantik tomonlarini, balki uning kognitiv jarayonlar va dunyoni idrok etish bilan bog'liqligini ham yaxshiroq tushunishga imkon beradi. Va nihoyat, shuni ta'kidlash kerakki, bizning tadqiqotimiz ma'lum cheklavlarga ega, jumladan, tahlil qilinadigan matnlarning cheklangan hajmi va maxsus tahlil usullaridan foydalanish. Ushbu sohadagi kelgusi tadqiqotlar matnlar namunasini kengaytirishni, shuningdek, korpus va eksperimental yondashuvlar kabi yanada murakkab tahlil usullarini qo'llashni o'z ichiga olishi mumkin. Umuman olganda, ingliz va o'zbek tillari lug'at tarkibini konseptual-kognitiv tavsiflash bo'yicha olib borgan tadqiqotimiz natijalari tilning tabiati va uning inson hayotidagi rolini chuqurroq anglash uchun lingvistik va kognitiv yondashuvlarni birlashtirish muhimligini tasdiqlaydi. fikrlash va muloqot.

Xulosa. Ushbu tadqiqot doirasida biz ingliz va o'zbek tillari lug'atining konseptual-kognitiv tuzilishi va uning matn shakllanishiga ta'sirini tahlil qildik. Olingan natijalar bir nechta muhim xulosalar chiqarishga imkon beradi. Birinchidan, biz ikkala tilda ham ona tilida so'zlashuvchilarning dunyo haqidagi asosiy tushunchalarini aks ettiruvchi murakkab kontseptual metafora tizimi mavjudligini aniqladik. Bu tilning leksik tarkibini tavsiflashda kognitiv jihatlarning ahamiyatini ko'rsatadi. Ikkinchidan, madaniy-lingvistik kontekst va uning lug'atni tashkil etish va matn

shakllanishiga ta'siriga e'tibor qaratdik. O'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari o'zbek madaniyatining o'ziga xos tomonlarini va tilning tarixiy taraqqiyotini aks ettiradi, bu esa tilning leksik tarkibini tahlil qilishda madaniy kontekstni hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, bizning natijalarimiz ta'lim va tarjima ishlariga amaliy ta'sir ko'rsatadi. Ingliz va o'zbek tillari lug'atining konseptual va kognitiv tuzilishini tushunish chet tillarini o'qitish usullarini ishlab chiqishda, shuningdek, tarjima dasturlari va lingvistik vositalarni yaratishda foydali bo'lishi mumkin. Nihoyat, shuni ta'kidlashni istardimki, bizning tadqiqotimiz tilning murakkab tabiatini, uning inson tafakkuri va muloqotidagi o'rnini anglash yo'lining faqat boshlanishidir. Ushbu sohadagi keyingi tadqiqotlar tilning tuzilishi va faoliyati, shuningdek, uning kognitiv jarayonlar bilan aloqasi haqidagi bilimimizni kengaytirishga yordam beradi. Tadqiqotimiz natijalari tilning tabiati va uning insoniy muloqotdagi rolini chuqurroq tushunish uchun lingvistik va kognitiv yondashuvlarni birlashtirish muhimligini tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rahmonova G.N. Ingliz va o'zbek tili so'z birliklari tizimida kechadigan derivatsion jarayonlarning qiyosiy tahlili //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2023. – T. 3. – №. 11. – C. 604-610.
2. Hakimova M. Vaqt semantikali leksik birliklarning matn shakllantirish imkoniyatlari //Uzbekistan: Language and Culture. – 2020. – T. 4. – №. 4.
3. Ikromova L. Tilshunoslikda freym tushunchasining ifodalanishiga doir ilmiy-nazariy qarashlar //Центр научных публикаций (buxdu.uz). – 2021. – T. 3. – №. 3.
4. Ubaydullayev X. Turli tillardagi frazeologizmlarning xususiyatlari //Science and innovation in the education system. – 2023. – T. 2. – №. 5. – C. 187-190.

UO'K:821.512.133'06.09-1

ILK YOZMA MANBALARDAGI VATAN TALQININING SIROJIDDIN SAYYID IJODIGA TA'SIRI

R. Fayzullayeva, tayanch doktorant, Navoiy davlat pedagogika instituti, Navoiy

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadimiy yozma manbalarda Vatan mavzusi, vatanparvar shaxs timsoli To'nyuquq, Bilga Xoqon va Kul teginlar misolida tahlilga tortilgan. Sirojiddin Sayyid ijodiga ilk yozma manbalarning g'oyaviy-badiiy ta'siri, "Avesto" Vatan obrazini yaratishda poetik asos vazifasini o'taganligi misollar orqali yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: O'rxun-Enasoy bitiktoshlari, Bilga xoqon, To'nyuquq, Kultegin, "Avesto", vatanparvarlik, adabiy ta'sir, badiiy mahorat.

Аннотация. В данной статье анализируется тема Родины как символ патриотической личности в древних письменных источниках на примерах Тоньюкука, Бильга Хакана и Культегинса. Подчеркивается идейно-художественное влияние первых письменных источников на творчество Сироджиддина Сайида; в том числе, влияние «Авесты» на поэтическую основу создания образа Родины.

Ключевые слова: надписи Орхун-Энасой, Бильга-каган, Тоньюкук, Культегин, «Авесто», патриотизм, литературное влияние, художественное мастерство.

Abstract. This article analyzes the theme of the Motherland as a symbol of a patriotic personality in ancient written sources using the examples of Tonyukuk, Bilg Hakan and Kultegins. The ideological and artistic influence of the first written sources on the work of Sirojiddin Sayyid is emphasized; including the influence of the Avesta on the poetic basis for creating the image of the Motherland.

Key words: inscriptions of Orkhun-Enasoy, Bilga-Kagan, Tonyukuk, Kultegin, "Avesto", patriotism, literary influence, artistic skill.

Vatan mavzusi insoniyat tamaddunining barcha davrlarida badiiylarning asosiy tasvir obyektlaridan biri sifatida e'tirof qilingan. Turkiy xalqlarning madaniy yodgorligi hisoblangan O'rxun-Enasoy toshbitiklarida bu mavzu juda go'zal tarzda ifodalangan. Mazkur tarixiy manbalarga nazar tashlar ekanmiz, o'z davrining buyuk yo'l boshchilari Bilga xoqon, To'nyuquq, Kulteginning mardonavor kurashlari, qat'iyatli chaqiriqlari zamirida insonni, borliqni, olamni, Vatanni muhofaza

etishga da'vat mavjudligini ko'ramiz. Ilk yozma manbalardayoq Vatan tushunchasining o'ziga xos turfa talqinlari namoyon bo'ladi.

“Bilga xoqon” bitiktoshida Vatan tuyg'usi yuksak pafoslarda kuylanadi. Bilga xoqon turk xalqining abadiy ozod bo'lishi uchun kurashgan, Vatanni asrash faqat xoqonning o'ziga emas, xalqqa ham bog'liqligini uqtirgan hukmdordir. Aziz Qayumov ushbu bitiktosh haqida o'z ilmiy mulohazalarini bayon etar ekan, Bilga hoqonning davlatni adolatli boshqarganligini, ko'pgina xalqlarni birlashtirgani hamda mamlakatni iqtisodiy jihatdan yuksaltirganini qayd etib, xoqonning bu sifatlarini Yo'llug' tigin mahorat bilan tasvirlaganini alohida e'tirof etadi[1].

Bitiktoshda Bilga xoqon tilidan “O'zim xoqon bo'lib turganimda to'rt jihatdagi xalqni tuzatdim, tikladim”, – deya ta'kidlanadi[2]. Hali davlatchilik asoslari endi shakllanayotgan, yagona davlat tuzishga intilishlar kuzatilayotgan ziddiyatli, murakkab bir davrda bu kabi mardonavor harakatlarni juda yuksak baholash o'rinlidir.

Xoqon fikricha, budun (el) o'z xoqonining yo'l-yo'riqlarini amalga oshirishi lozim, aks holda boshiga ko'p kulfatlar kelishi mumkin[3]. Bu g'oya Sirojiddin Sayyid ijodida ham o'z badiiy ifodasini topgan:

U ne yanglig' xalq bo'lgaydir, millat bo'lgay,
Elningki o'z peshvosiga vafosi yo'q[4].

“To'nyuquq” – bitiktoshlar orasida Vatan mavzusi keng talqin etilgan epik durdonadir. Yodnomaning asosiy syujetida vatanparvar shaxsning yurtparvarlik qarashlari bo'rtib-jilolanib turadi. “To'nyuquq yodnomasining har bir satrida Vatan va vatanparvar shaxs obrazi bor. Vatan tushunchasi, vatanparvarlik va erk g'oyalari asosiy o'rin tutadi”[3]. Ushbu matnning boshidan so'ngiga qadar To'nyuquqning qahramonligi, vatanparvarligi, yurt ravnaqi uchun jonkuyarligi avj pardalarda kuylangan. Unda nafaqat To'nyuquqning, balki ozodlik va erk uchun kurashgan butun turk elining armonu iztiroblari bayon qilingan. Bitiktoshda ellik yil tabg'achlar zulmi ostida yashagan turk xalqi asta-sekin uyg'onib, o'zligini anglay boshlagani tasvirlanadi.

Sirojiddin Sayyid ijodida asrlar o'tib, yana mustamlakaga aylangan o'zbek millati taqdiri misolida ham xuddi shunday tarixiy vaziyat iztirob bilan aks ettiriladi:

Xalq qolmabdi. Zakii, sezgir bir xalqdan,
Shiddati shamshirday keskir bir xalqdan,
Har bir kalimasi asotir xalqdan,
Qadim ajdodlari bahodir xalqdan.
Bir mute xohishlar qolmishdir bukun,
Fohishlar, nolishlar qolmishdir bukun[5].

“Kultegin” jasoratli Bilga hoqonning ukasi sharafiga qo'yilgan bo'lib, bitiktoshda uning faqat qahramonligi madh etilibgina qolmay, shuningdek, Turk xoqonligidagi ijtimoiy-siyosiy turmush, davlat va xalq o'rtasidagi munosabat, mamlakatni boshqarishda xoqonlarning layoqati o'z ifodasini topgan. Prof. N.Rahmonov bitiktoshda xalq va davlat taqdiri hikoyachining diqqat markazida turishini ta'kidlaydi[3].

Kultegin turk xalqiga bosh bo'lib, ularni birlashtirgan. Xalqning turmush tarzini yaxshilab, ularning sonini ko'paytirgan. Bu haqda xoqonning o'zi faxr bilan shunday deydi:

Qog'on bo'lib yo'q, jig'oy budunni
Ko'p, ko'paytirdim.
Jig'ay budunni boy qildim,
Oz budunni to'kis qildim[1].

Chindan ham, Kulteginning kuchli siyosatli rahbar ekanligining asosi tarqoq xalqni birlashtirib, uni to'kis va badavlat qilishdagi samarali faoliyatida ko'rinadi. Sirojiddin Sayyid bitiktoshlardagi “yurt sardori xalq va Vatan uchun hamisha javobgar”ligi g'oyasidan ijodiy ta'sirlanib, undagi fikrlarni mantiqan rivojlantiradi, boyitadi:

Ya'ni mas'ul erur har kim har ishda,
Xalq-u Vatan uchun mas'uldir podshoh[4].

Sirojiddin Sayyid “Mening shoirligim” she’rida ham To’nyuquq, Bilga hoqon, Kultegin singari el-yurt fidoyilarining hayot yo’lini badiiy gavdalantiradi va ular kabi Vatanga o’zini daxldor, mas’ul ekanligini his qiladi, insonning avvali ham, oxiri ham Vatan ekanligiga iqror keltiradi:

Ulug’lar hokini ko’zlarga surtdim,
Vatanday muhtasham so’zlarga surtdim.

Bularsiz hech mening she’rim, tugalmas,
Bular bordir – mening she’rim tunganmas.

Uning qo’rg’oni yuz ming jon va tandin,
Vatandin boshlanib, bitgay Vatandin[5].

«Avesto» falsafasida insonga xos bo’lgan poklik, ezgu niyat, pokiza tuyg’u, tuproqni muqaddas bilish, Vatanni anglash singari olijanob fazilatlarni yuksak axloqiy me’yorlar va tafakkur tarzi orqali ifoda etadi[7]. Haqiqatan ham, qadimgi yozma manbalardan hisoblangan Markaziy Osiyo va Eron xalqlarining noyob yodgorligi “Avesto”da yurt birligi, tabiatni asrash, Vatanni dushmandan himoyalash singari g’oyalar yetakchilik qiladi:

Makonni asragaymiz,
Tark etmay uni aslo!
Xonadonni asraymiz,
Urug’ni asragaymiz,
Elni tark etmagaymiz,
Mamlakatni avaylab,
Dushmandan qudratli qo’l,
Asragan kabi barin[6].

Abu Rayhon Beruniyning fikricha, “Avesto” davlat yaxlitligi va birligini ta’minlashda, boshqaruvda umummanfaat va g’oyalar mushtarakligini vujudga keltirishda muhim dastur hisoblangan. Manbada ilk davlatchilik qurilishi, ya’ni ilk shaharlar va ularning atroflari tuzilishi yoritilgan. Asardagi barcha g’oyalar yurt tinchligi va xalq farovonligi atrofida birlashadi. Uning “Yasht” qismidagi ma’budlar madhiga bag’ishlangan 6-bo’limidagi misralar mazmunini ham Vatanni sharaflash, uning ravnaqi uchun xizmat qilish tashkil etadi:

Men – Ahura Mazda uning Yaratguvchisi,
Parvardigori,
Xonadonlar va qishloqlar,
Viloyatlar, mamlakatlar yashnasin uchun,
Qo’riqlash uchun,
Hifa-himoyat qilmoq uchun
Bunyod ayladim[7].

Sirojiddin Sayyid Saylanmasining to’rtinchi jildidan o’rin olgan “Matonat manzumasi” bobidagi har bir she’r “Avesto”dagi vatanparvarlik, yurtsevarlik g’oyalariga hamohangdir. Shoir “Suv keltirgan elda aziz” she’rida xalq shodligi va yurt obodligini orzular ekan, buning uchun har bir farzand Farhod kabi elga naf keltiruvchi bo’lmog’i zarurligini ta’kidlaydi:

El shod bo’lib, mamlakat ham obod bo’lmog’i kerak,
Har bir farzand eng kamida Farhod bo’lmog’i kerak![8]

“Obod qishloq manzumasi”da esa el obodligiga kamarbastalikni mardlik, matonat deya ta’riflagan shoir xalqni rozi qilmoqlikni ulug’lik belgisi sifatida e’tirof etadi. Bu qarashlar “Avesto” va O’rxun-Enasoy obidalarida kuylangan vatanparvarlik g’oyalariga bevosita uyg’undir:

Bir ko’ngilni shod aylamoq mushkul erur bag’oyat,
Butun elni obod qilmoq mardlikdir ham matonat.
Bu xislatlar poyqadami qutlug’larning ishidir,
O’z xalqini rozi qilmoq ulug’larning ishidir[8].

“Matonat manzili” she’rida bir manzilning obod bo’lishi minglab ko’ngillarning obodligiga tenglashtirilgan ekan, bunda ham xalq manfaati va el farovonligi birinchi planda ekanligiga urg’u beriladi:

Bir manzil gar obod bo’lgay, ming ko’ngil obod bo’lgay,

Go’yo ming bir dardu g’amdand ming ko’ngil ozod bo’lgay[8].

Xalq og’zaki ijodi va ilk yozma manbalarning sezilarli ijodiy ta’siri barcha zamonlarda yaratilgan badiiyat namunalarida yaqqol ko’rinadi. Ushbu fikr isbotini Sirojiddin Sayyidning lirik yaratmalarida kuzatdik.

Shoir folklor va yozma manbalardagi vatanparvarlikka oid fikr-qarashlarini zamonaviy badiiy dunyoqarash mezonlari asosida ijodiy qayta ishlab, ularni hozirgi davr tafakkuriga moslashtirgan holda go’zal badiiyat namunalarini yaratgan. Bu esa o’tmish so’z san’ati shakllari bilan zamonaviy poetik izlanishlar orasida mustahkam g’oyaviy poetik robitalar mavjudligidan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Каюмов А. Қадимият обидалари. Тошкент, 1973. – Б.109
2. Қадимий ҳикматлар. “Ғафур Ғулом” нашриёти, Т.: 1987 – Б. 33
3. Н.Раҳмон. Турк ҳоконлиги. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. Б.72
4. Сирожиддин Саййид С. Асарлар. III жилд. Шеърлар. Достон. Ғазал дафтари. Насрий оҳангларда. “Шарқ” нашриёти, - Тошкент, 2019 – Б.38.
5. Сирожиддин Саййид. Асарлар. II жилд. Т.: “Шарқ” нашриёти, 2018 – Б. 88
6. Адабиёт (Мажмуа). Т.: “Cho’lpon”, 2007 – Б. 11
7. Авесто. (Аскар Маҳкам таржимаси) Т.: “Шарқ”, 2001 – Б. 172
8. Сирожиддин Саййид. Асарлар. IV жилд. Т.: “Шарқ” нашриёти, 2019 – Б. 141

UO’K 821.512.133

“TAVORIXI GUZIDA – NUSRATNOMA” ASARIDA QO’LLANGAN ETNONIMLAR

S.U.Gafurova, katta o’qituvchi, PhD, Farg’ona davlat universiteti, Farg’ona

Annotatsiya. Maqolada “Tavorixi Guzida – Nusratnoma” asarida qo’llangan etnonimlar tahlili keltirilgan. Maqolada ushbu tahlil qiyosiy metod asosida olib borilgan.

Kalit so’zlar: etnonimlar, tahlillar, jamiyat, manbashunoslik, o’zbek tili.

Аннотация. В статье представлен анализ этнонимов, использованных в произведении «Таворихи Гузида – Нусратнама». В статье данный анализ проведен на основе сравнительного метода.

Ключевые слова: этнонимы, анализ, общество, источниковедение, узбекский язык.

Abstract. The article presents an analysis of the ethnonyms used in the work "Tavorikhi Guzida - Nusratnoma". In the article, this analysis was conducted on the basis of a comparative method.

Key words: ethnonyms, analysis, society, source studies, Uzbek language.

Kishilik jamiyatining har bir davri tarixini o’rganishda o’sha davr tarixnavislari yozib qoldirgan nodir asar muhim ahamiyatga ega sanaladi. Ularni atroflicha va chuqur ilmiy asosda talqin etish manbashunos, filolog olimlarning oldida turgan muhim vazifalardandir. Ma’lumki, o’zbek tili nihoyatda uzoq tarixga ega bo’lib, uning taraqqiyotida ayrim lisoniy xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiluvchi bir qancha davriy bosqichlari mavjud. Zero, o’zbek tilining ana shu bosqichlaridan XV-XVI asrlardagi rivojlanish davri dunyo olimlari tomonidan “oltin davr” deb tan olingan ekan[1], bu davrga oid har bir asar tilini har tomonlama tahlil etish hamda atroflicha yoritishga zaruriyat deb qarash lozim.

O’zbek tilining mukammal tarixiy fonetikasi, leksikasi, grammatikasini yaratish o’zbek tili tarixiga oid yozuv yodgorliklari tilining o’rganilishi bilan bog’liqdir. Shu sababdan keyingi yillarda turkiyshunoslikda, jumladan, o’zbek tilshunosligida yozma yodgorliklar tilini o’rganishga bag’ishlangan bir qator ilmiy ishlar yaratildi. Bunda til taraqqiyoti davrlarini kuzatishdagi asosiy manba sifatida adabiy asardan foydalaniladi, eski o’zbek tiliga oid manbalarning ko’pchiligi nazmiy asar bo’lib, nasriy asar nisbatan kam sonni tashkil etadi. Mana shu nisbiy yetishmovchilikni nasriy yo’l bilan yozilgan tarixga oid asardan foydalanish hisobiga qoplash mumkin. Shunday manbalardan biri bizning tadqiqot ob’ektimiz bo’lgan “Tavorixi guzida - Nusratnoma” asaridir.

“Tavorixi guzida – Nusratnoma” o‘zbek xalqi madaniy merosining durdonalaridandir. Bu asar turkiy tillar tarixi, xususan, qadimiy o‘zbek tili taraqqiyoti jarayonini o‘rganishda ham muhim ahamiyatga ega. “Tavorixi guzida - Nusratnoma” o‘zbek xalqi, umuman, O‘rta Osiyo xalqlari etnonimlarini o‘rganishda ham qimmatli manba hisoblanadi. “Tavorixi guzida – Nusratnoma” tarixga oid asar bo‘lib, unda o‘zbek xalqining nomlanish tarixiga aloqador bo‘lgan hikoyalar ham bor. Bu hikoyalarga o‘zbek xalq og‘zaki ijodi mahsullari sifatida qaralsa ham bo‘ladi. Masalan, O‘g‘uzxon to‘g‘risidagi badiiy lavhalar, ayrim urug‘larning nomi va uning kelib chiqishi to‘g‘risidagi ma’lumotlar shular jumlasidandir.

Quyida asarda keltirilgan O‘g‘uzxon va Alanquva to‘g‘risidagi hikoyalarni ko‘rib chiqsak: O‘g‘uzxon avlodi *qipchoq*, *qarluq* va *qala’* urug‘laridan tarqalganlar. Ularning hammasi Arg‘unxonga tobe edi. Ularning asoschisi Abuljahonning o‘g‘li Dib Yaquy edi. O‘g‘uzxon dunyoga keldi, o‘tib ulg‘aydi. Tarixiy manbada yozilishicha, turkiy qabilalarning asoschisi Qoraxon butparast edi, uning o‘g‘illaridan O‘g‘uzxon esa samoviy kuchga, ya‘ni Allohga ishonib, unga sig‘ingan, musulmon bo‘lgan. Natijada ota-bola o‘rtasida diniy asosdagi qarama-qarshiliklar kelib chiqib, qonli to‘qnashuvga yetib borgan, kurash oqibatida o‘g‘il va uning tarafdorlari g‘alaba qozongan. O‘g‘uzxon kurashda o‘zining tarafiga o‘tganlarni “*uyg‘ur*”, ya‘ni “*qo‘shilganlar*” deb atagan va shunga ko‘ra keyinchalik ular uyg‘ur qabilasini tashkil etgan. Urushda olingan o‘ljalarni yuk hayvonlariga ortuvchilar “*kandi*” (“*yukchi*”) deb ataldi.

Yana bir hikoyada shunday tasvirlar bor: O‘g‘uzxon It Baroqxon bilan urush qilgan paytda bir xotin katta daraxtning qavatida ko‘zi yorigan ekan. Uni *qipchoq* (*daraxt qavatida tug‘ilgan*) deb ataganlar. U o‘tib, ulg‘ayib, O‘g‘uzxonga safdosh bo‘ldi. Uning avlodi *qipchoq* deb yuritila boshlagan.

O‘g‘uzxon ko‘p yerlarni o‘ziga tobe etib, O‘rtoq va Qartoqqa – o‘z yurtiga qaytib kelgach, katta bayram uyushtirgan. Uning oltita o‘g‘li bo‘lib, hammalari ovga chiqqanlarida oltin o‘q-yoy va uch oltin o‘q topib olganlar. O‘g‘uzxon oltin o‘q-yoyini uch katta o‘g‘liga, o‘qlarni esa uch kichik o‘g‘liga bergan. Katta o‘g‘illar qo‘shinning o‘ng tomonini egallaganlar, natijada bu tomon “*Buz o‘q*” deyila boshlagan. Chunki o‘q-yoy uch bo‘lakka bo‘lingan edi. So‘l tomon esa “*Uch o‘q*” deyilgan. Shunday qilib, shu ikkala ot xalq nomida o‘rnashib qolgan: *Buz o‘qlar* va *Uch o‘qlar*.

Azaldan *turk* urug‘i bo‘lgan *jaloyirlar*, *oyratlar*, *tatarlar* va boshqalar keyinchalik *mo‘g‘ul* deb atala boshlagan. Mo‘g‘ul urug‘i Quralasdan chiqqan bo‘lib, Alanquvaning turmush o‘rtog‘i yo‘q edi. Afsonaga ko‘ra, u yorug‘ nur tufayli jami uch o‘g‘il farzand ko‘rgan. Ularning avlodlarini *nurun* (*nurdan tug‘ilgan bolalar*) deb ataganlar.

Alanquvaning katta o‘g‘li Bugun Kataki *katakiylar* urug‘ining asoschisi hisoblansa, o‘rtancha o‘g‘li Bukatu Saljining ismi *saljuit*larga berilgan, nom shundan kelib chiqqan. *Nurun*lardan kelib chiqqan urug‘ *o‘rman*lardir, ular *baarin*larga juda yaqinlar. *Baarin*lar ham *Nurin*lardan sanaladi. Ular orasida bugungi o‘zbek urug‘larida, joy nomlarida mavjud otlar *do‘rman*, *chinoz*, *qipchoq*, *nekiz* kabi nomlar ko‘p uchraydi. Bu ma’lumotlarni asar muallifi turli tarixiy manbalardan olgan. Asarda *niyrun*, *uyg‘ur*, *qo(ri)nli*, *qipchoq*, *qarluq* va shunga o‘xshash qirq to‘rtta turkiy qabilalar nomlarining kelib chiqish tarixi aniq va tushunarli tarzda bayon etilgan.

Yana bir hikoyada O‘g‘uzxon Turkistonni (hozirgi Afg‘oniston hududidagi) zabt etib, o‘z yurtiga qaytib kelayotganida qalin qor yog‘ib, bir qancha vaqt to‘xtab qolishlariga to‘g‘ri keladi. O‘g‘uzxon bu mavze‘ni “*qorluq*”, bu yer aholisini esa “*qorluqlar*” deb ataydi.

Boshqa bir bayonda shunday keltiriladi: O‘g‘uzxon Isfahon yurishidan Xurosonga qaytayotganda shahridan chiqishi bilan qo‘lida emizikli bolasi bo‘lgan bir ayolga duch keladi. Ma’lum bo‘lishicha, ayol sutsizlikdan qiynalayotgan ekan. O‘g‘uzxon ayoldan bolasini o‘z qaramog‘iga, o‘g‘il qilib berishini so‘raydi, lekin bolaning onasi bunga rozi bo‘lmaydi. Shunda O‘g‘uzxon g‘azab bilan: “*Qol, och!*”, deydi. Ushbu bolaning avlodlari keyinchalik “*qoloch*” qabilasi nomini olgan, deb yoziladi.

Asarda ko‘plab urug‘ nomlari biror xon, amaldor yoki harbiyning qaysi urug‘ga mansubligini ko‘rsatishda yoki ma’lum hududdagi aholining kelib chiqishini bayon etishda keltiriladi: *burkut*, *do‘rmon*, *iyjon*, *kenegas*, *qiyot*, *qo‘ng‘itor*, *qushchi*, *masit*, *tuboyi*, *uyshin*, *qudag‘ay*, *mang‘it*, *muluj*,

nayman, uyg'ur, chimboy, qorliq, nukuz, timat, tuman ming, o'tarchi va h.k., ularning turmush tarziga oid ba'zi ma'lumotlar ham berilib boriladi.

Asardagi diqqatga sazovor afsonalardan biri Alanquva qissasidir. “Tavorixi guzida – Nusratnoma” muallifi yozadiki: *“Dubun boyon Quros qavmidan Alanquva degan qizga uylandi. Ular ikki o'g'il ko'rishdi. Birining oti Bilkut, ikkinchisining oti esa Bulu'utdir. Mo'g'ul toifasining ikki qavmi shularning naslidan tarqqagan”*. Shu gaplardan keyin kitobda Alanquvaga oid ba'zi tafsilotlar keltiriladi.

Alisher Navoiy o'zining “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida Nuh haqida hikoya qilar ekan, Nuhning ajdodi borasida fikrlarni bayon etadi. Navoiy asarida to'fondan oldingi ishlar, to'fon tafsiloti hamda keyingi voqealar tasviri bor[1].

“Tavorixi guzida – Nusratnoma” muallifi bu hikoyalarni keltirmagan hamda voqeani to'g'ridan-to'g'ri Nuhning to'rt o'g'li borligidan boshlaydi. Chunki muallifning maqsadi asarda umumiy tarixni emas, balki faqat turkiy xalqlarning tarixini ko'rsatish bo'lgan. Ammo Navoiy *“Olam ahlining aksari Nuh naslidindur. Bu jihatdin ani ikkinchi Odam debturlar”*, deya ta'riflaydi[2]. Bunday xulosa “Tavorixi guzida – Nusratnoma”da yo'q bo'lgani sababli olam ahli Nuhning uch o'g'lidan tarqalgani umumbashariy ahamiyatga ega ekani unutilganday bo'ladi. Asarda go'yo bu unutilishga izoh berilgandek Nuh kemasi *“...to'fondin so'ng qaror topti ersa, tamom ro'yi zamin hazrat Nuh alayhissalomga musallam va musaxxar bo'ldi”*, deyilgan[3].

Shundan so'ng “Tavorixi guzida - Nusratnoma” muallifi asosan Yofas Abutturk (Turk xalqi otasi) to'g'risidagi hikoyani boshlaydi va uni oxirigacha olib boradi. Hikoya Qoraxonga kelib uzilgan, so'ngra Kunxon hikoyasiga ulangan. Uning davomi esa Alanquva hikoyasi bilan bog'langan. Hikoyalar rivoji Chingizxonga olib boradi.

Navoiy esa Yofas to'g'risida qisqacha so'zlab, *“Sultoni sohibqiron”* (Husayn Boyqaro)ning *“Yofas tarixiga mavquf”* ekanligini ko'rsatib o'tgan[4]. “Tavorixi guzida – Nusratnoma”ning qisqartirilgan nusxasi (O'zRFA ShI, №4347) Shohibekxon (Shayboniy)ning jangda shahid bo'lishi bilan tamomlanadi. Navoiy Nuh alayhissalom hikoyasini Xomning o'g'illari Buxt un-nasr va Namrud to'g'risidagi gaplar bilan yakunlagan. Shundan so'ng umumiy tarixga oid ma'lumotlar davom etadi.

Asardagi yana bir urug' *qo'ng'irotlar* haqida qisqartirilgan nusxani ko'chirgan xattot Allamurod Annaboy o'g'li tavsif berib o'tadi. U o'zini qo'ng'irotni urug'idanman, deya tanishtirar ekan, bu urug' tarixiga qiziqib, asarda unga alohida sahifalarni bag'ishlaydi. Bilamizki, qo'ng'irotlar o'zbeklar orasida katta qismni tashkil etadi. Shuningdek, ular qozoq, qoraqalpoq, qirg'izlarning ham etnik tarkibiga kirgan. Chingizxon va avlodlarining harbiy yurishlari hamda XIII-XVI asrlardagi migratsion jarayonlar ta'sirida qo'ng'irotlar juda katta hududlarga tarqab ketishdi (g'arbda Ruminiyadan sharqda Xitoyning ichki chegaralarigacha, shimolda yuqori Volga bo'yidan janubda to Afg'oniston shimoligacha bo'lgan hududlar). Yozma manbalarni o'rganar va o'zbeklarning qo'ng'irotni guruhi kelib chiqishini tahlil qilar ekanmiz, ularning aksariyat qismi mahalliy qipchoqlardan hamda mo'g'ullar bosqinidan avvalgi turkiy tilli qabilalardan iborat bo'lganligini ko'ramiz.

“Tavorixi guzida – Nusratnoma”ning qisqartirilgan nusxasida aynan qo'ng'irotni urug'ining tarixi bo'yicha ko'p ma'lumotlar, hikoyalar berilgan bo'lsa ham, ammo asarning to'liq variantidagi boshqa mavzular qisqartirilgan yoki butunlay tushirib qoldirilgan. Shu jihatdan qisqartirilgan nusxa “Tavorixi guzida – Nusratnoma”da keltirilmagan boshqa hikoyalarning keltirilishi bilan ham qimmatlidir. Ular qadimgi Markaziy Osiyo hududlaridagi turkiy qabilalar tarixi hamda Shayboniyxon hukmronligining so'nggi yillariga aloqador mavzularda bo'lgan[5]. Asarning qo'ng'irotlarga bag'ishlangan alohida bobida ularning geneologik kelib chiqishi ko'rsatilib, afsonalarga ko'ra Qiyot va Nukuzga, xususan, chingiziylarga qardosh sifatida ta'rif beriladi[6].

Xulosa sifatida aytish mumkinki, asar Markaziy Osiyo xalqlari tarixini o'rganishda qimmatli manba bo'lib, tarixiy ma'lumotlarga turli sharhlarning ham qo'shilgani davriy qiyoslash uchun, tarixiy haqiqatni aniqlash uchun ishonchli manbalar sonini yana bittaga oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shalinsky A. Uzbek ethnicity in Northern Afghanistan in Die ethnischen gruppen Afghanistanis von Ervin Orywal. – Wiesbaden, 1986. – P. 296.

2. Абдуллаев Ф.А. XV аср ўзбек адабий тилида ўғуз традицияси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1968. – №3. – Б. 27.; Назарова Х. Особенности синтаксического строя узбекского литературного языка конца XV начало XVI в. – Ташкент: Фан, 1979. – С.6.
3. Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. – Самарқанд: Ғафур Ғулом, 1990. – Б. 9-11.
4. Алламурод Аннабой ўғли. Ўғуз, Аланкуво ва Шайбонийнома. ЎФА шарқшунослик институти кўлғезмалар фонди. Инв. № 4347. – Б. 58а, 58б, 59а, 59б.
5. Самойлович А.Н. К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка. // Мир-Али-Шир. Сборник к пятистолетию со дня рождения. – Л., 1928. – С. 21.
6. Таворихи гузида – Нусрат наме. // Исследование, критический текст, аннотированное оглавление и таблица сводных оглавлений А.М.Акрамова. – Т.: Фан, 1967 – С. 51.

UO'K 808.3

TOPISHMOQLARDA NARSA-PREDMET NOMLARINING YASHIRIN IFODASI VA UNI O'QITISH MASALALARI

Sh.Ganiyeva, dots., DSc, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona
M.Dadajonova, talaba, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada o'zbek topishmoqlari, ularning o'rganilishi, xususan, narsa-predmet belgisiga ega bo'lgan topishmoqlar va ularni o'qitish masalalari, uning taraqqiy etish jarayonlarini belgilash, topishmoqlarining o'ziga xos xususiyatlarini leksik-semantik va uslubiy asosda tadqiq etish, ta'lim jarayonida ularni o'qitish masalasi, uning ta'lim jarayoniga ta'siri haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: topishmoq, xalq og'zaki ijodi, leksik-semantik, semantik guruh, farqlovchi belgi, narsa-predmet nomlari.

Annotatsiya. В статье рассматриваются вопросы узбекских загадок, их изучения, в частности загадки с признаком предмета, их изучения, определение процессов ее развития, исследование особенностей загадок на лексико-семантической и методической основе, проблемы преподавания их в учебном процессе, ее влияние на учебный процесс.

Ключевые слова: загадка, фольклор, лексико-семантическая, семантическая группа, отличительный признак, названия предметов.

Abstract. The article discusses the issues of Uzbek riddles, their study, in particular riddles with a sign of an object, their study, determination of the processes of its development, study of the features of riddles on a lexical-semantic and methodological basis, problems of teaching them in the educational process, its impact on the educational process.

Key words: riddle, folklore, lexical-semantics, semantic group, distinctive feature, names of objects.

Keyingi yillarda o'zbek tilshunosligining turli sohalarini keng yoritishga bag'ishlangan yuzlab tadqiqotlar yaratildi. Ammo barcha sohalarida yanada chuqur o'rganilishi zarur bo'lgan muammolar maydonga kelmoqda. Jumladan, xalq og'zaki ijodi materiallari, turli janrdagi manbalarning til xususiyatlarini tadqiq etish ham ana shunday muammolar tarkibiga kiradi. Xalq og'zaki ijodiga tegishli manbalarning har qaysisi lingvistik jihatdan tahlil etilganda, ularning o'ziga xos tomonlari ko'rinadi. O'zbek topishmoqlarining o'ziga xos xususiyatlarini leksik-semantik va uslubiy asosda tadqiq etish, ayni vaqtda, ta'lim jarayonida ularni o'qitish masalasi ham o'zbek tilini mukammal o'rganish, taraqqiy etish jarayonlarini belgilash hamda uni o'qitishda katta ahamiyatga ega. Xalq og'zaki ijodiga tegishli janrlardagi manbalarning til xususiyatlarini o'rganilib, bu janrdagi manbalar lingvistik jihatdan tahlil qilinganda, ulardagi turli-tumanlik yaqqol namoyon bo'ladi. Shuni inobatga olgan holda, topishmoqlar tilini o'rganish o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini belgilashda muhim ahamiyatga ega [2].

“Topishmoq ikki qatordagi mazmuniy tuzilishga ega bo'ladi. Birinchi qatorda shakliy tuzilish birliklari ma'nosidan kelib chiqadigan yuza mazmun, ikkinchi qatorda esa shakliy tuzilish birliklari ostida ifodalanayotgan va tinglovchining til ko'nikmasi asosida anglashiladigan tagmazmun. Topishmoqlarda ana shu tagmazmunning mavjudligi uni metaforik matnga aylantiradi. Bu esa metaforik matnning mazmuniy tuzilishida topilayotgan narsa va hodisaning farqlovchi belgilari markaziy o'rinni egallashini ko'rsatadi. Shu sababdan topishmoqlarning mazmuniy tuzilishi, unda

topilayotgan narsa va hodisaning integral va farqlovchi belgilarini o'rganish o'zbek tilining gnoseologik funksiyasini belgilashda katta ahamiyatga ega"[6,3].

O'zbek topishmoqlari tilini o'rganish bo'yicha fanda ayrim ishlar mavjud bo'lib, ularda xalq topishmoqlarining o'ziga xos badiiy xususiyatlari, sintaktik va semantik belgilari tahlil etilgan. Ularning metodikasi ham muhim ahamiyatga ega. Tilshunoslikka doir izlanishlar orasida umumiy tarzda leksemalar tadqiqi [3;4] bilan birga, J.Abdullayev, M.Saparniyazova hamda U.Qobulovalarning mazkur mavzuga tegishli monografik izlanishlari ham mavjud [1;5;6].

Topishmoqlarni paradigma sifatida olib, ularni ma'lum tushunchalarga tegishli turlarga ajratish, ularning lingvistik jihatlarini ochish muhim ahamiyat kasb etadi. Topishmoqlarning til birligi sifatida ifodalovchi va ifodalanmish munosabatidan tashkil topgan butunlik ekanligi ilmiy manbalarda alohida qayd etilgan. Uning ifodalanmish tomoni ham oshkora iflodalanayotgan axborot bilan yashirin ifoda etilayotgan o'zaro munosabatidan tashkil topgan mikrosistema sanaladi. Har qanday topishmoqda yashirin ifodalanuvchi ma'no oshkora ifoda etilayotgan axborot orqali tinglovchi tomonidan aniqlanadi. Bu esa topishmoqlarning tinglovchi tafakkurini o'stirishda xizmat qiluvchi xususiyatini yanada aniq ko'rsatib beradi. Ta'lim jarayoniga buni tatbiq etish ham yetarli samara beradi. O'zbek xalq topishmoqlarini semantik guruhlarini asosida inson va unga bog'liq, tabiat bilan bog'liq va koinot bilan bog'liq topishmoqlar sifatida ajratish mumkin. Bunday topishmoqlar shaxs, insonning tana a'zolari, tabiat, jonsiz predmetlar, o'simliklar dunyosi, jonivorlar, osmon jismlari bilan aloqador, ularning joylashish o'rni, shakli, vazifasi, harakatlari va boshqa belgilarini ma'lum ma'noda izohlashga qaratilgan bo'ladi.

U.Qobulova topishmoqlar matnida farqlovchi semalarning namoyon bo'lishi xususida so'z yuritar ekan, shunday qayd qiladi: "Topishmoqning semantik-struktur tuzilishi topilayotgan narsani o'z ichiga oladi: Qo'lsiz, oyoqsiz eshik ochar (Shamol). Uning yuza strukturasi Qo'lsiz, oyoqsiz eshik ochar hisoblanib, tagida yashirinayotgan narsaning muhim belgisini fikran topish bilan topishmoq yechiladi. Yuqoridagi topishmoqda narsaning ikkita belgisi 1) moddiy ko'zga ko'rinmaslik; 2) narsaga ta'sir etishlik belgisi (eshikni ochishi, daraxtlarni sindirish va boshqalar) kuzatiladi. Ana shu belgilar yuqoridagi topishmoqni tuzish uchun asos bo'lib xizmat qilgan"[6,8].

Biz quyida turlicha narsa-predmetlarning muhim belgilariga ishora qiluvchi, boshqa predmetlardan farq qiluvchi muhim xususiyatlarni ochishga xizmat qiluvchi predmetlar, tushunchalar nomlari va uni o'qitish haqida to'xtalamiz. Bunday farqlovchi belgi topishmoqlarda o'xshatishlar orqali amalga oshiriladi.

Inson a'zolariga tegishli topishmoqlar:

Sandiq to'la oq sadaf (Tish).

Yuqorida berilgan topishmoqda insonga tegishli a'zoldan tishga xos bo'lgan farqlovchi belgi sadaf leksemasi orqali yoritilmoqda. Bu yerda tishga xos bo'lgan yaltirash, terilish belgisi sadafdagi shu belgi bilan o'xshatilyapti.

U yog'i arra, bu yog'i arra,

O'rtasida go'shti barra (Tish, til).

Bu topishmoqda esa arra va go'sht so'zlari farqlovchi belgini ochish vositasi bo'lib xizmat qilmoqda. Arradagi qirqish, go'shtdagi yumshoqlik tish va tilga o'xshatilyapti.

O'ra,

O'raning yuqorirog'i sho'ra,

Sho'raning yuqorirog'i buloq,

Buloqning yuqorirog'i chiroq,

Chiroqning yuqorirog'i qalam,

Qalamning yuqorirog'i changal.

(Og'iz, mo'ylov, burun, ko'z, qosh, soch)

Mazkur jumboqda bosh, yuzda joylashgan a'zoldagi o'xshashlik vositasi o'ra, sho'ra, buloq, chiroq, qalam, changal so'zlari farqlovchi belgi vazifasini bajarmoqda. O'ra va og'izdagi umumiy belgi chuqurlik, ochiqlik; sho'ra va mo'ylovdagi umumiy belgi maydalik, buloq va butundagi o'xshash belgi oqish, chiroq va ko'zdagi umumiy belgi yaltirash, qalam va qoshdagi umumiy belgi

qoralik, changal va sochdagi umumiy belgi o'sib chiqish, ko'plik bo'lib, bu belgilar boshqa tushunchalarga nisbatan farqlovchi sema bo'ladi.

Bunday topishmoqlarda topilishi zarur bo'lgan predmetning farqlovchi belgisi bilan birga, uning ketma-ketligiga ham alohida e'tibor qilish muhim.

Hayvonot nomlariga tegishli topishmoqlar:

Chorva ichida shayton,

Soqoli uzun sulton (Taka).

Poda orasida yuruvchi, chaqqon hayvon takaga xos bo'lgan sho'xlik, harakatchanlik shayton so'zi orqali berilmoqda.

Suv ichida oltin baldoq (Baliq).

Joni bor jondan,

Suv ichar ko'ldan,

Ko'zlari nurdan,

Terisi puldan (Baliq).

Baliqqa xos bo'lgan shakl belgisi baldoq, uning ko'ziga xos yaltirash belgisi nur, terisining tangasimon shakli pul(tanga) kabi so'zlar orqali shu narsa-predmetlarga o'xshatilmoqda. O'qitish jarayonida bu leksemalar baliq leksemasining matnda farqlovchi belgilari sifatida yoritiladi va berilgan jumboqni aniqlashda xizmat qiladi.

Boshi taroq

Dumi o'roq

Xo'rozga tegishli boshdagi tojning arra-arra, ya'ni taroq shaklida, dumining esa o'roq shaklida ekanligi tinglovchining tafakkurini o'stirishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

O'simlik nomlari, mevalarga tegishli topishmoqlar:

U yog'i tog',

Bu yog'i tog',

O'rtasida

Sarig' yog' (Yong'oq).

Yong'oqqa tegishli bo'lgan qattqlik, mazalilik belgisi tog' – yong'oq po'sti, yog' – mag'zi ifodasi uchun qo'llanilmoqda.

Bir qop un

Ichida ustun (Jiyda).

Jiydaga xos shakl qop va un so'zi bilan, qattqlik ustun so'zi bilan berilgan.

Otasi bukri xo'ja,

Onasi yoyma chalpak,

Bolasi shirin shakar (Tok, bargi, uzum).

Tok bargiga tegishli shakl bukri, chalpak, maza-ta'm esa shakar so'zi bilan yoritilmoqda. Ayrim hollarda topishmoq matnida ifodalangan zidlanishlar ham tinglovchining tafakkurini o'stirishda muhim o'rin tutadi. Masalan:

Boshi boru sochi yo'q,

Ko'zi boru qoshi yo'q,

Tangasi bor, puli yo'q,

Qanoti bor, uchuvi yo'q. (Baliq)

Yuqorida topishmoqlar paradigmasi haqida so'z yuritilib, ularning muhim belgilarini yuzaga chiqaruvchi vositalar asosan narsa-predmetlar nomlari orqali namoyon bo'lishi izohlandi. Bu jarayon tinglovchining aqliy tafakkuri, mushohadasi hamda hozirjavobligini ta'minlashda muhim omil vazifasini o'taydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдуллаев Ж. Ўзбек халқ топишмоқларининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол.фанл.номз.... дисс. автореф. Тошкент,1993.
2. Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. Тошкент: Ўқитувчи, 1984.
3. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
4. Новиков Л.А. Семантика русского языка. М.: ВШ, 1982.
5. Сапарниязова М. Ўзбек халқ топишмоқларининг синтактик-семантик хусусиятлари: Филол.фанл.номз.... дисс. автореф. Тошкент, 2005.

6. Қобулова У.С. Метафорик матнда интеграл ва дифференциал семалар муносабати (ўзбек халқ топишмоқлари мисолида): Филол.фанл.номз..... дисс.автореф. Тошкент, 2007.

UO'K 008(515)

TUSHBITIKLARDA ARXETIP OBRAZLAR

(Ulug'bek Hamdamning "Yaxshiyam sen borsan!" hikoyasi misolida)

R.Hakimjonova, o'qituvchi, O'zbekiston Milliy universiteti. Toshkent

Annotatsiya. Maqolada yozuvchi Ulug'bek Hamdamning "Yaxshiyam sen borsan!" hikoyasining ramziy qatlamlari Freyd, Fromm, Yung kabi psixoanalitiklar tadqiqotlarida ilgari surilgan nazariy qarashlarga asoslanib tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: "Qur'on" qissalari, Yusuf va Zulayho, ramz, psixoanaliz, arxetip, tush, motiv, ma'no qatlamlari.

Аннотация. В статье писатель Улугбек Хамдам написал: "Yaxshiyam sen bor!" символические пласты его истории анализируются на основе теоретических взглядов, выдвинутых в исследованиях таких психоаналитиков, как Фрейд, Фромм и Юнг.

Ключевые слова: «Коранические» истории, Юсуф и Зулайха, символ, психоанализ, архетип, сон, мотив, смысловые пласты.

Abstract. This article studies metaphorical layer of Ulugbek Khamdam's story "Yaxshiyam sen bor!" "Thanks, I have you" fouding on the works of world-known psychoanalysts, such as Z.Freyd, E.Fromm and K.Yung.

Key words: "Qoran" stories, Yusuf and Zulayho, symbol, metaphor, psychoanalysis, archetype, dream, motive, semantic layers.

"Yusuf va Zulayho" qissasi Sharq-u G'arbni birday qiziqtirib kelgan ko'hna mavzulardan sanaladi. Qissaning muqaddas kitoblarda uchrashi ham mazkur mavzuning mag'rib-u mashriqda ijodkorlar e'tiborini qozonishiga sabab bo'lganini ko'rsatadi. Sharqda Firdavsiy, Ibn Sino, Qul Ali, Rabg'uziy, Jomiy, Durbek, Andalib kabi yetuk shoir-yozuvchilar "Qur'on" syujeti asosida ushbu mavzuga qo'l urganlar. Shuningdek, mumtoz adabiyotimizda, xususan, she'riyatimiz va epik dostonlarimiz ichidagi ayrim hikoyatlarda Yusuf va Zulayho obrazlari ma'lum motivlar sifatida (go'zallik, ishq, axloq) u yoki bu shaklda yozuvchi badiiy niyati va estetik qarashlarini ifodalashga xizmat qilib kelgan.

G'arbda Uyg'onish davri ostonasida Dante "Ilohiy komediya"da Zulayhoga axloqiy tomondan yondashadi va uni do'zaxga joylaydi. Bu esa G'arb va Sharqda Zulayho obraziga birdek qaralmaganini ko'rsatadi. Keyinroq badiiy tafakkurda sayyor syujetlarga qarashlar xiyla mustaqillashib qolganda, Tomas Mann kabi yozuvchilar ("Yusuf va uning og'a-inilari" romanida) Yusuf qissasiga o'z munosabatlarini bildirish va badiiy niyatlariga xizmat qildirish yo'lidan bordilar. G'arbda bu mavzu nafaqat adabiyot, balki keng san'atkorlar auditoriyasini ham o'ziga jalb etdi. Xususan, musiqa va rassomchilik sohalarida bir qator asarlar yaratildi.

XX asrdan e'tiboran adabiyotda individuallik kuchayib borgan sari mazkur obrazlar yozuvchi badiiy niyatini ifodalash uchun bir vositaga aylandi. Ijodkorlar "Yusuf va Zulayho" qissalariga o'z zamonlari muammolaridan kelib chiqib ijtimoiy, ishqiy, falsafiy ma'nolar yukladilar. Chunonchi, XX asr turk adabiyoti namoyandasi, modernist shoir Nozim Hikmat Yusufning zindon motivini rivojlantirmoqchi va unga yangi ijtimoiy-siyosiy mazmun yuklamoqchi bo'ladi. Ko'rinadiki, jahon adabiyoti tajribasida Yusuf qissalariga yangicha yondashuv o'tgan asrdanoq boshlangan ekan.

O'rta asrlarda yoxud Uyg'onish davri adabiyotida ushbu qissaga asosan diniy munosabat yetakchilik qilganini ko'ramiz. Tasavvuf ta'limoti o'z adabiyotini shakllantirgach, mazkur qissa va obrazlarga yangicha ma'nolar yuklandi. Natijada, mutasavvif ijodkorlar uchun nafaqat Yusuf va Zulayho liniyasi, ayni damda Yusuf-Yoqub (ota va suyukli o'g'il), Yusuf va uning og'alari, Yusuf-zindon, Yusuf-tush, Yusuf-hokimiyat, Yusuf-go'zallik kabi qirralari ham ilhom manbai bo'lib keldi. Albatta, ular ichida eng ko'p ishlangani "Yusuf va Zulayho" qissasidir.

"Yusuf va Zulayho" qissasi nafaqat kechagi, balki bugungi kun ijodkorini axborot asrida ham ushbu mavzuga qayta murojaat etishga undamoqda. Zamonaviy o'zbek adabiyotining taniqli

namoyondasi Ulug'bek Hamdamning biz tahlilga tortmoqchi bo'lgan "Yaxshiyam sen borsan!" hikoyasi "Yusuf va Zulayho" mavzusi hali-hanuz o'z ahamiyatini yo'qotmagani, eskirmaganini ko'rsatadi.

Ijodkor ko'plab hikoyalari qatorida bu hikoyani ham tushhikoya, keyinroq tushbitik deb ataydi. Rus tilida *snovella* nomi berilgan hikoyaning mazkur tipi faqat epik janr bo'lgan hikoya-novella bilan cheklansa, muallif tomonidan *tushbitik* deb atalgan sof turkiy so'zlardan qurilgan qo'shma ot ma'no qamrovining kengligi bilan ajralib turadi. Chunki *bitik* so'zi *taqdir*, *bitib*, *belgilab qo'yilgan narsa* ma'nosini anglatishi bilan birga, epik ko'lamdorligi bilan katta davrlarda bosib o'tilgan yo'llardan xabardor etish uchun yozilgan tarixiy matn ma'nosida ham qo'llanaveradi. Bunda ruscha atamadagi cheklanish yo'q. Zotan, yozuvchining roman janriga oid "Yo'l" tushbitigi ham bor. Bundan tashqari tush ilhomi bilan yozilgan she'rlar ham borki, shu ma'noda tushbitik atamasining keng ma'no qamrovi o'zini oqlaydi.

Tushbitiklar tili – ramziy til. Bu hikoya ham ramzlar asosiga qurilgan. Undagi ramzlarni to'g'ri ilg'ay olish hikoya mazmunini anglashimizga yordam beradi. Yozuvchi an'anaviy Yusuf va Zulayhoni emas, zamonaviy dunyodagi bozor munosabatlari ta'sirida yashayotgan juftlikni aks ettirishni maqsad qiladi. Bir qarashda hikoyada biz bilgan Yusuf va Zulayhoning nomidan bo'lak aloqadorlik yo'qday. Ammo ramziy hikoyaning qavat-qavat ramzlarini birma-bir kashf qilib borar ekansiz, an'ananing juda katta ahamiyati borligini tushunib yetasiz. Bu aloqadorlik to'g'ridan-to'g'ri emas. Hikoyada an'anaviy qissa syujetiga taqlid ham yo'q. Ammo botiniy aloqadorlik mavjud. bu aloqadorlikni tushunish uchun Freyd, Fromm, Yung kabi jahon psixanalitiklari ilgari surgan tadqiqotlardan yaxshi xabardorlik talab etiladi. Bular bilan tanishmasdan turib, hikoyaning umumiy mazmunidan bahra olish mumkin-u, lekin uning ramziy qatlamlariga kirib bo'lmaydi.

Shu bois an'anaviy Yusuf qissasi hamda psixanaliz yutuqlariga asoslangan holda hikoyani tadqiq etamiz.

Hikoya Yusuf va Zulayhoning biroz ko'ngilsiz qo'ng'iroqlashuvlari va restoranga ovqatlanishga erinibgina borishlari tasviri bilan boshlanadi. Zulayho ovqat yeyishni emas, issiq choy ichishni, ichiga issiq kirishini istaydi. Demak, qish fasli. Kun sovuq. Atrof, jamiyat, tashqarida sovuq hukmronlik qiladi va bu iqlim qahramon botiniga ham yo'l topib kirmoqda. Zulayho dastlab issiq choy bilan eritmoqchi bo'lgan qalbidagi muz, hikoya so'ngida ishq ma'rifati bilan eritilib, yo'q qilinadi.

Restoran epizodidan so'ng qahramonlar bozorga shunchaki aylanib chiqish uchun kiradilar. Kiradilar va adashib qoladilar. Chiqish yo'li ham topilavermaydi. Chiqish yo'li topilavermagach, yana choy ichgani kiradilar. Zamonaviy dunyoda insonning tinimsiz qorni atrofida aylanishi ma'naviy olamga yo'lni topa olmayotganiga ishoradir. Bu o'rinda bozor motivi Yusufni bozorga olib borib sotishlari bilan bog'liq. Faqat hikoyada bozor motiviga butunlay yangi ijtimoiy muammolar yuklangan.

So'ng hikoyaga mo'ysafid choyxonachi obrazi kirib keladi. Sharq hikoyalarida ko'pincha ko'pni ko'rgan, hayot sirlarini anglagan mo'ysafidlar yo'lini yo'qotgan qahramonlarga to'g'ri yo'lni ko'rsatib yuborishadi. Mazkur hikoyada esa mo'ysafid xuddi tushdagi kabi chiqish yo'lini dastlab aytmaydi. Bu Yusufning chiqish yo'lini topolmayotgandagi xavotirining ramzi. Uningcha, choyxonaga kirgan bu mijozlar kundalik mijozlardan, ommadan farq qilishmaydi. Chunki, "chiqishni izlaganlar ko'p emas!" Ammo Yusufning qat'iyati unga jiddiy razm solishga va boshqa hammadan ajralib turishini anglab yetishiga sabab bo'ladi hamda kutilmagan chiqish yo'lini – qabristonni ko'rsatib yuboradi.

Chiqish yo'lini faqat Kunchiqardan izlashi, nazarimizda, Sharq ma'rifatiga, Sharq falsafasi tajribasiga tayanib dunyoni qalbdan quvish, xalos bo'lishga ishora, demakdir.

Ortega-i-Gasset muhabbat tuyg'usi kamdan-kam madaniyatlarda qadriyat darajasiga ko'tarilganini yozadi. Xususan, qadimgi Misr, Hindiston, Xitoy, Yunon-Rim madaniyatida sevgiga jamiyatning ustuni sifatida qaralmagani, olamni ishq asosida yaralishi ilk bor musulmon Sharqi bag'rida paydo bo'lgan tasavvuf g'oyalarida aks etganini aytadi [5.23]. Demak, hikoya qahramonlarining bozordan chiqish yo'lini aynan Kunchiqar (Sharq)dan izlaganlari bejiz emas va bu hol ming yillik ko'hna haqiqatni yana bir karra isbot qiladi.

O'rta asrlar musulmon adabiyotida juda ko'p uchraydigan mo'ysafid xos sirni Yusufga aytayotganidan cho'chidi va "bir gap bo'lsa, sizlarni tanimayman" deya ogohlantiradi. Bu – haqiqatni aytishdan cho'chish. Ko'rinadiki, mo'ysafid choyxonachi buqalamundek tovlanuvchi zamonamizda xosu avomni ajratishdan qiynalmoqda. Binobarin, u chiqish yo'lini ko'rsatib ham shubhalanishda davom etaveradi: "ular qabristonni tushunisharmikan? Xoslardanmikan?" degan so'roq uni qiynayveradi.

Zulayhoning bozorda yo'qolishi motivi ham tushni yodga soladi. Biz bilgan Yusuf qissasida akalari Yusufni quduqqa tashlashgach, Yoqubga uning yo'qolgani xabarini beradilar, bu holat hikoyada Zulayho obraziga singdirib yuborilgan. Yoqubning o'g'li hajridagi iztiroblari esa hikoyada Yusufning yuragida ro'y beradi.

Bozordagi adashuv turlanib ketgan yaltiroq dunyoda inson o'zidan, ko'nglidan, ruhidan uzoq tushgani, unga yetmog'i uchun bu ranginlikni oyoq ostiga olishiga ishora. Ular – xos odamlar. Bunday taloto'pdan chiqish ehtiyoji zo'rayib, maqsadlari birlashib, "yagona ruh"ga aylanishgachgina qahramonlar bozordan chiqishga muvaffaq bo'lishadi.

Erix Fromm o'zining "Sevgi san'ati" risolasida bozor iqtisodiyotiga o'tgan dunyoda sevgiga munosabat susayganini yozadi. Hamma narsa ko'ngil ochish uchun mo'ljallangan. Xilma-xil restoranlar, kinoteatr, salon, bozorlar... Bularning bari o'z iste'molchisiga mushtok. Dunyo yengil hayot va'da qilib, insonni ham shunga mos bo'lishga undayotgan bir pallada uning shu choqqacha yiqqan madaniy qadriyatlari mana shu yengil hayot chohiga birma-bir qulab bormoqda. Xususan, muhabbat tuyg'usi ham.

U.Hamdami o'z qahramonlarining bozor munosabatlariga qurilgan jamiyatda inson sifatida halok bo'lishlarini istamaydi va bunda chinakam ishqni bozor "virus"iga "antivirus" sifatida yordamga chaqiradi. Yozuvchiga ko'ra, bozor munosabatlari asosida harakatlanayotgan shovqin-suronli XXI asrda ham inson qalbini dunyodan xalos qiladigan yagona tuyg'u – bu ishqdir: "Sevgi meni dunyodan asrar", deb yozadi boshqa bir asarida.

O'quvchi hikoyani o'qirkan, qandaydir tush bilan tanishayotganday bo'ladi. Yozuvchi go'yo o'zi bilgan, azaldan sevib o'qigan, muqaddas kitoblar yoki tasavvuf adabiyotidagi, qolaversa, o'z botinidagi qorishiq o'y-xayollarini tush ko'rayotganday, ezgu va ilohiy tush ko'rayotganday bo'ladi. Ong ostidagi aksi bilan tanishgan yozuvchi Yusuf va Zulayhoni tush ko'radi, ayni damda, o'quvchi ham uning ong osti akslanishi bilan tanishganday bo'ladi. Hikoyaning mantiq bilan tutib bo'lmas voqeasi rivoji va yechimi shunday xulosalar qilishga undaydi.

Ma'lumki, U.Hamdami ijodida bir qancha tush-hikoyalar va bitta "Yo'l" deb nomlangan tush-roman bor. Biz ko'nikkan reallik mantig'i bilan ularni tushunish, tushuntirish ancha mushkul. Ularning ma'no qavatlariga yozuvchi ong ostida harakatlangan irreallikni payqash, shuningdek, psixoanaliz tadqiq orqaligina anglashimiz mumkin bo'ladi. Fromm bunday yondashuvni shartli ramzlar, ya'ni muayyan madaniy guruhga mansub kishilar uchungina tushunarli bo'lgan ramzlar deb ataydi. [5] Shvetsariyalik psixoanalitik K.Yung: "Arxetiplar (ilk asos) kishilik jamiyatining eng qadimgi davrlaridan boshlab insoniyat xotirasida "kollektiv ongsizlik" sifatida yashaydi va ijod jarayonida turli shakllarda o'zini namoyon etaveradi", deydi. Hikoyada Yusuf va Zulayho arxetipi yozuvchiga ilhom beradi. "Arxetip – ilk asos konkret davr xususiyatlari bilan bog'liq holda turlicha ko'rinishlar oladi" [7.39].

Yozuvchi Yusuf va Zulayhoning tanlagan yo'llarini aks ettirishda muqaddas kitoblardagi talqinga emas, mohiyat e'tibori bilan tasavvufona qarashga suyanadi. Chunki ilohiy kitoblarda tasavvuf talqinidagi ishq vasf etilmaydi. Undan tashqari hikoyada an'anaviy syujet liniyasida uchramaydigan, ammo zamonning o'zi taqozo etgan motivlar ham mavjud. Bozorga va dunyoviy ziynatlarga maftun bo'lish, chal'ish shundan darak beradi.

Bilamizki, Yusufning husni tengsiz sanaladi. Asarda esa yuz, husn go'zalligi, ya'ni husn motivi Zulayhoga ko'chgan va u husniga tig' orqali zarar yetkazadi. "Qur'on"dagi qissada ham pichoq motivi bor. Unda ayollar Yusufni ko'rib qo'llarini kesadilar ["Yusuf" surasi, 31-oyat]. Bu yerdagi pichoq motivi Zulayhoning yuziga "yuzlanadi". Shuning o'ziyoq tushni eslatadi. Chunki "biz tushimizda o'ngimizdagi detallarni yoki o'qigan, eshitganlarimizni ayqash-uyqash ko'ramiz" [4.173].

Hikoyada an'anaviy Yusuf va Zulayho qissasi parchalanib, yozuvchi ong ostida uyg'ongan syujet parchalari, ayrim detallarga ijtimoiy muammoni aks ettirishda vosita o'laroq ishtirok etadi, xolos.

Hikoya mazmuniga ko'ra bozorda Zulayho sinovdan o'tgan edi. Boshqarma qarshisida esa Yusuf sinaladi va kutilmaganda bozor rahbariga aylanadi. Ushbu ramz muqaddas manbadagi Yusuf-hokimiyat chizig'iga tutash keladi.

Tilla do'konidan Yusuf Zulayhoni qutqargan bo'lsa, boshqarmadan Zulayho uni xalos etadi. Shu yerda an'anaviy syujet detallari yana ko'zga tashlanadi. Zulayhoning Yusufga intilishi va Yusufning uni pisand etmasligi sahnasida Zulayho darhol qalbi ishqqa to'la Zulayhoga almashinadi (tasavvufiy talqin).

Manbalardan ko'rinadiki, Sharqda Yusuf va Zulayho qissasi bir tomondan sha'riy, ikkinchi tomondan tasavvufiy talqin etib kelingan. Sha'riy nuqtai nazardan Yusuf mazlum, Zulayho esa axloqsiz, makrli ayol. Tasavvufda esa hatto buning aksi deyish mumkin: Zulayho – ishq ramzi, Yusuf esa uni hali-hanuz anglab yetmagan g'ofil (F.Attor. "Ilohiynoma").

Asar Qur'oni Karimdan olingan quyidagi epigraf bilan boshlanadi: "Va albatta (qiyomat) soati kelguvchidir, bunga shubha yo'q. Va, albatta, Olloh qabrlardagi kimsalarni tiriltirur" ["Haj" surasi, 7-oyat]. Hikoya bilan tanishib, unda qoldirilgan har bir ramz qatiga kirib borganimiz sari hikoya mohiyati yashiringan epigrafni tushuna boramiz, nihoyat, "nafsin ko'mganning ruhini tiriltirur" degandek jaranglaydi u.

Epigraf bilan Payg'ambar (s.a.v)ning: "O'lmasdan avval o'ling!" deya nafsga ishora etgan hadisi orasida bog'liqlik bor. Shayx Najmiddin Kubroning "Usuli ash'ara" risolasida Haqqa olib boruvchi uchta yo'l haqida ma'lumot berilgan [3.138], shularning uchinchisi tariqa shuttur, ya'ni ishq orqali Haqqa yetishmoq, oshiqlik yo'lidir. Bu yo'ldagilar martabasi yo'l boshidayoq zohid va yo'rifnikidan yuksak bo'lishini ta'kidlaydi. Kubro: "Bu mumtoz yo'l irodaga bog'liq bir o'linga asoslangandir", deydi. Yusuf va Zulayhoning qabristonga yuzlanishi nafs ammorani o'z irodalari bilan ishq vositasida ko'mmoq va ko'ngillarini asl fitratiga muvofiq asramoq, tiriltirmoqdir. Hikoya tamoman tasavvufiy kayfiyat mahsuli emas, ayni damda undan holi ham emas. Hikoyada ko'plab qarashlarning sintezi bor. Undagi ma'no tovlanishlari bir qarashda "Qur'on"dagi qissani, bir qarashda tasavvufiy holni, yana bir qarashda yozuvchi yashayotgan zamonaviy dunyoni yodga soladi. Yozuvchi "Muvozanat" romanida ham Yusuf obraziga murojaat qilgan edi. Bunda uning do'sti Mirazizning ayoli Zahro – Zulayho timsoli. "Muvozanat" romani yurtimizdagi o'tish davrining ijtimoiy muammolari badiiy yechimiga bag'ishlangani tufayli ham "Yusuf va Zulayho" qissasining ishqiy talqini bu yerda yoritilmaydi. (Ehtimol, shuning uchun ham Zulayho Zulayho emas, balki Zahrodir). "Muvozanat"da "Qur'on" syujeti asosidagi hikoyatga tayaniladi. "Yaxshiyam sen borsan!" da esa tasavvufiy talqinga uyg'unlik seziladi. Yusuf va Zulayho yo'llarida uchragan to'siqlarni tasavvufda ulug'langan sabr vositasida yengib borishadi, ommaning biriga aylanishmaydi. Demak, "Yaxshiyam sen borsan!" hikoyasi ramziy xarakterdagi hikoya bo'lib, bunday ramziy asarlar, odatda, barcha zamon sinovlariga dosh beradi. Yozuvchi an'anaviy Yusuf va Zulayho obraziga yangicha qarash asosida yondashadi va ushbu obrazlarga zamonaviy ramziy ma'nolar, ijtimoiy vazifalar yuklaydi. Natijada, o'zbek hikoyachiligi chuqur mazmun va ahamiyati jihatidan universal qiyofaga ega yana bir ramziy hikoya bilan boyidi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qur'oni Karim. Alouddin Mansur tarjimasi. –T.: Sharq, 1991.
2. Injil. Bibliyani tarjima qilish institute. – Stokgolm, 1993.
3. Islom tasavvuf manbalari. –T.: O'qituvchi, 2005.
4. Fromm E. Inson qalbi. \ Sharq yulduzi. – 2015, 2-3-sonlar.
5. Gasset O. Sevgi sehri \ Sevgi san'ati. To'plam. –T.: O'zbekiston, 2011.
6. Yung. Analiticheskaya psixologiya. –M.: Martis, 1995.
7. Qur'onov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. –T.: Akademnashr, 2010.
8. Hamdamov U. To'lin oy qissasi. –T.: O'zbekiston, 2017

OLAMNING INDIVIDUAL LISONIY MANZARASI TUSHUNCHASI
I.A.Ibragimova, tayanch doktorant, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqolada olamning individual lisoniy manzarasi tushunchasi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: til va tafakkur, antropotsentrik paradigma, individual tafakkur, kognitiv lingvistika, poetik mazmun, olamning lisoniy manzarasi, milliy tafakkur

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие индивидуального лингвистического ландшафта мира.

Ключевые слова: язык и мышление, антропоцентрическая парадигма, индивидуальное мышление, когнитивная лингвистика, поэтический смысл, лингвистический ландшафт мира, национальное мышление

Abstract. This article explores the concept of the individual linguistic landscape of the world.

Keywords: language and thought, anthropocentric paradigm, individual thought, cognitive linguistics, poetic content, linguistic landscape of the world, national thought.

Til xalqlarni yaqinlashtiruvchi, jipslashtiruvchi eng qudratli va eng ishonchli vositadir. U o'zida insonning jamiki his - tuyg'ularini, aql-idrokini, iymon-e'tiqodini va borlig'ini namoyon qiladi, mujassam qiladi, tafakkurni shakllantiradi.

Til olamdagi barcha borliqqa birinchi bo'lib nom qo'yadi va bu nomlash orqali borliqni so'zga va hodisaga olib kiradi. Shuningdek, til, birinchi navbatda, insondagi o'zini - o'zi anglashning mavjudlik usulidir. U yoki bu tilda gapirish tilning tub mohiyatiga yetib borish, mohiyat istiqomat qiladigan joyga kirish demakdir. Tarixan tilning mohiyati, inson uchun ko'zga ko'rinmaydigan zanjirlar bilan zanjirband qilingan ideal saltanatidir. Demak, insonning mavjudligi, uning mohiyati tilda mavjud bo'ladi. Til kishilarning fikr va mulohazalarini ifodalaydi, ular uchun muloqot sifatida xizmat qiladi. Til ayni vaqtning o'zida madaniyatning buyuk mahsuli va rivojlanish imkoniyati hamdir, chunki insonning inson sifatida shakllanishida uning tafakkuri va nutqi asosiy ahamiyatga ega, tilni egallash insonning eng zaruriy vazifasidir.

Antropotsentrik paradigmaga xos asosiy masalalardan biri til va tafakkurning o'zaro bog'liqligi, uyg'unligi masalasidir. Tilda shaxs omilini o'rganish so'nggi yillarda ko'zga tashlanayotgan bo'lishiga qaramay, til va tafakkur munosabatlari haqidagi dastlabki qarashlar til va nutqni o'zaro farqlashdanoq boshlanganini e'tirof etish zarur. Tilni yaxslit tizim sifatida tadqiq qilish yo'nalishining asoschisi Ferdinand de Sossyur til va nutq dixotomiyasi asosida bu tushunchalarni o'zaro qarama-qarshi qo'ygan holda ularni bir-biridan farqlash zarurligini ta'kidlaydi. "Sossyur va uning izdoshlarining asosiy maqsadi umumiy yaxlitlik – lisoniy faoliyatning tarkibiy qismlari bo'lmish til va nutq hodisalarini tilshunoslikning alohida qismlarida tadqiq qilish imkoni borligini ko'rsatish bo'lgan" [5.22]. Ushbu qarashlar bilan tilshunoslik yangi bosqichga ko'tarilib, til va nutqni farqlash asosli ekani namoyon bo'ldi. Til va nutqni farqlash esa, o'z-o'zidan, til va tafakkur munosabatlarini izchil o'rganish zaruratini yuzaga keltirdi. Ayrim tilshunoslar esa til va tafakkur munosabatlarini o'rganish V.fon Gumboldt qarashlariga borib taqalishini e'tirof etadilar: "XIX asrning birinchi yarmida V.Gumboldt tomonidan zamonaviy antropologik tilshunoslikka asos solindi. U bir necha bor, til bu shunday organki, inson uning yordamida o'z fikrini ifodalaydi deb ta'kidlagan. Bundan tashqari, nemis olimi ko'p marta til millat ruhini ifodalashi va shakllantirishi, olam haqidagi milliy tasavvurni ko'rsatishi hamda turli tillarning mavjudligi turli xalqlarda tafakkur obrazining xilma-xilligi asosida bo'lishini ta'kidlaydi. V.Gumboldt tillarni qiyoslashga alohida e'tibor qaratishga chaqiradi, zero uning fikricha, "ularning farqi bu nafaqat tovush va belgilarda, balki dunyoqarashda hamdir" [4]. Demak, til va tafakkurning o'zaro bir-biri bilan chambarchas bog'liq hodisa ekani, tafakkurning tilda aks etishi masalasi uzoq vaqtlardan buyon tilshunoslik ilmi bilan shug'ullanuvchi olimlarning diqqatini o'ziga tortib kelgan.

B.A.Serebrennikov fikricha, olamdagi narsa-hodisalarning inson miyasida aks etishi bu ko'zgudagiday emas [6]. Buning sababi esa har qanday individual shaxsning tafakkur darajasi

turlichaligidir. Borliqdagi biror voqea-hodisani har bir shaxs individual tarzda qabul qiladi, o'zgacha shaklda tafakkur qiladi va uni lisoniy vositalar yordamida akslantiradi. Bu esa turli xildagi nutqlarning vujudga kelishi uchun asos yaratadi.

Olamni anglash, tushunish va tafakkur qilish universal hodisa sifatida baholanmaydi. Ma'lum shaxslar guruhi uchun xos bo'lgan tafakkur milliy tafakkur yoki biror xalqqa, jamoaga xos tafakkur shaklida namoyon bo'ladi. insonlar olamni turlicha ko'radilar, turlicha anglaydilar, voqea-hodisalar mohiyatini turfa holda tafakkur qiladilar. Bunda shaxslarga xos tafakkur, dunyoqarash darajasi ahamiyatli. So'nggi yillarda tilshunoslikda vujudga kelgan kognitiv lingvistika, lingvokulturologiya kabi antropotsentrik paradigma yo'nalishlarida olib borilgan tadqiqotlar asosida til va tafakkurning o'zaro bog'liqligi, uyg'unligi, shu bilan birga, alohida mustaqil hodisalar ekanligi tadqiq qilinmoqda. Bunday tadqiqotlar natijasida biror xalqqa xos milliy tafakkur va shaxslarga xos individual tafakkur mavjudligi e'tirof etiladi.

Ma'lumki, insonlar jamoa tarzida muloqot qilar ekan, ularning turmush tarzi, madaniyati bir-biriga uyqash, bir-biriga mutanosib bo'ladi. shunga muvofiq tarzda insonlarga xos tafakkur darajasi ham yaqin va o'xshash bo'lishi tabiiy. Bu orqali ma'lum xalqqa xos milliy tafakkur shakllanadi. Bu hodisa ingvomadaniyatshunoslik sohasida keng o'rganib kelinmoqda. Masalan, o'zbek tilida *Gulni sevsang, tikoni bilan sev* maqoli shakllangan. Bu maqol orqali "biror insonni yoqtirsang, uni bor qusurlari, kamchiliklari bilan, boricha qabul qil", degan ma'no anglashiladi. Ingliz tilida esa xuddi shu ma'noda *Love me, love my dog* maqoli qo'llanadi. Bu maqol o'zbek tiliga *Meni sevsang, itimni ham sev*, tarzida tarjima qilinadi. Ko'rinadiki, millatlar madaniyati va turmush tarzidagi farqlar olamni turlicha ko'rish va lisoniy vositalar yordamida reprezentatsiya qilishga sabab bo'ladi.

Individual tafakkur esa shaxsning individual kognitiv, psixologik jihatlari bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Shaxsning bilim darajasi, dunyoqarashi, fikrlashi, turmush tarzi kabi xususiyatlari uning ongida individual tafakkur tarzida shakllanadi va ular o'z-o'zidan tilga yo'g'riladi. Bu orqali individual uslub, individual lisoniy xususiyatlar shakllanadi.

Jahon adabiyotshunosligida ijodkor adabiy-estetik tafakkuri, ijodiy konsepsiyasi to'g'risida ilmiy-nazariy masalalar mavjud. Bularidan biri muayyan ijodkorning o'ziga xosligini ta'minlovchi poetik mazmun va tafakkur yangilanishi hodisasiga munosabatdir. Poetik tafakkur tushunchasi dastlab Aristotel qarashlarida uchraydi. Bu tushunchaning yangi ko'rinishlari zamonaviy ilmda Xaydegger, fransuz faylasufi va adabiyotshunosi Jak Derrida tadqiqotlarida namoyon bo'ldi. U falsafa va she'riyatning o'zaro yaqinligi haqida fikr bildirib, falsafiy matnning (bu yerda she'riyatga urg'u berilgan) tuzilishi, matn turlarining o'ziga xosligi va xilma-xilligi, ta'sir qilish va yaratish modellari bo'yicha o'rganish lozimligi to'g'risidagi tezisni ilgari suradi [1.147].

Rus tilshunosligida "kognitiv poetika" alohida tarmoqlardan biri ekani qayd etiladi: "Fan nomidan ko'rinib turibdiki, kognitiv poetika gibrid xususiyatga ega. J. Fokonye va M. Tyornerning konseptual integratsiya nazariyasining terminologik apparatidan foydalangan holda, kognitiv poetikani ikkita "kirish fazosi" asosida shakllangan "intergate" (blend – aralashma) sifatida tavsiflash mumkin, ulardan birinchisi filologiya, ikkinchisi esa kognitiv fanlardan biri, ko'pincha kognitiv tilshunoslikdir" [3]. Demak, kognitiv poetika kognitologiya, tilshunoslik va adabiyotshunoslik sohalari bir nuqtada jamlangan yo'nalish bo'lib, adabiyotshunoslik va tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq qilinadi. adabiyotshunoslar muallif kognitiv olamining badiiy asarlarda aks etishi xususiyatlarini o'rganish bilan shug'ullansalar, tilshunoslar ana shu aks etishda qo'llaniluvchi lisoniy va uslubiy vositalarning xususiyatlarini tahlil qiladilar. Shunga ko'ra, kognitiv poetikani tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganishda poetik tafakkurning lisoniy reprezentatsiyalashuvi masalasi ustuvor sanaladi.

Tafakkur qilish o'zaro milliy va individual xususiyatlarga ko'ra farqlanar ekan, tafakkurda mavjud konseptlarni lisoniy voqelantirish ham farqlanishi tabiiy. Kognitiv tilshunoslik sohasi vujudga kelgach, olamning lisoniy manzarasi tushunchasi keng qo'llana boshladi. Bu dunyoni anglash, tushunish, tafakkur qilish va tafakkur natijalarini til vositalari yordamida aks ettirish jarayonini anglatib, olamning lisoniy manzarasi tushunchasi milliy lisoniy manzara, individual lisoniy manzara kabi terminlarning ham vujudga kelishi va tilshunoslar tomonidan keng qo'llanishiga turtki bo'ldi.

Ma'lumki, AQSh va Yevropa tilshunosligida matnni kognitiv jihatdan tadqiq qilishda asosiy e'tibor uning qanday tushunilishi masalasiga qaratiladi. Rus tilshunosligida esa aksincha, poetik asarni yaratishda muallif nimalarni ko'zda tutgani, qanday fikrlarga tayangani, umuman, qay yo'sinda tafakkur qilgani, muallifning individual kognitiv xususiyatlari keng o'rganiladi: "Asosan o'qish jarayonini o'rganish va o'quvchilarning talqinlarini tahlil qilishga qaratilgan xorijiy kognitiv poetikadan farqli o'laroq, rus tadqiqotlari, asosan, muallifga qaratilgan. Ushbu yo'nalishda olib borilayotgan ko'plab ilmiy ishlarning maqsadi individual muallif konseptlarini qayta qurishdir" [3].

Shaxs individual lisoniy manzarasi olamni individual tarzda qabul qilish, individual tarzda aks ettirish, ya'ni reprezentatsiya xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Shu asnoda tilshunoslikda muallif tafakkurining reprezentatsiyasini bildiruvchi "poetik tafakkur", "olamning poetik manzarasi" [2], "olamning badiiy manzarasi" kabi terminlar paydo bo'ldi.

Individual lisoniy manzara, yuqorida ta'kidlanganidek, alohida olingan shaxslarning kognitiv, psixologik va lingvistik imkoniyatlari bilan bog'liq bo'ladi. Ko'p hollarda individual lisoniy manzara u darajada ahamiyatga ega emas, biroq adabiyot va tilshunoslik o'zaro kesishgan nuqtalarda individual lisoniy manzara haqida fikr yuritish o'rinlidir. Chunki shoir va yozuvchilar o'z ijod mahsullari yordamida individual lisoniy manzaralarini namoyon etadilar. Bu namoyon etish oddiy shaxs individual lisoniy manzarasining aks ettirilishidam farqlanadi. Chunki badiiy ijodkorlar asarlari ommaga taqdim qilinadi, shoirlarning poetik tafakkuri reprezentatsiyasi kitobxonlar tomonidan qabul qilinishi, tushunilishi lozim. Poetik tafakkurning aks etishi orqali shoirlar o'z qarashlarini ommaga taqdim qiladilar, kitobxonga ta'sir o'tkazadilar. Shu sababdan ham kognitiv tilshunoslik uchun individual lisoniy manzaraning bir ko'rinishi bo'lgan "olamning individual poetik manzarasi" tushunchasi ahamiyatli va tadqiq qilish uchun asoslidir.

O'z konseptual olamini lisoniy vositalar yordamida ask ettirar ekan, har qanday shoir o'ziga xos fonetik, leksik, sintaktik birliklardan foydalanishga harakat qiladi, stilistik vositalarni ham individual tarzda qo'llashga intiladi. Bu orqali shoirlar o'z konseptual olamini individual tarzda aks ettirish barobarida boshqa shoirlarning ishlaridan farqlanuvchi asarlarni yaratishga intiladilar. Demak, olamning individual poetik manzarasi ikki maqsadda: shoirning konseptosferasini individual tarzda aks ettirish hamda individual lisoniy va stilistik vositalar yordamida shoirlarga xos uslubni yaratish maqsadlarini namoyon qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davlatova A. Abdulla Oripov poetik tafakkurining adabiy-estetik ildizlari//Til va adabiyot. 2023. 5-son. –B.147
2. Маслова Ж. Поэтическая картина мира и ее репрезентация в языке: дисс. ...д-ра филол. наук. –Тамбов, 2011.
3. Nechaeva Ksenia & Makhortova Varvara. (2021). The poetic picture of the world of Sophia de Mello: Cognitive strategy and organizing principles. Izvestiya of Saratov University. New Series. Series: Philology. Journalism. 21. 14-19. 10.18500/1817-7115-2021-21-1-14-19.
4. Raximov S. Til, tafakkur va madaniyat munosabati//<https://cyberleninka.ru/article/n/til-tafakkur-va-madaniyat-munosabati>
5. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. –Тошкент, 2008. –Б.22.
6. <https://ziyouz.uz/jahon-nasri/chingiz-aytmатов/>.

UO'K 81'1

TIL VA TAFAKKURNING BIRLASHTIRUVCHILIK XUSUSIYATI

I.A.Ibragimova, tayanch doktorant, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqolada til va tafakkur, tilning jamiyatdagi o'rni, tafakkurning turlari haqidagi ma'lumotlar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: matn tilshunosligi, antroposentrik tilshunoslik, obrazli tafakkur, olamning lisoniy manzarasi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются взаимосвязь языка и мышления, роль языка в обществе, а также типы мышления.

Ключевые слова: Лингвистика текста, антропоцентрическая лингвистика, образное мышление, лингвистический ландшафт мира.

Abstract. *This article sheds light on the relationship between language and thought, the role of language in society, and the types of thinking.*

Keywords: *Text linguistics, anthropocentric linguistics, figurative thinking, linguistic landscape of the world.*

Tilshunoslikning eng dolzarb muammolaridan biri til va tafakkur, soʻz va uning mohiyati, nutqiy voqealanish masalalari butunjahon olimlarining hamon diqqat markazida boʻlib kelmoqda.

Olamning lisoniy manzarasi akslangan konseptual tafakkur matn tilshunosligi sohasida lingvopoetik yoʻnalish nuqtayi nazaridan tahlil qilinib, til funksiyalari haqidagi nazariy qarashlar sifat bosqichi darajasida tahlilga tortildi. Antroposentrik yondashuv asosida til- shaxs- nutq munosabati orqali jamiyat omili ham qoʻyiladi. Yaʼni axborotni uzatish va qabul qilishda soʻzlovchining individual xususiyati bilan birga tinglovchi(bu oʻrinda inson-jamiyat) tomonidan qanday talqin qilinishi ham ahamiyatga ega.

Muayyan nutqni qabul qilishdagi talqin shakllari shaxs psixikasi, madaniyati, ijtimoiy holati bilan chambarchas bogʻliq. Shu nuqtayi nazardan poetik nutqdagi har bir obraz oʻziga xos polifonik xarakterga ega boʻlib boradi. Matn tilshunosligidagi yangi ilmiy paradigmalar matnga inson omili, jamiyat bilan uzviy aloqadorlikda bogʻlab oʻrganish, shu nuqtayi nazardan yondashish zaruriyatini belgilab berdi. Yangi asr tilshunoslik ilmi qator yangiliklarni fanga olib kirdi. Til insoniyat oʻrganishi kerak boʻlgan jamiyatning eng katta muammolaridan biri boʻlib, hamon dunyo olimlarini diqqat markazida. Falsafiylikka yoʻgʻrilgan badiiy matn boʻladimi, ilmiy izlanish talab qiladigan olamshumul asarlar boʻladimi, bularning barchasi tahlilga tortilganda avvalo bugungi kunning dolzarb masalalaridan boʻlib turgan markazida “inson” tushunchasi birinchi navbatga qoʻyiladigan tilshunoslikning antroposentrik yoʻnalishida tadqiq qilinmoqda.

Jahon tilshunosligida XX asr oxiridan boshlab tilni antroposentrik yondashuv, yaʼni tilni oʻz sohibi, uning milliy mentaliteti, milliy madaniyati bilan birga tadqiq etish barqarorlashdi. Natijada “ antroposentrizmning pragmatolingvistika, psixolingvistika, sotsiololingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya” kabi yoʻnalishlari vujudga keldi [1]. Antroposentrik yondashuvda “fan obʼektlari, birinchi navbatda, inson uchun, uning hayoti faoliyatida, shaxsning rivojlanishi uchun ahamiyati nuqtayi nazaridan oʻrganiladi” [2]. Til va tafakkur oʻrtasidagi munosabatlarga “shaxs” tushunchasining kirib kelishi oʻz navbatida olamning lisoniy konseptual manzarasini til funksiyalari boʻyicha tahlilga tortish imkoniyatini yaratib beribgina qolmasdan, oʻziga xos idrok etish imkonini yaratdi.

Til xalqlarni yaqilashtiruvchi, jipslashtiruvchi eng qudratli va eng ishonchli vositadir. U oʻzida insonning jamiki his - tuygʻularini, aql-idrokini, iymon-eʼtiqodini va borligʻini namoyon qiladi, mujassam qiladi, tafakkurni shakllantiradi.

Til olamdagi barcha borliqqa birinchi boʻlib nom qoʻyadi va bu nomlash orqali borliqni soʻzga va hodisaga olib kiradi. Shuningdek, til birinchi navbatda, insondagi oʻzini - oʻzi anglashning mavjudlik usulidir. U yoki bu tilda gapirish tilning tub mohiyatiga yetib borish, mohiyat istiqomat qiladigan joyga kirish demakdir. Tarixan tilning mohiyati, inson uchun koʻzga koʻrinmaydigan zanjirlar bilan zanjirband qilingan ideal saltanatidir. Demak, insonning mavjudligi, uning mohiyati tilda mavjud boʻladi. Til kishilarning fikr va mulohazalarini ifodalaydi, ular uchun muloqot sifatida xizmat qiladi. Til ayni vaqtning oʻzida madaniyatning buyuk mahsuli va rivojlanish imkoniyati hamdir, chunki insonning inson sifatida shakllanishida uning tafakkuri va nutqi asosiy ahamiyatga ega, tilni egallash insonning eng zaruriy vazifasidir.

Til va xalq, til va jamiyat oʻrtasidagi aloqadorlik masalasi juda qadim zamonlardan anglangan, bu aloqadorlikning qonuniyatlarini inkishof qilishga harakat qilingan. Bu muammo ayniqsa uchinchi ming yillikning boshlariga kelib, yanada dolzarblik kasb etganligi ham bejiz emas [3].

Til va jamiyat, til va tafakkur masalalari insoniyat paydo boʻlibdiki, mana shu mavzular ustida izlanishda.”Maʼrifatparvar bobomiz Abdulla Avloniyning “ Har bir millatning dunyoda borligʻini koʻrsatadurgan oʻyinayi hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yoʻqotmak – millatning ruhini yoʻqotmakdur” degan hikmatli soʻzlari ham bu fikrni yaqqol tasdiqlaydi” [4]. Milliyligimizni koʻrsatib beradigan, milliy tafakkurimizni belgilab beradigan jamiyat ona tilimizga beeʼtibor emas.

“Til faqatgina muloqot quroli emas, u inson ruhiy - ma'naviy dunyosining bakir va betakror tirgagidir. Shuning uchun ham tilsiz muhabbat, sadoqat, e'tiqod kabi bir qator tushunchalar tirgaksiz qoladi, tilga muhabbatsiz vatan, el muhabbati muallaqlashadi. Buni ulug' bobokalonimiz Alisher Navoiy ko'p va xo'p ta'kidlagan, uning “ Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz” degan hikmatli so'zi ayni shu fikrlarning qaymog'idir. Fransuz olimi M. Bellin 1861 yilda yozgan bir kitobida shunday yozgan: “Alisher Navoiy o'z milliy tilining afzaliyatlarini inkor etib bo'lmaydigan dalillar bilan isbot etganligi – o'z xalqi orasida vatanparvarlikni boshlab berganligidan dalolatdir.” [5] Alisher Navoiyning teran tafakkuri va bepayon badiiy taxayyuli mahsuli bo'lmish benazir so'z durdonalari tilimizning butun salohiyatini namoyon etuvchi ulkan qomusdir.” [6]

Nemis olimi V. Fon Gumbol'tning mashhur g'oyalarida til va jamiyat, til va tafakkur haqidagi antroposentrik (garchi XX asr oxiri XXI asr boshlarida paydo bo'lgan bo'lsa-da) yondashuvning ildizlarini ko'rishimiz mumkin. Antroposentrik tilshunoslik zahirida avvalo inson va uning tafakkuri bilan bog'liq masalalar o'z aksini topadi.

Sezgi, idrok va tasavvurlar ixtiyorsiz diqqat va ko'rgazma-obrazli xotira bilan hamkorlikda insonga aniq bir ob'ektlar va ularning bevosita o'rganiladigan xossalari haqida ma'lumot beradilar. Psixik aks ettirishning bu shakllari inson tomonidan ob'ektiv reallikni bilishning hissiyotli asoslaridir. Lekin, alohida jismlar va real olam hodisalarini bilish istalgan amaliy vazifani hal etishda yuzaga keladigan ushbu ahamiyatga ega bo'lgan savolga javob topish uchun yetarli emas. Bu savollar: «yuzaga kelgan vaziyatda nimani, qay tarzda bajarish mumkin, va bu harakat natijasida nima hosil bo'ladi?»dan iborat. Bu savollarga javob izlashda bizlarga tafakkur yordam beradi. Avvalambor, tafakkur yuksak darajadagi bilish psixik jarayoni hisoblanadi. Ushbu jarayonning mohiyati inson tomonidan voqelikning faol ijodiy aks ettirish va o'zgartirishdan iborat. Tafakkur bevosita idrokda anglamaydiganlarni oshib beradi; u olamni ahamiyatli aloqalar va munosabatlarda, uning turli xildagi vositalarida aks ettiradi. Tafakkurning asosiy vazifasi real bog'liqliklarga asoslangan zarur aloqalarni vaqt va fazodagi tasodifiy mos kelishlardan ajratgan holda aniqlashdan iborat. Tafakkur jarayonida tasodifiydan zaruratga, ayrimlikdan umumiylikka o'tish sodir bo'ladi. Shunday qilib, **tafakkurni** voqelikni umumlashtirilgan va vositalangan aks ettirish sifatida ta'riflash mumkin. Bundan tafakkurning muhim belgilaridan biri **umumlashtirishdan** iboratligi kelib chiqadi. Voqelikni umumlashtirgan holda aks ettirish birgina odam va zamondoshlarining emas, balki, o'tmish avlodlarining ham tajribasini qayta ishlab chiqish natijasidir. Bu tajriba til yordamida og'zaki va yozma nutqda (o'qituvshilar ma'ruzalarida, kitob, darsliklarda va h.k.) ifodalangan. Shuning ushbu tafakkur ko'plab odamlar bilimlarini umumlashtiradi. Tafakkur jarayonida inson amaliy faoliyat, obrazlar va tasavvurlar, modellar, chizmalar, belgilar, til kabi jismlar va ijtimoiy olamning ahamiyatli aloqa va munosabatlariga kirib borish maqsadida, insoniyat tomonidan ishlab chiqilgan turli xildagi vositalardan foydalanadi. Tafakkurning ikkinchi muhim belgisi voqelikni analizatorga bevosita ta'sir ko'rsatmay, ko'pchilik hollarda asboblarni ko'magida olingan qo'shimcha belgilar yordamida anglandiganlarni tushunish va namoyon qilish imkonini yaratuvchi **vositali tarzda aks ettirish**dir. Hodisalarining qonuniyatlari, ichki aloqalari bizning ongimizda hodisalarining tashqi belgilarida vositali tarzda namoyon bo'lishi bilan inson ichki, barqaror o'zaro aloqalarning belgilarini aniqlab oladi. Tafakkurning o'ziga xos xususiyati bilish yoki amaliy faoliyat jarayonida yuzaga keladigan u yoki bu vazifani bajarish bilan bog'liqligidan iborat. Tafakkur muammoli vaziyatdan, tafakkurning maqsadi bo'lgan savolga javobdan boshlanadi. Tafakkur muammosini ko'rib chiqqan A.A.Smirnov tafakkur va **aqliy jarayonlarning assotsiativ tarzda keshishini** tafovutlash zaruriyati haqida ogohlantirgan edi. Gap shundaki, aqliy faoliyatda biz assotsiatsiyalardan keng foydalanamiz, chunki ular tafakkur masalalarini yechishda ahamiyatli yordam ko'rsatadi. Aqliy jarayonlarning assotsiativ kechishida holat o'zgacha bo'ladi. Muhim tafovut shundan iboratki, bu vaziyatda o'z oldimizga hech qanday maqsad qo'ymaymiz, chunki hech qanday vazifani bajarmaymiz. Bunda bir jarayon ikkinchisi bilan almashadi, chunki ular bir-biri bilan assotsiativ tarzda bog'langan bo'ladi. Tafakkur jarayonlarining assotsiativ tarzda kechishi ko'p hollarda inson toliqqan bo'lib, hordiq olishni xohlayotganida kuzatiladi. Uyquga ketishdan oldin xayolingizdan ketma-ket turli xildagi o'ylar o'tishini kuzatgansiz. Mana shu o'ylar ma'lum assotsiatsiyalarga kiradi. Tafakkurning alohida muhim o'ziga xos xususiyati – bu uning nutq bilan uzluksiz aloqasi. Tafakkur va nutqning bunday

aloqasi, avvalambor, fikrlarning, hatto, nutq tovush shakliga ega bo'lgan holat, masalan, kar-soqov odamlarda ham nutq shakliga mujassamlashtirilishida o'z ifodasini topadi. Biz doimo so'zlar orqali fikr yuritamiz. Qisqartirilganlik, muxtasarlik, ixchamlilik xususiyatiga ega bo'lgan yashirin, tovushsiz, ichki nutq insonning tafakkur mexanizmi bo'lib hisoblanadi. Nutq tafakkur qurolidir. Ma'lum fikr so'zlar bilan ifoda etilganida tafakkur jarayoni amalga oshiriladi. Fikrni so'z bilan ifoda etish – ifodalash motivi (nutqiy maqsad), ichki nutq, fikrni tashqi tomondan nutqiy ifodalash kabi bosqichlaridan iborat bo'lgan murakkab jarayon.. Tafakkur – bu narsalar mohiyatini oshirib beruvchi g'oyalar harakati. Uning natijasi obraz emas, balki ma'lum bir fikrdir. Tafakkur – bu kiritilgan yo'nalishli-tadqiqiy, qayta o'zgarishli va bilish xususiyatiga ega bo'lgan harakatlar va muolajalar tizimini taxminlovchi alohida turga ega bo'lgan nazariy va amaliy faoliyat. Tafakkur moddiy olam qonuniyatlari, tabiat va ijtimoiy-tarixiy hayotdagi sababiy-oqibat aloqalari, insonlar psixikasi qonuniyatlarini tushunish imkonini beradi. Aqliy faoliyat natijalarini qo'llash sohasi bo'lgan amaliyot tafakkur faoliyatining manbai bo'lib xizmat qiladi. Tafakkur psixik faoliyat sifatida miyaning vazifasi hisoblanadi. Oddiy psixik jarayonlar, masalan, sezgilar ushuncha asos vazifasini o'taydigan yuqoriroq darajadagi miya jarayonlari tafakkurning fiziologik asosini tashkil etadi. Lekin hozirda tafakkur jarayonini ta'minlovchi barcha fiziologik tuzilmalarning o'zaro ta'sir etish tartibi va ahamiyati haqida aniq fikr mavjud emas. Tafakkur faoliyatida miya peshona qismlari alohida ahamiyatga ega ekanligi shubhasizdir. Bundan tashqari, bosh miya po'stlog'ining tafakkurni gnostik (bilish) vazifasi bilan ta'minlovchi doirasi, shuningdek, tafakkur jarayonini ta'minlovchi miya nutq markazlari ham katta ahamiyatga ega.

Ko'zgudagi barcha ko'ringan narsalar haqiqat bo'lavermaydi. Shuningdek, inson ongini boshqarib turuvchi tafakkur har doim ham obrazli holatda bo'lavermas ekan degan xulosaga kelishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006.
2. Токарев Г.В. Лингвокультурология. – Тула: Издательство ТГПУ им. Л. Н. Толстого, 2009. – С. 6.
3. Абдуллаев Ю., Бушуй А. Язык и общество. – Т.: Фан, 2002. – С. 7.
4. Халқ сўзи. 2011.13 октябрь.
5. Бу ҳақда қар.: Қодиров П. Тил ва эл. – Тошкент: Маънавият, 2010. – Б.3.
6. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: "MUMTOZ SO'Z", 2017. – 26 б.

UO'K 81-22

QAYTA QURISH DAVRIDAGI O'ZBEK GAZETA MATNLARINING LISONIY-USLUBIY JIHATLARI: SOTSIOLINGVISTIK YONDASHUV

M. Israil, f.f.n., prof., O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. XX asr 80-yillarining ikkinchi yarmiga kelib "qayta qurish" deb nom olgan davrda so'z erkinligi va oshkoralik kuzatila boshladi. Shu davrda, garchi kommunistik partiya nazorati ostida ish olib borsa-da, davriy matbuotda milliy o'z-o'zini anglash g'oyalari bilan sug'orilgan dolzarb, muammoli, mushohadaga boy maqolalar chop yetildi. Tarixning ana shu burilish pallasida ko'plab yetuk o'zbek ziyolilarining ona tilimiz, milliy qadriyatlarimiz, o'zlikni anglash, istiqlool ruhida ta'sirchan, bahs va munozaralarga chorlovchi maqolalari chop etildi. Mazkur maqolada qayta qurish davridagi o'zbek gazetasining tili va uslubi ko'p jihatdan o'sha davrdagi siyosiy va ijtimoiy vaziyatga bog'liqligi, qayta qurish, butun sho'ro ittifoqi singari, OAVda, shu jumladan, o'zbek gazetalarida lisoniy-uslubiy, sotsiolingvistik o'zgarishlarga olib kelganligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: gazeta matnlari, gazeta-publitsistik uslubi, kalkalash, lisoniy-uslubiy xususiyatlar, oshkoralik, sotsiolingvistika, terminlar, qayta qurish, o'zbek matbuoti.

Аннотация. Ко второй половине 80-х годов XX века в период период, получившей название "перестройка", стали проследиваться свобода слова и гласность. В этот период, хотя и под контролем коммунистической партии, в периодической печати были

опубликованы актуальные, проблемные, аналитические статьи, наполненные идеями национального самосознания. В этот переломный момент истории были опубликованы статьи многих зрелых узбекских интеллектуалов, проникнутые духом родного языка, национальных ценностей, самосознания, независимости, призывающие к спорам и дискуссиям. В данной статье раскрывается то, что язык и стиль узбекской газеты периода перестройки во многом зависели от политической и социальной ситуации того времени, перестройка, как и весь Советский Союз, привела к лингвостилистическим, социолингвистическим изменениям в СМИ, в том числе и в узбекских газетах.

Ключевые слова: газетные тексты, газетно-публицистический стиль, калькирование, лингвостилистические особенности, гласность, социолингвистика, термины, перестройка, узбекская пресса.

Abstract. By the second half of the 80s of the XX century, during the periodical, called “rebuild”, freedom of speech and publicity began to be traced. During this period, although under the control of the Communist Party, topical, problematic, analytical articles filled with ideas of national identity were published in the periodical press. At this turning point in history, articles by many mature Uzbek intellectuals were published, imbued with the spirit of their native language, national values, self-awareness, independence, calling for debate and discussion. This article reveals that the language and style of the Uzbek newspaper of the rebuild period largely depended on the political and social situation of that time, rebuild, like the entire Soviet Union, led to linguistic, sociolinguistic changes in the media, including in Uzbek newspapers.

Keywords: newspaper texts, newspaper and journalistic style, calculus, linguistic and stylistic features, publicity, sociolinguistics, terms, rebuild, Uzbek press.

Kirish. XX asrning 80-yillari o‘rtalarida mamlakatimizda va jahonda “qayta qurish” tushunchasi keng iste’molga kirgan bo‘lib, u SSSRda totalitar tuzumni islohotlar yo‘li bilan o‘zgartirishga qaratilgan harakatni anglatgan. Qayta qurish siyosatining maqsadi va vazifasi mamlakatda to‘planib qolgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy va mafkuraviy sohalaridagi muammolarni qayta qurish yo‘li bilan hal etishdan iborat bo‘lgan[4].

1980-yillarning oxiri – 1990-yillarning boshlariga to‘g‘ri keladigan qayta qurish davrida o‘zbek jurnalistikasi o‘sha davrda sobiq Sovet Ittifoqida sodir bo‘lgan muhim o‘zgarishlar va voqealarni aks ettirdi. Bu davr siyosiy va ijtimoiy o‘zgarishlar, mafkuraviy tamoyillarni qayta ko‘rib chiqish va mamlakat kelajagi haqida ochiq bahslar bilan ajralib turardi. Shu bilan birga eski tizim voqealarining asta-sekinlik bilan yangi ko‘rinishda berilishi kuzatila boshlandi. Matbuotda ko‘proq muhokama va tanqidiy materiallar paydo bo‘lishiga hamda davlat siyosatiga, iqtisodiy muammolarga va ijtimoiy masalalar ochiq muhokamalarga qo‘yilishi bilan bog‘liq bo‘ldi.

Materiallar. Darhaqiqat, ushbu davrdagi o‘zbek gazetasi tili va uslubining bir nechta o‘ziga xos xususiyatlari shakllandi. Ularning aossiy jihatlariga to‘xtalib o‘tamiz:

Birinchidan, qayta qurish davridagi gazeta sahifalarida davlat rahbarining “oshkoralik” va “qayta qurish” kabi siyosati bilan bog‘liq yangi g‘oyalar, jamiyatda yuz berayotgan o‘zgarishlar o‘z aksini topa boshladi. Gazeta matnlarida davlat, hokimiyat boshqaruviga nisbatan yanada ochiq va tanqidiy munosabat bildirila boshlandi. Gazetalarda oshkoralik bilan yo‘g‘rilgan maqolalar va tahliliy materiallar chop etila boshlandi.

Ikkinchidan, o‘zbek matbuotida rus tilidan o‘zlashgan tushunchalarning o‘rniga o‘zbek tilida muqobil so‘zlar kirib kela boshladi hamda o‘zbek tilidan milliy til sifatida foydalanishga e’tibor qaratildi. O‘zbek tilida chop etilayotgan gazetalarda o‘zbek tilining ustuvor ahamiyatini ya’ni, o‘zbek tilini mavqeini oshirish borasida maqolalar e’lon qilina boshlandi.

Uchinchidan, o‘zbek va rus gazeta-publitsistik uslubning muhim elementi hisoblangan aniqlik va obyektivlik katta ahamiyat kasb eta boshladi. Gazetalar dunyo axborotiga ochiqroq bo‘lib, xalqaro voqealar va yangiliklarni kengroq yoritishga harakat qildilar. Bu esa o‘zbek tiliga yanada ko‘plab o‘zlashmalarni kirib kelishiga sabab bo‘ldi.

To‘rtinchidan, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa sohalaridagi o‘zgarishlar tufayli gazetalarda tegishli masalalarni, shuningdek, jamiyatdagi islohotlar va o‘zgarishlar bilan bog‘liq muammolarni faol

yoritdi. Gazetalarda siyosiy va ijtimoiy masalalar bo'yicha ochiq munozaralar olib borilishi natijasida ilgari chop etilishi mumkin bo'lmagan fikrlar va nuqtayi nazarlarni nashr etishga ruxsat berildi va bu gazeta tili taraqqiyotini amalga oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qildi.

Metodlar: Mazkur maqolada qayta qurish davridagi o'zbek matbuoti gazeta matnlarining lisoniy-uslubiy jihatlari lisoniy-uslubiy, mantiqiy, qiyosiy, content-tahlilga tortilgan.

Natijalar. Ta'kidlash lozimki, qayta qurish davrida o'zbek gazetalarining tili va uslubidagi o'zgarishlar sobiq sho'ro davridagi jamiyat va siyosatdagi o'zgarishlar bilan bog'liq bo'ldi. Gazetalar voqealar va islohotlarni muhokama qilish uchun axborotni yangi voqelikka muvofiq bo'lishga harakat qilishdi.

O'zbek va rus tillarida ba'zi bir siyosiy tushunchalar iste'moldan chiqib ketish jarayoni boshlandi. Ular deyarli sarlavhalarda voqelanishi kuzatildi: "*KPSS Markaziy Komitetida uchrashuv*"; "*KPSS yetakchisi va SSSR rahbari nutqi*"; "*KPSS MKning Aprel plenumi sovet jamiyati hayotidan*"; "*KPSSning navbatdagi XXVII syezdini chaqirish, unga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazish borasida*". Ijtimoiy-siyosiy leksika tarkibiga ko'plab yangi ma'noni anglatuvchi tushunchalar kirib kelishni boshladi: "*partiyaning mutlaq hokimligi*"; "*yakka partiyaviy rahbarlik*" va h.k.

O'zbekistonda qayta qurish davri Sovet Ittifoqi rahbari Mixail Gorbachyov tomonidan boshlangan siyosiy va iqtisodiy islohotlarga bog'liq bo'lgan. Bu davrda "*qayta qurish*" va "*ochiqlik*" siyosatlari joriy etilganligi bois boshqa tillar kabi o'zbek tilida ham katta o'zgarishlarga olib keldi. OAV orqali tilga yangi tushunchalar asosan, qayta qurish va ochiqlikni namoyon qiluvchi tushunchalarning kirib kelishiga sabab bo'ldi: "*milliy manfaatlar*"; "*mamlakatdagi ichki vaziyat*"; "*vaziyatning keskinlashuvi*"; "*mutlaq yakkahokimlik*"; "*sotsial rivojlan tirish*"; "*respublika rahbariyati*"; "*demokratiya va oshkoralik*"; "*odamlarning ijtimoiy faolligi*"; "*to'liq demokratlashtirish*"; "*ijtimoiy sohadagi siyosat*" va h.k.

90-yillarning boshlarida mamlakatda yuz berayotgan o'rtalar adabiy tilga o'z ta'sirini o'tkaza boshladi. Siyosiy jarayonlarning matbuotda yoritilishi yangi siyosiy terminlarning voqelanishiga sabab bo'ldi: "*Qurollanish poygasi*"; "*keskin burilish*"; "*shahdam qadamlar*"; "*siyosat bu demokratiya*"; "*demokratiyada keskin burilish*"; "*qayta qurishda odillik*" "*siyosiy yo'sin*"; "*oshkoralik va tanqid*"; "*mafkuraviy faoliyat*" va h.k.

Misollarga murojaat qilamiz: "*Odamlar ishonchi.... Bunday sharafiga faqat ish, oshkoralik va so'z birligiga erishilgan taqdirdagina erishish mumkin*" ("Sovet O'zbekistoni". 25.04.1989); "*Hozir oshkoralik va demokratik yondashuvlarni boshqarishning iqtisodiy metodlarini joriy etishga yordam berishi lozim*"; "*Oshkoralik va prinsipiiallik ruhida munozara boshlandi*" ("Sovet O'zbekistoni". 14.01.1988) va h.k.

Munozara. Qayta qurish davrida gazeta-publitsistik uslubida rus tilidan kalkalash orqali o'zlashgan tushunchalar qo'llanilishiga alohida to'xtaladigan bo'lsak, bunga asosan siyosiy va iqtisodiy jarayonlar, shuningdek, madaniy aloqalarning o'rnatilishi va xalqaro hamkorlikning rivojlanishi sabab bo'lgan. Masalan, rus tilidan olingan "*perestroyka*" – "*qayta qurish*" o'zbek tilida keng ishlatila boshlangan va bu so'zlar muhim siyosiy va ijtimoiy jarayonlarni ifodalash uchun qo'llanilgan. Bu termin 1980-yillarning oxirida Sovet Ittifoqida boshlangan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy islohotlar davrini anglatadi. Bu termin Sovet Ittifoqining so'nggi rahbari tomonidan joriy etilgan va maqsadi ittifoqni modernizatsiya qilish va uning samaradorligini oshirish edi. Masalan, "*Qayta qurishning aniq, izchil, ilmiy jihatdan puxta ishlab chikilgan strategiya va taktikasi*"; "*qayta qurish konsepsiyasi*"; "*Qayta qurish jarayoni kurashsiz o'tmaydi*"; "*Biz qayta qurish konsepsiyasini ishlab chiqdik, eng muhim qarorlarni qabul qildik*"; "*Qayta qurishning mana shu bosqichida jamiyatimizning juda ko'p kuchlari ishga solindi. Eng avvalo, partiyaning potentsiali, olimlar, badiiy ziyolilar, ommaviy axborot vositalari ishga solindi*"; "*Bu juda muhim voqealar, o'rtoqlar, xalq fikrining sal bo'lsa-da, harakatga kelishidan, tuzumimiz zamiridagi sotsialistik demokratiya potentsialini ro'yobga chiqarishga xalqning urinishidan chuchimay qo'yganimiz, dovdirab qolmayotganimiz ma'qul ishdir*" ("Sovet O'zbekistoni". 1988–1989 yy) va h.k.

Ko'rib turganimizdek, "*konsepsiya*" va "*potensial*" tushunchalari ishtirokidagi o'z birikmalar yangi ma'no kasb eta boshlagan "*partiyaning potentsiali*"; "*sotsialistik demokratiya potentsiali*";

“qayta qurish konsepsiyasi” va h.k. Ma'lumki, “potensial” – biron-bir jihatdan imkoniyatlar, kuch-qudrat darajasi; foydalanilishi mumkin bo'lgan vositalar, imkoniyatlar majmuini anglatadi. Shuningdek, asta-sekin iqtisodiyot sohasida “kooperasiya” – “hamkorlik”, “акционерное общество” – “aksiyadorlik jamiyati”, “investitsiya” – “sarmoya” kabi kalkalash orqali o'zlashgan terminlar ham kirib keldi. Bular O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish jarayonida qo'llanilgan.

Iqtisodiy mavzularni yoritishda “экономика” termini kalkalash orqali o'zbek tilida “**iqtisodiyot**” tarzida kirib keldi, lekin kuzatishlar ko'p hollarda ushbu termin ham rus tilida ham o'zbek tilida bir paytning o'zida qo'llanilgani kuzatildi. Masalan, “...lekin xo'jalik hisobidan jiddiy **iqtisodiy** tadbirga javoban chetdan boshqa bir reaksiyani keltirib chiqaradigan bir organning funksiyasining o'zgarishiga sabab bo'ladigan va bir-biriga bog'liq bo'lgan **iqtisodiy organizmda**, albatta qayta qurish va xo'jalik yuritish mexanizmining boshqa jihatlari qarshilikka uchraydi. **Ekonomikaning rivojlantirishning** ekstensiv omillari o'z umrini tugatib bo'ldi, intensiv omillar esa milliy daromadning o'sish sur'atlariga o'z ta'sirini hali to'la ravishda sezdirgani yo'q” (“Sovet O'zbekistoni”. 21.01.1988). Shunnig bilan birga yangi iqtisodiy terminlarning faollashuvi kuzatiladi: “kredit”; “omonatlar mablag'lari”; “iqtisodiy normativlar”; banklarning yangi sistemasi”; “o'z-o'zini pul bilan ta'minlash”; “iqtisodiy yorib kirish”; “iqtisodiy metodlar”; “xo'jalik hisob munosabatlari”; “natura va qiymat munosabatlari”; “ulgurji narx”; “xarid narxi”; “chakana narx” va h.k.

Gazeta misollariga murojaat qilamiz: “...korxona bank krediti bilan keng ta'minlanib...”; “...to'la xo'jalik hisobi va o'z-o'zini pul bilan ta'minlash korxona bank krediti bilan...”; “Mehnat kollektivlarni xo'jalik yuritishni yaxshilashda qaratilgan iqtisodiy normativlar yordamida shunday qilish kerak albatta”; “Iqtisodiy metodlarga asoslangan va ukontrod raqamlar, davlat buyurtmalari, uzoq muddatli iqtisodiy normativlar va milliy singari dasturlar orqali amalga oshiriladi”. (“Sovet O'zbekistoni”; “Yosh Leninchi”. 1988-1991.). Misollardan ko'rinib turibdiki, gazeta tilidagi termin va tushunchalar o'zbek muqobilarni qo'llashning o'ziga xos jihatlaridan biri sifatida o'zbek tilini salmoqli yangi tushunchalar bilan boyitishga sabab bo'lishiga olib kelganini kuzatish mumkin.

Xulosa. Qayta qurish davrida o'zbek matbuotida jurnalistlar o'z fikrlarini erkin ifodalashlariga imkon berilganligi sababli, gazeta-publitsistik uslubda o'ziga xos o'zgarishlar yuz berdi. Jurnalistlar gazeta tilining ta'sirchanligiga ko'p e'tibor qarata boshladilar. Gazeta-publitsistik uslubida an'anaviy standartlikdan ko'ra ko'proq ekspressiv vositalar kuzatiladi. Shuning bilan birga, gazetalarda ijtimoiy muammolar, korrupsiya, ekologiya va boshqa jamoatchilikni qiziqtirgan masalalarni yoritishga qaratildi. O'zbek matbuotida tanqidiy va tahliliy maqolalar soni ortishi hamda hukumat va davlat idoralari faoliyatining ochiq-oydin tanqid qilinishi yangidan yangi til vositalarining voqelanishiga sabab bo'ldi. Shuningdek, o'zbek tilida auditoriya uchun tushunarlilikni ta'minlash maqsadida murakkab byurokratik tildan voz kechib, sodda va ravon tilga o'tishni boshlandi. O'zbek gazetalarda o'sha davrda O'zbekistonda kriminal vaziyatni yoritishda turli til vositalaridan foydalanilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бакиева Г. Х., Тешабаева Д. М., Медиамаконда матн. Монография. –Т.: Turon-Iqbol, 2019. – 179 б.
2. Тешабаева Д. М., Бакиева Г. Х., Исраил М. И. Медиалингвистика ва таҳрир маҳорати. – Тошкент, 2019. – 449 б.
3. Тешабаева Д. М. Оммавий ахборот воситалари тилининг нутқ маданияти аспектида тадқиқи (Ўзбекистон Республикаси ОАВ мисолида): Филол. фан. докт. дисс. – Тошкент, 2012. – 330 б.
4. Ражабов Қ. Қ. Ўзбекистондаги янги сиёсий-мафкуравий вазиятнинг шаклланишига қайта қуриш сиёсатининг таъсири. // Ўзбекистоннинг мустиқилликка эришиш тарихи: 1980-1990-йиллардаги ижтимоий-сиёсий, маданий ва маданий омиллар. Илмий тўплам. – Тошкент: TURON-IQBOL, 2019. – 360-365 б.
5. <https://shosh.uz/uz/toshkent-gazetalari-tarixi/>
6. <https://izoh.uz/uz/word/oshkor>.

JA'HON VA O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA PUBLISISTIK USLUB VA UNING TURLARI**Z.M. Jabborova, tayanch doktorant, Andijon davlat chet tillari instituti, Andijon**

Annotatsiya. Ushbu maqolada publisistika va publisistik uslub tushunchasi va uning xususiyatlari tahlil etilgan. Shuningdek publisistik uslubning mohiyati, asosiy turlari va ularning jahon va o'zbek tilshunosligi bir qancha tilshunos olimlari tomonidan "publisistik uslub" tushunchasiga bergan fikrlari va mulohazalari berib o'tilgan. Bundan tashqari bir necha turdagi publisistik uslub klassifikatsiyalari izohlari bilan to'liq yoritib berilgan bo'lib, ular o'rtasidagi farqlar va o'xshashliklar ham tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: uslub, publisistik uslub, oraliq uslub, ommabop uslub, eslektik (eclectic) uslub, janrlar, ma'lumot beruvchi janrlar, tahliliy janrlar

Аннотация. В данной статье анализируются понятия публицистики и публицистического стиля, а также их характеристики. Также рассматривается сущность публицистического стиля, его основные виды и мнения и рассуждения ряда лингвистов о понятии «публицистический стиль» в мировой и узбекской лингвистике. Кроме того, подробно освещаются различные классификации публицистического стиля, их различия и сходства.

Ключевые слова: стиль, публицистический стиль, промежуточный стиль, популярный стиль, эклектичный стиль, жанры, информационные жанры, аналитические жанры

Abstract. This article analyzes the concepts of journalism and publicistic style, as well as their characteristics. It also examines the essence of publicistic style, its main types, and the opinions and reflections of various linguists on the concept of "publicistic style" in global and uzbek linguistics. Additionally, it provides a detailed overview of the different classifications of publicistic style, highlighting their differences and similarities.

Key words: style, journalistic style, intermediate style, popular style, eclectic style, genres, informative genres, analytical genres

Kirish. Publitsistika bu — hayotni tasvirlashning alohida bir yo'li, usuli, ijod turidir. U jamiyat hayotining shu kundagi, ayni zamondagi bo'lib o'tgan ijtimoiy ahamiyatga molik voqea va hodisalarni aks ettirib ommaga yetkazadi, davrning eng dolzarb masalalariga munosabat bildiradi, yechilishi kerak bo'lgan muammolarni ko'tarib chiqadi, shu kungi, ayni zamondagi kishilar uchun xizmat qiladi. Publitsistika davrning ijtimoiy-siyosiy masalalariga bag'ishlangan adabiy ijod turi. Publitsistika lotincha "ijtimoiy, jamiyatga aloqador" degan ma'noni anglatadi va ko'pgina manbalarda ijtimoiy, siyosiy masalalarni yoritib beruvchi adabiy ijodning turi sifatida ta'riflanadi. Publitsistika shu zamon voqea va hodisalaridan shu zamon kishilarni xabardor qilish, shu kun uchun zarur masala va muammolarni tahlil etish va ularning yechilishi borasida jamiyatga ta'sir ko'rsatish vositasidir[1]. Publitsistika hayotda sodir bo'lgan, sodir bo'layotgan voqea- hodisalarni jamoatga ma'lum qilish va jamoatchilik e'tiborini qaratishdan iborat. Publisistik mantlarda adabiy tilning funktsional uslublari tizimida alohida o'rin tutadi, tilning ikkita funktsiyasini - axborot berish va ta'sir o'tkazishni birlashtiruvchi *publisistik uslubdan* keng qo'llaniladi[2]. Publitsistik uslub - nutqning funktsional uslubi bo'lib, u janrlarda qo'llaniladi: maqola, insho, reportaj, felyeton, intervyu, notiq[3]. Publistik uslubning asosiy vazifasi turli ommaviy axborot vositalari orqali zamon muammolarini aks ettirish va ayni zamon kishilarini xabardor qilishidan iborat. Publitsistik uslub jurnalistikning eng muhim va o'zgarmas qismlaridan biridir. Bu uslubni qo'llab-quvvatlash, ma'lumotlarni o'rganish, tahlil qilish va fikr bildirishning kuchli vositasi sifatida qabul qilingan. Lingvistik jihatdan turli publistik uslubdagi mediadiskurlarni tadqiq etish o'zbek va jahon tilshunosligida ahamiyatli hisoblanadi.

Publistik uslubning alohida uslub sifatida shakllantirgan yana bir jihati shuki, turli uslubga xos bo'lgan xususiyatlarni aks ettiradi. O'zining mantiqiy dadillar va hissiy ifodalar kombinatsiyasini ifodalashiga ko'ra: izchil va mantiq jihatidan sintaktik strukturali, shuningdek, bog'lovchilar bilan kengaytirilgan paragraflardan tashkil topishi ilmiy uslub bilan o'xshash jihati bo'lsa, hissiy va tasviriy so'zlardan qo'llashi esa badiiy uslub bilan umumiy o'xshashligidir[4]. Publisistik uslub til

birliklarining obrazlilikni, emotsional-ekspressivlikni yuzaga keltirishiga ko'ra badiiy nutq uslubiga, ifodaning qisqa va lo'ndaligi hamda atamalarning faol qo'llanishi bilan ilmiy uslubga yaqin turadi[5]. Bu uslubga xos yana bir xususiyat shundaki, unda qisqalik muhim o'rin egallaydi va qisqa, lo'nda hamda ixcham holda ifodalash eng muhim talablaridan biridir. Bu uslub tajribani, analizni, fikrni, fikrlarni, ma'lumotlarni, vaqtinchalik qolgan xabarlar, muammolarni, va umumiy ravishda jamiyatga tegishli masalalarni taqqoslash, taqdim etish, va tushuntirishni qo'llab-quvvatlaydi.

Publisistik uslubning aosisy va tarixiy funksiyasi ma'lumot berishdir. G.O.Vinokur gazeta xususan publisistik uslub namunalaridagi yoqqan uslubligi chor-chuqur ma'lumotga egaligiga ishora qilgan. Shuning uchun ko'pgina mutahassislar tominidan publistik uslubni "ma'lumot stili" uslubi deb yuritiladi[6].

Kostomarov takidlaganidek publitsistik uslub materiallarisiz hozirgi kunda tilni umumiy ravishda o'rganish, undagi umumiy qoidalar va zamonaviy stilistik farqlanishlarni aniqlash va tatbiq etish mushkul ekanligi e'tirof etilgan[7].

Publitsistik uslub boshqa nutq uslublaridan bir qator lingvistik xususiyatlariga ko'ra ajralib turadi. Publitsistik uslub o'z vazifasining imkoniyatlarining kengligidan kelib chiqqan holda, adabiy tilning barcha imkoniyatlaridan foydalana olishi, boshqa barcha nutq ko'rinishlarini o'zida mujassam etganligi, tezkorligi va adabiy til taraqqiytiga jiddiy ta'sir ko'rsata olishi bilan ajralib turadi[3].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Maqolada muammoning tarkibiy qismlarini ajralgan holda o'rganish, terminologiyalar mazmunini aniqlashda umumiy fan metodlari bo'lgan tahlil va sintezdan, shuningdek ta'rif beruvchi tahlillardan foydalanilgan. Bundan tashqari, publisistik uslub tadqiqoti uchun qilingan ishlar mualliflarining keltirgan klassifikatsiya namunalaridan foydalanilgan va bu orqali ularning nazariyalari mohiyatini anglash osonlashtirilgan. Xususan publisistik uslubga ta'rif masalasida turli tilshunoslar tomonidan tatbiq etilgan jihatiga ko'ra nomlanishini alohida etirof etish joiz. M. Qurbonova va M. Yuldashev tomidan publisistik uslub *Ommabop (publitsistik) uslub* deb yuritiladi va tashviqot-targ'ibot ishlarni olib borishda qo'llanadigan uslub, ya'ni matbuot uslubi ommabop uslub hisoblanadi. Soddalik, tushunarli bo'lish, ta'sirchanlik, adabiy til me'yorlariga rioya qilish bu uslubning asosiy belgilaridan hisoblanadi. Bu uslubda ijtimoiy-siyosiy so'zlar ko'p qo'llanadi. Nutq ta'sirchan bo'lishi uchun ta'sirchan so'z va birikmalardan, maqol va hikmatli so'zlardan ham foydalaniladi deb ta'rif berib o'tilgan[7]. Shuningdek Ommabop uslub ma'lum ma'noda *oralik uslub* sanaladi. Bu uslubda shakllangan matnlar obrazlilik, ta'sirchanligi, tasviriy vositalarning mahsuldor qo'llanilishi bilan badiiy uslubga yaqinlashsa, dialektizmlar, istorizmlar, argo va jargonlar qo'llanilmasligi bilan undan uzoqlashadi. Ifodaning aniqligi va publitsistik janrlarga xoslangan hamda ijtimoiy, siyosiy terminologiyaning qo'llanilishi bilan ilmiy uslubga o'xshaydi. Ifodadagi qisqalik, lo'ndalik, ixchamlik, yorqinlik kabi xislatlar uni ilmiy uslub bilan yonma-yon qo'yadi[7]. Publisistik uslubning aosisy va tarixiy funksiyasi ma'lumot berishdir. G.O.Vinokur gazeta xususan publisistik uslub namunalaridagi yoqqan uslubligi chor-chuqur ma'lumotga egaligiga ishora qilgan. Shuning uchun ko'pgina mutahassislar tominidan publistik uslubni "ma'lumot stili" uslubi deb yuritiladi[6].

Yuqorida berilgan ta'rif va tasniflarga ko'ra publisistik uslubni boshqa uslubga xos xususiyatlarni o'zida mujassam eta olganligi uchun *eslektik (eclectic) uslub* deb atash mumkin. *Eslektik uslub* namunalarining obrazlilik, ta'sirchanligi, tasviriy vositalardan keng foydalana olishi bilan badiiy uslubga yaqinlashsa, ifoda usulining aniq, lo'ndaligi va terminologiyani qo'llanishi jihatdan ilmiy uslubga o'xshaydi. Og'zaki publistik uslubda qo'llanuvchi lisoniy birliklar ko'p jihatlari bilan so'zlashuv uslubiga xos til birliklarini aks ettiradi. Keng qamrovdagi mavzularni va boshqa turfa uslubga xos xususiyatlarni o'zida namoyon eta olishi uchun ham ommaviy uslub sifatida yuritilishi bejiz emas. Xususan, keng xalq ommasiga yetkazuvchi vosita sifatida bu uslub tilning rang-barangligi orqali kishilar ongiga ko'proq ta'sir etadi va qamrov doirasining kengligi o'z navbatida til birliklarining har bir janrda alohida tarzda me'yorlashuvini taqozo etadi.

Natijalar. O'zbek matbuotiga publistik uslub XX-boshlarida kirib kela boshladi. Bu uslub o'zbek adabiy tili sistemasiga «Turkiston viloyatining gazetasi» chiqa boshlashi, matbuot va nashriyot sohasiga bo'lgan e'tiborni orttishi, Furqat, Hamza, Ayniy, Sattorxon kabi shoirlar ijodida ushbu uslubga xos asarlarni yaratilishi publitsistikaning shakllanishiga turtki bo'ldi. O'zbek

tilshunosligida publisistik uslub T.Qurbonov tomonidan o'rganildi. Bu uslub ommaviy axborot vositalari, xususan, gazeta, jurnal, radio, televideniye materiallari uslubidir. Publitsistik uslubda muallifning voqeaga munosabati aniq namoyon bo'ladi. Muallif hayotiy masalalarni chuqur mulohaza yuritib tahlil qiladi, isbotlaydi, asoslab tushuntirishga urinadi, tinglovchini ishonitiruchi detal va faktlar keltirish bilan kishida tasvirlanayotgan voqelikka salbiy yoki ijobiy munosabat tug'diradi, unga ta'sir etadi. Shuning uchun ham bu uslubda tilning barcha vositalaridan foydalanish mumkin. Jahon tilshunosligida ham bir qator olimlar tomonidan publistik uslubning tur jihatlari tadqiq etilgan va hanuzgacha jahon tilshunosligida dolzarb mavzu bo'lib kelmoqda. Proxorov tomonidan publisistik uslub - murakkab va ko'p tomondan qarash mumkin bo'lgan bir jarayon, uni tadqiqot etish ko'plab aspektlarda olib borilishi mumkin, xususan: sotsiologiya, tarix, jurnalistika, adabiyotshunoslik. Eng ko'p o'rganiladigan aspektlaridan biri filologik aspektdir.

Jahon tilshunosligida publistik uslubni matbuot uslubi yoki gazeta uslubi deb ham yuritiladi. Ammo ba'zi manbalarda uslublar 3 katta guruhga tasniflangan: yozma asarlar (adabiyot), publistik uslub va gazeta uslubi. XVI- asr ikkinchi yarimidan badiiy uslub shakllanishi bilan gazeta uslubi publistik uslub negizida kurtak yoza boshladi. Gazeta uslubi publistik uslubning boshqa turlaridan ancha ilgari paydo bo'lgan va gazeta uslubining funksiyasi ma'lumot beruvchi (informative) va baholovchi (evaluative)dir[4].

Muhokama. Garchi publisistik uslub o'zbek va jahon tilshunosligida keng qo'llanishi va tadqiq etilayotganiga qaramasdan ma'lum bir klassifikatsiyasi standarti mavjud emas. Tillarda qo'llanish ko'lam, doirasiga ko'ra shuning turli omillar ta'siriga ko'ra turlicha klassifikatsiya namunalari mavjud. Xususan rus tilshunosligida gazeta materiallari janrlari bo'yicha aniq tasnifga ega[11]. Rus tilshunosligida publisistik uslub o'z ichida turlarga va rivojlangan janr tizimiga egadir. Ananaviy ravishda, ma'lumot beruvchi janrlar, tahliliy janrlar va san'at-publistik janrlarga bo'linadi. Bu janrlar: ma'lumot beruvchi janrlar (yangilik, reportaj, intervyu, e'lon va boshqalar), tahliliy janrlar (maqola, retsenziya, izoh va boshqalar), san'at-publitsistik janrlar (essay, feleyton, pamflet va boshqalar) ga ajratiladi[12]. Xitoy publisistik uslub janrlari klassifikatsiyasi joriy rossiya ilmiy mutahassislari M.L.Shostak, A.A.Tertichniy, A.A.Grabelnikov ilmiy ishlarida belgilab ketilgan rus ananaviy jurnalistikasi klassifikatsiyasiga asoslanadi[13]. Xuddi rus jurnalistlari klassifikatsiyasi kabi: ma'lumot beruvchi, tahlil qiliuvchi janrlar va san'at-publistik janrlar kabi turlarga ajratiladi.

O'zbek vaqtli matbuotida ham XX asr boshidan janrlar yuzaga keldi. O'zbek tilshunosligida "publisistik janr" deyiladimi yoki "gazeta janri"mi, bundan qat'iy nazar, ularning miqdori, to'liq turlari haqida aniq tasnif yo'qligi bu sohadagi ishni ancha murakkablashtiradi. Turli tilshunoslar tomonidan berilgan turlicha janrlar klassifikatsiyasi mavjud. O'zbek tilshunosligida publisistik uslub T.Qurbonov tomonidan maxsus o'rganildi[13]. T.Qurbonov tadqiqotlarida publisistik uslub janrlari ajratib ko'rsatilgan. U publisistik uslubning quyidagi janrlarini qayd etgan: xabar, reportaj, korrespondensiya, maqola, siyosiy maqola, siyosiy, iqtisodiy va ilmiy xarakterdagi maqola, ocherk, felyeton, pamflet, lavha, partiya va hukumatning direktiva va qarorlari, axborot, turli sharhlar, taqriz, ijtimoiy-siyosiy esse, ochiq xat, xalqaro xabar, chaqiriq[14]. S.Muhamedov gazeta publisistikasi tarmog'i - gazeta publisistikasi janri sifatida quyidagilarni ko'rsatgan: reportaj, hisobot, intervyu, korrespondensiya, maqola, sharh, obzor, taqriz, matbuot obzori, ocherk, felyeton, pamflet, lavha. O'zbek badiiy publisistikasining xususiyatlari to'g'risida qator tadqiqotlar yaratgan O.Tog'ayev xat, ocherk, felyetonni badiiy publisistika janrlari sifatida baholagan edi. U o'z tasnifida badiiy publisistik janrlar (xat, ocherk, felyeton) bilan birga ijtimoiy-analitik yoki informatsion-analitik (korrespondensiya, maqola, reportaj) publisistika janrlarini ajratib ko'rsatadi. Olimning janrlarni alohida belgilariga qarab guruhlariga bo'lishi, ayniqsa, e'tiborga molikdir[15]. A.Boboyeva "gazeta janrlari" mavjudligini tan olgan holda, axborot janrini ajratib ko'rsatadi. Shuningdek, olimaning felyeton va ocherkka nisbatan ishlatgan terminlari ham ("ijtimoiy-publisistik", "badiiy-publisistik") diqqatni tortadi[16]. I.Toshaliyev "gazeta janrlarining tasniflanishi va guruhlanishi"ni quyidagicha belgilaydi: "Axborot(informasion) janrlari. Tahliliy (analitik) janrlar. Tasviriy (badiiy-publisistik) janrlar". U xabar, hisobot, suhbat, reportaj, lavha (axborot (informat-sion) janrlar), korrespondensiya, maqola, publisistika, xat, xalqaro obzor, matbuot obzori, taqriz (tahliliy (analitik) janrlar), ocherk, felyeton, pamflet (badiiy-publisistik janrlar) kabilarni o'z tasnifida qayd etgan.

Zamonaviy publistik uslub namunalari o'zining nafaqat intellektual estetik ehtiyojlarni qondira olishi bilan boshqa uslub namunalaridan ajralib turadi. Publistik uslub media tarmoqlari orqali tarqaluvchi, barqaror funksiyalarga ega bo'lgan maxsus axborot shaklidir. Zamonaviy publistik asarlar, qoida tariqasida, voqelik hodisalari va faktlarini sintez qilish, tarixiy dalillar va nazariy hisob-kitoblardan foydalanish, shuningdek, tajribani tahlil qilish asosida dolzarb keng ko'lamli muammolarni ko'rib chiqishga asoslanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jurnalistikaga kirish. Qozoqboyev T. Xudoyqulov M.
2. Калугина Ю. В. Медиа-текст экономического кризиса как разновидность публицистического стиля // фундаментальные исследования. Издательский Дом «Академия Естествознания» (Пенза). — 2013. — № 4-2. — С. 507–51
3. <https://mywordworld.ru/uz/children/sfery-primeneniya-literaturnogo-yazyka-literaturnyi-yazyk-i-ego-svoistva/>
4. Galperin.I.R, Stylistics, Moscow Vyssaja Skola 1981,- 287page.
5. M.Xalilova. O'zbek tili stilistika asoslari,Farg'ona nashriyoti 2009,- 56-bet. 100bet
6. Публицистический стиль и его функционирование, Бикмуканова Сания Искарровна, Оренбургский Государственный Педагогический Университет, г. Оренбург
7. Kostomarov, V. G. Русский язык на газетной полосе. Ленинград, Москва, 1971.
8. Qurbonova M., Yuldashev M. MATN TILSHUNOSLIGI. Toshkent "Universitet" 2014,- B46
9. Гребенина А.М. Обзор печати: Некоторые проблемы теории жанра. - М.,1980; Блажов Е.А. Газетные жанры в экономической пропаганде. - М.,1974; Пельт В.Д. Дифференциация газетных жанров. - М.,1984; Информационные жанры газетной публицистики: Хрестоматия. - М.,1986; Аналитические жанры газеты: Хрестоматия., -М., 1989
10. Иванова М.В. и др. Вестник РУДН. Серия: Русский и иностранные языки и методика их преподавания. 2018. Т. 16. № 1. С. 56
11. Чжан Цзюйси. Сходства И Различия Современных Текстов В Китайской И Российской Прессе. Avtoreferat, Moskva 2005, 11-bet,
12. Чокою Анка-Михаела. Роль эмоционально-экспрессивных средств в современном политическом газетном тексте. Автореферат. Москва 2007
13. Курбанов Т. Публицистический стиль современного узбекского литературного языка: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Ташкент, 1987. - 22 с.
14. Курбанов Т.И. Публицистический стиль современного узбекского литературного языка: Номзодлик диссертацияси, 1987, 52-56-б
15. Tog'ayev O. Publitsistika janrlari. - Toshkent: O'qituvchi, 1976, -B. 3-6
16. Бобоева А. Газета тили ҳақида. - Тошкент: Фан, 1983, -B.20

UO'K 808.3

TO'Y-MAROSIM NOMLARINI BILDIRUVCHI AYRIM ETNOGRAFIK ZUSUSIDA (TOYLOQ TUMANI MISOLIDA)

M.Z.Jalilova, magistrant, Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada Samarqand viloyati Toyloq tumani hududidagi to'y oldi va to'ydan keyingi o'tkaziladigan marosim nomlari ya'ni etnografik lug'atlar hamda xalq tilidan olingan variant bilan izohlangan. Xususan, undagi urf-odat nomlarining tojik tilidan o'zlashtirilishi bilan bog'liq jihatlari ham tadqiqot markaziga olingan.

Kalit so'zlar: etnografik leksika, semantika, izohli lug'at, lingvomadaniyat, kulturema, shevalar lug'ati, til ta'siri, to'y semasi, marosim leksikasi.

Аннотация. В данной статье с помощью словарей и просторечных переводов поясняются названия предсвадебных и послесвадебных обрядов на территории Тойлокского района Самаркандской области, т.е. этнографии. В частности, в исследовательский центр были также приняты аспекты, связанные с заимствованием традиционных названий из таджикского языка.

Ключевые слова: этнографическая лексика, семантика, толковый словарь, лингвокультура, кulturema, словарь диалектов, языковое влияние, свадебная тема, ритуальная лексика.

Abstract. In this article, the names of pre-wedding and post-wedding ceremonies in the territory of Toyloq district of Samarkand region, i.e. ethnographies, are explained with the help of dictionaries

and vernacular versions. In particular, aspects related to the adoption of traditional names from the Tajik language were also taken into the research center.

Keywords: ethnographic lexicon, semantics, explanatory dictionary, linguistic culture, cultureme, dictionary of dialects, language influence, wedding theme, ritual lexicon.

Etnik qadriyatlarni etnik madaniyatning shakli sifatida qarash juda muhim. Madaniyatshunos P.Sorokina e'tiroficha, qadriyat – bu “har qanday madaniyatning asosi va negizi”dir. Modomiki, qadriyatlar asosiy madaniy tushuncha ekan, u o'zida kishilarning o'z maqsadlariga intilishiga ishonchlarini va unga erishishning asosiy vositalarini belgilaydi. [4] T.Parson qadriyatni sotsial sistemaning tarkibiy qismi, “jamiyat a'zolarining jamiyat haqidagi umume'tirof etilgan tasavvurlari majumi” sifatida qaraydi. Tilda milliy mentalitetning aks etishi tilshunoslik, falsafa kabi fanlarning azaliy va hamisha navqiron mavzusi. “Har bir xalq, har qaysi mustaqil davlat o'z milliy manfaatlarini ta'minlash, bu borada avvalo o'z madaniyatini, azaliy qadriyatlarini, ona tilini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratishi lozim” [2].

Muayyan xalqning urf-odatlarini, turmush tarzi, o'zligini anglashi shu xalq etnomadaniyatini tashkil etadi. Xalqning etnomadaniyati haqida batafsil ma'lumotga ega bo'lmasdan turib, tilshunoslik, etnografiya, madaniyat va hatto arxeologiya sohasida ham xalq hayoti bilan bog'liq bo'lgan ko'plab muammolarni hal qilish mumkin emas. [1]. Biroq ma'lum vaqt bu muammo tilshunosligimizda chetlab o'tilganligi sir emas. Har bir shaxs bir vaqtning o'zida madaniy shaxs hisoblanadi. Shuning uchun til belgilari til sohiblarining umuminsoniy va madaniy-milliy mentalligini aks ettiruvchi madaniyat “tili” funksiyasini bajarish qobiliyatiga ega. Milliy-madaniy o'ziga xoslik shunda namoyon bo'ladiki, tillar inson ichki olami har xilligini, uning borliq hodisalariga ijobiy va salbiy munosabatini baholashi bilan farqlanadi. Shuni ta'kidlash joizki, lingvistik adabiyotlarda lisoniy birliklarning milliy-madaniy semantikasini ifodalovchi terminologik rang-baranglik mavjud: milliy-madaniy mundarija, milliy xususiyat, milliy o'ziga xoslik, milliy madaniyat xususiyatlari, semantikaning milliy-madaniy o'ziga xosligi, milliy mansublik semasi, ma'noning madaniy uzvi, madaniy koeffitsiyent va boshqalar. Etnografik leksika to'y marosimlariga oid etnografizmlar alohida o'rganishni taqozo etadi. Etnografik leksika kattta hajmdagi leksik birliklarni o'zida jamlagan bo'lib, faqat uning bir bo'lagi – to'y marosimlari etnografizmlari hisoblanadi. [2]. Shu bois Toyloq tumanida yashovchi aholiga xos asosiy moddiy va ma'naviy belgilarini madaniyatida saqlagan, uzoq davrlar mobaynida hududiy-areal xususiyatlar kasb etgan ushbu hududdagi to'y marosimlari etnografizmlarining leksik-semantik tabiati va lingvomadaniy xususiyatlarini o'rganilayotgan joyga xos madaniy jarayon, madaniy makon, mentalitet, madaniy an'ana madaniy meros va madaniy fond tushunchalariga tayanilgan holda tadqiq qilishning obyektiv zarurati sezilmoqdaki, ushbu masalani tadqiqot sifatida o'rganish maqsadga muvofiqdir O'zbek to'y marosimlarini o'rgangan H.Ismoilov o'zbek to'y marosimlarini quyidagi ma'naviy guruhlariga ajratadi: [3].

- muhim sana bilan bog'liq to'ylar (tug'ilish to'yi, beshik to'yi, soch to'yi va boshq.);
- sunnat to'ylari;
- yigitlik to'ylari (yigitlik oshi, mo'ylov to'yi);
- nikoh to'yi (qiz ko'rish, non sindirish, to'qqiz taboq);
- to'y bilan birga o'tkaziladigan marosimlar (ijob to'yi, qiz oshi);
- to'ydan so'ng o'tkaziladigan marosimlar.

Bizning o'zbek xalqi O'rta Osiyo mintaqasidagi boshqa qardosh xalqlar singari juda qadim zamonlardan buyon to'y qilib, elga osh tarqatishadi. To'ylar, odatda kichik bayramlarday o'tkazilgan. To'yning ham turlari ancha-muncha. Beshik to'yi, xatna sunnat to'yi, muchal to'yi, nikoh to'yi, Payg'ambar to'yi, hovli to'yi, yosh sanalari bilan bog'liq to'ylar va hokazolar. [4]. Biz ham hudud sharoiti va urf-odatlaridan kelib chiqqan holda yuqoridagi sanalgan shartli ma'naviy guruhlarining aksariyatiga to'xtalib o'tdik. Hudud etnografizmlari haqida gap ketganda, bir narsani unutmasligimiz lozimki, biz Samarqand etagida joylashgan, bevosita markazga yaqin hududimiz. Bundan bir necha asrlar ilgari bizning hudud savdo-iqtisodiy, ma'naviy va madaniy markazga yaqin bo'lganligi uchun ham bu yerda urf-odat, an'ana va qadriyatlar boshqa hududlarga qaraganda qadimiyroq va ko'proq

hisoblanadi. Ikki, uch millat vakillari istiqomat qiluvchi ayrim mahallalarda hattoki, etnografizmlar qo'llash sohasi turlichani tashkil etadi. Quyida biz ularning asosiylariga to'xtaldik va ularning ma'nosini izohlashga harakat qildik.

Rōbinān - (fors-toj. ro'y-yuz, bin-ko'rmoq+on qo'shimcha) yuz ochar marosimiga nisbatan ishlatiladi. Mazkur so'z ham shevalar lug'atidan joy olmagan. Bu so'zning adabiy tildagi muqobili qilib, kelin salom marosimini olishimiz mumkin. Yangi kelinning yuz ochishi uchun uning yaqinlari tomonidan sovg'a-salom beriladi. Shundan so'ng kelin yuzini ochib, yaqinlariga salom beradi. Misol, Man rōbinānni uygamas, restoranga qlishim kerak.

Libāspōshān – (fors-toj. libos-kiyim, po'shidan-kiymoq) - kuyovga kiyim kiygizish marosimi shunday atama bilan ataladi. Bu so'z ham etnik jihatdan faqat biz tomonida ishlatiladi. [6]. So'z izohli lug'atda ham, shevalar lug'atida ham berilmagan. Kelin tomonidan kuyovga chopon va shunga o'xshash liboslar kiygiziladi. Odatda, bu marosim faqat erkaklar tomonidan to'ydan biroz avval o'tkaziladi. Misol, libāspōshānga apangni qaynotasiniyam ayt, balam.

Kārdū – (fors-toj. kardan-qilmoq) kelinning uyiga kuyov tomonidan vakillar borib, to'y qanday o'tkazilishi, qachon va qayerda o'tkazilishi, bundan tashqari, to'y xarajatlarining miqdorini aniqlash uchun maslahatlashishadi. Bu marosim ham ikki tomonning hurmatga loyiq, kayvoni erkaklari tomonidan amalga oshiriladi. Meningcha, bu marosim boshqa joylarda sut puli, qalin puli deyiladi. Misol, kārdāga kegan erkaklari yarmini tanimadim, kimligini keyin aytti billim. Bu marosimga ishlatiladigan so'z Toyloq tumaning asosan, Sochak, Davlatobod mahallarida uchraydi. Uning Xitoyuz, Nayman kabi hududlarida bu qalin puli olish marosimi yoki sut puli marosimi deb yuritiladi.

Kelin talbon – talbon (talbidan chaqirmoq) o'zbek adabiy tilida chorlar ya'ni chaqiruv yoki bo'lmasa chaqiruv marosimi desa ham bo'ladi. [6]. Yangi kelin shu marosim o'tmaguncha ota uyiga kelmaydi. Ota uyi uni shu marosim orqali chaqirib, ziyofat qiladi shundan so'ng kelin keladi. Bizningcha, ushbu so'z fors.toj. chil so'zidan ham olingan bo'lishi mumkin. Sababi kelin qirq kundan keyin kelib chillasini chiqarib keyinchalik otasining uyiga keladi.

Kuyov talbon – bu so'z ham talbidan ya'ni chaqirmoq so'zidan olingan bo'lib, qiz taraf tomonidan kuyovni to'ydan so'ng kelinning ota-onasi tomonidan chaqirish marosimi uchun ham ishlatiladi. Bu ham kelin talbonga o'xshash.

Ko'rdi – to'yning yuz ochar marosimidan keyin kuyov va kelinning yaqin qarindoshlari yoki qo'ni-qo'shnilar tomonidan yangi kelinga sovg'a salomlar berish marosimi uchun ishlatiladigan so'z.

Savzito'g'rar / sabzito'g'rar – tojik millatiga mansub aholi tomonidan **sabzireza** ham deyiladi. To'ydan bir kun oldin yaqinlar yig'ilib, kechga ertangi beriladigan nahor oshning sabzini to'g'rashadi. Bu marosimda asosan, erkak aholi ishtirok etadi. Bu marosim to'yoldi marosimlaridan biri hisoblanadi. Sabzi to'g'rash bahona yaqin qarindoshlar gurungi bo'ladi, diydorlashishadi.

Nahor/nahor oshi – bu marosim erta tongda o'tkazilgani bois shu atama bilan nomlanadi [7]. Bir manbada bu marosim Samarqandda udum bo'lganiga 30 yildan oshdi deyilgan edi, biroq bu marosim ham ancha yillik marosim hisoblanadi. Bu ertalab qilinadi, 1-2 soatda o'tib ketadi. Bunda Qur'on tilovat qilinib, yoshlar baxtiga duolar o'qiladi.

To'palang oshi – to'ydan bir kun oldin yaqin qarindoshlar bilan o'tkazilgan tadbir marosimi. Bu marosimda sabzi to'g'raladi, ovqat qilinadi. To'palang deyilishiga sabab, to'y kunlari hamma shoshadi, ish ko'payadi, g'ala-g'ovur ko'p bo'ladi. Shunday holatlarni inobatga olib, bu marosim shunday nomlanadi.

To'yona – to'y o'tkazayotgan odamga yaqin kishilari tomonidan beriladigan tuhva hisoblanadi. Biroq, buni hozir hadyadan ko'ra ko'proq qarz ma'nosida tushunishadi. To'yonani olgan odam to'yona bergan odamga uni qaytarishi kerak bo'ladi.

Fotyapotya to'y – fotiha to'yi, bu marosim to'ydan oldin qilinadigan marosim hisoblanadi hamda qiz tomonidan qilinadi.

Dunyo tilshunosligida "til va madaniyat" tushunchasi bir necha asrlik ilmiy tadqiqotlar obyekti bo'lib kelmoqda. Har bir xalq madaniy o'ziga xosligini saqlab qolishga jiddiy e'tibor qaratayotgan bugungi globallashuv davrida mazkur mavzuga qiziqishning orta borayotgani har ikki tadqiq predmeti – tilning madaniyatda aks etishi va, aksincha, madaniyat belgilarining til tizimida

ifodalanishini isbotlovchi bahslarning ulkan hissasi bilan belgilanadi [5]. Etnografizmlarning o'ziga xos jihatlaridan yana biri xalqning xarakterini ham bevosita ifodalaydi. Xalqimizga xos andisha, uyatchanlik, birovni ko'nglini qoldirmaslik kabi hislatlar ham ayrim leksikamizdan o'rin olgan. Misol uchun quyidagi ayrim leksik birliklarni keltirib o'tamiz:

Yuz ko'rishish/yuz ko'rdi – kelin hamda kuyov chimildiqda bir-birini ilk marta oyna orqali ko'rishish marosimi. Bu marosimni yoshi katta ayollar o'tkazadi. Ular oynani ushlashadi va kelin bilan kuyov oynada bir-birini ko'rishadi. Bu ham qadimgi mentalitet bilan bog'liq marosim turi hisoblanadi.

Deylik, bir xalqda etnik xususiyat (urf-odat, an'ana, falsafiy, diniy qarashlar) unutilib, bunga mos ravishda ularni ifodalovchi til birliklari ham faol lisoniy xazinadan chiqib, o'tmish voqeligiga aylana boradi. Natijada millat, xalq, elatning o'zligiga putur yeta boshlaydi. Millat, xalq, elat o'z ma'naviyatidan mahrum bo'lib boradi. Bu, muqarrar ravishda, faol leksikada ham o'z aksini topadi. Til leksikasida etnografik mikrosistema tanazzulga uchray boshlaydi. Bu etnik omillarning tilga ta'siridir. Pirovardida etnografik leksikaga ega bo'lmagan millat farzandlari ongidagi etnolisoniy bo'shliq g'ayrietnolisoniy unsurlar bilan to'lib boradi. Til va etnik xususiyat ta'sirini ajratish faqat tadqiqiy maqsadda bo'lib, bu ajratish nisbiy tabiatga ega, aslida ular yaxlit sodir bo'ladigan uzluksiz va uzviy jarayon.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Amonturdiyev N. Surxondaryo etnografizmlarining leksikografik xususiyatlari. Avtoreferat. – Termiz, 2021.
2. Kurbanazarova N. Surxondaryo to'y marosimi etnografizmlari. Monografiya. – Termiz, 2022.
3. Omonturdiyev A. Chorvachilikka oid so'z va atamalarining qisqacha tematik evfemik lug'ati. – Toshkent, 2015.
4. Mahmud Sattor. O'zbek udumlari. – Toshkent: Cho'lpon, 2007. – 192 b.
5. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент, Фан, 1971. – 410 б.
6. Хонхужаева А. Тожик тилининг тўй ва мотам маросимларига оид этнографик лексикаси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори PhD дисс. автореферати. – Самарқанд, 2019. – 50 б.
7. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-том. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2003.

UO'K 81'373.49

EVFEMIZM, YOHUD YUMSHOQ MUOMALA FRANSUZ AYOLLARI TALQINIDA

N.Sh.Jo'rayeva, magistrant, Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Mazkur maqola evfemizm tushunchasi, mazkur tushunchaning tilshunoslikdagi o'rni, gender lingvistikasi, shuningdek fransuz ayollarining evfemik birliklardan foydalanishdagi o'ziga xos xususiyatlarni yoritib beradi.

Kalit so'zlar: evfemizm, gender lingvistikasi, disfemizm, evfemik guruh.

Аннотация. В данной статье освещаются понятия эвфемизма, его роль в лингвистике, гендерная лингвистика и особенности использования эвфемизма французскими женщинами.

Ключевые слова: эвфемизм, гендерная лингвистика, дисфемизм, эвфемическая группа.

Abstract. This article is devoted to the notion of euphemism, its role in linguistics, gender linguistics, and the particularities of the use of euphemism by French women.

Key words: euphemism, gender linguistics, dysphemism, group of euphemisms.

Asrlar davomida lingvistika dunyoni qabul qilish va uning aks etilish xususiyatlarini o'rganib kelmoqda. Bunda olimlarning asosiy diqqat markazi jamiyatning turli rivojlanish davrlariga qaratiladi. Muloqot jarayonida inson jamiyat tomonidan "yovuz" yoki "yomon" deb qabul qilingan voqea va hodisalarni yumshatib aks ettirishga intilgan. Bular ishsizlik, ocharchilik, kasalliklar, zo'ravonlik, urushlar kabi insonga azob beruvchi holatlarda o'z ifodasini topgan. Jamiyatning ijtimoiy davrlarida inson muloqot jarayonidagi murakkab vaziyatlarni chetlab o'tishga va bu holatlarni evfemizmlar bilan yumshatib, almashtirishga urinib kelgan. Bu esa nutqni ishonarli va chiroyli ohangda chiqishiga xalaqit bermagan. Tilshunoslik adabiyotlarida evfemizm tushunchasiga oid ko'plab fikrlar mavjud. E.Tyurina evfemizmgga quyidagicha ta'rif beradi: "Evfemizm bu - aytilishi noqulay bo'lgan til birliklarining, ba'zi hollarda esa qaysidir jihatdan ta'qiqlangan, odobsiz deb

topilgan qo'pol, dag'al, yoqimsiz so'z va iboralarining boshqa so'z va ifodalar bilan pardali, yumshoq aks ettirilishidir » [1:28]. Olima I.Zabodkina shunday yozadi: “Evfemizm o'zida ko'plab ijobiy xislatlarni jamlaydi bular: xushmuomalalik, nazokat, muloyimlik, odob va h.k.” [2:52]. S.Brunet shuni qayd etadiki evfemizm birliklarining kuchayishi, yoki o'ta xushmuomalalik, demokratik normaga zid bo'lib, ijtimoiy tengsizlikni keltirib chiqaradi [3: 235]. Bugungi kunda tilshunoslar orasida evfemizmga oid yakdil fikr mavjud emas. Evfemizmga izoh berishda uning qo'pol, dag'al, yoqimsiz, aytish noqulay bo'lgan so'z o'rnida ishlatiladigan, pardali, so'z yoki ibora ekanligi aytiladi. Olima N.S. Arapova evfemizmni “Qo'pol, yoqimsiz haqiqatni yumshoq yoki obrazli ifodalamoq”, - deb aytadi [4: 231]. I.R. Galperin esa evfemizm haqida “ Evfemizm bu- so'z yoki gap bo'lib, yoqimsiz so'zni almashtirish, uni muqobil holatda ifodalash uchun ishlatiladi”, -deb yozadi [5: 29].

Fransuz ayollari nutqini mavzular bo'yicha tadqiq qilish jarayonida fransuz ayollarining o'z suhbatdoshi bilan hamkorlikni kuchaytirishini va muhokama jarayonida xushmuomalalik mezoniga amal qilgan holda evfemizmlardan foydalanishini kuzatish mumkin. Bu mavzular qatoriga tashqi qiyofa, ortiqcha vazn, teridagi muammolar, yosh, onalik bilan bog'liq bir qancha savollarni kiritish mumkin. Evfemik guruhlarini tahlil qilinganda, eng katta guruh turli xildagi jismoniy nuqsonlarni berkitadigan, niqoblab ko'rsatadigan evfemik guruhlariga to'g'ri kelar ekan. Bu holat fransuz ayollarining o'z tashqi qiyofasiga, qaddi- qomatiga, yaxshi ko'rinishni istashiga oid e'tiborining yuqori darajada ekanligi bilan izohlanadi. Hamma davrlarda ham ko'pchilik ayollarda ularning tashqi ko'rinishini muhokama qilish dolzarb masala bo'lib kelgan. Ortiqcha vazn muammosi fransuz ayollari nutqida juda muhim muammo hisoblanadi. Fransuzlarning ayollar uchun mo'ljallangan jurnallarida ayollarga nisbatan “semiz” so'zini qo'llashda bu so'zning turli so'z qurilmalari yoki iboralar bilan o'zgartirilgan holatda qo'llanganligini ko'rish mumkin. “Semizlik, semiz bo'lmoq” iborasini tog'ridan- to'g'ri aytish o'rniga ular bu so'zni har xil o'rindosh so'zlar orqali ifodalashadi : prendre un kilo «vazn orttirish» = engraisser «to'lishmoq», avoir quelques centimètres en trop «ortiqcha santimetrta ega bo'lmoq» = être grosse «semiz bo'lmoq», les volumes se sont déplacés «hajmning o'zgarishi» = devenir grosse «yo'g'onlashmoq»:

- Depuis je prends un kilo tous les quinze jours (Elle, 11 juin 2007, p. 208).

- J'ai quelques centimètres en trop dont mon régime ne vient pas à bout (Marie Claire, mai 2007, p. 277).

- Les volumes se sont déplacés et les contours ne sont plus aussi nets (Marie Claire, mai 2007, p. 278).

Bu semantik guruh faol tarzda fransuz reklamalarida xaridorlarni mahsulot olish uchun jalb etish maqsadida ishlatiladi. To'lachadan kelgan ayollarni ranjitmaslik uchun muloyim evfemik ifodalarning ishlatilishini ko'rish mumkin : un corps n'est pas adapté aux vêtements «kiyimlar gavdaga mos kelmaydi » = elle est grosse «u baqaloq» yoki n'importe quelle silhouette «siluetning ahamiyatsizligi» = les grosses femmes «semiz ayollar»:

- Cessons de faire croire à la plupart des femmes que leur corps n'est pas adapté aux vêtements (Elle, 12 mars 2007, p. 10).

- Ce pantalon large convient à n'importe quelle silhouette et permet aussi bien le style marin que bohème (Marie Claire, mai 2007, p. 226).

Tahlil davomida teri nuqsonlarini ifodalash uchun qo'llaniladigan evfemik birliklarni ham uchratish mumkin. Masalan, ayol terisining so'lishini bildirish uchun bu holatni apelsin yoki mandarin po'stlog'iga qiyoslash orqali ifodalanishini kuzatamiz: une peau d'orange, une peau de mandarine «mandarin yoki apelsin terisi» = une peau qui a de la cellulite «sellyulit teri»:

- J'ai quelques centimètres en trop et une peau d'orange (Marie Claire, mai 2007, p. 277).

- A la moindre émotion ma peau ressemble à celle d'une mandarine (Marie Claire, mai 2007, p. 274).

Yana bir evfemik guruh onalik bilan bog'liq turli-xil savollarni yumshatib ifodalash maqsadida ishlatiladi. Bu guruh o'z ichiga «homiladorlik » va «tug'ruq jarayoni » ni qamrab oladi. Evfemizmning yaratilish va ishlatilish asosini umume'tirof etilgan axloqqa oid qoidalar, jumladan uyatchanlik kategoriyasi tashkil etadi. «Tug'mas xotin » ni ifodalash uchun quyidagi iboralar

qo'llaniladi: ça n'a pas l'air de marcher «nimanidir muvofiq kelmasligi», rien ne marche dans le ventre «qorinda hech nima o'zgarmayapti»= elle ne peut avoir un bébé «u bola ko'ra olmaydi»:

- Je lui ai dit que le bébé ça n'avait pas l'air de marcher et que j'avais besoin de médicaments pour stimuler mon ovulation (Elle, 11 juin 2007, p. 140).

- Je lui ai expliqué que je voulais un bébé mais rien ne marchait dans mon ventre (Elle, 11 juin 2007, p. 141).

Homiladorlikni ifodalash uchun quyidagi konstruksiyalardan foydalaniladi : mon ventre a vécu une vraie petite révolution «mening qornim haqiqiy inqilobni kechirmoqda» = elle est enceinte «u og'iroyoq»:

- Les jours qui ont suivi, mon ventre a vécu une vraie petite révolution (Elle, 11 juin 2007, p. 141).

Agar ayol tug'ruqdan keyin juda to'lishgan va oldingi holatiga qayta olmasa, evfemistik ifodalar quyidagi ko'rinishda ishlatilishi mumkin: retrouver sa silhouette «oldingi holatni qaytarishga harakat qilmoq» = ne pas pouvoir maigrir «oza olmaslik, ozish imkonsiz bo'lmoq»:

- Après mon accouchement je n'arrivais pas à retrouver ma silhouette (Marie Claire, mai 2007, p. 313).

Homiladorlik davrida ayol o'zining tana vazniga e'tibor bermaydi. Ayol uchun eng ahamiyatlisi bu uning bo'lajak bolasining sog'ligi hisoblanadi. Shunga qaramay, ayollar uchun tashqi ko'rinishni ifodalash uchun yumshatish iboralarini qo'llash o'ziga xos ahamiyatlidir. Masalan “semirmoq” so'zini o'zgartirish uchun ular ishlatilishi mumkin bo'lgan barcha sinonimlarni qo'llashadi(o'ylab topishadi), masalan «vazn to'plamoq», (prendre un kilo = engraisser):

- Voici le meilleur moment pour prendre un kilo sans regretter (Elle, 12 mars 2007, p. 208).

Keyingi dolzarb muammo bu ayollarning yosh muammosidir. Ular yoshlarini har qanday yo'llar, jumladan kosmetik vositalar, yohud jismoniy mashqlar yordamida berkitishga harakat qilishadi. “Qarimoq” fe'lining o'rniga ular “40 yosh chegarasidan o'tmoq” konstruksiyasidan foydalanishdi. (passer les 40 ans = devenir vieille = être âgée):

- Si vous avez passé les 40 ans et si vos cheveux sont fins... (Elle, 12 mars 2007, p. 191).

Birgina salbiy bo'yoqdorlikka ega “qarilik alomatlari” degan tushunchani ayollar nutqida uning yumshatilgan shakli, “yoshga oid ilk alomatlar” ko'rinishida ifodalanishini kuzatish mumkin. Masalan, nafaqa yoshida bo'lgan, lekin yaxshi ko'rinishga ega bo'lgan ayollarga ta'rif berish uchun quyidagi evfemik iboralar ishlatiladi: troisième âge «uchinchi davr» = vieille «qari»:

- Miami, comme toutes les villes ensoleillées de bord de mer, mène ma vie dure aux coquettes du troisième âge (Marie Claire, mai 2007, p. 18).

Yuqoridagi misollarda ayollar nutqida ularning yosh jarayoni bilan bog'liq so'zlarda ular tomonidan o'ziga xos evfemik ifodalarning jozibador, yumshatilgan holsa tus berilishini ko'rish mumkin. Shunday qilib evfemizmi ayollar nutqida o'rganish ahamiyatli bo'lib, ayniqsa ayol zoti nutqni yumshatishga va o'zining hamkorlikdagi faoliyatida evfemistik birliklarni ishlatishga harakat qilar ekan.

Ayollarning tabiat in'om etgan nazokati til rivojiga ta'sir qilib, aynan ular nutqida evfemik ifodalar o'zining jozibador ko'rinishini olar ekan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Тюрина Е. Е. Семантический статус эвфемизмов и их место в системе номинативных средств языка. Н. Новгород, 1998. 127 с.
2. Заботкина В.И. Новая лексика в современном английском языке. - М.: Высшая школа, 1999.- 137 с.
3. Brunet S. Les mots de la fin du siècle. Paris: Edition Bêlin, 1996. 254 p.
4. Арапова Н.С., Эвфемизмы//Лингвистический энциклопедический словарь–М Просвещение, 1990.-248 с.
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. - М.: КомКнига, 2005. - 144 с.

UO'K 81. 373

XIVA TOPONIMINING KELIB CHIQISHI

N.Jumanazarova, talaba, Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Ushbu maqola toponimlar, ularning kelib chiqishi va ularning tarixini tahlil qiladi. Undan tashqari maqolada Xiva shahrining kelib chiqishi u haqida aytilgan afsonalar haqida

ma'lumot berilgan. Yurtimiz hududidagi toponimlar va ularning tarixiy qiymati, ajdodlar tilida yaratilgan tarixiy toponimlarning o'ziga xos ma'lum shaklda ifodalanib, muayyan ma'noni anglatishi, geografik hududning tabiiy xususiyatlari, o'lkamiz toponimlarida tub aholining tili va ma'naviyati ma'lum darajada o'z aksini topganligi, shu boisdan har bir toponimning etimonimi, ya'ni ma'nosini aniqlash, ko'p jihatdan uning asliy shakli va birikmalarini to'g'ri belgilab olishgabog'liqligini ifodalaydi. Bundan tashqari har bir joy nomlariga alohida to'xtalib o'tiladi.

Kalit so'zlar: toponim, gidronimika, oronimika, "Xeva", "Xiva", "Xiyvo", "Xeva", Xiyuman, Ram, Ramul, Ipak yo'li.

Аннотация. В данной статье анализируются топонимы, их происхождение и история. Кроме того, в статье приведены сведения о происхождении города Хивы и легендах о нем. Топонимы на территории нашей страны и их историческое значение, исторические топонимы, созданные на языке предков, выражаются в определенной форме и имеют определенное значение, природные особенности географического района, язык и духовность коренного населения отражены в топонимов нашей страны в известной степени. То, что он нашел обратное, означает, что определение этимологии, т. е. значения, каждого топонима зависит в значительной степени от правильного определения его исходной формы и сочетаний. Кроме того, названия каждого места будут обсуждаться отдельно.

Ключевые слова: топоним, гидроним, ороним, «Хевак», «Хива», «Хива», «Хева», Хюман, Рам, Рамул, Шелковый путь.

Abstract. This article analyzes toponyms, their origin and their history. In addition, the article provides information about the origin of the city of Khiva and the legends about it. Toponyms in the territory of our country and their historical value, historical toponyms created in the language of ancestors are expressed in a specific form and have a certain meaning, natural features of the geographical area, the language and spirituality of the indigenous population are reflected in the toponyms of our country to a certain extent. The fact that he found his reflection, therefore, determining the etymology of each toponym, that is, the meaning, depends to a large extent on the correct identification of its original form and combinations.

Key words: toponym, hydronomics, oronymics, "Xeva", "Xiva", "Xiyvo", "Xeva", Xiyuman, Ram, Ramul, Ipak yo'li.

Kirish. Toponimika (yun. topos — joy va onyma — ism, nom) — onomastika joy nomlari (geografik atoqli nomlar)ni, ularning paydo bo'lishi yoki yaratilish qonuniyatlarini, rivojlanish va o'zgarishini, tarixiy etimologik manbalari va grammatik xususiyatlarini, ularning tuzilishini, tarqalish hududlari hamda atalish sabablarini o'rganuvchi bo'limi. Muayyan bir hududdagi joy nomlari majmui — toponimiya, alohida olingan joy nomi esa toponim deb ataladi. Toponimlar ham, til leksikasining bir qismi sifatida boshqa hamma so'zlar singari til qonuniyatlariga bo'ysunadi, lekin o'zining paydo bo'lishi va ba'zi ichki xususiyatlari jihatidan jamiyatning kundalik moddiy va ma'naviy holati, iqtisodiy turmushi, orzu va intilishlariga aloqador bo'lib, ma'lum darajada boshqa guruh so'zlardan farq qiladi. Shu bilan birga, toponimlarda milliy tilimizga xos bo'lgan qadimiy fonetik, leksik va morfologik elementlar ko'proq saklangan bo'ladi. Joyning tabiiy geografik sharoiti (relyef), aholining etnik tarkibi, kishilarning kasbi va mashg'uloti, qazilma. boyliklar, tarixiy shaxslar va voqealar toponimlar vujudga kelishining asosiy manbalari hisoblanadi.

Toponimika, geografiya, tarix, bilan chambarchas aloqada rivojlanadi. Toponimiya til tarixi (tarixiy leksikologiya, dialektologiya, etimologiya va boshqalar)ni tadqiq etishda muhim manba hisoblanadi, chunki ba'zi toponimlar (ayniqsa, gidronimlar) arxaizm va dialektizmlarni o'zgartirmasdan barqaror saqlab qoladi, ko'pincha muayyan hududda yashagan xalqlarning substrat tillariga borib taqaladi. Toponimika xalqlarning tarixiy o'tmishi xususiyatlarini jonlantirishga, ularning joylashish chegaralarini belgilashga, tillarning o'tmishdagi tarqalish hududlarini, madaniy va iqtisodiy markazlar, savdo yo'llari va geografiyasini tavsiflashga yordam beradi. Toponimlarning amaliy transkripsiyasi, ularning dastlabki asosga ko'ra hamda bir xil yozilishi, boshqa tillarda berilishi toponimikaning amaliy jihati hisoblanadi.

Toponimlar yirik yoki mayda obyektlarning nomlari ekanligiga qarab makrotoponimlar va mikrotoponimlarga ajratiladi: makrotoponimlar — keng hududlar, katta obyektlar (materiklar, okeanlar, tog'lar, cho'llar, daryolar, shaharlar, qishloqlar va shu kabi)ning atokli otlari; mikrotoponimlar — kichik obyektlar (jarliklar, tepaliklar, quduqlar, ko'chalar, qo'rg'onlar va shu kabi) ning atokli otlari. Lekin toponimlarni bunday tasnif qilish shartli, chunki ko'pincha makrotoponim bilan mikrotoponimni farqlash qiyin.

Turli xil geografik obyektlarni atovchi nomlarning kategoriyalariga muvofiq ravishda toponimlarning quyidagi bo'limlari ajratiladi: gidronimika — suv havzalari: daryo, kanal, soy, ariq, buloq, ko'l kabilarning nomlarini o'rganuvchi soha; oykonimika — aholi yashash maskanlari va ularning qismlari: qishloq, mahalla, guzar, ko'cha, ovul, qo'rg'on nomlarini o'rganuvchi soha; oronimika — yer yuzasining relyef shakllari: tof, cho'qqi, qoya, qir, tepa, qiya nomlarini tekshiradigan soha; urbanonimika — shahar ichidagi har qanday obyektlar nomlarini o'rganuvchi soha; kosmonimika — Yerdan tashqaridagi obyektlar (osmon jismlari) nomlarini o'rganuvchi soha.

So'nggi 40—45-yil ichida toponimikaning nazariy va amaliy asoslari ishlab chiqildi, toponimika sohasida bir qancha tadqiqotlar maydonga keldi. Bunda rus olimlaridan V. A. Nikonov, A. V. Superanskaya, A. P. Dulzon, E. M. Murzayev, V. N. Toporov, O. N. Trubachev, o'zbek nomshunoslaridan H. Hasanov, E. Begmatov, T. Nafasov, S. Qorayev, Do'simov va boshqalarning xizmatlari katta bo'ldi. O'zbekiston toponimiyasi 20-asrning 60-yillaridan ilmiy asosda o'rganila boshlandi: Qashqadaryo, Xorazm, Toshkent, Surxondaryo, Samarqand, Margilon, Qo'qon, Buxoro, Boysun, Mirzacho'l, Shahrisabz, Nurota hududlaridagi joy nomlari tadqiq etildi, toponomiga oid bir necha lug'atlar, risola va monografiyalar nashr etildi. Shulardan biri Xorazm hududida joylashgan Xiva shahridir.

XIVA – Xorazm viloyatidagi tarixiy shahar nomlaridan hisoblanadi. U o'sha davrlarda Buyuk ipak yo'lida joylashgan bo'lib, rivoyatlarga qaraganda, Xivaning ko'hna qismi o'rnida (hozirgi Ichan qal'a o'rnida) sahro bo'lgan. Maridan Gurgan tomon (hozirgi Ko'hna Urganch) o'tadigan (hozirgi "Ipak yo'li"ning shimoliy shoxobchasi) hududda karvonlar yurgan. Bu yerdan o'tadigan yo'l bo'yida toza suv saqlanadigan Xivaq nomli quduq bo'lgan. Bo'lg'usi shaharning nomi ham ana shundan kelib chiqqan. Bu Xivaning buniyodga kelishi haqidagi rivoyatlardan biri.

Prof. Z.Do'simovning fikrlariga ko'ra, nomning etimologiyasini Xorazmiy tilidan izlamoq kerak, chunki nomning qadimiyligi buni taqozo qiladi. Xorazmiy tili bilan qarindosh deb hisoblangan osetin tilida ko'pgina xorazmiy so'zlar saqlangan. Bu toponimiyada ham o'z aksini topadi. Nuxos, Pirnaxos, Darxos toponimlari Osetiyada ham uchraydi. Shunday ekan, Xiva toponimini hozirgi Osetiya toponimiyasidagi Xiauv – "qishloq" so'zi bilan bog'lash mumkin. Demak, Xivak yoki Xiva "kichik qishloq" ma'nosini anglatadi. Xiva shahri 1990-yil 12-dekabrda YUNESKOning umumjahon madaniy merosi ro'yxatiga kiritildi va "Xiva – sharq gavhari" deb e'tirof etildi. Ma'lumki, so'nggi ming yillar davomida Xivaga tashrif buyurgan yoki uni sirdan tadqiq etgan arab, fors, xitoy, uyg'ur, rus, venger, nemis olim va sayyohlari: Ibn Xavkal, Yokut, Ibn Batuta, M. Qoshg'ariy, V.H. Vamberi shahar haqda fikr- mulohazalarini yozib qoldirganlar. Manbalarda shaharning nomi "Qal'ai Ram-Ramul", "Qal'ai Sardoba" yoxud "Xevaqa qal'asi" ertaknamo shahar deb yuritiladi.

Masalan, Rim shahrining nomi ham Ram-Ramul afsonasi bilan bog'liq. Amudaryoning hozirgi nomi ko'hna Amul (Chorjo'y) shahridan olinganligi ma'lum. Amul va Ramullarning og'a-ini bo'lganligi haqidagi afsonaga quloq tutsak. Xiva va Rim shaharlarining avvalgi ismlari Ram va Ramul ekanligiga ajablanmasak ham bo'laveradi. Negaki, shaharlar bir-biridan qanchalik uzoq masofada joylashgan bo'lmasin, ularning paydo bo'lishi bir davrga to'g'ri kelishi mumkin.

Afsona va tarixning bunchalik yaqinligi xalqlar o'rtasida savdo va madaniy aloqalar naqadar qadimiy ekanligidan darak beradi. Yer kurrasining turli burchaklarida "Xebe", "Xevak", Xiva, Xitoyda "Xibo" degan orol, shimoliy Osetiyadagi "Xiavu" arig'i, Eronda Xivakobod qishlog'i borligi ma'lum. Xiva toponimining etimologiyasi to'g'risida turli manbalarda turlicha fikrlar bayon qilinadi. Ba'zi olimlar Xiva qal'asining nomi "Xevaqa" qudug'i nomi bilan bog'liq, "Xey-vax" esa mamnuniyat, qoniqish, xitob belgisi degan fikrni bildiradilar. Yana birovlar uni "Xevak" xoli, quruq, bo'sh yoki g'ovak joy degan ma'noni bildiradi, deb taxmin qiladilar.

Sharqshunos I.Beryozin Xeva toponimini “Hayva” va “Xavi” so'zlari bilan bog'laydi va quruq, bo'shliq qo'rg'on deb izohlaydi. Yer yuzining 25 nuqtasida “Xi” yoki “Xe” o'zagi bilan boshlanuvchi joy, daryo, orol, shaharcha, tog' va suv manbalarining nomlari qayd etilgan. “Xiv”, Xiva, Xiua, Xiva, Xila Xibingork kabi o'nlab nomlar Tinch okean havzalaridan to AQShgacha bo'lgan xududlarga tarqalgani bunga misoldir. Ushbu geografik va tarixiy nomlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, “Xi”, “Xe”, “Xa” so'z yasallish asosi o'zakdan 12 tasining ma'nosi suv, 6 holatda tog' -tosh, tepalik 4 tasi qal'a, qo'rg'on, qishloq yoki joy ma'nosini bildiradi. Atigi bir holatda baliq va yana birida muqaddas juftlik, mutanosiblik ma'nolarini anglatadi.

Yuqoridagi fikr va mulohazalardan kelib chiqadigan ilmiy xulosa shuki, - Xiyvo dunyoning eng qadimgi qo'rg'on-qal'alaridan biri bo'lib, u “Qal'ai Ramul”, “Xeva”, “Xiva”, “Xiyvo” shaklida atalib kelingan va ajdodlarimizning 2-3 ming yillik tarixidan guvohlik beruvchi tabarruk shaharlardan biridir. Markaziy Osiyodagi eng go'zal va baland yodgorliklardan biri – bu Islom Xo'ja minorasi, Pahlavon Mahmudmaqbarasi, Tosh hovli majmuasi, Xivoq qudug'i qal'aning naqadar mo'jizakor shahar ekanligiga shubha qoldirmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. A.Abdurasulov. Xiva, 1997
2. "Joy ismlari" T.. 1977, 141-bet
3. K. Nurjonov. "Xorazm maqol, matal, naql va iboralarning tarixiy ildizlari"
4. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi (https://uz.m.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBzbekiston_milliy_ensiklopediyasi) (2000-2005)
5. Z.Do'simov, X.Egamov. Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati. –Toshkent, 1977. 141-bet.

UDC: 81'33

POINTS OF INTERSECTION AND DIFFERENCES IN THE FIELDS OF LEXICAL SYNONYMY AND GRADUONOMY

D.Husanova, tayanch doktorant, Termiz Davlar Universiteti, Termiz

Annotatsiya. Tilshunoslikda leksikologiya sohasi tilning asosi hisoblangan so'zlar bilan bog'liqligi uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Leksikologiyada so'zlarning ma'no munosabatini o'rganish va ushbu munosabatlari jihatidan ularni bir guruhlariga ajratish nuqtning ravon, to'g'ri va albatta ifoda mazmuniga mos bo'lib chiqishiga yordam beradi. Sinonim so'zlar va ma'no jihatdan yaqin, ammo ma'lum bir ma'no yoki miqdoring o'sib yoki kamayib borishi bilan farqlanuvchi leksemalarni o'rganish har qanday tilning boyib borishi, rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan, ushbu maqolamizning leksikologiyaning aynan shu sohalariga bag'ishlanganligi uning dolzarbligini ifodalaydi.

Kalit so'zlar: Tilshunoslik, graduonomiya, sinonimiya, ma'no, leksema, so'z.

Аннотация. В лингвистике область лексикологии важна из-за ее связи со словами, которые считаются основой языка. В лексикологии изучение смысловых отношений слов и деление их на группы по этим отношениям помогает речи быть беглой, правильной и конечно соответствующей содержанию выражения. Изучение синонимов и лексем, близких по значению, но различающихся по увеличению или уменьшению определенного значения или количества, имеет очень важное значение в обогащении и развитии любого языка. В этом отношении тот факт, что данная статья посвящена этим областям лексикологии, показывает ее актуальность.

Ключевые слова: Языкознание, градуномика, синонимия, значение, лексема, слово.

Abstract. In linguistics, lexicology is one of the most significant fields, as it is related to words that are considered as the basis of a language. Dealing with semantic relationship of words and sorting them in semantic groups, according to it, is really helpful in making speeches fluent, correct and suitable for the content of expressions. In enriching and improving a language it is important to study synonymies and lexemes, which are similar in meaning but have differences in some points and in some degrees. From this perspective, the fact that this article is dedicated to these areas of lexicology shows its relevance.

Key words: Linguistics, gradunomy, synonymy, meaning, lexeme, word.

Kirish. Tilshunoslik sohasini o'z ichida ko'plab turli xil birliklarni qamrab olgan bir tizim deb aytish mumkin. Ushbu tizimda fonemalar, morfemalar, frazemalar, leksemalar kabi birliklar va ular orasidagi munosabatlar mavjud bo'ladi. Tilshunoslikning leksikologiya bo'limiga qaraydigan bo'lsak, bu tarmoqning asosiy birligi bu leksemalar, ya'ni so'zlar va ular orasidagi munosabatlar hisoblanadi. Tillarda so'zlarni bir birdan farqlash yoki o'xshash jihatlarini topish uchun ularning ma'no-mazmuni va o'zaro lu'aviy-ma'no munosabatlariga tayaniladi. Ushbu leksik-semantik munosabatlar jihatdan so'zlarni turli xil qatorlarga ajratish mumkin.

Ushbu tadqiqotda biz so'zlarning ma'no munosabatlaridan sinonimiya va graduonomiya hodisalarini ko'rib chiqqan holda, ularning kesishgan nuqtalari va farqli jihatlarini o'rganib chiqishni maqsad qildik.

Sinonimiya bu tilshunoslikda juda keng sohalardan biri bo'lib, ma'no jihatdan o'xshash til birliklari jamlanmasi hisoblanadi. Tilshunoslikda leksik sinonimiya, frazeologik birliklar sinonimiyasi va gaplar sinonimiyalar mavjud.

Leksemalar sinonimiyasida til birligi hisoblangan so'zlar orasidagi ma'no o'xshashlik asosida sinonim so'zlar qatori tuziladi. Ammo lekik sinonimlar qatorida bitta dominant so'z mavjud bo'ladi va qolgan so'zlar ushbu dominant so'zga denotativ ma'no jihatdan o'xshash bo'ladi. Sinonimik qatordagi dominant so'zga quyidagicha ta'rifni ko'rish mumkin: "Ma'nodoshlik qatoridagi leksemalarning bittasi dominantda (bosh) leksema bo'lib, boshqalari shu leksema atrofida birlashadi va dominant leksemalarning semalari neytral, betaraf bo'ladi." [6] Masalan: katta–ulkan-bahaybat sinonimlarida katta leksemasi neytrallik ma'nosida o'rtacha kattalikni ham, juda katta bo'lgan jismlarni ham ta'riflay olish xususiyatiga ega.

Graduonomiya hodisasi yaqin yillargacha sinonimiya tarkibida o'rganilib kelinilgan bo'lib, faqat sinonimlar qatoridagina mavjud holat deb hisoblanilgan. Leksemalar ma'lum bir miqdorining yoki salbiy va ijobiy jihatlarining ortib yoki kamayib boorish holati graduonomiya deb ataladi. Quyida ushbu sinonimiya va graduonomiya munosabatlarini ma'lum jihatdan o'rganib, ularning bir biri bilan bog'liq va farqli jihatlarini ko'rib chiqamiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sinonimiya paradigmasi tilshunoslikda juda qadimdan mavjud bo'lgan bo'lib, Qadimgi Yunonustonda notiqlik san'atining asosiy omili sifatida sinonimlardan to'g'ri foydalanishni bilish talab etilgan.

O'zbek tilshunosligida ham sinonimlar juda muhim ahamiyat kasb etadi va hozirgi kunda ko'plab sinonim lug'atlar yaratilgan. Ushbu lug'atlar ichida A.Hojiyevning "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" [3] ni va 2023-yil qayta nashirdan chiqqan "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" [7] ni misol qilib olish mumkin.

Undan tashqari sinonimiya masalasida R.Jumaniyozov ham ilmiy ishlar olib borganlar. Olim sinonimlarga ta'rif berar ekan, shunday deydi: "Sinonimlarni belgilashda dastlab leksemalarning ma'no jihatdan birxilligiga, so'ngra ma'nolarning umumiyligiga va keyinchalik esa ma'nolatning o'xshashlikka asoslanganligi kuzatiladi" [4].

Graduonomiya paradigmasi ham ancha yillardan beri o'rganilib kelinayotgan soha hisoblanadi. Leksemalar orasidagi ushbu munosabat masalasi ustida anchayin tadqiqotchilar va professorlar ilmiy ishlar olib borishgan. Shulardan professor J.Sh.Jumabayeva, Sh.Orifjonova va A.A.Eshmuminovlar o'z tadqiqot ishlarini graduonomiya sohasi bilan bog'lashgan. Professor O.Bozorov o'zing "O'zbek tilida darajalanish" nomli dissertatsiyasida tildagi so'zlar darajalanishi haqida juda ko'plab qimmatbaho fikrlar va faktlar keltirib o'tgan.

O'zbek tilshunosligida so'zlarning darajalanishiga oid "O'zbek tilining so'zlar darajalanish o'quv lug'ati" [8] mavjud bo'lib, ushbu qo'llanma o'z ichida tilimizdagi so'zlarni ma'lum bir tomonlardan darajalanishini ochib berilgan qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotning metodologiyasi bir nechta emperik-nazariy metodlardan tashkil topgan. Bular tahlil metodi, sintez metodi va qisman deduksiya metodlaridir. Sinonimiya va graduonomiya sohalarni tashkil qiluvchi leksemalarni ma'noviy munosabat jihatidan tarkibiy qisimlarga ajratib, ushbu elementlar qisman bo'lsada o'rganilganligi sababli bu ishda analiz metodidan foydalanilgan.

Sinonim va graduonimlar qatoridagi qismlar hisoblangan so'zlarni bir butun ma'nosi, bir butunligini o'rganishda sintez metodidan foydalanilgan.

Umumiy tilshunoslikdagi graduonimiya va sinonimiya sohalaridan ma'lumotlar keltirib, ularni ingliz va o'zbek tillarida ko'rib chiqishda bizga umumiydan xususiyga bo'lgan mantiqiy xulosalarga tayanish metodi hisoblangan deduksiya metodi yordam beradi.

Tahlil va natijalar. Yuqorida aytib o'tilganidek, sinonimiya so'zlarning ma'nodoshlik xususiyatiga ko'ra bir biri bilan bog'liqligi o'rganilsa, graduonimiya esa leksemalardagi sememalarning darajalanish xususiyatiga ko'ra hosil qilgan qatoriga nisbatan aytiladi. Professor O.Bozorov bu ikkala paradigmalarning farqli jihatlarini shunday ochib bergan: Graduonimiya va sinonimiya o'zining asos belgilariga ko'ra keskin farq qiladi. Zero sinonimiya ikki va undan ortiq leksema va frazema sememalarining aynanligiga asoslansa, graduonimiya sememalar asosiy semalardagi gradatsiyali farqlanuvchiga tayanadi. Bundan sinonimlardagi asosiy ma'nolarning tengligi, graduonimiya esa, teng emasligi ma'lum bo'ladi [1]. Ammo graduonimiya sohasi avval boshidan sinonimiya tarkibida o'rganilib kelingan, chunki sinonimlar qatorida leksemalar ba'zi hollarda ma'lum bir xususiyatning oshib yoki kamayib borishiga ko'ra darajalanib boradi. Misol uchun, ingliz tilida chiroyli ifodalaydigan so'zlarning sinonimik qatorini tuzadigan bo'lsak, *average-looking (o'rtacha ko'rinishda)-good-looking (ko'rinishi yaxshi)-beautiful (chiroyli)-awesome (juda chiroyli)-georgous (o'ta chiroyli)*. Bu qatordagi leksemalar sememalarning tengligi, o'xshashligi jihatidan sinonimlar hisoblanadi. Ammo shu bilan birga bu sememalar ma'lum bir semaning gradatsiyali farqlanuviga ko'ra farqlangan, ya'ni chiroyning ortib borishiga ko'ra daraja hosil qilgan va bu qatorda biz sinonimlar orasidagi gradatsiya jarayonini ko'rishimiz mumkin. O'zbek tilida esa yuz leksemasining salbiy buyoqdorligi oshib borishiga ko'ra tuzilgan sinonimik qatorni ko'rib chiqsak, *yuz-bet-aft-bashara-turq*. Ushbu qatorda sinonim leksemalar orasida gradatsiya hodisasini ko'rish mumkin, ya'ni ijobiydan salbiyga qarab o'sish mavjud.

Graduonimiya hodisasi sinonimiya tarkibidan tashqarida ham leksemalar orasida mavjud bo'lib, alohida denotative ma'noga ega so'zlarda ham gradatsiya uchray turadi. Masalan, ingliz tilida yoshning ulg'ayib borishiga ko'ra farqlanuvchi leksemalarni ko'rib o'tsak, *baby (yangi tug'ilgan chaqaloq)-toddler (emaklab boshlagan go'dak)-child (bolakay)-teenager (o'smir)-adult (yoshi ulg'aygan inson)-elderly (qari inson)*. Ushbu qatordagi leksemalar alohida individual denotativ ma'nolarga egaligi uchun ham biring o'rnida ikkinchi qo'llanilishi mumkin emas, aksincha ularda gradatsiya bilan bog'liq farqlar mavjud. Shu o'rinda tilshunos G'.Rahmonovning graduonimiya va sinonimiya hodisalarining o'xshash va farqli jihatlari borasidagi fikrini keltirib o'tsak: So'zlarning ma'no jihatdan bir xil bo'lishi sinonimiya hodisasi deb, yuritiladi. So'z leksik ma'nolaridagi paradigmatic munosabatni semantik jihatdan eslatuvchi yana bir hodisa mavjud bo'lib, unda so'zlar ma'no farqlanishiga asoslanadi. Bu lisoniy hodisa esa, tilshunoslikda darajalanish (graduonimiya) hodisasi bilan ifodalaniladi [5]. Ammo tilshunos Rahmonov G'. yana shuni ham ta'kidlaydiki: Sinonimiya va graduonimiya orasida o'zaro ma'noviy munosabat mavjud. Bu ma'noviy munosabat quyidagicha talqin qilinadi. Aslida sinonimlarni biri o'rnida ikkinchisini kontekstual qo'llash imkoni bo'lsa, denotativ ma'nolarga asoslagan graduonimlarda bunday bo'lishi mumkin emas, biroq barcha hollarda graduonimlar orasida darajalanish farqlari kuchli yoki kuchsiz bo'lishi mumkin, bunday hollarda sememalar orasidagi o'xshashlik ortadi va bu holat ularda ma'noviy yaqinlik (sinonimlardagi kabi birlik va aynanlikni emas) keltirib chiqaradiki, natijada ular ayrim kontekstual omillar hisobiga biri o'rnida ikkinchisini qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi [5].

Graduonomik qatorlarda ham agar darajalanish juda kuchli bo'lsa va qatordagi leksemalarning sememalari aniq farqlanib tursa, birining o'rniga ikkinchisini ishlatish mumkin emas, ammo agar ular orasidagi farqlanish juda katta bo'lmasa, ma'noviy yaqinlik mavjud bo'lsa, u holda, bir leksema o'rniga ikkinchisini kontekstual ishlatish mumkin bo'ladi. Ingliz tilida misol bersak, *place (o'zi turgan joy) – room (xona) – house (uy)*. Ushbu joyni ifoda etuvchi leksemalar o'sha joyning maydonining kengayib borishiga nisbatan darajalangan. Kontekstda agar ma'no yaqinlik bo'lsa ushbu graduonimlardan birini ikkinchisining o'rniga qo'llash mumkin bo'ladi. *He didn't want to change his room with anyone. (U xonasini hech kim bilan almashishni xohlamadi)*. Bu kontekstda xona ma'nosida *place* so'zini *room* so'zi bilan almashtirish mumkin. Bu holda, ushbu gapning atrofidagi

gaplar *place* so'zi xona ma'nosida kelayotganligini ifodalashi lozim. *It is my personal place, you can not enter it without asking (Bu mening shaxsiy xonam, unga so'ramay kirishingiz mumkin emas).* Yuqorida bergan graduonimlarga misolimizdan *baby, toodler, child* graduonimlarini ham ba'zi hollarda kontekstdan kelib chiqib birining o'rniga ikkinchisini ishlatish mumkin. *The baby was really sweet (bolakay juda ham yoqimtoy edi),* ushbu gapda kontekstdan kelib chiqib, ba'zi hollarda bolayak ma'nosida *child* so'zini ham ishlatish mumkin bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi ma'lumotlar, misollar va fikrlardan shuni ko'rishimiz mumkinki, tilshunoslik sohasida so'zlarning leksik-semantik munosabatlari juda ham muhim ahamiyat kasb etuvchi munosabatlardan hisoblanadi. Har qanday tilda ma'nodosh so'zlarni to'g'ri qo'llash, ularni kontekstdan kelib chiqqan holatda o'z o'rnida foydalanish va bir biri bilan almashtirish bu tilning va nutqning ravonligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Hozirgi kunga qadar tilshunoslikda, xususan ingliz var us tillarida sinonimlar anchayin keng o'rganilgan va ularga bag'ishlangan ko'plab lug'atlar yaratilgan. Ammo graduonomiya sohasi sinonimiyaga nisbatan yoshroq soha bo'lganligi uchun ham, hali ushbu sohada qilinishi kerak bo'lgan ishlar talaygina. Professor J.Djumabayeva ham shuni ta'kidlab o'tadiki: Onlayn lug'atlarga keladigan bo'lsak, albatta, leksemalarning sinonimlari, antonimlari berilgan joylarida graduonimlarni ham berish zarur [2]. Ya'ni, so'zlar orasidagi ma'noviy munosabatlarni o'rganish yoki o'rgatishda ma'no o'xshashligi, farqidan tashqari ulardagi ma'lum ma'no va miqdorning oshib yoki kamayib borishidagi farqlarni ham inobatga olish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bozorov O. O'zbek tilida darajalanish. Fil.fan.dok.diss. Toshkent, 1997 84-b.
2. Djumabayeva J. O'zbek va ingliz tillarida leksik hamda stilistik graduonomiya. Fil.fan.dok.diss. Toshkent. 2016.
3. Hojiyev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati". – T.: O'qituvchi, 1974.
4. Jumaniyozov R. Sinonimlar ta'rifi masalasi/ O'zbek tili va adabiyoti, 1970, 1-son, 5-bet.
5. Rahmonov G'. O'zbek tilida lug'aviy sinonimiyaga graduonomiyaning o'zaro munosabati. Fil.fan.nom.diss. Farg'ona, 2018. 38 b.
6. Sayfullayeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tili" -Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.
7. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. – T.:G'afur G'ulom, 2023.

UDC 81'44

CRITERIA FOR FORMATION OF INNOVATIVE SPEECH UNITS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

*Sh.Sh.Karshieva, Assistant teacher, "TIAME"National Research University
Karshi Institute of Irrigation and Agrotechnologies, Karshi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida innovatsion nutq birliklarini shakllantirish mezonlari o'rganilgan. Qiyosiy tahlil orqali tadqiqot yangi lingvistik shakllarni yaratish va qabul qilishga yordam beradigan jarayonlar va omillarni o'rganadi, alohida madaniy va lingvistik kontekstlarda tilning dinamik tabiatiga oydinlik kiritadi.

Kalit so'zlar: lingvistik innovatsiyalar, nutq birliklari, qiyosiy tahlil, ingliz tili, o'zbek tili, jamiyat dinamikasi, til mezonlari, madaniy kontekst, tilga moslashish.

Аннотация. В данной статье исследуются критерии, определяющие формирование инновационных речевых единиц как в английском, так и в узбекском языках. Посредством сравнительного анализа в исследовании рассматриваются процессы и факторы, способствующие созданию и внедрению новых языковых форм, что проливает свет на динамичную природу языка в различных культурных и лингвистических контекстах.

Ключевые слова: лингвистическая инновация, речевые единицы, сравнительный анализ, английский язык, узбекский язык, социальная динамика, языковые критерии, культурный контекст, языковая адаптация.

Abstract. This article investigates the criteria governing the formation of innovative speech units in both the English and Uzbek languages. Through a comparative analysis, the study delves into the processes and factors contributing to the creation and adoption of new linguistic forms, shedding light on the dynamic nature of language within distinct cultural and linguistic contexts

Keywords: *Linguistic Innovation, speech units, comparative analysis, English language, Uzbek language, societal dynamics, language criteria, cultural context, language adaptation.*

Language serves as a dynamic vessel for human expression, adaptation, and cultural identity. Within this framework, the emergence and assimilation of innovative speech units represent a window into the ever-evolving nature of linguistic diversity and adaptation. This study explores the criteria governing the formation of innovative speech units within the English and Uzbek languages, aiming to unravel the complex interplay of linguistic, sociocultural, and technological factors that influence the creation and dissemination of new linguistic forms. The article employs a comparative methodology, analyzing linguistic innovations in English and Uzbek within various societal, technological, and cultural dynamics. The authors likely examine linguistic corpora, language usage patterns, and potentially conduct qualitative and quantitative analyses to discern the criteria shaping innovative speech units in both languages.[1]

The formation of innovative speech units in English and Uzbek languages is influenced by specific criteria[2] that address linguistic, cultural, and communicative aspects. The key criteria involved in the formation of innovative speech units in both languages:

- Linguistic Criteria:

1. Semantic Precision and Clarity: Innovative speech units should exhibit clear and precise semantic content, ensuring that the meaning conveyed aligns with the intended economic or communicative purpose.

2. Lexical Composition and Morphology: The linguistic structure should adhere to standards of lexical and morphological formation, maintaining coherence and conformity within the language's grammatical rules.

3. Syntactic Adaptation: Innovative speech units should structurally adapt to appropriate syntactic patterns within each language, ensuring syntactic consistency and adherence to recognized linguistic structures.

- Communicative Relevance:[3]

1. Relevance to Economic Discourse: Speech units should exhibit relevance and applicability to the domains of economic communication, ensuring that they effectively capture and convey evolving economic concepts and paradigms.

2. Communicative Efficiency: Formed speech units should aim for communicative efficiency, allowing for the concise and effective expression of complex economic ideas and language within each linguistic system.

3. Adaptation for Diverse Disciplinary Communication: In academic, professional, and public communication, speech units should adapt to diverse disciplinary contexts, reflecting the language's capacity to resonate within academic, technical, and general cultural conversations around economic concepts.[4]

There are 3 ways of formation of innovative economic terms: affixation, compounding and conversion. To cite examples for economic innovative terms that are formed through affixation:

Sustained Growth - Prefix "sustain-" + Root "growth" (This term refers to continuous economic expansion while maintaining stability and balance); Overproduction - Prefix "over-" + Root "production" (Describes excessive supply of goods in relation to demand, often leading to economic imbalances); Predictive Analytics - Prefix "predictive" + Root "analytics" - (refers to the use of data, statistical algorithms, and machine learning techniques to identify the likelihood of future outcomes based on historical data); Interconnected Markets - Prefix "inter-" + Root "connected" + Suffix "markets" (Denotes the state of various markets being linked or interdependent, influencing one another's performance); Underinvestment- Prefix "under-" + Root "investment- Signifies inadequate investment in a given sector, often leading to inefficiency and lack of growth. Deindustrialization- Prefix "de-" + Root "industrialization" - Describes the decline of industrial activity in a region, often associated with economic restructuring.

Second type of forming innovative economic terms is compounding:

Compound of "investment" and "bank" - denotes a financial institution that assists in the issuance of securities and the facilitation of mergers and acquisitions; "free" and "market" - refers to an economic system in which prices are determined by unrestricted competition between privately owned businesses; "supply" and "chain" - refers to the sequence of processes involved in the production and distribution of a commodity; "Labour" and "market" - refers to the supply of and demand for labor, particularly in the context of wage setting or employment trends.

These linguistic constructs[5] demonstrate the efficient and precise utilization of compounding to form specialized economic terms that succinctly capture various economic concepts and phenomena.

The last way of forming innovative economic terms is conversion:[6] Greenwashing - "green" (adjective) to "greenwashing" (noun) (refers to the practice of making an unsubstantiated or misleading claim about the environmental benefits of a product, service, or company). Downsizing - "down" (adverb) to "downsizing" (verb used as a noun) (Refers to the process of reducing the number of employees within a company to improve operational efficiency.) Offshoring - "off" (adverb) to "offshoring" (verb used as a noun) - Refers to the relocation of a business process from one country to another, typically an operational process, such as manufacturing or supporting processes. White-collar - "white" (adjective) to "white-collar" (adjective used as a noun) - refers to professional work or workers, especially in a corporate or office environment. Outsourcing - "out" (preposition) to "outsourcing" (verb used as a noun) (Refers to the practice of having certain job functions done outside a company instead of having an in-house department or employee handle them). Benchmarking - "bench" (noun) to "benchmarking" (verb used as a noun) - Refers to the process of comparing one's business processes and performance metrics to industry best practices or those of others in the same industry. Crowdsourcing - "crowd" (noun) to "crowdsourcing" (verb used as a noun) - Refers to the practice of obtaining input into a task or project by enlisting the services of a large number of people. Multitasking - Conversion of "multi" (adjective) to "multitasking" (adjective used as a noun); Sharecropping - Conversion of "share" (verb) to "sharecropping" (verb used as a noun)

In conclusion, the investigation into the criteria for the formation of innovative speech units in both English and Uzbek languages has shed light on the dynamic processes of linguistic adaptation and evolution within diverse cultural and societal contexts.

Through the exploration of these criteria, this study contributes to a deeper understanding of linguistic change and adaptation, offering valuable insights for language planners, policymakers, and researchers across linguistically diverse communities. The findings underscore the need for nuanced approaches to language planning and policy that consider the dynamic nature of language, the influence of societal shifts, and the importance of cross-cultural communication in the context of linguistic innovation.

REFERENCES:

1. Crystal, David. "English as a Global Language." Cambridge University Press, 2003.
2. Pulatova, Nargiza. "Language Planning and Policy in Uzbekistan." Multilingual Matters, 2001.
3. Aikhenvald, Alexandra Y. "Linguistic Typology and Language Universals." De Gruyter Mouton, 2012.
4. Crystal, David. "English as a Global Language." Cambridge University Press, 2003.
5. Aikhenvald, Alexandra Y. "Linguistic Typology and Language Universals." De Gruyter Mouton, 2012.
6. Pulatova, Nargiza. "Language Planning and Policy in Uzbekistan." Multilingual Matters, 2001.

UO'K 8: 9(575.1)

AMIR TEMUR OBRAZINING BADIY IJODDA YORITILISHI
N.Kiryigitova, o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti, Jizzax

Annotatsiya. *Ushbu maqola O'zbekiston Qahramoni Abdulla Oripov qalamiga mansub "Sohibqiron" dramasi bosh qahramoni, buyuk sarkarda Amir Temur obrazi talqiniga bag'ishlangan. Amir Temurning mohir sarkarda, adolatli podshoh, insoniy va diniy qonun-qoidalarni yuksak qadrllovchi va ularga izchil amal qiluvchi hukmdor, mehribon ota, adabiyot va san'atni teran anglovchi va yuksak qadrllovchi noyob did sohibi ekanligi o'rganilgan.*

Kalit so'zlar: Abdulla Oripov, "Sohibqiron" dramasi, obraz, hukmdor

Аннотация. Эта статья посвящена изображению великого полководца Амира Темура, главного героя драмы «Сохибкиран» принадлежащее перу герою Узбекистана поэту Абдуллы Арипова. В статье исследуется образ Амира Темура, как опытного полководца, справедливого правителя, заботливого отца, который очень уважает и неизменно придерживается человеческих и религиозных законов, и который обладает уникальным вкусом глубоко понимает и высоко ценит литературу и искусство.

Ключевые слова: Абдулла Орипов, драма «Сахибқирон», персонаж, правитель.

Abstract. This article is dedicated to the image of the great commander Amir Temur, the protagonist of the drama "Sokhibkiran" belonging to the hero of Uzbekistan, poet Abdulla Aripov. The article explores the image of Amir Temur as an experienced commander, a just ruler, a caring father who respects and invariably adheres to human and religious laws, and who has a unique taste, deeply understands and appreciates literature and art.

Key words: Abdulla Oripov, "Sahibqiron" drama, character, ruler

Kirish. Tarix zarvarqlarida Amir Temur shaxsi haqida bir qancha tarixiy ma'lumotlarni uchratamiz. Badiiy adabiyotda ham Sohobqiron shaxsiyati, uning ma'naviy, ruhiy olami haqida bir qancha asarlar yaratilgan. Shunday asarlar borki, bu asarlardan tarixiy haqiqat mohirona badiiyatga ko'chadi. O'zbekiston Qahramoni Abdulla Oripov ham buyuk bobokalonimiz mavzusida she'riy drama yozib, xalqimizga Amir Temur faoliyati aniq maslak asosida ro'y berganini asosli va ishonchli tarzda tasvir etadi.

Metodologiya. Abdulla Oripovning "Sohobqiron" she'riy dramasi sho'rolar hokimiyati davrida qatag'on etilgan shavkatli Temur obrazi katta iftixor bilan qalamga olingan. Asarda ulug' bobomiz Amir Temurning realistlik obrazi yaratilib, uning mamlakat va xalq tarixida tutgan buyuk roli badiiy ravishda ko'rsatib berilgan. Ma'lumki, buyuk tarixiy shaxs Amir Temur haqida o'tgan davr ichida jahonda ko'p she'r va hikoyalar, qissa va dostonlar, drama va romanlar yozilgan. Abdulla Oripov ana shu asarlarda ifodalangan mazmun, obraz va tashbihlarni takrorlamagan. Aksincha, murakkab va ko'p qirrali mavzuga yangicha qarashlar asosida yondashib, Amir Temur haqida teran poetik asar yaratgan. Dostonda asosiy e'tibor jang-u jadallar, qirg'inbarot urushlar tasvirida emas, balki, bosh qahramonning hayot va inson haqidagi o'y-xayollari, fikrlari, mushohadalari, sa'y-harakatlari, g'azab-u mehri aks ettirilgan.

Muhokama. Amir Temurning mehr-oqibati ham, g'azab va nafrati ham birdek buyuk bo'lgan. Uning mehnat ahliga, askarlariga, quruvchi ustalarga, farzandlariga, nevaralariga mehribonligi va g'amxo'rliqi g'oyat ibratlidir. U eng qiyin holat-u sharoitlarda ham halol insonlarni, sofdil odamlarni, qarindosh-urug'larini diqqat-e'tibordan soqit qilmagan. Ularni e'zozlay bilgan. Aksincha, xalqqa, Vatanga xiyonat qilgan shaxslarni aslo ayamagan, gunohkorlarni qattiq jazolagan. Abdulla Oripov asarida Sohobqironning ana shu xislatlari, mamlakat va xalq oldidagi buyuk xizmatlari birin-ketin ochila boradi. Natijada, asarda Amir Temurning buyuk va salobatli, jonli va tabiiy obrazi yaqqol namoyon bo'ladi. U – dono inson. Mohir sarkarda, adolatli podshoh, insoniy va diniy qonun-qoidalarni yuksak qadrllovchi va ularga izchil amal qiluvchi hukmdor, mehribon ota, adabiyot va san'atni teran anglovchi va yuksak qadrllovchi noyob did sohibi sifatida gavdalanadi.

Shunisi ham muhimki, Abdulla Oripov dramada Amir Temur obrazini ideallashtirmagan. Uning podshoh sifatidagi xato ishlarini, dunyoqarashidagi ziddiyatlarni, qismatidagi fojiali jihatlarni ham ochiq ko'rsatgan. Amir Temur asar oxirida umr bo'yi qilgan savobu gunohlarini kuyinib eslaydi va sarhisob etadi:

Tinsiz jangu jadal bilan o'tdi hayotim,

Balki qancha umrlarga zomin bo'lganman.

Oxiratda etagimdan tutmasmi ular? [1;122]

"Sohobqiron" she'riy dramasi Turkistonning mashhur va aziz avliyosi Ahmad Yassaviy obrazi ham yaratilgan. Yassaviy buyuk mutafakkir sifatida cheksiz ixlos va hurmat bilan tasvirlangan. Amir Temur Xitoyga yurish qilishdan oldin Turkistonga borib Yassaviy maqbarasini ziyorat qiladi, ulug' avliyodan oq fотиha olmoqchi bo'ladi. Asarda bu voqea g'oyat ta'sirli va drammatizmga boy qilib

aks ettirilgan. Dramaturg bu sahnada qabrda yotgan Yassaviy hazratlari ruhini jonlantirib, uni Amir Temur bilan muloqot qildiradi. Muloqotda Ahmad Yassaviy Sohibqiron savollariga javoban:

Niyat qancha jozibali bo'lsa ham, Temur,
Qilich bilan murod hosil bo'lmog'i gumon [2;123] -

deydi. Bu javob dramaning leytmotivi sifatida aks-sado beradi. Zero, dramada umuman urush va qon to'kishlar ma'qullanmaydi. Aksincha, chigal muammolar o'zaro kelishib, maslahatlashib tinch yo'l bilan hal qilinishi lozim degan g'oya olg'a suriladi. Asarda Amir Temur obrazi bilan birga, sulton Boyazid, Bibixonim, Amir Husayn, Ahmad Yassaviy kabi insonlar ham jonli va ishonarli qilib yaratilgan. Bunda ruhiyat tahlilidan o'rinli foydalanilgan. "Sohibqiron" dramasi g'oyaviy mazmuni va obrazlar talqinida, asar sujet va kompozitsiyasida qusur bo'lmaganidek, unda konflikt va dramatism muammosi ham to'g'ri hal qilingan. Dramaturg asar konfliktini keng va teran aks ettirgan. Binobarin, asar konflikti yaxshilik va yomonlik, adolat bilan adolatsizlik, insof bilan insofsizlik, poklik va nopoklik, mardlik bilan qo'rqqoqlik, sadoqat bilan xoinlik o'rtasidagi tafovut va kurash asosiga qurilgan. Drama tili soda va xalqchil, qisqa va lo'nda. Unda chuqur mazmunli va obrazli baytlar ko'p va ular ma'lum bir maqsadni ko'zlab joy-joyida ishlatilgan. Darhaqiqat, Abdulla Oripovning "Sohibqiron" asari – tarixiy dramatik doston bo'lib, unda ulug' sarkarda, buyuk davlat arbobi Amir Temurning ziddiyatli hayoti, dolg'ali faoliyati, hayotdan o'z shaxsiyatiga manosiz o'rin topish yo'lida chekkan aziyatlari, hayot-mamot kurashlarida ko'rsatgan shaxsiy qahramonliklari keng ko'lamda tasvirlab berilgan.

Natija. Abdulla Oripov dostonida Temurning butun ongli hayot yo'lini qamrab olar ekan, uni oqibatli farzand, samimiy inson, mehribon ota, ilm-fan va madaniyat ahlining jonkuyar murabbiysi, adabiyot va san'at homiysi, buyuk vatanparvar, mashhur davlat arbobi, dono podshoh, ziyrak diplomat, mard sarkarda sifatida ko'rsatgan. Abdulla Oripov Temur obrazini yaratar ekan, uning ona yurtga bo'lgan mehr-muhabbati, janglarda yurgan chog'larida o'z vatanidan yiroqda yashashga majbur bo'lib chekkan iztiroblari, ota yurti dil-dildan sog'inishi tasvirlangan o'rinlar ruhiyat tahlili san'atining namunasidir. Muallif ana shu ruhiy tug'yonlar va dramatik holatlar inikosi vositasida Temurni buyuk inson sifatida ixlos bilan gavdalandira olgan. Amir Temur o'z hayotining so'ngida suyuqli nabirasi Mirzo Pirmuhammadga vasiyat qilib quyidagicha o'z fikrlarini bayon qiladi:

Toju taxtni mendek uzoq saqlay desangiz,
Qilichingiz o'ylab cheking, bo'ling hamjihat.
Shunqorlarim, adolatni dastur qilingiz,
Eng avvalo, Vatan ila Millatni asrang. [3;135]

"Sohibqiron" dramasida Temurning shaxsiy hayoti tasviriga keragicha o'rin berilgan. Binoarin, Temur asarda haqiqiy inson sifatida jonlanadi. Muallif uning insoniy fazilatlarini suyuqli xotini Bibixonim va farzandlari Shohruh Mirzo, Mironshoh hamda nabirasi Mirzo Ulug'bekga bo'lgan mehr-muhabbati misolida yaqqol ochib bergan. Natijada, Amir Temur kitobxon ko'z ongida pok qalbli oqil inson sifatida gavdalanadi. Sohibqiron faoliyatining qimmatli tomonlari uning mamlakatni boshqarish tartib-tuzgunini yaratgani va bularning bizga meros qolganidir. Abdulla Oripov bu merosni to'la anglagan holda qalam tebratgan. [4;298]

Xulosa. Mustaqillik davriga qadar tarix sahnalarida shonli yo'lni bosib o'tgan, temuriylar saltanati asoschisi Sohibqiron Amir Temur shaxsi har xil tuhmatlar bilan "bosqinchi", "kallakesar", "oqsoq Temur" singari turli yomon nomlar bilan qoralanib keldi. U amalga oshirgan islohotlar yuzaga chiqarilmay, avlodlar nazdida eng vahshiy inson deya gavdalandi. Istiqlol bergan ne'matlar ichida buyuk bobokalonlarimiz nomini oqlash, ular shaxsiga ehtirom ko'rsatish bizga faxr-iftixor tuyg'usini berdi. Ana shunday shukronalik vaqtida Abdulla Oripovning «Sohibqiron» she'riy dramasi Amir Temurning 660-yilligi munosabati bilan yaratilgan bo'lib, asar mustaqillik adabiyoti xazinasiga bebaho mulk bo'lib qo'shildi. Bu she'riy drama orqali Sohibqiron amalga oshirgan ulkan islohotlar o'z aksini topgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdulla Oripov "Sohibqiron". G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti Toshkent-1996, b-141.
2. Matyoqub Qo'shjonov "Tanlangan asarlar". "Sharq" nashriyoti-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati Toshkent-2019, b-711.

LINGUOCULTUROLOGICAL ANALYSIS OF GENDER CHARACTERISTICS IN
UZBEK ARTISTIC SPEECH

G.T. Komilova, teacher, Chirchik State Pedagogical University, Chirchik

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek badiiy nutqida gender xususiyatlarining chuqur lingvokulturologik tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: O'zbek badiiy nutqi, gender xususiyatlari, lingvokulturologiya, grammatik jins, leksik tahlil, madaniy tushunchalar, erkaklik, ayollik, jinsga oid leksemalar, o'zbek adabiyoti.

Аннотация. Статья подробно рассматривает примеры однокоренных лексем, таких как "адиб - адиба", "шоир - шоира", и исследует их гендерные коннотации.

Ключевые слова: Узбекский художественный дискурс, гендерные характеристики, лингвокультурология, грамматический род, лексический анализ, культурные представления, маскулинность, фемининность, гендерно-маркированные лексемы, узбекская литература.

Abstract. This article presents a profound linguoculturological analysis of gender characteristics in Uzbek artistic discourse. The study encompasses a wide range of literary works by Uzbek authors, including M. Osim, Shuhrat, S. Siyoev and S. Karomatov.

Key words: Uzbek artistic discourse, gender characteristics, linguoculturology, grammatical gender, lexical analysis, cultural perceptions, masculinity, femininity, gender-marked lexemes, Uzbek literature.

Introduction. The topic of linguoculturological analysis of gender characteristics in Uzbek artistic discourse is gaining significance in the context of contemporary research focused on studying gender aspects across various cultures. The importance of this theme is underscored by several key factors that highlight its scholarly and cultural significance.

Firstly, the relevance of the topic lies in the increasing attention to gender studies in the social sciences. These studies contribute to a deep understanding of how gender roles and stereotypes are reflected in culture and literature, which is particularly crucial in the conditions of today's multicultural world.

Secondly, Uzbek culture and literature represent a unique field for investigation as they have not been sufficiently explored within the framework of gender linguoculturology. This opens up new opportunities for researchers aiming to contribute to the understanding of the unique aspects of Uzbek culture and literature. The third aspect of relevance is linked to the role of language as a fundamental component of culture. Exploring the linguistic features of artistic discourse allows for a deeper understanding of how gender relations are formed and manifested in Uzbek society.

Interest in studying gender began to emerge among foreign linguists as early as the early 20th century, as noted in the works of Mautner and Jespersen [2]. However, more intensive research in this area began in the mid-1960s, thanks to the efforts of scholars such as Lakoff, Fishman, Zimmerman, and others. They laid the foundation for the development and understanding of the gender concept, considering it an important element of linguistic research. The establishment of the Russian genderological school in the late 1980s, to which significant contributions were made by I.I. Khaleeva, A.V. Kirilina, and others, opened a new chapter in the study of this topic in the Russian scientific context. In the 1990s, there was a rapid development of gender studies in the humanities, indicating a rethinking of gender not only as a natural but also as a socially constructed phenomenon [1].

Initially, the category of gender was used in history, historiography, sociology, and psychology, but subsequently found its application in linguistics. This turned out to be fruitful for the development of linguoculturology, pragmatics, and anthropocentric language description in general [3]. In the context of Uzbekistan, there is a heightened interest in literary literature and its reading. This interest contributes to a deeper understanding of culture, history, and everyday life through the prism of literary works. President of the Republic of Uzbekistan Sh. M. Mirziyoyev emphasizes the

importance of involving youth in reading books as a means of enlightenment and education, leading the nation towards prosperity, goodness, and tolerance.

Thus, the theme fits into this broader context of studying the relationship between linguistic and cultural factors, opening up new horizons for understanding the deeper layers of the literary text and its sociocultural characteristics. Therefore, the topic of linguoculturological analysis of gender characteristics in Uzbek artistic discourse holds significant scientific and cultural relevance, providing researchers with ample opportunities for exploration and new discoveries in this field.

Materials and methods. A wide range of literary works covering various styles and genres was selected for the study of gender characteristics in Uzbek artistic discourse. The analysis was based on the works of authors such as M.Osim, Shuhrat, S.Siyoev, and S.Karomatov, providing a comprehensive understanding of the theme.

The research methodology included content analysis of texts aimed at identifying the usage of gender-marked and unmarked lexemes. Special attention was paid to contextual and semantic analysis of words and phrases reflecting gender characteristics. In addition, a comparative analysis of Uzbek discourse with other languages was conducted to identify unique and common features in gender marking. Linguistic analysis was also carried out, including the examination of grammatical and morphological features of the Uzbek language in the context of gender themes. An important part of the study was the historicalcultural analysis, which made it possible to consider the influence of historical and cultural factors on the formation of gender representations in Uzbek literature. Lexicographic and corpus databases, software tools for quantitative analysis, as well as qualitative analysis methods of literary works were used as instruments. The research process included text selection, thematic analysis, as well as semantic and contextual analysis, allowing for a deeper understanding of the meaning and usage of gendermarked words and expressions. Such a multifaceted approach facilitated comprehensive research into gender characteristics in Uzbek artistic discourse.

Results and discussion. In the Uzbek language, to denote individuals of the female gender, primarily non-derived lexemes or the analytical method using the word "xotin" (wife) are commonly used. The gender marking system in the Uzbek language differs in that, due to the absence of grammatical gender, there is no regular correspondence between masculine and feminine names through derivational means. In this context, particularly interesting are the few examples of pairs of cognate lexemes, such as "adib - adiba" (scholar), "shoir - shoira" (poet), "muallim - muallima" (teacher), "marhum - marhuma" (the deceased). The peculiarity of the linguistic worldview in the Uzbek language lies in the fact that gender differentiation occurs by passing the grammatical gender category. Uzbek artistic discourse is characterized by the use of complex words to describe the appearance of men, which is quite common. Specifically, the Uzbek language possesses a rich arsenal of lexical means for detailed description of male characters. An example of this is the word "xushmoylov", used to describe a man with an attractive appearance, as seen in the work of Kh.Sultanov "Onamning yurti" (My Mother's Homeland). The word "oqsoqol", describing an older man symbolizing wisdom and authority, is also a characteristic example mentioned in S.Siyoev's work "Yoruglik" (Sadness).

In addition, the term "habashbashara" reflects the features of appearance, such as dark skin and curly hair, as seen in P. Tursun's story "O'qituvchi" (The Teacher). Other unique Uzbek words, such as "takasoqol" and "echkisoqol" are used to describe beard characteristics, as in the works of T. Murod "Yulduzlar mangu yonadi" (Stars Shine Brightly) and Kh.To'xtaboyev "Shirin qovunlar mamlakati" (The Sweet Kingdom of Melons). The word "yaltirbosh", denoting a bald person, is found in J.Abdullaxon's work "To'fon" (The Storm), while the term "navjuvon", symbolizing youth and energy, is used in the poem by Khabibiy (Khabibullah).

bing a man losing his hair (O.Yoqubov "Izlayman", "ulug'sifat," referring to an impressive and authoritative person (A. Qahhor "Sarob", "khomsemiz," applied to a disheveled person (S. Siyoev "Otliq ayol", and "shabqor," reflecting someone with an unclear gaze (mentioned in "O'zbek tilining izohli lug'ati" (Explanatory Dictionary of the Uzbek Language)). These examples from Uzbek artistic discourse demonstrate how language influences the perception and portrayal of gender images, as

well as how cultural nuances and social expectations associated with male characters are revealed through them in Uzbek literature. In Uzbek artistic discourse, especially in the analysis of gender characteristics, it is noticeable that significant attention is given to the appearance of characters when they are positively evaluated. This is reflected in the use of descriptive terms emphasizing beauty and attractiveness, such as "gulchehra," meaning beauty and pride, used in Uygun's work "521-6." Additionally, the word "dilnavoz," meaning charm and pleasantness of voice, in Oybek's "Tanlangan asarlar, 615-6."

Additionally, "sohibjamol" expresses the image of female beauty and grandeur, as in M.Mansurov's "Yombi" (Black Friday), "385-6." The word "gulbadan," describing a woman with delicate features and a pleasant speech, is used by Khabibiy. "Erkakshoda" refers to a strong and resolute personality, as in S. Ahmad's "Ufq" (Horizon). The term "sarvqomat," accentuating slenderness and grace, appears in Khabibiy's verses.

"Chillashir", meaning thin or emaciated, is used in N. Aminov's "Qahqaha" (Laughter) to describe a young shepherd. These examples from Uzbek artistic discourse highlight how language can convey character traits without explicitly indicating their gender, enriching the description of characters and revealing their unique features. In contemporary linguistics, gender studies play a crucial role, connecting various areas such as cognitive linguistics, sociolinguistics, psycholinguistics, and linguacultural studies through their thematic orientation and methodological approach. Gender linguistics, especially in Russian linguistic circles, has emerged as an important research direction [4]. Similar studies are conducted in Uzbekistan, as evidenced by dissertations and articles, although gender themes are not always explicitly expressed in their titles [5]. Despite progress, gender studies in Uzbekistan have not yet reached full development. The main directions in gender linguistics include sociolinguistic gender studies, feminist linguistics, general gender studies examining the language behavior of both sexes, masculinity studies (a relatively new direction that emerged in the late 20th century), and psycholinguistic studies, including neurolinguistics, the study of speech ontogenesis, as well as cognitive differences between men and women and their manifestations in speech.

Conclusion. The study of gender characteristics in Uzbek artistic discourse has revealed several significant aspects, characterizing the uniqueness and diversity of gender representations in Uzbek literature. The analysis of various literary works has shown that the Uzbek language has a distinctive system of denoting gender characteristics, not tied to grammatical gender. Instead, the Uzbek language relies on the use of nonderived lexemes and analytical methods, such as the use of the word "xotin" to denote the female gender.

Additionally, Uzbek artistic discourse is characterized by the use of complex words to detail the appearance of male characters, which underscores the deep connection between language and cultural perceptions of masculinity. At the same time, significant attention is paid to the appearance of female characters when positively evaluated, enriching the text and reflecting cultural perceptions of femininity.

REFERENCES:

1. Arutyunova N.D. "Мужчины и женщины: Конкурс красоты" // Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband, - 2002. — P. 55.
2. Ashurova D.U. "Гендерные факторы в стилистике" // Zamonaviy tilshunoslik va xorijiy tillar shxishning dolzarb masalalari. Ilmiy –amaliy anjuman masalalari. UzDJTU, - T., 2008. – B. 337.
3. Aznaurova E.S. "Стилистический аспект номинации словом как единицы речи" // Языковая номинация. Виды наименований. – М.; 1977. – С. 16.
4. Акбарова С.А. "Лингвистические средства и когнитивно-прагматическая значимость художественного портрета (на материале английских художественных текстов): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук." – Т., 2005. – С. 21.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA MORFOLOGIK USULDA YASALGAN TEMIR YO'L TERMINLARI

I.Sh.Kurbanova, o'qituvchi, Toshkent davlat transport universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida temir yo'l atamalarining morfologik shakllanishi o'rganiladi. Qiyosiy tahlil orqali har ikki tilda ixtisoslashgan temir yo'l terminologiyasini yaratishdagi lingvistik jarayonlarni o'rganadi. Tadqiqotda bu atamalar bilan bog'liq morfologik qoliplar, affiksatsiya strategiyalari va semantik siljishlar yoritib berilgan, ularning shakllanishiga madaniy ta'sirlar ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Temir yo'l terminologiyasi, morfologik metod, ingliz, o'zbek, qiyosiy tahlil, affiksatsiya strategiyalari.

Аннотация. В данной статье изучается морфологическое образование железнодорожных терминов в английском и узбекском языках. Путем сравнительного анализа рассматриваются лингвистические процессы создания специализированной железнодорожной терминологии на обоих языках. В исследовании выделены морфологические закономерности, стратегии аффиксации и семантические сдвиги, связанные с этими терминами, а также выявлены культурные влияния на их формирование.

Ключевые слова: железнодорожная терминология, морфологический метод, английский, узбекский язык, сопоставительный анализ, стратегии аффиксации.

Abstract. This article studies the morphological formation of railway terms in English and Uzbek languages. Through comparative analysis, the linguistic processes of creating specialized railway terminology in both languages are examined. The study highlights morphological patterns, affixation strategies and semantic shifts associated with these terms, and also identifies cultural influences on their formation.

Key words: railway terminology, morphological method, English, Uzbek language, comparative analysis, affixation strategies.

Kirish. Temir yo'l terminologiyasi temir yo'l sanoatida samarali aloqani ta'minlash uchun maxsus mo'ljallangan noyob leksika bilan tavsiflangan tilning o'ziga xos segmentini tashkil qiladi. Ushbu atamalar aniq ma'lumotlarni yetkazish va ushbu sektorda uzluksiz operatsiyalarni ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Temir yo'l terminologiyasining genezisi lingvistik jarayonlarning ko'p qirrali o'zaro ta'sirini o'z ichiga oladi. Bu jarayonlar temir yo'l operatsiyalari va texnologiyasining nozik tomonlarini aks ettiruvchi maxsus lug'atning shakllanishi va rivojlanishiga yordam beradi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi temir yo'l terminologiyasining shakllanishi va rivojlanishini o'rganish, xususan, ingliz va o'zbek tillarida morfologik usullar orqali yaratilgan atamalarga e'tibor qaratishdir. Ushbu tadqiqot o'yindagi lingvistik mexanizmlarni o'rganish orqali temir yo'l terminologiyasi evolyutsiyasi asosidagi murakkab jarayonlarni va uning traektoriyasini shakllantiradigan madaniy ta'sirlarni yoritishga qaratilgan. Murakkablik – temir yo'l terminlarining shakllanishida kuzatiladigan keng tarqalgan til hodisasi bo'lib, unda bir nechta leksik elementlar birlashib, yangi, qo'shma atamalar hosil qiladi. Masalan, "railway" leksemasini birlashtirish orqali hosil bo'ladi, bu birikma temir yo'llar doirasidagi murakkab tushunchalarni ixcham ifodalash imkonini beradi.

Temir yo'l terminologiyasining shakllanishidagi yana bir asosiy jarayon bo'lgan affiksatsiya mavjud so'zlarga ularning ma'nosi yoki vazifasini o'zgartirish uchun prefiks yoki qo'shimchalar qo'shishni o'z ichiga oladi. Semantik siljishlar temir yo'l terminologiyasi evolyutsiyasida ham muhim rol o'ynaydi, buning natijasida mavjud so'zlarning ma'nolari temir yo'l sohasining o'ziga xos talablarini qondirish uchun moslashtiriladi yoki kengaytiriladi. Semantik siljishning misolini dastlab yo'nalish yoki pozitsiyani o'zgartirish aktiga ishora qiluvchi "o'tish" atamasida kuzatish mumkin, ammo temir yo'llar kontekstida u poyezdlarni bir yo'ldan boshqasiga yo'naltirish uchun ishlatiladigan qurilmani bildiradi. Bundan tashqari, ushbu tadqiqot ingliz va o'zbek tillarida temir

yo'l terminologiyasining shakllanishi va qo'llanilishiga singib ketgan madaniy ta'sirlarni o'rganadi. Til madaniyat bilan chuqur chambarchas bog'liq bo'lib, muayyan sohada qo'llaniladigan terminologiya ko'pincha uning paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixiy, texnologik hamda ijtimoiy-madaniy sharoitlarni aks ettiradi. Temir yo'l terminologiyasini ham til, ham madaniy o'lchovlarda o'rganish orqali ushbu tadqiqot til, madaniyat va maxsus bilim sohalari o'rtasidagi murakkab munosabatlar haqida tushuncha berishni maqsad qilgan.

Adabiyotlar tahlili. Temir yo'l terminologiyasi bo'yicha o'tgan tadqiqotlar asosan semantik va texnik jihatlariga qaratilgan bo'lib, morfologik shakllanishga minimal e'tibor bergan. Temir yo'l atamalarining morfologik belgilarini, xususan, qiyosiy lingvistik doirada o'rganadigan tadqiqotlar juda kam. Shunga qaramay, mavjud adabiyotlar ma'lum sohalarda maxsus terminologiyaning morfologik arxitekturasini tushunishning ahamiyati haqida qimmatli istiqbollarni taklif etadi.

Temir yo'l terminologiyasi sohasidagi oldingi ilmiy izlanishlar, birinchi navbatda, temir yo'l sohasi leksikoniga kiritilgan ma'no va texnik murakkabliklarni yoritishga qaratilgan edi. Semantika va texnik jihatlariga bunday e'tibor temir yo'l atamalarining shakllanishida ishtirok etuvchi morfologik jarayonlarning nisbatan e'tibordan chetda qolishiga olib keldi. Semantik tahlillar temir yo'l terminologiyasi tomonidan berilgan aniq ma'nolar haqida tushunchalar bersa-da, bu atamalarni har tomonlama tushunish ularning morfologik kelib chiqishi va tuzilishini o'rganishni taqozo etadi. Bundan tashqari, temir yo'l terminologiyasining morfologik shakllanishiga e'tiborning cheklanganligi ushbu sohadagi qiyosiy lingvistik tadqiqotlarga to'sqinlik qildi. Turli tillar yoki til turlari bo'yicha temir yo'l atamalarining morfologik xususiyatlarini o'rganish orqali tadqiqotchilar lingvistik universalliklar va atama shakllanishining tilga xos naqshlari haqida ma'lumotlarga ega bo'lishlari mumkin. Bunday qiyosiy tahlillar morfologik jarayonlarning turli lingvistik kontekstlarda temir yo'l terminologiyasining evolyutsiyasi va o'zgarishini shakllantirish yo'llarini yoritishi mumkin.

Biroq, temir yo'l terminologiyasining morfologik jihatlariga aniq e'tibor qaratilayotgan tadqiqotlar kamligiga qaramasdan, mavjud adabiyotlar muayyan sohalarda maxsus terminologiyaning morfologik tuzilishini tushunish muhimligini ta'kidlaydi. Morfologik tahlil atamalarining ichki tuzilishi, jumladan, affiksatsiya, birikma va boshqa morfologik jarayonlarning maxsus lug'atning shakllanishi va ma'nosiga ta'sir qilish usullari haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Temir yo'l terminologiyasiga xos bo'lgan morfologik tushunchalarni ochib, tadqiqotchilar sohadagi lingvistik mexanizmlar va ixtisoslashgan leksikalar evolyutsiyasini shakllantiruvchi madaniy ta'sirlarni chuqurroq tushunishlari mumkin. Xulosa o'rnida aytish mumkinki, temir yo'l terminologiyasiga oid oldingi tadqiqotlarda birinchi navbatda semantik va texnik jihatlariga urg'u berilgan bo'lsa-da, temir yo'l terminlarining morfologik shakllanishiga oid adabiyotlarda sezilarli bo'shliq saqlanib qolmoqda. Masalan: "Bekat" atamasi Amerika va Britaniya inglizlarida ham turli ma'nolarga ega. Vokzal - bu yuklarni tushirish, yo'lovchilarni tushirish va yetkazish uchun muntazam ravishda poyezdlar to'xtab turuvchi temir yo'l inshooti tushuniladi [1].

Temir yo'l terminologiyasining morfologik xususiyatlarini, ayniqsa qiyosiy lingvistik doirada o'rganadigan tadqiqotlar nisbatan kam. Biroq, mavjud adabiyotlar ixtisoslashgan terminologiyaning morfologik tuzilishini muayyan sohalar doirasida tushunish muhimligini ta'kidlab, ushbu sohada keyingi tadqiqotlar zarurligini ta'kidlaydi. "Oksford ingliz lug'atida" shuni ko'rsatadiki, 19-asr boshlarida ingliz tilida "Locomotive engine" atamasi "teplovoy" tushunchasini anglatish uchun paydo bo'ldi [2]. Har bir xalqning vakillari obyektlar va tushunchalarda o'zlari uchun eng muhim bo'lgan xususiyatlarni aniqlaydilar va har bir xalq uchun dunyoning o'ziga xos qarashlarini aks ettiradilar. Shu sababli, atrofimizdagi dunyoni idrok etishdagi milliy farqlar nafaqat umumiy tilda, balki maxsus tillarda ham sodir bo'ladi, deb aytishimiz mumkin [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasida ingliz va o'zbek tillarida temir yo'l lug'atini rivojlantirishda ishtirok etuvchi morfologik konfiguratsiya va tartiblarni o'rganish uchun qiyosiy lingvistik nuqtai nazardan foydalaniladi. Ma'lumot to'plash usullari temir yo'llarga oid adabiyotlarni ko'rib chiqish, lingvistik ma'lumotlar bazalari bo'yicha maslahatlar va ikkala tilni biladigan til mutaxassisleri bilan suhbatlarni o'z ichiga oladi. Tahlil har bir lingvistik kontekstda temir yo'l terminologiyasiga xos bo'lgan morfologik tendentsiyalarni, affiksatsiya usullarini va semantik

o'zgarishlarni aniqlashga qaratilgan. Biz quyida bir nechta morfologik usulda yasalgan temir yo'l atamalaridan misollar va tahlillar beramiz. Ingliz atamalari ko'pincha pragmatik va utilitar yondashuvlarni aks ettiradi, o'zbek terminlari esa an'anaviy amaliyot va lingvistik konvensiyalardan kelib chiqishi mumkin. Ushbu farqlarga qaramay, har ikkala tilda temir yo'l terminologiyasini qurishda har bir til kontekstida temir yo'l sanoatining texnik hamda ekspluatatsion jihatlarini aks ettiruvchi turli xil morfologik strategiyalar mavjud.

Ingliz tilida: Trainload. Bu atama "poyezd" va "yuk" birikmasidan hosil bo'lgan qo'shma so'zdir. Bu poyezdda olib borilgan yuk yoki tovarlar miqdorini bildiradi. **O'zbek tilida: Poyezd yuklari.** O'zbek tilida bu atama affiksatsiya qo'llagan bo'lib, "load" "yuk", "train" esa "poyezd" ma'nosini bildiradi. **Ingliz tilida: Trackside.** "Track" va "side" so'zlarining birikmasidan hosil bo'lgan bu atama temir yo'l yo'llari yonidagi hududni anglatadi. **O'zbek tilida: Yo'l bo'yi.** Qo'shma gapdan foydalanib, "yo'l" "track" ma'nosini, "bo'yi" esa o'zbek tilida "side" ma'nosini bildiradi. **Ingliz tilida: Railwayman.** "Railway" va "man" so'zlarini qo'shish orqali hosil qilingan bu atama temir yo'l sohasida ishlaydigan shaxsni anglatadi. **O'zbek tilida: Temiryo'lchi.** O'zbek tilida bu atama "temir yo'l"ni bildiruvchi "Temir" va "yo'l" ma'nosini bildiruvchi "chi" qo'shma so'zdir.[4]

Ingliz va o'zbek tillaridagi temir yo'l atamalarining tahlili ularning shakllanishida qo'llanilgan turli morfologik usullarni ochib beradi. Ingliz tilida asosan birikma qo'llaniladi, bu yerda ikki yoki undan ortiq so'zlar birlashtirilib, "poyezd yuki" va "trackside" kabi yangi atamalarni yaratadi. Bundan farqli o'laroq, o'zbek tilida "Poyezd yuklari" va "Temir yo'l stansiyasi" leksemalarida ko'rinib turganidek, mavjud so'zlarga old qo'shimcha yoki qo'shimcha qo'shib affiksatsiya qo'llanadi. Qolaversa, temir yo'l atamalarining morfologik shakllanishida madaniy ta'sirlar yaqqol namoyon bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Tekshiruv ingliz va o'zbek tillari o'rtasida temir yo'l terminologiyasini qurishda sezilarli morfologik farqlarni ko'rsatadi. Ingliz tilida "Trainload" va "Railwayman" kabi birikma shakllari keng tarqalgan bo'lsa, o'zbek tilida "Poyezd yuklari", "Temir yo'l stansiyasi" kabi atamalar misol bo'la oladi. Qolaversa, ingliz tilidagi pragmatik va utilitar tendensiyalarni, o'zbek tilidagi an'anaviy konvensiyalarni aks ettiruvchi bu atamalarining morfologik tarkibini shakllantirishda madaniy ta'sirlar ham muhim rol o'ynaydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot ingliz va o'zbek tillarida temir yo'l atamalarining morfologik shakllanishini tushunish muhimligini ko'rsatadi. Til jarayonlari va madaniy ta'sirlarni o'rganish orqali tadqiqot temir yo'l sohasidagi maxsus terminologiya evolyutsiyasi haqida qimmatli tushunchalarni beradi. Topilmalar temir yo'l terminologiyasi kontekstida til o'zgarishi va madaniyat dinamikasini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

REFERENCES:

1. The Oxford English Dictionary: Oxford University Press, 1989.730 p.
2. Connelly J.A., Curdy W.J. The Railroaders' Dictionary. Philodelphia: Railsearch Publishing Co, 1985. 235 p.
3. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. 2-е изд., испр. и доп. М.: ЧеРо, 2003. 349 с.
4. <https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/10-o-zbek-tilining-izohli-lug-ati>

UO'K: 811.512.133'373.2

SHERMUHAMMAD MUNIS TARJIMASIDAGI "RAVZATU-S-SAFO" ASARIDA QO'LLANILGAN AYRIM ERONIY LEKSIK BIRLIKLAR TAHLILI

D.Kuryozova, tayanch doktorant, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva
N.Yodgorova, tayanch doktorant, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva

Annotatsiya. Mazkur maqolada eski o'zbek tili davriga oid mashhur asarlardan biri Munis tarjimasidagi "Ravzatu-s-safo" asari leksik tahlilga tortilgan. Xususan, faol leksik birliklarning tarkibi hamda o'z va o'zlashma qatlamga mansubligi haqida mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: eroniy qatlam, leksika, tarixiy-etimologik tavsif, qo'shimcha, sheva, "Ravzatu-s-safo", Shermuhammad Munis, Muhammad Rizo Ogahiy.

Аннотация. В данной статье лексическому анализу подвергается одно из известных произведений периода староузбекского языка «Равзату-с-сафо» в переводе Муниса. В

частности, были сделаны замечания по поводу состава активных лексических единиц и их принадлежности к собственному и производному слою.

Ключевые слова: иранский слой, лексика, историко-этимологическое описание, суффикс, диалект, «Равзату-с-сафо», Шермухаммад Мунис, Мухаммад Реза Огахи.

Abstract. In this article, one of the famous works from the period of the old Uzbek language, "Ravzatu-s-safo" translated by Munis, is subjected to lexical analysis. In particular, comments were made about the composition of active lexical units and their belonging to the own and the derived layer.

Key words: Iranian layer, lexicon, historical-etymological description, suffix, dialect, "Ravzatu-s-safo", Shermuhammad Munis, Muhammad Riza Ogahi.

Xorazmda qadimdan tarjimonlik maktablari mavjud bo'lgan. Ular davrning ma'naviy ehtiyojlariga javob beradigan noyob asarlarni qadimgi yunon, sanskrit tillaridan qadimgi xorazmiy, arab va fors tillariga tarjima qilganlar. O'rta asrlar va keyingi davrlarda arab va fors tillaridan turkiy tilga ko'plab asarlar tarjima qilingan. Ayniqsa, Munis zamoniga kelib, Xorazmda markazlashgan yirik tarjima maktabi shakllandi. Bu davr Xorazm tarjima maktabining yirik tadqiqotchisi N.Komilovning ta'kidlashicha, "tarjimachilik ishiga Xorazmda XVIII asr oxirlaridan boshlab e'tibor qilina boshlagan. Bu esa markaziy davlat prioritetini ko'tarishga, uning qo'shni o'lkalar bilan, xususan, Rossiya bilan savdo munosabatlarini tiklashga, mamlakatning iqtisodiy va madaniy taraqqiyotini, nisbatan bo'lsa-da, izga tushirishga harakat qiluvchi kuchlar ham paydo bo'la boshlagan davriga to'g'ri keladi" [3, 13]. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga qilgan Murojaatnomasida "Hozirgi kunda O'zbekistonning kitob fondlarida yuz mingdan ziyod qo'lyozma asarlar saqlanmoqda. Afsuski, bu nodir kitoblar hali to'liq o'rganilmagan, ular olimlar va o'z o'quvchilarini kutib turibdi. Ushbu noyob asarlarda bugungi davr o'rta qo'yayotgan juda ko'p dolzarb muammolarga javob topish mumkin. Xususan, islom dinining asl insonparvarlik mohiyatini chuqur ochib beradigan, barcha odamlarni ezgulik, mehr-oqibat va hamjihatlik yo'lida birlashishga da'vat etadigan teran ma'noli fikr va g'oyalar bugun ham o'z qimmatini va ahamiyatini yo'qotgan emas", [1, 82] – degan edi.

Voha hududida yashovchi xalqlarning qadimgi tarixi va ularning shakllanish jarayoni ancha murakkab. Ma'lumki, mazkur hudud o'zining geografik sharoiti bilan turli etnogenetik va madaniy aloqalarning to'qnashgan, aralashgan o'rni bo'lgan. Bu yerlarda uzoq o'tmishi davomida tili jihatidan turli oilalarga mansub xalqlar yashagani ma'lum [4, 64]. Bu esa, shubhasiz, hozirgi sheva vakillari leksikasi, xususan, toponimiyasida o'z izini qoldirgan. O'zbek adabiy tili va shevalarida eroniy tillarga mansub so'zlar salmoqli o'rin tutadi. Eroniy tillar va turkiy tillar genetikasi turlicha bo'lsa ham, hayotiy zarurat, madaniy-adabiy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy munosabatlarning chuqurlashuvi turkiy tillar, jumladan, o'zbek tilida eroniy o'zlashmalar miqdorini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi.

Eroniy tillarga mansub lug'aviy birliklarning o'zbek adabiy tili va shevalariga o'zlashish yo'llari va omillari F.Abdullayev, A.Ishayev, S.Usmonov, O.Madrahimov, E.Begmatov kabi olimlarimiz tomonidan ko'rsatib o'tilgan. Ikkala tilning bir-biriga ta'siri masalasida hal qiluvchi omil ularning asrlar davomidagi madaniy va iqtisodiy aloqalar munosabatidagi o'zaro zarurat hisoblanadi.

Turkiy qatlamga mansub so'zlar tahlilida bo'lgani kabi ushbu tadqiqot doirasida ham asarda qo'llanilgan genetikasi eroniy tillarga borib taqaladigan hamma lug'aviy birliklarning tarixiy-etimologik tavsifini berish imkoniyati yo'q. Shuning uchun ham asosiy e'tiborni etimologik tavsifida munozarali o'rinlar mavjud bo'lgan so'zlar, qolaversa, hozirgi adabiy tilimiz va shevalarimizda o'z qatlamga mansub so'zlar darajasida seriste'mol bo'lishiga qaramay, etimologiyasi xususida tadqiqotlarda deyarli fikr bildirilmagan so'zlar tahliliga qaratdik.

Jumladan, bazar so'zi hozirgi fors tili uchun ham, o'zbek tili uchun ham tub so'z sanalsa-da, tarixan ikki tarkibiy qismdan iborat. Pahlaviy tilida vacar (masalan, Xuziston bozori Hujistan vacar deyilgan) shaklida bo'lgan bu so'z qadimgi forsiyda abacari tarzida ishlatilgan. Uning aba qismi sanskritcha sabha bilan o'zakdosh bo'lib, "odamlar to'planadigan joy" ma'nosi anglatga, cari qismi maydon, sahn mazmunlarini anglatgan. "Chor"ning mazkur ma'nosi hozirda madaniy-maishiy joy

nomlaridan bo'lgan Chorsu tarkibida ham ko'rinadi. Bu so'z etimoni ko'pchilik tomonidan chor (to'rt) va su (tomon) tarzida talqin qilinsa ham, undagi "chor" tarixan "maydon", "sahn" ma'nolariga ega cari bilan aloqadordir. Yuqoridagi talqin esa ushbu joy nomiga emas, "kvadrat shaklli"; "to'rt burchakli" ma'nolaridagi "chorsu" (chahorsu) yoki "chorsuq" (chahorsuq) so'ziga tegishlidir. Bozor so'zining hozirgi eroniy tillardagi shakli undagi fonetik o'zgarishlarni tasavvur qilishda muhim rol o'ynaydi. Jumladan, gilakiyda vacar, simnonchada vazhar va vazar, shahmirzodiyda bazar.

Tadqiqotchilar fransuz tilidagi bazar so'zi unga portugal tili orqali, portugal tiliga esa fors tilidan o'tganini ta'kidlaydilar. Bu so'zning etimologiyasi xususida eronshunos M.Kazzoziy esa o'zgacha mulohazani bayon qiladi. Uning fikricha, mazkur so'z baho so'zining asosi bo'lgan va yoki ba hamda "joy", "manzil" ma'nosidagi wahag birikuvidan tashkil topgan. Muallif ushbu fikrini "Bozor: o'tmishi va uning ma'nolari" maqolasida ham bayon qiladi.

"Savdogar", "tojir" ma'nolaridagi bozurgon so'zi aslida bozor o'zagidan yasalgan bo'lib, dastlab bozorgon shaklida bo'lgan. Asarda bu so'z arab tilidan o'zlashgan tojir (ko'pligi tujjor) so'ziga sinonim sifatida ishlatilgan. Bu so'z hozirgi o'zbek adabiy tilida iste'molda bo'lmasa ham, "Go'ro'g'li" turkumiga kiruvchi dostonlardan biri "Bozorgon" deb nomlanishi, uning qahramonlaridan biri Bozorgon eronlik savdogar bo'lgani shevalarda u aynan "savdogar" ma'nosida ishlatilgan bo'lishi mumkinligini taxmin qilishga imkon beradi. Masalan, Go'ro'g'li tilidan: Bozorgon oldi hoyimni, urib sindirdi yoyimni. (Ro'zimboy baxshi variantidan).

Asar lug'aviy tarkibini tashkil qilgan eroniy qatlamga mansub so'zlar ichida hozirgi adabiy tilimizda faol ishlatiladigan so'zlar ham ko'p bo'lib, ularning aksariyati o'zbek tili nuqtayi nazaridan tub sanalasa-da, tarixan sodda yasama yoki qo'shma hisoblanadi. Quyida ularning ayrimlarini ko'rib chiqamiz:

Dushman so'zi tarixiga nazar solsak, pahlaviy tilida dush_man, "Avesto"da dush manah shaklida ishlatilganini ko'ramiz. Uning birinchi qismi duj ("j" sirg'aluvchi) bo'lib, "yomon", "yovuz" ma'nosini anglatgan. Bu so'z fors tilining keyingi taraqqiyotida ayrim so'zlar tarkibida asl shaklini saqlab qolgan bo'lsa (dujkom – g'amgin, dujxim – yomon qiliqli, badaxloq), ayrim so'zlar tarkibida z (do'zax kabi) yoki sh (dushman, dushvor)ga o'tgan. J sirg'aluvchisining zga aylanishi yoki aksincha holatdagi fonetik hodisa fors tilida kuzatiladi. Yuqoridagi misolda j zga almashgan bo'lsa, pahlaviy tilida Azidahak shaklida bo'lgan so'z yangi fors tilida ajdaho ko'rinishini olgan. "Dushman" so'zining ikkinchi qismi man esa pahlaviy tilida "xulq", "odat", "tabiat", "fitrat" ma'nolaridagi man(i)shn so'ziga aloqador bo'lib, mazkur so'z hozirgi fors tilida manesh shaklida ishlatiladi. Bu so'zning o'zi qadimiy man – "o'ylamoq" fe'liga borib taqaladi. Demak, ikkala so'zning umumiy mazmuni aynan "yomon o'yli", "yomon fikrli" (odam yoki biror aniq, mavhum narsa) deganidir. Bundan tashqari fors klassik adiblari tilida man so'z "ko'ngil", "qalb", "dil" ma'nolarida ham ishlatilganki, bu mazmun hozirgi fors tilida mavjud emas. Ko'rinadiki, bu mazmun "man"ning yuqorida qayd etilgan ma'nosidan polisemiya natijasida hosil bo'lgan. Man so'zi "ko'ngil", "qalb", "dil" ma'nolarida ishlatilganini Abulqosim Firdavsiyning "Shohnoma"sida ham uchratamiz:

Sarash sabz bod-u tanash arjumand,

Manash bar guzashta zi charxi baland,

ya'ni "boshi navqiron-u tani aziz bo'lsin, ko'ngli (manash) baland falakdan ham o'tsin (o'ksimasin)".

Do'st-dushman masalasi hamisha muhim ijtimoiy va siyosiy ahamiyat kasb etgan. Shuning uchun ham Shayx Sa'diyning "Guliston"idagi quyidagi baytlari aforizmga aylangan bo'lib, "dushman" so'zi tarkibidagi ikkinchi qism man (ko'ngil, qalb) ekaniga ishora bor:

Az xudo don xilofi dushman-u do'st-

Ki, dili har du dar tasarrufi ust

Tarjimasi: "do'stu dushman xilofligini xudodan deb bil, chunki har ikkalasining ham qalbi uning tassarrufidadir".

Munis Xorazmiy va Ogahiy asarlarida shaharlar tarixi, madaniy meroslari, obidalariga aloqador ma'lumotlar majmuyida ham eroniy qatlamga mansub leksikaning eng go'zal namunalarini ko'rishimiz mumkin: Hamul yil Xivaq shahri ichra Muhammad Amin inoqning madrasikim, cho'bin erdi, ayyom mururi va avom uburi jihatidin ko'hna bo'lub erkan, binosig'a xalal yetib erdi, ul hazrat

vaziri a'zam Muhammad Yusuf mehtarga buyurub, ko'hna imoratin yiqturub, yangidin tosh bila bino qildurdikim, bag'oyat xushbino va dilkusho-u pursafodur [2, 321].

“Man” so‘zining “fikr”, “o‘y”, “andisha” mazmunlarini o‘zbek tilidagi o‘zlashmalardan biri gumon so‘zi tarkibida ham ko‘ramiz. Bu so‘z shu mazmunda “Avesto”da vimanah, qadimgi fors tilida vimana shaklida bo‘lib, birinchi qismi, M.Kazzoziy fikricha, keyingi taraqqiyot natijasida “b” yoki “g”ga aylangan “ajratish” ma’nosidagi vi, wi old qo‘shimchasidir. Olim ushbu ma’noni pahlaviy tilidagi “bir-biridan ajratish uchun savalash” ma’nosidagi witaxtan (toxtan – “savalamoq”), “termoq” (bir narsani biror narsadan ajratgan holda) ma’nosidagi wixtan fe’llari bilan qiyoslagan holda asoslaydi va gumon yaxshi yomonligi ajralmagan fikrligi bois shunday nomlangan, degan xulosaga keladi. Haqiqatan ham, o‘tmishda donishmandlar inson o‘y-fikrini uch qismga ajratganlar: fikr, tafakkur (mutafakkara), hayol (mutaxayyala), gumon (mutavahhama). “Gumon” so‘zida bir qadar salbiy mazmun borligi (“gumon iymondan ayirar” maqolidagi kabi) ham shu bilan izohlanadi. Shuning uchun arab tilida “gumon” mazmunida zann so‘zi ishlatiladi. Ushbu so‘z turk tilida zan tarzida o‘y, gumon mazmunlarida ishlatiladi.

“Gumon” so‘zining etimologik tavsifi asnosida qadimgi fors va pahlaviy tillaridagi “v” tovushi “g”ga o‘tgan hollar bo‘lganini kuzatdik. Ushbu fonetik hodisani gunah so‘zi talqinida ham ko‘rishimiz mumkin. Ushbu so‘z pahlaviy tilida “gunoh”; “buzg‘unlik” ma’nolarida vinas shaklida ishlatilgan. Qadimgi forsiyda vinas xuddi shu mazmunda bo‘lib, sanskrit tilida vinas inqiroz, zavol ma’nosini beradi. Qadimgi fors va sanskrit tillaridagi ikkala ma’no o‘rtasida mantiqiy aloqadorlik borligini aniqlash qiyin emas. Fors tilining tarixiy taraqqiyotida g – s fonetik hodisasi ko‘p uchraydigan tovush o‘zgarishlaridan sanaladi. Bundan tashqari, “gunoh” so‘zi jonli eroniy tillardan baluj tilida gunas shaklida ishlatilishi shubhaga o‘rin qoldirmaydi. Shu o‘rinda rus tilidagi ayb ma’nosidagi “vina” so‘zi pahlaviydagi vinas, qadimgi fors va sanskrit tillaridagi vinas bilan umumiy manbaga egaligi ravshanlashadi. Asarda ushbu so‘z istilohiy va “ayb”, “nuqson” mazmunlari bilan urfiy ma’nolarda ishlatilgan. Ushbu so‘zning gunah shakli asosan she’riy Munis tarjimasidagi “Ravzatu-s-safo” asari uchun xos deb hisoblansa ham, Munis tarjimasidagi “Ravzatu-s-safo” materiallari asosida uning nasriy nutq tarkibida ham uchrashini kuzatamiz: gunah inshosidin ma’sumdurlar.

Dush tarkibli o‘zlashmalardan yana biri hozirgi o‘zbek adabiy tilimizda dashnom shaklini olgan dushnom (hozirgi fors adabiy tilida do’shnom)dir. Bu so‘zning ikkinchi qismi “nom” pahlaviy va o‘rta fors tili davrida shunday shaklni olgan bo‘lib, avestoviyda nama shaklida ishlatilgan. Ushbu so‘z shu ma’nodagi ingliz tilidagi name, fransuzcha nom, nemischa Name, ispancha nombre so‘zlari bilan umumiy o‘zakka egaligi tadqiqotchilar tomonidan ko‘p bor ta’kidlangan. Demak, har ikkala tarkib birgalikcha aynan “yomon nom”, “yomon ot” ma’nolarini anglatadi. Hozirgi fors tilida bu so‘zning semalari “so‘kich”; “tanbeh” ma’nolari bilan cheklansa ham, fors adabiyoti klassiklari tilida uning “yomon ot” ma’nosi va shu asosida do’shnom dodan – “so‘kmoq” fe’lining “yomonotliq qilmoq”; “ta’na qilmoq” mazmuni mavjud. Masalan, “in mard malikro dushnom dod” (Shayx Sa’diy “Guliston”dan) – “bu kishi podshohni yomonotliq qildi”. Yoki “Agar dushnom farmoi va gar nafrin duo go‘yam” – “agar ta’na qilsang ham, nafrat izhor qilsang, duoyi xayr qilaman”. (Hofiz Sheroziy). “Qiyin”, “og‘ir” ma’nolaridagi dushvor o‘zlashmasining birinchi tarkibiy qismi ham tarixan mazkur “dush”dir. Tadqiqotchilar fikricha, ushbu so‘z shu ma’nodagi dushxor so‘zining fonetik variantidir. Xor (bu so‘zdagi ikkinchi harf vov yozilsa ham o‘qilmaydi) omonim so‘zlardan hisoblanib, uning qadimiy ma’nolaridan biri “oson”dir. Bu ma’noda xor so‘zi avestoviy “tinchlik”, “osoyish” mazmunidagi xvathraga aloqadordir. Qadimgi fors tilidagi xv tovush birikmasi eroniy tillarning keyingi taraqqiyotida x yoki v tarzida o‘tgan. Jumladan, ushbu xvar so‘zi kurd tilida xar, baluj tilida var ko‘rinishiga ega. Shu tarzda dush va vor birikuvi “bajarish qiyin kechadigan, oson bo‘lmagan” ma’nolarini anglatadi. Asarda mazkur so‘z “qiyin”, “mushkul” ma’nosidan tashqari vaqtga nisbatan “ziq”, “tig‘iz” mazmunini anglatgan.

Munis tarjimasidagi “Ravzatu-s-safo” lug‘at tarkibida mavjud arabcha + forsha tarkibli xayrbad so‘zi “xayrlashish”, “vidolashish” ma’nolarini berib, undagi bod “shamol” ma’nosidagi zikr etilgan so‘zga aloqador emas. Bu yerda u forsiy boshad (bo‘lsin!) fe’lining qisqargan shaklidir. Shu tariqa xayrbod aynan “yaxshilik bo‘lsin!” demakdir. Shuningdek, o‘zbek tilidagi o‘zlashmalardan

muborakbod (arabcha+ forsha tarkibli), mabodo so'zlarida "bod"ning ushbu omonimi mavjud. Muborakbod aynan "muborak bo'lsin!" degani bo'lsa, mabodo hozirda ko'pincha "agar" bog'lovchisiga vazifadosh bo'lib qolayotganiga qaramay, lug'aviy jihat "aslo bo'lmasin!" deganidir. Undagi –ma, na- inkor yuklamasining mumtoz shakli bo'lib, kuchli inkorni anglatadi. Masalan, naxon – o'qima, maxon – aslo o'qima! kabi. "o" esa ma'noni kuchaytirish uchun orttirilgan "nido harfi"dir. Shu tarzda bodo kuchli istak bilan aytilgan "bo'lsin!" mazmunini beradi. Masalan, "gar ishq nabuvad har chi bodo bodo" – "agar ishq bo'lmasa har nima bo'lsa, bo'lsin!". (Shayx Abu Said Abulxayr). Shuning uchun aslini olganda, deylik, ko'rishish istagi bilan "mabodo ko'rishmasak" deyish to'g'ri, "mabodo ko'rishsak" deyish noto'g'ri bo'ladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, eroniy qatlamga mansub so'zlarning ayrimlari fonetik variantlarda ishlatilgan. Ulardan ba'zilar hozirgi o'zbek adabiy tilida faol qo'llaniladi. Shu bilan birga ushbu so'zlarning asarda anglatgan ma'nolari hozirgi o'zbek adabiy tilida bildirgan ma'nolaridan farq qiladi. Bu so'zlarning ko'pchiligi sinxron jihatdan tub so'z hisoblansa ham, etimologik tahlil ularning aksariyati tarixan yasama ekanini ko'rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. – Б.82.
2. Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li Ogahiy. Riyozu-d-davla. Nashrga tayyorlovchi, so'zboshi, izohlar muallifi hamda forsiy matnlar tarjimoni filologiya fanlari doktori Abdulla O'rozboyev. – Urganch: Quvonchbek-Mashxura, 2021. – B. 321.
3. Комилов Н. Бу қадимий санъат. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 13.
4. Юлдашев Д.Т. Жанубий Қорақалпоғистон топонимларининг тарихий-этимологик таҳлили. Филол. фанлари номзоди... дисс. – Нукус, 2012. – Б.64.

UDC: 811.581

CLASSIFICATION AND CHARACTERISTICS OF MODERN CHINESE COLOR WORDS

Liu Likun, teacher, Changji University, Xinjiang, People Republic of China

Annotatsiya. Kolorizmlarning birikuviga ko'ra, bu ishda asosan zamonaviy xitoy tilidagi kolorizmlar ikki turga bo'linadi: oddiy kolorizmlar va sintetik kolorizmlar. Mazkur tadqiqotda xitoycha kolorizmlarning xususiyatlari ko'plab misollar orqali muhokama qilinadi. Bu xitoy tilidagi leksikani o'rgatish va til kontrastini tadqiq qilishda samarali bo'lishi kutilmoqda.

Kalit so'zlar: zamonaviy xitoy tili, kolorizmlar, ularning tasnifi, xususiyatlari.

Аннотация. В соответствии с сочетанием колоризмов в этой статье колоризмы современного китайского языка в основном делятся на две категории: простые колоризмы и синтетические колоризмы, и на этой основе характеристики китайских колоризмов обсуждаются на большом количестве примеров. Ожидается, что это будет полезно для исследования преподавания китайской лексики и языкового контраста.

Ключевые слова: современный китайский язык, колоризмы, классификация, характеристики.

Abstract. According to the combination of color words, this paper mainly divides color words of modern Chinese into two categories: simple color words and synthetic color words, and on this basis, the characteristics of Chinese color words are discussed through a large number of examples. It is expected to be helpful to the research of Chinese vocabulary teaching and language contrast.

Keywords: Modern Chinese, Color Words, Classification, Characteristics.

Introduction. Color words are a category of words divided according to conceptual meaning, not grammatical classification. In terms of its function, it is mainly used to describe the color characteristics of various things in nature. Chinese color words are abundant in quantity. Many scholars have conducted special research on how to classify modern Chinese color words. Among them, Liu Junjie divides Chinese color words into four categories: pure color words, object color words, object pure color words, and vivid forms of pure color words from the perspective of etymology. Zhan Renfeng divides the color words into two categories: basic color words and non-basic color words, and subdivides the non-basic color words into three categories: degree color words,

real color words and derived color words. Ye Jun mainly divides color words into concrete color words (including basic color words and ordinary color words) and abstract color words (including associative abstract color words and perceptual abstract color words). Based on the combination of color words, this paper divides Chinese color words into two categories: simple color words and synthetic color words. Synthetic words can be divided into three kinds: object color words, degree color words and compound color words. On this basis, the characteristics of Chinese color words are analyzed and summarized.

The main part. I. The classification of modern Chinese color words

1. Simple color words. Simple color words consist of only one syllable, so they can also be called monosyllabic color words. For example: 红、黑、白、黄、蓝、绿、灰、紫 (red, black, white, yellow, blue, green, gray, purple) etc. These words could be independent words in ancient Chinese, but most of them have lost this use in modern Chinese. For example, we can't say "这辆车的颜色是黑。" This kind of words representing simple colors, which contain a wide range of colors and a small number, are the basic color words in Chinese. They are used frequently, have strong stability and productivity, and can be combined with different morphemes to form new color words.

Simple color words often form new color words in two ways:

(1) By the way of "simple color words + 色", to form a more formal, nominal color words, such as: 红色、蓝色、黄色、黑色、白色 etc.

(2) In the way of "overlapping simple color words + 的", it is formed into descriptive color words, such as: 红红的、白白的、黑黑的、蓝蓝的、绿绿的 etc.

This color word, because it overlaps the simple color word, itself indicates a further degree. Therefore, it can no longer be modified by other adjectives that indicate degree, and it is more vivid than simple color words.

2. Synthetic color words. (1) Object color words

① Object noun + 色

Generally in the form of "object nouns + 色" to form nominal color words, such as: 灰色、咖啡色、小麦色、青铜色、肉色、银色、金色、土色 (gray, brown, wheat, bronze, flesh, silver, gold, earth) etc.

This kind of word formation is found in many languages. The object noun representing color explains the morpheme "色" which represents the concept of color. This kind of figurative color word is the result of people "using objects to symbolize color". In the color, the morphemes that represent specific things and real things appear as "figurative bodies", which are used to explain the following colors and express the meaning of "the color like...". For example, "小麦色" means "the color likes wheat." This is the original way of producing color words in most languages, and it is also the product of human intuitive thinking. People can generate them according to their actual needs in daily communication, and it is also very convenient to use.

② Object noun + simple color words

That is, with simple color words as the center, and in front of the object nouns (or object noun phrases) with distinct personality color characteristics, the color words with distinct figurative nature are formed. For example: 象牙白、乳白、枣红、玫瑰红、豆绿、草绿、海蓝、宝石蓝、金黄、漆黑等 (Ivory white, opal white, jujube red, rose red, bean green, grass green, sea blue, gemstone blue, golden yellow, pitch black etc.)

The preceding object noun (or object noun phrase) acts as a qualifier for the following simple color word. Indicating that the color it represents resembles a specific color of the object, thus providing a qualitative representation of the color and making it visually perceptible. These types of color words can describe the differences in color tones in a more detailed and specific way. For example: in the category of white, there are nine words such as "乳白(milky white)", "奶白(milky white)" to "象牙白(ivory white)" to express various degrees of white. In addition, influenced by the principles of phonetic harmony and economy, it is generally not possible to add "色" after

polysyllabic color words. For example: "一件玫瑰红的毛衣", we do not usually say "一件玫瑰红色的毛衣".

In addition, there is another form of adjective color words that express degree, which is formed by the combination of "object nouns + simple color words". But usually there are only a few monosyllabic physical nouns, which can be followed by simple color words to form an overlapping form of physical color words. For example:

火红火红、雪白雪白、漆黑漆黑、碧绿碧绿、金黄金黄 and so on.

Degree color words

① Adjectives + simple color words

That is, "adjective (indicating degree and character) + simple color word". For example: 大红、鲜红、暗红、纯白、洁白、惨白、明黄、深绿、浅蓝、淡绿、嫩绿 and so on.

This form of descriptive color words often contain "深、浅、淡、暗、鲜、嫩" and other adjectives indicating degree or character. The emergence of this kind of color words is based on people's in-depth understanding of the objective attributes of color, such as hue, brightness, purity, etc. Colors not only have differences in depth, brightness, and intensity, but also have strong ambiguity and subjectivity, and also attaches a certain emotional color. Since these adjectives with different word-forming abilities already express degree meaning, they can no longer be modified by words that express degree meaning.

Compound color words

① Simple color words + simple color words

It is a descriptive color word composed of two simple color words, such as: 黄绿、紫红、蓝绿、黄褐、灰白、黑紫. The former color is the auxiliary color, and the latter color is the main color. And the relationship between them are modification and being modified. For example, "灰白" is white with a hint of gray.

These two simple color words compound into a new color, in this way can form a lot of new color words, but not any two monosyllabic color words combined with each other can form a new color word that can be perceived and accepted by people. There is usually a transitional color between the two colors, and a new color may be created after mixing. For example: "黄蓝(yellow and blue)", "yellow" and "blue" after mixing is green. Therefore, distinguishing whether a color is mixed or interspersed depends on context and understanding of the background of the object, and it is difficult to distinguish based solely on the format.

② Simple color words + affixes

The affixes of adjectival color words formed by this form are often adjectival suffixes, which include two types "simple color words + disyllabic suffixes" and "simple color words + polysyllabic suffixes". The first type is "simple color words + two-syllable suffixes". Reduplication words complement the degree of pure color words. According to the different characters of the nouns to be modified, different double syllable words are added to form a descriptive and visually perceptible color word. For example: 黑乎乎、红彤彤、白茫茫、绿油油、蓝莹莹 and so on.

The color words of this structure are generally used to describe and depict the characteristics of color, and are often used to explain abstract colors with strong subjective meaning, which need to use association and psychological perception. Of course, color words composed of overlapping color words and adding "的" form can also express similar meanings, such as: 红红的, 白白的, 黑黑的. However, this form of color words is much inferior to the form of "simple color words + double syllable words" in terms of image and perceptivity, and these two forms of color words are also known as the overlapping form of color words.

The second type is "simple color words + polysyllabic suffixes". The polysyllabic suffixes in this structure are often three syllable morphemes, which are adjective color words formed by the forms of "simple color words+non+disyllabic morphemes expressing mood" or "simple color words+disyllabic morphemes expressing mood", such as: 红不愣登、白不拉叽、黑不溜秋、绿了吧唧 and so on. Most of these color words come from dialect slang, which is rarely included in the

"<Modern Chinese Dictionary>" and is generally limited to daily life. Moreover, most of the expressed meanings are only understandable and cannot be expressed in words. The morphemes used to indicate mood vary in different dialects. These types of words often contain derogatory connotations and are often used to modify things that are looked down upon or ashamed to talk about.

II. The Characteristics of Color Words in Modern Chinese

In the structure of simple color words, most scholars adhere to the three principles of stability, productivity and universality in Stalin's theory of basic words,, and identify the ten words "红、绿、蓝、青、白、黑、黄、紫、褐、灰" as the basic color words of modern Chinese.

In Chinese, the descriptive object color words composed of the structure of "object nouns + simple color words" will be modified by a large number of different objects in the same color system to represent the changes in the depth of different colors. Among them, the term of crops is the most used, so it can accurately limit the color, distinguish the subtle difference of color, so that the expression of color is vivid, fully embodies the long agricultural civilization of the Han nation. For example: 山楂红、海棠红、栀子红、橘红、杏红、桃红、玫瑰红、铁锈红、酒红、荔枝红、珊瑚红、胭脂红、椒红 and so on. The type of "object noun + 色" directly involved in the formation of color words, this kind of object noun is usually something with typical color characteristics. Its own can be used as a synonym for color, such as: 灰色、咖啡色 and so on. When Chinese uses figurative color words to express such colors, it often uses figurative color nouns plus simple color words, and adds the word "color" to indicate the meaning subordination, that is, "object nouns + simple color words + 色". For example: "天+蓝+色=天蓝色≠天色", 土+黄+色=土黄色≠土色. It can be seen that the Han ethnic group understands things, are good at classifying things, and are accustomed to giving things a clear category, which shows the general thinking characteristics of the Han ethnic group.

In Chinese, adjective color words are formed in the form of "adjectives+simple color words", usually indicating the intensity or depth of colors. These types of words are more delicate in expression and have a strong sense of hierarchy. On the one hand, adjectives that indicate a deepening or weakening degree in the front will be very rich and can be described in detail from different perspectives, forming a large number of color words with different shades of color. On the other hand, different color words can target different objects and express a certain subjective emotion attached to describing objective things. For example, "惨白" refers to a dull and pale complexion; "洁白" refers to white that has not been contaminated by other colors; "煞白" describes a complexion that is extremely pale and devoid of blood due to fear or illness. This structure has been given emotional color to a certain extent, and has certain pertinence in use.

The adjectival suffixes followed by pure color words in Chinese can be disyllabic suffixes or trisyllabic suffixes. The double syllable suffix can be a reduplicated word, such as: 红彤彤、绿油油、黑乎乎、金灿灿 etc. It can also be a disyllabic word or a three syllable word, such as: 红巴渣、黑不溜秋、黑咕隆咚. Simple color words with adjective parts of speech do not change after adding suffixes, but contain rich positive and negative connotations.

Conclusion. In the overlap of color words, on the one hand, the overlapping part of Chinese is not necessarily related to the preceding words in pronunciation, but is related to the characteristics of the described thing; On the other hand, the overlap of Chinese can be before or after. For example, 黑洞洞、黑乎乎、黑漆漆、黑压压, can also be 黑黑的、红红的、绿绿的 etc., and it is completely overlapping, and there is no necessary connection between the overlapping parts and the preceding words. The different overlapping auxiliary components of Chinese color words have different additional meanings, emotional colors, and applicable objects. Taking "黑(black)" as an example: "黑茫茫" describes an endless expanse of black (often used in the night); "黑压压" describes a dense group of people, as well as a dense or large area of things; "黑森森" describes being dark, gloomy, and terrifying.

In terms of the part of speech of Chinese color words, adjective color words have an absolute advantage, while noun color words have very few types and quantities in word formation. The reason

for this is that the function of color words is to represent the color of things, and the object of modification is mostly nouns, playing the role of adjectives, so color words with adjective parts of speech account for the majority; There are fewer nominal color words, and generally "的" auxiliary word formation to play the role of adjectives.

REFERENCES:

1. Chinese Academy of Social Sciences, Institute of Linguistics Dictionary editing office, Modern Chinese Dictionary (7th edition), Commercial Press, 2016
2. Huang Borong, Liao Xudong, Modern Chinese, Higher Education Press, 2017
3. Liu Junjie, The Composition of Color Words, Language Teaching and Research, 1985
4. Zhan Renfeng, Modern Chinese Semantics, Commercial Press, 1997
5. Ye Jun, Conception on Building a Modern Chinese Color Word Attribute Database, Language Applications, 2000.

UO'K 81-13

ISAJON SULTONNING "BILGA XOQON" ROMANIDA MAQOLLARDAN FOYDALANISH MAHORATI

D.B.Madaminova, talaba, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. *Ushbu maqolada badiiy asarda folklor an'alarining o'ziga xos janr xususiyatlari Isajon Sultonning "Bilga xoqon" romani misolida tahlil qilingan. Maqollar ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lib, yosh avlodni tarbiyalashda ularning roli juda muhim, ijtimoiy taraqqiyotning barcha bosqichlarida adabiyot va san'atda o'z o'rniga ega. Shuningdek, maqol janrining nasrdagi o'rni va ta'sir doirasi, o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *Folklor va adabiyot, folklorizmlar, maqol, "Bilga xoqon", tarbiya vositasi.*

Аннотация. *В данной статье анализируются специфические жанровые особенности фольклорной традиции в художественном произведении На примере Романа Исаджана султана "Бильга-Каган". Пословицы имеют воспитательно-образовательное значение, их роль в воспитании подрастающего поколения очень важна, они занимают свое место в литературе и искусстве на всех этапах общественного развития. Также раскрывается роль и сфера влияния пословичного жанра в прозе, его специфика.*

Ключевые слова: *фольклор и литература, фольклоризмы, пословица, "Бильга-Каган", средство воспитания.*

Abstract. *This article analyzes the distinctive genre features of folklore traditions in the fiction using the example of Isajan Sultan's novel "Bilga Khagan". Proverbs are educational and educational, their role in the upbringing of the younger generation is very important, they have a place in literature and art at all stages of Social Development. Also, the place and sphere of influence of the proverb genre in prose, its peculiarities are revealed.*

Keywords: *folklore and literature, folklorisms, proverb, "Bilga Khagan", means of upbringing.*

O'zbek adabiyotshunosligida folklor va yozma adabiyotning bir-biriga ta'siri, xalq ijodiyoti an'alarining badiiy asardagi funksiyalari, folklorizmlar semantikasi va tipologiyasi ham yangicha tafakkur asosida tadqiq qilinmoqda. Adiblarning folklorizmlarga yondashuv usullari yangilanib, ma'naviy merosni baholashning adabiy-estetik mezonlari takomillashdi, milliy qadriyatlarni qayta tiklash tamoyillari ustuvorlik kasb eta boshladi. Folklor va adabiyot munosabati masalasi chet el adabiyotshunosligida ancha ilgaridan tadqiqot doirasiga tortilgan va ko'plab ishlar amalga oshirilgan. O'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab o'zbek adabiyotshunosligida ham folklorizmlarning qo'llanilishi masalasida ko'pgina tadqiqotlar yuzaga keldi. Taniqli o'zbek olimlari N.M.Mallayev, M.Q.Nurmuhammedov, B.I.Sarimsoqov, G'.Mo'minov, O.Sobirov, I.Yormatov va boshqa ko'plab adabiyotshunoslar tomonidan folklor va yozma adabiyot, xalq og'zaki ijodi an'alarining yozuvchilar ijodiga ta'siri masalasi bilan bog'liq ilmiy ishlar yuzaga keldi.

Maqol xalq hayotini, maishiy turmushini, dunyoqarashi va intilishlarini, ko'p asrlik tajribalarini ifodalashi jihatidan katta g'oyaviy-tarbiyaviy vazifani ado etuvchi faol janr hisoblanadi. Maqol kishiga g'oyaviy yo'nalish beradi, undagi ijobiy ideallarning shakllanishiga, rivojlanishiga yo'l

ochadi. Shu sababli iste'dodli ijodkorlar asar bo'yoqdorligi, ta'sirchanligi, g'oyaviyligini yuksaltirish uchun hamisha maqol, matal va xalqona obrazli ifodalarga e'tibor qaratishgan.

Isajon Sulton ijodida ham ko'plab maqollarni uchratamiz. Chunki, matal nutqda ko'rsatish vositasi bo'lsa, maqol dalillash, isbotlash vositasi sifatida qo'llaniladi [1].

Xalq maqollari bir xalqning o'zligini ko'rsatib berishda muhim ahamiyatga ega. "Bilga xoqon" romanida ham bir qator maqollarni uchratishimiz mumkin: "Ilon o'zining egriligini bilmasdan, tuyaga bo'yning qiyshiq der ekan", "Yaroqli yaroqsizga tig' ko'tarmaydi", "Qarg'a g'oz bo'laman deb tirishsa, buti yirtilibdi", "Bir tuya oshliq bo'lsa-da, ochning ko'ziga oz ko'rinadi", "Yupqa yig'in yengishga qulay emish, ingichka yig'in uzishga qulay emish", "Yupqa qalin bo'lsa, yengadigan bahodir emish", "Ezguning ichi ezgu bo'lg'ay, buzuqning ichi buzuq bo'lg'ay", "Arslon o'kirsa, ot tuyog'i mayishadi", "O'layotgan arslon sichqon inini ko'zlar", "Toy ot bo'lsa, ot tin olur, o'g'il er yetilsa otasi tin olur", "Tanbalga bulut yuk emish", "Chopishga yaralgan yurishga, yurishga yaralgan chopishga yaramas".

"Bilga xoqon" romanida personajlar tilidan berilgan maqollar anchani tashkil qiladi. Yozuvchi o'z asarida voqealar rang-barangligiga alohida e'tibor qaratgan. Unda xoqon, vazir, sarkardalar bilan birga oddiy kishilar ham ishtirok etib, voqealar hayotiylik kasb etadi. Vatan uchun kurashish maqsadida Bilga xoqonning oldiga Ishbara yamtar va Bulut kelishadi. Ishbara yamtar va Bulut nutqida ham ko'plab maqollarni uchratamiz:

"Qor do'nglari oralab tabg'achlar yetib kelishdi. Ot ustida o'ng'aysiz o'tirishar, kichkina to'garak yuzlari qirmizi, kaklikday semiz, to'q edilar.

– Iya? Ishbara yamtarmisan? – deyishardi. – Turk budunning yurakli alpi ovliq surgab yuribdimi? Ulusingda yumushingga yaraydigan yigitlar qolmadimi?

– Ne deysan? – deb so'radi Ishbara yamtar, ho'mrayib.

– Modomiki dovrug'ing ketib, ishing o'zingga qolibdi, o'ljangni menga ber deyman.

– Menga qara, tabg'ach uli, – dedi Ishbara yamtar. – Achchig'imni chiqarma, belingni sindirib, otingni tushlikka yeb qo'ymay.

Buni eshitgan tabg'ach bo'zardi. Bulut sharaqlab kulib yubordi:

– Ishbara to'g'ri aytyapti, – dedi. – Ilon o'zining egriligini bilmasdan, tuyaga bo'yning qiyshiq der ekan."

Maqollar roman badiiyatida katta o'rin tutadi, dialoglarning ta'sirchanligi va xalqchilligini ta'minlaydi. "Ilon o'zining egriligini bilmasdan, tuyaga bo'yning qiyshiq der ekan". Romanda ushbu maqol tabg'achlarga qarata aytilgan, har doim har qanday vaziyatda ham inson aytadigan gapini o'ylab gapirishi kerak. Garchi Ishbara va Bulut qo'lida qurol-yarog' bo'lmasa-da, ular tabg'achlarga bemalol bas kela olardi. Ishbara va Bulut har bir ishini o'ylab qiladigan, har bir so'zini "yetti o'lchab bir kesadigan" obrazlar edi. Ushbu maqol asar badiiyatini oshirish bilan birga, tabg'achlarning qanday xalq ekanligini, Ishbara va Bulutning mard va jasur, yovqurligini ko'rsatishga xizmat qilgan.

"Nutqdagi badiiy-tasviriy vositalar qahramonning ruhiy holatini, saviyasini, dunyoqarashini ifodalab berishga xizmat qiladi. Shu jihatdan qaraganda personaj nutqida ishlatilgan xalq tili boyliklari: maqollar, matallar, ideomatik iboralar dramatik asarning uslubini va xalqchilligini belgilashda eng muhim vositalardan hisoblanadi [2]. Maqollarda ta'kid, bayon, maslahat, da'vat, buyruq kabi ohanglar mujassamlashgan bo'ladi. Romanning "Ishbara yamtarning o'tmishi" qismida "Toy ot bo'lsa, ot tin olur, o'g'il er yetilsa otasi tin olur" maqoli qo'llanilgan. Ishbara botir Alp Qora Bo'g'uning o'g'li edi. Qora Bo'g'u uzun bo'yli, ko'ngli qattiq kishi edi. Ishbarani suyagi otasiga tortadi. O'n ikki yoshida otasiga tenglashib, yonida yuradi. Qora Bo'g'u "Toy ot bo'lsa, ot tin olur, o'g'il er etilsa, otasi tin olur", – deb, o'g'liga bori bilganlarini o'rgatadi. O'tmishga, bobomolarimizning hayotiga nazar tashlasak, oilada o'g'il bola tarbiyasiga alohida e'tibor berilgan. Bolaligidan oilaning suyanchi, kattasi, opa-singillarining himoyachisi bo'lishini, qolaversa, Vatanning tayanchi ekanini uqtirib, shu asosda tarbiya berilgan. El Bo'g'u ham o'g'lini xuddi shunday maqsadda tarbiyalaydi. Farzand tarbiyasi hamma davrlar, har qanday jamiyat uchun ham eng ustuvor vazifalardan biri bo'lib kelgan.

"Sen boru yo'qni biluvchi Tangrisan, budunim o'zining yomonligidan, bir-birini ardoqlamaganidan shunday kunga qoldi, dedim. Ezguning ichi ezgu bo'lgay, buzuqning ichi buzuq

bo'lgay. Bir-birovini ko'zga ilmay, yolg'iz qornim och qolmasin deb yovuzlashdi, ayanch bo'ldi. O'zining bilgisizligidan shunday bo'ldi, dedim". Ushbu parchada qo'llanilgan "Ezguning ichi ezgu bo'lg'ay, buzuqning ichi buzuq bo'lg'ay" maqoli xalq hayotini obrazli tasvirlashda badiiy qimmat kasb etgan. Insonning butun faoliyati ezgu ishlardan iborat bo'lmog'i kerak. Uning ishi go'zal bo'lsa, insonning umri ham uzun bo'ladi.

"O'zbek xalq maqollari" kitobidagi "Dangasaga bulut soyasi ham yuk" [11] maqoli "Bilga xoqon" romanida "Tanbalga bulut yuk emish" shaklida berilgan: "Chindan, Ishbaraning bir tanballigi tutsa, hech nima qilmay yotib olishini ena yaxshi bilardi. – Tanbalga bulut yuk emish! – dedi Ishbara, iljayib. – Enajon, ish buyurmay turaqol. Bir oz yotay, keyin suv tugul, irmoq desang-da burib kelaman". Dangasalik yoki tanballik deb biror ish yoki faoliyatni bajarishga layoqatli va imkoni bo'la turib, o'sha ish yoki faoliyatni bajarishga istamaslikka aytiladi. Tanballik Bulutga xos odat bo'lsa-da, u haqiqiy er yigit edi. Buni Ishbaraning nutqida ham ko'rishimiz mumkin.

Asarda maqol namunalarini ko'plab uchratishimiz mumkin. Xalq og'zaki badiiy ijodida maqollar milliy madaniyatimizning tarkibiy qismi sifatida juda katta qimmatga ega. U xalqning tarixi, urf-odatlar, dunyoqarashi, ijtimoiy munosabatlari, orzu-umidlari haqida keng bilim beradi.

Xulosa qilib aytganda, yozuvchi o'z asarlarida xalq og'zaki ijodi namunalaridan ilhomlanib asarlarini boyitgan va ularga yangicha estetik ruh bag'ishlagan. Uning ijodida folklor qadriyatlari o'ziga xos o'ringa ega. Zero, azaldan xalq ijodiyoti yozma adabiyotning shakllanishi va evolyutsiyasida beshik vazifasini o'tagan. "Bilga xoqon" romanidagi maqollar asarning xalqchilligini ta'minlashga xizmat qilgan. Isajon Sultonning "Bilga xoqon" romanida xalq og'zaki ijodidan foydalanishdagi badiiy mahorati uzoq o'tmishdagi milliy an'analarimiz va qadriyatlarimizni anglab yetishda turtki bo'la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurahmonov G'. Adabiy asar tilini o'rganish haqida.// O'zbek tili o'qitish metodikasi. – Toshkent. Fan. 1966. 5-b.
2. Badiiyat ufqlari. – Toshkent: Universitet, 2008. – B.
3. Eshonqul J. Folklor: obraz va talqin. – Qarshi: Nasaf, 1999. – B. 6.
4. Hamdam U. Badiiy tafakkur tadriji. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002. – 200 b.
5. Isajon Sulton. "Bilga xoqon" roman, qissalar va hikoyalar. Toshkent: Factor books nashriyoti, 2022.
6. Isajon Sulton nasri badiiyati: ilmiy maqolalar, taqriz, adabiy suhbatlar, maktublar/ to'plab nashrga tayyorlovchilar : G.Sattorova, M.Qo'chqorova. - Toshkent: Turon zamin ziyo, 2017.
7. Mo'minov G'. Hozirgi o'zbek adabiyotida folklorizm: Filol.fan.d-ri.diss...avtoref. – Toshkent, 1994
8. N.Rahmonov. Mangu bitiktoshlar ilhomi: <https://uza.uz/posts/25169>.
9. Q.Yo'ldoshev. So'z yolqini. –Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. –B. 265.
10. Rasulov A. Badiiylik – bezavol yangilik. – Toshkent: Sharq NMAK, 2007. – B.305.
11. To'ra Mirzayev, Asqar Musoqulov, Bahodir Sarimsoqov. O'zbek xalq maqollari. "Sharq", 2005
12. O'zbek xalq maqollari. – T: "Sharq". 2005. – 240- b.

UDC 304.2

CULTURAL FEATURES OF BRAND NAMES

M.Yu.Madieva, teacher, Termez university of economics and service, Termez

Annotatsiya. *Xalqlar hayotining mintaqaviy o'ziga xosligi har bir xalq madaniyatining rivojlanishi uchun sharoit yaratib beradi va predmet hamda tushuncha nomlanishiga imkon tug'diradi. Shu tarzda brend nomi shakllanadi, u insonlarning ijtimoiy ruhiyatiga ta'sir ko'rsatadi, milliy brendlarning amaliy faoliyat yo'nalishi ochib beriladi. Ushbu maqolada brendlarning nominatsiyasining lingvomadaniy tadqiqi muhimligi, ularning semantik ma'no qirralari turlichaligi hamda mustaqil holda nomlangan tushunchalarning ma'no-mazmun belgi xususiyatlari ko'p hollarda milliy-madaniy mazmunga ega bo'lgan til birliklaridan tashkil topgani aniqlandi. Brendlarga nom berilishida, albatta, milliy-mental fenomenlar muhim o'rin tutadi. Anglashiladiki, ayniqsa, o'zbek milliy brendlari orqali o'zbek xalq madaniyati, qadriyatlari, xususan, milliy an'analari haqida ma'lumotga ega bo'lish mumkin.*

Kalit sozlar: *Nominatsiya, brend, lingvomadaniy aspekt, milliy-madaniy xususiyat, tushuncha, leksik birlik, ijobiy ma'no, milliy xoslik, urf-odatlar.*

Аннотация. Региональная специфика жизни людей создает условия для развития культуры каждого народа и дает возможность называть предметы и понятия. Таким образом формируется название бренда, оно влияет на социальный менталитет людей, раскрывается практическая направленность национальных брендов. В данной статье подчеркивается важность лингвокультурологического исследования номинации брендов, их различных семантических аспектов, а также содержание смысла, особенности характеристики самостоятельно названных концептов. Культурный концепт во многих случаях складывается из языковых единиц с национальным характером. Конечно, важную роль в именовании брендов играют национально-ментальные явления. Понятно, что через узбекские национальные бренды можно получить информацию об узбекской национальной культуре, ценностях, особенно национальных традициях.

Ключевые слова: Номинация, бренд, лингвокультурный аспект, национально-культурная особенность, концепт, лексическая единица, положительный смысл, национальная идентичность, традиции.

Abstract. The regional specificity of people's life creates conditions for the development of each people's culture and makes it possible to name objects and concepts. In this way, a brand name is formed, it affects the social mentality of people, and the practical direction of national brands is revealed. In this article, the importance of the linguistic and cultural research of the nomination of brands, their different semantic aspects, and the fact that the meaning-content-characteristic features of independently named concepts are in many cases made up of language units with national-cultural content. Of course, national-mental phenomena play an important role in naming brands. It is understood that it is possible to get information about Uzbek national culture, values, especially national traditions through Uzbek national brands.

Key words: Nomination, brand, linguistic and cultural aspect, national and cultural feature, concept, lexical unit, positive meaning, national identity, traditions.

Introduction. The language of business is not a set of words, but a clear and well-thought-out structure that includes brand names, complex ideas and popular stories with deep meaning. Almost all of these elements, with a few exceptions, are figures of speech that affect the behavior of customers, customers, employees, and most importantly, make a profit. The behavior of market participants is largely determined by the language of business.

Fundamental changes in the field of science in our country determined a number of priority tasks of linguistics, that is, in solving problems such as “maintaining the purity of the state language, enriching it, increasing its position and prestige at the international level, developing foreign cooperation relations” [1: B.01]. Systematic approach to the study of linguistic and cultural units, in particular, brands and their naming, put on the agenda the issues of creating their scientific theoretical basis at the level of world standards.

In modern society, the brand and its linguistic semantics act as one of the mental units of the language picture of the world, accumulating various associative images, concepts, representations, attitudes, evaluations, which are realized in English and other languages [2:P.151].

The study of the linguistic-cultural aspect of brand nominations is of great importance because brand names often constitute linguistic constructs that reflect the uniqueness of national culture. When giving names to brands, national-mental phenomena certainly play a significant role. Moreover, through Uzbek national brand names, it is possible to gain information about Uzbek culture, values, especially national traditions and customs. Precisely through these aspects, national-cultural characteristics become apparent in brand nominations. As emphasized above, the nomination is a process and result of naming concepts, where language elements interact with the object [3: C. 230.].

Literature analysis: When discussing the national-cultural characteristics of brand nominations in this article, we primarily consider naming through words and word combinations. V.Y.Chunakova, A.A.Medvedeva, M.A.Dubinina, Yu.S.Naydenov, U.A.Adamenko, S.A.Shusharin, Dj.K.Verkmán, N.N.Morozova, V.Y.Kojanova, O.V.Gluxova, and X.D. Paluanova highlights the

method of delivering information expressed in language as being crucial to accurate naming [4: Б. 17.]. Certainly, this is a fundamental concept related to nomination.

Research methodology: In any brand nomination, naming through lexical units or word combinations (lexical nomination) is referred to as appealing directly to a ready-made concept. This, in turn, is regarded as a binary nomination outcome. It's known that brand names formed through the semantic method from lexemes in the general language also fall under this second (binary) nomination process.

Apart from Uzbek words and idioms, the inclusion of Arabic words with unclear meanings in brand names was also observed: "Ansor" restaurant.

The first criterion in naming brands is the selection of lexical units that are familiar to the public and have a positive meaning, and this unit should correspond to both the brand product and its symbol.

Analysis and results: In English, during the process of brand nominations, acquiring semantic meanings, from a linguistic-cultural perspective, they are transformed into nationally meaningful units. Especially when present in one language but lacking a counterpart in another, national-cultural uniqueness becomes distinctly evident. Additionally, brands that have entered the international arena by not resorting to counterparts in other languages also possess national-cultural markers. This situation is observed in Uzbek, English, and Russian languages. For example, the naming of brands using Uzbek national linguistic units, their formation in a national cultural style, the formation of national semantic associative units, and their special production by language speakers demonstrate their national-cultural orientation. Such names provide the opportunity to identify certain semantic functions alongside their relationships. Similarly, in the participation of lexemes, using the word "Xon" as an example in brand naming is possible, for example: "KHAN CHAPAN", "XON", *Kafe "Xon"*, "Xon" (*To'yxonasi*), "Xonpalace Hotel", "Khan Orda Hotel", "Temurkhan Hotel", "ABBOS KHAN house" etc.

The national brand "KHAN CHAPAN" operates a restaurant. This word combination is introduced as a reality, where "KHAN" and "CHAPAN" are formed based on the English language as a reality in English. We refer to the Uzbek language explanatory dictionary. There, the word "xon" is explained as follows: "Xon - 1. Title of rulers among Turkic and Mongolian peoples. Qo'qon Khan. Khan's palace. 2. Added to the name of a person who has ruled as a Khan, indicating the title. Bahodir Khan - in Khiva, Khudoyor Khan - who ruled in Qo'qon" [5:Б.410.]. "CHAPAN" - a long national garment worn over clothes, stuffed with cotton inside; robe. "Beggar's robe. Cotton robe. Winter robe. To wear a robe" [6: Б. 506.]. By using these two lexemes, a national identity is given to the brand name.

Indeed, "*Chopon*" is considered an important attribute in Uzbek national customs and traditions. It has maintained its significance within the range of Uzbek national clothing. Among Uzbek brands, the "*Mursak*" brand, which produces women's clothing, holds a special place [6: Б. 646.]. The word used to denote the new style of traditional Uzbek outerwear worn by women is a word that has gained popularity today and is somewhat limited in use. The selection of this lexeme as a brand name not only prevents the disappearance of a less used word but also contributes to the entry of a word expressing national uniqueness into the global market, along with its service to expressing national identity.

In the analysis of brand names, it was found that many brands are named with ancient titles. The inclusion of the lexeme "*BEK*" into this series is possible. It is known that among Turkic peoples, the lexeme "*Bek*" was used as a title or name. Historically, the term "*Bek*" conveyed the meaning of "prince" or "nobleman". Among Turkic-speaking peoples, "*Bek*" was a title given to officials serving as governors or rulers. In Central Asian Khanates, beks were high-ranking officials or rulers, appointed as governors of specific regions. "*Bek*" was not only a title but also a symbol of respect and a prestigious address. Later, it began to be used as a personal name as well.

In the modern world, the lexeme "*Bek*" is used as a brand name for cafes, restaurants, hotels, companies, etc. The number of brands incorporating the term "*Bek*" in their titles is increasing in Uzbekistan. For example: "*BEK BREND*", "*Bek brend korxonasi*", "*FAYZ-BEK*", "*Bek shok brend*"

ooo", "Ibrohim Bek", "Restoran Bek", "Bistro-Bek", "Semya restoranov BEK", "Bek restoran", "Bek kafe" etc.

The extensive use of such lexemes is also observed in English brand names. For example, the English word "King" derives from the Anglo-Saxon word "cynning" and in various contexts and historical sources, it denotes the title given to a male monarch. In contrast, the equivalent term used for females is "Queen", which is bestowed upon the consort of a king. Brands derived from such titles include: "King", "Princes", "Lady", "Mr.", "Aristocrat" etc.

The term "*Malika*" can also be an example for this type of Uzbek brand names. *Malika* (Arabic) – 1. Queen. 2. A woman belonging to the royal family [7: Б.533.]. In the past, girls were given the name "*Malika*" with the hope that they would become as dignified and influential as queens. This name is still used in this sense. The following Uzbek national brands are identified with this term: The "*Malika*" restaurant chain has been established in Tashkent, Samarkand, Khiva, Jizzakh, and Termez, and boasts a positive reputation. Additionally, brands such as "*Cafe MALIKA*", "*Malika Prime Hotel*", "*GOSTINISA MALIKA BUKHARA*", "*Hotel Malika Bukhara*", "*Malika Hotel Tashkent*", "*Malika Hotel Khiva*", "*Gostinitsa Malika Khayvak*", "*Malika Classic Hotel*", and others exist. It is important to note that while these brand names may contain Uzbek words, their structure does not conform to Uzbek language norms; rather, foreign elements within the names have displaced Uzbek words in their composition. We do not endorse such naming practices.

The linguistic characteristics of brand nominations are particularly evident, especially in hotel names. In Uzbek, hotel names fulfill the function of a national-cultural component as part of national brands. It is known that in Uzbekistan, the tourism market is dominated by hotels associated with various national cultural or historical names. Today, many hotels are offering their services to both domestic and foreign tourists. Among them, national hotel brands hold their place. For example, "NUR MEHMONXONA", "GRAND Nur", "USMON NUR TEKSTIL", "TOSH NUR TEKSTIL", "NUR-AZIZ VA AL-AZIZ", "NUR HOTEL", "*Hostel Nur*" etc. The word "Nur" in the explanatory dictionary is defined as a source of light derived from a source of light and is imagined in a radiant, shining form in a metaphorical sense [8: Б.66.].

Indeed, the term "nur" in Uzbek is closely associated with the meanings of radiance, light, and beauty. It's often not attributed to mundane objects. Additionally, among Uzbek national brands, not only hotels but also restaurants and specialized clinics have been named using the term "Nur". The meaning of the word "Nur" is well known in Islam, and its popularity has allowed it to be used in various national brand names. For example, in sectors such as restaurants, clinics, clothing lines, and traditional crafts: "*Shifo NUR*", "*Yangi Nur Afsonasi*", "*Nur so'zana*", "NUR Restoran", "*Nur kafe*", "*Nur hayot cosmetics*", "*Nur Restaurant*", "*Nur choyxona*", "AN NUR restaurant", "*Bek-Nur restoran*", "*Uchtepa Nur Tekstil*", "*Nurhayot tekstil*" etc. In Uzbek national brand names, many words that serve as prominent national components have been observed. For example, the word "Anor". It's known that "anor" has been a symbol of abundance and fertility among Turkic peoples since ancient times. In the explanatory dictionary of the Uzbek language, the word "anor" is defined as follows: "1. A subtropical plant belonging to the genus Anordoshlar, smaller in size, with a bush or shrub-like shape. 2. The ripe, juicy fruit of this plant with red or yellow skins" [8: Б.87.].

Islamic patterns resembling a pomegranate are also present and widely used in embroidery, painting, and woodcarving. In Uzbek, the positive connotations of abundance and fertility associated with the pomegranate have led to the creation of various brands with the word "Anor" at their core, implying richness and abundance. Brands such as "ANOR", "ART ANOR HOSTEL", "ANOR kafesi", "*Anor Atelier*", "*Supermarket Anor*", "*Anorbank*", "ANOR MEDEL", "*Art Anor*", "Anor" and so on, have been identified. It is possible to observe the pomegranate motif being used as a brand logo even today.

Conclusion: As we can see, linguistic and cultural specificity can be observed in brand names in different languages. National brands also have such designations that acquire a national-cultural meaning based on derivational properties and nominative functions. Brand names not only focus on the perception of the world through them, but also encourage the public to imagine the national character of the product or service type and act accordingly. Because under each brand name lies the

national outlook of a certain nation. This means understanding the world of the people who speak that language, understanding the worldview of the people who created the language. In this way, linguistic units that provide interaction between language and society, in particular, linguistic and cultural research of brands, meaningfully complement the research in this field in Uzbek linguistics.

REFERENCES:

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-6084-сонли Фармони. Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. –Тошкент, 2020 йил 20 октябрь.
2. Madiyeva M. "Some translation conventions English language brands in Uzbek" Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal. ISSN: 2249-7137 Vol.12, Issue 07, July 2022. – P. 151-156.
3. <https://www.xabar.uz/tahlil/ozbekiston-milliy-brendi-ja>
4. Гак В. К типологии лингвистической номинации // Языковая номинация (Общие вопросы). – М., 1977. – С. 230.
5. Палуанова Х. Инглиз, ўзбек, рус ва қорақалпоқ тилларида экологик терминларнинг деривацион-семантик принциплари: Филол. фан. док... дисс. – Тошкент, 2016. – 177 б.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 4-жилд. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. 2008.– Б. 410.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 2-жилд. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. 2006.– Б. 646.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2007.– Б. 66.

UO'K 81'1.001, 81-13

ISHTIROKCHILAR XUSUSIYATLARIGA KO'RA MULOQOTNING PSIXOLINGVISTIK O'RGANISH TARIXI

M.Yu.Mamajonov, dots., PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Muloqot keng qamrovli tushuncha bo'lgani sababli u turli jihatlariga ko'ra tasnif qilinadi. Muloqotda ishtirokchilarning soniga qarab ham turli tasniflar mavjud. Odatda, monolog, dialog va polilog o'zaro farqlangani holda, so'nggi yillarda bu tasnifga nisbatan ham turlicha qarashlar vujudga kelmoqda.

Kalit so'zlar: Intrapersonal muloqot, muloqot shakllari, kvazimuloqot, gallyutsinatsiya hodisasi.

Аннотация. Поскольку общение – это широкое понятие, оно классифицируется по разным аспектам. Существуют также разные классификации в зависимости от количества участников диалога. Вообще говоря, монолог, диалог и полилог отличаются друг от друга, и в последние годы существуют разные взгляды на эту классификацию.

Ключевые слова: Внутрличностное общение, формы общения, квазикоммуникация, феномен галлюцинации.

Abstract. Since communication is a broad concept, it is classified according to different aspects. There are also different classifications depending on the number of participants in the dialogue. Generally speaking, monologue, dialogue and polylogue are distinguished from each other, and in recent years there have been different views on this classification.

Keywords: Intrapersonal communication, forms of communication, quasi-communication, phenomenon of hallucination.

Intrapersonal muloqot inson ongida, xayolida o'zi bilan o'zi muloqot qilishini anglatadi. Muloqot deganda, odatda, ikki yoki undan ko'p insonlar o'rtasidagi suhbat tushunilsa ham, psixolingvistik nuqtayi nazardan intrapersonal muloqot alohida ajratiladi. Intrapersonal muloqot yordamida shaxs o'z ichki "men"i bilan suhbat quradi, o'z-o'ziga munosabat bildiradi, o'zini o'zi tanqid qiladi, maqtaydi yoxud koyiydi. Odatda, bu muloqot, verballashmagan holda, ichki ovozda amalga oshiriladi. Beril Ehonder fikricha, intrapersonal muloqot bir paytning o'zida ham oddiy, ham murakkab mental jarayondir. Bunday muloqotning murakkabligi unda standart muloqotning barcha elementlari ishtirok etishi bilan belgilansa, soddaligi bunday muloqotning faqat bir kishi – muloqotchining o'zi tomonidan boshqarilishi bilan izohlanadi[1]. Demak, intrapersonal muloqotda

ham xabar uzatiladi va qabul qilinadi, bunday muloqotda ham adresant va adresat mavjud, lekin bunda so'zlovchi ham, tinglovchi ham shaxsning o'zi bo'ladi.

M.Kagan muloqotning shakllarini keltirar ekan, real suhbatdosh va kvazisuhbatdosh muloqotining birinchi turi sifatida insonning o'z ichki "men"i bilan suhbatini keltiradi. Shuningdek, muallif bunday dialogning sog'lom insonlarda normal shaklda, bemor shaxslarda kasallik belgisi sifatida namoyon bo'lishini ta'kidlaydi[2]. Sog'lom insonlar ham o'zlariga o'zlari gapirishlari, o'zlari bilan muloqot qilishlari mumkin. Fikrni jamlash, o'zini tahlil qilish, bir qarorga kelish maqsadlarida intrapersonal muloqot yaratilishi mumkin, bu esa doim ham patologik belgi bo'lavermaydi. Patologik shaklda esa gallyutsinatsiya hodisasi sifatida bemor insonlar o'z tasavvurdagi insonlar bilan suhbatlashadilar. Bu esa tasavvuriy dialog sifatida intrapersonal muloqot sanalmaydi.

O'zbek olimlari ham ichki muloqot, ichki nutq mavjudligini e'tirof etadilar. Xususan, professor Y.Solijonov XX asr 80-90-yillar o'zbek romanchiligiga xos badiiy nutq tiplarini tasniflar ekan, ichki nutq ham alohida nutq turi ekanini e'tirof etadi[3]. Intrapersonal muloqot badiiy adabiyotda qahramonlarning ichki psixologik holatlarini ifodalash maqsadida qo'llaniladi, personajlarning ruhiy holati ichki nutq ko'rinishida o'quvchiga yetkaziladi. Kundalik muloqotda esa ko'p hollarda ichki muloqot insonning o'zigagina ma'lum bo'lib, tashqariga chiqarilmasligi bilan xarakterlanadi.

Intrapersonal muloqot, albatta, shaxsning individual psixologik holati bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Intrapersonal muloqot shaxsning o'z-o'zini baholash, o'ziga nisbatan ishonchini oshirish, o'zini o'ziga namoyon etish, o'zi uchun nimanidir isbotlash maqsadida amalga oshirilishi mumkin. "Kecha va kunduz" romanida Miryoqub obrazining o'z-o'ziga gapirishi, o'zi bilan muloqot qilishi keltirilgan va bu intrapersonal muloqotga misol bo'la oladi. Asar davomida Miryoqubning miyasida ikkita Miryoqub o'zaro suhbat quradi, biri – tergovchi, ikkinchisi – javobgar sifatida muloqot qiladilar, tergovchi, qoralovchi Miryoqub javobgar Miryoqubning xatti-harakatlari uchun hisob so'raydi, vaziyatni oydinlashtirishini, qilmishlari uchun tushuntirish berishini talab qiladi:

...Chunki miyasi ajib bir quvvat bilan harakatga kelgan va zolim tergovchi borgan sari zabtini oshirib tergardi: – "Xo'sh, Miryoqub, kayfing qalay?" – "Joyida... Kayfim joyida..." – "Yolg'on gapirma, Miryoqub. Sen tergovchi qoshidasan. Biz ko'nglingda yozilganlarni barala o'qib turibmiz. Veksildan yo yer vasiqasidan sen qanday kopiya olsang, biz ham sening ko'nglingdan o'shanaqa kopiya olganmiz. Shuning uchun rostini ayta bersang, o'z hayriyating. Bari bir, bizni yolg'on gapga ishontirolmaysan. Xo'sh, gapir: kayfing qalay?" – "Kayfim uncha joyida emas..." – "Habbarakalla, gapir, gapir!" – "Ta'bim kir, ko'nglim aynigan, allanarsadan jirkangan kabiman..." – "Allanarsadanmi? Yo allakimdanmi?" – "Bilolmadim". – "Yaxshiroq o'yla. Allakimdan bo'lmasin?" – "Allakimdan desam ham bo'ladi. Lekin kimligini bilolmayman". – "Bilmasang biz yordamlashamiz. Menga qara, kimdan jirkanasan? Miryoqubdan emasmi? Nega indamaysan? Nega daming chiqmay ketdi? Biz to'g'ri aytgan ekanmiz, bo'lmasa? Shundaymi?" – "To'g'ri aytdingiz, Miryoqubdan jirkanaman..." – "Haqqing bor, haqqing bor! Miryoqub, qancha balandparvoz bo'lgani bilan, o'z bo'yidan ortiq ko'tarilolmaydi. Chunki u bir it! Olchoq va ayanch bir it! U o'z-o'zini goh arslon rangiga, goh qoplon rangiga, goh sher va goh er bo'yoqlariga bo'yab ko'rsatadi. Faqat ohakka ag'anab, kaptarlar orasiga kirgach, yana o'z ovozi bilan "g'o-og', g'o-og'!" deb yuborgan go'ngqarg'a singari uning asil itligi barala ko'rinib turadi. Doim ko'rinib turadi...

Miryoqubning o'z-o'zini qanday baholashi, o'zining yaxshi va yomon jihatlari ko'ra olishi, o'ziga haqiqiy munosabati intrapersonal muloqotida, o'z "men"i bilan suhbatida namoyon bo'ladi. Miryoqub bu fikrlarini, o'zining bahosini birovlar oldida bayon etmaydi, lekin o'zini tergov qilganda hamma ayblariga, qilmishlariga pushaymon bo'ladi. Chunki, asarda keltirilganidek, "Biz ko'nglingda yozilganlarni baralla o'qib turibmiz", inson o'zining qanday ekanligini namoyon etishda boshqa insonlarni aldasa ham, o'zini alday olmaydi. Bu esa shaxsning ichki olami, ruhiy holati doim ham tashqi muloqotda namoyon bo'lmasligin bildiradi. Shunday qilib, shaxsning psixologik holati, ruhiy olami, o'z ichki hissiyotlari intrapersonal muloqot orqali ifoda qilinadi.

Shuningdek, intrapersonal muloqot bir qarorga kelish, diqqatni jamlash, e'tiborini yechilishi zarur bo'lgan muammoga qaratish maqsadida, ayrim hollarda boshqalar bilan muloqotga kirishishdan qo'rqish, o'z fikrlarini ochiq bayon eta olmaslik, xato gapirishdan hayiqish natijasi bo'lishi ham mumkin.

...Nomerga qaytib borarkan, hamon boshini chayqab o'z-o'ziga so'zlanardi:

“Imperiya chiribdi... Yiqilsa ham hech kim tankir qolmaydi. Mening miyamda shu bugun g'alati fikrlar qo'zg'aldi. Nimaligini o'zim ham bilmayman... Ilgari hech bunaqa gaplar yo'q edi. Allakimdan allanimalarni so'ragim, bilgim, o'rgangim keladi. Bir pirni topib — tariqat so'rasammi? Bir zakonchini topib — zakon so'rasammi? Yo bir muallimni topib — masala so'rasammi? Hayronman...” “Imperiya kemaga o'xshaydi, deydi... Yo'q, kema, deydi, kema... Nimaligini bilsam edi! Imperiya, nima desam, oq podshoni, o'zini, pogonini ko'rsatdi. Oq podshoning nimaligini o'zi aytib berdi, o'zining kimligini o'zim bilaman, bugun yana ham ochiqroq bildim, ertaga juda ravshan bilsam kerak... Endi, yelkasidagi pogoni qoldi. Nima, azbaroyi xudo, bu imperiya? Kimdan so'rayman endi? Kimdan?!”

Miryoqubning bo'layotgan siyosiy voqealarga, atrofdagi insonlarga, o'ziga munosabati, kelajakdan xavotiri, ikkilanishlari – barchasi uning o'z-o'zi bilan muloqotida namoyon bo'ladi. Odatda, shaxs tashqariga chiqara olmaydigan fikrlarini, boshqa suhbatdoshlar bilan muhokama qila olmaydigan masalalarini ham ichida o'zi bilan muhokama qiladi. Bu esa intrapersonal muloqotning psixologik asoslaridan biri – fikr bildirishdan qo'rqish holatining namoyon bo'lishidir.

Shunday qilib, intrapersonal muloqot doim ham patologik jarayon sanalмай, sog'lom insonlarning ruhiy-hissiy holati bilan hamohang tarzda yaratilishi mumkin bo'lgan muloqot turidir. Intrapersonal muloqotda shaxs o'z “men”i bilan muloqot qilgani sababli adresat ham, adresant ham bir shaxsning o'zi sanaladi. Psixolingvistik nuqtayi nazardan intrapersonal nutq shaxsning o'z-o'zini baholashi, o'ziga munosabati, fikrlarini tashqi ovoz bilan bildirishdan qo'rqishi natijasi sifatida yuzaga chiqadi. Interpersonal muloqot esa boshqa shaxslar bilan muloqotga kirishishni anglatadi. Biz uchun ma'lum bo'lgan monolog, dialog, polilog kabi muloqot shakllarining barchasi interpersonal muloqotning turlari sanaladi.

Shunday qilib, muloqot ishtirok etuvchilarning xususiyatlariga ko'ra psixolingvistik nuqtayi nazardan intrapersonal muloqot (shaxsning o'zi bilan ichki muloqoti), interpersonal muloqot (shaxsning boshqalar bilan muloqoti: monolog, dialog, polilog) va kvazimuloqot (real suhbatdosh bilan xayoliy muloqot, xayoliy suhbatdosh bilan tasavvuriy muloqot, Yaratgan bilan muloqot) kabi turlarga bo'linadi. Bu muloqot turlarining barchasi insonning ongi, ruhiy holati bilan chambarchas bog'liqligi bilan ahamiyatlidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ehondor, Beryl. Intrapersonal Communication as a Foundation for Personal Branding/https://www.researchgate.net/publication/313529725_Intrapersonal_Communication_as_a_Foundation_for_Personal_Branding_-_Beryl_Ehondor
2. Каган М.С. Мир общения. Электронный ресурс. https://www.studmed.ru/view/kagan-ms-mir-obscheniya-problema-mezhsobeknyh-otnosheniy_6bd5bde497e.html?page=8
3. Солижонов Й. Бадий нутқ поэтикаси. Монография. Фарғона, 2023. Б.4.

UO'K 81

MAHMUDXO'JA BEHBUDIY PUBLITSISTIKASIDA SEMANTIK

OKKAZIONALIZMLARNING NUTQIY VOQELANISHI

M.M.Masharipov, PhD, mustaqil tadqiqotchi, Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada ma'rifatparvar jadid adibi Mahmudxo'ja Behbudiy publitsistik asarlari matnidagi semantik okkazional yasalmalarning mohiyati, yaratilish sabablari, tiplari, uslubiyo qo'llanishi hamda vazifalari haqida nazariy fikrlar bildirilgan. Bunday leksik birliklarning aniq misollar asosidagi lingvistik tahlili amalga oshirilgan.

Kalit so'zlar: leksik-semantik voqelanish, uzual ma'no, okkazional ma'no, kontekstual ma'no, individual ma'no, leksik qo'llash, barqarorlashganlik, ijtimoiy shartlanganlik, semantik tarkib, semantik qurshov.

Аннотация. В статье высказаны теоретические мысли о сущности, причинах создания, типах, стилистическом использовании и функциях семантических окказиональных созданий в тексте публицистических работ просветительского деятеля-джалида

Махмудхожи Бехбуди. Проведен лингвистический анализ на основе конкретных примеров таких лексических единиц.

Ключевые слова: Лексико-семантическое изменение, обычное значение, окказиональное значение, контекстуальное значение, индивидуальное значение, лексическое использование, устойчивость, социально обусловленность, семантический состав, семантическая оболочка.

Abstract. The article enlightens theoretical ideas about the essence of semantic occasional constructions, the reasons for creation, types and methodological application and functions in the journalistic works of the enlightened jadid Mahmudhoja Behbudi. Linguistic analysis of such lexical units based on concrete examples is analyzed.

Key words: Lexical- semantic realization, common meaning, occasional meaning, contextual meaning, individual meaning, lexical application, stabilization, social conditioning, semantic content, semantic environment

Lisoniy sathda til birliklarining nutqiy qo'llanish tizimi ularning umumiy, barqaror tizimiga aynan mos kelmasligi ham mumkin. Bu, o'z-o'zidan, til birliklarining leksik-semantik voqelanishi, morfologik tuzilishining nutqda qo'llanishidagi o'zgachalikni keltirib chiqaradi. Nutqiy so'z yasallishida umumiy qoida va andozalardan chekinish holatlari ham kuzatiladi va buning natijasida g'ayriodatiy yasalmalar yuzaga keladi.

Ma'lumki, uzual va okkazonal ma'nolar o'ziga xos xususiyatlarga ega. Uzual ma'no nutqdan tashqarida ifodalanishi bilan bog'liq [1;41]. Shu o'rinda ushbu ma'nolarning tavsifiga to'xtalib o'tish joiz:

Uzual ma'no (lot. usus – odat, qoida). So'zning lug'aviy sifatida bor, umum tomonidan qabul qilingan, umum qo'llanishdagi ma'no. Mas., *bosh* so'zining "tananing bo'yindan yuqori qismi", "boshliq", "rahbar" ma'nolari; *katta* so'zining "hajm, o'lchami nisbatan ortiq, ulkan", "yosh jihatdan ortiq" ma'nolari uzual ma'nolardir. Qiyos. Okkazonal ma'no [2;113].

Uzual ma'no so'zning semantik tarkibida mavjud bo'lgan ma'nosidir. U har gal nutqda yaratilmaydi. Til birligi sifatida, ma'lum kontekstda, boshqa leksik birliklar qurshovida o'z lug'aviy-grammatik (turkumiy) ma'nosi va shu turkumga xos grammatik shakl tashishi bilan namoyon bo'ladi. Buni *chiqmoq* fe'li misolida ko'rishimiz mumkin: 1. *So'fi mezonaga chiqib azon aytdi (A.Qodiriy)* 2. *Uning bosimi ikki yuzga chiqdi.* 3. *Shu vaqtda ichkaridan Oybodoq chiqib, Otabek yoniga keldi (A.Qodiriy).* 4. *Chigit unib chiqdi.* 5. *Quyosh chiqdi.* 6. *Uzumning suvi chiqdi.* 7. *Yiqilib qo'li chiqdi.* 8. *Kitob nashrdan chiqdi* [3;46].

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da *okkazionalizm* termini "umumiste'molga muvofiq kelmaydigan, individual tarzda ma'noga ega bo'lgan til birligi" deb izohlangan (O'TIL, III, 103-bet). Yuqorida keltirilganlardan ma'lum bo'ladiki, so'zning uzual ma'nosi tilda barqarorlashgan, ijtimoiy shartlanganlik xususiyatlariga ega bo'ladi va shu asosda lisoniy ma'no sifatida qaralishi lozim. Shu o'rinda har qanday badiiy asar mazmuniy maydonini shakllantirishda ishtirok etishi, biroq uzual ma'nodan alohida tarzda mavjudlik kasb etuvchi okkazonal ma'no tushunchasi bilan bog'liq atamalar semantik tabiati va tarkibini yoritish maqsadga muvofiqdir. Chunki ular ham publtsistik asarlar tilining lug'aviy xususiyatini hosil qiluvchi muhim nutqiy unsurlar hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlar va lug'atlarda bu haqda quyidagi muhim ma'lumotlar keltirilgan: **Okkazionalizm**. Mahsuldor bo'lmagan model asosida yasalgan va faqat shu nutqiy matnning o'zida qo'llangan so'z, individual-uslubiy neologizm [2;74].

Okkazonal ma'no (lotincha tasodifiy) – Q. Muvaqqat ma'no [2;74].

Muvaqqat ma'no. So'zning ma'no tuzilishida shakllanib yetmagan, ma'lum individual qo'llanishda yuzaga chiqadigan ma'no: *Fan, san'atning gullari butun, to'plangandi suhbat uchun* (Oybek). *Kun haliyam issiq bo'lsa-da, har holda shabada yo'rg'alardi* (M.Musayev) [2;67].

M.Mirtojiyev ushbu tushunchani shunday ta'riflaydi: "Okkazonal ma'noli so'z doimo nutq tarkibida namoyon etuvchi so'z yoki so'zlar qurshovida bo'ladi. Chunki busiz okkazonal ma'no hayot emas" [1;42]. Olim okkazonal va uzual ma'no deb atalgan ushbu ikki tushunchaning farqini aniq ko'rsatadi: "Uzual ma'no okkazonal ma'nodan farqli holda, faqat bir so'zning semantik tarkibiga kiradi. Masalan, "suyukli bola" okkazonal ma'nosining ijobiy emotsional komponenti bilan

qo'zichoq, bo'taloq, toychoq, shunqor, do'mboq kabi so'zlarda ifodalash mumkin. Ruslarda *parasenok* so'zida ham ifodalanadi. Uzual ma'noni bir so'z ifodalaydi, ya'ni uni yana ikkinchi bir so'zda ifodalab bo'lmaydi. Okkazional ma'no mohiyati bilan nutq hodisasi bo'lib, o'ziga xos lug'aviy grammatik qurshovda namoyon bo'ladi, umumlisoniy mohiyat kasb etmaydi. Tilshunoslikka oid adabiyotlarda bunday ma'no "okkazional ma'no", "nutqiy ma'no", "kontekstual ma'no", "individual ma'no" kabi atamalar bilan nomlanib kelinadi. So'zning bunday ma'no bilan qo'llanishi esa "leksik qo'llash" deb yuritiladi [3;46].

So'zning semantik tabiatidagi leksik ma'no uzual va okkazional semasi bilan o'zaro farqlanadi. Uzual ma'no so'zning tarkibiga kirib, nutqdan tashqarida ham tushuncha ifodalaydi, lekin uni ifodalagan so'z boshqa so'z bilan munosabatga kirishganda voqelanishi, turli nutq talabiga ko'ra tanlanish imkoniyatiga ega bo'lishi, faqat bir so'zning semantik tarkibiga oidligi bilan xarakterlanadi. Okkazional ma'no esa nutq sharoitida ma'lum leksemalar qurshovidagi so'zda voqelanib, kontekstdan tashqarida ifoda bermaydi. O'zbek tilshunosligida okkazional leksikaning mohiyati, yaratilish sabablari, tiplari, lug'aviy va morfologik okkazional so'zlar, ularning uslubiy vazifalari qoniqarli yoritilgan [4].

Biroq badiiy, ilmiy, publitsistik asarlar matnidagi okkazional yasalishlarni o'rganish, til va nutq hodisalarini farqlash asosida ularning badiiy-estetik vazifalarini ko'rsatish hamda muallifning so'z yasalishidagi shaxsiy ijodiy yondashuvlarini tekshirish doimo ahamiyatli sanaladi. O'zbek tilida mavjud bo'lgan okkazional so'zlarning xarakterli materiallari hali yetarli darajada to'plangan va tadqiq qilingan deb bo'lmaydi. Bunday material turli adiblarning badiiy asarlari, publitsistik, satirik-yumoristik asarlari matnida mavjud. Mana shunday manbalar qatoriga Mahmudxo'ja Behbudiyning publitsistik asarlarini ham qo'shish mumkin. Adibning publitsistik asarlari matni yuzasidan olib borgan kuzatishlarimiz ularda bir qator xarakterli okkazional yasalmalar mavjudligini ko'rsatdi. Bulardan biri – **semantik okkazionalizmlar**. Bunday okkazional qo'llanish bir so'zning ma'no o'zgarishi sifatida yuzaga keladi. Bunda nutq jarayonida okkazional ma'no biror so'zga yuklanadi va shu so'z okkazional ma'noni namoyon etuvchi so'zlar qurshovida beriladi. U ifodalagan okkazional ma'no yuzaga kelgan matndagina voqe bo'ladi. Uni qurshab turgan, ya'ni u bilan bir birikma tarkibida joylashgan so'zlar shu okkazional ma'noga asoslangan so'zning namoyon etuvchilari hisoblanadi. Okkazional ma'no bilan voqelangan so'z boshqa so'z bilan birikmaga kirishmaydi, faqat o'z o'rnida va o'z nutqiy mavqeyidagina okkazional sifatida voqelanadi.

Adib o'zbek tilida avvaldan mavjud ba'zi so'zlarni favqulodda, yangi ma'nolarda qo'llaydi va natijada, ma'noviy okkazional qo'llash yuzaga keladi:

Xafaqon. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da XAFAQON BO'LMOQ fe'li "1) diqqat bo'lmoq, siqilmoq, xunob bo'lmoq; 2) qon bosimi ortish kasaliga yo'liqmoq" tarzida izohlangan (O'TIL, IV, 392-bet). Mahmudxo'ja Behbudiy "Farg'ona xotiralari" nomli maqolasida bu so'zni maorif sohasiga ko'chiradi va unga favqulodda yangi ma'no yuklaydi: "*Buxoro va Samarqand darsxonalarini tartibi hamon mantiq, hamon chirib mansux bo'lganki, nahv va fiqh darslarini eshitsak, anqorib xafaqonmiz*" [5;298]

Tesha. Ma'lumki, "*tesha*" so'zi oddiy uy-ro'zg'or buyumi, mehnat qurolini anglatadi. Bu so'zni Mahmudxo'ja Behbudiy maktab, maorif sohasida yozilgan "Ilmning foydasi" nomli maqolasida ilmning, ilm egallash quroli sifatida so'zning semantikasiga qo'shimcha ma'no yuklaydi: "*Har bir birodarimiz ilm taomul etsun, ilm har bir zamon kasbu maishat teshasidur*" [5;190]. Demak, bu o'rinda "ilm" "*teshaga*" qiyos qilinmoqda va "*ilm ma'rifatning qurolidir (teshasi)*" degan fikr yuzaga kelmoqda.

Unvon. Odatda "*biror ish faoliyat sohasida vazifa darajasini ko'rsatuvchi faxriy nom*" ma'nosida ishlatiluvchi bu so'zni Mahmudxo'ja Behbudiy "*noyob asar*" ma'nosida qo'llaydi: "*Qo'lumni tokchaya uzottim, tizilmish kitoblardan biri keldi. Ko'rdimki, "Tuhfat ul-ahror" dir. Ochdim. Surxi (qizil siyohi) ila forscha shu mazmunli bir unvon yozilubdur*" [6;3].

Saqlamoq. Adabiy tilda "*ehtiyot qilmoq, asramoq, muhofaza qilmoq, omon qoldirmoq*" ma'nolarida qo'llanuvchi mazkur fe'lning "*tiyilmoq*" semasi adib maqolalari matnida ifodalagan. Bu sema so'z uchun favqulodda ma'nodir: "*Vasliy janoblari bilmayin na fikr ila tanazzul etibdurlarki, unday nimarsag'a javob yozmoq balosig'a giriftor o'lmoqdan qalamni saqlaymiz*" [6;23].

Ishlamq. Ushbu fe'lining ma'nolaridan biri *“harakatda bo'lmoq”, “Yurmoq, Yurib turmoq”;* *“amal qilmoq”* dir (O'TIL, II, 256-bet). Hozirda tilimizda *“qonun ishlamayapti”* degan ibora ham bor.

M.Behbudiy ushbu ma'noni *“Bizga isloh kerak”* nomli maqolasida *“haqiqat ishlamayapti”, “aksincha bid'at ishlayapti”* iboralariga singdirgan va so'zning favqulodda ma'nosi, ya'ni *“adolat yuzaga chiqmayapti”* ma'nosi vujudga kelgan. Aksincha, bid'atning avj olayotgani qarama-qarshi qo'yish usuli orqali ko'zda tutilayotgan holatning ochilishiga xizmat qilgan: *“Ulam o'zaydi. Axloq buzildi, ulamoi musulmoniyag'a johil va xoin, sarf-savodsiz kishilar qozi bo'ldi. Haqiqat ishlamadi, bid'at ishladi... Oh, zolim hukumat va missionerlar bizga nalar qildilar!”* [5;492].

Hosil. Bu ot leksema o'z ma'nosida *“natija, oqibat; yakun, samara; mazmun, mohiyat”* (O'TIL, V, 552-bet.) ma'nosida qo'llanadi. Mahmudxo'ja Behbudiy bir o'rinda bu so'zni *“pul”, “mablag”* ma'nosida qo'llagan va unga favqulodda ma'no yuklagan: *“Muhtaram samarqandiy ko'ngulli mushaxxislar g'ayrat qilib, yana “Padarkush”ni Samarqandda yetiinchi mayda sahnag'a qo'yub, hosilini maktablarga sarf uchun berdilar”* [6;16].

Maosh. Ushbu so'z *“turmush, tirikchilik uchun zarur narsalar va ish haqi”* ma'nosini anglatadi. (O'TIL, II, 541-bet). Mahmudxo'ja Behbudiy *“Ochlik balosi”* nomli maqolasida *maosh* so'zini *“ne'mat”, “nasiba”* ma'nosida qo'llagan hamda *“maosh oshasun”* birikmasida u favqulodda ishlatish holatini yuzaga keltirgan: *“Ey musulmon birodarlar, lozimki, har kim o'z kasbidan maosh oshasun, o'zga din foydalanmog'ni tashasun”* [5;490].

Yuqoridagi misollarda semantik okkazonalizmlar u yoki bu nutq vaziyatining asosini ifodalamoqda va matnda shu asosga urg'u berilmoqda. Matn tarkibidagi okkazonal ma'no lug'atdagi mavjud so'zlar orqali ifodalansa, publitsistning ko'zda tutgan maqsadi aniq ifodalanmay qolishi ham mumkin. Shuning uchun tasvir obyekti asosini aniq ko'rsatish uchun muallif favqulodda boshqa so'z tanlash yo'lidan borgan va qo'llangan so'zlarning denotativ ma'nosiga muallif fikrini ifodalashga xizmat qiladigan yangi ma'no yuklangan. Bu leksemlarning okkazonal ma'noda qo'llanishining eng muhim xususiyatlaridan biri ularning muayyan matn bilan mustahkam bog'liqligi hisoblanadi.

Publitsistning mahorati til imkoniyatlardan shakl va mazmun mutanosibligini ta'minlagan holda o'z lisoniy intensiyalarini matnda namoyon qilishda foydalanishi bilan belgilanadi. Mahmudxo'ja Behbudiy publitsist sifatida so'zlarning bu kabi leksik-semantik voqelanishidan ustalik bilan foydalana olgan adib sanaladi. U maqolalari matnida XX asr boshlari davr adabiy tili so'z boyligidagi rang-barang shakl va ma'no munosabatdagi leksemlarni o'z o'rnida qo'llab, publitsistik uslubda ularni yangi estetik tushunchalarni ochishga xizmat qildirgan.

Mahmudxo'ja Behbudiy publitsistikasining asosiy mavzu va motivini yurtni mustamlakachilardan ozod ko'rish, ilm va ma'rifat orqali jamiyatni tanazzuldan olib chiqish, ozod yurtda fozil fuqaroni kamol toptirishga da'vat etish g'oyalari tashkil etar ekan, publitsistik asarlarining lug'aviy tarkibi, badiiy-funksional xususiyatlari ham mana shu maqsad sari yo'naltirilganligi ko'zga tashlanadi. Muallif omma bilan muloqotda publitsistik uslubga xos bo'lgan hozirjavoblik, hayotiy masalalarni mantiqiy mulohaza, dalil, asoslar bilan tushuntirish, isbotlash, o'quvchini bunga ishontirish, his-tuyg'ulariga ta'sir etish, tashviqot-targ'ibot usullaridan hamda shu maqsadga muvofiq holda tilning hissiy-ta'siriy vositalaridan o'rinli foydalangan. Publitsistika adibning maqsad va intilishlarini amalga oshirishda asosiy vosita bo'lib xizmat qilgan. XIX asr oxiri XX asr boshlarida o'zbek publitsistik uslubiga xos lisoniy me'yorlarning qaror topishida Mahmudxo'ja Behbudiy publitsistikasining o'z o'rnini bor. Okkazonalizmlar so'z yasaliishi qonuniyatiga asoslanmagan, uzual qonun-qoidalarga nomuvofiq g'ayriodatiy yasalmalardir. Behbudiy publitsistikasida qo'llangan okkazonal yasalmalar shunday nomuvofiqlik zahirida yuzaga kelgan. Ularni muallifning so'z ijodkorligi, publitsistik matnda funksional-stilistik vositalar sifatida qo'llanishidagi o'ziga xoslik tamoyili nuqtayi nazaridan baholash maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. – 269 б.
2. А. Ҳожиев. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2004. – 164 б.
3. Ўзбек тили практикуми. 1-қисм. // Масъул муҳаррир: Сапаев Қ. – Тошкент, 2005. – 96 б.

4. Тошалиева С. Ўзбек тилида окказионал сўз ясалиши: Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – 27 б; Тўхтасинова О. Ўзбек тилида лексик окказионализмлар ва уларнинг бадий-эстетик хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 26 б.
5. Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар 2-жилдлик. 1-жилд. (нашрга тайёрловчи Сирожиддин Аҳмад). – Тошкент: Akademnashr, 2018. – 512 б.
6. Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар 2-жилдлик. 2-жилд. (нашрга тайёрловчи Сирожиддин Аҳмад). – Тошкент: Akademnashr, 2018. – 312 б.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдли. I-V жилдлар. – Тошкент: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriёti, 2020.

UO'K 808.5

**L. VILDERNING “PRERIYADAGI KICKKINA UY” ASARIDA TARIXIY JANR
XUSUSIYATLARINING DAVR VA INSONLAR, KO'CHMANCHI OILA
MUNOSABATLARI TASVIRI ORQALI IFODASI**

A.Mavlonov, magistrant, Turkiston Innovatsiyalar Universiteti, Buxoro

Annotatsiya. *Ushbu maqola Laura Ingalls Uaylderning “Preriyadagi kichkina uy” asari, uning janr xususiyatlari, asarning tarixiy konteksti va hikoyalar bayonini tahlil qiladi. Maqolada Uaylderning chegara hayoti qiyinchiliklari va g'alabalarini, ko'chmanchilar va tubjoy amerikalik qabilalar o'rtasidagi murakkab munosabatlarni, shuningdek, chidamlilik, oila va ko'chmanchilik ruhining abadiy mavzularini o'rganadi. Yorqin bo'yoqlar va boy tasvirlar orqali muallif ushbu sevimli klassik asarning jozibasini yanada oshiradi.*

Kalit so'zlar: *“Preriyadagi kichkina uy”, Laura Ingalls Uaylder, tarixiy fantastika, chegara hayoti, Amerikaning O'rta G'arbiy qismi, chidamlilik, oilaviy rishtalar, ko'chmanchilar, tubjoy amerikalik qabilalar, madaniy tafovut, adabiy tahlil.*

Аннотация. *В этой статье представлен глубокий анализ «Маленького домика в прерии» Лоры Ингаллс Уайлдер, подчеркивающий его богатое повествование, тематическую глубину и исторический контекст. В нем исследуется, как Уайлдер отражает проблемы и триумфы приграничной жизни, сложные взаимоотношения между поселенцами и индейскими племенами, а также вечные темы устойчивости, семьи и духа первопроходца. Через яркие описания и острые моменты автор углубляется в непреходящую привлекательность и значение этой любимой классики.*

Ключевые слова: *«Маленький домик в прерии», Лора Ингаллс Уайлдер, историческая фантастика, пограничная жизнь, Средний Запад Америки, устойчивость, семейные узы, поселенцы, индейские племена, культурный разрыв, ностальгия, тематическая глубина, литературный анализ.*

Abstract. *This article provides an insightful analysis of "Little House on the Prairie" by Laura Ingalls Wilder, highlighting its rich narrative, thematic depth, and historical context. It explores how Wilder captures the challenges and triumphs of frontier life, the complex interactions between settlers and Native American tribes, and the timeless themes of resilience, family, and the pioneer spirit. Through vivid descriptions and poignant moments, the author delves into the enduring appeal and significance of this beloved classic.*

Key words: *"Little House on the Prairie", Laura Ingalls Wilder, historical fiction, frontier life, American Midwest, resilience, family bonds, settlers, Native American tribes, cultural divide, nostalgia, thematic depth, literary analysis.*

Laura Ingalls Uaylderning “Preriyadagi kichkina uy” asari tarixiy fantastika janriga kiruvchi asar bo'lib, 19-asrning oxirlarida Amerikaning O'rta G'arbiy qismidagi ko'chib yuruvchilar oilasining hayotini aks ettiriladi. Kitob Ingalls oilasining Viskonsin shtatidagi uyini tark etib, Kansasning keng dashtlariga joylashish yo'lidagi sayohatini bayon qiladi. Ushbu janrning asosiy xususiyatlaridan biri tarixiy tafsilotlarga e'tibor berilishidir. Uaylder o'sha davrning landshaftini, kundalik tartiblarini va madaniy me'yorlarini sinchkovlik bilan tasvirlab beradi, bu esa o'quvchilarga Ingalls oilasi dunyosiga sho'ng'ish imkonini beradi. Jumladan, kitob sabr-toqat, oilaviy rishtalar va ko'chmanchilik ruhi mavzularini o'rganadi. Og'ir ob-havo sharoiti, tubjoy amerikalik qabilalar bilan uchrashish va

iqтisodiy muammolar kabi qahramonlar duch keladigan qiyinchiliklar orqali Uaylder dashtda omon qolish va saqlanish uchun zarur bo'lgan kuch va qat'iyatni ta'kidlaydi.[1]

Uaylderning ushbu asari yorqin bo'yoqlar bilan ko'chmanchi hayotning qiyinchiliklari va quvonchlarini tasvirlaydi. Masalan, oila ilk bor yangi uyga joylashish voqeasini Uaylder quyidagicha sharhlaydi: "Ularni o'rab turgan barcha narsa hindular hududining yovvoyi, odam qadami yetmagan sahrosi edi. Na uy, na odam ko'zga ko'rinadi. Daraxtlar, o't va yovvoyi hayvonlargina bor edi, xolos. Bu bo'm-bo'sh hududdan yolg'izlik ufurib turardi." ("All around them was the wild, unbroken wilderness of the Indian Territory. It was so wild that there were no roads. There were no houses. There were no people. There were only trees and grass and wild animals. It was all so empty and still and lonesome.")[2] Ushbu parcha nafaqat sahnani tasvirlaydi, balki Ingalls oilasining betakror tabiat manzarasiga duch kelganda boshdan kechirgan yolg'izlik va qo'rquv hissini ham aks ettiradi. Asar davomida Uaylder chidam, oilaviy rishtalar va sayohat ruhini mohirona ifodalaydi. Rojdestvo bayramida, oila duch kelgan qiyinchiliklarga qaramay, birgalikda tasalli va quvonch topgan lahzasi quyidagicha asarda o'z aksini topgan: "Ular hech qachon bunchalik baxtli bo'lmagandek shod edilar. Ular xavfsiz ekanliklarini bilishardi. Yovvoyi hindular ularga zarar yetkazmas edi. Yovvoyi hayvonlar ularga zarar yetkazmas edi. Sovuq, qor va muz ham ta'sir qila olmasdi. Barcha oila a'zolari kichkina uyda, issiq va qulay boshpanada yig'ilishgan edi." ("They were happy as they had never expected to be again. They knew they were safe. The wild Indians were not going to hurt them. The wild animals were not going to hurt them. The cold and the snow and the ice were not going to hurt them. They were all together in the little house, warmly and comfortably sheltered.")[2] Ushbu parcha Ingalls oilasining qiyinchiliklarga qaramay, bir-biriga tasalli bera olish uchun kuch topa olish va shukronalik qobiliyatini ta'kidlaydi.

Uaylderning ushbu asari nafaqat ko'chmanchi hayotning qiyinchiliklarini bayon etadi, balki Ingalls oilasi a'zolarining hissiy kurash va ruhiy tug'yonlarini ham qamrab oladi.[3] Kitobxon yosh qahramon Lauraning nigohi bilan dashtning doimiy o'zgarib turadigan landshaftiga moslashish uchun chidamlilik va topqirlik zarurligiga guvoh bo'lishadi. Misol uchun, oila halokatli dasht yong'iniga duch kelganida, Uaylder shunday deb yozadi: "Olov gurillab yonardi, havo issiq edi. Laura o'zini momaqaldiroq nog'orasi ichida qolgandek his qildi". ("The fire roared and crackled and the air was hot. Laura felt as if she were inside a drum of thunder.")[2] Bu yorqin ta'rif nafaqat yong'inning kuchayishini, balki Lauraning bunday ofat oldida qo'rquvi va zaifligini ham aks ettiradi.

"Preriyadagi kichkina uy" Amerika tarixining ushbu davrida ko'chmanchilar va tubjoy amerikalik qabilalar o'rtasidagi murakkab o'zaro munosabatlar haqida ma'lumot beradi. Uaylder bu nozik mavzuni ikki tomonlama yoritadi, Ingalls oilasi va yaqin atrofdagi Osage qabilasi o'rtasidagi munosabatlarni qo'rquv va qiziqishni uyg'unlashtirgan holda tasvirlaydi. Laura shunday deydi: "U vagonda ekanligidan xursand edi, chunki hindlar uni va Maryamni yoqtirmasdi. Ular oq tanli qizlardan qo'rqishardi". ("She was glad she was in the wagon, because the Indians did not like her and Mary. They were afraid of white girls.")[2] Bu satrlar ikki jamoa o'rtasidagi madaniy tafovutni ko'rish imkonini beradi va shu bilan birga Lauraning atrofidagi dunyoni tushunishga urinishini ta'kidlaydi.

Uaylderning asarida nostalgiya tuyg'usi yorqin aks etadi, chunki u o'zining bolalik tajribasini realizm aralashmasi bilan aks ettiradi. [4] Bu ohang ayniqsa, ko'chmanchilar hayotining oddiy quvonchlarini aks ettirgan parchalarda, masalan, oila hosil bayramini nishonlash sahnasida yaqqol namoyon bo'ladi. Uaylder shunday deb yozadi: "Shukrona kuni kechki ovqat ajoyib bo'ldi. Ikki xil pirog, puding, tort, pishloq, murabbo va konservalar va quritilgan olma sousidan ajoyib taom bor edi." ("The long Thanksgiving dinner was wonderful. There were two kinds of pie, and pudding, and cake, and cheese, and jam, and preserves, and a great dish of dried-apple sauce.") Ushbu parcha Ingalls oilasining qiyinchiliklar oldida yengilmay, quvonch va minnatdorchilikni ko'ra olish qobiliyatini ham ta'kidlaydi.

Umuman olganda, "Preriyadagi kichkina uy" ko'chmanchilar hayotini yorqin tasvirlash, tarixiy tafsilotlarga e'tibor berish, umumbashariy mavzularni o'rganish orqali tarixiy fantastika janrini o'zida mujassam etgan. Ushbu asar XIX – XX asrlar Amerika hayotining yorqin tasviri va voqealar rivoji bilan o'quvchilarni o'ziga rom etishda davom etmoqda. Laura Ingalls Uaylderning hayajonli

hikoyalari va sinchkov kuzatuvlari orqali o'quvchilar hayotning oddiy zavqli lahzalari ham qadrlanadigan va oila rishtalari buzilmaydigan davrga xayolan sayohat qilishadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Smulders, S. (2002). "The Only Good Indian": History, Race, and Representation in Laura Ingalls Wilder's Little House on the Prairie. *Children's Literature Association Quarterly*, 27(4), 191-202.
2. Wilder, L. I. (2007). Little House on the Prairie (Little House). United States, HarperCollins.
3. Bosmajian, H. (1983). Vastness and Contraction of Space in Little House on the Prairie. *Children's Literature*, 11(1), 49-63.
4. Frey, C. (1987). Laura and Pa: Family and Landscape in Little House on the Prairie. *Children's Literature Association Quarterly*, 12(3), 125-128.

UO'K 808.5

ABDULLA QAHHOR USLUBIDAGI AYRIM O'ZIGA XOSLIKLAR HAQIDA MULOHAZALAR

F.Maxammatova, magistrant, Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotasiya. Ushbu maqolada Abdulla Qahhorning so'z tanlashdagi o'ziga xos uslubi va mahorati, bu haqda bildirilgan ayrim mulohazalar haqida gap boradi. Shuningdek, "Sinchalak" qissasi bayonidagi tagma'no va presuppozitiv holatlar to'g'risida fikrlar bildiriladi.

Kalit so'zlar: til, uslub, badiiy mahorat, "Sinchalak", Saida, Kalandarov, tagma'no, presuppozisiya.

Аннотация. В этой статье рассказывается об уникальном стиле и умении Абдуллы Каххора в выборе слов а также о некоторых мнениях, высказанных по этому поводу. Также высказываются мнения о подразумеваемых, и пресуппозиционных ситуациях в повествовании повести "Синчалак".

Ключевые слова: язык, стиль, художественное мастерство, "Синчалак", Каландаров, реплика, пресуппозиция.

Abstract. This article talks about Abdulla Kahhor's unique style and skill in choosing words, and some of the opinions expressed in this regard. Also, opinions are expressed about the meaning and presuppositional situations in the narrative of the story "Sinchalak".

Key words: language, style, artistic skill, "Sinchalak", Saida, Kalandarov, tagmano, presupposition.

Har qanday tilning badiiy mukammallikka yerishishida, lug'at tarkibining muttasil boyib borishida so'z ustalari bo'lgan shoir va yozuvchilarning, til tadqiqotchilari bo'lgan olimlarning xizmatlari alohida bo'lishligini e'tirof etish lozim bo'ladi.

Shu ma'noda har bir badiiy ijod namoyandasi va ularning alohida olingan asarlari tilini ilmiy tahlil qilish va ularga uslubiy jihatdan baho berish ahamiyatli bir ish sanaladi. Zero, ulug' shoirimiz Cho'lpon "abiyot yashasa, millat yashaydi", deganida har bir ijodkorning tildan foydalanishdagi mahoratini, ayni paytda, til taraqqiyoti va rivojiga qo'shgan hissiy sifatida baholanishini ham nazarda tutgan.

Darhaqiqat, har qanday milliy adabiyotning rivojini uning jonkuyarlari bo'lgan ijodkorlar mehnatisiz tasavvur qilishimiz qiyindir. O'zbek adabiyotining XX asrdagi taraqqiyotini ham ulug' adibimiz Abdulla Qahhorsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ilmiy manbalarda, jumladan H.Abdusamatovning "Abdulla Qahhor hayoti va ijodi haqida ocherk" asaridan adibning o'z ijodini shoir sifatida boshlaganligi, "Oy kuyganda", "Yesimda san", "Omin" singari she'rlar yozganligi haqida ma'lumot beriladi[2,8]. Ammo u adabiyotimizda yozuvchi, hikoyanavislikning benazir ustasi sifatida shuhrat topdi. Ayni paytda, yirik hajmdagi qissa va romanlari bilan o'zbek adabiyoti xazinasini boyitdi.

Shu boisdan adibning ijodini o'rganish milliy adabiyotimiz doirasida chegaralanib qolmadi, balki jahon adabiy tanqidchiligining ham ye'tiborini tortdi. I.Borolina, K.Simonov va Ye.Gerey kabi chet yellik olim va shoirlarning A.Qahhor ijodini maxsus o'rganganliklari fikrimizning dalilidir [5, 28].

O'zbekiston xalq yozuvchisi Pirmqul Qodirov adibning betakror iste'dodi haqida quyidagilarni yozgan yedi: "Abdulla Qahhor ijodi yuksak e'zozga, teran tadqiqotlarga munosib bo'lgan, madaniyatimiz tarixidan alohida o'rin tuta oladigan ulkan ma'naviy boylikdir", deb ta'rif bergan edi.

Bu fikrlarning naqadar hayotiy yekanligiga adibning "Sinchalak" qissasidagi so'z qo'llash mahoratini o'rganib, ishonch hosil qilamiz. Asarda voqealar rivoji ma'lum va mashhur xo'jalik – "Bo'ston" kolxozi raisi Arslonbek Qalandarov va rayon partiya qo'mitasi tomonidan shu xo'jalikka partiya tashkiloti kotibi qilib yuborilgan Saida Aliyeva o'rtasidagi ziddiyatlar asosiga qurilgan.

Ana shu ziddiyatlar jarayonida yuz bergan voqealarning badiiy tasvirida Abdulla Qahhor qo'llagan til vositalari bevosita uning mahoratidan dalolat berib turadi. Ana shunday mahorat namunalaridan biri sifatida adib qo'llagan tagma'nolarni ko'rishimiz mumkin.

"Kichik matndan tortib katta matngacha, yagona til birligidan tortib, yirik polotnodagi badiiy asargacha bo'lgan matnlarning birlamchi ma'nosidan tashqari ikkilamchi ma'nosi ham bo'ladi. Bu ma'nolarni umumlashtirib, *tagma'no* deb atashimiz mumkin"[3, 174].

Qalandarov o'z zamonasining mashhur kolxoz raislaridan. Qattiq mehnat qiladi. Kolxoz ishlab chiqarishning barcha ko'rsatkichlari bo'yicha rayon (tuman)da ilg'or. Shu boisdan rayon rahbariyati oldida tili ustun, aytgani aytgan, degani deganlardan. Bir so'z bilan aytgandan o'z zamonasining rahbari. Ishiga tashqaridan boshqalarning aralashishini xushlamaydi. Shunday bir mavqeda va darajada bo'lgan odam rahbarlik qilayotgan xo'jalikka yangi partiya tashkiloti kotibining yuborilishini xushlamasligi ham tabiiy bir hol. Kotiblikka tavsiya etilgan Saida Aliyeva ishni boshlashning ilk kunlaridanoq ana shu ziddiyatga duch keladi. Qalandarov bu tayinlovga bo'lgan noroziligini ochiqdan-ochiq bildirsa olmaydi. Birinchidan, millatga, rahbarga va yoshi ulug' kishiga xos bo'lgan muomala etikasi bunga yo'l qo'ymaydi. Ikkinchidan, yuqori tashkilotning ko'rsatmasiga qarshi ish qilib ham bo'lmaydi. Xo'sh, u ichidagi noroziligini qanday bildirishi kerak? Ana shunday ruhiy bosim holatida unga Saida bilan muloqotda bo'lishga to'g'ri keladi.

Raykom kotibi Nosirovning rangi bo'zarib chiqqan Qalandarov Saidaga to'ng'illab:

– Mo'rtgina narsa yekansiz, qiynalib qolmasmiksiz? – deydi.

Bu hali qiz bolani avaylab aytilgan gaplar. Bu gapda samimiyat yo'q, ayni paytda, qo'pollik ham yo'q.

"Shu payt, qabulxonaga qo'shni «Sosializm» kolxozining raisi – Qalandarovning qalin oshnasi Ummat Nazarov kirib keldi. Qalandarov Saidadan javob kutmay, Nazarov bilan so'rashdi va uni yo'lakka olib chiqib hasrat qildi.

– Gijinglagan yigitlar turganda, shu qizni sekretar qilib yuboraman deb o'tiribdi! Qishloqda odam qolmasa, echkining oti mulla Norqo'zi bo'ladi... Shu ham gapmi!.. Odamning xo'rliki keladi". [1,19].

Qalandarovning haqiqiy fikri mana shu.

Saida kolxozga kelib, Qalandarov bilan uchrashganda uning ilk gapi shu bo'ldi:

– Kolxozda ayshingizni qilib yura berasiz. Partiya tashkilotining sekretariga ish yo'q deyish mumkin. Paxta har yili yuz! Pilla yuz! Oqsagan tarmog'imiz yo'q deyish mumkin. O'zingiz ham bilsangiz kerak? [1,22].

Yozuvchi bu gaplarning tagida nima ma'no borligini shu yerning o'zidayoq berib qo'ya qoladi: *Saida nima deyarini bilmay qoldi. Qalandarovning bu gaplaridan: «Sen yemas, sendan durustroq sekretarga ham muhtoj yemasman» degan ma'no chiqar yedi.* [1,22].

Partbyuro kotibligi jamoatchilik asosida olib boriladigan ish. Saidaga yesa maosh tayinlash kerak. Rais klub mudirligini tavsiya yetadi. Saida rozi bo'ladi, ammo uni jihozlab berish talabini qo'yadi. Bu gapning yoqmaganligini Qalandarov shunday izhor qiladi: *– O'zingiz ishbilarmon qizsiz! Sizga bizning yordamimiz kerak yemas! Muhtoj yemassiz!*

Ular o'rtasidagi dialog davom yetadi:

– Dastlabki vaqtlarda yordam bersangiz, ishlarim jo'nashib ketgandan keyin uncha og'irligim tushmas deb o'ylayman.

Qalandarov gapni yana aylantirdi:

– Siz bizdan yordam olgani yemas, bizga rahbarlik qilgani kelgansiz! Rahbarsiz!.. Biz nima ish qilsak, sizning rahbarligingiz ostida qilamiz!.. [1,60]

Mana shu tarzda rais va partbyuro kotibi o'rtasidagi ziddiyatlar keskinlashib boraveradi. Qalandarovning qalbida kechayotgan norozilik tuyg'ularni ifodalashning eng qulay va samarali usuli sifatida yozuvchi uning tagma'noli qilib gapirish usulini tanlaydi. Uning qo'llagan pichingga yo'g'rilgan gaplariga yendi mensimaslik ohangi ham qo'shiladi. Partbyuro a'zolariga tavsiya yetgan Usmonjon Umarov nomzodi o'tmasdan, ko'pchilik kommunistlar tomonidan Ismoiljon Normatovning saylanishi raisning g'azabini alangalantiradi. Bor alamini Saidaga to'kib soladi:

– Ha, siz turganda bizni hisobga olishning nima hojati bor! Sizday rahbar bo'lgan joyda bizda odamlarni hisobdan chiqarib tashlansa ham bo'ladi...

– Arslonbek aka, – dedi Saida yolvorgan ohangda, – bunaqa gaplarning nima keragi bor?..

Qalandarov uning gapiga quloq solmay davom yetdi:

– Kolxozni opichlab katta qilgansiz!.. Kolxozning dardi qayerda, qitig'i qayerda yekanini yaxshi bilasiz!.. «Bo'ston»ga o'xshagan kolxozlardan o'ntasini bitta chinchalog'ingiz bilan ko'tarasiz!.. Sinchalak degan qushni bilasizmi, oyog'i ipday... Shu qush «osmon tushib kesa ushlab qolaman» deb oyog'ini ko'tarib yotar ekan!

Hozir Qalandarovning bu so'zlariga yarasha so'z aytish befoyda, balki koni ziyon, lekin, shu bilan birga, sukut – rozilik belgisi bo'lur yedi. Saida bir lahza o'ylanib qolganidan keyin miyig'ida kulib:

– Dunyoda bunaqa jonivorlar ko'p, Arslonbek aka, – dedi, – xo'roz ham «men qichqirmasam tong otmaydi» deb o'ylar yekan...

Qalandarov bu dag'dag'ayu pichinglardan keyin Saidadan ko'z yoshi kutgan yedi, uning bu gapini yeshitib vujudiga titroq kirdi, o'zini tutolmadi, jon-jahdi bilan baqirib:

– Yo'qol!!! – dedi va uning boshiga urgani bir nima qidirganday uyoq-buyoqqa alangladi... [1,63].

Ushbu parchadagi:

– Kolxozni opichlab katta qilgansiz!.. Kolxozning dardi qayerda, qitig'i qayerda yekanini yaxshi bilasiz!.. «Bo'ston»ga o'xshagan kolxozlardan o'ntasini bitta chinchalog'ingiz bilan ko'tarasiz!.. Sinchalak degan qushni bilasizmi, oyog'i ipday... Shu qush «osmon tushib kesa ushlab qolaman» deb oyog'ini ko'tarib yotar ekan! tagma'noli gaplari Qalandarov g'azabining pichingga yo'g'rilgan ifodasidir. Tagma'noli qilib gapirish “Sinchalak”da faqatgina Qalandarov nutqida yemas, boshqa obrazlar tilida ham kuzatishimiz mumkin. Masalan, er-xotin Hamidulla bilan Tojixon o'rtasidagi kelmovchiliklarni bartaraf yetish maqsadida yigit bilan gaplashib ko'radi. Saidaning hamma gaplarini go'yo ma'qullab turganday bo'lib ko'ringan Hamidulla suhbatda kutilmaganda keskin burilish qiladi: – Kechiradilar... So'raganning aybi yo'q... o'zlari kuyov qilganmilar?

– Yo'q, – dedi Saida.

– Hm... kuyov qilish niyatlari bormi?

Saida xijolat bo'lib, nima deyishini bilmay qoldi va kulib:

– Qaydam... – dedi.

Hamidulla ham nazokat bilan kuldi.

– Qonun... tabiat... Odam odam bilan tirik. Mavsumni o'tkazmasdan kuyov qilsalar, o'zlariga ham yaxshi, bizga ham yaxshi bo'lar yedi: Tojixon o'zlaridan ibrat olsa, kamina kuyovlaridan ibrat olsam, turmushimiz bundan ham yaxshi bo'lib ketsa ajab yemas... Saida hang-mang bo'lib, turgan joyida qotib qoldi.[1,71].

Kichik bir parchada qo'llangan tagma'noli gaplar, ularning har birining nimagadir ishora qilishi – pressuppozitiv holatlar nafaqat “Sinchalak”da emas, balki Abdulla Qahhorning ko'pchilik asarlarida uning ifoda uslubini belgilaydigan lingvomadaniy omillar darajasiga ko'tarilganligini ta'kidlaymiz. Abdulla Qahhor tagma'nolarida milliy mentalitetni anglaymiz. Suhbatdosh uchun ma'qul bo'lmagan gaplarni boshqacha bir shakllarda yetkazish mahoratini ko'ramiz. Bu ifodalarning barchasi bir joyga to'planganda qahhorna uslub ko'z oldimizda namoyon bo'ladi. Birgina asardan keltirilgan bir necha misollar tahlili ham fikrimizning dalili bo'la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdulla Qahhor. Sinchalak. Qissa. – Toshkent: “Ilm-ziyo-zakovat”, 2021.
2. Abdusamatov H. Abdulla Qahhor hayoti va ijodi haqida ocherk. – Toshkent: O'zdatnashr, 1960.
3. Karimov S.A. Nutq madaniyati va mutolaa san'ati. – Samarqand: SamDU nashri, 2020.

4. Qahhorova K. Men dardimni kimga aytaman? // ziyouz //images /adiblar/ abdulla - qahhor / abdulla – qahhor 08ipq.

5. Qo'chqorova M. Abdulla Qahhorning turkiyalik tadqiqotchisi Yerhan Gerey haqida. Qo'qon viloyat ilmiy-ijodiy anjuman materiallari. – Qo'qon, 2022.

UO'T:37.015.4. (575.1)

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA INSONIY FAZILATLAR HAQIDA

D.S.Maxmitova, dots., Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada buyuk mutafakkir Alisher Navoiy asarlarida insoniy fazilatlar, ma'naviy barkamol va komil insonga xos xususiyatlar ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Bugungi kunda ma'naviyat masalasi ijtimoiy hayotimizning asosiy masalalaridan biriga aylanib qoldi. Jamiyat taraqqiyotidagi yuksalish va barkamol inson shaxsining shakllanishi muayyan ma'naviy muhit va imkoniyatlar bilan bog'liq bo'lgan. Alisher Navoiyning tasavvuf ta'limoti nuqtai nazaridan badiiy timsollar misolidagi insoniy fazilatlar haqida ma'lumot berildi.

Kalit so'zlar: inson, ma'naviy barkamol inson, komil inson, vatanparvarlik, fidoiylilik, tasavvuf, dunyoqarash.

Аннотация. В статье научно проанализированы характеристики человеческие качества и духовно совершенного и гармонично-развитого человека по произведению великого мыслителя Алишера Навои. Духовность стал сегодняшние дни одним из главных вопросов общественной жизни. Успехи в развитии общества и формирование совершенной человеческой личности связаны с определенной духовной средой и возможностями. Дана информация о человеческих качествах на примере художественных символов с точки зрения мистики Алишера Навои.

Ключевые слова: человек, духовно зрелая личность, гармонично-развитый человек, патриотизм, преданность, мистика, мировоззрение.

Abstract. The article scientifically analyzes the characteristics of human qualities and a spiritually perfect and harmoniously developed person according to the work of the great thinker Alisher Navoi. Spirituality has become one of the main issues in public life today. Success in the development of society and the formation of a perfect human personality are associated with a certain spiritual environment and opportunities. Information is given about human qualities using the example of artistic symbols from the point of view of Alisher Navoi's mysticism.

Keywords: person, spiritually mature personality, harmoniously developed person, patriotism, devotion, mysticism, worldview.

Bugungi kunda ma'naviy barkamol va komil insonni tarbiyalash, ushbu mavzuga oid bo'lgan allomalar merosi orqali o'rganish va ma'lumot olish eng dolzarb muammolardan biridir. Zeroki, tarixda ko'p jihatdan ijtimoiy turg'unlik holatlari, iqtisodiy, siyosiy inqirozlar ma'naviy bo'hronning natijasi tarzida namoyon bo'ladi. SHuning uchun jamiyat taraqqiyotidagi tushkunliklar va yuksalish

Mavzuning dolzarbligi. Hazrat Navoiyning boy badiiy ijodi, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy qarashlari, xususan, barkamol inson, mukammal jamiyat to'g'risidagi g'oyalari adabiyotshunos olimlar, pedagog va faylasuflarning e'tiborini doimo o'ziga tortib kelgan. SHo'rolar davridagi tadqiqotlarda Alisher Navoiyning barkamol inson to'g'risidagi qarashlari maxsus tadqiqot ob'ekti bo'lmasa-da, N.Mallaev, E.Bertels, V.Zohidov, H.Aliqulov, M.Oripov, SH.Agzamxodjaevalar tomonidan yoritilgan [1-7]. Alisher Navoiyning boy ilmiy merosi orqali insoniy fazilatlarining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish eng dolzarb muammolardan biridir.

Mavzuni o'rganilishi va hozirgi holati. N.Mallaev Alisher Navoiyning ijodini, xususan, f'Xamsa'ga kirgan dostonlarini tahlil qilar ekan, Navoiyning "din va tasavvufga tanqidiy" yondashganligini, ular Navoiy "ijodi uchun asosiy, etakchi faktor bo'lmaganini" [1] qayd qiladi.

Taniqli rus sharqshunosi E.Bertels Navoiy asarlarini tahlil qilar ekan, ayniqsa, uning f'Xamsa'ga kirgan dostonlari mazmunini yoritib beradi, ulardagi bosh qahramonlarning asosiy

m
o
i
y
,

maqsadi xalqqa xizmat qilish, ularning manfaatini himoya qilish, mehr-shafqatli, insonparvar, adolatli va ma'rifatli, kamtar va halol, mard va jasoratli bo'lish ekanligini qayd qiladi [2].

Alisher Navoiy ijodini o'rgangan akademik V.Zohidovning fikricha, Navoiy dostonlaridagi badiiy timsollar dunyoviy ishlarda, insonparvarlikda, go'zal xislatlarni egallashda barkamol likka erishganlar [3].

Faylasuf olim M.Oripovning tadqiqotlarida Navoiy gumanizmining g'oyaviy manbalari, inson to'g'risidagi ta'limoti, vahdat-ul-vujud konsepsiyasi kabi masalalarning mohiyati ochib berilgan [6]. Ammo, olim Navoiyning barkamol inson to'g'risidagi qarashlarini tadqiq qilishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymaganligi sababli, ushbu masalani qisqa yoritish bilan kifoylangan.

H.Aliqulov o'z tadqiqotlarida Alisher Navoiyning ijtimoiy-siyosiy qarashlarini Abdurahmon Jomiy, Husayn Voiz Koshifiy hamda Jaloliddin Davoniyning jamiyat va davlat to'g'risidagi fikrlari bilan qiyoslab o'rganadi [5].

Bizning fikrimizcha, sho'rolar davridagi navoiyshunoslar, faylasuflar ongli ravishda, ataylab Navoiy asarlaridagi, ayniqsa, dostonlaridagi diniy-irfoniy g'oyalarni chetlab o'tishgan bo'lsalar kerak. Buning sababi shuki, o'tgan asrning 60-80 yillarida islom dini va tasavvuf hukmron mafkura tomonidan ma'qullanmas, ularning tarixda tutgan o'rnini faqat salbiy baholash mumkin edi.

Mustaqillikdan so'ng Alisher Navoiyning ijodiy merosini chuqur va har tomonlama o'rganish, unga yangicha yondashish boshlandi [6-10]. Bu yondashishlar orasida Navoiy asarlaridagi barkamol inson g'oyasini qanday tahlil qilish va uni qaysi uslubni qo'llab yoritish masalasi muhim o'rin egallaydi. Ushbu mavzu to'g'risida oxirgi yillarda turkum maqolalar nashr qilindi [10-12], bu esa barkamol inson g'oyasini tadqiq qilish hozirgi vaqtda g'oyat dolzarbligini ko'rsatadi.

Olingan natijalar. SHuni aytish o'rinliki, hazrat Navoiy asarlarida tasavvuf falsafasidagi axloq, xulq-odob qoidalari, insonparvarlik va odamiylik, nafsni tiyish, adolat va ma'rifat, tabiat va insonni sevish, ularni e'zozlash, ta'lim-tarbiya to'g'risidagi g'oyalardan unumli foydalandi. Bu g'oyalar mutafakkirning g'azal va ruboiylari, dostonlari, nasriy asarlariga singib ketgan. I.Haqqul ta'kidlaganidek, "Navoiyning tasavvufga yondashuvi va bu ta'limotdan ko'zda tutgan maqsadi – shaxs va millat taqdiriga mas'ul, yurt taraqqiyotiga suv va havoday zarur tushunchalarning istiqboli uchun yonib kurashgan, haqiqatni faqat tanish emas, haqiqatni sevish salohiyatini ham ko'zlagan mutafakkir san'atkorning yondashuv va maqsadi edi" [16,27-b.].

Biz ilmiy adabiyotlarda aytilayotgan "Navoiy tasavvufning nazariy va amaliy jihatlarini bilan maxsus shug'ullanishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymagan", degan fikr tarafdorimiz. SHu munosabat bilan Sultonmurod Olimning garchi u tasavvuf talablarini bajarib umrguzaronlik qilgan bo'lsa ham, uni xuddi Hamadoni, G'ijduvoni, YAssaviy va boshqalar kabi tom ma'nodagi mutasavvif deb bo'lmaydi, degan fikriga qo'shilamiz. Zero, Navoiy hazratlari "rasman murid tushgan bo'lsa ham, xonaqohda o'tirib shayxlik qilmagan, atrofiga murid to'plamagan, maxsus riyozat bosqichlarini o'tamagan, xilvatga kirib, chilla o'tirmagan edi" [7,201-b.].

Navoiy va uning barkamol inson to'g'risidagi g'oyalarini faqat tasavvuf qobig'ida talqin qilish to'g'ri bo'lmasa kerak. Uning dunyoqarashiga, barkamol inson konsepsiyasiga ilk o'rta asr mutafakkirlarining dunyoviylik bilan yo'g'rilgan qarashlari ham samarali ta'sir ko'rsatgan. Navoiy Uyg'onish davrining ulug' donishmandi va insonparvar shoiri edi.

Alisher Navoiy barkamol inson to'g'risida butun bir ta'limot yaratdi. Uning nasriy va nazmiy asarlari, g'azallari, "Xamsa"ga kirgan dostonlari, "Nasoyim ul-muhabbat", "Tarixi anbiyo va hukamo", "Holoti Sayid Hasan Ardasher", "Mahbub ul-qulub", "Majolis un-nafois", "Lison ut-tayr" va boshqalarda barkamol inson qanday bo'lishi kerakligi, qaysi fazilatlarini egallashi lozimligi haqidagi fikrlar har tomonlama yoritib berilgan.

Navoiyning barkamol inson ta'limoti negizini tabiat, inson va Allohga bo'lgan muhabbat belgilaydi. U payg'ambarlar, aziz avliyolar, piru barkamol lar, orifu so'fiylar to'g'risida so'z yuritganda, g'azal va ruboiylarida tabarruk zotlarning xislatu fazilatlarini haqida ishq-muhabbat bilan yozgan. Tasavvufshunos Ibrohim Haqqul fikricha, Navoiyning barkamol lik haqidagi qarashlari to'rt ustuvor asosga, ya'ni Axloq go'zalligi, qalb tasfiyasi, Ruhiyat qudrati va tafakkur balog'atiga tayanadi [17, 45-b.].

Mutafakkir payg'ambarlar, avliyo va oriflarni, yirik karomat sohiblarini barkamol insonlar qatoriga qo'shadi. Bunday zotlar doimo xalq g'amida yashaydilar, atrofdagilarga mehr-muruvvat ko'rsatib, beva-bechoralarga yordam beradilar. Barkamol zotlar insonlarning eng a'losi bo'lib, butun umr poklanish va Haq yo'lini ixtiyor qilgan kishilardir.

Alisher Navoiy "Tarixi anbiyo va hukamo" kitobida Muhammaddan oldin yashab o'tgan payg'ambarlarga maxsus to'xtaladi. Nabiylarning birini ikkinchisidan yuqori qo'ymay, ularning faoliyatini xolisona yoritadi. Payg'ambarlarning hayoti, turmush tarzi, qilgan xayrli ishlari, fuqarolarga munosabati, tinch va osoyishta yashashi uchun sa'y-harakatlarini ta'riflab, ularni barkamol insonlar deb hisoblaydi. Lekin shuni qayd qilish lozimki, Navoiy o'tmishdagi barcha musulmon Sharqi mutafakkirlari, ulug' donishmandlari singari Muhammad Payg'ambarni boshqa o'tgan payg'ambarlar ichida eng a'losi, barkamollarning barkamoli, mukammal inson sifatida talqin qiladi. SHuning uchun ham, uning ko'plab asarlarida, xususan, "Xamsa"ga kirgan dostonlari, "Munojot", "Lison ut-tayr", "Siroju-l-muslimiyn", "Nasoyimul-muhabbat", "Nazmul-javohir" va boshqalarda payg'ambarning fazilatlarini madh qilingan joylar ko'p. Ulug' mutafakkir Muhammad payg'ambar haqida shunday deydi: "Va chun ul hazrat anbiyoning xotami erdi va andin so'ngra nubuvvat eshigi bog'landi, har oyinakim noqislar takmilig'a ummatining barkamol va olimlarini ma'mur ettiki, burung'i anbiyo o'rnig'a ahdo qilg'aylar va yo'ldin chiqq'onlarga yo'l ko'rguzgaylar..." [18, 14-b.].

Mutafakkir nabiylar, ya'ni payg'ambarlardan so'ng valiylarni barkamol insonlar deb talqin qilgan. Alloma avliyolar amal qiladigan tavba, halol rizq bilan oziqlanish, tariqat odobini saqlash, kamtarlik, muloyimlik, saxiylik, sabrlik singari xislatlarga to'xtab o'tadi, xususan, u halol luqma deganda, valiyning biror kasb bilan mashg'ul bo'lib, o'z mehnati bilan kun ko'rishini tushunadi. Darhaqiqat, tasavvufning yirik vakillari, valiylar muayyan bir kasb-hunar bilan shug'ullanganliklari tarixdan ma'lum. Navoiyning zikr qilishicha, mashoyixlardan Xoja Abdulloh Ansoriy etikdo'z, Shayx Muhammad Sakkok pichoqchi, Shayx Abu Hafz Haddod temirchi, Shayx Abulabbos Omiliy qassob, SHayx Abulhasan muzayin, Shayx Banon hammol, Bahovuddin Naqshband esa matolarga naqsh soluvchi bo'lganlar [18, 15-b.].

Ulug' mutafakkirning "Farhod va SHirin", «Layli va Majnun» dostonida ham tasavvuf ta'limoti nuqtai nazaridan badiiy timsollarni talqin qilish muhim o'rin egallaydi. Dostonda Farhod va SHirin, Layli va Majnun o'rtasidagi sevgi-muhabbat majoziy ishq, ya'ni SHirin, Laylilar siymosida Allohga bo'lgan ishq bir-biri bilan bog'lanib ketgan. Unda zohiriyliksiz ilohiy ishqqa, dunyoviyliksiz Haqqa etishib bo'lmasligi to'g'risida fikr yotadi.

Xulosa. Navoiy nazarida barkamol inson xayoliy bir timsol emas, balki o'zida butun zohiriy va botiniy bilimlarni, insoniy fazilatlarini mujassam etgan real hayotda bor kishi. Ikkinchidan, Navoiy uchun Muhammad Payg'ambar boshqa nabiylarga nisbatan yuksak darajada kamolga etgan ulug' zot. Uchinchidan, axloqiy poklik, nafsni tiyish, jabr-zulm, adolatsizlik, haqsizlik singari hayot qiyinchiliklariga qarshi kurashish Farhod insonparvarligining o'zagini tashkil qiladi va barkamol inson sifatida shakllanishining asosi bo'lib xizmat qiladi. Unda naqshbandiylik tariqatining, futuvvat, ya'ni javonmardlik oqimining ta'siri seziladi. To'rtinchidan, sho'rolar davrida Navoiy dostonlaridagi ikki yoshning bir-biriga muhabbati faqat dunyoviy, zohiriy nuqtai nazardan talqin qilindi, vaholanki, barkamol inson g'oyasini tahlil qilganda, uning dunyoviy va ilohiy, zohiriy va botiniy jihatlarini, ularning bir-biri bilan chambarchas bog'liqligini yoritish muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mallayev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1965.
2. Бертельс Е.Э. Навои и Джамии. Избр. труды. – М.: Наука, 1965.
3. Захидов В. Мир идей и образов Алишера Навои. – Ташкент: Из-во худ. литературы Узбекской ССР, 1961.
4. Ulug' shoir ijodining qalbi. – Toshkent: O'zbekiston, 1970.
5. Аликулов Х. Социально-утопические идеи в Средней Азии. – Тошкент: Фан, 1983.
6. Арипов М. Гуманизм Алишера Навои. – Ташкент: Узбекистан, 1991.
7. Агзамходжаева Ш. «Алишер Навои об искусстве и его роли в совершенствовании человека» // "O'rta asrlar SHarq allomalari va mutafakkirlari tarixiy merosida san'at va madaniyat masalalari" mavzusidagi Xalqaro ilmiy-nazariy va amaliy konferensiya materiallari. O'zbekiston Davlat san'at va madaniyat instituti, 21-22 aprel, 2016. B.265-267.

8. Agzamkhodjaeva Sh.S. The Significance Of The Heritage Of The Nizami, Dahlevi And Other Sufis In The Creativity Of Alisher Navoi//International Congress on Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences. Ipoh, Malaysia. 30th September 2022. P. 140-145. www.conferencezone.org.
9. Sultonmurod Olim. Naqshband va Navoiy. –Toshkent: O'qituvchi, 1996.
10. Jumaboyev Y. O'zbekistonda falsafa va axloqiy fikrlar taraqqiyoti tarixidan. –Toshkent: O'qituvchi, 1997.
11. Abduqodirov A. Navoiy va tasavvuf // Adabiy meros. –Toshkent, 1991.
12. Zohidov A. Alisher Navoiyning komil inson to'g'risidagi qarashlarining hozirgi zamon uchun ahamiyati // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. –Toshkent: 1991. -№11.
13. Ochilov E. Komillikning ikki yo'li // Navoiyning ijod olami. –Toshkent: Fan, 2001; Jomiy - Navoiy idealidagi komil inson // Jomiy va o'zbek adabiyoti. –Toshkent: Movarounnahr, 2005.
14. Sirojiddinov Sh. Navoiy ma'naviy kamolot haqida // Imom al-Buxoriy saboqlari. –Toshkent, 2004. -№ 1. –B. 26-28.
15. Abdullayev A. Naqshband Navoiy talqinida // Muloqot. –Toshkent, 2005. -№ 1. –B. 31-36.
16. Muhiddinov M. Komil inson – adabiyot ideali. –Toshkent: Ma'naviyat, 2005;
17. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. –Toshkent: Fan, 2007.
18. Komilov N. Tasavvuf. –Toshkent: Movarounnahr - O'zbekiston, 2009.
19. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. –Toshkent: Fan, 2007. – B. 27.
20. Ibrohim Haqqul. Navoiy she'riyatida komil inson mavzui // Alisher Navoiyning ijodiy merosi va uning jahonshumul ahamiyati. - Toshkent-Navoiy: Fan, 2001.
21. Alisher Navoiy. Nasoyimul-muhabbat. MAT. T. 17. – Toshkent: Fan, 2001.

UO'K: 81'373.613:821.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI AYRIM FITONIMIK FRAZELOGIZMLARNING QIYOSIY TAHLILI

R.Maxmudov, f.f.d., kat.i.x., Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva

G.Matkarimova, o'qituvchi, Ma'mun universiteti, Xiva

Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi fitonimlar ishtirok qilgan frazeologik birliklar o'rganilgan, shu bilan birgalikda ularni bir biriga taqqoslab o'xshash va farqli tomonlari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: frazeologiya, til, frazeologik birliklar, lingvokulturologiya, dunyoning lingvistik tasviri, fitonimlar.

Аннотация. В данной статье изучаются фразеологизмы с участием фитонимов в английском и узбекском языках, а также рассматриваются их сходства и различия.

Ключевые слова: фразеология, семантика, фразеологизмы, лингвокультурология, языковая репрезентация мира, фитонимы.

Abstract. This article studies phraseological units with the participation of phytonyms in the English and Uzbek languages, and also examines their similarities and differences.

Key words: phraseology, semantics, phraseological units, linguoculturology, linguistic representation of the world, phytonyms.

Ma'lumki, tafakkur qonuniyatlari butun insoniyat uchun bir xil bo'lib, barcha tillar fikr bayon qilish ehtiyojini imkon qadar to'larok qondirish yo'lida rivojlana boradilar. Binobarin, xalqlar tafakkur yo'nalishining, hayot tajribasining asosan uyg'unligi, ularning turli-tuman xulq-atvor hamda hislat-xususiyatlarga nisbatan munosabatlarining aksariyat hollarda bir-birlarinikiga o'xshashligi turli tillar tarkibidagi ko'pchilik komparativ frazeologik birliklarning bir xil obrazli asosga ega bo'lib qolishlariga olib kelgan.

Inglizcha fitonimik frazeologiyalarni kashf qilish xalq madaniyatining xususiyatlari, ularning voqeliklari, qadriyatlari, an'analari, milliy mentalitetini ifodalaydi. Ingliz tilining fitonimik frazeologik birliklari meva nomi va gul nomining tarkibiy qismlarini o'z ichiga oladi; Ular eng katta qiziqish uyg'otgani uchun shularning ayrimlariga ushbu maqolada to'xtalib o'tamiz.

Eng keng tarqalgan fitonimlar – olma (“apple”), banan (“banana”), olcha (“cherry”), yong'oq (“nut”), moychechak (“daisy”), nilufar (“lily”), atirgul (“rose”), binafsha (“violet”)lardan tarkib topgan fitonomik birliklardir.

“Olma” (Apple) komponentli frazeologizmlar g'arb madaniyatida va xususan ingliz tilida tashqi ko'rinishda jozibali, ammo axloqsiz shaxsni bildirish uchun ishlatiladi: *yomon olma (a bad*

apple) – yaxshi odamlar guruhidagi yomon odam. Ingliz mentalitetida “olma” fitonimi ingliz frazeologiyasida nasroniylik an’analarning aks etishi tufayli aldamchi muvaffaqiyatni anglatadi. Olma mevasini yegan Odam atoning jannatdan haydalishi sababli ushbu ibora yuzaga kelgan (*Adam’s apple*). nasroniylikka ko’ra, olma vasvasa, gunoh va insoniyatning qulashi, inson ruhidagi birinchi isyonchilik ramzi sifatida tanilgan chunki, xristian dini vakillari Odam Ato va Momo Havo iste’mol qilgan taqiqlangan meva olma ekanligiga isxonishgan. Bundan tashqari ingliz tilida qator boshqa olma bilan bog’liq frazeologizmlar bo’lib, barchasi salbiy ma’noda ishlatiladi. Masalan, *apple of discord* – nifoq olma, *the apple of one’s eye* – ko’z qorachig’iday asrash, *he apple of Sodom* – yoqimli, lekin chirigan. Bu iboralarning barchasi nasroniylik go’yalaridan kelib chiqqan. Fitonimning potensial semalari “qurt”, “chirigan”, “yomon”, “adovat”. Bundan tashqari g’arb bolalar adabiyotida ham “olma” fitonimi yomonlik ramzi sifatida ko’p uchraydi. Bunga yaqqol misol “Oppog’oy va yetti mitti odam” ertagi bo’la oladi. Chunki unda jodugar kampir Oppog’oyga aynan zaharlangan qizil olma bergandan so’ng, malika abadiy uyquga ketishi ifodalangan.

G’arbda “Apple”, ya’ni olmaning qator ijobiy xarakterlarini ham uchratamiz. Masalan, ularda “*An apple a day keeps the doctor away*”, ya’ni “Kuniga bitta olma – va sizga shifokor kerak emas” maqoli mavjud. Bu bilan ular olma salomatlik, hayotiylikni tiklash ramzi ekanligiga isxonishini tushunish mumkin. “*The apple doesn’t fall far from the tree*” maqoli esa aynan o’zbek tilidagi “Olmaning tagiga olma tushadi” maqoli bilan ma’no jihatidan deyarli bir xil. Bu maqol orqali ikkala xalq ham allegoriya qo’llagan. Masalan, qizi onasi kabi harakat qiladi, bir xil xarakterli xususiyatlarga ega, xuddi shunday yo’l tutadi degan ma’nolarni ifodalaydi.

Olma bilan bog’liq ijobiy ramzlardan eng mashhuri “Apple” kompaniyasi bo’lin ular kompaniyaning nomini ham logatipini ham ushbu meva orqali ifodalashgan. Nega aynan olma degan savolga Stiv Jobsning o’zi esa xotiralarida olmaning brend sifatida tanlanishini bunday izohlagan: “Birinchi xayolimga shu nom kelganda quvnoq, ilhomlantiruvchi va cho’chitmaydigan, deb o’ylaganman”. Bundan tashqari mashhur olim va kashfiyotchi nyuton ham yer tortishish kuchi haqidagi qonunni aynan olma daraxtidan ilhomlangan holda kashf etgani manbalarda aytib o’tilgan.

Sharq xalqlarida esa Sevgi ramzi: Olma sevgi mevasi sifatida tanilgan va azaldan mehr va ishtiyoqni ifodalash uchun ishlatilgan. Xalq og’zaki ijodi namunalariga ko’ra yigitlar o’z yoqtirgan qizlariga qizil olma berish orqali oz muhabbatlarini izhor qilishgan. Bundan tashqari, olma ayol go’zalligi ramzi sifatida juda mashhur. Yanoqlarning qizilligi aynan olma mevasiga qiyoslaniladi. “Olma yanoq go’zal yor”. O’zbek tilida ham qator olma fitonimi bilan bog’liq maqollar mavjud: “Otasi achchiq olma yesa, o’g’lining tishi qamashar”, “Olma olmadan rang olar”, “Olmaning tagiga olma tushadi” kabilar shular jumlasidandir.

Ingliz tilidagi Banan (Banana) komponentli frazeologizmlar odamning emotsional holati va ruhiy salomatligidagi muammosini, *to lose one’s banana* – o’zini nazoratini yo’qotish, aqldan ozish ma’nolarini ifodalashda qo’llaniladi; “Banan” fitonimining potentsial semalari: “aqldan ozish”, “o’zini yo’qotish”, “nazoratni yo’qotish” semalarida keladi. Bu iboralar ko’proq darajada salbiy baholovchi ma’noni tavsiflaydi. Sharqda qadimdan banan kam iste’mol qilingan. Aynan shuning uchun ham u bilan bog’liq maqollarni ko’p uchratmaymiz. Qadimgi manbalarga ko’ra esa musulmonlar banan palmasini jannat daraxti deb atagan, hindlar esa bananni ilohiylashtirganligi aytiladi. Zamonaviy dunyoda esa bananni ijtimoiy tarmoqlar orqali jinsiy maylni tiya olmaslik, jinsiy xohish ramzi sifatida ishlatilishi butun dunyoda bananni salbiy ramz sifatida tanitmoqda.

“Gilos” (Cherry) komponentli frazeologizmlar semantik jihatdan ijobiy baholovchi komponent bilan turtki bo’ladi. Obyektiv xususiyatlar bilan belgilanadigan fitonimning tuzilishi – *the cherry on the cake* – mazali, ya’ni bu jumla o’zbek tilidagi “gapning qaymog’i” birikmasiga juda yaqin; *a bowl of cherries* – beparvo yashash; *a bite of (at) the cherry* – imkoniyat; *cherry picking* – mazali luqmalarni oling, gapning qaymog’i. Fitonim “gilos” – “xushxabar”, “imkoniyat”, “farovonlik” kabi bir qator frazeologik birliklar ijobiy baholovchi konnotatsiya bilan tavsiflanadi. Ingliz tilida ushbu fitonim orqali moddiy munosabat konseptualashtiriladi.

Sharq xalqlarida esa gilos go’zal yorni ta’riflash uchun ishlatiladi. Ko’pincha, gilos – qizning labidagi bolga qiyoslanadi. Chunki uning mazasi totli. Labning aynan gilosga qiyoslanishining yana bir ma’nosi uning ba’zan shirin va ba’zan nordonligi hamdir. Shirinligi va qizilligi oshiqni o’ziga jalb

qilsa, gohida nordonligi oshiqning yuragini yaralashi ramziy ma'noda ifodalanadi. Yaponlarda shunday xalq maqoli mavjud "Gilos guli gullar orasida birinchi o'rinda turganidek, erkaklar orasida jangchi ham birinchi o'rinda turadi".

"Yong'oq" (nuts) – komponentli frazeologizmlar juda keng doirasi, universal va milliy xususiyatga ega bo'lishi bilan xarakterlanadi. Ingliz tilining bir qator frazeologik birliklarida yong'oq so'zi "bosh" majoziy ma'nosida ishlatiladi. Ingliz tilida fitonimni o'z ichiga olgan barcha frazeologik birliklarda "yong'oq", g'ayritabiiy aqlni bildirish uchun ishlatiladi. Masalan, *go nuts* – aqldan ozish; *go off one's nut* – aqldan ozmoq; *drive smb. Nuts* – birovni aqldan ozdirish. Ingliz tilida bosh ma'nosida "yong'oq" fitonimli frazeologik birliklari "ahmoqlik" tushunchasini ifodalashda xizmat qiladi. Bundan tashqari yong'oqni so'zlashuv tilida o'ta aqillilikni ifodalashda ham foydalansa bo'ladi: yong'oqdek katta aql. Fitonimning potensial semalari "aqldan ozgan", "ahmoqlik", "aqldan ozish", "o'ta aqilli". Ingliz tilida inson ruhiy salomatligi muammosi ushbu fitonim orqali kontseptsionalangan.

Sharqda yong'oq mevasi shifobaxsh meva sifatida juda mashhur. Abu Ali ibn Sino yong'oq haqida shunday degan: "Yaprog'i va qobig'i burishtiruvchi bo'lib, qon oqishiga qarshi foydasi bor. Yong'oq yog'i yaraga, ko'z atrofidagi yaralarga malham bo'ladi. Yong'oqning murabbosi mijozi sovuqlar uchun va me'da uchun (buyrakka ham) foydali, gijjalarni haydaydi". Shuning uchun ham qator xalq og'zaki ijodi namunalarida yong'oq fitonimi keng qo'llaniladi. Masalan, "Yong'oq olsang, chaqib ol, Ipak olsang – boqib" maqoli va "Kichkina qozonning oshi totli" (Yong'oq), "Kichkina dekcha, ichi mazaliqcha" (Yong'oq), "Kichkina qozon, Jingla palov" (Yong'oq), "U yog'i tog', bu yog'i tog', O'rtasida sarig' yog'" (Yong'oq), "Qo'shaloq tovoq, ichi to'la yog'" (Yong'oq), "Beli bog'li, cho'tir choldir, Qo'ynida bor bujur kampir" (Yong'oq).

"Moychechak" (Daisy) komponentli frazeologizmlar ijobiy ma'noni ifodaydigan komponent hisoblanadi. *As fresh as a daisy* frazeologizmi – gullab-yashnagan, sog'lig'i porlayotgan, romashkadek yangi degan ma'nolarda birovning qiyofasini she'riy tasvirlashda ishlatiladi; uni yangi kabi fitonim bilan bog'lash mumkin. Atirgul (rose) fitonimida ham bir xil ma'noni ifodalaydigan frazeologizm mavjud – *as fresh as a rose*. Bular ikki xil mustaqil transfer semalardir. Ularning semantik ma'nolari "jozibali", "yangi", "quvnoq". Bu frazeologik birliklar ijobiy baholovchi konnotatsiyalar hisoblanadi. Ingliz tilida bu fitonim insonning tashqi ko'rinishini va mukammal sog'lig'ini anglatadi.

Sharqda moychechaklar bahor ramzi sanaladi. Bundan tashqari moychechak shifobaxshligi bilan ham juda mashhur. Moychechak – bu aslida cho'ponga oshiq bo'lgan o'rmon parisi ekanligi haqidagi afsona mavjud. Pari cho'ponga nafaqat o'z yuragini, balki shifobaxsh o'simliklarning sirlarini ham oshkor qildi. Cho'pon gullar va o'simliklarning kuchi haqida bilib, ko'p pul evaziga odamlarga shifo bera boshladi va sodiq ustozini unutdi. Pari, cho'ponni ko'p kutib, yig'lay boshladi va uning har bir ko'z yoshlari chiroyli gulga aylandi. Aldangan pari oq moychechaklar maydoniga aylandi, cho'pon esa, har bir to'kilgan ko'z yosh bilan o'zining shifobaxsh kuchini yo'qotdi. Vaqt o'tib cho'pon o'zini sevgan parini esladi, lekin maydonda u faqat nozik gullarni ko'rdi. Shunday qilib, moychechak odamlarga o'rmon parisining pok muhabbati xotirasi uchun bebaho foyda keltira boshladi.

"Atirgul" (Rose) komponentli frazeologik birliklarda metaforik ko'chirishda fitonimning semantik tarkibidagi ijobiy baholovchi komponent bilan ifodalanadi. Obyektiv belgilari – o'simlikning go'zalligi va yoqimli hididan kelib chiqqan. Ingliz tilining frazeologik birliklari tarkibiga kiruvchi "rose" fitonimining ishlashini tahlil qilib, quyidagi semalarni aniqlashimiz mumkin: "tashqi jozibadorlik", "farovonlik", "hayotdagi quvonch" va "baxt". *English rose* – ingliz atirguli, haqiqiy ingliz ayoli; *as fresh as a rose* – atirguldek yangi, yengil. Bunga quyidagi frazeologik birliklar dalil bo'la oladi. *Come up roses* – juda yaxshi chiqish, *gather life's roses* – zavq gullarini terish. Salomatlik ham atirgullar bilan bog'liq va aniqrog'i, "sog'lik" degan ma'noni anglatadi. *Have roses in one's cheeks* – yonoqlarning qizarib ketishi; *bring back the roses to one's cheeks* – kimningdir yonoqlariga qizillikning qaytishi; *like a rose* – atirgul rangi kabi porlash. "Rose" fitonimining ingliz tilidagi semalari – "omad", "oson hayot", "farovonlik", "tozalik", "qizarish"dir.

Bu frazeologik birliklar ijobiy baholovchi konnotatsiya bilan tavsiflanadi. Ingliz tilida tashqi ko'rinish, ierarxik munosabatlar va moliyaviy holat ushbu fitonim orqali konsepsiyalangan.

Sharqda atirgul eng taniqli gullardan biri, atirgul sevgining eng yaxshi timsoli sifatida qabul qilinadi. Biroq, atirgullar haqida gap ketganda, uning boshqa foydali jihatlarini va ramziy ma'nolarini ham unutmasligimiz zarur. U juda boy va qiziqarli tarixga ega va u tibbiyot sohasida keng qo'llaniladi. Atirgul shunchaki bir qarashga arziydigan gul sifatida qaraladi, uning chiroyi boshqa gullardan ajralib turadi. Atirgul "*bog'ning malikasi*" hisoblanadi. Bundan tashqari, atirgul bir qancha ramziy ma'nolarga ega. Bular atirgulning rangiga qarab farq qilishi mumkin: qizil atirgul – bardavom ishtiyoq va muhabbatni bildiradi; oq atirgul – begunohlikni bildiradi; pushti atirgul – hayrat va qadrlash, minnatdorchilikni bildiradi; binafsharang atirgul – birinchi qarashda sevgi va sehrni anglatadi; sariq atirgul – quvonch va do'stlikni ifodalaydi

Afsonaga ko'ra, sevgi va muhabbat ramzi qancha-qancha dillar qulfini ochuvchi qip-qizil atirgul tikansiz bo'lgan ekan. U judayam go'zal bo'lib, bog' to'rini bezab yurar va go'zallik malikasi deb tan olingan ekan. Bog'da atirgul bilan yana ko'plab boshqa gullar yayrab barq urib o'sib yotgan bir kuni ushbu bog'ga bulbul degan oshiq-u beqaror bir qush kelibdi. Bulbulcha kelguncha birorta qush bu bog' ichidagi go'zal atirgulning ko'nglini olmagan ekan. Qahramonimiz bulbul ul go'zal gulni ko'rib oshiq-u beqaror bo'lib qolibdi va har tong uning qoshiga kelib sevgi madhiyasini kuylar ekan, atirgul bu xonishlarga parvo qilmas, qayrilib boqmas emish. Ammo bu kuy har erta tongda takror va takror yangrar va borgan sari yurakni ezuvchi darajada avj pardaga chiqar ekan. Atirgul bu kuyini tinglab unga ko'nika boshlabdi. Ko'nikib o'rganib ham qolibdi. Endi atirgul bulbulni sabrsizlik bilan kutar, uni kuyini sog'inib qolar, kelmay qo'ysa, dunyolarga sig'may ketar darajaga borib yetibdi. Ha, go'zallik va chiroy malikasi atirgulning ham qalbiga Yaratgan muqaddas tuyg'u muhabbat – sevgini ato etibdi bulbul esa gul shohida atirgul ishonchini qozonib kuylayveribdi. Kunlar shu tarzda o'tib ketaveribdi, bulbul hadeb bir gul shohida xonish qilishdan zerikibdi va bog'ning bir burchagida ochilib kelayotgan bir gul qoshiga shoshilibdi. Ul go'zal gul qoshiga borib o'z sevgisi to'g'risidagi xonishni davom etdiribdi. Atirgul esa o'z oshiq-u beqarori bulbulning qaytishini zor-intizorlik bilan kutibdi. Bulbul esa o'lib-tirilib o'zga gul qoshida xonish qilmoqda emish Atirgulning bulbulga bo'lgan ishonchi kundan kunga chil-parchin bo'libdi. Birinchi muhabbati – sevgisi oyoqosti bo'libdi, atirgulning yurak bag'ri qonga to'libdi. Yurak bag'rining qip-qizil qoni endi uning yuzlariga o'tibdi. Atirgulning sevgan yori va aldamchi sevgi-muhabbatiga bo'lgan nafratidan uning tanasidan tikanlar o'sib chiqa boshlabdi.

"Binafsha" (Violet) komponentli frazeologizmlar *shrinking violet* – "uyatli binafsha", "uyatchan binafsha", "zararsiz, sokin, qanday turishni bilmaydigan odam" ma'nolarini ifodalaydi. *To play the shrinking violet* – aybsizlikni ko'rsatish, soxta kamtarlik ko'rsatish. Semantik tuzilmadagi ijobiy baholash komponenti bu gulning "yoqimli hidga ega" ekanligi haqidagi semadir. Shuning uchun Angliyada binafshalar poklik va aybsizlik ramzi hisoblanadi. Uning ijobiy ma'nolari "uyalish", "qo'rqqoqlik", "zararsizlik", "harakat qilish"ni ta'kidlash uchun ishlatiladi. Bu frazeologik birliklar ko'p jihatdan neytral baho ma'nosi bilan ajralib turadi. Inglizchada bu fitonim orqali xarakter xususiyati tushunchasi ifodalanadi.

Sharqda binafsha bahor ramzi, noziklik va joziba ramzi sifatida mashhur. Uning nafisligi va go'zalligi uchun, qizlarga Binafsha deb ism qo'yishadi. Badiiy adabiyotda g'amginlik va mahzunlik ifodalash uchun binafsha obraziga ko'p yuzlanishadi. Ulardan eng mashhuri Abdulhamid Cho'lponning "Binafsha" she'ridir. Shoir tutqunlik va jabrdiylalikni ushbu gul orqali yorqin ifodalab bergan. Xalq og'zaki ijodi namunalarida ham binafsha obraziga ko'p duch kelamiz.

Xulosa qilib aytganda, biz aniqlagan fitonimik frazeologik birliklarning xususiyatlari dunyoning lingvistik rasmini to'liq aks ettirmaydi, biroq frazeologik birliklarning milliy-madaniy xususiyatlarini o'rganib chiqib, iboralarning katta ko'pchilik qismi fitonimlarni ham o'z ichiga oladi, degan fikrni aytish mumkin. Fitonomik frazeologik birliklarning o'ziga xos xususiyatlari – inson xarakteri kabi sifatleri, tashqi ko'rinishidan kelib chiqib yasalgan. Shuningdek, fitonimlar har xil turdagi harakatlarni, moliyaviy va hissiy holatni, ruhiy salomatlik muammolari, ierarxik munosabatlarni ifodalaydi.

DUNYO XALQLARIDAGI ALLALARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

R.Maxmudov, f.f.d., kat.i.x., Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva
S.Yusupova, o'qituvchi, Ma'mun univeristeti, Xiva

Ushbu maqolada dunyo xalqlari bolalar folklorida muhim ahamiyat kasb etuvchi allalar tahlil qilingan. Allalarning lingvomadaniy xususiyatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: folklor, alla, bolalar folklori, lingvomadaniyat, lisoniy tahlil, semantika.

Аннотация. В данной статье анализируются колыбельная, имеющие важное значение в детском фольклоре народов мира. Раскрываются лингвистические и культурные особенности колыбельных.

Ключевые слова: фольклор, колыбельная, детский фольклор, лингвокультура, лингвистический анализ, семантика.

Abstract. Annotation. This article analyzes lullabies that are important in children's folklore of the peoples of the world. The linguistic and cultural features of lullabies are revealed.

Key words: folklore, lullaby, children's folklore, linguistic culture, linguistic analysis, semantics.

Alla barcha onalar tomonidan kuyga solinuvchi qo'shiq hisoblanib, bunda onalar farzandlariga mehr-muhabbat, ezgulik, yaxshilik kabi ezgu tuyg'ularni o'z kuylari yordamida namoyon qiladilar. Butun dunyodagi barcha xalqlar hayot yo'lini allalarsiz tasavvur qila olmaydi, chunki beshik qo'shiqlari bo'lmish allalarda insoniyatning ma'naviy yuksalashi namoyon bo'ladi. Butun dunyo allariga nazar soladigan bo'lsak, qadimda alla kuylarida onalar ko'p hollarda dard, qayg'u, alam, hasratlarini kuygan solgan bo'lsalar, hozirgi kunda tinchlik, yaxshilik, farzandiga ezgu tilaklar aks etgan allalar ijro etilayotganini ta'kidlashimiz mumkin. Allalar dastlab hech qanday musiqa jo'rligisiz onaning o'z ohangi, dardli nolasi orqali kuylangan bo'lsa, hozirgi davrda ko'plab bastakorlar, san'atkorlar tomonidan allalarga mos kuylar bastalanib, allar musiqa bilan birga kuyga solina boshlandi. Alla kuylari dunyoning deyarli barcha madaniyatlarida mavjud va "Beshik qo'shiqlari" sifatida tanilgan. Birinchi bo'lib allalarining yaratilish tarixiga nazar salsak, tadqiqotlarga ko'ra, dastavval, alla kuylari qadimda Odam At ova Momo Havo davrida paydo bo'lgan. Davrlar o'tishi bilan mukamallashib, yaxlit janr sifatida shakllana borgan. Alla qo'shiqlari dunyoning qaysi mintaqasi bo'lishiga qaramasdan har joyda har xil tarzda ijro etilgan. Ingliz tilida lullaby so'zi "lull" – tinchlantirish va "bye" – xayr, vidolashuv degan ma'noni anglatadi. Alla kuyining kelib chiqishi bilan bog'liq bo'lgan yana bir nazariya mavjud bo'lib, u ibroniy xalq og'zaki ijodiga borib taqaladi. "Lilith" – ibroniy folkloridagi tunda bolalarni o'g'irlab ketuvchi yovuz qahramon va "Lilith-Abi" tom ma'noda "Lilith ketdi" deb tarjima qilinadi. Bu nazariya allalar tarixiga ko'proq mos bo'lib, odamlar yovuz ruhlardan qutulish uchun sehr sifatida bunday kuylardan foydalanishgan. Allalar nafaqat mavzuiy jihatdan, balki ohang va ritmik jihatdan ham o'xshashliklar mavjud. Ushbu tadqiqotimizda turli mamlakatlarning alla kuylari va ularning o'zaro o'xshashliklari tahlil qilinadi.

Eng qadimgi yozilgan allalar Bobil madaniyatiga oid bo'lib, loy bo'lagiga o'yib yozilgan holda topilgan va miloddan avvalgi 2000-yillarga to'g'ri keladi. Bu qo'shiqlar ibroniy tilida yozilgan bo'lib, tasviriy ifodasi ancha salbiy ma'noga ega. Bunda yig'lab butun olamni uyg'otgan chaqaloq tufayli, Xudoning jahli chiqqanligi tasvirlangan. Federiko Garsiya Lorka o'zining "On Lullabies" asarida alla kuylari farzandlari ko'p nochor, kambag'al ayollar tomonidan kuyga solingani aytiladi. Farzandlariga bo'lgan mehr-muhabbatlariga qaramasdan ular o'z allalarida g'am-anduh, qayg'ularini aytishgan. Bunday alla qo'shiqlarini biz dunyoning juda ko'plab qismlarida va turli davrlarda uchratishimiz mumkin.

O'zbek tilidagi alla so'zi "Alloh" so'zidan kelib chiqqanligi haqida qarashlar mavjud, qadimda onalar Allohdan farzandlarini o'z panohida asrashini so'rab iltijo qilganlar. O'zbek allalari nafaqat tinchlantiruvchi, sokin ohangga egaligi bilan birga tarbiyaviy estetik ohangga egaligi bilan ham boshqa xalqlarning alla kuylaridan ajralib turadi. Alla qo'shiqlari orqali o'zbek ayollari farzandlariga

ezgulik, insonparvarlik kabi g'oyalarni tarannum etganlar, jajji farzandlarini hayot bilan tanishtirish, ularning estetik didini o'stirishga harakat qilganlar. Quyida o'zbek allalaridan birining matnini ko'rishimiz mumkin:

*Alla aytay, jonim bolam, orom olgin, alla,
Qo'zichog'im, tinglab nolam, uxlab qolgin, alla.
Onang so'zin tingla bolam, quloq solgin, alla,
Mayli, olim bo'lma, ammo odam bo'lgin, alla.
Onang ko'zi ko'zlaringga ziyo bo'lsin, alla,
Otang so'zi so'zlaringga dunyo bo'lsin, alla.
Toqatli bo'l, otangdayin mard o'g'lon bo'l, alla,
Yurtingni sev, xalqing uchun qalqon bo'lgin, alla.*

Yuqorida aytib o'tilganidek, allalar ohangdor va ritmik o'xshashliklarga ega. Allalar qayerda va qachon kuylanishiga qaramasdan barchasida sokin va tinchlantiruvchi ohangdan iboratdir. Qadimgi beshik qo'shiqlari sifatida Ruminiyaning janubidagi Olteniyada vujudga kelgan "Nani, nani" qo'shig'ini misol qilishimiz mumkin. Mazkur alla qo'shig'i juda ko'p naqoratdan va takrorlashdan iborat ekanligini ko'rishimiz mumkin. An'anaviy rumin allasini o'zbek tiliga tarjima qiladigan bo'lsak, quyidagicha ma'noni anglatadi:

*Nani, nani, puiul mamii, (Nani, nani, oyisining jajji farzandi)
Nani, nani, puiul mamii, (Nani, nani, oyisining jajji farzandi)
Puişorul mamii mic, (oyisining kichkintoyi)
Facete-ai, maică, voinic. (kuchli bo'lib ulg'aygin)
Nani, nani, puiul mamii,
Nani, nani, puiul mamii, (Nani, nani, oyisining jajji farzandi)
Frumuşel şi voinicel, (yoqimtoy va kuchli)
Mândru ca un stejerel. (Eman daraxtiday mag'rur bo'lgin)
Nani, nani, puiul mamii,
Nani, nani, puiul mamii, (Nani, nani, oyisining jajji farzandi)
Puiul mamii, puişor, (oyisining kichkintoyi)
Dormi, puiule, dormi uşor (Sokinlikda uxlagin bolam)*

Qadimgi alla qo'shiqlaridan yana biri bu "Thula Baba" bo'lib, Janubiy Afrikaning Zulu qishlog'ida vujudga kelgan. Alla kuyining ma'nosiga ko'ra, turmush o'rtog'i yegulik topish uchun ketgan paytda, dunyo go'zalliklarini kuyga solib farzandini tinchlantirishga harakat qilayotgan ona tasvirlangan. Bu alla turi an'anaviy alla kuyi sifatida hanuzgacha Afrikaning janubiy viloyatlarida kuylanadi. "Thula Baba" qo'shig'ining ohangi boshqa alla turlaridan farq qilgan holda, quvnoq ohanga ega.

*Thula thul, thula baba, thula sana, (Tinchlan bolajonim)
Thul'u bab'uzo fika eku seni; thula seni (Tinchlan chaqalog'im)
Kukh'in kanyezi ziholet'u baba, (Otang tez orada uyga qaytar)
Zimkhan yisela indlel'e (Samoda bir yulduz yo'l boshlar)
Sikhona xa bonke beshoyo (Samoda yulduzlar yo'lini yoritar)*

Ispan madaniyatida ham allalar o'ziga xos o'ringa ega hisoblanadi. Ular alla aytish jarayonida ko'proq ovozga urg'u berishgan. Ispaniya tarixidagi mashhur bastakor hisoblangan Manuel de Falla, eng mashhur alla qo'shiqlarini bastalagan. U musiqada o'zining birinchi ustози onasi ekanligini takidlaydi. Chunki onasining allasi orqali musiqa olamiga ilk qadam qo'ygan. Eng taniqli kuyga solingan qo'shiqlaridan biri "Nana" deb ataladi va Manuel bu qo'shiqni ilk bora yoshligida onasidan eshitgan va keyinchalik eng mashhur musiqa to'plamiga kiritgan. Bu alla navosi o'zining nozik xususiyati va kuchli ohanggi bilan Ispaniyada juda mashhurdir.

Janubiy Koreyada an'anaviy alla qo'shig'i "Pan Tal", ya'ni "Yarim oy" deb nomlangan qo'shiq ko'pchilik onalar tomonidan kuylanadi. Bu kuyning matni juda oddiy bo'lishiga qaramasdan chiroyli ohangga ega hisoblanadi. Qo'shiq matnida ko'proq tabiat tasvirlanadi, ya'ni sokin oqayotgan daryo va osmondagi yulduzlar mohirlik bilan kuyga solinadi.

Fransuz xalqi orasida eng mashhur an'anaviy alla kuyi bu "Alouette" hisoblanadi. Bu alla kuyi fransuz millatiga tegishli bo'lishiga qaramasdan, hozirgi kunda kanadaliklar orasida ham juda mashhurdir. Qo'shiq matni boshqa alla turlaridan ma'no jihatdan tubdan farq qiladi. Chunki bunda matn to'rg'ay qushi haqida bo'lib, uni kuylayotgan ijrochi o'sha qushni o'ldirib, uni yemoqchi ekanligini bayon etadi. Alla ijrochisi nega boyo'g'li yoki burgutni emas, so'fito'rg'ayni iste'mol qilishni xohlaydi, deb hayron bo'lganlar uchun – ba'zi olimlarning ta'kidlashicha, qo'shiq so'fito'rg'ayning aynan o'zi haqida bo'lib, chunki bu qush ertalab birinchi bo'lib chirillab qo'shiq kuylovchi hisoblanadi. Shunday qilib, u og'ir mehnat kunini boshlaydi va uyg'onishni xohlamaydiganlar esa yana yangi tongni mas'uliyat bilan boshlashni xohlamaydilar. Bundan g'azablangan ovchi uyg'otuvchi soatni butunlay o'chirish uchun tashqariga chiqadi. Quyida an'anaviy fransuzcha allaning matni berilgan:

Aloutte, gentile Alouette,

Alouette, je te plumerai.

Aloutte, gentile Alouette,

Alouette, je te plumerai.

Amerika xalq og'zaki ijodiga nazar soladigan bo'lsak, allalar nafaqat tinglovchiga balki qo'shiqni kuylovchiga ham tinchlantiruvchi ohang sifatida qaralgan. Lekin amerikanacha allalar mazmunida ko'proq qo'rqinch, vahima, ayrim hollarda o'lim tasvirlangan. Misol uchun, Amerikada mashhur an'anaviy alla kuyi hisoblangan "Rock a-bye baby"da ota-onaning tashvishi, havotiri metaforik jihatdan o'xshatishlar ko'rinishida kuylanganligini ko'rishimiz mumkin. "American lullaby" nomli alla kuyi 1928-yilda Gladis Rich tomonidan bastalangan. Bunda madaniy hayotni she'riyatga talqinini, aloqadorligini ko'rishimiz mumkin. Amerikanacha alla kuyi dastlab chaqaloqqa g'amxo'rlik qilayotgan enaga tomonidan kuylangan. Bu chaqaloqning ota-onasi ro'zg'or tebratish maqsadida ishlash bilan band bo'lganlar. Bu davrda Amerikada zodagon oilalarning farzandlariga yollangan enagalar g'amxo'rlik qilishini, ular o'z allalari orqali hissiyotlarini ifodalaganliklarini ko'rishimiz mumkin. Rich ta'kidlashicha, bunday alla turlari butun dunyo allalariga qaraganda mazmuniy jihatdan farq qilgan. Chunki alla kuylarida ko'p hollarda onaning xavotiri, tashvishi, qo'rquvi tasvirlangan bo'lsa, Amerika alla navolarida ota-ona uyda bo'lmagan taqdirda ham chaqaloq va uning enagasi o'rtasida o'zaro munosabat ham muhim ekanligini aytib o'tgan. Musiqiy jihatdan, "American Lullaby" uchta sakkizinchi notadan iborat klasterlarni o'z ichiga oladi. Rich de Fallaning "Nana"dagi texnikasiga o'xshab, boshqa ritmik elementlardan ham foydalanadi, ya'ni tebratuvchi, tinchlantiruvchi sokin ohangga ega hisoblanadi. Quyida amerikanacha allaning inglizcha matnini ko'rishimiz mumkin:

Hush-a-bye you sweet little baby and don't you cry any more.

Daddy has gone to his stockbroker's office a keepin 'the wolf from the door.

Nursie will raise the window shade high,

So you can see the cars whizzing by.

Home in a hurry each daddy must fly

To a baby like you.

Hush-a-bye you sweet little baby and close those pretty blue eyes.

Mother has gone to her weekly bridge party to get her wee baby the prize.

Nursie will turn the radio on

So you can hear a sleepy-time song,

Sung by a lady whose poor heart must long

For a baby like you.

Germaniya alla qo'shiqlariga to'xtalsak, an'anaviy alla qo'shig'iga misol qilib, "Wiegenlied"ni aytishimiz mumkin. Yoxannes Brams 1868-yilda bu qo'shiqni ramziy alla qo'shig'i sifatida chop qildi. "Brahms's lullaby" deb nomlangan bu alla turi g'arbiy alla qo'shiqlarining mukammal bir misoli hisoblanadi. Tinchlantiruvchi, sokinlantiruvchi pianino kuyi o'ziga xos ohangga ega. Brams bu asarni do'sti Berta Porubskiyga ikkinchi farzandini dunyoga keltirganida tabriklash uchun sovg'a sifatida yozgan. Aytishlaricha, Brams uni yoshligida sevib qolgan, bolalik paytlarida Berta "S'is Anderscht" deb nomlangan qo'shiqni Brams uchun kuylar edi, Brams bu

qo'shiqqa yashirin qarshi ohang bilan "Wiegenlied"ni yozgan. Tadqiqotchilar tomonidan mish-mishlarga ko'ra, Brams uyqu kasalligidan aziyat chekkan, kasallikni yaxshilash uchun musiqa terapiyasini amalga oshirgan.

Yuqoridagi tahlillardan xulosa qilish mumkinki alla qo'shiqlari har bir xalqning ko'p yillik tajribalari, dunyoqarashi, yashash sharoiti aks etgan madaniy meros hisoblanadi. Alla kuylari orqali barcha onalar farzandlarini tinchlantirish, uxlatish bilan birga uni ezgulikka chorlash, tarbiyaviy g'oyalarni alla orqali farzandiga singdirishga harakat qilganlar. Ko'pchilik millatlarning alla navolarida ko'pgina hollarda onaning tashvishi, g'am-anduhlari kuyga solinganini e'tirof etish joiz.

UO'K 800.935

TEACHING TERMINOLOGY IN LANGUAGE FOR SPECIFIC PURPOSES

G.M.Meylieva, Associate professor, Tashkent University of Architecture and Civil Engineering, Tashkent

Аннотация. Мақолада инглиз тили “қурилиш” соҳасига оид терминологик иборалари мисолида антонимия, синонимия, дубликация, вариантлик каби ҳодисалар кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: Муайян соҳа тили, муайян соҳа учун инглиз тили, семантик ҳодисалар, термин сўз бирикма, махсус сўз бирикма.

Аннотация. Рассматриваются явления антонимии, синонимии, дублетности, вариантности, на примере терминологических словосочетаний научно-технической области «Строительство» в специальной лексике английского языка.

Ключевые слова: Язык для специальных целей (ЯЦЦ, LSP), семантические явления, терминосочетание, специальное словосочетание.

Abstract. The article considers the phenomena of antonymy, synonymy, duplication, variance, on the example of terminological phrases of the scientific and technical field "Construction" in the special vocabulary of English language.

Key words: Language for special purposes (LSP), English for special purposes (ESP), semantic phenomena, term combination, special word combination.

Language for specific purposes (LSP) is an area of applied linguistics that focuses on the analysis and teaching of language in order to meet *specific* language needs of non-native speakers of the language. The term "language for special purposes" is used to designate a functional variety of language in a special area of communication, including terminology.

LSP is a widely applied approach to second or foreign language teaching and training that addresses immediate and very specific needs of learners who need that language as a tool in their education, training or job. Needs analysis is the underlying "driver" for the development of LSP programs [Hutchinson & Waters 1987]. For example, English native speaking nurses who work in hospitals with a high percentage patient whose native language is Spanish might have to study Spanish for the very specific purpose of communication between nurses and patients. Students are encouraged to take active roles in their own learning and question what they have been taught. This is likened to negotiated syllabus about which Hyland (2009)^[2] writes, "A negotiated syllabus means that the content of a particular course is a matter of discussion between teacher and students, according to the wishes and needs of the learners in conjunction with the expertise, judgement, and advice of the teacher" (p. 208).

"Language for specific purposes" has also been used to refer to a branch of applied linguistics which deals with a variety of language used by members of a particular subject field, concentrating on its genres, stylistic features and technical lexis. This research is relevant for such problem-based areas as language education, translation and the design of specialized dictionaries. Some in the training area consider such research on Professional Communications as LSP-related research when it is paired with or applied directly to an LSP training program.

Content-based language instruction (CBI) is also sometimes confused with ESP. CBI is considered an empowering approach which encourages learners to learn a language by using it as a

real means of communication from the very first day in class (hence it is also called *content-based language teaching; CBLT*). At the post-secondary level, it is frequently used to motivate groups of learners who may be interested in the same professional field, providing meaningful communication opportunities. However, as in their regular studies they are usually not studying through a foreign/second language (except for sheltered courses), they do not need English as a tool in their immediate studies. "Content-based instruction (CBI) is the integration of selected content with language teaching aims" [Brinton, D. M., Snow, M. A., & Wesche, M. B., 1989].

It's known, that terminology of any branch of knowledge is a system consisting of subsystems and microsystems that include terminological fields and terminological nests. The terminological field combines units on the basis of their semantic relationships, i.e. by the presence of common components in terms of content.

The characteristic features of a particular term field are expressed in an invariant semantic feature, which is present in the structure of the meaning of all terms serving this term field. The concept of "terminological nest" is also associated with the conceptual system of the corresponding system of knowledge. But, unlike field associations, units are united in a thematic nest, connected not only in terms of content, but also in terms of expression. In a dynamically developing terminology, such as the terminology "Construction", the process of forming a system of concepts is not yet complete, since the process of creating and describing various processes and phenomena occurring in the industry is not finished. This terminology is a collection of terminological fields that are united around terms that denote the basic concepts of a given branch of knowledge. Such concepts for this terminology are: *structure, engineering, industry, architecture, urbanization, landscape*. These concepts form terminological fields around them, which allows us to consider them as the main generic term-forming units. Further refinement of the special concept leads to the appearance of terminological phrases with a more complex structure: *construction industry, civil and heavy engineering, urban planning, rural housing planning, landscape architecture, regulations, norms and standards in construction*.

It is important to point out that the terminology establishes semantic links between lexical units based on the subject links of the designated objects. Lexico-semantic processes - polysemy, homonymy, synonymy, antonymy - do not affect the characteristic lexical-semantic features of terminology. They proceed within those limits that do not violate the semantic definition of the term, which will be demonstrated below.

The main reasons for the appearance of polysemous terms are: the absence in the language of such a number of words and word-formation means that each concept is designated by a new term; traditions of the term's functioning, its semantic and word-formation connections, the differentiation of scientific concepts and the loosening of the meaning of an originally unambiguous term in the process of using the term and subsequent conjecture of the concept. There is a special kind of polysemy of terms - categorical polysemy, when the content of a concept consists of features that belong simultaneously to several categories.

The phenomenon of synonymy and the issue of variance of terms in modern terminology are considered in close relationship. K. Ya. Averbukh considers the concepts of "variance" and "synonymy" as a different phenomenon. Synonyms - different names for the same reality, one denotation (subject), and the variants of the term are different units of the nomination, expressing the same concept (significate) [Averbukh K.Ya. 2005, 138].

In terminological vocabulary, two types of antonymy are implemented - lexical and derivational. An example of the lexical type of antonymy is the following pairs: solid wall-hollow wall, flat surface-curved surface, flexible-rigid, light-weight concrete-heavy dense concrete, transparent-opaque, fine-coarse, stainless steel-mild steel, natural light-artificial light, internal surface-external surface, good conductor of heat-poor conductor of heat, inwards-outwards. The derivational type of antonymy is expressed by conventional linguistic means, for example, through the use of prefixes: non-corrosion resistant-corrosion resistant, non-combustible-combustible, uneven surface-even surface, impermeable-permeable, impervious-pervious.

Based on the foregoing, we can conclude that the semantic phenomena inherent in units of general vocabulary are also characteristic of terms, but when unifying the terminology, it is necessary to strive for the unambiguity of the term in this area of use, for the choice of one of several synonymous terms that best meets the terminological requirements.

REFERENCES:

1. Авербух К.Я. Общая теория термина: комплексно-вариологический подход: Автореф. дис. ...д-ра филол. наук. – М., 2005. – 138 с.
2. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 72с, 79 с.

UO'K 80/81

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA TERMINOLOGIK TIZIM TAHLILINING ASOSIY TAMOIYIL VA YO'NALISHLARI

N.X.Muhammadiyeva, doktorant, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tilshunoslikda terminlarning o'rganilish va ularning tahlil qilinish tamoyillari, asosiy yo'nalishlari va metodlarini ochib beriladi. Har bir sohada o'z terminologik tizim mavjud bo'lib, ushbu soha hozirda tadqiqot mavzulari uchun asosiy yo'nalishlardan biriga aylanib kelmoqda. Ushbu sohadagi o'z ilmiy ishlarini olib borishgan tadqiqotchi olimlarning qarashlari hamda fikrlari mazkur maqolada ko'rib chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *terminologiya, termin, reduksiya, sodda terminlar, qo'shma terminlar, juft terminlar, termin-birikmalar.*

Аннотация. *В данной статье раскрываются принципы, основные направления и методы изучения терминов и их анализа в лингвистике. Каждая область имеет свою терминологическую систему, и в настоящее время эта область становится одним из основных направлений тем исследований. В статье рассмотрены взгляды и мнения ученых-исследователей, проводивших свою научную работу в этой области.*

Ключевые слова: *терминология, термин, редукция, простые термины, сложные термины, двойные термины, термины-сочетания*

Abstract. *This article reveals the principles, main directions and methods of studying terms and their analysis in linguistics. Each field has its own terminological system, and this field is currently becoming one of the main areas for research topics. The views and opinions of research scientists who have conducted their scientific work in this field are considered in this article.*

Key words: *terminology, term, reduction, simple terms, compound terms, double terms, term-combinations.*

Tilshunoslik sohasini tadqiq qilar ekanmiz, uning tarkibiy qismida albatta terminologiya atamasiga duch kelamiz. Terminologiya atamasiga bir qator olimlar tomonidan ko'plab ta'rif va izohlar berilgan. Tilshunoslik soha sifatida tadqiq etilar ekan, terminologiya uning muhim bo'g'ini sifatida ajralmas qismiga aylanib, bugungi kunda uning fanda bir necha ta'riflari mavjud.

Terminologiya (lotincha *terminus* – chegara + yunoncha *logos* – fan, ta'limot) bir necha ma'nolarini o'zida aks ettiradi:

1. Fan, texnika, kasb-hunarning bir sohasida qo'llaniladigan terminlar majmui. Masalan, o'zbek tili terminologiyasi.

2. Tilshunoslikning terminlarni o'rganish, tartibga solish bilan shug'ullanuvchi sohasi. Masalan, terminologiya bo'limi, terminologiya mutaxassisi. [1]

Terminologiya — muayyan bir sohaga oid terminlar majmui va tilshunoslikning terminlarni tartibga solish haqidagi sohasi. Masalan, grammatika terminologiyasi, terminologiya masalalari.

Terminologiya – terminlar to'plamidir. Terminlar leksik birliklar bo'lib, ularning ma'nosi ixtisoslashtirilgan matnlarda mutaxassislar tomonidan belgilanadi [2].

Shuningdek, terminologiyani asosini tashkil etgan terminlar xususida ham olimlarning bir necha xil ta'riflarini mavjud. Terminlarga oid turlicha fikrlar va qarashlar mavjud bo'lib, har bir sohaga oid bo'lgan jabhalarda bu kabi terminlarni uchratishimiz mumkin. Terminlarga quyidagicha bir qator fikrlar bildirilgan. Jumladan:

• Terminlar fan-texnika, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga oid ixtisoslashgan, qo'llanishi muayyan soha bilan chegaralangan tushunchalarni ifodalaydigan nominativ birliklardir: gulkosa, shona (botanikada); to'rtburchak, kvadrat (geometriyada); ega, kesim (tilshunoslikda); qo'fiya, turoq, vazn (adabiyotshunoslikda)" kabilardir [3].

• Termin – maxsus lug'atdir. Masalan, informatika, matematika, meditsina, falsafa, grammatika, lingvistika, musiqa va boshqa sohalarga doir [4].

• O. Vinokurning fikricha, termin – har doim aniq va ravshan, terminlar sistemasi tili ongli shakllantiriladi. Zero, termin o'z-o'zidan, stixiyali tarzda paydo bo'lmaydi, balki zarurligi, jamiyatda unga ehtiyoj mavjudligi bois yaratiladi.

Terminlar nafaqat tilning bir tashkiliy qismi hisoblanadi, balki, ular terminologiyaning asosi hamdir. Agar, bir so'z (terminologiya asosida bo'lmagan holda) umumiy til hisobida ko'p ma'noli so'z bo'lsa, u ma'lum bir terminologiya sathiga ko'chirilganda bir ma'noli so'zga aylanib qoladi. Masalan, *operatsiya* so'zini olaylik, har bir sohada bu so'z turli xil ma'no anglatadi. Agar, xirurg operatsiya haqida gapirganda biz tibbiyot sohasidagi operatsiyani, agar, harbiy operatsiyani amalga oshirish zarurligi haqida gapirganda esa biz harbiy buyrug' asosida amalga oshiriladigan ishni, bank hodimi operatsiya amalga oshmadi deganda esa moliyaviy ishni amalga oshmaganligini tushunishimiz mumkin.

Termin kontekstda oddiy so'z kabi ishlatilmaydi, u 1) ba'zida ma'lum bir terminologiyaning a'zosi sifatida bir gap o'rniga xizmat qilishi mumkin; 2) ba'zida alohida ajratilib ko'rsatilgan holda, masalan, texnikalarning qo'llanmalarida yoki buyurtma hujjatlarida; 3) ba'zida esa nima uchun terminologiya tarkibidaligini izohlab keladi.

Ko'p hollarda bir termin turli xil fanlararo yoki sohara bo'yicha birdek omonim holatida ishlatilinishi mumkin. Masalan: *reaksiya* 1) kimyoda 2) fizikada 3) siyosatda; *reduksiya* 1) falsafada 2) yurisprudentsiyada 3) fonetikada [5].

Darsliklarda terminlarning shakily tuzilishiga ko'ra bir qator turlarga bo'lib o'rgatiladi. Ularni quyidagicha tasniflashimiz mumkin:

1. Sodda terminlar;
2. Qo'shma terminlar;
3. Juft terminlar;
4. Termin-birikmalar.

Sodda terminlar: ot so'z turkumidan hosil bo'lib, bir o'zak va shakily-ma'noviy yaxlitlikka ega bo'ladi. Masalan: *kesim, aniqlovchi, uslubiyat, antonim, harf, undov, sifat, raqam, gap, kelishik* va h.k. Sodda terminlar derivatsion xususiyatiga ko'ra ikki turga bo'linadi: **sodda tub terminlar** va **sodda yasama terminlar**.

a) Sodda tub terminlar: *metafora, uslub, urg'u, termin, ega, ravish, til, nutq, nuqta, vergul, hol* va h.k.

b) Sodda yasama terminlar: *terminologiya, tilshunoslik, tuslanish, o'rindosh, aniqlovchi, tavsiyanoma, to'plam* va boshqalar.

Qo'shma terminlar birdan ortiq asos birikuvidan hosil bo'lgan so'zlar hisoblanadi. Tilshunoslikda bu turdagi atamalarning aksariyati o'zlashgan qatlamga tegishli bo'lib, ular o'zbek tilida tub terminlar sifatida ishlatiladi. Masalan: *orfografika, grafika, punktuatsiya, leksikologiya, leksikografiya*.

Juft terminlar odatda ikki so'zning qo'shilishidan hosil bo'lib, ushbu turdagi terminlar deyarli kam uchraydi. Masalan: *so'z-gap* terminidir.

Termin birikmalar bu turdagi terminlar ham terminologik tizimda juda ko'p uchraydigan turlardan biri hisoblanadi. Bunda birdan ortiq leksik birlikdan tashkil topadi va birikma holatida ifodalaniladi. Masalan: *undosh tovush, kirish gap, fe'l yasovchi qo'shimcha, sodda yasama termin, sifatning vazifa shakllari, otlashgan sifat, nutqning ifoda kuchi, nutq a'zolari* va boshqalar. Termin birikmalar ham o'z navbatida yasaliish jihatidan quyidagi guruhlariga bo'linadi:

Ikki tarkibli termin-birikmalar – bu kabi terminlarda tobe va hokimlik munosabati mavjud bo'ladi: *juft so'zlar, jarangli tovush, jarangsiz tovush, lablangan unli, lablanmagan unli, unli tovush,*

undosh tovush, tovush tushishi, tovush ortishi, tovush almashinishi, fonetik yozuv, o'timli fe'l, o'timsiz fe'l, vositali to'ldiruvchi, vositasiz to'ldiruvchi, so'z urg'usi, gap urg'usi, nutq madaniyati, so'z turkumlari, mustaqil so'zlar kabilar.

Uch tarkibli termin-birikmalar – uch tarkibli so'z birikmasi zanjirli termin hisoblanib, lekin, bir ma'noni anglatadi. Masalan: *otning vazifa shakllari, sodda yasam ot, shakl yasovchi qo'shimcha, so'z yasovchi qo'shimcha, holatga taqlid so'z, tovushga taqlid so'z, shaxsi ma'lum gap, shaxsi noma'lum gap, shaxsi umumlashgan gap, ergashgan qo'shma gap, bog'langan qo'shma gap, bog'lovchisiz qo'shma gap, tinish belgilari me'yori, fe'lning munosabat shakllari, omonim so'zlar* qatori kabilar.

To'rt tarkibli termin-birikmalar. Bu turdagi terminlar tilshunoslikda miqdor jihatidan katta hajmni tashkil qilmaydi. Masalan: *lug'aviy shakl yasovchi qo'shimcha, ega ergashgan qo'shma gap, ko'chirma gapli qo'shma gap* kabilardir.

Termini modellash tirish terminologik korpus va terminologik bazalarni yaratishda asosiy bosqichlardan biri sanaladi. Shuningdek, ushbu jarayonda ham termini bir tildan boshqa bir tilga tarjima qilishda murakkab tarkibli terminlar bir qator qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli ham tilshunoslik terminologiyasi oldiga lingvistik terminlarni qayta isloh qilish, tizimga solish vazifalarini ilgari suradi.

Terminologiya keng ko'lamga ega soha hisoblanib, uning asosini tashkil etadigan termin tushunchasiga ham bildirilgan izohlar juda ko'pdir. Bugungi kunda termin tushunchasiga tilda 3000 dan ortiq ta'riflar keltirilganligiga qaramasdan, uning to'liq mazmuniy mohiyati butunlay aniqlanganicha yo'q. Binobarin, "termin ta'rifi xususida ilmiy adabiyotlarda ko'pdan-ko'p mulohazalar bildirilgan. Deyarli barcha ta'riflarda termin maxsus ilmiy-texnikaviy tushunchani ifodalovchi so'z yoki so'z birikmasi tarzida tavsiflanadi" [6].

Terminlar tilning shakl va mazmun chegaralarini, polisemiya va variativlik qonuniyatlari leksikasida kechayotgan innovatsion jarayonlarni, turli sohalar kesimida morfologik, struktur, derivatsion qonuniyatlarni, funksional, konseptual tamoyillarni, frazeologik, distributiv, diskursiv, statistik, qiyosiy-tipologik, leksik-semantik, milliy-madaniy jihatlarni, pragmatik, lingvostilistik, leksikografik masalalarni, tavsifiy-tasnifiy, universal, differensial belgilarni mufassal o'rganishda hamda keng tahlil etishda xizmat qiladi [7]. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan lisoniy birliklar majmui nuqtai nazaridan qaralganda, terminlar tilning tizimli xususiyatlarini o'zida mujassam etadigan madaniyat va milliy tafakkur majmuini tashkil etadi. Shu bois, tilshunoslikda terminologiyani chuqur o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi tilshunoslikda yangi terminlarning paydo bo'lishi, ularning hayotga tatbiq qilinishidagi to'siqlar, yasaliish prinsiplari va usullari xususida turfa g'oyalar, nuqtai nazarlar ko'zga tashlanadi. Termin so'zi interpretatsiyasining substansional, funksional, dervatsion, semantik va pragmatik prinsiplari e'tirof etilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. IV jild. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", Toshkent, 2008.
2. Kocourek, Rostislav. La langue française de la technique et de la science. Vers une linguistique de la langue savante. Wiesbaden : Oscar Brandstetter Verlag GMBH & Co. KG, 1991.
3. Jamoloxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili leksikologiyasi. 2002.
4. www.google.fr
5. Реформатский. А.А. Введение в языковедение. -М.: Аспект Пресс, 1996.
6. Kuldashova N.B. Fransuz va o'zbek tillarida sport terminologiyasining milliy-madaniy xususiyatlari. Diss.filol.fan.fals.dok. – Buxoro, 2020.
7. Ismailov G'.M. O'zbek tili terminologik tizimlarida semantik usulda termin hosil bo'lishi. Diss.filol.fan.nom. – Toshkent.

AYOL VA ERKAK OBRAZLARINING SHAKLLANISHIDA INGLIZ VA O'ZBEK TIL MADANIYATIDAGI EKSTRALINGVISTIK FAKTORLAR

Sh.A.Muhammadiyeva, o'qituvchi, O'zMU qoshidagi akademik litsey, Toshkent

Аннотация. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek badiiy asarlaridagi obrazlarni ifodalashda ekstralingvistik faktorlarning, jumladan paralingvistikaning matnga qo'shimcha emotsionallik ifodalashdagi o'rni haqida batafsil ma'lumot berilgan. Shuningdek, maqolada erkak va ayol obrazlarida paralingvistik xususiyatlarning farqlanishi tushuntirib berilgan.

Калит со'злар: Экстралингвистик фактор, паралингвистика, сотсиолингвистика, ijtimoiy munosabat, fonema, leksik birlik, emotsionallik, nutq maqsadi

Аннотация. В данной статье даётся подробная информация о роли экстралингвистических факторов, в том числе паралингвистических, в выражении эмоциональности текста при выражении образов в произведениях английского и узбекского искусства. В статье также объясняется различие паралингвистических особенностей мужских и женских персонажей

Ключевые слова: Экстралингвистический фактор, паралингвистика, социолингвистика, социальное взаимодействие, фонема, лексическая единица, эмоциональность, цель речи

Abstract. This article details the role of extra linguistic factors in the expression of images in English and Uzbek fiction, including paralinguistics, in the expression of emotionality in addition to the text. The article also explains the difference of paralinguistic features in male and female characters

Key words: extra linguistic factor, paralinguistic, sociolinguistics, social interaction, phoneme, lexical unit, emotionality, purpose of speech

Ingliz va o'zbek tili madaniyatidagi ayol va erkak obrazlari shakllanishining ekstralingvistik faktorlarini o'rganishda sotsiolingvistikaning o'rni juda ahamiyatli. Chunki sotsiolingvistika til va jamiyatning ijtimoiy munosabatlarini o'rganuvchi tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlaridan biri sanaladi. Til nutq orqali o'z vazifasini, ya'ni muloqot jarayonini amalga oshiradi. Bunda so'zlovchilar o'z nutqining ma'lum ma'no bildirishida emotsionallikdan foydalanishadi. Nutqga emotsionallikni paralingvistik va ekstralingvistik vositalar beradi.

Fonema, morfema, leksema, Grammatik qoidalar va uslubiy vositalar tilning lisoniy birliklari hisoblanadi. Ekstralingvistik faktorlariga esa bevosita lisoniy birliklarga bog'liq bo'lmagan barcha vositalar kiradi. Jumladan, kontekst, nutq sharoiti, tinglovchi va so'zlovchi saviyasi, nutq jarayonida ularning xatti –harakatlari, nutq maqsadi- barchasi ekstralingvistik, lisoniy birliklardan tashqari, vositalardir.

J. Lyu. Treydjerning [1] kontseptsiyasiga ko'ra muloqot jarayonidagi tovush sifatlari (ton darajasi, rezonans, sur'at (temp), ritm o'zgarishi diapazoni va hokazo) va vokalizatsiyalar (o'ziga xos hususiyatli tovush voqeliklarga: kulgi, yig'i, shivirlash, uvillash va hokazolar) paralingvistik omillar bo'lib, ular nutqga buyoqdorlik beradi.

U. Hamdamning "Ota" romanida muloqotning ton darajasi sodir bo'layotgan vaziyatni ifodalaydi.

- E-e-e, g'alchamisiz, deymen! Nega gap tushunmaysiz?

O'.Umarbekovning "Kuz havosi" hikoyasida Sarvi hola obrazini tasvirlovchi vositalar obrazning yoshini kasbini ifodalaydi.

- Uyga bolam, uyga,- deydi Sarvi xola qadamini sekinlatib, keyin mag'rurlik bilan qo'shib qo'yadi.- Ishdan kelyapman.

Hikoyadagi yurish ritmi obrazning xarakterini, his-tuyg'ularini ifodalaydi.

M. Pyuzoning "Cho'qintirgan ota" asaridan ingliz tilida obrazlarga paralingvistik vositalar orqali buyoqdorlik, munosabatlar berilgan namuanalarni ko'rib chiqamiz:

- "You acted like the worst kind of degenerates", the judge said harshly.

“*Harshly*”- “*qattiq ovozda*” obrazning norozilik alomatlarini ifodalaydi.

- *He was standing so when the two young men strode freely up the aisle, confident and cool-eyed, smiling, not giving him so much as a glance.*

“*Strode freely*”- “*erkin yurmoq*” obrazni o'ziga ishonchini, jazodan yengilgina qutulganini tasvirlab kelayapti.

Paralingvistik vositalar ekstralingvistik faktorlarning ajralmas qismi bo'lib, nutq jarayonida lisoniy birliklarga hamroh bo'ladigan vositalarni atab keladi va ingliz, o'zbek madaniyatining hamda intizomning ajralmas asosiy qismi hisoblanadi. Paralingvistik vositalar kommunikatsiya jarayonining ma'lum vaziyatlari shartlariga mos ravishda verbal hamda noverbal muloqot qoidalariga bo'y sunishini taqozo etadi. Lingvistik hamda paralingvistik vositalarni yaxlit qilib to'g'ri ishlatish zarurligi verbal va noverbal nutq intizomining asosiy me'zonidir.. Madaniyatlararo kommunikatsiyada nutq intizomining me'yor va ahloq qoidalarining buzilishi muloqot qatnashchilari bir-birlarini tushunmasliklariga, shaxsiy va madaniyatlararo xarakterda bo'lgan ziddiyatli vaziyatlar paydo bo'lishiga olib keladi.

Paralingvistik madaniyat o'zining milliy-madaniy xususiyatini aniqlab beruvchi ham umumiy(izomorf), ham farqlovchi(allomorf) belgilariga ega. Izomorfizm qo'yigilarda aks etadi: a) paralingvistik vositalarning milliy lingvomadaniyat me'yorlari va qoidalariga muvofiq ravishda xushmuomalalikni ifodalash sari funktsional ravishda yo'naltirilishning umumiyliigi; b) Kommunikativ vaziyat, yosh omillari, gender munosabatlar, ijtimoiy maqom, milliy-madaniy xususiyatlarga bog'liqligidir. Allomorf tavsiflar : a) nutq madaniyatning milliy xususiyatlari, milliy an'analar, diniy ong va jamiyatda qabul qilingan qoidalar hamda madaniy intizom me'yorlari bilan; b) yuqori kontekstli va quyi kontekstli madaniyat turiga tegishlilik bilan shartlanadi.

E. Xollning kontekstli madaniyatlar konseptsiyasiga binoan yuqori kontekstli va quyi kontekstli madaniyat (high-context and low context cultures) [2] bir biriga nisbatan o'zaro munosabatda farq qiladi. Yuqori kontekstli madaniyatda leksikaning ijtimoiy-madaniy darajasi, shaxslar o'ratsidagi munosabatlar, qarindoshlik masalalari yuqori darajada ekanligi bilan xarakterlanadi. E. Xollning fikricha Osiyo (jumladan O'zbekiston), Janubiy –Yevropa, Janubiy Amerika, Afrika mamlakatlarining xalqlari madaniyati yuqori kontekstli (high-context) madaniyatga kiradi. Yuqori kontekstli madaniyat vakillari mavhum fikrlash, ma'noni tug'ridan tug'ri, to'liq bayon qilmaslik, implitsitlik, faqat ishora bilan cheklanish, bilvosita nutq xarakatlaridan foydalanish kabi xislatlarga egadirlar. Bunday holatlarda paralingvistik vositalarning ahamiyati oshadi, chunki ovoz toni, ohang, imo-ishoralar, yuz-kuz ifodasi, tana harakatlari kabi vositalar yashiringan ma'noni ochib beraoladi.

O'zbek erkak kommunikantlari uchun xos bo'lgan paralingvistik vositalar sifatida quyidagi xatti harakatlarni ko'rsatish mumkin:

- Ko'krak kerib yurish
- Shaxdam qadam tashlash
- Qovoq solish
- Qosh chimirish
- Qo'lini musht qilish
- Olg'a yurish
- Yo'l tusish
- Qo'l tashlash
- Bel bog'lash
- Yeng shimarish
- Bosh qashish

O'zbek ayol kommunikantlari uchun xos bo'lgan paralingvistik vositalar sifatida esa quyidagi xatti harakatlarni ko'rsatish mumkin:

- Qosh uchirish, chimirib gapirish;
- Noz bilan ko'z suzish
- Lab burish
- Uyalib yerga qarab turish

• Yo'l berish

Ingliz-sakson, german va skandinaviya mamlakatlari tegishli bo'lgan quyi kontekstli (low-context) madaniyatda to'g'ridan to'g'ri zid holatlarga duch kelishimiz mumkin. Ro'y-rostlik, konkretlik, tugallik, eksplitsitlik va konkret mulohaza yuritish kabi xislatlar quyi kontekstli madaniyatga tegishlidir.

Ingliz tili madaniyatida erkak obrazini qo'yidagi paralingvistik harakatlar tasvirlaydi:

- to breed - boqish
- to pursuit- oxirigacha borish
- to rival- raqobatlashish
- to defend- himoya qilish
- to frown- qosh chimirish
- to march-shaxdam qadam tashlash

Ayol obrazini esa

- to flirt- nozlanish
- chuckle- qiqirlab kulish
- to obey- itoat qilish

- to adorn oneself- o'ziga oro berish kabi xarakatlar muallifga ichki dunyosini ochib berishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, qahramonlarning nutqi ekstralingvistik tomondan tahlil qilinganda ingliz va o'zbek til madaniyatida erkak va ayol obrazlarining shakllanishiga leksik omillardan tashqari boshqa verbal va noverbal vositalar ham ta'sir etishi kuzatildi. Shuningdek, bu ikki tilda har ikkala jins vakillarining paralingvistik vositalarini qo'llash jarayoni turlicha ekanligi aniqlandi. Bu kabi farqli tomonlar ingliz va o'zbek tili frazeologiyasini ham sezilarli ravishda emotsional buyoqdorlik jihatdan boyitishga xizmat qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Формановская Н. И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. – М.: Издательство Русский язык, 2002
2. Crystal David. The English tone of voice. Essays in intonation, prosody and paralanguage.-N.Y.: St. Martin's Press,1975
3. Trager G.I. Paralanguage: a first approximation- Saskatoon II Studies in Linguistics V.\ 13.1958
4. Trager G.I. Language,culture and personality. A reader in linguistics and ant-typology. Editedly D. Hymes.- London,1964
5. A.Primov, X. Qodirova. Tilshunoslikning dolzarb muammolari.Urganch 2019
6. Azizov O. Tilshunoslikka kirish.- T.: "O'qituvchi", 1996
7. O'.Umarbekov "Bahhor nafasi" Toshkent,2002 yil
8. U. Hamdam "Ota" T.: "Yoshlar matbuoti", 2022 yil
9. Ne'matov H., Jo'rayeva B. Sotsiolingvistika. Buxoro,2004
10. Usmonova Sh., Iskandarova G. Sotsiolingvistika. Toshkent, 2014
11. R.Rasulov. Umumiy tilshunoslik(oliy ta'lim muassasalarining bakalavriat talabalari uchun darslik). Toshkent-2012

UO'K 811.512.1

O'ZBEK VA TURK TILLARIDA "BOYLIK" KONSEPTINI IFODALAGAN

FRAZEOLOGIK IBORALAR

A.X.Murodova, mustaqil tadqiqotchi, O'zR FA O'zbek tili va adabiyoti va folklori instituti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslik va u asosida yuzaga kelgan konsept va tushuncha, dunyoning lingvistik va madaniy (konseptual) manzarasi to'g'risida so'z boradi. O'zbek va turk tillarida yaratilgan frazeologik iboralar "boylik" konsepti doirasida tadqiq qilindi. Tadqiqot davomida ikkala tilda uchraydigan o'xshashlik va farqli tomonlari yoritildi.

Kalit so'zlar: Kognitiv tilshunoslik, konseptual manzara, konsept, frazeologik konsept, boylik.

Аннотация. В данной статье говорится о когнитивной лингвистике и ней концепциях и понимания,х лингвокультурном(концептуальном) взгляд на мира. В рамках концепта

«богатство» изучены фразеологические выражения, созданные на узбекском и турецком языках. В ходе исследования были выделены сходства и различия между двумя языками.

Ключевые слова: когнитивной лингвистика, культурный (или концептуальный) взгляд на мир, концепт, фразеологический концепт, богатство.

Abstract. This article talk about cognitive linguistics and the concepts and understandings based on it, the linguistic and cultural (conceptual) view of the world. Phraseological expressions created in Uzbek and Turkish languages were studied within the concept of “wealth”. During the research, the similarities and differences between the two languages were highlighted.

Key words: Cognitive linguistics, cultural (or conceptual) view of the world, concept, phraseological concept, wealth.

Yigirmanchi asrning ikkinchi yarmida tilga uning insonning bilish faoliyatidagi ishtiroki nuqtayi-nazaridan qarash zarurati paydo bo'ldi. Til nafaqat ma'lumot, bilim, axborotlarni uzatishda vositachilik qiladi, balki ikkinchi bir shaxs tomonidan uzatilgan ma'lumotlarni dekodlaydi. Kognitiv tilshunoslik o'tgan asrning so'ngi choragida tilshunoslik sohasida kirib kela boshladi. XXI asr boshlarida tilshunoslikning ilg'or yo'nalishlaridan biriga aylandi. Kognitiv tilshunoslikning yuzaga kelishi amerikalik olimlar J.Miller, J.Bruner, J.Lakoff, R.Langaker, R.Jakendoff kabi tilshunoslarning tadqiqotlari bilan bog'liqdir.

Kognitiv tilshunoslik til va ong o'rtasidagi muammolarini, dunyoni konseptuallashtirishda tilning rolini, insonning individual kognitiv qobiliyatlari bilan bog'liqligini, ularning o'zaro ta'siri shakllarini o'rganadigan yo'nalish hisoblanadi. Kognitiv tilshunoslikdan hosil bo'lgan konseptualizatsiya esa olamning hodisa va jarayonlarining kognitiv xususiyatlar to'plamini aniqlash jarayoni bo'lib, ular insonga bu hodisa haqida aniqlangan tushunchani beradi. Bu bilan birgalikda konseptualizatsiyada bu tushunchalarni yodda tutish va yangi ma'lumotlar bilan to'ldirish va uni boshqa hodisa va jarayonlardan ajrata olish imkonini beradi.

S.G.Ter-minasovanning fikricha, inson til bilan real dunyoning o'rtasida turadi, bu dunyoning sezgi organlari orqali idrok etuvchi va shu asosda dunyo haqidagi tasavvurlar tizimini yaratuvchi shaxsdir. Inson ularni o'z ongi orqali o'tkazgandan so'ng, bu idrok natijalarini tushuntirib, ularni til yordamida boshqalarga yetkazadi.[12;40] Tilshunoslarning fikricha, til, tafakkur va madaniyat biri-biri bilan chambarchas bog'liq, ular amalda ushbu uchta komponentdan iborat yagona yaxlitlikni tashkil qiladi:

Haqiqiy dunyo	Fiklash / madaniyat	Til / nutq
Predmet, hodisa	tushuncha	so'z
Shunday qilib inson atrofidagi dunyo uchta shaklda taqdim etiladi:		
-dunyoning haqiqiy surati		
-dunyoning madaniy (yoki konseptual) manzarasi		
-dunyoning lingvistik tasviri [12;41cr]		

Dunyoning madaniy (konseptual) manzarasi - bu insonning ideyolari asosida shakllangan, his-tuyg'ular orqali idrok qilingan bo'lib, uning ongida qabul qilinadigan tushunchalar prizmasi orqali haqiqiy manzaraning aksi hisoblanadi. Shu jihatdan, konsept ham turli xalqlarda turlicha farqlanadi, bu millatning geografik joylashuvi, iqlimi, tabiiy sharoiti, tarixi, e'tiqodi, an'analari, turmush tarzi kabi bir qancha omillarga borib taqaladi.

Dunyoning lingvistik tasviri dunyoning madaniy manzarasi orqali aks etadi va u madaniy (konseptual) manzaraga qaraganda kambag'aldir, chunki konseptual manzaraning yaratilishida til bilan bir qatorda aqliy faoliyatning boshqa turlari ham ishtirok etadi. [12;51] Konsept – tafakkur birligi va uning asosida tushuncha, obraz va lisoniy ma'no umumlashmasi yotadi. Konseptning shakllanishi individual obraz tug'ilishidan boshlanib, lisoniy birliklarning paydo bo'lishi bilan tugaydi.[11;17]

Dunyoning lingvistik tasvirini yaratishda frazeologizmlar muhim rol o'ynaydi. Frazeologik birliklar millat hayotining ko'zgusi hisoblanadi, ular dunyoning tasviri bilan bog'liq bo'lgan obektlarning xususiyatlarni bildiradi, tavsiflovchi vaziyatni (matnni) nazarda tutadi, uni baholaydi va unga munosabat bildiradi. [2;15] Til o'tmishdan hozirgi kungacha avlodlar o'rtasidagi muloqotni ta'minlaydi. Tilning milliy va madaniy frazeologik tizimi va o'ziga xoslik muammolari bugungi kunda ko'pgina tilshunoslarning tadqiqot obekti bo'lib, bu mavzuga e'tiborning ortishi “Til va madaniyat”

muammosiga umumiy qiziqishning ortishi sabablidir. [2;56]. Demak, frazeologik birliklarning milliy-madaniy o'ziga xoslik muammosi zamonaviy tilshunoslik uchun tobora dolzarb bo'lib borayotgan "Til va madaniyat", Til va tafakkur" kabi masalalarga mos ravishda rivojlantirishni taqozo etadi va bundan ko'rinadiki, frazeologik iboralarni ham konsept doirasida tadqiq qilish hozirgi kunda o'rganilishi kerak bo'lgan mavzulardan biridir.

Ushbu maqolada frazeologik iboralarning milliy-madaniy xususiyatlari, ularning o'xshash tomonlari yoki farqli jihatlarini aniqlash maqsadida o'zbek va turk tilida yaratilgan fezeologik iboralarning "boylik" konsepti doirasida tadqiq qildik. "Boylik" leksemasi keng ma'nodagi so'z bo'lib, u moddiy ne'mat, insonning ehtiyojlarini qondiradigan narsalardan tashqari, tabiatdagi tabiiy resurslar, (havo, yer, qazilma boyliklar), ishlab chiqariladigan mahsulotlar (mashinalar) ko'chmas mulk, aksiya, qimmatli qog'ozlar kabi tushunchalarni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari insonning aqliy va ruhiy faoliyatining xotirjamligi ma'naviy boylik sifatida qaraladi.

Itining tuvagi oltindan – bilamizki, it vafo va sadoqat ramzi sifatida tasvirlanadi, insonlar undan ovlarda, hovli-joylarini qo'riqlash maqsadida foydalanishadi. Bu iborada insonning boyligi shu darajada ko'payib ketganki, hattoki uy-joylarini qo'riqlayotgan itiga ham yaxshi sharoit qilib bergan ma'noda ifodalanadi. *Shunday qilib Diyorovning itini tuvagi oltindan bo'lib ketdi. U Dog'iston, Checheniston, Avariston tomonlardan kelib ulgurji xarid qiladiganlarga teri tayyorlab qo'yardi...*[10;133]

Pichog'i moy ustida – bu iboradagi **moy** so'zi orqali insonning turmush tarzi to'kin ekanligini anglasa bo'ladi. **MOY 1** chorva mollari va ba'zi jonivorlar to'qimalarida bo'ladigan, tarkibida yog' bo'ladigan narsa. [15;233]

— *Yo'q, adang poraxo'r emas. Poraxo'rlarni pichog'i moy ustida bo'ladi.* [14;111]

Qozon ham moy, cho'mich ham – ro'zg'or tirikchilikning bekam-u ko'st, yetarli ta'minlanganini, to'kinligini bildiradi.

Frazemalar tilda tayyor, yaxlit holda bo'lganligi sababli, ularning strukturasi o'zgarmasdek tuyuladi, ammo badiiy asarlarda yozuvchining mahorati natijasida iboralarning tashqi strukturasi o'zgarishlarga uchraydi. Ushbu gapda "ham" bog'lovchining o'rni alishganini ko'rishimiz mumkin. *Qarasa, gap-so'z ko'payadigan, qolaversa, uncha-muncha joyga birga borib bo'lmaydi, shunda kadr tanlashdagi mahoratini namoyish etib, uni shartta tumandagi kattakon oziq-ovqat trestiga boshliq qilib qo'ydi. Ham qozon moy, ham cho'mich.*[1;228]

Qayoqqa qo'l uzatsa yetadi iborasi insonning **katta imoniyatlarga** ega ekanligini bildiradi. Ushbu gapda muallif frazeologik iboraning ma'nosini kuchaytirish maqsadida ikkita ma'nodosh yoki bir-biriga yaqin ma'noli iboralarni bir kontekst doirasida ketma-ket qo'llagan. **Qo'l qurg'ur ham uzun edi-da, qayoqqa uzatsa yetadi.** *Kimsan-Falonchi Falonchiyevichga tegishli odam.*[1;136]

(Orqasiga) oftob tegdi iborasi insonning yorug'likka, ro'shnolikka chiqib, ishlari yurishib ketganligini bildiradi. *Umuman, o'sha saratonda Halimlarning oilasiga ham xo'p oftob tegdi: birlamchidan, Halim uzoq shahardagi kollejga o'z kuchi bilan o'qishga kirib ketdi, ikkilamchidan harbiy xizmat vaqtida Qozog'iston dashtlarida javlon urganini hisobga olmaganda, o'z rayoni chegarasidan chiqmagan akasi Salimga ham baxt kulib boqdi.*[3;362]

Frazeologik iboralarning komponentlaridan biri boshqa so'z bilan almashtirilish natijasida frazemaning yangi ko'rinishi vujudga keladi. Ushbu gapda **(Orqasiga) oftob tegdi** iborasi muallif tomonidan **yelkasiga oftob tegdi** tarzida qo'llangan.

Leytenant Zohid Sharipovning yelkasiga oftob tegdi. «Halolligi, o'z ishiga vijdonan munosabatda bo'lganligi» tufayli uni shahar prokuraturasiga ishga olishdi.[7;43]

Og'zi oqarib qoldi – qadimda xonadonlarida qo'y-qo'zilar, chorva mollari bo'lgan insonlar boy kishilar deb sanalgan. Qo'y-qo'zilarining go'shtlaridan iste'mol qilib, ularning yunglarini ham qimmat narxga baholashgan. Undan tashqari sigirlari ko'payishsa ro'zg'orlaridan sut, qatiq arimagan. Oila a'zolari ham doimo sut-qatiq iste'mol qilib yurishgan. Kimning sigiri tug'sa yoki sog'in sigiri paydo bo'lsa **og'zi oqarib qoldi** iborasini qo'llashgan. - *Ko'rmayapsanmi, sigir sog'ayapman! Pochchang sigir opkeldi. Galanska ekan, og'zimiz oqarib qoldi.* [4;80]

– *Xudo xohlasa, ayni qish chillasida bolalarning og'zi oqarib qoladi, birodar!* [5;144]

Pulning (yoki foydaning) tagida qolmoq – Ko'p pul (foyda) topmoq; pulga(foydaga) ko'milmoq. *Agar ma'ruzangiz anjuman ishtirokchilariga ma'qul kelsa, siz ularning doimiy ishtirokchisiga aylanassiz. Bu degani pulning tagida qolib ketishingiz mumkin, degani.* [16]

Yegani oldida, yemagani ketida – Ro'zg'ori yaxshi ta'minlangan, hamma narsasi taxt, kamchiligi yo'q kishilarga nisbatan aytiladi.

-U yerga tushsa nima bo'ladi?

-**Yegani oldida, yemagani ketida bo'ladi.**

-Qo'y yo'shtlari ham serob bo'ladimi?

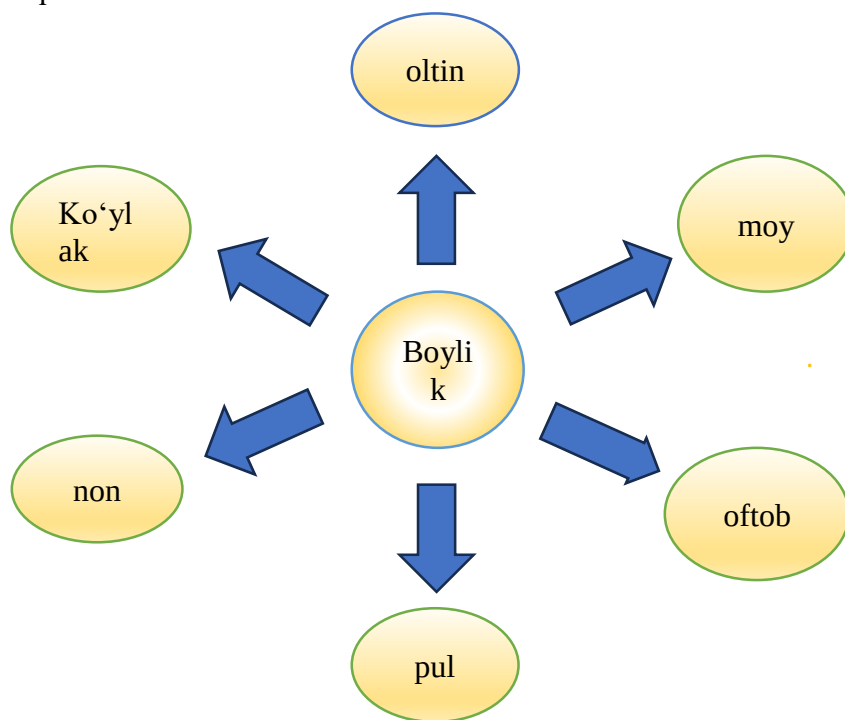
-Serob bo'ladi, lochinim.[13;263]

Nimasi yetmayotuvdi, nimaga o'g'rilik qildi. Yegani oldida, yemagani ketida bo'lsa. Ko'ngli tusagan hamma narsa muhayyo etilgan bo'lsa.[6;110]

Noni butun – Rizq-nasibali, to'q, farovon yashovchi, hech narsadan kamchiligi yo'q ma'nolarini ifodalaydi. *Sartarosh u dunyo, bu dunyo xor bo'lmaydi. Hamma vaqt noni butun*[dedi kampir Shodiga][8;116]

Bitta ko'ylagi ikkita bo'ldi iborasi insonning moddiy ahvoli yaxshilanib, boyib qoldiganligidan dalolat beradi. *Endi jir bitdi-da! Bitta ko'ylak ikkita bo'ldi!* [9;4]

Maqolada keltirilgan iboralarda "boylik" konseptini turlicha tushunchalar orqali ifodalanganini quyidagi jadval orqali ko'rish mumkin.

Turk tilida ifodalangan "boylik" haqidagi frazeologik iboralar

Gözü para görmek: hech narsaga e'tibor bermasdan, faqat pul ishlashga odatlanish. Bu iborada aytilishicha, boylikka bo'lgan xirs insonning ko'zini ko'r qiladi.

Gözü dönmek: Bu ko'p pul toppish uchun ochko'zlik va shahvat tufayli nazoratni yo'qotish demakdir. Bu boylik bilan aqlni yo'qotishni anglatadi.

Gözü yükseklerde olmak: Yuqori maqsad qilish: bu o'z oldiga yuqori maqsadlar qo'yish va katta muvaffaqiyatlarga erishishni anglatadi. Boylik bilan birga katta maqsadlarga erishish istagini bildiradi.

Gözü tok olmak: yetarlicha pulga ega bo'lish, ehtiyojlarini qondirish maqsadida boy bo'lishni anglatadi. Boylik bilan farovon hayot kechirishni ifodalaydi.

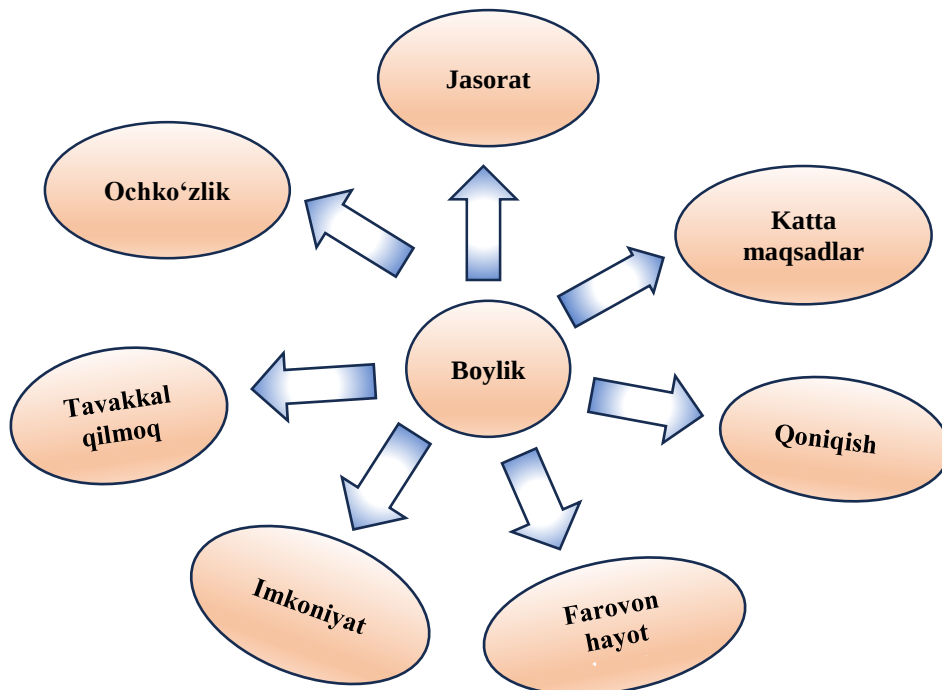
Gözü açık olmak: ochiq fikrli bo'lish: bu atrofda bo'ladigan voqealarni diqqat bilan kuzatib boorish va imkoniyatlarni qo'ldan boy bermaslik tushunchasini beradi. Bu boylik bilan birga imkoniyatlardan foydalanishni bildiradi.

Gözü kara olmak: jasoratli bo'lish: tavakkal qilishni va qat'iyatli bo'lishni anglatadi. Boylik bilan birga tavakkal qilishni anglatadi.

Gözü doymak: biror narsani yetarli miqdorda iste'mol qilish va qoniqish hosil qilmoq demakdir. Boylik bilan birga qoniqishni ifodalaydi.

Gözü pek olmak: dadil bo'lmoq: jasur, qo'rqmas bo'lishni anglatadi. Bu boylik bilan birga jasoratli bo'lishni ifodalaydi.

Gözü yükseklerde olmak: yuqori maqsad qilish: bu o'z oldiga yuqori maqsadlar qo'yish va katta muvaffaqiyatlarga erishishni anglatadi. Boylik bilan birga katta maqsadlarga erishish istagini bildiradi.

Ushbu ikki tilda ifodalangan iboralarda somatik frazeologimlarni ham uchratish mumkin. O'zbek tilida ifodalangan iboralarda *og'iz, qo'l, yeka* leksemalari ishtirok etgan bo'lsa, turk tilidagi iboralarning barchasida *göz (ko'z)* leksemasi qo'llangan. Turk tilida keltirilgan iboralarda "boylik"ni shunchaki moddiy holat emasligi ta'kidlanibgina qolmasdan, undan tashqari jasurlik, qo'rqmaslik, dadillik, ochko'zlik, qat'iyat, qoniqish kabi tushunchalar orqali ham boylik konsepti ifodalanib kelgan. O'zbek tilida ifodalangan iboralarda esa aksincha "boylik" aksariyat hollarda insonning holati, yeb-ichishi, turmush tarzi, mavqeyi kabi moddiy narsalar nazarda tutilgan.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek va turk tillarida ifodalangan frazeologik iboralarida ekvevalentlikni kuzatish mumkin. *Pulning (yoki foydaning) tagida qolmoq, qayoqqa qo'l uzatsa yetadi, yegani oldida, yemagani ketida* kabi iboralar turk tilidagi farovon hayotni ifodalovchi *Gözü tok olmak* iborasiga semantik jihatdan bir-biriga yaqin iboralar hisoblanadi. Azaldan o'zbek va turk millati bir-biri bilan qardosh xalq hisoblanadi. Shunga qaramasdan, ikki millatning iboralarida bir-biridan farq qiladigan qarashlar bor. O'zbek tilidagi "boylik"ni ifodalovchi iboralarda ko'proq moddiy va maishiy tushunchalar ifodalansa, turk tilidagi iboralarda "boylik" katta maqsadlar, imkoniyatlar, qoniqish, dadillik, jasurlik kabi ijobiy xususiyatlardan tashqari, ochko'zlik, ahmoqlik kabi salbiy tushunchalar ham ifodalangan. Maqolaning kirish qismida aytib o'tilganidek, bir tushuncha har bir millat va elatning yashash tarzi, fikrlashi, dunyoqarashi, an'ana, udumlari asosida o'xshash va umuman bir-biridan farqli jihatlari borligi aytib o'tildi. Bu fikrning asosi sifatida bir konsept doirasidagi frazeologik iboralar tadqiq etildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.Аъзам, Эркин Ёзувчининг боғи [Матн]:Янги аср ҳикоявлари ва эски асрдан эсдалик / Э.Аъзам. – Тошкент: «MASHHUR»-RRESS» нашриёти 2019.-288 б.

2.Анисат Шамиловна, Концепт «Богатство» во фразеологических и паремиологических единицах лакского русского и английского языков, диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Махачкала,2013.147 ст.

3.Бўрихон, Луқмон Куёш ҳали ботмаган: кассалар ва ҳикоялар / Л.Бўрихон. –Тошкент: «O'zbekiston» НМИУ, 2015. – 368 б.

4.Hoshimov, O'tkir. Ikki eshik orasi: Roman. – T.: «Sharq», 2012. -624 b.

- 5.Hoshimov, O'tkir. Dunyoning ishlari:Qissa va hikoyalar / O'tkir Hoshimov.–T.:Yangi asr avlodi, 2019. –336 b.
- 6.Malik, Tohir. Alvado...bolalik [Matn]:Qissa / Tohir Malik.- Toshkent:Yoshlar nashriyot uyi, 2019. – 184 b.
- 7.Малик Тохир. «Шайтанат»: Роман (1 китоб: Қасос) – Т.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Давлат илмий нашриёти, 2018. – 416 б.
- 8.Раимов Э. Ажаб кишлок. Қисса. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. 224 б.
- 9.Қаҳҳор Абдулла. Асарлар: 5 жилдлик 2-жилд.Қўшчинор чироқлари: Роман.Ҳикоялар. – Т.:Адабиёт ва санъат нашриёти 1987. – 368 б.
- 10.Said Ahmad Qorako'z majnun: hikoyalar /A. Said; so'zboshi muallifi U. Normatov. – Toshkent: O'zbekiston, 2013. - 232 b.
- 11.Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. “Сангзор” нашриёти, 2006, 92-бет.
- 12.С.Г.Тер-минасова Язык и межкультурная коммуникация. Слово / Slovo Москва 2000.146 ст.
- 13.Xudoyberdi To'xtaboyev, «Besh bolali yigitcha». (sarguzasht roman). «Yangi asr avlodi», 2009-yil.
- 14.O'Imas Umarbekov O'yning oltin o'rog'i / O'.Umarbekov,; –Toshkent: «O'zbekiston»NMIU, 2018. –192 b.(Hikoyalar hazinasi)
- 15.O'zbek tilining izohli lug'ati.: A.Madaliyev,D.Xudoyberganova.-T:G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023.
- 16.<https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/jamila-ergasheva/jamila-ergasheva-yopiq-derazalar-qissa/>

UO'K 808.5

INGLIZ TILIDAGI MODAL SO'ZLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

M.B.Mustafayeva, o'qituvchi, “TIQXMMI” MTUning Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti, Qarshi

Annotatsiya. Tilshunoslikda til va jamiyatning o'zaro ta'siri bilan bog'liq muammolarni o'rganishga qiziqish ortib bormoqda. Shu munosabat bilan tadqiqotchilar modallik hodisasini tildagi subyektiv va obyektiv munosabatlarni ifodalovchi kategoriya sifatida ko'rib chiqishda davom etmoqdalar. Modal ma'nolarning funktsiyalari va ularni turli tillarda lingvistik ifodalash usullarini taqqoslash bizga tipologik qatorlarni tuzish uchun asos bo'lishi mumkin bo'lgan o'xshashlik va farqlarni aniqlashga imkon beradi.

Kalit so'zlar: Tilshunoslik, modallik hodisasi, kategoriya, lingvistika

Аннотация. В лингвистике растет интерес к изучению проблем, связанных с взаимодействием языка и общества. В связи с этим исследователи продолжают рассматривать феномен модальности как категорию, отражающую субъективные и объективные отношения в языке. Сравнение функций модальных значений и способов их языкового выражения в разных языках позволяет выявить сходства и различия, которые могут быть положены в основу построения типологических рядов.

Ключевые слова: Языкознание, феномен модальности, категория, лингвистика.

Abstract. In linguistics, there is a growing interest in the study of problems related to the interaction of language and society. In this regard, researchers continue to consider the phenomenon of modality as a category representing subjective and objective relations in language. Comparing the functions of modal meanings and the ways of their linguistic expression in different languages allows us to identify similarities and differences that can be the basis for the construction of typological series.

Key words: Linguistics, phenomenon of modality, category, linguistic

Bugungi kunga qadar tilshunoslikda “Modal so'zlar” atamasi maxsus so'zlar guruhiga nisbatan qo'llanilgan yangi atama hisoblanib, uning maqsadi berilgan bayonotning haqiqatga qanchalik aloqadorligini aniqlashda so'zlovchining nuqtai nazarini ifodalashdan iborat deb hisoblangan. Bu turdagi yangicha atama eski lingvistik adabiyotlarda mavjud emas edi. Rus tilshunoslari “modal so'zlar” deb tushunadigan atamani xorijiy tilshunoslar ravishlar bo'limiga joylashtirilgan bo'lsa, rus tilshunosligida modal so'zlarini ravish yoki kirish so'zlar sifatida tasniflangan. Ingliz tilida modal so'zlarning ma'nosiga ko'ra yagona tasnifi mavjud emas. Shunga ko'ra, tishunos olim V.V. Shuvalov modal so'zlarni asosiy ma'nosiga ko'ra ikki turga ajratadi[1]:

- 1) gapning voqelikka munosabatini ifodalovchi modal so'zlar
- 2) gapning o'ziga munosabat bildiruvchi modal so'zlar.

V.N. Jigadlo, I.P. Ivanova, L.L.Iofik modal soʻzlarni voqelik faktlariga bildirgan subyektiv munosabatiga qarab quyidagilarga ajratadilar[2]:

1) bayonotni ifodalovchi soʻzlar;

2) taxminni ifodalovchi soʻzlar

3) bayonot mazmunini uning maqsadga muvofiqligi yoki nomaqbulligi nuqtai nazaridan subyektiv baholashni ifodalovchi soʻzlar.

Soʻzlovchi tomonidan aytilgan gapga berilgan bahoga asosida, E.S. Smushkevich modal soʻzlarni ikki guruhga ajratadi:

1) modal maʼnosi bayonotda mavjud boʻlgan voqelik faktlari va hodisalarining ifodasi boʻlgan soʻzlar;

2) modal maʼnosi faktlar, voqelik hodisalari bayonida mavjud boʻlgan taxminlarning ifodasi boʻlgan soʻzlar[3].

B.E. Zernov real deb eʼlon qilinayotgan narsaga bahoni ifodalovchi soʻzlar va imkon qadar taxmin qilingan yoki haqiqiy boʻlmagan narsaga baho beradigan modal soʻzlar kabi ikkita semantik turini ajratib bergan[4].

Soʻzlovchining predmetga nisbatan munosabatiga koʻra modal soʻzlarni mantiqiy bahoni ifoda etuvchi modal soʻzlar va emotsional bahoni ifodalovchi modal soʻzlar kabi ikki semantik turga boʻlish mumkin. Ushbu semantik turlarning har biri bir qancha kichik tiplarni oʻz ichiga oladi.

Birinchi semantik turga mantiqiy bahoni ifodalovchi modal soʻzlar kiradi. Ushbu semantik turga mansub modal soʻzlar tarkibida leksik maʼnolarida “mantiqiy baholash” semasining mavjudligi bilan tavsiflanadi. Birinchi turdagi modal soʻzlar maʼno tuzilishiga koʻra toʻrt semantik turga boʻlinadi.

Birinchi kichik semantik tipga ishonch maʼnosini bildiruvchi modal soʻzlar kiradi. Ular ushbu kichik tipda xususiy va oʻzgarmas “ishonch” semasining lugʻaviy maʼnosi mavjudligi bilan birlashtirilgan. Bu kichik turga *“certainly, sure, surely, naturally, definitely, doubtless, undoubtedly”* modal soʻzlari va *“of course”* modal iborasi kiradi. Misol sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

“Would you like a cup of coffee?” “I **certainly** would”.

“Wolfe understands it”. “**Sure** he does”.

“It was a verdict”, said the little man, “of wilful murder against me”. “Oh, **surely**” - cried Jane.

“It seemed awfully awkward to me”. “**Of course** it did”.

Ikkinchi semantik toifa aniqlik, yaqqollik maʼnolarini bildiruvchi modal soʻzlar bilan ifodalanadi. Ushbu kichik guruhga lugʻaviy maʼnosi tuzilmalarida maʼlum bir oʻzgarmas “aniqlik” maʼnosi mavjud boʻlgan *“really, actually, indeed, obviously, evidently, absolutely”* kabi modal soʻzlar kiradi. Misol uchun:

Indeed it by no means clear.

Obviously we ought to distinguish between words and forms of words.

Evidently we must make this variation the basis for our classification.

“You’re sure you want me to come?” “**Absolutely**, old sport”.

Uchinchi semantik kichik turga “ehtimollik” maʼnosiga ega boʻlgan modal soʻzlar kiradi. Bu kichik turga lugʻaviy maʼno tarkibida muayyan oʻzgarmas “ehtimollik” semasini oʻz ichiga olgan *“probably, apparently, likely”* kabi modal soʻzlar kiradi. Misol sifatida quyidagi gaplarni keltirishimiz mumkin:

The building will be replaced, most probably by a modern sports centre.

Apparently she's in a rage about something she said about Miles.

More than **likely**, Alan thought, the man was the worst kind of ocean drifter whom no one wanted, and with good reason.

Toʻrtinchi semantik kichik tip “shubha” maʼnosini anglatuvchi modal soʻzlar bilan ifodalanadi. Ushbu kichik guruhga lugʻaviy maʼno tarkibida “shubha” semasi mavjud boʻlgan *“maybe, perhaps, possibly, unlikely”* singari modal soʻzlar kiradi. Misol uchun:

Maybe he'll come, maybe he won't.

“Are you going to come?” “**Perhaps**. I'll see how I feel”.

It was **possibly** their worst performance ever.

In the **unlikely** event of a problem arising, please contact the hotel manager.

Ikkinchi semantik turga so'zlovchi tomonidan shaxsning emotsional bahosini bildiruvchi modal so'zlar kiradi. Ushbu turdagi modal so'zlarning ma'no tuzilmalariga xos bo'lgan umumiy sema "hissiy baholash" semasidir. Modal so'zlar o'zlari bildiradigan emotsional baho xarakteriga ko'ra ikki semantik turga bo'linadi.

Birinchi semantik kichik tip shaxsning obyektga nisbatan ijobiy munosabatini bildiruvchi modal so'zlarni o'z ichiga olgan bo'lib, ularning tuzilmalarida "ijobiy baholash" kabi xususiy o'zgarma semasining mavjudligiga qarab birlashtirilgan. Bunday modal so'zlarga "*fortunately, happily, luckily*" kabilarni misol qilishimiz mumkin.

Fortunately, we got home before it started to rain.

Happily, the weather remained fine throughout the afternoon.

Luckily for me, they were driving to the same town.

Ikkinchi semantik kichik tip esa birinchi semantik tipdan farqli ravishda shaxsning obyektga nisbatan salbiy munosabatini bildiruvchi "*unfortunately, unhappily, unluckily*" kabi modal so'zlar bilan ifodalanadi. Ushbu kichik tipga kiruvchi so'zlarning leksik ma'nolari tarkibida "salbiy baholash" sema mavjud. Misol uchun:

It won't be finished for a few weeks. **Unfortunately!**

His wife, **unhappily**, died five years ago.

He was injured in the first game and **unluckily** missed the final.

Xulosa qiladigan bo'lsak, ikkinchi semantik tipdagi modal so'zlar borasida tilshunos olimlar o'rtasida yakdil fikr mavjud emas. Ularni gap mazmuniga uning maqsadga muvofiqligi yoki nomaqbulligi nuqtai nazaridan subyektiv baho beradigan so'zlar deb hisoblagan holda, tilshunoslar ayni paytda ularni modal so'zlardan ajratib turadigan bir qator xususiyatlarni ta'kidlaydilar. Semantika nuqtai nazaridan ular so'zlovchining bildirilayotgan narsaga hissiy-irodaviy munosabatini ifodalaydi. Morfologik nuqtai nazardan, bu so'zlar **un-** prefiksini qo'shish orqali antonim hosil qilish qobiliyatiga ega. Sintaktik jihatdan ular modal so'zlarga qaraganda kamroq mustaqildir, chunki ular deyarli har doim gapning bir qismi bo'lib, jumla so'zlari sifatida foydalanish imkonsizdir. Shu asosda tilshunoslar "(un)luckily" kabi so'zlar modallarga qaraganda ravishlarga yaqinroq, deb hisoblashadi. Boshqa mualliflar bu so'zlarni ravishlar va modal so'zlar orasidagi oraliq so'zlar deb hisoblashgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Шувалов Б.Б. Модальные слова в современном английском языке: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Л., 1953. - 18 с.
2. Жигадлю В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык. Теоретический курс грамматики. - М.; Издво лит-ры на иностр. яз., 1956. - 350 с.
3. Смулткевич Е.С. Модальные слова как часть речи в современном английском языке // Вопросы теории частей речи. На материале языков различных типов / Отв. ред. В.М.Жирмунский и О.П.Суник. - Л.: Ленинградск. отд-ние, 1968. - С. 198 - 207.
4. Зернов Б.Е. Модальные слова // Теоретическая грамматика английского языка / Отв. ред. В.В.Бурлакова. - Л.; Изд-во Ленинградск. ун-та, 1983. - С. 86 - 91.

UO'K 81-39

TIL VA MADANIYATNING HOZIRGI ZAMON TILSHUNOSLIGIDAGI TALQINI

S.A. Muxiddinova, katta o'qituvchi, Guliston davlat universiteti, Guliston

Annotatsiya. Ushbu maqolada til va tafakkurning madaniyat bilan o'zaro shunchalik chambarchas bog'liq ekanligi, ularning hammasi birgalikda atrofda olam bilan o'zaro integrallashgan holda bo'lishi va ayni bir vaqtda ular dunyo manzaralari deb ataladigan hodisalarni hosil qila olishi haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, dunyo olimlarining ushbu mavzudagi fikr mulohazalari keng talqin qilingan.

Kalit so'zlar: til, nutq, madaniyat, manzara, dunyo, so'z, gap, munosabat, DTM, DKM, tafakkur, olam.

Аннотация. В этой статье обсуждается тот факт, что язык и мышление настолько тесно связаны с культурой, что все они интегрированы вместе с окружающим миром и в то

же время могут создавать явления, называемые мировыми ландшафтами. Также широко обсуждаются мнения мировых учёных по этой теме.

Ключевые слова: язык, речь, культура, пейзаж, мир, слово, речь, отношение, ДТМ, ДКМ, мышление, мир.

Abstract. In this article it is enlightened the fact that language and thought are so closely related to culture that they are all integrated together with the world around them, and at the same time they can create phenomena called world scopes. Also, the opinions of world scientists on this topic are widely discussed.

Key words: language, speech, culture, landscape, world, word, sentence, attitude, DTM, DKM, thinking, universe.

Til bilan madaniyatning o'zaro munosabati haqida gapirganda "madaniyat" tushunchasi xususida batafsil to'xtalish zarur. Ushbu tushunchani talqin qilish yuzasidan ko'plab urinishlar mavjud. Masalan, A.Vejbiskaya "madaniyat" tushunchasini intuitiv jihatdan shaffof bo'lib tuyuladigan aksiomatik tushunchalar qatoriga kiritadi. Biroq bunday kompleks tushunchaga ta'rif keltirish nihoyatda murakkab holdir. Madaniyatning "Madaniyat-bu bizning bu erda qanday yashashimizdir" [6] kabi qaysidir bir jihatga to'xtalmasdan ushbu tushunchaning barcha qirralarini qamrab olishga intiladigan ta'riflar ham mavjud. Madaniyat ta'rifiga oid boshlang'ich yondashuv madaniyat bu barcha jamiyatlarga xos bo'lgan gomogen holatdir, degan tasavvurga asoslangan. Jamiyatdagi tafovutlar ularning mohiyati, mazmunidagi farqlar sifatida emas, balki ayni bir holat - madaniyatning ravnaqi darajasidagi tafovutlar sifatida talqin etilgan. Ancha keng tarqalgan madaniyat ta'rifi madaniyatni bilim, e'tiqod, san'at, axloq, qonunlar, urf-odatlar va insonning jamiyat a'zosi sifatida orttiradigan boshqa har qanday belgilari va odatlarini o'z ichiga oladigan yaxlit kompleks hodisa sifatida ifodalanadi. Lekin bunday nuqtai nazar bilan kelishish qiyin: sivilizasiya va madaniyat – bir-biridan ancha farq qiladigan tushunchalardir. Bir holatni boshqa bir holat orqali baholash mumkin emas, chunki ushbu har ikkala tushuncha turlicha ma'noli hollarga tegishlidir. XIX asr oxirida F.Boasning antropologik tadqiqotlari boshlanishi bilan "madaniyat" atamasi turli jamiyatlarga nisbatan ham qo'llana boshlandi. Madaniyatga nisbatan qarashlarning bunday modifikatsiyasi tilning qanday ahamiyat kasb eta borishi jihatidan juda muhim hisoblanadi. Shu vaqtdan boshlab til va madaniyat uzviy bog'liqlikda ko'rib chiqiladi. A.Vejbiskaya, madaniyatning Klifford Gers taklif qilgan ayniqsa samarali bir ta'rifini keltiradi. Unda aytilishicha, madaniyat - bu ramzlarda mujassamlashgan mohiyatlarning tarixiy jihatdan shakllanadigan modelidir [6]. E.Sepir madaniyatni mazkur jamiyatning ish yuritishi va fikrlashi uchun asos bo'ladigan narsa sifatida ta'riflagan. Madaniyat ta'rifiga nisbatan ijtimoiy yondashuv ushbu holatning tabiat, alohida shaxs bilan cheklanib qolmaydigan, balki muloqot qilib turadigan odamlar guruhiga xos bo'lgan biologik va fiziologik jihatlardan tamomila o'zgacha holat tarzida ko'rib chiqilishiga asoslanadi [2]. M.K.Mamardashvili va A.M.Pyatigorskiylar qayd qilishadiki, "madaniyat - bu ob'ektiv tarzda yo'naltirilgan fikrlash avtomatizmini joriy qiladigan hodisadir". Barcha madaniyat tadqiqotchilari qaysi aniq ilmiy maktabga mansubligidan qat'i nazar tilning ushbu murakkab holat tuzilmasidagi alohida rolini e'tirof etishadi. E.Sepirning yozishicha: "til madaniyatning to'planishi va uning tarixan meros qoldirilishida katta rol o'ynashi shubhasiz. Bu madaniyatning eng yuksak darajalari va uning sodda shakllariga ham birdek tegishlidir. Eng sodda jamiyat madaniyat fondining katta qismi ko'proq yoki kamroq aniqlik bilan belgilangan til shaklida saqlanib qoladi". "Eng sodda madaniyat" atamasining qo'llanilishi savol tug'dirishi mumkin. Bizning fikrimizcha, har xil madaniyatlar amal qiladi-yu, lekin aslo "eng sodda" yoki "rivoj topgan" madaniyatlar bo'lmaydi. V. N. Teliyaning qayd qilishicha, "til - bu kommunikatsiyaning oddiy bir shakli va oddiy vositasi emas, bu yana mutlaqo yaxlit mustaqil bir olam bo'lib, uning qonun va qoidalari o'z mohiyatiga ko'ra til vositasida ifodalansada, til sohiblarining ijtimoiy psixologiyasi va ular yaratadigan madaniyat tipi hamda tarkibi bilan g'oyat nozik bog'langan bo'ladi [7].

Biz yuqorida aytilgan qarash, nuqtai nazar va fikrlarni umumlashtirgan holda quyidagilarni ta'kidlashni lozim topdik. Keng ma'nodagi til bilan madaniyat o'rtasidagi muqarrar aloqa e'tirof etilgani holda, bunday aloqaning sabab-oqibatli tusi inkor etiladi. Ushbu aloqa sabab-oqibatli aloqa

sifatida tasniflanadi, lekin bunda turli xil, ko'pincha qarama-qarshi echimlar taklif etiladi:

- a) madaniyat, uning turi, umuman hatto turmush tarzi til, uning grammatikasi va mazmuniy tarkibi bilan belgilanadi (E.Sepir, B.Uorf);
- b) til madaniyat tipini belgilashi mumkin emas, til bilan madaniyatni qiyoslab bo'lmaydi (E.Sepir);
- v) til cheklangan darajada voqelikni bilish uchun “qo'llanma” bo'lib hisoblanadi (O.S.Axmanova);
- g) tilning o'zi madaniyat turi bilan belgilanadi va unga bog'liq bo'ladi (K.Fossler, V.Shmidt, N.Ya.Marr);
- d) til ham madaniyat kabi etnik “dunyoga qarash”, xalq ruhi va uning milliy xarakteri bilan belgilanadi.

Til bilan madaniyatning o'zaro munosabatlarini talqin etish nihoyatda murakkab ish. Til, tafakkur, madaniyat - bular har doim harakatda, o'zgarishda bo'ladigan hodisalardir. Ularni o'rganish uchun ularni to'xtatish zarur, lekin bu endi o'sha “til”, “tafakkur”, “madaniyat” bo'lmaydi, to'g'rirog'i, ularning o'zi bo'lmaydi: ular o'lik holda, harakatsiz, bir biridan ajralgan holda qoladi.

Har qanday madaniyatning emirilishi, har doim aynan bir yo'l - madaniyat elementlarining izolyasiyalanishi yo'li bilan sodir bo'ladi, ya'ni, turmush sharoitlari o'zgarishi natijasida simvolizm hayotni tark etganida madaniyatning ajralib qolgan elementi sifatidagi til ham shu asnoda halok bo'lgan.

Shunday qilib, til, tafakkur va madaniyat o'zaro shunchalik chambarchas bog'lanib ketganki, amalda ular uchta tarkibiy qismdan iborat yaxlitlikni tashkil qiladiki, bu tarkibiy qismlarning hech biri boshqa ikkita tarkibiy qismsiz faoliyat yuritishi (binobarin, amal qilishi) mumkin emas. Ularning hammasi birgalikda atrofdagi olam bilan o'zaro nisbatda bo'ladi, uni aks ettiradi va ayni bir vaqtda shakllantiradi. Bunda ular dunyo manzaralari deb ataladigan hodisalarni hosil qiladi.

Hozirgi tadqiqotlarda o'zaro bir birining o'rnini almashtirib ishlatiladigan: “dunyo manzarasi” va “dunyo modeli” degan ikkita atama parallel ravishda qo'llaniladi. Biroq bizning fikrimizcha, ularning ma'nosida jiddiy farq bor. “Model” so'zi “qandaydir” mantiqan uyushgan, rejali narsadek tuyuladi, “manzara” tushunchasi esa birmuncha o'zgacha xususiyatga ega, unda ijodkorlik elementlari aks etadi. Shu sababli biz bundan keyin “dunyo manzarasi” atamasini ko'proq ishlatamiz.

G.V. Kolshanskiyning qayd qilishicha, “dunyo manzarasi” atamasining o'zidagi “dunyo” tushunchasi aniqlashtirishni talab qiladi. “Dunyo” so'zi iste'mollariga muvofiq dunyo ikki xilda tushuniladi: birinchidan, bu - umuman muayyan keng qamrovli narsa tarzida idrok etiladigan, inson boshqa odamlar bilan bir qatorda qamrab olinadigan va uni boshqa kishilar bilan birga birlashtiradigan olamdir [3]. Bunda “umuman dunyo” qandaydir boshqa olamga qarama qarshi qo'yilmaydi. Bu o'rinda gap dunyo bilan alohida munosabat vositasida bog'langan inson sub'ektiga qarama-qarshi qo'yish haqida bormoqda. Sub'ektiv tarzda idrok etish so'zlovchi kishi ongida hosil bo'lgan dunyo manzarasiga muqarrar tarzda ta'sir ko'rsatadiki, u uning dunyo haqidagi fikrida xabar etkazish predmetiga aylanadi.

Boshqa tomondan, muqobil dunyolar deb ataladigan olamlar ham mavjud. Bunday dunyo borliqning boshqa qiyos keltiriladigan sohalaridan farqlanadigan va faqat unga xos qonuniyatlar bilan tavsiflanadigan muayyan sohasidan iborat bo'lishi mumkin. Bu dunyo, odatda, unga qarshi qo'yilgan dunyolar fonida idrok etiladi. Masalan fantaziya dunyosi voqelik olamiga qarama-qarshi qo'yilgan, bir ijtimoiy olam boshqa jamiyat dunyosiga qarama qarshi qo'yiladi. L.B.Lebedeva “umuman dunyo” bilan “muqobil olam” o'rtasidagi farq haqida gapirar ekan, A.Vejbiskaya o'tkazgan **the world** bilan **a world** o'rtasidagi tadqiqot tomonidan “bir qismdan iborat bo'lish” degan oddiy tushuncha orqali belgilanadigan tafovutni eslatadi: **the world** bu qaysidir bir narsaning, ya'ni, boshqa dunyoning qismi bo'lmagan olamdir, **a world** esa **the world** ning bir qismi hisoblanadi[4].

Shunday qilib, “umuman dunyo” deb ataladigan, hamma uchun umumiy narsa sifatida his etiladigan olam aniq bir bayon predmeti bo'lishi mumkin emas. Shuningdek, u bu dunyo haqida boshqa kishiga tasavvur berish uchun mo'ljallanmaydi: “dunyo ko'p jihatdan unga qarshi turadigan sub'ektiv ong bilan o'zaro nisbatda muhokama qilinadi”.

O.N. Ermolaeva “dunyolar” ning bir necha “manzaralari” ni keltiradi:

- dunyoning tildagi manzarasi (DTM) - ong mahsuli, tafakkur, voqelik va tilning dunyo haqidagi fikrlarni ifodalash vositalari sifatidagi o'zaro ta'siri natijasidir;

- dunyoning konseptual manzarasi birmuncha keng tushunchadir, chunki uning yaratilishida har xil tafakkur tiplari, shu jumladan noverbal mushohada turlari ishtirok etadi. DTMning ajralmas qismi hisoblanadigan dunyoning nominativ manzarasi tilning ushbu milliy varianti uchun xos bo'lgan nominasiyaning o'ziga xos usul va vositalarini aks ettiradi [5].

Shanahan D. ning qayd qilishicha, DTM deganda tilning turli vositalari yordamida ifodalangan, belgilarning atrofdagi olam haqida axborot beradigan bir tizimli negizda tartibga solingan ijtimoiy muhim modeli tushuniladi. Ko'pgina olimlarning fikricha, dunyoning konseptual manzarasi (DKM) uning negizini tashkil etadi. Bunda shu narsa ta'kidlanadiki, DKM va DTMga nisbatan birmuncha murakkab fenomendir, chunki inson idrok etadigan va bilib oladigan hamma narsa ham verbal shaklga kiravermaydi [1]. DTM birliklari ikki tomonlama, ikki rejali, chunki ular mohiyatni belgilarning "jismlari" bilan birlashtiradi.

S.T.Ter-Minasova insonning atrofdagi olamni tasavvur qilishining uchta shaklini ajratib ko'rsatadi: dunyoning real manzarasi, dunyoning madaniy (yoki tushunchali) manzarasi, dunyoning tildagi manzarasi [5].

Dunyoning real manzarasi bu insondan tashqaridagi ob'ektiv holat, bu insonni o'rab turgan olam. Dunyoning madaniy manzarasi bu real manzaraning insonning sezish organlari yordamida olingan va uning jamoatchilik hamda individual ongi orqali o'tgan tasavvurlari negizida shakllantirilgan tushunchalar prizmasi orqali aks etishidir. Demak, dunyoning tildagi manzarasi, mobodo madaniy manzara deganda biz inson ongida mujassam bo'lgan dunyo obrazini, ya'ni, insonning jismoniy tajribasi va ma'naviy faoliyati natijasida yaratilgan dunyoqarashni tushunadigan bo'lsak, unda to'laligicha madaniy manzara bilan qamrab olinmagan. Shunday qilib, dunyoning madaniy va tildagi manzaralari o'zaro bir-biri bilan chambarchas bog'langan, uzluksiz ravishda o'zaro harakatda bo'ladi va dunyoning real manzarasiga chiqib boradi.

Biz bunda dunyoning o'zini, umuman uning butun borlig'ini biz uchun belgilovchi va shart hisoblanadigan tarzida nazarda tutamiz. Bu o'rinda manzara chizilgan narsaning emas, balki nutq orqali eshutilgan narsani anglatadi: biz nimaningdir manzarasini o'zimizga tasavvur etamiz... Nimaningdir manzarasini o'zi uchun tasavvur etish: borliqning o'zini o'z oldiga uning qay holatda bo'lsa, shunday holatda qo'yish va uni har doim shunday tasavvur qilishni anglatadi. Lekin bu erda hozircha bunday manzara mohiyatiga tegishli hal qiluvchi ta'rif yo'q. "Biz nimaningdir manzarasini o'zimizga tasavvur etdik" degan jumla nafaqat bizning borliqni umuman qandaydir tasavvur qilganimizni, balki ushbu borliqning bizning tasavvurimizda unga xos bo'lgan va uni tizim sifatida tashkil etadigan jamiki unsurlarning bizning tasavvurimizda namoyon bo'lishini bildiradi. Ushbu "manzaraning tasavvur etilishi" iborasida kompetentlik, butunlik, anik maqsadga yo'naltirilganlik jaranglaydi... Mohiyatan anglab etilgan dunyo manzarasi shu taxlitda olamni tasvirlaydigan manzarani emas, balki bunday manzara ma'nosida anglab etilgan dunyoni anglatadi... Dunyo manzarasi haqida gap ketadigan joyda umuman borliqqa tegishli tub echim chiqariladi. Borliqning mavjudligini ushbu borliq tasviridan izlashadi va topishadi".

Turli tillardagi ayni bir xil tushunchani ifodalovchi so'zlar semantik sig'imiga ko'ra farqlanishi, voqelikning har-xil parchalarini qamrab olishi mumkin. Dunyo manzarasini taqdim etadigan mozaika parchalari inson miyasida atrofdagi olam in'ikosi natijasida olingan tushunchali material hajmiga qarab turli tillarda farqlanishi mumkin. S.T.Ter-Minasovanning fikricha, in'ikos usullari va shakllari ham tushunchalarning shakllantirilishi singari, o'z navbatida, ushbu nutq jamoasi hayotining ijtimoiy-madaniy va tabiiy o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq bo'ladi. Til orqali tafakkurdagi tafovutlar aynan bir xil tushunchani ifodalash shakllarining ortiqchaligi yoki etishmasligini sezishda namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shanahan D. Culture, culture and "culture" in Foreign Language teaching. F.L. Annals, 31.№ 3, 451-457 P.
2. Sepir E. Yazik. Vvedenie v izuchenie rechi. M.-I. Sosekgiz. 1934. 400 s.
3. Kolshanskiy G.V. Kontekstnaya semantika. M.: Nauka, 1980, 200 s.
4. Xaydegger M. Vremya i bitie. M.: Respublika, 1993, 448 b.
5. Ter-Minasova S. Yazik i mejkulturnaya kommunikasiya. M.: Slovo, 2000
6. Vebiskaya A. Yazik. Kultura. Poznanie. – M.: Russkie slovari. 1997. 380 s.

UO'K: 811.512.133'374

TILSHUNOSLARNING "MAYDON" HAMDA "SEMANTIK MAYDON"

TUSHUNCHASIGA TURLICHA YONDASHUVLARI

I.M.Naimjonova, tayanch doktorant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada jahon hamda o'zbek tilshunos-olimlarining maydon nazariyasi hamda semantik maydon nazariyasi bo'yicha yondashuvlari yoritib berilgan. Dastlab, Sharq tilshunosligida paydo bo'lgan maydon nazariyasi Yevropa tilshunosligida kurtak yoza boshladi. Shuning uchun ham maydon nazariyasi bo'yicha keng ko'lamda tadqiqotlar aynan Yevropa tilshunosligida qilingan. Maqolada maydon hamda semantik maydon nazariyasini o'rganishda jahon va o'zbek tilshunoslaridan kimlar o'z hissalarini qo'shganliklari batafsil yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: maydon nazariyasi, semantik maydon, lingvistik birlik, til birlik, semasiologiya.

Аннотация. В данной статье описаны подходы мировых и узбекских лингвистов-ученых к теории поля и теории семантического поля. Теория поля, первоначально возникшая в восточном языкознании, начала прорастать и в европейском языкознании. Вот почему в европейской лингвистике были проведены обширные исследования по теории поля. В статье подробно описан вклад мировых и узбекских лингвистов в теорию поля и семантического поля.

Ключевые слова: теория поля, семантическое поле, языковое единство, языковое единство, семасиология.

Abstract. This article describes the approaches of world and Uzbek linguists-scientists on field "theory" and "semantic field" theory. The theory of the field, which initially appeared in Eastern linguistics, began to sprout in European linguistics. That is why extensive research on field "theory" was done in European linguistics. The article details the contributions of world and Uzbek linguists to the field and semantic field theory.

Key words: field theory, semantic field, linguistic unity, language unity, semasiology.

Lingvistik birliklarning ma'lum ma'no asosida birlashuvi, ma'lum bir tildagi lug'aviy birliklarni ana shunday mazmuniy uyalarga birlashtirish sharq tilshunosligida rivojlangan. Keyinchalik XIX asrda lingvistik birliklarni mazmuniy guruhlariga birlashtirish yoki butunni ma'lum mazmuniy guruhlariga ajratish g'oyasi Yevropada avj oldi. Shunga ko'ra, bu nazariya Yevropa tilshunosligi bilan uzviy bog'lanib qoldi. Maydon tushunchasining nazariy talqini I.Trir, G.Ipsen, V.Portsig, L.Vaysgerber, A.Yolles ishlarida ko'zga tashlanadi, keyinroq A.A.Ufimtseva, N.I.Filicheva, Yu.N.Karaulov, G.S.Shchur kabilar ishlari bilan bu nazariya rivojlantirildi. Shuni ta'kidlash lozimki, lingvistikaga maydon nazariyasi mazmuniy maydon tushunchasi sifatida kirib keldi.[3,43] G'arbiy Yevropa tilshunosligida Y.Trirning mazmuniy maydon nazariyasi so'zlarning leksik-semantik aloqalari haqidagi qarashlarda muhim o'rin tutadi.[2,24]

XIX asrda leksik (umuman, til) birliklari umumiylikiga M.Pokrovskiy tomonidan e'tibor qaratildi. Maydon tushunchasining nazariy talqini I.Trir, G.Ipsen, V.Portsig ishlarida ko'zga tashlandi, keyinroq A.A.Ufimtseva, N.I.Filicheva, Y.N.Qoroulov, G.S.Shchur kabilar ishlari bilan nazariya rivojlantirildi.[2,13]

G.Ipsen qadimgi hind-evropa tillari leksikasini qiyosiy-tarixiy jihatdan o'rganish davomida "mazmuniy maydon" terminini birinchi marta sharq tillaridagi metal nomlarini belgilovchi so'zlar guruhiga nisbatan qo'llagan bo'lib, u bu so'zlarning hind-evropa tillarida funksional jihatdan chegaralanib, alohida guruhni tashkil etishiga asoslangan. V.Portsig esa semasiologiya faniga mazmuniy maydonning o'ziga xos tushunchasini olib kirdi, u maydon nazariyasini nutqni o'rganish asosida ochib berishga intildi. Uningcha, mazmuniy maydon ma'lum tildagi so'zlar orasida o'rnatiluvchi asosiy munosabatlar bilan bog'lanadi hamda predikativ vazifani bajaruvchi fe'l, sifat va otlar orasidagi bog'liqlikdan kelib chiqadi. V.Portsig bilan bir vaqtda F.Yolles ham tilshunoslikka mazmuniy maydonning yangicha talqinini kiritdi. U ma'lum butunlikka mansub birliklar shu butunlikning biror jihatini ifodalashi bilan shu guruhga xoslanishini ko'rsatdi.[3,47-48] Ma'lumki, mazmuniy maydon tushunchasi G.Ipsenning ishi nashr etilgach ancha keng tarqaldi. G.Ipsen maydon

sifatida umumiy ma'noli so'zlarning yig'indisini ko'rsatgan edi. Biroq Y.Trinning fikricha, maydonga xos yondashuv V.Gumboldt va G.Ostgofga borib taqaladi.[2]

Leksikaning keyingi tadqiqotlari J.Trier bilan bog'liq, u semantik maydon terminini birinchi marta ishlatdi. Keyinchalik bu termin G.Ipson ishlarida qo'llanildi. Semantik maydon umumiy ma'no bildiruvchi so'zlar majmuasi deb qaraladi. J.Trier nazariyasi bo'yicha u yoki bu tilga tegishli bo'lgan so'z ma'lum ma'no tashuvchisi emas, ularni har birining ma'no kasb etishi u bilan boshqa so'zlardagi ma'nolar bilan bog'ligi borligidir. J.Trier leksik va maydon tushunchalarini farqlaydi. Uning nazariyasi bo'yicha maydon elementar birliklardan tushuncha va so'zdan iborat so'z maydonining tarkibiy komponenti tushuncha maydoni doirasini to'raligicha qoplaydi. J.Trierning nazariyasi ko'p tanqidlarga uchraydi, lekin shunga qaramay, uning g'oyalari keyingi maydon strukturalari yaratilishida muhim sabab bo'ldi.[6,42-43]

A.Ufimseva semantik maydon nazariyasi va uning lug'at tarkibini tahlil qilishdagi imkoniyatlarini yoritdi. Maydon nazariyasi bo'yicha maxsus fikr bildirgan B.Yo'ldoshev "XIX asrga kelib fizikadagi maydon nazariyasi ta'sirida tilshunoslikda ham maydon tushunchasining nazariy talqini yuzaga kelgan va tilshunoslikda, asosan, mazmuniy maydon sifatida ro'yobga chiqqan" ligini ta'kidlaydi. Dastlab, maydon nazariyasi tilning leksik sathida o'rganilib, tezauruslar yaratish, ideografik lug'atchilik amaliyoti uchun xizmat qilgan.

"Mazmuniy maydon" termini o'sha paytlarda tadqiqotchilar tomonidan turlicha izohlandi. I.Trir mazmuniy maydon sifatida "tushunchalar maydoni", "tushunchalar darasi" ni nazarda tutdi. L.Vaysgerber — "til mazmunining ma'lum qismi", "tarkibning bo'lagi", V.Porsig — "ma'nolarning mohiyatan bog'liqligi", T.Ipsen mazmuniy va grammatik jihatdan bog'langan guruhini semantik maydon tarzida talqin etadi. A.Yolles esa uni "semantik birlashish" deb nomlab, uning doirasida antonomik juftliklarni belgilaydi. F. Dornzayf va V. Vartburglar til lug'aviy tarkibi ajralish mumkin bo'lgan semantik guruhlarida mazmuniy maydonni ko'radilar.[1] Jahon ilmiy adabiyotlarida ko'pgina maydon nazariyalari mavjud. Tadqiqotchilar Potebnya, Pokrovskiy, Meyer, Shperberg, Ipsen til birliklari va semantik maydon o'rtasidagi semantik qonuniyatlarini farqlashadi. R.Meyer semantik maydonni 3 turga ajratadi.

1.Tabiiy mavjudodga xos (daraxt, hayvonlar nomlari, tana qismlari, hissiyot a'zolari va boshqalar);

2.Sun'iy (harbiy chinlar nomlari, mexanizmlarning tarkibiy qismi);

3.Yarim sun'iy(ovchilar va baliqchilar terminologiyasi,etika tushunchalari). Semantik bo'linish bu ma'lum iboralarning biror-bir semantik belgisini bildiradi. Bu holatni olim differentsiya faktori deb ataydi. R.Meyer fikricha, semasiologiyaning vazifasi har bir so'zning u yoki bu tizimga tegishlilikni aniqlash va tizimni tashkil etuvchi differentsiya faktorini topishdir.[6]

O'zbek tilshunosligida maydon hamda semantik maydon nazariyasi to'g'risida Sh.Iskandarova, D.Ismoilova, M.Mirtojiyev, U.Sanaqulov, O'.Ostonov, A.Matkarimova, Sh.Shokirov kabi olim-u tilshunoslar o'z ilmiy ishlarida chuqur o'rganib, atroflicha yoritib berganlar. Professor Sh.Iskandarova o'zining "Leksikani mazmuniy maydon asosida o'rganish" monografiyasida tilshunoslikda maydon nazariyasi, maydon turlari va maydondagi ko'pma'nolilik to'g'risida ma'lumotlar keltiradi. D.Ismoilova esa "Turli tizimdagi tillarda jinoyat semantik maydoni va uning lingvokulturologik tadqiqi" avtoreferatida jahon va o'zbek tilshunosligida maydon nazariyasi talqini tahlil qilindi, semantik maydon nazariyasiga ma'lumotlar berildi. M.M.Mirtojiyevning "O'zbek tili semasiologiyasi" monografiyasida semasiologiya bo'yicha umumiy va batafsil ma'lumotlar berilgan bo'lib, unda so'zni semantik maydonlarga ajratishni boshlash, semantik maydon tadqiqotlari bo'yicha olimlarning ilmiy ishlari to'g'risida fikrlar berilgan. U.Sanaqulov, O'.Ostonov o'zlarining "Qutadg'u bilig" asari va undagi ijtimoiy-siyosiy leksik maydonining tadqiqi" monografiyasida maydon nazariyasi va semantik maydonga ta'rif, maydon turlari, olimlarning maydon nazariyasiga oid bildirgan fikrlari, maydon konsepsiyasi xususiyatlari kabilar haqida batafsil ma'lumot berishgan. A.I. Matkarimova o'zining "Hurmat" semantik maydoni: lingvopragmatik va lingvokulturologiya" monografiyasida "hurmat" semantik maydoniga ilmiy yondashuvlar, til birliklarini maydon sifatida o'rganish, maydon nazariyasiga batafsil ma'lumotlar keltirib o'tgan. Sh.I. Shokirovning "Turli tizimli tillarda «ko'z» leksik-semantik maydoni va uni tashkil etuvchi til birliklari tipologiyasi" avtoreferatida maydon tushunchasining nazariy talqini, semantik maydon nazariyasi bo'yicha tadqiqot olib borgan tilshunos olimlar, jahon hamda o'zbek tilshunosligiga maydon nazariyasining

kirib kelishi kabilar to'g'risida ma'lumot beriladi. O'z tadqiqotlari natijasida Sh.Iskandarova "Leksikani mazmuniy maydon asosida o'rganish muammolari" monografiyasida maydon nazariyasi lisoniy birliklarning ma'no asosidagi ma'lum paradigmalarga birlashuvi sababli yuzaga kelganligini ta'kidlaydi.[2]

F.S.Safarovning tadqiqotida tilshunoslikdagi maydon tushunchasi quyidagicha ta'riflanadi: Maydon tushunchasi, dastlab, fizikada vujudga kelgan bo'lib, atama sifatida biror fizik hodisa ro'y beradigan fazo degan ma'noni ifodalaydi. Tilshunoslikda maydon atamasi umumiy (invariant) ma'no asosida birlashib, o'zaro munosabatga kirishadigan lisoniy va nolisoniy vositalar sistemasiga nisbatan ishlatiladi [6].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ahmedova M, Rahimova Y. Maydon tushunchasi va turli tizimli tillarda "Ko'ngil" leksik-semantik maydoni tadqiqi, Miasto Przyszłości, Kielce, ISSN-L: 2544-980X, Vol.31, 2023. – B. 51.
2. Iskandarova Sh.M. Leksikani mazmuniy maydon asosida o'rganish. – Toshkent: Fan, 1998. – 50 b.
3. Iskandarova. Sh.M. Til sistemasiga maydon asosida yondashuv. – Toshkent: Fan, 2007. – B. 43-48.
4. Ismoilova D.R. Turli tizimdagi tillarda jinoyat semantik maydoni va uning lingvokulturologik tadqiqi, avtoreferat. Farg'ona, 2023. – B. 11-14;
5. Mirtojdiyev M.M. O'zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. – B. 10-25;
6. Sanaqulov U., Ostonov O'. "Qutadg'u bilig" asari va undagi ijtimoiy-siyosiy leksik maydonining tadqiqi. Samarqand, 2018. – B. 36-48.

UO'K 811.521'36

YAPON TILIDAGI QO'SHIMCHALAR VAZIFALARINING UMUMIY TASNIFI VA ULARNING O'ZBEK TILIDAGI QO'SHIMCHALAR VAZIFALARI BILAN QIYOSIY TAHLILI

P.T.Najmiyeva, doktorant, Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada yapon tilidagi qo'shimchalar vazifalarining umumiy tasnifi berilgan. Shuningdek, ular o'zbek tilidagi qo'shimchalar vazifalari bilan qiyoslanib tahlil qilingan. Tilimizdagi ma'no anglatuvchi asosiy birlik leksika hisoblansada, ushbu leksikalarni nutqdagi o'rnini yaqqol ko'rsatib beruvchi birliklar bu qo'shimchalar ekanligi ta'kidlangan. Qo'shimchalar kichik grammatik birlik bo'lishiga qaramay ularning matn muloqotidagi vazifalari ulkan qiymat kasb etishi va aglyutinatativ til hisoblangan yapon tilida esa bu kichik birliklarning roli tahlil qilinib, misollar yordamida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: yapon tili, qo'shimchalar, leksema, leksikologiya, kelishik qo'shimchalar, birliklar, aglyutinatativ til;

Аннотация. В этой статье представлена общая классификация функций частиц японского языка. Также они сравнивались и анализировались с задачами частиц узбекского языка. Несмотря на то, что частицы представляют собой небольшую грамматическую единицу, их функции в текстовом общении имеют большое значение, а в японском языке, который считается агглютинативным языком, роль этих малых единиц проанализирована и изучена на примерах.

Ключевые слова: японский язык, лексемы, лексикология, союзные наречия, единицы, агглютинативный язык;

Abstract. This article provides a general classification of adverbial functions in Japanese. Also, they were compared and analyzed with the tasks of adverbs in the Uzbek language. While the main unit of meaning in our language is the lexicon, it is noted that the units that clearly show the place of these lexicons in the speech are the suffixes. Despite the fact that adverbs are a small grammatical unit, their functions in text communication are of great value, and in Japanese, which is considered an agglutinative language, the role of these small units has been analyzed and studied using examples.

Key words: Japanese language, adverbs, lexeme, lexicology, conjunctive adverbs, units, agglutinative language;

Kirish. Tilda ma'no anglatuvchi asosiy birlik leksika hisoblansada, ushbu leksikalarni nutqdagi o'rnini yaqqol ko'rsatib beruvchi birliklar bu qo'shimchalardir. Qo'shimchalar kichik grammatik birlik bo'lishiga qaramay ularning matn muloqotidagi vazifalari ulkan qiymat kasb etadi. Aglyutinativ til hisoblangan yapon tilida esa bu kichik birliklarning roli juda katta. Yapon tilida qo'shimchalar turlari haqida to'xtalib o'tadigan bo'lsak, 「日本語教育」 (*nihongo kyōiku*) ta'lim tizimida (Yapon tilini chet tili sifatida o'rganuvchilar uchun ishlab chiqilgan tizim) qo'shimchalar turlari 7 turga bo'lib o'rganiladi. 「国語教育」 (*kokugo kyōiku*) (Yapon tilini ona tili sifatida o'rganuvchilar uchun ishlab chiqilgan tizim) ta'lim tizimida esa ular 4 ga bo'linadi. Yuqorida ko'rsatilgan har ikkala tizim ham hozirgi adabiy yapon tiliga asoslanadi. Ular bir biridan farqlansada, hozirgi adabiy yapon tili strukturasi haqida mukammal ma'lumotga ega bo'lish uchun yaratilgan tizimlar hisoblanadi [2; 26].

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Qo'shimchalar turi 「国語教育」 (*kokugo kyōiku*) tizimida 4 ga bo'lib o'rganiladi. Ular esa quyidagi keltirilgan qo'shimcha turlaridir. ①格助詞 (*kakujoshi*), (Kelishiklar qo'shimchalari) ②副助詞 (*fukujoshi*) (Tarkibli qo'shimchalar), ③接続助詞 (*setsuzokujoshi*) (Bog'lovchi qo'shimchalar), ④終助詞 (*shuujoshi*);

Ilmiy yondashuvlarda yapon tilini chet tili sifatida o'rganiganligimiz bois 「日本語教育」 (*nihongo kyōiku*) tizimidagi grammatik sistemaga tayanamiz.

Qo'shimchalar turi 「日本語教育」 (*nihongo kyōiku*) tizimida 7 ga bo'lib o'rganilishi bois ular haqidagi ma'lumotlarni avval keltirib o'tamiz.

①格助詞 (*kakujoshi*) - Kelishik qo'shimchalari (ayrim manbalarda kelishik ko'rsatkichlari deb ham yuritiladi) ning gapdagi asosiy vazifasi ot so'z turkumiga tegishli so'zlarning boshqa so'z turkumiga tegishli so'zlar bilan munosabatini ifodalashidir. Yapon tili (*nihongo kyōiku tizimi*) da ularning soni 9 ta bo'lib ular quyidagi qo'shimchalardir: 「が」 (*ga*), 「を」 (*wo*), 「に」 (*ni*), 「で」 (*de*), 「と」 (*to*), 「へ」 (*e*), 「から」 (*kara*), 「より」 (*yori*), 「まで」 (*made*)

Quyida keltirilgan misollarda har bir kelishik ko'rsatkichining birgina roli berib o'tilgan. Ammo har bir kelishik ko'rsatkichining muloqot matnidagi ma'no shaklini o'zgartirishdagi bir necha vazifalari mavjud.

* 「が」 (*ga*) kelishik ko'rsatkichi; 先生はまた「私のようなものが世の中へ出て、口を利いては済まない」と答えるぎりで、取り合わなかった。(;) Ustozim esa gapimni hech eshitmas va bu dunyoga kelib nima qilardim, der edi. (;) Учитель же никогда не слушал меня и только заявлял: „Куда мне пускаться в свет!“ (;)

* 「を」 (*wo*) kelishik ko'rsatkichi; 先生はまるで世間に名前を知られていない人であった。(;) Ustozimni hech kim tanimaydigandek edi. (;) Учитель был совершенно никому неизвестен. (;)

* 「に」 (*ni*) kelishik ko'rsatkichi; 先生は美しい恋愛の裏に、恐ろしい悲劇を持っていた。(;) Ustozimning bu go'zal muhabbati ortida katta fojea yotardi. (;) За прекрасной любовью учителя скрывалась страшная трагедия. (;)

* 「で」 (*de*) kelishik ko'rsatkichi; その時先生は沈んだ調子で、「どうしても私は世間に向かって働き掛ける資格のない男だから仕方ありません」といった。(;) Bunday vaqtda ustozim ma'yus ohangda men bu jamiyatda yashash uchun yaralmaganman. (;) “Nima ham qilarding, men bu. В такие моменты учитель говорил задумчивым тоном: „Ничего не поделаешь! Я не устроен так, чтобы действовать в этом мире“. (;)

* 「と」 (*to*) kelishik ko'rsatkichi; 私が奥さんと話している間に、問題が自然先生の事からそこへ落ちて来た。(;) Ustozimning xotini bilan bo'lgan suhbatimiz tabiiyki uning o'zi haqida bo'ldi. (;) В нашей беседе с женой учителя разговор, естественно, перешёл с него самого на эту тему. (;)

* 「へ」 (*e*) kelishik ko'rsatkich; 「先生はなぜああやって、家で考えたり勉強したりなさるだけで、世の中へ出て仕事をなさらないんでしょう」(;) Nega endi ustoz faqat uyda o'tiradi, o'ylaydi, ilm bilan shug'ullanadi, nega jamoat bilan ishlashni xohlamaydi. Почему это учитель сидит только дома, размышляет, занимается наукой и не хочет работать в обществе?

* 「から」 (*kara*) kelishik ko'rsatkichi; 垣の隙間から広い庭の一部に茂る熊笹が幽邃に見えた。(;) To'siq ortidan zich barglar, katta bog'ning asosiy qismi ko'rinardi.(;) За оградой виднелись густые заросли кустов, заполнявших собою часть обширного сада. (;)

* 「より」 (*yori*) kelishik ko'rsatkich; 私の精神は反抗の意味というよりも、世間が先生を知らないで平気でいるのが残念だったからである。(;) Men unga ich- ichimdan achinardim: nahotki shunday odamni hech kim tan olmasa?(;) В моей душе говорило не столько чувство противоречия, сколько сожаление, что мир остаётся спокойным, не зная учителя. (;)

* 「まで」 (*made*) kelishik ko'rsatkichi; その庭に、この間まで重そうな赤い強い色をぽたぽた点じていた、椿の花はもう一つも見えなかった。(;) Uyerda katta qizil gullari barq urib kameliya o'sardi, lekin hozir bittayam gul yo'q edi. (;) Недавно ещё в нём цвели крупными красными цветами камелии, но теперь там уже не было ни одного цветка. (;)

②とりたて助詞 (*toritatejoshi*)- Yapon tilidagi “*toritatejoshi*” deb nomlanadigan qo'shimchalar guruhi gapda yuklama vazifasini bajarib keladigan holatlari ko'p bo'lganligi uchun ularni o'zbek tilidagi ayiruv-chegaralov hamda inkor yuklamalari beradigan ma'nolarga yaqin ma'nolar bera oladigan qo'shimchalar guruhi deb tanishtirish maqsadga muvofiq. Ular quyidagilar: 「は」 (*wa*)、 「も」 (*mo*)、 「だけ」 (*dake*)、 「しか～ない」 (*shika~nai*)、 「ばかり」 (*bakari*)、 「くらい」 (*kurai*)、 「こそ」 (*koso*)、 「さえ」 (*sae*)、 「すら」 (*sura*)、 「だって」 (*datte*)、 「でも」 (*demo*)、 「など」 (*nado*)、 「なんか」 (*nanka*)、 「なんて」 (*nante*)、 「のみ」 (*nomi*)、 「まで」 (*made*)、 「なら」 (*nara*)

Toritatejoshi qo'shimchalar guruhidagi yuklama va yordamchi so'zlarning gapdagi ishtiroki so'zlovchining tinglovchiga yetkazmoqchi bo'lgan ma'lumotini bo'rttirib yoki aksincha kamaytirib, yoki ayrim vaziyatlarda so'zlovchi his qilayotgan tuyg'ularni aks ettirgan holda yetkazishga xizmat qiladi.

「たった今出たばかりで、十分になるか、ならないかでございます」と奥さんは気の毒そうにしてくれた。(“*Tatta ima deta bakari de, juppun ni naruka, naranaikade gozaimasu.*” to okusan wa ki no dokusouni itte kureta.) “*Hozirgina* chiqib ketgan edi-ya, — istihola bilan javob berdi haligi ayol.(;)) Он только что вышел. Минут десять тому назад, *a mo ещё того меньше*, — сочувственно проговорила женщина. (;)

③接続助詞 (*setsuzokujoshi*) Yapon tilidagi “*setsuzokujoshi*” deb nomlanadigan qo'shimchalar guruhining asosiy vazifasi bosh gap hamda ergash gapni bir biriga bog'lab kelishdan iboratdir. Ular と (*to*)、なら (*nara*)、 が (*ga*)、 けれど (*keredo*)、 のに (*noni*)、 から (*kara*)、 し (*shi*) va boshqa qo'shimchalardir. Ular o'zbek tilida mavjud bo'lgan bog'lovchilar vazifasiga yaqin vazifani bajarib keladi.

④終助詞 (*shuujoshi*) “*Shuujoshi*” deb nomlanadigan qo'shimchalar guruhi gapning oxiriga qo'shib keladigan qo'shimchalar bo'lib so'zlovchining suhbatdoshga yetkazmoqchi bo'lgan ma'lumotini qay darajada yetkazmoqchi ekanligini ko'rsatib berish vazifasini bajaradi. Bu qo'shimchalar shubha, da'vat, buyruq, ta'kid, tasdiq kabi ma'nolarni aks ettirishga xizmat qiladi. Ular quyidagilardir: 「か」 (*ka*)、 「ね」 (*ne*)、 「なあ」 (*naa*)、 「な」 (*na*)、 「わ」 (*wa*)、 「ぞ」 (*zo*)、 「の」 (*no*)、 「よ」 (*yo*)、 「かしら」 (*kashira*);

⑤間投助詞 (*kantoujoshi*) ; “*Kantoujoshi*” nomi ostidagi qo'shimchalar gapda so'zlarga qo'shib kelib so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi yaqin munosabatni hamda so'zga ohang yordamida ma'no qo'shish vazifalarini bajarib beradi. Bu guruh qo'shimchalar rozilik, tasdiq, ogohlantirish kabi vazifalarni bajarib keladi.. “*Kantoujoshi*” turkumiga kiradigan qo'shimchalar “*Kokugo kyoiuku*” tizimida “*Shuujoshi*” qo'shimchalar turkumiga kirgiziladi. “*Kantoujoshi*” qo'shimchalar guruhiga quyidagi qo'shimchalardir: 「ね」 (*ne*)、 「さ」 (*sa*)、 「よ」 (*yo*)、 「な」 (*na*)、 「や」 (*ya*)

⑥並立助詞 (*heiritsujoshi*); “*Heiritsujoshi*” guruhidagi qo'shimchalar nutq jarayonida ketma-ket kelayotgan bir turkumga tegishli so'zlarni ishlatishda foydalaniladi. Bu guruhidagi qo'shimchalar

o'zbek tilidagi biriktiruv bog'lovchilariga yaqin vazifalarni bajarib keladi. Ular quyidagi qo'shimchalardir: 「と」 (to), 「や」 (ya), 「とか」 (toka), 「だの」 (dano), 「の」 (no), 「なり」 (nari), 「か」 (ka); Bu qo'shimchalar “kokugo kyouiku” tizimida kelishik qo'chimchalari, ravishdosh qo'shimchalar va bog'lovchilar turkumiga kirgizilgan.

⑦ 複合助詞 (*fukugoujoshi*); “*Fukugoujoshi*” deb nomlanadigan qo'shimchalar turkumi “*Kokugo kyouiku*” tizimida alohida guruh qilib tilga olinmaydi. “*Nihongo kyouiku*” tizimida bu qo'shimchalar alohida guruh sifatida o'rganiladi. Ushbu guruhdagi qo'shimchalarning ko'rinishi ikki tarkibli bo'lganligi uchun ham *fukugoujoshi* ya'ni murakkab tuzilgan, ikki tarkibli deb nom olgan. Ushbu qo'shimchalar asosan rasmiy og'zaki nutqda hamda yozma nutqda ko'proq ishlatiladi. Ularga quyidagi shakldagi qo'shimchalar kirgiziladi: 「について」 (nitsuite), 「に関して」 (ni kanshite), 「に対して」 (ni taishite), 「にとって」 (ni totte), 「において」 (ni oite), 「によって」 (ni yotte), 「のために」 (no tameni), 「として」 (toshite), 「といっしょに」 (toishshoni);

Ushbu ilmiy yondashuvda Yapon tili grammatikasida mavjud bo'lgan qo'shimchalar turlari va ularning ichida yapon tilini endi o'rganayotganlar uchun eng kerakli bo'lgan kelishik qo'shimchalarining nutqdagi va matn muloqotidagi o'rni haqida ozgina bo'lsada ma'lumotlar keltirildi. Har bir qo'shimchaning aniq vazifasi faqatgina nutqda va matn muloqotida ko'rinishi bois, ma'lumotlarda keltirilgan misollar Natsume Sosekining “Kokoro” (“Qalb”) asaridan olindi va qiyoslash uchun osonlik yaratish maqsadida rus va o'zbek tilidagi tarjimalardan foydalanildi [4; 45].

Albatta harbir qo'shimchaning muloqot jarayonidagi nyanslarini yaqqol ochib berish uchun butun bir kitoblar yozilsa ham yetmasligi tayin. Chunki tilning nutqda namoyon bo'ladigan makoni cheksizdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Алпатов В.М. Япония. Язык и общество, М., 1988.
2. Киеда М. Грамматика японского языка. -М.: Едиториал УРСС, 2004.
3. みんなの日本語 II. Tarjima va gramatik tahlil Toshkent: 2007.
4. Aminova N. “Qalb” asari bevosita tarjimasi. “Jahon adabiyoti” may-iyul soni. 2013-yil.
5. Sherov. S.X. Yaponcha-o'zbekcha-ruscha lug'at. T. Toshkent Davlat Sharqshunoslik Instituti. 2004. 250 b.
6. Sirojiddinov Sh. S., Odilova G. Badiiy tarjima asoslari. T. 2011. 140 b.
7. <http://www.phrases.org.uk/meanings/proverbs.html>
8. 日本語教育の「格助詞」 | 日本語教師のまる得 (blognihongo.com)
<https://www.youtube.com/watch?v=XdAzrQ6Y9dM&t=1028>

UO'K 81'42; 801.7 809.437.5

O'ZBEK TILI ISH YURITISH USLUBINING TASNIFLANISHI

D.B. Nazarova, o'qituvchi, O'zbekiston Respublikasi IIV Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi, Nukus

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tili ish yuritish uslubining mohiyati ochib berilgan, shuningdek, uning imkoniyatlari yoritilgan. O'zbek tili ish yuritish uslubini tasniflashga asos bo'luvchi ekstralingvistik omillar bayon etilgan hamda shu asnosida tasnif ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: ish yuritish, o'zbek tili, uslub, tasnif, rasmiy uslub, diplomatik uslub, hujjat, adabiy til.

Аннотация. В данной статье раскрывается сущность делового стиля узбекского языка, а также его возможности. Описаны экстралингвистические факторы, положенные в основу классификации узбекского языка и на основе этого разработана классификация.

Ключевые слова: деловое администрирование, узбекский язык, стиль, классификация, формальный стиль, дипломатический стиль, документ, литературный язык.

Abstract. This article reveals the essence of the Uzbek language business style, as well as its possibilities. The extralinguistic factors that are the basis for the classification of the Uzbek language are described and the classification was developed based on this.

Key words: business administration, Uzbek language, style, classification, formal style, diplomatic style, document, literary language.

Avvalo, rasmiy uslub tayanadigan umumiy tamoyillarni belgilab olsak. Rasmiy uslub – bu rasmiy munosabatlarda aniq maqsadga xizmat qiluvchi o'zaro bog'liq til vositalari tizimi. Shunday qilib, rasmiy uslub xabarni jo'natuvchi tomonidan qo'yilgan muayyan aniq vazifaning mahsuli sifatida qaralishi kerak. Rasmiy uslub asosan tilning adabiy me'yorlari orqali namoyon bo'ladi.

Rasmiy uslubga ta'rif keltiradigan bo'lsak, rasmiy uslub – bu jamiyatdagi barcha bo'g'inlarda rasmiy munosabatlarni og'zaki va yozma muvofiqlashtiruvchi adabiy tilning maxsus tizimidir. Ushbu uslub adabiy tilning og'zaki va yozma normalariga qat'iy amal qilishi bilan birgalikda o'zining lingvistik xususiyatlariga ega ekanligi yuqorida keltirib o'tgan edi.

Rasmiy uslub foydalanadigan til formulalari kundalik, maishiy tabiatga ko'ra jonli xalq tilining materialiga qurilgan, ammo muloqot vaziyatining o'zi aloqaning aniqligi va hissiyotsizligini ta'minlaydigan lingvistik vositalarni tanlashni talab qildi. Rasmiy uslub matnlarining janr xususiyatlari rasmiy munosabatlarda amalga oshiriladigan odatiy maqsadni belgilash bilan izohlanadi. Har bir maqsadni belgilash kommunikativ harakatlarning ma'lum bir ketma-ketligi sifatida amalga oshiriladi. Shunday qilib, rasmiy uslub haqida yyetarli ma'lumotga ega bo'ldik. Keling, ish yuritish uslubi nima ekanligiga e'tibor qaratsak.

“Ish yuritish uslubi” atamasi rasmiy tilning xususiyatlarini, birinchi navbatda, tashkiliy va ma'muriyatni bildirish uchun ishlatiladi. Ko'p jihatdan ushbu uslub yozma shaklda ifodalanadi. Shuningdek, yozma rasmiy ish matni shunchaki matn emas, balki biror joyda biror narsa mavjudligini, bitim tuzishni tasdiqlovchi hujjatdir; birovning boshqa shaxslarga nisbatan huquq va majburiyatlarini belgilash va hokazo. Bular endi shunchaki “havodagi” so'zlar emas, balki ba'zi moddiy tashuvchilar yordamida mustahkamlangan so'zlardir.

Muallifning fikricha, ish yuritish uslubi – bu rasmiy uslubning hujjatlar bilan ishlaydigan qismi hisoblanib, rasmiy uslubning xususiyatlariga asoslanadi. Rasmiy munosabatlarni hujjatlar orqali amalga oshirilishi ish yuritish uslubi hisoblanadi. Shu boisdan ish yuritish uslubining og'zaki shakli cheklangan.

Tilshunoslikda ko'plab olimlar funksional uslublarni tasniflashga, ular orasidagi farqlarni aniqlash, har bir uslubning o'ziga xos xususiyatini yoritib berishga harakat qilishgan. Bunda ular ikki yo'ldan foydalanishgan, birinchi yo'lda ekstralingvistik omillarga tayangan bo'lsa, ikkinchi yo'lda sof lingvistik omillarga tayinlagan. Rasmiy ish yuritish uslubini tasniflagan olimlar ham ushbu ikki yo'lning biridan foydalanishgan. Bizning fikrimizcha, ekstralingvistik omillarga tayanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'zbek tili ish yuritish uslubi davlat faoliyatining turli sohalariga xizmat qiladi: qonunchilik, huquqshunoslik, iqtisod, shuningdek, ma'muriy, sud, diplomatik faoliyat va boshqa. Ushbu uslubning asosiy uslubni shakllantiruvchi ekstralingvistik omili jamiyatdagi barcha turdagi rasmiy munosabatlarni tartibga solib turishdir (odamlar, muassasalar, davlatlar, alohida fuqarolar va hokimiyatlar o'rtasidagi). Bu ijtimoiy munosabatlar ish yuritish hujjatlarining mazmunini tashkil etadi.

Rasmiy yozishma hamda hujjatlar stilining qo'llanish doirasi keng va xilma-xil bo'lganligidan uning tarkibi ham turlicha. Shu munosabat bilan rasmiy uslub o'zaro bir qancha kichik turlarga bo'linadi. Bular mavhum invariantning navlarini ifodalaydi. Rasmiy uslubning har bir turi umumiy va o'ziga xos asosiy xususiyatlarga ega. Faqatgina bu xilma-xillikka xos xususiyatlardir. Shunday bo'lsa-da, ushbu turlar ba'zi hollarda, o'zgarmasdan shunchalik uzoqlashishi mumkinki, hatto ajralib chiqib alohida uslubga aylanishi mumkin. Ba'zi hollarda esa ushbu turlar o'zaro ajralib, mustaqil ikkita turga bo'linishi mumkin. Quyida ushbu jarayonlarni o'zbek tili rasmiy uslubi misolida ko'rib chiqamiz va alohida ajralishi yoki bo'linishi ehtimoli mavjud turlarga to'xtalamiz.

Til turli ehtiyojlarga xizmat qiladi va bu ehtiyojlar bizning tasnifimiz asos bo'ladigan hamda o'z navbatida til vositalarini tanlash va kombinatsiyasini nazarda tutadigan tamoyillarni tug'dirdi.

Adabiy tilning inson faoliyatining turli sohalarida va turli xil muloqot maqsadlarida ishlashi uning farqlanishiga olib keldi. Bu farqlanish ikki xil omil bilan, ya'ni til ishlatilayotgan real vaziyat va muloqot maqsadi bilan oldindan belgilanadi. Muloqotning haqiqiy holati ikki xil tilni rivojlantirdi – og'zaki va yozma. Muloqot maqsadining xilma-xilligi adabiy tilning bir qator o'zini o'zi ta'minlaydigan tizimlarga tushishiga olib keldi. Tilning ikki turidan diaxronik ravishda og'zaki so'z

birlamchi, yozma esa ikkilamchi darajani hosil qildi. Ushbu navlarning har biri ko'p jihatdan bir-biriga qarama-qarshi deb hisoblanishi mumkin bo'lgan o'ziga xos xususiyatlar va fazilatlarini ishlab chiqdi.

Tadqiq etayotgan rasmiy uslubimiz ham, avvalo, ikki shaklga bo'linadi. Buni yuqorida ta'kidlab o'tganimiz M. Xalilova ham aytib o'tgan:

- Og'zaki tarzda rasmiy ma'ruzalar nutqi (og'zaki nutq);
- Rasmiy ish qog'ozlari nutqi (yozma nutq).

Shuni alohida ta'kidlab o'tishimiz zarurki, shu vaqtga qadar rasmiy uslubga oid tadqiqotlar va izlanishlarda asosan yozma ish yuritish uslubi, ya'ni hujjatchilik tadqiq etilgan. O'zbek tili rasmiy uslubining og'zaki shakli umuman o'rganilmagan. Lekin o'zbek tili rasmiy uslubining og'zaki shakli rivojlangan xorijiy tillarning rasmiy og'zaki shakli singari salohiyatli va keng imkoniyatga ega. Xususan, sud jarayonlari, diplomatik uchrashuvlar, savdo aloqalari, biznes taqdimotlari, ma'muriy yig'inlar – bularning barchasida rasmiy uslubning og'zaki shaklidan foydalanamiz.

Yurtimiz olimlari tomonidan asosan o'zbek ish yuritish uslubining hujjatchilik asoslari tasniflangan. Shu bilan birga bu tasnifning asosi noaniqligicha qolmoqda. Avvalo, rasmiy uslubni to'laqonli turlarga ajratish so'ngra ushbu turlarda ishlatiladigan hujjatlarni muayyan guruhga birlashtirish zarur edi. Aks holda bir xil hujjatlar bir vaqtning o'zida bir nechta tasniflash guruhlariga kiritilishi ham, boshqalari esa tasniflangan turlarning har qaysi biriga tegishli bo'lishi mumkin. Shuning uchun dastlab rasmiy uslubni umumiy xususiyatlariga ko'ra birlamchi turlarga ajratsak.

I.R.Galperin rasmiy uslubni to'rtta komponentga (diplomatik hujjatlar, huquqiy hujjatlar, harbiy hujjatlar, biznes hujjatlari) ajratgan bo'lsa, B.S. Shvartskopf esa uchta komponentga (ofis-biznes, yuridik, diplomatik) ajratgan edi.

N.I. Kuznetsova rasmiy matnlardan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlariga tayangan holda eng muhim qonunchilik, huquqiy va ma'muriy-boshqaruv kichik turlarini ajratib ko'rsatgan holda so'nggi yillarda faol shakllangan tijorat-tadbirkorlik turi faol shakllanganligini qo'shimcha qiladi. Shu bilan birga, muallifning fikricha, "huquqshunoslik sohasida rasmiy huquqiy nutq va amaliy huquqiy nutqni farqlash kerak". Bizning fikrimizcha ham, bugungi kunda yurtimizda bo'lib o'tayotgan iqtisodiy o'sish natijasida biznes uslubi (tijorat-tadbirkorlik uslubi) shiddat bilan rivojlanmoq. Ushbu uslubda bir qator muammolar ko'zga tashlanmoqda, xususan, biznes shartnomalari tili, shartnoma matnidagi terminlar, xalqaro shartnomalarni tarjima qilish, biznes forumlarida taqdimot o'tkazish usuli va boshqalarni keltirishimiz mumkin.

Yurtimiz olimlaridan M. Xalilova rasmiy ish yuritish uslubini ma'lum miqdorda guruhlariga ajratishga harakat qiladi. Jumladan, huquqiy qonun moddalari, diplomatik murojaatnomalar, hukumat idoralarining turli xildagi qarorlari.

Yuqoridagilardan xulosa chiqargan holda o'zbek tili ish yurtish uslubining asosiy o'ziga xos xususiyatlari shakllangan, to'liq ma'lum bir tarmoqqa aylangan quyidagi kichik uslublarni (turlar) ajratdik:

Ma'muriy boshqaruv uslubi
Huquqiy munosabatlar uslubi
Diplomatik uslub
Harbiy uslub
Tijoriy tadbirkorlik uslubi

Ushbu uslublar rasmiy uslubning o'ziga xosligiga ko'ra ajralib turadigan, qo'llanish doirasi aniq bo'lgan, amaliy foydalanish doirasida o'zi ichiki xususiyatlari mavjud bo'lgan muayyan subuslublar to'plamlaridir. Ushbu tasnifda ajratilgan turlar o'zaro yana ichki tarmoqlarga ajralishi mumkin, shuningdek, mustaqil tur darajasiga ko'tarilmagan, lekin faol rivojlanib kelayotgan turlar ham bor. Bu esa ushbu tasnifni mukammalroq tashkil etishni talab qiladi.

V.V. Vinogradovning: "Nutqning turli funksional uslublari o'zaro jonli munosabatda, aloqada bo'ladi", degan fikriga asoslangan holda shuni ta'kidlay olamizki, nafaqat rasmiy uslub turlari, balki funksional uslublar bir-biridan ajralgan alohida sistema emas, yakka-yu yagona tilning o'zaro aloqada bo'lib turgan turlaridir. Shu boisdan rasmiy uslubning turlari doimo o'zaro aloqada bo'lib turadi.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, ushbu uslublar o'zaro ichki turlarga bo'linishi mumkin. Masalan, **Diplomatik uslub** o'zaro ichki ikki turga bo'linadi: a) Davlatlar o'rtasidagi xalqaro munosabatlar uslubi; b) Tashkilotlar o'rtasidagi xalqaro munosabatlar uslubi

Ko'rib turganimizdek, o'zbek tili rasmiy uslubiga qanchalik chuqurlashsak, shunchalik keng uslub ekanligiga amin bo'lamiz. Shundan xulosa qiladigan bo'lsak, o'zbek rasmiy ish yuritish uslubi juda keng tamoq bo'lib, o'rganilish jihatdan juda kam qismi tadqiq etilgan. Ushbu uslubning tadqiq etilishi nafaqat rasmiy munosabatlarni osonlashtiradi balki yurtdoshlarimizning rasmiy munosabatlardagi savodxonligining oshishiga zamin yaratadi. Shul sababdan rasmiy uslubni to'liq tasnif etib, ichki uslublarga ajratish hamda alohida turlarni tadqiqot obyekti sifatida o'rganish zarur deb hisoblaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Galperin I. R. Stylistics. - M., 1981
2. M. Xalilova. O'zbek tili stilistika asoslari. Farg'ona-2009, bet-33
3. Виноградов, В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики [Текст] / В.В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1955. – №1. – С. 85.
4. Кузнецова Н. И. Сфера делового общения // Хорошая речь / О. Б. Сиротинина, Н. И. Кузнецова, Е. В. Дзякович и др. ; под ред. М. А. Кормилицыной и О. Б. Сиротининой. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2001. С. 57–69.
5. Ларионова Е. И. Мозлов А.Т. Современный турецко-русский общественно-политический словарь М.: 2012. – 383 с.
6. Шварцкопф Б. С. Официально-деловой стиль // Русский язык. Энциклопедия / гл. ред. Ю. Н. Караулов. М. : Большая российская энциклопедия : Дрофа, 1998. С. 312.

UDC 81

THE STUDY OF ENGLISH SOMATIC PHRASEOLOGY WITH UZBEK LANGUAGE

Z.K.Nazarova, teacher, Termez State University, Termez

Annotatsiya. Tildagi frazeologik birliklarni qiyosiy o'rganish alohida ahamiyatga ega. Ushbu maqolada frazeologik birliklarning o'ziga xos xususiyatlari haqida ma'lumot berilgan. Ingliz va o'zbek tillaridagi somatik frazeologik birliklarning qiyosiy tahlili bir qancha misollar bilan keltirilgan.

Kalit so'zlar: frazeologiya, konnotatsiya, somatizm, idiomalar, frazeologik birliklar, metaforik til, qiyosiy tahlil.

Аннотация. Особое значение имеет сопоставительное изучение фразеологизмов в языке. В данной статье дается информация о специфике фразеологизмов. На ряде примеров представлен сравнительный анализ соматических фразеологизмов английского и узбекского языков.

Ключевые слова: фразеология, коннотация, соматизм, идиомы, фразеологизмы, метафорический язык, сопоставительный анализ.

Abstract. Comparative study of phraseological units in language is particularly important. This article gives information on the specifics of phraseological units. A comparative analysis of somatic phraseological units in English and Uzbek is presented with a number of examples.

Keywords: phraseology, connotation, somatism, idioms, phraseological units, metaphorical language, comparative analysis.

Introduction. Complex expressions, idioms, and phrases that have historical, cultural, and psychological significance make up the tapestry that is language. Because somatic phraseological units employ the human body to symbolize abstract concepts, they are especially significant.

Phraseology involves examining idiomatic expressions and phrases that relate to parts of the body as somatic phraseology in both languages. The metaphorical and idiomatic uses of body expressions across cultures can be better understood by looking at the similarities and variations between these kinds of studies. In recent years, interest in the study of somatic component of phraseologies has been increasing.

Somatic phraseologies play a special role in the expressiveness of the language and in its emotionality, with one of their main features being the fact that they are figurative, emotional, and expressive.

Literature review. The word “soma” comes from Greek meaning “body”, Estonian scholar F. Vack was the first who introduced the term “somatic” to linguistics.

A number of linguists and researchers have studied phraseological units, idioms, and metaphors across languages, contributing to the understanding of how different cultures use language figuratively.

In linguistics, theoretical basis of phraseology was investigated by A. V. Kunin and Uzbek linguists conducted significant studies of the principles of the formation of phraseological units in the language. Such scholars as Y.D. Polivanov, Sh. Rakhmatullaev, B.Yo‘ldoshev, Abdug‘afur Mamatov, A.Isayev, A.Rafiyev, Q.Hakimov, explored the various features of phraseological units.

A. V. Kunin has extensively researched English phraseology and developed frameworks for understanding idiomatic expressions. His works provide a solid foundation for comparative studies involving English idioms defines phraseological units as “A phraseological unit is a stationary group of words whose meaning has changed in whole or in part”.

Researches by A.Isaev, O. Nazarov, Sh. Usmonova, Sh. Nazirova, H.Alimova on the study of somatic phraseological units have made an important contribution to the study of the of phraseological units in the Uzbek language.

A comprehensive study of somatic phraseological units of the Uzbek language was published in A. Isaev’s dissertation “Somatic phraseological units in the Uzbek language”. This study is the first major study devoted to the analysis of somatic phraseological units in the Uzbek language.

In fact, somatic phraseologies are the most effective and figurative way to reflect concepts than any other phraseological combinations.

A.M. Emirova quite rightly claims that “The human body is the most accessible and studied object of human observation”, in connection with which “orientation in space, it is “more convenient” for a person to correlate his assessment of the world around him primarily with parts of his body” [1].

A. Mamatov, notes that “Somatic lexemes occupy an important place in the process of expressive and meaningful formation of phraseological units in every language, somatic components participate as a constant (unchanging) component in phraseological units” [2].

Results and discussion. In both languages English and Uzbek use body parts in conversations, but the specific expressions and their cultural connotations can vary widely. For instance, while “break a leg” in English has a positive connotation, a direct translation might confuse Uzbek speakers as it doesn't have the same cultural context. Conversely, some Uzbek phrases might not have direct English equivalents, showcasing unique cultural expressions.

Such a comparative analysis enriches the understanding of both languages and highlights the interplay between language and culture. This kind of comparative analysis emphasizes the interaction between language and culture and deepens our comprehension of both languages.

Ex: “*To lose one's head*”- to become very angry or agitated. “*Boshini yo‘qotmoq*” - To become very confused or panic-stricken. Both expressions involve losing control, but the specific emotions differ.

“*To lend a hand* “ - to help someone; -“*Qo‘l bermoq, qo‘lini uzatmoq*” - To give a hand, meaning to help. Both languages use the concept of offering a hand to symbolize assistance, showing a universal metaphor.

“*To wash one's hands of something*” - To disassociate oneself from a matter. “*Qo‘lini yuvib qo‘ltig‘iga tiqmoq*” - To wash one's hands of something, meaning to refuse responsibility. Both expressions indicate refusal of responsibility, demonstrating a shared metaphorical interpretation.

“*Heart of stone*”- To be very unfeeling or cold. “*Tosh yurak, yuragi toshdan*” - To have a stone heart, meaning to be unfeeling. Both languages use stone to metaphorically describe a lack of empathy, indicating a common cultural metaphor.

“*To wear one's heart on one's sleeve*”- to show emotions openly. “*Yuragini qo‘lga olmoq*” - To hold one’s heart in one’s hand, meaning to be open about emotions. Both expressions denote

emotional openness, though the imagery differs slightly. Many somatic expressions have similar meanings across both languages, indicating shared human experiences and emotions.

“To turn a blind eye” - to ignore something deliberately; *“Ko ‘rmaslikka olmoq”* - to pretend not to see something.

“In the blink of an eye” - very quickly. *“Ko ‘z ochib yumguncha”* - in a very short time.

“Be skin and bone” be very thin- *“Eti suyagiga yopishgan, quruq suyak”*.

“Have (got) an eye in one's head” - to be very good at noticing everything that is happening around you- *“Ko ‘zli, ko ‘zi o ‘tkir”* narsaalarning mohiyatiga tushunadigan.

Somatic phraseological units hold significant cultural value. Together with expressing cultural attitudes regarding the body, these statements capture common values and experiences. The importance of somatic phraseological units in culture cannot be overstated. These expressions represent cultural attitudes on the body, as well as common experiences and values.

Somatic phraseological units provide a window into the human spirit that goes beyond their cultural meaning. Using physical representations to explain abstract notions refers to how cognition is embodied.

Conclusion. The comparative study of somatic phraseological units in English and Uzbek highlights the rich metaphorical language used to describe human experiences. Despite cultural differences, many expressions show universal themes, reflecting shared human emotions and social behaviors. By examining these idioms, we can gain a deeper understanding of how each language and culture uses body parts to express a wide range of human experiences and emotions.

Somatic phraseology, as a linguistic means that expresses language units, has a special significance in influencing the formation of language. It goes without saying that phraseological units in both Uzbek and English are the most modern and useful.

REFERENCES:

1. Arsentyeva E.F. Comparative analysis of phraseological units. Publishing House of Kazan, University, 1989.
2. Vacc F. On somatic phraseology in the modern Estonian literary language: dis. Candidate of Philology sciences. –Tallinn, 1964.
3. Emirova, A.M. Russian phraseology in communicative aspect.1988. Tashkent.
4. Kunin A.V. Course of phraseology of modern English. – M.: Higher School, 1986.
5. Nazarov O. Comparative analysis of somatic phraseological units of the Russian and Turkmen languages: Diss. Candidate of Philology. Sciences. Ashgabat.
6. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
7. Mamatov A.E. “Phraseology of uzbek language” Tashkent:“Navro‘z” 2019.
8. Kunin A.V. “English-Russian phraseological dictionary”. Moscow” Russian language” 1984.
- 9.Yuldashev B. Uzbek phraseology and phraseography of the formation of this development. - Samarkand Sam DU, 2007.
- 10.Yusupov A. “Dictionary of idioms in English and Uzbek languages Tashkent 2014.

UDC 801.31

RELATIONSHIP BETWEEN SPEECH THEORY AND SPEECH ACTS

D.F.Niyazova, doctoral student, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand

Annotatsiya. Maqolada nutq aktlari nazariyasining asosiy xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, nutq aktlari nazariyasining fan sifatida shakllanish jarayoni o'rganilgan. Nutq harakatlarining asosiy tasniflari va modellari muhokama qilingan. Nutq akti muloqotning muayyan sharoitlarida ma'lum bir kommunikativ harakatni amalga oshirish uchun muayyan jumlaning ishlab chiqarish sifatida talqin etiladi.

Kalit so‘zlar: Tilshunoslik, aloqa, nutqiy aktlar, nutq nazariyasi, nutqiy akt modellari, tasniflar.

Аннотация. В статье рассматриваются основные особенности теории речевых актов. Кроме того, изучен процесс формирования теории речевых выступлений как науки. Обсуждаются основные классификации и модели речевых актов. Речевой акт трактуется как порождение определенного предложения для совершения определенного коммуникативного действия в определенных условиях общения.

Ключевые слова: Языкознание, общение, речевые акты, теория речи, модели речевых актов, классификации.

Abstract. *The main features of the theory of speech acts are considered in the article. In addition, the formation process of the theory of speech acts as a science has been studied. The main classifications and models of speech acts are discussed. A speech act is interpreted as the production of a certain sentence to perform a certain communicative action in certain conditions of communication.*

Keywords: *Linguistics, communication, speech acts, theory of speech, models of speech acts, classifications.*

Introduction. Currently, linguistics is characterized by the expansion of its traditional object, including various aspects of human behavior in the process of communication. As a result, the structures of language appear before the researcher not only in the context of one's own language as such, but also in the broad context of communication, in the area where speech works function, in other words, in speech activity.

Literature review and methodology. Let us note that even W. von Humboldt emphasized that language should not be considered as a dead product, but as a creative process: "Language is not a product of activity, but activity." One of those who decisively brought to the fore the principle of studying living human language was Baudouin de Courtena. For him, the essence of language lies in speech activity and speech function. One of the largest linguists L.V. Shcherba wrote: "I will call the processes of speaking and understanding "speech activity," emphasizing in every possible way that the processes of understanding and interpreting language signs are no less active and no less important in the totality of the phenomenon that we we call language, and that they are determined by the same thing that determines the possibility of speaking processes. Language material outside the processes of understanding will be dead. Understanding itself is impossible without somehow organized linguistic material" [2].

In the first half of the 20th century, linguistics for a fairly long period was focused on the study of one of the two dialectically interconnected aspects of language - the language system, but starting from the second half of the 20 century, the attention of linguists increasingly began to be occupied by the second side of this dialectical unity - speech activity.

The history of the development of modern ideas about the nature of speech communication is briefly as follows. The speech act model was first presented by R. Jakobson. According to R. Jakobson, [7. p 47-48] it consists of the following components: 1) sender; 2) recipient; 3) form of communication; 4) communication channel; 5)

code; 6) topic; 7) environment (situation).

The linguistic form of the message is determined by precisely these elements of the structural scheme of message transmission. Each of the above components is assigned a separate function that it performs in the process of communication, namely: expressive, poetic, conative, abstract, phatic and metalinguistic. Each speech message is understood as a means of expressing the addresser's thoughts (conative function), while the speech message is appropriately formatted (poetic function) and filled with real content (abstract function). The message contains, in addition, means for organizing communication (phatic function) and organizing text (metalinguistic function). R. Jakobson's scheme was the first designer of the process of speech communication. However, the researcher did not take into account such a component of the speech act as the target impact of the addresser on the addressee through a speech message.

In L. Bloomfield's model, speech is depicted in its real environment. Speech influence, according to L. Bloomfield, [8. p 87] is a type of action in general. This position is consistent with the ideas of speech communication researchers about the multiplicity of communicative means and the difference between the communicative and informative behavior of a participant in a speech act. And at the same time, L. Bloomfield's concept, methodologically based on behaviorist schemes, does not include the most important aspects of communication, including target ones. In contrast to the behaviorist understanding of verbal communication, the concept of N. Chomsky was formulated.

The next stage in the study of speech communication is represented by the names of J. Austin, J. Searle, H. Grice [1] and others. It was these researchers who, in their works, created a consistent

concept of speech communication, which has received wide recognition in the scientific world. In their works, the main provisions of the theory, which became known as “theories of speech acts”.

Discussion and results. The two most famous “classical” classifications of speech acts belong to J. Austin and J. Searle. They both identify five general classes of speech acts, but the types of speech acts they describe partially overlap in both proposed classifications. All main categories differ in their communicative significance.

J. Austin's classification [9. p 64] is as follows:

- 1.verdicts, or judicial acts containing a judgment about something (I believe, I believe, etc.);
- 2.acts of motivation (I order, advise, ask);
- 3.acts of obligation (I promise, I swear, etc.);
- 4.formulas of social etiquette, usually an expression of reaction to the behavior of other people (I congratulate, apologize, express sympathy, etc.);
5. introductions that explain the function of the replica in communication (I answer, object, agree, etc.).

In any utterance, three aspects or three different acts performed by speakers are distinguished: the act of actually uttering a sentence (locutionary act); b) a propositional act (including an act of reference - attracting certain objects to the area of consideration, and an act of predication - attributing properties to these objects); c) illocutionary act (for example, expressing a statement, promise, request, gratitude; giving an order, advice, asking a question - in a word, the implementation of the speaker's communicative intention).

Developing the ideas of J. Austin, who identified and described the illocutionary act as a phenomenon, J. Searle identifies in his classification five types of speech acts based on twelve criteria. J. Searle defines the first three differential features as the main ones:

□- differences in the purpose of a given act (the purpose is characterized as the speaker's attempt to get the listener to do something), and the purpose is only part of the illocutionary force: for example, the illocutionary purpose of requests is the same as that of orders, but the illocutionary forces they have different ones;

□- differences in the direction of adjustment between words and the world - some illocutions, as part of their illocutionary purpose, tend to make words fit the world; other illocutions are concerned with the purpose of making the world conform to words. Statements, for example, fall into the first category, promises and requests into the second;

Based on these three main criteria (as well as nine auxiliary ones), J. Searle offers a list of basic categories of illocutionary acts:

1. representatives (statements);
2. commissions (promises);
3. directives (instructions);
4. expressive (psychological relationships);
5. declaration.

For the purposes of linguistic analysis, it is also necessary to determine the relationship of such concepts as sentence, utterance, speech act. Sentence is a unit of a language system and can be adequately described without going beyond the boundaries of this system.

Sentence is considered together with a typical speech act in which it is natural to use it, since the essential components of the meaning of a sentence are revealed only in the context of communication, which requires a theoretical transition from sentence to utterance. Thus, the traditional division of sentences into narrative, interrogative, and incentive is a division from the point of view of the purpose of the sentence for its use in a speech act about one or another illocutionary force. On this basis, E.V. Paducheva [report 4 inter-conf. M. 1994.] introduces the concept of the illocutionary purpose of a sentence, as a component of meaning that predetermines the possibility of using a sentence in speech acts of certain types.

To draw the line between the literal nominative meaning of a sentence and the components of meaning that predetermine the illocutionary purpose, it is necessary to turn to the concept of proposition. The initial thesis of the theory of speech acts is the distinction between the propositional

content of an utterance and its illocutionary function. The same propositional content can be combined with different illocutionary functions, yielding different speech acts. For example: “You will come to us tomorrow.” - “Come to us tomorrow.” N.D. Arutyunova [1] gives the following definition of proposition: “The term “proposition” is applied to that part of the meaning of any sentence, that semantic structure, which is capable of connecting with any mode of communicative purpose.” It should be noted that in a sentence as such there are no propositions; this term refers only to the semantic plane of the content of the sentence: “only its meaning and some components of the meaning can be a proposition: some parts of the sentence can express propositions.”

The theory of speech acts brings to the fore a utterance that embodies the characteristics of a sentence (as a logical-semantic structure) and contains the characteristics of the illocutionary act during which it was produced. A.A. Leontyev notes in this regard: “Currently, there are all the prerequisites for the development of a concept of linguistic description of language in which the main unit would be the utterance, as a communicative unit.” The transition to the study of utterances is possible by changing the orientation towards structure with an orientation towards communicativeness.

Speech act is always correlated with the person speaking. “Linguistic means become speech when they are connected with the speaking person, with the “I”, i.e. in a speech act. The speech act “contains” all actual (spoken) and potential (not yet spoken) utterances, its structure, the scheme I (the speaker) tells something to you (the listener) about him (an object, a person, an event) covers sentences of any composition. This universal, universal character of the speech act is reflected in any utterance, constitutes its specificity, making it an organic component of speech.” Without a speaking addressee, speech is generally impossible. In the theory of speech acts, the subject of speech activity is understood as an abstract individual who is the bearer of a number of characteristics: psychological (intentions, knowledge, opinions, emotional states) and social (status in relation to the listener, function within a certain social institution).

Conclusion. The addressee, like the speaker, enters into communication not as an abstract personality, but in a certain aspect, role or function that correlates with the aspect, function of the speaker, the addressee. In a normal speech environment, the parameters of the addresser and addressee must be consistent with each other (cf. teacher-student, boss-subordinate, etc.) or to be in balanced situations (for example: friends, neighbors, etc.), sometimes asymmetrical by differences in gender, age, social status, etc. Mismatch between the parameters of the interlocutors often leads to a breakdown in communication. Every speech act is designed for a certain model of the addressee, and this constitutes one of the important conditions for its effectiveness.

REFERENCES:

1. Arutyunova N.D. About types of dialogic stimulation. //Scientist. zap. Gorky State Institute of Foreign Languages, 2002, issue 49, pp. 3-5.
2. Balayan A.R. On the problem of functional-linguistic study of dialogue. // News of the Academy of Sciences, series of literature and language, 2001, issue 4, p. 8.40.
3. Baudouin D.K. Human living language Speech activity and speech function. Ed. 2003 T.S-S p. 6 20.
4. Humbolt V.M. 2004 edition. Proceedings.
5. Gordon D. M. 2005, issue 26, pp. 65-75.
6. Paduchev E.V. Speech intention, intentional meaning and meaning. Semantics of linguistic units: //Reports of the 4th international conference. Ch.Sh., M., 2004.
7. Jacobson P.O. Favorites. M., 2009.
8. Brown M. Organizational Decision Making and Information. Norwood. 2003. P 684.
9. Carlson L. Dialogue Games. An Approach to Discourse Analysis. Boston. 2003.P 254.
10. Homsy H. Syntactic structure. 2007. P 461.

UO’K 8.08

TAQLID SO‘ZGA YUKLANGAN MA’NO (TOG‘AY MURODNING “OTAMDAN QOLGAN DALALAR” ASARI MISOLIDA) *G‘.Q.Nuraliyev, mustaqil tadqiqotchi, Samarqand davlat universiteti, Samarqand*

Annotatsiya. O‘zbek tilshunosligida taqlid so‘zlar o‘tgan asrning 70-yillaridan monografik ko‘lamda o‘rganila boshlangan bo‘lib, uning ichki strukturasi haqida qarashlar ham shu vaqtlarda

shakllana boshlaydi. Taqlid soʻzlar tilshunoslikda ikki katta guruhga boʻlib oʻrganiladi. Bular: tovushga taqlid soʻzlar va harakat-holatga taqlid soʻzlardir. Maqolamizda Togʻay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” asarining bir oʻrinida keltirilgan qarsak bilan bogʻliq tovushga taqlid soʻzlar haqida mulohazalar keltiriladi.

Kalit soʻzlar: taqlid soʻzlar, tovushga taqlid soʻzlar, obrazli soʻzlar, odamlar harakat-faoliyati natijasida hosil boʻlgan tovushlarga taqlid soʻzlar, taqlid soʻzlardan ot va feʼl yasalishi, voqiyalikni jonli, yorqin tasvirlash.

Аннотация. В узбекском языкознании подражательные слова изучаются в монографическом масштабе с 70-х годов прошлого века. Подражательные слова в лингвистике изучаются в двух больших группах. Это: слова, имитирующие звук, и слова, имитирующие действие. В нашей статье даются комментарии к словам, имитирующим звук хлопка в одном месте из произведения Тогая Мурада «Поля, оставленные моим отцом».

Ключевые слова: подражательные слова, подражательные слова, образные слова, слова-подражания звукам, созданным в результате деятельности человека, образование существительных и глаголов из подражательных слов, живая действительность, яркое изображение.

Abstract. In Uzbek linguistics, imitation words have been studied on a monographic scale since the 70s of the last century. Imitative words are studied in two large groups in linguistics. These are: words imitating sound and words imitating action. In our article, comments are made about words that imitate the sound of clapping in one place of Togay Murad's "Fields left by my father".

Key words: imitative words, imitative words, figurative words, imitative words to the sounds created as a result of human activity, making nouns and verbs from imitative words, living reality, vivid depiction.

Taqlid soʻzlar oʻzbek tilshunosligida ilk oʻrganilgan davrlardan boshlab ikki guruhga boʻlib oʻrganiladi. Bular: tovushga taqlid soʻzlar va harakat-holatga taqlid (obrazli) soʻzlardir. Maqolamizda taqlid soʻzlarning yirik boʻlimi, tovushga taqlid soʻzlarni oʻzbek adabiyotining zabardast vakili Togʻay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” asarida keltirilgan va malum oʻrinda yozuvchi badiiy mahorati, uning badiiy maqsadini ochib berishda juda muhim ahamiyat kasb etgan qarsak jarayoni bilan bogʻliq tovushga taqlid soʻz misolida koʻrib chiqamiz. Mazkur asarda “Oʻzbek xalqiga haykal qoʻyaman” degan adib, sir emaski, maʼlum darajada buni amalga oshira oldi. Uning asarlarida oʻz davrida oʻzbek xalqining turmush-tarzi, yashash sharoitlari, orzu-umidlari, hasrat-u armonlari oʻz aksini topgan. Ushbu manoviy maqsadlarni yuzaga chiqarishda, asar badiiyati, qahramon ruhiyatini ochib berishda albatta, taqlid soʻzlarning ahamiyati katta. Tovushga taqlid soʻzlar tasviriy soʻzlarning bir guruhi boʻlib, kishilar, har xil jonivorlar, narsa va hodisalarning chiqargan tovushlariga taqlid qilish natijasida paydo boʻladi. Tilimizdagi tovushga taqlid soʻzlarning asosiy qismi bir yoki ikki yopiq boʻgʻindan iborat boʻlib, takrorlanganda asosan shu taqlid soʻz baʼzida oʻzgarmaydi, baʼzan maʼlum fonetik oʻzgarishlarga uchraydi. Shu asosda tovushga taqlid soʻzlar juft va takroriy kabi turlarga boʻlinadi. Albatta, bu fonetik oʻzgarishlar taqlid soʻzning maʼnosiga maʼlum taʼsir qilganligi sezilib, taqlid soʻz maʼnosi kengayishi kuzatiladi. Tovushga taqlid soʻzlar juft yoki takror holda qoʻllanilganda jonli va jonsiz predmetlarni hosil qilgan tovushlarini bir martalik yoki lahzalik emas, balki takrorlanuvchi, davomli ekanligini ifodalaydi.

Maʼlimki, oʻzbek tilshunosligida tasviriy soʻzlar categoryasi monogirafik planda oʻrganilishi tilshunos olim R.Qoʻngʻurov nomi bilan bogʻliq. Olim oʻzining “Oʻzbek tilida tasviriy soʻzlar” nomli monogirafiyasida tilimizdagi tasviriy soʻzlarni ikki guruhga boʻlib tadqiq etgan boʻlib, ular: tovushga taqlid soʻzlar va obrazli soʻzlar [4.62-68]. Monogirafiyada tovushga taqlid soʻzlar turli ichki boʻlinishlar asosida atroflicha tasnif etilgan. Biz quyida koʻrib chiqadigan taqlid soʻz, odamlar harakat-faoliyati natijasida hosil boʻlgan tovushlarga taqlid soʻzlar sirasiga kiradi. Tilimizda bunday soʻzlar koʻplab mavjud boʻlib, bunday soʻzlar odamlarning harakat-faoliyati hamda har xil ruhiy kechinmalarini tasvirlash yuzasidan hosil boʻladi. Quyida Togʻay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” asarida keltirilgan va biz maqolamizda tahlil qilishni maqsad qilgan parchani toʻlaligicha keltiramiz:

Men siz, o'quvchi-yordamchilar nomidan, qolaversa, o'zinning nomimdan, ana shu muvaffaqiyatlarim bosh aybdori, hammamiz uchun hurmatli va aziz o'rtoq Dadaboyevga minnatdorchilik bildiraman!

Qars-qars qarsak bo'ladi. Direktorimiz qo'li ko'ksida ta'zim etadi.

— O'rtoqlar! — deydi. — Egizak farzandlarim otalari shonli kommunistik partiya safiga qabul etilgan ulug' ayyom kunlarda dunyoga keldi! Men shu ulug' sanaga bag'ishlab, egizak qizlarimga shonli kommunistik partiya asoschilaridan Roza Luksemburg bilan Klara Setkin otlarini qo'yaman! Bir qizimni Roza qo'yaman, bir qizimni Klara qo'yaman!

Chalp-chalp chapak bo'ladi. [2.89-90]

Mazkur parchada maktab direktorini paxta terimi paytida terim namunali tashkil etilganligi uchun uning jamoasi ko'chma qizil bayroqqa ega bo'lganligi, o'zi partiya safiga qabul qilinganligi, shu bilan bir qatorda ekizak qiz farzandli bo'lganligi bilan tashkil etilgan yig'in tafsilotlari badiiy mahurat bilan tasvirlanadi. Asardan keltirilgan parchaning badiiy mazmunida tovushga taqlid so'zning ahamiyati o'z o'rniga egadir. Parchada qarsak bilan bog'liq ikkita tovushga taqlid so'z uchraydi. Birinchisida (**Qars-qars qarsak bo'ladi**). Qarsak bilan bog'liq tovushning tilda o'z ifodasini topib, so'z degan maqomga ega bo'lishi kuzatiladi. **Qars-qars** tovushga taqlid so'zi biror predmetning sinishi yoki keskin tovush hosil qiluvchi jarayonlarni tasvirlash uchun ishlatilib, aksariyat taqlid so'zlar kabi bir bo'g'inli, undosh-unli-undosh-undosh shaklda va takrorlangan holatda keltirilgan. Ushbu taqlid so'z tilimizda qarsak jarayonida hosil bo'layotgan tovushni, ko'tarinkilikni yoki davomiylikni tasvirlash, ifodalash ma'nolarida ko'p hollarda ishlatiladi.

Tahlil obyektimizdagi ikkinchi tovushga taqlid so'z ham qarsak jarayoni bilan bog'liq bo'lib, bu aynan shu holatni tasrchan va bor bo'yicha ifodalash, yozuvchining badiiy maqsadini kitobxonga tasrli va tushunarli bo'lishi uchun katta ahamiyat kasb etgan. (**Chalp-chalp chapak bo'ladi**) Chalp-chalp tovushga taqlid so'zi biror bir hatti-harakat natijasida kishiga yoqmaydigan tovush hosil bo'lish hollarida ishlatiladigan, ko'proq salbiy bo'yoqdorlik ma'nolariga ega bo'lgan so'zdir. Tilimizda ko'pincha kishilar tovush chiqarib ovqatlanganda chiqadigan noxush ovoznı ifodalash uchun ishlatiladi. Chalpillama fe'li asosida ham aynan shu taqlid so'z mavjud. Ushbu so'zda taqlid so'zdan affiksatsiya usuli bilan fe'l yasalgan. Taqlid so'zlardan fe'l so'z turkumiga so'z yasaliş usuli bilan ko'plab so'zlar o'tgan bo'lib, -illa va -la affikslari bu jarayonda sermahsul affiks hisoblanadi. Bu haqda o'z davridayoq N.A.Baskakov turkiy tillardagi taqlid so'zlarning ot va fe'l yasalişida katta rol o'ynashini (yasalişiga asos bo'lishini) ta'kidlagan holda, agar ananaviy so'z turkumlari tasnifi sxemalaridan chekingan holda muammoga yondashilsa, turkiy tillarda hatto ism turkumida tasviriy ot va fe'l urkumi ichida tasviriy fe'llar kabi ko'plab mavjud deb hisoblash mumkin ekanligi [3.57] keltirib o'tilgan.

Har bir so'zdan unimli va ustalik bilan foydalanish, badiiy asar o'quvchisini zeriktirmaslik, shu bilan bir qatorda asarda tasvirlanayotgan voqelikni bor bo'yicha tasavvur etilishini ta'minlash maqsadida adib **chalp-chalp chapak bo'ladi** deb keltiradi. Bunda o'qilişda va ifodalashda ravonlik ham inobatga olinib, ohangdoshlikka ham e'tibor qaratilgan: **Qars-qars qarsak bo'ladi**. **Chalp-chalp chapak bo'ladi**. Bu ikki taqlid so'zni o'rnini almashtirish ham mumkin emas. Qarsak va chapak so'zlari ham tilimizda sinonim holatda ishlatilsa-da qarsakda ko'tarinkilik, chapakda esa soxtalik ma'nolari anglashiladi. Taqlid so'zlarning muhim belgilaridan biri sanaladigan – ma'lum gap tarkibida kelgan taqlid so'zni gap tarkibidan olib tashlansa ham gap ma'zmunida deyarli o'zgarish bo'lmasligi, faqatgina gapdagi tasviriylik yo'qolishi haqidagi fikrni ham ushbu parchada qo'llash mushkul. Mazkur parchadan taqlid so'zlar olib tashlansa, katta mazmuniy torayish kuzatiladi. Matndagi tasrchanlik, bo'yoqdorlik yo'qolib, shunchaki yig'indagi direktorning nutqi go'yo hammasi tabiiy voqealar rivojidek taassurot uyg'otadi.

“Otamdan qolgan dalalar” romanini o'qigan har bir kitobxonga ma'lumki, maktab direktori qahriqattiq va ikkiyuzlamachi obraz sifatida tasvirlangan. Paxta terimida yosh bolalarga ko'p azob-uqubatlar yetkazishi, davr muammolari maharat bilan yuritilgan. Parchada keltirilgan direktorning bir qator “yutuqlari” tasvirlangan yig'ingacha bo'lgan qiyinchiliklarni bosib o'tgan o'quvchilar xuddi shunday, **chalp-chalp chapak** bilan olqishlaydi, **chalp-chalp** qilib olqishlaydi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, matndagi **chalp-chalp** tovushga taqlid so'zini olib tashlash, yoki boshqasi bilan

almashtirish mazmuniy torayish va emotsional-ekspressivlikni yo'qolish darajasigacha olib kelishi mumkinligi kuzatiladi. Bunda adibning badiiy mahorati va o'zbek tiling keng imkoniyatlaridan yuksak did bilan foydalanaolish qobiliyati hamda asarda tasvirlangan mazkur voqiylikka nisbatan muallif sifatida o'z munosabati ham namayon bo'ladi deyish mumkin. Birgina taqlid so'zni mohirona qo'llash orqali unga ko'p va zalvorli ma'nolar yuklangan. Bu bilan taqlid so'zlarning asosiy xususiyatlaridan biri bo'lgan – taqlid so'zlarni asarlarda qo'llanilishi kitobxonni voqiylikni jonli, yorqin anglashiga va ko'z oldiga keltirishiga yordam berish imkoniyatidan samarali foydalanilganligini ko'rish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Пардаев А. Тил тизимида ёрдамчи сўзлар. – Самарқанд: 2011.
2. Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар. – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концернининг бош таҳририяти, 1994.
3. Элтазаров Ж.Д. Сўз туркумлари парадигмасидаги ўзаро алоқа ҳамда кўчиш ҳоллари. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. 5. Кўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. – Т.: Фан, 1966.
4. Кўнғуров Р. Ўзбек тилида ўзгармайдиган сўзлар, II қисм. – Самарқанд: 1980.

UO'K 81'27

SOTSIOLINGVISTIKA SOHASI

R.Nuritdinova, tayanch doktorant, Farg'ona Davlat Universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. *Tilshunoslikda inson omili asosiy o'ringa chiqishi natijasida sotsiolingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, lingvokulturologiya kabi “oraliq” fanlar paydo bo'lib, inson nutqiy faoliyatini mana shunday fanlar yordamida tadqiq etish yuzaga chiqdi.*

Kalit so'zlar: *Sotsiolingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, lingvokulturologiya, ijtimoiy omil, lisoniy taraqqiyot.*

Аннотация. *В результате значения человеческого фактора в языкознании возникли такие «промежуточные» науки, как социолингвистика, этнолингвистика, психолингвистика, лингвокультурология, а также исследование речевой деятельности человека с помощью таких наук.*

Ключевые слова: *Социолингвистика, этнолингвистика, психолингвистика, лингвокультурология, социальный фактор, языковое развитие.*

Abstract. *As a result of the importance of the human factor in linguistics, such "intermediate" sciences as sociolinguistics, ethnolinguistics, psycholinguistics, and linguoculturology appeared, and the research of human speech activity with the help of such sciences appeared.*

Key words: *Sociolinguistics, ethnolinguistics, psycholinguistics, linguoculturology, social factor, linguistic development.*

Sotsiolingvistika tilga ijtimoiy omilning ta'sir etishi, shu asosda yuzaga chiquvchi lisoniy taraqqiyot sharoitlarini o'rganuvchi sohadir. U jamiyatshunoslik va tilshunoslik fanlari masalalarining tobora bir-biriga yaqinlashib umumiylik kasb etishi natijasida paydo bo'ldi.

XVII asr jahon tilshunosligida sotsiolingvistikaning fan sifatidagi ilk asoslari ko'rina boshladi. Bu masala bo'yicha fanda dastlabki ilmiy ma'lumotlar Ispaniyaning Salamanka universiteti professori Gonsalo de Korreasga tegishli bo'lib, u tilni tadqiq etishda bir qancha jihatlariga e'tibor qaratish kerakligini aytib o'tdi: “Shuni ta'kidlash kerakki, tilning viloyatlardagi lahjalaridan tashqari, ana shu viloyatlar aholisi yoshi, mavqeyi va mulkiga bog'liq ba'zi bir farqlanishlar mavjud: oddiy odamlar, shaharliklar, muhtaram janob va amaldorlar, tarixchi olim va dehqonlar, ayol hamda erkaklar va hatto kichik bolalar nutqida ham ushbu farqlanishni kuzatishimiz mumkin”[1]. Muallif, aslida, tilshunos emas, jamiyatshunos bo'lsa-da, o'sha davrdayoq tilni uni shakllantiruvchi shaxs bilan bog'lamay turib to'laqonli anglash mumkin emasligini aniqladi. Darhaqiqat, nutqning ijrochisi bo'lmasa, u hech qachon yuzaga chiqmaydi, natijada til ham mavjud bo'lmaydi. Shu boisdan til vositasida ifodalanayotgan fikrni to'laqonli anglash uchun uni kim kimga, qayerda, qachon, qanday vaziyatda, qaysi maqsad hamda qanday shaklda ifoda etishini inobatga olish juda muhim hisoblanadi.

Sharqda bu masalaga ancha ilgariroq, XI asrdayoq e'tibor berila boshlangan bo'lib, Yusuf Xos Hojib til orqali so'zlovchi tinglovchi bilan muloqotga kirishganda bir-birining ijtimoiy mavqeyiga e'tibor berishi lozimligini ta'kidlab o'tgan:

Yuz o'tru turur bo'lsa begka o'zung,
 Adi qo'rqu turg'il, ko'dazgil o'zung.
 Qilinch et, yo'riq tuz, o'zungni tutun,
 Ko'ngul, til ko'ni tut, yashurg'il so'zung.
 (Qabulda begingga yugurtgach ko'zing,
 Juda qo'rqa turgin va saqla o'zing.
 Fe'lu raftoring soz etib, o'zni tut,
 Ko'ngil, tilni chin tut, yashirgin so'zing)

(Qutadg'u bilig, 93-bet).

Bu yerda bek va xizmatchi o'zaro muomala paytida qanday qoidalarga e'tibor berishi, bekning mavqeyi baland bo'lganligi bois undan qo'rqish hamda tilga ehtiyot bo'lishi lozimligi haqida fikr yuritilmoqda. Darhaqiqat, hozirgi kunda ham rahbar bilan so'zlashganda yuqoridagi ko'rsatmalarga rioya etish, rasmiy uslubda murojaat qilish talab etiladi. Sharqda, ayniqsa, o'zbek millatida katta va kichik o'rtasidagi munosabatlar juda ham nozik masala bo'lganligi uchun qadimdan bunday holatga alohida e'tibor berilgan, ya'ni o'zaro aloqalarda shaxsning jamiyatdagi o'rni doimo inobatga olinib, nutq odatlariga rioya etib kelingan. Bundan tashqari, jamiyatning turli tabaqa vakillari nutqida o'ziga xos ifoda uslubi mavjud ekanligiga urg'u berilgan.

Inson shaxsiyati, darajasi uning nutqida aks etishi qadimdan ma'lum bo'lsa-da, mazkur hodisa tadqiqi bo'yicha alohida izchil yondashuv mavjud emas edi. Keyinchalik lisonni to'laonli anglash va uning vositasida ifodalanayotgan fikrni ilmiy izohlash, tadqiq va tahlil qilish maqsadida yangi sohalarining paydo bo'lishi, fan olamida inson "men"i bilan bog'langan tilni o'rganish natijasida antroposentrik tilshunoslik vujudga keldi. Antroposentrizm tarkibiga kiruvchi sohalardan biri sotsiolingvistika hisoblanadi. Tilni mazkur yo'nalish nuqtayi nazarisiz o'rganish aslida uni oddiy bir shakliy tuzilmadangina iborat vosita sifatida qarashga olib keldi. Til, avvalo, jamiyat tomonidan hosil qilinganligi bilan xarakterlidir, shu bois ularning birini ikkinchisidan ayro holda anglash mumkin emas.

Sotsiolingvistika terminiga maxsus terminologik lug'atlarda quyidagicha ta'rif berilgan: "Tilshunoslik yo'nalishlaridan biri hisoblanib, tilning ijtimoiy tabiati, jamiyat hayotida tutgan o'rni, vazifasi kabi keng qamrovli muammolarni o'rganuvchi tarmoqdir"[2]. Ushbu ta'rifda sohaga umumiy tavsif berilgan bo'lsa, keyingi izohda mazkur yo'nalish vazifalariga to'xtalib o'tilgan: "Tilning ijtimoiy tabiati bilan bog'liq muammolar, jamiyat a'zolariga tegishli turli belgilar (ijtimoiy mavqeyini ko'rsatuvchi har xil unsurlar), tilga ta'sir etuvchi omillar hamda jamiyatda tutgan o'rni va vazifasini o'rganuvchi sohadir"[3]. Termin "sotsio – lotinchada jamiyat va uni o'rganuvchi fan; lingua – til, sotsiolingvistika esa "jamiyat tilini o'rganaman" degan ma'noni anglatadi"[4]. Hozirgi kunda mazkur soha yangi yo'nalishlardan biri bo'lib, til va uning jamiyat bilan aloqador ijtimoiy funksiyasi orasidagi bog'liqliklarni o'rganuvchi, keng ma'noda "jamiyat va til" muammolarini tadqiq qiluvchi soha hisoblanadi"[5]. "Ushbu yo'nalish jamiyat hamda tilga ta'sir etuvchi turli omillar zahirida yuz beruvchi qator holatlarni o'rganadi"[6]. Demak, mazkur soha til va jamiyatning bir-biri bilan kesishish nuqtasida yuzaga chiquvchi holatlarni ilmiy asosda tahlil qilib beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Степанов Г.В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. Ч. 1. – М.: Наука, 1976. – С.22.
2. Елистратов В.С. Словарь социолингвистических терминов. РАН. – Москва, 2006. – С.127.
3. Manba:<http://sociology.niv.ru/doc/dictionary/sociolinguistics/fc/slovar-209-1.htm#zag-681> (Murojaat sanasi: 19.03.2022).
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – Москва, 1949. – С.45 <https://slovarozhegova.ru/letter.php?charkod=203> (Murojaat sanasi: 20.03.2022).
5. Швейцер А.Д. Некоторые актуальные проблемы социолингвистики. Предмет социолингвистики и методы социолингвистического анализа // Методическая мозаика (приложение к журналу Иностранные языки в школе) – М., 2006.–№ 4. – С.15–26. <http://naukarus.com/nekotorye-aktualnye-problemy-sotsiolingvistiki-predmet-sotsiolingvistiki-imetody-sotsiolingvisticheskogo-analiza>.

UDC 821.111(73)

THE DEPICTION OF FEMALE MAIN CHARACTERS IN THE NOVEL “GONE WITH THE WIND” BY MARGARET MITCHELL

N.L.Odinayeva, senior teacher, Bukhara state pedagogical institute, Bukhara
M.Norqulova, student, Bukhara state pedagogical institute, Bukhara

Annotatsiya. Feministik nazariya nuqtai nazaridan, ushbu maqola "Shamol bilan ketdi" asaridagi ayol qahramonlarni tahlil qilishga harakat qiladi, u aqlli, qaysar va tirishqoq sifatida eng ajoyib qahramon bo'lib, Skarlett boshqa aristokrat ayollardan farq qiladi. Skarlett ichki va tashqi muhitning ta'siriga ega, uning isyonkorligi, uyg'unligi, kuchli fe'l-atvori va erkinlikka intilishi, shuningdek, baxtiyorligi hisobga olinadi. Ushbu maqola romandagi Skarlettning murakkab xarakterini feminizm nuqtai nazaridan tahlil qiladi, Skarlettning jamiyatdagi xarakterining sababini ochib beradi va muallifning feministik ongini tahlil qiladi. "Shamol bilan o'tgan" romani janubni tasvirlaydigan va shimolni shayton qiluvchi fuqarolar urushi romanlariga nisbatan katta farqga ega. Ushbu roman kuchli irodali, mustaqil Skarlett O'Xara kabi ayol xususiyatlarini tasvirlashi bilan mashhur bo'lib, Mitchellning ham ko'plab xususiyatlarni namoyish qiladi.

Kalit so'zlar: feministik, bosh qahramon, fuqarolar urushi, ijtimoiy kelib chiqishi, romantika, ko'p xarakterli.

Аннотация. С точки зрения феминистской теории в данной статье предпринята попытка проанализировать женский персонаж «Унесенных ветром» Скарлетт, которая является самым ярким персонажем, умным, упрямым и трудолюбивым, хотя Скарлетт отличается от других аристократических женщин. Скарлетт испытывает влияние внутренней и внешней среды, учитывая ее бунтарский, пробуждающийся, сильный характер и настойчивое стремление к свободе и счастью. В данной статье анализируется персонаж Скарлетт с точки зрения феминизма, раскрываются причины возникновения характера Скарлетт в обществе, анализируется феминистское сознание автора. «Унесённые ветром» сильно отличаются от большинства романов раскрывающие события во время Гражданской войны, в которых изображается Юг и демонизируется Север. Этот роман хорошо известен изображением таких женских образов, как волевая, независимая Скарлетт О'Хара, а также демонстрирует многие черты самой Митчелл.

Ключевые слова: феминистка, главный характер, гражданская война, социальное происхождение, романтика, многоперсонаж.

Abstract. In the side of feminist theory, this article attempts to analyze the female characters in “Gone with the Wind”, Scarlett, who is the most striking character as clever, stubborn and diligent, although, Scarlett is different from other aristocratic women. Scarlett has the influence of internal and external environment, by characteristics of her rebellious, awakening, strong character and persistent pursuit of freedom, also happiness taken into account. It reveals the cause of Scarlett's round character like multi-character in the old society. This article analyzes the complex character of Scarlett in the novel from the perspective of feminism, reveal the cause of Scarlett's character in the society, and analyzes the author's feminist consciousness. Gone with the Wind has a huge difference comparing to most Civil War novels which depicts the South and demonizing the North. This novel is well-known for its portrayal of such woman characteristics as strong-willed, independent, Scarlett O'Hara, also demonstrates many characteristics with Mitchell herself.

Key words: feminist, round character, civil war, protagonist, social background, romance, multi-character.

Introduction. “Gone with the Wind”, it has been one of the bestsellers of Margaret Mitchell and popular since its publication in 1936. Since 1936, the novel has been widely spread and well received through the public. Gone with the Wind is a novel about the civil war, starvation, rape, murder, heartbreak and slavery by Margaret Mitchell. The story is set in Clayton County and Atlanta,

also in Georgia, during the American Civil War and Reconstruction Era. It depicts the struggles of young Scarlett O'Hara, the spoiled 16-year old daughter of a plantation owner, who must use every means at her disposal. It tells the story of the one of the protagonist character Scarlett's experience from the American Civil War to the reconstruction. Scarlett represents woman of ambivalence. On the one hand, she is rebellious and capricious, greedy and vain; from the other side she is strong, determined and persistent in love. She is a protagonist who is experienced at building her new life on the ruins of her past! This is the manifestation of Scarlett's feminist thought.

In *Gone with the Wind*, the author depicts the diverse character of Scarlett in women in the face of difficulties and their intimate relationship with the environment. On some occasions, divorcing her first husband and despite of disapproval of society pursuing a career in journalism. During the World War II, Mitchell did tremendous voluntary works and tried to regain her strength. Comparing to her novel Margaret Mitchell's novel *Gone with the Wind* also encountered many controversies at that time. Furthermore, Margaret Mitchell's *Gone With the Wind* called as "the greatest romance of our time". Its intense focus on a ruthless heroine neatly underscores what this brick of a book is instead: an exploration of transformation, loss and the deep unfairness of life. Perhaps no story can do more justice to these themes—more memorably and, ultimately, devastatingly—than this, Margaret Mitchell's Pulitzer Prize-winning masterpiece.[1] Scarlett is a brilliant image with feminist color whom Michel Margaret creates in *Gone with the Wind*. She dares to go against the tradition and the treatment of the female as inferior to males, and she dares to go out of the family and enter the feudal world in order to obtain the female's independence in economy and personality. Furthermore, Scarlett is also inconclusive in her love life. The meaning of her struggling for herself can't be ignored.

"*Gone with the wind*" is very dramatic it written 60 years after the events it describes. For example, racism and snobbery is blatant and frustrating to a modern reader, but this just serves to evoke the period more accurately. The strictures imposed on the life which Scarlett and her companions live in is a key feature of the novel, and the gathering rebellion against these constraints a parallel with the emancipation of the slaves.[2]

Literature review. Many people studied and analyzed after the publication of this novel. Every single learner wanted to explore new side of main characters, thus, they wonder how 16 year old girl was deeply influenced by society. Scarlett has absolutely different point of views comparing to other characters. To prove this statement author said: "Scarlett O'Hara was not beautiful, but men seldom realized it when caught by her charm as the Tarleton twins were" (Mitchell).

'*Gone with the Wind*' has played an influential role in the literature. Many readers also studied and gave their opinion about main characters such Moore said that 'The idea that women should be free from considerations [of beauty] is rather recent'. Moreover, Leith proclaimed: "Why, after decades of feminism, do we seem to demand that women in the public eye be extraordinarily beautiful but their male counterparts can get away with being ordinary?" as women's rights and position was always be controversial and ladies who look like Scarlett without any fears struggle to survive[3]. Novel's heart lies on Scarlett O'Hara, one of the most influential characters in literature. She considered as a new woman in the past time, she is a 'Steel Rose' opening in the war and her story gives some inspiration for modern women n the history of American literature. In this book, Mitchell created a female image named Scarlett with persistent characteristic.

Analysis. Many researchers comparatively analyze Scarlett with Melanie. Because they are quite different girls with different points of view, and those differences make their life very different; anyway, attitude is everything. For some criticals *Gone with the Wind* is the name of the novel, and Melanie is the wind; she is traditional, graceful and tolerant. The old South has gone with the wind, and so Melanie. Scarlett was not, she is new, and she is decisive and firm. She is quite an opponent of the old South. New American comes, and so does Scarlett. Her characters in these works were more authentic and their characters had both merits and shortcomings. Life is always ongoing, and those souls that have lost all sense of their true selves, will eventually find their way back home to the Light[4].

Gone with the Wind was considered as a very classic work. But many opponents do not agree with that. In their eyes the novel will never have the chance to enter the scared palace of American

literature and Scarlett the protagonist in the novel is an extremely selfish, vain, and merciless woman who will not hesitate to resort to any means in order to reach her ends. First she meets with the difficulty with responsibility, though there is also hesitation, finally she still assumes responsibility. For example she saves Melanie, and she revives Tara. Also she dares to love or to regret. Her whole youth is spent in love with Ashley, without return, but she still never gives up, until the limit of the ability to do so.

The third is she is trying to correct her mistakes. When she finally understands what she has done wrong, she immediately apologizes, and asks for forgiveness. Then, Scarlett's action has generated the image of a woman with her strong mind to earn her living through her utmost encouragement. This show there has aroused the consciousness of feminism, that is, the independence and the autonomy of the women. In another word, women are able to work as well as men to survive in that period of tough time. After her husband has left, she works independently after her pregnancy in her second marriage. Poverty and difficulty can't defeat her. She has dropped into the ocean of business and works independently. She is gradually strong enough to take care of her family. She has burdened herself with the heavy pressure to feed her family and spare no efforts to get money. We have noticed the growing maturity and artful behavior of Scarlett to earn a living with any possible measures[5].

Scarlett is not the only strong female character in the story. It is Ellen O'Hara, Scarlett's mother, who is the picture of Southern gentility. Her voice is "never raised in command to a servant or reproof to a child" yet is "obeyed instantly." (3) Symbolically, Ellen dies along with the plantation after the Yankees come through Georgia. Melanie Wilkes, Scarlett's sister-in-law, is also representative of a kind of quiet, gentle strength. She possesses an otherworldly kindness, and is a paragon of maternalism. Some researchers comparatively analyze Scarlett with other women except Melanie, such as other tough ladies: Wang Xifeng (from *A Dream in Red Mansions*), Yao Mulan (from *Moment in Peking*), and so on. It is not rare to meet some difficulties in your lifetime. If you can overcome them, you are a hero, a strong man. Love and hate intertwined nerd around, while good and evil battled again and again in the ultimate return of human nature into self-transcendence. Margaret Mitchell is a woman writer. She has strong feminism. We can get it from the novel, especially from Scarlett. Bravery is a great wisdom in one's life. Facing death bravely and going towards death, bravery finally completes the pursuit of the value of death in literary creation and finally surpasses death. Some researchers comparatively analyze Scarlett with other tragic female characters, for example, Emily (from *A Rose for Emily*), Wang Jiazhi (from *Lust, Caution*) and so on. Hardness in life is the examination on people's adaptability to life and it is also the gauge distinguishing the strong and the weak. The weak try hard to avoid pain and conflict. They would rather go without than have a hard time in bettering themselves. The protagonist Scarlett in "Gone with the Wind" made an unforgettable impression in the world literature. She is an influential representative of the her period, portrayal of American spirit and its culture: the spirit of freedom, strong character and realistic attitude, the spirit of struggle and courage to face reality and to the pursuit of love is its enduring. Although, modern woman should become a powerful life on the road in many cases risk- taker also; let yourselves and everything around it better, more beautiful and more meaningful. Scarlett is one of the most impressive images in the world literature.

Conclusion. Her charm lies in her personality of independence, her spirit of freedom, her firm characteristic and real life attitude as well as the persistent pursuit of love. Her charm lies in her image of being the representative of some modern spirit and being close to readers in their mentality and the feminine value which it reflects.

REFERENCES:

1. <https://www.bookishelf.com/book-review-gone-with-the-wind-by-margaret-mitchell/>
2. <https://www.scirp.org/journal/PaperInformation.aspx?PaperID=92125/>
3. <https://christianpundit.wordpress.com/2017/02/16/the-ugly-unfair-truth-about-looking-beautiful-by-w-leith>
4. <https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=92125>
5. https://www.researchgate.net/publication/332675061_Analysis_of_the_Character_of_Scarlett_in_Gone_with_the_Wind

SHAXS OMILIGA YO'NALTIRILGAN ANTROPOSENTRIK TAHLIL

D.B.Otajonova, dots. v/b., PhD, Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Chirchiq

Annotatsiya. Ushbu maqolada inson nutqiy faoliyatiga xos jihatlarning nutqda namoyon bo'lishi va tarjima matnlarida ham ifodalanish holatlari tahlilga tortilgan bo'lib, til shaxsining asosiy tasniflari, uning tuzilishi, bir-biri bilan chambarchas bog'liq darajalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: antroposentrik omillar, inson nutqiy faoliyati, psixologik xarakter.

Аннотация. В данной статье анализируются случаи проявления аспектов, свойственных речевой деятельности человека, в речи и экспрессии в переводных текстах, анализируются основные классификации языковой личности, ее структура и тесно связанные с ней уровни.

Ключевые слова: антропоцентрические факторы, речевая деятельность человека, психологический характер

Abstract. In this article, the cases of manifestation of aspects specific to human speech activity in speech and expression in translated texts analyzed. The main classifications of the language person, its structure, closely related to each other dependent levels are classified.

Key words: anthropocentric factors, human speech activity, psychological character

Kirish. Barcha sohalar kesimida hozirgi kunga qadar olib borilgan tadqiqotlardan olingan ilmiy natijalar shundan dalolat beradiki, insonning turli hayotiy faoliyatiga hamohang ravishda manfaatlariga muvofiq holda uning ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy va boshqa shu kabi ehtiyojlarini to'laqonli amalda joriy etish maqsadi eng oliy vazifa sifatida nafaqat demokratik jamiyatning asosiy mezonlari, balki, zamonaviy tilshunoslikning ham obyektiga aylanganligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili va metodologiya. Zamonaviy tilshunoslikda tilni undan foydalanuvchi shaxsning nutqiy faoliyati, ruhiyati, ijtimoiy holati, yoshi, jinsi kabi jihatlari bilan bog'liq holda o'rganishga, tilning inson nutqiy faoliyati jarayonida kuzatiluvchi funksional imkoniyatlari tadqiqiga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Buning natijasida o'tgan asrning oxirida tilni shaxs omili bilan uzviy tarzda o'rganishga asoslangan va o'ziga xos tahlil usullariga ega antroposentrik tilshunoslikning turli yo'nalishlari ajralib chiqdi. Darhaqiqat, yaratilgan barcha innovatsion texnologiyalar va qulayliklar zamonaviy insoniyat faoliyatini tubdan modernizatsiyalash va yengillashtirish maqsadi mavjuddir. Garchi, ilmiy innovatsion kashfiyotlar uning o'zi tomonidan yaratilgan bo'lsa-da, faqat va faqat unga xizmat qilishga yo'naltirilgan.

Boshqa sohalar singari lingvistik tadqiqotlarning ham maqsadi insoniyat ona tilining shakllanish va rivojlanish jarayonlari hamda o'zbek tilini yanada takomillashtirish, shuningdek, davlat ta'lim standartlariga muvofiqlashtirish asnosida xorijiy tillar bilan qiyoslab, chog'ishtirib o'rganishdan iborat bo'lib, ushbu say'i-harakatlarning bari insoniyat uchun xizmat qilishga qaratilgandir.

Lingvistika tarixiy silsilasi shunga guvohlik beradiki, inson omilini tadqiqot markazi sifatida o'rganish soha obyektlaridan biri hisoblanmish, antroposentrizm, ya'ni yunoncha «antropos» - «inson» so'zidan olingan, lotincha «sentrum» - «markaz» ma'nolarini anglatib, to'g'rirog'i soha markazida inson omilining maqsad sifatida ko'rilishi, unga oid yoki bog'liq bo'lgan tushunchalar hamda frazeologik birliklarni saralab, tadqiq etish mumkin. XX asrning ikkinchi yarmida tilshunoslikda hukmron bo'lgan antroposentrik tadqiqot paradigmasi shaxsni barcha lingvistik gipotezalarda "gapiruvchi odam", "nutq shaxsi", "diskurs shaxsi", "madaniy shaxs", "lingvistik shaxs", ya'ni tilda ifodalangan shaxs sifatida tasvirlagan. Hozirgi vaqtda "lingvistik shaxs" tushunchasi antropolingvistikaning kategorik apparatida asosiy predmeti hisoblanadi. U doimo til va uning tashuvchisi o'rtasidagi munosabatlarning tabiati haqidagi yangi kuzatishlar bilan to'ldiriladi. Antroposentrik ilmiy tadqiqotlarda inson va unga tegishli bo'lgan barcha omillar, jumladan, jamiyat, tabiat, madaniyat, idrok hamda boshqalar bir-biri bilan tizimlashtirilgan holda ko'rib chiqiladi. Yana shuni ta'kidlab o'tish joizki, inson nutqiy faoliyati turli fan jabhalarining tadqiqot obyekti sifatida

tadqiq etilmoqda. Shunga qaramay, inson faoliyatining barcha xilma-xilligi va mohiyatini, ularning bilish mexanizmlarini nutqiy faoliyatning asosiy vositasi bo'lgan tilsiz tushunish mumkin emas. Shuning uchun ham «til inson ruhlarining asosiy faoliyatidir, u boshqa barcha turdagi inson faoliyatining asosidir».

Tahlil va natijalar. Ma'lumki, antroposentrik aspekt tilni undan foydalanuvchi shaxsning nutqiy faoliyati, ijtimoiy holati, ruhiyati, yoshi, jinsi kabilar bilan bog'liq holda o'rganib, tilshunoslikda antroposentrik aspektning shakllanishi shaxs omili – so'zlovchining nutqiy faoliyati tadqiqini taqozo etdi. Ta'kidlash kerakki, inson tafakkuri va ongi bilan bog'liq bo'lgan eng qadimiy tushunchalardan biri tildir. U hozirgi kunga qadar turli xil qarashlarga ega bir qator tilshunoslik sohalari nuqtai nazaridan o'rganilmoqda. Shuningdek, nutq til, ong hamda fikrlash kabi tushunchalar bilan qiyoslanib, tadqiq etib kelinmoqda.

Antroposentrizmga bag'ishlangan tadqiqotlar V. Fon Gumbolt, A.A.Shahmatov va boshqalar asarlarida uchratish mumkin. Antroposentrik metodining dolzarbligi Gumboltning lingvofilosofik konsepsiyasida belgilangan bo'lib, uning fikriga ko'ra, “G'oya to'plashdan iborat lingvistik materiallarning butun massasini, tilni sabab sifatida tushunish uchun barcha analogiya qonunlari bo'yicha taqqoslash, odamlarning ichki dunyosi haqida xulosa chiqarish” [8] ni ilgari surgan. Inson ongida yashirin nutq, ya'ni ifodalanmagan fikr ham mavjud bo'lib, fikr bilan onging yashirin munosabati nutqiy faoliyatda namoyon bo'ladi. Antroposentrik tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, inson nutqiy faoliyatining o'ziga xos tuzilishga ega ekanligini ko'rsatadi. Ular:

1. Ijtimoiy ma'lumot: a) shaxsning yoshi; b) ijtimoiy mavqei; v) jinsi; g) ta'lim va tarbiyasi; d) kasbi [2; 4].

2. Nutqiy axloqning o'ziga xosligi [6; 7].

3. Nutqiy munosabatning prinsiplari: a) sifat – ma'lumot yolg'on yoki kerakli asoslarsiz bo'lmasligi shart; b) hajm – ma'lumot juda qisqa va juda uzun bo'lmasligi kerak; v) munosabat – ma'lumot yo'llanilayotgan shaxsga mos bo'lishi kerak; g) usul – ma'lumot tushunarli, aniq va adresatga tushunarsiz bo'lgan so'zlardan xoli bo'lishi kerak; d) xushmuomalalik: rasmiy, neytral', norasmiy [2; 7].

4. Psixologik xarakter [2].

Yuqorida sanab o'tilgan alomatlar badiiy matnda ochib beriladi. Biroq shuni hisobga olish kerakki, barcha nutq etiketi formulalari ham matn yoki dialogda ifodalangan kabi ma'lumotlarga ega bo'lavermaydi. Bunga ishonch hosil qilish uchun ingliz badiiy matnlari va ularning ruscha hamda o'zbekcha tarjimalarida nutq etiketining o'ziga xos va o'xshash bo'lgan jihatlarini ko'rib chiqamiz. Ma'lumot tariqasida Jek Londonning “Martin Iden” asari va uning rus hamda o'zbek tilidagi tarjima matnlarida aks ettirilgan nutq etiketi vositalari xizmat qilishi mumkin. Ular, jumladan, asar qahramonlaridan biri – Martin Iden va uning boshqa bir qahramon – Arturga yo'llagan nutqida aniq qilib tasvirlangan:

– «*Hold on, Arthur, my boy*», he said, attempting to mask his anxiety with facetious utterance. «*This is too much all at once for yours truly. Give me a chance to get my nerve. You know I didn't want to come, an' I guess your fam'ly ain't hankerin' to see me neither*» [9].

– «*Артур, дружище, погодите немножко*, – сказал он, пытаясь шутливым тоном замаскировать свое смущение. – *Слишком уж для меня много на первый раз. Дайте собраться с духом. Вы ведь знаете, что я не хотел идти, да и вашим-то едва ли так уж не терпится посмотреть на меня*» [3].

– «*Artur, azizim, birpas sabr qilsangiz*, – dedi u o'zining xijolat bo'lganini yashirish uchun hazilomuz ohangda. – *Dabdurustdan bunchalik dabdaba men uchun judayam ortiqcha bo'lib ketdi. Nafasimni rostlab olay. O'zingiz bilardingiz, bu yerga kelishni istamovdim, undan keyin, oila a'zolaringizniyam meni ko'rishga ko'zlari uchib turgan bo'lmasa kerak*» [5].

Asliyat va uning ruscha hamda o'zbekcha tarjimalarining qiyosiy tahlili nutq etiketining o'ziga xos misli ko'rilmagan qirralarini ochib berdi. Ulardan ayrimlarini ko'rib chiqamiz.

Xalq nutqi hamda murojaat etiket formulasini xarakterlovchi bir necha so'zdan iborat bo'lgan Martin Idenning nutqi alohida e'tiborga ega. Masalan, *Arthur* [1] atoqli ot tarjimasida transkripsiya usulidan foydalanilgan. Shuningdek, jargon so'z birikmasi *my boy* – murojaat nutq etiketi shakli

ma'lumot yo'llovchi shaxsning a) yosh; b) pastki sinf vakili; v) erkak jinsiga mansub ekanligidan dalolat beradi. Garchand rus tilida egalik olmoshi mavjud bo'lsa-da, *my boy* so'z birikmasining muqobili bir semadan iborat bo'lgan *дружбу* so'zi bilan ifodalangan. Rus tarjimoni *my boy* so'zini integral transformasiya usuli orqali tarjima qilgan. Ta'kidlash joizki, asliyatda ifodalangan stilistik xususiyati rus tarjima matnida saqlab qolingan.

Muhokama. Ingliz va rus tillaridan farqli o'laroq, o'zbek tilida egalik ma'nosini olmoshdan tashqari – im, – ing, – i qo'shimchalari orqali o'girish mumkin. Shu sababli o'zbek tilidagi tarjimada *my boy* jargon leksemasiga azizim so'zi ekvivalent qilib olingan. Biroq azizim odamlarning do'stona munosabatini ifodalaydigan ingliz tilidagi *my boy* jargon leksemasi semantikasini tasvirlay ololmaganligi tufayli unga muqobil bo'lolmaydi. Shu sababli inglizcha *my boy* jargonini o'zbek tiliga do'stim so'zini qo'llagan holda tarjima qilish maqsadga muvofiqdir. Tarjimon asliyat tilida nutq madaniyatining buzilishini inobatga olmagan holda, *my boy* jargonini tarjima tilida mohiyatini ochib berolmagan. Natijada asliyatda mujassamlashgan hissiy-ta'sirchanlik tarjimada asliga monand jaranglamagan. Ta'kidlash joizki, muallif va uning personajlari nutqiy saviyalarining aynan aks ettirilishigina kitobxonda asar tili haqida to'g'ri tasavvur hosil qiladi va uning g'oyaviy-badiiy qiymati to'g'risida chiqaradigan hukmini to'ldiradi.

Yuqorida berilgan matnda qo'llanilgan norasmiy *hold on* so'zi adresantning a) quyi sinf vakili; b) o'qimishsiz ekanligi haqida ma'lumot beradi. Rus tilida tarjimaning konkretlashtirish usuli orqali unga *nozodume* so'zi tanlangan. Asliyatda keltirilgan so'z mohiyatini saqlagan holda xuddi undagi kabi ma'lumotlarni rus tarjimasida ham anglatadi.

O'zbek tilidagi ekvivalent – rasmiy so'z birikmasi sabr qilsangiz ingliz tilidagi so'zga muqobil variant bo'lolmaydi. Ushbu iborani biroz to'xtab tursangiz qabilida tarjima qilinsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi. O'zbek tilida sabr qilsangiz va biroz to'xtab tursangiz so'z birikmalari modulyasiya usulidan foydalanib tarjima qilingan. Asliyatdagi «*Hold on, Arthur, my boy*» gapi rus va o'zbek tarjimalari so'zlar tartibini o'zgartirish ya'ni transpozisiya usuli orqali o'girilgan. Biroq ushbu gapni o'zbek tiliga «– Artur, do'stim, biroz to'xtab tursangiz» qabilida tarjima qilinsa, gap mazmuni ancha aniqroq ko'rinishga ega bo'lardi.

Jek London asar qahramoni Martin Iden nutqining o'ziga xos jihatini *an', fam'ly, ain't hankerin'* (аслида: *and, family, aren't hankering*) kabi so'zlarda ayrim harflarni tushirib qoldirish orqali tasvirlaydi. Bu orqali muallif uning o'qimishsiz ekanligi ko'rsatishga harakat qilgan. Biroq keyinchalik oddiy matros bo'lib, o'z asarini yozish uchun qalam tebratgan Martin Iden bilimi, aql-zakovati va savodxonligini oshirish maqsadida ancha kuch sarflaydi. Mashaaqqatli mehnati evaziga u o'z davrining o'qimishli kishilari qatoridan o'rin egallashga muvaffaq bo'ladi. Asarda qo'llanilgan qahramonga tegishli so'zlar *an', fam'ly* generalizatsiya, *ain't hankerin'* - modulyasiya usullari orqali rus tiliga *да и вакуум-то, не терпится посмотреть* qabilida tarjima qilingan. Ingliz tilidagi *hankerin'* leksemasi kuchli ekspressiv ma'noni anglatganligi sababli rus tarjimoni ushbu stilistik bo'yoqdorlikni *терпеть* so'zi orqali ifodalagan.

O'zbek tiliga *an', fam'ly* so'zlari konkretizasiya usulidan foydalanib, *undan keyin, oila a'zolaringiz, ain't hankerin'* - *ko'zlari uchib turgan bo'lmasa kerak* ko'rinishida tarjimaning metaforik transformasiya usuli orqali o'girilgan. Ingliz tilidagi matnda og'zaki nutqga xos bo'lgan so'zlar qo'llanilgan bo'lib, rus tarjima matnida *an', fam'ly, ain't hankerin'* so'zlaridan faqat *fam'ly* so'zining ekvivalentini ifodalagan. Rus tarjimoni ushbu xatolarni to'g'ri anglagan holda *fam'ly* so'ziga muqobil variant sifatida *вакуум-то* so'zini qo'llagan, o'zbek tarjimoni asliyatda talqin etilgan uslubiy ohangni inobatga olmasdan, ushbu ma'noni to'liq anglatmaydigan *oil* leksemasini ekvivalent qilib olgan. Bundan shuni anglash mumkinki, o'zbek tilidagi tarjimasi rus tili matni vositasida amalga oshirilgan. O'zbek tarjimoni inglizcha matndan xabardor bo'lganda edi, u xatoga yo'l qo'ymasdi.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan tahlillardan xulosa qilish mumkinki, Martin Idenning keltirilgan nutqi u haqidagi barcha ma'lumotdan xabar beradi. Rus va o'zbek tilidagi tarjimalari ayrim so'zlarning noto'g'ri tarjima qilinganini hisobga olmaganda, inson omiliga xos vositalar mazmuni va vazifalari to'liq ifodalagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Гиляревский Р.С., Старостин Б.А. Иностранные имена и названия в русском тексте. – М.: Высшая школа, 1985. – 303 с.

2. Гольдин В.Е. Речь и этикет. -Саратов:Изд.Сарат. Ун-та, 1978. – 132 б.
3. Джек Лондон. Мартин Иден: Роман/Е.Колошников. – Т.:Узбекистан, 1983. – С. 3
4. Иброҳимов С.И. Ўзбек тилининг нутқ маданиятига оид масалалар// Нутқ маданиятига оид масалалар. – Т.: Фан, 1973. – Б.31
5. Жек Лондон. Мартин Иден/Жек Лондон. Таржимон: Қодир Мирмуҳамедов. – Т.: Янги аср авлоди, 2015. – Б. 3
6. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.:Академия, 2001. – С.47
7. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – М.: Высшая школа, 1989. – С.146
8. Humboldt, V. V. (1985). Language and Philosophy of Culture. Progress.
9. Jack London. Martin Eden. [<http://www.gutenberg.org/ebooks/>]

UO'K 398.21

BOSHLANG'ICH SINIF DARSLIKLARIDAGI ERTAK NAMUNALARINING LINGVOPOETIK TAHLILI

Sh.Qalandarov, dots., PhD, Qo'qon davlat pedagogika instituti, Qo'qon

Annotatsiya. *Ushbu maqolada boshlang'ich sinf darsliklaridagi ertaklarning lingvopoetik tahlili o'rganilib, bu hikoyalarning yosh o'quvchilarda lingvistik va she'riy hissiyotlarni rivojlantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Ertaklar erta ta'limning muhim elementi bo'lib, bolalarning kognitiv va hissiy rivojlanishiga yordam beradigan boy lingvistik va madaniy tarkibni ta'minlaydi. Tadqiqot ushbu ertaklarda qo'llanilgan lingvistik xususiyatlar, hikoya tuzilmalari va she'riy vositalarga e'tibor qaratib, ularning boshlang'ich ta'limga ta'sirini o'rganadi.*

Kalit so'zlar: *Ertaklar, Boshlang'ich ta'lim, Lingvopoetik tahlil, Til rivojlanishi, Kognitiv o'sish, Emotsional intellekt, Axloqiy tarbiya, Madaniy ong.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается лингвопоэтический анализ сказок в учебниках начальной школы, а также подчеркивается значение этих рассказов в развитии языково-поэтического чувства у младших школьников. Истории являются важным элементом раннего обучения, предоставляя богатый языковой и культурный контент, который поддерживает когнитивное и эмоциональное развитие детей. В исследовании основное внимание уделяется языковым особенностям, повествовательным структурам и поэтическим приемам, используемым в этих сказках, и рассматривается их влияние на начальное образование.*

Ключевые слова: *сказки, начальное образование, лингвопоэтический анализ, развитие речи, когнитивный рост, эмоциональный интеллект, нравственное воспитание, культурная осведомленность.*

Abstract. *This article examines the linguopoetic analysis of fairy tales in elementary school textbooks, and highlights the importance of these stories in the development of linguistic and poetic feelings in young students. Stories are an important element of early learning, providing rich linguistic and cultural content that supports children's cognitive and emotional development. The study focuses on the linguistic features, narrative structures and poetic devices used in these tales and examines their impact on primary education.*

Keywords: *fairy tales, primary education, linguopoetic analysis, language development, cognitive growth, emotional intelligence, moral education, cultural awareness.*

Kirish. Ertaklar qadimdan bolalikning ajralmas qismi bo'lib, ham o'yin-kulgi, ham tarbiya vositasi bo'lib xizmat qilgan. Maftunkor qahramonlar, sehrli manzaralar va axloqiy saboqlar bilan to'ldirilgan bu abadiy hikoyalar avlodlar o'rtasida yosh ongni o'ziga jalb qildi. Boshlang'ich ta'limda ertaklar bolalarning kognitiv va hissiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi boy lingvistik va madaniy mazmunni taklif qiluvchi alohida o'rin tutadi.

Boshlang'ich sinf darsliklarida ertakning o'rni ko'p qirrali. Ular yosh o'quvchilarni adabiyot olami bilan tanishtiradi, o'qishga mehr uyg'otadi va til o'zlashtirish uchun zamin yaratadi. O'zining jozibali hikoyalari orqali ertaklar bolalarning so'z boyligini rivojlantirishga, murakkab jumla tuzilmalarini tushunishga va she'riy tilning go'zalligini qadrlashga yordam beradi. Bundan tashqari,

ushbu hikoyalarda o'rnatilgan axloqiy va axloqiy saboqlar bolaning xarakterini rivojlantirishga va ijtimoiy normalarni tushunishga yordam beradi.

Ushbu tadqiqot boshlang'ich sinf darsliklarida uchraydigan ertaklarning lingvopoetik tahlilini o'tkazishga qaratilgan. Ushbu ertaklarda qo'llaniladigan lingvistik xususiyatlar, hikoya tuzilmalari va she'riy vositalarni o'rganish orqali biz ularning tarbiyaviy ahamiyati va yosh o'quvchilarga ta'sirini ochib berishga intilamiz. Tahlil ertaklarning til rivojlanishi, kognitiv o'sishi va hissiy farovonligiga qanday hissa qo'shishini o'rganadi va ularning boshlang'ich ta'lim o'quv dasturidagi ahamiyatini ta'kidlaydi.

Ushbu izlanish orqali biz o'qituvchilarga ertaklarni erta savodxonlik darslariga kiritishning pedagogik afzalliklari haqida chuqurroq ma'lumot berishga umid qilamiz. Ushbu hikoyalarning nozik tomonlarini tushunib, o'qituvchilar o'quvchilarning til qobiliyatini oshirish va adabiyotga bir umrlik muhabbatni kuchaytirish uchun o'z imkoniyatlaridan yaxshiroq foydalanishlari mumkin.

Ertaklarning lingvistik xususiyatlari

Ertaklar o'zining boy va rang-barang lingvistik xususiyatlari bilan yosh o'quvchilarning til ko'nikmasini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Ushbu rivoyatlardagi lingvistik elementlar bolalarni qiziqtirish, tushunishni osonlashtirish va ularning so'z boyligi va sintaktik bilimlarini oshirish uchun ehtiyotkorlik bilan yaratilgan. Bu bo'limda boshlang'ich sinf darsliklarida uchraydigan ertaklarning asosiy lingvistik xususiyatlari o'rganiladi.

Lug'at va sintaksis

Boy va xilma-xil lug'at

Ertaklar bolalarni kundalik so'zlardan tortib ko'proq arxaik yoki fantastik atamalargacha bo'lgan keng lug'at bilan tanishtiradi. Ushbu ta'sir ularning leksik repertuarini kengaytirishga yordam beradi va turli kontekstlarda turli so'zlarni tushunish va ishlatish qobiliyatini oshiradi.

Misol: "Sehrlangan", "shohlik", "sehrgar", "afsun" kabi so'zlar ertaklarda keng tarqalgan va bolalar lug'atini kundalik suhbatda uchramaydigan atamalar bilan boyitadi.

Oddiy, ammo murakkab sintaksis

Ertaklardagi sintaksis odatda sodda bo'lib, uni yosh kitobxonlar uchun qulay qiladi. Shu bilan birga, qo'shma va murakkab jumalardan foydalanish ularni yanada rivojlangan sintaktik tuzilmalarni tushunishga, shu orqali grammatik ko'nikmalarini oshirishga ham qiyinlashtiradi.

Namuna: "Yovuz jodugar minoraga qamalgan malika ozod bo'ladigan kunini orzu qilgan" kabi gapda sodda va murakkab gaplar o'zaro bog'lanib, sintaktik tushunishga yordam beradi.

Hikoya tuzilishi

Chiziqli va mantiqiy progressiya

Ertaklar, odatda, aniq boshlanishi, o'rtasi va oxiri bo'lgan chiziqli hikoya tuzilishiga amal qiladi. Ushbu mantiqiy progressiya bolalarga voqealar ketma-ketligini va sabab-oqibat tushunchasini tushunishga yordam beradi.

Misol: "Jek va loviya poyasi"da hikoya Jekning sigirni sehrli loviyaga sotishi bilan boshlanadi, loviya poyasining o'sishi va Jekning sarguzashtlari orqali davom etadi va Jekning qaytishi va gigantning mag'lubiyati bilan yakunlanadi.

Takrorlanuvchi naqshlar

Takrorlash ertak hikoyalarining o'ziga xos belgisi bo'lib, asosiy syujet nuqtalarini mustahkamlash va xotirani saqlashni osonlashtirish uchun ishlatiladi. Takroriy iboralar va voqealar bolalarga hikoyani bashorat qilish va eslab qolishga yordam beradi, ularning kognitiv rivojlanishiga yordam beradi.

Namuna: "Ko'zgu, oyna, devorda, ularning ichida eng go'zali kim?" degan takror-takror replika. "Oppoq qor" filmida qirolichaning go'zallikka bo'lgan ishtiyoqini ta'kidlaydigan esda qolarli hikoya vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Dialog va xarakterlash

Xarakterga xos til

Ertaklardagi dialoglar qahramonlarning shaxsiyati va rollarini aks ettirishga moslashtirilgan. Bu farqlash bolalarga nutq shakllari orqali xarakter xususiyatlarini va munosabatlarini tushunishga yordam beradi.

Misol: Yovuz jodugar qo'pol va buyruq beruvchi so'zlardan foydalanishi mumkin, mehribon qahramon yoki qahramon yumshoq va muloyim gapirib, yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi qarama-qarshilikni tasvirlaydi.

To'g'ridan-to'g'ri va bilvosita nutq

Ertaklar ko'pincha suhbatlar va rivoyatlarni etkazish uchun to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita nutqni aralashtirib, bolalarni dialogni taqdim etishning turli usullariga ochib beradi. Bu xilma-xillik ularning tushunish va hikoya qilish qobiliyatini oshiradi.

Misol: To'g'ridan-to'g'ri nutq: "Menga yordam bering, iltimos!" — qichqirdi malika. Bilvosita nutq: Malika minorada qamalib qolganida yordam so'radi.

Fonologik xususiyatlar

Alliteratsiya va assonans

Alliteratsiya (dastlabki undosh tovushlarni takrorlash) va assonans (unli tovushlarni takrorlash) kabi fonologik xususiyatlar ertaklarga ritmik va musiqiy xususiyat qo'shib, ularni yanada jozibali va esda saqlashni osonlashtiradi.

Misol: "Uch kichkina cho'chqa" asarida "huffed and puffed" kabi iboralar esda qolarli va ritmik tovush naqshini yaratish uchun alliteratsiyadan foydalanadi.

Ritmlar va qofiyalar

Ertaklardagi qofiyalar va ritmik naqshlar ularning og'zaki nutqiga hissa qo'shadi, ularni ovoz chiqarib o'qishni zavqlantiradi va bolalarda fonologik ongini oshiradi.

Misol: "Jek va loviya poyasi" dagi "Fee-fi-fo-fum, men ingliz qonini hidlayman" kabi ertaklarga singib ketgan bolalar qofiyalari yosh tinglovchilarni o'ziga jalb etuvchi ritmik va qofiyali elementlarni beradi.

Tasviriy til

Metaforalar va o'xshatishlar

Ertaklarda tez-tez jonli tasvir va chuqur ma'nolarni yaratish uchun metafora va o'xshatishlardan foydalaniladi, bu bolalarda majoziy tilni tushunish va ishlatish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Misol: "Oppoq qor" filmidagi "Sochlari qora daraxtdek qora, terisi qordek oppoq edi" asarida qahramonning tashqi qiyofasining yorqin tasvirini yaratishda o'xshatishlar qo'llangan.

Personifikatsiya

Shaxslashtirish, insoniy xususiyatlarni noinsoniy mavjudotlarga bog'lash - ertaklarda jonsiz narsalar va hayvonlarni jonlantiradigan, tasavvur va ijodkorlikni rivojlantiruvchi keng tarqalgan vositadir.

Misol: "Go'zallik va jonivor" da so'zlashuvchi choynak va shamdon kabi sehrlangan buyumlar timsoli bo'lib, hikoyaga sehrli element qo'shadi.

Xulosa. Boshlang'ich sinf darsliklaridagi ertaklarning lingvopoetik tahlili ularning erta tarbiyadagi ko'p qirrali rolini ochib beradi. Ertaklar o'zining boy lisoniy xususiyatlari va she'riy vositalari bilan tilni rivojlantirish, kognitiv va emotsional o'sish, axloqiy tarbiya uchun kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi. Ushbu abadiy hikoyalarni o'quv dasturiga kiritish orqali o'qituvchilar yosh o'quvchilarga umrbod ta'lim va shaxsiy rivojlanish uchun asos yaratishlari mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bettelheim, B. (1976). *The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales*. Knopf.
2. Zipes, J. (1999). *When Dreams Came True: Classical Fairy Tales and Their Tradition*. Routledge.
3. Propp, V. (1968). *Morphology of the Folktale*. University of Texas Press.
4. Tatar, M. (1992). *Off with Their Heads! Fairy Tales and the Culture of Childhood*. Princeton University Press.

UO'K 82-1/-9

ERTAK JANR XUSUSIYATLARI

Sh.Qalandarov, dots., PhD, Qo'qon davlat pedagogika instituti, Qo'qon

Annotatsiya. Ertaklar folklorning o'ziga xos janri bo'lib, madaniyatlar va avlodlar o'rtasida universal jozibaga ega. Ular o'zlarining tasavvur elementlari, axloqiy saboqlari va abadiy mavzulari bilan ajralib turadi. Ushbu maqolada ertaklarning belgilovchi xususiyatlari, jumladan, hikoya

tuzilishi, umumiy motivlari va madaniy ahamiyati ko'rib chiqiladi. Klassik va zamonaviy misollarni tahlil qilish orqali bu tadqiqot ertak janrining bardavom fazilatlarini, madaniy-axloqiy qadriyatlarini shakllantirishdagi rolini yoritadi.

Kalit so'zlar: ertaklar, xalq adabiyoti, sehrli unsurlar, axloqiy saboqlar, arxetipik personajlar, hikoya tuzilishi

Аннотация. Сказки — это особый жанр фольклора, имеющий универсальную привлекательность для разных культур и поколений. Они характеризуются творческими элементами, моральными уроками и вечными темами. В данной статье рассматриваются определяющие особенности сказок, в том числе их повествовательная структура, общие мотивы и культурное значение. Путем анализа как классических, так и современных примеров это исследование раскрывает непреходящие качества сказочного жанра и его роль в формировании культурных и моральных ценностей.

Ключевые слова: сказки, народная литература, магические элементы, уроки морали, архетипические персонажи, повествовательная структура.

Abstract. Fairy tales are a distinct genre of folklore with universal appeal across cultures and generations. They are characterized by their imaginative elements, moral lessons, and timeless themes. This article examines the defining features of fairy tales, including their narrative structure, common motifs, and cultural significance. Through an analysis of both classic and contemporary examples, this study elucidates the enduring qualities of the fairy tale genre and its role in shaping cultural and moral values

Keywords: fairy tales, folk literature, magical elements, moral lessons, archetypal characters, narrative structure

Ertaklar insoniyat hikoya qilish an'alarining ajralmas qismi bo'lib, o'zining injiq hikoyalari va chuqur saboqlari bilan tomoshabinlarni maftun etadi. Turli madaniyatlarning og'zaki ijodidan kelib chiqqan bu hikoyalar avloddan-avlodga o'tib, oxir-oqibat yozma shaklda qayd etilgan. Ular sehr, sarguzasht va axloqiy ta'limotlarning uyg'unligi bilan yoshni ham, keksani ham o'ziga jalb qiladi.

Ertaklarning jozibasi ularning soddaligi va universalligidadir. Bu ertaklarda ko'pincha g'ayrioddiy vaziyatlarga tushib qolgan, sehrli mavjudotlarga duch keladigan va muhim qiyinchiliklarni engib o'tadigan oddiy qahramonlar tasvirlangan. Fantastik elementlarga qaramay, ertaklar insonning asosiy tajribalari va his-tuyg'ularini aks ettiradi va ularni turli madaniyatlar va davrlarda o'zaro bog'liq qiladi.

Tarix davomida ertaklar bir qancha maqsadlarga xizmat qilgan. Bolalar uchun ular qiziqarli hikoyalar orqali o'yin-kulgi va ta'lim manbai, qadriyatlar va ijtimoiy normalarni o'rgatadi. Kattalar uchun ular yaxshilik va yomonlik, adolat va o'zgarish mavzularini o'rganib, insoniy holat haqida tushuncha beradi. Hikoyalar, shuningdek, madaniy merosni saqlash, ular paydo bo'lgan jamoalarning e'tiqodlari, qo'rquvlari va umidlarini qamrab olish vositalarini taqdim etadi.

Ushbu maqola ertak janrining belgilovchi xususiyatlarini o'rganadi, uning tarixiy konteksti, tematik elementlari, hikoya tuzilishi, adabiyot va ta'limdagi rolini o'rganadi. Ushbu jihatlarni o'rganish orqali biz ertaklarning shaxsiy va jamoaviy kontekstdagi doimiy jozibasi va ahamiyatini ta'kidlashni maqsad qilganmiz.

Ertaklar ularni boshqa adabiy janrlardan ajratib turadigan bir qancha belgilovchi xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu xususiyatlar sehrli elementlar, axloqiy saboqlar, arxetipik belgilar, oddiy syujet tuzilmalari va universal mavzularni o'z ichiga oladi.

Ertaklar ko'pincha sehr va sehrni o'z ichiga oladi, hayrat va imkoniyat tuyg'usini yaratadi. Qahramonlar peri, jodugar va gapiruvchi hayvonlar kabi sehrli mavjudotlarga duch kelishi mumkin yoki ular sehrli qilich yoki uzuklar kabi sehrli narsalarga ega bo'lishi mumkin. Ushbu elementlar hikoyaning ulushini oshirishga xizmat qiladi va o'quvchilarni haqiqatning oddiy qoidalari qo'llanilmaydigan fantastik sohaga olib boradi.

Ertaklar asosan axloqiy va axloqiy saboqlarni o'z ichiga oladi. Bu hikoyalar mehr-oqibat, mardlik, halollik va matonat kabi qadriyatlar va tamoyillarni o'rgatish uchun mo'ljallangan. Ertaklardagi yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi aniq farq bu saboqlarni mustahkamlashga yordam

beradi, yaxshi qahramonlar odatda mukofotlanadi va yomon niyatlilar jazolanadi. Bu didaktik element ertaklarni, ayniqsa, yosh kitobxonlar uchun axloqiy tarbiyaning kuchli vositasiga aylantiradi.

Ertaklarda o'ziga xos xususiyatlar va rollarni o'zida mujassam etgan arxetipik qahramonlar to'plami mavjud. Umumiy arxetiplarga qahramon (ko'pincha yosh va ehtimoldan yiroq qahramon), yovuz (g'araz niyatli antagonist), ustoz (qahramonga yo'l ko'rsatuvchi dono shaxs) va qayg'udagi qiz (qutqarishga muhtoj qahramon) kiradi. Bu belgilar odatda bir o'lchovli bo'lib, aniq axloqiy fazilatlar yoki kamchiliklarni ifodalaydi, bu esa hikoyani soddalashtirishga va darslarni yanada aniqroq qilishga yordam beradi.

Ertaklarning syujet tuzilishi, odatda, sodda va kuzatish oson. Aksariyat ertaklar sahnani belgilaydigan va bosh qahramonlarni tanishtiradigan kirish bilan boshlanadi. Shundan so'ng, qahramon bajarishi kerak bo'lgan muammo yoki topshiriq taqdimoti. Ko'tarilgan harakat turli qiyinchiliklar va to'siqlarni o'z ichiga oladi, ko'pincha sehrli elementlar yordam beradi. Klimaks - bu bosh qahramon markaziy ziddiyatga duch keladigan burilish nuqtasi va undan keyin qaror, voqeani qoniqarli xulosaga keltiradi. Ushbu oddiy, chiziqli tuzilish ertaklarni barcha yoshdagi kitobxonlar uchun ochiq va qiziqarli qiladi.

Madaniy o'ziga xosliklariga qaramay, ertaklar ko'pincha butun dunyo bo'ylab tomoshabinlar bilan rezonanslashadigan universal mavzularni o'rganadi. Yaxshilik va yovuzlik o'rtasidagi kurash, adolat va qasosning ahamiyati, o'zgarish va qutqarilish sayohati, izlanish sarguzashtlari kabi mavzular turli ertaklarda keng tarqalgan. Ushbu mavzular insonning fundamental tajribalari va his-tuyg'ularini aks ettiradi, bu esa o'quvchilarga madaniy kelib chiqishidan qat'i nazar, hikoyalar bilan chuqur darajada bog'lanish imkonini beradi.

Bu xususiyatlarni o'zida mujassam etgan ertaklar o'quvchilarni o'ziga rom etib, ilhomlantirishda davom etadi, avlodlar va madaniyatlardan oshib ketadigan abadiy hikoyalarni taklif etadi. Ertaklar o'z ko'ngilochar ahamiyati yoki axloqiy ta'limotlari uchun zavqlansa ham, inson tajribasi haqidagi tushunchamizni boyitib, adabiy manzaraning muhim qismi bo'lib qoladi.

Ertaklar ko'pincha ular paydo bo'lgan madaniy va ijtimoiy kontekstlarni aks ettiruvchi mavzularning boy gobelenini o'z ichiga oladi. Ushbu mavzular turlicha bo'lsa-da, ko'pincha umuminsoniy tajribalar va axloqiy dilemmalarni o'rganadi. Bu erda biz ertaklardagi eng ko'zga ko'ringan tematik elementlarni ko'rib chiqamiz.

Ertaklardagi eng keng tarqalgan mavzulardan biri yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurashdir. Bu dixotomiya ko'pincha aniq tasvirlangan bo'lib, qahramonlar va qahramonlar jasorat, mehribonlik va halollik kabi fazilatlarini o'zida mujassam etgan bo'lsa, yovuz odamlar ochko'zlik, shafqatsizlik va yolg'onni ifodalaydi. Bu qarama-qarshi kuchlar o'rtasidagi ziddiyat hikoyani boshqaradi va oxir-oqibat yaxshilik yovuzlik ustidan g'alaba qozonadi, degan fikrni mustahkamlaydi va kitobxonlar uchun axloqiy qo'llanma bo'lib xizmat qiladi.

Ertaklarda ko'pincha adolat va qasos muhimligi ta'kidlanadi. Noqonuniy xatti-harakatlar qilgan yoki g'arazli harakatlar qilgan qahramonlar odatda o'z harakatlarining oqibatlariga duch kelishadi, fazilat va halollikni namoyish qilganlar esa mukofotlanadi. Bu mavzu, ayniqsa, yosh tomoshabinlar uchun ishonch va axloqiy ravshanlikni ta'minlovchi, adolat hukmron bo'lgan axloqiy tartibga bo'lgan ishonchni ta'kidlaydi.

Transformatsiya - ertaklarda keng tarqalgan motiv bo'lib, shaxsiy o'sishni va qutqarishni anglatadi. Belgilar hayvonlarga yoki sehlangan mavjudotlarga aylanish kabi jismoniy o'zgarishlarga duch kelishi yoki chuqur ichki o'zgarishlarni boshdan kechirishi mumkin. Ushbu o'zgarishlar ko'pincha qutqarilishga olib keladi, o'zgarish potentsialini va sevgi, kechirimlilik va qiyinchiliklarni engish uchun qat'iyatlilik kuchini ta'kidlaydi.

Ko'pgina ertaklar sarguzasht yoki izlanishlar atrofida aylanadi, bu erda qahramon ma'lum bir maqsadga erishish yoki muhim qiyinchilikni engish uchun sayohatga chiqadi. Bu mavzu jasorat, topqirlik va qat'iyatni ta'kidlaydi. Qahramonning sayohati ko'pincha sehrli mavjudotlar bilan uchrashish, topishmoqlar yechish va engib bo'lmaydek tuyulgan to'siqlarni yengib o'tishni o'z ichiga oladi, bu esa inson ruhi va matonatining g'alabasini tasvirlaydi.

Qo'pol kuch va jasorat nishonlansa-da, ko'plab ertaklarda ayyorlik va donolik ham qadrlanadi. O'z aql-zakovati va zukkoligidan raqiblarini aldash uchun ishlatadigan qahramonlar ko'pincha

boshqalar muvaffaqiyatsiz bo'lgan joyda muvaffaqiyatga erishadilar. Bu mavzu “Botinkali pişik” va “Rumpelstiltskin” kabi ertaklarda keng tarqalgan bo'lib, qahramonlarning tezkor fikrlashi va strategik rejalashtirishi ijobiy natijalarga olib keladi, o'quvchilarga aql va topqirlikning ahamiyatini o'rgatadi.

Ertaklarda ko'pincha tabiat dunyosi g'ayritabiiy elementlar bilan to'ldirilgan holda tasvirlanadi. O'rmonlar, daryolar va tog'lar ko'pincha sehrli voqealar va uchrashuvlar uchun joy bo'lib xizmat qiladi. Ushbu mavzu tabiiy va g'ayritabiiy olamlarning o'zaro bog'liqligini ta'kidlaydi va insoniyatning tabiat sirlari va kuchlariga bo'lgan hayrat va hurmatini aks ettiradi.

Bu mavzuli elementlarni o'rganish orqali ertaklar inson tabiati va jamiyat qadriyatlari haqida qimmatli tushunchalar beradi. Ular o'quvchilarga murakkab axloqiy manzaralarni kechish, harakatlarning oqibatlarini tushunish va o'zgarish va o'sish go'zalligini qadrlash yo'lini taklif qiladi. Ushbu mavzularning abadiy jozibadorligi ertaklarning avlodlar o'rtasida dolzarbligi va qadrlanishini ta'minlaydi.

Xulosa. Ertaklar o'zining jozibali hikoyalari va teran saboqlari bilan adabiy an'ana va madaniy merosning tamal toshi bo'lib qolmoqda. Sehrli elementlari, axloqiy saboqlari, arxetipik xarakterlari, oddiy syujet tuzilmalari va universal mavzular bilan ajralib turadigan bu hikoyalar shunchaki o'yinkulgidan ko'proq narsani taklif qiladi. Ular axloqiy tarbiya, madaniyatni saqlash va psixologik tadqiqotlar uchun vosita bo'lib xizmat qiladi. Ertaklarning tarixiy mazmuni ular kelib chiqqan jamiyatlarning qadriyatlari va tashvishlarini aks ettirgan holda, ularning og'zaki ijodida ildizlarini ochib beradi. Alohida ertaklarning madaniy o'ziga xosligiga qaramay, ular o'rganadigan universal mavzular, masalan, yaxshilik va yovuzlik o'rtasidagi kurash, adolatga intilish va sevgining o'zgartiruvchi kuchi - butun dunyo bo'ylab o'quvchilarni vaqt va makondan o'tib, aks sado beradi. Ertaklar ham bolalar, ham kattalar adabiyotida katta o'rin tutadi. Bolalar uchun bu hikoyalar asos bo'lib, ularning dunyo haqidagi tushunchalarini shakllantirishga va muhim qadriyatlarni singdirishga yordam beradi. Kattalar uchun ertaklar insonning asosiy tajribalari va his-tuyg'ularini qayta ko'rib chiqish vositasi bo'lib, ko'pincha tanish hikoyalar haqida yangi tushunchalarni taklif qiladi. Ertaklarning belgilovchi xususiyatlari va tematik elementlarini o'rganib chiqib, biz ularning abadiy ahamiyatini chuqurroq tushunamiz. Bu hikoyalar, zavq uchun o'qilganmi yoki madaniy va psixologik ta'siri uchun o'rganilganmi, har doim ham o'ziga jalb qiladi va ilhomlantiradi. Ular bizga haqiqatlarni etkazish, axloqiy murakkabliklarni o'rganish va bizni umumiy insoniyat bilan bog'lash uchun hikoya qilish kuchini eslatadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ertaklar oddiy hikoyalar emas; ular boy, serqirra asarlar bo'lib, insoniyat tajribasining teranligini aks ettiradi. Ularning abadiy jozibasi ko'ngil ochish, ta'lim berish va ma'rifat berish, kelajak avlodlar uchun adabiy kanonda o'z o'rinlarini ta'minlash qobiliyatidadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Propp, V. (1968). *Morphology of the Folktale*. University of Texas Press.
2. Tatar, M. (1999). *The Classic Fairy Tales*. W.W. Norton & Company.
3. Warner, M. (1995). *From the Beast to the Blonde: On Fairy Tales and Their Tellers*. Farrar, Straus and Giroux.
4. Zipes, J. (2002). *Breaking the Magic Spell: Radical Theories of Folk and Fairy Tales*. University Press of Kentucky.
5. Lüthi, M. (1970). *The European Folktale: Form and Nature*. Indiana University Press.
6. Bettelheim, B. (1976). *The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales*. Vintage Books.

UO'K 808.3

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA INNOVATSION IQTISODIY NUTQIY BIRLIKLARNING STRUKTUR TAHLILI

*Sh.Sh. Qarshiyeva, o'qituvchi, “TIQXMMI” Milliy tadqiqot universitetining
Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti, Qarshi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida uchraydigan innovatsion nutqiy birliklar, xususan so'z va so'z birikmalarining strukturaviy tahlili bayon etilgan. Shuningdek, strukturaviy tahlil turlari atroflicha yoritilib, innovatsion nutqiy birliklarning morfologik tuzilishiga alohida urg'u berilgan. Shunday tahlilga misol va namunalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: sintaktik tuzilish, morfologik tuzilish, iqtisodiy terminologiya, nominal iboralar, iqtisod leksikasi, strukturaviy aniqlik, iqtisodiy til tahlili.

Аннотация. В этой статье описывается структурный анализ инновационных речевых единиц, в частности слов и сочетаний слов, встречающихся в английском и узбекском языках. Также подробно рассмотрены виды структурного анализа с особым упором на морфологическое строение новаторских речевых единиц. Приведены примеры и примеры такого анализа.

Ключевые слова: синтаксическая структура, морфологическая структура, экономическая терминология, номинальные выражения, экономическая лексика, структурная точность, анализ экономического языка.

Abstract. This article describes the structural analysis of innovative speech units found in English and Uzbek, in particular vocabulary and vocabulary. Also, the types of structural analysis are comprehensively illuminated, with a special emphasis on the morphological structure of innovative speech units. Examples and examples of such an analysis are given.

Keywords: syntactic structure, morphological structure, economic terminology, nominal phrases, lexicon of Economics, structural accuracy, economic language analysis.

Qardosh bo'lmagan (unrelated languages) tillar, xususan, ingliz va o'zbek tillari tizimida innovatsion nutqiy birlikni strukturaviy tahlil qilish hozirgi zamonaviy lingvistikaning asosiy masalaridan biridir. Boisi, hozirgi kunda zamon bilan birgalikda ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy hayot, shuningdek tillarning leksik manbai [1] ham jadal sur'atlarda rivojlanmoqda. Ushbu davr har bir ixtisoslikdagi atamalar va nutqiy birliklarni to'liq tushunish va anglashni talab etishi, bu boradagi tadqiqotlarning kengayishiga xizmat qilmoqda.

Tovush tilning eng kichik (minimal) birligi fonema, nutqning eng kichik (minimal) birligi tovush hisoblanadi. Negaki, tovush fonemaning nutqdagi aniq namoyon bo'lishi, muayyan ko'rinishi, harakatidir. Fonema fonologik birlik sifatida fonetik birlik bo'lgan tovush bilan uzviy aloqada – munosabatda bo'ladi. Bu mutlaqo tabiiy va mantiqiydir. Nutq birligi bo'lgan tovushlar xususiylik sifatida tilning ashyosi, moddiy materiali bo'lib, fizik, akustik, fiziologik hamda lingvistik (lisoniy) kabi qator belgilarga egaligi bilan o'ziga xosdir. Anig'i, tovushning talaffuzi, ta'sir qilishi, sezgi uyg'otishi, balandligi, kuchi, tembri, cho'ziqligi, aniqligi kabi qator xususiyatlari borki, bular fonetikaning fizik – akustik, anatomik – fiziologik, pertseptiv va lingvistik – funktsional aspektlari deb qaraladi. Tovushning til sistemasidagi eng muhim xususiyati uning til (nutq) birliklarining: morfema, leksema, so'z (so'z formasi) kabilarning moddiy qiyofasini, ifoda tomonini, shaklini qurishdir, shakllantirishdir. Demak, tovush til sistemasining eng asosiy, eng dastlabki qurilish materiali, moddiy asosidir. Boshqacha aytganda, masalan, so'zning moddiy tomoni uning tovush qobig'ini tashkil qiladi. Tovush qobig'i esa muayyan narsa, predmet, xususiyat bilan bog'lanib, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'ladi. Tovush o'zi yaratgan, "qurgan" so'zni tovush jihatdan farqlash, demak, ma'no jihatdan farqlash, fonetik-semantik differentsiatsiya qilish uchun xizmat qilsa, u fonema – til birligining ko'rinishi, voqelanishi sifatida baholanadi. Fonemaning tovushga, tovushning fonemaga o'tishi mantiqiy – zaruriy jarayon bo'lib, til va nutq dialektikasining fonema va tovush orqali voqelanishidir. Fonema va tovush nisbiy butunlik, nisbiy yaxlitlik sifatida til va nutqda, aytilganidek, ijtimoiy vazifa bajaradi [2].

Tilning jamiyat hayotida o'rni katta ahamiyatga ega ekan, uning o'ziga xos jihatlarini chuqur o'rganish hozirgi o'zbek tilshunosligi oldidagi muhim vazifalardan biridir. O'zbek tilshunosligidagi bugungi kunda yaratilayotgan qator tadqiqotlar, izlanishlar aynan shu talablardan kelib chiqadi. O'zbek tilshunosligining hozirgi davrda qo'lga kiritayotgan katta yutuqlari bilan birga, hali ilmiy tadqiq etilmagan ko'pgina sohalar ham mavjud. "Shu bilan birga fundamental tadqiqotlarni yana-da rivojlantirish masalasi biroz e'tiborimizdan chetda qolgani bugun yaqqol namoyon bo'lmoqda" [3] – deya mamlakatimiz prezidenti Sh.M.Mirziyoyev bejiz ta'kidlamaganlar.

Strukturaviy tilshunoslik - tilshunoslik yo'nalishlaridan biri; tilga nisbatan ilmiy qarashlar va uni tadqiq etish usullari majmui. Tilni aniq, ajralib turadigan struktur (tarkibiy) elementlar (lisoniy birliklar, ularning turkumlari va boshqalar)ga ega bo'lgan belgilar tizimi tarzida tushunish va tilni

qat'iy (aniq fanlarga o'xshatib) formal tavsiflashga intilish mazkur qarashlar va usullar asosini tashkil etadi. Tilni struktur jixatdan tavsiflash aniq bir matndan umumlashgan invariant (o'zgarmas) birliklar (ran qoliqlari, morfemalar, fonemalar)ni ajratish va ularni aniq, nutqiy bo'laklar bilan munosabatini qat'iy qo'llanish qoidalarini asosida aniqlashga imkon beruvchi tahlilni talab qiladi[4].

Avvalo, shuni ta'kidlash joizki, bunday nutqiy birliklarning tuzilish jihatini tahlil etish ushbu birliklarning etimologik va lingvistik tarkibiy qismlariga asoslanib amalga ishirladi. Innovatsion nutq birliklari kontekstida tilning ushbu fundamental elementlari yangi so'zlarni kiritish, mavjud lug'atni moslashtirish yoki yangi iboralar va iboralar yaratish kabi turli xil shakllariga duch kelishi mumkin. Innovatsion iqtisodiy lingvistik tushunchalarni strukturaviy tahlil etish bir necha bosqich va turlarni o'z ichiga oladi:

1. Morfologik tuzilish.
2. Sintaktik tuzilish.
3. Fonetik tuzilish.
4. Pragmatik tuzilish.

Ushbu maqola morfologik tahlilga bag'ishlangan bo'lib, unda nutqiy birliklarning so'zlik tarkibi o'rganib chiqilgan. Masalan, quyidagi jadvalda ingliz tilida uchraydigan innovatsion nutqiy birliklarning so'zlik tarkibi[5] bilan tanishib chiqishingiz mumkin: [6]

1.	Angel investor	Noun+noun
2.	Base industry	Noun+noun
3.	Business Assistance Center	Noun + Noun + Noun
4.	Business attraction	Noun+noun
5.	Business incubator	Noun+noun
6.	Business recruitment and attractions	Noun + Noun + Noun + Noun
7.	Capacity building	Noun + Verb-ing
8.	Clusters	Noun
9.	Consolidated plan	Adjective + Noun
10.	Cost-benefit analysis	Noun + Noun + Noun
11.	Customized training	Adjective + Noun
12.	Economic Base	Adjective + Noun
13.	Econometric modeling	Noun + Verb-ing
14.	Enterprise development	Noun + Noun
15.	Equity financing	Noun + Verb-ing
16.	Fiscal impacts	Adjective + Noun
17.	Industry clusters	Noun + Noun
18.	Investor networks	Noun + Noun
19.	Land Banking	Noun + Verb-ing
20.	Startup	Verb+preposition
21.	Stock market indices	Noun + Noun+noun

Yuqoridagi namunalardan guvohi bo'lganimizdek, bunday birliklarning deyarli katta qismini ot+ot shaklidagi strukturaviy morfologik qolip tashkil etar ekan. Bundan tashqari iqtisodiy tilda ko'pincha "fiskal siyosat", "pul-kredit ekspansiyasi" yoki "kapital to'planishi" kabi iqtisodiy hodisalarni ifodalash uchun nominal iboralar qo'llaniladi, bu esa iqtisodiy nutqning tarkibiy qismlarga ajratilishi naqadar murakkabligini tasdiqlab beradi. Shuningdek, "turg'un o'sish", "elastik talab"[7] kabi iboralar sifatlovchi modifikatsiyasini namoyon etadi. "Bubble economy", "belt-tightening" kabi iqtisodiy metafora va idiomatik iboralar o'z ichida pragmatik ma'nolar bilan tuzilmaviy birliklarni tashkil etar ekan.

Ingliz tilidagi iqtisodiy atamalar va iboralarining tarkibiy tahlilini o'rganish iqtisodiy nutqning asosini tashkil etuvchi murakkab lingvistik tuzilishni ochib beradi. Ushbu tadqiqot til va iqtisodiy tushunchalar o'rtasidagi dinamik o'zaro ta'sirni ta'kidlab, lingvistik tuzilmalar murakkab iqtisodiy g'oyalarni uzatish uchun vosita sifatida xizmat qilishini ta'kidlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Serdobolskaya, Natalia V. "Innovative processes in languages and societies." Moscow: Languages of Slavic cultures, 2014.
2. <https://cyberleninka.ru/article/n/nutq-birliklari-va-ularning-xususiyatlari>
3. Mirziyoev Sh. M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib yangi bosqichga ko'taramiz. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2018. 171-bet.

4. https://uz.wikipedia.org/wiki/Strukturaviy_tilshunoslik

5. Anikina A. Iqtisodiy atamalar lug'ati inglizcha-ruscha. T., 1993.

6. "Language Files: Materials for an Introduction to Language and Linguistics" by Department of Linguistics, The Ohio State University

7. Akobirov S. Til va terminologiya. -T., 1968.

UO'K 821.512.133

O'ZBEK ADABIYOTIDA YETIM OBRAZI VA YETIMLIK MOTIVINING VUJUDGA KELISHI VA ULARNING TADRIJI

I.B.Qodirjonova, tayanch doktorant, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Yetimlar barcha zamon va makonlarda azaldan mavjud bo'lgan, hozirda ham mavjud va kelajakda ham mavjud bo'lmasligiga hech kim kafolat berolmaydi. Dunyoda har xil falokatlar, bevaqt o'limlar, noahil oilalar, qolaversa, urushlar mavjud ekan, bolalarning yetim bo'lib qolishi ham muqarrardir. Ushbu maqolada jamiyatimizning eng e'tiborga molik qatlamlaridan biri bo'lmish yetimlarning o'zbek adabiyotiga paydo bo'lishi, obraz sifatida shakllanishi va uning taraqqiyoti masalasi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Qur'on, Bibliya, mumtoz adabiyot, chin yetim, shum yetim, gul yetim, maqol, bolalar adabiyoti, qahramon.

Аннотация. Сироты существовали всегда, во все времена и во всех местах, и существуют до сих пор и никто не может гарантировать, что их не будет в будущем. Поскольку в мире происходят всевозможные катастрофы, преждевременные смерти, неблагополучные семьи и войны, дети неизбежно станут сиротами. В данной статье говорится о появлении детей-сирот, одного из важнейших слоев нашего общества, в узбекской литературе, их формировании как образа и их развитии.

Ключевые слова: Коран, Библия, классическая литература, настоящий сирота, сирота по матери, сирота по отцу, пословица, детская литература, герой.

Abstract. Orphans have always existed, at all times and in all places, and still exist today, and no one can guarantee that they will not exist in the future. As there are all kinds of disasters, untimely deaths, dysfunctional families, and wars in the world, it is inevitable that children will become orphans. This article talks about the emergence of orphans, one of the most important layers of our society, in Uzbek literature, their formation as an image, and their development.

Key words: Koran, Bible, classic literature, real orphan, maternal orphan, paternal orphan, proverb, children's literature, hero.

“Yetim” so'zi arab tilidan olingan bo'lib, otasi vafot etib, onasi bilan qolgan, balog'atga yetmagan bolalarga nisbatan aytiladi. O'zbek xalqida ota-onasidan bevaqt judo bo'lgan bola “chin yetim”, faqatgina onasi bilan yolg'iz qolgan bola “gul yetim”, ota bilan qolgan bola esa “shum yetim”, ota-onasi yoki ulardan biri tashlab ketgan bola esa “tirik yetim” deyiladi.[1] Tadqiqotimizda biz barcha turdagi yetim bolalarni umumiy tarzda “yetim bola” obrazi sifatida ta'rifladik.

Azal-azaldan jamiyatning ushbu ojiz va nozik qatlamiga alohida e'tibor ehtiyoji kuchli bo'lgan. Islom dinida xatto yetimlarga kiyim-kechak, taom, ta'lim-tarbiya berish, ularga g'amxo'rlik qilish ibodat darajasiga ko'tarilib, o'ziga to'q kishilar uchun burch ham hisoblangan. Islom dinining muqaddas kitobi -Qur'oni karimning Niso surasi 6-oyatida keltirilishicha: “Yetimlarni to balog'at yoshiga yetgunlaricha imtihon qilib (tekshirib) turinglar. Agar ularning es-hushlari joyida ekanligini ko'rsangiz, mollarini o'zlariga topshiringlar. U mollarini isrof qilib va (egalari) katta bo'lib qolmasin, deb shoshilib yeb qo'ymanglar. (Yetimni otaliqqa olgan kishi) agar boy bo'lsa, (yetimning molidan) parhez qilsin. Bordiyu kambag'al bo'lsa, yaxshilik bilan (ya'ni, qilgan xizmatiga yarasha) olib yesin. Mol-mulkklarini o'zlariga qaytarganingizda esa guvoh keltiringlar. Allohning O'zi yetarli hisob-kitob qilguvchidir.”[2]

Miloddan avvalgi VIII va milodiy II asr oralig'ida yozilgan, yahudiylik va xristianlikda muqaddas kitob sanalgan diniy kitoblar va risolalar majmuasi Bibliya Qonunlarining 24-bob, 19-21-boblarida esa shunday berilgan: “19 Dalangiz hosilini o'rganingizda, biron bog'lam esingizdan chiqib

qolsa, shu bog'lamni olib kelgani qaytib bormang. O'sha bog'lam musofirlarga, yetim va bevalarga qolsin. Shunda Egangiz-Xudo qiladigan har bir ishingizga baraka beradi." "20 Zaytun daraxtingiz mevasini qoqib olganingizdan keyin, qolgan–qutganiga tegmang. Ularni musofirlarga, yetim va bevalarga qoldiring.", "21 Uzumzoringiz hosilini yiqqaningizda, toklarda qolib ketgan uzum boshlarini yig'ib olmang. Ularni musofir, yetim va bevalarga qoldiring." [3] Ya'ni Bibliyaga ko'ra bevalar va yetimlarning jismoniy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga yordam berish doim haqiqiy Xudoga xizmat qilishning bir qismi bo'lib kelgan.

Yetim obrazi nafqat eng qadimgi yozma manbalarda, balki xalq og'zaki ijodida ham alohida o'ringa ega bo'lgan. Yetim bolalar sarguzashtlarini talqin qiluvchi sehrli-fantastik ertaklar folklorda rang-barang ko'rinish kasb etadi. Masalan, o'zbek folklorida "Zumrad va Qimmat", "Varqa bilan Gulshoh", "Sirli shamchirog'", "Bahodir tabib", "Yoriltosh", va boshqa ertaklarda yetim obrazi uchraydi va ko'pincha jamiyatda tengsizlik, adolatsizlik mavzularini yoritishda xizmat qiladi. "Varqa bilan Gulshoh" ertak-dostonida otasidan bevaqt yetim qolgan Varqaning sevikli yori visoliga yeta olmay nobud bo'lgani haqidagi ayanchli taqdiri bayon qilinadi. Ushbu doston tuguni ijtimoiy tengsizlik negiziga qurilib, boylik va kambag'allikni yetim bola obrazi timsolida ochib beradi. [4]

Yetimlarga munosabat o'zbek xalq maqollarida ham ko'rinadi. Iqtisodiy va ijtimoiy tanglik paytlarida Xudo bexabar amaldorlar va boylar yetim-yesirlarga juda past nazar bilan qarab, odam o'rnida ko'rmaganlar va yordam qo'lini cho'zish o'rniga, qilgan mehnatlariga yarasha haq to'lamasdan ezib kelganlar. Bu holat xalq maqollarida ham o'z aksini topgan. Masalan, yetimlarning holi nochor ekanligi haqida: "Holvani hokim yer, kaltakni – yetim", "Bevaga bozor bo'lmas, yetimga – hayit", "Yetimning – joni yetti", "Yetimning otasi ko'p, joniga foydasi yo'q", "Yetimning ko'ngli – yarim", "Yetimning yegani – yelim, ichgani – iring", "Yetimning yegani – zahar, kiygani – kafan"; yetimlarga xayrixohlik, ularning ahvolda achinish, ularga shafqat qilish lozimligi haqida so'z yuritiladi: "Yetimning yengi kaltamikin desam, qo'li kalta ekan", "Yetim qizning yangasi ko'p", "Yetim qizning to'yini yomg'ir buzar", "Ot oriqlikda, qiz yetimlikda ko'rimsiz", "Yetim o'z kindigini o'zi kesadi" (Qadimda yengi tug'ilgan bolaning kindigi doya xotinlar tomonidan kesilib, ushbu xizmatga evasiga ularga biron sovg'a, masalan, pul, mato yoki ko'ylaklik berilgan. Yetim chaqaloqlar uchun esa bergulik hech narsalari bo'lmaganidan ularning boquvchilari chaqaloq kindigini o'zlari kesib qo'yishga majbur bo'lishgan. Ushbu maqol shu asosda kelib chiqqan), "Yetim kimniki – osh berganniki", "Yetim yetti uydan osh ichar", "Tayyor oshga bakovul, yetim qizga yasovul", "Yetimning ko'zi – yoshli", "Yetim yetim demangiz, Yetim haqin yemangiz", "Yerga tushgan yetimniki", "Yetim qizning yetmish onasi bor", "Yetimning haqi yetti daryoni quritar" (Yetim haqiga hiyonat qilganlarni og'ir jazo kutishi haqida), "Yetimni yig'latma", "Yetim boshing silasang, Hajga bormoq ne darkor" (Bu yerda yetimga rahm shafvat qilib, ularga g'amxo'rlik qilish Hajga borishdek ulkan savob ekanligini bildiradi), "Mard yetimga yeng bo'lar, bo'lmaganga boy", "Yetim boshing silasang, erlar silar boshingni, dushman boshing silasang, dushman g'ajir boshingni" "Yetimning rizqi yerda", "Yetim yurib yetilgan – o'zar". [5] Umauman olganda yetim obrazi xalq og'zaki ijodida o'z o'rniga va yorqin tasvir va ta'sir kuchiga ega obraz hisoblanadi.

Eng qadimgi davrlardan X asrgacha bo'lgan adabiyotda ham yetimlik motivi ko'zga tashlanadi. Masalan, Ahmad Yassaviy hikmatlarida payg'ambar Muhammad (s.a.v) timsolida yetim obrazini kiritadi va kishilarni yetimlarga yaxshilik qilishga da'vatni ham hikmatlarida aks ettiradi:

*Yetim qoldi otodin ham mehribon onodin,
Taqdir bo'ldi Xudodin, yo Mustafo Muhammad.
Yetim boshin siladi, teva bo'ldi Muhammad,
Jonni jong'a uladi, yo Mustafo Muhammad. [6]
Oqil ersang, g'ariblarning ko'nglin ovla,
Mustafodek elni kezib, yetim ovla.
G'arib, faqir, yetimlarni qilg'il shodon,
Haqlar qilib, aziz joning ayla qurbon. [7]
Xayr-u saxo qilg'onlar, yetim ko'nglin olg'onlar,
Chahor yorlar hamrohi kavsar labinda ko'rdum.
Zolim bo'lub zulm etgan, yetim ko'nglin og'ritgan,*

Qaro yuzlug' mahsharda qalin arqoda ko'rdum. [7]

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” (“Saodatga eltuvchi bilim”) kitobida ham Kuntug'di O'zg'urmishga xat yozar ekan yetimlar holidan xabar olish haqida nasixat qiladi, O'zg'urmish shu o'rinda ham Kuntug'diga atagan o'gitlarida yetimlarga yaxshilik qilishni adolat sanaydi:

Yetim, tul, beva, ko'r, cho'loq yoki shol

Holidan hamisha borib xabar ol...

Bechora, yetimga qarab tur faqat.

Ulani kim boqsa, shudir adolat. [8]

Nosiruddin Rabg'uziyning Qissasi Rabg'uziy asarida ham “Yusuf Siddiq Alayhissalom qissasi”da Yusuf alayhissalomni yetim bola obrazida tasvirlaydi:

“... Yusuf alayhissalom shunday bir holatga tushdiki, butun badani suv bo'lib eridi, iztirobga tushdi-da, betoqatlik bilan "Oh, onam! Oh, onam!" deganicha o'zini tuyadan tashladilar. Qabrni quchoqlab, oftobdek ravshan yuzlarini tuproqqa surtib, rosa yig'ladilar. Ul zotning yig'ilaridan osmonda uchgan qushlaru, daryoda suzgan baliqlar ham tug'yon va fig'onga keldilar....

... - Iloho, bu yetim bechoraning holiga rahm qil, uning nolasiga toqatimiz qolmadi, - deyishdi farishtalar ham larzaga kelib.” [9]

Mumtoz adabiyotga nazar tashlasak, mashhur fors-tojik shoiri, adib va mutafakkiri Sa'diy Sheroziy ham otadan erta yetim qolib, aynan yetimlar haqida juda ko'p hikmat va hikoyatlar yozganligini ko'rish mumkin:

Agar och qolib, bersa ham mard jon.

Yetimlar haqin yemagay hech qachon... (“Bo'ston”dan)

Yetimlar boshiga mudom soya sol.

Arit gardu changin tikan kirsol.

Yetim tursa oldingda ma'yusdil,

O'z o'g'lingni hatto o'pib suymagi. (“Guliston”dan) [10]

Turkiy xalqlarning eng taniqli mutafakkiri va davlat arbobi Alisher Navoiy ham o'z asarlarida yetim obraziga bir necha bor murojaat qilganlar. Masalan, “Hamsa” asarining yakunlovchi dostoni “Saddi Iskandariy” da ham Iskandar yetim bola timsolida tasvirlanadi:

Makedoniya davlati shoxi Faylaqus Iskandarni qabr ichida endigina tug'ilib yig'layotgani, onasi esa vafot etganini ko'rib, uni o'ziga o'g'il qilib oladi.

Yuqoridagi asarlarda asosan yetim nasihatlar qilib, ularga g'amxo'rlik qilish haqida yozilgan bo'lsa-da, yetim bola obraziga alohida urg'u berib, uning xususiyatlari ochib berilmagan.

Yetimlarga bag'ishlab asar yaratish dastlab Sadriddin Ayniy ijodida ko'zga tashlangan. U “Odina”, “Yetim” nomli qissalari aynan yetim bolalar hayotini yoritib bergan. “Odina” qissasi orqali Ayniy nafaqat o'zbek qissachiligini boshlab berdi, balki yangi tojik adabiyotiga ham tamal toshi qo'ydi. Yozuvchi Jalol Ikromiy: “Barchamiz “Odina” orqali shakllandik...” [11] deb bejiz aytmagan. Odina asarida bosh qahramon o'n ikki yoshida ota-onasidan yetim qolib, uch-to'rt yil buvisini qo'lida tarbiyalanadi, ammo o'n beshga kirgach qishloq oqsoqoli Kamolga topshirilib, hayotning achchiq-chuchuklarini bir o'zi ta'tib ko'rishga majbur bo'lgan bolaning hayoti va uning ayanchli taqdiri bayon qilinadi. Uning hayotidagi adolatsizliklar shunday boshlanadi:

Odinaning otasi kambag'al kishi bo'lib, o'lar chog'ida bir yosh sigirdan bo'lak hech bir meros qoldirmagan edi. Odinaning otasi o'lgandan keyin, uning uyoga Qorategin viloyatining qozisi mulozim va mufti yuborib, uning molini taraka ettirdi. Qozining taraka pulisi, mufti va mulozimning xizmat haqlari uchun sigirni sotib sarf qiluvifan boshqa, yana tag'in sag'ir Odina qishloq arbobi Kamoldan o'n tanga qarzdor bo'ldi.[12]

Bu kabi nohaqliklar umrining oxirgacha unga hamroh bo'ldi: *“Ish buyurganda Odinaning yoshligi ko'zga ko'rinmasa ham, ish haqi belgilanganda u yosh sanalib, unga ozgina haq, taxminan kunda o'ttiz tiyin belgilangan edi.”[12]*

Otasining o'limi sabab o'n tangalik qarz evaziga Odina Arbob Kamolga butun umrlik qulga aylanib qolgan edi. Atoqli davlat va siyosat arbobi bo'lgan Fayzulla Xo'jayev “Odina va uning xo'jayini orasidagi munosabat huquqsiz, kambag'al xalq ahvolining tipik tasviridir” [13] deb bejizga aytmagan. Yetim obrazi timsolida Sadriddin Ayniy “minglab mehnatkashlarning hayotini haqqoniy

ravishda hech qanday bo'yoqlarsiz tasvirlab beradi". [13] Odina xatto qullardan ham og'irroq hayot kechirardi:

Odina shu yo'sinda ikki yil ishlab o'n yeti yoshga to'ldi, lekin shu muddatda qorni oshga to'ymadi, usti kiyim-boshga yolchimadi: tashlandiq eski-tuski lattalarni bir-biroviga yamab kiyim o'rnida kiyar, chirigan ko'nlarni ip bilan yamab, choriq o'rnida oyog'iga bog'lar, xo'jayin "[14] davlat xonasi" dan beriladigan oz-moz mog'orlagan tolqon va qurt bosgan qurutni tog' o'simliklari bilan qo'shib erta, tush va kechki ovqat o'rnida oshar edi.

Sag'ir Odina baxt va muhabbat izlab, adolatsizliklarga va shafqatsizlikka duch keladi. Shunda ham hayot mashaqqatlarini yengishga kuch topib umidini yo'qotmaydi. Oxir oqibat kasallikka chalilib, vatanidan uzoqda, suyuqlisi Gulbibining visoliga yetisha olmay bu dunyodan ko'z yumganini eshitib, qayg'uga chiday olmay vafot etadi. Asar 1924-yillarda nashr etilib, XX asr 10 yillarning oxiri 20-yillarda tog' tojiklari, nafaqat kambag'al bechoralar balki butun oddiy xalqning o'z tirikliklari tarixida kechirgan eng mashaqqatli davrlari tasvirlanadi. Ular nafaqat amaldor, boy va oqsoqollar qo'lida zulm ko'radi balki eski urf-odatlar, rasmi taomillarning ham qurboni bo'lishadi. Jamiyatning eng ojiz qatlami sifatida yetimlar hammadan ko'proq azob chekishadi.

"Yetim" qissasidagi voqealar Afg'onistonning dashtu sahrolarida kechadi. Asar qahramoni Shodi-Yetimning ham ahvoli Odinadan kam bo'lmay, uning onasi bilan kechgan hayoti "go'r azobi"ga teng edi. Eshshakdek ishlab, itdek xor bo'lsalar-da, tariqdek toamga ravo ko'rilmadilar. Xatto o'z ismini ham unitib Yetim degan nom olgan Shodi ham Odinadek yilqichilik qilar. Boyning qo'ylarini o'z jonini asragandek asrab, sidqidildan xizmat qilsa ham, ro'shnolik ko'rmas edi.

Hali o'n ikki yoshga to'lmagan Yetim to'fon boshlanishi bilanoq boyning qo'ylarini hovuzga o'xshash yerto'la-qo'raga kiritib, kiraverishda qorovullik qilib turardi...

Boy Sorani o'z nigohiga olgan kundan beri Shodini biron marta ham o'z ismi bilan chaqirmas, doim uni "Yetimcha" deb chaqirar, "Yetimcha" da ishga buyurar va hatto "yetimcha" deb urar edi. [15]

"Yetimning yegani-yelim, ichgani-iring" deganlaridek Shodining na o'tirib-turishida, na yeb-ichishida halovat bo'ldi:

Shodi ham boyning uyida kimsasiz, ota-onasizlarcha darbadarlikda tug'ilgan kuchukbachcha singari yashardi. Uning tirikchiligi suvdan chiqib, qizib turgan qumga tushib jon berayotgan baliqchani eslatardi. Uni hammadan ko'ra boyning o'g'li Istam azoblardi. U Shodidan uch yosh katta bo'lib, uni har kuni bir necha bor tutib urar, bunday paytlarda Shodi qonqaqshab yig'lar, Istamning onasi kelib: "Nega yig'laysan?" deb bola bechorani yana kaltaklardi. [15]

Bir bora o'zini himoya qilib, Istamni o'zidan itarib yuborgani uchun ham boydan ham uning xotinidan o'lgudek kaltaklanib, bir oy o'ziga kela olmay yotdi. O'sha davrlardagi siyosiy vaziyat sabab boylar amir ortidan yugurib jon saqlashga urunishadi. Shodi esa vaziyatdan foydalanib onasining yalinishlari sabab azoblar ichda o'tayotgan hayotidan qochishga urinadi. Yo'lda unga yordam qo'lini cho'zgan, yedirib ichirgan yaxshi insonlarni ham, uning mehnatidan foydalanib ayyorlik va xudbinlik qilganlarni ham uchratadi. Ammo u endi aqlan va jismonan ancha yetilib o'z maqsadiga erishishdan chekinmaydi. Oxir oqibat yetimxonada o'qib tarbiyalanadi. Qattiq o'qiydi, o'qish va siyosiy ongini oshirishdan tashqari sport bilan, suzish va jang mashqlarini ham o'rganib oladi va chegarachi bo'lib, josus va bosmachilarga qarshi kurashadi. Xizmat davomida u otasining qotillari, onasini badbaxtlikka giriftor qilgan boy va uning safdoshlarining qo'lga tushirishga muvaffaq bo'ladi, sevgilisi Norbibishga bergan va'dasi-oila qurish orzusiga erishishga yo'l ochiladi.

Sadriddin Ayniyning yuqoridagi ikki asari yetimlarning sarguzashtlari va mashaqqatli hayotini tasvirlash orqali XX asr I va II yarmidagi Tojikiston va Afg'onistondagi insonlar hayoti va siyosiy vaziyat bayonini bera olgan. Aynan shu davrda Odina va Shodi kabi yetimlar bir emas ikki emas, juda ko'plab topilardi, Ayniy asardagi tasvirlarda ortiqcha to'qimalar kiritmasdan yoki bo'rttirilmasdan, yetimlarning real hayotining bo'yoqsiz aksi ettira olgan.

Ota onadan bevaqt yetim qolgan o'zbek shoiri va yozuvchisi G'afur G'ulomning ijodida ham yetimlik motivi ko'zga tashlanmay qolmaydi. Uning "Netay", "Yodgor", "Shum bola" qissalari, "Mening o'g'rigina bolam" hikoyasi, "Sen yetim emassan" she'ri shular sarasiga kiradi. Bolalarni ilm-fan o'rganishga, kasb-hunar egallashga chorlovchi Zafar Diyorning "Mashinist" dostoni, Hakim

Nazir qalamiga mansub “Yonar daryo” asari, Ikkinchi jahon urushi davrida ota onasidan ajralgan bolalar hayotini hikoya qiluvchi g'oyaviy jihatdan Zafar Diyorning “Mashinist” asariga yaqin bo'lgan Iboxon qalamiga mansub “Ulug' kun” qissasi, Xudoyberdi To'xtaboyev “Kichkina rais” hikoyasi, “Jannati odamlar”, “Besh bolali yigitcha”, “Qasoskorning oltin boshi” romanlari, Tohir Malikning “Alvido, bolalik” asarida ham yetim obrazi bosh va epizodik qahramon sifatida gavdalanadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, badiiy adabiyotda ham, real hayotda ham yetimlik mavzusi global va dolzarb mavzu bo'lib qolmoqda. Zamon va ijtimoiy shart-sharoitlar o'zgarsa-da, yetim bolalar muammosi o'zgarmadi. Dastlabki adabiyot namunalari muqaddas kitoblar va diniy ta'lim bilan uzviy bog'langani uchun ular didaktik ahamiyat kasb etgan. Shuning uchun ham mumtoz adabiyotda ezgu maqsad yo'lida har qanday haqoratga chidashga tayyor bo'lgan ibratli yetim siymolari ko'p uchraydi. Ular hayotda eng qimmatli narsasini yo'qotgan, ammo barcha eng yaxshi insoniy fazilatlarga ega bo'lgan bolalar sifatida tasvirlanadi. Bugungi kunga kelib esa yetim obrazi turlicha qiyofaga ega bo'la boshladi. Endi yozuvchilar ideal yetimlar obrazidan voz kechib, o'ziga xos salbiy xislat va muammolarga ega bo'lgan qahramonlar sifatida gavdalandilar. Xoh ijobiy xoh salbiy tasvirlanmasin, yetim obrazlari insoniylik xususiyatlarini uyg'otuvchi, jasurlikka da'vat qiluvchi timsol bo'lib, o'zbek adabiyotida mustahkam o'rniga ega bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Е - ҳарфи. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси». Давлат илмий нашриёти. ТОШКЕНТ, 88-бет
2. Tarjimon: Shayx Abdulaziz Mansur. (2019) Qur'oni karim ma'nolari tarjimasi. – Toshkent: Sano-standart. – 624 b
3. <https://www.kitobook.com/category/book/muqaddas-kitob-injil/5/24/>
4. Mamadjonova Maxliyo Xursandbekovna. O'zbek xalq ertaklari va ularda millat ijtimoiy-maishiy turmush tarzining yoritilishi. (2014) Namangan: Namandan Davlat Universiteti. – 75 b
5. Шомақсудов Шотурсун, Шораҳмедов Шухрат. Маънолар маҳзани. - Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2001. - 448 б.-91
6. Hoja Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. T:Movarounnahr-2004, 66
7. Hamidjon Homidiy. Daholar davrasi. —Т.: „O'qituvchi“, 2011, b-133, 351
8. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig (Soadatga eltuvchi bilim). – T: Cho'lpon, 2007 – 200 b-99, 154
9. Nosiruddin Rabg'uziy. Qissasi Rabg'uziy. T:Yozuvchi,1990 - 102-111
10. Sa'diy Sheroziy. Guliston Bo'ston..T: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi 2014, 159, 189
11. <https://arboblar.uz/uzkr/people/sadriddin-ajni>
12. Sadriddin Ayniy. Odina. T:Kamalak, 2019
13. Fayzulla Xo'jayevning 1930-yil rus tiliga tarjima qilingan “Odina” asarining ilk ruscha nashriga yozgan so'zboshisidan.
14. Sadriddin Ayniy. Odina. T:Kamalak, 2019
15. Sadriddin Ayniy. Eski maktab: Qissalar; O'rta yoshdagi maktab bolalari uchun. To'plovchi M.Hasanov. – T.: Yulduzcha, 1988, 240 b

UO'K 81-13

TOHIR MALIKNING “ALVIDO BOLALIK” ASARIDA QO'LLANGAN PARANTEZ BIRLIKLAR TAHLILI

M.S. Qodirova, tayanch doktorant, Qo'qon davlat pedagogika instituti, Qo'qon

Annotatsiya. Ushbu maqolada Tohir Malikning “Alvido bolalik” asari tarkibida adib tomonidan qo'llanilgan parantez birliklar tahliliga to'xtalib o'tilgan hamda har bir parantez birlik qatnashgan misollar orqali tushuntirib berilgan.

Kalit so'zlar: parantez birlik, Tohir Malik, tilshunoslik, kirish so'z, leksik birlik.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу вводных единиц, использованных писателем в произведении Тахира Малика «Прощай, детство», и объясняет каждую вводную единицу на примерах.

Ключевые слова: вводная единица, Тахир Малик, лингвистика, введение, лексическая единица.

Abstract. This article focuses on the analysis of parenthetical units used by the writer in Tahir Malik's “Goodbye Childhood” and explains each parenthetical unit through examples.

Key words: parenthetical unit, Tahir Malik, linguistics, introduction, lexical unit.

Bugungi kunda ilm-fan sohasida juda ham ko'plab yangidan yangi sohalar tadqiq qilinmoqda. Tilshunoslik sohasida ham turli yo'nalishlar paydo bo'lib, ko'plab ishlar olib borilmoqda. Lekin tilshunoslikda bir qator ishlar amalga oshirilganiga qaramasdan ayrim yo'nalishlar chetda qolmoqda. Bunga misol qilib parantez birliklarni olishimiz mumkin. Ushbu maqolamizda Tohir Malikning "Alvido bolalik" asarida ham parantez birliklarning qo'llanishi va ularning gapdagi o'rniga oid bir nechta misollarni ko'rishimiz mumkin.

Har bir adibning o'ziga xos bo'lgan uslub qoliplari mavjud bo'lganday Tohir Malikning ham o'ziga xos bo'lgan yo'nalishi bor, buning yaqqol isbotini ushbu misollar orqali ko'rishimiz mumkin. Tohir Malikning "Alvido bolalik" asarida juda ham ko'plab parantez birliklar qo'llangan. Bunga misol sifatida quyidagi parchaga e'tibor qaratsak : *"Quyoshning tongdagi, ayniqsa, bahor tongidagi ko'rkini ko'rish barchaga ham nasib etavermaydi"*. Bu yerda parantez birligimiz "ayniqsa" kirish so'zi bo'lib, u – bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog'liqligini bildiradi va gapda kirish so'zimiz gapning o'rtasida qo'llangan. *"Yozishing mumkin, albatta."* Ushbu gapimizda "albatta" kirish so'zi qo'llangan va u - ishonch va tasdiq ma'nolarini bildiradi.

"To'g'ri, bu qorong'ulikda ba'zan muallimi Mahkam aka ko'rnib qoladi". Yuqoridagi gapda "to'g'ri" kirish so'zi qo'llangan bo'lib, u gapda – tasdiq va inkor ma'nolarini ifodalaydi. *"Agar yomon niyatda yurishgan bo'lsa, aybdor qiz emas, avvalo, bola bo'lmaydimi?"*. Ushbu gapda "avvalo" kirish so'zi qo'llangan bo'lib, u gapda asosan bayon qilingan fikrning tartibini bildiradi. *"O'qishi o'rta (Balki bu yil sakkizinchini bitirishi hamon biron bilim yurtga jo'natish harakatiga tushib qolishar)"*. Ushbu gap kiritma gap bo'lib, so'zlovchining o'zi bayon qilgan fikrga qo'shimcha mulohazasini ifodalab kelgan. *"-Yomon ekan,- dedi boyagidan pastroq ovozda, ayniqsa, pattachilari yomon ekan"*. Bu misolimizda "ayniqsa" parantez birligi qo'llangan bo'lib, u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog'liqligini bildiradi. *"Ayniqsa, hozirgi kunda har bir ma'ruza siyosiy jihatdan puxta bo'lishi zarur"*. Ushbu gapda "ayniqsa" parantez birligi qo'llangan bo'lib, u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog'liqligini bildiradi.

Tohir Malikning ushbu asarida parantez birliklarning gapning boshida, o'rtasida oxirida qo'llanishini ko'rishimiz mumkin. Buning yorqin isboti bo'lib, "ayniqsa" kirish so'zini misol qilishimiz mumkin. *"Demak, gap bunday: O'ttizinchi yillar adabiyotini o'rganishni kechiktiramiz"*. Yuqorida keltirilgan gapimizda "demak" parantez birligi qo'llangan bo'lib, u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog'liqligini bildiradi. *"Darvoqe, u maktabdagi savol-javobdan keyin talvasaga tushgan edi"*. Bu yerda "darvoqe" parantez birligi qo'llangan bo'lib, u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog'liqligini bildiradi.

"Xayriyat, bunday bo'lmadi". Ushbu gapda "xayriyat" kirish so'zi qo'llangan bo'lib, u gapda shodlik va achinish ma'nolarini ifodalab kelgan. *"Birinchidan, vaqtingiz yo'q, ikkinchidan, nimani gaplashishni bilmaysiz"*. Bu gapda "birinchidan", "ikkinchidan" kirish so'zlari qo'llangan bo'lib, bu kirish so'zlar bayon qilingan fikrning tartibini bildiradi. *"Demak, o'ninchidan o'n birinchiga o'tar kechasi poyezdda bo'lgansiz"*. Ushbu gapimizda "demak" kirish so'zi qo'llangan bo'lib, u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog'liqligini ifodalab kelgan. *"Demak, ertalab vokzalga borgan, biletni o'sha yerda kimdandir so'rab olgan, yo o'margan"*. Ushbu gapimizda ham "demak" kirish so'zini qo'llangan holatini ko'rishimiz mumkin. Bu gapda ham ushbu kirish so'zi gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog'liqligini ifodalab kelgan. *"Demak, gap bunday bratishka, hamma qayerdaligini yaxshi biladi"*. Bu gapda ham "demak" kirish so'zi gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog'liqligini ifodalab kelgan. Tohir Malikning ushbu "Alvido bolalik" asarida "demak" parantez birligidan ko'plab holatlarda foydalanilganini ko'rishimiz mumkin. Masalan: bu gaplarimizda "demak" parantez birligini gapni boshida, o'rtasida va gapning oxirida kelgan holatini ko'rishimiz mumkin, lekin ma'noda o'zgarish bo'lgani yo'q. Tohir Malikning ko'plab asarlarida so'z qo'llash bilan bog'liq ko'plab bunday holatlarni ko'rishimiz mumkin, bu ham so'zga ustalikni bildiradi.

Parantez birliklar gapda so'zlovchining tinglovchiga bo'lgan munosabatini ifodalab unga qo'shimcha ma'nolar berib keladi. *"Xullas, sizni har ko'yga soladi"*. Bu gapimizda "xullas" kirish so'zi qo'llangan bo'lib, u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog'liqligini ifodalab

kelgan. *“Uning fikricha, qotillar shu atrofda o‘ralashib yuradigan bebosh yoshlar bo‘lishi mumkin”*. Ushbu gapimizda *“uning fikricha”* kirish so‘zi qo‘llangan bo‘lib, u gapda bayon qilingan fikrning kimga qarashli ekanligini ifodalab kelgan.

“Ular menimcha, sira to‘g‘ri yo‘lga tushishmaydi”. Bu gapimizda *“menimcha”* kirish so‘zidan foydalangan va u ham gapda bayon qilingan fikrning kimga qarashli ekanini ifodalab kelgan. *“Demak, jinoyatchiga nisbatan unda faqat nafrat bor”* bu gapimizda *“demak”* parantez birligidan foydalanilgan bo‘lib, u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Ayniqsa, uni dastlab chaqirish pul talab qilganida shu fikrda edi”*. Ushbu gapimizda *“ayniqsa”* parantez birligidan foydalanilgan va u gapda bayon qilingan fikrni oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Ayniqsa, yosh bolalarga tegmas edi”*. Ushbu gapda ham *“ayniqsa”* kirish so‘zidan foydalanilgan gapda bayon qilingan fikrni oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. Bu gapimizda ham *“ayniqsa”* kirish so‘zidan unumli foydalanilgan va bu parantez birligimiz ham gapda bayon qilingan fikrni oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan *“Alvido bolalik”* asarida so‘z qo‘llash bilan bog‘liq bo‘lgan juda ham ko‘plab ma’nolar mavjud, shuningdek bu asarda *“ayniqsa”* kirish so‘zidan ham ko‘p joylarda unumli foydalanilgan. *“Demak, o‘zi erisholmagan darajani menga in‘om etmoqchi”*. Bu gapimizda *“demak”* parantez birligidan foydalanilgan bo‘lib, u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Avvalo, u buvi emas mutlaqo begona - Qamariddinning onasi unikida ijarada turib ona-bola tutinishgan ekan”*. Ushbu gapimizda *“avvalo”* parantez birligidan unumli foydalanilgan va u gapda asosan bayon qilingan fikrning tartibini bildiradi.

“Ikkinchidan, bu ayol hali uncha qari bo‘lmasa ham sihati yomonligi uchun pensiyaga chiqqan ekan”. Bu jumlamizda ham *“ikkinchidan”* kirish so‘zi qo‘llangan bo‘lib, u gapimizda bayon qilingan fikrning tartibini bildirib kelgan. *“Xullas, yaxshilik nuri uning yuragiga yo‘l topmadi, qalbiga sepilgan yaxshilik urug‘i yo‘qolib bordi”*. Bu gapimizda ham *“xullas”* kirish so‘zidan unumli foydalanilgan bo‘lib, u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Ayniqsa, bu ikki bola oldida aytishi uni g‘azabga mindirdi”*. Ushbu gapimizda *“ayniqsa”* kirish so‘zidan foydalanilgan. Gapda bayon qilingan fikrni oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“To‘g‘ri, Qamariddin Asrordan bir martagina foydalangan”*. Ushbu gapimizda *“to‘g‘ri”* parantez birligidan unumli foydalanilgan. Bu kirish so‘zimiz gapda asosan tasdiq yoki inkor ma’nolarini ifodalab keladi.

“Mayorni, shubhasiz, tanimadi” - bu gapimizda *“shubhasiz”* kirish so‘zidan foydalanilgan bo‘lib, u gapda asosan ishonch va tasdiq ma’nolarni ifodalab kelgan. *“Demak, har kuni uydasan”*. Bu gapimizda *“demak”* parantez birligidan foydalanilgan bo‘lib, u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Jumladan, sizlar ham”*. Ushbu gapimizda *“jumladan”* kirish so‘zidan foydalanilgan bo‘lib, u gapda bayon qilingan fikrni oldingi fikr bilan bog‘liqligini bildiradi. *“To‘g‘ri, jinoyatchilarning aksari o‘zini o‘ylaydi”*. Ushbu gapimizda *“to‘g‘ri”* parantez birligidan unumli foydalanilgan. Bu kirish so‘zimiz gapda asosan tasdiq yoki inkor ma’nolarini ifodalab keladi. *“Aftidan, birinchi hodisadan o‘g‘lini qaytarib olgach, tarbiyaviy soat o‘tkazgan bo‘lishi mumkin”*. Bu gapimizda *“aftidan”* kirish so‘zidan foydalanilgan bo‘lib, u gapda bayon qilingan fikrni oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Xullas, shu zaylda Sanjarning fotoaparati ishlatishdan bexabar ekani ma‘lum bo‘ldi”*. Bu gapimizda ham *“xullas”* kirish so‘zidan unumli foydalanilgan bo‘lib, u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Nonushta sukutda, aniqrog‘i, o‘lik bir sukutda davom etdi”*. Ushbu gapda *“aniqrog‘i”* kirish so‘zidan foydalanilgan bo‘lib, u gapda fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Shubhasiz, ular pul olib kelishgan”*. Bu gapimizda *“shubhasiz”* parantez birligidan foydalanilgan bo‘lib, u gapda asosan ishonch va tasdiq ma’nolarni ifodalab keladi. *“U odamning (endi uning ismini biladi) ta‘qibidan ham, sinfdoshlarining malomatlaridan ham qutulgan edi...”*. Ushbu kiritma gapimiz so‘zlovchining o‘zi bayon qilgan fikrga qo‘shimcha mulohazasini bildirib kelgan. *“Demak, tuni bilan telefonlar olishuvi davom etgan”*. Bu gapimizda *“demak”* parantez birligidan foydalanilgan bo‘lib, u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Xullas, bu ikki jabirdiyda shu fakultetda, shu professorning qo‘lida o‘qigan”*. Ushbu gapda *“xullas”* kirish so‘zidan unumli foydalanilgan bo‘lib, u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini

ifodalab kelgan. *“Ayniqsa Qamariddin qo‘rqadi bundan”*. Ushbu gapimizda “ayniqsa” kirish so‘zidan foydalanilgan. U gapda bayon qilingan fikrni oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Har bir kinoxonaning, bog‘ning, xullas, odamlar ko‘p to‘planadigan joyning o‘z egalari bor buni bilsang kerak”*. Bu gapimizda ham “xullas” kirish so‘zidan unumli foydalanilgan bo‘lib, u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Afsuski, ular jazodan chetda qolishadi”*. Ushbu gapimizda “afsuski” parantez birligidan foydalanilgan bo‘lib, u gapda shodlik yoki achinish ma’nolarni ifodalab keladi. *“Demak, o‘sha kimdir oramizdan butkul yo‘qolib ketyapti”*. Bu gapimizda “demak” parantez birligidan foydalanilgan bo‘lib, u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Holbuki, qidirishga hojat yo‘q...”*. Ushbu gapda “holbuki” kirish so‘zidan foydalanilgan bo‘lib, u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab keladi. *“Demak, u yaxshi kiyinib, Volga yoki Jigulida yuruvchi har bir odamdan o‘ch olishi mumkin”*. Bu gapda ham “demak” kirish so‘zi gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Demak, o‘g‘irlamading, qarzgа olding, protokolga shunday deb yozamanmi”*. Bu gapimizda “demak” parantez birligidan foydalanilgan bo‘lib, u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Xo‘p, demak, sotib olmoqchi bo‘lgansizlar”*. Bu gapda ham “demak” kirish so‘zi gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Demak, o‘ch olishni yuragingga tugib qo‘ygansan”*. Bu gapimizda ham “demak” parantez birligidan foydalanilgan bo‘lib, u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Demak, sen Mirtillayevni ko‘rmagansan”*. Ushbu gapimizda ham “demak” kirish so‘zidan unumli foydalanilgan va u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Keldiyorov, demak, sen o‘ninchi may oqshomida pivoxonada bo‘lmagansan”*. Bu gapimizda ham “demak” kirish so‘zidan gapning o‘rtasida foydalanilgan lekin bu gapning ma’nosida hech qanday o‘zgarish bo‘lmagan. U gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan.

“Afsuski, Asror hali yosh, yo‘qsa hali ko‘p narsalarni farqlagan bo‘lardi”. Ushbu gapimizda “afsuski” kirish so‘zidan foydalanilgan bo‘lib, u gapda shodlik yoki achinish ma’nolarni ifodalab kelgan. *“Aytaylik, har bir ayol chindanam baxtsiz”*. Bu gapimizda ham “aytaylik” parantez birligidan unumli foydalanilgan. Bu gapda ushbu parantez birlik bayon qilingan fikrni oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Demak, qariganda xo‘rlanmaydi”*. Ushbu gapimizda ham “demak” kirish so‘zidan foydalanilgan bo‘lib, u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Qamariddin ijrochigina bo‘lsa, u yo‘pixi qayrilgan jinoyatchilar xizmatida (balki teng sherikdir) yoki boyvachchlar xizmatida”*. Ushbu kiritma gapimiz so‘zlovchining o‘zi bayon qilgan fikrga qo‘shimcha mulohazasini bildirib kelgan. Bu kiritma gapimiz asosiy fikrni to‘ldirish, aniqlash uchun ishlatilgan. *“Xullas, u yerdagilarda bizga ishonch qolmaganga o‘xshaydi”*. Bu gapimizda ham “xullas” kirish so‘zidan unumli foydalanilgan bo‘lib u gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan. *“Shahar boshqarmasining bo‘limidan Ziganshin yo‘qlangan bo‘lsa, demak, kimdandir shikoyat tushgan”*. Ushbu gapimizda parantez birlik gapning o‘rtasida qo‘llanilgan. Bu gapimizda “demak” parantez birligi gapda bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog‘liqligini ifodalab kelgan.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak Tohir Malik o‘zining “Alvido bolalik” asarida deyarli xalqimiz tilida, asosan so‘zlashuv uslubiga xos bo‘lgan parantez birliklardan mohirona foydalanganligini ko‘rib o‘tishimiz. Asar tarkibida yana bir qancha parantez birliklar bo‘lishiga qaramasdan bir eng ko‘p murojaat qilinganlarini tanlab olib, ularning gapdagi o‘rni, vazifasi va ma’nolarini tahlil qilib chiqdik. Parantez birliklar mavzusiga oid ma’lumotlarni Tohir Malikning boshqa asarlarida uchratish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. T.Malik. Alvido Bolalik. Toshkent. Yoshlar nashriyot uyi. 2019. 184-bet.
2. D.Jamoliddinova. Badiiy nutqda parantez birliklarning semantik-grammatik va lingvopoetik xususiyatlari. Dissertatsiya. Toshkent. 2009. 137-bet.
3. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – B.62
4. Rahmatullayev SH. Sistem tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Universitet, 2007
5. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. Toshkent. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2002.

**TURLI TIZIMDAGI TILLARDA KIRISH BO'LAKLAR VA ULARNI IFODALOVCHI
SINTAKTIK VOSITALAR****X.O.Qosimova, tayanch doktorant, Andijon davlat chet tillari instituti, Andijon**

Annotasiya. Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillarida kirish bo'laklarining qiyosiy tadqiqi va kirish bo'laklarni ifodalovchi turli sintaktik birliklarning qo'llanilishiga bag'ishlanadi. Kirish bo'laklar hozirgi zamon tilshunosligi sintaksisida dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Kirish bo'laklar to'g'risida ko'p ishlar olib borilganligiga qaramay, kirish bo'laklarining sintaktik va grammatik xususiyatlari hali aniq yechimga ega emas. Ishimizning maqsadi ham ingliz va o'zbek tillarida kirish bo'laklari va ularni ifodalovchi sintaktik vositalarini qiyosiy tadqiq qilishdan iborat.

Kalit so'zlar: kirish so'zlar, kiritmalar, kirish birikmalar, kirish gaplar, tirkamalar, parentaksema.

Аннотация. Данная статья посвящена сравнительному изучению вводных частей в английском и узбекском языках и использованию вводных частей, выраженных разными синтаксическими единицами. Вводные элементы рассматриваются как одна из актуальных проблем современного языкознания. Хотя о вводных частях имеются научные работы, их синтаксические и грамматические особенности не раскрыты должным образом. Цель нашей работы состоит в сравнительном анализе вводных частей и синтаксических средств их выражения в английском и узбекском языках.

Ключевые слова: вводные слова, вставки, вводные сочетания, вводные предложения, трейлеры, парентаксемы.

Abstract. This article devoted to the comparative study of introductory parts in English and Uzbek and usage of introductory parts expressed by different syntactic units. Introductory elements are considered as one of the actual problems of modern linguistics. Although there are scientific works about introductory parts, their syntactic and grammatic features are not properly solved. The aim of our work consists of analyzing introductive parts and the syntactic means expressing them comparatively in English and Uzbek.

Key words: introductory words, insertions, introductory combinations, introductory clauses, trailers, parentaxemes.

Kirish bo'laklar haqidagi nazariy qarashlar xilma-hilligi bilan ajralib turadi. D. Jamoldinova o'z tadqiqot ishlarida tilshunoslikda kirish bo'laklar to'g'risidagi qarashlarni ikki davrga bo'lish mumkinligini ta'kidlagan(3:19-21).

Birinchi davri XIX asrning birinchi yarmidan XX asrning 40-yillarigacha bo'lgan davr va ikkinchi davri esa XX asrning 40- yillaridan hozirgi kungacha bo'lgan davr. Birinchi davrda M.V.Lomonosov, N.I.Grech va A.X.Vostokov ilmiy ishlarida kirish bo'laklar va kiritmalarni bir tushuncha sifatida o'rganishgan(1:215). Keyinroq esa Yevgraf Filomafitskiy va A.M.Peshkovskiy tomonidan kiritma va kirish so'zlarning farqi tushuntirishga harakat qilingan(7:122).

Ikkinchi davrida esa I.I.Sheboleva, D.V.Malyavin, T.R.Kotlyar, I.A.Kiryuxina, A.I.Anikin, V.Iskovich, M.A.Avlasevich, V.Ya.Plotkin, V.Barchunov, L.G.Xatiashvili, A.G.Rudnev, Ye.P.Sedun, I.A.Babakova A. Zohiriy, Behbudiy, Fitrat, Q.Ramazon, Elbek, Shokirjon Rahimiy, G'ozil Olim Yunusov, Sh.Zunnun, H.G'oziev kabi tadqiqotchilar ish olib borganligini alohida ta'kidlash joiz. Keyingi yillarda esa kirish bo'laklarning faqatgina gap bilan emas, balki matn bilan bog'liq holda izlanishlar olib borgan tilshunoslar diqqatga sazovor.

A.A. Mesler o'z ishlarida shunday yozadi: "...Parantez konstruksiyalarni gapdan katta lisoniy birlik bo'lmish matn masshtabida tadqiq qilish, shubhasiz, katta ustunlikka ega, chunki bunday yondashuv mazkur muammoning turli jihatlarini integral (jamlangan holda) talqin qilishga va shu tariqa parantez konstruksiyalarning real lingvistik maqomini aniqlashga imkon beradi."(6:1-128) Shuningdek, "Parantez birliklarning gap va matnga munosabati" maqolasida Jamoldinova parantezalarni matn tarkibida tahlil qilish maqsadga muvofiq ekanligi, ularning semantiksintaktik va kommunikativ-estetik xususiyatlari matniy qurshovda reallashishi va matn qurshovidan ajratib

olinganda butunlay boshqa vazifani bajarishini ta'kidlagan(2:4). Shunday qilib, parantez birliklarning gap bilan munosabati gorizontal munosabat, matn bilan munosabati esa vertikal munosabat deb atala boshladi(2:5).

Darhaqiqat, ingliz va o'zbek tillarida kirish bo'laklar gapning o'zidagina sodir bo'lmaydi, kontekst bilan bog'liq holda vujudga keladi (ko'p xollarda gaplarni bir-biri bilan bog'laydi) va ulardagi ma'no butun gapgagina emas, kontekstga tegishli hisoblanadi. Quyidagi ingliz va o'zbek tillaridagi misollarni solishtirsak:

Finally, tired of waiting, he bemoaned to Melquides the failure of his project(14:2).

Nihoyat, intiqlik joniga tekkach, Melkidesga, yana omadsizlikka uchradim deya hasrat qildi(15:5).

Yuqoridagi ikki gapda kirish bo'laklar oldingi kelgan gaplardan(he suffered of being silent on this matter-Bu haqda og'iz ocha olmaganidan ancha qiynaldi.) kelib chiqqan holda ishlatiladi. Demak, kirish bo'laklar o'z semantik va funksional jihatlarni ingliz va o'zbek tillarida matn doirasida namoyon qiladi va ulardagi ma'no nafaqat butun gapga balki kontekstga ham tegishli. Kirish bo'laklarini sintaktik ifodalanishi ham anchagina xilma-xil. Bu ikki tilda kirish bo'laklar so'zlar(introductory words), so'z birikma (introductory phrases) va gaplar(parenthetical clauses) bilan ifodalanishi mumkin. Kirish so'zlar(introductory words) ingliz va o'zbek tillarida quyidagi so'z turkumlari bilan ifodalanadi:

Modal so'zlar(modal words): ehtimol, aftidan, shubxasiz; perhaps, certainly, maybe:

He had intended, probably, to take what he could and go(16:175).

Ehtimol, qiynalgan paytlari boshini olib ketmoqchi ham bo'lgan (9:131).

Son(numerals): birinchidan, ikkinchidan; firstly, secondly, thirdly:

Secondly, he can't do anything about it(16:5).

Ikkinchidan, bu yerda ikki qo'lini burniga tiqib o'tirishdan boshqa chorasi yo'q(9:7).

Ravish(adverbs): to'g'ri, yana; indeed, actually, suddenly:

Also, people always over-shoot downhill(17:81).

Yana, tepadan pastga otilganda doimo o'q mo'ljaldan o'tib ketadi(18:189). Ingliz va o'zbek tillarida undalmalar(kirish bo'laklar) otlar bilan ifodalanadi va ular ham kirish bo'laklar hisoblanadi:

"You're feeling it now, fish," he said(10:15).

Mazang qochyaptimi, baliq?— deb so'radi u(11:16).

N.Mahmudov va A.Nurmonovlarning fikriga ko'ra o'zbek tilida kirish so'zlar fe'llar(aytaylik) va olmosh(menimcha, seningcha) bilan ham ifodalanishi mumkin. Ingliz tilida esa kirishlar bu so'z turkumlari bilan ifodalanmaydi, lekin birikma holda kelganda ular bilan ishlatilishi mumkin(5:61). Kirish birikmalar(introductory phrases) ingliz va o'zbek tillarida quyidagi so'z birikma turlari orqali ifodalanadi:

Otli birikmalar(noun phrases):in any case, in fact, to his surprise on the contrary, as a result; mening fikrimcha, uning fikriga ko'ra:

"I'm going in, in any case" Ursula warned them(14:57).

Mening fikrimcha, Melkiades bu rasmni ishlayotganda dekabrning ochiq kunlari edi(15:50).

Fe'lli birikmalar(verb phrases): telling the truth, frankly speaking; rostini aytganda, to'g'risini aytganda, aksiga olib.

Telling the truth, it's good that you've learned that everything in life has its price(13:11).

Rostini aytganda, dunyodagi hamma narsaning o'z bahosi borligini bilib olganing yaxshi(14:37).

Ravish birikmalar(adverb phrases): as well, only then; bundan tashqari, buning ustiga.

Only then, with his right hand he felt the difference in the pull of the line before he saw the slant change in the water.(14:17)

Buning ustiga, safarga jo'nash talato'pida bir narsani umuman nazaridan qochirgan ekan, bu esa xazinaga yo'lni uzoq vaqt bog'lab qo'yishi mumkin(15:46).

Bundan tashqari, ingliz tilida kirish birikmalar sifat birikmalar(adjective phrases): in short, as usual; olmosh birikmalar(pronoun phrases: after all, above all, as to me, besides this) va son

birikmalar(numeral phrases: at first)lar bilan ifodalanilishi mumkin. O'zbek tilida esa bu birikmalar bilan ifodalanmaydi.

Gap bilan ifodalanuvchi kirishlar bog'lovchi yoki bog'lovchisiz bo'lishi mumkin. Bog'lovchili kirish gaplar: as you know, as I suppose; aytganimdek, bilasizki:

I drove back to Gorizia and our villa and, as I said, went to call on Miss Barkley, who was on duty(16:10).

Men, Gorisiyaga, o'zimizning villaga qaytib keldim va boya aytganimday, mis Barklining oldiga jo'nadim, u esa navbatchilik qilayotgan ekan(9:27).

Bog'lovchisiz kirish gaplar: I think, you know, you see; men sizga aytsam, rostini aytsak:

I'm telling you, we are more dependent upon these things than is often thought for. (13:93)

Men sizga aytsam, biz bu masalalarga ko'ringanidan ko'ra ancha bog'liqimiz.(12:104)

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, kirish gaplar ishtirok etgan qo'shma gaplar to'g'risida turli yondashuvlar mavjud. Ilyish o'z ishlarida ularni qo'shma gaplar(complex sentences with parenthetical clause) deb atagan(4:283). Lekin biz bu fikrni asosli deb hisoblamaymiz. Chunki bosh gap bilan kirish gaplar orasida ergashish munosabati(subordinate relation) emas, kirishish munosabati(introductory relation) mavjud. Prof G'.M Hoshimov esa ularni murakkab qo'shma gaplar(composite sentences with parenthetical clause) deb atagan.(8:54) Biz bu fikrni asosli deb hisoblaymiz. Yuqoridagi ma'lumotlarni o'rganish natijasida quyidagi xulosalarga keldik. Kirish bo'laklar nafaqat gapga butunligicha bog'lanib qo'shimcha ma'no kiritadi, balki A.A. Mesler va Jamoldinovalar tadqiq qilgandek matnni tashkil etishda xizmat qiladi va ulardagi ma'no gapgina emas kontekstdagi boshqa gaplarga ham taalluqli hisoblanadi. Shuningdek kirishlar so'zlar, so'z birikmalar va gaplar bilan ifodalanadi. Kirish gapli qo'shma gaplarni qo'shma gaplarning qaysi turiga kiritish to'g'risida bir qancha yondashuvlar mavjud. Biz ulardan prof G'.M Xoshimovning kirish gaplarni murakkab qo'shma gaplar bo'lishi va ular orasidagi munosabat kirishish deb atagan fikriga qo'shilamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Востоков А.Х. Русская грамматика, Москва,1874;
2. Жамолитдинова Д.М. Кадирова М.Э, Султонова, “Парнтез бирликларнинг гап ва матнга муносабати”, Молодой ученый.-2016-№3.1;
3. Жамолитдинова Д.М. “ Бадий нутқда парантез бирликларнинг семантик-грамматик ва лингвопоэтик хусусиятлари”, Тошкент, “Фан”нашриёти, 2011;
4. Ильиш Б. The Structure of Modern English, Ленинград, 1971;
5. Махмудов Н. Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси, Тошкент, “Ўқитувчи”, 1995;
6. Мецлер А.А. “Структурные связи в тексте (Парентезные конструкции)”, Кишинёв, Птиинца, 1987;
7. Пешковский А.М. Школьная и научная грамматика, Москва, 1914;
8. Хошимов Г.М. Lectures on the Theory of Modern English Grammar, Andizhan-2017;
9. Абдуғаниева З. таржимаси “Буюк Гетсби”, “Шарқ”, Тошкент-2019;
10. Hemingway E. “The old man and the sea”, www.Asianing.com;
11. Гофуров И. таржимаси, “Чол ва денгиз”, Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2015;
12. Носиров Э. таржимаси, “Бахтиқаро Керри”, “Шарқ”, Тошкент-2007;
13. Drieser T. “Sister Carrie”, University of Pennsylvania press, Philadelphia, 1981;
14. Marquez G. G. “One hundred years of solitude”, New York, Avon books, 1970;
15. Жўрабоев А. таржимаси, “Ёлғизликнинг юз йили”, Тошкент, “Шарқ”, 2014;
16. Fitzgerald S. “The Great Gatsby”, Diamond press, New York, 1924;
17. Hemingway E. “Farewell to arms”, <http://www.e-reading.co.uk>;
18. Гофуров И. таржимаси, “Алвидо, қурол”, Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2012

UDC 81'373.48

SPEECH NORM AND DYSPHEMIA

M.G. Rabieva, senior lecturer, PhD, National University of Uzbekistan, Tashkent

Аннотация. Мақолада жамиятда ҳам, шахснинг лисоний фаолиятида ҳам эвфемизациянинг кучайиши, бир вақтнинг ўзида, дисфемизациянинг сусайиши, дисфемизациянинг кучайиши, эвфемизациянинг сусайишини келтириб чиқариши масалалари, эвфемизмларнинг акси ҳисобланган дисфемизм ҳодисаси ҳам қадимдан мавжуд бўлган бўлса-да, эвфемизмдан фарқли жиҳатлари очиб берилган.

Калит сўзлар: эвфемизм, дисфемизм, ҳақоратни ифодаловчи дисфемик бирликлар.

Аннотация. В статье рассматривается рост эвфемизации как в обществе, так и в языковой деятельности личности, одновременно снижение дисфемизации, усиление дисфемизации, причины снижения эвфемизации, явление дисфемизма, которое считается противоположностью эвфемизма, существует с древних времен, выявлено, что оно имеет отличные от эвфемизма аспекты.

Ключевые слова: эвфемизмы, дисфемизмы, дисфемические единицы, обозначающие нецензурную брань и оскорбления.

Abstract. In the article, the increase of euphemization both in society and in the linguistic activity of an individual, at the same time, the decrease of dysphemization, the increase of dysphemization, the causes of the decrease of euphemization, the phenomenon of dysphemism, which is considered the opposite of euphemism, has existed since ancient times, it has been revealed that it has different aspects from euphemism.

Keywords: euphemisms, dysphemisms, dysphemic units representing swearing and insults.

Introduction. A norm is a speech ethic that is mandatory for the activity of society or social groups, but at the same time this phenomenon is variable. If we look at the history of the development of different social societies, they have always had different ideals and ideologies leading to perfection. Of course, there are such "eternal values" in the modern society we live in, but the attitude towards them is changing somewhat.

Both in society and in the linguistic activity of an individual, the increase of euphemization causes, at the same time, the decrease of dysphemization, the increase of dysphemization, the decrease of euphemization.

Methodology. As N.D. Arutyunova noted, "any speech situation is primarily a matter of choice. In this case, the selection requires a "standardized linguistic target" in one way or another. The essence of the use of dysphemistic expressions is a deliberate challenge to the accepted norms of speech and a violation of the norms of evaluation and naming of denotations. According to the logic of the concept of norm, "the problem of choice implies a comparison, after all, in the choice of words, a better option is chosen than another". For example:

Lieutenant Dan: They gave you the Congressional Medal of Honour.

Forrest: Yes sir, they sure did.

Lieutenant Dan: They gave you an **imbecile**, a **moron** who goes on television and makes a fool out himself in front of the whole **damn** country, the Congressional Medal of Honour.

(Forrest Gump. 57:13 min.)

Two trends are evident in any speech:

- a) euphemization;
- b) dysphemization.

In both cases, a personal or social relationship is evident. Both phenomena are migration, the product of the speech process. Some of them are linguistic units and are included in the literary norm. Linguistic units loaded with such euphemistic meaning also require renaming of euphemistic or dysphemistic meaning. When the feature of euphemism or dysphemism wears off, the subjective relation to the meaning becomes weaker.

Research. Dysphemism began to gain a sufficient place among euphemistic units at the level of speech and became a source of linguistic research only after the Second World War, when various vices (drug addiction, prostitution, theft, orphanhood) increased. As society continues to develop and change, new taboos emerge, and accordingly, moral and speech norms are revised, meaning that the dysphemistic vocabulary is constantly expanding. Therefore, it can be concluded that the set of lexical-semantic categories of dysphemisms developed so far is not perfect. Deeper research, classification, interpretation and analysis of this language phenomenon has once again placed the responsibility on the shoulders of linguists. Etymologically, the word "dysphemism" is derived from the negative prefix dys- (bad, abnormal, difficult) and the Greek root pHEME (speech, voice, utterance,

speaking). The phenomenon of dysphemism was first noted in 1927 by Albert Carnois, who described it as a "mocking, rude expression."

Brief comment is made in "Dictionary of Linguistic Terms" by O.S. Akhmanova.	Dysphemism (cacophemism) is Spanish dysfemismo. Replacing the name of the subject, thing-event in a specific text with a relatively rude, vulgar expression. Opposite: Euphemism..."
A.N. Ryazanova	dysphemism - a linguistic expression that negatively evaluates the denotation (to one degree or another, it discriminates, negates by means of a certain color"
Albert Carnois	sarcastic, rude expression"

Analysis. In other words, the dysphemization process is based not on a negative, but on a neutral cognitive experience of a person, which later, as a result of linguistic influence (euphemistic substitution), is accepted by members of society as an expression with a negative connotation and settles in the language.

By dysphemism we mean the deliberate use of a found language, a culturally inferior or neutral lexicon free of negative connotations. Semantically, dysphemism can be described as the process of assigning a negative meaning to a denotation. Paraphrase or renaming is recognized as the main principle of the semantic mechanism of dysphemism. In this case, the speaker chooses to use dysphemism rather than a neutral or euphemistic expression. Preservation of denotative meaning is a characteristic feature of dysphemisms, that is, the process of meaning change takes place in the connotative component. In dysphemism, the denotation can be negative or neutral.

1. Denotation-dysphemism with a negative meaning is based on a certain concept, which was initially evaluated as humiliating and offensive by society. Such concepts include death, disease, vices of human nature, etc. Thus, referring to dysphemism, the speaker reinforces the level of negativity of this concept. For example, the dysphemism "prostitute" in English is used to express representatives of the lower class in society.

2. The initial denotation of dysphemism is a neutral concept. Examples of this are national symbols of individuals, names of certain government bodies, positions or professions, body parts, as well as many everyday objects. The peculiarity of this process is that the original denotative meaning is preserved, but when the process moves to the language, it downloads a "negative", that is, a negative connotation.

For example, the slang term "a ring-ding God box" can serve to explain the dysphemistic meaning of the concept of "church". On the other hand, if this slangism is used, it undoubtedly shows that the speaker is in a mood of disrespect towards religious institutions and carries a negative meaning. Below we will consider cases of effective use of slangisms:

Table 2.

<i>fuzz</i>	<i>the police</i>
<i>funny farm</i>	<i>a mental hospital</i>
<i>fungus</i>	<i>a beard or other facial hair</i>
<i>faggot</i>	<i>woman</i>

Dysphemism is a pragmatic phenomenon in which there is a negative deviation of the attitude towards the value of the denotation. The classification of dysphemisms is significantly less done in linguistics. For example, in English, dysphemisms are classified lexically and semantically as follows:

- dysphemisms representing death, illness, physical and spiritual defects;
- dysphemisms related to a wide range of criminal groups;
- dysphemisms related to the vices of human nature;
- dysphemic names belonging to the nation;
- dysphemisms related to god, devil, church rituals.

Dysphemic units representing swearing and insults

Below is a look at the dysphemic units that represent the most common insults:

1. Some animal names are used as epithets: coon, crab, jellyfish, rattlesnake, skunk, wolf, worm, etc... The purpose of applying these animal names to people is to touch their personality.

2. In order to discriminate, especially to make fun of the intellectual potential of women, in many cases the names of birds are used: chicken, goose, hen, quail, and phrases: as dumb as a dodo, as crazy as a coot/cuckoo/dupe.

3. Derogatory words such as horse, barridan, jade, nag, bitch, cur, mongrel are used for immoral women.

Conclusion. In linguistics, there are different approaches to the phenomenon of dysphemism. This approach is not well-founded. Dysphemism differs from euphemism in its function, which is in the same system as euphemism due to its taboo. It can be studied as a separate phenomenon or side by side with euphemism and taboo.

REFERENCES:

1. Крысин Л. П. Эвфемизмы в современной русской речи //Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – Москва, 2000. – С. 384-408.
2. Босчаева Н. Ц. Контекстуальная эвфемия в современном английском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ленинград, 1989. – С. 21.
3. Politics and the English Language, 1946.
4. К.Аллан и К. Барридж. Запрещенные слова: табу и цензура языка. Издательство Кембриджского университета, 2006. – С. 97.
5. Allan, Keith and Burridge, Kate. Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon. – New York: Oxford University Press. 1991.

UO'K 81'373.49

EVFEMIZMLAR VA ULARNING SHAKLLANISH TURLARI

O.R.Radjabkulov, tayanch doktorant, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Evfemizmlar bo'yicha ko'plab tadqiqotlar mavjud bo'lib, ularning aksariyati umumiy tadqiqotlar bo'lib asosan leksik, semantik ularning yasalish usullari o'rganilgan. Ushbu maqolada evfemizmlarning shakllanish usullari, zamonaviy evfemizmlar va ularning tildagi o'rni ko'rib chiqiladi va evfemizmlarning turli kategoriyalari misollar orqali muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: evfemizim, evfemik birliklar, tabu, til birliklari, nutq madaniyati.

Аннотация. Существует множество исследований по эвфемизмам, большинство из них носят общий характер, изучаются преимущественно лексические и семантические способы их образования. В данной статье рассматриваются способы образования эвфемизмов, современные эвфемизмы и их роль в языке, а также на примерах рассматриваются различные категории эвфемизмов.

Ключевые слова: эвфемизмы, эвфемистические единицы, табу, языковые единицы, культура речи.

Abstract. There are several researches on euphemisms, most of them are general studies, mainly lexical and semantic methods of their formation are studied. In this article, the formation methods of euphemisms, modern euphemisms and their role in the language are considered, and different categories of euphemisms are discussed through examples.

Key words: euphemism, euphemistic unit, taboo, linguistic unit, cultural speech.

Kirish. Insoniyat muloqotining murakkab jarayonlarida evfemizmlar voqelikni yumshatish, qo'pollikni oldini olish, noqulay vaziyatlardan qochish uchun nozik "iplar" bo'lib xizmat qiladi desak mubolag'a bo'lmaydi. Oddiy noqulay yoki birmuncha hijolatli tushunchalardan tortib to tabu tushunchalargacha, evfemizmlar jamiyatda muloqotning noqulay haqiqatlarini lisoniy noziklik qatlamlarida yashiradi va pardalaydi. Ularning rivojlanish bosqichida jamiyat evolyutsiyasi, madaniy qadriyatlar va inson ruhiyatining chuqur inikosi yotadi.

Insoniyat jamiyatida "evfemizim" atamasi paydo bo'lmasdan oldin bu tushuncha mavjud bo'lgan deb qaraldi, antik davr yozma manbalarida xurofot, irim, va bazi taqiqlangan diniy tushunchalarni ifodalash uchun boshqa muqobil so'zlar va so'z birikmalaridan foydalanilgan va zamonaviy ijtimoiy me'yorlar rivojlangan va siyosiy murakkab vaziyatlar mavjud bo'lgan bugungi zamonaviy jamiyatlargacha, har bir davr leksik qatlamida evfemik birliklarning o'z o'rni bor. Evfemik birliklar dunyo va o'zbek tilshunosligida turli rakurslardan keng ravishda tadqiq qilingan bo'lib ushbu

maqolamizda biz evfemizmlar shakllanishida bazi lisoniy omillar va noverbal omillar bayon etamiz. Evfemizm va uning turlari borasida turli tilshunos olimlar qarashlarini bayon qilamiz. Evfemizm atamasining kelib chiqishiga va unga berilgan bir necha tilshunoslarning tariflarini umumlashtiradigan bo'lsak, O'zbek tilshunos olimi A.Hojiyev "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'atida" evfemizmgga quydagicha tarif beradi: "Evfemizm (yun. *euphemismos* eu-yaxshi + *phemi-gapiraman*). Narsa-hodisaning ancha yumshoq shakldagi ifodasi; qo'pol, beadab so'z, ibora va tabu o'rnida qo'pol botmaydigan so'z yoki ibora qo'llash. O.C. Axmanova tahrir ostidagi lingvistik terminlar izohli lug'atiga ko'ra: "evfemizm biror narsaning bilvosita, yopiq, muloyim, yumshatuvchi belgilanishidan iborat obyekt yoki hodisa".

A.A. Реформатский evfemizmlarni shunday tariflaydi: "evfemizmlar -taqiqlangan so'zlarning o'rniga qo'llanilishi mumkin bo'lgan so'zlardir".

E.Тюрин: "biror sabab bilan ijtimoiy qo'pol so'z o'rnida qo'llanuvchi, yumshoq, qo'llanilishi ruxsat etilgan, meliorativ -kinoyali, nisbatan qulayroq, so'zlovchi naznida odobsiz hisoblangan, madaniy meyor nuqtayi nazaridan noqulay sanaladigan qo'pol ifoda o'rnida qo'llaniladigan birliklar" deb tariflaydi

Daniyalik tilshunos Otto Jespersen evfemizmlarni shunday tariflaydi: "ma'nosi qo'pol yoki yoqimsiz bo'lishi mumkin bo'lgan tushunchalar o'rniga yoqimli yoki hech bo'lmaganda haqoratli bo'lmagan iborani almashtirish". Rawson evfemizmlarni "qo'pol, og'riqli yoki haqoratli so'zlar o'rniga ishlatiladigan yumshoq, yoqimli yoki aylanma so'zlar" deb yozadi. Olim o'zining "A Dictionary of Euphemisms and Other Doubletalk" lug'atida evfemistik tilning keng va xilma-xil manzarasini keng qamrovda tadqiq qilgan. Kitob turli kontekstlarda evfemizmlardan foydalanishni o'rganadi, so'z va iboralarning ma'nosini yumshatish, yashirish yoki qayta tiklash uchun til qanday boshqarilishini ko'rsatadi. Rawson lug'ati nafaqat malum so'zlar va til birliklarining mazmuniy to'plami, balki inson xatti-harakati va nutq madaniyati, muloqotiga oid chuqur sharhdir. Uning ta'kidlashicha, evfemizmlardan foydalanish jamiyatning qadriyatlarini, qo'rquv va tashvishlarini aks ettiradi. Evfemizmlarni tahlil qilish orqali o'quvchilar o'zgaruvchan ijtimoiy hayot va madaniy o'ziga xosliklarni bayon qilish uchun til qanday rivojlanishini chuqurroq tushunishadi. Rus tilshunos olimi L.A. Bulaxovskiy evfemizmgga quydagi tarifni yozadi: "Evfemizmlar- yomon fikr uyg'otadigan narsa yoki hodisaning asl nomini almashtirish va ular haqida so'z orqali yovuz kuchlarni chaqirish "xavfini" ni paydo qilmasdan, "xavfning oldini olish" formulasi".

Steven Pinker evfemizmlarni "haqiqatni yashirish yoki xaspo'shlash uchun ishlatiladigan oshirib yuborilgan atama" deb tushuntiradi. Shuningdek, U evfemizmlarni doimiy emasligini va doimiy o'zgaruvchan hodisa sifatida tariflaydi. U dastlab "Euphemism treadmill" tushunchasini qo'llaydi yani bu evfemizmlarning vaqt o'tishi bilan o'z samarasini yo'qotib, yangi evfemizmlar bilan almashtirilishi jarayonini tasvirlash uchun ishlab chiqilgan tushuncha hisoblanadi. Bu hodisa dastlab qattiq, yoqimsiz yoki taqiqlangan mavzuni yumshatish yoki yashirish uchun qabul qilingan yangi atama asta-sekin asl atamaning salbiy ma'nolariga ega bo'lishi bilan yuzaga keladi. Natijada, evfemizmnini almashtirish sikli davom etadi. Yuqoridagi evfemizmgga berilgan tariflarni umumlashtiradigan bo'lsak, evfemizmlar insonlar tasavvurida qo'rqinchli, uyatli hisoblangan tushuncha, voqea hodisa va umumjamiyat tomonidan qabul qiligan tabu tushunchalar va tasavvurlarni muloqotga ko'chganda nisbatan muloyimroq muqobillari va bazida bir tushunchaning asl mazmunini yashiradigan manipulyatsion bo'yoqdor lisoniy "niqoblar"dir.

Evfemizmlar nutqda, badiy adabiyotda, ommavaiy axborot vositalarida asosiy vazifasi mavjud kontekstda xushmuomalalikni saqlash, taqiqlangan mavzulardan qochish va suhbatlarda so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida qulaylikni ta'minlash kabi bir nechta vazifalarni bajaradi. Evfemizmlar turli sohalarda, jumladan, siyosat, sog'liqni saqlash va kundalik muloqotda keng tarqalgan. Evfemizmlardan foydalanish madaniy va ijtimoiy kontekstlarga keng aks etadi. Evfemizmlar tilshunoslik bilan bir qatorda bir necha soha va fanlarda ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o'rganilgan va bu jarayon davom etmoqda. Jumladan, jamiyatshunoslik, psixologiya, etnografiya va bular o'z o'zidan tilshunoslik bilan aloqador sohlar hisoblanadi. "Tilshunoslikdagi "evfemiya" hodisasi an'anaviy ravishda "tabu" hodisasi bilan bog'liq. Shuning uchun evfemizmlarni o'rganish bilan dastlab ibtidoiy jamoalardagi tabular muammolarini o'rganuvchi etnograflar (Д. К. Зеленин, А.

Мейе, Дж. Фрэзер) shug'ullanganligi bejiz emas. Evfemizmlar to'g'ridan-to'g'ri qarama-qarshilikdan qochib, ijtimoiy hurmatni saqlashga yordam beradi. Ularning ta'kidlashicha, evfemizmlar ijtimoiy o'zaro munosabatlarni boshqarishda va insonlar o'rtasida mo'tadil munosabatlarni saqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Evfemizmlar tilda vujudga kelishini bir necha omillari bor, bulardan asosiysi, bu tabu tushunchalar deb qaraladi. Turli olimlar o'z tadqiqot ishlarida evfemizmlarni yuzaga keltiruvchi omillar tasnifini taklif qilishadi bularni umumlashtiruvchi asosiy o'xshashlik bu tabu tushunchalarni asosiy evfemik birliklar yuzaga keltiruvchi sabab sifatida ilgari surilishidir. Jumladan, A.C.Куркиев evfemizmlarni 5 guruhga bo'ladi:

- 1) bidat sababli vujudga kelgan evfemizmlar ;
- 2) qo'rquv va noxushlik tufayli paydo bo'lgan evfemizmlar;
- 3) diniy etiqod sababli kelib chiqqan evfemizmlar ;
- 4) uyatchanlik sababli yuzaga kelgan evfemizmlar ;
- 5) xushmuomalalik asosida shakllangan evfemizmlar.

N. Ismatullayev esa evfemik birliklar yuzaga keltiruvchi asoslarni 3 guruhga ajaratadi:

- 1) tabu sababli yuzga kelgan evfemizmlar;
- 2) xurofot, bidat irim bilan bog'liq evfemizmlar
- 3) qo'pol ma'noga ega, bayon qilishga noqulay bo'lgan so'z va iboralar o'rnida qo'llaniluvchi evfemizmlar;
- 4) nutqiy bo'yoqdorlik, bazi diniy tushunchalarni ifodalash uchun qo'llaniladigan jargon evfemizmlar.

A. Omonturdiyev "Professional nutq evfemikasi" ilmiy ishida evfemizmlarni batafsil tarif beradi:

Biz bu tasnifning bazi qismlarini bayon qildik, Olim evfemik birliklar yuzaga kelishida asosiy omillardan bir bu tabu tushunchalar ekanligiga urg'u beradi.

Tabulashtirish darajasiga ko'ra: 1) aytilishi man etilgan uyat tushunchalar bilan aloqador evfemalar: a) odamning uyat yoki jinsiy tana azolari; b) jinsiy aloqa jarayonlarini ifoda qiladigan so'z va iboralar; c) so'kinish, xaqorat so'zlari o'rnida qo'llaniluvchi evfemik birliklar; 2) qo'rquv, noxush xabar yoki o'lim bilan bog'liq evfemalar; 3) voqelikning nomi aytilishi mumkin lekin nutq madaniyatiga to'g'ri kelmaydigan tushunchalar bilan bog'liq evfemik vositalar.

Semantik va grammatik shakllanishiga ko'ra: 1) Lisoniy va 2) nutqiy turlarga bo'linadi, bular o'rtasida uzviylik va umumiylik bo'lishi bilan birga boshqa farqli xususiyatlariga ko'ra ham farqlanadi:

1) lisoniy evfemalar manosi birikma tarkibidagi so'zlarning asl manosidan anglashilmaydigan, bir butun holda umumiy tushuncha- obrazli mano ifodalaydigan vosita;

2) lisoniy evfema lug'aviy birlik, uni lug'atlashtirish imkoni borligini lekin nutqiy evfemada bu jarayon biroz murakkabroqligini takidlaydi;

3) lisoniy evfema faol doimiy qo'llanganligi sabab tilga singib ketadi va til foydalanuvchilari uning evfemik manosi malum bir kontekstdan tashqarida ham angelaydi: vafot etdi, ko'zi yoridi, oyog'i suyuq;

4) nutqiy evfema malum bir vaziyatda, kontekstda evfemik mano anglatadi. Nutqiy evfemalar lisoniy evfemalardan yana bir farqli jixati shundaki nutqiy evfemalar turg'un tabu tushunchalarni emas, malum bir vaziyat uchun malum bir maqsad asnosida bazi shu kontekst uchun nisbatan tabu tushunchalarni yanada yumshatish uchun evfemik birliklar bilan bayon etilganda yuzaga keladi.

Tasirchanlik va bo'yoqdorlik, orginallik darjasiga ko'ra: nutqiy evfemalar nuqtayi nazaridan 1) individual 2) okkazonal turlarga bo'lgan. Hamma evfemalar ham nutqda faol qo'llanmaydi, shunday evfemalar borki hali eshtilmagan, oxori to'kilmagan malum bir shaxs nutqiga, ijodiga xos evfemalar bo'lib bu kabi evfemalar nutqqa bo'yoqdorlik, tasirchanlik manolar yuklashani takidlab ushbu misolni keltiradi: Bir qizga ikki bor yor yor bo'lmasin (M. Yusuf, "Uyqudagi qiz", 59-b) kabi evfema. Bu gapda tasirchanlik bilan birga o'zbek madaniyatida nisbatan noqulay yoki yaxshi qabul qilinmaydigan holat yani qizlarning ikki marta turmush qurishini evfemalashtirilgan. Bu kabi individual

evfemalar ko'p yozuvchi, shoirlar o'z asarlarida faol qo'llaydi va ushbu shu kabi individual, bo'yoqdorlik manolarini yuklovchi evfemik birliklar evfemizmlar qo'llaniladi

Evfemizmlar shakllanish turlari. Evfemizmlar turli usullarda shakllanadi va rivojlanib tilga kirib keladi. Warren evfemizmlarnig shakllanish ikki kategoriyaga bo'ladi va o'z o'rnida bu ikki kategoriyalar ichki turlarga bo'linadi. Unga ko'ra rasmiy va semantik shakllanish. Evfemizmlar rasmiy shakllanishi asosan so'z yasovchi vositalar yordamida: ikki so'zni qo'shib qo'shma so'z yasash orqali, ikki so'zning malum bir qismlarini birlashtirish orqali, fonetik o'zgartirish orqali yani so'zning harfini o'zgartirish orqali, Masalan ingliz tilida Xudo so'zi evfemlashtirilad: Oh, my God! God! o'rnida ko'pincha evfemalashgan holatda: "Gosh!", "Oh, my Gosh!", "Gee!" kabi harflarni o'zgartirish orqali yasalgan muqobillari qo'llanadi. O'zbek tilida esa xudo so'zining bir necha xil mavjud sinonimlari kontekstga mos ravishda qo'llaniladi lekin tabu tushuncha hisoblanmaydi va aynan evfemik mano yuklovchi so'zga o'zgartirilmaydi.

Semantik usulda yasaliş esa quydagi turlarga bo'linishini takidlaydi: Implisit ifoda, metonimiya, metafora, giperbola, litota, va parafrasalashtirish.

A.Omonturdiyev evfemik qatlamning shakllantirishdagi roliga ko'ra ritorik va olmoshli evfemik birliklarga ajratadi. Olim ritorik so'roq gaplarda xis hayajon, mantiqiy-evfematik urg'u mavjudligi sabab ritorik so'roq gaplar evfemalarning bir qismi ekanligini takidlaydi va ushbu misolar keltiradi: Qadim Buxoroga laylaklar keldi, O'zingiz qaydasiz, Fayzullo bobo?! (M.Yusuf) ritorik so'roq gapi orqali noxaq o'ldirilgan, va qabri ham nomalum inson voqeligi evfemalashtirilganligini takidlaydi. Yoki olmosh orqali evfemik mano yuklanadi, bundan tashqari argotik va dialektal so'zlar, neologism va jargonlar ham malum kontekstlarga ko'ra evfemik mazmunda qo'llaniladi va tilning evfemik qatlami shakllanishiga tasir qiladi. Xuddi shunday ingliz tilida ham ritorik so'roq gaplar orqali malum bir voqelikka evfemik mano yuklanishi mumkin; Masalan : "Are we really leaving a better world for future generations?" "Biz haqiqatdan ham kelajak avlod uchun yaxshiroq dunyo qoldirib ketyabmizmi?!" (Lakoff, George.) Ushbu ritorik savol salbiy manoni aniq ko'rsatmasdan, hozirgi harakatlarning ekologik oqibatlar haqida fikr yuritishga undaydi. "Don't our children deserve better resources for their education?" (Bolalarimiz talimi uchun yaxshiroq resurslarga loyiq emasmi), yani ushbu ritorik so'roq gap orqali talim tizimida o'quv resurlari, sharoyitlar rasvo holatda ekanligi ritorik so'roq gap orqali yumshatilyapti va shu bilan birga nutqning tasirchanligi oshirilgan.

Xulosa. Evfemizmlarning shakllanishi madaniy, ijtimoiy va lingvistik omillar ta'sirida bo'lgan ko'p qirrali jarayondir. Ingliz va o'zbek tillaridagi evfemizmlarni solishtirish orqali, biz tillarning xushmuomala va bilvosita muloqotga bo'lgan ehtiyojga moslashuvchanligi, universal va o'ziga xos usullari, evfemik birliklar umumiy va individual turlarga bo'linishi yani barcha umumjamiyat tomonidan qabul qilingan va malum bir yozuvchining o'ziga xos evfemalashtirish mahorati ikki tilda farqli va o'xshash va farqli jixatlari bor. Evfemizmlar muloqotda nafaqat verbal usulda balki noverbal uslubda ham badiy asarlarda, jonli nutqda qo'llaniladi. Jamiyat va texnologiya taraqqiyoti davom etar ekan, tilning doimo o'zgarib turadigan tabiatini ko'rsatuvchi evfemizmlarning strategiyalari va shakllari ham rivojlanib boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Omonturdiyev A. J. Professional nutq evfemikasi. – Toshkent: Fan, 2006. – 252 b
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – B.126
3. A.A. Реформатский. Введение в языковедение / . - М. : Аспект пресс, 2008. - 536 с.
4. Исмагуллаев Н. Эвфемизмы в современном узбекском языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. _ Т., 1964.-24 с.
5. Куркиев, А. С. Классификация эвфемизмов по порождающим мотивам –Грозный, 1977
6. Jespersen, Otto. Language: Its Nature, Development, and Origin. London: Allen & Unwin, 1922.
7. Rawson, Hugh. A Dictionary of Euphemisms and Other Doubletalk. New York: Crown Publishers, 1981
8. Тюрина.Е.Е. Семантический статус эвфемизмов и их место в системе номинативных средств языка- Н.Новгород 1998
9. Warren, B. (1992). 'What euphemisms tell us about the interpretation of words'. Studia linguistica, Vol. 46(2), pp. 128-172.

O'ZBEK BOLALAR SHE'RIYATIDA RUHIYAT TASVIRINING BADIY TALQINI

G.Sh.Ruzimatova, o'qituvchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek bolalar she'riyatidagi o'smirlar ruhiyatining badiiy talqini xususida so'z boradi. Shu bilan birga bolalar she'riyatidagi yangilanish jarayoni, o'smir bolalar ruhiyatini anglashga xizmat qiladigan, ma'naviy olamini boyitadigan, estetik didini o'stirishga xizmat qiladigan yetuk she'riy asarlar yaratish an'anasi Rustam Nazar tomonidan o'ziga xos tarzda davom ettirilgani tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: bolalar she'riyati, yangilanish jarayoni, o'smir ruhiyati, yangi tipdagi qahramon, badiiylik mezon, badiiy talqin.

Аннотация. В данной статье рассматривается художественная интерпретация психологии подростков в узбекской детской поэзии. Наряду с этим, исследуется процесс обновления в детской поэзии, традиция создания зрелых поэтических произведений, которые способствуют пониманию психологии подростков, обогащению их духовного мира и развитию эстетического вкуса, которая своеобразно продолжается Рустамом Назаром.

Ключевые слова: детская поэзия, процесс обновления, психология подростков, новый тип героя, критерий художественности, художественная интерпретация.

Abstract. This article discusses the artistic interpretation of the psyche of adolescents in Uzbek children's poetry. It also examines the process of renewal in children's poetry and the tradition of creating mature poetic works that serve to understand the adolescent psyche, enrich their spiritual world, and enhance their aesthetic taste, which has been uniquely continued by Rustam Nazar.

Keywords: children's poetry, renewal process, adolescent psyche, new type of hero, criterion of artistry, artistic interpretation.

Bugungi kunda bolalar adabiyotiga badiiy-estetik hodisa sifatida yondashish, ijodkor badiiy mahoratini ochish, bolalar va kattalar o'rtasida kechadigan munosabatlarning badiiy talqini masalalari keng yoritilmoqda. Mustaqillik davri o'zbek bolalar adabiyoti mavzu rang-barangligi, ham uslublar xilma-xilligi, badiiy tasvir va talqinda teranlik kasb etgani bilan oldingi zamonlarda yaratilgan asarlardan tubdan farq qiladi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, umumadabiyotda kechayotgani singari bolalar she'riyatidagi yangilanish jarayoni ham tadrijiy va uzluksiz jarayon bo'lib, bu yangilanishning bosh omili iste'dodli ijodkorlarning faolligi bilan bog'liq. Aslida-ku, bolalar adabiyoti uchun taqiqlangan mavzuning o'zi yo'q, faqat ularni bolalar qalbiga, dunyoqarashiga mos ravishda, badiiylik mezoniga qat'iy amal qilgan holda ifodalash muhim. Jamiyatda yoki oiladagi ijtimoiy muammolar katta yoshdagilar qatori o'smir bolalar taqdiriga, ularning ong-u shuuriga ham ta'sir ko'rsatadi. Ayonki, bu yoshda bolalar qalbida sevgi-muhabbat hislarining kurtak yozishi ham mana shu hayotiy, tabiiy o'sish-ulg'ayish, voyaga yetish jarayonida ro'y beradi. "Tan olish kerak, kattalar haqida gap ketganda, ko'pincha ular nuqul to'g'riso'z, kichiklarga g'amxo'r, yaxshi tarbiyachilar sifatida ko'rsatilar edi. Bunday qahramonlar xarakteri badiiy asoslab berilsa yaxshi, aks holda sirli kimsalar timsoliga aylanadilar. Aslida, kattalar bilan bolalar o'rtasida Xitoy devori yo'q. Ulardan birining dardi, shubhasiz, ikkinchisiga ham taalluqli", - deb yozadi adabiyotshunos S.Matjon "Poklanish davri va bolalar adabiyoti" [2,5] maqolasida.

"Tadqiq" she'rining davomida biz o'smirlarga xos quvlikning beozor, yumor bilan yo'g'rilgan iqroriga guvoh bo'lamiz:

Otam turar, yo'talar,
Televizor o'chadi.
Voqeaning davomi
Tasavvurga ko'chadi.
O'tiraman iljayib,
Shirin hisdan yayrab dil
Uni shou-klubda
Ko'rganman-da batafsil [3,100].

Ehtiyotkor otaning o'g'lini "yomon" filmni ko'rishdan mahrum etishi –televizorni o'chirishi o'quvchida beozor kulgi uyg'otadi. Chunki otaning taqiqi uning kattalarga xos ehtiyorkorligidan dalolat bersa, boshqa jihatdan milliy mentalitetimiz, axloqiy-ta'limiy me'yorlarimizga xos tipik hodisa sifatida xarakterlidir. Ayni paytda, ushbu ehtiyotkorlikning bir jihatdan ta'sirsizligi ham sezilib turadi. Bolaning quvligi haqida shoir shunday munosabat bildiradi: "Har bir ota-onaning ezgu niyati o'z farzandlarining haqiqiy insonlar bo'lib yetishishidir. Yosh avlodni jismoniy va aqliy jihatdan sog'lom, xalqparvar, vatanparvar, mehnatsevar, xushxulqli qilib tarbiyalash har bir xalqning baxt-saodatidir. Shuning uchun bolalar ruhiy olamiga mos, ezgulik urug'larini murg'ak qalblarga badiiy his-tuyg'ular vositasida sochuvchi asarlar qancha ko'p bo'lsa, shuncha yaxshi". [1,116]

Rustam Nazar: "Men bolalar she'riyatini jiddiylashtirishga, unga kattalar adabiyotiga xos unsurlarni olib kirishga harakat qildim", - deb yozadi [3,3]. Darhaqiqat, shoir she'rlarida murg'ak qalbida tushuniksiz, ammo hayajonli tuyg'ular uyg'onib kelayotgan yosh qahramonning ichki kechinmalari, o'z qalbidagi po'rtanalarni anglashga, ularni nomlashga talpinayotgan balog'at pallasiga qadam qo'ygan bolaning murakkab, ayni damda, sirli, jozibali dunyosi, qalbi va ruhiyatining butun murakkabliklari-yu ziddiyatlari nozik ishoralar hamda chinakam nafosat bilan kashf etilgan. Kattalarday yashab, boladay fikrlab yozish ijodkorga muvaffaqiyat olib kelishini Rustam Nazar ijodi isbotlab turibdi. Jumladan, "Ulg'ayish" nomli she'rida shoir bo'ylari cho'zilib, hatto muallima opadan ham bo'ychanroq bo'lib qolgan yigitchaning tilidan ruhiyatida, vujudida, qalbida kechayotgan o'zgarishlarni o'zi ham tushunolmayotgan ajib bir holatini beradi. She'r matnidagi, ta'bir joiz bo'lsa, she'r satrlari orasida yashiringan ma'no o'quvchi tomonidan juda aniq-tiniq anglashiladiki, bu R.Nazarning "gapirmay turib aytish" mahoratiga yaqqol dalildir. Bir paytlar qizchalarning sochidan tortqilab, yig'latib yurgan sho'x bolakay o'zidagi o'zgarishni shunday e'tirof etadi:

Endi boqib, yurakka
Ajib tuyg'u quyular–
Qizlar bizdan dadilroq
Va...ko'rkamroq tuyular.
O'chakishmoq qayoqda,
Sipogina yuramiz.
Yonlarida qimtinib,
Churq etolmay turamiz! [3,98]

O'smir o'zining ruhiyati, o'y-xayollari, his-hayajonlariga ham to'la tushunib yetmagan bir pallada, qanday kechinmalarni qalbidan kechirishini shoir g'oyatda tabiiy vaziyat, holatlarda ko'rsatadi: qizlarning yonida qimtinib, churq etmay turgan yigitchaning qalbida jo'sh urayotgan tuyg'ular bo'ronini o'quvchi juda aniq his etadi. Rustam Nazar qahramoni o'smir qalbida tabiiy kechgan tuyg'ularni real tasvirlaydi. Shoir atrofga, o'z yuragida uyg'onayotgan o'zgarishlarga bir qadar hayajon va hayronlik bilan boqayotgan qahramonni jonli gavdalantiradi. Aksar hollarda holat, vaziyat o'smir – qahramon tilidan bayon etiladi va bu usul badiiy talqinga samimiyat, hayotiylik, reallik olib kiradi. Eng muhimi, shoir o'z ehtirolarini anglash, tuyg'ularini tushunishga intilayotgan o'smirning olamga, o'z qalbiga tashlagan nazarini ifodalarkan, badiiy me'yorni juda yaxshi saqlaydi: bir voqeaga, bir holat yoki taassurotga munosabat bildirgan qahramon nutqi uning ayni damdagi kayfiyati, iqrori, dilidan kechirayotgan tuyg'ulari, anglay olmayotgan, hali ismini topolmayotgan tushunchalari, gohida esa bolalarcha tavakkalchiligini tabiiy ifodalaydi. "Sevgi haqida" she'rida Rustam Nazar qahramoni tengdoshi Shohsanamga oshiq bo'lib qolganini dabdurustdan aytadi. Bola xarakteri, aniqroq aytganda, unda shakllanayotgan fe'l-atvor nutqida ochiq-oydin ko'rinib turadi. U hali sevgining asl mohiyatini anglamaydi, kattalar turmushiga taqlidan havas qiladi: "Turmush qursak, xayolga // Berilaman ho'plab choy. // Ko'rsak talay farzandlar, // Bir-biridan yoqimtoy!". Bunday o'y-xayollar bolaning tushunchasi, idrokidan ko'ra uning xayoli, fantaziyasiga aloqador. U o'z xayollaridan, qalbidan kechgan his-tuyg'ularidan uyaladi: "Ikki ko'zim yerdadir". Otasi esa unga "Hali senga ertadir!", - deya tanbeh beradi.

Biroq hayotda o'z baxti uchun kurashish, baxt qushini qo'ldan chiqarmaslik zarurligini ham o'smir – qahramon akasining “sevgi taqdiri”ga bolalarcha nigoh tashlab, ilg'aydi. Ko'chada to'y bo'lib, Dilafro'z oppoq kelinlik libosida keladi. Bola esa hayron:

Akam to'yga bormadi,
 Xo'rsinadi, demas g'ing.
 Otam koyir: – Hov, bola,
 Ayb o'zingda, kechikding! [3,100]

yoki “Qurbaqa malika” she'rida ertaklarga ishonib o'sgan bolakayning o'smir qalbi hanuz ertakka talpinadi. Akasi ertaklar hayot haqiqati emasligini uqtirishiga qaramay, kulguli holatda qolishini bilgani holda, iqrorona shunday deydi:

Hislarimni ishongayman
 Yurak degan hakamga.
 Birov kulsa, kulaversin,
 Men ertakni yoqlayman –
 Qurbaqaning malikaga
 Aylanishin xohlayman!.. [3,102]

Rustam Nazar sevgi haqida bola tasavvurini juda samimiy tarzda talqin etarkan, bu tuyg'uning, aslida, katta hayotga bolalarcha havasdan tug'ilishiga ishora qiladi. Bola xayolidagi hali to'la idrok etilmagan, mohiyatiga borilmagan tuyg'uning sof, murg'ak, havoyi va bir qadar kulgili talqini zahirida “sevgi” tushunchasining paydo bo'lish jarayoni kuzatiladi. She'rning ikkinchi qismida bu tuyg'u iztirob, alam bilan bog'liqligiga bola nigohi orqali ishora qilinadi. Shoir go'yo shunchaki holat sifatida bolaning akasi xo'rsinishini, g'ing demay qolganini bir xabar tarzida qistirib o'tadi. Sababi esa o'quvchiga ayon: ularning ko'chasiga akasi yaxshi ko'rgan qiz – Dilafro'z kelin bo'lib keldi!

Qisqa, yo'l-yo'lakay qilingan ishoralar, qistirib o'tilgan holat, vaziyat, kayfiyatning lo'nda, ixcham talqini bolaning tasavvuri, xayoloti, yengil, o'tkinchi o'y-mushohadasiga g'oyatda mos. U hali akasining boshiga tushgan ayriliq qismatini mushohada qilishga yoshlik qiladi, ammo ko'zi ko'rib turgan holat unda muayyan taassurot va tasavvur uyg'otadi. Demak, bolaning tengdoshi Shohsanamga oshiq bo'lib qolgani nechog'li havoyi va orzu-o'ylarga bog'liq bo'lsa, akasi tushgan vaziyat shu qadar iztirobli va alamlidir. Shoir xayol va real hayot oralig'ida idroki shakllanayotgan, tuyg'ulari tarkib topib kamol topayotgan o'smir-qahramonning qalb kechinmalari, his-hayajonlari, tushuncha-tasavvurlarini tabiiy, samimiy va g'oyatda hayotiy talqin qilgan. She'rni o'qir ekanmiz, yosh qahramon bilan birga biz ham ancha payt shirin hislarning davomli silsilasida qolib ketamiz.

Rustam Nazarning bu kabi she'rlari istiqbol davri bolalar she'riyatiga yangi tipdagi qahramon xarakterini olib kirdi. Bu qahramon o'z tuyg'ulariga ism izlayotgan, o'z hislarini tushunishga urinayotgan, odam va olamga muhabbat nigohi bilan nazar tashlayotgan, qalb kechinmalaridan hayajonga tushayotgan – balog'at pallasiga qadam qo'yayotgan tirik, tuyg'uli, mushohadakor va ta'sirchan yangi obrazdir:

Hayotning zil yukini
 Men yelkamga ortaman.
 Chegara yo'q yo'limga
 O'zim chiziq tortaman. [4,1]

Umuman, ijodkor butun umri davomida orttirgan hayotiy tajribasi bilan bolalar ruhiyatiga xos soddalik, beg'uborlik va mehrni uyg'un eta olgan va bu uning asosiy yutug'idir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Иброҳимова З. Кичкинтойлар адабиётининг хусусиятлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994.
2. Матжон С. Болалар олами. – Тошкент, 1989.
3. Назар Р. Ердаги куёш. – Урганч: Хоразм, 2008.
4. Nazar R. Sohildagi qayiq. – Toshkent, 2020.

ADEQUACY AND EQUIVALENCY ISSUES IN TRANSLATION

*N.N.Ruzmatova, PhD student, National University of Uzbekistan, Tashkent**I.A. Jurayeva, associate professor, PhD, National University of Uzbekistan, Tashkent*

Annotatsiya. Til tarjimalarida uslubni saqlash va tegishli aks ettirish har doim tarjima bilan bog'liq eng qiyin va munozarali masalalar bo'lib kelganligi vaziyatning jiddiyligiga yordam beradi. Ko'rinib turibdiki, bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda umuminsoniy madaniy qadriyatlarni to'g'ri va ehtiyotkorlik bilan yetkazish uchun bu qadriyatlarni imkon qadar chuqur va to'liq anglash zarur. Ba'zi akademiklar ekvivalentlik va adekvatlik sinonim deb hisoblashsa, boshqalari ular ko'plab umumiy xususiyatlarga ega bo'lgan alohida tushunchalar deb hisoblashadi. Shuning uchun, bu tushunchalar uchun aniq ta'riflar mavjud bo'lmaganda, adekvatlik va ekvivalentlikni farqlash muhimroqdir.

Kalit so'zlar: o'zgartirishlar, o'zgartirishlar, ko'paytirishlar, tashlab ketishlar, roman, adabiyot.

Аннотация. Тот факт, что поддержание стиля и обеспечение надлежащего отражения в языковых переводах всегда были наиболее сложными и противоречивыми вопросами, связанными с переводом, еще больше усугубляет ситуацию. Очевидно, что для того, чтобы правильно и бережно донести общечеловеческие культурные ценности при переводе с одного языка на другой, необходимо постичь эти ценности как можно более глубоко и полно. Хотя некоторые ученые считают, что эквивалентность и адекватность являются синонимами, другие полагают, что это разные понятия со многими общими характеристиками. Поэтому более важно различать адекватность и эквивалентность, когда нет четких определений этих понятий.

Ключевые слова: замены, изменения, дополнения, пропуски, роман, литература.

Abstract. The fact that maintaining style and providing appropriate reflection in language translations have always been the most challenging and controversial translation-related issues contributes to the severity of the situation. It is evident that in order to properly and carefully communicate universal human cultural values while translating from one language to another, it is necessary to comprehend these values as thoroughly and completely as possible. While some academics believe that equivalence and adequacy are synonymous, others believe that they are distinct concepts with many shared characteristics. Therefore, it is more important to distinguish between adequacy and equivalency when there are no clear definitions for these concepts.

Key words: substitutions, changes, augmentations, omissions, novell, literature

Introduction. A translator should translate the novels by showing the original context of the text. Proper translation can show the translator's talent, which describes all the original information about the writer and shows the great beauty of a language to the target one. In order to translate properly one should have a wide range of knowledge in different spheres, and understand writers, and attitudes to the novel.

If the various versions are appropriate for the text creation, then certain lexical and grammar aspects of the original text can be translated using them. Recognizing the context of the entire source text is necessary for rendering individual phrases, sentences, and paragraphs. The goal of text translation is determined by some phrases, but complete text comprehension also defines some distinct phrases. Special challenges arise for translators when translating well. The target language and a translator's comprehension of the material should be correlated. One method will be used for translation if we assume that everyone has the same mentality, regardless of language. The translation will be carried out differently if we maintain that there are substantial differences between the languages. The fact that maintaining style and providing appropriate reflection in language translations have always been the most challenging and controversial translation-related issues contributes to the severity of the situation. It is evident that in order to properly and carefully communicate universal human cultural values while translating from one language to another, it is

necessary to comprehend these values as thoroughly and completely as possible. For instance: If we take the word “sentence”, “sentence”- a statement, (a word that means-a set of words expressing a statement, a question or an order, usually containing a subject and a verb) and “a sentence” (the punishment given by a court)

Adequacy and equivalence in the theory of translation

The concepts of "equivalency" and "adequacy" are closely related. Some academics define these phrases and treat them as if they were synonyms. For instance, R. Levitsky treats Catford's concept of "translation equivalency" as "adequacy of translation" in his paper "The majority of academics, including Komisarov, Reiss, and Vermeer, view "equivalency and adequacy" as distinct but related concepts at the same time. For example, Komisarov believes that the term "good translation," which ensures effective interlinguistic communication, is synonymous with "adequate translation," and has a broad definition. Semantic closeness between the SL and TL and speech units is considered "equivalence." According to Reiss and Vermeer, "adequacy" emphasizes adjustment to elements coming from the secondary circumstance, while "equivalency" is predicated on the replication of the communication effect. "Adequacy" tends to see translation as a process, whereas "equivalency" sees it as a product. adequacy of translation." While equivalent translation has a consistent connection that exists irrespective of the situation, adequate translation is translation carried out to the extent sufficient and necessary to deliver the content and preserve the norms of the target language. We can therefore say that an equivalent translation may not be adequate and that an acceptable translation may not be equal.

In the theory of translation, there are various kinds of equivalency:

-Literal equivalency: This is the situation in draft poetry or technical translations where everything is translated literally, leaving off the elements that are hard to interpret.

-The author maintains the conventions of the target language while rendering each and every unit of the contents with contextual equivalency.

- Sufficient equivalency: the writer maintains the original language's meaning while translating all relevant units.

- Functional/dynamic equivalency: an attempt to elicit the same response from the general audience. It could be pragmatic, syntactic, connotative, or denotative.

-Absolute equivalents: names, terms, and clichés are pairings of language units that, in most situations, correspond without regard to context.

Relative equivalents are pairs of language units that, depending on the context, typically correspond.

-Complete equivalents: linguistic pairs with comparable usage

-Partial equivalents are linguistic pairs that have distinct combinatorial options.

- Zero equivalents: Idiomatic phrases, slang terms, realia, and terminology are examples of linguistic units without any equivalent in the target language.

Transformation method in the translation process. Complex interlanguage transferences produced by translation transformation procedures produce texts that fully expose the content of the source text. Modern researchers have developed the issue of transformation strategies in great detail. The researchers distinguish between changes that are grammatical, stylistic, and lexical. Only in theory are the changes distinguished; in practice, they are mixed. Due to the significant differences between the two languages' structures, numerous grammatical changes must be made during the translation process to reach equivalency. Four categories can be used to categorize these transformations:

1. substitutions; 2. changes; 3. augmentations; 4. omissions.

There are differences in language meaning systems as well. It is possible to describe objects, ideas, phenomena, and life facts in any language. The capacity for language guarantees awareness of the outdoors. However, how these ideas and concepts are expressed differs typically among languages. Lexical transformations are logical processes' tools for revealing the meaning of SL lexical units that are contextually distinct from dictionary definitions. Differentiation, concretization,

generalization, logical development, antonymic translation, broad reinterpretation, and compensation are examples of lexical transformation types.

Translation issues using stylistic devices and methods are numerous and varied. Despite their apparent similarity at first glance, they have unique national characters. Translators need to be fully cognizant of the purpose and impact of stylistic devices in order to minimize the inevitable losses resulting from natural divergences by being able to replicate the same effect through alternative means if needed. It is not required to use the same device to attain stylistic equivalency.

According to V. Komysarova, an adequate translation is one that adheres to tasks such as the stylistic requirements of texts of the given type and responds socially to the accepted conventional norm of translation, without presuming to violate norms of word use and their forms that were fixed in the language of translation. As such, it provides pragmatic challenges of the translational certificate on the greatest possible for the achievement of this purpose equal equivalency. According to V. Komysarov, an equivalent translation is a translation that, on one level of equivalency, replicates the content of the original speaking language. According to V. Komysarov, any acceptable translation must by definition be equivalent (on this or that equal equivalency); yet, no equivalent translation may be considered adequate or respond to any other normative need aside from the equivalency standard. The meaning explicitly represented in text, or the information communicated just through linguistic signs, would not be sufficient for a satisfactory translation. There are two types of translation, according to some linguists: interpretation, which uses information from outside the language, and translation, which depends only on the meanings sent by linguistic signs. It takes a certain level of technical and scientific understanding to translate texts that are technical or scientific.

Conclusion. A proficient translator always possesses elements of an anthropologist, historian, and politician. A good example would be taken from C. P. Snow's novel "Time of Hope": Our study leads us to the conclusion that effective translation serves a purpose and has the desired communicative effect. Using equivalents is one of the basic prerequisites for effective translation in order to ensure that the original meaning is conveyed as much as possible. Nevertheless, comparable translation is not always able to fulfill the traditional normative criteria for translation and offer pragmatic needs. Additionally, certain word-realizes cannot be translated; in fact, many of them result in borrowings, as noted by V. S. Vinogradov. One possibility for a word realia like this is an exotism, which is typically translated. The choice of a semantically unsuitable lexical unit for the pragmatic meaning of the SL lexical unit results in misrepresentation and ambivalence in the TL text.

REFERENCES:

1. Bell, R. (1991). Translation and Translating: Theory and Practice. London and New York: Longman, 84
2. Breus, E. V. (2001) Theory and Practice of Translation from English into Russian: Tutorials-Moscow: URAO, 1-104
3. Kade, O. (1978). Translation Problems in the Light of Communication Theory, in: Problems of Translation Theory in Foreign Linguistics. International Relations, Moscow: Publishing house of Moscow University, 232.
4. Komissarov V. V. (1990). Translation theory. Moscow: High School, 1990-252 p.
5. Naida, YU. (1978). To the science of translation in foreign linguistics. Moscow: 114-135
6. Revskaya, N. N. (1976) Modern English Grammar. Moscow: Publishing House of the Russian State University for the Humanities, 47.
7. Salomov G. Introduction to translation theory. T. 1990.
8. Sharipov J. Literary translations and skilled translators. Tashkent. 1977.
9. Schaffner, C. (2007). Politics and Translation. Companion to Translation Studies. Cleve don: Buffalo, 57.
10. Schweizer, R. (1988). Translation theory: the status of the aspect problem. Moscow: Science, 215.

UO'K: 821.124

“HAYRAT UL-ABROR” DOSTONIDA “ME’ROJ” TASVIRI

Sh.A. Safarova, tayanch doktorant, Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiy ijodida alohida o‘rin egallaydigan "Xamsa" dostonlaridan "Hayrat-ul abror" tarkibidagi beshinchi na't bobida keltirilgan "me'roj" tasviri g'oyayaviy-badiiy tahlilga tortilgan. Tahlil davomida misralarda keltirilgan fikrlarning manbalari, ya'ni Qur'oni Karim, Hadisi Sharif, tasavvuf ta'limoti bilan bog'liq jihatlariga e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: na't, me'roj, doston, badiiy mahorat, talmeh, tanosub, "Xamsa", "Hayrat-ul abror".

Аннотация. В статье в идейно-художественном плане анализируется образ «мираджа», представленный в пятой главе «Хайрат-уль Аброр» из эпоса «Хамса», занимающий особое место в творчестве Алишера Навои. В ходе анализа будет уделено внимание источникам представленных в аятах идей, то есть Священному Корану, хадисам Шарифа, аспектам, связанным с учением суфизма.

Ключевые слова: нат, мирадж, достан, художественное мастерство, тальме, рати, «Хамса», «Хайрат-уль Аброр».

Abstract. In the article, the image of "miraj" presented in the fifth chapter of "Hayrat-ul Abror" from the "Khamsa" epics, which occupies a special place in Alisher Navoi's work, is analyzed in an ideological and artistic way. During the analysis, attention will be paid to the sources of the ideas presented in the verses, that is, the Holy Qur'an, Hadith Sharif, aspects related to the teachings of Sufism.

Key words: na't, mi'raj, doston, artistic skill, talmeh, ratio, "Khamsa", "Hayrat-ul Abror".

Kirish. Buyuk shoir Alisher Navoiy ijodida "Xamsa" asari alohida o'ringa ega. Asar tarkibidagi birinchi doston "Hayrat ul-abror" pand-nasihati ruhida yozilgan bo'lib, o'qigan kitobxon o'zi uchun katta ma'naviy ozuq oladi. Shuningdek, asarning na't bobida "Me'roj" hodisasi qalamga olingan. Ma'lumki, me'roj islom va tasavvuf olamida alohida mavqega ega masalalardan sanaladi. Shu bois, mumtoz adabiyot ham ayni masalaga keng e'tibor qaratgan. Hatto, Sharq musulmon mamlakatlari adabiyotida me'rojga bag'ishlangan maxsus "Me'rojnoma" (Ahmad Yassaviy "Hikoyati Me'roj", Sulaymon Boqirg'oniy "Me'rojnoma", Boborahim Mashrab "Me'rojnoma") asarlari yaratilgan. Tabiiyki, Alisher Navoiy ijodi ham mazkur masaladan ayro emas. Shoirning ko'pgina lirik va epik asarlarida me'roj masalasi talqin qilingan. Masalan, "Hayrat ul-abror" ning beshinchi na'ti shular jumlasidandir.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Navoiy asarlari hayotiy bo'lganligi sababli ta'sir etish doirasi ancha yuqoridir. U o'zi yashab turgan davr hayotini har tomonlama aks ettirishga harakat qilgan. Mazkur ishda Navoiy "Xamsa" asarining ibtido dostoni bo'lmish "Hayrat ul-abror"dagi "me'roj" tasviri badiiy tahlilga tortilgan. Bunda qiyosiy, struktur metodlardan foydalanilgan.

Tahlillar va natijalar. Na't quyidagi nasriy sarlavha bilan boshlanadi:

"Me'roj kechasi ta'rifidakim, karimai: **"Subhonallaziy asro"** anga musaddaq durur va **"biabdihi laylan minal-masjidil haromi ilal masjidil-aqso"** aning subutig'a ikki guvohi sodiq".

Shoir sarlavhadayoq me'roj bilan bog'liq manbadan iqtibos keltiradi. Ya'ni Qur'oni Karimdagi "Isro" surasining 1-oyatining ma'lum qismlarini aynan keltiradi:

سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ﴿١﴾

Isro surasi 1-oyat: (O'z) bandasi (Muhammad)ga mo'jizalarimizdan ko'rsatish uchun tunda, (Makkadagi) Masjidul-Haromdan (Qudsda) Biz atrofini barakotli qilib qo'ygan Masjidul-Aqsoga sayr qildirgan zot tasbeh aytishga (loyiqdir). Darhaqiqat, U eshituvchi va ko'ruvchidir.

Shoir nazdida, mazkur ikki iqtibos rasulullohning me'rojining isboti va ikki sodiq guvohidir. Har ikkala iqtibos ham "Isro" surasidan olingan bo'lib, na'tning umumiy mazmunini begilashda kalit so'z (birikma) bo'lib xizmat qilgan. Payg'ambarlar orasida Muhammad (s.a.v) mo'jizalarining ko'pligi va ulug'ligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, me'roj va shafolat hodisasi badiiy adabiyotning bosh mavzularidan biri bo'lib qoldi. Aynan me'roj hodisasi sodir bo'lganidan keyin kufr va imon chegarasi aniq bo'ldi – bu hodisaga ishonganlar musulmon, ishonmaganlar kofir degan ilohiy hukm nozil bo'ldi. Shafolat masalasi esa, islom payg'ambarining mo'jizalari qiyomatgacha davom etishi, ummatining gunohini shafolat qilish imkoniyati faqat Muhammad alayhissalomga berilganining isboti hisoblanadi. Navoiy ham zulmatda qolgan olamni imon nuri bilan yoritilishi me'roj mo'jizasiga chambarchas bog'liqlik ekanligiga urg'u beradi:

Bir kecha zulmatqa qolib koinot,
Mehr nihon o'ylaki, aynul-hayot.

Ushbu tunda Muhammad (s.a.v)ga butun insoniyatga, boshqa payg'ambarlarga, farishtalarga nasib etmagan, ulkan baxt nasib etadi. Payg'ambarimiz Jabroil alayhissalom bilan tuproq, suvlarni ortda qoldirib, ko'kka ko'tariladilar. To'qqiz qat osmonga va lomakonga chiqib Yaratgan bilan "qoba qavsayn" oralig'idagi masofada yuzma-yuz bo'ladilar. Bu samoviy sayohatlaridan boy xotiralar bilan qaytganlar. Jumladan, to'qqiz qavat osmon oraliqlarida o'zlaridan oldingi o'tgan yirik payg'ambarlar bilan muloqotda bo'lganlar. Jannat va do'zaxni tomosha qilganlar. Besh vaqt namoz ham shu kechada farz qilingan. Na't ajoyib peyzaj – tabiat tasviri bilan boshlanadi. Bir kecha butun koinot qop-qora zulmat bilan qoplandi va aynul-hayot (hayot bulog'i bu yerda quyosh nazarda tutilmoqda) yashirindi. Bu borliqning me'rojgacha bo'lgan holatining badiiy ifodasi bo'lib, keyingi baytda ham bu masala davom ettiriladi:

Tun qilibon gardini anbar sirisht,

Butratibon yerga nasimi bihisht.

Baytda keltirilgan gard oddiy chang emas. Tun gard (tuproq, chang)ga anbar(xushbo'ylik)ni aralashtirdi. Jannat shamoli uni yerga butratdi (to'zitdi, tarqatdi). Sirdan osuda ko'rinayotgan bu kechada xuzurbahsh nasim esib, ulug' bir xushhabardan nishon berardi. Jannatdan kelayotgan rohatbahsh bir nasim yer yuzini fasod va chirkindan tozalayotganini tasvirlash aslida Ibn Abbos (r.a.) rivoyat qilgan ushbu hadis mazmuniga ishoradir: Rasululloh (s.a.v.) dedilar : Men sabo (sharqdan esadirgan shamol) birlan g'olib qilindim va Od qavmi dabur (G'arbdan esadirgan shamol) birlan halok qilindi.

Gardi bila borayi sur'atnamo,

Yetkurubon aql ko'ziga amo عى

"Soyiri ulviymaqom"- jannat va do'zax uzra kezib yura oladigan oliy maqomli soyir Jabrayil alayhissalom kelib, Haq mujdasini yetkazganidan so'ng shavq asrori xazinasini - Muhammad payg'ambar jannatdan keltirilgan "markabi farxundafol" - Buroq otiga minib, koinot sayriga otlanadi. Navoiy yugurishda tengsiz, shiddatkor bo'lgan ot tasviriga ham e'tibor qaratgan. Bir qadamidayoq falakka chiqib keta oladigan bu otning tuyog'idan chiqqan gard aql ko'zini ko'r qiladi. Me'roj ilohiy mo'jizalar turiga kirgani uchun uni moddiylik va aqliy dalillar bilan chegaralanuvchi kishilar inkor etadilar. Shuningdek, "Rasululloh (s.a.v.)dan so'raldi: Xalqni yaratishidan oldin Rabbimiz qayerda edi? Bas, Rasululloh (s.a.v.) buyurdilarkim, ustida ham, ostida ham havo bo'lmagan bir 'imo - yupqa bulut ustida edi". Navbatdagi baytda ham Rasulullohning ko'k uzra ko'tarilishlari zikr etilgan:

Rafruf uza po'ya qilib chun kushod,

Hamrahu ruhavg'a etib xayrbod.

Qolmadi yo'lida chun aslo makon,

Qildi makon bodiyai lomakon.

Ko'k sayriga chiqqan payg'ambar yetti falak va sakkizinchi falakda joylashgan o'n ikki burjni birma-bir bosib o'tadi. Shundan so'ng to'qqizinchi falakda Arsh sori azimat qilib, Lavh ul-mahfuzni, qalamni ko'radi. Rafruf makonida Jabrayil va Buroq bilan xayrlashadi. Butun borliqni sayr etib chiqqan payg'ambarning kamolot yo'li shu bilan nihoyalanmaydi. U endi Allohning o'ziga xos harami bo'lmish "Lomakon" vodiysi sayriga chiqadi. Bu olam o'zgaruvchanlik xususiyatidan begona, sobit va barqaror olam. Ma'lumki, moddiy olam harakat tufayli muayyan vaqt va makonda miqdor va sifat o'zgarishlarga uchraydi. Ammo Lomakon olami vaqt va fazo bilan chegaralanmagan joy. Unda modda olamiga xos bo'lgan me'yorlar o'rniga ruhoniyyat olamining o'lchamlari mavjud bo'lganligi va bu me'yorlar faqat Allohga ma'lum ekanligi sababli, Lomakon olamidagi safarni batafsil tasvirlash imkoni yo'q. Buroq va Jabrayil bu yo'lda unga hamroh bo'lolmagani sababi, jannat va jannatiylar ham, farishtalar ham azaliylik xususiyatiga ega emaslar. Demak, ular zamon va makondan tashqarida mavjud bo'lgan Yo'qlik olamiga safar qilolmaydilar. Bu yerda Yo'qlik olami odatiy tushunchadan ancha kengroq talqin qilinadi. Navoiy talqinida Yo'qlik olami, ya'ni Lomakon vodiysi fazo va vaqt, zamon va makon kabi moddiylashgan olamga xos bo'lgan xususiyatlarga ega emas. Lomakon - Ilohiy olam. Uning borligiga dalolat qiluvchi xususiyatlarni inson aqli anglayolmaydi. Boshqacha qilib aytganda, Lomakon - biz unga qanday xususiyat va qanday ta'rif bermaylik, undan-da kengroq, inson ahli uchun mavhum, yolg'iz Allohga xos va yolg'iz Unga ma'lum bo'lgan maqom. Bu maqomga tuproqdan yaralgan badan va moddiy olamni idrok etish uchun

berilgan beshta his bilan yetib bo'lmaydi, chunki bu maqomda aslan yo'l ham, qadam ham yo'q - u moddiylikdan xorij bo'lgan olam. Payg'ambar ham to'rt unsur - suv, havo, tuproq va olovdan xorij bo'lib, Alloh yo'lida fano bo'ladi.

Xulosa. Alisher Navoiy ijodi haqida fikr yuritilganda aytish kerakki, "Xamsa" uning gultojidir. Ilk marotaba turkiy tilda yaratilgan ushbu asar turk tilining imkoniyatlari naqadar kengligini to'laqonli ochib berdi. Shuningdek, turkiyzabon xalqlarni o'z nuridan bahramand qildi. Asar tarkibidagi besh doston ham kitobxonni fikr yuritib, o'zi uchun xulosa chiqarishga undaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Alisher Navoiy. MAT. 20 jildlik. 7-jild: Hayrat ul-abror. - T. "Fan" 1991.
2. Alibek Rustamov "Navoiyning badiiy mahorati" T.: 1979
3. Nurboy Jabborov "Maoniy ahlining sohibqironi" – Toshkent. "Adabiyot" 2021.
4. R. Vohidov. Navoiy va ilohiyot. "Buxoro" nashriyoti, 1994.
5. Qur'oni karim ma'nolarining tarjimasi / Tarjima va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur. - T.: Toshkent islom universiteti nashriyoti, 2001.
6. Karomat Mullaxo'jayeva "Alisher Navoiy g'azaliyotida tasavvufiy timsol va badiiy san'atlar uyg'unligi". -T: "Akademnashr" 2019.

UO'K 808.5

CHARLZ DIKKENSNING "OLIVER TVIST" ROMANIDA BOLALARGA NISBATAN ADOLATSIZLIKNING TASVIRI

Z.T.Safarova, PhD, dots., Buxoro davlat universiteti, Buxoro

M.N.Narzulloyeva, magistrant, Turkiston yangi innovatsiyalar universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqola Charlz Dikkensning "Oliver Twist" asaridagi bolalarga nisbatan adolatsizlik mavzusini tahlil qilib, Viktoriya jamiyatining tizimli muvaffaqiyatsizliklariga urg'u qaratadi. Unda ish joylaridagi shafqatsiz sharoitlar, huquq tizimidagi noxolisliklar va jinoyatchilar tomonidan bolalarni ekspluatatsiya qilish holatlari tahlil qilingan. Tahlil, shuningdek, janob Braunlou va Rouz Meyli kabi qahramonlar tomonidan ko'rsatilgan qarama-qarshi hamdardlikka diqqatni qaratadi va Dikkensning zaif bolalarni himoya qilish uchun ijtimoiy islohotlarga chaqirig'ini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Charlz Dikkens, Oliver Twist, Viktoriya davridagi Angliya, bolalar qashshoqligi, ishxona tizimi, huquqiy adolatsizlik, bolalar ekspluatatsiyasi, ijtimoiy islohotlar, rahm-shafqat, qahramon, zaif bolalar.

Аннотация. В данной статье анализируется тема несправедливости по отношению к детям в романе Чарльза Диккенса "Оливер Твист", подчеркивая системные недостатки викторианского общества. В нем исследуются жестокие условия рабочего дома, предвзятость в правовой системе и эксплуатация детей преступниками. Анализ также подчеркивает контрастное сострадание, проявленное такими персонажами, как мистер Браунлоу и Роуз Мэйли, и подчеркивает призыв Диккенса к социальной реформе для защиты уязвимых детей.

Ключевые слова: Чарльз Диккенс, Оливер Твист, викторианская Англия, детская бедность, система рабочих домов, юридическая несправедливость, эксплуатация детей, социальная реформа, сострадание, герой, уязвимые дети.

Abstract. This article analyzes the theme of injustice towards children in Charles Dickens' "Oliver Twist", highlighting the systemic failures of Victorian society. It explores the brutal conditions of the workhouse, biases in the legal system, and the exploitation of children by criminals. The analysis also underscores the contrasting compassion shown by characters like Mr. Brownlow and Rose Maylie, and emphasizes Dickens' call for social reform to protect vulnerable children.

Key words: Charles Dickens, Oliver Twist, Victorian England, child poverty, workhouse system, legal injustice, child exploitation, social reform, compassion, hero, vulnerable children.

Angliyada bolalar qashshoqligi va ekspluatatsiyasi avj olgan bir paytda nashr etilgan "Oliver Twist" romani Viktoriya jamiyatining achchiq haqiqatlarini ochib beradi. Sanoat inqilobi shaharlarning haddan tashqari ko'payishiga va keng qashshoqlikka olib keldi, bu esa bolalar hayotiga

chuqur ta'sir ko'rsatdi. Bolaligida bunday qashshoqlikni o'z boshidan kechirgan Dikens bu adolatsizliklarni yoritish uchun o'z asarlari qahramonlari hayotidan foydalanadi.

Asarda Oliver hayot faoliyatini boshlagan "ishchi uylari" tizimi shafqatsizlik makoni sifatida tasvirlangan. Ishchi uylaridagi bolalar o'z oilalaridan ajralib, mehr-e'tiborga muhtoj holda, shafqatsiz tartib-intizom sharoitida yetarli darajada g'amxo'rlik ko'rmay o'sishadi.[1] Romanning Oliver tug'ilgan va darrov og'ir yuk bo'lib qolganligi haqidagi sahnasi roman mazmunini ochib beradi: *"Oliver Twist and his companions suffered the tortures of slow starvation for three months: at last they got so voracious and wild with hunger, that one boy, who was tall for his age, and hadn't been used to that sort of thing (for his father had kept a small cook-shop), hinted darkly to his companions, that unless he had another basin of gruel per diem, he was afraid he might some night happen to eat the boy who slept next him."*[2]

Ushbu misolda, bolalarning ochlik azobi naqadar kuchli bo'lganligi tasviri keltiriladi. Yozuvchi ochlikning qanday dahshatli oqibatlariga olib kelishi mumkinligini "kechasi u yonida uxlayotgan Bolani yeb qo'yishdan qo'rqardi" jumlasini orqali mahorat bilan tasvirlagan. Oliver hayotining dastlabki yillari tasviri ushbu muassasalarda tizimli e'tiborsizlik va suiste'mollikni ko'rsatadi.[3] Mister Bambl va Missis Mann kabi amaldorlar bolalarning farovonligidan ko'ra, o'zlarining qudratini saqlab qolish haqida ko'proq qayg'uradilar. Muallif o'sha davr muhitini quyidagicha tasvirlaydi: *"The parish authorities magnanimously and humanely resolved, that Oliver should be 'farmed,' or, in other words, that he should be dispatched to a branch-workhouse some three miles off, where twenty or thirty other juvenile offenders against the poor-laws rolled about the floor all day, without the inconvenience of too much food or too much clothing."*[2]

Bu parchada ham uysiz yetimlar ahvoli "u yerda yigirma yoki o'ttiz nafar boshqa balog'atga etmagan huquqbuzarlar oziq-ovqatsiz va kiyim-kechaksiz dumalab yotishgandi" kabi tasvir yordamida yoritiladi.

Dikens romandagi turli epizodlar orqali huquq tizimiga xos bo'lgan xurofotlarni fosh qiladi. Misol uchun, Oliverni janob Braunlouning hamyonini o'g'irlaganlikda nohaq ayblashsa, sudya janob Fang uni hech qanday dalilsiz va hech qanday mulohazasiz qoralaydi: *"Hold your tongue!" said Mr. Fang, peremptorily. "Don't be impertinent. Swear this gentleman."*[2] Bu yerda bolaga o'zini oqlashi uchun imkon ham berilmayotganligini ko'rish mumkin. Chunki, u davrdagi qarashlar bo'yicha, ko'chada o'sgan yetim, qarovsiz bola hech shubhasiz, aybdor. Ulardan yaxshilik kutib bo'lmasligiga odamlar qattiq ishonishadi.

Xuddi shuningdek, Janob Fangning Oliverga nisbatan qo'pol munosabati ham kambag'allarga nisbatan o'sha vaqtdagi ijtimoiy qarashlarni aks ettiradi, ular ko'pincha aybdor deb hisoblangan va adolatli muomalaga munosib emas deb qaralgan. Dikens janob Fang obrazini quyidagicha tasvirlaydi: *"He was an ill-conditioned, ferocious, bad man. He had no respect for age, and no compunction for infancy."*[2] Bu tasvirda janob Fang badxulq inson ekanligi, kattaga hurmat, kichikka izzat tuyg'ulari unga yod ekanligi ayonlashmoqda.

Jinoyatchi Feyjinning uyi ishchi uylardan keskin farq qilsa-da, bu yer ham ekspluatatsiya va ma'naviy buzqlik maskani sifatida tasvirlangan. Feyjin jinoyat olamining timsoli sifatida zaif bolalarni o'lja qilib, o'z manfaati uchun ularni o'g'rilik va manipulyatsiya qilishni o'rgatadi. Artful Dobjerning xarakteri bolalar qanday qilib korrupsiyalashgan tizimning qurboni va ishtirokchisi bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi: *"I am the boy for a dirty job," said the Dodger, with a grin. "The dirtier the better."* "Men iflos ish uchun bolaman", dedi Dodger jilmayib. "Qanchalik iflos bo'lsa, shuncha yaxshi." [2] Qahramon Dodger tomonidan keltirilgan bu jumladan, bolalarning o'zi ham taqdiriga tan bergani, ular faqat iflos ishlarga munosibligini ta'kidlayotgani oydinlashadi. Asarda ularning jinoyatga qo'l urishi jamiyatning e'tiborsizligi va imkoniyatlarning yo'qligining bevosita natijasi sifatida tasvirlangan.[1] Feyjinning bolalar ustidan nazorati, uning dunyoga nisbatan axloqsizlarcha qarashi, tizimli muvaffaqiyatsizliklar bolalarni jinoyat hayotiga qanday undashini ko'rsatadi: "O'sha bola, Oliver men uchun yuzlab funtga arziydi"[2], dedi Feyjin janobga o'girilib. Adolatsizlikka qaramay, Dikens ushbu asarda rahm-shafqatni o'zida mujassam etgan qahramonlarni ham taqdim etadi. Janob Braunlouning Oliverga nisbatan mehribonligi asardagi umid chirog'idir: *"The boy is a fool," said Mr. Brownlow, compassionately. "He has been hurt and frightened to*

death.” “Ahmoqqina bola, – dedi janob Braunlou hamdardlik bilan. “U yaralangan va qo‘rqib ketgan.”[2] Shuningdek, Rouz Meylining Oliverga nisbatan hamdardligi va g‘amxo‘rligi chinakam adolat va mehr-shafqatni o‘z ichiga oladi: “U hali yoshgina bolakay, – dedi Rouz ishtiyoq bilan; “Uning chehrasi qariga o‘xshasa ham.” [2]

Xulosa qilib aytganda, odamlarni “Oliver Twist” asari orqali Dikkens insonparvar va adolatli jamiyat qurishga chaqiradi. U bolalar qashshoqligi va ekspluatatsiyasining asosiy sabablarini bartaraf etish uchun tizimli islohotlar zarurligini ta’kidlaydi. Oliverning iztiroblari va chidamliligining batafsil tasviri hamdardlikni uyg‘otishga ilhomlantirish uchun yaratilgan.

“Oliver Twist” Viktorian davrida Angliyada bolalar duch keladigan ijtimoiy adolatsizliklarning kuchli tanqididir. Dikkens Oliver va boshqa bolalar qahramonlarining kechinmalaridan ijtimoiy tuzumdagi adolatsizliklarni, huquqiy tizimdagi noxolisliklarni va bolalarning jinoyatchilar tomonidan ekspluatatsiya qilinishini ta’kidlash uchun foydalanadi. Shafqatsizlik va rahm-shafqatning qarama-qarshi misollari orqali Dikkens adolat, hamdardlik va islohotlarning muhimligini ta’kidlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Albertsson, R. (2017). The role of the orphan child in Charles Dickens’ Oliver Twist.
2. Dickens, C. (1992). Oliver Twist: Wordsworth classics series. Wordsworth Classics.
3. Samples, M. N. (2013). ‘This World of Sorrow and Trouble’: The Criminal Type of Oliver Twist.

UO‘K 82-053. 2 (075)

BOLALAR ADABIYOTINI O‘QITISHDA SADRIDDIN AYNIIY HAYOTI VA IJODIGA MUROJAAT

Sh.R.Saparova, tayanch doktorant, Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sadridin Ayniyning hayot yo‘li va ijodining sanalari keltirilgan. Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar va o‘qituvchilar bu ma’lumotlardan foydalanishlari mumkin.

Kalit so‘zlar: Sadridin Ayniyning hayoti va ijodi sanalari, bolalar adabiyoti fanini o‘qitishda Sadridin Ayniy va asarlari haqida savollar.

Аннотация. В данной статье представлены даты жизни и творчества Садриддина Айнни. Эту информацию могут использовать учащиеся и преподаватели начальных классов.

Ключевые слова: даты жизни и деятельности Садриддина Айнни, вопросы о Садриддине Айнни и его деятельности в преподавании детской литературы.

Abstract. This article presents the dates of Sadridin Ayniy’s life and work. Students and teachers studying primary education can use this information.

Key words: dates of Sadridin Ayniy’s life and work, questions about Sadridin Ayniy and his works in teaching children’s literature.

Jadid ma’rifatparvari Sadridin Ayniy atoqli yozuvchi va olimdir. U maktab darsliklarini yaratib, eski maktablarning dars berish usullarini qoralab, dunyoviy fanlarni o‘qitishni targ‘ib qiladi. Ayniqsa, Sadridin Ayniyning 1909-yilda nashr etilgan “Tahsib us-sibyon” (Bolalar tarbiyasi) nomli o‘qish kitobi katta xizmat bo‘ladi.

1878-yil 15-aprel Sadridin Saidmurodzoda Ayniy Buxoro amirligiga qarashli G‘ijduvon tumanidagi Sektare qishlog‘ida dehqon oilasida tug‘ilgan.

1884-1888. Qishloq maktabida o‘qib, dehqonchilikda otasiga yordamlashdi.

1998. Ota-onasi vabodan o‘ldi, oilada bosh bo‘lib qoldi, dehqonchilik bilan shug‘ullandi.

1890. Sentabr. Buxoroga o‘qishga bordi kishilar eshigida xizmat qildi. Bir qancha madrasalarda (Mir arab, Olimjon, Badalbek va boshqalar) o‘qidi.

1896. Birinchi she’ri “Qizil gul”ni yozdi unga “Ayniy” deb imzo chekdi.

1909. “Tahsib us sibyon” (yoshlar tarbiyasi) nomli o‘quv qo‘llanmasini tuzdi.

1917. Aprel-may. Kogondagi kasalxonada davolandi 1917-yil iyunning boshi Samarqandga ko‘chib ketdi va Samarqand sovpedi himoyasida yashadi.

1919. Ikkinchi yarmi. O'zbek tilida chiqqan "Mehnatkashlar tovushi" gazetasi va tojik tilida nashr etgan "Shu'lai inqilob" (inqilob shu'lasi) jurnalida ishladi. Ularda o'zbek va tojik tillaridagi she'r va maqollar muntazam ravishda bosilib turdi.

1920. 20 o'quv yili. Samarqand maorif bo'limining instruktori bo'lib ishladi.

1920. Avgust-noyabr. "Buxoro jallodlari" povestini yozdi.

1920. "Buxoro inqilobi tarixi materiallari" asarini yozdi.

1921. Buxoroning Samarqanddagi konsulxonasida konsultant bo'lib ishladi.

1923. Buxoro SSR Markaziy Ijro komiteti a'zosi qilib saylandi.

1924. "Odina" povestini yozdi.

1929. Tojikiston Markaziy ijro va komitetining a'zosi qilib saylandi.

1931. Tojikiston SSR ijro va komiteti tomonidan Mehnat qizil bayrog'i ordeni bilan mukofotlandi.

1932. O'zbek va tojik tillarida "Qullar" romanini yozdi.

1934. Avgust sovet yozuvchilarining butun ittifoq birinchi s'vezdida hal qiluvchi ovozga molik bo'lgan delegati sifatida qatnashdi. S'vezdda nutq so'zlad. M. Gorkiy, A.Serafimovich va boshqa yozuvchilar bilan uchrashdi.

1940. 25-oktabr. Tojikiston SSR oliy soveti prizidiumi tomonidan tojikiston ssrda xizmat ko'rsatgan fan arbobi faxriy unvoni berildi.

1941. 23-aprel. Lenin ordeni bilan mukofotlandi.

1943. O'zbekiston SSR fanlar akademiyasining faxriy a'zosi qilib saylandi.

1946 16-oktabr - 1950 1-fevral. O'zbek Davlat universiteti O'zbek adabiyoti kafedrasining mudiri bo'lib ishladi.

1947. Tojikiston SSR oliy soveti 2-chaqiriq saylovida oliy sovet deputatligiga saylandi.

1949. 19-dekabr. Lenin ordeni bilan mukofotlandi.

1950. Alisher Navoiy nomidagi O'zbek Davlat universitetining tavsiyaga muvofiq Oliy attestasiya komissiyasi professor ilmiy unvoni berdi.

1950. "Esdaliklar" asarining 1-2 qismlari uchun SSSR davlat mukofoti berildi.

1951. Aprel. Tojikiston SSR fanlar akademiyasi haqiqiy a'zosi va 1-prezident qilib saylandi.

1953. Mehnat Qizil bayrog'i ordeni bilan mukofotlandi.

1954. 15-iyun. Dushanbe shahrida vafot etdi.

1997. 8-sentabr. Tojikiston fanlar akademiyasining 1-prezidenti unvoni berildi.

2001. 22-avgust. O'zbekiston "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni berildi.

Sadriddin Ayniyning hayoti va ijodini pedagogika fakultetlarida boshlang'ich ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar o'rganib, ilmiy izlanishlar olib borishadi, asarlarini tahlil qilib, matbuotda e'lon qilishadi. Bolalar adabiyoti fanini o'qitishda talabalarga Sadriddin Ayniy va asarlari haqida quyidagi savollarni berib, ularning qiziqishini oshirish mumkin:

1. Bolalar adabiyoti fanini o'qitish jarayoni qiziqarli tashkil etiladimi? Boshqa fanlardan nimasi bilan farq qiladi?

2. O'qituvchingiz faoliyatida bolalar adabiyoti fanini o'qitish jarayonida qanday texnologiyalardan foydalanadi?

3. Bolalar adabiyoti fanini o'qitishda ko'proq qaysi bo'lim (mavzu, davr)ni, ya'ni kimlarning bolalar uchun yaratgan asarlarini o'rganishni xohlaysiz?

4. Bolalar adabiyoti darsini tashkil etish jarayonida o'qituvchingiz Sadriddin Ayniyning ijodiga murojaat qiladimi? Aynan qaysi asarlarini sizga tanishtiradi?

5. Sadriddin Ayniyning "Eski maktab" asarining mazmunini bilasizmi va u yerdagi voqea-hodisalar qanday kechgan? Siz bo'lajak o'qituvchi sifatida shuni qanday izohlaysiz?

6. Sadriddin Ayniyning "Eski maktab" qissasidagi maktab hujrasini bugungi sinf xonangiz o'rnida tasavvur qila olasizmi? Fikringizni ochiq bayon eting.

7. "Eski maktab"da domlarning dars o'tish usuli qanday, siz kelajakda shu usuldan foydalanasizmi?

8. Sadriddin Ayniyning bolalar uchun yaratgan asarlaridan qaysilarini boshlang'ich sinflarda o'qitish samarali va nima uchun bunday deb o'ylaysiz?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Amonov U. S. Folklore in the works of Abdurauf Fitrat //Theoretical & Applied Science. – 2016. – №. 10. – C. 9-12.
2. Amonov U. S. Abdurauf Fitrat is one of the earliest researchers of uzbek folklore. "Academicia" An International Multidisciplinary Research Journal, India. June 2020. 669-673p. DOI:10.5958/2249- 7137.2020
3. Amonov U.S. Jadidchilik harakati va "Buxoroyi sharif" ro'znomasi. "Ta'lim va innovatsiyalar" jurnali №5. 2022-may. 62-68-betlar.
4. Saparova Shahlo Ramazonovna. Elbekning Asarlaridan Foydalanib Bolalar Adabiyotini O'qitish Metodikasini Takomillashtirish. Miasto przyszlosci. Vol. 46(2024) 221-226-b.
5. Saparova Shahlo Ramazonovna "Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun Elbekning yaratgan darsliklari" "Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar" xalqaro ilmiy-metodik jurnal. 2023-yil aprel. 68-77-betlar.
6. Saparova Shahlo Ramazonovna "Jadidchi Elbekning bolalar adabiyotini o'qitish metodikasini takomillashtirishdagi hissasi" Journal of universal science research. 15.12.2023. ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2023 SJIF(2023)-3,778 Volume-1, Issue-12. 246-256-betlar.
7. Saparova Shahlo Ramazonovna. Improving the Methodology of Teaching Children's Literature Using Elbek's Textbook "Go'zal yozg'ichlar" AMERICAN Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education Volume 01, Issue 10, 2023ISSN (E): 2993-2769. P-564-572
8. Saparova Shahlo Ramazonovna "Implementation Of Elbek's works in teaching children's literature" <https://multijournals.org/index.php/excellencia-imje/article/view/504/584>

UO'K: 811.512.133'373.2:254.

QADIMGI YUNON-RIM TILLARIDAN O'ZLASHGAN AYRIM ARHITEKTURA-QURILISH ATAMALARINING ETIMOLOGIK TADQIQI

V.Sapayeva, o'qituvchi, Urganch innovatsion universiteti, Urganch

R.Maxmudov, f.f.d., kat.i.x., Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva

Ushbu maqolada qadimgi yunon va rim xalqlari tillarida paydo bo'lib, keyinchalik butun dunyo tillariga o'zlashtirilgan qurilish atamaları tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: arxitektura-qurilish atamaları, leksika, lug'at boyligi, o'zlashma, etimologiya.

Аннотация. В данной статье анализируются строительные термины, появившиеся в языках древнегреческих и римских народов и позднее принятые в языки мира.

Ключевые слова: архитектурно-строительные термины, лексика, лексика, заимствование, этимология.

Abstract. This article analyzes construction terms that appeared in the languages of the ancient Greek and Roman peoples and were later adopted into the languages of the world.

Key words: architectural and construction terms, vocabulary, vocabulary, borrowing, etymology.

Tabiatda inson yashab qolishi uchun eng zarur va eng qadimiy bilimlar majmuasi mavjudligi bugun hech birimizga sir emas. Tabobatga oid, qurilishga oid, tabiatga oid bilimlar shular jumlasidandir. Xususan, inson bordirki, o'zi uchun qulay, xavf-xatardan xoli yashash joyini tiklash borasidagi bilimlar ham insoniyat tarixidagi eng qadimiy bilimlar majmuidir. Bugun biz arxitektura deb biladigan fanimiz fan sifatida shakllanmay turibq san'at darajasiga chiqqan soha ekanligi insoniyatning eng katta yutuqlaridan biridir. Aslida arxitektura – bu turli xil san'at turlarining sintezidir. Arxitektura ansambli o'z-o'zidan san'at asari bo'lganligi sababli, ko'pincha haykaltaroshlik, rangtasvir kabi asarlar uchun alohida bo'shliqlar ajratadi. Shuning uchun me'moriy atamalarga san'atning boshqa sohalariga oid so'zlar ham kiradi.

Ta'kidlanganidek, arxitektura ko'p asrlar davomida inson kundalik hayotining ajralmas qismi bo'lib kelgan va shuning uchun ham arxitektura-qurilish atamalariga oid so'zlar kundalik nutqda ko'proq uchraydi va uzoq tarixga ega.

Rim huquqi Yevropa yurisprudensiyasining asosini tashkil etganidek, ko'plab me'morchilik maktablarining asosini qadimgi yunon va rim me'morchiligi tashkil etadi. Shuning uchun, dunyo me'morchiligi atamalarining aksariyati yunon yoki lotincha kelib chiqishi ajablanarli emas. Bundan tashqari, yunoncha so'z ko'pincha lotin tiliga o'tgandan so'ng xalqaro atamalik maqomiga ega bo'lgan.

Terminologik ma'nolarning paydo bo'lish yo'llari.

Terminologik ma'nolar turli obrazli, fazoviy va boshqa assotsiatsiyalar asosida shakllangan. Majoziy assotsiatsiyalar ma'noni metaforik tarzda o'tkazishga turtki beradi. Agar assotsiatsiya fazoviy yoki vaqtinchalik bo'lsa, qism va butun o'rtasida bog'lanish paydo bo'ladi va metonimik ko'chish sodir bo'ladi. Umuman olganda, arxitektura terminini shakllantirish jarayonida yunon, lotin va boshqa tillar leksemalarida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan 7 turdagi transformatsiyalar aniqlangan: metaforik va metonimik ko'chish, morfemik hosila, terminologiya, atamaning terminologik bo'lmagan ma'nosining rivojlanishi, metaforik ko'chirish, onimlashtirish, deonimlashtirish. Keling, har bir transformatsiya turini batafsil ko'rib chiqaylik.

Metaforik ko'chirish – umumiy tildagi so'z obyektga ko'chiriladi, tashqi o'xshashlik yoki umumiy o'xshashlik asosida arxitektura tushunchasi shakllantiriladi.

Arxitektura-qurilish atamalaridan biri bo'lgan kapitел “qoplamaga to'g'ridan-to'g'ri o'tish vazifasini bajaradigan ustun yoki pilasterning yuqori qismi” ma'nosini ifodalaydi. Bu so'z lotin tilidan o'zlashtirilgan bo'lib, *capitellum* “bosh”, lotin tilidagi *caput* “bosh”ning deminitividir [3]. Inson boshi va kapitел o'rtasidagi o'xshashlik shundaki, ikkalasi ham butunni to'ldiradigan figuraning yuqori qismidir, shuning uchun me'moriy atama somatizm ma'noning hosilasidir. Shuni ta'kidlash kerakki, *capitellum* so'zi o'zining me'moriy atama ma'nosida lotin tilida so'nggi antik davrda qayd etilgan, u Vulgatda ham uchraydi. [2, 16]; Rus tilida kontinuant birinchi marta 1712-yilda "Barotsiyev arxitekturasini" da uchraydi [1, 78].

Qizig'i shundaki, ruscha kapitел songgi lotin tili ta'sirida. *capitulum* so'zining qo'lyozma nomi va shriftlari bilan bog'liq bo'lgan ma'nolari (shuningdek, *caput* “bosh” [2, 14] uchun deminitive), bosma uchun va kitobning semiotikasida muhim bo'lgan yana bir terminologik ma'noga ega: “katta harflar bilan bosilgan harflar, kichik harflarning o'lchami”. Metaforik uzatish asosida quyidagilar ham paydo bo'ldi: arka << lot. *Arcus* – “yoy, egilish”; rostra, rostral ustunlar << lot. *rōstrum* – “tumshuq”; pavilyon << lot. *pāpilio*, *ōnis* “kapalak, kuya; chodir”.

Metonimik ko'chish – umumiy tildagi so'z obyektga, arxitektura tushunchasiga hech bir jihatdan o'xshash bo'lmagan predmetlar, tushunchalar, harakatlarning yonma-yon qo'shilishi, yaqinligi bog'liqligi asosida ko'chiriladi. Masalan, arena – sirk o'rtasidagi dumaloq maydoncha, u yerda tomoshalar namoyish etiladi; bolalar maydonchasi; ommaviy ko'ngilochar tadbirlar uchun sport maydonchasi”. Bu so'z lotin tilidan olingan bo'lib, roman-german tillariga u fransuz tilidagi *Arene* (XII asr) va german tilidagi *Arena* so'zi orqali kirib kelgan [4, 129]. Rus tilida bu leksema birinchi marta 1806-yilda N.M.Yanovskiyning “So'zlarning yangi tarjimoni” asarida qayd etilgan [1, 34].

Lotin tili leksemasining semantik majmuasida bir qancha jarayonlar sodir bo'lgan. *Arena* lotin tilidagi “qum” ma'nosini ifodalovchi so'z bo'lib, metonimik ko'chish natijasida “amfiteatrda chiqishlar uchun joy” semantikasini oladi, keyin boshqa metonimik jarayondan so'ng “jang” ma'nosini oladi va bu ma'nodan metaforik o'tish orqali “jang maydoni, urush teatri” ma'nosi hosil bo'ladi [2, 45]. Keyinchalik boshqa tillarga kirib borgan *Arena* lotin tilidagi ma'nolari ta'sirida “maydon, faoliyat sohasi” semantikasiga ham ega bo'lgan. Bu jarayonni *front* so'zi bilan yuz bergan hodisaga taqqoslash mumkin. Dastavval, old taraf ma'nosini ifodalagan so'z metonimik kochish asosida *jang maydoni* ma'nosini hosil qilgan, keyinchalik metaforik ko'chish asosida *mehnat fronti* ma'nosini ham yuzaga keltirgan.

Metonimik ko'chirish asosida ko'plab me'moriy atamalar paydo bo'ldi: *panel* << lot. *pannus* – “latta, qopqoq, latta bo'lagi”; trapezna << yunoncha *tripetea* – “stol”.

Morfemik hosila – affikslar yordamida yoki affikssiz usulda yangi so'zlarning yasaliishi: *order* (ustunlar) – (antablement) badiiy ishlov berishga asoslangan ustunlar kompozitsiyasi tuzilmalari turi. Rus tilida bu leksema 1706-yilda F.A.Kurakin arxivining birinchi jildida qayd etilgan [2, 34]. So'z tartibi fransuz tilidan olingan. *ordre* “buyruq, korporatsiya, order, orden” degan ma'nolarni anglatadi va lotin tilidan olingan *ordo* – “qator, tartib, tizim, qonun” ma'nolarini anglatuvchi asos bilan bog'lanadi [4, 348]. Antik davrda uning me'moriy ma'nosining ahamiyati yo'q edi – Vitruvius shu bois uning o'rniga *genus* “jins, tur” so'zini ishlatadi [2, 101].

Bu atamaga qo'shimcha ravishda quyidagilar ham xuddi shunday shakllangan: lat. *arca* "ark, egilish" → (ehtimol) fr. *arcade* → arkada; lot. *porta* "kirish, o'tish, darvoza" → fr. *portal* → portal; lot. *terra* "yer" → fr. *terre* → *terrasse* "tuproqli qirg'oq, ayvon" → ayvon; lot. *frōns, frontis* "peshona, manglay" → ital. *frontone* (arxit.), fr. *fronton*, german *Frontone* → fronton.

Atamaning terminologik bo'lmagan ma'nosining metaforik ko'chirish natijasida rivojlanishi. Bugun ko'plab tillarda qo'llanuvchi forum so'zini tahlil qilish natijasi o'laroq quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin. mazkur o'zlashma "keng vakillik yig'ilishi" ma'nosini anglatgan. Qadimgi Rimda shaharning eng gavjum, jamiyat hayoti qaynab turgan maydon shunday nom bilan atalgan. Mazkur so'z lotin tilidan olingan bo'lib, *forum* – bozor maydoni, moliyaviy ishlar, savdo maydoni, jamoat maydoni ma'nolarini ifodalash uchun xizmat qilgan [2, 109], ehtimol mazkur o'zlashma fransuz tilidagi forum (tarixiy) "jamoat maydoni" orqali yoki german tilidagi *Forum* "Ommaviylik, ochiqlik, vositachilik" ma'nosini ifodalovchi so'z orqali boshqa tillarga keng tarqalgan [1, 26]. Ushbu so'z semantikasining rivojlanishida metonimiya dastlab "biri boshqasida" asosida yuzaga kelgan, ya'ni "forumdagi odamlar" ma'nosi paydo bo'lgan, so'ngra bog'liqlik asosida ma'no ko'chirilgan. Rus tilida birinchi marta mazkur o'zlashma 1907-yilda V.Dahl lug'atida qayd etilgan [1, 87].

Ko'p ma'noli yunoncha va yoki lotincha so'zning bir (yoki bir nechta) ma'nolarining bir qancha maxsus bo'lmagan ma'nolari natijasida yangi atama hosil qilish. *Arxitektor* – "arxitektura sohasidagi mutaxassis"; (bir narsaning rahbari haqida) islohotlar me'mori" o'zlashmasi ayni shu usulda hosil qilingan atamalardan birisi hisoblanadi. Bu so'z qadimgi yunon tilidan o'zlashtirilgan. Murakkab yunoncha so'z ἀρχι-τέκτων (ἀρχαῖος «oqsoqol, boshliq» va τέκτων "quruvchi, rassom, usta") "me'mor, quruvchi" ma'nosini ifodalovchi so'zlarning o'zaro birikib qo'shma so'z hosil qilishidan yuzaga kelgan; ushbu qo'shma so'z majoziy ma'noda "teatrning fermieri" (Afinada), "teatrni yaxshi ta'mirlashga majbur bo'lgan, yaxshi holatda saqlash mas'uliyatini olgan" shaxs ma'nolarini ifodalagan [3, 165]. Lotin tiliga o'zlashgandan so'ng so'z yangi ma'noviy qirralarga ega bo'ladi: *architectus* – "me'mor, quruvchi"; "tashabbuskor, yaratuvchi, quruvchi, initsiator, aybdor (zulmlarning)" kabi ma'nolar shular jumlasidandir [2, 38].

Onimizatsiya – bu turdosh otlarning atoqli otlarga aylanishi, masalan, Afina Akropoli – "Afina shahridagi akropol" ma'nosini ifodalaydi. Umuman olganda, akropol – qadimgi yunon shaharlarining markaziy mustahkamlangan qismi, odatda tepalikda joylashgan; qal'a, ark. Qadimgi yunon tilidan olingan. ἀκρό-πολις – "shaharning tepalikda, akropolda, qal'ada, kremla joylashgan mustahkamlangan qismi ma'nosini ifodalagan; Afina Akropoli; qo'rg'on, qal'a ma'nosidagi so'zning mazmuni xususiylashtirilishi natijasida yuzaga kelgan. Onimizatsiya qadimgi yunon tilida allaqachon sodir bo'lgan.

Deonimizatsiya (yoki apellyativatsiya) – atoqli otning turdosh otga o'tishi. Masalan, palatalar – (eskirgan) ko'p xonali katta boy bino; (so'zlashuv tilida) katta, hashamatli bezatilgan bino, zal; statsionar bemorlar davolanadigan shifoxonada alohida xona; bir qator mamlakatlardagi vakillik organlari yoki ularning alohida tarkibiy qismlarining nomi; biror narsaga mas'ul bo'lgan ba'zi davlat idoralarining nomi kabi ma'nolarga ega. Bu so'z lotin tilidan olingan bo'lib, uning negizi *Palatium* – Palatin tepaligi, imperator saroyi mazmunini ifodalovchi asos bilan bog'lanadi.

Bu lotincha so'zning ikkinchi ma'nosi miloddan avvalgi I asrda paydo bo'lgan. Oktavian Avgustning qarorgohi Palatin tepaligida bo'lganligi sababli mazkur atama paydo bo'lgan. Keyin ular hashamatli saroylarni shunday nom bilan atay boshladilar va bu so'z Yevropa tillariga o'zlashgan paytda ayni mana shu ma'noda taqdim etilgan: bu so'z italyan tilidagi *palazzo* (palast), ingliz tilidagi *palace* (saroy) so'zlarining ham asosi hisoblanadi. Mazkur holat ham ma'no kengayishiga misoldir. Rus tilida ushbu o'zlashma birinchi marta 1073-yilda qayd etilgan.

Qayd etilganlardan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ko'pincha bir leksema bilan bir vaqtning o'zida bir necha turdagi o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkin, shuning uchun leksemalarning ma'no ko'chish turlariga bo'linishi ma'lum darajada erkinlik bilan kechadi. Transformatsiyalar etimon til asosida sodir bo'lishi mumkin, lekin kontinuantlik – ma'no davomiyligi juda kam hollarda saqlanadi, albatta bu holat morfemik derivatsiya usuli uchun mustasno. O'rganilgan materialga asoslanib, shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, metaforaviy ko'chirishlar o'zining obrazlilik va

idrok etish qulayligi tufayli me'moriy atamalarni shakllantirishda ko'proq qo'llanilgan, leksemada atamaviy bo'lmagan ma'noning rivojlanishi esa boshqalarga nisbatan kam uchraydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Воронков А.И., Поняева Л.П., Попова Л.М. Латинское наследие в русском языке: словарь-справочник. Флинта: Наука, 2002.
2. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. М.: Рус. язык, 1976.
3. Древнегреческо-русский словарь: в 2 т. / под ред. С.И.Соболевского. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958.
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. 2-е изд. М.: Прогресс, 1986.

UDC 101.8:18

IRONY AND LITERARY THEORY

A.E.Saydalieva, teacher, Karshi Irrigation and Agrotechnologies Institute, Karshi

Annotatsiya. Ushbu maqola adabiy tanqid va madaniyatshunoslikning muhim sohasi bo'lgan kinoya va adabiyot nazariyasi bo'yicha tadqiqotlarni ko'rib chiqadi.

Kalit so'zlar: Kinoya, adabiyot, nutqning ijtimoiy-madaniy figuralari, madaniyatshunoslik, adabiyot nazariyasi, matnshunoslik, intertekstuallik.

Аннотация. В данной статье рассматриваются исследования по иронии и теории литературы, которые являются важной областью изучения в области литературной критики и культурологии.

Ключевые слова: ирония, литература, социокультурные фигуры речи, культурология, теория литературы, текстология, интертекстуальность.

Abstract. This article examines the research on irony and literary theory has been a significant area of study within the field of literary criticism and cultural studies.

Keywords: irony, literature, socio-cultural, figure of speech, cultural studies, literary theory, textual, intertextual.

Any text is to some extent the product of its socio-cultural and historical context. This holds true even in the absence of social, cultural, or historical references. Among all texts, literary works stand out as particularly context-bound texts. Literary theory is more often than not marked by the evolution of philosophical trends. A clear example is the connection between Derrida's Deconstruction (i.e. finding in the text hidden alternative meanings by looking for elements that run counter to its purported meaning and consistency) and Heidegger's philosophy. Literary theory has explored the ins and outs of the nature and role of the literary text, as well as the analytical methods to do so from both a philological one and a socio-historical one. In other words, it has explored how the literary text works as a linguistic product, and also how this product is a result of the social and historical circumstances where the text was produced.

New Criticism and Russian Formalism, often considered the beginning of literary theory as a discipline, flourished at the time where Ferdinand de Saussure's ideas were becoming increasingly influential in the European linguistic panorama of the 1950s. Neither New Criticism nor Russian Formalism examined the context in which literary works were framed, but rather focused on inner narrative structures so as to determine the points of convergence and divergence, and where they overlapped. Propp's Morphology of the Folktale (1928) is an excellent illustration of the concern of literary theory (back then more closely connected to linguistics than now) with form rather than content. It does not seem striking then that, as a strongly context-bound figure of speech, irony is nowhere to be found in the works produced by these theorists. Nevertheless, the later emergence of scholarly literary trends that looked at the text from the point of view of its interaction with the context (mainly Reception Theory and cultural studies, among them feminism, post-colonialism and Marxism) has given rise to a great number of studies of literature that occasionally dive into ironic waters.

The 20th century is the frame of the most extensive studies on irony produced by literary theory (e.g. Thomson, 1948; Muecke, 1969, 1970; Myers, 1977; Booth, 1974; Hutcheon, 1994). Rather than

on providing findings that scientifically prove the way irony operates, and on configuring theoretical approaches that will debate previous and contemporary studies provided by other authors, the work carried out by literary theorists has focused on acknowledging how irony is manifested in literary works. On the basis of these observations, scholars of literary theory have often also extracted conclusions about irony and classified this figure of speech accordingly.

Literary theorists have often pointed out how the definition irony has not been agreed upon. Dane (1991) claims that there is no correct understanding of the word irony or any historically valid reading of it, and that its potential is inexplicable due to the wide scope of the phenomenon. Muecke (1969, 1970) rightly points out that, in literary studies, irony is a versatile concept because its meaning has changed over the centuries; what is more, it means different things to different authors. He claims: The semantic evolution of the word has been haphazard; historically, our concept of irony is the cumulative result of our having, from time to time over the centuries, applied the term sometimes intuitively, sometimes heedlessly, sometimes deliberately, to such phenomena as seemed, perhaps mistakenly, to bear a sufficient resemblance to certain other phenomena to which we had already been applying the term (Muecke, 1970, p.7).

This early remark already gives us hints about how heterogenous and often unsystematic the literary study of irony has been. Muecke (1970) gives the first literary insights on the communicative principles that regulate irony, and explains it as process of coding and decoding framed in a context and a co-text that provide the interpreter with the necessary clues for eventually finding the real meaning behind the ironist's words. Muecke (1970) takes Chevalier (1932) as a starting point to define irony as a contrast between reality and appearance. Nevertheless, there is a feature that distinguishes irony from other forms of contrasts between reality and appearance such as hypocrisy, equivocations, or white lies. This remark could prove useful for later linguistic approaches to irony which we shall explain in the following sections.

Another point of intersection between literary and linguistic studies of irony is the notion of pretense. Almost thirty years before Pretense Theory (Clark and Gerrig, 1984) and twenty before Grice's (1975) remark that irony is, among other things, to pretend, Frye (1957) had already pointed out that key to irony is speakers pretending ignorance as a preliminary step to making themselves understood later on. To Muecke (1970), what distinguishes irony from other forms of linguistic deception is that the speaker wants the message to be inferred, which will later be a claim made by Relevance Theory (Wilson and Sperber, 2012) within the field of pragmatics. According to Muecke (1970), in irony, the ironist, who knows the real meaning and has coded the message, imposes on the audience the task of finding out the real meaning. The audience decodes the message and extracts such real meaning by coding it again. This premise, however, is supported with no empirical data and has in fact been proven wrong by Relevance Theory (Sperber and Wilson, 1981), as we shall explain in the next section. Muecke (1970) also distinguishes between instrumental and observable irony. Instrumental irony consists in the realization of a purpose by using language ironically, and observable irony is unintentional and representable in art. These two labels do not distinguish between verbal and situational irony, but rather between intentional and non-intentional irony.

On the other hand, instrumental irony (someone being ironical) is more likely to be found in rhetoric, where it is used as a linguistic device to persuade an audience. These remarks point at the relevance of the socio-cultural and historical context when analyzing sophisticated ironies. Lastly, this author proposes two principles that regulate all kinds of irony: the principle of economy, and the principle of high contrast. The former consists in speaker providing their audiences with as few signs as they can. According to the principle of high contrast, there is a clash of expectations based on standards of likelihood; the greater the clash, the more effective the irony.

In spite of the inaccuracies in Muecke's (1969, 1970) approach to communication, particularly with regard to the excessive emphasis on the notions of coding and decoding, whose relevance has been questioned by modern inferential pragmatics (e.g. Relevance Theory), some of his insights prove to be particularly enlightening. For instance, what this author calls the principle of high relevance can well be combined with later linguistic approaches to irony.

Booth (1974) takes a different classificatory criterion based on the distinction between stable and unstable ironies. Stable ironies reject the literal meaning of the utterance and provide a straightforward answer. They have four main features: intention, coverage, stability or fixity, and finitude. All stable ironies are deliberately created by humans with the aim of being understood by humans. They are intended to be reconstructed by creating a new meaning from that of the surface. They are fixed, since once the reconstruction of the meaning has been accomplished, the reader assumes that the task is finished. And finally, they are finite in application, since the field of discourse is narrowly circumscribed (Booth, 1974, p.6). In addition, unstable ironies involve the rejection of the literal meaning but provide no clear answer.

According to Booth (1974), they are more likely to be used to make the interpreter question assumptions, since no direct answer is provided. In other words, Booth (1974) seems to be making a distinction between different outcomes from the ironic act. This distinction is only useful to some extent. It can be used to find convergences and divergences between examples of ironies in different historical periods. However, this typology, which seems to run parallel to the one between coded and inferred meaning in linguistics (cf. Givón, 2002; Panther and Thornburg, 2014, 2017, 2018), does not reveal much in terms of the nature of irony. Indeed, some instances of irony may be more complex than others (especially literary examples of irony). Whether irony is stable or unstable only acknowledges that fact that the interpretation of some outcomes may be more or less complex. What is more, the absence of the attitudinal component of irony in Booth's (1974) approach leaves aside to what extent the stability of irony may rely on this element. In the situation in which a woman ironically utters Yeah, right, it is such a nice day in the face of foul weather after a now evidently erroneous positive forecast, the real meaning conveyed by that irony may well go beyond the idea that the weather is bad, although the forecaster was positive.

It may be a critical comment towards the inefficiency of weather forecasters, or an expression of skepticism when faced with a rainy day that is no longer good for a hike. Booth's (1974) account extracts conclusions from the analysis of literary works, which means the sources for conclusions are more sophisticated than the frequently simplified stock examples used in linguistics.

REFERENCES:

1. Booth, Wayne C. A Rhetoric of Irony. University of Chicago Press, 1974.
2. De Man, Paul. Blindness and Insight: Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism. University of Minnesota Press, 1983.
3. Derrida, Jacques. Dissemination. University of Chicago Press, 1981.
4. Eco, Umberto. The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts. Indiana University Press, 1979.
5. Rorty, Richard. Contingency, Irony, and Solidarity. Cambridge University Press, 1989.

UO'K 81,255.2

SHOIR S.IBRAGIMOV SHE'RLARIDA TASVIR VA ULARNING BADIY

TARJIMALARDA TAKRORLANISHI

(o'zbek va ingliz tilidagi tarjimalar misolida)

G.M.Seytniyazova, katta o'qituvchi, Qoraqalpoq Davlat Universiteti, Nukus

Annotatsiya. Bu maqolada Zamonaviy qoraqalpoq shoiri S.Ibragimov she'rlarida timsol va ularning tarjimalarda qayta yaratilish masalalari shoir she'rlarining o'zbek va ingliz tilidagi tarjimalari misolida qiyosiy muhokamaga solingan.

Kalit so'zlar: tarjima, lirika, pafos, mazmun, timsol, metafora

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы образов в стихотворениях современного каракалпакского поэта С. Ибрагимова, а также их воссоздания в переводах, на примере узбекских и английских переводов стихотворений поэта.

Ключевые слова: перевод, текст песни, пафос, смысл, символ, метафора.

Abstract. In this article, the issues of images in the poems of the modern Karakalpak poet S. Ibragimov and their re-creation in translations are discussed on the example of Uzbek and English translations of the poet's poems.

Key words: translation, lyrics, pathos, meaning, symbol, metaphor

Bugungi jahon adabiyotida, shu bilan birga, Turkiy xalqlar adabiyotida, madaniyatida, ilmida katta yangilanishlar ro'y bermoqda. Adabiyotning badiiy-estetik moyilligi, g'oyaviy-mazmunini yangi zamon kishilarining istaklari asosida rivojlanganlikdan, ilm-fanda ham yangicha yo'nalishlar paydo bo'ldi. Dunyodagi barcha tarixiy, ijtimoiy, madaniy, ilmiy, adabiy hodisalarning mazmunini tushunish va adabiy jarayonni tipologik jihatdan to'g'ri tahlil qilish natijasida alohida adabiy mavzularni ochish imkoniyati paydo bo'ldi. Shu sababi, hozirgi jahon adabiyotshunosligiga nazar tashlasak, Sharq poeziyasining she'riy janrlari, adabiy bog'lanishlar, lirik shakllarini o'rganish masalalari ko'pgina olimlarni qiziqtirmoqda. Ilm-fanning, asosan, adabiyotshunoslik ilmining adabiy bog'lanishlar tarmog'ida G'arb va Sharq mavzularining tortishuvi uzoq tarixga ega. Bu haqida Rus, O'zbek, Turkman, Qoraqalpoq olimlari tomonidan kitoblar, ilmiy izlanishlar yozilgan. Shuningdek, badiiy tarjima masalalari ham keng yo'lga qo'yilib, adabiy bog'lanishlar ham rivojlanmoqda.

Adabiyot tarixiga bir nazar tashlasak, Xo'ja Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Mahtumquli va y.b shoir bobolarimizning adabiy merosi bugungi kunda ham tarbiyaviy ahamiyatni yo'qotgani yo'q. Ular yillar o'tgan sari yangi mantiqni amalga oshirmoqdalar, yoshlarimizga imon, insoniylik, insonparvarlik fazilatlarini va boshqa didaktik tarafdin saboq beradi. Shunday, odamgarchilik masalalariga qaratilgan zamonaviy asarlarni o'qisak yuqoridagi misollarni ko'ramiz Ya'ni hozirgi zamon shoirlarimiz ham Jahon va sharqning dono shoirlarining adabiy an'alarini davom etib, uni zamon talablariga mos ravishda yaratib, o'z asarlarini o'quvchilarga taqdim etib kelmoqda.

Shunday Qoraqalpoq adabiyotining rivojlanishiga o'z xissasini qo'shib kelayotgan shoirlarimizning biri sifatida S.Ibragimovning ismini alohida ta'kidlasak bo'ladi. Sababi, xalqning jonli so'zlari va dunyoviy-falsafaviy fikr-mulohazalari S.Ibragimovning ilohiy talant elagidan elanib, chuqur ma'no-mazmunli, yuqori insoniylik xislarini bayonlovchi shoirlik satrlariga aylangan. Biz hozirgi vaqtda modern yo'nalishdagi she'rlarni yangi shakl, yangi mazmun deb tushunamiz, ammo S.Ibragimovning she'rlarini o'qiganimizda uning ma'nosi modern yo'nalishda ekanligini tushunamiz. Sababi S.Ibragimovning she'riyatida lirik qahramonning harakatlari ham obektiv dunyo turidan – to'g'ri badiiy fantaziyaga aylangan albatta, insonning fikrlashiga, ichki dunyosiga ta'siri, unga lirik qahramonning ongli qatnashi sifatida badiiylikka aylanadi. Asarlarida mana shunday murakkab metaforalarni ustalik bilan foydalangan shoir S.Ibragimovning asarlarining ma'no-mazmunini birdaniga tushunish albatta o'quvchilarga oson bo'lmaydi. Shubhasiz, bu sharoit badiiy tarjima masalasida juda murakkablikni vujudga keltiradi. Lekin, shoirning shunday murakkab metaforalarga asoslangan asarlarini chuqur anglab, ularni o'zbek tiliga badiiy tarjima qilgan shoir R.Musurmonning bu sohadagi tarjima qobiliyatiga katta baho berishga arziydi. U shoir S.Ibragimovning bir necha qo'shiqlarini o'zbek tiliga tarjima qilib, "Yo'l o'rtasi" nomi bilan 2021-yilda "Adabiyot" nashriyotida chop qilgan edi. Tarjimon Qoraqalpoq shoirining qo'shiqlarini o'zbek tiliga tarjima qilishda ko'pincha, erkin tarjima turi kata e'tibor beradi. Masalan, shoir S.Ibragimovning "Sokrat" nomli she'rini muhokamaga tortganimizda shu qo'shiqning R.Musurmon tarafidan stilistik qurollarining asl nusxasidagi shakli va asosi saqlanib qolganligini kuzatamiz.

Tarjimada:

Bu jomni qayta qo'lga olmas edi –
Qadr-qimmatidan jon aziz bo'lsa,
Bu ulug' zot Suqrot bo'lmas edi.

Bu dunyoning azal tariqati shu–
Haqiqat dononing boshi ustida,
Haqiqat nodonning oyog'i ostida.[1]

Asl nusxasida:

Bul jamdi basqa qolına almas edi–
Qádr-qımbatınnan jan áziz bolsa,
Bul gárrı hám Soqrat bolmas edi.

Bul dunyaniń ázel tariyqatı bul–
 Haqıyqat dananıń bası ustinde,
 Haqıyqat nadannıń ayağı astında.[2]

She'rdá shoir inson hayoti va uning qadiyatlari, bu dunyoning tuzulishi, unda hayot va odam, haqiqat va adolatsizlik, donolik va filosofiyalik fikrlashlarini metaforalik tasvir ko'rinishida bayon etgan. Shoir o'z she'rida insonning joni o'ziga aziz bo'lsa, qard-qimmati ham shu darajada aziz bo'lishi kerakligini shu tariqa emas, balki murakkab metaforalar orqali tasvirlashga erishadi. Ya'ni shoir shu tushunchalarni bayon etish uchun Sokratni tilga oladi, yning donoligiga lol qolib, nodonning obrazi ham shu bilan solishtirilib, ularni parallel holda tasvirlaydi. Ya'ni Yoshi kata insonlar turmushda ko'p narsani ko'rgan, bilgan shuning uchun ular oldindan ko'rib, bilib fikrlarini aytadi. Mana shu xarakter Sokratning donoligi bilan qiyoslanib ko'rsatiladi. Hammamizga ma'lumki, Sokrat Gretsiyadagi mashhur donimand, filosof bo'lib hisoblanadi. U o'zining ta'limotini og'zaki usulda bayon etgan. U yoshlarni tarbiyalashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yagan ekan. U o'z atrofiga bir qancha talantli yoshlarni jamlagan. Sokratning falsafaga oid ta'limoti haqidagi ma'lumotlarni unga zomondosh bo'lgan shogirdlari Ksenfont, Palton, keyinchalik Aristotel yozib qoldiradi. Sokrat juda oddiy va kambag'al ko'rinishida kiyinib yurgan. Sokrat o'zining falsafaviy izlanishlarida axloqiy masalalarni asos etib olganligi haqida ma'lumotlarda belgilanadi.

Mana, buyuk shaxs Sokratning donolik timsoli shoir tarafidan tilga olinib, uni o'zining didaktik fikrlarini bayon qilish uchun asos qilib oladi. Shu sababdan, bu timsol shoirning aytilmoqchi bo'lgan fikrlarini o'quvchiga timsolli yetkazishda ahamiyatli badiiylik vazifasini bajarganligi ko'zga tashlanadi. Yana ta'kidlab o'tishimiz kerakki, Sharq mamlakatlarida yoshi kattalar juda katta xurmat va extiromga sazovor bo'lib, ularga donishmand qatorida qaraladi. Shu sababdan, shoir milliy mentalitet, milliy kolorit masalalarini ham hisobga olib, Sharq va G'arb mamlakatlariga xos timsollarni parallel tarzda qo'yib tasvirlashga harakat qiladi.

Shoirning shunga o'xshash stilistik izlanishlarini yaxshi tushungan tarjimon R.Musurmon ham o'zining eng mashhur tarjima asarida stilistik asoblarning asl shaklini, tasvirini saqlab qolgan. Undagi timsolning "bu ulug' zot Suqrot bo'lmas edi." solishtirmali tarjimasini asl holda keltirgan. Shaki masalasiga ham e'tibor qaratsak, unda aslidagidek she'r uch qatorli, 10, 11 bo'g'in aralash tarzda bo'lib a b a ko'rinishidagi o'xshashlik saqlanib qolgan. Yana o'sha tarjimada qo'shiqning ikkinchi va uchinchi qatorlaridagi so'zlar kichik harflar bilan yozilgan. Sababi, she'rning asl nushasini o'qiganimizda, shoir bu yerda Qoraqalpoq tilining orfografiyasi, irkilish belgilari: nuqta, undov singari diakret belgilari qadoqlarini saqlamaydi. Lekin, she'riy elementlar juda ko'p qo'llaniladi. Shuning uchun tarjimon ham bu qoidani saqlagan. Haqiqatdan ham dasturiy she'rlarda har bir bandning qatorlari boshidagi so'zlari bosh harflar bilan yozilishi lozim. Bu Qoraqalpoq tilining qonuniy tuzulishi ham bo'lib hisoblanadi. Lekin shoir bu qoidalardan uzoqlashgan holda yangicha yo'l izlaydi, erkinlikka yuz tutadi va o'z shoirlik talantini ishga solidi. Shu bilan birga, she'rning uchinchi qatorida Sokrat bilan tenglashtirilgan chol timsoli o'zbek tilidagi tarjimada "ulug' zot" ko'rinishida shakily tarafdin o'zgargan.

Ikki qo'shiqni solishtirib qaraganimizda, so'zlarining ma'nosiga e'tibor berganimizda Qoraqalpoq tilida "garri" so'zi yoshi katta insonga aytiladi va she'rdá bu aniq, ravon qo'llanilgan, o'zbek tilida esa "Ulug' zot" so'zi hurmat qilingan va darajasi ulug' ma'nosida keng qo'llanilib tarjimada keltirilgan. Lekin shunga qaramay umumiy ma'no saqlangan. Bu yerda tarjimon tarjimasida generalizatsiya (umumiylashtirish-asl nusxadagi, tor ma'nodagi so'zni tarjimada keng umumiylashtiruvchi so'z bilan almashtirish) usulidan foydalangan.

Shuningdek, shoir S.Ibragimovning yuqorida muhokamaga solingan she'ri yosh tarjimon Gulnur Azbergenova tarafidan Ingliz tiliga ham tarjima qilingan.

She'rga e'tibor bersak:

He wouldn't take a goblet in his hands again -
 if his life was more valuable than his dignity,
 and that elderly wouldn't be Sokrat.

That is the everlasting rule of the world.
 The truth is above the head of a sage,
 The truth is under feet of a fool.[3]

Qo'shiq qatorlari erkin tarjima turida ingliz tiliga tarjima qilingan. Sababi, qo'shiqning birinchi satrida «He wouldn't take a goblet in his hands again» degan qatorlarda «jamdi » so'zi Ingliz tilida «qadaq tashlagan » ko'rinishidagi ekvivalent so'zni qo'llashga harakat qilgan. Ingliz tilining Qoraqalpoq tilidan yiroq ekanligini sezishga bo'ladigan o'rinlar ko'zga tashlanadi. Ya'ni, shu she'r qatorlaridagi «qo'liga olmas edi » davomiy fe'l so'zi, ingliz tilida davomli emas turda «wouldn't» badiiy tarjima ishlangan. She'rning ikkinchi qatorida tarjimon ingliz tilida «If his» (agar uning) so'zni qo'shimcha qilib, qo'shiqning umumiy mazmunini chiqarishga harakat qilganligi kuzatiladi. Uchinchi qatorda ingliz tilidagi tarjima «and » so'zi qo'shib, «yana » manosini bildirib, she'rning mazmuni shu tariqa saqlab qolingan.

She'rning ikkinchi bandida tarjimon ayrim so'zlarni o'zgartirib, mazmuni saqlagani kuzatiladi. Masalan, « That is the everlasting rule of the world » degan qatorlarda asl she'rdagi «Tariyqati» so'zining o'rniga «qoidasi» degan so'z qo'yilb tarjimalangan. Ammo shu so'z qo'shiqda tariqat so'zi bilan qoida so'zi ma'nolari bo'yicha o'zgachaliklarni paydo etadi. Tariqat- bu arab tilidan olingan so'z bo'lib «yo'l» degan ma'noni anglatadi, «qoidasi» esa «tartib-intizom» ma'nosida qo'llaniladi. Shu o'rinda tarjimon she'rni Qoraqalpoq tilida qo'llanilgan ayrim so'zlarning ma'molarini to'g'ri foydalanaolmaganligi ko'zga tashlanadi.

S.Ibragimov she'rining ikkinchi bandi ham uchta satrdan iborat bo'lib, ikkinchi va uchinchi qatorlar bir-biriga uyg'unlashgan, birinchi qatorda esa “ bul” so'zi birinchi bandning uchinchi qatorining boshida “bul” ko'rinishida qo'llangan va so'z takrorlanishlarning asosida she'rdagi fikrlarning davomiyligini ta'minlagan. Shu bilan birga stilistik shakllardan biri bo'lgan- takrorlash ifodalari orqali fikrning badiiy-estetik ta'sirini kuchaytirish uchun foydalanilgan. Asl nusxadagi shunga o'xshash stilistik vosita R.Musurmon tarjimasida birinchi bandning uchinchi qatorining boshida “bu “ so'zi, ikkinchi bandning birinchi qatorida esa “shu” ko'rinishida shakl jihatidan o'zgargan, ya'ni so'zning sinonim shakliga, tasvirga nisbatan saqlangan. She'rning ikkinchi va uchinchi qatorlarida foydalanilgan so'zlar ya'ni boshida va oyoqlari ostida so'zlarning bir-biriga uyg'unligi she'rga yanada hushovozlik bag'ishlagan. Bu dastur tarjimada ham shu tariqasida ketirilgan. Bu yerda faqatgina fonetik o'zgarishlar bo'lmasa, tug'ushgan ikki xalq tilini bir-biridan ajratish juda murakkab.

Shoir S.Ibragimov she'rning bu bandida borliqning qonunlari, adolat, haqiqat, hamisha g'alabaga erishishini timsollar bilan ochib berishga erishadi. Sababi, bu dunyoda har xil xulq-atvordagi insonlar mavjud, masalan, o'ylanib ish ko'radigan, dono insonlar haqiqatni birinchi o'ringa qo'yadi, aksincha, nomard, nodon insonlar esa haqiqatdan, adolatdan uzoq bo'lib, dunyo foydasini o'z maqsadi uchun ishlatib, haqiqatni oyog'osti qiladi degan fikrlar shoir tarafidan contrast usulida ochib beriladi. Ya'ni, don ova nodon bir-biriga kontrastga qo'yiladi. Shoir bunday fikrlashlarini yetkazishda stilistik shakllarning biri bo'lgan takrorlashlar ham katta badiiylik vazifasini bajarib turganligi ma'lum. Fikrning badiiy-estetik ta'sirini kuchaytib, o'quvchining ham o'ylashiga ta'sir qiladi. Shoirning o'z she'rlarida bunday badiiylik izlanishlar qilganligini tarjimoni o'qiganimizda sezamiz.

Qo'shiqning:
 Kókreġine bul iqtıqattı
 qudalar bergen xalıq bolsa-
 qolı qaltıramas eken bándeniń.

Sokrat deb at kótergen ġarrı
 endi kóshelerden ġáyıp boladı-
 Afini hújdan otında janadı.
 Jamanlarǵa jaqsınıń qolın
 baylap bergen eldiń ústinde

bir párshe bult payda boladı.

Degan qtorlarida insonning ixlos bilan ishlagan ishi, oq ko'nglida haqiqat, poklik bo'lsa, unda u inson hech qachon qo'rqib yurmasligini “qolı qaltıramas eken bándeniń” ko'rinishida timsolli bayon qiladi. Bu joyda “qo'li qaltirash” kabi frazeologik so'z birligi fikrni timsolli yetkazib berishda badiiylik vazifasini bajaradi. Shu bilan birga shoir dunyodagi ba'zi adolatsizliklar sababli, yaxshi insonlarning ham qiyinchiliklarga uchrashini shu tariqa emas, balki metaforali tasvirlashlarda aks ettirganligini ko'rishga bo'ladi. Ya'ni dono, aqilli, bilimli insonlarning bazi vaqtlardagi nohaqlikka uchrashini ustiga-ustak dono Sokrat timsoliga murojaat qilish orqali bayon qiladi va yaxshi insonlarning shunday qiyinchiliklarga duch kelishiga, uning atrofida gilarining vijdoni qiynalishini “o'tda yonish” frazeologik so'z birligi orqali bayon qilgan.

She'rning oxirgi bandiga ko'ra shoir yovuzlarni qo'llab-quvvatlayotganlarning boshiga qiyinchilik tushadi va u keyinchalik ularga azob-uqubat olib kelishini chiroyli “bir parcha bulut” bilan tasvirlashga harakat qiladi. Xalqimizda azaldan kelayotgan tushunchalardan biri osmonni qora bulut qoplasa, u yaxshilikning alomati emas deb tushunilgan. Shu sababdan, ota-bobolarimizdan kelayotgan an'ana, qadriyat, qimmatliklarni asrab, ularni yovuz insonlarning qo'liga berib qo'ymaslikni, odamzot hamisha yaxshilikka intilishi kerak ekanligi haqidagi fikrlarini timsolli berishga erishgan. Shoirning bu timsolli fikrlashlari o'zbek tilidagi tarjimada:

Yuraginga bu e'tiqodni
Xudoning berganligi rost bo'lsa
qo'li siltirmas ekan bandaning.

Suqrot deb atalgan ulug' zot
endi ko'chadan g'oyib bo'ladi
Afinani vijdon o'tida yonadi.

Yomonlarga yaxshining qo'lin
boylab bergan elning ustida
qora bulut paydo bo'ladi.

degan ko'rinishida qorqalpoq tiliga yaqin, tushunarli, oddiy xalq tiliga yaqin so'zlar bilan badiiy tarjima qilingan. Bunda shoirning uslubiy izlanishlari shu tariqa o'zgarishsiz saqlanganligi ko'zga tashlanadi. Muhokamaga tushgan qo'shiqni yosh tarjimon Gulnur Azbergenova ingliz tiliga mana shunday badiiy tarjima qilgan:

If this holy blessing on heart
Was really given by God
Servant's hand won't tremble

The elderly who called Socrate
Now disappeared from the streets
Athens will feel guilty

The hands of the good to the bad
Which were bound by a nation
Above whom appears a cloud[4]

Shunday Sharq va G'arb adabiyotidagi mashhur timsollarga, tarixiy shaxslarga murojaat qilish, ular orqali o'zining fikr-mulohazalarini ramziy-simbol ko'rinishidagi qisqacha tasvirlash usuli, ko'pincha S.Ibragimovning erkin she'riyatiga xos hislat bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun uning “Sizif”, “Mark Avreliy”, “Sokrat aytgan bas iyib jasaw jeńil”, “Mazlumxan Suliwda”, “Yusuf ham Ziliyxa” kabi she'rlarining mazmunini anglash uchun jaon adabiyotidan ham bazi bir tarixiy shaxslarning hayot yo'lidan, hayot bayonidan xabardor bo'lish kerak. Ularda bayon qilingan mazmun

metafora tabiatiga ega. Shoir o'z qo'shiqlarida barcha adabiy janrlarga xos har xil stilistikaga xos vositalarni, badiylash vositalarini foydali qo'llana olgan.

Qadimgi Grek adabiyotidagi Sizif timsolini shoir S.Ibragimov o'zining "Sizif" nomli she'rida keltiradi. Masalan:

Sizif sen kórmediń tawdıń shoqqısın-
biraq kóreseń soǵan deyingi azaplı joldı.
Al tawdıń shoqqısın kóre almaysañ,
Shıqpaydı náletiy tas náletiy shıqqıǵa-
Sizif, sen kórmediń tawdıń shoqqısın,[5] -

degan qo'shiq qatorlarida qadimgi Grek mifologiyasida mashxur bo'lgan

Sizifning toshni tog' cho'qqisiga yumalatib borayotgan motivitini keltiradi. Shoir bu obraz orqali sabrlilik, chidamlilik kabi g'oyalarni ilgari suradi. Sababi shoir S.Ibragimov o'zining 2016-yil "Bilim" nashriyotida chiqqan "Tanlangan qo'shiqlar" to'plamida Sizif haqidagi vodeani jonlantirish usulida shu tariqa tasvirlaydi:

alip shıqqan tası jánde tómende,
jánde juwıradı ópkessin alıp.

Bir ómir kórgeni bul azaplı jol,
Usınday kúndi-tún almasıradı....

Demek, jazalağan Sizifti quda
jazalay almadı onı anıǵında[6], –

She'ring so'ngida Sizifning og'ir azob-uqubatlarini ko'rgan Xudoning ham uni jazolay olmaganligi ta'kidlanadi. Shoir o'z she'rida Sizifning voqeasi bilan bog'liq bo'lgan motivlarni qo'llash orqali dunyo, turmush, umr, baxtli kelajak haqidagi tushunchalarini badiiy tasvirlashni maqsad qiladi. Natijada, transformatsiya etilgan Sizif timsoli shoirning aytmog'chi bo'lgan o'y-fikrlarini badiiy qilib berishda poetik vazifani bajarmoqda. [7]

Umumiy qilib aytganda, o'quvchi shoirning lirik qahramonning ichki dunyosini tushunish uchun, uning fikrlash dunyosiga chuqur e'tibor berish kerak bo'ladi. Bu shakl S.Ibragimovning o'z yaratuvchanligida intonatsiya, shakl, o'y-fikrlarning, dezimlarning, usulning yangi izlanishlarini ko'zlashga intilishidan paydo bo'lgan. Shu sababdan, shoir poeziyasining asosiy belgisi go'zallik-estetik, jayajonlik, hissiyot, so'z va ma'no, shakl, timsol va b birgalashib, badiylikni paydo qiladi. Shoirning shunday uslubiy izlanishlari o'z navbatida o'zbek tilidagi tarjima she'rlariga ham boricha saqlangaligi tarjimon R.Musurmonning ham ustaligidan darak deb hisoblashga bo'ladi. Sababi, she'rlarning asl nusxasida bor haqiqatni to'liq va aniq bayon qilishga harakat qilgan tarjimon she'rdagi murakkab metaforalarni asli kabi boyitib, o'y-fikrning badiiy tasvirlanishini ustalik bilan bayon qilgan. Ya'ni, she'ring o'zbek tilidagi tarjimasida ulug' donishmand Sokrat timsolining har xil yangi qirralarini ochib berishda tarjimonning mustaqil yaratuvchanlik qilish mumkinligining jiddiylashganini ko'rsak bo'ladi. Yuqorida muhokamaga tortilgan she'rlarimizdan o'zbek shoiri R.Musurmonning asl she'rlarining har bir elementini leksik birliklarini saqlagan holda badiiy tarjimini paydo etganini ko'ramiz. Shuning uchun tarjima faqatgina mazmun tomondan emas, balki lirik pafosi tarafidan ham asl nusxasiga xos ekanligini aytib o'tishga bo'ladi.

Yosh tarjimon Gulnur Azbergenovanning tarjimasiga kelsak u yaratuvchanlik tarjima turidan keng foydalangan, lekin Qoraqalpoq tilining bazi so'zlaridagi ma'noni anglatishdagi kamchiliklarga yo'l qo'yish holatlari uchraydi. Shu bilan bir qatorda hozirgi qoraqalpoq shoirlarining lirik she'rlari ingliz tiliga birinchi marotaba tarjima qilinayotganligini ham aytib o'tishimiz kerak. Shu sabab, kelajakda zamonaviy shoirlarning asarlarini jahon tillariga badiiy tarjima ishlab, ularni jahon adabiyotiga tanitish ham oldimizga qo'ygan eng asosiy vazifalarimizning biri ekanligi yaqqol ko'zga tashlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Sog'inboy Ibrohimov. Yo'l o'rtasi. Tarjimon R.Musurmon. –Toshkent: Adabiyot, 2021. – B.87.
2. Сағынбай Ибрагимов. Бруно дәптері. –Нөкіс: Билим, 2021. –Б. 5.

3. Gulnur Azbergenova. t.me/Carnations_blog

4. Ибрагимов С. Бесинши маъсим. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1986, 58-бет.

5. Ибрагимов С. Тағламалы қосықлар. –Нөкис: Билим, 2016. –Б.192.

6. Гайлыева О. Ғарезсизлик дәуири түркий халықлар лирикасында формалық изленислер ҳам олардын типологиясы (Өзбек, қарақалпақ ҳам түркмен лирикасы мысалында). Докт. дисс. –Нөкис: 2019. –Б. 145.

UO'K 008.001.14

ASOSIY TUSHUNCHALARNING KONTSEPTUAL MAYDONLARINI MODELLASHTIRISH

Sh.M.Shaxobiddinova, o'qituvchi, O'zbekiston Milliy Universiteti, Toshkent

Annotatsiya. *Mulohazalarimizni ikki tilning terminologik iboralari bilan cheklab, tushunchalarga lingvistik yondashuvni taklif qilishga harakat qildik; terminologik maydonlar tilda ularni yasovchi tuzilmalari va shakllantirish usullarini ko'rsatib berishga imkon yaratadi. Fransua Gaudin aytganidek, biz kontseptning matnli vositalardan tashqarida nima ekanligini bilishni e'tiborsiz qoldiramiz, bu esa bilimni qurish imkonini beradigan aniq ma'noni barqarorlashtirishga imkon beradi. Bizni individual aqliy tasavvurlar bo'lgan bu noaniq mavjudotlar emas, balki biz ularni yaratadigan til qiziqtiradi.*

Kalit so'zlar: *Konsept, tushuncha, modellashirish, konseptual maydon, termin, semantik maydon, leksik maydon, terminologik maydon*

Аннотация. *Ограничивая наши исследование терминологическими выражениями двух языков, мы применили лингвистический подход к этим понятиям; целью нашего исследования не является изучение этих индивидуальных мысленных представлений, а язык, на котором мы их создаем. Как говорит Франсуа Годен, мы пренебрегаем знанием того, что представляет собой концепция за пределами текстовых средств, что позволяет нам стабилизировать конкретное значение, позволяющее нам конструировать знание. Терминологические поля позволяют выделить составляющие их конструкции и способы их образования в языке.*

Ключевые слова: *Понятие, понимание, моделирование, концептуальное поле, термин, семантическое поле, лексическое поле, терминологическое поле.*

Abstract. *By limiting our research to terminological expressions of the two languages, we took a linguistic approach to these concepts; the purpose of our research is not to study these individual mental representations, but the language in which we create them. As François Gaudin says, we neglect to know what a concept is outside of textual means, which allows us to stabilize a specific meaning that allows us to construct knowledge. Terminological fields make it possible to identify their constituent structures and the methods of their formation in the language.*

Keywords: *Concept, understanding, modeling, conceptual field, term, semantic field, lexical field, terminological field.*

Loik Depeker terminologiyada kontseptga bag'ishlangan asarida konseptning ahamiyatligi haqida gapiradi, chunki kontsept turli nuqtai nazardan va uning o'lchamini belgilaydigan turli mezonlardan yondashish mumkin. Uning fikricha, tushunchaning ahamiyati terminologik ishda saqlanib qolgan nuqtai nazarga qarab o'zgaradi. Kontseptning ahamiyatligi bizda bir nechta tuzilmalarga ega bo'lishi mumkinligini anglatadi". S. Šelov terminning umumiy g'oyasini ko'rsatib, bir xil turdagi oltita tushunchani taklif qiladi: 1. 305ilde305305c maydon; 2. Kontseptual maydon; 3. Konseptual-terminologik maydon; 4. Leksik maydon; 5. Terminologik maydon; 6. Asosiy terminologiya maydon. Taklif etilgan maydonlarning barcha tushunchalari boshqa birliklardan birliklarning 305ilde305305c yoki kontseptual kelib chiqishi haqidagi bir xil g'oyaga asoslanadi. Tushunchaga bir qancha asarlarda maqsad, muayyan qo'llanilishiga qarab yondashiladi.

Loik Depeker ushbu tahlil o'tkaziladigan fikrni *kontsept yo'nalishi* deb atashni taklif qiladi. "Konsept yo'nalishi kontsept o'lchamiga mos keladi va har qanday tadqiqot maqsadini aniqlash uchun muhimdir. Aslida, biz kontseptni qaysi yo'nalishda ko'rib chiqayotganimizni ko'rsatmasdan turib ishlay olmaymiz". Bu haqiqatan ham bir necha tomondan olib borilgan tadqiqot natijalarining sintezi bo'lib, kelajakda tizimdagi tushunchalar va tushunchalarning munosabatlarini to'liqroq ko'rib

chiqishga olib kelishi mumkin. Fundamental tushunchalarning kontseptual maydonining bir qismini qurishga bizning lingvistik yondashuvimiz, masalan, Jerar Kornunikidan farq qiladi. Ikkinchisi yuridik tilni o'rganish uchun morfologik va semantik mezonlarni kesib o'tish imkoniyatini inkor etmaydi, chunki tegishli atama va u yoki bu jihatdan unga bog'liq bo'lgan barcha narsalar o'rtasidagi bog'liqliklarni aniqlash mumkin. Shu bilan birga, uning o'zi ham huquqshunos sifatida faqat huquqiy ahamiyatga ega bo'lgan ma'no munosabatlaridan boshlashni, huquqiy fikrga tayanishni taklif qiladi. Binobarin, uning kontseptual maydonlari boshqa o'lchovga ega.

Muayyan maydon tushunchalari yaxlit holda olingan har bir tushuncha o'z o'rniga ega bo'lgan tizimni ifodalashini tadqiqotchilar bir necha bor ta'kidlaganlar. E. Burt fanlar va ularning tushunchalari nafaqat tizimlarni tashkil etishini, balki har bir ilmiy tushuncha ("eski tushunchalar"dan tashqari) ham bir necha darajalarda tuzilgan ochiq elementlar tizimini ifodalashini ko'rsatdi. Bu elementlar ikki xil: tushunchalar. o'rganilayotgan ob'yektlarning turli tomonlarini va ularning bilim tomonlarini umumlashtirib, turlar to'g'risidagi tushunchalarni umumlashtiruvchi ob'yektlar turlarini va umumiy tushunchalar asosida shakllanadigan tushunchalar. Tizim tushunchasi paydo bo'lishi bilanoq elementar holatda bo'ladi, chunki u tushuncha bilan ifodalangan ob'ektning o'ziga xos va differensial belgilarini umumlashtiruvchi bir nechta tushunchalarni o'z ichiga oladi. U kelajakdagi tizimning o'zagi hisoblanadi. Bilish jarayonida birinchi daraja va ularning asoslarida ikkinchi darajali va undan keyingi yangi tushunchalar paydo bo'ladi. darajalar. Shunday qilib, ma'lum bir tizimda tushunchalar o'ziga xos tizimlarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun biz har bir fan tushunchalar tizimi tizimidir va bu tushunchalar doimiy ravishda biridan ikkinchisiga o'tadi, degan xulosaga kelishimiz mumkin. Bular endi sinxron holda ishlatilmaydigan (ko'pincha arxaik atamalar bilan ataladi) va shuning uchun tizim sifatida rivojlanmaydigan tushunchalardir.

Terminlarning vazifasi tushunchalarni ifodalash hamda fanga xos narsa va hodisalarni nomlashdan iborat. Tushunchalar, predmet va hodisalar xilma-xil va murakkab bo'lganligi sababli, tilda ularning differensial belgilarini yetarli darajada aks ettiruvchi so'zlar bo'lmasligi mumkin. Bunday hollarda biz so'z birikmalaridan yoki terminologik iboralardan foydalanamiz. Murakkab atama birinchi navbatda sintagmadir.

Sintaktik birlikni tashkil etuvchi so'zlar turkumi (predmet turkumi, predikatlar guruhi va boshqalar) bir vaqtning o'zida bir qator tushunchalar birikmasini ifodalaydi, ularning har biri alohida olingan bo'lsa, butun sintagmadan farq qiladi. Umuman olganda, bu so'zlar turkumi ikki mantiqiy obyekt o'rtasidagi munosabatlarni emas, balki bitta mantiqiy obyektni aks ettiradi. Bu tushunchani qo'shma yoki murakkab tushuncha sifatida ko'rish kerak. Murakkab tushunchaning obyekti oddiy tushunchalarda alohida ifodalangan belgilar tizimi yig'indisidir.

Biz erkin iboralar va terminologik iboralarni qarama-qarshi qo'yamiz. Ikkinchisi so'z turkumlarining alohida turi sifatida qaraladi yoki ular frazeologik birliklar doirasida ko'rib chiqiladi. Har bir qo'shma atamaning orqasida biz bo'g'inli murakkab kasbiy tushunchaning barqaror va takrorlanadigan tuzilishini topamiz va har safar atama takrorlanganda, u bir xil obyektga murojaat qiladi va bir xil tuzilish tushunchasini bildiradi. Terminologik iboralar obyekt/tushuncha haqidagi bilimlarning bir butun sifatida uzatilishini ta'minlaydigan semantik yaxlitlik bilan tavsiflanadi. Ushbu ma'no yaxlitligi kontekstning mustaqilligi va uning semantik markazini aniqlashning qiyinligi kabi terminologik sintagmaning semantik xususiyatlarini belgilaydi.

Huquqiy terminologiyada, boshqa ixtisoslashgan sohalarida bo'lgani kabi, ma'lum atamalarning shakli ular tegishli bo'lgan tushunchalar va ushbu fanning bir yoki bir nechta boshqa tushunchalari o'rtasidagi tur-nasl munosabatlarini ko'rsatadi. Bu atamalar muayyan ixtisoslashgan sohadagi fundamental tushunchani bildiruvchi yagona atama asosida shakllanadi. Ular dominant atrofida terminologik sohalarida guruhlangan: maydon nomi, ya'ni asosiy atama. U termin-dominanta (dominant atama) deb ham ataladi (Kupcova 2007: 6). Bu birlik kontseptual tizimda markaziy o'ringa ega bo'lgan asosiy tushunchaning ilmiy ahamiyati nuqtai nazaridan nomlanishini ifodalaydi (Kobrin 1989: 301). Asosiy atamalar tizimdagi boshqa atamalar uchun ham mantiqiy, ham lingvistik jihatdan boshlang'ich birlik sifatida ishlatiladi. Bu birliklar ixtisoslashtirilgan matnlarda eng ko'p uchraydi, ular ma'lumotli, katta sig'imli semantikaga ega va ko'p hollarda oddiy tuzilishga va yaxshi hosila olish imkoniyatlariga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Depecker L., Entre signe et concept : éléments de terminologie générale, Paris, Presses Sorbonne Nouvelle, 2002, P-86
2. Cornu G. Linguistique juridique, 3e éd., Paris, Montchrestien, 2005, P-193
3. Кобрин Р.Ю., Лингвистическое описание терминологии как база концептуального моделирования в информационных системах: дис д.ф.н., Горький С-167-168
4. Shaxobiddinova, S. M. Q., & Hayitboyeva, D. N. M. Q. (2022). Lingvokulturologik terminlar lug'atining nazariy asoslari. *Academic research in educational sciences*, 3(5), 1338-1343.

UO'K: 81-3

**“MA’NAVIYAT” LEKSIK-SEMANTIK KATEGORIYASIGA OID SINONIMLARNING
INTEGRAL VA DIFFERENSIAL XUSUSIYATLARI**

D.R.Sharipova, doktorant, Navoiy davlat pedagogika instituti, Navoiy

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Ma’naviyat” leksik-semantik kategoriyasidagi sinonimlarning integral va differensial xususiyatlari tahlil etilgan. Tahlillar natijasida leksemlarning birlashtiruvchi va farqlovchi xususiyatlari aniqlanib, ularning semalari qiyoslangan. Bunda leksik va kontekstual sinonimlarning ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Ma’naviyat, umumiy sema, xususiy sema, sinonim, yetuk, barkamol, raso, mukammal, komil, differensial sema, integral sema.

Аннотация. В данной статье анализируются интегральные и дифференциальные особенности синонимов лексико-семантической категории «Духовность». В результате анализа были определены объединяющие и дифференцирующие признаки лексем и сопоставлено их значение. Подчеркивается важность лексических и контекстуальных синонимов.

Ключевые слова: Духовность, общее понятие, частное понятие, синоним, зрелое, совершенное, законченное, совершенное, совершенное, дифференциальное понятие, целостное понятие.

Abstract. This article analyzes the integral and differential features of synonyms in the lexical-semantic category "Spirituality". As a result of the analysis, unifying and differentiating features of lexemes were determined and their meanings were compared. It highlights the importance of lexical and contextual synonyms.

Key words: Spirituality, general concept, specific concept, synonym, mature, perfect, complete, perfect, perfect, differential concept, integral concept.

Bugun dunyoda bo‘layotgan turli o‘zgarishlarda ma’naviyatini saqlab qolishga intilayotgan har bir xalq uchun milliy o‘zlik alohida ahamiyat kasb etmoqda. Iqtisodiy “bellashuv” insoniyatning asosiy maqsadiga aylanganligi va ommaviy madaniyatning keng yoyilayotganligi milliy va shaxs e’tiqodiga putur yetkazayotganligi jamoatchilik oldiga dolzarb vazifalarni qo‘yib, vatan, millat, inson sha’ni doirasida kishilarga ezgu amallarni maqsad qilib qo‘yishga undaydigan e’tiqodni himoya qilish va yuksaltirishni kuchli taqozo etmoqda. Bu esa tilshunoslik oldiga ham ulkan va kechiktirib bo‘lmaydigan vazifalarni qo‘yadi.

Tilning barcha boyliklarini o‘zlashtirib olish va ulardan foydalanish masalasi so‘zning xususiyatlarini, ma’nolarini chuqur o‘rganmasdan, boshqa so‘zlar bilan birikmaga kirishib, sinonimik qator hosil qilmasdan turib aniqlash, o‘zlashtirish mumkin emas. Shu bois sinonimiya tilning turli darajalarida kuzatiladigan eng faol hodisadir. Tilshunoslikda sinonim leksemalar nutqiy jarayonlarda takrorlarning oldini olish, uslubiy xoslash, kontekstda matn badiiyatini oshirish maqsadida biri ikkinchisining o‘rnida qo‘llanadi. Ular bir-biriga yaqin ma’noli leksemalar bo‘lsa-da, ular orasida farqlovchi semalar ham mavjud bo‘ladi. Leksemani sistema sifatida o‘rganish, tadqiq qilish leksemaning umumiy va xususiy tomonlarini tahlil qilishga xizmat qiladi. Tahlillar natijasida esa sinonim leksemalar orasidagi integral va differensial semalar aniqlanadi. Sinonimik munosabatlarni yuzaga kelishida leksemaning integral xususiyati muhim o‘rin tutadi. Ma’naviyat kategoriyasidagi sinonimik bog‘lanishlarning o‘ziga xosligi shundaki, nutqiy va lisoniy sinonimiya fakti ikki yoki undan ortiq so‘zning semantik o‘xshashligi asosida o‘rnatilsa, sinonimik qatorning har

bir a'zosining xususiyatlari sinonimlar o'rtasida mavjud farqlarni hisobga olgan holda beriladi va sistemali tahlil qilinadi.

“O'zbek tilining sinonimlar lug'ati”ga kiritilgan leksemalarning o'ziga xos xususiyatlari va talablari bor. Azim Hojiyevning “O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati” [1] va N.Mahmudov tahriri ostidagi “O'zbek tili sinonimlarining katta izohli lug'ati” [2] ning kirish qismida bu haqda batafsil to'xtab o'tilgan. Xususan, unda sinonimik qator ikki yoki undan ortiq so'zdan iborat bo'lishi, sinonimik qatordagi so'zlar ifodalaydigan tushunchalar o'zaro farqli bo'lishi, sinonim so'zlar emotsional bo'yqadorligiga va uslubiga xosligi jihatidan farqlanishi, hozirgi adabiy nuqtai nazaridan eskirgan, adabiy tilga yoki dialektga xos bo'lishi mumkinligi izohlangan.

“Balog'at”, “voya”, “kamol”, “kamolot”, “yetuk”, “barkamol”, “raso”, “komil”, “mukammal” kabi “ma'naviyat” kategoriyasining “shaxsiy takomillashuv” ma'noviy guruhiga kiruvchi leksemalari “jismoniy va aqliy jihatdan kamolotga erishgan”, “yetuk”, “bekamu ko'st”, “mukammal”, “axloqiy yetuk”, “ma'rifatli”, “intelektual” kabi umumiy semalari bilan sinonimlik hosil qiladi.

Biz ushbu sinonimik qatordagi leksemalarni quyidagi jadval asosida ma'noviy farqlarni izohlab, ularning sinonim sifatida shakllanishiga asos bo'lgan semalarni aks ettiramiz.

Mazkur jadvaldagi leksemalarni ketma-ketligini joylashtirishda ushbu leksemalarning nutqiy faol va nafaolligi hamda ushbu leksemalarning uslubiy xoslanishiga ko'ra aks ettirishga harakat qildik. Bunga quyidagicha yondashamiz. 1.Lug'atlardagi tasniflarga ko'ra guruhlash.

Azim Hojiyevning “O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati”da mazkur leksemalar ikki o'rinda sinonim sifatida keltirilgan. Dastlab “balog'at”, “voya”, “kamol”, “kamolot”, “yetuklik” leksemalari bir o'rinda keltirilgan bo'lib, “jismoniy, aqliy taraqqiyotning yuqori darajasi” ma'nosi ifodalangan [1]. Ikkinchi o'rinda “yetuk”, “barkamol”, “raso” leksemalari keltirilgan va “jismoniy va aqliy jihatdan kamolotga erishgan” ma'nosida berilgan [1]. Ikkala sinonimik qatordagi “kamolotga erishgan”, “yetuk”, “bekamu ko'st”, “mukammal”, “axloqiy yetuk” “o'rnak bo'luvchi”, “komillikning yuqori cho'qqisi” kabi umumiy semalari bo'lsada, bir sinonimik qatorda aks etmagan. “Balog'at”, “voya”, “kamol”, “kamolot”, “yetuklik” leksemalarida ko'proq insondagi jismoniy jihat nazarda tutilgan. N.Mahmudov tahriri ostida tuzilgan “O'zbek tili sinonimlarining katta izohli lug'ati”da “yetuk”, “barkamol”, “raso” sinonimik qatoriga “mukammal” leksemasi ham kiritilgan. Ikkala lug'atda ham sinonimik qatordagi umumiy semalar ma'noviy butunlikni ta'minlagan. Biroq “komil” leksemasi har ikkala lug'atda ham mazkur sinonimik qatordan joy olmagan.

“Komil” leksemasi “O'zbek tilining izohli lug'ati”da “yetuk”, “to'liq”, “intelektual”, “jismoniy va axloqiy barkamol”, “ishonchli” kabi ma'nolar bilan izohlangan bo'lib, quyidagi ta'riflar bilan izohlangan.

1. “Kamolotga erishgan, beka-kam-ko'st, mukammal. Imoni (yoki ishonchi) komil. Qat'iy ishonchni bildiruvchi ibora.

2. “Komil (erkaklar ismi). [3]”

Yuqoridagi ta'riflardan shuni aytishimiz mumkinki, biz “komil” leksemasini “mukammal”, “bekamu ko'st”, “komillik”, “yetuklik” semalari bilan yuqoridagi sinonimik qatorda mazmuniy umumiylik asosida qo'llashimiz mumkin.

“Balog'at”, “voya”, “yetuk” leksemalari so'zlashuv uslubida ko'proq qo'llanilsa, (“balog'atga yetgan”, “voyaga yetgan”, “yetuklik davri” kabi), “komil”, “kamolot”, “barkamol”, “raso” kabi leksemalarini badiiy uslubda faolligini kuzatishimiz mumkin. (“komil inson”, “kamolotning cho'qqisi”, “aqli raso” kabi)

“Barkamol”, “mukammal” va “yetuk” leksemasi ko'proq publisistik uslubga xosligini ko'rishimiz mumkin. (“Barkamol avlodni tarbiyalashda ko'p tarmoqli markazlar ish faoliyatini boshladi.” “Yetuk mutaxassislar jalb qilindi”. Gazetadan)

2. Statistik tahlillarga asoslanib guruhlariga bo'lish (internet materiallari, ilmiy va publitsistik asarlar tahlili asosida).

Statistik tahlillarga tayanadigan bo'lsak, internet tarmoqlarida, badiiy, ilmiy va publisistik asarlarda “yetuk”, “mukammal” leksemalari, “raso” va “komil” leksemalariga ko'ra ko'proq ishlatiladi. Ilmiy maqolalarga nisbatan publisistik maqolalarda yuqoridagi leksemalar faol qo'llanganligini ko'ramiz [5].

Ayniqsa, mazkur leksemalar turli leksemalar bilan sintagmatik munosabatda “Barkamol avlod”, “yetuk shaxs”, “yetuk mutaxassis” “mukammal jamiyat” kabi birikmalarni yuzaga keltirib, nutqiy faol birikma sifatida qo‘llanadi.

Quyida “yetuk”, “barkamol”, “raso”, “mukammal”, “komil” leksemalarining integral va differensial farqlarini jadval asosida shakllantirib o‘zaro qiyosiy tahlilini yuzaga keltirishga va ularning o‘zaro farqli va o‘xshash tomonlarini shakllantirishga harakat qildik.

LEKSEMALARNING INTEGRAL SEMALARI					
	Yetuk	Barkamol	Raso	Mukammal	Komil
1	Insonga xoslik: Barkamol, yuqori saviyali, mukammal darajaga ega, kamolotning yuqori cho‘qqisi, tajribali.	Insonga xoslik: Kamol topgan, yetuklikka erishgan, mukammal, esli-hushli.	Insonga xoslik: Aqli raso, yetuk, barkamol, kamolotga erishgan.	Insonga xoslik: Takomillashgan, kamolotga erishgan, yetuk, nuqsonsiz, axloqiy barkamol, o‘rnak bo‘luvchi, bekami ko‘st, o‘tkir fikrli.	Insonga xoslik: Nuqsonsiz, kamolotga erishgan, mukammal, aql-farosatda tengsiz, intellektual.

LEKSEMALARNING DIFFERENSIAL SEMALARI					
	Yetuk	Barkamol	Raso	Mukammal	Komil
1	Jismoniy yetuklik: Yetuklik davri (36-55yosh nazarda tutiladi) jismoniy jihatdan to‘la rivojlangan.	Jismoniy yetuklik: Voyaga yetgan, ulg‘aygan, jismoniy rivojlangan.	Jismoniy yetuklik: Qaddi raso, bo‘yi-basti kelishgan.	Jismoniy yetuklik: —	Jismoniy yetuklik: —
2	Jamiyatga xoslik: Ma‘naviyatli, erkin va farovon, adolatli, rivojlangan, to‘la-to‘kis.	Jamiyatga xoslik: —	Jamiyatga xoslik: —	Jamiyatga xoslik: Bekami-ko‘st, har tomonlama rivojlangan, adolatparvar, insonparvar, yetuklikka erishgan, ma‘naviyatli, ma‘rifatli.	Jamiyatga xoslik: —
3	Hajm-o‘lchov, miqdor: —	Hajm- miqdor: —	Hajm- miqdor: To‘liq, bus-butun, to‘ldirilgan, kami yo‘q, butunlay, tamoman.	Hajm-o‘lchov, miqdor: Har jihatdan to‘liq, to‘ldirilgan, bus-butun, raso,.	Hajm- miqdor: —
4	Ishonch : —	Ishonch : —	Ishonch : —	Ishonch : —	Ishonch: Ishonchi komil, imoni komil.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, “ma‘naviyat” leksik-semantik kategoriyasidagi sinonimlar qatoridagi har bir leksemalar umumiy va xususiy ma‘nolariga ega. Ular integral semalari orqali birlashsa, differensial semalari bilan farqlanadi. Bular esa “ma‘naviyat leksik-semantik kategoriyasidagi sinonim leksemalarning mazmun-mohiyatini batafsil ochib berishga, sinonimik qatorini boyitishga, ma‘naviyatga oid sinonimlarning leksik ba‘zasini yaratishga, sinonimik qatordagi leksemalarning ma‘noviy munosabatlarini yoritishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ҳоҗиев А. Ўзбек тили синонимларининг изохли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1974.–Б.3-4
2. Mahmudov N va boshqalar. O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati. I jild. –T.:G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi. 2022.–Б.9-10
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi. J. II. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2022. – B. 883.
4. Yuldashev F. “Ma‘naviyat” va “Mafkura” leksemalarining integral va differensial xususiyatlari. O‘zbek tili amaliy istiqbollari. Respublika ilmiy-amaliy konfrensiya. <https://compling.navoiy-uni.uz>.

5. “Xalq so‘zi” gazetasi. 25.04.2024. №80, 26.04.2024. №81 sonlari va “Til va adabiyot ta’limi” jurnali. 2022-y. 1-son, 2-son, 3-sonlari

6. <https://www.ziyouz.com/portali>

UO‘K 811.351.32

CHO‘LPONNING “KECHA VA KUNDUZ” ROMANIDA QO‘LLANILGAN SINONIMLAR TASNIFI

M.I. Sheraliyeva, dots., PhD, Andijon davlat universiteti, Andijon
N. Maxmudjonova, talaba, Andijon davlat universiteti, Andijon

Annotatsiya. Ushbu maqolada Cho‘lpon qalamiga mansub „Kecha va kunduz romanida qo‘llangan sinonim so‘zlar va ularning matn tarkibidagi ma‘nolari tahlil qilinadi hamda sinonim so‘zlar umumiy soni jadval asosida ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: sinonim, umumiy va xususiy ma‘no, vazifaviy sinonim, uslubiy baho.

Аннотация. В этой статье будут проанализированы синонимичные слова, использованные в романе “Кеча ва кундуз”, принадлежащем перу чолпона, и их значение в тексте, а также общее количество синонимичных слов будет указано в таблице.

Ключевые слова: синоним, общее и частное значение, синоним задачи, методическая оценка.

Abstract. This article analyzes the synonymous words used in the Chulpan pen novel „Kecha va kunduz” and their meanings within the text, and shows the total number of synonymous words based on a table.

Keywords: synonym, general and private meaning, function synonym, methodological assessment.

Cho‘lpon taxallusi bilan keng tan olingan Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li o‘zbek adabiyotining yuksak namoyandasi bo‘lib, uning asarlari O‘zbekiston madaniy va adabiy manzarasiga chuqur ta’sir ko‘rsatgan. Uning “Kecha va Kunduz” romani XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda sodir bo‘lgan ijtimoiy-siyosiy va madaniy o‘zgarishlarning yorqin tasvirini taqdim etuvchi muhim asar bo‘lib turibdi. Ushbu roman nafaqat o‘zining ta’sirchan hikoyasi va boy xarakter rivojlanishi bilan, balki lingvistik chuqurligi va stilistik nafisligi bilan ham mashhur.

“Kecha va Kunduz” asarida Cho‘lpon ijodining eng ko‘zga ko‘ringan jihati sinonim so‘zlarni mohirona qo‘llaganligidir. Sinonimlar, ya’ni o‘xshash yoki bir xil ma’noli so‘zlardan Cho‘lpon hikoyani kuchaytirish, personajlar dialoglarini boyitish, turli his-tuyg‘ular va muhitlarni uyg‘otish uchun katta mahorat bilan qo‘llagan. Cho‘lpon sinonimlarni sinchiklab tanlab olish orqali o‘z nasriga ma‘no qatlamlari va nafosat qo‘shib, o‘quvchilarga personajlarning ichki dunyosi, ularning ijtimoiy munosabatlari murakkabligini his etish imkonini beradi.

“Kecha va Kunduz” asaridagi sinonimlarning tadqiqi Cho‘lponning tilshunoslik mahorati va tilni ko‘p maqsadlarga xizmat qilish qobiliyati haqida qimmatli ma’lumotlar beradi. Ushbu maqola romanda qo‘llanilgan sinonimlarni tasniflash va tahlil qilish, ularning semantik jilolari, funksional rollari va kontekstual qo‘llanilishini o‘rganishga qaratilgan. Bu orqali biz Cho‘lponning so‘z tanlashi hikoyaning umumiy ta’siriga qanday hissa qo‘shishini va o‘zbek tilining boy lingvistik merosini aks ettirishini ochib berishga intilamiz.

Ushbu tahlil orqali biz Cho‘lponning “Kecha va kunduz” asaridagi til va adabiyot o‘rtasidagi murakkab o‘zaro bog‘liqlikni yoritib berish, uning o‘zbek adabiyotiga qo‘shgan hissasi va ijodining doimiy dolzarbligini chuqurroq baholashni maqsad qilganmiz.

Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanida qo‘llanilgan sinonimlarning jadval asosidagi tasnifi

T/r	Sinonimlar	Umumiy ma‘no	Xususiy ma‘nolar		
			Ma‘no qirrasiga ko‘ra	Uslubiy bahosiga ko‘ra	Salbiylik – ijobiylikka ko‘ra
1.	Sevinch	xursand	his -	Badiiy	neytral
	Quvonch	Bo‘lish	hayajon-	Badiiy	neytral

	Quvnoqlik		ifodalaydi	Badiiy	neytral
	Shodlik		Kuchli[1]	Badiiy	neytral
2.	Kambag'al	moddiy	Kuchli	Badiiy	neytral
	Yo'qsil	boyliqi	eng kam	Badiiy	neytral
	bechora	kam		So'zlashuv	neytral
3.	Chor-nochor	eng		Badiiy	neytral
	Zo'rg'a	passiv		So'zlashuv	neytral
	arang	ish,holat,		So'zlashuv	neytral
	Bazo'r	harakat		badiiy	neytral
	Nochor			Badiiy	neytral
	Noiloj			Badiiy	neytral
4.	Yuvosh	insonning		So'zlashuv	neytral
	Mo'mingina	Ko'nglini		Badiiy	neytral
	Beozor	Og'ritmay-		Badiiy	neytral
	Qobil	digan	ortiqlik	Badiiy	neytral
5.	Yosh	kichik		So'zlashuv	neytral
	Go'dak	bola	Kichik	So'zlashuv	neytral
6.	Jindak	me'yordan	eng oz	So'zlashuv	neytral
	Salgina	kamlilik		Badiiy	neytral
	Qittakkina			So'zlashuv	neytral
	Pichagina			So'zlashuv	neytral
	Biroz			Badiiy	neytral
7.	Ko'k	osmon	osmon	Badiiy	neytral
	Fazo		koinot	Badiiy	neytral
8.	Sukut	ovozning	Inson	Badiiy	neytral
	Jimlik	Yo'qligi	Tabiat	Badiiy	neytral
9.	O'jar	injiq		Badiiy	neytral
	Qaysar	xarakter		So'zlashuv	neytral
10.	Tiniq	top-toza		badiiy/s	neytral
	G'uborsiz		Kuchli	So'zlashuv	neytral
11.	Ovoz	tovush	aniqlik	Badiiy	neytral
	Un			So'zlashuv	neytral
12.	Cheksiz	haddan		Badiiy	neytral
	Sanoqsiz	ziyod		Badiiy	neytral
	Behad	ortiqlik		Badiiy	neytral
	Behisob			So'zlashuv	neytral
	chegarasiz			Badiiy	neytral
13.	Ko'rmoq	Ko'zning		So'zlashuv	neytral
	Qaramoq	kishiga		Badiiy	neytral
	tikilmoq	qadalishi		Badiiy	neytral
	baqraymoq			So'zlashuv	salbiy
14.	Loyiq	teng		Badiiy	neytral
	Munosib			Badiiy	neytral
15.	Ojiza	xotin		Badiiy	neytral
	Ahliya			Badiiy	neytral
	o'z halol juft		ibolilik	Badiiy	neytral
16.	Jahli chiqmoq	asabiylashmoq		Badiiy	neytral
	Achchig'i chiqmoq			So'zlashuv	neytral
	tepa sochi tikka blmoq		Ibora	Badiiy	neytral
17.	Damini chiqarmasdan	sukut	Ibora	Badiiy	neytral
	indamasdan			So'zlashuv	neytral
18.	Azonda	kun		So'zlashuv	neytral
	Saharda	chiqmasdan		So'zlashuv	neytral
19.	Ayol	xotin		Badiiy	neytral
	Xotin			So'zlashuv	neytral
	Juvon		eng kam	Badiiy	neytral
20.	Seruyqu	harakat		Badiiy	neytral
	Uyquchi	ortiqliqi		So'zlashuv	neytral

Asarda uchraydigan sinonimlarning ma'noviy xususiyatlari:

1. Salti (saltanat) erta saharda munaqa halloslab kelishining sababi hali aytgani yo'q, ular ko'rishgan hamon, yosh qizlarning o'z oralarida o'tatrgan mahram gaplarini gaplashib, tikayotgan kashtalari, piltaga kirgan do'ppilarni to'g'risida bir-birlariga kalta - kalta ma'lumot berishgan edilar.(5b)

--Bo'lmasa, "yo'q", deng. Saltanatxonga javob beray, ketsin! Azonda kelgan edi.(21b)

Yuqoridagi gaplarda berilgan erta saharda va azonda so'zlari sinonimlikni yuzaga keltirgan payt ravishlari. Erta saharda birikmasiga to'xtalishdan oldin sahar so'zini tahlil qilish joiz. Saharda tong yorishgan, g'ira-shira yorug'lik payti degan ma'noni anglatsa, Cho'lpon bu ma'noni yanada kuchaytirish uchun sahar so'ziga erta so'zini qo'shib birikma hosil qilish orqali ma'noni yanada aniqlashtirib, so'zlashuv uslubidagi ta'kid, kuchaytirish ottenkasini chiroyli tarzda ifodalay olgan, azonda so'zi esa otlashmagan holatida "Azon aytiladigan paytda" degani. Azon esa kun chiqmasdan aytiladi. Shuning uchun bu so'zlarni sinonimlikka oldik.

2. Unda, albatta, besh-to'rt kun uyidagi ko'rpa - to'shagi soviydi.(13b)

Qurvonbibining so'zicha,"Dam oladi", Zebining ta'rificha, yayraydi.(13b)

Bu yerda ko'rpa - to'shagi sovuydi so'ziga dam oladi, yayraydi so'zlari sinonim, ya'ni ko'rpa - to'shagi - o'rni bo'sh qoladi ma'nosida.Bundan tashqari ko'rpa- to'shagi sovuydi birikmasi quyidagi ma'nolarni ham ifodalaydi: a) turmush o'rtog'i vafot etgan ayol; b) turmush o'rtog'i arazlab qolgan inson; d) ochiq havoda yotgan inson va hakozi.

Cho'lpon bu iboraning yuqoridagi ma'nolardan aynan dam oladi, bo'sh qoladi ma'nosini ajoyib tarzda bera olgan va mazmundan kelib chiqib kinoyani ham chiroyli tarzda ifodalay olgan.

3. Otasining odatdagi tomoq qirish va yo'talishlar bilan, katta eshikning og'ir zanjirini sharaq - shuruq qilib tushirib, namozga chiqib kelganiga hali ko'p o'tmagan edi.(5b)

Shuning uchun biz ushbu so'zlarni leksik sinonimlikka emas, balki sintaktik sinonimlikka (vazifa jihatidan) olsak bo'ladi va u leksikologiya tarkibida emas, sintaksis bo'limida o'rganiladi[3]. Va yana shuni ham aytib o'tish joizki, tarbiyasiz, ongsiz, nodon so'zlari ham kontekstual sinonimga yorqin misol bo'la oladi va adib so'zlarni nafaqat ifodalaydigan ma'nosiga, balki kuchli -kuchsiz darajalanishiga (ma'noni kuchaytirish va ta'kidlash uchun sinonimlar birin - ketin qo'llanadi)[5] ham alohida e'tibor bergan: tarbiyasiz odam ongsiz bo'lishi, ongsiz odam esa nodon bo'lishini ta'kidlagan.

Xulosa. Cho'lponning "Kecha va qunduz" asaridagi sinonimlarning tasnifi romandagi murakkab ma'no va tuyg'u qatlamlarini ochib beradi. Mutlaq, nisbiy va uslubiy sinonimlarni tadqiq qilish orqali biz Cho'lponning hikoya qilish texnikasi, personaj va mavzularni tasvirlash borasida chuqurroq tasavvurga ega bo'lamiz. Bu tadqiqot o'zbek tilining boyligini, Cho'lponning hikoyanavisligini oshirishda uning nozik jihatlaridan foydalanish mahoratini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Cho'lpon. Kecha va kunduz. -T.:Yangi nashr,2019.
2. Ҳоҗиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. - Т: Уқитувчи, 1974
3. Mengliyev B,Xoliyorov,Abdurahmonova N. O'zbek tilidan universal qo'llanma.-T.:Akedamnashr,2018.
4. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish. - T.:2007.
5. Erkaboyeva N. O'zbek tilidan ma'ruzalar to'plami.-T.:Yosh kuch,2019.
6. Hamrayev M. Ona tili.-T.:Sharq, 2014.

UDC 821.111

**PSYCHOLOGICAL AND SOCIAL ASPECTS OF THE TRAGEDY OF SUICIDE IN
ENGLISH AND UZBEK LITERATURE**

S.Shukurova, Senior teacher, PhD, Karshi State University, Karshi

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqola ingliz va o'zbek adabiy an'analariidan tanlangan asarlarda suitsid hodisalarining psixologik va ijtimoiy jihatlarini tadqiq etiladi. Maqolada mashhur mualliflarning badiiy tasvirlarini tahlil qilish orqali, inson hayotiga zamin yaratadigan murakkab omillarni tushunish va ularga yondashishning umumiy va farqli jihatlarini ochib berish maqsad qilingan. Adabiy tasvirdagi kuzatishlar ruhiy sog'liq, travma, jamiyatdagi bosimlar, madaniy me'yorlar va siyosiy qarshiliklar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni namoyish etadi, bu esa suitsid

ehtimollarini kuchaytiradi. Natijalar adabiyotning ko'pincha e'tibordan chetda qoladigan jihatlarini o'rganishda kuchli vosita sifatidagi salohiyatini belgilab beradi, bu esa insonparvarlik va yaxlit yondashuvni ta'minlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Suitsid, adabiyot, psixologiya, ijtimoiy omillar, ingliz adabiyoti, o'zbek adabiyoti

Аннотация. Данная научная статья исследует психологические и социальные аспекты самоубийства, отраженные в избранных произведениях английской и узбекской литературной традиций. Анализируя повествования известных авторов, исследование направлено на выявление общих и различных подходов к пониманию сложных факторов, побуждающих людей к лишению себя жизни. Изучение литературных изображений раскрывает взаимодействие психического здоровья, травмы, общественного давления, культурных норм и политического угнетения, которые в совокупности способствуют суицидальным тенденциям. Результаты подчеркивают потенциал литературы как мощного средства исследования тонких и часто упускаемых из виду аспектов этого глубокого человеческого опыта, что в конечном итоге способствует более сочувственному и всестороннему подходу к проблеме трагедии самоубийства.

Ключевые слова: Самоубийство, литература, психология, социальные факторы, английская литература, узбекская литература

Abstract. This academic article explores the psychological and social aspects of suicide as portrayed in selected works from the English and Uzbek literary traditions. By analyzing the narratives of prominent authors, the study aims to elucidate the shared and divergent approaches to understanding the complex factors that drive individuals to take their own lives. The examination of literary depictions reveals the interplay of mental health, trauma, societal pressures, cultural norms, and political oppression, which collectively contribute to suicidal tendencies. The findings highlight the potential for literature to serve as a powerful medium for exploring the nuanced and often overlooked dimensions of this profound human experience, ultimately informing a more empathetic and comprehensive approach to addressing the tragedy of suicide.

Keywords: Suicide, literature, psychology, social factors, English literature, Uzbek literature

Suicide is a complex and multifaceted phenomenon that has long been a subject of exploration in literature. Both English and Uzbek literary traditions have grappled with the psychological and social dimensions of this tragic act, offering nuanced perspectives on the factors that drive individuals to take their own lives. This academic article aims to analyze and compare the portrayal of suicide and its underlying causes in selected works from the two literary traditions, with the goal of elucidating the shared and divergent approaches to this profound human experience.

In the English literary canon, works such as William Shakespeare's "Hamlet," Virginia Woolf's "Mrs. Dalloway," and Ernest Hemingway's "The Sun Also Rises" delve deep into the psychological turmoil that can lead to suicidal ideation. Shakespeare's Prince Hamlet, tormented by his father's murder and his mother's hasty remarriage, contemplates the "sea of troubles" that plague his mind, ultimately considering suicide as a means of escape. Woolf's protagonist, Clarissa Dalloway, grapples with feelings of existential ennui and a sense of disconnection from her own life, mirroring the author's own struggles with mental illness and eventual suicide. In Hemingway's novel, the protagonist, Jake Barnes, struggles with the physical and psychological scars of World War I, which contribute to his sense of disillusionment and suicidal tendencies.

These works highlight the complex interplay of mental health, trauma, and societal pressures that can contribute to suicidal tendencies. The characters' internal dialogues and introspective journeys offer a window into the psychological pain and despair that precede the tragic act of self-harm. In Shakespeare's seminal work, "Hamlet," the titular protagonist's famous soliloquy, "To be, or not to be," reflects his profound inner struggle with the nature of existence and the prospect of ending his life. Hamlet's psychological torment, stemming from the murder of his father and his mother's hasty remarriage, plunges him into a deep existential crisis that manifests in his consideration of suicide as a means of escaping the "sea of troubles" that plague his mind. Similarly, in Virginia Woolf's "Mrs. Dalloway," the protagonist, Clarissa Dalloway, grapples with a profound sense of

disconnection and ennui within the confines of her seemingly perfect upper-class life. Woolf, who struggled with mental illness herself, masterfully crafts Clarissa's internal journey, revealing the deep-seated psychological turmoil that ultimately leads her to contemplate suicide as a way to find peace and meaning.

Hemingway's "The Sun Also Rises" provides a poignant exploration of the aftermath of World War I and its psychological toll on the novel's protagonist, Jake Barnes. Haunted by the physical and emotional scars of the war, Jake struggles to find purpose and meaning in a world that seems to have lost its way, leading him to wrestle with suicidal impulses. Beyond these classic examples, the English literary tradition is replete with works that grapple with the complex interplay of mental health, trauma, and societal pressures. Charles Dickens' "Great Expectations" delves into the psychological impact of class and social status on the protagonist, Pip, who contemplates suicide as a means of escaping his perceived failures. Similarly, James Baldwin's "Go Tell It on the Mountain" examines the intersection of religion, racial oppression, and mental health, as the protagonist, John, navigates his own inner turmoil and suicidal tendencies.

These literary depictions not only offer a window into the personal and psychological struggles of the characters but also serve as powerful social commentaries on the systemic issues and cultural norms that can contribute to an individual's decision to end their life. By underscoring the complex interplay between the individual's psychological state and the broader societal forces, these works underscore the importance of holistic and compassionate approaches to addressing mental health and suicide prevention.

In the Uzbek literary tradition, the portrayal of suicide often reflects the unique cultural and social contexts of the region. Novels such as Abdulla Qahhor's "The Night and the Day," Hamid Ismailov's "The Railway," and Tohir Malik's "The Eternal Flame" explore the psychological turmoil experienced by individuals navigating the complexities of post-Soviet societal upheaval and personal identity crises. Qahhor's work delves into the struggles of a young woman trapped in a stifling domestic environment, her desire for independence and self-determination leading her to consider taking her own life. Ismailov's narrative, set against the backdrop of Uzbekistan's rapidly changing landscape, depicts the anguish of a man grappling with the loss of his sense of purpose and belonging, ultimately culminating in his suicide. Tohir Malik's "The Eternal Flame" explores the psychological toll of political oppression and social marginalization on individuals, as reflected in the suicidal thoughts and actions of the protagonist. These Uzbek literary works highlight the interplay of cultural norms, family dynamics, and societal expectations that can exacerbate psychological distress and contribute to suicidal behavior. Both the English and Uzbek literary traditions also explore the social factors that shape the individual's decision to end their life. In the English context, works like Arthur Miller's "Death of a Salesman," Sylvia Plath's "The Bell Jar," and Doris Lessing's "The Grass is Singing" delve into the impact of societal pressures, economic insecurity, and gender-based expectations on the protagonists' mental health and suicidal tendencies. Similarly, in Uzbek literature, authors such as Odil Yakubov in "The Seed," Abdulla Qahhor in "The Enforcer," and Tohir Malik in "The Eternal Flame" grapple with the social marginalization, cultural stigma, and political oppression that can contribute to an individual's sense of hopelessness and despair, ultimately leading them to consider suicide as a means of escape.

In the English literary canon, Tennessee Williams' "A Streetcar Named Desire" is another poignant example of how societal expectations, particularly around gender roles and mental health, can push an individual to the brink of despair. The character of Blanche DuBois, a former schoolteacher struggling with trauma and mental illness, finds herself ostracized and ultimately institutionalized by a society that refuses to acknowledge or accommodate her needs. Furthermore, Ernest Hemingway's novels, such as "The Sun Also Rises" and "The Old Man and the Sea," delve into the themes of existential crisis, alienation, and the search for meaning in a world that often feels indifferent or even hostile to the individual's struggles. The protagonists' contemplation of suicide reflects their grappling with the weight of societal pressures and the futility of their efforts to find fulfillment. In the Uzbek literary tradition, Oybek's "Navoi" explores the personal and political turmoil of the 15th-century Timurid ruler and poet, Alisher Navoi, whose struggles with mental

anguish and suicidal thoughts were shaped by the complex social, political, and cultural forces of his time. The novel delves into the ways in which Navoi's position as a powerful yet marginalized figure within the Timurid court contributed to his sense of isolation and despair. Likewise, Chingiz Aytmatov's "The Day Lasts More Than a Hundred Years" examines the impact of Soviet-era political oppression and cultural assimilation on the lives of Central Asian communities, and how the erosion of traditional values and the destruction of ancestral ways of life can lead to a profound sense of hopelessness and a desire to escape the pain through suicide.

These literary works, both in the English and Uzbek contexts, underscore the profound and multifaceted ways in which societal factors can shape an individual's psychological state and their decision to end their life. They highlight the importance of acknowledging and addressing the systemic issues that contribute to suicidal ideation, and the need for more compassionate, holistic, and culturally-responsive approaches to supporting mental health and well-being. These literary depictions underscore the complex interplay between the individual's psychological state and the larger social, economic, and cultural forces that shape their lived experiences and decision-making processes. The examination of suicide narratives in English and Uzbek literature reveals a shared acknowledgment of the profound psychological and social factors that drive individuals to take their own lives. While the specific cultural contexts and literary tropes may differ, the common threads of mental anguish, societal pressures, and the search for meaning and purpose emerge as universal themes that transcend geographical and linguistic boundaries. By engaging with these literary works, scholars and readers can gain a deeper understanding of the multifaceted nature of suicide, the complex interplay of individual and societal forces, and the potential for literature to serve as a powerful medium for exploring and grappling with this most tragic of human experiences. Through the lens of literary analysis, we can uncover the nuanced and often overlooked dimensions of this complex issue, ultimately working towards a more empathetic and comprehensive approach to addressing the tragedy of suicide.

REFERENCES:

1. Beckett, Proust (London: Chatto & Windus, 1931), p.8.
2. Milan Kundera, The Art of the Novel, trans. Linda Asher (London: Faber and Faber, 1988), p.44
3. Sh.Kurbonova "George Orwell's predictions about future in his marvelous work "Animal farm" International scientific and Current Research Conferences. 1, 01 (Mar.2023), 121-124.
4. Sh.Kurbonova "Rediscovering the magic: a journey through Rick Riordan's Percy Jackson and the Olympian's series". American Journal of Philological Sciences. (ISSN-2771-2273) 2024 Volume 04 Issue 02-04.
5. Sh.Kurbonova Historical environment, artistic ideas and multilayeredness in the novels "1984" and "Tulip bed" Humanitarian Studies URL: <https://www.ajhuman.uz/article/152943014012/abstract>
6. Vivian Mercier, Irish Times, 18 February, 1956, p. 6

UO'K 811.111

OYBEKNING "NAVOIY" ROMINIDAGI OSHXONA BUYUM VA JIHOZLARIGA OID LEKSEMALAR

L.K.Sindorov, PhD, dots., O'zMU Jizzax filiali, Jizzax

Annotatsiya. Ushbu maqolada Oybekning "Navoiy" romanidagi oshxona buyum va jihozlariga oid leksemalar, jumladan, dasturxon, qozon, ayoq, qadah, xum, pichoq, o'choq kabi so'zlarning etimologiyasi, ular anglatgan ma'no leksik-semantik jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Oybek, "Navoiy" romani, so'z, leksema, sema, oshxona buyum va jihozlar, dasturxon, qozon, ayoq, qadah, xum, pichoq, o'choq, o'zbek tili leksikasi, so'z yasash.

Аннотация. В данной статье лексически-семантически анализируется этимология таких слов, как стол, горшок, нога, стакан, хум, нож, печь, а также их значение.

Ключевые слова: Ойбек, роман «Навоий», слово, лексема, сема, кухонная утварь и инвентарь, стол, кастрюля, ножка, стакан, хум, нож, печь, лексикон узбекского языка, слово сделать

Abstract. In this article, the etymology of words such as table, pot, foot, glass, khum, knife, stove, and their meaning are analyzed lexically-semantically..

Key words: *Oybek, "Navoiy" novel, word, lexeme, sema, kitchen utensils and equipment, table, pot, foot, glass, khum, knife, oven, Uzbek language lexicon, word to make*

Turkiy tilshunoslikda maishiy leksikani alohida mavzuiy guruhlarini tavsiflash va tahlil qilishga bag'ishlangan asarlar mavjud. Maishiy leksika muammolariga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlarda ushbu tushunchaning mazmuni insonning kundalik turmushi va uning xo'jalik yuritishidagi narsa-buyum, uy-ro'zg'or ishlarining ob'ektlari, hodisalari va harakatlarini belgilashga xizmat qiladigan barcha so'zlarni o'z ichiga oladi [1]. Binobarin, maishiy leksika tushunchasi kundalik hayot, xo'jalik ishlari bilan bog'liq obyektlarni atash, nomlash uchun xizmat qiluvchi tildagi barcha so'zlarni qamrab oladi. Insonning turmushi juda ko'p qirrali bo'lgani uchun, tabiiyki, maishiy soha so'z boyligi ham xilma-xil va ko'p. Xalqning kundalik hayoti bilan bog'liq bo'lgan bu xil leksika til lug'atining eng harakatchan qismi bo'lgani uchun jamiyatdagi barcha o'zgarishlar maishiy leksikaning semantik taraqqiyotida yanada aniqroq va tezroq namoyon bo'ladi.

Maishiy leksika xalqimiz tarixi, madaniyati, turmush darajasi kabi omillar bilan o'zaro bog'liq bo'lib, ularning ilmiy tahlili orqali hozirgi o'zbek adabiy tilining so'z boyligini aniqlash, so'z ma'nolari va ularning o'zgarish sabablarini belgilash imkoniga ega bo'lamiz. "Navoiy" romanida o'zbek tili lug'at boyligining bir qismi bo'lgan maishiy turmushga xos narsa-buyumlarni ifodalovchi juda ko'p so'zlar istifoda etilgan. Maishiy leksikaning bir qismi bo'lgan oshxona buyum va jihozlari nomlari, ularning leksik-semantik xususiyatlari to'g'risida so'z yuritar ekanmiz, oshxona, undan foydalaniladigan buyum-jihozlar inson turmushida muhim o'rin tutadi. Ular insonlarning jamiyatdagi o'rnini, turmush darajasi, yashash tarzini, madaniy darajasini namoyon etadi. Oybekning "Navoiy" romanida uy-ro'zg'or buyumlari sirasidagi oshxona jihozlari nomlarining qo'llanish doirasi ancha faol.

Dasturxon leksemasi romanda 31 o'rinda uchraydi va quyidagi ma'nolarda qo'llanilgan: Ovqat qo'yiladigan mato; unga qo'yilgan taomlar ma'nosida: *Hirof bozorida aksar do'konlarning egasi bo'lgan otasi qaysi bir vaqtda, qandaydir bir shahzodani chorlaganda, dasturxoniga* [2] turli-turli halvoldan ming toboq qo'yib, shahzodani taajjublantirgani bilan ko'proq mashhur bo'lgan edi (142-bet); kichraytirish ma'nosida – *dasturxoncha* (19-bet); Aloqadorlik asosida ma'no ko'chishi ma'nosida: *To'g'onbek oqsoqol bilan yozuv-chizuvga, sanoqqa berilib, dasturxoniga qaramadi ham* (62-bet); narsa otidan asosdan anglashilgan narsa bilan bog'liq faoliyatni amalga oshiruvchi shaxs oti yasalgan: *Dasturxonchi chol, kishi boshiga dastlab bittadan yumshoq sedanali non ulashdi. Keyin guldor sopol tovoqlarda mastava tortildi* (203-bet).

So'zning kelib chiqishi ba'zan "dastur", "urf-odat" ma'nolari bilan bog'liq holda talqin qilinadi. Aslida, *dasturxon* tojik tilida *dastorxon* shakliga ega [3]. Alloma shoir E.Vohidov *dasturxon* so'zini *dastor* va *xvana* so'zlaridan kelib chiqqan deb izohlagan. "Xon esa bugungi tilimizda – stol. Otabobolarimiz chordana qurib o'tirganlari uchun bizning stolimiz pastroq qilib yasalgan. Uni xontaxta ham deyiladi" [4].

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da (ЎТЇЛ) mazkur istilohga shunday izoh berilgan:

DASTURXON [f. *dastorxon* – ovqat qo'yiladigan mato; unga qo'yilgan taomlar] 1 O'rta yozib, ustiga ovqat qo'yiladigan maxsus mato, ro'zg'or buyumi. (ЎТЇЛ, I, 574)

Ko'rinadiki, *dastorxon*, *xon*, *sufra* (*supra*) ma'lum oshxona buyumini ifodalashda sinonimik qatorni tashkil qilgan. ДЇТda *dasturxon* leksemasining turkiycha *ashlaq* varianti bo'lgani qayd etilgan [5].

Qozon "turli taomlar pishirish, tayyorlash yoki suv isitish uchun cho'yandan quyib tayyorlangan ro'zg'or buyumi" ekanligi ma'lum. (ЎТЇЛ, V, 323) Bu so'z "Navoiy" romanida ayni ma'noda 17 o'rinda qo'llanilgan: *O'choqda gurillab olov yonadi, qozonda et qaynaydi. To'g'onbekning yonida shishalarda may* (73-bet)...

Qadimda qozonlar dastlab sopoldan tayyorlangan. Alisher Navoiy davrida metall qozonlar allaqachon maishiy turmushda o'rin egallagan. "Devonu lug'otit turk"da qozon *ashich* atamasi bilan ifodalangan: *Ul ashich ichra et o'lturdi* – U qozonda et ivitdi, ho'lladi. (ДЇТ, I, 86; 228)

Qozon leksemasi turkiy til yozma manbalarida XIII asrdan uchrashi qayd etiladi. G.Vamberi qozon so'zini qazmoq ma'nosini anglatgan qaz fe'lidan kelib chiqqanini taxmin qiladi. Bu

etimologiya ko'pchilik tadqiqotchilar tomonidan quvvatlansa-da, ЭСТЯда bu nuqtayi nazar shubha ostiga qo'yilgan. Uni boshqa tildan o'zlashgan deb qarash ham mavjud. (ЭСТЯ, V, 187-188)

Qozon so'zi barcha turkiy xalqlar uchun xarakterlidir. Qadimda bo'lgani kabi, hozirda ham bu tillarda keng qo'llanadi: qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, no'g'ay, tatar, boshqird, uyg'ur tillarida – *qazan*; qo'miq – *kazan*; o'zbek – *qozon*; turkman – *gazan*; oltoy – *kazan*; xakas – *xazan* va sh.k. [6].

Ayoq romanda *idish, kosa, piyola* ma'nolarida ifodalanadi: Dasturxon yoyildi. Kosalar, piyolalar, qadahlarining gullari, bahor chamanlariday, boy, nafis, rangin edi. Ikki-uch ayoqdan may ichildi (179-bet).

E.Sevortyan AYAQ/AJAQ juda ko'p turkiy tillarda (qoraqalpoq, qo'miq, kabardin-bolqor, qirg'iz, qozoq, no'g'ay, boshqird, uyg'ur, oltoy, tuva tillari va ularning shevalarida) qadimdan uchrashini qayd qilgan. Yoqut va xakas tillarida bu so'z *ayax*, ba'zi yozma yodgorliklarda *adaq* shaklida qo'llangan. (ЭСТЯ, I, 105)

AYAQ so'zining etimologiyasi to'g'risida G.Vamberi va Y.Nemetlarning qarashlari asosli deb o'ylaymiz. Olimlarning umumiy fikriga ko'ra bu so'z "qadam", "odim" ma'nosidagi AY/AD fe'liga **-ag'/-aq** qo'shimchalarini qo'shish orqali hosil bo'lgan: AYAQ/ADAQ. Sir emaski, idish ma'nosidagi bu so'z inson yoki boshqa maxluqotlarning AYAQ (oyoq) so'zi bilan bog'lanadi.

AYAQ qirg'iz, qozoq va o'zbek tillarida *kosa*; turk tili dialektlari, qoraqalpoq, kabardin-bolqor, qo'miq, o'zbek tillarida *bokal, qadah*; kabardin-bolqor, qirg'iz, qozoq, no'g'ay, tatar dialektlarida, oltoy, tuva, xakas tillarida *kosacha, piyola*; kabardin-bolqor tilida *yog'och kosacha*; turk dialektlari, kabardin-bolqor, no'g'ay, xakas tillarida *keng va chuqur kosa*; boshqird tilida *katta kosa, tovoq* ekanligi qayd etilgan. (ЭСТЯ, I, 105)

Oybek ijodi bir so'zning turli sinonimlaridan foydalanganligi bilan ajralib turadi. Xususan, ayoq leksemasi o'zining *qadah (romanda 25 marta qo'llanilgan), sog'ar, jom, tustug'on, kosa, piyola, paymona* kabi ma'nodoshlariga ega. Misollarga murojaat qilamiz.

Qadah: *Dastlab oltin qadahni Husayn Boyqaro qo'lga olib, majlisga ishora etdi (119-bet)...Podshohning orqasidan chiqqan va g'or ichiga kirmasdan chetroqda, toshga suyanib turgan ikkita xos mulozimga ham bir sopol piyolada galma-gal qatiq tutdi (103-bet).*

Idish nomi oldidagi sifatlovchilar uning qanday material, ashyodan ekanligini ko'rsatadi. Yuqoridagi baytda piyola sopolidan ekanligi ko'rinsa, quyidagi baytda bu idish oltindan ham tayyorlanishini bildiradi:

Ular qopqoqlariga yirik dur yoki olovday yongan la'l, jo'mraklari uchiga yoqut yoki zabarjad qadalgan, feruzalar bilan bezalgan kichkina ko'zachalardan oltin piyolalarga may quyib, kumush laganlarga teradilar (170-bet).

Xum – asosan, suyuqliklar: suv, may, yog' kabilar solinadigan sopol idish. Bu forsiy o'zlashma roman tilida boylik solinadigan idish sifatida foydalanilgan: *Xayol dengiziga sho'ng'ib, necha xum tilla topdingiz?(359-bet)*

Oshxona anjom va asboblari, kiyim-kechak moddiy madaniyatning asosiy harakatlanuvchi elementlari bo'lgani bois so'z o'zlashtirish, ayniqsa, bularga xos terminologiyada sodir bo'lgan. Umumturkiy va eski o'zbekcha so'zlar bilan bir qatorda fors-tojik va arab tillaridan o'zlashgan bunday terminlar roman maishiy soha lug'at fondining asosini tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ерленбаева Н. Бытовая лексика алтайского языка, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, –Уфа, 2005, –С.7.
2. Oybek. Navoiy. Roman. / «Asr oshgan asarlar» turkumi // Tahrir ha'yati: Bobur Alimov va boshq. / – T.: «Sharq», 2004, – 496 b. (keltirilgan misollar manbasi).
3. Примов А. Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асаридаги маиший лексикага оид сўзлар ҳақида / “Ilm sarchashmalari” илмий-методик журналы. Урганч – 2020. -№1. –Б. 140.
4. Воҳидов Э. Сўз латофати. – Тошкент: O'zbekiston, 2014. –Б. 111.
5. Бердиев Х. Ўзбек тилининг ўтовсозлик лексикаси. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. -Сам.: 2017. –12 б.
6. Хайрутдинова Т.Х. Бытовая лексика татарского языка. Казань: Фикер, 2000. –Б. 22.

TIBBIY REKLAMALARDA LOKUTIV NUTQIY AKT

D.R.Sobirova, PhD, doktorant, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Jahon tilshunosligida antroposentrik paradigmaning yuzaga kelishi tilning serqirralik tabiatini yangicha tahlillar orqali asoslash uchun imkon yaratdi. Bugun tilshunoslik olamida muloqot ishtirokchilarining o'ziga xos xususiyatlarining muloqotda aks etishi, shu bilan birga, nutqiy aktlarda o'z ifodasini topishi sir emas. Struktural jihatdan nutqiy aktlar lokutiv, illokutiv hamda perlokutiv nutqiy akt kabi turlarga bo'linadi. Ushbu maqolada nutqiy aktning lokutiv nutqiy akt va uning tarkibiy tuzilishi xususida so'z boradi. Lokutiv aktning fonetik, fatik va retik akt kabi ko'rinishlari tibbiyotga oid reklamalar misolida yoritiladi.

Kalit so'zlar: nutqiy akt, tibbiy reklama, lokutiv akt, fonetik akt, fatik akt retik akt.

Аннотация. Появление антропоцентрической парадигмы в мировой лингвистике позволило обосновать многогранность языка посредством нового анализа. Сегодня в мире языкознания не секрет, что характеристики участников диалога отражаются в диалоге и в то же время выражаются в речевых актах. По структуре речевые акты делятся на локативные, иллокутивные и перлокутивные речевые акты. В данной статье говорится о локативном речевом акте и его структурной структуре. На примере медицинской рекламы поясняются фонетическая, фатическая и риторическая формы речевого акта.

Ключевые слова: речевой акт, медицинская реклама, локативный акт, фонетический акт, фатический акт, риторический акт.

Abstract. The emergence of the anthropocentric paradigm in world linguistics made it possible to justify the multifaceted nature of language through new analyses. Today, in the world of linguistics, it is no secret that the characteristics of the participants of the dialogue are reflected in the dialogue, and at the same time, they are expressed in speech acts. Structurally, speech acts are divided into locutive, illocutionary and perlocutionary speech acts. This article talks about the locative speech act and its structural structure. The phonetic, phatic, and rhetorical forms of speech act are explained on the example of medical advertisements.

Keywords: speech act, medical advertisement, locutive act, phonetic act, phatic act, rhetorical act.

Kirish. Ma'lumki, jahon tilshunosligida nutqiy akt masalasi uzoq yillardan buyon antroposentrik tilshunoslik vakillarining tadqiq manbayi bo'lib kelmoqda. Nutqiy akt – so'zlovchining ma'lum bir nutqiy vaziyatda, aniq maqsadda tinglovchiga lisoniy murojaatidir [3, 126]. Struktural xususiyatlariga ko'ra nutqiy aktlarning lokutiv, illokutiv, perlokutiv kabi turlari mavjudligini pragmatik tilshunoslik vakillari qayd etadilar. Nuktadon olim Sh. Safarov nutqiy aktning har uchala ko'rinishini ketma-ket bosqichma-bosqich amalga oshiriluvchi harakatlar deya baholaydi [2, 56]. «Pragmalingvistika asoslari» darsligi mualliflari M. Hakimov va M. Gaziyevalar esa lokutsiya, illokutsiya, perlokutsiyalarni bir paytning o'zida voqelanuvchi harakatlar deya hisoblaydilar [1,160]. Fikrimizcha, nutqiy aktlar haqiqatda, bosqichma-bosqich emas, bir paytning o'zida namoyon bo'ladi. Boisi jamiki nutqiy aktlarda lokutiv akt har doim ham yuzaga chiqmasligi mumkin. Matn talaffuz qilinmasa ham (yozma matnlarda lokutsiya bo'lmasa-da), unda illokutsiya va perlokutsiya o'z vazifasini bajaradi. Agar nutqiy harakatlar bosqichma-bosqich bajarilganda dastlabki nutqiy akt (lokutiv nutqiy akt) voqelanmasa, keyingi bosqichlar (illokutsiya va perlokutsiya)ni yuzaga chiqarishning imkoni bo'lmas edi. Lokutiv nutqiy akt televideniye, radio orqali e'lon qilinayotgan og'zaki tibbiy reklamalarda namoyon bo'ladi. Internet orqali berib borilayotgan og'zaki (reklama matnining talaffuz qilinishi) reklamalarda ham lokutsiya mavjud. Biroq hech bir talaffuzsiz, yozma shaklda e'lon qilinayotgan gazeta, jurnal, shuningdek, internet reklama(faqat yozma reklama)larda lokutiv akt voqelanmagan bo'ladi. Bunday xulosaga kelishimizning bosh sababi bir tomondan, lokutiv aktning talaffuz jarayoni bilan bog'liqligi bo'lsa, ikkinchi tomondan Sh.Safarovning quyidagi fikrlaridir: «Biz muloqot jarayonida mazmundor lisoniy kalimani yaratamiz va uni talaffuz qilish yo'li bilan nutqiy faoliyat bajaramiz, xuddi shu faoliyat ijrosi lokutsiya yoki

lokutiv akt (locutionary act)dir. Agarda biror bir sabab bilan (tilni bilmaslik, gung bo'lish) mazmundor gap tuzilmasa va u talaffuz etilmasa, lokutiv harakat yuzaga kelmaydi [2, 56]».

Asosiy qism. Tarkibiy tuzilishiga ko'ra lokutiv nutqiy akt fonetik, fatik va retik aktlardan tashkil topadi. Fonetik aktda nutqda mavjud birliklar fonetik me'yorlarga muvofiq to'g'ri talaffuz etilishi muhim sanaladi. Bu orqali o'z navbatida tovush, so'z va qurilmalarni to'g'ri talaffuz qilish vazifasi bajariladi.

Surunkali charchoq, asabiylashish, uyquning buzilishi, tez-tez nafas olish yo'llari kasalliklariga chalinish bular ehtimol D vitamini yetishmasligi belgisi bo'lishi mumkin. Quyosh nuri yordamida organizmdagi D vitamin miqdorini maqbul darajada ushlab turish mumkin. Ammo quyosh nuri ostida sayr qilishning o'zi yetarli emas. Ammo kuniga bir tomchi akvadetrim qabul qilish yetarli. D vitamining yetishmasligi kuzatilishi mumkin bo'lgan alomatlarining oldini olish uchun har kuni akvadetrimdan bir tomchidan ichish tavsiya etiladi. Akvadetrim bilan ko'proq kuch va g'ayratga ega bo'ling! («Akvadetrim» dori vositasi reklama matnidan).

Yuqoridagi tibbiy reklamadagi fonetik aktda nutq tovushlari va bo'g'in kabi segment birliklar hamda urg'u, ohang, melodika, pauza kabi supersegment birliklar fonetik me'yorlarga amal qilingan holda voqelangan. Qayd etish lozimki, ayrim hollarda tibbiy reklamalardagi fonetik aktda tovush, so'zlarni talaffuz qilishda me'yor buzilishi mumkin:

*Faqat hozir emas,
Faqat hozir emas,
Faqat hozir emas,
Yo'q, yo'q, yo'q,
Faqat hozir emaaas!*

Diareya kutilmagan mahalda yuzaga kelishi mumkin. Yaxshiyam Smekta bor. Diareyani to'xtatishga va davolashga yordam beradi. («Smekta» dori vositasi reklama matnidan).

Tibbiy reklamada so'nggi «emas» birligidagi «a» tovushi (fonostilistik vosita) cho'zib talaffuz qilingan. Bu holat reklama roligidagi qahramonning diareyadan aziyat chekkanini ko'rsatish va uning bu holatini adresatlarga ta'sirchan yetkazish uchun xizmat qilgan. «Pragmalingvistika asoslari» darsligi mualliflari fikriga ko'ra, «... obrazning emotsional holatini ko'rsatish maqsadida tovushlar talaffuzining me'yoriy holati buziladi. Bunday usul obrazning ruhiy holatini aniq tasvirlash maqsadida qo'llanadi [1, 152]». Qolaversa, mazkur reklamada erkak adresantning tanlangani hamda uning yo'g'on tovushi reklamaga adresatlar e'tiborini jalb qilishga xizmat qilgan.

Fatik aktning o'ziga xos xususiyati shundaki, bunda nutqiy faoliyatning tilda mavjud bo'lgan fonetik, leksik va grammatik me'yorlarga amal qilgan holda tuzilishi e'tiborga olinadi. Tibbiy reklamalarda ham fatik akt xususiyatlari inobatga olinishi muhim sanaladi:

MEN oltoy nektari konsentrlangan sharbatdan tayyorlangan suyuq oziq-ovqat mahsuloti bo'lib, uning tarkibiga tabiiy lazzat hosil qiluvchi moddalar qo'shilgan. Oltoy o'lkasining tog'li hududlaridagi shifobaxsh o'simliklar yig'indisidan tarkib topgan MEN mahsuloti inson organizmi uchun foydali ozuqa hisoblanadi. Mahsulotning tarkibi tabiiy o'simliklardan, jumladan, suv ekstrakti, moychechak guli, qizilmiya ildizi, qora smarodina bargi, otquloq o'ti, o'pka o'ti, kastoreum, pantogematogen fruktozadan iborat. MEN o'zgarmas tabiiy shaklga ega bo'lib, qonga tez kirib boradi. Peshob naychalarining yallig'lanishini barataraf etishga yordam beradi. Tos a'zolarida qon aylanishini oshiradi, gormonal fonni normallashtiradi. MEN mahsuloti erkaklarda prostata bezi patologik holatlarini oldini olishda mushak hamda yog' hujayralarining fiziologik muvozanatini me'yorga keltirishga yordam beradi. MEN me'daga kuch beradi. Surunkali gastritlarda, xolestitsidda, o't yo'llari dispenziyasida, surunkali gepotitlarda, oshqozon yarasida, tish sarg'ayishida, asab faoliyati, nafas yo'llari va shamollashlarni bartaraf qilishga ko'maklashadi. («MEN» dori vositasi reklama matnidan).

Yuqoridagi tibbiy reklamada fonetik, leksik va grammatik me'yorlarga amal qilingan.

She'riy nutq shaklidagi reklama matnlari talaffuzida gap bo'laklari tartibi o'zgargan bo'ladi. Aniqrog'i, inversiya ko'rinishida namoyon bo'ladi:

*Agar og'riqlar nogahon asir etsa seni bir zumda,
Rejalarni barbod etmoqchi bo'lsa shunday zo'r kunda,*

*Tish og'rig'i, yuqori harorat,
Bosh og'risa, tinmasdan bir fursat
Qiyinsa gar beldagi dard,
Bo'g'imlarda og'riqli harakat,
Bormikin bu dardlarga biror bir malham
Balki sizga beradi yordam
Eslab qoling, uning nomin har dam
Siz bilgan Kyupen!*

(Agar og'riqlar nogahon bir zumda seni asir etsa, shunday zo'r kunda rejalarni barbod etsa, tish og'rig'i, yuqori harorat, bosh bir fursat tinmasdan og'risa, beldagi dard, bo'g'imlardagi og'riqli harakat qiyinsa, bu dardlarga biror bir malham bormikan? Balki, sizga siz bilgan Kyupen yordam berar. Uning nomini har dam eslab qoling).

M. Hakimov va M. Gaziyevalarning fikriga ko'ra, inversiya fatik nutqiy akt uchun me'yoriy holat hisoblanadi [1, 153].

Retik aktda lokutsiya adresant tomonidan mazmunan tushunilishi muhim, ya'ni bunday aktda ko'chirma gapga xoslik kuzatiladi. Quyida keltirilgan tibbiy reklamadan olingan parchalarni kuzatamiz:

Biz ayollar bu kunlarda hech nimani his etishni istamaymiz... («Always» gigiyenik vositasi reklama matnidan).

«Bu kunlar» qizlarga o'zlarini erkin his qilishlariga imkon bermaydi deyishadi («Kotex» gigiyenik vositasi reklama matnidan).

Dastlabki reklama parchasida fatik akt namoyon bo'lgan. Boisi nutqiy faoliyatda fikr to'g'ridan to'g'ri (istamaymiz fe'li orqali), grammatik qoidalarga mos ravishda shakllangan. Ikkinchi nutqiy faoliyat retik aktga daxldor. Chunki ma'lum bir nutqiy faoliyatdan anglashilgan mazmun (deyishadi fe'li orqali) nutqda o'z aksini topgan.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, lokutiv akt fonetik, fatik va retik kabi aktlardan tarkib topadi. Tibbiy reklama matnlarning og'zaki ko'rinishida (radio va televediniye orqali namoyish etilayotgan tibbiy reklamalarda) lokutiv aktning barcha tarkibiy qismlari namoyon bo'ladi. Fikrimizcha, yozma ko'rinishdagi tibbiy reklamalarda tallaffuz ishtirok etmagani bois lokutiv akt voqelanmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ҳакимов М., Газиева М. Прагмалингвистика асослари. Дарслик. Тошкент, – 2020.
2. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 318 б.
3. Sobirova D.R. Tibbiy reklamalarda nutqiy aktning voqelanishi. Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал. -№10/4 (107), Хоразм Маъмун академияси, 2023 й. Б. 126-128.

UO'K: 811.111.1:87'9(575.1)

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI KOLLOKVIALIZMLARNING QIYOSIY TAHLILI

I.Sotvoldiyeva, doktorant, Andijon davlat chet tillari instituti, Andijon

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi kollokvializmlarning leksik-semantik jihatlari, hamda ularning o'xshash va farqli tomonlari tahlil qilinadi. Shuningdek, so'zning adabiy til hamda so'zlashuv tilidagi lug'aviy ma'nolari o'rtasidagi munosabatlarni aniq misollar yordamida ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: so'zlashuv tagtili, kollokvializm, leksik-semantik variant, sinxron aloqa, semantik komponent, semantik ierarxiya, arxisema, semantik sinf.

Аннотация. В данной статье анализируются лексико-семантические аспекты разговорной речи, их сходства и различия в английском и узбекском языках. Кроме того, на конкретных примерах изучается соотношение значения слова в литературном и разговорном языке.

Ключевые слова: разговорный субязык, коллоквиазм, лексико-семантический вариант, синхронная коммуникация, семантический компонент, семантическая иерархия, архисема, семантический класс.

Abstract. *This article analyses the lexical-semantic aspects of colloquialism, their similarities and differences in English and Uzbek. Moreover, the relationship of the word meaning between the standard and colloquial language is studied using specific examples.*

Key words: *colloquial sublanguage, colloquialism, lexical-semantic variant, synchronous communication, semantic component, semantic hierarchy, archiseme, semantic class.*

Kollokvial leksika soʻzlashuv tagtilining oʻziga xos boʻlgan turli sohalariga oid leksik birliklarning majmuidan iborat boʻlib, ushbu tillar qatlamiga tegishli boʻlgan xilma-xil kategorial birliklar uning asosini tashkil etadi. Shu sababli, bu kabi birliklarning kollokviallik xususiyatlarini ularning struktural va semantik jihatlariga oid faktlarni hisobga olmasdan tushuntirib berish mumkin emas.

Soʻzlashuv tilini oʻrganishda kollokvial leksik birliklarni kollokvial maʼnoga ega soʻzlar hamda sof kollokvial soʻzlarga ajratgan holda tadqiq qilishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Oʻzbek kollokvial leksikasining tahlili ushbu konsepsiyani oʻzbek tili materiali doirasida ham qoʻllash mumkin ekanligini koʻrsatdi. Kollokvial leksikani bu kabi ikkita turga ajratish birliklarning kollokvial maʼnolari oʻrtasida aniqlangan mavjud farqlarga asoslangan. Sof kollokvial soʻzlar – bu barcha maʼnolari soʻzlashuv tili sohasidan tashqariga chiqmaydigan leksik birliklar boʻlsa, kollokvial maʼnoga ega soʻzlar esa ham soʻzlashuv tili sohasida ham boshqa sohalarida qoʻllaniladigan polisemantik soʻzlar hisoblanadi.

Kollokvial birliklarning leksik-semantik xususiyatlarini aniqlash uchun mazkur maqolada komponent tahlil metodidan foydalaniladi hamda ularni ajratib koʻrsatish uchun kollokvial birliklarning lugʻaviy maʼnolari ham keltiriladi. Aytish lozimki, komponent tahlil metodi soʻz semantik tuzilishining tizimli xarakterini ifodalashga asoslangan boʻlib, paradigmatic qatordagi barcha soʻzlar oʻz semantik doiralarida qandaydir umumiylikka ega va ayni paytda, ushbu qatarga kiruvchi soʻzlarning har-birida oʻzini boshqa soʻzlardan ajratib turuvchi qandaydir oʻziga xoslik ham mavjud boʻladi. Komponent tahlil metodining asosiy maqsadi shuki, u differensial semantik belgilar, yaʼni soʻz maʼnolarida mavjud boʻlgan elementar farqlarni aniqlashdan iborat.

Qiyoslanayotgan tillarda koʻp maʼnoli soʻzning semantik zanjirida oraliq maʼnolarning tushib qolish holati kuzatilib, bunda bir-biriga yaqin, ulardan biri kollokvial hisoblangan soʻz maʼnolari oʻrtasidagi sinxron aloqa uziladi. Bu maʼnolar oʻrtasidagi semantik aloqaning yoʻqligi ushbu leksik-semantik variantni alohida soʻz sifatida baholashga imkon beradi. Masalan, ingliz tilidagi **brick** – **a good fellow** va **buck** – **an American dollar** leksik birliklari oʻzlarining asosiy maʼnolari boʻlmish **“a rectangular block of molded and baked, or dried, clay”** va **“the male of various animals”** bilan oʻzaro aloqani yoʻqotadi va ushbu aloqani tiklash uchun etimologik maʼlumotlarga murojaat qilish lozim boʻladi.

Oʻzbek tili misolida esa **“klient”** soʻzi **“doimiy haridor yoki buyurtmachi mijoz”** kollokvial maʼnosiga ega boʻlib, ushbu konnotatsiya hamda mazkur soʻzning asosiy leksik-semantik varianti hisoblangan **“oʻz ishini olib borishni advokat, notarius va sh.k. ga topshirgan shaxs”** semasi oʻrtasida oʻzaro semantik aloqa munosabati uziladi. Boshqa tomondan, bu soʻzning soʻzlashuv varianti **“klient”** soʻzi bilan chambarchas semantik aloqani namoyon qilinadi, u mana shu kollokvializm uchun asoslovchi hisoblanadi.

Ingliz tilidagi **“sager”** soʻzining kollokvial varianti boʻlmish **“a basketball player”**, asosiy variant hisoblangan **“a machine used in mining to transfer cars on or off a cage”** bilan emas, balki **“the basket”** maʼnosiga ega boʻlgan **“cage”** oti bilan asotsiatsiyaga ega. Shu bois **“sager”** leksik-semantik variantini kollokvial soʻz sifatida baholash mumkin. Koʻp maʼnoli soʻzlarning yasama va yasaluvchi maʼnolari oʻrtasidagi munosabatlarni semantik jihatdan turlicha asoslash mumkin. Yaʼni, bu yerda ikkilamchi nominatsiya jarayonining roʻy berishi kuzatilib, uning mohiyatini yasaluvchi maʼnoning ayrim belgilari mavjud boʻlgan voqelikning yangi predmetini oʻzida aks ettiruvchi yasama maʼnoning shakli sifatida qoʻllanilishi jihatidan asoslash mumkin. Shunday qilib, bu ikki maʼno oʻrtasida bitta polisemantik soʻz doirasidagi semantik mahsuldorlik munosabati oʻrnatiladi.

Polisemantik soʻzning kollokvial xususiyatlarini tadqiq qilar ekanmiz, unda metforik maʼno koʻchirish orqali paydo boʻlgan referentlar salmogʻi katta ekanligi aniqlandi. Soʻzning kollokvial

ma'nolari odatda yasama bo'lib, ushbu semalarning xosil bo'lishida aynan metaforalar muhim rol o'ynaydi. Fikrimizning isboti sifatida quyidagi leksik-semantik variantlarni misol sifatida keltirish mumkin: 1. **“hayvon” – “(unga o'xshash) inson yoki predmet”**: bug *n* – 1. one of an order of insects that suck vital fluids; 2. colloq. a small microphone for secretly recording conversations; butterfly *n* – 1. an insect with broad, brilliantly colored wings; 2. colloq. a gay, fickle woman. 2. **“predmet” – “inson”**: crook *n* – 1. a bend, curve, hook 2. colloq. a swindler; drag *n* – 1. the act of dragging; 2. colloq. a dull person, situation, etc.

Yuqoridagi misollardan aytish mumkinki, metaforik ko'chish predmet, voqea yoki hodisalar uchun xos bo'lgan xilma-xil differensial belgilar asosida sodir bo'ladi. Ammo, bunday so'zlarning barcha referentlarini ham ushbu hodisa asosida paydo bo'lgan deb aytib bo'lmaydi. Tahlilga tortilgan leksik-semantik variantlar (**“hayvon” – “(unga o'xshash) inson yoki predmet”** hamda **“predmet” – “inson”**) tarkibidagi misollar ko'rsatdi-ki, hayvon va predmet nomlari huddi slengda bo'lgani kabi kollokvializmlar orasida ham eng keng qo'llaniladigan leksik-semantik variantlardan hisoblanadi. Ingliz va o'zbek tillari uchun xos bo'lgan metonimik ko'chirishning bir qator asosiy turlarini ajratib ko'rsatish mumkin: **“butun – uning qismi”**; **“ish-harakat obyekti – uni qayta ishlashning natijasi”**; **“saqlovchi – uning ichidagi narsa”**; **“o'lchov birligi – miqdorni aniqlash vositasi”**; **“ish-harakat vositasi – ish-harakat subyekti”**. Ushbu qarama-qarshiliklarning har-biri til va undan tashqari voqelikdagi aloqalar in'ikosining natijasi hisoblanib, ikkala tilda ham semantik ko'chishlar yasama ma'noning bevosita hosil qiluvchidan kelib chiqishi borasidagi qarash asosida paydo bo'ladi.

Kollokvial so'z referentlarining tahlilida yasama va yasovchi ma'nolar ko'lami o'rtasidagi farqlarni kuzatish mumkin. Munosabat turlarining birida so'zning yasaluvchi va yasama ma'nolari umumiy semantik komponent asosida paydo bo'lgan bo'lib, u ma'noni metaforik ko'chirishda asoslovchi bo'lib hisoblanadi. Masalan, **blow** so'zining asosiy adabiy ma'nosi **to move with some force as the wind** va uning kollokvial ma'nosi **to brag** hodisaning xarakteristikasini ifodalovchi umumiy semantik komponent orqali bog'langan. Ikkala ma'noda ham ushbu semantik komponentlar bir-xil darajada turib, ular o'zlarida bir-biriga mos keluvchi asoslovchi (kvalifikativ) belgini aks ettiradilar.

O'zbek tilida o'xshash hodisani **“kepak”** so'zida kuzatish mumkin. Uning asosiy adabiy ma'nosi **“bug'doy, jo'xori kabi donlar tortilganda (un qilinganda), ulardan chiqadigan po'sti va un bo'lmagan don chiqitlari”** va so'zlashuv ma'nosi referentni baholovchi yagona komponent orqali bog'lanadi. O'zaro munosabatda bo'lgan ushbu ma'nolarga nazar tashlansa, ularda semantik komponentlar statusining o'ziga xos o'zgarishi kuzatiladi. **“Kepak”** kollokvializmini hosil qilishdagi asoslovchi sema o'zida ushbu moddalarning tashqi ko'rinishidagi (shakli va hajmi) o'xshashliklarni ifodalaydi. Yasaluvchi ma'no (qazg'oq)da bu semantik komponent potensial darajada turadi, chunki u ushbu referentning ikkinchi darajali xususiyatini o'zida namoyon etadi. Qayta anglash natijasida, **“qazg'oq”** kollokvial ma'nosini hosil qilishda bu potensial semantik komponent boshqa, ya'ni semantik ierarxiyaning ancha yuqori bo'lgan pog'onasiga o'tadi. Endi u differensial semantik komponent statusini qo'lga kiritadi, chunki o'zida ikkilamchi referentning eng muhim xususiyatlarini aks ettirishni boshlaydi.

Semantik komponent statusining bunday o'zgarishi, masalan, adabiy tilda **“a toy baby for children”** asosiy ma'nosini ifodalovchi **“doll”** so'zining **“any attractive or lovable person”** yasama kollokvial ma'nosi ham mavjud bo'lib, unda so'z ma'nosiga potensial tarzda kiritilgan referentning xususiyatlari semantik qayta anglash natijasida kollokvial ma'noning differensial belgilari statusini qo'lga kiritadi. Misol uchun, **“fireball”** so'zining **“a meteor having the appearance of a globular mass of light”** asosiy adabiy va ushbu so'zning **“an extremely energetic person”** so'zlashuv tilidagi ma'nolari o'rtasidagi munosabatga e'tibor qaratilsa, unda yasama (hosila) kollokvial ma'nodagi **“extremely energetic”** baholovchi komponenti, hosil qiluvchi (asosiy adabiy) ma'noda farqlovchi hisoblangan asoslovchi **“meteor”** semantik komponentining xususiyatiga o'xshashlik ortidan kelib chiqqanligiga guvoh bo'lamiz. Bu yerda arxisemaning ham almashinuvini kuzatish mumkin: **“meteor (inson emas) → person (inson)”**.

Bunga o'xshash holatni o'zbek tilida ham kuzatish mumkin. Jumladan, **“Afandi”** so'zining adabiy tildagi ma'nosi **“Afandi (Xo'ja Nasriddinning epiteti)”** hamda uning so'zlashuv tilidagi

“**latifa, anekdot**” ma’nolari orasida quyidagi a’loqalar yuzaga chiqadi: eski o‘zbek adabiy tilida afandi kishi nomiga qo‘shilib, hurmat bildiruvchi so‘z hisoblangan bo‘lib, u komik qahramon Nasriddin ismiga qo‘shib ishlatilgan. Xo‘ja Nasriddin qahramoni o‘zining so‘zga chechanligi, doimo boy va amaldorlarni mot qilib yurishi, har-qanday og‘ir vaziyatdan ham o‘zining ijobiy kayfiyatini saqlagan holda chiqa olishi va odamlarga kulgu ulashishi kabi xususiyatlari orqali gavdalandiriladi. Odamlar odatda uni o‘z ismi bilan emas, balki afandi nomi bilan ataydilar. Davrlar o‘tib, metaforik qayta anglash va metaforik siljishlar natijasida afandi qahramoni obrazidagi yuqorida sanab o‘tilgan xususiyatlar endi qiziqarli hamda kulgili bo‘lgan voqealarni ifodalash uchun qo‘llana boshlandi. Shu tariqa, bugungi kunda keng qo‘llanuvchi afandi so‘zining o‘zbek so‘zlashuv tilidagi latifa, anekdot kollokvial ma’nosi paydo bo‘ldi. Shuningdek, ma’no munosabatlarida arxisemaning o‘zgarishini ham ko‘rish mumkin **Afandi (inson) → latifa (inson emas)**.

Ingliz va o‘zbek tillarida kollokvializmlarni tadqiq qilish natijasida ikkala til uchun ham umumiy va xususiy bo‘lgan jihatlar aniqlandi. Tahlillar natijasida, chog‘ishtirilayotgan tillarning kollokvial nominatsiyasi jarayonida farqlar mavjud ekanligini aniqlandi. Jumladan, ingliz tilida yangi kollokvializm hosil qilishda “inson emas – inson”, o‘zbek tilida esa “inson – inson emas” leksik-semantik variantlari asosiy rol o‘ynaydi. Mazkur holat so‘zlashuv tili uchun yangi birliklar tanlab olishda adabiy tildagi so‘zlar orasidan ingliz tili so‘zlovchilari hayvon va predmet nomlaridan, o‘zbek til so‘zlovchilari esa inson va uning belgi, xususiyatlari nomlari ko‘proq afzal ko‘rishlarini anglatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mesimova L. Colloquial words and expressions. Slang. Styles in written communication. Business communication // Web of Scholar. Vol.4, 2018. pp.3-5.
2. Уринбаев Б. Вопросы синтаксиса узбекской разговорной речи. Автореф. дисс... д-ра филол. наук. – Т., 1974.
3. Турсунпўлатов М. Лексика узбекской разговорной речи. Автореф. дис. канд. Филол. наук. – Т.: 1982. – 24 с.
4. Rahimov G'. Britaniya va Amerika slengining sotsiolingvistik xususiyatlari: Filol.fan.nomz....diss. – Samarqand, 2006.
5. Satimova D. Ingliz va o‘zbek yoshlar slengining qiyosiy tahlili. Filol.fan.bo‘y.fal. dok.... diss. avtoref. – Andijon, 2020.
6. Sotvoldiyev. Ingliz tilida slengning paradigmatic-sintagmatik munosabati. Filol. fan. bo‘y. fals. doktori diss. – Namangan, 2021. – 148 b.

UO‘K 81

MAROSIMLARGA OID ETNOGRAFIK LAKUNALAR LISONIY BIRLIK SIFATIDA

M.Suvanova, katta o‘qituvchi, PhD, Navoiy viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o‘rgatish milliy markazi, Navoiy

Annotatsiya. *Etnografizmlarning paydo bo‘lishi, taraqqiyoti urug‘ va qabilalarning tarixini izlash, genetik jihatdan o‘zbek xalqi tarkibiga kirgan boshqa etnik guruhlar bilan turli tarixiy davrlardagi munosabatini o‘rganish bir qator tarixiy-lingvistik muammolarni hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi [1]. Chunki etnik urug‘larning tarixini sinchiklab o‘rganish o‘zbek xalqining tarixini, uni tashkil etgan urug‘ va qabilalarning kelib chiqishi hamda o‘zbek millati tarkibini o‘rganishga yordam beradi hamda o‘zbek tilida bir necha asrlar davomida yuz bergan integratsiya va differentsiatsiya kabi murakkab masalalarni hal qilishda, shuningdek, o‘zbek milliy tilining taraqqiyotida qaysi lahja, dialekt qanday ishtirok etganligini aniqlashga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: Etnografizmlar, marosimlar, maishiy, magik, kalendar, marosim liboslari, lisoniy birlik.

Аннотация. *Возникновение, развитие этнографизмов поиск истории родов и племен, изучение их взаимоотношений с другими этническими группами, генетически входящими в состав узбекского народа в разные исторические периоды, приобретают важное значение при решении ряда историко-языковых проблем. Потому что тщательное изучение истории этнических кланов поможет изучить историю узбекского народа, происхождение родов и племен, составляющих его, а также состав узбекской нации, а также поможет решить такие сложные вопросы, как интеграция и дифференциация, которые происходили в*

узбекском языке на протяжении нескольких веков, а также определить, какой диалект и наречие участвовали в развитии узбекского национального языка.

Ключевые слова: Этнографизмы, обряды, бытовые, магические, календарные, обрядовые одежды, языковое единство.

Abstract. The emergence and development of ethnographisms, the search for the history of clans and tribes, the study of their relationships with other ethnic groups that are genetically part of the Uzbek people in different historical periods, are becoming important in solving a number of historical and linguistic problems. Because a thorough study of the history of ethnic clans will help to study the history of the Uzbek people, the origin of the clans and tribes that make up it, as well as the composition of the Uzbek nation, and will also help solve complex issues such as integration and differentiation that have occurred in the Uzbek language for several centuries, as well as determine which dialect and dialect participated in the development of the Uzbek national language.

Keywords: Ethnographisms, rituals, household, magical, calendar, ceremonial clothes, linguistic unity.

O'zbeklar xalq sifatida shakllanishida murakkab etnogenistik jarayonni o'z boshidan kechirgan, bu murakkab vaziyat, birinchi navbatda, uning xalq shevalarida aks etadi [2]. Bu xususida R.I.Avanesov shunday yozadi: "Aholining ko'pgina etnografik xususiyatlari uning dialektal xususiyatlari bilan bog'langandir" [3].

Shunday ekan, etnografizmlar har bir xalqning milliy mentaliteti va tarixida alohida ahamiyatga molikdir. Etnografizmlar folklor tarkibida ham o'rganiladi. Avvalgi asrlarda, shuningdek, hozirgi kunda ham yaratilgan asarlar xalq urf-odatlaridan ajratilgan bo'lishi mumkin emas. Xalqshunoslik etnografiya fani barcha tillarda mavjud bo'lib, to'la o'rganilib tugatilmagan sohalaridan biridir. Chunki ko'plab urf-odatlar to'liq holda hozir ham o'zini namoyon qilsa, ba'zilar boshqa an'analar tarkibiga singib ketgan. Bir joyda uchramaydigan odatlar, chekka hududlarda hali ham barhayot bo'lishi mumkin. Shuningdek, marosimlar ham turli bo'g'imlarga, turlarga bo'linib ketadi.

E.N.Eterleyning fikricha, ko'pchilik hollarda etnografizmlar tilning qadimiy va keng tarqalgan qatlamiga mansub so'z bo'lib, umumxalq tili tarkibida tarixiy va eskirgan leksika sifatida mavjuddir [4]. Shuningdek, etnografizmlar to'g'risida boshqa qarashlar ham mavjud. Rus tilshunos olimi A.V.Kalinin ba'zi lokal xarakterdagi dialektizmlarni ham etnografizmlar tarkibiga kiritadi va "ularni adabiy til tarkibidagi boshqa so'z bilan sinonim sifatida talqin qilish mumkin emas", – degan fikrni aytadi [5]. Ko'pchilik tadqiqotchilar (N.M.Shanskiy, A.V.Kalinin, O.N.Moroxovskaya, E.N.Eterley va b.) "etnografizmlar muayyan bir xalqning yoki ma'lum hudud aholisining turmush tarzida qo'llanuvchi predmetlarning nomidir" [6], – degan fikrni aytadilar. Biz etnografizmlarni muayyan xalqning madaniy, maishiy hayotida hududiy va milliy xarakterga ega bo'lgan narsa va hodisalarning nomlarini tashkil etuvchi so'zlar ekanligini qayd etishimiz mumkin.

Etnografizmlarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashda ularning iste'mol doirasi, milliy xarakterga ega ma'no anglatishi, muayyan hudud yoki xalqning o'ziga xos etnik belgilarini anglatuvchi predmet yoki hodisa nomlarini bildirishiga ham jiddiy e'tiborni qaratmog'imiz lozim. Biroq dialektal leksikada etnografizmlarning lokallik belgilariga va muayyan ma'no anglatishiga ko'ra turli guruhlariga ajratish mumkin. Shu o'rinda yana bir masalaga e'tiborni qaratmog'imiz zarur. Yevropa tilshunosligida muayyan hudud xalqning milliy xarakterini anglatuvchi, muayyan predmet nomini yoki marosimni anglatgan lisoniy birliklar etnografik lakuna deb ataladi [7]. Mazkur tadqiqotda etnografik lakunalarning adabiy til lug'at tarkibi dialektlardagi muqobillariga ko'ra ma'noviy tarkibini aniqlash masalasi ham ko'rib chiqilgan. Lakunalarning keng iste'moldagi so'zlardan farqli tomonlari shundaki, ular ma'lum bir marosimlar o'tkazish jarayonida, biror bir hudud aholisi tilida iste'mol qilinadi. Masalan, Bux. qorako'l o'zbek shevasida **"shutuk"** atamasi mavjud. Shutuk qorako'lliklar tilida marhum vafotidan keyin, mayit yotgan xonadon sohiblari tomonidan qamishning vertikal shaklida ikkiga bo'lingan qismiga paxta o'ralib, o'simlik yog'iga botirilgan chiroqni anglatadi. Nav. Xatirchi shevasida ushbu predmet nomi **chiroq**, Nav. Karmana shevasida **lykcha**, Nav. Konimex shevasida **shyrak**, Bux. Shofirkon, G'ijduvon shevalarida **nykcha**, Samar. **chiroq**, Qashq. **chiroq**, Qashq. Kasbi tuman shevalarida **charoq**, Nam., And., Farg'. **lukcha**,

Toshk. **chiroq**, Xor. **shytyk**, Qoraqal. **sytyk** atamallari bilan yuritiladi. Shutuk-lukcha-chiroqlardan o'zbeklar momooshi, motam marosimida mayitning qirgigacha marhum jon bergan xonada, qaytarma, suq chiqarish kabi magik marosimlarni o'tkazish jarayonida foydalanadi. So'zning faqat marosim o'tkazish jarayonidagi iste'mol qilinish xususiyati uning etnografik lakuna ekanligini belgilab beradi. Ayni shuning uchun ham shutik-lukcha-chiroq-shyrak-nykcha-lukcha-shytyk-sytyk etnografik lakuna sifatida baholanmog'i lozim. Ammo shutik-lukcha-chiroq-shyrak-nykcha-lukcha-shytyk-sytyklar o'zbek adabiy tilidagi umumiste'molda bo'lgan chiroqdan farq qiladi. Umumiste'moldagi chiroq yoritish uchun mo'ljallangan buyum (fonus, elektr chirog'i)ni anglatadi. Yorituvchi uskunaning chiroq atamasi faqat adabiy tilga xosdir. Aslida yoritish uchun mo'ljallangan uskunaning ibtidoiy shakli davrlar o'tishi bilan lokallashgan. Bunday predmetlardan faqat marosimlarda foydalanish an'ana tusiga kirgan. Tabiiyki, ularning iste'mol doirasi ham chegaralangan. So'zning lokallashishi esa uning lakuna sifatida talqin etilishiga sabab bo'ladi. G.V.Bukova esa etnografik lakunalar etimologik nuqtayi nazardan uzoq o'tmishda qo'llanilgan predmetlarning nomlarini anglatishi mumkin, ammo ular turli qadimiy tasavvurlarga aloqador emas, – deb hisoblaydi [8]. Shuni aytish mumkinki, etnografik lakunalar marosimlar jarayonida ishlatiladigan maxsus predmetlarning nomlarini anglatuvchi so'zlar bo'lib, etimologik nuqtayi nazardan turli qadimiy tasavvurlar natijasida kelib chiqqandir. Yuqoridagi chiroqning marosim jarayonidagina ishlatilishi ajdodlarimizning qadimgi e'tiqodlari, olov bilan bog'liq ishonchlariga borib taqaladi. Shuning uchun ham u lokal va magik mohiyat kasb etadi.

Etnografik lakunalarining mutlaq va nisbiy ko'rinishlari mavjud. Mutlaq etnografik bo'shliqlarning majburiy lingvistik ifodasi tillardan birida tegishli tushunchani ifodalash uchun so'z yoki frazeologik birlikning yo'qligi hisoblanadi. Shu bilan birga, tilda ushbu tushunchani erkin ibora bilan yetkazish ham mumkin, ya'ni izohlovchi perifrazalar yordamida aks ettiriladi. Nisbiy etnografik lakunalar so'zlarni ishlatish chastotasini ikki tilda umumiy ma'no bilan taqqoslashda aniqlanadi. Tilda ma'lum bir lug'atdan foydalanish chastotasini aniqlashning asosiy usullari frazeologik birliklarni taqqoslash, bu so'zlar turli maqol va matallar uchun sevimli semantik yadro bo'lib xizmat qiladimi yoki yo'qligini aniqlashga imkon beradi, so'zlarning majoziy ma'nolarini aniqlashtirish va ma'lum bir so'zning semantik imkoniyatlarini tahlil qilishdan iborat [9].

Mutlaq etnografik lakunalar har bir millatning hayotiga xos bo'lgan ba'zi hodisalarni bildiruvchi lug'atlar orasida uchraydi. Bunday ekvivalent bo'lmagan lug'atni boshqa til yordamida uzatishning bir necha yo'li mavjud. Mutlaq lingvistik lakunalarining eng ko'p soni turli xil kiyim-kechak, oshxona anjomlari va boshqalarni bildiruvchi so'zlar orasida ko'proq kuzatiladi [10]. Masalan, **chimmət**– kelinlarning yuziga tutib qo'yiladigan oq doka yoki to'r. Qiyos., f.-toj. **ruband** (ruyi band), **chashmband** (Bud. 1, 569); qirg'. **chubet**, **chimbət** (Rks, 943); turkm. **chachvan** (Rtms, 840); qq. **chish vant** (Qo'sh, 171); Bux. **chimbent**, Qashq. **chəshbon**//**chəshvən**//**chəchbən**, Toshk. **chachven**, Nam. **chummat**//**tutuq**. Farg'. **chimmat**, Surxan. **chimmət**, qipchoq lahjasida **chimmat**//**chachvon** so'zlari **chashmband**dan murakkab kombinator fonetik o'zgarish natijasida yuzaga kelgan [11].

Xullas, etnografizmlar ham o'ziga xos lingvistik hodisadir. Etnografizmlar marosimlarning nomlarini, urf-odat va rasm-rusum, milliy xarakterga ega bo'lgan predmetlarning hamda voqea-hodisalarning nomini anglatuvchi lakuna sifatida talqin etilmog'i lozim. Yevropa tilshunosligida lakuna atamasi-tugal ma'no anglatuvchi, boshqa ekvivalentlari yoki sinonimlarga ega bo'lmagan so'zlarga nisbatan qo'llaniladi. O'zbek tili lug'ati tarkibidan o'rin olgan tugal ma'noviy xususiyatga ega tuzilish jihatidan ba'zan bir so'z, ba'zan so'zlar birikishidan iborat ammo bir predmet yoki hodisa nomini bildirib, alohida semantik ma'no anglatuvchi lakunalar etnografizmlardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Решетов В. В. О диалектной основе узбекского литературного языка. ж. “Вопросы языкознания” № 1. 1955. – С. 100.; G'ozzi Olim Yunusov. O'zbek shevalarining tasnifidan bir tajriba (lotin alifbesida). – Toshkent, 1936. – B. 21–22.
2. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari. – Toshkent, 1962. – B. 10.
3. Аванесов Р.И. Очерки русской диалектологии. – М., 1949. – С. 17.
4. Этерлей Э.Н. Об этнографизмах и их месте в диалектном словаре:// Диалектная лексика, 1974. – М: – С. 27.
5. Калинин А.В. Лексика русского уязыка. – Изд-во МГУ, 1966. – С. 24.

6. Этерлей Э.Н. Об этнографизмах и их месте в диалектном словаре:// Диалектная лексика, 1974. – М. – С. 27.
7. Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). – Владимир, 1975. – С. 18.
8. Букова Г.В. Внутряязыковые лакуны в системе языка (на материале русского языка). – Благовещенск: Изд-во АмГУ, 1998. – С. 79.
9. Muravyev V.L. Ko'rsatilgan asar. – B. 8.
10. Русско-французский словарь. Сост.: Щерба Л.В., Матусевич М.И. – М., 1969. – С. 669.
11. Данияров Х. Опыт изучения жекающих диалектов в сравнение с узбекским литературным языком. – Ташкент, 1975.; Малов С.Е. Уйгурские наречие Синзуана. – М, 1961.

UDC 81

LANGUAGE POLICY AND THE EMERGENCE OF LINGUA FRANCA AMONG YOUNG LANGUAGE LEARNERS

G.Sh.Tadjimatova, senior teacher, Andijan State University, Andijan

Sh.D.Arslanbekova, teacher, Andijan State University, Andijan

Annotatsiya. *Ta'limdagi til siyosati yosh til o'rganuvchilar orasida til muhiti va lingua franca rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqolada til siyosatining hozirgi holati va ularning yoshlar o'rtasida lingua franca tillarining rivojlanishiga ta'siri ko'rib chiqilgan. Bu rolni o'rganadi ko'p tillilik ta'limda, samarali til siyosatini amalga oshirish muammolari va lingua franca aloqa va madaniy almashinuvni qanday targ'ib qiladi. Amaliy tadqiqotlar va eng yaxshi amaliyotlarni o'rganib chiqib, ushbu maqola til siyosatining rivojlanayotgan tabiati va ularning tobora o'zaro bog'liq bo'lgan dunyoda yosh til o'rganuvchilar uchun ta'sirini yoritib beradi.*

Kalit so'zlar: *til siyosati, o'quv dasturi, o'quvchi markazli, metodologiya, leksika, diagnostik baholash, rasmiy baholash, lingua franka, yosh til o'rganuvchilar, ko'plisoniylik, ta'lim sozlamalari.*

Аннотация. *Языковая политика в сфере образования оказывает значительное влияние на языковую среду и развитие языка лингва франка среди молодежи, изучающей иностранные языки. В этой статье рассматривается текущее состояние языковой политики и ее влияние на развитие языков лингва франка среди молодежи. В нем рассматривается роль многоязычия в образовании, проблемы реализации эффективной языковой политики и то, как лингва франка способствует общению и культурному обмену. Анализируя конкретные примеры и передовой опыт, эта статья проливает свет на меняющийся характер языковой политики и ее последствия для молодых людей, изучающих языки, во все более взаимосвязанном мире.*

Ключевые слова: *лингва франка, молодые люди, изучающие языки, многоязычие, образовательные учреждения, учебная программа, ориентированность на учащегося, методология, лексика, диагностическая оценка, формальная оценка.*

Abstract. *Language policies in education significantly impact the language environment and lingua franca development among young language learners. This article examines the current state of language policies and their effects on the development of lingua franca languages among youth. It explores the role of multilingualism in education, the challenges of implementing effective language policies, and how lingua franca promotes communication and cultural interchange. By examining case studies and best practices, this article sheds light on the evolving nature of language policies and their implications for young language learners in an increasingly interconnected world.*

Keywords: *Language policy, curriculum, learner centered, methodology, lexicon, diagnostic assessment, formal assessment, lingua franca, young language learners, multilingualism, educational settings.*

Introduction. As it is known that assessment is a crucial part of learning languages. In this article, the assessment and teaching methods of the teachers in Public school are mainly discussed. Apart from this, the English materials of this educational establishment are also analyzed by the author. The author mentions that all supplementary materials should focus on the communicative approach. As well as it is highly recommended for teachers to conduct a need analysis at school in

order to check students' levels and needs. Furthermore, teachers are supposed to take into account the students' feedback and their interests in their coursebook. It is analyzed from the research that teachers are mainly using the grammar-translation approach rather than the communicative approach in teaching the English language. In the English textbook, the audios are provided with poor quality. Generally, each state has its own content and educational standards which are followed by educational establishments. One of the vital implementations for developing effective language learning is designing 'Curriculum'. While implementing the curriculum, it mainly focuses on how learners' skills and knowledge should be learned by students as well as how educational systems such as teaching and learning should be planned and evaluated. 'Curriculum' is a far broader concept. It is all those activities in which children engage under the observation of the school. This includes not only what pupils learn, but how they learn it, how teachers help them learn, using what supporting materials, styles, and what kind of facilities [1].

In today's world of modernization, language is very important in promoting understanding among people and organizations as well as communication at a global level' (UNESCO 2008). Emerging in this post-modern context is an environment where decisions made by teachers impact on its use which has led to international dialogs. However, one may ask whether such dialogues are genuine since they only occur in one language which every participant understands as a foreign tongue.

This paper seeks to examine the influence that linguistic policies have when it comes to development of lingua franca and especially as regards to young children.

Material and Methods. In applying a qualitative method, this research will use case studies along with literature review to investigate the impact of language policies on the development of lingua franca among young language learners. The research was carried out in a number of educational sites from different parts of the globe; concepts of multilingual education programs implementation, language immersion programs implementation, digital language learning platforms development were scrutinized here. Consideration was given to interviewing educators as well as policy makers including students' views through conversations.

This proposal provides a clear description of one of the Public schools and some issues in acquiring the language along with the language backgrounds of the students. Also, it illustrates various levels of students in this school and the judgments of their textbooks. As well as in this research all the textbooks reliabilities are mainly checked. From the results, the textbooks are not appropriate to the level of the students and it does not meet with the needs of the students as well. The textbooks of the 7th and 8th grades focus only on pronunciation tasks such as letter combinations and finding out the letter. In the lesson, teachers tend to conduct their lessons using the grammar-translation method rather than using a communicative approach in order to develop students' speaking skills. The educational establishment which is going to be described briefly is the Public school located in the Syrdarya region, the city of Yangiyer. The school was established in 1986, in the city of Yangiyer, Bobur district. There are roughly 40 teachers who have been working in the school, including 700 students. Until 2017 the school was in a good condition. However, during the period 2017–2018, there have been noticeable changes only in some parts of the outlook of the school. The majority of schoolteachers are not provided with technical devices, not all teachers have no excess to use laptops and projectors while conducting the lesson. There is one laptop and projector for all the teachers in this school. The school is not specialized in any subject. For each subject, such as English, Maths, Biology, Geography, and others are given for 3 academic hours in a week. In one academic year, 34 hours are assigned for English classes. In Uzbekistan, Uzbek schools and other educational establishments started to integrate teaching the English language in their curriculum when the state of Soviets released a decree in 1932 promulgating "the necessity of providing every secondary school graduate with the knowledge of a foreign language" [2]. In the Soviet era, Soviet learners began English classes with the fifth grade. English classes were offered for the grades of 5 and 6, four academic hours in a week while it was assigned for grades from 7 to 9 for three hours in a week. The academic year was averaging 33 weeks. At that time it was very vital for students to master the Russian language in order to start to learn foreign languages. The Russian language was not only

considered as a tool of communication but it was the second language of non-Russian speakers in the Soviet Union. At this time learners had the opportunity to use one variety of English: British English in schools and other higher educational institutions. Apart from this, all teachers of the Soviet Union were non-native speakers who were trained in RP. It is also important to note that English classes were based on “Student-centered”. However, all the text-books were mainly focused on grammatical rules, grammatical analysis as well as translation exercises. An important vehicle for promoting an open and democratic society in Uzbekistan, the English language became the language of international communication. In 1990, there were noticeable changes in the area of teaching English as a foreign language. In July 1992, the Education Act was declared by the Ministry of Education which focused on revising textbooks as well as curricula. The Ministry of Education published textbooks which were relied on a communicative approach with the initiative of the British Council. Moreover, at this school English is taught from 1st grade to 11th grade relying on School Educational Framework. All teachers are given extra hours to conduct extra English classes for three hours a week. The level of proficiency is determined according to the CEFR standard of Uzbekistan for the B1 level [3–4].

Results. “The analysis has shown us how much language policy affects young learners’ linguistic identities at school. As a result, countries that have open language policies tend to see more of lingua franca development for students across board. For example, students attending international schools enjoying bilingualism or multilingualism can improve their linguistic and cultural knowledge”. Simulation the sentence The analysis has shown us how much language policy affects young learners’ linguistic identities at school. Specifically, countries with open inclusive and multilingual language policies tend to have a more developed lingua franca with students. For instance, students who receive bilingual or multilingual education in international schools have a better command of language as well as cultural insight.

Discussion. The implementation of effective language policies involves several difficulties despite its undisputed advantages. Using one language as a medium of learning can lead to the marginalization of indigenous or minority language-speaking students. Even though there is a lack of enough funds, cultural prejudices and educators need more training also provide significant obstacles. They may as well worsen differences between languages while preventing language and culture exchanges among.

Young language learners coming together to learn a common language improves cross-cultural communication, mutual understanding and collaboration in between them. As they interact with various languages and cultures, young learners broaden their scopes and acquire skills that are essential for negotiating through the globalized world.

These following recommendations will help to solve some issues:

1. In order to provide students with supplementary materials, teachers should provide “need analysis” at school. Need analysis can give teachers the opportunity to identify students’ needs and level and use adequate materials according to their levels and needs as well.
2. Providing situational analysis among students as well as in designing curriculum
3. The supplementary materials should be focused on the communicative approach as it is one of the objectives of the curriculum to develop learners’ linguistic skills in foreign language to communicate properly and give their viewpoints in different social context
4. Supporting pupils with authentic materials in order to relate English classes with the real world and make it more integrative.
5. To give opportunity students give their feedbacks about textbooks and take into consideration their interest in providing need analysis.

Conclusion. Educational settings’ language policies are crucial in the establishment of lingua franca among young language learners. Policymakers can achieve this through promoting multiple languages, inclusiveness and equal opportunity to education therefore creating dynamic and culture-rich learning environments. They help prepare today’s young learners to be successful citizens by enabling them master the necessary abilities in languages and multiple cultures hence being able thrive well under globalization. To prepare children for diverse, interconnected societies that are

inclusive and fair, it is important to have effective language policies promoting bilingualism and cultural exchange.

REFERENCES:

1. Richards, J. C. (2001). Curriculum development in language teaching. Ernst Klett Sprachen.
2. Stewart, T. W., & Vaillette, N. (2001). Language files: Materials for an introduction to language & linguistics. Ohio State University Press.
3. Kaiser, D. J. (2018). Growing your opinion: Teachers as writers of Language Planning and Policy Proposals. Webster University.
4. Hasanova, D. (2007). Teaching and learning English in Uzbekistan. English Today, 23(1), 3. <https://doi.org/10.1017/S0266078407001022>.
5. García O., & Wei L. (2014). Translanguaging: Language, Bilingualism and Education. Palgrave Macmillan.
6. Cenoz J., and Gorter D. (2015). Multilingual Education: Between Language Learning and Translanguaging. Cambridge University Press.
7. Cummins J. (2000). Language, Power and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire. Multilingual Matters.
8. May S. (2014). The Multilingual Turn: Implications for SLA, TESOL and Bilingual Education. Routledge.
9. Phillipson R. (2009). Linguistic Imperialism Continued. Routledge.
10. Skutnabb-Kangas T. (2000). Linguistic Genocide in Education – or Worldwide Diversity and Human Rights? Routledge.
11. Hornberger N. H., and Johnson D. C. (2007). Slicing the Onion Ethnographically: Layers and Spaces in Multilingual Language Education Policy and Practice. TESOL Quarterly, 41(3), 509-532.

UO'K 81'255.4

ILMIY NUTQ USLUBIDA QO'SHMA GAPLI HAVOLA BO'LAKLI ERGASH GAPLI QO'SHMA GAPLAR

D.R. Teshaboyev, f.f.d., dots., Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada havola bo'lakli ergash gapli qo'shma gaplar, ularning turli grammatik vositalar bilan yuzaga chiqishi, ilmiy nutq uslubida qo'llanuvchi havola bo'lakli ergash gapli qo'shma gaplarning struktur begilarining yangi qirralarni kashfetish bo'yicha ilmiy qarashlar va xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: qo'shma gap, ergash gapli qo'shma gap, predikativ birlik, ergash predikativ birlik, bosh predikativ birlik, avola bo'lak, havola bo'lakli ergash gapli qo'shma gap, nutq uslubi, ilmiy nutq uslubi

Аннотация. В данной статье рассмотрены научные взгляды и выводы по раскрытию новых аспектов союзов с придаточными, их появлению при различных грамматических средствах, структурных особенностях предложений с придаточными, употребляемых в научном стиле речи.

Ключевые слова: союз, союз с придаточным, предикативная единица, придаточная предикативная единица, главная предикативная единица, придаточное предложение, союз с придаточным, стиль речи, научный стиль речи.

Abstract. This article examines scientific views and conclusions on the disclosure of new aspects of conjunctions with subordinate clauses, their appearance with various grammatical means, structural features of sentences with subordinate clauses used in the scientific style of speech.

Key words: conjunction, conjunction with a subordinate clause, predicative unit, subordinate predicative unit, main predicative unit, subordinate clause, conjunction with a subordinate clause, speech style, scientific style of speech.

Kirish. An'naviy tilshunoslikda yaratilgan sintaksisga oid qo'shma gap va uning tarkibiy xususiyatlariga bag'ishlangan tadqiqotlarning ahamiyati benihoya kattadir. Mazkur ishlardagi ilmiy asoslangan g'oyalar bugungi tilshunoslikda qo'shma gap tabiati va uning mazmuniy-tarkibiy xususiyatlariga doir yangicha qarashlarning paydo bo'lishi uchun mustahkam zamin hozirlaydi.

Qo'shma gap fikr ifodasi jihatidan sintaktik shaklning eng yuqori va murakkab ko'rinishlaridan biridir. Har qanday tilda grammatik tuzilish jihatidan ham, predikativlik xususiyatlariga ko'ra ham teng va ergash bog'lanishli qo'shma gap mavjudligi inkor etib bo'lmaydigan haqiqatdir. Faqat ularni,

ayniqsa, ergash gapli qo'shma gaplarni, tarkibida kengaygan birikmali gap bo'laklari bilan murakkablashgan sodda gaplardan farqlash masalasi hanuzgacha munozarali bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'zbek tilidagi ergash gapli qo'shma gaplar tasnifi boshqa tillardagi ergash gaplarning tasnifiga o'xshash yoki yaqin bo'lib, "turkiy tillardagi, shuningdek, boshqa tillardagi ergash gap turlari sodda gap nazariyasi bilan uzviy bog'langan"dir [2]. Sodda gaplardagi muayyan bo'laklar bilan ergash gaplarni nisbatlash juda uzoq an'anaga ega [4, 11]. Masalan, ispan tilshunosligida ergash gaplarning vazifasi so'z turkumlarining sodda gaplardagi vazifasi bilan taqqoslanadi, ya'ni o'xshashlikka asoslanadi[2]. Havola bo'lakli qo'shma gaplar nisbiy olmosh (ayrim manbalarda nisbiy so'z deb berilgan) yordamida shakllangan bo'lib, ergash gapli qo'shma gaplar haqidagi nazariy ma'lumotlar ham juda ko'p tadqiqotlarda uchraydi [1, 5, 6, 7, 8, 10].

Tilshunoslikda havola bo'laklar yordamida shakllangan ergash gapli qo'shma gaplar masalasi haligacha to'liq tadqiq etilgan emas. Olib borilgan tadqiqotlarda ham munozarali o'rinlar bor. Biz mazkur maqolamizda qo'shma gapning alohida olingan turlaridan biri ilmiy uslubda qo'llanuvchi havola bo'lakli ergash gapli qo'shma gaplar haqida fikr yuritishni maqsad qilib olganmiz.

Natija va muhokama. O'zining xulosa, ta'rif va qoidalarga boyligi bilan boshqa nutq uslublaridan ajralib turuvchi uslub bu ilmiy nutq uslubidir. Nutqning bu uslubida asosan murakkab ko'rinishdagi sodda gaplar va qo'shma gaplar keng ifoda etiladi. Qo'shma gaplar orasida eng ko'p qo'llanadigan turlaridan biri hol ergash gapli qo'shma gaplarning shart mazmunini anglatuvchi turidir. Lekin shuni bilamizki, shart mazmunidagi ergash gapli qo'shma gaplar orasida havola bo'laklar yordamida shakllangan ergash gapli qo'shma gaplar uchramaydi. Ammo bu ilmiy nutq uslubida havola bo'laklar yordamida shakllangan ergash gapli qo'shma gaplar yo'q degani emas, bu uslubda ular ham kamroq bo'lsa-da, ishlatiladi. Ilmiy nutq uslubidagi havola bo'laklar yordamida shakllangan ergash gapli qo'shma gaplar boshqa uslublardagidan o'ziga xos ayrim xususiyatlari bilan farq qiladi.

Birinchidan, bu uslubda gapning barcha zarur bo'laklari o'z o'rnida keladi, ya'ni tartibi o'zgartirilmaydi va hamma vaqt ishlatiladi. Chunki ilmiy uslub fikrning to'liq va aniqligini talab qiladi. Bu esa gaplarda barcha zaruriy bo'laklar bo'lishini taqozo etadi. Quyidagi gaplar misolida buni ko'rishimiz mumkin:

1. Ma'lum sintaktik butunlik tarkibida qancha predikat bo'lsa, u shuncha predikat ifodadan iborat bo'ladi. 2. Takt ichida urg'uli so'zlar qancha bo'lsa, fonetik so'z ham shuncha bo'ladi. 3. Abadiy til qonuniyati asosida to'g'ri yozish qanchalik muhim bo'lsa, to'g'ri talaffuz qilish ham shunchalik zarurdir. 4. Lug'at tarkibi qancha boy va xilma-xil bo'lsa, til shunchalik boy va taraqqiy etgan bo'ladi (R.Ikromova).

Ko'rinib turibdiki, yuqoridagi barcha gaplar grammatik jihatdan to'liq shakllangan. Ularning birortasida zarur gap bo'laklari tushirilgan yoki ularning bir-biri bilan o'rin almashgan (pozitsion o'zgarishga uchragan) holatini kuzatish mumkin emas.

Ikkinchidan, ilmiy nutq uslubida qo'llangan havola bo'laklar yordamida shakllangan ergash gapli qo'shma gaplar qismlari o'zaro hamma vaqt fe'lning shart mayli shakli (-sa) orqali birikadi:

1. Hikoyada mashhur adabiyotshunos To'xtasin Jalolovning yirik gapdasi qanchalar aniq tasvirlangan bo'lsa, uning nozik tabiatiga xos jasurlik, pokizalik, biroz o'jarlik ham shunchalar moddiy aks ettirilgan (Q.Yo'ldoshev). 2. Lirik qahramon – oshiq qancha ko'p azob cheksa, ma'shuqa shuncha ko'p zulm qilishni yoqtiradi. 3. Yakpora g'azalning matlasida qaysi masala ko'tarilsa, keyingi baytlarda ham shu mavzu izchil yoritilmog'i shart (N.Jumaxo'ja).

Keltirilgan misollardagi barcha gaplarda ergash predikativ birlikning kesimi shart maylidagi fe'l bilan ifodalanganligi fikrimizning yorqin dalilidir.

Uchinchidan, ilmiy uslubdagi matnlarda havola bo'laklarning asosan *qancha – shuncha, qanday – shunday, qaysi – o'sha, qanchalik – shunchalik* kabi juftliklari nisbatan ko'proq ishlatiladi va havola bo'laklar qo'shma gaplarning ergash predikativ birligida ham, bosh predikativ birligida ham qo'llaniladi va bu esa ularning o'ziga xos xarakterli belgisi sanaladi. Chunki ilmiy matnlarda bosh predikativ birlikdagi havola bo'laklarning tushib qolish holati uchramaydi. Masalan:

1. *Lekin bu asarni tarixiy fakt sifatida o'sha zamonda qanday yozilgan bo'lsa, shunday taqdim etmoqdaman (U.Normatov).* 2. *She'r ahli qanchalik bag'ri keng bo'lsa, shunday inja va nafis (H.Boltaboyev).*

To'rtinchidan, ilmiy uslubdagi matnlar tarkibida kelgan havola bo'laklar yordamida shakllangan ergash gapli qo'shma gaplar shakli va mamzuniy tuzilishiga ko'ra quyidagi guruhlarga mansub bo'ladi:

1. To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap: *Aytilgan mulohazalardan anglash mumkinki, ergash gapli qo'shma gaplarni o'rganishda baribir sodda gaplardagi bo'laklarning vazifalaridan andoza olgan ma'qul. (N.Mahmudov)*

2. Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap: *Qaysi bo'lak haqida axborot berilishi lozim bo'lsa, shu bo'lak oldin, u haqda axborot beruvchi qism esa undan keyin keltiriladi. Yopiq jumlada qaysi bo'lak mantiqiy urg'u ostida bo'lsa, shu bo'lak rema, qolgan bo'laklar tema qism bo'ladi (A.Nurmonov).*

3. Hol ergash gapli qo'shma gaplar: *Holbuki, adabiyotda faqat vositani ko'rishlik qanchalik xato bo'lsa, unda "sof san'at"ningina ko'rish ham shunchalik xatodir. (D.Quronov).* *Bir baytning birinchi misrasi necha bo'g'im bo'lsa, ikkinchi misrasi ham shuncha bo'g'im bo'ladi (A.Fitrat).* *Yozuvchining tafakkuri qanchalik keng bo'lsa, asarning ko'lami, salmog'i "yuki" shunchalik og'ir bo'ladi (A.Xolmurodov).*

Lisoniy dalillar tahlillaridan ko'rinib turibdiki, ilmiy matnlarda havola bo'laklar yordamida shakllangan ergash gapli qo'shma gaplarning ikkita turidan – aniqlovchi va hol ergash gapli qo'shma gaplardan – keng foydalaniladi. Jumladan, ilmiy nutq matnlarida havola bo'lakli aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplarning asosan belgi bildiruvchi turi, havola bo'lakli hol ergash gapli qo'shma gaplarning esa qiyoslash-chog'ishtirish va daraja-miqdor mazmunidagi turlari keng ishlatiladi. Masalan,

1. *Qaysi bo'lak emfatik urg'u olsa, o'sha bo'lak ikkinchi marta takrorlanadi. (A.Nurmatov)* 2. *Vogelikdagi hodisalarni ular hayotda qanday bo'lsa o'shandayligicha ko'rsatishga intilish yetakchilik qiladi. (D.Quronov)* 3. *Olim-u mutafakkirlar olami kabirani qanchalik berilib o'rgansalar, tirik sayyora-yonginamizdagi odamni shunchalik berilib o'rganmoqlari, uning imkoniyatlaridan faxrlanishlari lozim. (A.Rasulov)*

Xulosa. Yuqoridagilardan shuni xulosa qilish mumkinki, ergash va bosh predikativ birliklarning munosabatga kirishuviga xizmat qiluvchi bog'lovchi va bog'lovchi vazifasidagi vositalar haqida turlicha yondashuvlar mavjud bo'lib, bu ularni alohida tadqiq etishni talab qiladi. Ergash gapli qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalarni chuqur tekshirish zamonaviy o'zbek tilshunosligi fani uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Kuzatuvlardan shuni ko'rish mumkinki, ilmiy nutq uslubida havola bo'lakli ega va kesim ergash gapli qo'shma gaplar deyarli uchramaydi, to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplar ham nisbatan kam ishlatiladi. Bu hol ilmiy matnlarning o'ziga xos mazmuniy tuzilishi va xulosalovchi fikrlarga boyligidan kelib chiqadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Абдурахмонов Ф.А. Қўшма гап синтаксиси асослари. Т.: ЎзФА нашриёти, 1958 йил.
2. Баскаков А.Н. Предложение в современном турецком языке. – М.: Наука, 1984. – С.119.
3. Васильева-Шведе О.К., Степанов Г.В. Теоретическая грамматика испанского языка. Синтаксис предложения. – М.: Высшая школа, 1981. – С.232.
4. Корнилов В.А. К проблеме изоморфизма сложно-подчиненного предложения и подчинительного словосочетания. – В кн.: Подчинение в полипредикативных конструкциях. – Новосибирск: Наука, 1980. – С. 13;
5. Мамажонов А. Қўшма гап стилистикаси. Тошкент. 1990 йил.
6. Махмудов Н. Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент. "Ўқитувчи" нашриёти. 1995 йил.
7. Нурмонов А., Махмудов Н. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Жиззах. 2007 йил.
8. Нурмонов А., Махмудов., Собиров А., Юсупова Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Академик литсейлар учун дарслик. Тошкент. 2003-йил.
9. Тешабоев Д. Р. Эргаш гапли қўшма гапларни шакллантиришда антитезанинг ўрни. *Международный журнал искусство слова*, 2020-йил. 3(5).
10. Ўзбек тили грамматикаси. II том. Тошкент. „Фан“ нашриоти. 1976 йил,

UO'K 8; 80

NAVOIY ASARLARIDA QO'LLANGAN "SHAXS" ARXISEMALI LEKSEMALAR TADQIQIGA DOIR

D.R. Teshaboyev, f.f.d., dots., Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiy asarlarida qo'llangan "shaxs" arxisemali leksemalarning o'ziga xos xususiyatlari, ularning semantik belgilari ko'rib chiqilgan va tahlilga tortilgan. Shuningdek, Navoiy asarlarida qo'llangan shaxsni ifodalovchi leksemalarning mazmuniy munosabatlari, yuzaga chiqishi va "shaxs" arxisemali leksemalarga doir semantik begilarni o'rganish, ularni sistematik belgi asosida tavsiflash, shu bilan birga, ularga xos lisoniy masalalarni turli aspektda o'rganishning lingvistik omillarini belgilash orqali mazkur muammo doirasidagi yangi qirralarni kashf etish bo'yicha ilmiy qarashlar va xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: sistem tilshunoslik, maydon nazariyasi, leksik sath, morfemik sath, affiksal morfema, leksik morfema, morfemik birlik, paradigmatic sistema, shaxs arxisemali leksema, shaxs nomlari, xususiy sema, umumiy sema.

Аннотация. В данной статье рассматриваются и анализируются специфические характеристики лексем с архисемных лексем "личность", используемых в произведениях Алишера Навои, их семантические признаки. Также изучаются семантические отношения лексем, репрезентирующих человека как "личность", используемых в произведениях Навои, их внешний вид, а также описывается семантика с архисемной лексемой "личность", на основе систематического признака, одновременно для определения лингвистических факторов изучения специфических для них языковых проблем в различных аспектах, приводятся научные взгляды и выводы по раскрытию новых аспектов внутри этой проблемы.

Ключевые слова: системная лингвистика, теория поля, лексический уровень, морфемный уровень, аффиксальная морфема, лексическая морфема, морфемная единица, парадигматическая система, лексема "личность", собственные имена, общая сема, объединяющий и дифференцирующий признак.

Abstract. This article examines and analyzes the specific characteristics of lexemes with the archisem lexeme "personality" used in the works of Alisher Navoi, their semantic features. Also, the semantic relations of lexemes representing a person as "personality" used in the works of Navoi, their appearance are studied, and the semantics of the archisem lexeme "personality" is described, based on a systematic feature, at the same time to determine the linguistic factors of studying specific linguistic problems for them in various aspects, scientific views and conclusions are given to reveal new aspects within this problem.

Key words: systemic linguistics, field theory, lexical level, morphemic level, affixal morpheme, lexical morpheme, morphemic unit, paradigmatic system, lexeme "personality", proper names, common seme, unifying and differentiating feature.

Kirish. O'zbek tilshunosligi taraqqiyoti bugungi kunda bir qator yangi sohalar, ilmiy yo'nalish va tarmoqlar ajralib chiqqani va jadal rivojlanish yo'liga o'tgani bilan xarakterlanadi. Mana shunday yo'nalishlardan biri sistem tilshunoslik bo'lib, bunda tilning har bir sathi o'zaro shartlangan tizim sifatida o'rganilmoqda. Shu nuqtayi nazardan Alisher Navoiy asarlarida qo'llangan "shaxs" arxisemali leksemalarni tadqiq qilish, unda qo'llangan so'zlarni turli mazmuniy guruhlariga ajratib, ularning umumiy va xususiy, birlashtiruvchi va farqlovchi belgilarini tadqiq qilish mumtoz asarlarni teran tushunish va tahlil qilishga yo'l ochadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ma'lumki, izohli lug'atlarda **personal** so'zining xodimlar, idora xodimlari, shaxslarga nisbatan qo'llanilishi e'tirof etiladi [1]. Shunga ko'ra biz mazkur maqolamizda Alisher Navoiy asarlarida qo'llangan "shaxs" semasi bilan umumlashgan til birliklarini personallik maydoniga birlashtirdik. O'zbek tilida ushbu mikromaydonga mansub

birliklar tilning turli sathlarida kuzatiladi. Jumladan, morfemik sathda affiksial morfemalar yoki leksik morfemalar tarkibida ularning turlicha guruhlarini beliglash mumkin.

Personallik maydoniga mansub bo'lgan morfemik birliklar sirasiga o'zbek tilidagi shaxs leksemalarini hosil qiluvchi ayrim birliklarni kiritish mumkin. Jumladan, "shaxs" semali leksemalarni hosil qilishda ishitirok etuvchi - *chi*, - *kor*, - *soz*, - *poz*, - *xon*, - *do'z*, - *shunos* singari morfemalar shaxs mikromaydon elementi sanalishi mumkin. O'zbek tilshunosligida shaxs otlari yasovchi affikslar, ularning ayrim ma'no xusiyatlari borasida professor Y.Tojiyevning fikrlari e'tiborga molik [2], shuningdek, R.Saloyevning tadqiqoti ham yuqoridagi masalaga bag'ishlangan [3]. Biz mazkur maqolamizda Alisher Navoiyning asarlarida qo'llangan shaxs arxisemali leksemalarning semantik jihatlarini tahlilga tortishni o'z oldimizga maqsad qilib oldik.

Natija va muhokama. Alisher Navoiy asarlaridagi [4] "shaxs" semasi asosida *Mahmud G'aznaviy*, *Amir Temur*, *Mirzo Chuchuk*, *Husayin Boyqaro*, *Abu Ali ibn Sino*, *Amir Xusrav Dehlaviy*, *Vomiq*, *Azro (Uzro)*, *Farhod*, *Shirin*, *Somiriy* kabi leksemalar leksik sath doirasida bir paradigmatic sistemaning elementlarini tashkil etadi. Ma'lumki, "shaxs" arxisemali leksemalar "jamiyatdagi alohida bir kishi" semasi asosida birlashadi va ular o'zaro "shaxs" semasi orqali bir paradigmatic tashkil etadi. Bir paradigmaga mansub birliklar umumiy (birlashtiruvchi) belgiga ega bo'lishi bilan birga, har qaysisi bir-biridan farq qiladigan xususiy belgilariga ham ega bo'ladi. Xususiy (farqlovchi) belgilarga ega bo'lishi paradigma a'zolarining o'zaro zidlanishiga va alohida til birligi sifatida til sistemasida yashashiga imkon beradi.

Navoiy asarlaridagi "shaxs" arxisemali leksemalar ichida *Hoja Muhammad Porso*, *Darvesh Muhammad Gozurgohiy*, *Sharofiddin Ali Yazdiy*, *Somir*, *Ahraman (dev)*, *Suhaylo*, *Bilqis*, *Daqyonus*, *Rayona*, *Navdar*, *Mexr*, *Jobir*, *Jo'na* kabi leksemalar o'z doirasidagi boshqa birliklar bilan "jamiyatdagi alohida bir kishi" semasi vositasida umumiy belgi ifodalaydi.

"Shaxs" arxisemali bir paradigmatic tashkil qiluvchi leksemalar tarkibidagi *Hoja Muhammad Porso*, *Darvesh Muhammad Gozurgohiy*, *Sharofiddin Ali Yazdiy* leksemalar "tarixiy shaxs nomlari" bo'lganligi bilan o'zi mansub bo'lgan paradigma a'zolaridan farq qiladi. "Tarixiy shaxs nomlari" semalari *Hoja Muhammad Porso*, *Darvesh Muhammad Gozurgohiy*, *Sharofiddin Ali Yazdiy* leksemalarning xususiy belgisi hisoblanadi.

"Shaxs" arxisemali leksemalar paradigmatic tashkilidagi *Somir*, *Ahraman (dev)*, *Suhaylo*, *Bilqis*, *Daqyonus*, *Rayona (Bilqisning onasi)* leksemalarining umumiy semasi ham "jamiyatdagi alohida bir kishi" semasi sanaladi. *Somir*, *Ahraman*, *Suhaylo*, *Bilqis*, *Daqyonus*, *Rayona* leksemalari bu semalari bilan "jamiyatdagi alohida bir kishi" leksemasi bilan tutashadi. "Afsonaviy shaxs nomlari" semalari "shaxs" arxisemali paradigmaga mansub *Somir*, *Ahraman*, *Suhaylo*, *Bilqis*, *Daqyonus*, *Rayona* leksemalarining xususiy semalarini tashkil etadi.

Navdar, *Mehr*, *Jobir*, *Jo'na*, *Mallu* leksemalari "jamiyatdagi alohida bir kishi" semasi bilan bir paradigmatic tashkil etuvchi a'zo sifatida yuzaga chiqadi.

"Jamiyatdagi alohida bir kishi" semasi *Navdar*, *Mehr*, *Jobir*, *Jo'na*, *Mallu* leksemalarining umumiy semasini ifodalaydi. *Navdar*, *Mehr*, *Jobir*, *Jo'na*, *Mallu* leksemalarining "To'qima shaxs nomlari" semalari bu leksemalarning xususiy belgisi sanaladi.

"Shaxs" arxisemali leksemalar paradigmatic tashkilidagi *Xoja ali Romitaniy*, *Mavlono Xusayin Xorazmiy*, *Mavlono Sohib Balxiy*, *Mavlono Uloi Shoshiy* leksemalarining umumiy semasi "jamiyatdagi alohida bir kishi" semasi sanaladi. "Yashagan va ijod etgan joyga nisbatan tanlangan shaxs taxallusi"ni bildirganligi "shaxs" arxisemali paradigmaga mansub *Xoja ali Romitaniy*, *Mavlono Xusayin Xorazmiy*, *Mavlono Sohib Balxiy*, *Mavlono Uloi Shoshiy* leksemalarining xususiy belgisini tashkil etadi.

Mavlono Javhariy, *Mavlono Halvoiy*, *Mavlono Sharbatiy*, *Mavlono Noibiy* leksemalari "shaxs" arxisemali paradigma a'zosini tashkil etadi. "Shaxsning kasb-kori bilan bevosita bog'liq bo'lganligi va unga nisbat berilganligi" bu leksemalarning xususiy belgilarga ega. "Jamiyatdagi alohida bir kishi" semasi *Mavlono Javhariy*, *Mavlono Halvoiy*, *Mavlono Sharbatiy*, *Mavlono Noibiy* leksemalarining umumiy semasi hisoblanadi.

Abdulvahhob Suhoiy, *Shayxim Suhayliy*, *Mavlono Qironiy*, *Mavlono Nuriy* leksemalari "jamiyatdagi alohida bir kishi" umumiy semasiga ega bo'lib, "shaxs" arxisemali paradigma a'zolarini

tashkil etadi. “Osmon jismlari, sayyoralar nomiga nisbat berilgan shaxs nomlari” ekanligi yuqoridagi leksemalarning xususiy semalarini anglatadi va o‘zi mansub bo‘lgan paradigma a‘zolaridan farq qiladi.

Mavloni Savsaniy, Mavloni Nargisiy, Mavloni Mirakiy (mirak -o‘tloq, yaylov), Mavloni Hamid (hamid - gul) leksemalari ham “jamiyatdagi alohida bir kishi” umumiy sema asosida “shaxs” arxisemali birliklar qatoridan joy oladi. “O‘simliklar, gullar va daraxtlar nomiga nisbat berilganligi” *Mavloni Savsaniy, Mavloni Nargisiy, Mavloni Mirakiy, Mavloni Hamid* leksemalarining xususiy semasi hisoblanadi.

Mavloni Jannatiy, Mavloni Vahdatiy, Mavloni Behishti, Mavloni Kavsariy leksemalari ham aynan “shaxs” arxisemali paradigmani tashkil etadi. “Diniy ruh, ma’no ifoda qiluvchi shaxs nomlari”ni bildirishi bu leksemalarning xususiy belgisi sanaladi. Bu bilan *Mavloni Jannatiy, Mavloni Vahdatiy, Mavloni Behishti, Mavloni Kavsariy* leksemalari “shaxs” arxisemali paradigma a‘zolaridan farq qiladi.

“Shaxs” arxisemali bir paradigmani tashkil qiluvchi leksemalar tarkibidagi *Mavloni Shabobiy, Mavloni Ziyraiy, Mavloni Fig‘oniy, Paxlavon Sulton Ali Go‘shrigir* (Go‘shrigir - yengilmas pahlavon) leksemalari “Insonning yoshi, faoliyatiga ishora qiluvchi nomlar” bo‘lganligi bilan o‘zi mansub bo‘lgan paradigma a‘zolaridan farq qiladi. “Insonning yoshi, faoliyatiga ishora qiluvchi nomlar” semalari *Mavloni Shabobiy, Mavloni Ziyraiy, Mavloni Fig‘oniy, Paxlavon Sulton Ali Go‘shrigir* leksemalarning xususiy belgisi hisoblanadi.

“Shaxs” arxisemali leksemalar paradigmasi tarkibidagi *Mir Haydar Sabuhiy, Mavloni Subhiy* leksemalarining umumiy semasi ham “jamiyatdagi alohida bir kishi” semasi sanaladi. *Mir Haydar Sabuhiy, Mavloni Subhiy* leksemalari bu semalari bilan “jamiyatdagi alohida bir kishi” leksemasi bilan tutashadi. “Ma’lum vaqt, muddat bilan bog‘liqlik” semalari “shaxs” arxisemali paradigmaga mansub *Mir Haydar Sabuhiy, Mavloni Subhiy* leksemalarining xususiy semalarini tashkil etadi.

Xulosa. Xullas, Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan “shaxs” arxisemali leksemalar tarixiy shaxs, afsonaviy shaxs, to‘qima shaxs, yashagan va ijod etgan joyga nisbatlanuvchi shaxs, shaxsning kasb-kori bilan bog‘liq shaxs, osmon jismlari, sayyoralar bilan bog‘liq shaxs, o‘simliklar, gullar va daraxtlarga nisbatlanuvchi shaxs, diniy ruh, ma’no ifoda qiluvchi shaxs va insonning yoshi, faoliyatiga ishora qiluvchi shaxs nomlarini ifodalovchi mazmuniy guruhlarga bo‘linadi.

Umuman, “shaxs” semali leksemalar “shaxs” mikromaydoni doirasida, butun til sistemasida alohida o‘rin tutadi. Alisher Navoiy asarlaridagi shaxs semali leksemalarni maydon nazariyasi asosida o‘rganish ideografik lugatlar tuzishda ham munosib ahamiyat kasb etadi. Bu esa Navoiy asarlaridagi leksemalarni oson o‘zlashtirishga, u yoki bu tushunchalarni ifodalovchi so‘zni topishga qulay vosita vazifasini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Alisher Navoiy asarlari to‘plami. - T., 2012.;
2. Alisher Navoiy asarlari lug‘ati. - T., 1972.;
3. Tojiyev Y. O‘zb *Mir Haydar Sabuhiy, Mavloni Subhiy* ek tilida shaxe otlari yasovchi affiksalar sinonimiyasi. - T.: O‘qituvchi, 1987.;
4. Saloyev R.B. O‘zbek tilida ismi folllar: Filol.fanlari.nomzodi... - diss.avto-ref. Samarkand, 1994.
5. Teshboyev D.R. (2021). On the semantical analysis of the parypredicative units of complex following. *Theoretical & applied science*, (4), 390-392.

UO‘K 811’512’133

LINGVISTIK EKSPERTIZANING TASNIFI MASALASI Sh.I.Toliyeva, o‘qituvchi, Qoraqalpog‘ davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Mazkur maqolada lingvistik ekspertizaning o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Soha mutaxassislari tomonidan lingvistik ekspertizani turlarga ajratishda qaysi jihatlar ustivor ahamiyat kasb etishi o‘rganilgan hamda o‘rganilgan natijalar asnosida o‘zbek tilida lingvistik ekspertizaning tasnifi ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: lingvistik ekspertiza, sud lingvistik ekspertizasi, normativ-huquqiy hujjatlar lingvistik ekspertizasi, maxsus lingvistik ekspertiza, lingvistik bilim, huquqiy xulosalar, psixologik xulosalar.

Аннотация. В данной статье рассмотрены особенности лингвистической экспертизы. Специалисты отрасли изучили, какие аспекты имеют первостепенное значение при разделении лингвистической экспертизы на виды, и по результатам исследования разработана классификация лингвистической экспертизы на узбекском языке.

Ключевые слова: лингвистическая экспертиза, судебная лингвистическая экспертиза, лингвистическая экспертиза нормативных правовых документов, специальная лингвистическая экспертиза, лингвистические знания, юридические заключения, психологические заключения.

Abstract. This article describes the specific features of linguistic expertise. Experts in the field have studied which aspects are of primary importance in dividing linguistic expertise into types, and based on the results of the study, a classification of linguistic expertise in the Uzbek language has been developed.

Key words: linguistic expertise, judicial linguistic expertise, linguistic expertise of regulatory legal documents, special linguistic expertise, linguistic knowledge, legal conclusions, psychological conclusions.

Inson nutqi faoliyati mahsulini tadqiq etishga qiziqishlar qadim zamonlardan buyon mavjud. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi, internet va ijtimoiy tarmoqlarning keng quloch yoyishi buguni kunda insonlar o'rtasidagi kommunikatsiyani tezlashtirib yubordi. Zamonaviy ilm-fan yutuqlariga tayangan olimlar mazkur kommunikatsiya jarayonidagi nutqiy faoliyat mahsulini tadqiq etishga kirishishdi. Mazkur izlanishlardan biri sifatida lingvistik ekspertizani oladigan bo'lsak, u mavjud insonlar o'rtasidagi ko'ngilsizliklarga yechim bo'lishi, ba'zi salbiy hodisalarning oldini olishi, qonun-qoidalarining aniq va tushunarli bo'lishi hamda lingvistik bilimlarning taraqqiyoti uchun xizmat qiladi. Shuningdek, zamonaviy dunyoda lingvistik ekspertizaga bo'lgan talab ortib bormoqda. Bu esa o'z navbatida lingvistik ekspertiza bo'yicha ilmiy izlanishlarni talab qilmoqda, xususan, lingvistik ekspertizaning obyekti va predmetini yanada aniqlashtirishni; maqsad va vazifalarni belgilashning osonlashtirilishini; lingvistik ekspertiza tasnifi va turlariga oydinlik kiritilishini; lingvistik ekspertiza o'tkazishning ta'moyillari va bosqichlarini ishlab chiqishni va shu kabilarni talab qilmoqda.

Lingvistik ekspertiza huquqiy, moliyaviy, iqtisodiy ekspert tadqiqotlaridan farqli o'laroq, bir necha soha bilimlarini talab qilishi mumkin. Masalan, normativ-huquqiy hujjatlar matnini lingvistik ekspertizadan o'tkazishda lingvistik bilimlar bilan birgalikda huquqiy bilimlar ham talab etiladi. Shu boisdan ushbu sohani o'rganishga, nafaqat tilshunoslar, balki huquqshunos olimlar ham bel bog'lashgan. Ammo, lingvistik ekspertizalarning xilma-xilligi va o'ziga xos jihatlarining ko'pligi sabab sohani to'la qonli ochib berishga imkon bermayapti. Shu munosabat bilan aytamizki, lingvistik ekspertizani tasniflashda aniqlik yo'q va uning turlarini qo'llash imkoniyatlari haqida yaxlit fikr shakllanmagan.

Bizning fikrimizga ko'ra, lingvistik ekspertiza – bu nutqiy faoliyat mahsulini ma'lum maqsaddan kelib chiqqan holda amaliy tadqiq etish jarayoni. Bunda yakuniy xulosalar oldinga qo'yilgan maqsaddan kelib chiqib, faqat lingvistik bo'lishi ham mumkin, yoki lingvistik bilan birgalikda boshqa sohaga oid ham bo'lishi mumkin. Masalan, lingvistik va huquqiy xulosalar, lingvistik va psixologik xulosalar, lingvistik va diniy xulosalar.

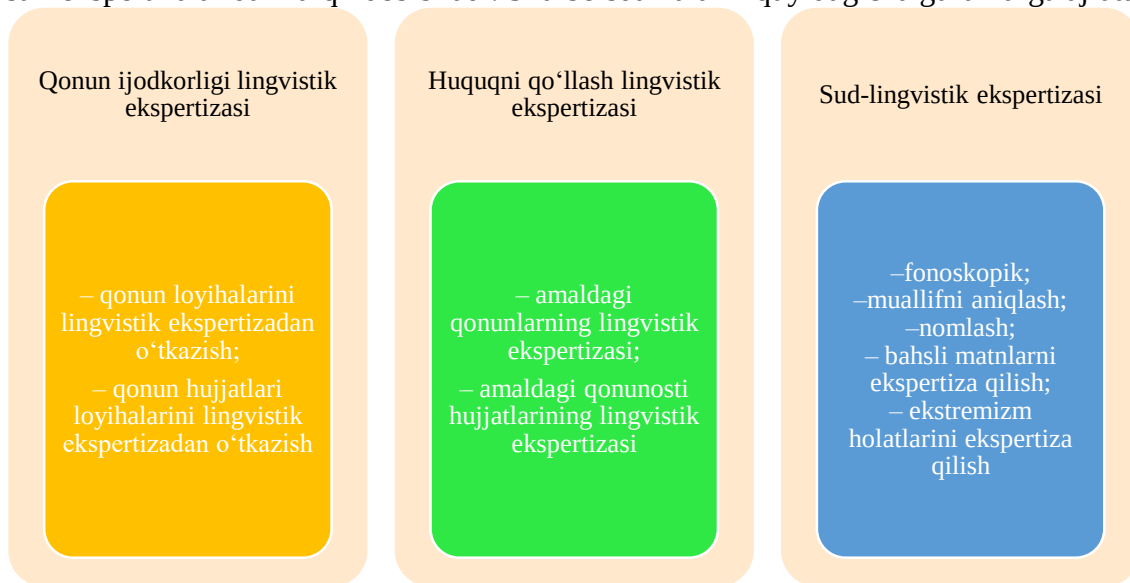
Lingvistik ekspertizaning umumiy tasnifini ishlab chiqish bir nechta masalalar bilan bog'liq, avvalo, lingvistik ekspertiza sohasining nazariy asoslarini rivojlantirishda, shuningdek, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda, qonunlarni yaratish va sharhlashda hamda sud jarayonlarida sifatli lingvistik ekspertizani ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan lingvistik ekspertizaning turlari haqidagi ma'lumotlarga e'tiboringizni tortmoqchimiz.

Amalga oshirilish vaqtiga ko'ra, birlamchi va takroriy sud ekspertizalari qarama-qarshi qo'yiladi. Takroriy ekspertiza birlamchi ekspertiza ma'lumotlarida shubha tug'ilganda (ekspertizada ziddiyatlar mavjudligi) yoki ekspertning malakasiga shubha tug'ilganda va hokazolarda tayinlanadi. Takroriy ekspertiza boshqa ekspertga (ekspertlar komissiyasi) beriladi.

M. V. Ablin lingvistik ekspertiza nutqiy faoliyat mahsulini qamrab olish xususiyatiga ko'ra ikki guruhga ajratadi: yaxlit holatdagi nutqiy faoliyat mahsuli va qisim holatidagi nutqiy faoliyat mahsuli. Ikkinchisi qonunlar va qoidalar matnlari doirasidagi so'zlar, iboralar va bayonotlarning ma'nolarini izohlaydi, so'zlarning omonimiyasi, polisemiyasi, sinonimiyasini hamda sintaktik tuzilmalarni aniqlaydi va hokazo.

A.N. Baranov lingvistik ekspertizani rasmiy xususiyatiga ko'ra ikki katta guruhga ajratadi: rasmiy va tashabbus [5].

M.V. Batyushkina Sud-lingvistik ekspertiza masalalari, qonun ijodkorligi va huquqni qo'llash lingvistik ekspertizalaridan farqli deb biladi. Shu boisdan ularni quyidagicha guruhlariga ajratadi:

1-rasm. Lingvistik ekspertizaning M.V. Batyushkina talqiniga ko'ra tasnifi

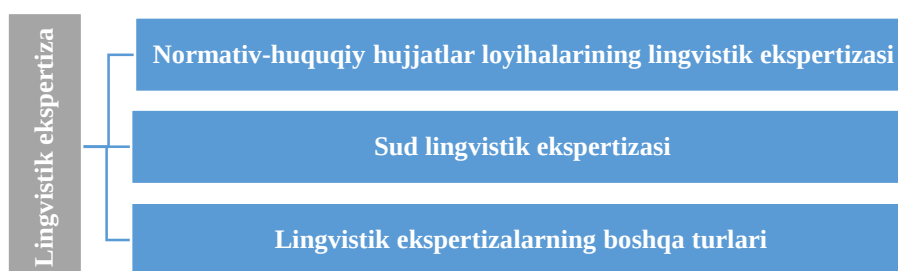
Lingvistik ekspertiza haqida chuqur izlanishlar olib brogan K. Musulmonova quyidagicha turlarga ajratadi [3]:

1-jadval.

K. Musulmonova talqiniga ko'ra lingvistik ekspertiza turlari

1	shaxsni obro'sizlantirish mazmunli matnlar lingvistik ekspertizasi;
2	muallifi noma'lum matnlar lingvistik ekspertizasi;
3	plagiatlik holatlarini aniqlash lingvistik ekspertizasi;
4	reklama matnlari lingvistik ekspertizasi;
5	normativ hujjatlar matnlari lingvistik ekspertizasi;
6	savdo belgilari, domen nomlari, kompaniya nomlari va nutq faoliyatining boshqa mahsulotlari lingvistik ekspertizasi;
7	ekstremistik materiallar lingvistik ekspertizasi;
8	noverbal nutq vositalari orqali bayon etilgan nutq ekspertizasi (imo-ishoralar);
9	nomlanish bo'yicha ekspertizalar tarkibida logotiplar, firma, korxona, kafe, restoran nomlarini ham lingvistik ekspertiza qilish lozim;
10	siyosiy nutqlar lingvistik ekspertizasi.

“O'zbek tilida lingvistik ekspertiza” kitobida lingvistik ekspertiza quyidagicha turga ajratilgan [1]:

Xulosa qiladigan bo'lsak, lingvistik ekspertiza turli xususiyatlariga ko'ra ma'lum bir tasniflarga ajratilgan. Shulardan kelib chiqqan holda quyidagi tasniflarni keltirib o'tamiz.

Lingvistik ekspertiza turlari:

1. Rasmiy mezon bo'yicha

1) Rasmiy (sud) ekspertiza sud yoki tergov organlarining buyrug'i bilan amalga oshiriladi va rasmiy dalil maqomiga ega.

2) tashabbuskor (maslahat) ekspertiza har qanday manfaatdor jismoniy va yuridik shaxslarning tashabbusi bilan o'tkaziladi. Tashabbus imtihonlari ko'pincha mutaxassisning fikri deb ataladi.

2. Mutaxassislar soni bo'yicha

1) komissiyasiz - ekspertiza faqat bitta ekspert tomonidan amalga oshiriladi

2) komissiya - ekspertiza, qoida tariqasida, quyidagi holatlardan birida bir nechta ekspertlar tomonidan amalga oshiriladi:

- ish murakkab bo'lsa va muammoni hal qilish bir necha mutaxassislarning guruhli ishlashini talab qiladi

- tadqiqot predmeti fanlararo xususiyatga ega.

3. Obyektning shakli bo'yicha

1) Ovozli nutqni tekshirish - nutq nutqining akustik xususiyatlarini o'rganish, xususan, nutq xabari muallifini aniqlash. Akustika, fonetika va fonologiyaning maxsus vositalari qo'llaniladi.

2) Verbal - vizual tekshiruvlar - og'zaki va og'zaki bo'lmagan ma'lumotlarni birlashtirgan murakkab hodisalarni o'rganish. Bu, masalan, tovar belgilarining yaqinligini baholashda zarur bo'lib chiqadi.

3) Matnni lingvistik tekshirish – matnni nutqiy asar sifatida o'rganish.

Shunday qilib, lingvistik ekspertiza alohida yo'nalish hisoblanib, amaliy tilshunoslik bilan shug'ullanadi. Lingvistik ekspertizani amalga oshirish tartibi mavjud. Xulosamizga ko'ra, lingvistik ekspertiza turlari quyidagi mezonlarga ko'ra ajratiladi: rasmiy mezonlarga ko'ra - rasmiy va tashabbuskorlik; ekspertlar soni bo'yicha - komissiya va komissiyasiz; obyektning shakli bo'yicha - og'zaki nutqni tekshirish, og'zaki - vizual tekshirish va matnni lingvistik tekshirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Azimov I., Ro'ziyev Z., Bobojonov F. O'zbek tilida lingvistik ekspertiza. Uslubiy qo'llanma: - T.:Bookmani print, 2023. 9-bet.

2. Musulmonova K. O'zbek yozma matnlarida lingvistik ekspertiza o'tkazish maqsadi va asoslari. Wissenschaftliche Ergebnisse und errungenschaften: 2020. 25dezember. B-97

3. Musulmonova K.X. Lingvistik ekspertizaning tarkibiy qismlari tavsifi // So'z san'ati. Ilmiy jurnal. Toshkent, 2021– № 2. – B. 66-71 (10.00.00. № 31)

4. Saussure F. Kurs obshchei lingvistiki [Cours de linguistique generale]. Ed. Bally Ch. and Sechehaye A. Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 1999, 432.

5. Баранов, А. Н. Лингвистическая экспертиза текста : теория и практика: учеб. пособие / А. Н. Баранов. – М.: Флинта: Наука, 2007. – 592 с.

6. Бринев К.И. Теоретическая лингвистика и судебная лингвистическая экспертиза: монография / К.И. Бринев; под ред. Н.Д. Голева. – Барнаул: АлтГПА, 2009. – 252 с.

UO'K 81'1

TILSHUNOSLIKDA TERMINOLOGIYA VA NOMINATSIYA: NAZARIY ASOSLAR VA FARQLI JIHATLAR

O.E. Toshboyeva, erkin tadqiqotchi

Annotatsiya. Mazkur maqola tilshunoslik fanining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan terminologiya va nominatsiya masalalariga bag'ishlangan. Terminologiya fan sohalaridagi maxsus atamalarni o'rganish va tasniflashni, nominatsiya esa til birliklariga nom berish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Ushbu maqolada terminologik birliklarning lingvistik xususiyatlari, ularning yaratilishi va rivojlanishi, shuningdek, nominatsiya jarayonining semantik va pragmatik jihatlarini tahlil qilinadi. Tilshunoslikda terminologiya va nominatsiyaning ahamiyati, ularning til tizimidagi o'rni va amaliyotda qo'llanilishi haqida chuqur ilmiy yondashuvlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: terminologiya, tadqiqot, leksika, atama, termin, istiloh, nominatsiya, semantik va pragmatik prinsiplar.

Аннотация. Данная статья посвящена вопросам терминологии и номенклатуры, которые являются одними из важных областей языкознания. Терминология включает изучение и классификацию специальных терминов в научных областях, а номенклатура включает процессы наименования языковых единиц. В данной статье анализируются лингвистические особенности терминологических единиц, их создание и развитие, а также семантические и прагматические аспекты процесса номинации. В лингвистике представлены глубокие научные подходы о значении терминологии и наименования, их место в языковой системе и практическом использовании.

Ключевые слова: терминология, исследование, лексика, термин, термин, термин, наименование, семантические и прагматические принципы.

Abstract. This article is devoted to the issues of terminology and nomenclature, which are important areas of linguistics. Terminology includes the study and classification of special terms in scientific fields, and nomenclature includes the process of naming linguistic units. This article analyzes the linguistic features of terminological units, their creation and development, as well as the semantic and pragmatic aspects of the nomination process. In linguistics, deep scientific approaches are presented about the importance of terminology and denomination, their place in the language system, and their practical use. The importance of the concepts of "terminology" and "nomination" is that they facilitate the understanding and use of language among communicators.

Key words: terminology, research, lexicon, term, term, term, denomination, semantic, and pragmatic principles.

Kirish. Tilshunoslik fani keng qamrovli va ko'p qirrali ilmiy yo'nalish bo'lib, u tillarni chuqur va mukammal o'rganishni maqsad qiladi. Bu fan turli tillarning tuzilishi, rivojlanishi, funksiyalari va ular o'rtasidagi o'zaro aloqalarni tadqiq etadi. Tilshunoslik o'z ichiga turli tarmoqlarni oladi, masalan, fonetika, morfologiya, sintaksis, semantika, pragmatika, sotsiolingvistika, psixolingvistika va terminologiya kabi yo'nalishlar mavjud. Har bir yo'nalish tilning muayyan jihatlarini o'rganishga ixtisoslashgan bo'lib, ularning barchasi birgalikda tilning umumiy nazariyasini va amaliyotini shakllantiradi. Ushbu maqola "terminologiya" va "nominatsiya" yo'nalishlarini kengaytirilgan holda va ilgari olib borilgan nazariy tadqiqotlarga tayangan holda o'z fikrlarni atroflicha yoritib boradi. "Terminologiya" tushunchasi nafaqat bir sohaga balki har bir sohada kerakligi va zarurligini ko'rib chiqadi. "Nominatsiya" tushunchasi keng qamrovli hisoblanib, insonlarni ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda predmetga, hodisa va narsaga nom berish tushunchasi hisoblanadi, quyidagi ma'lumotlardan va olimlarning bir qator keltirilgan fikr va mulohazalaridan yanada aniq va chuqurroq o'rganib chiqamiz.

Terminologiya – bu maxsus atamalarni shakllantirish, ularni standartlashtirish va tasniflash jarayonlarini o'rganuvchi fan sohasi bo'lib, u ilmiy tadqiqotlar va amaliyotda muhim ahamiyatga ega. Terminologiyaning rivojlanishi esa ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, madaniy va ijtimoiy o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liq.

Nominatsiya esa til birliklariga nom berish jarayonlarini ifodalaydi. Bu jarayon tilning semantik, pragmatik va funksional jihatlarini o'z ichiga oladi. Nominatsiya jarayonida til birliklari, ob'ektlar, hodisalar va tushunchalar o'rtasidagi bog'liqliklar tahlil qilinadi. Nominatsiya orqali yangi tushunchalar, ixtirolar va kashfiyotlarga nom berish jarayoni amalga oshiriladi.

Mazkur maqola terminologiya va nominatsiya masalalarini chuqur o'rganishga qaratilgan bo'lib, ularning lingvistik xususiyatlari, yaratilishi va rivojlanishi, shuningdek, ularning amaliy qo'llanilishiga oid masalalarni yoritadi. Tilshunoslikda terminologiya va nominatsiyaning o'rni va ahamiyati, ularning til tizimidagi funksiyalari va ularni standartlashtirish masalalari tahlil qilinadi. Bu mavzu zamonaviy lingvistikaning dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib, uning o'rganilishi ilmiy va amaliy jihatdan katta ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Tilshunoslikda "terminologiya" tushunchasi shu kunga qadar turli hil olimlar tomonidan turlicha tahlil qilinib kelingan. Terminologiya bu muayyan bir sohadagi

tushunchalar tizimi orqali paydo bo'lgan so'zlar jamlanmasi hisoblanadi. Ta'kidlash lozimki terminologiya fan-texnika, qishloq-xo'jaligi, va barcha boshqa soxalarga xos hisoblanadi. Masalan, Sabirov A. [1,446] terminologiya sohasida o'z tadqiqot natijalarini olib borib "termin" so'zini 3 guruhga bo'lgan holda o'rganib o'z fikrlarini ifodalagan. X. Xyuelling takidlashicha, terminologiya bu bir fanga yoki texnika sohasida qo'llaniladigon so'zlar yig'indisi degan fikrni ilgari surgan [1,449]. "Nominatsiya" tushunchasiga keladigan bo'lsak, ya'ni bu aslida biror bir predmetga, narsaga, har bir insonning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda biror narsani nomlash ya'ni nom berish orqali kelib chiqqan termin hisoblanadi [3,222]. Takidlash lozimki, o'zbek tilshunosi N. Mahmudov, nomlash tilda insonlar bilan muloqot qilishlarini osonlashtiradi degan g'oyani ilgari surgan [1,449].

Tadqiqot va natijalar. Tilshunoslik nuqtai nazaridan qaralganda V. G. Gak [3,223], nominatsiya ya'ni nomlashni xususiyatiga ko'ra ikki turga ajratgan bulardan analitik va frazeologik, nomlashni ichki jihatiga ko'ra esa metaforik va metanomik (mavhum va majoziy) turlarga ajratib o'rgangan. Nomlashda Z. Kodirova [3, 224] umumiy olganda, olimlarni fikrlarini o'rganib chiqqan holda shunday qarorga kelganki, borliqdagi barcha mavjud elementlarni ikki hil asosda nomlaymiz qaysiki, bular fikriy va hissiydir degan fikrni ilgari surgan va bu tarzda nomlash lingvistik nominatsiyaning mohiyatini butunlay, bir so'z bilan ifodalaganda to'laqonlik ochib berishiga xizmat qiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, atrofimizni qurshab olgan barcha hodisalarni atalishi va nomlanishi bu birlamchi nominatsiya deb ataladi, va o'sha hodisalarga insonlar tomonidan berilgan nomlar bular ikkilamchi nominatsiya deb yuritiladi. Shundan kelib chiqib, tilshunos olimlardan biri R. Normurodov [4,10], "perifraza" atamasini insonlar tomonidan narsa, voqea va hodisalarga berilgan nomlashlardur degan fikrni ilgari surgan. Bundan ko'rinib turibdiki predmetni, xodisani, voqeani nomlash juda katta va muhim ahamiyat kasb etadiki insonlar va nutq so'zlovchilar ifodalayotkan, nomlagan so'zlarimiz orqali tinglovchiga o'sha predmet yoki voqeani o'ziga xos jihatlarini oson va tez tasavvur qilishlari uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Terminologiya bu muayyan bir soxa, ilm-fan, texnika va boshqa xar bir soxaga oid so'zlar majmuasi hisoblanib, ko'plab tilshunos olimlar talqinida turlicha ifodalanib kelingan. Masalan, A. Reformatskiy [1,447] talqiniga ko'ra Terminologiyaga ya'ni terminlar bir guruhga kiruvchi so'zlar jamlanmasi degan g'oyani ilgari surgan. Bu fikrga boshqa tomondan qaragan holda A. V. Kalinin [1,447], fikriga ko'ra, muayyan bir sohada ishlatiladigon terminlar so'zlar yig'indisini "maxsus leksika" deb ataydi va quyidagi 2 guruhga ajratadi, 1-maxsus leksika guruhiga "terminlar"ni kiradi deb takidlaydi. 2-maxsus guruhga esa terminlardan tashqari "professionalizmlar" kiradi deb aytib o'tadi.

Terminologiya va nominatsiya tushunchalari bir-biriga yaqin bo'lsa-da, ular orasida bir qator muhim farqlar mavjud:

Terminologiya - muayyan soha yoki fan doirasidagi maxsus atamalarni yaratish, tasniflash va standartlashtirish jarayonini o'z ichiga oladi. Masalan, tibbiyotda "*arteriya*", "*venoz*" kabi atamalar.

Nominatsiya - til birliklariga, obyektlarga, hodisalar va tushunchalarga nom berish jarayonini ifodalaydi. Bu jarayon har qanday til birliklari uchun amal qiladi, jumladan, odatiy so'zlar va iboralar uchun ham. Masalan, yangi ixtiro qilingan qurilmani "*smartfon*" deb nomlash.

Terminologiya sosan ilmiy, texnik, huquqiy va boshqa maxsus sohalar bilan cheklangan bo'ladi. Unda aniq va bir ma'noli atamalarni yaratish orqali fan va texnika sohalarida aniq aloqa va o'zaro tushunishni ta'minlashga qaratilgan. Bundan tashqari, terminologiya standartlashtirishni talab qiladi, chunki u maxsus sohalarida bir xil va aniq tushunchalarni ifodalaydi.

Nominatsiya esa har qanday til va madaniyatda, har qanday soha va hayotiy vaziyatda qo'llanilishi mumkin. Til birliklarini nomlash orqali ularni aniqlash, identifikatsiya qilish va aloqa jarayonini osonlashtirishga qaratilgan. Nominatsiyada standartlashtirish talab qilmaydi, lekin ba'zi hollarda umumiy qabul qilingan nomlar mavjud bo'lishi mumkin.

Anglashiladiki, terminologiya aniq fan va texnika sohalarida aniq va bir ma'noli aloqa uchun zarur bo'lsa, nominatsiya kundalik hayotda til va madaniyatning barcha jihatlarida nomlash va aniqlash uchun muhimdir.

Xulosa. Hozirgi kunda tilshunoslikda "terminologiya" va "nominatsiya" tushunchalari va ularning ta'rifi borasida barcha tilshunos olimlar tomonidan qabul qilingan yagona bir tushuncha

mavjud emas. Ushbu ikki tushuncha tilshunos olimlar tomonidan o'tkazilgan tadqiqot usullariga qarab turlicha talqin qilinadi. Ko'plab tilshunoslarning fikrlarini tahlil qilib, shuni aytish mumkinki, "terminologiya" va "nominatsiya" tilshunoslik fanining muhim konseptlarini anglash va tushunishda, hamda turli sohalarida qanday va qay tarzda qo'llash kerakligini tushuntirishda asosiy rol o'ynaydi.

"Terminologiya" deganda, ma'lum bir soha yoki fan doirasidagi maxsus atamalar tizimi tushuniladi. Bu tizim atamalarining ma'nosi va ularning qo'llanish qoidalarini o'z ichiga oladi. Terminologiya muayyan bir mutaxassislik yoki sohaning maxsus leksikasini tashkil etadi. Terminologiya tizimi nafaqat atamalarining ta'rifini, balki ularning kelib chiqishi, rivojlanishi va standarti haqida ham ma'lumot beradi. Shu sababli, terminologiya fan va texnologiyaning turli sohalarida aniq va bir ma'noli aloqa o'rnatishda muhim ahamiyatga ega.

"Nominatsiya" esa til birliklarini nomlash jarayoni bo'lib, obyektlar, hodisalar va tushunchalarga nom berish orqali ularning ma'nosini aniqlash va ifodalashni anglatadi. Nominatsiya jarayonida til birliklarining funksiyasi va ma'nosi tushuntiriladi va ularning qo'llanilishi ko'rsatiladi. Bu jarayon adabiy tilda yozilgan tiliy qo'llanma sifatida xizmat qiladi. Nominatsiya nafaqat yangi atamalar yaratishda, balki mavjud til birliklarining ma'nosini aniqlash va ularni turli kontekstlarda qo'llashda ham muhimdir.

Terminologiya va nominatsiyaning o'ziga xos xususiyatlarini chuqurroq tushunish uchun ularning farqlarini tahlil qilish lozim. Har ikkala tushuncha ham tilshunoslikda o'ziga xos o'rin tutadi va ularning birgalikdagi o'rganilishi tilshunoslik fanini yanada boyitadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sabirov A. A. Termin va terminologiya berilgan ta'riflar. Central Asian Academic Journal of Scientific Research 2.6 (2022): 446-451.
2. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. Toshkent-2019 (2019).
3. Kadirova Z. Z. Nominativ features of the periphrases. Scientific Bulletin of Namangan State University 2.2 (2021): 220-225.
4. Нормуродов Р.У. Ўзбек тилида иккиламши номинация ва унинг ижтимоий – лисоний хусусиятлари. Toshkent 2011
5. Ромашова И. П. Лингвистический анализ бренд-коммуникации: Научный диалог 6 (54) (2016): 80-93.

UDC 81'373

LINGUISTIC AND CULTURAL FEATURES OF ALTERNATIVE PHRASES IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

U.Turdimurodova, teacher, Jizzakh state pedagogical university, Jizzakh

Annotatsiya. Ushbu maqolada lingvistik va madaniy frazeologik birikmalarni ingliz va o'zbek tillariga tarjima qilishning asosiy usullari muhokama qilinadi. Frazeologik iboralarni faqat tilshunoslikning alohida bo'limi sifatida ko'rib bo'lmaydi, ular ingliz va o'zbek tillari umumiy lug'at tarkibining muhim qismini tashkil qilganligi uchun qo'llanishi yoki qo'llanilmasligi holatlari mavjud.

Kalit so'zlar: Frazalar, frazeologik birliklar, milliy, madaniy, qo'shma, emotsional ma'no, obrazli, metaforik qo'llanish, frazeologik birikma, frazeologik birikma, tarjima, ongsiz, stilistik, noidiomatik.

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные методы перевода лингвокультурных фразеологических соединений на английский и узбекский языки. Фразеологические выражения нельзя рассматривать только как отдельную часть языкознания, существуют случаи, когда они могут использоваться или нет, поскольку они составляют важную часть общей лексики английского и узбекского языков.

Ключевые слова: Фразы, Фразеологические единицы, Национальные, Культурные, Сложные, Эмоциональное значение, Образное, Метафорическое употребление, Фразеологизм, Фразеологическое сочетание, Перевод, Подсознательное, Стилистическое, Неидиоматическое.

Abstract. This article discusses the main methods of translating linguistic and cultural phraseological compounds into English and Uzbek. Phraseological expressions cannot be considered only as a separate part of linguistics, there are cases when they can be used or not, because they form an important part of the general vocabulary of English and Uzbek languages.

Keywords: *Phrases, Phraseological Units, National, Cultural, Compound, Emotional Meaning, Figurative, Metaphorical Use, Phraseological Fusion, Phraseological Combination, Translation, Subconsciously, Stylistic, Non-Idiomatic*

Introduction. The language is part of the culture for the people who speak this language – it preserves the culture and passes it on to other generations. S.G. Ter-Minasova calls language is a mirror of the surrounding world “... it [language] reflects reality and creates own picture of the world, specific and unique for each language and, therefore, for a people, ethnic group, speech, community using a given language as a means of communication”.

Materials and Methods. This article discusses those phraseological units that can be prototypes of phraseological units of the Uzbek language in translation into English, regardless of which literary source they refer to. Phraseological units make our speech in some cases figurative, in others - more accurate, and no doubt, more vivid, varied, expressive. Some scholars attach a huge role to phraseology in the process of forming a language and culture: “The idiomatic layer of the language, that is, the layer that, by definition, is specific to each specific people, stores values, public morality, attitudes towards the world, people and other peoples.

Idioms, proverbs and sayings illustrate the way of life, as well as the geographical position of the nation, the history and traditions of the community united by one culture” [2]. Like many other languages, the Uzbek language is very rich in stable combinations of words - playful and ironic expressions and allegories, allusions, expressions of ethics, goodwill, blessing, ethnographisms and folklorisms. They are also rich in content, but also have an external cultural character. For example:

- bergan tuzini oqlamoq – to justify parental care
- dunyo turguncha turing – Live long and prosper
- yer ko'kka ishonmaydi – to worship; to dote (upon);
- yomon yo'lga kirib ketmoq – to lead somebody astray;
- yotig'i bilan tushuntirmoq – to speak cautiously;
- ignadek narsani tuyadek qilmoq – to make a mountain out of a molehill;
- oramizda qolsin – between you and me;
- ishing o'ngidan kelsin – wish you every success;
- ko'z bilan ko'rib, qo'l bilan ushlamaguncha – innocent until proven guilty;

Oral creativity of the people through the centuries passed from mouth to mouth, from generation to generation. The rich historical experience of the people is captured in oral art and vocabulary, they reflect all of its life problems, ideas related to work, craft, life and culture of people, joys and sorrows, victories and defeats, rituals and habits, dreams, hopes and much more [5].

It is difficult to imagine fiction without phraseological units and without fixed expressions. Colorfulness, ambiguity, capacity of speech and richness of language are manifested precisely in these elements. We can often meet the use of phraseological units in the works of Abdullah Kadiri, for example:

“... Bunchalik g'ayrat ko'rsatgan fuqarolarga rahmat, dunyo turguncha tursinlar”, and these phrases can be translated into English as follows: ““... Thanks to the people who worked with diligence, let everyone be safe and sound” [Abdullah Qadiri]. If you pay attention to the translation of the same phraseological unit “dunyo turguncha turing”, in different contexts has a completely different translation. In the first case, we translated it as, “Live long and prosper”, and in the work “be safe and sound”.

“... Hasanali bekning hozirg'I ipidan-ninasigacha bo'lg'an qiziq holini uzoq kuzatib turdi”. This sentence is translated into English as follows: ...Hasanali watched for a long time the bek's current state of mind from

head to toes”? or pay attention to the following lines from the work of A. Kadiri: “... yuragini ingichka yeriga borib tekkan edi” – “touched the most tender strings of his heart” – “they tugged at his very heartstrings” [3].

In Uzbek strings using an idiomatic expression “yuragini ingichka yeriga borib tekkan edi” - “touched the most tender strings of his heart” - “they pulled at his very heart”, the author uses a

metaphor to create the gentle voice of the heroine. Abdullah Kadiri implies the subtle feelings of the beloved Kumush Otabek. When he heard the voice of Kumush, who saved their lives thanks to her analytical mind, moreover, such a tense, anxious confusion was resolved, he was extremely happy, and this voice seemed like music trembling in his heart. The idiomatic expression has been translated into Russian and English, respectively. The translator generates a stylistic device depending on the context-emotional state of the characters and escalates the situation. This phenomenon in translation theory testifies to the skillful understanding of the language and its impressive qualities by the translator. – May God bless you, please be quick otherwise you will be guilty for two innocent men's death! – God bless you, please hurry or you will be responsible for the death of two innocent people! – Xudo rizosi uchun tezroq. Yo'qsa... ikki gunohsizning qonlarig'a botarsiz! [3]

These language tools are logical and concise. The study of set expressions is a necessary link in the acquisition of the language and in improving the culture of speech. The correct and appropriate use of set expressions gives speech a unique originality, special expressiveness, imagery. That is why the need for the correct translation and use of phraseological units has long been felt. However, the understanding of phraseological units and their distinctive features is not the same for many linguists. So, according to the degree of fusion of semantic components, phraseological units are divided into several types. The most famous and popular is their classification proposed by Academician V. V. Vinogradov. This includes the following phraseological units: phraseological fusion, phraseological unity, phraseological combinations and phraseological expressions. Phraseological unity is a stable phrase in which, although semantically and indivisibly, but in them - in contrast to phraseological fusion - there is a portability of meaning. Phraseological units arising on the basis of semantic rethinking or shift of variable phrases. In phraseological unity, a new, phraseological meaning is created by changing the meaning of the entire complex of components of the phrase. At the same time, the individual meaning of the component words is absorbed and lost. They form an indecomposable semantic whole. This group is characterized by the motivation of the meaning.

Phraseological unity can consist in a living semantic connection with free phrases and correlate with them in meaning.

You can compare:

to be fast asleep – dong qotib uxlamog;

I wished the ground would swallow me up – yerga kirib ketmog;

They are both of the same leaven – zuvalasini bir yerdan olgan;

to be on tenterhooks, to be on pins and needles – ignada o'tirgandek o'tiribman;

Not a pin to choose between them – ikkalasi bir go'r;

to say a couple of words – ikki og'iz gap;

between two fires – ikki o't orasida;

to say to someone's face – yuziga aytmog;

Phraseological unity, like phraseological merging, also cannot be syntactically divisible and act as a whole member in a sentence. So, in the sentence that I firmly held in my hands, the highlighted phrase cannot be syntactically synthesized, because only in the general case does it perform the function of a predicate. In a sentence... oq yuvib, oq taramog – literally make someone white, clean (about a baby - keep the body and clothes clean) This is actually an Uzbek expression. It is usually said of mothers that they always take care of the purity of the body and spirit of the child. It is figuratively said in a high style about the Motherland, which creates all the conditions for the formation of a clean body, spirit and clear sky: Oq yuvib, oq taragansan o'zing bizni, O'zbekiston!.

In view of the fact that phraseological fusion and phraseological unity are not only equated to one word in terms of syntactic role, but are not separated semantically, they are called idioms. According to many experts, the same classification is very convenient for the theory and practice of translation, but it takes only units and conjunctions from it, given that in relation to these two groups of phraseological units it is necessary to apply unequal translation methods. Thus, the translation of phraseological unity should be as figurative as

possible, and the translation of phraseological unity should be carried out mainly by obtaining a complete transformation.

Phraseological combinations are stable phrases, one of the components of which has a free meaning, and the second has an associated meaning. Appears only when used with the second component. Often the images of two phraseological units - the source language and the target language - may have nothing in common with each other as images, but the general meaning may remain equivalent. The ability to convey phraseological units with analogies with figurativeness that does not have points of contact in the source language and the target language can be explained by the fact that in most cases these are erased or semi-erased metaphors that are not perceived at all or are perceived subconsciously by a native speaker. So in the turnover *bir o'q bilan ikki quyonni urmoq*, a native speaker of Russian does not notice any "nose".

Conclusion. To sum up, this article has discussed the main ways and means of translating phraseological combinations into English and Uzbek. We have seen that related problems are treated differently by different linguists, different methods of translation are recommended, different opinions are encountered.

REFERENCES:

1. Abdullaev Sh.D. Semantics of phraseology in translated works (based on the Uzbek translation of T. Kayipbergenov's works). NDA. - Tashkent: 2006. - S. 21.
2. Bondar A.V. Features of the translation of phraseological units from English into Russian. Sankt- Petersburg, 2007.
3. Chitalina N.A. (1995). Translation guide. Lexical problems of translation (p.44). Moscow: International Relations.
4. Kadiri A. Days gone by. Paris: Nouveau Monde editions., p.349. 2018.
5. Salomov G. Fundamentals of the theory of translation. Tashkent – O'qituvchi – 1990.

UO'K 81.161

KONSEPT - OLAMNING KONSEPTUAL MANZARASINING BIRLIGI SIFATIDA

S.U. Tuxtanzarova, doktorant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikdagi tilga nisbatan nazariy qarashlar, zamonaviy yo'nalishlar, olamning konseptual va lisoniy manzarasi haqida tushuncha va ularning farqlanishi, konseptualizatsiya jarayoni, konsept va ma'no o'rtasidagi farq, konseptning lingvokulturologiyadagi ahamiyati haqida fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: antropasentrik paradigma, haqiqiy, konseptual va lisoniy olam manzarasi, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, konsept, konseptosfera.

Аннотация. В данной статье рассмотрены взгляды на язык в языкознании, современные тенденции, понимание понятийной и языковой картины мира и их различий, процесс концептуализации, отличие концепта от значения, а также значение концепта в лингвокультурологии выражены.

Ключевые слова: антропоцентрическая парадигма, реальная, концептуальная и языковая картина, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, концепт, концептосфера.

Abstract. In this article, views on language in linguistics, modern trends, understanding of the conceptual and linguistic view of the world and their differences, the process of conceptualization, the difference between concept and meaning, and the importance of the concept in linguistic culture are expressed.

Key words: anthropocentric paradigm, real, conceptual and linguistic view, linguoculturology, cognitive linguistics, concept, conceptosphere.

Til shunchaki muloqot vositasi bo'lmasdan u bizning dunyo haqidagi tasavvurimizni shakllantiradi va madaniy qadriyatlarimizga ta'sir qiladi, shu bilan birga o'sha millat egalarining dunyoqarashi, hayot tarzi, dunyoqarashi, urf-odatlar haqida ma'lumot beradi. Tilshunoslikda zamonaviy yo'nalish, yani antropasentrik paradigmanning paydo bo'lishi lingvistikani turli fanlar, xususan, psixologiya, etnografiya, kulturalogiya, sotsiologiya kabilar bilan bogliq holda o'rganilib, tilshunoslikning asosiy markaziy nuqtasi inson va til deb hisoblanilmoqda.

Tilshunoslikda konsept tushunchasi muammosi, uning nazariy tadqiqiga bag'ishlangan talqinlar lingvokulturologiya va kognitivistika yo'nalishlarida xorijlik olimlardan T.V.Suxanov[1], V.I.Karasik[2], Ye.S.Kubryakova[3], Yu.S.Stepanov[4], V.A.Maslova[5], D.S.Papova[6], A.P.Babushkin[7], D.S.Lixachevning[8] tadqiqotlarida kuzatishimiz mumkin. O'zbek tilshunosligida Sh.Safarov, Sh.Usmanova, N. Mahmudov ishlarida muayyan darajada o'rganilgan. Ushbu maqolada konsept tushunchasini yoritish maqsadida tilshunos olimlardan A.Shaxranov, D.S.Papova, A.Sternin, N.Boldirev, G.Baumgartner, K.S Kardanova, B.Vurf, W.Kroft, M.Kinster, D.S.Lixachev, Sh.Safarov, M.Mirjalilovanning ilmiy ishlari o'rganilib, olamning konseptual va lisoniy manzarasini haqidagi fikrlar ko'rib chiqildi.

Mavzuni yoritishda ushbu maqolada qiyoslash, tavsiflash metodlaridan foydalanilib xulosalar berildi.

Insonni o'rab turgan olam uch shaklda tasvirlanadi, xususan, haqiqiy, konseptual va lisoniy olam manzarasi sifatida. Olamning konseptual manzarasi bu - odamning haqiqiy dunyo bilan muloqoti natijasida shakllangan uning o'zga narsalarga qarash usulidir. Bu, narsalarning xususiyatlari, ularning bir-biriga va odamga qanday ta'sir qilishi haqida tushunchalar tizimi bo'lib, ular munosabat va bilimning birligidir[9]. Ong tomonidan yaratilgan dunyo modeli hech qachon o'zini model sifatida e'lon qilmaydi va u dunyoning o'zi ekanidek talqin qilinadi[10]. Ya'ni, biz ongimizda yaratilgan modelni haqiqiy dunyo bilan tenglashtiramiz. Lekin konseptual dunyoqarash insonning borliqni mavjud bilimlari orqali anglashi natijasida vujudga kelib, uning ilmiy, madaniy, ma'naviy, falsafiy qarashlari orqali o'zgarishi mumkin. Dunyoning lisoniy manzarasi leksika, frazeologiya, grammatika orqali ifodalangan dunyo haqida bilimlar majmuasi bo'lib, kognitiv jarayonlar orqali namoyon bo'lgan hodisani tilga ko'chirish bilan namoyon bo'ladi.

Tilshunoslikda dunyoning lingvistik manzarasi tushunchasining paydo bo'lishi ideografik lug'atlarni tuzish amaliyoti va shu bilan bog'liq bo'lgan leksik-semantik maydonlarning tuzilishi va mazmuni, ular o'rtasidagi munosabatlarning o'rganilishi, antroposentrik yo'nalishning paydo bolishini, tilni tadqiq qilishda yangicha metodlardan foydalanishni talab etdi[11].

Ba'zi olimlarning ta'kidlashicha, dunyoning lisoniy manzarasi atamasi dastlab shifokorlar, ya'ni V. Gertz tomonidan kiritilgan deb hisoblasalar, boshqa guruh olimlari esa L. Vitgenshteynning "mantiqiy va falsafiy trilogiya" nomli asarida ushbu tushuncha haqida dastlabki ma'lumotlar berilgan deb hisoblaydi.[12].

A.Gabbasova va G.Fatkullinaning fikricha olamning lisoniy manzarasi tushunchasi V.Gumbold qarashlari bilan bog'liq bo'lib, u tilni tahlil qilishda dialektik usuldan foydalangan. Bu usul dunyoga doimo o'zgaruvchan tizim sifatida qarash kerakligini nazarda tutadi, bu nazariyaga ko'ra hamma narsa o'zaro bog'liq va shu bilan birga o'zaro qarama-qarshiliklar negizida bir butunlikni hosil qiladi. U tilga barcha elementlar bir-biri bilan bog'langan va bir holatdan ikkinchi holatga o'ta oladigan tizim sifatida qaradi. Insonlarning ongida bir belgi o'sha tilda so'zlashuvchilarning madaniyatidan, mintaqaviy joylashuvidan, hayot tarzidan kelib chiqqan holda turli tasvirlar hosil etadi.

Tilshunos E.Sefir va izdoshi S.Vorf bu nazariyaga ko'ra, tafakkur me'yorlaridagi farq madaniy va tarixiy talqindagi xulq-atvor normalaridagi farqni belgilaydi. Xopi tilini "Markaziy Yevropa standarti" bilan qiyoslab S.Vorf substansiya, makon, vaqtning asosiy kategoriyalari ham til sifatlarining tuzilishiga qarab turlicha talqin etilishi mumkinligini isbotlashga intiladi: "vaqt" va "materiya" tushunchalari hamma odamlarda bir xil shaklda bo'lmay, ular tilning tabiatiga yoki ulardan foydalanish orqali ishlab chiqilgan tillarga bog'liq"[13].

Kontseptualizatsiya - bu inson tajribasining ma'lum minimal kontseptual birliklaridan bilimlarni taqdim etishning turli tuzilmalarining paydo bo'lishi jarayoni. Kategoriyalash jarayonida ushbu minimal birliklar o'xshashlik va o'ziga xosligiga prinsiplari asosida toifalarga birlashtiradi va B.H.Telliyaning fikriga ko'ra ushbu hodisa tipik obraz yaratib, konsept uchun prototip yaratadi. Tajribani keyingi kommunikativ uzatish uchun kontseptualizatsiya qilish insonning kognitiv qobiliyatining asosiy jihati hisoblanadi[14]. Bu - insonning tajribalarini va ularga munosabatini ifodalash va ularga asoslangan holda yangi tajribalar yaratishga qodir bo'lishini anglatadi.

Yuqoridagi fikrlar bilan olamning lisoniy manzarasi konsept termini bilan bog'liq bo'lib, kognitiv lingvistika va lingvokulturologiya sohalarining asosiy o'rganiluvchi tushunchalari hisoblanadi. Chunki aynan ma'lum bir konseptni tahlil etar ekanmiz, o'sha tilning egalari ongida hosil bo'luvchi tasavvur va konseptosferasi tarkibiga kiruvchi til birliklari turlicha bo'ladi. Konsept qanday paydo bo'ladi va uni qanday qilib so'z orqali ifodalaymiz degan savollarga javob topaylik. Avallo voqealanayotgan predmet ongimizda farqli o'ziga xos tomonlari bilan farqlanib, so'ng umumlashtirish yo'li bilan mullum bir guruhga birlashtirilib umumlashma obraz hosil qilinadi. Keyingi bosqichda ushbu obraz mantiqiy qayta ishlanib, konseptga aylanib, lisoniy libos olishdan oldin inson ongida tassavurdagi modeli paydo bo'ladi, uni voqelashtirish maqsadida amalga oshirish uslubi izlanadi deydi Sh.Safarov. Akademik bu fikr bilan nutning ichki (botiniy)va tashqi(zohiriy) turlarga bolinishi, yoki shu ikki bosqichdan konsept inson hayolotidan tilda aksiga ko'chadi. Har qanday konseptning verballashuvidan avval inson ongida o'z representatsiyaga ega bo'lib til egalari nutqida turlicha ko'rinish oladi.

Shu bilan birgalikda ta'kidlab o'tish joizki "konsept" va "ma'no" bir xil yoki o'zaro almashib keluvchi tushunchalar emas. Konseptsiyani tushuntirish uchun ko'plab leksik birliklar va shuning uchun ko'plab ma'nolar talab qilinadi[6]. Ular nafaqat so'zlar orqali namoyon bo'ladi, balki iboralar, frazali birliklar, morfemalar, grammatik kategoriyalar, matnlar, ularning mavzusi, mualliflari, davrlari ko'rinishida ifodalanishi mumkun. Konsept - konseptosferaning birligi bo'lsa, ma'no semantikaning birligi hisoblanadi.

D.S.Lixachev " Rus tilining konseptosferasi " maqolasida rus tilshunosligiga birinchi bo'lib konsept tushunchasini tadqiq qilgan Askaldovning konseptlarning tabiatini oydinlashtirish uchun uning eng muhim tomoni hisoblanadigan anglash visitasi ekanligiga e'tibor qaratish lozim, buni konseptning o'rindoshlik vazifasida ko'rishimiz mumkun deb ta'kidlaganini keltirib otadi. Konsept biz uchun bu fikrlash jarayonida bir turdagi obyektlarning noaniq to'plamini o'rnini bosadigan mental shakllanish deb ta'rif bergan. D.S.Lixachev esa bu fikrga misol etib o'simliklik organizmi uchun qandaydir umumiy fikr ifodalanganda, biz ularning haqiqiy yoki hech bo'lmaganda tasavvur qilinadigan o'simliklarning barcha belgilangan to'plamini nazarda tutishimizni keltiradi[8].

Konseptni o'rganishdagi klassik nazariyalar konseptlar o'rtasida chegara bo'lishi kerakli ilgari surilgan bo'lsa, zamonaviy lingvistikada bu fikrlarning kamchiliklari keltirib o'tiladi. Bir konsept ikkinchisini talab qilishi, o'zaro bog'lanishi va ma'nolarni kengaytirib yoki toraytirib kelishi mumkin, natijada ushbu konseptlar birlashib konseptosfera hosil qiladi. Qanchalik insonning madaniy tajribasi kam bo'lsa nafaqat uning tili, balkim aktiv va passiv so'z boyligining "konseptosferasi "ham kambag'al bo'ladi. Millatning madaniyati-uning adabiyoti, folklori,ilm-fani,tasviriy san'ati boyigani sari milliy tilning konseptosferasi ham boyib boradi, u ayniqsa millatning barcha tarixiy tajribasi va dini bilan ayniqsa aloqador hisoblanadi[8]. Bu esa til va madaniyat o'zaro chambarchas bog'liq ekanligini va konseptning lingvokulturologiyada keng o'rganilishi kerakligi isbotlaydi.

Xulosa. Yuqoridagilarni xulosalagan holda tilshunoslikda konseptual, lingvistik manzara, konsept tushunchasi muhim rol o'ynashini, tilning dunyoni idrok etishimizga qanday ta'sir qilishi va u bizning bilim jarayonlarimizni shakllanishi bilan bog'liq ekanligini ta'kidlash mumkun. Ushbu mavzu zamonaviy lingvistikada har tomonlama keng miqyosda tadqiq etilayotgan bo'lib til bilan inson o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik olimlarning e'tiborini tortib kelmoqda. Zamonlar o'zgarishi, ilm va texnologiya shohasidagi yangiliklar, milliy qadriyatlar, urf-odatlar madaniyatlarning o'zaro integrallashuvi insonlarning dunyoqarashiga ta'sir etib, har millat egalari tillaridagi konseptosferalarning kengayishi yoki torayishiga sabab bo'lmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Суханов. Мир русского слова.-2000-№2-52-59с
2. Karasik V.I. Language matrix of culture. - Volgograd, 2012.
3. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика, психология, когнитивная наука//Вопросы языкознания. - 1994. - № 4. - С. 34-47.
4. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. - 3-е изд. испр. и доп. - М.: Академический Проект, 2004. — 992 с.
5. Маслова В. Лингвокультуроология. М.: Академия, 2001. — 208 с.
6. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. - М.: Восток Запад, 2007. — 314 с.

7. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж, 1996. – 330 с.
8. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. М.: Владос, 1995. –281 с.
9. Шахнарович, А. М. Когнитивные и коммуникативные аспекты речевой деятельности / А. М. Шахнарович, В. И. Голод // Вопр. языкознания. - 1986. - № 2. - С. 52-56.
10. Баумгартнер Г. Физиологические рамки зрительного эстетического отклика / Баумгартнер Г. // Красота и мозг. Биологические аспекты эстетики : пер.с англ. / под ред. И. Ренгера, Б. Херцбергер, Д. Эпстайна. - М., 1995. - С. 173190.
11. Карданова К.С. Языковая картина мира: мифы и реальность [Текст] / К. С. Карданова // Русский язык в школе. – 2010. – № 9. – С. 61-65.
12. Mirjalilova M.J Linguistic world picture and its representation through phraseological units in the aspect of linguoculturology. Academic research in educational sciences, – 2021. – 94 b
13. Whorf B. L. Relationships of norms of behavior and thinking to language [Text] / B. L. Whorf // History of linguistics of the 19th – 20th centuries in essays and extracts: in 2 parts. Part II. – М.: Education, 1965. – P. 255-281
14. Croft, W. Cognitive Linguistics / W. Croft, D. A. Cruse. - Cambridge: Cambridge University Press, 2004. - 325 p.

UDC 410

LINGUACULTUROLOGY: BRIDGING LINGUISTICS AND CULTURE

S.U. Tuxtanzarova, assistant teacher, Fergana branch of TUIT, Fergana

Annotatsiya. Tilshunoslik va madaniyatshunoslik lingvakulturologiyaning fanlararo sohasida birlashadigan ikkita alohida sohadir. Ushbu maqola tilshunoslik va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni o'rganib, lingvakulturologiyaning ikki fan o'rtasidagi ko'priq sifatidagi ahamiyatini ta'kidlaydi. U tilshunoslik nazariyalari va yondashuvlari haqida umumiy ma'lumot beradi, tilda madaniyatning rolini o'rganadi va til va madaniyat o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirni tushunishimizga lingvakulturologiyaning hissa qo'shish usullarini o'rganadi.

Kalit so'zlar: lingvakulturologiya, til va madaniyat, tilshunoslik, madaniyatshunoslik, fanlararo, lingvistik nisbiylik, madaniy tilshunoslik, madaniyatlararo pragmatika, til va o'ziga xoslik.

Аннотация. Лингвистика и культурология — две отдельные области, которые сходятся в междисциплинарной области лингвокультурологии. В этой статье исследуются отношения между лингвистикой и культурой, подчеркивая значение лингвокультурологии как моста между двумя дисциплинами. В нем представлен обзор лингвистических теорий и подходов, рассматривается роль культуры в языке и исследуются способы, которыми лингвокультурология способствует нашему пониманию сложного взаимодействия между языком и культурой.

Ключевые слова: лингвокультурология, язык и культура, лингвистика, культурология, междисциплинарность, языковая относительность, лингвокультурология, межкультурная прагматика, язык и идентичность.

Abstract. Linguistics and culture studies are two distinct fields that converge in the interdisciplinary domain of linguaculturology. This article explores the relationship between linguistics and culture, highlighting the significance of linguaculturology as a bridge between the two disciplines. It provides an overview of linguistic theories and approaches, examines the role of culture in language, and explores the ways in which linguaculturology contributes to our understanding of the complex interplay between language and culture.

Keywords: linguaculturology, language and culture, linguistics, culture studies, interdisciplinary, linguistic relativity, cultural linguistics, intercultural pragmatics, language and identity.

Language and culture are deeply intertwined aspects of human existence. Language serves as a vehicle for communication and cultural expression, while culture shapes and influences the development and usage of language. Linguistics, as the scientific study of language, focuses on its structure, grammar, and meaning, while culture studies explore the social, historical, and symbolic dimensions of human societies. Linguaculturology emerges as an interdisciplinary field that investigates the dynamic relationship between language and culture, seeking to bridge the gap between linguistics and culture studies.

In recent times, there has been a significant increase in the number of scholarly works focusing on linguoculturological issues within the realm of modern linguistics. Linguoculturology represents a complex field of scientific knowledge that examines the interconnectedness and interaction between language and culture. It emerged from the research conducted by notable linguists such as V. N. Teliya from the phraseological school, as well as the publications of V. V. Vorobev, V. G. Kostomarov, V. A. Maslova, and others [Kourovo, 2005, p. 27]. Linguoculturology is closely intertwined with related disciplines such as linguistics, ethnolinguistics, psycholinguistics, and cognitivistics [1].

Linguistics encompasses various branches, including phonetics, phonology, morphology, syntax, semantics, and pragmatics. These subfields analyze the sounds, structure, and meaning of language, often with a focus on its universality and formal properties. Linguists employ descriptive and theoretical frameworks to understand the structure and use of languages across different cultures. They investigate language acquisition, language change, and the cognitive processes involved in language production and comprehension.

Culture exerts a profound influence on language, shaping its vocabulary, grammar, and usage. Cultural norms, values, and traditions shape the way language is spoken, interpreted, and understood within a community. Sociolinguistics examines the social aspects of language, studying how language use reflects social identity, power dynamics, and social hierarchies. Anthropological linguistics investigates the cultural context of language, exploring the relationship between language and cultural practices, rituals, and beliefs.

Linguaculturology is a complex area of scientific knowledge about the relationship and the mutual influence of language and culture. According to V.N.Teliya, Linguaculturology - at part of Ethno-Linguistics, which is dedicated to the study and description of the interaction, embodied in a living national language, material culture and mentality, which manifested in language processes and their dual nature with the language and culture of an ethnic group [2].

In the context of war, this could involve studying how the language and culture of an ethnic group influence their perception and experience of war. For example, certain words or phrases related to war might carry different connotations in different cultures, reflecting their unique experiences and attitudes towards war.

Linguaculturology arises from the recognition that language and culture are inseparable and mutually influential. It seeks to address the limitations of studying language or culture in isolation by integrating linguistic and cultural perspectives. In the 20th century, the term "lingvoculturology" emerged in the last decade in connection with the works of the phraseological school led by V.N. Teliya, the works of Yu.S. Stepanov, A.D. Arutyunova, V.V. Vorobev, V. Shaklein, V.A. Maslova, and other researchers [3]. Linguaculturology adopts an interdisciplinary approach, drawing on theories and methodologies from linguistics, anthropology, sociology, psychology, and semiotics. It examines the ways in which language reflects and shapes cultural identity, social interactions, and cognitive processes.

Key Concepts in Linguaculturology

Linguistic Relativity: Linguaculturology engages with the concept of linguistic relativity, also known as the Sapir-Whorf hypothesis. This hypothesis suggests that language influences thought patterns, perception, and cultural worldview. Researchers explore the extent to which language shapes cognition and how different linguistic structures affect cultural interpretations and behaviors.

Cultural Linguistics: Cultural linguistics investigates the relationship between language and culture by examining cultural schemas, conceptual metaphors, and cultural models embedded within language. It explores how language reflects cultural values, norms, and ideologies, and how these shape the way language is used and interpreted.

Intercultural Pragmatics: Intercultural pragmatics focuses on the way language is used in cross-cultural communication. It examines the role of context, politeness, indirectness, and speech acts in intercultural interactions. Understanding pragmatics is crucial for effective communication across cultures, as cultural differences in communicative norms can lead to misunderstandings and conflicts.

Language and Identity: Linguaculturology investigates the relationship between language and identity, recognizing that language plays a central role in constructing and expressing individual and

group identities. Language choices, accents, and dialects often serve as markers of social identity and belonging.

Linguaculturology serves as a vital bridge between linguistics and culture studies, facilitating a deeper understanding of the relationship between language and culture.

According to V.A. Maslova, cultural linguistics as a separate field of study needs to address the following issues and fulfill certain requirements:[7]

- 1) The role that culture plays in the development of linguistic notions;
- 2) Which aspect of a linguistic sign's meaning has "cultural meanings" linked to it;
- 3) Are both the speaker and the listener aware of these meanings and how they impact speech techniques?

- 4) Does a native speaker actually possess the cultural and linguistic competence that underpins the recognition of cultural meanings in texts by native speakers? Cultural and linguistic competence is defined as a language learner's innate ability to produce and perceive speech as well as possess cultural attitudes;

- 5) Describe the conceptual domain and cultural discourses that center on how members of one culture represent a plurality of cultures (universals); the cultural semantics of these linguistic signals, which are developed through the interaction of two distinct subject areas: language and culture;

- 6) How to systematize the fundamental ideas of this science, i.e., to develop a conceptual framework that would enable mutual understanding within a particular scientific paradigm—anthropological or anthropocentric—while also permitting analysis of the issue of language and culture interaction in dynamics.

By acknowledging the inseparability of language and culture, linguaculturology enriches our understanding of human communication, identity, and social interactions. With its interdisciplinary approach and focus on cultural diversity, linguaculturology has the potential to contribute to various fields, including language education, intercultural communication, and cultural studies. By embracing collaboration, methodological diversity, and ethical considerations, linguaculturology can continue to evolve and shed light on the intricate connections between language and culture in an ever-changing world.

REFERENCES:

1. Камалова, Д. А. Lingvoculturology as a new direction of contemporary linguistics / Д. А. Камалова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2017. — № 15 (149). — С. 700-702. — URL: <https://moluch.ru/archive/149/42202/>
2. M.Kistner M. Linguistic sign theories. – Seminar paper. – Germany: Green Verlag, 2005
3. Sarvinoz, T., & Shodiya, I. (2022). TILSHUNOSLIKDA KOGNITIV LINGVISTIKA SHAKLLANISH TARIXIGA DOIR. *Involta Scientific Journal*, 1(13), 51-54.
4. Ibragimjonovna, A. M. (2023). The Issues Related to Studying of Language and thought in Cognitive Linguistics. *Miasto Przyszłości*, 31, 271-273.
5. Whorf B. L. Relationships of norms of behavior and thinking to language [Text] / B. L. Whorf // History of linguistics of the 19th – 20th centuries in essays and extracts: in 2 parts. Part II. – M.: Education, 1965. – P. 255-281
6. Карданова К.С. Языковая картина мира: мифы и реальность [Текст] / К. С. Карданова // Русский язык в школе. – 2010. – № 9. – С. 61-65.
7. Maslova V. A. Linguoculturology. Moscow: Academy, 2001. 80 p.

UO’K 81

HAQORATNING KONSEPT SIFATIDA VOQELANISHI

Z. M. Tuxtasinova, katta o’qituvchi, Qo’qon davlat pedagogika instituti, Qo’qon

Annotatsiya. Maqola haqoratning tilda konsept sifatida voqelanishi yoritib berilgan. Ishning maqsadi tildagi konsept tushunchasiga berilgan ta’riflarni o’rganish va haqoratning konseptual xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

Kalit so’zlar: konsept, mental tuzilma, tushuncha, semantika, model, illokutiv.

Аннотация. В статье описывается реализация оскорбления как концепт в языке. Цель работы – изучить определения понятия концепт в языке и определить концептуальные признаки оскорбления.

Ключевые слова: концепт, ментальная структура, понятие, семантика, модель, иллокутив.

Abstract. The article describes the emergence of insult as a concept in a language. The purpose of the work is to study the definitions of concept in language and determine the conceptual signs of insult.

Keywords: concept, mental structure, notion, semantics, model, illocutionary.

Kirish. Konsept tushunchasi tilshunoslikning kognitiv, diskursiv, mantiqiy, lingvokulturologik va psixolingvistik yo'nalishlari nigohida tahlil etilgan. Konseptni ta'riflashda kognitiv yo'nalish vakili A. P. Babushkin konseptni "til tashuvchilarining milliy xotirasida verbal shaklda saqlanadigan jamoaviy ongning diskret birligi" [2,53] sifatida ko'radi. Kognitiv tilshunoslikda inson lisoniy ongidagi ijtimoiy kelib chiqishi, dini, millatiga xos qonun-qoidalar, qarashlar va o'z-o'zidan uning shulardan kelib chiquvchi olamga bo'lgan munosabati ham tahlil qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati. Konseptni o'rganishga bo'lgan mantiqiy yondashuvga ko'ra, konsept tilning mantiqiy birligidir. N. D. Arutyunova tomonidan berilgan ta'rifda aytilishicha, konsept "hayotiy falsafa tushunchasi" [1,3] dir. Lingvokulturologik yondashuvga ko'ra esa konsept muloqotning asosiy birligi sifatida namoyon bo'ladi, shuningdek, "konsept inson ongidagi madaniyatning bir parchasi" [9,43]dir. Milliy urf-odatlar, madaniyat inson lisoniy ongida o'z aksini topadi. Shunday ekan, ma'lum bir hodisaga bo'lgan munosabat ham, ifoda ham shu madaniyatdan kelib chiqqan holda yuzaga chiqadi. Konseptga nisbatan psixolingvistik yondashuv boshqalaridan birmuncha farq qiladi. A.A. Zalevskayaga ko'ra, "konsept individga xos, invariant sifatida u ma'lum bir sotsium yoki kengroq olganda madaniyatda ishlatiladi"[4,37]. Darhaqiqat, konseptning muayyan insonga xos jihatlari ham anchagina.

Rus tilida "оскорбление" (haqorat) konseptini tadqiq etgan G. V. Kusov haqorat konseptini illokutiv konsept sifatida quyidagicha ta'riflaydi:

Haqorat illokutiv konsepti – nutqda ma'lum bir kishiga qaratilganda nomuvofiq baholashni yuzaga keltiruvchi verballashgan etnomadaniy tasavvurlarning umumlashmasidir. Bu baholash lisoniy shaxsni ijtimoiy tan olinishi maksimi va lisoniy shaxsning o'zini-o'zi ijtimoiy identifikasiya qilish maksimi o'rtasidagi nomuvofiqlikni nazarda tutadi [5,36]. Ushbu ta'rif haqoratning ijtimoiy o'rnini ham aniqlashtirib keladi. Ya'ni har bir kishining ongida ijtimoiy "men" tushunchasi bo'lib, boshqalar u haqida qanday o'ylashlarini xohlashi va kishi o'zining ijtimoiy mavqeini qanday tasavvur qilishi o'rtasida muvofiqlik bo'lishi kerak. Haqorat esa ana shu muvofiqlikni buzilishiga sabab bo'ladigan verballashgan tasavvurlar yig'indisidir.

Haqorat konsepti ham turli lisoniy vositalar orqali ifodalanadi. U tashqi tomondan so'z, frazeologik birliklar, paremlar va tildagi boshqa hodisalar orqali ifodalanishi mumkin. Kishi ongida esa haqorat yo'nalgan kishining or-nomusi toptalishi, ijtimoiy mavqeini pasaytirishga urinishni anglatuvchi mazmun yotadi. U o'zida tajovuzli nutq aktini namoyon qiladi. Sh. Safarovga ko'ra: "haqorat nutqiy aktining pragmatik mo'ljali tinglovchi ruhiy zarar etkazishdan va shu yo'sinda adresatni ziddiyatli to'qnashuvga chaqirishdan iborat" [8,13].

Tajriba qismi. Haqorat dunyodagi barcha tillarda mavjud. Zero, V. I. Jelvis ta'kidlaganidek "dunyoda madaniyatiga ko'ra o'ta qo'pol hisoblangan so'kinish so'zlar mavjud bo'lmagan xalq yo'qdir" [3,5]. Qaysi bir xalqda muqaddas tushunchalar mavjud ekan, ijtimoiy odob me'yorlari mavjud ekan, o'sha xalqda bu aziz tushunchalarni kamsitadigan va insonlararo muloqot qoidalarini buzadigan lisoniy vositalar, jumladan, haqorat ham mavjud bo'ladi. Lekin shuni e'tiborga olish kerakki, bitta konsept bir necha millatlar ongida turlicha gavdalanadi va verballashadi. Z. D. Popova va I. A. Sternin milliy konseptlar haqida fikr yuritib shunday deyishadi: "konseptning milliy xususiyati, bitta konseptning turli millatlarning madaniyatida farqli tomonlarga ega bo'lishida, shuningdek, faqat bir madaniyatgagina xos bo'lgan noyob konseptlarda namoyon bo'ladi"[7,142]. Darhaqiqat, bir millat ongida mavjud bo'lgan konsept boshqa bir millatda ham mavjud bo'lsa, bu ularning konseptni bir xilda idrok etishlarini anglatmaydi. Haqorat konsepti ham shunday xususiyatga ega. Masalan, bir tilda aytish haqorat hisoblangan so'z boshqa tilda neytral ma'noga ega bo'lishi mumkin.

Shu asnoda aytish mumkinki, bir madaniyatda mavjud bo'lgan konsept boshqa madaniyatda ham uchraydi, lekin uning mazmuni va qamrov doirasi bir-biridan farq qiladi.

Konseptning strukturasi uning tipologik tasniflashda asos bo'lib xizmat qiladi. Rus olimasi M. V. Pimenova konseptual strukturalarni tub va o'zlashma, rivojlanayotgan va qotib qolgan, muqim (saqlangan) va transformasiyalashgan, birlamchi va hosila konseptlarga bo'ladi [6,101]. Konseptlar tipologik jihatdan bir nechta asoslarga ko'ra tasniflanadi. Har bir millatning konseptual tizimida paydo bo'lish belgisiga ko'ra konseptlar tub va o'zlashgan bo'ladi. O'zlashgan konseptlarning tuzilmasi tor, uni ifodalaydigan lisoniy birliklar nisbatan kam bo'ladi. Tub konseptlar esa qadimdan mavjud bo'lib, asrlar osha hajmi kengayib, belgilari ko'payib borgan bo'ladi. Til amaliyotida kam qo'llangani uchun ham o'zlashma konseptlarning tuzilishi tub konseptlarga qaraganda torroq bo'ladi. Bunga sabab sifatida o'zlashma konseptlar haqida kishilarning yetarli ma'lumotga ega emasliklarini ham aytib o'tish mumkin. Ayrim konseptlar vaqt o'tgani sayin boyib, qamrovi kengayib boradi, ba'zilarini esa qo'llashga ko'p ehtiyoj bo'lmagani sabab o'zgarmasdan qolishi mumkin. Rivojlanayotgan konseptlarining yondosh tushunchalari ham ko'payib boradi. Shu jihatdan haqorat o'zbek va ingliz tillarida tub konsept hisoblanadi. Har ikki tilda ham bu konsept boshqa tillardan o'zlashmagan, azaldan mavjud bo'lib kelgan.

Keyingi tipologik asos – strukturasi rivojlanish belgisiga ko'ra bo'lib, bunda rivojlanayotgan yoki rivojlanishdan to'xtagan/qotib qolgan konseptlar aniqlanadi. Rivojlanayotgan konseptlarning asosiy xususiyati, ularning tarkibi yangi belgilar bilan boyib borishi va milliy konseptual tizimda faol qo'llanilishi bilan belgilanadi. Qotib qolgan konsept nomlari esa allaqachon nutqda ishlatilmaydigan, arxaik so'zlar qatoriga kiritilgan bo'ladi. Tarixga nazar tashlasak, o'zbek tilida zillat, ihonat so'zlari bilan ifodalangan haqorat konsepti ifoda imkoniyatlari bugungi kunga kelib haqorat, kamsitish, so'kish, dashnom berish kabi so'zlar bilan kengaygan. Ingliz tilidagi haqorat insult, foul language, bad words iboralari bilan nomlangan bo'lsa, hozirda uning qamrovi yanada kengayib racial slur, invective, put-down kabi yangi tushunchalar bilan boyiganini kuzatamiz. Demak, har ikki tilda ham haqorat konsepti rivojlanmoqda va qamrovi kengayib bormoqda.

Konsept strukturasi doimiylik belgisiga ko'ra muqim (saqlangan) va transformasiyalashgan turlarga ajratiladi. Muqim konseptning referenti yo'qolishi yoki o'zgarishiga qaramay, uning strukturasi tushunchaviy va qiymat qismi saqlanib qoladi. Transformasiyalashgan konseptlarning referenti yo'qolib, o'rniga yangi realiyalar paydo bo'lgan bo'ladi. Haqorat konseptining tuzilmasidagi tushunchaviy, obrazli va qiymat qismlari hech qanday o'zgarishlarga uchramagan. Chunki bu konsept tarixiy davrlardan buyon bor va hozirgacha o'z dolzarbligini yo'qotmagan, referent qismini almashtirishga ehtiyoj ham bo'lmagan. Shu sababli ham muqim konseptdir.

Birlamchilik belgisiga ko'ra konseptlar birlamchi va hosila konseptlarga bo'linadi. Birlamchi konsept – asosiy konsept, hosila konsept esa undan hosil bo'lgan konseptdir. O'zbek tilida haqorat birlamchi konsept, uning hosilalari deb haqoratlamok, haqoratlangan, haqoratli kabilarni keltirish mumkin. Ingliz tilida ham insulting, insult on kabilarni birlamchi insult konseptining hosilalaridir.

Olingan natijalar tahlili va xulosa. Ingliz va o'zbek tillari konseptual maydonida haqorat konseptining tipologik tasnifi quyidagi jadvalda keltirilgan:

№	Tipologik asos	Haqorat konsepti	
		O'zbek tilida	Ingliz tilida
	Milliy konseptual tizimda paydo bo'lish belgisiga ko'ra	tub	tub
2.	Strukturasi rivojlanish belgisiga ko'ra	rivojlanayotgan	rivojlanayotgan
3.	Strukturasi doimiylik belgisiga ko'ra	muqim	muqim
4.	Birlamchilik belgisiga ko'ra	birlamchi	birlamchi

Xulosa qilib aytganda, haqorat konsepti illokutiv nutq aktida namoyon bo'ladigan, etnomadaniy, ijtimoiy, pragmatik xususiyatlarga ega bo'lgan, shaxsga qaratilgan, nomuvofiq bahoni yuzaga keltiruvchi tasavvurlar yig'indisidir. Haqorat hissiyotlarni ifodalash bilan birga aksiologik belgilarga ega bo'lib, millat madaniyatining bir qismidir. O'zbek va ingliz millatlari konseptual ongida tub, rivojlanayotgan, muqim va birlamchi xususiyatlarga ega konseptdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Арутюнова Н. Д. Введение //Логический анализ языка. Ментальные действия/под ред. Н. Д. Арутюновой, В. В. Петрова, Н. К. Рябцевой, Ю. С. Степанова. – Москва: Наука, 1993. – 176 с. – С. 3.

2. Бабушкин А. П. Концепт разных типов в лексике и фразеологии и методика их выявления. //Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2001. – 182 с. – С. 53
3. Жельвис В. И. Матеряся все?! Роль брани в истории мировой цивилизации. – Москва: Издательство АСТ, 2022. – 33 с. – С.5.
4. Залевская А. А. Психолингвистический подход к проблеме концепта //Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2001. – 182 с. – С. 37.
5. Кусов Г. В. Оскорбление как иллокутивный лингвокультурный концепт: дисс... канд. фил. наук. – Краснодар, 2004. – 245 с. – С.36.
6. Пименова М. В., Кондратьева О. Н. Концептуальные исследования (учебное пособие). – Москва: ФЛИНТА: Наука, 2011. – 176 с. - С.101-104.
7. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. – Москва: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с. – С.142.
8. Сафаров Ш. Тажовузли нуткий ҳаракатнинг лисоний воқеалари. //Чет тилларини ўқитишнинг инновацион усуллари, таржимашунослик ва филологик тадқиқотларда замонавий ёндашув. Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция материаллари. – Жиззах: Ruhsora servis, 2022. – 875 б. - Б. 13.
9. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. – Москва: Академический Проект, 2004. – 992 с. – С. 43

UO'K 81'373.21

“BOBURNOMA”DA NAMANGAN VILOYATI TOPONIMIYASI TALQINI

N.Uluqov, prof., f.f.d., Namangan davlat universiteti, Namangan

M.Jalilova, mustaqil izlanuvchi, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida berilgan Namangan viloyati tarixiy toponimlarining izoh va talqinlari hamda variantlari yoritilgan.

Kalit soʻzlar: toponimiya, toponim, tarixiy toponim, oykonim, gidronim, toponimik indikator, gidronimik indikator, tarixiy-etimologik manba, leksik asos.

Аннотация. В статье рассмотрены пояснения, интерпретации и варианты исторических топонимов Наманганской области в произведении Захириддина Мухаммада Бабура «Бабурнома».

Ключевые слова: топонимия, топоним, исторический топоним, ойконим, гидроним, топонимический индикатор, гидронимический индикатор, историко-этимологический источник, лексическая основа.

Abstract. The article describes the explanations, interpretations and variants of the historical toponyms of the Namangan region given in the work “Baburnoma” by Zahiriddin Muhammad Babur.

Key words: toponymy, toponym, historical toponym, oikonym, hydronym, toponymic indicator, hydronymic indicator, historical-etymological source, lexical basis.

Markaziy Osiyo toponimiyasi, jumladan, Oʻzbekiston toponimiyasi qadimiy manbalarga ega. “Avesto”, Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit-turk”, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma”, Abu Tohirxoʻja ibn Abu Saʼidxojaning “Samariya”, Abu Rayhon Beruniy, Yoqut al-Hamaviy, Sharofuddin Ali Yazdiy, Hofizi Abru, Hofiz Tanish al-Buxoriy, Mahmud ibn Vali, Isʼhoqxon Ibratning tarixiy asarlari vatanimiz tarixiy toponimiyasini oʻrganishda muhim tarixiy manba boʻla oladi.

Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari XV asr oxiri – XVI asr boshlaridagi Oʻrta Osiyo, Afgʻoniston va Hindistonning tarixi, geografiyasi, etnografiyasi, oʻsimlik va hayvonot olami, xalqi, odamlarining kasb-kori, tili va boshqa xususiyatlari hamda toponimiyasi haqida bebaho maʼlumotlarni oʻzida mujassam etgan manbadir.

“Boburnoma” Fargʻona vodiysi, jumladan, Namangan viloyati toponimiyasini oʻrganishda muhim tarixiy manba hisoblanadi. Asarda Namangan viloyati toponimiyasiga mansub Axi // Axsikat // Axsikent, Arxiyon, Karnon, Koson, Navkand, Pop, Gʻavo, Pishxoron, Gʻaznayi Namangon, Sayhun // Sirdaryo // Ars suyi, Sang suyi, Koson suyi kabi toponim va gidronimlarning izoh hamda talqinlari berilgan [1].

Zahiriddin Muhammad Bobur joy nomlarini shunchaki keltirmaydi, ularning joylashuv o'rnini, variantlari, ma'nosi, tarixiy-etimologik manbasi haqida ham boy izohlar bergan. Masalan, asarda Namangan viloyati toponimlaridan Aysi eng ko'p tilga olingan va u haqida keng ma'lumotlar berilgan. Aysi oykonimi "Boburnoma"da 30 dan ziyod o'rinda tilga olingan.

Tarixiy manbalarda Aysi, Aysikent, Aysiket, Aysikat deb atalgan bu shahar Markaziy Osiyodagi qadimiy aholi maskanlaridan biri bo'lib, Kosonsoy daryosining Sirdaryoga quyilish yaqinida joylashgan. Shahar xarobalari hozirgi Namangan viloyati Shahand qishlog'ining Sirdaryo tomonida joylashgan.

Aysi miloddan oldingi III – II asrlarda vujudga kelgan, IX-X asrlarda Farg'ona vodiysining poytaxti bo'lgan. 1219-yilda mo'g'ullar tomonidan butunlay vayron qilingan.

"Boburnoma"da bayon qilingan ma'lumotlarga ko'ra XV asr oxiri – XVI asr boshlarida Aysi mustahkam qo'rg'on bo'lgan. Asarda aynan shu maskan haqida quyidagi qimmatli ma'lumotlar berilgan: "*Sayxun suyining shimoli tarafidag'i qasabalar: bir Axsidur. Kitoblarda Axsikat bitirlar. Nechukum, Asiriddin shoirni Asiriddin Axsikatiy derlar.*"

Farg'onada Andijondin so'ngra mundin ulug'roq qasaba yo'qtur. Umarshayx mirzo muni poytaxt qilib edi. Sayxun daryosi qo'rg'onining ostidin oqar. Qo'rg'oni baland jar ustida voqi bo'lubtur. Xandaqining o'rniga amiq jarlardur. Umarshayx mirzokim, muni poytaxt qildi, bir-ikki martaba tashqariroqdin yana jarlar soldi. Farg'onada muncha berk qo'rg'on yo'qtur" [1:36].

"Boburnoma"dagi ma'lumotlarga ko'ra, Aysikent o'zbek davlatchiligi tarixida muhim o'rin tutgan, Farg'onadagi ulug' va mustahkam qo'rg'onlardan biri bo'lgan.

Bobur toponimlarni joylashuv o'rnini, chegaralarini ham aniq tasvirlab beradi: "*Sayxun suyining shimoli tarafidag'i qasabalar: bir Axsidur... Andijondin g'arb sori to'qquz yig'och yo'ldur... Sayxun daryosining Aysi tarafi dashttur... Andijon tarafi jangaldur*". [1:36] Shuningdek, Aysining nabotot va hayvonot olamiga ham alohida to'xtalib, qovunining shirinlikda tengi yo'qligini, bu yerda oq kiyik, bug'u, maral, qirg'ovul va yovvoyi quyon ko'p hamda semiz bo'lishini ta'kidlaydi: "*Qovuni yaxshi bo'lur. Bir nav qovundurkim, "Mirtemuriy" derlar, andoq qovun ma'lum emaskim, olamda bo'lg'ay. Buxoro qovuni mashhur. Samarqandni olg'on mahalda Axsidin va Buxorodin qovun kelturub bir majlisda kesturdum, Aysi qovunining hech nisbati yo'q erdi.*"

Oq kiyigi bisyor bo'lur... Bug'u-maral, qirg'ovul, tovushqoni ko'p topilur, asru semiz bo'lur". [1:36]

Aysi haqida X asrda yaratilgan "Hudud ul-olam" asarida ham ma'lumotlar berilgan. Bu toponim Aysikat variantida asarda ikki o'rinda tilga olingan bo'lib, dastlab, asarning "Daryolar haqida so'z" qismida Sirdaryoning yuqori irmog'i O'zgand (Qoradaryo) daryosining qaysi hududlardan oqib o'tganligi tasvirida berilgan: "*Yana biri O'zgand daryosi... O'zgand, Bob (Pop) shahri, Aysikat, Xo'jand, Banokatdan oqib o'tadi*" [2:9].

Asarning "Movarounnahr nohiyati va undagi shaharlar haqida so'z" qismida esa shahar haqida atroflicha ma'lumot berilgan bo'lib, Farg'onaning katta shaharlaridan biri ekanligi, amir va ayonlarning qarorgohi ham shu yerdaligi, tog' etagida, Sirdaryo bo'yida joylashganligi, tog'larida konlar ko'pligi haqida yozadi: "*Aysikat – Farg'onaning qasabasi, amir va mas'ul a'yonlarning qarorgohi erur; katta shahar, Xashart daryosi bo'yida joylashgan; tog' etagida. Uning tog'larida kumush va oltin konlari ko'p*" [2:15-16].

O'tmishda Aysikat, Aysi deya atalgan hudud hozirda Aysikent deb ataladi. Toponimlar tarkibidagi *kat* (*kass*) va *kent* (*kand*) aslida sug'dcha bir so'zning variantlari [3:31] bo'lib, *qishloq, shahar, manzilgoh* ma'nolarini anglatadi.

Aysi so'zi usmonli turk va arab tilida *axs* shaklida omonim sifatida quyidagi ma'nolarda qo'llangan: 1) savdo; 2) oldi-berdi; 3) qo'rg'on, qal'a. Y.Uzoqov, A.Aliyevlarning fikricha, *axsi* so'zining "savdo" ma'nosi Aysikent oykonimiga asos bo'lgan.

N.Uluqov, Y.Ne'matovalar talqinicha, Aysikent oykonimiga *axsi* so'zining *qo'rg'on, qal'a* ma'nolari lug'aviy asos bo'lgan. Demak, *axsi* va *kent* morfemalaridan tarkib topgan oykonimi *qo'rg'onli shahar* degan ma'noga ega [4:38].

Asarda Sirdaryoning irmoqlaridan birini ifodalovchi hozirgi Kosonsoy gidronimi *Aysi* suyi nomi bilan tilga olingan. Temuriylar davrida Sirdaryo *Sayhun, Xo'jand suyi* nomlari bilan atalgan.

Bu nomlar tarkibida *suv* gidronimik indikatorini Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida o‘zbek tilining qarluq lahjalaridagi kabi *suy // suv // su* shakllarida uchraydi. Bobur mazkur so‘zning *suv* variantini hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi kabi “*vodorod bilan kislorodning kimyoviy birikmasidan iborat tuzsiz shaffof suyuqlik*” ma’nosida qo‘llasa, *suyni* gidronimik indikator sifatida *ariq, kanal, daryo* ma’nolarida qo‘llaydi. Chunonchi, “*Sayxun suyining shimoliy tarafidagi qasabalar: biri Axsidur*” [1:36]

Bu o‘rinda *suyi* so‘zi *daryo* ma’nosida qo‘llangan, ya’ni *Sayxun (asli Sayhun) suyi* – Sayhun daryosi. «Boburnoma»da *suyi* termini bilan teng ravishda ayrim o‘rinlarda *daryo* gidronimik indikatorini ham qo‘llangan: “*Sayhun daryosining Aysi tarafi dashttur.*” [1:36]

Bobur *suyi* indikatorini *daryo* so‘zining sinonimi sifatida qo‘llabgina qolmay, keng ma’noda *ariq, soy, hozirgi kanal* ma’nolarida ham ishlatadi: “*Nechukkim, Andijon suy O’shdin kelur, Aysi suy Kosondin kelur*” [1:36] Bu o‘rinda Bobur *Aysi suy* deganda taxminan uzunligi 30 km dan ortiq Kosonsoydan Axsiga quvur orqali oqib keluvchi tarixiy ariqni, *Andijon suy* deganda hozirgi *Oqbura* daryosini nazarda tutadi.

Tarixiy manbalarda *Sayhun* gidronimining imlosi turlicha beriladi. Jumladan, Boburning «Boburnoma» asarida *Sayxun*, Ibratning «Ta’rix Farg‘ona» asarida *Sayhun*, fors-tojikcha «G‘iyos ul-lug‘at», arabcha «Al-Munjid» kabi lug‘atlarda *Sayhun*, «O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi»da va boshqa ayrim manbalarda esa *Sayxun* kabi. Bizningcha, *Sayhun* so‘zi arabcha bo‘lib, arab yozuvida *Sayhun* tarzida yozilgan ekan, o‘zbek imlosining shakliy tamoyili (grafik-etimologik printsipli) ga asosan *Sayhun* tarzida yozilishi lozim.

Memuarda Farg‘onaning boshqa shaharlari qatori *Koson* (hozirgi Kosonsoy) haqida ham ma’lumotlar berilgan. xususan, joylashgan o‘rni, havosining sofligi, chiroyli bog‘larining ko‘p ekanligi, biroq bu bog‘larning barchasi soy yoqasida bo‘lgani uchun uni oldi barra terili po‘stinga o‘xshatganlarini qayd etgan: “*Yana bir Kosondur, Axsining shimolida tushubtur. Kichikroq qasabadur. Nechukkim, Andijon suy O’shdin kelur, Aysi suy Kosondin kelur. Yaxshi havoliq yerdur. Safoliq bog‘chalari bor. Vale safoliq bog‘chalari tamom soy yoqasida voqi bo‘lg‘on uchun “po‘stini pesh berra” debturlar. Safo va havoda O’sh bila Koson elining taassubi bor.*” [1:36] Bobur davrida *Koson* Farg‘onadagi yetti shahardan biri bo‘lgan.

Qariyb ikki ming yillik tarixga ega bo‘lgan qadimiy *Koson* yurtimiz tarixida muhim o‘rin tutadi. *Koson* nomining paydo bo‘lishi borasida turli xil ma’lumotlar mavjud. Xususan, muallifi noma’lum “Hudud ul olam” asarida (X) *Kason*, Sa’moniy va Yoqut Hamaviy (XII – XIII) asrlarida *Kosan* tarzida keltirilgan. Ma’lumotlarga ko‘ra, ushbu so‘z *Kushon* so‘zining o‘zgartirilgan shakli bo‘lib, IX asrgacha so‘z o‘rtasida tovush o‘zgarishi yuz bergan deyiladi.

S.Qorayevning yozishicha, *Koson* nomi aslida kas (kat) – “qishloq” so‘zidan olingan [3:212].

Is’hoqxon Ibrat fikricha, *Koson* toponimi kishilar ma’nosidagi “*kason*” so‘zi asosida shakllangan, keyinchalik so‘zning birinchi bo‘g‘inidagi a unli tovushi o‘ga aylangan: *kas* – “*kishi*” + *on* – *lar* > *kason* > *Kason* > *Koson* kabi. Bizningcha, bu ancha sodda talqin. Shaharning tarixi va u yerdagi tarixiy arxeologik yodgorliklar *Kosonsoy* nomi *Kushon* so‘zining lisoniy taraqqiyoti mahsuli degan xulosaga kelish imkonini beradi [5:146]. Shaharning miloddan avvalgi I asrda *Kushonlar* saltanatiga qarashli Farg‘ona davlatining poytaxti bo‘lganligi yuqoridagi xulosani aniqlashtiradi. Memurda *Koson* deya tilga olingan shahar hozirda *Kosonsoy* deb ataladi. *Kosonsoy* toponimining shakllanish tarixi qiziq. Dastlab, shahar *Koson* deb atalgan. Shahar o‘rtasidan Chotqol tog‘ tizmasidan Chilquduqsoy nomi bilan boshlangan soy oqib o‘tadi...*Koson* shahridan oqib o‘tgan soy o‘rniga nisbat berib, *Kosonsoy* deb atalgan...Keyinroq soy nomi o‘zining shakllanishi uchun asos bo‘lgan shahar nomi (polisonim)ga o‘tdi, ya’ni *Koson* shahri *Kosonsoy* deb ataladigan bo‘ldi.[5:147] Ammo xalq orasida so‘zlashuv nutqida, “Boburnoma”da qayd etilganidek, *Koson* toponimi faol qo‘llaniladi.

Asarda hozirgi Namangan toponimi *G‘aznayi Namangon* tarzida bir o‘rinda tilga olingan bo‘lib, Bobur davrida Farg‘ona viloyatining shimoliy hududidagi aholi maskani bo‘lgan. Bobur Ahmad Tanbal kirib olgan *Arxiyon* qo‘rg‘onini qamal qilishni lozim topmay, bu qo‘rg‘ondan bir shar’iy masofadagi *G‘aznayi Namangonga* tushadi va bu yurtda o‘ttiz-qirq kun turadi: “*Arxiyon qo‘rg‘onini yovuq qabamoqning salohin topmay, bir shar’isida G‘aznayi Namangong’a tushuldi. O‘ttuz-qirq kun biz bu yurtta eduk. Tanbal Arxiyon qo‘rg‘onida edi.*” [1:74]

H.Hasanov qayd etganidek, bu nom dastlab “Boburnoma”da tilga olingan.

1620-yil Farg‘ona vodiysining qadimgi poytaxti Axxi zilzilalarda vayron bo‘lgach, uning aholisi yaqinroq joylashgan Namanganga ko‘chib o‘tadi va u kengayib, mavqeyi ortib boradi. Xususan, 1643-yilgi vaqf hujjatida shahar deb ma’lumot berilgan [6:97-98].

Ayrim boburshunos va tarixchi olimlar Arxiyon // Ayxiron (Ayxiron) qishlog‘ini To‘raqo‘rg‘onda deb ko‘rsatadilar. *Ayxiron* – Namangan viloyatining Chortoq tumanidagi qishloq. [7:55]

“Boburnoma”da hozirgi Chust tumanidagi qishloqlardan *Karnon* va *G‘ova* qishloqlari ham tilga olingan. Boburning katta tog‘asi Sulton Mahmudxon jiyaniga yordam berish maqsadida Toshkentdan Andijonga qarab yuradi. Kandirlak dovonidan oshib Zirqon va Karnon yurtida ukasi Sulton Ahmadxon bilan ko‘rishadi: “*Dobondin oshib Zirqon va Karnon navoxisida ikki xon qatildilar. Karnon navoxiysida bir kun dim ko‘rdilar (91)*. Bu o‘rinda Karnon navoxisi deb qayd etilgan bo‘lsa, quyida Boburning sodiq navkari Qutluq Muhammad Barlos ko‘rgan tushida Xoja Ubaydulloh tilidan Karnon shahri deya tilga olinadi: *Qutluq Muhammad barlos dedikim, ...men tush ko‘rdumkim, Xoja Ubaydullo dedilarkim, Bobur podshoh Karnon degan kenttadur*”. [1:100]

Memuarda *Karnon* Bobur dushmanlardan yashirinib jon saqlagan joy sifatida tilga olingan.

Memuarda Chotqol tizmasining janubiy yon bag‘ridan boshlanuvchi *G‘ovasoy*ni Bobur *Karnon* hududidan oqib o‘tgani uchun *Karnonsoy* deb atagan va bu soy *G‘avodan* hozirgi *G‘ova* qishlog‘idan chiqib kelishini qayd etgan. *G‘ova* juda qadimiy qishloq bo‘lib, eramizning I-IV asrlariga oid topilmalar topilgan. *G‘ova* asosiy o‘zagi “g‘ov” – fors tilida “qishloq”, “ovul” degan ma‘noni bildiradi. Memuarda *G‘avo* shaklida qo‘llangan: “*Karnon soyig‘akim G‘avodin chiqib kelur, yettuk. Bobo Sayramiy dedikim, siz munda turung, men borib G‘avo yo‘lini ehtiyot qilib kelay*.” [1:98]

Suv obyektlarining joy nomlariga nisbat berish asosida yuzaga kelgan atoqli nomlari topogidronimlar hisoblanadi. *Karnon* hududidan oqib o‘tgan soy shu hudud nomi bilan atalgan. Tilning toponimik tizimi doirasida bu hodisa transonimizatsiya (biror tip atoqli otning, boshqa tip atoqli otga o‘tishi) deb aytiladi [8:84]. Yuqoridagi misolda qishloq nomi suv obyekti nomiga o‘tgan. Asarda bunday toponimlar talaygina topiladi. Jumladan, Axxi yaqinidagi kent Sang bo‘lib, Bobur bu hududdan oqib o‘tgan soyni Sang soyi deb ataydi: “*Sangga yetguncha aksar kishimizni tushurdilar. Sang Axsidin ikki shar‘iydur. Sangdin o‘tgach keynimizda yog‘iy kishisi ko‘rinmay, Sang suyi yuqoriro‘q yuruduk*”. [1:97]

Asarda *Pop*, *Pishxoron*, *Navkand* qo‘rg‘onlari ham tilga olingan.

Pop Axxi viloyati tarkibidagi qo‘rg‘on, qadimiy shaharlardan bo‘lib, Boburning Jahongir Mirzo, Ahmad Tanbal, va Uzun Hasanga qarshi kurashi Popni ham qamrab olgan. “Boburnoma”da *Pop* mustahkam qo‘rg‘on sifatida tilga olinadi: “*Axsining berk qo‘rg‘onlaridan biri Pop qo‘rg‘onidur. Poplik(lar) Pop qo‘rg‘onini berkitib, bizga kishi yiboribturlar*”. [1:94]

Pishxoron hozirgi Namangan viloyatining Yangiqo‘rg‘on tumanidagi Peshqo‘rg‘on qishlog‘idir. Boburning Ahmad Tanbalga qarshi kurashi qisman *Pishxoron* qo‘rg‘oni bilan bog‘liqdir: “*Ora qo‘nub, Pishxoron navoxisig‘a keldik. Pishxoron qo‘rg‘onig‘a Tanbalning kishisi kelib kirgan ekandur*”. [1:74] Bu qishloqning nomlanishi haqida turlicha ma’lumotlar mavjud.

Memuarda ba’zi o‘rinlarda Bobur bu qishloqni *Bishxoron* deb ham ataydi: “*Navkanddin tog‘ sari Bishxoron tarafig‘a chopqun maslaxatig‘a borildi*”. [1:94]

Qomusnomada hozirgi Namangan viloyati hududidagi qo‘rg‘on, *Navkand* qo‘rg‘oni ham keltirilgan. Ahmad Tanbalga qarshi olib borilgan janglarning bir qismi shu yerda kechgan: “*Ul fursatta Shahboz kelib, Navkandning qo‘rg‘onining olida o‘lturib edi, Xo‘jand daryosidin Bichrotaning olidan kechib, Navkandga Shahbozning ustiga ilg‘aduk*”. [1:94] Tarixiy manbalarda *Navkand*, *Navkat*, *Navkent* deb atalgan bu shahar so‘g‘dcha nav – “yangi”, kat – “qishloq”, yangi qishloq ma‘nosini anglatgan.

Xullas, “Boburnoma” asari XV asr oxiri – XVI asr boshlari o‘zbek adabiy tili, O‘rta Osiyo, Afg‘oniston va Hindiston mamlakatlari tarixi, geografiyasi, jumladan, onomastikasi, xususan, toponimikasini o‘rganishda muhim ilmiy manbadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Шарк, 2002. – 336 б. + 32 б. Зарварақ.
2. Худуд ул-олам / Масъул мухаррир М. Исҳоқов. – Тошкент: О‘zbekiston, 2007. – 64 б.

3. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. – 320 b.
4. O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2022. – 624 b.
5. Улуков Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лisonий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2008. – 170 б.
6. Madrahimov Z. Tarixiy toponimika. – Toshkent: Navro'z, 2017.
7. Захириддин Мухаммад Бобур энциклопедияси. – Тошкент: Шарқ, 2014. – 744 б.
8. Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – 104 б.

UO'K 811.512.123

QO'QON XONLIGIGA OID TARIXIY AYOLLAR ISMLARINING LISONIY XUSUSIYATLARI

N.Uluqov, prof., f.f.d., Namangan davlat universiteti, Namangan
N.Xalilova, tayanch doktorant, Qo'qon davlat pedagogika instituti, Qo'qon

Annotatsiya. Maqolada Qo'qon xonligiga oid tarixiy manbalardagi antroponimlarning bir turi – ayollar ismlarining leksik-semantik, nominatsion-motivatsion, yasaliş va tuzilish xususiyatlari dalillar asosida yoritilgan, ayollar ismlari tarkibida qo'llanuvchi antroponimik indikatorlarning leksik-semantik tahlili berilgan.

Kalit so'zlar: antroponim, antroponimiya, ism, ayollar ismi, qo'sh ism, antroponimik variantdorlik, laqab, taxallus, lug'aviy asos (leksik asos), etnonim, nominatsion-motivatsion, motiv, antroponimik indikator.

Аннотация. В статье на основе фактических данных раскрыты лексико-семантические, номинативно-мотивационные, словообразовательные и структурные особенности женских имен, фиксированных в исторических источниках Кокандского ханства, как одних из типов антропонимов, а также проведен лексико-семантический анализ антропонимических индикаторов, используемых в составе женских имен.

Ключевые слова: антропоним, антропонимия, имя, женское имя, двойное имя, антропонимическая вариативность, прозвище, псевдоним, лексическая основа, этноним, номинативно-мотивационный, мотив, антропонимический индикатор.

Abstract. The article provides a kind of anthroponyms in historical sources related to the Kokand khanate – lexical-semantic, nominative-motivational, factual and structural features of women's names are illuminated on the basis of evidence, lexical-semantic analysis of anthroponymic indicators applied in the composition of women's names.

Key words: anthroponymy, anthroponymy, name, women's name, double name, anroponymic variant, nickname, nickname, dictionary basis, ethnonymy, nominative-motivational, motive, anroponymic indicator.

O'zbek tili antroponimiyasida XV asr adabiy yodgorliklaridagi antroponimlarning yuzagi kelishi, lisoniy taraqqiyoti, ma'nolari va uslubiy qirralari maxsus o'rganilgan bo'lsa-da, tarixiy ayollar ismlari maxsus to'planmagan, monografik tadqiq etilmagan[1:244]. Shu jihatdan o'zbek antroponimikasining asoschisi professor Ernst Begmatovning quyidagi fikrlari asosli: "O'zbek tarixiy antroponimiyasi deyarli tadqiq qilinganicha yoq'. Tarixiy yozma yodgorliklar, folklor asarlari, matnlari va boshqa manbalarda saqlanib qolgan antroponim materiallarini sinchiklab to'plash va o'rganish lozim" [2:260].

Antroponimlar tahlilida ularning lug'aviy, nominatsion-motivatsion asosi, tarixiy-etimologik manbasi, ma'nosi va yasaliş, tuzilish xususiyatlariga e'tibor qaratish lozim.

Qo'qon xonligi davri antroponimiyasida oy va uning moh sinonimi lug'aviy asos bo'lgan ayollar ismlari ko'p uchraydi: Oyimxon, Oychuchuk, Oyjonoyim, Mohlaroyim, Mohzodaxon kabi. Bu turkumdagi ismlarni E.Bregmatov lug'aviy asosiga ko'ra go'zallik va chiroyli ko'rinish tushunchalarini ifodalovchi ismlar guruhiga kiritadi [2:114].

Mazkur ismlarning har biri o'z ma'nosi, nomlanish va lug'aviy asosi hamda tuzilishiga ega. Buni tahlillar asosida ko'rib chiqamiz:

Mohzodaxon – Qo‘qon xoni Xudoyorxonning qizi. *Mohzoda* antroponimi fors-tojikcha *moh*, *zoda* va *xon* birliklari asosida shakllangan bo‘lib, *oy farzandi*, *go‘zallar nasliga mansub qiz* ma‘nosini anglatadi.

Bu davrga xos tarixiy antroponimlar tarkibida *oyim* antroponimik indikatori faol qo‘llangan. *Oyim* indikatori oliynasab avlodga mansub, hurmatli, e‘zozli; taqvodor xonadonga mansub qiz, ayol ma‘nolarini anglatgan [3:586].

Masalan, *Mohlaroyim* (1792-1842) – Nodira, Amir Umarxonning turmush o‘rtog‘i, mashhur o‘zbek shoirasi: *Amir qaytishi bilan Muhammadalixonning onasi (Mohlaroyim) Xo‘jandga kelib, aka va ukani yarashtirdi* (Ibratul xavoqin, 145).

Mohlaroyim – Qo‘qon xoni Sheralixonning qizi. *Sheralixon qirg‘iziya ulug‘larining qizlaridan ikki nafarini o‘z nikohiga olib, qirq besh yil shu mavzeda (Talosda) yashadi. Uning birinchi xotinidan Mallabek, So‘fibek va Mohlaroyim olamga kelib, ikkinchi mankuhasidan Abdurahmonbekkim, o‘zbeklar uni Sarimsoqbek deb ataganlar, Xudoyorbek hamda Sulton Murodbek bilan Oychuchukoyim deganlar borliq maydoniga qadam qo‘ygan edilar* (Ibratul xavoqin, 457).

Mohlaroyim antroponimiga forst-tojikcha *oylar*, ya‘ni *go‘zallarning sardori* ma‘nosini anglatuvchi *moh* so‘zi va *shohlar* va *oliynasab* avlodga mansub qiz, ayol; hurmatli, e‘zozli; taqvodor xonadonga mansub qiz, ayol ma‘nosidagi *oyim* antroponimik indikatorlari lug‘aviy asos bo‘lgan. Shakllari: *Mohlaroy*, *Mohlarxon*.

Oyjon oyim – Qo‘qon xoni Abdurahimbiy va Oychuchuk oyimning qizi. *Homilaning vaqti-soati etib, Rahimxon vafotidan so‘ng go‘zal yuzli bir qiz yo‘qlik qo‘ynidan borliq maydoniga keldi. Unga Oyjon oyim deb ism qo‘ydilar.* (Muntaxab., 232)

Oyjon ismi o‘zbekcha *oy* va fors-tojikcha *jon* lug‘aviy birliklaridan tarkib topgan bo‘lib, *oydek* suluv va *jondek* aziz, qadrli qiz antroponimik ma‘nosini anglatadi.

Oyimxon – Qo‘qon xoni amir Olimxonning qizi. *Amir Olimxonning uch nafar o‘g‘il farzandi bor bo‘lib, birinchisi mag‘firatli shahid shahzoda Shahrux, ikkinchisi Otaliq xon nomi bilan tanilgan mag‘firatli shahid Ibrohimxon, uchinchisi Murodxon edi. Yana uchta muhtaram qizi bor edi: Oyimxon, Uluqxon va Oftobxon.* (Muntaxab., 335)

Oyimxon ismi tarkibida *oyim* so‘zi indikator emas, lug‘aviy asos maqomida, *xon* lug‘aviy birlikgi *hurmat*, *e‘zozlash*, *suyish* ma‘nosida qo‘llangan. Ismning ma‘no mundarijasi juda keng: *xonim*, *beka*; *mo‘tabar* oila farzandi; *oydek* *go‘zal*, *zebo*; *bezangan* *imonli*, *e‘tiqodli*, *taqvodor* qiz ma‘nolariga ega. [3:311]

Norchuchukoyim – Qo‘qon xoni Sheralixonning qizi. Mazkur antroponim *nor*, *chuchuk* va *oyim* lug‘aviy birliklaridan tarkib topgan qo‘shma tarkibli antroponim. Ismga lug‘aviy asos bo‘lgan *forcha* o‘zlashma *nor* so‘zi omonimik xususiyatga ega bo‘lib, bu o‘rinda *badandagi qizg‘ish dog‘* [3:311], *xol*; *chucuk* so‘zi esa *shirin* ma‘nosida, *oyim* birligi antroponimik indikator maqomida qo‘llangan. Demak, *Norchuchuk* (ft.- o‘z.) *chiroyli*, *shirin* (yoqimli) *xolli* qiz demak.

Tarixiy manbalarda xuddi shu modelda yasalgan *Oychuchukoyim* ismi ham kuzatiladi: *Oychuchukoyim* – Qo‘qon xoni Sheralixonning qizi. *Sheralixon qirg‘iziya ulug‘larining qizlaridan ikki nafarini o‘z nikohiga olib, qirq besh yil shu mavzeda (Talosda) yashadi. Uning birinchi xotinidan Mallabek, So‘fibek va Mohlaroyim olamga kelib, ikkinchi mankuhasidan Abdurahmonbekkim, o‘zbeklar uni Sarimsoqbek deb ataganlar, Xudoyorbek hamda Sulton Murodbek bilan Oychuchukoyim deganlar borliq maydoniga qadam qo‘ygan edilar.* (Ibratul xavoqin, 457).

Oychuchukoyim antroponimi *oy* + *chuchuk* + *oyim* modelida bo‘lib, *oydek* *go‘zal* *shirin* qiz ma‘nosiga ega.

Davr antroponimiyasida *oy* + *poshsho*+*xon* modelidagi ismlar ham uchraydi: *Oyposhshaxon* – amir Umarxonning kanizi. Bu kaniza qo‘sh ismli bo‘lib, *Xonposhshoxon* deb ham ataladi: *Alqissa, ul vahimaga kon changalzorda men va Muhammadalixon va sayyid G‘ozixojaning qizi, ya‘ni amirning muhtaram harami Oy (Xon)poshshoxon* uchalamiz bir joyga tushib qoldik. (Muntaxab., 402).

Oyposhshaxon antroponimi *oydek* suluv va *mo‘tabar*, *suyukli* qiz ma‘nosida.

Xonlikka xos antroponimlar turkumida *oftob* so‘zi lug‘aviy asos bo‘lgan ismlar ham bor: *Oftob* // *Oftoboyim*, *Oftobxon* kabi.

Oftob // Oftoboyim – Narboturning qizi, Qo‘qon xonlari Olimxon va Umarxonlarning singlisi: *Oltinchi yili Oftoboyim*, Muhammadalixonning ammasi ham bu olamni tark etdi (Ibratul xavoqin, 124).

Mazkur ism *quyoshdek nurli; chaqnagan, nurafshon* ma‘nolariga ega.

So‘naoyim – Sheralixonning xotini. Mazkur antroponim *so‘na* apellyativi va *oyim* indikatorlaridan tarkib topgan.

Eski o‘zbek tilida o‘rdakning makiyoni *bo‘rchin*, erkagi *so‘na* deb atalgan: Dag‘i turk o‘rdakning erkagin “so‘na” va tishisin “bo‘rchin” der (А.Навой. Мухокамат ул-луғатайн). Demak, antroponimga ana shu *so‘na* apellyativi lug‘aviy asos qilib olingan. *So‘naoyim* ismi oq o‘rdakdek chiroyli oliynasab avlodga mansub, hurmatli, e‘zozli qiz antroponimik ma‘nosini anglatadi.

Anroponimlarga xos variantdorlik R.Xudoyberganov tomonidan maxsis o‘rganilgan va o‘zbek antroponimiyasi variantlarga boyligi qayd etilgan [4], biroq bu ishda ham ayollar ismlariga xos variantdorlik masalasi keng yoritilmagan.

Xonliklar davri antroponimiyasida ham fonetik, semantik variantdorlik kuzatiladi. Buni lahjalararo fonetik farqlanishlar, aynan bir saroy ayolini atashga turlicha yondashuvlar bilan izohlash mumkin. Masalan, *Ag‘ochaoyim // Og‘achaoyim* – Xudoyorxonning xotini. *Bir muncha zamon o‘tub, muqallab Ag‘ochaoyim* zaifasi bir og‘il tavallud aylab nomi Fansurullohbek (edi) o‘ldi. (Ibratul xavoqin, 331)

Yorqinoyim // Jarqinoy // Hokimoyim – Hokimoyim nomi bilan shuhrat topgan Sheralixonning qirg‘iz xotini, Qo‘qon xoni Xudoyorxonning onasi. Hokim (ar.) – boshliq, hukmdor, yo‘lboshchi. *Ta‘rix madrasai validai xoni zamon, ya‘ni Hokimoyim* vasiyat etgan edi (Ibratul xavoqin, 301).

Zebunnisooyim // Zebunniso xonim – Qo‘qon xoni Abdurahimxonning qizi.

Qo‘qon xonligidagi ayollar qo‘sh nomga ega bo‘lib, ikkinchi nomlarining ba‘zilari ular mansub urug‘ nomi asosida hosil qilingan:

Oychuchuk oyim bint Ibrohim otaliq // Kenagas oyim – Qo‘qon xoni Abdurahimbiyning xotini, shahrisabzlik Ibrohim kenagasning qizi. **Kenagas oyim**: “*Ey farzand, otang va onang o‘limining sababchilari kimligini bilasanmi?*” – deb so‘radi ming alam va dard ichida. (Muntaxab., 240).

Mingoyim – Qo‘qon xonlari – Olimxon va Umarxonlarning onasi. Uning asl va to‘liq ismi Faxriniso bint Imomqulibek Do‘stqulibek o‘g‘li bahodir ming bo‘lib, ming qabilasidan bo‘lganligi sababli tarixiy manbalarda xalq tomonidan unga *Mingoyim* laqabi berilganligi aytilgan: *Uch o‘g‘ulning nomlari bulardur, Olimxon, Umarxon (bu ikki birodar bir onadin mingiya jamoadinkim, nomini Ming oyim deyduklar. Alhol mazkur xonimning nomida Xo‘qand shahrida madrasa bordur.* (T.Turkiston, 60).

Xonlikka xos ayollarning ismlari tuzilishiga ko‘ra qo‘shma tarkibli bo‘lib, ular tarkibida *oyim, niso, xon, poshshoxon* antroponimik indikatorlari faol qo‘llangan va quyidagi vazifalarni bajargan:

1. Gendrologik tabiatga ega bo‘lib, ayol jinsini ifodalagan.
2. Ism egasining oliy nasabga mansubligini ko‘rsatgan.
3. Ism egasiga hurmat-ehtiromni ifodalashga xizmat qilgan.

E.Begmatov -*niso* indikator, asosan, arab tilidan o‘zlashgan, qisman, fors-tojikcha va o‘zbekcha so‘zlardan yasalgan ismlar tarkibida *ayol, xotin, xonim, oliy tabaqali ayol* ma‘nolarini anglatishini qayd etadi [2:232].

Tojiniso – Qo‘qon xonligi asoschisi Shohruxbiyning xotini. Abdurahimxon, Abdulkarimxon va Shodibeklarning onasi. *Nikohida faqat o‘g‘illarining onasi Tojiniso* degan ayol bo‘lgan. (Ibratul xavoqin, 343).

To‘raposhsha – Qo‘qon xoni Xudoyorxonning qizi.

Uluqxon – amir Olimxonning qizi. *Amir Olimxonning uch nafar o‘g‘il farzandi bor bo‘lib, birinchisi mag‘firatli shahid shahzoda Shahrux, ikkinchisi Otaliq xon nomi bilan tanilgan mag‘firatli shahid Ibrohimxon, uchinchisi Murodxon* edi. *Yana uchta muhtaram qizi bor edi: Oyimxon, Uluqxon va Oftobxon.* (Muntaxab., 335).

Uvaysiy – Jahonotin (1779 – Marg‘ilon – 1845) – shoir, ma‘rifatparvar. *Uvaysiy* – [a.] 1. Bo‘ri. 2. Ilgari o‘tgan avliyolarning ruhiy madadi bilan yuksak maqomga erishgan kishi.

Faxrunniso xonim – Qo‘qon xonligining asoschisi bo‘lgan Shohruxbiy ibn Ashurmuhhammadxonning onasi. **Faxrunniso xonimdan** Ashurmuhhammadxonga Alloh taolo yulduzi porloq bir o‘g‘il ato qildi. (Ibratul xavoqin, 342).

Qo‘qon xoni Xudoyorxonning qizlari *Xonposhshaxon*, *Ozodaxon*, *Shaxzodaxon* deb atalgan.

Poshsha indikator asli *hukmron*, *shoh*, *podshoh* ma‘nolarini anglatadi. Ismlar tarkibida *baland martabali*, *qadrli*, *e‘zozli* ma‘nosida *yuksak hurmat*, *ehtirom* ma‘nolarini bildiradi [3:586].

Xurshidoyim // *Xurshid xonim* – Qo‘qon xoni Abdurahimxonning qizi.

Hokimoyim (*Jarqinoy*) – Xudoyorxonning onasi. *Hokim* (*ar.*) – boshliq, *hukmdor*, *yo‘lboshchi*. *Ta‘rix madrasai volidai xoni zamon*, ya‘ni **Hokimoyim** vasiyat etgan edi. *Vasiyatga amal etib*, *Xudoyorxon masjidi jomening sharq tarafida bir oliy madrasa bino etdi*. (Ibratul xavoqin, 301).

Sharafnisooyim – Abdullohbek mingning qizi, Qo‘qon xoni Abdurahimbiyning xotini. *Erdonabek*, *Xurshid xonim* va *Zebunniso xonimning onasi*. (Ibratul xavoqin, 347).

Davrga *xos xon*, *hokim*, *shaxzoda*, *poshsha*, so‘zlari lug‘aviy asos bo‘lgan ismlar va ular tarkibidagi *xon*, *oyim*, *niso* kabi antroponimik indikatorlari o‘z sohibining tabaqaviy mansubligi, nasl-u nasabi, avlod-ajdodlari, ijtimoiy hayotdagi mavqei, o‘rni haqida ham yorqin axborotlar beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Хусанов Н. Ўзбек антропонимлари тарихи. – Тошкент: Navro‘z, 2014. – 244 б.
2. Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – 264 б.
3. Бегматов Э. Ўзбек исмлари изоҳи. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016. – 608 б.
4. Худойберганов Р.Ю. Ўзбек антропонимияси тизимининг вариантдорлиги: Филол. фан.... ном. диссер. автореф. – Тошкент, 2008. – 24 б.
5. Ibratul xavoqin – Ниёз Муҳаммад Хўқандий. Ибратул-хавоқин. – Тошкент: Турон замин зиё, 2014. – 417 б.
6. Muntaxab – Муҳаммадхакимхон Тўра. Мунтахаб ат-таворих. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – 272 б.
7. T.Aziziy – Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. – Тошкент: Маънавият, 1999. –
8. T.T. – Мирзо Олим Маҳдум хожи. Тарихи Туркистон. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – 154 б.
9. T.Farg‘ona – Исҳоқхон Тўра Ибрат. Тарихи Фарғона. – Тошкент: Маънавият, 2005.

UO‘K 81-13

ISAJON SULTONNING "ALISHER NAVOIY" ROMANIDA TARIXIY HAQIQAT VA BADIYLIK

I.A.Umarova, o‘qituvchi, Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. *Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” asari o‘zbek adabiyotining mashhur asarlaridan biridir. Uning obrazi va prototipi mavzusining dolzarbligini nafaqat tarixiy ahamiyati, balki O‘zbekiston xalqining zamonaviy madaniyati va adabiyoti uchun ahamiyati bilan ham kuzatish mumkin. Ushbu maqolamizda Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romanida tarixiy voqealarga to‘xtalib o‘tilgan. Shuningdek asarning mohiyati, kompozitsiyasi, strukturasi, boblari, yozuvchi mahorati, obrazlar, tarixiy voqealar, peyzaj, portret haqida so‘z boradi.*

Kalit so‘zlar: *Isajon Sulton, obraz, tarixiy voqealar, “Alisher Navoiy”, tarixiy haqiqatlar, badiiylik.*

Аннотация. *Произведение Исаджона Султана «Алишер Навои» является одним из известных произведений узбекской литературы. Актуальность темы его образа и прототипа определяется не только ее исторической значимостью, но и значимостью для современной культуры и литературы народа Узбекистана. Данная статья посвящена историческим событиям в романе Исаджона Султана «Алишер Навои». Также говорится о сути, композиции, структуре, главах, навыках письма, образах, исторических событиях, пейзаже, портретах произведения.*

Ключевые слова: *Исаджон Султан, образ, исторические события, «Алишер Навои», исторические факты, искусство.*

Abstract. *Isajon Sultan’s work “Alisher Navoi” is one of the famous works of Uzbek literature. The relevance of the subject of his image and prototype can be observed not only by its historical importance, but also by its importance for modern culture and literature of the people of Uzbekistan. This article focuses on the historical events in the novel “Alisher Navoi” by Isajon Sultan. It also*

talks about the essence, composition, structure, chapters, writing skills, Images, historical events, landscape, portraits of the work.

Key words: *Isajon Sulton, image, historical events, "Alisher Navoi", historical facts, art.*

Alisher Navoiy ijodiga, uning shaxs sifatidagi kamolotini tilga olar ekansiz, beixtiyor ko'z oldingizda mislsiz ummon gavdalanadi. Shunday ummonki, na tubi ko'ringay, na yakuni. Bu sirli tilsim javohirotlarga limmo-lim, har safar varaqlaganingizda yangi jilo kasb etadi. Bu durdona asarlar borinki zamin, zamon va makon tanlamaydi. Qalblar o'zlikning yangi eshigini ochaveradi, qalb iqroring sirli jihatlarini kashf etaveradi. Qisqa qilib aytganda, har kim nimani istasa mutafakkir ijodidan shuni albatta topajak. Mana oradan V asr o'tibdiki, buyuk inson asarlari o'zining qadr-qiyamatini mohiyatini yo'qotgan emas, balki har daqiqa hayotimizda aks etmoqda desak aslo mubolag'a bo'lmaydi.

Yan Parandovskiy[1] "So'z kimyosi" asarida "So'z orzuning egiz og'asidir. U sizga shunday sirli bir eshikni ochib beradiki, bu eshik orqali siz istagan vaqtingizda erkinlikka chiqa olishingiz mumkin". Chindan ham so'zning qadr –qimmatini beqiyos. Yoki Hazrat Navoiyning shoh asari "Xamsa" da "Hayrat-ul abror" dostonida so'zni quyidagicha ulug'laydi.

So'z guhariga erur oncha sharaf,

Kim bo'la olmas, anga gavhar sadaf.

So'zni sevis, undan ehtiyothona foydalanish zarur. Alisher Navoiy asarlarida so'zni muqaddas bilish, uni kerakli o'rinlarda ishlatishga da'vat etiladi.

Navoiy faxr iftixor ila aytish mumkinki, nafaqat o'z davrining, balki bugungi kun dahosi hamdir. Butun umrini xalqning faravonligiga, jamiyatninig istiqboliga, ilm fanning rivojiga o'zining hissasini qo'shgan mutafakkirdir. Badiiy ijodda shunday yuksaklikka bo'y cho'zdiki, hali hanuz hech kim Navoiy dahosidan yuqori bo'y cho'zmayotir.[2]

Badiylik — san'atning ham joni, ham ruhi ekan, uni yuzaga keltiruvchi asosiy vositalardan biri — badiiy obrazdir. Adabiyotshunoslik ilmining kuzatishlariga ko'ra obraz yaratishning ikki yo'li mavjud:

1. Jamlash yo'li bilan obraz yaratish;

2. Prototip asosida badiiy obraz yaratish.

Jamlash yo'li bilan obraz yaratish haqida to'xtalib o'tirmaymiz. Demak, prototip (yunon. protos — ilk, dastlabki; tupos — namuna, nishona) — badiiy obraz uchun asos, nuqta bo'ladi. Hayotda mavjud bo'lgan tarixiy yoki zamondosh shaxsga tayanib yozuvchi obraz yaratadi. Isajon Sulton ham tarixiy shaxsga tayanib Alisher Navoiy obrazini qayta yaratadi va yangi "Alisher Navoiy" romanini yozadi.

Adabiyot tarix va zamona materialiga murojaat qilishiga ko'ra quyidagi obrazlarni vujudga keltiradi: Yozuvchi «tarix orqali zamonaning ichiga kirs», tarixda bo'lib o'tgan voqelikni obrazlarda gavdalandirsa, ular tarixiy shaxslar obrazi deb yuritiladi[3].

Isajon Sulton bu romanni 2016–2020-yillarda yozganligi ko'rsatilgan. Roman 2021-yilgacha qayta ishlanib, nashrga tayyorlandi. Bu romanda tarixiy, badiiy, xotira asarlari bilan bir qatorda Qur'oni karimga murojaat qilindi, asardan Navoiy bitiklari kabi hamdlar o'rin oldi: "Bu ma'voda hech kim o'zining ne ekanini bilmaydi. Biroq o'z tirikligidan, tevaragidagi hayot jo'shqinligidan hayron-hayron turadi. Barchasi o'zlarida ro'y berayotgan o'zgarishlarga ajablanib, Olamlar Parvardigoriga shu tiriklik uchun so'ngsiz shukronalar aytishadi". Adib jarayonda Oybekning "Navoiy" romanidagi voqealarni yanada mufassal o'rgandi, tarixiy haqiqatlarni tikladi, ularni yanada boyitdi. Xususan, Oybek asarida Navoiyning bolalik va yigitlik chog'larini tasvirlashni joiz deb topmasdan, asar voqealarida uning yetuk shoirlik davrini tasvirlaydi va to'qima obrazlar tufayli Navoiyning ideallashtirilgan qiyofasiga kitobxon nigohini qadaydi. Isajon Sulton esa salaflari ijodini to'ldirib Navoiyning bolalik va o'smirlik yillari ham ochib berilgan asar yozishga harakat qildi.

Asarda Alisher Navoiy yashagan va ijod qilgan tarixiy muhit va madaniy sharoit haqida ham so'z boradi. Bu bizga uning ichki dunyosi, intilishlari va maqsadlariga erishish uchun duch kelgan to'siqlarni ochib beradi. Bularning barchasi uni O'zbekiston ziyoli va madaniyati ramzi sifatida ko'rishimizga yordam beradi.

Yozuvchi Husayn Boyqaro obrazini mohirlik bilan tasvirlaydi: “Endigina o‘ttiz besh yoshga kirgan sulton vujudidan kuch-qudrat va g‘ayrat yog‘ilib turardi...”, “Husayn Mirzo tajribali lashkarboshi bo‘lib, g‘alabalarining barchasi uning zukkoligi va donoligi bois edi. Urushga kirmasidan avval yovni puxta o‘rganar, qo‘shinning nima yeb, nima ichishidan to aslahasining turlarigacha, qancha bahodir-u qancha sarbozi borligigacha bilib olar, shuningdek, urushga kiriladigan yerning past-balandi, suvi qay tomondan ekanigacha taftish qilib, uni o‘z g‘alabasi yo‘lida ishlatardi...”[4].

Atoqli o‘zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy hayoti va ijodiga bag‘ishlangan badiiy asar milliy madaniyatning ajralmas qismi bo‘lib, O‘zbekistonning tarixiy va adabiy taraqqiyotini anglashda muhim ahamiyatga ega. Navoiy tarjimai holini, o‘z davrining boshqa yuksak martabali siymolari bilan aloqalarini o‘rganish uning ijodiga ta’sir ko‘rsatish va mazmunini to‘liq anglash uchun zaruriy qadamdir. Bundan tashqari, qahramonlar va joylarning prototiplarini ko‘rib chiqish asarda tasvirlangan dunyoni yaratishning barcha nozikliklari va murakkabliklarini ochib berishga imkon beradi.

Asarda Shayboniyxon, Abulhayrxon, Shoxrux Mirzo, Abusaid Mirzo, Husayn Boyqaro, Jomiy, Lutfiy, Sharafiddin Al Yazdiy, Paxlavon Muhammad, Said Xasan Ardasher, Shayx Kamol Turbatiy, Mavlono Abulays, Abu Abdulloh Kulohiy kabi tarixiy obrazlar keltirilgan.

Asardagi har bir obraz mohirlik bilan tanlangan. Har bir qahramon go‘yoki Navoiy siymosini to‘liqroq yaratishga safarbar qilingandek go‘yo. Navoiyning shunday buyuk inson bo‘lishiga u yashagan muhit, atrofidagi ilm-u irfon egalari munosib hissa qo‘shgan deb bilamiz.

Asarni yaratishda adibdan juda katta ma’suliyat, tarixiy, dunyoviy bilim talab etilganini sezishimiz mumkin. Boisi yozuvchi hech bir adib tomonidan tilga olinmagan, xalq tili bilan aytganda tesha tegmagan so‘zlardan o‘rinli foydalanadi “Hiriy“, “Hirurud” deya Hirotni erkalab aytilishi[5], “Tug‘yonlar fasli“ deya bahorni e’tirof etishi ham o‘ziga xos yondashuv deb o‘ylaymiz. Yozuvchi o‘z maqsadini faqat qahramonlar xatti-harakati, nutqi bilan emas, tabiat manzaralarini tasvirlash orqali ham yoritib beradi. Peyzajni shunchalik mohirona tasvirleydiki, go‘yo o‘zingizni asar ichida yurgandek tasavvur etasiz.

Isajon Sulton “Alisher Navoiy” obrazi bilan Vatanga cheksiz muhabbat, fidoyilik va vatanparvarlikni ifodalay olgan. Qahramon obrazi inson qalbi idealining timsoliga aylanib, uning yuksak ma’naviyati va hayotini xalq farovonligi yo‘lida xizmat qilishga bag‘ishlashga tayyorligini namoyon etadi[6]. Bu personajning prototipi XIV asrning mashhur turkman shoiri, mutafakkiri va olimi haqiqiy Alisher Navoiy edi. Isajon Sulton bu tarixiy shaxsning asosiy shaxsiyat xususiyatlarini o‘z ijodiga puxtalik bilan kiritib, uning shaxsi haqida uyg‘un tasavvur hosil qilgan.

Demak, Isajon Sulton o‘z ijodida yaratilgan Alisher Navoiy obrazi va prototipi asl Alisher Navoiy shaxsining tarixiy ahamiyatini ifodalovchi, uning ta’limotining teran ma’nosini ifodalovchi muhtasham ijoddur. "Alisher Navoiy" asari Isajon Sultonning yaratgan va uning hayotiy tarixida ilhomlangan bir asaridir.

Bu asar Alisher Navoiyning hayoti, ijodi va uning adabiy merosi bilan bog‘liq tahlillarni o‘z ichiga oladi.

Shuni ta’kidlash joizki, asarda qo‘llangan til o‘zining boy go‘zalligi va nafosatligi bilan ajralib turadi. Sulton nafaqat Alisher Navoiy hayoti va ijodini tasvirlaydi, balki uning davri va madaniyatining suratlarga boy tasvirini ham yaratadi. U Alisher Navoiy olamining boyligi va teranligini ifodalashda metafora, epiteta, timsol kabi turli lisoniy vositalardan mahorat bilan foydalanadi. Shunday qilib, o‘quvchi tarixiy voqealikka sho‘ng‘ib ketadi va bosh qahramonning ichki dunyosiga sho‘ng‘ish imkoniyatiga ega bo‘ladi[7]. Sulton ijodida uslubiy xususiyatlar ham muhim jihattir. U turli janr va uslublarni, tragikdan komiksga, lirikdan epikga osonlik bilan almashadi. Bu o‘ziga xos muhit yaratib, o‘quvchiga Alisher Navoiy hayotining barcha qirralarini to‘liq his qilish imkonini beradi. Shuni ham ta’kidlash kerakki, asarda qo‘llanilgan til Alisher Navoiyning o‘zi tomonidan sezilarli darajada yangilangan va zamonaviylashtirilgan. U turli lahjalar va tillarning elementlarini aralashtirib, asarlarini keng auditoriyaga taqdim etdi. Bu uning ijodini yangilash va kitobxonlar nazarida mangu jonli qilish imkonini berdi.

Xulosa: Alisher Navoiyning “Tarihi mulki ajam”, “Majolis un - nafa’is”, “Xamsa” kabi mashhur asarlariga alohida e’tibor qaratilgan. Isajon Sulton Navoiy ijodini o‘z davri va madaniyati nuqtai nazaridan ko‘rib chiqadi, uning faylasuf, shoir va mutafakkir sifatidagi ahamiyatini ta’kidlaydi. Muallif Navoiy ijodiga asos bo‘lgan an’ana va qadriyatlarga e’tibor qaratib, uning umumbashariyligini ta’kidlab, inson qalbining azaliy mavzulariga to‘xtalishga intiladi.

Umuman olganda, Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” asari Sharqning eng buyuk shoirlaridan biri hayoti va ijodi haqida keng va mufassal bayonini o‘quvchiga taqdim etadi. Kitob Navoiyning badiiy ijodi bilan yaqindan tanishish uchun noyob imkoniyat yaratibgina qolmay, balki uning jahon adabiyoti va madaniyatiga qo‘shgan hissasini chuqurroq anglash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Parandovskiy Ya “So‘z kimyosi” Jahon adabiyoti jurnali 2000- yil. N4 B-83.
2. Nietzsche, Friedrich (1875). "Freytags Ingerban und die Kirchengeschichte". Im Neuen Reich. 5 (1): 94–95. Retrieved 8 September 2010.
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. - T.: Fan, 1986 -2003. 35-b.
4. Isajon Sulton. "Alisher Navoiy" romani. Toshkent : Adabiyot nashriyoti, 2021- yil. 54-b.
5. Navoiy A. "Mukofotlar antologiyasi". — Toshkent: Shark, 2018.
6. Sulton I. Navoiyning qalb daftari G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot – matbaa ijodiy uyi T: - 2010 yil.
7. Abduganiev O. Developing Student Civil Competency //Eastern European Scientific Journal. – 2019. – №. 1.

UO‘K 81'42

PUBLITSISTIK USLUBNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI (MUNAVVAR QORI ABDURASHIDXONOVNING AYRIM MAQOLALARI MISOLIDA) R. Vaxobjonova, tayanch doktorant, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tili publitsistik uslubining leksik-semantik xususiyatlari jadid ziyolilarining taniqli yetakchisi hisoblangan Munavvar qori Abdurashidxonovning ayrim maqolalari orqali tahlil qilindi. Unda publitsistik matnlarda qo‘llangan kitobiy so‘zlar, tarixiy hamda yangi paydo bo‘lgan so‘zlar o‘sha davr nuqtayi nazaridan tahlilga tortildi.

Kalit so‘zlar: publitsistik uslub, tarixiy leksika, kitobiy so‘zlar, paydo bo‘lgan so‘zlar, ma’no ko‘chishi, ko‘chma ma’no,

Аннотация. В данной статье лексико-семантические особенности публицистического стиля узбекского языка анализируется на примере некоторых статей Мунаввара Кори Абдурашидхонова известного современного интеллектуала. В ней с точки зрения того времени анализировались литературные слова, исторические и новые слова, используемые в публицистических текстах.

Ключевые слова: публицистический стиль, историческая лексика, литературные слова, новые слова, передача смысла, переносные слова

Abstract. In this article, the lexical-semantic features of the journalistic style of the Uzbek language were revealed through some articles of Munavvar qori Abdurashidkhanov, who is considered the leader of the famous contemporary

jaded intellectuals. In it, book words used in journalistic texts, historical and new words were analyzed from the point of view of that time.

Key words: journalistic style, historical lexicon, book words, new words.

Kirish. Nutqning asosiy funksiyalaridan biri axborot berish sanaladi. Ana shu funksiya publitsistik matndagi eng muhim jihatlardan biridir. Chunki publitsistika davrning siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy hayotida yuz berayotgan voqea-hodisalar, o‘zgarish, yangilanishlar haqida ommaga xabar berishga xoslangan uslubdir. Bu uslubda yozilgan asarlar hozirjavoblik, ularning, asosan, targ‘ibot – tashviqot xarakterida bo‘lishi, axborot berish, insonlarni mamlakatimizda, qolaversa, dunyoda yuz berayotgan voqea-hodisalardan zudlik bilan xabardor qilish natijasida yuzaga kelgan. Publitsistik uslub boy va rang-barang bo‘lib, biz televideniya, gazeta, junal, radio, telefon kabi vositalar yordamida har kuni duch kelamiz. Bu uslubning xususiyatlarini bilgan holda so‘z qo‘llash muallifdan qanchalik mahoratli ekanligini ko‘rsatishni hamda tinglovchilarning e’tiborini jalb qila olishni talab qiladi. Publitsistika nafaqat jamiyatda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar va

yangilanishlar, ijtimoiy-iqtisodiy hayot haqida xabar berish vazifasini bajaradi, balki lingvistik tadqiqotlar uchun ahamiyatli bo'lgan tildagi o'zgarishlarni birinchi bo'lib o'zida aks ettiradi.

Tarixiy dalillarga murojaat qilsak, O'zbekistonda ijtimoiy hayotga doir dastlabki maqolalar 1870-yildan chiqa boshlagan "Turkiston viloyati gazet" da chop etilgan. Xuddi shu davrda milliy publitsistikamizning asoschilaridan biri sanaluvchi Munavvar qori rahnamoligida bir qator gazeta va jurnallar tashkil etilgan. Jumladan, "Taraqqiy", "Xurshid", "Shuhrat" (A. Avloniy rahbarlik qilgan, lekin zimdan Munavvar qori boshqargan), "Al-isloh", "Najot" ("Turkiston viloyati gazet" Munavvar qori qo'lga o'tgandan so'ng shu nomga o'zgartirilgan), "Sadoyi Turkiston" (U. Asadullaxo'jayev bilan birga tashkil etilgan) kabilarda davomli ravishda e'lon qilib borilgan maqolalarda jamiyat hayoti, siyosiy vaziyat, madaniy hayot haqida ma'lumotlar uzluksiz ommaga yetkazib turilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Tadqiq etilayotgan mavzu dastlab A. Boboyeva, A. Abdusaidov, M. Rahmonov, M.N. Kojina, A. Mamajonov, D. Sh. Jumabayeva, T. Qurbonov, T. Ernazarov, T. Kurbanov, B. Turdaliyev, S. Muhammedov kabi olimlarning ilmiy izlanishlarida atroflicha o'rganilgan.

Ushbu maqolada tavsifiy, qiyosiy-tarixiy, tasniflash, leksik-semantik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Natijalar. Yuqorida aytib o'tganimizdek, jamiyat hayotidagi ilk o'zgarishlar publitsistik uslubda namoyon bo'ladi. Ularda xalqni voqea-hodisalardan boxabar qilish, chaqiriq ustunlik qiladi. Shu jumladan, jadidlar yetakchisi Munavvar qori

Abdurashidxonovning maqolalarida ham ijtimoiy ongini o'stirish, xalqni ma'rifatga yetaklash, ilm olishga targ'ib qilish g'oyalari bilan yo'g'rilgan. Shundan kelib chiqqan holda Munavvar qori Abdurashidxonovning ayrim maqolalarining leksik-semantik tahliliga to'xtalamiz. Ulardagi leksemalarni quyidagi guruhlariga bo'lgan holda tahlil qilish maqsadga muvofiqdir:

1. **Kitobiy so'zlar:** mukarram, musharraf, amr, janob, sobitqadam, sharif, zalil, sharmisor, ma'rifat, jaholat, razolat, safolat, ma'mur, foydabaxsh, mulohaza, hamsoya, muqobila, mashvarat, lafz, hurriyat kabilar.

2. **Tarixiy so'zlar:** chinovnik, xo'ja, dumaxona, oqcha, nozir, afandi, iona, jarida, sadrnishin, sarkotib, eshon kabilar.

3. **Neologizmlar:** temir yo'l, pochta, lamfa, telegram, prog'romi, ustav, stipendiya, avanturist, internet, ispravka kabilar.

4. **Arabiy so'zlar:** mukarram, musharraf, maorif, tahsil, ma'mur, muvofiq, mahrum, fosihiy, shar'iat, muxolif, muallim, mavquf, soniy, makotib va boshq.

5. **Ruscha-baynalmilal so'zlar:** voyenni, ispravka, polisa (folitsa), folojina (polojeniye), oblast va boshq.

6. **Frazeologizmlar:** qora kunlar, tillari yo'qdur, tilg'a olmoqg'a, dilg'a kelturmak kabilar.

7. **Izofali birikmalar:** anbiyoyi sarvar, qoziyi islomlarimiz, muxolifi adolat, qoidai diniyya va dunyoviyyalar, taraqqiyoti diniya, ehtiyojiyoti milliyalar, tarqqiyi millat, muxolifi nizom, manfaati umumiy, oyati karima, virdi zabon kabilar.

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, jadid ma'rifatparvar olim o'z publitsistik maqolalarida turli xil leksik birliklardan unumli foydalangan. Jumladan, arabiy leksemalar davr nuqta'i nazaridan ko'radigan bo'lsak, asosiy qismni tashkil qiladi. Ya'ni 1929-yilga qadar arab yozuvidan foydalanganimiz natijasida bu tildagi leksik birliklarning anchagina qismi o'zlashtirildi. Bundan tashqari, izofali birikmalar ham ma'rifatparvar ijodkor maqolalarida ko'p o'rinlarda qo'llangan. Masalan; anbiyoyi sarvar – anbiyo (ar)ot, o'z ma'no, sarvar (f) ot, o'z ma'no, ot+ot shaklida bo'lib, "payg'ambarlar yo'l boshchisi" degan ma'noni bildiradi. Muxolifi adolat – muxolif (a) – ot, o'z ma'no, adolat(a) – ot o'z ma'no, ot+ot shaklida, "adolatga qarshi" ma'nosida. Muxolifi nizom – muxolif (a) – ot, o'z ma'no, nizom – (a) – ot, o'z ma'no. "Tizim, tartibga qarshi" ma'nosida qo'llangan. Yuqoridagi misollardan ko'shish mumkinki, izofali birikmalarni qo'llash fors-tojik, arab tillarining o'zaro bir-biriga ta'siri hamda so'z o'zlashtirish natijasida yuzaga kelgan.

Munavvar qorining publitsistik, qolaversa, boshqa janrdagi asarlarida frazeologizmlardan va qiyoslashdan unumli foydalana olgan holda ijtimoiy hayotni aks ettirgan. Voqelikni obrazli ifodalash

va uni o'quvchi ko'z o'ngida gavdalanitirish uchun iboralardan foydalaniladi. Jumladan, Munavvar qori publitsistik maqolalarida (ayrim maqolalaridan olindi) *og'ziga kuch ila tiqmoq, so'z ochmoq, oyoqg'a bosdirmoq, til teydirmoq, o'zga qolipga solmoq, go'shtlarin kabob qilmoq, orqasidan yurmak, ruhlari ko'tarilmog'i*, singari frazeologik birliklar o'rinli qo'llangan. Masalan: *oyoqg'a bosdirmak* – 1) sog'ayib yurib

ketmoq; 2) o'nlanib, yashashga qodir darajaga yetkazmoq [1, 362-b] ma'nolarida qo'llanadi. Maqolalar tarkibida maktablarga nisbatan qo'llangan bo'lib, qaytadan isloh qilmoq, yangilamoq ma'nosi anglatmoqda. *O'zga qolipga solmoq* – sinonimi *izga solmoq*, chetga chiqishlarni bartaraf qilib, odatiy holatga keltirmoq ma'nosini

bildirib, ushbu ibora mustamlaka davridagi ma'naviy va madaniy hayotda yuz bergan tub burilishlarni nazarda tutgan holda foydalanilgan. Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, frazeologik birliklardan o'z o'rnida foydalangan va o'z navbatida, bu matnni o'qiguvchiga ta'sir etishiga sabab bo'lgan.

Matnni boyituvchi shunday birliklar borki, ular vositasida har qanday matn ta'sirchan, mazmunan boy, emotsional-ekspressivligi yuqori bo'ladi. Bular metafora, metonimiya, sinekdoxa, kinoya kabi ma'no ko'chish turlari hamda ko'p ma'noli so'zlardir. Jadidlar yetakchisi o'z maqolalarida ushbu vositalardan o'rinli foydalangan. Jumladan, *yer yuzini lolazor etmoq, qo'ldan yasab maydonga chiqarmoq, bo'sh xarobazorlar, maorif va madaniyat yo'li, jamiyat atrofida aylanmoq, uyqudan uyg'onmoq* va boshqalar. Birgina *yasamoq* leksemasi vatanparvar ijodkor maqolalarida ko'p o'rinlarda qo'llangan bo'lib, "ish-faoliyat, o'yin va shu kabilarga oid narsa(qurol, buyum kabilar) tayyorlamoq, ishlamoq" ma'nolarini bildiradi [2, 121-b]. Maqolalar tarkibida esa.. "Tomosha kechasi" yasadi – o'tkazmoq, namoyish qilmoq ma'nosida; "*ustav yasalub...*" birikmasida – yozildi, tuzildi ma'nolarida qo'llangan; "*.fojeasini qo'ldan yasab...*" birikmasida esa to'qib chiqarmoq, uyushtirmoq, yo'q narsani tashkil qilmoq ma'nolarida qo'llangan.

Uyqudan uyg'onmoq – birikmasi o'z ma'noda insonning uyqudan ko'zini ochib uyg'onmog'ini anglatga, ma'no ko'chishi natijasida, ya'ni metonimiya asosida "*Toshkent jamiyati bu yil butunlay boshqa tusga kirdi. Uyqudan uyg'onib, ko'zlarin uqalab, atrofqa nazar sola boshladi*" [3, 113-b] gapida Toshkent jamiyati, aholisi yangi tusga kirgani, yagilanishlarni, o'zgarishlarni ijobiy qabul qilgani nazarda tutilmoqda. Ushbu bir necha misollardan ko'rish mumkinki, Munavvar qori o'z maqolalarida ko'p ma'noli leksemalar, ma'no ko'chish turlaridan unumli foydalangan holda publitsistik matnni yanada ta'sirchan, ommaga tushunarli bo'lishini ta'minlagan.

Parhez qilmoq leksemasi ijodkorning publitsistik maqolalarida o'z va ko'chma ma'nolarida qo'llangan. Jumladan, *Parhez* (f) – nafsini tiyish, saqlanish, sog'lom kishilar hamda bemorlarga mo'ljallangan ovqat ratsioni va ovqatlanish rejimi ma'nosini bildiradi [4, 232-b]. Ma'rifatparvar ijodkor publitsistik matnlarining aksariyat qismida ko'chma ma'noda qo'llangan. Xazar qilmoq, jirkanmoq ma'nolarini bildirgan.

Shuningdek, qiyoslashlardan unumli foydalangan holda, o'z maqolalarini yanada ta'sirchanligini orttirgan. "Ovrupolilar osmonda uchib yurgan bir paytda bizda soch va soqol mojarosi, ular dengiz ostida suzar ekan, bizda uzun va qisqa kiyim muammolari, Ovrupo shaharlari elektrik bilan yoritilur va isitilur ekan bizning maktablarda jug'rofiya va tibbiyot o'qitish va o'qutmaslik masalari ko'rilar". Ushbu jumlalarda XIX asr oxirlari – XX asr boshlaridagi ijtimoiy hayot obrazli tarzda ifodalangan. Bunda biz, ya'ni Turkiston xalqi (davr nuqtayi nazaridan) hamda ovrupolilar taqqoslangan.

Munavvar qori publitsistik maqolalarini o'qish natijasida shu ayon bo'ladiki, o'z maqolalarida millat, maorif, jamiyat, o'qumoq, hurriyat leksemalari ko'p o'rinlarda qo'llangan. Masalan, taraqqiyi millat, millatdoshlar, maorifli millat, madaniy millatlar, milliy jamiyat, milliy maktab, "Nashri maorif" hurriyat berilmas va boshqalar. Ushbu so'zlar ijodkor maqolalarida eng faol leksemalar hisoblanadi.

Yuqoridagi misollarda guvoh bo'lganimizdek, publitsistik uslub siyosiy-ijtimoiy muhitni aks ettiruvchi vositadir, ularda qo'llangan leksik birliklar yordamida siyosiy faollik, hozirjavoblik, mulohaza yuritish, xabar yetkazish kabi belgilar utunlik qiladi. Uslubda qo'llangan leksemalarni obrazli, bo'yoqdor so'zlar, sinonimlar, o'xshatishlar va boshqalar yordamida hayotiy voqealarni

oddiy ifodalamay, jo'shqin va ta'sirchan leksemalarda ifodalash bu uslub janrlarini ommaga yetkazilishini osonlashtiradi. Xalqni "uyg'otish" vazifasini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shomaqsudov A.va boshq. O'zbek tili stilistikasi. – T., 1974.
2. Nurmonov A,Sobirov A,Yusupova Sh.Hozirgi o'zbek adabiy tili (Akademik litseylarning 2-bosqich talabali uchun darslik) – T., "Sharq", 2002.
3. Yo'ldoshev B. Frazologik uslubiyat asoslari. – Samarqand,1999.
4. Munavvar qori Abdurashidxonov. Tanlangan asarlar. "Ma'naviyat". – Toshkent, 2003
5. Lamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. "Talqin". – Toshkent, 2005.
6. "O'zbek tilining izohli lug'ati"// "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". – Toshkent.

UO'K 811.161.1 (073)

MATN USTIDA ISHLASH YO'SINLARI

A.A.Xakimov, o'qituvchi, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, Toshkent

Annotatsiya. Kommunikativ usulga asoslangan darsliklardagi mavjud matnlar haqiqiyliги bilan yeski darsliklardan farq qiladi. Yeski darsliklardagi matnlar faqat darslik mualliflari tomonidan yozilgan. Haqiqiy matn tushunchasi asl nusxani, ya'ni yozma yoki og'zaki nusxani anglatadi. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, talabalarni matnlar bilan tanishtirish va turli lingvistik kuzatishlar yordamida matnning ma'nosini tushuntirish chet tillarini o'qitishda samarali bo'ladi.

Kalit so'zlar: matn, darslik, hikoya, sinonimiya, paragraf, muallif, dialog shakli.

Аннотация. Существующие тексты в учебниках, основанных на коммуникативном методе, отличаются от старых учебников своей достоверностью. Ески тексты в учебниках пишут только авторы учебников. Понятие реального текста относится к оригиналу, то есть письменной или устной копии. Эксперименты показывают, что знакомство учащихся с текстами и объяснение значения текста с помощью различных лингвистических наблюдений эффективно при обучении иностранным языкам.

Ключевые слова: текст, учебник, рассказ, синонимия, параграф, автор, форма диалога.

Abstract. The existing texts in textbooks based on the communicative method differ in authenticity from yeski textbooks. The texts in the yeski textbooks were written only by the authors of the textbook. The concept of a real text refers to the original, that is, a written or oral copy. Experiments show that introducing students to texts and explaining the meaning of the text using various linguistic observations will be effective in teaching foreign languages.

Keywords: text, textbook, story, synonymy, paragraph, author, dialogue form.

Kirish. Quyida haqiqiy matnlar ustida ishlash bo'yicha ba'zi tavsiyalar keltirilgan. Matnni paragraflarga ajrating. Ajratilgan paragraflarni ma'nosi bo'yicha guruhlang. Shu bilan birga, talabalar buni guruhlarda mustaqil ravishda qilishlari yoki ma'lum bir vaqtda magnitafonda tinglashlari mumkin. Matnni paragraflarga ajrating va rasmlarni paragraflarga muvofiq tartibda joylashtiring. Agar darslikda matn bilan bog'liq chizmalar bo'lmasa, o'qituvchilar ijodiy bo'lishlari va chizmalar tayyorlashlari mumkin.

Asosiy qism. Yarimgacha o'qishni davom yeting va talabalarni o'qishni davom yettirishga undang. Talabalar matn mazmuniga ko'ra turli hikoyalar tuzadilar. Yeng yaxshisi, tuzilgan hikoyalar yoki matnning davomi mazmuniga muvofiqligi plenumda muhokama qilinadi va o'qituvchi tomonidan rag'batlantiriladi. Matn tarkibini yodlash uchun xotira mashqlari. O'qituvchi matnni bir marta o'qiydi. Keyin u matnni talabalarga turli qismlarda tarqatadi va talabalar ularni iloji boricha to'g'ri tartibga solishga harakat qilishadi. O'qituvchi, o'z navbatida, ularni to'g'ri joylashtirishga undaydi.

Shunga o'xshash hikoyani yarating. O'qituvchi berilgan matn ustida ishlagandan so'ng, o'quvchilarga matn mazmuniga ko'ra shunga o'xshash hikoyalar yaratishni buyuradi. Tuzilgan shunga o'xshash hikoyalar plenumda muhokama qilinadi. Matnni paragraflarga ajrating va talabalarni har bir paragraf sarlavhasiga yo'naltiring. Mashqlar guruhlarda o'tkaziladi va plenumda muhokama qilinadi.

Matnni paragraflarga guruhlarga tarjima qiling. Har bir guruhga bitta paragraf beriladi, u guruhda tarjima qilinadi, keyin belgilangan vaqtdan keyin guruhda faqat bitta kishi qoladi, qolganlari

yesa birma-bir boshqa guruhlar o'rtasida taqsimlanadi. Barcha guruhlarning vakillari bitta guruhga to'planishadi va matn paragraflarga tarjima qilinadi. Har bir vakil o'z paragrafini tarjima qiladi. Matn bilan ishlashning bunday usuli vaqtni tejashga yordam beradi.

Klaster usuli. Matn sarlavhasini Klaster tahlili. Masalan, o'quvchilardan maktab nimani anglatishini so'rashadi. Ushbu usul matn mazmunini global miqyosda tushunishga harakat qiladi. Matn bilan ishlashning samarali usullarini izlash, albatta, o'qituvchining ijodiy qobiliyatiga bog'liq.

Chet tili darslarida badiiy matnlardan foydalanish nafaqat o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantiradi, balki ularning til o'rganilayotgan mamlakatga bo'lgan qiziqishini uyg'otishda, dunyoqarashini kengaytirishda muhim rol o'ynaydi.

Badiiy matnlarning turlariga yepik, dramatik va lirik asarlar kiradi. Chet tili darslarida yepik asarlardan ko'proq foydalanar yekanmiz, yepik asarlarga ye'tibor qaratamiz. Yepik yunoncha so'z bo'lib, hikoya adabiyotini anglatadi. Yepik asarlarda muallif o'quvchini turli obrazlarning ichki kechinmalari bilan tanishtiradi, turli davr va makonlarda hayotiy voqealar bilan uchrashadi, fantaziyalar orasida sayohat qiladi. Yepik asarlarga romanlar, hikoyalar, ertaklar, afsonalar, latifalar, hikoyalar, masallar va balladalar kiradi.

Roman muallifning dunyoqarashi va o'sha davr ruhini aks yettiradi. Roman va qissalardan farqli o'laroq, asarning bosh qahramoni hayotida ular bilan bog'liq voqealar mavjud. U sarguzasht, fan, tarix, sevgi, urush, Vatan haqidagi romanlarga bo'lingan. Ertaklar asosan o'rta asrlarda paydo bo'ladi, unda mo'jizaviy voqealar tasvirlanadi va mumkin yoki imkonsiz sharoitlarda amalga oshiriladi. Ertaklarda tabiat qonunlari bo'rttirilgan. Gapiradigan hayvonlar, xayoliy Malika va shahzodalar, sof, benuqson axloqiy me'yorlar, yovuzlik ustidan g'alaba va yaxshilikning g'alabasi so'zning to'liq ma'nosida ertaklarning yeng muhim xususiyatlaridan biridir.

Ertaklar xalq ertaklari va badiiy ertaklarga bo'linadi. Xalq ertaklarining yaratuvchisi noma'lum, ular xalq orasida og'izdan og'izga o'tib, keyin kitob shaklida to'plangan. Badiiy adabiyot ma'lum bir yozuvchi yoki shoir tomonidan yaratilgan bo'lib, muallifning dunyoqarashi yoki o'sha davr ruhini aks yettiradi.

Masallarda axloqiy me'yorlar yoki odamlar o'rtasidagi umumiy haqiqatlar majoziy tasvirlar orqali aks yetadi. Masallar jonli ijtimoiy-tanqidiy xarakterga yega.

Anekdot yunoncha so'zdan kelib chiqqan "nashr qilinmagan". Anekdotlar kelib chiqishi bo'yicha "g'iybat" bo'lib, ular yashirincha tarqaladi. Mashhurlar kulgili iboralar yoki harakatlar bilan ajralib turadi. Bu latifa jamiyatda topilgan ayrim kamchiliklarni tanqid qilishning kichik vositasi bo'lib xizmat qiladi. Novella lotin tilidan kelib chiqqan va "yangilik"degan ma'noni anglatadi. "Yangiliklar nima?"kabi munozarali voqealar tavsifi."ko'rib chiqilayotgan jamiyatning yuqori qatlamlari muloqotini tasvirlashga xizmat qildi. 19-asrda roman o'zining haqiqiy shakli va mazmuniga yega bo'ldi.

Romanni sharhlar yekan, J. V. Gyote shunday deydi: "roman bir zumda inson tabiati va uning ichki kechinmalarini ochib beradi." Voqealar rivoji klassik dramadagi kabi badiiy tarzda tasvirlangan. Romanning asosiy xususiyati shundaki, voqealar tasviri muallif yoki hikoyachining aralashuvisiz sodir bo'ladi.

Hikoya "qisqa hikoya"so'zining Amerika tarjimasidan olingan. Qisqa hikoyalar kundalik hayotda sodir bo'ladigan voqealarni tasvirlaydi va kirish, hodisaning rivojlanishi va xulosasini aks yettirmaydi. Bu ko'pincha hamma narsani tushuntirmaydigan qaror qilingan daqiqani ifodalaydi va oxiri ko'pincha ochiq qoladi.

Ballada so'zi lotincha "ballare" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, raqsga tushishni anglatadi va 18-asrning oxirigacha balladadagi raqs qo'shig'iga murojaat qilish uchun ishlatilgan. Balladning asosiy xususiyatlari yepik-matnli xarakter, shaxsning markaziyliigi, shaxsning mavjud dunyoga qarama-qarshiligi, ma'lum bir seriya yoki she'riy shaklning yo'qligi, qiziqarli va yakuniy tuzilish, hikoyalar dialog shaklida berilgan.

Badiiy matnlardan foydalanish chet tillarining barcha fanlarida, shu jumladan Arab tilida ham samarali. Biz bilamizki, til o'rganilayotgan mamlakat madaniyati, tarixi, geografiyasi va siyosatidan tortib, kafeda yoki taklif qilingan joyda o'zini qanday tutish kerakligini va umuman olganda,

o'zingizni chet yelda begonadek his qilishingiz kerak bo'lgan hamma narsani o'rganadi. Badiiy matnlar orqali kerakli bilimlarni uzatish yanada samarali natijalar beradi.

Xulosa. Badiiy matnlar, shuningdek, chet tillari mintaqashunoslikda ko'p qirrali vazifa va funktsiyalarni bajarishi bilan ajralib turadi:

- badiiy matnlardan tilni o'rganing;
- badiiy matnlar orqali bilim va o'lkashunoslik tasavvurlarini boyitish;
- badiiy matnlarda ta'kidlangan chet yel madaniyati orqali o'z madaniyatingizni chuqurroq o'rganish.

Badiiy matnlar chet tili darslarida til o'rganilayotgan mamlakat madaniyati, urf-odatlar, tarixi va dunyoqarashi bilan tanishish imkoniyatini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. S.Saidaliev. Chet til o'qitish metodikasidan ocherklar. 2004. Namangan bizning shahrimiz.
2. Jalolov J. Chet tilini o'qitish mazmuni muammolari. 1987. T. Fan.
3. Zhalolov J. Chet teal o'qitish metodologiyasi. 1996.
4. А.Казакбаев, (2019) Особенности преподавания иностранных языков: Проблемы и методы. Islom nuri: 2019 (4), 14
5. Матибаева Р. (2019) Теоретические основы интерактивных методов обучения. Xotin-qizlarning ilm-fan, madaniyat va innovatsion texnologiyalar sohasidagi yutuqlari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Jizzax Politehnika Instituti, 17/05/2019.

UO'K 81'276.3

ERTAKLARNING TARKIBIY VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI

D. Xalilova, dots., Qarshi davlat universiteti, Qarshi
J. Qurbonov, talaba, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Maqolada hozirgi yosh avlodni buyuk ajdodlarimizning ezgu qarashlari va betakror epik an'analari ruhida tarbiyalashda o'z o'rniga ega ertaklarning poetik xususiyatlarini belgilab berish xalqimiz badiiy epik tafakkuri evolyutsiyasi tarixini o'rganishda muhim o'rin tutishi talqin etilgan. Xalq ertaklarida g'oya va mazmunning ochiqlanishida epik formulalar muayyan tizimni tashkil etishi asoslangan.

Kalit so'zlar: an'anaviy motiv va obraz, poetik uslub, tipologik xususiyat, syujet, epik formulalar.

Аннотация. В статье поясняется, что определение поэтических особенностей сказок, имеющих свое место в воспитании нынешнего молодого поколения в духе благородных взглядов и самобытных эпических традиций наших великих предков, имеет важное значение в изучении истории развития художественного эпоса. В его основе лежит создание специфической системы эпических формул при раскрытии идей и содержания народных сказок.

Ключевые слова: традиционный мотив и образ, поэтический стиль, типологический признак, сюжет, эпические формулы.

Abstract. The article explains that determining the poetic features of fairy tales, which have their place in educating the current young generation in the spirit of noble views and unique epic traditions of our great ancestors, is important in studying the history of the evolution of the artistic epic thinking of our people. It is based on the creation of a specific system of epic formulas in the disclosure of ideas and content in folk tales.

Key words: traditional motif and image, poetic style, typological feature, plot, epic formulas.

Ertaklarning ayrim an'anaviy motiv va obrazlari, ularning poetik uslubidagi tipologik belgilarini asoslash, talqin xususiyatlarini ilmiy aniqlash o'zbek ertakchiligini keng miqyosda o'rganishga yo'l ochadi. O'zbek ertakshunoslaridan M.Afzalov, K.Imomov, G'.Jalolov, X.Egamov, O.Xolmurodova va boshqalarning fikrlariga tayanilgan holda ertaklardagi yetakchi obrazlar animizm, totemizm, fetishizm, shomonizm ta'sirida yuz berganini aytib o'tish mumkin. Masalan, o'zbek xalq ertaklaridan biri "Cho'pon yigit"da yigitning xalq hurmatiga sazovor bo'lishi, qahramonligi hamda ilgari surilgan asosiy g'oyaning yoritilishida totem yoki kult darajasida

ardoqlangan jonzot-ajdar obrazi yetakchilik qilganligi ko'zga tashlanadi. Darhaqiqat, "ertaklardagi yetakchi obrazlarning kelib chiqish asoslari va tadriji qadimgi insonlarning animistik (jon va ruh haqidagi mifologik) tasavvur-tushunchalari, Ajdodlar kultiga, ularning yordamiga ishonch bilan bog'liq manistik miflar, totem sanaluvchi yoki kult sifatida ardoqlanuvchi biror hayvon yoki qush, gul yoki o'simlik ko'rinishiga evrilish tushunchasi, suv va olov kultiga ishonch, insonning oiladagi mavqeiga qarab belgilanadi" [2.Xalilova Sh.13-b]. Bu esa maishiy, sehrli ertaklarda o'z ifodasini topgan.

Har bir asarni o'rganishda avvalo uning kompozitsion qurilishiga e'tibor qaratiladi. "Cho'pon yigit" ertak boshlamasi maishiy ertaklarga xos "Bir zamonlar, uzoq-uzoq o'lkalarning birida, kichik bir qishloqda cho'pon yigit yashar edi. Yigitning ismi Baxtiyor edi. U kuchli, mehnatsevar va yuragi pok edi" [4.] - shaklida berilishidanoq yetakchi obrazning jasur, zukko, mard ekanligi anglanadi. Ertak bir necha motivlarga ega. Birinchisi cho'pon yigitning tasodifan ajdarga duch kelishi va uning talabiga qarshilik qila olishidir.

Ertak syujeti cho'pon yigitning qo'ylarini doimiy o'tlaydigan yaylovdan noma'lum bir joyga olib ketishi, u yerda ajdarga duch kelishi tuguni bilan boshlanadi. Ajdar yigitdan uning qo'ylarini talab qildi. Biroq Baxtiyor ajdar oldida dadil turib, aql bilan munosabatda bo'ladi. U ajdarga qarshi turishga qaror qildi va unga aql bilan yondashadi. Ya'ni, cho'pon yigit "Men senga qo'ylarimni bermayman, ammo sen menga bir muammoni hal qilib bersang, men senga bebaho boylik beraman"[4.], - deya shart qo'yadi. Bebaho boylikka qiziqqan ajdar yigitning shartiga rozi bo'ladi. Bu shart cho'pon yigitning muammosi emas, balki u butun bir xalqni qiynayotgan, tashvishga solayotgan muammo edi. Ajdar qishloq ahlini suv bilan ta'minlaydigan chashma yo'lini to'sib qolgan xarsang toshni olib, suv yo'lini ochib berishga rozi bo'ldi. Chashma xalqni yana o'z suvi bilan ta'minlay boshladi. Qishloq ahli cho'pon yigit va ajdarga o'z minnatdorchiligi, mehr-muhabbatini izhor qiladi. Ajdar yigitdan mehnati uchun va'da qilingan bebaho boylikni talab qiladi. Cho'pon yigit esa bebaho boylik- qishloq xalqining do'stligi, mehr-muhabbati ekanligini aytganda, ajdar bu tuyg'uni his etadi va mehnatiga rozi bo'ladi. Cho'pon yigit va ajdar xalqning qahramoniga aylandi.

Yetakchi obrazlarning mifologik, antropogonik, zoomorfik ko'rinishidagi badiiy tiplari asarning milliy tabiatini ochishga xizmat qiladi. "Cho'pon yigit" ertagida ilgari surilgan asosiy g'oya bu "Aql bilan ish ko'rishdir", ya'ni inson o'z aqli va tafakkuriga tayanib ish ko'rsa, har qanday muammoga osonlik bilan yechim topishi mumkinligi aniq qilib tasvirlab berilgan.

Ertak mazmunan maishiy xususiyatga ega bo'lsa-da, voqelik tasviri mifologik tipga mosligi bilan sehrli ertaklarga to'g'ri keladi.

Ajdarning qaytishi ertak yakunida shunday tasvirlangan: "Ajdar qishloqdan ketar ekan, u bilan birga qishloq aholisining mehri ham ketdi" [4.]. Bu shuni anglatadiki, inson o'z xulqi, aqli va so'zlashish muomalasi bilan eng yovuz, dahshatli mahluqot bo'ladimi, eng murakkab muammoga duch keladimi barchasiga o'z ta'sirini o'tkazadi va yechim topa oladi. Yana shuni aytish kerakki, ertakda zebu-ziynat emas, balki mehr- muhabbat eng oliy boylik ekanligi ta'kidlab o'tilgan.

Ko'rinadiki, o'zbek xalq ertaklarida voqelik tasviri: boshlamalar, qahramonlar ta'rif-tavsifi, xatti-harakati, nutq murojaati, holat-kechinmalari epik formulalar vositasida bayon etiladi. Bu xil epik formulalar ertak voqeligini to'laqonli tasavvur etishda tayanch ifoda vositasi sifatida muhim rol o'ynaydi.

Epik formulalar dastlab ertak strukturasida boshlama bayoni ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. "Sohibjon bilan Ahmadjon" ertagi "Bor ekan-u yo'q ekan, och ekan-u to'q ekan, bo'ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, qarg'a qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan, toshbaqa tarozibon ekan, to'ng'iz qassob ekan, qurbaqa undan qarzdor ekan. Qadim zamonda bir chol bilan kampir bor ekan" [5.], -tarzida berilishi hayvonlar va sehrli ertaklarga xos an'anaviylikni ifodalaydi. Bu kabi boshlamalar ertak voqealarini an'anaviy yoki nisbiy shartlilik vositasida yetakchi qahramon xarakterini to'laqonli ochishda tinglovchi diqqatini tezda jalb qilib, voqealar rivojida munosabatga kirishishga undaydi. Ertak boshlamasidan so'ng ko'pgina xalq ertaklarida qo'llanadigan zamon kategoriyasi voqelikni yoritishga turtki bo'ladi hamda farzandsizlik motivi tugun va yechim oralig'idagi rakursni birlashtiradi. "Sohibjon bilan Ahmadjon" ertagining "Qadim zamonda bir chol bilan kampir bor ekan. Ular juda kambag'al ekan. Bir hovli, unda bittagina chordevordan boshqa hech

narsasi yo'q ekan. Chol daryoga borib baliq ovlar, kampir esa birovlarining kirini yuvib, yirtiq-yamog'ini qilar, shu bilan tirikchilik o'tkazar ekan. Chol bilan kampirning farzandi yo'q, farzandga juda ham tashna ekanlar"[5].- shaklida kelishi syujet tuguni bo'lib, aksariyat epik namunalarda uchraydi. Farzandsizlik motivi epik qahramonning g'ayritabiiy tug'ilishi hamda voqealar rivojida bosh obraz darajasiga ko'tarilib qahramonlik belgisini ifodalaydi.

Ertaklarda voqealar rivoji makon va zamonda birlashadi. Ertaklarda xronotop medial formulalar bo'lib, dramatik tasvirning rang-barangligi va konflikt yechimi, qahramon va yetakchi obrazning faol xatti-harakatini, favqulodda holatlardan sehrli buyum yoki jonzotlar yordamida xalos bo'lishini va nihoyat o'z maqsadiga yetishishini ta'minlaydi. Asosan maishiy-sehrli va sehrli ertaklarda tilsim yoki sehrli jonzotlar ertak tugunidan yechimiga qadar yetakchi qahramonga ko'makdosh bo'ladi. "Sohibjon bilan Ahmadjon" ertagida ham g'ayritabiiy tug'ilgan "Sohibjonga sehrgar baliq inson qiyofasida Ahmadjon bo'lib, Sohibjonning muammodan xalos bo'lib, baxtga erishguniga qadar ha,roh bo'lib, o'zining sehrli baliq ekanligini bildirmaydi. Ya'ni ertak nihoyasida bu sir oshkor bo'ladi. Ya'ni; "Ahmadjon: "Mendan rozi bo'ling. Men bir vaqtlar siz to'rdan chiqarib, ozod qilib yuborgan baliq bo'laman, — deb akasini quchoqlab bir o'pdi-da, "Xayr endi!" deb cho'lp etib o'zini suvga tashlab, g'oyib bo'lib ketdi. Sohibjon baliq tushgan suvning betidan jimillagan halqa-halqa to'lqinlar yoyilib, bilinmay ketguncha ko'zini uzolmay turib qoldi. Keyin suvdan ko'zini oldi. Baliqning qilgan yaxshiliklaridan xursand bo'lib, undan ajralganiga afsuslanib, xotini bilan qishloqqa kirib bordi. Borsa ota-onasi Sohibjon uchun qon yig'lab, bag'rini zaxga berib yotishgan ekan. Sohibjon kirib borgach, ikkalasining ko'zlari yalt etib ochilib, o'g'illarini quchoqlab, o'pib qaytadan dunyoga kelganday bo'lishdi. Sohibjon bo'lib o'tgan hamma voqeani gapirib berdi, mana bu kelingiz, mana bu mol-dunyo esa sizlarga olib kelgan sovg'alarim,- dedi. Chol bilan kampir yugurib borishib, kelinlarini quchoqlab o'pishdi. Qayerga o'tkazishni bilmay shoshilishdi. Ota-ona o'g'il va kelin bilan topishib, rohatda kun o'tkazib, hammalari murod-maqsadiga yetishdi" [5].

Yuqorida keltirilgan ikki ertakdagi epik formulalar ertak voqealarining kechish zamoni, makoni va ertak qahramoni haqida umumiy ma'lumot bergan. Ushbu ertaklarning mazmunan sehrli guruhga mansubligi mifologik obrazning ertak g'oyasining ochilishida muhim vazifani ado etishi bilan bog'liq. Birinchi ertakda ajdar xalq muammosini hal etgan bo'lsa, ikkinchi ertakda baliq shunday vazifani bajaradi.

Umuman olganda, xalqning estetik idealiga ko'ra ertak qahramonining ichki olami qay darajada yuksak, ibratli bo'lsa, uning tashqi qiyofasi, jismoniy qudrati ham shu darajada ulug'vor va salobatli, ya'ni o'tda kuymas, suvda cho'kmas, qilich kesmas, nayza o'tmas botir qiyofasida tasvirlanadi.

Milliy mentalitetning xususiyatlari ertaklarda ham emotsional yaxlitlikda namoyon bo'ladi. Ertaklarning milliy xususiyatlarini namoyon etishda ular uchun tanlangan yetakchi obrazlarning o'rni alohida. Ular orqali xalqning milliy-ma'naviy, madaniy jihatlari badiiy aks ettiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Imomov K. O'zbek xalq nasri poetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 252 b.
2. Xalilova Sh. O'zbek va ingliz ertaklaridagi yetakchi obrazlarning qiyosiy o'rganilishi/ Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – T., 2023. – 59 b
3. O'zbek xalq ertaklari. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-manbaa ijodiy uyi, 2008.
4. <https://ziyouz.com/> kutubxona. O'zbek xalq ertaklari/ Cho'pon yigit.
5. <https://ziyouz.com/> kutubxona. O'zbek xalq ertaklari/Sohibjon bilan Ahmadjon.

UO'K 81`342

EKSPERIMENTAL FONETIKA: XUSUSIYATLARI VA IMKONIYATLARI

N.I.Xamidova, doktorant, O'zbekiston davlat jahon tillar universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqola tilshunoslikda eksperimental fonetikaning o'ziga xos xususiyatlari va imkoniyatlarining tasnifiga bag'ishlangan. Shuningdek, eksperimental fonetikaga berilgan ta'riflar, uning tarixi, maqsad vazifalari va bu sohada mamalakatimizda amalga oshirilgan amaliy va nazariy tadqiqotlar haqida ham ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Eksperimental fonetika, subyektiv va obyektiv metodlar, palatografiya, rentgenografiya, va kinorentgenografiya usullari, spektral tahlil, ossillograf apparati, PRAAT va Speech Analyzer kompyuter dasturlari, "Eksperimental fonetika" ilmiy-amaliy laboratoriyasi.

Аннотация. Данная статья посвящена классификации особенностей и возможностей экспериментальной фонетики в лингвистике. Также представлены сведения об определениях экспериментальной фонетики, ее истории, задачах и практических и теоретических исследованиях, проведенных в этой области в нашей стране.

Ключевые слова: Экспериментальная фонетика, субъективные и объективные методы, методы палатографии, рентгенографии и кинорентгенографии, спектральный анализ, осциллограф, компьютерные программы PRAAT и Speech Analyzer, научно-практическая лаборатория "Экспериментальной фонетики".

Abstract. This article is devoted to the classification of the peculiarities and possibilities of experimental phonetics in linguistics. It also provides information about the definitions of experimental phonetics, its history, objectives and practical and theoretical research carried out in this field in our country.

Keywords: Experimental phonetics, subjective and objective methods, palatography, radiography, and kinorentgenography techniques, spectral analysis, oscillograph equipment, PRAAT and Speech Analyzer computer programs, and the scientific and practical laboratory of "Experimental phonetics".

Til va muloqotni o'rganish keng qamrovli jarayon bo'lib, u ko'plab nazariy va amaliy fanlarni o'z ichiga oladi. Tilshunos olim A.A. Abduazizov: "Tilshunoslik fani avvalo nazariy va ikkinchi navbatda tatbiqiy- amaliy fandir. Bu fanning aniq chegarasi yo'q, u ko'p qamrovli, ko'p qirrali va har tomonlama boshqa fanlar va ulaming sohalari bilan bog'liq bo'lgan fandir".[1]

Fikrlar isboti sifatida fonetikaning asosida paydo bo'lgan, eksperimental fonetikani misol qilib keltirishimiz mumkin. Eksperimental usullarni qo'llash fonetikaga umumiy til fanlari tizimida eng aniq fanlardan biri bo'lishga imkon berdi. Ushbu usullar bir qator tillarning tovush tarkibini va ma'lum darajada intonatsiyasini ishonchli tavsiflashga olib keldi. Buni tasdiqlash uchun Bogoroditskiy laboratoriya tadqiqotlarining o'zi kifoya, -deb ta'kidlaydi Artyomov.[2]

Eksperimental fonetika- umumiy fonetikaning bo'limlardan biri bo'lib, eksperimental usulni qo'llash orqali tovushlar va inson nutqi birliklarini o'rganadi. Bu ilmiy soha tovushlarning artikulyatsion va akustik, jihatlariga ko'proq urg'u berib, nazariyalar yoki gipotezalarni qo'llab-quvvatlash yoki rad etish, sinovdan o'tkazish kabi masalalar bilan shug'ullanadi. H. Jamolxonovning tasnifiga ko'ra, fonetikaning bu turida nutq tovushlarining fizik-akustik va artikulyatsion jihatlarini maxsus asboblari (pnevmoqraf, ossilograf, fonograf, spektrograf va boshqalar) yordamida tadqiq qilinadi. Bular asosida esa tovushlarning sifat va miqdor belgilari (balandligi, kuchi, tembri, spektri, cho'ziqlik darajasi), ularning artikulyatsiyasi (hosil bo'lish o'rni, usuli) aniqlanadi. [5]

Rossiyada eksperimental fonetika asoschisi V.A.Bogoroditskiy ta'riflashicha: "Zamonaviy instrumental tadqiqotlar nutqning akustik komponentini tavsiflashga qaratilgan bo'lib, u murakkab assotsiativ agregat sifatida inson nutqi hodisasini yanada chuqur o'rganishga hissa qo'shadi".[3]

Tarixan, eksperimental fonetikaning shakllanishi nutq tovushlarining fizik xususiyatiga qiziqish tufayli paydo bo'ldi. Eksperimental fonetikaning asoslari birinchi marta XIX asr oxirida Qozon universitetida qo'yilgan. Qozon tilshunoslik maktabining asoschisi Y.I.N. Boduen de Kurtenay tilshunoslik sohasidagi bilim turlariga bag'ishlangan birinchi tasniflardan birini yaratdi. U tilni o'rganish jarayonida intuitiv, ilmiy, lingvistik kabi bilim turlarini ajratishni tavsiya etdi. Keyinchalik, tilning asosiy paradigmalariga, masalan, tizim-tarkibiy, kommunikatsion, faoliyat jihatining rivojlanishi bilan bog'liq yondashuvlarning kengayishi bilan bog'liq holda, bilim tipologiyasi quyidagi parametrlarda batafsil xususiyatga ega bo'ldi: ilm-fan bilan bog'liqlik; ijtimoiy hayot; tadqiqot metodologiyasi; og'zaki ifoda dinamikasi...[6] Yuqoridagi jihatlar V.V. Krasnixning asarlarida batafsil tasvirlangan.

Tilning hodisalari va tuzilmalarini o'rganishning tizimli yondashuvi ham dastlab Qozon lingvistika maktabi kontseptsiyasida o'rnatilgan. Bizningcha, bu tilning fonetik darajasini til birligining uyg'un qismi sifatida tushunishga qiziqish paydo bo'lishining sababi edi. Shundan so'ng tilning fonetik tuzilishi eng muhim deb topildi, shu sababli tilning tovush tuzilishini eksperimental o'rganish nazariyasi va metodologiyasini ijodiy va metodologik jihatdan to'g'ri asoslash, kelajakdagi

tadqiqotlarning muhim bosqichlari va natijalarini bashorat qilish mumkin bo'ldi. Aynan Qozon universitetida XIX asr oxirida tilning tovush tuzilishini eksperimental o'rganish nazariyasi va metodologiyasini asoslash, kelajakdagi tadqiqotlarning muhim bosqichlari va qadamlarini bashorat qilish mumkin bo'ldi. V.A. Bogoroditskiy instrumental tadqiqotning asosiy xususiyatlarini belgilab berdi, ular til va nutqning artikulatoriya asoslarini rivojlantirishda asosiy rol o'ynaydi.

Rus filologi Artyomov fikrlariga ko'ra, eksperimental fonetika XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan. Uning asoschilari Rossiyadagi V.A. Bogoroditskiy va Fransiyadagi Ruslo (Rousselot) hisoblanadi. Ikkala olimning faoliyati eksperimental psixologiya va fiziologiya ta'sirida rivojlangan bo'lib, bu tilning tovushli hodisalarini ishonchli va aniq o'lchash imkoniyatini yaratdi.[2]

Eksperimental (instrumental) fonetikaning rivojlanishida ko'plab chet el va o'zbek olimlarning o'zni beqiyosdir. O'zbek tilshunosligida Ahmadjon Mahmudov va Sora Otamirzayeva kabi fonetistlarning bir qator ishlarida o'zbek tili fonetik tizimining tovushlari, urg'u, bo'g'in kabi birliklari eksperimental tarzda tadqiq qilingan. Fikrimizning dalili sifatida: A.Mahmudovning "Unlilar" (1992), "Согласные узбекского литературного языка" (1986), "Сонорные узбекского языка" (1980), "Словесное ударение в узбекском языке" (1960), "Звуковой состав наманганского говора узбекского языка kabi ilmiy ishlarini; S.Atamirzayevaning "Экспериментальное исследование" (1963), "Экспериментальное фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка" (1974), "Акустико-артикуляционный анализ узбекской речи применительно к аудиометрии" (1979) kabilarni misol qilib keltirishimiz mumkin. Rus olimlaridan esa L.V.Zlatoustova, S.V.Kodzasov, R.K.Potapova, V.Potapov kabilar o'zlarining g'oyalari bilan bu fanga hissa qo'shganlar.

Eksperimental fonetikaning muhim vazifasi nutq ishlab chiqarishni o'rganishdir, bu esa insonning nutq apparati tomonidan turli xil nutq tovushlari qanday ishlab chiqarilayotganini o'rganishni o'z ichiga oladi. Eksperimental fonetika nutq ishlab chiqarish jarayonida artikulatorlarning harakatlarini kuzatish va tahlil qilish uchun turli xil usullar va asboblardan foydalanishadi. A. Abduazizovning ta'kidlashicha, hozirgi davr fonetikasida talaffuzni aniqlashning ikki asosiy metodi mavjud: subyektiv va obyektiv metodlar. Subyektiv metod eng qadimiy va doim ham qo'llash mumkin bo'lgan metod hisoblanib, talaffuzni bevosita kuzatishdan (ko'rib yoki eshitib) iborat. Bevosita kuzatish natijasida tovushlarning artikulyatsion-akustik xususiyatlari, urg'uli va urg'usiz bo'g'inlarning farqi, intonatsiyada ovoz ohangining pastga tushishi yoki yuqoriga ko'tarilishini sezish mumkin. Texnik apparatura yordamida, ya'ni obyektiv metodlar yordamida aniqlanuvchi barcha artikulyatsion-akustik xususiyatlar eksperimental-fonetik tekshirish yoki nutqni instrumental tasnif etish deb yuritiladi. Ma'lum apparatlar yordamida tilning tovush tarkibi, bo'g'in, urg'u va intonatsiyasini tekshirish ancha aniq va chuqur tasnif qilishga imkon beradi.[1]

Bulardan tashqari artikulyatsiyani o'rganuvchi usullar orasida palatografiya, rentgenografiya, va kinorentgenografiya usullari ham alohida ahamiyatga egadir. A. Abduazizovning ta'riflashicha, palatografiya sun'iy tanglay yordamida tilning holatini aniqlash usulidir. Sun'iy tanglayning shakli va o'lchovi talaffuz qiluvchining qattiq tanglayiga teng bo'ladi va u ingichka elastik plastinkadan iboratdir. Talaffuz qiluvchi shaxs informant deb atalib, u o'sha tilning adabiy talaffuzida yoki biror shevada (agar shevaning talaffuzi tekshirilayotgan bo'lsa) so'zlay olishi lozim. Elastik sun'iy tanglay og'iz bo'shlig'idagi qattiq tanglayga kiydiriladi. Ma'lum bir tovushning talaffuzida tilning izlari sun'iy tanglayga ko'chiriladi. Buning natijasida tovushning artikulyatsiya o'zni aniqlanadi. Tilning izlari qolgan sun'iy tanglay palatogramma deyiladi.

Rentgenografiya va kinorentgenografiya tovushning artikulyatsiyasini aniq ko'rsatib beruvchi usullar sirasiga kiradi. Oddiy rentgenografiya nutq a'zolarining holatini ma'lum artikulyatsiya momentida aniqlashga imkon beradi. Kinorentgenografiya tovush artikulyatsiyasining rivojlanish holatlarini aniqlab berish uchun xizmat qilsa, nutqning akustik tomonini aniqlash uchun spektral va ossillografik usullaridan foydalaniladi. Spektrograf tovushning akustik belgisini aniqlashga yordam beradi va tovush maydonining amplitudasi, chastotasini ko'rsatib beradi. Bulardan tashqari, nutqning akustikasini aniqlashda qo'llanuvchi yangi vositalar orasida spektral tahlil yetakchi o'rin tutadi. Ikki xil spektrograf mavjud: 1) statik spektrograf- tovushlarning akustik strukturasini ma'lum chegaralangan vaqt ichida o'rganishga imkon beradi; 2) dinamik spektrograf (yoki sonograf)

“ko'rinuvchi nutq” (visible speech) prinsipida ishlaydi va uning yordamida tovushning spektral ko'rinishini rivojlanish jarayonida aniqlash mumkin bo'ladi. Ossillograf apparati ham eksperimental fonetik kuzatishlarda qo'llanadi. Ossillografiya tovushning hosil bo'lishidagi garmonik tebranishlarni, ibora va nutq intonatsiyasini ma'nodor bo'laklarga bo'lishni o'rganishga imkon beradi. Tilning tovush tomonini tilshunoslik jihatdan chuqur va aniqroq tadqiq qilishda eksperimental fonetik tekshirishlar yaqindan yordam beradi.

Hozirgi kunda fonetik akustik ma'lumotlar eksperimental fonetika texnologiyalarini qo'llash orqali olinishi ham mumkin va bu PRAAT va Speech Analyzer kabi kompyuter dasturlari orqali amalga oshiriladi. Dasturlar bir kompleksda nutq signalining akustik xususiyatlarini ko'rsatib beradi; ekranda bir vaqtning o'zida oscilogrammalarni, kuchlilik egri chiziqlarini, Eksperimental fonetikaning yana bir muhim yo'nalishi nutq tovushlarining akustikasi hisoblanadi. Bu nutq signallarining fizik xususiyatlarini, masalan, ularning chastotasi, amplitudasi va davomiyligini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Spektrografik tahlil yordamida tadqiqotchilar nutq tovushlarini to'lqin shakli sifatida tasavvur qilishlari va ularning akustik xususiyatlarini o'rganishlari mumkin. Ushbu akustik xususiyatlarni o'rganish orqali eksperimental fonetika turli nutq tovushlarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlay olishadi, turli tillar va she'rlarda nutqdagi o'zgarishlarni o'rganishlari va hatto nutqni anglash va tanib olishni boshqaradigan akustik signallarni kashf etishlari mumkin.

Eksperimental fonetika sohasi nutq va til bilan bog'liq texnologiyalarning rivojlanishiga ham katta hissa qo'shdi. Masalan, eksperimental fonetika bo'yicha tadqiqotlar nutqni aniqlash tizimlarini loyihalash va takomillashtirishda muhim rol o'ynadi. Ular virtual yordamchilar va mijozlarga xizmat ko'rsatishning avtomatlashtirilgan tizimlaridan tortib, til o'rganish vositalari va muloqotda qiyinchiliklari bo'lgan shaxslar uchun yordamchi texnologiyalargacha bo'lgan dasturlarda ishlatiladi. Nutq tovushlarining akustik va idrok xususiyatlarini tushunish orqali tadqiqotchilar avtomatik nutqni aniqlash va sintez qilish uchun samarali, aniq algoritmlarni ishlab chiqish imkoniyatiga egalar.

Ta'kidlash joizki, eksperimental fonetik laboratoriyalarda tajriba jarayonida nutq uslubi va materialni to'g'ri yozib olish juda muhimdir. Bu masalaga ham tilshunoslilar alohida to'xtalib o'tishgan. Nutq uslubi insonning nafaqat kasbi bilan, balki shaxsiy psixologiya va ijtimoiy darajasiga ham bog'liqdir. Intellektual qobiliyati va nutq obyektiga qarab, ma'ruzachi talaffuzning turli shakllardan foydalanishi mumkin. Tilshunoslikda bu shakllarni talaffuz uslubi deb ataladi. Ushbu atama rus tilshunosi L.V. Sherba tomonidan foydalanilgan. U shunday yozgan: "Turli sharoit va maqsadlarga mos keladigan turli nutq shakllarini o'rganish nutq uslubi deb ataladi". [7] Damirchizad talaffuz uslubini ikki ma'noda (keng va tor ma'noda) taklif qildi, u shunday deb yozadi: "Talaffuz uslublari keng ma'noda, tilning fonetik vositalari va imkoniyatlari, ya'ni ulardagi og'zaki adabiy til uslublarini; tor ma'noda esa fonetik imkoniyatlarning faqatgina orfoepik normalar doirasida, maqsadga muvofiqlik asosida namoyon bo'lishi so'zlashning turli shakllarini anglatadi". [4]

L.V. Sherba ikki xil talaffuz uslublarini ham ko'rsatgan:

1. Erkin uslub;
2. To'liq (mutlaq) uslub

Uning fikricha, erkin talaffuz kundalik nutqda uchraydi, to'liq uslub kundalik nutqda uchramaydi. U adabiy nutqda uchraydi. Adabiy uslub me'yorlari asosan radio va televideniya radioeshittirishlarda, hisobotlarda va rasmiy nutqlarda ishlatiladi.[7] Damirchizadeh to'liq uslub haqida yozadi: So'zlarning fonetik qobig' artikulyatsiya joyiga nisbatan juda aniq, ammo bu tovushlardan kelib chiqadigan harflar, odatda bo'lingan holatda nutq zanjiridagi aniq ajralib turadigan halqalar sifatida talaffuz qilinadi.[4]

Bulardan tashqari, eksperimental fonetika nutq buzilishlarini aniqlash va bartaraf etishda amaliy qo'llanmalarga ega. Nutq tovushlarini talaffuz qilishni va qabul qilishni o'rganish orqali tadqiqotchilar apraksiya va disartria kabi nutq buzilishining mohiyatini tushunishlari mumkin. Ushbu bilimlar bu kabi muammosi bo'lgan o'rganuvchilarga nutq talaffuzi va muloqot qobiliyatlarini yaxshilashga yordam beradigan diagnostika vositalari va terapevtik aralashuvlarni ishlab chiqishda yordam berishi mumkin. Eksperimental fonetikaga oid tadqiqotlar, shuningdek, og'ir nutq nuqsonlari bo'lgan shaxslar uchun nutq protetlari va yordamchi qurilmalarni loyihalashga hissa qo'shdi, ularning muloqot qilish jarayonlarini yaxshilanishiga yordam berdi.

Bugungi kunda eksperimental fonetikaga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy tilshunoslik sohasida erishilgan natijalarning aksariyati eksperimental fonetikaga asoslangan. Buni biz eksperimental fonetika asosida olib borilgan tadqiqotlar sonining ko'payishi va turli mamlakatlarda yangi tajriba laboratoriyalar ochilganligida ko'rishimiz mumkin. Yuqoridagi fikrlarga misol tariqasida O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Ingliz filologiyasida tashkil qilingan "Eksperimental fonetika" ilmiy-amaliy laboratoriyasini misol qilib keltirishimiz mumkin. Ushbu fakultet dekani, falsafa fanlari doktori, professor Ergasheva Guli Ismoilovna tashabbuslari bilan yaratilgan mazkur laboratoriyada nafaqat o'qituvchi-professorlar, balki talabalar va biz kabi ilmiy izlanuvchilar o'qib izlanishimiz uchun barcha kerakli shart-sharoitlar mavjud. "Eksperimental fonetika" ilmiy-amaliy laboratoriyasi Sanako Study 1200 dasturiy ta'minot asosida yaratilgan bo'lib, quyidagi bir nechta o'ziga xos xususiyatlarni taqdim etadi:

Talaffuz mashqlari (Pronunciation activity): Sanako Study 1200 foydalanuvchilarga har qanday matnni talaffuz mashg'ulotlariga aylantirishga imkon beradi, talaffuz va talaffuzni tahlil qilish vositalaridan foydalangan holda o'rganuvchilarga talaffuz va intonatsiyani yaxshilashga yordam beradi.

Konferensiya tarjimonligi (STS conference): Ushbu xususiyat turli tillarga bir vaqtning o'zida tarjima qilinadigan jonli munozaralar bilan real uchrashuvlarni simulyatsiya qiladigan haqiqiy tarjimonlik o'quv muhitini yaratadi.

Imtihon moduli (Examination module): Ushbu modul yordamida o'qituvchilar va talabalar uchun audio, video, rasmlar va matnlardan foydalanib, o'zlarining ehtiyojlariga mos ravishda baholash mezonlarini moslashtirish orqali turli xil testlarni osongina yaratishlari mumkin.

Ovozni qo'shish rejimi (Voice insert mode): Ushbu rejimda boshlang'ich materialga avtomatik ravishda bo'shliqlar qo'shilishi mumkin, bu esa o'qituvchilarga o'yinlar vaqtida mashqlar yaratish va test topshiriqlaridan so'ng o'quvchilarning yozuvlari bo'yicha og'zaki fikr-mulohaza berish imkonini beradi.

Shunday qilib, Sanako Study 1200 dasturiy ta'minoti tinglashga asoslangan va intensiv ovoz asosidagi mashg'ulotlarni taklif qiladigan, Microsoft® bilan mos keladigan ilg'or til o'rganish vositasi hisoblanadi. Bu ta'minot Windows operatsion tizimining hozirgi va kelajakdagi versiyalari bilan ishlash uchun mo'ljallangan. Bundan tashqari, mazkur avtomatlashtirilgan dasturiy ta'minot bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarni kasbiy kompetensiyasini takomillashtirish, o'rganilgan ma'lumotlar asosida nazariy xulosalarga kelib, amaliy ishlanma va tavsiyalarni ishlab chiqish imkoniyatini yaratadi. Kelgusida mazkur laboratoriya xorijiy tilni o'zbek tili bilan bog'lagan holda dasturiy ta'minotlarni ishlab chiqish, yangi loyihalarni yaratishga zamin yaratib beradi.

Xulosa qilib aytganda, eksperimental fonetika nutq tovushlari tizimini bir nechta nuqtai nazardan o'rganadigan dinamik va fanlararo soha hisoblanadi. Nutq ishlab chiqarish, nutq akustikasi va tinglovchilar tomonidan nutqni qabul qilish usullarini o'rganish orqali eksperimental fonetika inson tili va muloqotiga asos bo'lgan murakkab jarayonlarni yoritadilar. Ularning tadqiqotlari keng qamrovli ta'sirga ega bo'lib, ular nafaqat aloqa texnologiyalarini takomillashtirishga, balki nutq buzilishi mavjud bo'lgan o'rganuvchilarga yordam berish kabi masalalarda ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Biz nutq tovushlarining sirlarini eksperimental fonetika orqali yechishda davom etar ekanmiz, tilning inson idrokida va ijtimoiy aloqadagi rolini chuqurroq anglab boraveramiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. A.A. Abduazizov. "Tilshunoslik nazariyasiga kirish" Toshkent 2010; 6,14 b
2. Артемов В.А. "Экспериментальная фонетика" М., 1956. -С. 5
3. Bogoroditsky V.A. "Phonetics of the Russian language through a prism of experimental data". Kazan: Publishing House of the Tatar Culture, 1930. 357 p
4. Damirchizadeh 1969, Damirchizade, A. 1972, Modern Azerbaijani Language. Baku: Mutarjim. p.7, p.9
5. H. Jamolxonov "Hozirgi o'zbek adabiy tili" Toshkent, 2005, 22 b
6. Krasnykh V.V. Fundamentals of psycholinguistics. Moscow: Gnosis, 2012. pp: 172-175.
7. Sherba, L.V. The System of Writing and Speech Acts. Leningrad: Science. 1963, p.20. 1957, pp: 154

FRANSUZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI ANTONIM SO'ZLARNING QIYOSIY TAHLILI

N.Yu.Xamidova, katta o'qituvchi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqola fransuz va o'zbek tillaridagi antonim so'zlarning morfologik shakllanishi, sintaktik qo'llanishi va semantik sohalariga e'tibor qaratib, ularning qiyosiy tahlilini o'tkazishni maqsad qilgan. Ushbu ikki tilda antonimlarning qanday yasalishini va qo'llanilishini o'rganib chiqib, biz universal lingvistik tamoyillarni ham, tilga xos xususiyatlarni ham aniqlashimiz mumkin. Bunday tahlil nafaqat qarama-qarshi tilshunoslik sohasiga hissa qo'shadi, balki til o'rgatish, tarjima va leksikografiya kabi amaliy dasturlarda ham yordam beradi.

Kalit so'zlar: Antonimlar, fransuzcha, o'zbekcha, morfologiya, sintaksis, semantika, tillararo tahlil.

Аннотация. В данной статье основное внимание уделяется морфологическому формированию, синтаксическому употреблению и семантической сфере французских и узбекских антонимов и ставится цель провести их сравнительный анализ. Изучая, как формируются и употребляются антонимы в этих двух языках, мы можем выявить как универсальные лингвистические принципы, так и специфические особенности языка. Такой анализ вносит вклад не только в область контрастивной лингвистики, но и в практические приложения, такие как преподавание языка, перевод и лексикография.

Ключевые слова: Антонимы, французский, узбекский язык, морфология, синтаксис, семантика, межъязыковой анализ.

Abstract. This article focuses on the morphological formation, syntactic use and semantic areas of French and Uzbek antonyms and aims to conduct a comparative analysis of them. By studying how antonyms are formed and used in these two languages, we can identify both universal linguistic principles and language-specific features. Such analysis contributes not only to the field of contrastive linguistics, but also to practical applications such as language teaching, translation, and lexicography.

Key words: Antonyms, French, Uzbek, morphology, syntax, semantics, cross-linguistic analysis.

Kirish. Antonimlar, qarama-qarshi ma'nolarni ifodalovchi so'zlar har qanday tilning asosiy tarkibiy qismidir. Ular ma'ruzachilarga o'z nutqidagi qarama-qarshiliklarni, qarama-qarshiliklarni va farqlarni etkazishga imkon beruvchi aloqa uchun muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Antonimlarni o'rganish nafaqat tilning lug'at boyligi haqidagi tushunchamizni kengaytiribgina qolmay, balki lingvistik ifodani shakllantiruvchi kognitiv va madaniy jarayonlar haqida ham tushuncha beradi.

Roman tili bo'lgan frantsuz tili va turkiy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili o'ziga xos tarixiy, madaniy va strukturaviy kelib chiqishi tufayli qiyosiy lingvistik tahlil uchun qiziqarli mavzularni taklif etadi. Lotin ildizlari va boshqa Evropa tillaridan sezilarli ta'sir ko'rsatadigan frantsuz tili leksik qarz olish va morfologik murakkablikning boy an'alariga ega. Tarixiy-geografik omillar ta'sirida fors, arab, rus tillari ta'sirida bo'lgan o'zbek tili so'z yasalihi va sintaktik tuzilishining o'ziga xos namunalarini namoyon etadi.

Fransuz va o'zbek tillari o'rtasidagi antonimik qo'llanishdagi o'xshashlik va farqlarni tushunish tillararo tushunishni kuchaytirishi va ikki tilli ta'limning samaraliroq bo'lishiga yordam beradi. Shuningdek, u ushbu tillar ichida va ular orasida ishlaydigan tilshunoslar, o'qituvchilar va tarjimonlar uchun qimmatli tushunchalarni berishi mumkin. Ushbu tadqiqot orqali biz tillar qanday qilib qarama-qarshi ma'nolarni kodlashini va bu mexanizmlar kengroq madaniy va kognitiv naqshlarni qanday aks ettirishini kengroq tushunishga hissa qo'shishni maqsad qilganmiz.

Metodologiya

Metodologiya qiyosiy yondashuvni o'z ichiga oladi, bunda frantsuz va o'zbek tillaridagi antonimlar korpusidan foydalaniladi. Tahlil uchun fikrlar:

Morfologik jihatlar: Antonimlar qanday qilib old qo'shimchalar, qo'shimchalar va ildiz o'zgarishi orqali yasaladi.

Sintaktik tuzilmalar: Antonimlarning gaplar ichida joylashishi va roli.

Semantik sohalar: Antonimlar qamrab oladigan ma'nolar doirasi va doirasi.

Ma'lumotlar lug'atlar, lingvistik tadqiqotlar va adabiyot, ommaviy axborot vositalari va og'zaki tildan olingan haqiqiy matn namunalaridan to'plangan.

Morfologik tahlil

Fransuz antonimlari

Fransuz tilida antonimlar ko'pincha "in-", "im-", "ir-", "non-", "anti-" kabi old qo'shimchalar yordamida hosil bo'ladi. Masalan:

"heureux" (baxtli) va boshqalar. "malheureux" (baxtsiz)

"mumkin" (mumkin) va boshqalar. "mumkin emas" (mumkin emas)

Fransuz tili ham ildiz so'z o'zgarishlaridan foydalanadi, bu erda ildizning o'zi antonim yaratish uchun o'zgaradi:

"katta" (katta) va boshqalar. "mayda" (kichik)

"ancien" (qadimgi) va boshqalar. "zamonaviy" (zamonaviy)

O'zbek antonimlari

O'zbek tili antonimlarni birinchi navbatda qo'shimchalar va "no-" old qo'shimchasi orqali hosil qiladi. Masalan:

"yaxshi" (yaxshi) vs. "yomon" (yomon)

"katta" (katta) va boshqalar. "kichik" (kichik)

O'zbek tilida ham ildiz so'z o'zgarishi keng tarqalgan:

"uzoq" (uzoq) vs. "yaqin" (yaqin)

"tez" (tezkor) va boshqalar. "sekin" (sekin)

Sintaktik tuzilmalar

Fransuz sintaksisi

Fransuz sintaksisi ko'pincha antonimlarni ta'kidlash uchun parallel tuzilmalarga joylashtiradi. Masalan:

"Il est riche, mais elle est pauvre". (U boy, lekin u kambag'al.)

"La vie est longue, la mort est courte". (Umr uzoq, o'lim qisqa.)

Antonimlar qiyosiy konstruktsiyalarda ham paydo bo'lishi mumkin:

"Plus grand que" (kattaroq) va boshqalar. "moins grand que" (kattaroq).

O'zbek sintaksisi

O'zbek tilida ham antonimlar parallel tuzilmalarda ham shunday qo'llaniladi:

— Ey bola, ammo u kambag'al. (U boy, lekin u kambag'al.)

"Hayot uzoq, o'lim qisqa." (Umr uzoq, o'lim qisqa.)

Qiyosiy konstruktsiyalar ham keng tarqalgan:

"Kattaroq" (kattaroq) vs. "kichikroq" (kichikroq).

Semantik maydonlar

Fransuz semantik maydonlari

Fransuz antonimlari hissiyotlar, jismoniy xususiyatlar, vaqtinchalik jihatlar va mavhum tushunchalarni o'z ichiga olgan semantik sohalarning keng doirasini qamrab oladi:

Tuyg'ular: "heureux" (baxtli) va boshqalar. "triste" (afsus)

Jismoniy: "chaud" (issiq) va boshqalar. "froid" (sovuq)

Vaqtinchalik: "avant" (oldin) va boshqalar. "après" (keyin)

Xulosa: "liberté" (erkinlik) va boshqalar. "zulm" (zulm)

O'zbek semantik sohalari

O'zbek antonimlari ham xuddi shunday turli semantik sohalarni qamrab oladi:

Tuyg'ular: "baxtli" (baxtli) vs. "qayg'uli" (qayg'uli)

Jismoniy: "issiq" (issiq) va boshqalar. "sovuq" (sovuq)

Vaqtinchalik: "ilgari" (oldin) va boshqalar. "keyin" (keyin)

Annotatsiya: "erkinlik" vs. "zulum" (zulum)

Ikkala til ham antonimlarni hosil qilish uchun prefikslar va ildiz o'zgarishlaridan foydalanadi.

Parallel tuzilmalar va qiyosiy konstruksiyalar ikkala tilda ham keng tarqalgan.

Antonimlar o'xshash semantik sohalarni qamrab oladi, umuminsoniy tajriba va tushunchalarni aks ettiradi.

Farqlar

Antonimlarni hosil qilish uchun ishlatiladigan maxsus prefiks va qo'shimchalar frantsuz va o'zbek tillarida farqlanadi.

Madaniy va kontekstual nuanslar har bir tilda ma'lum antonimlarning chastotasi va ishlatilishiga ta'sir qiladi.

Ba'zi mavhum tushunchalar madaniy va ijtimoiy omillar ta'sirida boshqa tilga nisbatan bir tilda ko'proq yoki kamroq ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Xulosa

Fransuz va o'zbek tillaridagi antonimlarni qiyosiy tahlil qilish umumiy til tuzilmalarini ham, tilga xos xususiyatlarni ham ochib beradi. Har ikki tildagi antonimlar umuminsoniy bilish jarayonlarini aks ettiruvchi qarama-qarshilik va ma'nodagi nuanslarni ifodalashda hal qiluvchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Biroq antonimlarning hosil bo'lish mexanizmlari, sintaktik joylashuvi va ular qamrab olgan semantik sohalar doirasi har bir tilning o'ziga xos tomonlarini ajratib ko'rsatadi.

Morfologik shakllanish. Fransuz tilida antonimlarni yaratish uchun asosan "in-", "im-", "ir-" kabi prefikslar va ildiz o'zgarishlari qo'llaniladi.

O'zbek tilida antonim so'z yasashda o'zak o'zgarishlari bilan bir qatorda "no-" qo'shimchalari va "yo'q-" prefiksiga tayanadi.

Sintaktik tuzilmalar:

Ikkala til ham qarama-qarshi munosabatlarni ta'kidlash uchun parallel tuzilmalar va qiyosiy konstruksiyalardan foydalanadi.

Gaplardagi antonimlarning sintaktik joylashuvi qarama-qarshiliklarning ravshanligi va urg'usini kuchaytirib, o'xshash naqshlarni ko'rsatadi.

Semantik maydonlar:

Fransuz va o'zbek tillaridagi antonimlar o'xshash semantik sohalarni, jumladan, his-tuyg'ular, jismoniy xususiyatlar, vaqtinchalik tomonlar va mavhum tushunchalarni qamrab oladi.

Madaniy va kontekstual farqlar har bir tilda ma'lum antonimlarning chastotasi va o'ziga xos qo'llanilishiga ta'sir qiladi.

Fransuz va o'zbek tillarida antonimlarning shakllanishi va qo'llanilishini tushunish til o'rganish va tarjima amaliyotini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Til o'qituvchilari uchun qiyosiy tahlilni o'quv dasturiga kiritish o'quvchilarga har bir tilning nuanslarini yanada samaraliroq tushunishga yordam beradi. Tarjimonlar uchun morfologik va sintaktik xususiyatlarni tan olish yanada aniqroq va madaniy jihatdan sezgir tarjimalarga olib kelishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Alimova, Z. O'zbek tili antonimlarining leksik-semantik tahlili. Tashkent: Fan. 2015
2. Dubois, J., & Lagane, R. Dictionnaire de la langue française. Paris: Larousse.1997.
3. Vinay, J.-P., & Darbelnet, J. Stylistique comparée du français et de l'anglais. Paris: Didier. 1958
4. Xudoyberganov, B. O'zbek tili grammatikasi. Tashkent: Universitet nashriyoti. 2010
5. Lyons, J. Semantics. Cambridge: Cambridge University Press. 1977
6. Cruse, D. A. Lexical Semantics. Cambridge: Cambridge University Press. 1986.

SARGUZASHT ADABIYOTIDA ANAXRONIYANING KO'RINISHLARI**D.J.Xamroyeva, tayanch doktorant, Jizzax davlat pedagogika universiteti, Jizzax**

Annotatsiya. Ushbu maqolada anaxroniya usulining turlari, ularning xususiyatlari haqida ma'lumot berilib, uning sarguzasht adabiyotida tutgan o'rni haqida so'z yuritilgan. Nazariy xulosalar Ahmad A'zamning "Ro'yo yoxud G'ulistonga safar" asari tahlili orqali dalillangan.

Kalit so'zlar: anaxroniya, retrospeksiya, prospeksiya, analepsis, prolepsis, parallellizm, syujet, kombozitsion parallellizm

Аннотация. В данной статье представлена информация о видах метода анахронизма, их особенностях, а также рассказывается о его роли в приключенческой литературе. Теоретические выводы подтверждаются посредством анализа произведения Ахмада Азама «Сон или путешествие в Гулистон».

Ключевые слова: анахрония, ретроспекция, аналепсис, параллелизм, сюжет, комбинационный параллелизм.

Abstract. This article provides information on the types of anachronism method, their features, and talks about its role in adventure literature. The theoretical conclusions are proven through the analysis of Ahmad Azam's "Dream or Journey to Ghuliston"

Key words: anachrony, retrospection, analepsis, parallelism, plot, combinational parallelism

Badiiy nasrning muhim qirralari adabiy usullar va yozuvchi mahorati orqali yanada yorqin ko'rinadi. Jumladan, muallifning anaxroniya (yunoncha "ana" – tashqari, holi, "xronos" – vaqt, voqealarning bevosita ketma-ketligini buzish [3,20])ni qo'llashi orqali orqali sarguzasht asarlardagi intriga oshib boradi. Natijada o'quvchi butun e'tibori bilan asarga sho'ng'iydi. Anaxroniyaning 2 turi mavjud. Birinchisi retrospeksiya, ikkinchisi prospeksiya. Birinchi turda yozuvchi syujet voqealarini to'xtatib, ilgari bo'lib o'tgan voqealar tasviriga o'tadi. Adabiyotshunoslik lug'atlarida retrospeksiya so'zi yunoncha "orqaga qaytuvchi" degan ma'noni anglatishi qayd etiladi. Shundan kelib chiqqan holda, muallif asarga oldin sodir bo'lgan biron-bir voqeani yodga olishni kiritish orqali nafaqat syujet voqealarini to'ldirib boradi, balki unga asarning muhim ma'no qirralarini ochishda ko'makchi vazifasini yuklaydi. Jahon adabiyotshunosligida ham yuqoridagi badiiy vositani "flashback" yoki "analepsis" deb atalishini kuzatish mumkin. Ikkinchi turi prospeksiyada hikoya oldinga, kelajak sari birdan olib o'tiladi. Tartibda buzilish teskari usulda ro'y beradi. Dunyo ilm-fanida ushbu hodisa "flashforward" yoki "prolepsis" deb nomlanadi. Sarguzasht asarlarda bu usullardan foydalanish orqali syujet voqealari qiziqarli bo'libgina qolmay, sirlilik ham oshib boradi. Shuningdek, bunday asarlarda analepsis yoki prolepsisning o'zigagina murojaat qilinmaydi, uning ichida shunday badiiy vositadan foydalaniladiki, syujet chizig'idagi keskin burilishlar ko'payadi, shuningdek, falsafiylik va mantiq oshib boradi. Bu – parallelizmdir. Parallellizm usulini roman voqeligini boyituvchi bir hodisa sifatida ta'kidlash mumkin. Retrospeksiyada yozuvchi parallellizm hodisasini badiiy mahorat bilan qo'llaydiki, syujetda faqat oddiy eslash yoki o'tmish voqealariga qaytishgina sodir bo'lmaydi, balki ikki hodisa bir-biriga taqqoslanadi va kitobxon qo'liga "xazina uchun xarita" topshiriladi. Parallellizm yunoncha "yonma-yon turuvchi yoki boruvchi" degan ma'noni anglatishi qayd etiladi. "Parallellizm dastlab xalq og'zaki ijodida keng tarqalib, so'ng badiiy adabiyotda o'zlashtirilgan" – deyiladi O'zbekiston milliy ensiklopediyasida. [5,68-69] Shuningdek, parallellizmning paydo bo'lish usullariga ko'ra bir necha: qiyosiy, psixologik, kinoyali, jonlantirishli, allegoriyalik parallellizmlarga ajratiladi. [6,27-29]. Adabiyotshunoslikda parallellizm haqida turlicha tasniflash amalga oshirilgan: tematik, sintaktik, intonatsion, badiiy-sintaktik va hk. Jahon adabiyotshunosligida parallellik syujet chizig'ida turlicha holatda kuzatilishi mumkinligi haqida ma'lumot beriladi. Xususan, bu vaziyatda qahramonlarning yakka o'zi alohida syujet chizig'ida harakatlanishi, bir-biriga yaqin mavzularning, voqealarning yonma-yon tasvirlanishi mumkin. Bunday voqelikda vaqt va qahramonlar e'tiborga olinmaydi, yozuvchi fikrlarini erkin bayon etadiki, kitobxon bir hodisani ikkinchisiga bevosita taqqoslab, badiiy maqsadni anglab olaveradi. Ushbu usul xalq og'zaki ijodida juda keng qo'llanilib, keyinchalik yozma adabiyot tomonidan o'zlashtirilgan tasvir usuli bo'lib, muayyan o'xshashlikka ega

narsa-hodisalarni parallel (yonma-yon) tasvirlashdir. Bu holatdagi tasvir yozuvchi badiiyatini oshiradi, his-tuyg'ularini yorqin ko'rsatib beradi. Poetik usul sifatida inson tabiatni ilohiylashtirgan paytda vujudga kelgan deya taxmin qilinadi. O'zbek she'riyatida bu vositadan badiiylilikni oshirishda keng qo'llaniladi. Shuningdek, nasrda kompozitsion parallelizm tushunchasi ham mavjudki, u orqali yozuvchi imkoniyatlari oshadi. "Kompozitsion parallelizm turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Masalan, epik asarda bir paytda yonma-yon kechayotgan yoki turli zamonda kechgani holda parallel tasvirlanayotgan voqealar yotgan syujet liniyalari kompozitsion parallelizmga misol bo'la oladi". [1,215] Olimlar o'tmish va kelajakni parallel tarzda hikoya qilib berish orqali sirli, dinamika oshirishini ta'kidlashadi. Bundan tashqari parallelizm qahramonlarning xarakterini to'la namoyon bo'lishida ahamiyatli hisoblanadi.

Ahmad A'zamning "Ro'yo yoxud G'ulistonga safar" asarida qahramon ruhiyati tasvirlanar ekan, undagi chalkashliklar va psixologik holatning namoyishi parallel voqelik bilan yana-da oydinlashadi. Qahramon ruhiyatiga e'tiborimizni qarataylik: "...uxlab-uxladimmi, uyg'oqmanmi, bilmayman: ba'zan odamlar shundoq yonimda gaplashadi...birdan toliqaman, yurishga ham, yotishga ham bo'lmay qolaman, kitob o'qiy olmayman...Yotishdan yuragim bezillaydi..." [2,10] Ahmad A'zam tushni hayotdagi voqelikka parallel qo'yadi. Bunda tushdagi holatlarning reallikda anglashga harakat va kitobxonga tushuntirish ustuvorlik kasb etadi. Asar qahramonining tez-tez ko'radigan tushi real hayotda yuz bergan, ammo miyasiga chuqur o'rnashib olganki, qayta-qayta tushida namoyon bo'ladi, nimanidir esga solib, mushohadaga undaydi. Bu tush 15 yilcha oldin Jarariqda bir kampirning hovlisida turgani va uning qiz nabirasi haqida. Nabira qizning "Haa" deb baqirib berganligi obraz ruhiyatida tushunarsiz va mujmallikni keltirib chiqadi. Shu holatga javob topish istagida hayotda ro'y bergan avtobusdagi voqea keltirib o'tiladi. Go'yoki takrorlanib turuvchi tushga kalit vazifasini bajaradi. "Nega menga qaraysan, sen menga tomoshaqovoqmi?" deya o'shqirgan, qarg'agan ayolning his-tuyg'ulari avtobusdan tushgach ayon bo'ladi. Qahramon ikki voqeani birlashtiruvchi chiziq sifatida har ikki ayolning o'z kechinmalarini aks usulda namoyon etganligiga urg'u beradi. "Shuningdek, tabiat tasviri bilan qahramon ruhiyati, xayoldagi holat bilan hayotiy holat, tush bilang o'ng va shu kabilarni parallel tasvirlash ham kompozitsion parallelizm usulida amalga oshadi" [1,216] Navbatdagi kompozitsion -parallellikning o'ziga xos xususiyati shundaki, muallif tushga qarama-qarshi o'z kuzatuvlarini qo'yadi. Bir qarashda ikkalasida ham bog'liqlik yo'qdek tuyuladi. Osmonda yuradigan odamlar haqida tushni ko'rib hayratlangan qahramon o'sha yerliklarning zarrachayam yuragida hayajon va mo'jizaga qaraganday g'ayritabiiylik yo'qligini sezadi. Kinoteatrda voqea orqali ham insonlarning bir holatga turlicha yondashuvlari aks etadi. Xususan, bu jarayonda kuzatuvchilik vazifasini bajarayotgan bosh obraz bir qizning parishonxotirligi-yu, boshqasining kuyib-pishib so'zlayotganini, yigitning xijolat tortayotganini e'tibordan chetdan qoldirmay kuzatadi va mushohada qiladi. Tushdagi ruhiy kechinmalar kuzatish orqali yuzaga kelgan xulosalar bilan taqqoslanadi. Har bir insonning o'zgacha yondashuvi haqida fikr birlashtirib turadiki, bu asarning asosiy syujet liniyasiga yordamchi vazifasini bajaradi. Ya'ni qahramon o'z fikrlarini mutlaq haqiqat deya kitobxonga ta'sir o'tkazmaydi. Sarguzasht syujetiga xos bo'lgan sirli va g'ayritabiiylik asosiy syujet voqealari boshlanmasdan ko'zga tashlanadi. Bunda hayotda ro'y bergan ikki sirli voqea parallel ravishda tasvirlanadi. Kuchuk voqeasi dinamikasiga e'tibor qarataylik. Otchopar bozorida o'ris kampirning asar qahramoniga duch kelib, "Ey, to'xtang, yaxshi odamga o'xshaysiz, yuzingiz shundoq ochiq ekan"- deydi. Qiziq tomoni shundaki, kampir tilanish uchun emas, balki kuchuklaridan birini berish uchun so'z boshlagan edi. Ilk g'ayritabiiylik shundaki, kampirga va'da bergan holda bormayman deya ichida o'ylagan qahramon baribir uning uyidan kuchukni olib keladi. Eng g'aroyibi kampirning o'zi bilmagan, tanimagan kimsaning uyini adashmay topib kelishidir. Ushbu voqea zahirida mo'jizaviy sir yotganday tuyuladi. Ushbu voqeaga parallel ravishda tramvay bosib ketgan odamni qutqarish voqeasi beriladi. Bu voqeada aslida hech narsa sirli va ajabtovur bo'lmasa-da, boshqalar ko'z o'ngida hammasi mo'jizaviy qahramonlikka aylanadi-qoladi. Hattoki tramvayda shu mavzu haqida tinmay bahslashayotgan insonlarni eshita turib, obrazning o'zi ham qilgan ishiga ishonqiramay qoladi, boshqalar tramvayda tanimaganday. Qahramon va odamlar tilidan qo'ymay ta'riflayotgan u o'rtasidagi fikrlar mos kelmaydi. Hayotning asli va u haqidagi tasavvur boshqa-boshqa ekanligi uqtiriladi. Ikkala hodisaning bir-biriga

bog'liqligida, g'ayritabiiylik muhim rol o'ynasa, bosh qahramon hayotida duch kelgan bunday holatlar asarning asosiy voqealari uchun ko'prik vazifasini bajaradi. Hayotda g'alati, ishonib bo'lmaydigan voqealar yuz berishi mumkinligi G'uliston mamlakati uchun zamin yaratadi. Kitobxon endi keyingi syujet voqealariga qoqilmay siljiydi. Qahramon ruhiyatidagi qo'rquv va xavotir xaritada yo'q va o'zi mutlaqo eshitmagan mamlakatga tushib qolganligida yaqqol ko'zga tashlanadi. Zanjirlar taqib olganlarga nisbatan mashina haydab ketayotgan maymun haqidagi mulohazalar keltiriladi. Ikki vaziyatda ham inson atrofdagilardan najot kutishi va o'z-o'zini ovutishi badiiy tasvirlab beriladi. Mavoziy mamlakat haqida ma'lumotlar berilar ekan, yozuvchi o'zi yashaydigan reallik bilan bog'lashga tushuntirishga harakat qiladi. G'uliyarning haykalni halqadek aylanishi Lenin mavzoleyidagi manzara bilan parallel beriladi. Ikkala holatda ham shaxsga sig'inish o'ta kuchli, yozuvchi xalq ongidagi g'o'rlik va soddalikni ko'rsatib beryapti. G'ulistonda nafaqat haykalni tartib bilan aylanish, balki zanjir shaklida odamlarning harakatlanishiga diqqat qiladigan bo'lsak, mafkuraning omma ongiga qanchalik singdirilganini yaqqol anglash mumkin. "Guruhda eniga ham, bo'yiga ham sakkiztadan g'uliy bor ekan. Bular uchun sakkiz qandaydir muqaddas son shekilli deb o'yladim-u, shu zahoti buning izohini ham topdim. "8" sonining shakli bir halqa ikkinchisiga kiyishib, zanjirning ibtidosi bo'lishi-ku!" [2,62]. G'ulistondagi istirohat bog'iga sayrga reallikda ro'y bergan ikki voqea keltiriladi. Ulardan biri Turkiston Ahmad Yassaviy ziyoratiga sayr bo'lsa, ikkinchisi biolog qiz bilan tog'-u toshda adashib qolganlik haqida edi. Tabiiyki, kitobxon mavoziy mamlakat xususiyatlarini o'rganar ekan, hayotdagi holatlar va vaziyatlar bilan solishtirishga harakat qiladi. Yozuvchining o'zi kitobxonga yordam qo'lini cho'zadi, shunga o'xshash voqealar hayotda ro'y berganini misol qilib keltiradi. Kitobxonni ishontirib, e'tiborini markazda ushlab turadi. Parallellizm usuli kitobxonni chalg'itmaydi, balki fikrlarining mustahkam bo'lishida va asar g'oyasini yuzaga chiqishida muhim rol o'ynaydi. Yuqoridagi misollardan orqali parallellizmni quyidagicha yo'nalishlarga bo'lish maqsadga muvofiq deya hisoblaymiz:

- Hayotda ro'y bergan voqealarning tushda namoyon bo'lishi va o'ng asosida;
- Tush va hayotiy kuzatuv asosida;
- Hayotda ro'y bergan sirli voqealar asosida;
- Tushunarsiz holat va psixologiya asosida;
- Siyosiy va ijtimoiy vaziyat asosida.

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagilarning har birida yozuvchining alohida maqsadi bo'lib, ular asarda muhim ahamiyatga ega. Retrospeksiyaning ichida bu usulning qo'llanishi asar g'oyasini ochishda kalit vazifasini bajargan deya olamiz. Chunki har bir voqea solishtirilar ekan, ma'lum xulosalar chiqariladi va sarguzasht syujeti qizigandan qizib boraveradi. Sarguzasht adabiyotiga bunday usulning olib kirilishini bir tarafdin milliy adabiyotimizning yutug'i sifatida, ikkinchi tarafdin ushbu turning rivojlanishi sifatida baholash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. Akademyashr. Toshkent. – 2013.
2. A'zam A. Ro'yo yoxud G'ulistonga safar. Yangi asr avlodi. - 2010.
3. Baldic Ch. The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms. Oxford. - 2001
4. Литературная энциклопедия терминов и понятий. Москва. – 2001
5. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 5 jild. – T.:O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2008.
6. Alaviya M. O'zbek xalq qo'shiqlari. – T. O'zSSR FA nashriyoti, 1959.

UO'K 81-13

O'ZBEK TILI KORPUSIDA SO'Z BIRIKMALARINI SINTAKTIK TEGGLASH

O.J.Xidirov, PhD., dots., Jizzax davlat pedagogika universiteti, Jizzax

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tili korpusida so'z birikmalarining lisoniy-sintaktik qoliplariga asoslangan sintaktik teglash tizimi va modellari tahlil ostiga olingan.

Kalit so'zlar: Korpus, sintaktik teglash, model, sintaktik birliklar, so'z birikmasi, lison-nutq

Аннотация. В статье проанализировано системы тегов и моделей основанные лингвистическо синтактическими шаблонами словосочитаний в корпусе узбекского языка.

Ключевые слова: корпус, синтаксическая, модель прикосновения, синтаксические единицы, лексика.

Abstract. In this Uzbek corpus, article analyzes the tagging system and models based on the linguistic syntactic patterns of language syntactic compounds.

Key words: corpus, syntactic touch, model, syntactic units, vocabulary, language-speech.

Mustaqil soʻzlarning nutq jarayonidagi erkin bogʻlanishi *sintaktik aloqa* deyiladi: *Suvlar tiniq, toza havo*. Sintaktik birlik bir necha aʼzoli boʻladi. Faqat gap bir aʼzoli boʻlishi mumkin. Nutqda soʻzlarning bir-biri bilan bogʻlanishi har bir tilning lisoniy-sintaktik qolipi, leksemaning birikish imkoniyati asosida sodir boʻladi. Soʻzning sintaktik munosabatga kirishuvi natijasida hosil boʻlgan sintaktik qurilma *soʻz qoʻshilmasi* deyiladi. Bu soʻzning bir-biriga ergashishi (*aʼlochi oʻquvchi*) yoki tenglashishi (*olma va anor*) shakllarida boʻlishi mumkin. Demak, soʻzlar orasidagi aloqa ikki xil: tenglashish va tobelanish. Ular esa uch xil hosilani beradi: soʻz birikmasi, soʻz tizmasi va gap. Tenglashish aloqasi asosida soʻz tizmasi hosil boʻlsa, tobelanish aloqasi asosida soʻz birikmasi va gap shakllanadi[1].

Korpus sintaktik razmetka tizimida kollokativ qidiruv juda muhim: qidiruv natijasining sifati qidiruvning mukammalligi bilan toʻgʻri proporsional. Kollokativ qidiruvni tashkil etish uchun korpus birliklari soʻz birikmasi va soʻz qoʻshilmasini ajratuvchi tegga ega boʻlishi talab qilinadi.

Soʻz birikmasi birikuvchi soʻzlarning hokim-tobelik munosabati asosida hosil boʻladi. Bunda izohlanuvchi aʼzo kengayuvchi, izohlovchi aʼzo *kengaytiruvchi* aʼzo deb yuritiladi: *kitobni oʻqimoq* (*kitobni* – izohlovchi, *kengaytiruvchi*, *oʻqimoq* – izohlanuvchi, *kengayuvchi*).

Tobelanish aloqasida hokim aʼzo hokimlik mavqei va vositasiga, tobe aʼzo tobelik mavqei va uni taʼminlovchi vositaga ega boʻladi. *kitobni oʻqimoq* birikmasida *kitobni* aʼzosi oldin kelib, tushum kelishigi koʻrsatkichi bilan shakllangan boʻlsa, *oʻqimoq* aʼzosi hokimlik mavqei va shakliga ega. Aʼzolarning hokim-tobeligini bildiradigan shakliy koʻrsatkich har doim ham boʻlavermaydi. Morfologik koʻrsatkich boʻlmaganda tobelik va hokimlik belgisi birikuvchi soʻzlarning lugʻaviy-grammatik tabiatidan, sintaktik oʻrnidan hamda tartib va ohangdan bilinib turadi. Masalan: *tiniq suv* (*tobe+hokim*), *suv tiniq* (*tobe+hokim*)[2].

Morfologik koʻrsatkichsiz tobe-hokimlik munosabatini aniqlash uchun lisoniy-sintaktik qolip hamda morfologik teglar tizimidan foydalanish oʻrinli. Masalan, *qiziqarli kitob* birikmasida morfologik koʻrsatkich yoʻq. Kontekstda bu birliklarning soʻz birikma ekanligini lisoniy-sintaktik qolip bilan aniqlash mumkin. Lisoniy-sintaktik qolipda qaysi soʻz turkumi oʻzaro birikishi koʻrsatib berilgan. Korpus birliklari morfologik teglangan boʻlsa, teg va lisoniy-sintaktik qolip asosida morfologik koʻrsatkichsiz sintaktik munosabatlari birikmalarni ham avtomatik teglash imkoni paydo boʻladi. Ushbu holatni quyida batafsil izohlaymiz.

Boshqa lisoniy hodisa kabi soʻz birikmalarining lisoniy-sintaktik qoliplarini tiklash va uning voqelanishi farqlanadi. SB LSQning voqelanishi «lison-nutq» yoʻnalishida boʻlib, bu yoʻnalish umumiylikdan oraliq koʻrinish orqali xususiylikka – nutqiy hodisaga qarab boradi. Bu borada S.Nazarova tomonidan ishlab chiqilgan LSQlarga alohida eʼtibor qaratish muhim. Jumladan, S.Nazarova LSQlarning [$W_{\text{morfologik vosita}} \text{ } W_{\text{morfologik vosita}}$] koʻrinishdagi invariant, [$W_{\text{qaratqich kelishigi}} \text{ } W_{\text{egalik qoʻshimchasi}}$], [$Ism_{\text{qaratqich kelishigi}} \text{ } Ism_{\text{egalik qoʻshimchasi}}$], [$Ot_{\text{qaratqich kelishigi}} \text{ } Ot_{\text{egalik qoʻshimchasi}}$], [$Ot_{\text{atoqli qaratqich kelishigi}} \text{ } Ot_{\text{turdosh egalik qoʻshimchasi}}$] kabi variantlarini ajratadi[Nazarova S,1997:26]. Albatta, til korpusida soʻz birikmalarni teglash muammosi umumiy (invariant) LSQlar bilan hal etilmaydi, balki soʻz birikmalarni aniqlashda nisbatan aniqroq qoliplar talab etiladi.

S.Nazarova ushbu LSQning quyi boʻlinishlari uning tegishli soʻz turkumi tomonidan toʻldirilishi asosida quyidagicha tasniflaydi [Nazarova S,1997:27].

- 1) [$Ot_{\text{qaratqich kelishigi}} \rightarrow Ot_{\text{egalik qoʻshimchasi}} = Ot_{\text{qaratuvchi}} + Ot_{\text{qaralmish}}$]: *kitobning varagʻi*;
- 2) [$Ot_{\text{qaratqich kelishigi}} \rightarrow sifat_{\text{egalik qoʻshimchasi}} = Ot_{\text{qaratuvchi}} + sifat_{\text{qaralmish}}$]: *daraxtning moʻrti*;
- 3) [$sifat_{\text{qaratqich kelishigi}} \rightarrow Ot_{\text{egalik qoʻshimchasi}} = sifat_{\text{qaratuvchi}} + Ot_{\text{qaralmish}}$]: *gulning/qizilining*

hidi;

- 4) [$sifat_{\text{qaratqich kelishigi}} \rightarrow sifat_{\text{egalik qoʻshimchasi}} = sifat_{\text{qaratuvchi}} + sifat_{\text{qaralmish}}$]:

olmaning/kattasining chuchugi;

- 5) [ot turdosh qaratqich kelishigi → sifat egalik qo'shimchasi = ot qaratuvchi + son qaralmish]: *gulning bittasi*;
- 6) [son qaratqich kelishigi → son egalik qo'shimchasi = son qaratuvchi + son qaralmish]: *o'nning yarmi*;
- 7) [ot qaratqich kelishigi → harakat nomi egalik qo'shimchasi = ot qaratuvchi + fe'l qaralmish]: *Otabekning qaytishi*;
- 8) [harakat nomi qaratqich kelishigi → ot egalik qo'shimchasi = fe'l qaratuvchi + ot qaralmish]: *uyalishning o'rni*;
- 9) [harakat nomi qaratqich kelishigi → harakat nomi egalik qo'shimchasi = fe'l qaratuvchi + fe'l qaratuvchi]: *olmoqning bermog'i*;
- 10) [ot qaratqich kelishigi → sifatdosh egalik qo'shimchasi = ot qaratuvchi + sifatdosh qaralmish]: *yurakning to'xtagani*;
- 11) [sifatdosh qaratqich kelishigi → ot egalik qo'shimchasi = sifatdosh qaratuvchi + ot qaralmish]: *qo'rqqanning ko'zi*;
- 12) [ot qaratqich kelishigi → ravish egalik qo'shimchasi = ot qaratuvchi + ravish qaralmish]: *mehnatning kecha-kunduzi*;
- 13) [olmosh qaratqich kelishigi → ot egalik qo'shimchasi = olmosh qaratuvchi + ot qaralmish]: *mening vatanim*;
- 14) [ravish qaratqich kelishigi → ot egalik qo'shimchasi = ravish qaratuvchi + ot qaralmish]: *hozirning huzuri*.

Ushbu qoliplar S.Nazarova tomonidan tadqiq etilgan: yuzlab nutqiy hosilalarda sinab ko'rilgan, umumlashtirilgan. Shuning uchun biz ism+ism qolipli so'z birikmalarning modelini shu qoliplar asosida tuzishimiz mumkin. Buning uchun, avvalo, qolip tarkibidagi ismlarning turini anglatuvchi qismlarni ma'lum belgi bilan, tobelanishni ko'rsatib turuvchi morfologik vositalarning maxsus belgilarini tanlab olamiz. Bunda ot = N, sifat = Adj, son = Num, turdosh ot = N^{sub}, olmosh = Pr, ravish = Prv, harakat nomi = Ger teglari bilan; qaratqich kelishigi = Case (yoki Ss), egalik qo'shimchasi = Possessive (yoki Pos) teglari bilan belgilanadi. Shundan kelib chiqib, til korpusi uchun so'z birikmalarni sintaktik tglashning ism+ism qolipi uchun quyidagi modellarni taklif qilish mumkin:

- 1) [N^{Cs} → N^{Pos}]: *kitobning varag'i*;
- 2) [N^{Cs} → Adj^{Pos}]: *daraxtning mo'rti*;
- 3) [Adj^{Cs} → N^{Pos}]: *gulning/qizilining hidi*;
- 4) [Adj^{Cs} → Adj^{Pos}]: *olmaning/kattasining chuchugi*;
- 5) [N turdosh^{Cs} → Adj^{Pos}]: *gulning bittasi*;
- 6) [Num^{Cs} → Num^{Pos}]: *o'nning yarmi*;
- 7) [N^{Cs} → Ger^{Pos}]: *Nabekning qaytishi*;
- 8) [Ger^{Cs} → N^{Pos}]: *uyalishning o'rni*;
- 9) [Ger^{Cs} → Ger^{Pos}]: *olmoqning bermog'i*;
- 10) [N^{Cs} → Adjdosh^{Pos}]: *yurakning to'xtagani*;
- 11) [Adjdosh^{Cs} → N^{Pos}]: *qo'rqqanning ko'zi*;
- 12) [N^{Cs} → Prv^{Pos}]: *mehnatning kecha-kunduzi*;
- 13) [Pr^{Cs} → N^{Pos}]: *mening vatanim*;
- 14) [Prv^{Cs} → N^{Pos}]: *hozirning huzuri*.

Shuningdek, zamonaviy sintaksisda so'z birikmasining [ism^{kelishik qo'shimchasi} + fe'l] qolipi ham ajratiladi [H.G'.Ne'matov, R.Sayfullaeva, 2011:67].

So'z birikmasining bu LSQi birinchi uzvi morfologik shakllangan va shuning uchun SHMJ birikuv omiliga ega va ikkinchi qismda grammatik ko'rsatkich bog'lanish uchun nisbatan ahamiyatsiz bo'lganligi bois, birikuv omillarining MSHJ kombinatsiyasi amal qiladi. Qolipning birinchi uzvini ism turkumiga oid so'zlar to'ldirib, ular hokim uzvga tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklari shakllari bilan bog'lanadi. Birinchi uzvi asosida LSQ quyidagi ko'rinishlarga ega bo'ladi

- 1) [ism tushum kelishigi → fe'l];
- 2) [ism jo'nalish kelishigi → fe'l];
- 3) [ism o'rin-payt kelishigi → fe'l];
- 4) [ism chiqish kelishigi → fe'l].

LSQning har bir ko'rinishi ism uzvining bo'linishi asosida yana tarmoqlanadi. Masalan, [ism tushum kelishigi → fe'l] qolipi quyidagi bo'linishlarni beradi [H.G'.Ne'matov, R.Sayfullaeva, 2011:67].

- I. [ot^{tushum kelishigi} → fe'l];
- II. [sifat^{tushum kelishigi} → fe'l];
- III. [son^{tushum kelishigi} → fe'l];
- IV. [olmosh^{tushum kelishigi} → fe'l];
- V. [harakat nomi^{tushum kelishigi} → fe'l].

Ushbu qoliplarga kitobni/yaxshini/o'nni ayir, uni gapirish/o'qimoq/so'ramoq/ boshlamoq/ni bas qil kabilarni misol keltirish mumkin.

Yuqoridagi LSQlar asosida sintaktik teglashning ism+fe'l qolipi uchun [SubCs3→ V]; [SubCs4→V]; [SubCs5→ V]; [SubCs6→V] modellarini taklif etsak, ismning ko'rinishlariga ko'ra turlari bo'yicha [NCs3→ V]; [AdjCs3→ V]; [NumCs3→ V]; [PrCs3→V]; [GerCs3→V] kabi modellar so'z birikmalarni farqlashga yordam beradi. Bunda Cs3 tushum, Cs4 jo'nalish, Cs5 o'rinpays, Cs6chiqish kelishigini; Sub ismni, V fe'lni ifodalovchi teg hisoblanadi.

Xulosa sifatida aytish joizki, morfologik ko'rsatkichsiz va morfologik ko'rsatkichli so'z birikmasini aniqlashda lisoniy-sintaktik qoliplar asosida tuzilgan modellardan foydalanish sintaktik teglar tizimining mukammal bo'lishiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Nazarova S. Birikmalarda so'zlarning erkin bog'lanish omillari: filol.fan. nomz.... diss. avtoref. – Toshkent: 1997. – 26 b.
2. Zamonaviy o'zbek tili: Sintaksis./ Mualliflar jamoasi. Mas'ul muharrirlar H.G'.Ne'matov, R.Sayfullaeva. O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti. – Toshkent.: Mumtoz so'z, 2011. – 312 b. – 67-71.
3. <https://uz.denemetr.com/docs/769/index-313952-1.html?page=30>

UO'K 811.161.1'28

SHEVAGA XOS SO'ZLARNING SHAKL VA MA'NO MUNOSABATIGA KO'RA FARQLANISHI

J.I.Xolmuradova, f.f.n., dots., Toshkent amaliy fanlar universiteti, Toshkent

Аннотация. Ushbu maqolada respublikamizning turli hududlaridagi aholi shevalaridagi leksik birliklarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra farqlanishiga doir ba'zi kuzatishlar haqida to'xtaldik.

Калит со'zlar: sheva, shakldosh, ma'nodosh, zid ma'noli, sinonim, omonim, antonim, nominativ, lahja, adabiy, qarluq, qipchoq, o'g'uz, o'zak, fonetik, leksik, uslubiy, nutq, talaffuz, farqlanish.

Аннотация. В данной статье мы остановились на некоторых наблюдениях о различии лексических единиц в говорах населения разных регионов нашей республики по соотношению формы и значения.

Ключевые слова: диалект, родственный, синоним, антоним, синоним, омоним, антоним, именительный падеж, диалект, литературный, карлукский, кипчакский, огузский, корень, фонетический, лексический, стилистический, речь, произношение, дифференциация.

Abstract. In this article, we focused on some observations on the difference of lexical units in the dialects of the population in different regions of our republic according to the relation of form and meaning.

Key words: dialect, cognate, synonym, antonym, synonym, homonym, antonym, nominative, dialect, literary, Qarluq, Kipchak, Oguz, root, phonetic, lexical, stylistic, speech, pronunciation, differentiation.

Shevalar umumxalq o'zbek tilining bir tarmog'i bo'lish bilan birga, adabiy til bilan o'zaro umumiy leksik qatlamlarga ega. Bu shevalardagi so'zlar shakldosh, ma'nodosh, zid ma'noli kabi munosabatlar jihatidan bir - birlaridan hamda adabiy tildan farq qiladi. Shu o'rinda aytish joizki, shevalardagi ko'pgina o'ziga xos xususiyatlar, xususan, tabu va evfemizmlar ham deyarli o'rganilmagan. Shularni hisobga olib, ularning har biri haqida alohida – alohida to'xtalib o'tishni lozim topamiz.

Sinonim so'zlar - o'zaro birlashtiruvchi ma'noga va turli shakllarga ega bo'lgan bir guruh so'zlarning o'z nominativ ma'nolari bilan bir xil yoki o'xshash bo'lib, talaffuz va yozuvda farqlanishi, qo'shimcha ma'no noziklari hamda turlicha uslubiy qiymatga ega bo'lishi mumkin. Nutqimizni rang – barang qilishga ma'nodosh so'zlarning ahamiyati kattadir. O'zbek tili ham o'zining katta leksik qatlamiga egadir. Bu qatlamga kiruvchi sinonim so'zlar tilimizning lug'at tarkibini boyitadi, uni yanada kengaytirish uchun xizmat qiladi, o'zbek tilining boyligini ko'rsatuvchi omillardan hisoblanadi. Tildagi ma'nodosh so'zlarni yaxshi egallash va undan to'g'ri foydalana olish esa nutq uchun katta imkoniyatlar yaratib beradi.

O'zbek tilida bo'lgani kabi, uning lahja va shevalarida ham ma'nodosh so'zlar nihoyatda ko'p. Lahja va shevalardagi ayrim so'zlar esa adabiy tilimizning leksik qatlamini to'ldirish va boyitish uchun xizmat qiladi. Masalan, hozirgi adabiy tilimizdagi *izlamoq*, *qidirmoq*, *axtarmoq*, *istamoq* sinonimik qatorlaridagi turli sheva materiallaridan olinganini isbot qilish qiyin emas. Chunki Farg'ona, O'sh kabi shevalarda *istamoq*, qipchoq shevalarida *izlamoq*, Toshkent va Samarqand shevalarida *qidirmoq* (*qidirmoq*) deb qo'llaniladi. O'g'uz lahjasida ham *qidirmaq* va *istemaq* ko'rinishlariga egadir. *Axtarmoq* shaklida qo'llanilishi ancha chegaralangan. Bu shakl qipchoq shevalarida *axtarmaq*/*aktarmaq* deb ishlatiladi.

O'zbek shevalarida ham ma'nodosh so'zlarning ko'pligi bilan ajralib turadi. Bu shevalarda ba'zi bir ma'nodosh so'zlar adabiy tildagiga nisbatan ko'proq ko'rinishlarga ega bo'ladi.

Qipchoq lahjasida: *tuzuv*// *tuziv*// *duris*// *yaxshi*// *miqtay*// *ejep*// *ejeptevir*// *evle*// *qiamat*// *bineyi* (*yaxshi*); *shipira*// *jevlik*// *jappa*// *hemmesi*// *tamamam*// *batamam*// *po'tunney*// (*barcha*); *shakillamaq*// *kichirlamaq*// *baqirmaq*// *ulumak* (*qattiq gapirmoq*).

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasida: *morcha* (Samarqand – Buxoro - Urgut), *chumeli* (Toshkent), *chumelik* (Farg'ona guruhi) *chepchek* (Iqon, Sayram), *buvi* (Farg'ona shevalari), *biyi* (Samarqand-Urgut), *oyi* (Toshkent) kabi. Yoki erkaklar beliga boglaydigan, chetiga gullar solingan materialni, ya'ni belbogni Andijon, Qarnob va Qorabuloq shevalarida *chorsi*// *chorsu* deb qo'llanilsa, Toshkent shevasida *kiyikche* deb ishlatiladi.

O'g'uz lahjasida: *gen*// *dilsiz*// *geplemes*// *indemes*// *lol*// *genelek*// *sollemes*// *vorsiz*// *vedesiz*// *oldoqchi*// *yolg'onchi*// *to'triqsiz*// *solovoti* / *gorunishi*// *simmoti*// *siloyoti*// *qomati*; *derrev*// *darhol* / *Shuv yetib*// *zimpildep*; *solmo* // *yep*// *arik*// *zrevek*// *isirg'a*// *xalqa*// *ulli*// *iri*.

Ba'zan qipchoq shevalari materiallari ma'nodosh so'zlarning ma'nosini farqlashga yordam beradi. Masalan, ozuqa turlaridan biri – *yonishqa* // *jonishka* deb yuritilib, uning quritilgan holatiga *beda* deyiladi. Hali uning avj olib o'sayotgan, lekin pishib yetmagan holati esa *qara korpe* deb ataladi. Qipchoq shevalarida *jonishqa* so'zi qorluq – chigil – o'g'uz shevalaridan Andijon shevasida *yonichka*, Toshkentda esa *beda* deb qo'llaniladi.

Qipchoq shevalaridagi ma'nodosh so'zlar tuzilishi jihatidan sodda, juft va birikmali ma'nodosh so'zlariga bo'linadi:

1. Sodda sinonimlar o'zbek shevalari leksikasining talaygina qismini tashkil etadi. Misollar: *otirlik* // *yalgan*; *kichalan*//*kistalan* // *shoshilinch*; *jolikdi*// *daridi*; *kichap* // *derrev*, *xava*// *javin*// *talli*//*shiret*, *takran*// *kuri*// *boltacha*; *zor*// *kuchli*; *shona*// *taroq kallaposh*//*barcha*, *oftob*// *quyosh* (Buxoro) kabilar.

2. Ba'zi ma'nodosh so'zlar juft holda qo'llaniladi, turli ma'nolarni (jamlik, to'dalik, bo'rttirish, umumiylik ma'nolarini) ifodalash uchun xizmat qiladi: *sevir- taqat*, *urp- edet*, *kir- iplas*, *jaxshi – diris* (qipchoq).

Ba'zi fonetik o'zgarishlarni hisobga olmaganda, bu xususiyat qorluq – chigil – uyg'ur va o'g'uz lahjalari materiallari uchun ham xosdir. Hali turmush qurmagan, bolasiz, bo'ydoq kishiga nisbatan Qo'qon va O'shda *selt – suvey*, Shahrisabzda *selt – suveyt* deyilsa, Forishda emizikli bolasi bo'lmagan xotinlarga nisbatan *suvey – seltan* deb qo'llaniladi. *Selt – suveyt yurgen bashqa*, *ro'zgolli bashqa*. *Boshinne tushse bilesen, ishge chiqsun* (Forish).

Yana: *xesh – tavar* (Samarqand - Buxoro), *urug'-aymoq* (Kattaqo'rg'on - Payshanba), *chol – buva* (Pop), *a: lat – ajdat* (o'g'uz).

3. Birikmali ma'nodosh so'zlar uchrab turadi. Ma'nodosh so'zlar ushbu shevalarda, asosan, ikki yo'l bilan hosil bo'lgan:

1) Soʻzlarning maʼno jihatidan bir – biriga oʻxshash va yaqinlashuvi natijasida. Masalan, *dos // agʻayni // jore // qadrdan // orteq (qipchoq), uy // xone // kvertire, duxtir // vrech // tevip* (qorluq – chigil – uygʻur) kabi.

2) Boshqa tillardan shevalarga soʻzlarning oʻtishi natijasida arabcha, forsha, tojikcha, ruscha, soʻzlar va shevalarda soʻzlashuvchi aholining leksikasidagi soʻzlar bilan bir yoki yaqin maʼnoda juft holda ishlatilib, maʼnodoshlik munosabatiga kirishgan. Masalan, *kuch // qudrat, godek // chaqalaq, esker // sollat (qipchoq), jedvel // teblitse (qorluq–chigil - uygʻur)*. Shaxrisabz shevasidagi *yelke // kip, tekis // revon, boboy // chol // moysapit* maʼnodosh soʻzlarni oʻzida aks ettiruvchi soʻzlar bir – birlari bilan maʼlum darajada uslubiy maqsad va maʼno nozikliklari bilan farqlanib turishini qayd etish mumkin.

Shunday qilib, maʼnodosh soʻzlar oʻzbek shevalari materiallarida kattagina qismini tashkil etadi va turli maʼnolarni ifodalash uchun material boʻlib xizmat qiladi. Shevalardagi maʼnodosh soʻzlarni atroflicha oʻrganish oʻzbek adabiy tilining boyib va rivojlanib borishiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

Omonim soʻzlar. Agar turkiy tillar tarixiy taraqqiyotiga nazar solinsa, tilda shakldosh soʻzlarning hosil boʻlishi umumiy leksika qonuniyatlaridan biri ekanligi maʼlum boʻladi. Oʻzbek tili shakldosh soʻzlarga nihoyatda boy. Tilimizning bu xususiyati adabiyotda yangi janr – tuyuq janrining yuzaga kelishiga sabab boʻlgan shakldosh soʻzlar aytilishi va eshitilishi bir xil, ammo maʼnolarning boshqa – boshqa boʻlganligi tufayli jumla ichida aniqlanadi va uning xilma – xilligini taʼminlashga xizmat qiladi.

Lahjalardagi omonim soʻzlarning adabiy tilda uchrashishi va uchrashmasligi nuqtayi nazaridan ularni ikki guruhga boʻlish mumkin:

1. Adabiy tilda va lahjalarda uchrovchi omonim soʻzlar. Adabiy tilda *oyoq, bosh, koʻz, bet, yoz, koʻk, qanot* kabi soʻzlar *odamning oyogʻi, stolning oyogʻi, karovotning oyogʻi; odamning koʻzi, buloqning koʻzi, derazaning koʻzi; odamning boshi, ishning boshi, suvning boshi, ernig boshi* tartibida qoʻllanadi.

Qipchoq hevalarida: *ayagʻ, bash, koz, bet, qanat, adamdi ayagʻi, usteldi ayagʻi, kereveti ayagʻi, qoʻshti ayagʻi, boʻlakti kozi, tirezeni kozi, adamdi bashi, suvdi bashi, yerdi bashi* tartibida mavjud.

2. Oʻzbek shevalari uchun xos boʻlgan omonim soʻzlar qorluq – chigil – uygʻur lahjasida: *choroʻ // chersu soʻzi* Fargʻona, Qarnob va Qorabuloq shevalarida, adabiy tilda *belbogʻ soʻzi* oʻrnida keladi. Masalan, *Nevi chorsini elib keldi, chorsini belige* maʼnosini bildiradi. Masalan, *Chorsuga odam kep edi. Chorsu Registonga* kabi.

Shuningdek, *morcha – chumoli* (Samarqand – Buxoro shevalarida), *oye* (Kattaqoʻrgʻon va Payshanba shevalarida), Namangan, Chartoq Oʻsh kabi shevalarda *oye - eye soʻzi* oʻqituvchi umuman xotin – qizlarga murojaat qilganda qoʻllaniladi: *Shoti soʻzi* Toshkent shevasida aravaning bir qismi, Fargʻona shevasida *narvon, toke soʻzi* koʻpgina oʻzbek shevalarida qipchoqda bosh kiyimi, yaʼni *doʻppi* maʼnosida kelsa, Qarnob shevasida u *yosti*q maʼnosida qoʻllaniladi, «*pochche*» soʻzi oʻzbek adabiy tili va ayrim oʻzbek shevalarida «*kuyov*», «*pochcha*» deb ishlatilsa, Qarnob shevasida «*aka*», «*amaki*» maʼnosini bildiradi.

Oʻgʻuz lahjasida *belkurak* – odamlar ishlatadigan ish quroli (*lopata*), *toy* – otning bolasi va biror narsani taxt qilib, jamlab qoʻyish. *Qilich* – kishi nomi, atoqli ot, qurol, turdosh ot; *Alma* – kishining nomi, atoqli ot, mevaning nomi, turdosh ot va buyruq feʼli maʼnolarida qoʻllanilib, omonimiyani tashkil etadi. Bu soʻzlar boshqa oʻzbek shevalarida ham xuddi shunday yoki shunga oʻxshash maʼnolarda ishlatiladi.

Bu guruhga kiruvchi omonimlar asosan ikki undosh tovushning bir tovush bilan talaffuz qilinishi, yaʼni fonetik oʻzgarish muhim ahamiyatga ega boʻladi.

Oʻzbek lahja va shevalarida omonim soʻzlar ikki yoʻl bilan, yaʼni birinchidan, oʻz ichki taraqqiyot qonunlari asosida, oʻz imkoniyatlari bilan va ikkinchidan, boshqa tildan oʻtgan soʻzlarning shevalardagi soʻzlar bilan omonimik munosabatga kirishuvi natijasida vujudga kelgan.

Boshqa tillardan oʻzlashtirilgan soʻzlarning mos kelishi tufayli, ular koʻproq rus tilidan oʻzlashtirilganligi yuzasidan aloqador boʻlib, ular shevalar fonetikasiga boʻysundirilgan holda

talaffuz etiladi. Bunday shakldoshlarga misol sifatida quyidagi misollarni keltirish mumkin. Masalan, qorluq-chigil- uyg'ur lahjasida: *tok* (elektr toki, o'simlik nomi), *tol* (tal, daraxt, «tolmoq» fe'lining ikkinchi shaxs birligi, imoratlar uchun ishlatiladigan qog'oz), *tom* (uy, kitoblar tomi - jild) kabi.

1. So'zlarning o'zak va negizlariga turli xil qo'shimchalar qo'shilishi orqali - bunday omonimlarda urg'u ma'no anglatuvchilik rolini o'ynaydi.

Omonim so'zlar muhim leksik-uslubiy vosita bo'lib, ular yordamida chiroyli so'z o'yinlari yuzaga keladi. Bunday holat yozma adabiyotda ham og'zaki nutqda ham tez-tez uchrab turadi. Buning dalili sifatida Samarqand viloyatidagi qipchoq lahjasining vakili, xalq og'zaki ijodining mashhur namoyondasi Fozil Yo'ldosh o'g'lidani keltirilgan tuyuqni ko'ramiz:

Qo'lingdan keguncha chiqar yaxshi at,

Yaxshilik qi, balam, jamanlikdi at.

Nesiyetim yot qibal, parzantim,

Yalg'iz yurse nam chiqarmas yaxshi at.

Shuni aytish kerakki, o'zbek adabiy tilidagi va boshqa qator o'zbek shevalaridagi shakldosh so'zlarning aksariyati qipchoq shevalarida bunday xususiyatlarga ega bo'lmaydi. Bu esa unlilar uyg'unligi hodisasi bilan chambarchas bog'liqdir. Masalan, ot (o't) so'zi alanga, olov va tirik organizmdagi o't ma'nolarida kelib, ot deb ikki xil ko'rinishda qo'llanadi.

Antonim so'zlar lahja va sheva materiallari leksikasida ham ma'lum o'rinni egallaydi. Bu so'zlar ma'nolari jihatidan bir- birlariga qarama – qarshi bo'lgan tushunchalarni ifodalovchi so'zlardan tashkil topgan bo'lib, narsa, hodisa va ularning belgilarini solishtirib ko'rish, bir – birga qarama – qarshi ko'rsatish, fikrlarni ta'sirchan ifodalash vazifalarini bajaradi. Zid ma'noli so'zlar lahja va shevalarda ham bir – biriga qarama – qarshi tushunchalar birligini ifoda etish bilan uslubiy vosita sifatida qo'llanadi.

Qorluq – chigil – uyg'ur lahjasi materiallarida: *yexshi – yomon; kelin – yuke: uzun - qisqe; oz – kop, dos – dushman; tog'ri – egri; boy – kembegel; shirin – achchik; semiz – arik; kunduz – kecha;*

Namunalar: *yosh kelise ishke, kerik kelse oshge, degen ote – buvelermizni nekli (gepi) bo: oxshem kelin kor yog'di, ko'z mexelleri kunduzi issiq, kechesi sovuq bop turedi (Kattaqo'rg'on, Payshanba).*

O'g'uz lahjasida: *oq – kara, yaxshi – yaman, alis – yaki:n, ulli – kichchi, karri – yosh, uzun – kalta.*

Misolar: *aji bilen sujini apkam biledi, alis bilen yakinni yuren biledi, aji volipti, bashimda rolmalim eylen, gulleri boshim eylentirdi suji tillari.*

Qipchoq lahjasida: *kette – kichchi: qalin – qilamik, belen(t) – pes: keche – kunduz achchi – chuchchi: alis – jaqin, uzun – qisqi, issiq – suvuq, kunchig'ish – kunbatish: qatti – bosh.*

Juft holda qo'llanilib, qarama – qarshi ma'noli so'zlar umumiy bir tushuncha va tasavvurni ham ifodalab keladi. Bunday holda bir so'zdek qo'llaniladi. Zid ma'noli so'zlardagi bunday xususiyatlar ulardagi so'zlarning ko'chma ma'noda qo'llanishi bilan izohlanadi.

Qipchoq guruhi shevalarida ham bu xususiyat yaqqol ko'zga tashlanib turadi: *belen – pes geperme – uylab gapir, yaxshi gapir, kishin – jazin ishler edik – yil buyi ishlar edik, erte kesh xabar aliptur//aptur – har doim xabar olib tur, issiq – suviq kildiripti – dori – darmon bilan davolanibdi, berdi – keldimiz o'zildi – aloqamiz uzildi.*

Antonim so'zlar kategoriya sifatida katta ahamiyatga ega bo'lib, ularni ko'proq qo'llash borasida shevalar, jumladan, qipchoq shevalarining o'rni kattadir.

Yuqoridagi sabablarga ko'ra, turli davrlarda yozib olingan shevashunoslik materiallarini aniqlash ancha murakkabdir. Ularni belgilashda yana u yoki bu so'zning paydo bo'lgan materialining yozib olingan vaqti alohida hisobga olinishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullayev F.A. Xorazm shevalari leksikasi// O'zbek shevalari leksikasi. -Toshkent, 1966. - B. 82-90.
2. Abdurahmonov D., Sodiqov T., Nosirov Sh., Turobova M. O'zbek shevalari leksikasi. -Toshkent: Fan, 1991. - 230 b.
3. Jumanioyozova M.X. Xorazm xalq qo'shiqlari leksikasi. Filol.fanlari nomzodi dis.avtoref.-Toshkent,1999.-24 b.
4. Ishayev A. Dostonlar tilining ba'zi bir xususiyatlari//Ergash shoir va uning dostonchilikdagi o'rni. -Toshkent, 1971. -B. 173-179.
5. O'zbek shevalari leksikasi. -Toshkent: Fan, 1991. 230 b.

**INGLIZ ADABIYOTI ADIBLARINING FANTASTIK JANRDAGI ASARLARIDA
PSIXOLOGIK MAHORAT****G.Sh.Xudoyberdiyeva, dots., PhD, Toshkent davlat texnika universiteti, Toshkent**

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz adabiyoti yozuvchilarining fantastik janrda qo'llagan psixologik mahoratini o'rganadi. Tahlil inson ruhiyatiga chuqur kirib borish, immersiv va ishonarli olamlarni yaratish va hissiy javoblarni uyg'otish uchun qo'llaniladigan usullarni ta'kidlaydi. Maqola taniqli mualliflarning asosiy asarlarini o'rganib chiqib, fantastik adabiyotning doimiy jozibasi va ta'siriga hissa qo'shadigan asosiy psixologik mexanizmlarni ochishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Fantastik janr, Psixologik mahorat, Ingliz adabiyoti, Dunyo qurish, Xarakterlarni rivojlantirish, Empatiya, Arxetiplar

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические умения, используемые писателями английской литературы в жанре фэнтези. В анализе освещаются методы, используемые для проникновения в человеческую психику, создания захватывающих и правдоподобных миров и вызова эмоциональных реакций. В статье рассматриваются основные произведения известных авторов и ставится цель раскрыть основные психологические механизмы, способствующие непреходящей привлекательности и влиянию художественной литературы.

Ключевые слова: жанр фэнтези, психологические навыки, английская литература, построение мира, развитие персонажа, эмпатия, архетипы.

Abstract. This article examines the psychological skills used by writers of English literature in the fantasy genre. The analysis highlights the techniques used to delve into the human psyche, create immersive and believable worlds, and evoke emotional responses. The article examines the main works of famous authors and aims to uncover the main psychological mechanisms that contribute to the enduring appeal and influence of fictional literature.

Keywords: Fantasy Genre, Psychological Skills, English Literature, World Building, Character Development, Empathy, Archetypes

Kirish. Ingliz adabiyotidagi fantastik janr azaldan kitobxonlar qalbi va ongida alohida o'rin tutib, ularni xayoliy olamlar, g'ayrioddiy personajlar va oddiy voqelik chegarasidan oshib ketadigan g'ayrioddiy hikoyalar bilan o'ziga rom etib keladi. O'rta Yerning afsonaviy landshaftlaridan tortib, Xogvartsning sehrli yo'laklarigacha, fantastik janr qochish va introspektsiyaning noyob uyg'unligini taqdim etadi. Biroq, bu asarlarning muvaffaqiyati va doimiy jozibasi ko'pincha ularning fantastik elementlariga emas, balki ular yaratilgan psixologik chuqurlik va mahoratga ham bog'liq.

Fantastik janr o'z mohiyatiga ko'ra, o'quvchilardan biznikidan farqli qoidalar bilan boshqariladigan dunyolarga sho'ng'ishni talab qilib, ishonmaslikni to'xtatib turadi. Ushbu chuqurlikka erishish inson psixologiyasini chuqur tushunishni talab qiladi. Mualliflar o'zlarining g'ayrioddiy sharoitlariga qaramay, o'zaro bog'liq his-tuyg'ular, motivatsiyalar va o'sish traektoriyalariga ega bo'lgan personajlarni yaratishlari kerak. Ular fantastik bo'lsa-da, ichki jihatdan izchil va ishonchli bo'lishi uchun etarlicha batafsil bo'lgan dunyolarni qurishlari kerak. Bundan tashqari, ular o'quvchilarni o'z tajribalari va e'tiqodlari haqida fikr yuritishga undaydigan murakkab psixologik mavzularni o'rganadigan hikoyalarni to'qishlari kerak.

Ushbu maqola ingliz adabiyoti yozuvchilari tomonidan fantastik janrda namoyon bo'lgan psixologik mahoratni o'rganishga intiladi. J.R.R. kabi taniqli mualliflarning asarlarini o'rganib, Tolkien, C.S. Lewis va J.K. Rowling, biz ular inson ruhiyatini o'rganish, immersiv va ishonarli dunyolar yaratish va chuqur hissiy reaksiyalarni uyg'otish uchun foydalanadigan usullarni ochishni maqsad qilganmiz. Ushbu tahlil orqali biz fantastik adabiyotning doimiy ta'siri va mashhurligiga hissa qo'shadigan psixologik mexanizmlar haqida tushunchaga ega bo'lamiz.

Fantastik janr shunchaki qochish uchun vosita emas; u insoniy holatning eng chuqur tomonlarini aks ettiruvchi oynadir. Tolkien hobbitlarining epik sayohatlari, Lewis qahramonlari duch kelgan axloqiy va axloqiy dilemmalar yoki Rowlingning sehrgarlik dunyosida tasvirlangan shaxsiy

o'sish va hissiy kurashlar orqalimi, bu hikoyalar o'quvchilar bilan fundamental darajada rezonanslashadi. Ushbu rivoyatlarni yaratishda ishtirok etadigan psixologik mahoratni o'rganish orqali biz fantastik janrning tomoshabinlarni jalb qilish, ilhomlantirish va o'zgartirish kuchini yaxshiroq tushunishimiz mumkin.

Ushbu maqolaning nazariy asosi adabiyotshunoslik va psixologiya o'rtasidagi fanlararo bog'liqlikka asoslangan bo'lib, ayniqsa fantastik janrda hikoyaning ishtirokini va hissiy rezonansni kuchaytirish uchun psixologik tamoyillardan qanday foydalanishga qaratilgan. Ushbu asos ingliz adabiyoti yozuvchilari jozibali fantastik asarlar yaratish mexanizmlarini tushuntirish uchun bir nechta asosiy psixologik tushunchalar va adabiy nazariyalarga asoslanadi.

Adabiyotdagi psixologik tamoyillar. Samuel Teylor Kolerij tomonidan kiritilgan ishonchsizlikni to'xtatib turish kontseptsiyasi o'quvchilarning fantastik adabiyot bilan qanday shug'ullanishini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu tamoyil, agar hikoyaning ichki izchilligi va psixologik asoslilikini saqlab tursa, o'quvchilar hikoyaning ishonchliligi haqidagi shubhalarini bajonidil to'xtatadilar. Mualliflar bunga motivatsiyalari va harakatlari o'quvchilarning inson tabiatini tushunishlariga mos keladigan izchil qoidalar va ishonarli personajlar bilan olamlarni sinchkovlik bilan qurish orqali erishadilar.

Empatiya, boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish va baham ko'rish qobiliyati adabiyotda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bir-biriga mos keladigan personajlarni yaratish orqali yozuvchilar empatiyani uyg'otadi, bu o'quvchilarga qahramonlarning tajribalari va his-tuyg'ularini aniqlashga imkon beradi. Bu bog'lanish hikoyaning emotsional ta'sirini kuchaytiradi va o'quvchining hikoyaga bo'lgan qiziqishini chuqurlashtiradi. Xarakterning batafsil rivojlanishi va haqiqiy hissiy yo'ylar orqali erishilgan psixologik realizm ushbu empatik aloqani rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Karl Jungning arxetiplar va kollektiv ongsizlik nazariyasi fantastik janrni o'rganish uchun qimmatli ob'ektivni taqdim etadi. Arxetiplar umumbashariy, ibtidoiy ramzlar va mavzular bo'lib, ular jamoaviy ongsizlikda yashovchi, madaniyatlar va vaqtlar bo'ylab taqsimlanadi. Fantastik adabiyotning yozuvchilari ko'pincha qahramon, murabbiy va soya kabi arxetiplardan foydalanadilar, ular chuqur psixologik naqshlarni qamrab oladigan xarakter va hikoyalarni yaratadilar va ularning hikoyalarni fundamental darajada aks sado beradilar.

Simvolizm va allegoriya mohir yozuvchilar qo'lidagi kuchli vosita bo'lib, ularga murakkab psixologik va axloqiy mavzularni bilvosita o'rganish imkonini beradi. Ob'ektlar, personajlar va hodisalarni ramziy ma'noga singdirish orqali mualliflar o'ziga xoslik, axloq va ekzistensial tashvish kabi chuqur muammolarni ochiq ko'rsatmasdan hal qilishlari mumkin. Ushbu uslub o'quvchilarga hikoya bilan bir necha darajalarda shug'ullanish imkonini beradi, bu esa chuqurroq mulohaza yuritish va talqin qilishga undaydi.

Metodologiya. Tadqiqotda fantastik janrga qo'shgan hissalar bilan tanilgan taniqli ingliz adabiyoti yozuvchilarining asarlarini tahlil qilishda sifatli yondashuv qo'llaniladi. Ular orasida J.R.R. Tolkien, C.S. Lyuis va J.K. Rouling va boshqalar. Tahlil ushbu mualliflar o'zlarining hikoyalarni rivojlantirish va o'quvchilarni jalb qilish uchun psixologik usullardan qanday foydalanishlariga qaratilgan.

Tahlil va muhokama. J.R.R. Tolkien: Immersiv dunyolarni yaratish

J.R.R. Tolkiennning "Uzuklar hukmdori" seriyasi fantastik janrdagi psixologik mahoratning yorqin namunasidir. Tolkiennning dunyo qurishi puxta bo'lib, o'quvchilar to'liq ishonishi mumkin bo'lgan immersiv muhit yaratadi. U O'rta Yerni jonlantirish uchun batafsil tavsiflar, murakkab tarixlar va tillardan foydalanadi. Tolkiennning qahramonlari psixologik jihatdan murakkab, aniq motivatsiyalar va o'quvchilar bilan rezonanslashadigan shaxsiy o'sish bilan. Uning qahramonning sayohati kabi arxetiplardan foydalanishi universal psixologik mavzularni qamrab oladi va uning hikoyalarni abadiy qiladi.

C.S. Lyuis: axloqiy va axloqiy tadqiqotlar

C.S. Lyuisning "Narniya yilnomalari" turkumi chuqur psixologik va axloqiy mavzularni o'rganadi. Lyuis imon, qutqarish va shaxsiy o'sish masalalarini hal qilish uchun allegoriya va simvolizmdan foydalanadi. Uning qahramonlari ko'pincha o'zlarining e'tiqodlari va qadriyatlarini shubha ostiga qo'yadigan axloqiy dilemmalarga duch kelishadi, bu esa o'quvchilarni o'zlarining

axloqiy asoslari haqida fikr yuritishga undaydi. Lyuisning ushbu psixologik elementlarni o'z hikoyalarda to'qish qobiliyati o'z tinglovchilarining hissiy va intellektual faolligini oshiradi.

J.K. Rouling: hissiy rezonans va xarakter rivojlanishi

J.K. Roulingning "Garri Potter" seriyasi psixologik rivojlanish va hissiy rezonansni yaxshi tushunishni namoyish etadi. Rouling qahramonlari, xususan Garri, Hermiona va Ron seriya davomida sezilarli darajada shaxsiy o'sishni boshdan kechiradilar. U ularning o'zlik, do'stlik va yo'qotish bilan kurashini mohirona tasvirlaydi, kitobxonlar chuqur hamdard bo'ladigan personajlarni yaratadi. Rouling shuningdek, travma, chidamlilik va yaxshilik va yomonlikning tabiati kabi murakkab psixologik mavzularga murojaat qiladi va uning fantastik hikoyasiga chuqurlik qo'shadi.

Xulosa

Ingliz adabiyoti yozuvchilarining fantastik janrdagi asarlarida psixologik mahoratni o'rganish hikoya qilishning ko'p qirrali yondashuvini ochib beradi, bu o'quvchilarni ham hissiy, ham intellektual darajada jalb qiladi. J.R.R kabi asosiy mualliflarning tahlili. Tolkien, C.S. Lyuis va J.K. Rouling immersiv va hissiy rezonansli hikoyalarni yaratishda psixologik texnikaning chuqur ta'sirini ko'rsatadi.

Fantastik janrdagi mualliflar o'quvchilarni o'zlarining shubhalarini to'xtatishga taklif qiladigan ichki izchil dunyolarni yaratishda ustunlik qiladilar. Bunga dunyoni sinchkovlik bilan qurish, batafsil tavsiflar va hikoyada o'rnatilgan qoidalarga rioya qiladigan izchil hikoya tuzilmalari orqali erishiladi.

Haqiqiy hissiy tajribalar bilan o'zaro bog'liq belgilarni yaratish fantastik adabiyotda muhim ahamiyatga ega. Qahramonlarning shaxsiy o'sishi, kurashlari va g'alabalarini tasvirlash orqali yozuvchilar empatiya va identifikatsiyani rivojlantiradi, bu esa o'quvchilarga hikoya bilan chuqur bog'lanish imkonini beradi.

Arxetip belgilar va hikoyalardan foydalanish universal psixologik naqshlarga kirib boradi va bu hikoyalarni madaniyatlar va avlodlar o'rtasida aks sado beradi. Ushbu uslub inson tajribasining asosiy jihatlariga murojaat qilish orqali fantastik adabiyotning abadiy jozibadorligini oshiradi. Simvolizm va allegoriya yozuvchilarga murakkab psixologik va axloqiy mavzularni bilvosita tadqiq qilish imkonini beradi. Ushbu yondashuv o'quvchilarni ko'p darajalarda hikoya bilan shug'ullanishga taklif qiladi, chuqurroq fikr yuritish va talqin qilishga undaydi. Fantastik adabiyotdagi personajlar va hikoyalarning psixologik chuqurligi ma'no qatlamlari va hissiy boyliklarni qo'shadi. Shaxsiylik, axloq, travma va chidamlilik kabi muammolarni hal qilish orqali yozuvchilar nafaqat qiziqarli, balki fikr va introspektsiyani qo'zg'atadigan hikoyalar yaratadilar. Ushbu tadqiqot natijalari fantastik janrda psixologik mahoratning muhimligini ta'kidlab, hikoya qilish san'ati haqida qimmatli fikrlarni taqdim etadi. Ushbu usullarni tushunish fantastik adabiyotning o'quvchilarni qanchalik o'ziga jalb etishi va aks sado berishi, uning doimiy mashhurligiga hissa qo'shayotganini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Xulosa. Ingliz adabiyoti yozuvchilarining fantastik janrda qo'llagan psixologik mahorati ularning oddiylikdan ustun bo'lgan va chuqur ma'noga ega bo'lgan hikoyalar yaratish qobiliyatidan dalolat beradi. Immersiv dunyolarni yaratish, o'zaro bog'liq belgilarni rivojlantirish va chuqur mavzularni o'rganish orqali bu mualliflar o'quvchilarni asosiy psixologik darajada jalb qiladilar. Ularning asarlarining o'zgarmas jozibasi nafaqat xayoliy elementlarda, balki empatiyani uyg'otish, fikrni uyg'otish va hayratga solish qobiliyatida hamdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Freud, S. (1955). *The Uncanny*. In J. Strachey (Ed. & Trans.), *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* (Vol. 17, pp. 217-256). Hogarth Press.
2. Jung, C. G. (1968). *The Archetypes and the Collective Unconscious*. Princeton University Press.
3. Tolkien, J. R. R. (1954). *The Lord of the Rings*. Allen & Unwin.
4. Lewis, C. S. (1950). *The Lion, the Witch and the Wardrobe*. Geoffrey Bles.
5. Rowling, J. K. (1997). *Harry Potter and the Philosopher's Stone*. Bloomsbury.

SAID AHMAD ROMANLARIDA O'XSHATISHLAR LINGVOPOETIKASI

J.U.Yuldashev, katta o'qituvchi, PhD, Navoiy davlat pedagogika instituti, Navoiy

Annotatsiya. Ushbu maqolada Said Ahmad romanlarida qo'llanilgan originallik o'xshatishlarning lingvistik tabiati, uning badiiy matnlardagi vazifasi va lingvopoetik salmog'i xususida mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: turg'un o'xshatishlar, erkin o'xshatishlar, original o'xshatishlar, o'xshatish etaloni, obrazlilik, individuallik, ekspressivlik, lingvopoetik salmoq, an'anaviylik, mentallik.

Аннотация. В данной статье рассматривается языковая природа сравнений оригинальности, используемых в романах Саида Ахмеда, их роль в художественных текстах и их лингвопоэтический вес.

Ключевые слова: устойчивые сравнения, свободные сравнения, оригинальные сравнения, стандарт сравнения, образность, индивидуальность, выразительность, лингвопоэтическая масса, традиционализм, менталитет.

Abstract. This article discusses the linguistic nature of similes of originality used in Said Ahmed's novels, their role in artistic texts and their linguopoetic weight.

Key words: stable similes, free similes, original similes, simile standard, imagery, individuality, expressiveness, linguopoetic weight, traditionalism, mentality.

Betakor ijod sohibi Said Ahmad o'zbek so'z san'atida o'chmas iz qoldirgan, turkiy so'zning bor kuch-qudratini, jilosini tarannum etgan buyuk yozuvchidir. U qoldirgan badiiy asarlarni so'zga oshno har qanday qalb sohibi hadsiz hayajon hamda zo'r entikish bilan mutolaa qiladi, adibning so'z tanlash va qo'llash mahoratiga qoyil qoladi. Uning o'tkir hikoyalarini, yirik nasriy asarlarini huzur bilan o'qir ekanmiz, mahoratli adibning o'zbek xalq tili xazinasini nechog'lik tugal egallaganligiga, betakor so'z ijodkori sifatida bu xazinadagi unsurlarni o'z badiiy niyatiga nechog'lik muvofiq tarzda saylay bilganiga, tildagi lisoniy vositalarga naqadar sayqal-u jilo bera olganiga, bu birliklardagi ma'no injaliklaridan juda katta ustalik bilan foydalana olganiga amin bo'lamiz.

Adib asarlarida badiiy uslubda eng faol qo'llaniladigan tasviriy vositalar qatori xalqimizning tarixiy-madaniy tajribalari, badiiy tasavvurlarining natijalari sifatida yuzaga kelgan, so'z ustasining kuzatuvchan ziyrak nigohi va teran badiiy didining mahsuli bo'lgan tasvir vositasi – o'xshatishlardan ham unumli foydalangan.

O'zbek tilshunosligida o'xshatishning lingvistik tabiati, uning badiiy matnlardagi vazifasi va lingvopoetik salmog'i boshqa tasviriy vositalarga nisbatan birmuncha mukammal va atroflicha o'rganilgan. Ilmiy manbalarda o'xshatishlarning ikki turi, ya'ni: 1) individual-muallif o'xshatishlari yoki erkin o'xshatishlar va 2) umumxalq yoki turg'un (doimiy) o'xshatishlar farqlanadi. [1. 27.] Har qanday ijodkor bu muhim va keng qo'llanuvchi vositaning har ikkalasidan unumli foydalanadi, chunki o'xshatishlarda xalqning ming yillik madaniyati, madaniy-tarixiy tajribalari, badiiy tasavvurlari, tashqi olamni baholash mezonlari go'yoki konservatsiyalangan holatda saqlangan bo'ladi. Ma'lumki, nutqimizda *ayiqday baquvvat, arvohday ozg'in, musichaday beozor, bilakday yo'g'on, toshday qattiq* kabi bir qancha o'xshatishlar bor. Bu o'xshatishlar og'izdan-og'izga, asardan-asarga o'tib kelayotganligi uchun ham ularning o'xshatish etalonlari o'z originalliklarini allaqachon yo'qotib, qoliplashgan nutq parchalari bo'lib qolgan, an'anaviy tus olgan. Shuni hisobga olib ular an'anaviy o'xshatishlar deb qaraladi.

An'anaviy o'xshatishlarning mohiyati shundan iborat bo'ladiki, ularda o'xshatish etalonida ifodalangan obraz barqarorlashgan bo'ladi, bunday o'xshatishlar garchi muayyan shaxs yoki ijodkor tomonidan qo'llangan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan til jamoasida urfga kirib turg'unlashgan, umumxalq tili leksikonidan joy olib ulgurgan bo'ladi. [2. 6]. Mahoratli yozuvchi Said Ahmad o'xshatishlarning har ikkalasidan ham foydalanadi. Masalan, yozuvchining "Ufq" trilogiyasi va "Jimjitlik" romanida an'anaviy o'xshatishlardan *zulukdek qora, kafandek sovuq, bulbul qafasidek tor, do'ppidek kichkina* kabi ko'plab o'xshatish konstruktsiyalarini uchratamiz. Asarda ular quyidagicha ishlatilgan: *Hali ustara tegmagan iyaklarida yigitlik nishonalari belgi berib qolgan, tush*

surtilgandek quyuq kipriklari yumuq ko'zlarini qoplab turardi. Zulukdek qora qoshlari, qirra burni, bejirim iyaklari bolaga alohida bir husn bag'ishlardi. [3.11] Lutfinisa onasi olamdan o'tgandan buyon endi ohorli kiyim kiyishi edi. To'g'ri, to'yda unga yangi liboslar kiydirishgandi. Ammo u kiyimlar kafandek sovuq tuyulgan edi. [3.146] Nurmat tog'a tinchgina bankda bulbulning qafasidek tor kassada pul olib, pul berib kunini o'tkazib yurardi. [4.45]. Yetimqishloq do'ppidek kichkinagina edi. [4. 105]

Xususiy-muallif o'xshatishlar yozuvchining teran nigohi, kuzatuvchanligi, olamning kamalak ranglarini zakiylik bilan ko'ra olishi, mukammal his qilishi hamda badiiy taxayyuli, analogiya quvvati asosida xalq tilidan foydalangan holda yaratgan o'xshatishlaridir. [5. 136] Bunday o'xshatishlarda originallik, obrazlilik va ekspressivlik hamisha yorqin ifodalangan bo'ladi. Xususiy-muallif o'xshatishlarini badiiy matnni shunchaki bezovchi, go'zallashtiruvchi vosita sifatidagina qarash to'g'ri bo'lmaydi. Mahoratli yozuvchi bunday o'xshatishlarga badiiy-estetik ehtiyoj zaruriyati bilan murojaat qiladi. Tasavvur qilish qiyin bo'lgan tushunchalarni konkretlashtirish, mavhum tushunchalarni aniqlashtirish, narsa-hodisa, harakat-holatlarining eng nozik jihatlarini kitobxon ko'z o'ngida gavdalanitirish, tasvirni quruq emas, balki quyuq bo'yoqlar bilan amalga oshirishda ana shunday o'xshatishlar favqulodda muhim vositadir. "Jimjitlik" romani hamda "Ufq" trilogiyasida Said Ahmad tomonidan yaratilgan betakror, chinakam badiiy o'xshatishlar tahlil etilganda bunga to'la amin bo'lish mumkin.

Odatda bir predmet-holat boshqasiga muayyan bir belgiga ko'ra emas, balki butunicha, to'lasincha, aynan o'xshatilmoqchi bo'lsa, o'xshatish asosi bevosita ifodalanmaydi. [5.137] Bunday holatlarda o'xshatishning shakliy ko'rsatkichi sifatida ham ko'pincha o'xshamoq fe'lidani foydalaniladi. Masalan yozuvchining "Jimjitlik" romanidan olingan quyidagi parchada buning guvohi bo'lamiz: *Bugun Luqmonov bilan Mirvali o'rtasida o'lik savdosi bo'ldi. U shu gapni aytdi-yu, xuddi soniga olovda toblangan tamg'a bosilayotgan otga o'xshab pishqirib yubordi. [4.25]* Misolda soniga olovda toblangan tamg'a bosilayotgan otga o'xshab birikmasi o'xshatish etalonini ifodalagan. Ma'lumki, o'zbek xalqi azal-azaldan ot bilan o'z taqdirini bog'lab kelgan. Uni o'z izmiga bo'ysundirish, parvarish qilish, boqish, uloq chopish kabi ish va yumushlarni san'at darajasiga chiqargan va ot haqida to'qimagan rivoyati, yozilmagan kitobi, eshitmagan afsonasi qolmagan. Shunday ekan otni o'zbekning kattasidir, kichigidir yaxshi biladi, anglaydi. Mana shu hodisani yaxshi anglagan yozuvchi aynan asar qahramonining holatini *otning pishqirishiga* o'xshatadi. Bu o'xshatishda aynan otning quvvati ham hisobga olinadi, ya'ni "Jimjitlik" romani qahramoni Mirvali ham otday quvvati bor erkak. Uning baquvvatligi, shiddatkorligi, dushmaniga omonlik bermasligi romanda to'lasincha yoritilgan, ammo uning "pishqirishi" *otning pishqirishiga* mengzalishi ushbu asar qahramonini kitobxon ko'z o'ngida yanada yorqin gavdalanitiradi. Bu o'xshatishsiz ayni holat tasvirlanmoqchi bo'lsa, bir-ikki sahifa qoralanishi mumkin edi, ammo bunday yorqin va aniq ifodaga erishish mahol bo'lardi. Yozuvchi tomonidan favqulodda topqirlik bilan saylangan o'xshatish etalonining bu o'rindagi estetik qimmatini alohida ta'kidlash lozim. Yozuvchi o'xshatishning bu turidan juda ko'p o'rnlarda foydalanadi. Masalan, *Tolibjon kabinadan chiqdi. Qoyadan to'kilgan toshlardan echkiga o'xshab sakrab-sakrab yurgan mashinada silkinaverib, beli og'rib ketgan edi. [4.150]* Keltirilgan namunada o'xshatish etaloni *echkiga o'xshab sakrab-sakrab yurgan mashina*. Barchamizga ma'lumki, mashinalar tekis yo'lda yurishga mo'ljallangan texnikadir, ammo u tog' yo'lida yurishga qiynaladi. Bu holatni tasvirlash esa yozuvchidan katta mahoratni talab qiladi. O'quvchiga esa uni aniq-tiniq yetkazishning eng to'g'ri yo'li uni *echkiga* o'xshatish. Echkinining sakrashi esa hammaga ma'lum holat.

Yorqin va komil badiiy iste'dod sohibi Said Ahmad o'xshatishlar orqali tabiat tasvirini shunday mahorat bilan chizadiki, natijada turfa olamdagi kamalak ranglarning tirikligiga, tabiiyligiga putur yetmaydi. Fikrimizning isboti sifatida quyidagi misolga e'tibor bering: *So'qmoqlar huvillab qolgan. Cho'qqilarda haykaldek qotgan burgutlar xuddi sovuqdan qunishib qolganga o'xshaydi*. Yoki *Kitob tomonlarda allaqachon kun yoyilgan, dala-toshda oftob dehqonning yag'rinini qizdirgan mahal, bu joylarda — Omonqo'ton o'ngirlarida hali ko'r oydinga o'xshash nimqorong'ulik hukm surardi. Faqat osmon oppoq. Tundan uzilib qolgan qorong'ulik asta-sekin eriyotganga o'xshaydi*. Ko'rib o'tilgan misollarda o'xshatish asosi bitta yoki ikki-uchta emas, balki yaxlit, umumiydir. Shuning

uchun ham o'xshatish asosi alohida bir so'z bilan ifodalanmagan, ayni paytda o'xshatishning shakliy ko'rsatkichi qo'shimchalar emas, balki o'xshamoq fe'lidan iborat leksik-semantik birlikdir. Bu birlik o'xshatishning yaxlitligi, umumiyligini ta'kidlab turadi.

Said Ahmad ayrim o'xshatish etalonlarini shunday tanlaydiki, birinchidan, u kutilmagan bo'ladi, ikkinchidan, qahramon xarakteri va ruhiyati bilan juda ham uyg'un bo'ladi. Masalan adibning "Jimjitlik" romanida nopok va birovning haqini yeyishdan qo'rqmaydigan Hojimurodning tushgan ahvolini kishi qaraganda eti jo'njikadigan hasharotga, *bashiktebratarga* qiyoslaydi. Zero hasharotlar ichidagi eng sovuq va ko'rimsizlaridan biri beshiktebratar. Hojimurodday nomard odamlarga jamiyatning bahosi ham shu: *Hoji xuddi tashlagan po'stiga tikilgan beshiktebratardek yonayotgan kiyimlariga ma'yus qarab turardi*. Bu o'rinda o'xshatish vositalarining ikki o'rinda kelishi holat tasvirini yanada tiniqlashtirgan. Salbiy obrazlarni beshiktebratarga o'xshatish Said Ahmadga xos. Chunki "Ufq" trilogiyasida ham A'zamjonni bir o'rinda beshiktebratarga o'xshatadi: *Endi u g'irt mast bo'lib yo'l chetida beshiktervatarga o'xshab o'tirgan joyida tebranib o'tiribdi*. [3.620]

Ijodkor asarlarida erka qahramonlari – Dildor, Lutfinisa, Zebi kabi tabiat ishvalarini tasvirlar ekan, albatta, ularning o'ziga uyg'un go'zal, nozik o'xshatish etalonlarini tanlaydi. Masalan, go'zal qiz Dildorning sepkilli tomoqlarini oq o'rik po'stiga o'xshatishi kishining hech xayoliga kelmaydigan Said Ahmadgagina xos o'xshatish. Masalan: *Shamol yoqasini har silkiganda ochilib yopilayotgan yelkalar, hamon titrab turgan ko'kraklar, hozirgina yig'idan bo'shagandek nam tortib turgan kipriklar-u chimchilab qo'ygandek bejirim burun, ayniqsa, oq o'rik po'stidek bilinar-bilinmas sepkili bor tomoqlari A'zamjonning yigitlik qonini ko'pirtirib yubordi*. [3.506] Yoki Nizomjonning qalbini o'g'irlagan Dildor cho'miliyatganda suvga tushgan sochini soyabonga o'xshatishi uning husniga husn qo'shib, o'quvchi ko'z o'ngida yorqin gavalantiradiki, bundan zavq olmaslikning, adib mahoratiga tan bermaslikning iloji yo'q. *Dildor suvdan boshini chiqarib g'azab bilan unga qaradi. Qizning sochlari suv betida xuddi qora soyabondek doira hosil qilgan edi*. [3.250]. Yozuvchi "Ufq" trilogiyasida Katta Farg'ona kanali qazilishida ishtirok etgan yigitlarning baquvvat va chayir tanalarini ba'zan saksovulga o'xshatsa, ba'zan mehnatdan terlab ketgan tanalarining yaltirashini samavorga qiyoslaydi. Buning natijasida kutilmagan, ohorli o'xshatish o'quvchini rom etadi, yigitlarning jismoniy holati o'quvchi ko'z o'ngida yaqqol gavalanadi. Asardan olingan parchaga e'tibor bering: *Butun Farg'ona vodiysiga yog'och polvon deb nom chiqargan, saksovuldek tanlari bujmayib ketgan novcha polvon bir qo'li bilan yerga tiralib, yo pirim, deb o'rnidan turdi*. Yoki: *Notanish bola hamon ketmon uryapti. Yalang'och badani terlab ketganidan yangi yuvilgan samovardek yaltiraydi*. [3.372]

Said Ahmad tanlagan o'xshatishlar ba'zan o'quvchida yengil kulgi qo'zg'aydi. Masalan, *Ora-sira shu ko'm-ko'k cho'lining har yer-har yerida kal boshdek sap-sariq tepachalar uchraydi*. [3.40] Yoki "Ufq" trilogiyasining qahramoni Asrora xarakteri yigitlarga xos qiz. Shunga mos ravishda yozuvchi uni bir o'rinda xo'rozga o'xshatadi: *Asrora nima qilishini bilmay uning tepasida ikki qo'lini beliga tirab urishishga chog'langan xo'rozdek turardi*. [3. 250] kabi.

Umuman, Said Ahmadning o'xshatishlarini kuzatganda, uning etalon tanlashdagi betakrorligi, tasvirlash benihoya mushkul bo'lgan holat-harakatlarning eng nozik jihatlarini ham aniq gavalantirish uchun kutilmagan o'xshatish etalonlarini tabiatdan, turmushning o'zidan topa bilishini har qadamda ko'rish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. М.Мукаррамов. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент: "Фан" нашриёти, 1976.
2. Н. Маҳмудов., Д.Худойберганова. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: "Маънавият" нашриёти, 2013.
3. Саид Аҳмад. Уfq трологияси. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.
4. Саид Аҳмад. Жимжитлик. – Тошкент: "O'zbekiston" нашриёти, 2006.
5. М. Йўлдошев. Чўлпон сўзининг сирлари. – Тошкент, 2001.

BADIIY ADABIYOTDA PRETSEDENT NOMLAR VA ULARNING MATN TALQINIDAGI O'RNI**M.A. Yuldasheva, tayanch doktorant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona**

Annotatsiya. Maqolada badiiy adabiyotda pretsedent nomlarning intertekstual vosita sifatida qo'llanilishi tahlil qilinadi. Pretsedent nomlar matn mazmunini boyitib, o'quvchining tasavvurini kengaytiradi va matnni chuqurroq anglash imkonini yaratadi. Alisher Navoiy, Muhammad Rizo Ogahiy, Furqat va A.Oripov ijodida pretsedent nomlarning qo'llanishi misollar orqali ko'rsatiladi. Ushbu uslub matnning estetik qiymatini oshiradi va o'quvchining badiiy-estetik didini boyitadi.

Kalit so'zlar: pretsedent nomlar, intertekstualik, matn talqini, semantika, badiiy adabiyot, estetik qiymat, madaniy kontekst, tarixiy kontekst.

Аннотация. В статье анализируется использование прецедентных имен как интертекстуальных средств в художественной литературе. Прецедентные имена обогащают содержание текста, расширяют воображение читателя и позволяют глубже понять текст. Примеры из произведений Алишера Навои, Мухаммада Ризо Огахия, Фурката и А. Орипова иллюстрируют использование прецедентных имен. Этот подход повышает эстетическую ценность текста и обогащает литературно-эстетический вкус читателя.

Ключевые слова: прецедентные имена, интертекстуальность, интерпретация текста, семантика, художественная литература, эстетическая ценность, культурный контекст, исторический контекст.

Abstract. This article analyzes the use of precedent names as intertextual devices in literary works. Precedent names enrich the content of the text, expand the reader's imagination, and provide a deeper understanding of the text. Examples from the works of Alisher Navoi, Muhammad Rizo Ogahiy, Furqat, and A.Oripov illustrate the use of precedent names. This approach enhances the aesthetic value of the text and enriches the reader's literary-aesthetic taste.

Keywords: precedent names, intertextuality, text interpretation, semantics, literary literature, aesthetic value, cultural context, historical context.

Kirish. Matnni talqin qilishning asosiy muammolaridan biri matn semantikasining diskretligi, ya'ni muallifning qat'iy belgilangan niyati bilan uning madaniy va tarixiy kontekst hamda o'quvchining tezaurusiga ko'ra talqini tarixiy o'zgaruvchanligi o'rtasidagi qarama-qarshilikdir. XX asrning o'rtalaridan shakllangan matn nazariyasi matnning avtonomligini tan oladi va uning bir jinsliligini shubha ostiga qo'yadi. Matnni turli xil ifodalar majmuasi sifatida tasvirlash uning talqinini aniq ravishda qiyinlashtiradi. Bu muammolarni hal qilishga qaratilgan urinishlar intertekstualik nazariyasi doirasida amalga oshiriladi va bu turli yondashuvlarni o'z ichiga oladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Postmodern intertekstualik nazariyasi M.Baxtinning g'oyalarini davom ettiradi, ammo sezilarli o'zgarishlar bilan. Dunyo tilshunosligida intertekstualik hodisasi juda keng talqin qilinadi, u badiiy usul emas, balki matnlarning mavjud bo'lgan haqiqat modeli xususiyatlarini oladi. Intertekstualik nazariyasining keyingi rivojlanishi bu tushunchani boshqa matnlar va atrof-muhit bilan bog'liqligini ta'minlaydigan matndagi begona qo'shimchalar kompleksi sifatida toraytirish va aniqlashtirishga aniq moyillik bilan tavsiflanadi. Bu yondashuv ilmfan uchun eng samarali bo'lib, matndagi aniq intertekstual elementlarni, ularning turlari, stilistik va semantik funksiyalarini tahlil qilishni o'z ichiga oladi.[3]

Sitatalar va alluziyalar kabi intertekstual elementlardan tashqari, pretsedent hodisalar, jumladan pretsedent nomlar (antroponimlar, toponimlar) kabi keng sinf ham mavjud. Intertekstualik va pretsedent hodisalar qo'shilishining tabiati ma'lum bir matn tegishli bo'lgan diskurs turiga qarab o'zgarishi mumkin. Turli xil diskurs turlarida intertekstualik va pretsedent hodisalarni tahlil qilish ma'lum bir diskurs turiga oid matnlarda intertekstual elementlarni aniqlash va intertekstual iqtibos manbasini, uning turi va funksiyalarini aniqlashni o'z ichiga oladi, natijada intertekstual qo'shimchalar tizimini va tahlil qilinayotgan diskursda intertekstualik rolini tavsiflashga olib

keladi.[1] Ushbu tadqiqot ishi badiiy adabiyotda ko'zga tashlanadigan pretsedent nomlarni intertekstual vosita sifatida talqin qiladi va badiiy kontekstda ularning ahamiyati haqida so'z yuritadi.

Pretsedent nomlar badiiy matnda turli maqsadlarga ko'ra qo'llaniladi, ularning eng muhimlarini quyida keltirib o'tamiz:

- 1) Ijodkorning fikrini yorqin, ixcham, aniq, ta'sirchan va yaqqol tarzda ifodalash uchun;
- 2) Badiiy san'atni voqelantirish uchun;
- 3) Matnning intertekstualligini ta'minlash uchun;
- 4) Salbiy yoki ijobiy bahoni ekspressiv ifodalash uchun;
- 5) Kuchli his-hayajonni ifodalash uchun;
- 6) Obraz xarakteriga xos ayrim jihat va belgilarni bo'rttirib ko'rsatish uchun;
- 7) fikrni izohlash, tasdiqlash, dalillash uchun;
- 8) kitobxonning badiiy-estetik didi va dunyoqarashini mukammallashtirish va boyitish uchun.[2]

Natijalar. O'zbek badiiy adabiyotida pretsedent nomlar bir qator manbalarda uchraydi. Jumladan, so'z mulkingning sultoni Alisher Navoiyning "Xamsa" devonidan o'rin olgan "Farhod va Shirin" dostonida quyidagi misralarni ko'rishimiz mumkin:

Dedi: - "Qaydinsen, ey majnuni gumrah?!"

Dedi: - "Majnun vatandin qayda ogah?"

Ushbu parchada shoh Xusrav va Farhod suhbatida davomida Xusrav Farhodga majnuni gumrah deb murojaat qiladi. Bilamizki, badiiy adabiyotda Majnun antroponimi yor vaslida aqldan ozgan telba, devona obraz sifatida gavdalanadi. Adib Majnun nomidan intertekstual vosita sifatida foydalanadi va obraz xarakteriga xos jihatlarni yanada yorqinroq namoyon qilishga erisha oladi.

Muhammad Rizo Ogahiy ham "Ustina" radifli g'azalida tarixda ma'lum va mashxur bo'lgan nomlarni keltiradi.

Boshimg'a yoqqan g'am toshin mingdin birich bo'lmag'ay,

Gardun agar ming Besutun yog'dursa Farhod ustina.

Xoki taning barbod o'lur oxir jahonda necha yil

Sayr et Sulaymondek agar taxting qurub bod ustina.[5]

Ogahiy lirik qahramoni chekkan g'am yuklari shu qadar og'irki, agar falak Farhodning ustiga yana ming Besutun yog'dirsa ham, oshiq chekayotgan g'am yukining mingdan biricha bo'lmaydi. Besutun – Farhod qazigan afsonaviy tog'. Muallif Farhod antroponimi va Besutun toponimini qo'llash orqali tinglovchiga mashhur "Farhod va Shirin" dostonini syujetini yodga soladi va shu yo'sinda o'zining naqadar oshiqqligini yanada ekspressiv tarzda ta'kidlaydi. Ikkinchi bandda esa quyoshdek yuksak martabada o'tirgan amaldorni Sulaymonshohdek taxtini shamol ustiga qo'ndirib, bu olamdan yeldek sayr etib o'tsa ham oxir-oqibatda tanasi tuproqqa aylanishi va yelga sovrulishidan ogohlantiradi. Sulaymon islom olamida payg'ambar va ulug' podshoh sifatida talqin etiladi. Sharq rivoyatlarida aytilishicha, unga yeru osmon, shamol, devu pari, barcha hayvonot olami bo'ysunadi. Uning taxtini devlar ko'taradi, shamol uchiradi, qushlar esa boshiga soyabon bo'ladi. Ushbu misrada Sulaymon antroponimi intertekstual birlik sifatida qatnashib muallif yetkazmoqchi bo'lgan xabarning tugalligini ifodalashga ham obrazlilikini oshirishga xizmat qilgan.

Qachon ul Yusufi Misriyda bu husn-u malohat bor?

Fasohatda, sabohatda, hama to'g'rida san nozik.

Shoir Furqat "Nozik" radifli g'azalida ma'shuqasining husnini bashariyat tarixidagi eng go'zal inson bo'lmish misrlik Yusuf (a.s.)dan ustun qo'yadi. Bunga uning asosi bor: mahbubasi fasohatda, sabohatda (xushro'ylikda), bir-bir sanashning hojati yo'qki, har to'g'rida nozik — go'zaldir! Bu jumalarni o'qiganda o'quvchida bashariyat tarixidagi eng go'zal inson Yusuf (a.s.) siymosi gavdalanadi va uning ma'shuqa haqidagi tasavvurini yanada boyitadi.

Ne bilur Yusufki noz-u husn ila mag'rurdur,

Ul qadarkim ishq dardini Zulayxo tortadur.

Muallif "Tortadur" radifli g'azalida Yusuf bilan birga Zulayho nomidan ham intertekst sifatida foydalanganini ko'rishimiz mumkin. Tarixdan ma'lumki, Zulayho qadimgi Misr podshosining

rafiqasi bo'lgan. U Yusuf (a.s.) ni ilk ko'rgan ondayoq oshiq bo'lib, unga yetishish uchun bir necha yuz makr-xiylalar ishlatadi. Furqat Zulayho obrazi timsolida ishqdan nechog'lik kuygan ammo muhabbati bee'tibor qoldirilgan oshiqni vasf qiladi.

Barchaga barobar meros bu bashar,
 Otadan qosh-ko'zni olgan o'g'ildek.
 Bilmadim, qonimda qay ajdod yashar,
 Balki Bobo Kayfiy, balki Ulug'bek.
 Tunlar qulog'imga chalinar elas,
 Tulporlar kishnashi, otlar gurrosi.
 Balki Muqanna bu — tinib-tinchimas,
 Balki Panipatda Bobur urhosi.
 Singdi ruhimizga, mangu barhayot
 Alisher she'ri-yu Pushkin bayoti.
 Singdi ruhimizga g'olib hissiyot —
 Jasur bobolarning tengsiz saboti.

Zabardast shoir A.Oripov “Genetika” sherida Bobo Kayfiy, Ulug'bek, Muqanna, Bobur, Alisher, Pushkin antroponimlarini, Panipat toponimini pretседent nom sifatida foydalanish orqali intertekstuallikni hosil qilgan va ajdodlar nisbatan ijobiy bahoni yuksaklarga ko'targan.

Xulosa qilib aytganda, badiiy adabiyotda pretседent nomlarning intertekstual vosita sifatida qo'llanilishi matnning semantik boyligini oshiradi, o'quvchining tasavvurini kengaytiradi va matnni qabul qilishda chuqurroq anglash imkonini yaratadi. Ushbu uslubiy yondashuv ijodkorning asarining estetik qiymatini oshiradi va o'quvchining badiiy-estetik didi va madaniy dunyoqarashini boyitadi. Pretседent nomlarning bunday qo'llanilishi matnni nafaqat individual balki umumiy madaniy va tarixiy kontekstda ham o'qish va tushunish imkonini beradi, bu esa ilmiy va badiiy tahlil uchun yangi ufqlarni ochadi. Intertekstual yondashuv orqali adiblar o'z asarlarida o'tmish va hozirgi davrni bog'lash, shuningdek, turli madaniyat va tarixiy davrlar o'rtasida ko'prik qurish imkoniyatiga ega bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Andaniyazova, D. R. (2017). *Badiiy matnda onomastik birliklar lingvopoetikasi* (Doctoral dissertation). Alisher Navoiy Nomidagi Toshkent Davlat O'zbek Tili va Adabiyoti Universiteti, Toshkent.
2. Davletova, S. B. (2023). Pretседent nomlarning o'zbek va ingliz badiiy matnlaridagi o'rni. *Science and Education*, 4(3), 907-911. <https://www.openscience.uz/ISSN 2181-0842>.
3. Kartashova, E., Balysheva, K., & Mikheev, A. (2018). Intertextual elements and precedent phenomena in different types of discourse (Based on the texts by A.S. Pushkin). In *Proceedings of SOCIOINT 2018- 5th International Conference on Education, Social Sciences and Humanities* (pp. 155-161). Dubai, U.A.E.: SOCIOINT. ISBN: 978-605-82433-3-0.
4. Saydaliyeva, M. B. (2023). Lingvomadaniyatshunoslikda pretседent nomning stereotip, etalon, ramz bilan munosabati (iboralar misolida). *O'zbekistonda xorijiy tillar*, 6(53), 93-109. <https://doi.org/10.36078/1703965248>
5. Yo'ldoshev, Q., Qodirov, V., & Yo'ldoshebekov, J. (2014). *Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik* (3rd revised ed.). Yangiyo'l Poligraf Servis.

UDC 168.522

EXPLORING THE ROLE AND IMPACT OF INTERTEXTUAL DEVICES IN LITERARY TEXTS

M.A.Yuldasheva, lecturer, Kokand University, Kokand

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot ishi badiiy matnda intertekstual vositalarning roli va ta'sirini tadqiq qiladi, shuningdek, alliteratsiya, assonans, allyuziya, metafora, metonimiya va kabi elementlarning ma'no yaratish, mavzuiy rivojlanish va o'quvchining qiziqishini oshirishdagi ahamiyatini yoritadi.

Kalit so'zlar: intertekstuallik, alliteratsiya, assonans, allyuziya, metafora, metonimiya, adabiy tahlil.

Аннотация. Это исследование изучает роль и влияние интертекстуальных средств в литературных текстах, а также значение таких элементов, как аллитерация, ассонанс,

аллюзия, метафора и метонимия в создании смысла, тематическом развитии и повышении интереса читателя.

Ключевые слова: интертекстуальность, аллитерация, ассонанс, аллюзия, метафора, метонимия, литературный анализ.

Abstract. This study examines the function and significance of intertextual devices in literature, emphasizing the ways in which literary techniques like alliteration, assonance, allusion, metaphor and metonymy support the development of themes, reader involvement, and the formation of meaning.

Keywords: literary analysis, metonymy, alliteration, assonance, allusion, metaphor, and intertextuality.

Introduction. Although Julia Kristeva introduced the term "intertextuality" in 1966, its origins can be traced back to ancient times. Intertextuality considers a text as an intertext, resulting from the interaction of multiple texts. This concept enables the analysis of not only literary works but any form of text. Kristeva was a trailblazer in suggesting that, from an intertextual viewpoint, there is no distinction between literary and non-literary texts. A significant aspect of intertextuality is the independence of texts from one another, as all texts are built upon pre-existing ones. According to Kristeva, any piece of art is an intertext that references, refines, and models itself after previous texts. Intertextuality encompasses various relationships between texts, such as quotations, references, allusions, appeals, collages, and parodies, which modify or enhance the pre-existing text. In understanding an intertext, the reader's environment, knowledge, and worldview are crucial.

This study aims to examine the role and impact of different intertextual devices in literature. Specifically, it seeks to understand how these devices contribute to creating meaning, developing themes, and engaging readers. By analyzing notable examples from a range of literary texts, this article intends to elucidate the functions and significance of intertextual devices in literary interpretation.

Intertextual devices significantly enhance literary texts. For example, alliteration and assonance enrich the musicality and rhythm of poetry, while allusions and metaphors introduce layers of meaning that deeply engage readers. Intertextual devices are vital tools in the construction and interpretation of literary texts, allowing writers to create multifaceted works that provide readers with a richer, more engaging experience.

Methods. The primary data for this study consists of a selection of literary texts renowned for their use of intertextual devices. The texts were chosen based on their literary significance and the presence of multiple intertextual elements. Key texts include works by Oscar Wilde, Edgar Allan Poe, Maya Angelou, and John Milton. Additionally, the study incorporates critical essays and analyses that discuss the use of intertextuality in these works. Each device is analyzed within its specific context to understand how it contributes to the meaning and thematic depth of the text. For example, the study examines how alliteration in Edgar Allan Poe's "The Raven" creates a musical quality that enhances the poem's eerie atmosphere. Similarly, the analysis of Oscar Wilde's use of allusion in "The Importance of Being Earnest" explores how references to classical mythology and literature enrich the play's themes of revenge and morality.

Results. The findings are organized based on the specific intertextual devices analyzed: alliteration, assonance, allusion, metaphor, and metonymy.

Alliteration: Alliteration was found to significantly contribute to the musicality and rhythm of poetry. For instance, in Edgar Allan Poe's "The Raven," the use of alliteration in phrases like "weak and weary" and "nodded, nearly napping" creates a haunting, rhythmic quality that enhances the poem's eerie atmosphere.

*Once upon a midnight dreary, while I pondered, weak and weary,
Over many a quaint and curious volume of forgotten lore, —
While I nodded, nearly napping, suddenly there came a tapping.*

The alliteration in Poe's poetry is frequent, and almost always with purpose. It adds to the singsong quality of the poetry, and helps the speaker to tell the story with a certain rhythm, which adds to the suspense.

Similarly, in John Milton's "Paradise Lost," alliteration such as "Behemoth biggest born" adds to the grandeur and epic nature of the text.

Scarce from his mold

Behemoth, biggest born of earth, upheaved

His vastness.[9]

Milton uses alliteration throughout *Paradise Lost* to add to the grandiose story and sound of the text. Saying "Behemoth, biggest born" has more of a punch than "biggest born" alone does – even though that is alliteration as well.

Assonance: Assonance was observed to enrich the lyrical quality of poetry and prose. In Maya Angelou's "The Caged Bird," the repetition of vowel sounds in lines like "the trade winds soft through the sighing trees" links phrases and enhances the vivid imagery of the poem.

The free bird thinks of another breeze

and the trade winds soft through the sighing trees

and the fat worms waiting on a dawn bright lawn[2]

Allusion: Allusions serve to deepen the thematic resonance of literary works by invoking external references.

"Never met such a Gorgon... I don't really know what a Gorgon is like, but I am quite sure that Lady Bracknell is one. In any case, she is a monster, without being a myth, which is rather unfair" (The Importance of Being Earnest, Wilde).[18]

In this example, the author compares two images: the character of Lady Bracknell from Oscar Wilde's *c* and the image of a Gorgon from Greek mythology, a monstrous creature with a woman's face and snakes for hair.

Lady Bracknell - a woman, unbearable, firm, a monster, unfair, aunt, mother.

Gorgon – a female mythological creature; a monster in the form of a woman with snakes for hair who changed anyone who looked at her into stone; a vicious female monster from Greek mythology, one of three winged monstrous sisters with snakes for hair, huge teeth, and brazen claws; a monster, any creature so ugly or monstrous as to frighten people; a cruel, wicked, depraved creature who horrifies others. Here allusion serves to identify common traits shared by both characters, such as being a woman, monster, unbearable, wicked, cruel, vicious, and horrifying. This space serves as the foundational overlap where similarities between Lady Bracknell and the Gorgon are found.

Metaphor: Metaphors were found to be powerful tools for conveying complex ideas and emotions succinctly.

*Hold fast to dreams
For if dreams die
Life is a broken-winged bird
That cannot fly.
Hold fast to dreams
For when dreams go
Life is a barren field
Frozen with snow.[4]*

In this poem, Hughes uses metaphors to illustrate the consequences of losing dreams by comparing life to a broken-winged bird and a barren field. In the first stanza, Hughes states that if dreams die, life becomes a "broken-winged bird that cannot fly," emphasizing that life without dreams is fragile and irreparably damaged. In the second stanza, Hughes employs another metaphor, likening life without dreams to a "barren field frozen with snow," suggesting that life becomes an empty, frozen wasteland. Through these metaphors, Hughes portrays life as death and a burial ground without dreams.

Metonymy: The use of metonymy was observed to create vivid and memorable images that enhance the narrative. For example, in Herman Melville's "Bartleby, the Scrivener," the term "The Tombs" is used to refer to a detention center, evoking a sense of foreboding and despair:

As I afterwards learned, the poor scrivener, when told that he must be conducted to the Tombs, offered not the slightest obstacle, but in his pale, unmoving way, silently acquiesced.[8]

In this excerpt from his short story, Melville uses "the Tombs" as a form of metonymy. "The Tombs" refers to a detention center in New York where individuals awaited their court trials and subsequent convictions or acquittals. Although Bartleby's character has not committed a crime, he is taken to the Tombs as if he were sentenced to death. Described as pale, unmoving, and silent, Bartleby resembles a living corpse. Melville's use of metonymy with "the Tombs" cleverly highlights two key plot points. First, Bartleby is being imprisoned. Second, it foreshadows his eventual interment in a tomb. Thus, through this literary device, Bartleby's character is both literally and figuratively entombed.

Discussion. The findings indicate that intertextual devices are integral to the construction and interpretation of literary texts. They enhance the aesthetic and thematic richness of works, making them more engaging and meaningful for readers. The analysis of intertextual devices across various literary texts demonstrates their significant role in enhancing narrative complexity and thematic depth. The devices such as alliteration, assonance, allusion, metaphor, metonymy, and irony are integral to the creation of rich, multilayered texts that engage readers on multiple levels. The use of intertextual devices were found to contribute significantly to the rhythmic and musical qualities of poetry, thereby enhancing its aesthetic appeal.

Conclusion. The findings underscore the importance of intertextual devices in literary analysis. Understanding these devices allows readers and scholars to appreciate the complexity of texts and the multiple layers of meaning they convey. This study also highlights the pedagogical value of teaching intertextuality, as it encourages students to recognize and interpret the rich network of references that inform literary works.

While the findings are significant, they may not be generalizable to all forms of literature. Intertextual devices are essential in enriching literary texts, creating layers of meaning, and engaging readers. This study reaffirms their importance in literary analysis and suggests further exploration in digital and multimedia contexts.

REFERENCES:

1. Allen, G. (2011). *Intertextuality*. Routledge.
2. Angelou, M. (1983). *The Caged Bird*.
3. Chandler, D. (2002). *Semiotics: The Basics*. Routledge.
4. Hughes, L. (1926). *Dreams*.
5. Johnson, M. (2012). *Literary Devices and the Craft of Writing*. Palgrave Macmillan.
6. Kristeva, J. (1980). *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*. Columbia University Press.
7. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
8. Melville, H. (1853). *Bartleby, the Scrivener*.
9. Milton, J. (1667). *Paradise Lost*.
10. Poe, E. A. (1845). *The Raven*.
11. Wilde O. (1895). "The Importance of Being Earnest".

UDC 811.111'38

IMPLICIT MEANINGS IN ENGLISH PROVERBS

M.A.Yuldasheva, lecturer, Kokand University, Kokand

Annotatsiya. Ushbu maqola keng tarqalgan inglizcha maqollarda yashiringan chuqur va noaniq ma'nolarni tadqiq qiladi. Bu qisqa iboralar inson xulq-atvori, ijtimoiy qadriyatlar va madaniy normalar haqidagi chuqur donolikni qanday aks ettirishini ko'rsatish uchun batafsil tahlil ishlatiladi. Tadqiqot adabiyot sharhi, lingvistik tahlil va mavzuli tasniflash kabi ko'p bosqichli metodologiyani qo'llab, "Erta turgan, ishni boshlab, bir joydan emas, yuz joydan topadi" va "Gaplardan ko'ra, ishlar yaxshiroq gapiradi" kabi maqollarning yashirin xabarlarini aniqlaydi. Ushbu qatlamlarni ochib berish orqali maqola tilni tushunishimizni chuqurlashtiradi va turli madaniyatlar va avlodlar uchun doimo dolzarb bo'lgan saboqlarni taqdim etadi.

Kalit so'zlar: *Yashirin ma'nolar, inglizcha maqollar, inson xulq-atvori, ijtimoiy qadriyatlar, madaniy normalar, lingvistik tahlil*

Аннотация. *Эта статья исследует более глубокие, неявные значения, заложенные в распространенных английских пословицах. Посредством детального анализа она показывает, как эти лаконичные выражения заключают в себе глубокую мудрость относительно человеческого поведения, общественных ценностей и культурных норм. Исследование использует многоэтапную методологию, включающую обзор литературы, лингвистический анализ и тематическую категоризацию, чтобы выявить скрытые сообщения таких пословиц, как «Кто рано встает, тому Бог дает» и «Дела говорят громче слов». Погружаясь в эти слои, статья углубляет наше понимание языка и предоставляет вечные уроки, которые актуальны для различных культур и поколений.*

Ключевые слова: *Имплицитные значения, английские пословицы, человеческое поведение, общественные ценности, культурные нормы, лингвистический анализ*

Abstract. *This article explores the deeper, implicit meanings embedded within common English proverbs. Through a detailed analysis, it reveals how these succinct expressions encapsulate profound wisdom on human behavior, societal values, and cultural norms. The study employs a multi-step methodology, including literature review, linguistic analysis, and thematic categorization, to uncover the underlying messages of proverbs such as "A Stitch in Time Saves Nine" and "Actions Speak Louder Than Words." By delving into these layers, the article enhances our understanding of language and provides timeless lessons that are relevant across cultures and generations.*

Keywords: *Implicit meanings, English proverbs, human behavior, societal values, cultural norms, linguistic analysis.*

Introduction. English proverbs, succinct and often metaphorical expressions of wisdom, encapsulate cultural values, life lessons, and societal norms. Beneath their straightforward surface, these proverbs harbor implicit meanings that reveal deeper insights into human behavior and thought. Exploring these hidden layers not only enhances our understanding of language but also offers valuable perspectives on universal themes. English proverbs are more than just catchy phrases handed down through generations; they are compact nuggets of wisdom that reflect the collective experiences and values of a culture. These succinct expressions often carry explicit advice or observations about life, but their true richness lies in the implicit meanings they conceal. By peeling back the layers of these proverbs, we uncover deeper insights into human behavior, societal norms, and universal truths. This exploration not only enriches our understanding of language but also provides valuable perspectives that can guide us through life's complexities. In this article, we will delve into the implicit meanings of some well-known English proverbs, revealing the profound wisdom that lies beneath their surface.

Methods. To explore the implicit meanings of English proverbs, a multi-step approach was employed involving literature review, linguistic analysis, and thematic categorization. The following outlines the methodology used in this study:

A list of commonly used English proverbs was compiled from reputable sources, including dictionaries of proverbs, linguistic studies, and cultural anthologies. The selection criteria focused on proverbs that are widely recognized and frequently cited in both spoken and written English. A comprehensive literature review was conducted to gather existing interpretations and analyses of the selected proverbs. Academic journals, books, and articles on linguistics, folklore, and cultural studies were reviewed to understand the historical context and conventional meanings associated with each proverb. Each proverb was subjected to a detailed linguistic analysis to identify its literal and figurative components. This analysis involved:

- Parsing the proverb to understand its grammatical structure.
- Identifying key words and phrases and their semantic roles.
- Analyzing the metaphorical language and imagery used.

The implicit meanings of the proverbs were categorized based on recurring themes such as foresight, integrity, patience, industriousness, resilience, open-mindedness, adaptability, prudence,

social bonding, and contentment. This thematic categorization helped in systematically exploring and presenting the deeper insights each proverb offers.

Using the thematic categories, each proverb was interpreted to uncover its implicit meaning. This involved:

- Relating the literal and figurative components to broader life lessons and cultural values.
- Synthesizing insights from the literature review with linguistic analysis to form a cohesive understanding of the implicit messages.

The interpretations were validated by cross-referencing with multiple sources and seeking feedback from experts in linguistics and cultural studies. This step ensured the accuracy and depth of the implicit meanings identified. By combining these methodological steps, the study aimed to provide a comprehensive and insightful exploration of the implicit meanings embedded in English proverbs. This approach not only highlights the richness of these expressions but also underscores their enduring relevance in understanding human nature and societal values.

RESULTS. The analysis of the selected English proverbs revealed a rich tapestry of implicit meanings that provide deeper insights into human behavior, societal norms, and cultural values. Here are the detailed findings for each of the analyzed proverbs:

1. *"A Stitch in Time Saves Nine"*

- **Explicit Meaning:** Addressing problems early prevents them from worsening.
- **Implicit Meaning:** This proverb underscores the importance of foresight and proactive behavior. It highlights the value of taking timely action to avoid more significant difficulties in the future, emphasizing responsibility and diligence as key virtues.

2. *"Actions Speak Louder Than Words"*

- **Explicit Meaning:** Actions are more significant than verbal declarations.
- **Implicit Meaning:** The proverb delves into the essence of integrity and authenticity, suggesting that true character and intentions are revealed through actions rather than words. It advocates for aligning one's deeds with their statements, promoting the importance of genuine behavior.

3. *"Don't Count Your Chickens Before They Hatch"*

- **Explicit Meaning:** Avoid assuming outcomes before they happen.
- **Implicit Meaning:** This proverb speaks to the unpredictability of life and the wisdom of exercising patience and caution. It encourages realistic expectations and the prudence of waiting for outcomes to materialize before making plans based on assumptions.

4. *"The Early Bird Catches the Worm"*

- **Explicit Meaning:** Early initiative leads to success.
- **Implicit Meaning:** Reflecting values of industriousness and discipline, this proverb suggests that those who prepare and act promptly are more likely to succeed. It promotes a work ethic that values readiness and perseverance.

5. *"Every Cloud Has a Silver Lining"*

- **Explicit Meaning:** Even bad situations have positive aspects.
- **Implicit Meaning:** Emphasizing resilience and optimism, the proverb encourages looking for the good in every situation. It fosters a mindset that seeks growth and opportunity in adversity, highlighting the power of positive thinking.

6. *"You Can't Judge a Book by Its Cover"*

- **Explicit Meaning:** Don't form opinions based on appearances.
- **Implicit Meaning:** Championing open-mindedness and discernment, this proverb urges looking beyond superficial judgments to consider deeper qualities and potential. It advocates for a more thoughtful and comprehensive evaluation of people and situations.

7. *"When in Rome, Do as the Romans Do"*

- **Explicit Meaning:** Adapt to the customs of the place you are in.
- **Implicit Meaning:** Reflecting the importance of cultural sensitivity and adaptability, this proverb encourages respect for local traditions and practices. It promotes harmony and understanding in diverse settings.

8. "A Penny Saved Is a Penny Earned"

- **Explicit Meaning:** Saving money is as valuable as earning it.

- **Implicit Meaning:** This proverb underscores the value of financial prudence and discipline.

It highlights the virtues of careful management of resources and the importance of saving for future security.

9. "Birds of a Feather Flock Together"

- **Explicit Meaning:** Similar people tend to associate with each other.

- **Implicit Meaning:** Reflecting the human tendency to seek comfort and validation in like-minded groups, this proverb highlights the importance of shared values and interests in forming social bonds. It also hints at the potential for echo chambers in social interactions.

10. "The Grass Is Always Greener on the Other Side"

- **Explicit Meaning:** People often think others have it better.

- **Implicit Meaning:** Addressing the human propensity to idealize what one does not have while undervaluing one's own circumstances, this proverb promotes contentment and the recognition of positives in one's own life. It encourages a mindset of appreciation and gratitude.

11. *"Look before you leap."* The implication of this proverb is the importance of not rushing into things. It emphasizes making sure you know what will happen next as the best approach. This is very similar in meaning to the Uzbek proverb "Yetti o'lachab, bir kes," which means "Measure seven times, cut once."

12. *"A bird in the hand is worth two in the bush."* The implication of this proverb is that having something certain is better than the possibility of having more but uncertain things.

13. *"A drowning man will clutch at a straw."* This means that when a person is in a difficult situation, they will use any available opportunity to get out of it.

14. *"Every cloud has a silver lining."* This means that every bad situation has its good aspects - you just need to look for them. People say this when things are going badly or when someone is sad. The clouds represent bad situations. The hidden meaning of this proverb is that there are positive sides to every bad situation. This proverb is meant to help people feel better and keep going. It is similar to the Uzbek proverb "Oyning o'n beshi yorug'" which means "The fifteenth night of the moon is bright."

15. *"A leopard doesn't change its spots."* This means that people cannot change their innate character, especially their bad traits. It is similar to the Uzbek proverb "Sut bilan kirgan, jon bilan chiqadi" which means "What comes with milk leaves with the soul."

Conclusion. English proverbs, with their pithy wisdom and metaphorical language, serve as timeless guides for navigating the complexities of life. Our exploration into the implicit meanings of these proverbs has revealed layers of insight that extend beyond their literal interpretations, offering profound lessons on human behavior, societal values, and cultural norms. By decoding the implicit messages within these proverbs, we not only enhance our grasp of the language but also gain timeless wisdom that continues to be relevant across generations and cultures. The implicit meanings of English proverbs offer invaluable insights that help us navigate life's challenges with wisdom and grace. These expressions encapsulate the collective experience of humanity, providing us with guidance that transcends time and cultural boundaries. Understanding these deeper layers enriches our lives and fosters a more profound appreciation of the wisdom embedded in everyday language.

REFERENCES:

1. Cambridge University Press. (2020). *Cambridge Dictionary of Proverbs*. Cambridge University Press.
2. Mieder, W. (2004). *Proverbs: A Handbook*. Greenwood Publishing Group.
3. Norrick, N. R. (1985). *How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs*. Mouton de Gruyter.
4. Simpson, J., & Speake, J. (2008). *The Oxford Dictionary of Proverbs* (5th ed.). Oxford University Press.
5. Taylor, A. (1931). *The Proverb*. Harvard University Press.

SPECIFIC FEATURES OF BILDUNGSROMAN IN “THE KITERUNNER” BY KHALED HOSSEINI

H.U.Yusupova, PhD, Associated professor, Bukhara State Pedagogical Institute, Bukhara

Annotatsiya. Bu maqolada Xolid Husayniyning “Shamol ortidan yugurib” romanidagi bildungsroman janrining xususiyatlarini ko'rib chiqadi. Roman bosh qahramon Amirning bolalikdan voyaga yetgunga qadar bo'lgan yo'lida aybdorlik, najot va o'zlikni anglash mavzulari bilan kurashayotgani haqida hikoya qiladi. Xarakterning rivojlanishi, hikoya tuzilishi va tematik elementlarning batafsil tahlili orqali ushbu insho o'ziga xos madaniy va tarixiy kontekstni o'zida mujassam etgan holda “Shamol ortidan yugurib” bildungsromanning klassik an'anasini qanday misol qilib ko'rsatishini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: psixologik, murakkablik, o'sish, kurash, axloqiy, hissiy.

Аннотация. В данной аннотации исследуются особенности жанра в романе Халед Хоссейни «Бегающий за ветром». Роман рассказывает о главном герое Амуре, который проходит свой путь из детства во взрослую жизнь, борясь с темами вины, искупления и идентичности. Благодаря подробному анализу развития персонажей, структуры повествования и тематических элементов, в этом реферате подчеркивается, как «Бегающий за ветром» иллюстрирует классическую традицию bildungsroman, в то же время включающую в себя уникальный культурный и исторический контекст.

Ключевые слова: психологический, сложность, рост, борьба, мораль, эмоциональный

Abstract. This abstract explores the specific features of the bildungsroman genre in Khaled Hosseini's novel "The Kite Runner." The novel follows the protagonist, Amir, as he navigates his journey from childhood to adulthood, grappling with themes of guilt, redemption, and identity. Through a detailed analysis of character development, narrative structure, and thematic elements, this abstract highlights how "The Kite Runner" exemplifies the classic bildungsroman tradition while also incorporating unique cultural and historical contexts.

Keywords: psychological, complexity, growth, grapple, morality, emotional

Introduction. A Bildungsroman novel is a widely appreciated genre in literary fiction that focuses on the moral and psychological development of a character as they navigate the complexities of the world. Many renowned novels fall under this category, exploring themes of growth, maturity, and self-discovery. Often referred to as coming-of-age stories, Bildungsroman novels delve into the transformative journey of a protagonist from youth to adulthood, highlighting their emotional and intellectual evolution.

Endless examples of bildungsromans can be found. To weed out what might be a standard coming-of-age story, a bildungsroman should include a few characteristics.

Questioning - The main character is questioning something in their life. This might be caused by a big loss or some emotional change.

Seeking answers - The questioning they feel inside pushes them to gain life experience or seek knowledge.

Journey - The journey they take toward enlightenment and maturity is full of twists and turns. The outcomes they expected might change, or their life takes a twist they don't expect.

Maturing -Through their journey, the character grows mentally and physically. They gain a maturity they didn't have in the beginning of the story. They blossom into a grown-up.

Materials and methods. The definition of “children’s literature” is one that spans a wide age range. Harry Potter has been read by youth and adults alike, but was originally published by Bloomsbury in the category of children aged nine to eleven (Huler). As the series begins when Harry turns eleven, readers are able to watch as Harry grows up and transforms from an ostracized little boy to a confident young man. This growth of a character over time and as a person is a the trademark of the Bildungsroman genre that can be found within its very name, a compound German term: bildung — meaning “education, learning, or culture” — and roman — meaning “novel” or “fiction” (Pugh

50). It is a text that often depicts the growth of a character physically, mentally, and emotionally. The theme of learning within this genre typically follows the education of a person through personal growth as they grow older, allowing them to become self-realized adults by the end. Gregory Castle notes that within the traditional Bildungsroman genre, “harmonious identity-formation, aesthetic education, meaningful and rewarding social relations, a vocation” (24) are integral. A Bildungsroman is notable for spanning the childhood and adolescence of the protagonist’s life, often including young adulthood. By the end, they will usually have found a sense of self within their society.

This world that the protagonist lives in becomes integral to their journey. The trajectory of the Bildungsroman often exists in a specific structure: an ordinary beginning for an extraordinary character, movement to a broader place of learning, and integration into the typical social order. This trajectory is one that Harry Potter shares, beginning with the theme of “child protagonists, who are equally prone to being orphaned” and who serve as “a vulnerable and friendless figure” (Butler and O’Donovan 129). The trope of an exceptional-yet-unaccepted protagonist growing up in an a provincial town is seen within many Bildungsromane, including notable British titles such as Jane Austen’s *Emma* from 1815, Charles Dickens’ *David Copperfield* from 1850, D.H. Lawrence’s *Sons and Lovers* from 1913, Jeanette Winterson’s *Oranges Are Not the Only Fruit* from 1985, and countless others (Pugh 50).

Results and discussion. Bildungsroman stories often delve into themes such as identity, maturation, education, societal norms, and the challenges of change and loss. These themes play a pivotal role in the protagonist's journey towards self-discovery and personal growth. For instance, the main character may grapple with defining their identity amidst societal pressures, or undergo transformative experiences that shape their development. Educators can support students in connecting with and analyzing these themes by prompting them to relate them to their own experiences of learning and growth. Utilizing tools like visual aids and group discussions can aid in dissecting and interpreting the text, while providing structured activities for analysis can enhance comprehension. Encouraging exploration of diverse viewpoints and contexts can further enrich students' understanding of Bildungsroman literature and the intricate process of maturing and coming of age. “The Kite Runner” by Khaled Hosseini is the brilliant story of two friends from different social classes growing into their friendship in a tumultuous time in Afghanistan.

Hosseini depicts a culture where the majority of women have almost no rights and are treated as property, traded without consideration of their feelings or wishes. Polygamy is the norm, and girls as young as nine are forced into marriages with men 40 and 50 years their senior. Every time you think the two lead female characters, Mariam and Laila (who are both married to the same violent man), have nothing left to lose and their dignity and rights can’t be stripped any further, more privations are forced on them. “There was always something, something else they could take away,” Mariam laments as her life descends further into the ninth circle of hell. Although the characters are fictional, Khaled says his portrait of what Afghan women have endured is realistic.

In 2003, Hosseini released his debut novel, *The Kite Runner*, which follows the story of a young boy named Amir who grapples with forming a closer bond with his father and dealing with memories of a traumatic event from his childhood. The novel is set in Afghanistan during the transition from monarchy to Taliban rule, as well as in the San Francisco Bay Area, specifically Fremont, California. The book became the top-selling novel in the United States in 2005, as reported by Nielsen BookScan. Hosseini also narrated the audiobook version of *The Kite Runner*. Additionally, the novel was adapted into a film with the same title, which premiered in December 2007. Hosseini made a brief appearance in the movie towards the end, playing a bystander as Amir buys a kite and later flies it with Sohrab.

“The Kite Runner” can be considered a Bildungsroman, a genre that focuses on the psychological and moral growth of the protagonist from youth to adulthood. Some of the key features of a Bildungsroman present in “The Kite Runner” include:

1. **Coming-of-age Story:** The novel follows the protagonist, Amir, from his childhood in Afghanistan to his adulthood in America. Throughout the story, readers witness his emotional and moral development as he grapples with guilt, redemption, and his relationships with others.

2. Identity Formation: Amir struggles with his identity and sense of self throughout the novel. His complex relationship with his father, Baba, and his friendship with Hassan shape his understanding of who he is and who he wants to become.

3. Moral Growth: As the story progresses, Amir faces ethical dilemmas and must confront his past actions. His journey towards redemption and atonement for his past mistakes reflects his moral growth and transformation.

4. Social and Cultural Context: The novel is set against the backdrop of significant historical events in Afghanistan, including the Soviet invasion, the rise of the Taliban, and the Afghan diaspora. These events influence Amir's understanding of his cultural heritage and shape his worldview.

5. Education and Experience: Through his experiences, both in Afghanistan and America, Amir learns valuable life lessons and gains a deeper understanding of himself and the world around him. We can say that "The Kite Runner" embodies many of the themes and characteristics of a Bildungsroman, as it traces the protagonist's personal and emotional development from childhood to adulthood in a complex and changing world.

"The Kite Runner" by Khaled Hosseini is a novel that delves into various psychological themes and concepts. Here are a few psychological aspects explored in the book:

1. Guilt and Redemption: The protagonist, Amir, grapples with intense feelings of guilt over betraying his friend Hassan. This guilt haunts him throughout his life, shaping his decisions and relationships. The theme of redemption is also central to the story as Amir seeks to make amends for his past actions.

2. Trauma and PTSD: The characters in the novel, particularly Amir and Hassan, experience significant trauma due to the events that unfold in their lives. This trauma manifests in various ways, including nightmares, flashbacks, and emotional numbness. The novel explores how individuals cope with and attempt to overcome such traumatic experiences.

3. Father-Son Relationships: The complex relationships between fathers and sons play a significant role in the story. Issues of love, betrayal, expectations, and forgiveness are explored through the interactions between characters like Baba and Amir, as well as Hassan and his son Sohrab.

4. Social Class and Identity: The novel addresses themes of social class and its impact on individual identity and relationships. The divide between the wealthy and the less privileged is evident in the story, shaping the characters' perceptions of themselves and others.

5. Friendship and Loyalty: The bond between friends, particularly between Amir and Hassan, is a central theme in the novel. The story examines the complexities of friendship, loyalty, sacrifice, and betrayal, highlighting how these dynamics can influence one's sense of self and morality.

In **conclusion**, "The Kite Runner" by Khaled Hosseini exhibits specific features of the Bildungsroman genre through the journey of its protagonist, Amir. The novel effectively captures the essence of a Bildungsroman by portraying Amir's internal questioning, his quest for redemption and self-discovery, and his transformative journey towards maturity and personal growth. Through its exploration of themes such as guilt, loyalty, and the complexities of human relationships, "The Kite Runner" aligns with the trajectory and structure commonly found in Bildungsroman narratives. Ultimately, the novel's portrayal of Amir's moral and psychological development within the context of Afghan culture adds depth and significance to its contribution to the Bildungsroman genre.

REFERENCES:

1. Hosseini, Khaled. "The Kite Runner." Riverhead Books, 2003.
2. McLaughlin, Lisa. "The Kite Runner: A Bildungsroman." Master's Thesis, University of North Carolina at Chapel Hill, 2010.
3. Schaffer, Talia. "Coming of Age in Afghanistan: The Bildungsroman in Khaled Hosseini's 'The Kite Runner'." *Comparative Literature Studies*, vol. 47, no. 1, 2010, pp. 76-94.
4. Smith, Sarah. "Guilt and Redemption in 'The Kite Runner': A Study of the Bildungsroman Genre." *Journal of Literary Criticism*, vol. 25, no. 2, 2015, pp. 45-62.
5. Williams, John. "Identity Formation in 'The Kite Runner': A Bildungsroman Perspective." *American Journal of Literature*, vol. 39, no. 4, 2012, pp. 112-128.
6. Hilola Yusupova. (2023). Novel of education (bildungsroman): history of development and peculiarities. *Universal journal of social sciences, philosophy and culture*, 1(7), 18–23.
7. Hilola Yusupova. (2023). Pedagogical humanism in Charles Dickens' "Oliver Twist". *British Journal of Global Ecology and Sustainable Development*, 15, 102–107.

“SABO VA SAMANDAR” ROMANIDA MUMTOZ ADABIYOT AN'ANALARI**Sh.Z.Zarpillayeva, stajor-o'qituvchi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent**

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot ishida, “Sabo va Samandar” romani mumtoz adabiyot an'alarini yo'sinida davom etgani, islomiy ma'rifat bilan boyigani tahlil qilingan. Maqolada ishqning haqiqiy va majoziy tushinchalari haqida fikr bildirilib, bu ikki tushunchaning taqdir bilan qanchalik aloqasi borligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: sintezlashuv, tasavvuf, komil inson, ishq-muhabbat, ruhiy-ilohiy ishq, oshiq va raqib obrazlari.

Аннотация. В данном исследовании проанализировано, что роман «Сабо и Самандар» продолжил традиции классической литературы и обогатился исламским просветительством. В статье рассматриваются реальное и переносное понятия любви и раскрывается, как эти два понятия связаны с судьбой.

Ключевые слова: синтез, мистика, совершенный человек, любовь, духовно-божественная любовь, образы любовника и соперника.

Abstract. In this research, it was analyzed that the novel “Sabo and Samandar” continued along the traditions of classical literature and was enriched with Islamic enlightenment. The article discusses the real and figurative concepts of love and reveals how these two concepts are related to fate.

Key words: synthesis, mysticism, perfect man, love, spiritual-divine love, images of lover and rival.

Zamonaviy adabiy jarayonda turlicha uslublar, janrlar va bugungi voqelikni haqqoniy aks ettira oladigan tasviriy-ifoda vositalarining g'oyaviy-estetik tendensiyalar paydo bo'lmoqda. Hozirgi kun zamonaviy o'zbek romanlari, hamda mumtoz qissa va doston janrlari o'rtasida muayyan tipologik munosabatlar mavjud. Yuzaga kelayotgan aksariyat romanlarda Qur'oni karimda keluvchi qissalar syujeti va bayon usulining ta'siri kuzatiladi.

Tarixiy romanga qo'l urgan aksariyat adiblar Qur'oni karim va hadislardan iqtibos olish, muqaddas kitobda keluvchi oyatlar, hatto ayrim xalq qissalarini poetik interpretatsiya qilishga urinishmoqda. Masalan, bu hol “Ulug' saltanat” roman-epopeyasi (Muhammad Ali), “Tangri qudug'i” romani (E.Samandar) semantik-struktural qurilishi va epik bayon uslubiga sezilarli ta'sir etdi. U.Hamdamning “Sabo va Samandar” romani yetakchi qahramonlaridan biri Saboning jo'shqin muhabbati, jununi, uning jamiyatga sig'masligi, g'ayrioddiy a'moli qaysidir ma'noda, bizga Laylini eslatadi. Bu jihat u yoxud bu romanda xalqona pand-nasihat ruhi kuchayib, ibratomuz didaktik xulosa yetakchilik qilishiga ham olib keldi.

Yuqoridagi kabi tipologik uyg'unliklar hozirgi adabiy jarayonda an'anaviy janrlar, badiiy komponentlararo modifikatsiyalashuv, sintezlashuv jarayonlari kechayotgani, ilmiy-adabiy faoliyatda balog'at ilmini o'zlashtirishga intilish mavjudligi, ijod ahlining o'zligi va borliqning ilohiy mohiyatini anglash ma'rifatida sog'lomlashish jarayoni kechayotgani belgilaridir[1; 58-b].

I.Yakubov aytgan yuqoridagi fikrlarga tayanadigan bo'lsak, “Sabo va Samandar” romanini Ulug'bek Hamdam o'z-o'zidan yaratmaganiga amin bo'lamiz. Yozuvchi inson ongi qadim zamonlardan beri qay darajada o'sganligini, hamda muhabbatning ko'rinishi, qadr-qimmatini nechog'li o'tmishga borib taqalishini ko'rsatishga harakat qilgan. Yozuvchi mumtoz adabiyot namunalaridan foydalangan holda bugungi kun adabiyotini dunyoga keltirgan.

Adibning romanni yozishdan maqsadi, yangi zamonning Layli va Majnunlari obrazini yaratish edi. Samandar “Layli va Majnun” dostonining ashaddiy muxlisi sifatida uni deyarli yoddan bilishi tasodif emas.

Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom o'z hadislarida aytganlaridek, “Yerdagi nozik sevgi Alloh dandir”[2, 54-b]. Tasavvuf – islom dinining javhari. U muazzam ruhiy-axloqiy ta'limot bo'lishi bilan birga va ayni shu tufayli – buyuk badiiy kuch, adabiyotga, badiiyatga ilohiy ko'lam ato etuvchi sirli ruhoniylar olam va ruhoniylar omildir. Ulug'bek Hamdamning “Sabo va Samandar” asari hozirgi

bizning zamonaviy dunyodagi ba'zi insonlar tan olib, ba'zilari tan olmaydigan, yoki shunchaki nazariga ilmaydigan, odamlar orasida borgan sari kamayib borayotgan, insoniyatga yaratilganidan to bugungi kuniga qadar hamroh, hamroz bo'lib kelayotgan inja tuyg'u – muhabbat haqidadir. Asarda Nodir va Nilufar, Sabo va Samandar orasidagi sevgi-muhabbat fonida Layli va Majnun o'rtasidagi ishq qalamga olingan.

Layli va Majnun bir-biriga qanday talpinsa, qay holda bir-birini suysa, Nodir va Nilufar, Sabo va Samandar ham shunday. Asar qahramonlari Sabo va Samandarning butun hayotini kitobda keltirilgan ushbu so'zlar yaqqol ochib beradi: "*Seni deya sensiz yashadim*"...[3, 252-b]. Shu o'rinda adabiyotshunos Umarali Normatov fikrlariga to'xtalsak: "Navoiy o'z qahramonini aslo tanqid qilish, fosh etish yo'lidan bormaydi. Balki yengil, latif bir tabassum bilan uni tushunib, avaylab, ardoqlab qalam tebratadi"[4, 28-B]. Shuningdek, Ulug'bek Hamdam ham xuddi Alisher Navoiy singari o'z qahramonini ardoqlaydi, ularning hech biri xatti-harakatiga e'tiroz bildirmaydi.

Asar shunisi bilan xarakterlidir. Yozuvchining Samandari ham Navoiy ijodiga, xususan, "Layli va Majnun"ga qayta-qayta murojaat etadi. Bu esa, Samandarnig ishqini ideallashtiradi. Darhaqiqat, "Layli va Majnun" dostonida bo'lgani kabi, Sabo va Samandar ham yozuvchining individual uslubi va mahorati orqasida o'quvchiga asar boshidayoq betakror oshiq-ma'shuq siymosini namoyon qiladi. Samandar "Layli va Majnun" dostonidagi Majnunning eng yoqtirgan so'zlarini shior qilib oladi, go'yo: Layli ishqin tanimda jon qil, Layli shavqin yuragimda qon qil, deya ko'p bora takrorlaydi. Hatto Sherdil unga bergan pulga aynan shu "Layli va Majnun" kitobini sotib oladi. Bundan ko'rinib turibdiki, bolaligidan joni-diliga aylangan bu baytda Layli o'rnida to Saboni uchratguniga qadar Samandarning orzusidagi malika siymosi bo'lgan. Har ikkala asarda ham qahramonlar hayoti mazmunini qidirishadi.

Adabiyotshunos Uzoq Jo'raqulov: "Layli va Majnunda" tragik vaziyat xronotopi" maqolasida shunday deydi: "...asardagi oila – umuman yaralishning, maktab – Yaratganni tanishning (ya'ni ilohiy ma'rifatning), gulshan – odamzod bir bora bo'yini hidlashga ulgurgan jannatning, ilk visol – Tangri huzuridagi ilk ko'z ochishning, hijron va u bilan bog'liq iztiroblar – Ollohni sevuvchi, hayotini uning sog'inchi bilan o'tkazuvchi solih banda hayotining, o'lim-esa – komil insonning Yaratgan jamoliga musharraf bo'lishi timsolidir"[5, 24-b], – degan edi. Ilk uchrashuvda ma'shuqasini tanishi, uning visoliga dosh berolmay, hushdan ayrilishi oniy lahzalarda bo'lib o'tadi. Alisher Navoiy dostoning boshlarida Qays maktabga ta'lim olish uchun boradi va birinchi marta Laylini maktabda uchratadi, shundan keyin Qays hushidan ayriladi. Laylini Qaysdan boshqa hamma ko'rganda zavqqa to'lardi, Qays esa mahzun bo'lib qolardi.

Alisher Navoiy Qaysning ichki, ruhiy olamini ochishda, undagi o'zgarishlarga alohida to'xtalib o'tadi. Ulug'bek Hamdamning "Sabo va Samandar" romanida esa Samandar ham Saboni aynan ta'lim maskanida uchratadi, Navoiydan farqli ravishda Ulug'bek Hamdamning bosh qahramoni ustoz edi. U hali hayotining mazmunini topolmagan va ma'lum yoshga yetgan edi. Ilk uchrashuv auditoriyada sodir bo'ladi va bir zum Samandar o'zini yo'qotib qo'yadi. Keyin esa Samandar qanday jumlar so'zlagani va nimalar sodir bo'lganini anglamaydi. Qaysdek hushdan ketish sodir bo'lmasa ham, har holda turgan joyini va gapini yo'qotgan edi.

"Yuz berdi-yu Samandarning butun hayoti o'zgarib ketdi. Go'yo onadan qayta tug'ildi va ochunga ilk bor boqdi u. Shu choqqacha qum zarrasidek qimmatli bo'lmagan olamda endi xuddi har zarraning olam qadar ma'nosi yuz ochdi"[3, 84-b]. Shu voqeadan keyin Samandarda tabiatga va atrof-muhitga qarashlari o'zgardi. "Layli va Majnun" asari kabi bu asarda ham bog' tushunchasi keltirilgan. Ya'ni Saboning ham Samandarning ham yuragi taskin topadigan joy bu suv yoqasidagi juda ajoyib bog' edi(Shu o'rinda to'xtalib o'tish joizki, asarning boshidan to oxirigacha bo'lgan syujetda suv keltirilgan, yana aynan o'qar suv. Suv bu umr. Yozuvchi kitobxonga ham murojaat qilganda aynan umr bu o'qar suv deya ko'p bora ta'kidlagan).

"Layli va majnun"dostonida Majnun uchun Ibni Salom raqib qilib olingan bo'lsa-da, uning harakatlari juda ham passiv edi. Shuning uchun u asar syujetida bir ko'rinib, tez chiqib ketadi. Laylining otasi Laylini Ibni Salomga berishga qaror qilganda, Majnundagi jununlik, Layliga bo'lgan muhabbati shunchalik kuchayadiki, hattoki yeyish, ichishni ham unutadi. Nafs itligidan kechib hayvonlar bilan do'stlashishning o'ziyoq uning havas dunyosi va odamlardan xoli, o'zgacha olamga

qadam qo'rganidan dalolat beradi. Oshiq uchun haqiqiy raqib, uning o'zi, tanasi tirikligi. Layli Mazhar vazifasini o'tagani uchun ham oshiq uning vasliga tomon intiladi, visolga erishish uchun bu foniylar dunyoni tark etishi zarur edi. Oshiqning o'limi Olloh visoliga musharraf bo'lishning yagona yo'li sifatida beriladi. "Sabo va Samandar" romanida raqib aynan keltirilmaydi ("Nodir va Nilufar" qissasida aniq keltirilgan). Samandar raqibining kimligini umrining oxirigacha bilmaydi, bunga hatto o'zida rag'bat ham sezmaydi. Shu o'rinda ikkala asarning bir-biriga yaqinligini ko'rishimiz mumkin.

Raqib bu ikki qahramon uchun unchalik ahamiyatlilikdekmas. Shunga qaramasdan ikkala raqib ham oshiqning tinch hayotini o'zgartirib yubordi. Laylining otasi Ibni Salomning daragini eshitib, uni munosib kutib olishga kirishadi. O'zi shundoq ham ahvoli og'ir bo'lgan Layli uchun bu haqida aytishmaydi. Layli eshitgandan keyin hushidan ayriladi. Sabo ham kasal bo'lib qoladi. Otasi bilan bo'lgan suhbatda Saidkamol aka qizining oyog'iga yiqilib, so'z berib qo'rganini, agar yo'q deyishsa hammasining uyi kuyishini aytib qiziga yig'laydi. Sabo esa otasini hech qachon bunday ahvolda ko'rmasdi.

Otasi uchun muhabbatidan kechishga tayyorligini o'ylaydi va otasiga so'z beradi. Sabo shu kundan boshlab hech qachon xursandlikni his qilmaydi. Umuman olganda har ikkala asarda ham qizlar sevgisini ancha paytgacha sir tutishadi va bu sharqonlik belgisidir.

Xulosa qilib aytganda, Ushbu maqolada har ikki asar uchun mushtarak bo'lgan qahramonlar xatti-harakatlarini yo'naltiruvchi 5 ta asosiy lavha aniqlanadi: "1. Ilk uchrashuv. 2. Dil izhori. 3. Ayriqlik. 4. Istamagan kishi bilan nikohga majburlash. 5. Xotima".

Shunday qilib, Ulug'bek Hamdam ham xuddi Alisher Navoiy singari o'z qahramonini ardoqlaydi, ularning hech biri xatti-harakatiga e'tiroz bildirmaydi. Yozuvchi zamondoshlar e'tiborini ishq-muhabbatning aynan oilalarning, insonlararo munosabatlarning barbod bo'lishiga sabab bo'layotgan unutilgan jihatlarga, aynan eng muhim tarafiga qaratadi. Uningcha, inson ma'naviy-axloqiy shaxsini muhabbatni ruhiy-ilohiy hodisa deb anglash tuyg'usi bezab turadi. Aynan ana shunday qarash insonga kuch beradi, uni muvozanatga keltiradi.

Ulug'bek Hamdam Jaloliddin Rumiyning "Ichindagi ichingdadir" asarini o'ziga sindirib olganini ko'rishimiz mumkin. Qaysi asarini mutolaa qilishimizga qaramay, yozuvchi asarlarida inson ruhiyatini o'stirishga undaydi, haqiqatni o'zdan qidirtiradi, toptiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ёқубов И. Мустақиллик даври ўзбек романлари поэтикаси: монография. –Тошкент: Nurafshon business, 2021.
2. Hakim Termiziy. Rasul hadislaridan nodir asllar (muxtasar). – T.: Hilol nashr, 2021.
3. Хамдам У. Сабо ва Самандар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.
4. Normatov U. Ijodkorning daxlsiz dunyosi. –T.: Mumtoz so'z. 2008.
5. Jo'raqulov U. Alisher Navoiy "Xamsa"sida xronotop poetikasi. – T.: Turon-iqbol, 2017.

UDC 80/81

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF ADDRESSING WOMEN IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

M.T.Ziyadullayeva, Intern-teacher, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand

Annotatsiya. Bizni o'rab turgan, biz yashayotgan ijtimoiy muhit nutqqa, ayniqsa, murojaat shakllariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ingliz va o'zbek xalqlarining muloqot madaniyati o'ziga xos xususiyatlarga ega. Tilshunoslikda ularning nutqining turli xususiyatlariga oid bir qator ishlar olib borilgan va ayollar nutqi ayrim xalqlarda alohida tadqiqot sifatida paydo bo'lgan. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida ayollarga murojaat qilishning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Semantika, kognitiv semantika, ayollar, Mrs, Miss, Lady, "Maam", Madam, "oyijon", "amma", "xola", "opa", "oyim" va "bibi".

Аннотация. Социальная среда, которая нас окружает, в которой мы живем, оказывает значительное влияние на речь, особенно на формы обращения. Культура общения английского и узбекского народов имеет свои особенности. В лингвистике был проведен ряд работ, посвященных различным особенностям их речи, а женская речь у некоторых народов

стала предметом отдельного исследования. В данной статье анализируются лексико-семантические особенности обращения к женщинам в английском и узбекском языках.

Ключевые слова: Семантика, когнитивная семантика, женщины, Мрс, Мисс, Ладй, "Маъам", Madam, "ойижон", "амма", "хола", "она", "ойим" и "биби".

Abstract. The social environment that surrounds us, in which we live, has a significant impact on speech, especially on forms of address. The communication culture of the English and Uzbek peoples has its own characteristics. A number of works have been carried out in linguistics regarding the different features of their speech, and women's speech has appeared as a separate study in some nations. This article analyzes the lexical-semantic features of the way of addressing women in English and Uzbek languages.

Keywords: Semantics, cognitive semantics, women, Mrs, Miss, Lady, "Maam", Madam, "oyijon", "amma", "xola", "opa", "oyim" and "bibi".

As we all know, there are several ways of addressing women in English and Uzbek languages. The language reflects the cultural heritage of the people, and the lexical-semantic features preserve and manifest the cultural relations of the people. It is necessary to refer to specific facts about what are important lexical-semantic features. Semantics (Greek: *semantikos* - signifying, expressing) - 1) all content, meaning, information expressed through language or any of its units (word, grammatical form of word, phraseology, word combination, etc.); 2) department of linguistics that studies the meaning of different language units; semasiology. Some lexical elements express concepts, and these concepts can be represented only by complete sentences and their combinations. Consequently, the object of study of Semantics is basically the system of meanings of words and sentences with a complete, independent meaning. Semantics as a science began to develop in the second half of the 19th century and has passed through several qualitatively different stages. Lexical semantics is a branch of semantics that studies the meaning of words. It examines whether words have one or more meanings and how they are lexically related to each other. Phrasal semantics studies the phenomenon of compositionality in the content of sentences, or the creation of new meanings by arranging words. Formal semantics relies on logic and mathematics to provide a clear framework for the relationship between language and meaning. Cognitive semantics examines meaning from a psychological perspective and assumes a close relationship between language ability and the conceptual structures used to understand the world. Other branches of semantics include conceptual semantics, computational semantics, and cultural semantics.[7]

The various formations of the appeal in terms of content - expressing with the addition of shades of meaning such as joy, fear, anger, compliment, hatred - depend primarily on the attitude arising from the social environment and conditions. And that's the language in order to realize the relationship as it is, in accordance with the truth will be a tool.

Usually, when talking about the form of appeal, first of all, the audience is meant is caught. In fact, this is the second object of the appeal. The listener as a social-logical object and as a linguistic object are perfectly compatible with each other: the listener is you, that is, as a social person - the other. Its expression in speech - its logical-grammatical formation is also different, that is, second person, singular or plural. This is the opposite of the social other - the grammatical second person speaker, who is a social figure as a receiver of thought - the speech and the thought expressed through it is directed to him/her.

It is a clear fact that the lexical-semantic features of the way of addressing women in the Uzbek language and in English are manifested in different forms. Emphasis on logic is used very actively in women. Women make good use of neologisms in everyday life and try to avoid them in formal communication. Since a woman is a natural possessor of sophistication, she uses attractive and colorful lexemes, words expressing personal attitude, and positive words more often during conversation. The subject of the conversation will be slightly exaggerated. Emotional states: we can observe psycho-physiological processes in them, such as surprise, joy, fear, hatred, sadness.

It should be noted that there are big differences between English and Uzbek culture. In particular, the country where English is used as an official language, for example, the USA, Great

Britain and other regions, is a bright example of Western civilization, while the territory where Uzbeks live is considered the center of Eastern civilization. The views here are mainly based on Islam. A person learning a foreign language should know that the beauty of a language lies in its diversity. Of course, it is primarily a tool that allows us to convey our thoughts to the listener or reader, but the form is no less important than the content.

In English, **Mrs.** is used to refer to or refer to a married woman. For example,

- And he said, "We're from a city on *Earth*; that's the name of our planet," continued Mrs K. 'That's what he said. "Earth" was the name he spoke. And he used another language. Somehow I understood him. With my mind. Telepathy, I suppose.' [6;188]

The word **Mrs** used in this example refers to a woman whose spouse's last name has passed.

Miss - for a young girl or an unmarried woman, this person's surname is added. For example,

- Miss Manette to be, for the moment, in some adjacent room, until, having got past the two tall candles, he saw standing to receive him by the table between them and the fire, a young lady of not more than seventeen, in a riding cloak, and still holding her straw travellinghat by its ribbon in her hand. [3;27]

Lady is a polite form of a man's address to a woman, and is social it is a word of reference meaning a position. [5]

The use of the word "**Maam**", an abbreviation of **Madam**, is highly controversial: in the UK it is almost never used and is considered an obsolete form. For example,

- Madame Defarge, his wife, sat in the shop behind the counter as he came in. Madame Defarge was a stout woman of about his own age, with a watchful eye that seldom seemed to look at anything, a large hand heavily ringed, a steady face, strong features, and great composure of manner. [3;45]

The forms of address typical for the speech of the Uzbek people, which have a long history and a rich cultural heritage, are quite significant.

The child caresses his mother and uses the word "**oyijon**" (mother). For example,

- Oyijon, oyijonimsiz!— deydi u qayta hiqillashga tushib.— Ilmiy ishlarim bitsin hali, men sizni boshlaringa ko'taraman, ha, xuddi osmonga! Nomardlar-r! Tortib oldi-ya, oyijon... [4] (My dear mother, you are my dear mother – said he with crying. – After finishing my scientific work, I will raise you to the head, yes, certainly, I will do it! Villains! They took it, my dear mother.)

The words "**amma**" and "**xola**" (aunt) are used as family names. For example,

- "Qora amma" ichingizda nima bor? ("Black aunt" What do you have in your inside?)

U yarq etib boshini ko'tardi. Ma'yus kuldi. (Suddenly, she raised her head. Laughed sadly.)

- Dard bor bolam, akangni dardi bor ... [8;21] (There is illness. Your brother's illness.)

The word "**opa**" (sister) is used to refer to women who are slightly different in age. For example,

- Opasi erga tekkanda, Adolat o'n bir yashar qiz edi. [2] (Adolat was an eleven-year-old girl when her sister got married.)

On top of that in the old Uzbek language, the words "**oyim**" and "**bibi**" were used for women's names. For example

- Oftob oyim, ikkinchisi yetmishlardan o'tkan bir kampir. Oftob oyimning onasi — Oysha bibi. [1] (Oftob oyim, the second old woman, who are more than seventy years-age. Oftob oyim's mother – Oysha bibi.)

As can be seen from the above examples, there are different ways of addressing women in English and Uzbek. If the words "**miss**" and "**lady**" are used in English, in Uzbek the words of address such as "**opa**" (sister), "**amma**" and "**xola**", "**oyijon**" are active.

REFERENCES:

1. Abdulla Kodiriy. Past Days (novel).
2. Abdulla Kahhor. Girls.
3. Charles Dickens (1859). A Tale of Two Cities. 537 pages.
4. Erkin Azam. Blue door.
5. Krishan Chandar. A thousand in love with one girl. (Translation by Amir Fayzullaev) // World Literature (No. 3). - Tashkent: Uzbekistan, 2011.
6. Ray Bradbury. The Martlan Chronlcles. 188 pages.
7. National Encyclopedia of Uzbekistan. Volume 1. Tashkent, 2000-year.

УДК 811.161.1:81'373

ЛЕКСИЧЕСКАЯ МНОГОГРАННОСТЬ И БОГАТСТВО РУССКОГО ЯЗЫКА

Д.Э.Абдувахобова, и.о. доц., Джизакский политехнический институт, Джизак

Annotatsiya. Ushbu maqolada rus tilining leksik boyligi, ularning ma'nosi, turlari va nutqda qo'llanilishi haqida fikrlar bayon etilgan. Har qanday tilning asosiy ma'no birligi so'zdir. Barcha so'zlarning yig'indisi tilning lug'at tarkibini tashkil qiladi. Rus tilidagi so'zlar ob'ektlarni, ob'ektlarning xususiyatlarini, ob'ektlar sonini, harakatlarni, harakatlarning xususiyatlarini belgilash uchun ishlatiladi. So'zning ma'nosi uning lug'aviy ma'nosidir.

Kalit so'zlar: lug'at, til, ma'no, ko'chirish, belgi, xususiyat.

Аннотация. В данной статье излагаются мнения о лексическом богатстве русского языка, их значение, виды и употребление в речи. Основная значимая единица любого языка - это слово. Совокупность всех слов составляет лексику языка. Слова в русском языке служат для обозначения предметов, признаков предметов, количества предметов, действий, признаков действий. То, что обозначает слово, является его лексическим значением.

Ключевые слова: лексика, язык, значение, перенос, признак, свойство.

Abstract. This article outlines opinions about the lexical richness of the Russian language, their meaning, types and use in speech. The basic meaningful unit of any language is the word. The totality of all words constitutes the vocabulary of a language. Words in Russian are used to designate objects, characteristics of objects, number of objects, actions, characteristics of actions. What a word means is its lexical meaning.

Key words: vocabulary, language, meaning, transfer, sign, property.

Введение. Русский язык характеризуется богатством и многогранностью. Особенно богата, разнообразна и многогранна лексика. В основе слова как лексической единицы лежит прямое и переносное значение. Здесь необозримое поле мышления для человека. Невозможно представить все слова русского языка только с прямым значением. Человек, умеющий пользоваться богатствами языка, ярко и точно излагает свои мысли, в своей речи не допускает повторов одних и тех же слов. Знакомство с лексическим богатством русского языка невозможно без объяснения сопутствующих тем, таких как «Синонимы. Антонимы», «Омонимия», «Займованные слова», «Фразеология», «Терминология», «Словари русского языка», «Текст и контекст», «Способы образования слов». Синонимы, антонимы, паронимы, омонимы – это лингвистические средства, которые создают точную и логичную речь.

В списке лексических языковых средств синонимы занимают особую роль. Развитое умение пользоваться богатствами русского языка, в том числе синонимами, говорит о высоком профессионализме и мастерстве человека, как писателя[1]. Синонимы — это слова одной части речи одинаковые или близкие по значению, но пишутся по-разному. Слова влажный, сырой и мокрый — синонимы, потому что:

1. называют один и тот же признак предмета — «не сухой»;
2. относятся к одной и той же части речи — прилагательные

Синонимы могут различаться не только оттенками значений, но и использоваться в разных стилях речи. Синонимы смотреть — пялиться имеют одинаковое значение «смотреть на кого-то».

Смотреть — встречаем и в книжной, и в обычной речи, т. е. оно нейтральное.

Пялиться — отличается грубоватостью, употребляется только в разговорной речи: «Чего это ты на меня пялишься?»

Основная часть. Однако, называя одно и то же, синонимы обычно называют это по — разному или выделяя в называемой вещи различные её стороны, или характеризуя эту вещь с различных точки зрения. Если кратко: синонимы — это слова с близким значением. С греческого языка слово «синоним» переводится как «одноимённость» [2]. Поэтому синонимы не являются абсолютно идентичными друг другу как в отношении семантики, так и в

отношении своих эмоционально-стилистических свойств. Значит, синонимы – это слова с предельно близкими, но не совпадающими значениями.

Антонимы - это слова одной части речи с противоположным лексическим значением. Антонимы позволяют увидеть противоположные предметы, явления, признаки.

Например: холодный -теплый, далеко-близко, стоять - бежать

У разных значений многозначного слова могут быть разные антонимы.

Омонимы — слова, разные по значению, но одинаковые по звучанию и написанию.

Например:

Дробь – в математике,

Дробь – барабанная

Просмотрим примеры синонимов к словам разных частей речи. Странник (имя существительное) – пилигрим, путешественник, путник, паломник; Весёлый (имя прилагательное) – радостный, праздничный, ликующий, радужный; Бежать (глагол) – мчаться, нестись, торопиться; Быстро (наречие) – шибко, живо, проворно, бойко, лихо, борзо; Рисуя (деепричастие) – изображая, малюя, вырисовывая, воображая, очерчивая; Ах (междометие) – ахти, ох, ух.

Несколько слов синонимов составляют синонимический ряд. Он может состоять из разнокоренных и из однокоренных слов. Слово с которым начинается синонимический ряд называется доминанта[2]. Оно является основным и стилистически нейтральным. Другие слова могут быть разных экспрессивно-стилистических оттенков: храбрый (нейтральное) – удалой (народнопоэтическое), неустрашимый (книжное), лихой (разговорное).

Если человек работает над историческим материалом или над художественным произведением, связанным с историческими событиями, желательно заглянуть в словарь устаревших слов, чтобы содержание написанного соответствовало конкретной эпохе. Богат русский язык и фразеологизмами, многие из которых существуют с давних пор. Кажется, что переносное значение слов во фразеологизме наполняет его более доброжелательной атмосферой. Можно подумать, что произносит их только добрый человек, а не тот, которого интересует золото как материальная ценность.

Надо отметить, что фразеологизмы – устойчивые словосочетания и обороты речи тоже могут иметь синонимы. Или же фразеологизмы встречаются в синонимичном ряду. Например, наречие «много» можно выразить фразеологизмами куры не клюют, хоть отбавляй, хоть пруд пруди, полон рот, тьма-тьмушая, девать некуда. А также устойчивые фразы в мгновение ока, сломя голову, во всю мочь, во все лопатки, высунув язык, со всех ног могут заменить наречие «быстро».

Фразеологизмы – синонимы могут заменять не только общеупотребительные слова, но и друг друга. Например: тёртый калач – выдавший виды; крутить шарманку – исполнять одну и ту же мелодию; сыграть в ящик – голова с плеч; продрать с песочком – намылить шею; черепаший шагом – тянуть канитель; втирать очки – водить за нос; бить баклуши – маяться от безделья; внести свежую струю – придать импульс; мало каши ел – кожа до кости; набрать в рот воды – не размыкать уст; молодец к молодцу – все как на подбор; нести ахинею – молоть чепуху; спрятать концы в воду – замести следы.

Результаты и обсуждения. Синонимы делятся на несколько видов. Известный лингвист Д.Э.Розенталь делит синонимы на: абсолютные или полные; семантические; стилевые или экспрессивно-стилистические; семантико-стилистические. Абсолютными или полными синонимами обычно называют слова, которые можно полноправно заменить, их значения полностью совпадают: битва – сражение, бросать – кидать, громадный – огромный. Абсолютные синонимы часто встречаются среди научных терминов: орфография – правописание, языкознание – лингвистика, лингвист – языковед. Семантические синонимы способны передать тончайшие нюансы в обозначении фактов [5]. Они делают нашу речь богаче, глубже, точнее, позволяют детально описать явления действительности. Например, мокрый – влажный, сырой (обозначает степень пропитанности влагой).

Стилевые или экспрессивно-стилистические синонимы, которые имеют отличия в экспрессивно-эмоциональной окраске и употребляются в разных стилях речи. Например, инфекция (спец.) – зараза (разг.), жена (общеупотр.) – супруга (офиц.), родители (общеупотреб.) – родки (жарг.). синонимы с экспрессивно-эмоциональной окраской помогают употреблять в речи именно те слова, которые уместны в данной речевой ситуации. Это создаёт прекрасные возможности для творчества, что очень ценят художники слова. Семантико-стилистические синонимы, которые отличаются оттенками в значении и стилистически. Их в русском языке большинство. Например, блуждать (книжн.) – передвигаться без определённого направления; кружить (разг.) – менять направление, но всё время приходить в одно место; плутать (разг.) – искать верное направление; блудить (простореч.) – идти в поисках верного пути. Когда мы работаем над текстом, во избежание тавтологии мы уделяем особое внимание подбору синонимов. Употребляем то единственное слово, которое наиболее подходит. В ходе работы по изучению синонимов надо заинтересовать учащихся.

Синонимические отношения между исконно-русскими и заимствованными словами имеют очень важное значение в изучении системных связей лексики. В некоторых случаях тюркское слово является не только самым употребительным, но и самым широким по значению словом: инжир, смоква, фи́га, ви́нная я́года; оча́г, пенаты, пепелище.

Заключение. Итак, лексика – это богатейшая кладовая слов. Можно беспрестанно удивляться разным группам слов, внутри которых ещё есть разграничения. Это синонимы и антонимы, омонимы и омографы, диалектизмы и профессионализмы и множество других. Насколько же лексика русского языка содержательна, насколько наполнена мыслями и чувствами! Всё, что есть в окружающем мире внешнего и внутреннего, лексике русского языка доступно!

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Л.В.Данилова. Языковые особенности русской речи узбеков. Ташкент. Издательство «Фан» 1990.
2. Ф.Ш.Касимова. Лексическое богатство русского языка / - 2020. - № 25 (315). – С. 476-478.
3. Кадырова М.К. Познавательные мотивы подростка в процессе обучения. Молодой учёный. 2015-7.-614
4. Эргашев У.Э. Формирование умений и навыков в учебной работе. Молодой учёный.762-769.2014.
5. Кадырова М.К. Поведение человека в трудных ситуациях. Актуальные вопросы современной психологии. 17-20. 2017
6. Кадырова М.К. Особенности периода взросления подростка. Молодой ученый 2016 - 999-1002 стр.
7. Эргашев У.Э. Мотивы учения в подростковом возрасте. Молодой учёный.2015 -7.-702
8. Кадырова М.К. Психологические особенности обучения в процессе образования. Молодой учёный. 2014. 912-914
9. Кадырова М.К. Основные принципы медиации по разрешению конфликта. Ученый 21 века.
10. Абдувахобова Д.Э. Использование ИКТ в образовании – важный фактор развития информационного общества. Экономика и социум. 386-388. 2023
11. Зияева М.Ф. Таълим жарасенида маънавий-маърифий ишларни самарали ташкил этиш йуллари, шакл, метод ва воситалари. Образование и инновационные исследования. Межд. Науч. журнал 2021
12. Калдыкозова С.Е. Формирование у учащихся представлений об изучение языка. Gospodarka I innowacje. 44,122-128, 2024
13. Ким Н.В. Психологические закономерности процесса обучения. Экономика и социум. 879-882,2023.

УДК 82.512.1 – 131

ОБРАЗЫ ВЛЮБЛЕННЫХ И СОПЕРНИКА

(главные герои романических дастанов)

Б.К.Абдуллаева, PhD, Ургенчский Государственный Университет, Ургенч

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm dostonlaridagi oshiq va raqib obrazlari ko‘rib chiqilib, “Oshiqnoma” dostonlari davrasidan tegishli misollar keltiriladi.

Kalit so‘zlar: mumtoz adabiyot, qahramon portreti, yozma va og‘zaki adabiyot, she’riy qurilma, etnik va epos, triada, boshlanish.

Аннотация. В настоящей статье исследуются образы влюбленных и соперника в дастанных повестях Хорезма, приводятся соответствующие примеры из цикла дастанов

«Ашикнаме».

Ключевые слова: классическая литература, портрет героя, письменная и устная литература, поэтический прием, этнос и эпос, триада, зачин.

Abstract. This article examines the images of lovers and rivals in the epics of Khorezm, and gives relevant examples from the cycle of "Ashiqnoma" epics.

Key words: classic literature, hero portrait, written and oral literature, poetic device, ethnic and epic, triad, beginning.

Образы влюбленных и соперника составляют привычную триаду, которая играет основную роль как в узбекских дастанных повестях, так и в образцах классической литературы. В произведениях народные чаяния и идеалы, его страдания и муки, печаль и сожаление обретают художественную трактовку посредством данных образов. Ярким свидетельством этому является триада Тахир – Зухра – Карабатыр из дастана “Тахир и Зухра”. “Радостный Тахир приблизился к усадьбе, спешился,... затем отправился ко дворцу. Видит, Зухра почивает на троне. Стройная девушка с гибким станом, миндалевидные веки, маленький и красивый ротик. Взглянув на нее, Тахир призадумался, не решившись разбудить ее, три раза обошел вокруг нее. Зухра ничего не почувствовала. Тогда у Тахира возникло множество предчувствий: может Зухра пребывает в беспамятстве или жеманится, может приболела после веселой пирушки или действительно больна, или выражает мне свое недовольство, или не узнала меня, может приняла меня за Карабатыра, или, не в силах снести разлуки, опьянела от выпитого вина, а может ее околдовали джины. Не зная, как поступить, опечаленный, он решил прочитать мухаммес, чтобы разбудить свою возлюбленную” (“Ашикнаме”, книга 5, с. 100).

В отличие от дастанных повестей героического содержания, при изображении образа героев дастанов цикла “Ашик” во главу угла ставятся критерии красоты. При описании внешнего облика героев дастанных повестей, подобно образцам классической поэзии, основное внимание обращается на их рост, лицо, глаза, брови, одежду. В частности, портрет Тахира – главного героя дастана “Тахир и Зухра” – выглядит следующим образом: “стройный молодой человек среднего роста, с тонкими бровями, золотистыми кудрями, познавший любовь” (“Ашикнаме”, книга 5, с. 63). Из данного описания в определенной мере вытекает представление и о будущей судьбе героя. Подобный способ изображения из дастанных повестей свойствен также любовным дастанам из классической литературы. Например, во втором дастане “Пятерицы” – “Фархад и Ширин” – Алишер Навои изображает Фархада следующим образом:

Юзинда ишқ асрори ёзилгон,
Ичинда дард таъвизи қозилгон.
Кўзида ашқ селидин асарлар,
Дамида оҳ дудидин хабарлар.
Муҳаббат нури оллинда ҳувайдо,
Жамолида вафо туғроси пайдо [1].

То есть уже при рождении на лице Фархада запечатлены таинства любви, а его душу украшает амулет скорби. В глазах выражены слезы любви, а его дыхание напоминает стенания. Перед ним сияют любовные лучи, а его миловидность дополняет знак преданности. Следует отметить, что такие метафоры, как “дард таъвизи”, “ашқ сели”, “оҳ дуди”, “муҳаббат нури”, “вафо туғроси”, способствуют действенному выражению образа Фархада. Поскольку “в лирике Навои, наряду с традиционными метафорами, употребляемыми на протяжении веков в персидской и тюркской письменной литературе, а также в живой народной речи, несомненно, встречаются и новые метафоры, характерные для индивидуального стиля поэта” [2]. Взаимное сопоставление показывает наличие органической связи в изображении портретов Тахира и Фархада. В частности, данную мысль подтверждает то обстоятельство, что Тахир “...стройный молодой человек, познавший любовь”, а на лице Фархада запечатлены таинства любви.

Портрет возлюбленной в дастанных повестях отличается еще большим величием и

красочностью. По обыкновению, героини дастных повестей обладают несравненным обликом. Примером этому может служить портрет Шамсун пери из дастана “Шахрияр”: “...она была несравненной красавицей, с тонким станом, с завивающимися локонами, словно светлая луна, увидев ее, Шахрияр упал в беспамятстве.” (“Ашикнаме”, книга 2, с. 296). Изображение портрета возлюбленной приводится обычно в дастных повестях перед ее встречей с молодым человеком.

Подобного рода описания в определенной степени напоминают строки, посвященные характеристике возлюбленной из классической поэзии. Такие соответствия представляют собой наличие в дастных повестях синтеза элементов, свойственных классической поэтике. В частности, портрет Ширин из дастана Алишера Навои “Фархад и Ширин” выглядит следующим образом:

Тушуб ҳар ён мусалсал зулфи банди,
Бўлур ғах ора афканлар каманди...

Юзи атрофида дуррида оли,
Қуёш даврида ахтарлар мисоли...

Икки қоши ҳилоли фитна ангез,
Ёзилгон кўп улой бошида хунрез [3].

То есть косы прекрасной Ширин напоминали собой разбегающиеся цепи, словно аркан, придерживающий землекопов. Украшающие ее лик жемчужины были непосредственно схожи со звездами, окружающими солнце. А две брови в виде лунного серпа сеяли смуту, как бы предупреждая о том, что в начале месяца ожидается множество кровопролития. Мощь писательского дарования Алишера Навои заключается в том, что в процессе изображения портрета героя он намекает и на его дальнейшую участь.

Портрет Мохим из дастана “Тахир и Зухра” приводится в следующем виде: “Проснувшись ранним утром, умывшись и причесавшись, словно светлая луна, легкий свежий ветерок, продемонстрировав всю свою красоту, подобно павлину, облачившись в позолоченные наряды, покрасив брови усьмой, а очи – сурьмой, свесив на грудь половину своих локонов, переплетенных в сорок косичек, принарядившись и приукрасившись, она вышла на прогулку в сад” (“Ашикнаме”, книга 5, с. 40). Известно, что уподобление светлого лика возлюбленной луне, исходящего от ее лица сияния – солнцу, а ее красоты – павлину представляет собой способ изображения, свойственный классической поэзии. Описание образов в дастных повестях подобным образом, характерным для классической поэтики, свидетельствует об общих чертах письменной и устной литературы.

Следует отметить, что портрет Хилолы из дастана “Хилола пери и Гариб” во многом соответствует изображению возлюбленной из классической поэзии: “Хилола пери со своими сорока служанками ступала своей неторопливой и чарующей поступью, покачиваясь во все стороны при каждом движении ноги, выделяясь как стройный кипарис среди своих рабынь, словно луна в окружении звезд” (“Ашикнаме”, книга 4, с. 63). Если в данной дастной повести говорится о наличии у Хилолы пери сорока прислужниц, то в дастане Алишера Навои “Фархад и Ширин” в распоряжении главной героини находились четыреста девушек, упоминается, что без них она никуда не отправлялась: “В ее распоряжении было четыреста девушек, и она никуда не ступала без них” (“Фархад и Ширин”, с. 266).

Если образы влюбленных представляют собой олицетворение чистоты помыслов, искренней любви, добра и милосердия, то образ соперника характеризуется негативно, он старается всячески воспрепятствовать счастью молодых людей, погасить их взаимные любовные чувства, не останавливаясь при этом ни перед какой подлостью, что придает дастным повестям драматизм, а иногда и трагизм. В приведенном выше поэтическом приеме *иктибос* (когда для выражения определенной мысли используются строки из другого произведения или речь другого персонажа) наблюдается указанная ситуация: хотя Карабатыр

не принимает участия в эпизоде, но мысли о нем весьма омрачают сладкие грезы Тахира. Подобное явление наблюдается и в душе Зухры. В частности, когда в дастане на повестку дня выдвигается вопрос о помолвке Зухры и Карабатыра, из уст главной героини звучат следующие выражения: “Если украсить собаку жемчугом, и то, и другое будут выглядеть плачевно. Ты кто, а я кто? То же самое, если шафран использовать в качестве корма для осла” (“Ашикнаме”, книга 5, с. 56).

Образ соперника приобретает свою значимость с точки зрения преодоления влюбленными всех испытаний на пути к своему счастью, укрепления их любовных чувств. Появление в дастане “Тахир и Зухра” образа соперника Карабатыра вносит резкий поворот в движении сюжета. В самом начале дастанной повести падишах Бабахан, в полной мере испытавший вместе со своим везирем Бахиром все муки, связанные с бездетностью, на его рассказ о своем сне, где ему предвиделось рождение у них детей, реагирует следующим образом: “Эй, везирь Бахир! Если слова твои правдивы и у нас по божьему соизволению родятся сыновья, то пусть они будут неразлучными друзьями. Если родятся девочки, то пусть они будут кровными сестрами, близкими подругами. Если же родятся сын и дочь, то пусть они составят желанную пару, а мы породнимся через них” (“Ашикнаме”, книга 5, с. 4). Дальше Бабахан, чтобы доказать нерушимость своих слов, составил соответствующий акт и скрепил его печатью.

У правителя Бабахана рождается дочь, и он начинает размышлять о поспешности своих высказанных слов. “Ведь Бахир – мой слуга, как я могу выдать ему свою дочь? Однако, если я не сделаю этого, то нарушу свое слово, свой зарок. Я не подумал о возможных последствиях, дал волю своим чувствам, огласил решение, напрасно составил акт, поступил неразумно”. Ему приходят на ум следующие мысли: “Однако кто же был свидетелем моего обета, никто ничего не знает. Что будет, если жена Бахира родит сына? Поэтому мне необходимо поскорее известить Бахира, убрать его” (“Ашикнаме”, книга 5, с. 6).

Таким образом, уже в зачине дастана подготавливается литературно-эстетическая почва для появления образа соперника. У Бахира действительно рождается сын, которого нарекли именем Тахир. Когда Тахиру и Зухре исполнилось семь лет, умирает везирь Бахир. Падишах Бабахан нарушает свое обещание и желает выдать свою дочь за Карабатыра, сына своего ближайшего родича Эрмануса. Однако Зухра при встрече с Тахиром отмечает, что она верна своим чувствам, несмотря на отступление от своих слов ее отца, призывая и его сохранять твердость. С этой поры перед влюбленными начинают возникать различные препятствия и испытания. Зухра нерушимость своего решения выражает следующим образом: “Даже если я буду находиться с Тахиром в аду, я буду чувствовать себя лучше, чем в этом дворце. Мне предпочтительнее умереть рядом с Тахиром. Иди, и передай своему хозяину, пусть убьет меня, мне лучше умереть, чем страдать от любовных мук” (“Ашикнаме”, книга 5, с. 49).

В отличие от других вариантов дастана “Тахир и Зухра”, в дастанной повести Хорезма в целях отмщения за влюбленных на данную территорию вторгается со своим войском Адылшах, который побеждает в бою Бабахана. “...появляются два пророка в лице святого Исо и покровителя Хызра, которые, обратившись к могилам Зухры и Тахира, произносят: “Эй, мои родные, желанные! Сегодня день вашего свадебного торжества, поднимайтесь, - и пропадают с глаз. Влюбленные вновь обретают душу и очень удивляются происходящему вокруг” (“Ашикнаме”, книга 5, с. 123). По просьбе Тахира Адылшах прощает грехи Бабахана. Он выдает за Тахира и Зухру, и Мохим. Влюбленные достигают исполнения всех своих заветных желаний.

Хорезмский экземпляр дастана “Тахир и Зухра” отличается еще в одном аспекте, а именно тем, что здесь образ соперника Карабатыра имеет относительно пассивное содержание. Он неоднократно посещает Зухру. Однако из-за хитрых уловок верной Тахиру Зухры возвращается ни с чем. Но несмотря на это, образ соперника Карабатыра выполняет важную эстетическую функцию в деле обретения своей любви Тахиром и Зухрой.

В целом, все события в дастанных повестях – весь сюжет произведения – происходят, в основном, вокруг триады в лице двух влюбленных и соперника. Посредством данных

образов проявляется взаимная обусловленность этноса и эпоса. И в данном аспекте дастанские повести Хорезма весьма близки к лиро-эпическим произведениям из классической литературы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алишер Навои Фархад и Ширин. – Ташкент: Tamaddun, 2021.
2. Исхаков Ё. Поэтика Навои. – Ташкент: Фан, 1983.

УДК 81-23; 81`42

РАСКРЫТИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ МЕТАФОР: ИССЛЕДОВАНИЕ СИНЕРГИИ ЯЗЫКА И ЭКОЛОГИИ ПОСРЕДСТВОМ ЭКОЛИНГВИСТИКИ

*Х. Абдуллаев, преподаватель, Джизакский государственный педагогический
университет, Джизак*

Annotatsiya. Tilshunoslik va atrof-muhitni o'rganish chorrahasida joylashgan fanlararo soha bo'lgan ekolingvistika til va ekologiya o'rtasidagi chuqur munosabatlarni o'rganish uchun ob'ektivni taqdim etadi. Ushbu maqola lingvistik iboralar ichida ekologik metaforalarni ochishda ekolingvistik tamoyillarni qo'llashni o'rganadi. Nazariy tushunchalar va amaliy ilovalar sintezi orqali biz tilning atrof-muhitga nisbatan in'ikoslari, munosabati va xatti-harakatlarini qanday shakllantirishini o'rganamiz. Til iboralarini ekolingvistik ob'ektiv orqali o'rganib, biz tilning ekologik nutq va atrof-muhit ongiga chuqur ta'sirini ochib beramiz. Bundan tashqari, ushbu tadqiqot ekologik kommunikatsiya strategiyalari, ta'lim va siyosatni ishlab chiqishda ekolingvistik g'oyalarni integratsiyalashuvini targ'ib qiladi va shu bilan ekologik savodxonlik va atrof-muhitni muhofaza qilishni rivojlantiradi.

Kalit so'zlar: Ekolingvistika, ekologik metaforalar, til va ekologiya, ekologik muloqot, ekologik savodxonlik, atrof-muhitni boshqarish.

Аннотация. Эколингвистика, междисциплинарная область на стыке лингвистики и исследований окружающей среды, предоставляет призму, через которую можно изучить глубокую связь между языком и экологией. В данной статье исследуется применение эколингвистических принципов для раскрытия экологических метафор в лингвистических выражениях. Путем синтеза теоретических знаний и практических приложений мы исследуем, как язык формирует восприятие, отношение и поведение по отношению к окружающей среде. Исследуя языковые выражения через призму эколингвистики, мы раскрываем глубокое влияние языка на экологический дискурс и экологическое сознание. Кроме того, это исследование выступает за интеграцию эколингвистических идей в стратегии экологической коммуникации, образование и разработку политики, тем самым способствуя экологической грамотности и охране окружающей среды.

Ключевые слова: эколингвистика, экологические метафоры, язык и экология, экологическая коммуникация, экологическая грамотность, охрана окружающей среды.

Abstract. Ecolinguistics, an interdisciplinary field at the intersection of linguistics and environmental studies, provides a lens through which to examine the profound relationship between language and ecology. This paper investigates the application of ecolinguistic principles in uncovering environmental metaphors within linguistic expressions. Through a synthesis of theoretical insights and practical applications, we explore how language shapes perceptions, attitudes, and behaviors towards the environment. By examining linguistic expressions through an ecolinguistic lens, we reveal the profound influence of language on ecological discourse and environmental consciousness. Furthermore, this study advocates for the integration of ecolinguistic insights into environmental communication strategies, education, and policy-making, thereby fostering ecological literacy and environmental stewardship.

Keywords: Ecolinguistics, Environmental Metaphors, Language and Ecology, Environmental Communication, Ecological Literacy, Environmental Stewardship

Эколингвистика — одно из современных научных направлений в области языкознания, которое сформировалось на стыке социального, психологического и философского

направлений в лингвистике. Эколингвистика как новое научное направление в изучении языковой сферы обитания человека и общества формируется на выявлении законов, принципов и правил, общих как для экологии, так и для развития языка, и исследует роль языка при возможном решении проблем окружающей среды [1]. Экологию языка можно определить как науку о взаимоотношениях между языком и его окружением, где под окружением языка понимается общество, использующее язык. Она пытается *связать идеи гармоничного существования языка и природы*.

Лингвистическая экология изучает взаимосвязь между языком и «экологическими» вопросами.

Языковые структуры и язык рассматриваются не как замкнутые и существующие только для себя единицы, а как система единичных структур, взаимодействующих с окружающим миром; *невозможно изучать язык в отрыве от его естественного и культурного окружения*. Исходя из потребностей современного мира, можно сказать что *эколингвистические подходы являются всё более востребованными в разных сферах практической жизни общества*, а именно в познании другой культуры и изучении иностранного языка.

Эколингвистика, динамичная междисциплинарная область, предлагает уникальный взгляд на сложное взаимодействие языка и экологии. Хотя традиционно экология и лингвистика могут показаться несопоставимыми дисциплинами, эколингвистика освещает сложные способы, которыми язык отражает и влияет на наше понимание экологических концепций и окружающей среды в целом. Язык как культурный и когнитивный феномен играет ключевую роль в формировании взаимодействия человека с окружающей средой, формируя наше восприятие, отношение и поведение в отношении экологических проблем. Через призму эколингвистики мы отправляемся в путешествие по изучению тонких связей между языком и экологией, уделяя особое внимание выявлению и анализу метафор окружающей среды в лингвистических выражениях.

Экологические метафоры пронизывают языковые выражения в различных контекстах, отражая основные культурные убеждения, когнитивные рамки и социально-экологическую динамику. Эти метафоры, часто глубоко укоренившиеся в повседневном языке, служат мощным средством передачи сложных идей и формирования нашего понимания экологических явлений. От метафор, приравнивающих природу к заботливой матери, до метафор, изображающих окружающую среду как поле битвы, лингвистические выражения отражают отношение и восприятие общества по отношению к окружающей среде. Углубляясь в лингвистические данные с помощью эколингвистической концепции, исследователи раскрывают сложную сеть метафорических ассоциаций, связанных с окружающей средой. Посредством детального анализа мы выясняем многогранную природу экологических метафор и их значение для экологических дискуссий и действий.

Последствия для экологической коммуникации и образования:

Выводы, полученные в результате эколингвистического анализа, имеют глубокие последствия для экологической коммуникации и образования. Понимая метафорические нюансы, заложенные в языке, коммуникаторы могут создавать сообщения, которые находят отклик у различных аудиторий и вызывают значимые ответы. Более того, интеграция эколингвистических принципов в учебную программу экологического образования повышает экологическую грамотность и способствует более глубокому пониманию взаимосвязи языка и экологии. Способствуя целостному пониманию экологических проблем, эколингвистика способствует развитию экологически ответственного поведения и практики. Кроме того, эколингвистика формирует стратегии экологической коммуникации, позволяя коммуникаторам ориентироваться в сложных социокультурных ландшафтах и эффективно передавать сообщения, которые вдохновляют на позитивные экологические действия.

Экологическое образование помогает осознать себя частью планеты и понять связь человека с окружающей средой; культивирует навык беречь мир вокруг; учит предугадывать последствия человеческих действий для природы.

Экологические знания помогают нам понять, как наши действия повлияют на экосистему, и какие последствия это может иметь для нашего здоровья и благополучия. День экологических знаний - это возможность не только задуматься о проблемах окружающей среды, но и принять активное участие в их решении.

Задача экологизации образования состоит в формировании нового человека, который осознает себя в неразрывной связи с природой, в формировании специалиста, который будет создавать новые технологии и технику, обеспечивающие реализацию концепции устойчивого развития общества.

С экологическим образованием неразрывно связано экологическое воспитание, основной целью которого является формирование экологической культуры личности и общества, формирование системы научных знаний, взглядов и убеждений, обеспечивающих становление ответственного отношения школьников к окружающей среде во всех видах деятельности.

Результатом экологического воспитания является экологическая культура ребенка: знания о природе и их экологическая направленность, умение использовать их в реальной жизни, в поведении, в разнообразной деятельности (в играх, труде, в быту).

В заключение отметим, что эколлингвистика предлагает ценную информацию о сложных отношениях между языком и экологией. Раскрывая метафоры окружающей среды в языковых выражениях, эколлингвистика расширяет наше понимание того, как язык формирует восприятие и влияет на действия по отношению к окружающей среде. Более того, выступая за интеграцию эколлингвистических идей в стратегии экологической коммуникации, образование и разработку политики, мы можем повысить экологическую грамотность и способствовать охране окружающей среды в глобальном масштабе. Эколлингвистика служит мощным инструментом для создания более устойчивых и гармоничных отношений между людьми и миром природы, прокладывая путь к будущему, в котором язык будет служить катализатором позитивных изменений окружающей среды.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Иванова Е. В. Цели, задачи и проблемы эколлингвистики. Прагматический аспект коммуникативной лингвистики и стилистики: сборник научных трудов / Отв. ред. Н. Б. Попова. Ч.: Изд-во ИИУМЦ «Образование», 2007. — С. 41-47.
2. Филл А. и Пенц Х. (2017). Справочник Рутледжа по эколлингвистике. Рутледж.
3. Горлач, М. (2017). Эколлингвистика: современное состояние. Рутледж.
4. Филиппс, LJ (2012). Язык и экология: социоллингвистическая перспектива. Рутледж.
5. Свеневи, Дж. (2016). Эколлингвистика: обзор. Языковые науки, 54, 50-64.

УДК:37.015.4. (575.1)

ОБРАЗ ВЛЮБЛЕННОГО В СУФИЙСКОМ УЧЕНИИ АЛИШЕРА НАВОИ

Ш.С.Агзамходжаева, д.ф.н., Ташкентский институт текстильной и легкой промышленности, Ташкент

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiyning so'filylik ta'limotidagi oshiq obrazi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Bir so'z bilan aytganda, Navoiyning insonparvarligi muhabbat, tabiat va jamiyatni yangicha anglash bilan ajralib turadi. Tabiat Yaratgan tomonidan yaratilgan, yaxshilikka yaxshilik, yomonlikka yomonlik bilan javob beradigan boqiy, tirik, sezgir mavjudot sifatida muhabbatga loyiqdir. Jamiyatda adolat, me'yor va rostgo'ylik hukm sursa, muhabbatga loyiqdir.

Kalit so'zlar: ishq, so'filylik, ta'limot, "mahbub", shaxsiyat, tariqa, sukra, mastlik, telbalik, "vahdat ul-vujud", Ollox.

Аннотация. В статье научно обоснован образ возлюбленного Алишера Навои в суфийском учении. Одним словом, для гуманизма Навои характерно новое понимание любви, природы и общества. Природа достойна любви как вечное, созданное Творцом живое, чуткое создание, отвечающее добром на добро, и злом на зло. Общество достойно любви, если в нем царствует справедливость, воздержанность, правдивость.

Ключевые слова: любовь, суфизм, учение, "возлюбленный", личность, тарикат, суфра, опьянение, безумие, «вахдат ул-вуджуд», Бог.

Abstract. *The article scientifically substantiates the image of the beloved Alisher Navoi in Sufi teachings. In a word, Navoi's humanism is characterized by a new understanding of love, nature and society. Nature is worthy of love as an eternal, living, sensitive creature created by the Creator, responding with good to good and evil to evil. A society is worthy of love if justice, moderation, and truthfulness reign in it.*

Keywords: *love, Sufism, teaching, "beloved", personality, tariqa, sukra, intoxication, madness, "wahdat ul-wujud", God.*

В современном мире в условиях нарастающих глобальных проблем передовые представители социальной мысли многих стран все больше обращаются к наследию великих мыслителей прошлого. Узбекское Навоиведение за последние 33 лет вступило в новую стадию развития. «Сегодня, когда наша страна вступила в новый этап своего развития на основе главного принципа “От национального возрождения – к национальному прогрессу”, формируется фундамент новой эпохи Возрождения – Третьего Ренессанса, как никогда важное значение приобретает бесценное литературное наследие Алишера Навои» [1]. У Алишера Навои мы встречаем несколько рассказов о том, как святые люди вначале влюбляются в земных красавиц и только потом переходят к любви божественной. В суфийской терминологии Бог назывался Возлюбленной и Красавицей, а суфий, созерцающий Возлюбленную, назывался любовником, меджнуном. Поклонение Всевышнему называлось страстью и любовью. Локоны и родинка Возлюбленной – атрибутами его красоты. Вспомним рассказ о шейхе Санаан из поэмы «Язык птиц». Влюбившись в красавицу-христианку, он готов отречься от ислама, выпить запрещенного вина, съесть запретную (харом) свинину. Он даже соглашается пасти этих мерзких, с точки зрения мусульманина, животных, вызывая ужас и насмешки мюридов. Но, как оказалось впоследствии, его полное самоотречение во имя любви и оказалось высшим духовным достижением.

Примерно такой же случай, но не с вымышленным шейхом, а вполне исторической личностью, произошел с уроженцем города Мерв Абдуллахом Ибн Мубараком. Алишер Навои в своем произведении «Насаим уль-мухаббат» приводит следующий рассказ: “Начало его вступления (в тарикат) было таким, что он влюбился в одну красавицу и зимней ночью до утра стоял под ее забором, шел снег, но он ничего не замечал. Когда муэдзин призвал к утренней молитве, он подумал, что призывают на вечерний намаз. Утренний луч солнца его осветил, вдохновитель истины его посетил. Он был возмущен собой, своим отношением к жизни и к себе. Подумал: «... Когда во время вечернего намаза имам большую суру читает, в голову твою грязные мысли приходят, а скука душу терзает. Но ради своей злосчастной страсти, ради прихоти своей злой природы, ты безумно бродил, не отличая утреннюю зарю от вечерней, длинную ночь холодной зимы без сна проводишь. Сердце его от испуга в груди замерло, душа от стыда стало выходить из тела. Но небо оказало милость, раскаяние в душе его явилось, он стал себя лишениям подвергать и смог в Мекке Шейхом Шейхов стать» [2, стр.49].

Из рассказа можно извлечь множество уроков. Главное – это отношение к своей любви как к «безумству» от нее. Названо это состояние «злосчастной страстью и прихотью своей злой природы». Так, Навои считает «безумие» в любви. Вот что он пишет о состоянии влюбленного в поэме «Язык птиц»:

«Ах, я злую одну несравнимую звал,
Сам влюбленный, её любимой звал» [3, стр.11].

В данном месте поэмы Навои говорит от своего имени, ставит на место лирического героя самого себя. Его язык умолк от ее сладкоречия, его разум поник перед ее красотой:

«Понял я: хуже смерти томленье разлук,
Губят душу стократ стоны бедствий и мук.
Только вспомню ее - жизнь засветит мне снова,
Все мечты - лишь о ней, нету в сердце иного» [3, стр.11].

Потом «влюбленный» Навои обращается к Господу с просьбой избавить его от этих мук.

«О Аллах! Пусть я буду покаран презрением,
Если разум мой предан столь низким молениям.
Тьмою ум мой окутан такою густою,
Что в глазах мне затмило весь мир чернотою» [3, стр.11].

Далее Навои, обращаясь к Аллаху, не знающую никакой нужды, рисует образ обывателя, простого раба своих страстей. Он говорит о том, что ни разу не пал во прах со смирением, если и нищему подавал милостыню, при этом тщеславно гордился своей добротой, что даже имена Аллаха не мог припомнить без помощи четок и т.д. Будучи глубоко набожным человеком Навои искренне раскаивается за свою слабость перед влечением, просит прощения у Всевышнего, зная, что только истинная любовь к Нему способно исцелить его недуги:

«За мои прегрешенья гнетет меня стыд,
Сердце мука терзает и скорбь леденит...
Милость бедам моим, исцеленье пошли мне,
Покаянье, слова наставленья пошли мне,
Милосердьем ко мне снизойди, добротой
И прощеньем греха моего удостой» [3, стр.12].

В обоих случаях любовь к красавице заслоняла любовь к Богу. Возможно, так было и у Фархада, и у Меджнуна. Но Шейх Абдуллах Мубарак и суфий Алишер Навои выбрали путь раскаяния. Ибо это один из путей избавления от любви (пороков постылых). Другой путь, когда за такого «безумца» молятся другие, как в случае с Шейхом Санаан – молился его мюрид. Только Аллах может дать избавление, и жизнь входит в нормальную колею.

Алишер Навои писал:

«Молясь, аят Корана повторяй:
«Правитель, справедливо управляй!» [4, стр.51].
... Божественных велений череда
Несметно. Друг народу - Будь всегда [4, стр.52]!
Народ твой сад. Будь мудрым, садовод!

По утверждению Навои, влюбленность, это судьба тех, кто хочет посвятить себя служению Всевышнему, о чем свидетельствует его следующее рубаи:

«Тот, кто от Бога благодатью хоть раз один был наделён,
Пусть недостойным даже делом когда-то будет осквернён.
В конце концов, поймет ошибку, и путь найдет загладить грех
И вновь пойдет по той дороге, который шел сначала он» [4, стр.52].

Можно полагать что те, которые «сгорели» в любви земной – не были от Бога благодатью наделены. Проходили века и возникала необходимость обновления, дополнения переиздания, для нового поколения искателей идей суфизма. Не зря Навои пишет, что это (его «Пятерица») заказ творца и исходила свыше, в том числе мысли о любви («ишк») также подсказаны «сверху».

Любовь суфиев имеет своего рода исходы – сукра и сахв. Сахв характеризуют как нырок море и выход с жемчужинами, или полет в небеса и при обратном полете на землю помнить о своих обязанностях и т.д. То есть человек, познавший Истину, преподносит урок остальным. Сукра – опьянение, безумие (Меджнун) любовью. Все в воле Бога и просить его надо о благе спасения. Нельзя, считает Навои, чтобы любовь к Богу заслоняла человеческую любовь, которая имеет право на существование, она необходима, но не должна быть целью жизни. Так сегодня считают и биоэнергетики.

Лишь человек «с благородной, природой благочестивым естеством забывается», только такого спасают небеса [2, стр.48]. Вот что пишет Навои:

«Один я, пусть мой дом и жалок Друзья, я заклинаю вас
Моих мучений злую тайну не раскрывать и не разглашать...
О Навои, других влюбленных, таких как ты, на свете нет.
Твою любовь ни чьей угрозой не погасить, не обуздать» [5, стр.291]!

Навои пишет о своей горькой судьбе, о своей безграничной любви к Богу, о своей сокровенной тайне. Но временами и не раз просит не разглашать его тайну. Все таки близость к Богу он ставят выше «уютта дурмана», то есть земных наслаждений. Тогда как мы можем расшифровать следующие строки:

«Множество красавиц спорят, о тебе, о Навои,
Но к единственной ты вечно обращен в тоске» [5, стр.268].

Все-таки порою проскальзывает легкое сожаление в виде приведенного двустипия. Может это минутная человеческая слабость, особенно когда многие желают тебя, а сердце твое отдано другому. Вот два примера:

«В мире много луноликих, только выбрал Навои
Лишь один прекрасный образ, милый сердцу и глазам» [35, стр.266].

«Сто красавиц расставляли свою сеть для Навои,

Но безумного поймала лишь твоя густая сеть» [5, стр.441]. Важно изучить вопрос любви к Аллаху в эпосе «Хамса» Алишера Навои [6, стр. 812-816]

Здесь уместно сравнить Навои с Юсуфом (Иосифом Прекрасным). Такое сравнение осуществил в свое время академик Академии Наук Таджикистана Абдугани Мирзоев. Этот выдающийся исследователь истории персидско-таджикской литературы в своем трактате «Алишер Навои и Абдуррахмон Джами» [7, стр.40] не только освещает дружбу и творческую связь двух крупных поэтов и ученых, но и закладывает начало глубокому изучению культурных связей персоязычных и тюркоязычных народов. В центре внимания учёного также оказывается не только тесная литературная связь и дружба Джами и Навои, но и высокая оценка таджикским классиком творчества и личности узбекского мыслителя. Данный вопрос рассматривается в основном на материалах знаменитого труда Навои «Хамсат-ул-мутахаййирин». Трактат А.Мирзоева «Фони и Хафиз» привлек пристальное внимание исследователей к персидскому наследию Навои.

В контексте темы нашей статьи заслуживает внимания статья этого таджикского ученого под названием «Образ Алишера Навои дар «Юсуф ва Зулайхои Жомий». Мы знаем, что перу Абдурахмана Джами принадлежит замечательная поэма «Юсуф и Зулейха», написанная им в 1485 году. К тому времени знакомство Джами с Навои, которое произошло в 1469 году, к 1476-1477 годам переросло в глубокую привязанность, соединявшую их в течение всей жизни. Тесное сближение этих двух выдающихся личностей привело к общности в их творческих замыслах, мирозерцании, взглядах на литературу, искусство, вопросы государственной и личной жизни. Так вот, прообразом Юсуфа (Иосифа Прекрасного) служил Алишер Навои. Такого мнения придерживалась и выдающаяся ученая-навоиед Суйума Ганиева [8, стр.23-26].

Заключение. Наряду с использованием суфийских понятий, Навои разрабатывал свой категориальный аппарат, свою классификацию терминов, расставляя эти категории в иерархической последовательности, соответствующей его мировоззрению и ценностным установкам. Навои был приверженцем суфийского учения «вахдат ул-вуджуд» (единство сущего) – этого своеобразного учения в исламе, объясняющего, что истинная сущность явлений окружающего мира едина: между божеством и вселенной, между божественным и природным, между богом и человеком существует закономерная связь. В поэзии Алишера Навои явно обнаруживаются следующие принципы или правила: Аллах есть абсолютное добро, возникновение материального мира со всеми Его ценностями, то есть следствие проявления абсолютного добра, благодеяние Творца по отношению к человеку; бог - абсолютное, вечное бытие, а все остальное бытие имеет относительный, изменчивый, преходящий характер. Все эти три принципа осмысления бога в концепции вахдат ул-вуджуд выражаются в теме любви.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Постановление Президента Республики Узбекистан «О широком праздновании 580-летия со дня рождения великого поэта и мыслителя Алишера Навои» от 19 октября 2021 года. // <https://lex.uz/ru/docs/5054911>.
2. Алишер Навои. Сочинения в 10-и томах. Том X. «Суждение о двух языках». - Ташкент: Изд-во «Фан» Узбекской ССР, 1970. - Стр. 49.

3. Алишер Навои. Сочинения в 10-и томах. Том VIII. «Язык птиц» - Ташкент: Изд-во «Фан» Узбекской ССР, 1970. - Стр.11.
4. Алишер Навои. Сочинения в 10-и томах. Том III. «Смятение праведных» - Ташкент: Изд-во «Фан» Узбекской ССР, 1970. - Стр 51.
5. Алишер Навои. Сочинения в 10-и томах. Том I. «Сокровищница мыслей» - Ташкент: Изд-во «Фан» Узбекской ССР, 1970. - Стр.291.
6. Masharipova G.K. "Dinshunoslik" fanini o'qitishning dolzarb muammolari. // Academic Research in Educational sciences. 2022. NUU. Conference 2. - 812-816-pp.
7. Мирзоев А. Алишер Навоий ва Абдурахмони Жомий. – Душанбе: «Ирфон», 1966. - 40 с.
8. Ганиева С. «Замима» тазкираларида Навоий сиймоси (на узб.яз.) // Имом Бухорий сабоқлари. - №1. - 2004. - Стр. 23-26.

УЎК 811.111'276.6:615+811.161.1'276.6:615

ТИББИЁТ ТЕРМИНЛАРИНИНГ БЕЛГИЛИ КРИТЕРИЯЛАРИ: ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Ф.А.Акбарходжаева, катта ўқитувчи, PhD, Тошкент педиатрия тиббиёт институти, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақолада тиббиёт терминологиясининг қадимги даврдан ҳозирги кунгача бўлган тарихий тараққиёт йўли ёритилган, шунингдек, латин ва юнон тилларининг тиббий атамаларнинг шаклланишига таъсири кўриб чиқилади. Ҳозирги даврда тиббиёт соҳасида янги тушунчани пайдо бўлиши ҳамда унинг шаклланишида ОАВ роли ва ўрнини ёритиш, тиббиёт терминларининг ривожланиши ҳамда глобаллашув шароитида ушбу соҳа терминологияни стандартлаштиришига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Мақолада турли маданиятларда термин маъносининг турли мамлакатлар ва маданиятлар мутахассислари ўртасида тушуниши ва самарали мулоқотни таъминлаш учун терминологияни мослаштириши зарурлиги таъкидланади.

Калим сўзлар: тиббиёт соҳаси, тиббиёт терминологияси, ўзлашмалар, юнон ва латин тили, терминларни стандартлаштириши, касалликлар, жараёнлар

Аннотация. В данной статье рассматривается историческое развитие медицинской терминологии с древнейших времен до наших дней, а также рассматривается влияние латинского и греческого языков на формирование медицинских терминов. В настоящее время особое внимание уделяется возникновению нового понятия в области медицины, роли и месту массовых информационных технологий в его формировании, развитию медицинских терминов, стандартизации терминологии в этой области в контексте глобализации. В статье подчеркивается необходимость адаптации терминологии для обеспечения эффективной коммуникации и понимания значения термина в разных культурах среди специалистов разных стран и культур.

Ключевые слова: медицинская сфера, медицинская терминология, поступления, греческий и латинский язык, стандартизация терминов, заболевания, процессы.

Abstract. This article examines the historical development of medical terminology from ancient times to the present day, and also examines the influence of Latin and Greek on the formation of medical terms. Currently, special attention is paid to the emergence of a new concept in the field of medicine, the role and place of mass information technologies in its formation, the development of medical terms, and the standardization of terminology in this area in the context of globalization. The article emphasizes the need to adapt terminology to ensure effective communication and understanding of the meaning of the term in different cultures among specialists from different countries and cultures.

Key words: medical field, medical terminology, acquisitions, Greek and Latin language, standardization of terms, diseases, processes

Жаҳонда сўнгги йилларда илм-фан, техника ва санъат соҳасидаги юз бераётган ўзгаришлар тилларда янги терминларнинг шаклланиши ва ривожига сабаб бўлмоқда. Тиббиёт соҳасига оид терминларни тартибга солиш, термин ва тушунча муносабати, уларнинг

лингвистик табиати, шаклланиш тамойиллари, таржима масалалари, ўзлаштиришнинг моҳияти кабилар ҳам тилшуносликдаги асосий муаммолардан бирига айланмоқда. Шу жиҳатдан тил ва жамиятнинг ўзаро боғлиқлиги, уларнинг тўхтовсиз ўзгаришларга учраши, соҳага янги термин ва лексемаларнинг мунтазам ўзлаштирилишида тиббиёт терминларининг терминологик тизимда тутган ўрнини аниқлаш тилшунослик соҳасида муҳим аҳамият касб этмоқда.

Таъкидлаш жоизки, тилшунослик илмида тиббиёт соҳасига оид терминларни турли тиллар кесимида қиёсий-типологик таҳлил қилиш мазкур тилларнинг ривожланишига таъсир этувчи ижтимоий омилларни ҳамда икки тил терминологиясининг фарқли ва ўхшаш хусусиятларини аниқлаш имконини бермоқда. Дунёнинг кўплаб таълим муассасалари ва тадқиқот марказларида, хусусан, Россия, Буюк Британия, Германия, АҚШ, Ҳиндистонда тиббиёт соҳаси терминологиясининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда тиббиёт лексикасининг динамикасини ёритишда ушбу қатламга мансуб луғавий бирликларга хос ўзгаришлар, янги ўзлашмаларнинг пайдо бўлиши, уларнинг фаоллашуви, маъно тараққиёти, янги ясалмаларнинг вужудга келиши борасида илмий изланишлар олиб борилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, тиббиётга оид кўп қатламли лексемаларни тизимлаштириш, латин тили тиббиёт терминларини ўзлаштириш, тўғри таржима қилиш, тартибга солиш каби илмий масалаларга муносиб ечим топишни тақозо қилади.

Тиббиёт, “кенг маънодаги тиббий маълумот – бу тиббиётга оид ҳар қандай маълумотдир. Тор маънода эса – бу бевосита инсонга бемор сифатида тааллуқли бўлган маълумотлар, яъни унинг саломатлиги, организмнинг ўзига хос хусусиятлари, бошдан кечирган касалликлари ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олади” [1, 12].

Тиббиёт соҳасидаги терминларни аниқлаш уларнинг тил таркибидаги ўрнини белгилаш бўйича мунозарали саволларни келтириб чиқармоқда. И.В. Мотченко фикрича, “тиббий терминология таъсирчанликка асосланган терминларнинг бутун бир қатламини ўз ичига қамраб олади. Айнан асосланганлик даражасида “номинатив бирликнинг семантик элементлари билан мувофиқ лексик маъно ўртасидаги ассоциатив алоқа амалга ошади” ” [2, 8].

В.Ф. Новодранова эса “тиббиёт терминлар таркибида икки ёки ундан ортиқ компонентларнинг мавжуд бўлиши бундай ҳолат клиник касалликнинг табиати ёки унинг жойлашуви билан боғлиқлигига асосланади” ” [3, 58] деб ҳисоблайди.

Ж.Багана, С.М.Величковалар замонавий тиббиёт терминологиясида семантик нуқтаи назардан синоним-терминлар, айнан ўхшашлик ёки асосланган аломатларнинг фарқларига қараб, икки: эквивалентли ва шарҳловчи турларга бўлинишини асослаб беришган ” [4, 24].

С.В.Гринев тиббий терминнинг илмий асосини қайд қилар экан, “тиббиётда кўпгина терминлар умумсўзлашув нуткидан ажралиб туради” [5, 41] деган фикрга алоҳида эътибор қаратади. Зеро, тиббиёт терминологияси – термин тизими табиий равишда шаклланган ҳамда ушбу соҳас билан боғлиқ бўлган тушунчаларнинг номланган сўз, сўз бирикмаси ва иборалар мажмуи сифатида қаралади. Маълумки, тиббиёт терминологияси ҳодисаларни кўп таркибий қисмли терминологик иборалар сифатида номлаш ҳисобланади. Бундай иборалар каторида уларнинг доимий қисми тушунчани ифодалайди, ўзгарувчан қисмлар эса аниқловчи, чекловчи функцияга эга ва тур тушунчаларини ифодалайди.

Тиббиёт терминологияси – бу тиббиёт ва тегишли фанларда мутахассислар ўртасида аниқ ва самарали мулоқот қилиш учун ишлатиладиган махсус бирлик ҳисобланади. Бу жараёнлар, касалликлар, процедуралар ва тиббиёт соҳасидаги асбобларни тавсифлашда аниқлик ва ноаниқликни таъминлашнинг муҳим мақсадига хизмат қилади. Тиббиёт терминологиясининг ривожланиши тиббиёт тарихи ва илмий билимларнинг ривожланиши билан чамбарчас боғлиқ.

Маълумки, тиббиёт терминологияси қадимги даврларда, биринчи тиббий билимлар пайдо бўлиши билан ўтган даврда шакллана бошлаган. Қадимги Миср, қадимги юнон ва қадимги Рим илмий матнларида турли хил тиббий терминлар мавжуд бўлиб, уларнинг аксарияти ҳозир ҳам қўлланилмоқда. Тиббиёт терминологияси шаклланишида айниқса

кадимги юнон ва лотин тиллари катта ҳисса қўшган, уларда фундаментал тиббий рисоалар ёзилган.

Тиббиёт терминологияси бир неча манбалардан шаклланган:

- лотин ва юнон тиллари Европада илмий ва тиббий матнларда кенг қўлланилганлиги сабабли кўплаб терминлар яратилишига асос бўлди.
- бошқа тиллардан ўзлашмалар ҳисобига, бу жараён айниқса, халқаро тиббий билим алмашинувининг ривожланишига ҳисса қўшди.
- соҳадаги янги кашфиётлар, технологиялар, касалликларни номлаш зарурати натижасида;
- лотин ва юнон тилларининг таъсирида.

Тиббий терминларнинг аксарият қисми лотин тилидан эканлиги ҳамда улар байналмилал тизимни ташкил қилиши, дунёдаги барча тиб илми вакиллари бир-бирларини осон тушунишга восита бўлиб хизмат қилади. А.А.Реформатский байналмилал (лотин-юнон) элементлардан ҳосил бўлган терминларнинг афзалликларини бир неча бор қайд этиб, уларни истикболли, турли тил терминологик бирликларини келажакда қарор топишига ҳисса қўшади, деб ҳисоблайди ” [6, 3]. Интернационализмлар – дастлаб бир тилда пайдо бўлган, сўнгра у ёки бу илмий тушунчани белгилаш учун у орқали дунёнинг бошқа тилларига ўзлашган сўзлардир. Бу каби терминология “... барча европа тилларида (исланд тили бундан мустасно), жумладан, роман тиллари (ўзлари лотин тилидан келиб чиққан) ва замонавий юнон тилларида мавжуд. Зеро, лотин тили бутун дунёда тиббиёт тили саналиб, микдор жиҳатдан, бу тилдан ўзлашган терминлар доминант ҳисобланади” [7, 413].

Дарҳақиқат, лотин ва юнон тиллари тиббиёт терминологиясига энг катта таъсир кўрсатгани шак-шубҳасиз. Бу уларнинг кўп асрлар давомида халқаро илмий тиллар сифатида ишлатилиши билан боғлиқ деб ҳисобланади. Кўпгина ушбу тиллардан ўзлашган тиббиёт терминлари турли мамлакатлар мутахассислари томонидан тан олинishi ва тушунилишини таъминлайди.

Таъкидлаш лозимки, тиббиёт тилининг диахроник тадқиқи тиббиёт тилининг турли босқичларида содир бўлган барча жараёнларни очиб беради. Аксарият терминлар туркий тилларга, жумладан, ўзбек тилига лотин тилидан ўзлашганини таъкидлаган ҳолда, Ф.И.Абдулхаирова замонавий тиббиёт терминологиясида арабча лексик бирликлар деярли ўз изини қолдирмаганлигини фақат бир неча арабизмлар, асосан, доривор маҳсулотлар номларида кузатилишини таъкидлайди ва қуйидаги мисолларни келтириб ўтади: *калий* ва *алкалоид*, арабча “*ал қали*” (ўсимлик кули) сўзига оид бўлиб, ундан лотинча “*alkali*” (ишқор); *алкогол* – арабча “*al-kohl*” (сурманинг майда кукуни); *эликсир*, арабча “*al-iksir*” (файласуф тоши); *бура* – арабча “*бурақ*” каби [8, 19].

Ибн Сино ўзининг “Тиб қонунлари”га *nucha* – бўйиннинг орқа қисми, *albugineum* (оқсилли), *ileum* (қовурға ортидаги ичак), *retina* (тўр парда), *venacephalica* (бош томир), *vermiscerebelli* (кичикмия курти), *auriculacordis* (юрак қулоғчаси), *orbita* (кўз чаноғи), *duramater u piamater* (миянинг қаттиқ ва юмшоқ қобиғи) каби терминларни киритган ” [8, 20].

Тиббиёт терминологияси ривожланишда давом этмоқда, янги муаммолар ва тенденцияларга дуч келмоқда. Технологиянинг ривожланиши, янги даволаш усуллари ва тиббий кашфиётлар янги атама ва тушунчаларни яратишни талаб қилади. Бундан ташқари, глобаллашув ва соғлиқни сақлаш соҳасидаги халқаро ҳамкорлик турли мамлакатларда уни тушуниш ва қўллашни таъминлаш учун тиббий терминологияни стандартлаштириш муаммосини қўймоқда.

Кўпгина тиббиёт терминлари маълум фаразлар, назариялар, қарашлар, тушунчалар моҳиятини акс эттирадилар. Алоҳида терминлар, бир фан доирасида бошқа “терминларнинг субмикротизимлари билан бир қаторда, мавжуд бўлган терминлар у ёки бу субмикротизимининг маркерлар турига айланади” [9,36]. Бироқ тиббиётнинг етакчи соҳалари ҳанузгача тушунчаларнинг тўлиқ иерархик таснифлаш схемаларига эга бўлмаган ҳолда, уларнинг “ҳар бир бўғинини аниқ тушуниладиган ва қўлланадиган терминлар билан

ифодаланиши мумкин ва бу терминологик талабларни бажаришда қийинчиликларнинг яна бир сабабидир” [10, 11].

Тиббий терминологияни меъёрлаштиришнинг умумий тамойилларини белгилаш ва тиббиётнинг турли соҳаларида терминларни шакллантиришнинг ўзига хос усулларини танлаш бўйича тавсияларни ишлаб чиқиш учун тиббий луғатнинг индивидуал соҳаларини ва уларда юзага келадиган терминологик жараёнларнинг олдиндан, анча аниқ, тизимли тавсифи зарур. Лотин тили лотинлаштирилган юнон илдизлари билан биргаликда тиббиёт учун зарур бўлган янги, қисқача ва мазмунан аниқ терминлар яратишга имкон беради.

Тиббиёт терминларининг тур ва тоифа тамойили бўйича таснифланиши битта белги асосида тузиш ҳар доим ҳам самара бермайди. Тушунчаларнинг таснифланиши одатда умумий бўлиниш асосида тузилган, яъни энг муҳим белгининг ўзгаришлари битта турга тегишли объектларни ҳар хил турларга дахлдор бўлиши мумкин.

Тиббиёт терминологиясини стандартлаштириш замонавий тиббиётнинг асосий жиҳати ҳисобланади. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти ва турли профессионал тиббиёт бирлашмалари каби ташкилотларига умумий терминология стандартларини ишлаб чиқиш вазифаси қўйилган. Бу тиббий ахборот алмашиш, мутахассислар тайёрлаш ва илмий тадқиқотлар олиб бориш имконини беради.

Юқорида таъкидланганидек, тиббий соҳа лексикаси ва терминологияси янги бирликлар билан тўлдирилмоқдаки, бу ҳолатни қайд этиш учун турли тил манбаларидан фойдаланилади, бироқ луғатларда тўлдириш жараёнининг динамиклиги туфайли статистик маълумот орқали бу жараённи тўлиқ акс эттириши қийин масала ҳисобланади. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, бирон-бир ихтисослашган луғат бундай улкан таркибга ва тушунчаларнинг тезликда қайд этишга қодир эмас. Тиббиётда эришилган ютуқлар диагностика ва даволашнинг янги йўллари, беморларни инструментал текшириш усуллари, жарроҳлик аралашув ва жарроҳлик операциялар вариантларининг номлари, янги касалликларнинг келиб чиқиши ва тарқалиши, касаллик мутациялари ва ҳ.к. соҳа лексикаси ҳамда терминологиясининг кенгайишига олиб келади.

Хулоса сифатида таъкидлаш лозимки, тиббиёт терминологияси тиббиёт ва соғлиқни сақлаш фанлари соҳасидаги тараққиётни акс эттирувчи жонли, доимий ривожланиб борувчи тилдир. Унинг ривожланиши ва шаклланиши турли фанлар мутахассисларининг биргаликдаги саъй-ҳаракатларини, шунингдек, бутун дунё аҳолисининг маданий ва лингвистик хусусиятларини ҳисобга олишни талаб қилади. Тиббиёт терминологиясини стандартлаштириш ва замонавий воқеликка мослаштириш тиббий ёрдам сифатини ошириш ва соғлиқни сақлаш соҳасидаги илмий тадқиқотлар самарадорлигини оширишга хизмат қилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Кириллова Т.С. Пути формирования и лексикологические особенности английской терминологии подязыка медицины (дерматология-венерология): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Пятигорск, 1990.
2. Мотченко И.В. Основные тенденции в формировании английской медицинской терминологии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: – М.: МПГУ, 2001.
3. Новодранова В.Ф. Композиционная семантика как отражение концептуальной интеграции (на материале медицинской терминологии). – М., 2002.
4. Багана Ж., Величкова С.М. Проблемы медицинской терминологии (на материале немецкого языка) // Вестник РУДН, серия Лингвистика, 2013, № 2.
5. Реформатский А.А. Мысли о терминологии // Современные проблемы русской терминологии. – Москва, 1986.
6. Қосимова Ф.Х. Ўзбек тилшунослигида тиббий терминологиянинг тараққиёт тенденциялари. // НамДУ илмий ахборотномаси. 2020 – № 3.
7. Абдулхайрова Ф.И. Ўзбек тилида тиббиёт атамаларининг метафорик манзараси: Филол.фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2021.
8. Бекишева Е.В. Способы языковой репрезентации гносеологических категорий в клинической терминологии: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 2007.
9. Трафименкова Т.А. Терминология болезней как объект ономаσιологического, семантико-парадигматического и лексикографического исследования: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Орел, 2008.

ИДЕОГРАФИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ КАК КОММУНИКАТИВНАЯ СИСТЕМА И СПРАВОЧНИК ДЛЯ БИЛИНГВОВ

З.Р.Алиева, преподаватель, Бухарский государственный педагогический институт, Бухара

Annotatsiya. Maqolada ideografik lug'atning mohiyati va uni tushunish bo'yicha turli xil yondashuvlarni tahlil qilish haqida gap boradi. Lug'atni ma'lumotnoma sifatida tushunish uning vazifalari va ba'zi qismlari haqida tushuncha beradi. Ideografik lug'at-bu leksikografiyada foydalanuvchiga ma'lumot uzatishning "kommunikativ tizimi", bu kommunikativ yondashuvning mavjudligini belgilaydi va lug'atning tabiati va mohiyatini tushuntirishda uchta o'zaro bog'liq yondashuv mavjudligi to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: demografik lug'at, lug'atning makrostrukturasi; lug'atga kirish; lug'atning mikrostrukturasi; lug'atning megastrukturasi; matnlilik.

Аннотация. В статье рассматриваются различные методы постижения основ и характеристик идеографического словаря. Понимание словаря как справочника дает представление об ограниченной части его возможностей, делается вывод. Существование коммуникативного подхода заложено в идеографическом словаре - «коммуникативной системе» передачи информации от лексикографа к пользователю, что приводит нас к выводу о трех взаимосвязанных способах постижения сущности и природы словаря.

Ключевые слова: Идеографические словари, текстуальность, микроструктура словаря, мегаструктура словаря, словарная статья и макроструктура словаря.

Abstract. The investigation of several methods for comprehending the nature and essence of an ideographic dictionary is covered in the article. It is concluded that only a portion of a dictionary's operations may be understood by viewing it as a reference book. We can conclude that there are three interrelated approaches to understanding the nature and essence of a dictionary by considering an ideographic dictionary as a "communicative system" that transfers information from the lexicographer to the user.

Key words: Ideographic lexicon, dictionary macrostructure, dictionary entry, dictionary microstructure, dictionary megastructure, and textuality.

Традиционный метод: использование идеографического словаря в качестве путеводителя широкая публика обычно воспринимает идеографический словарь как список определенных словарных терминов с сопутствующей информацией о написании, произношении, значении и происхождении, в зависимости от тематики. Более того, определения, которые дают сами составители словарей, позволяют сравнить понятие «словарь». Соответственно, словарь определяется «Толковым словарем узбекского языка» как справочник, состоящий из алфавитного списка терминов с их определениями, указанием частей речи, к которым они относятся, и письменных текстов этих слов. «Собрание слов (обычно в алфавитном порядке), устойчивых выражений, описаний, толкований и переводов на другие языки» - так характеризует словарь С. И. Ожегов.

Это определение подразумевает, что в силу своего социального аспекта конкретный словарь является справочником, обладающим несколькими качествами. Это определение подразумевает, что в силу своего социального аспекта конкретный словарь - это справочник, обладающий целым рядом качеств. Начнем с того, что словарь - это книга, содержащая подробную информацию об уникальных лексических характеристиках того или иного языка.[1] Как «социальное средство хранения и передачи информации и одно из средств управления человеческим поведением... оно изменяется со временем», все языки являются динамичными, постоянно развивающимися системами.[2] Чтобы сделать этот словарь-справочник максимально полезным для пользователей, каждый лексикограф разработал свой собственный набор рекомендаций по выбору лексических единиц для включения в лексический корпус.

Во-вторых, большинство словарей, в том числе двуязычные, включают фонетическую, орфографическую и грамматическую информацию о заглавных словах в дополнение к толкованию лексики входного языка.

В-третьих, как и во многих словарях, словарный запас корпуса организован в алфавитном порядке. Лучший способ достичь макроструктуры словаря - придерживаться оригинального алфавитного или прямого порядка слов.[3] Микротекст и макротекст выделяются в словарях многочисленными составителями словарей. Словарь в целом называется макротекстом, а каждая словарная статья - микротекстом. Таким образом, макро- и микроструктуры словаря различаются. Под макроструктурой словаря понимается его общая организация и способ представления лексических единиц. Формат и тип заполнения словарной статьи называются ее микроструктурой. Разные составители словарей также проводят различие между средовыми структурами, особенно при составлении идеографических словарей, где переход от общего словарного указателя к отдельной словарной статье имеет вид многократного последовательного перехода к подразделам с постепенно уменьшающимся объемом.[4] Однако прежде чем двигаться дальше, давайте определим и сформулируем макро- и микроструктуры нескольких словарей:

Содержание, расположение, введение и рекомендации по использованию всего словаря составляют его макроструктуру. Организация словаря по темам и алфавиту, а также примечания, списки сокращений, приложения и другие дополнительные материалы.

Расположение словарных статей называется **микроструктурой словаря**. Сюда входят написание слова, фонема, контекст употребления и форма аббревиатуры, способ передачи значения слова, случаи употребления в контексте, происхождение слова, стилистическая принадлежность слова, наличие антонимов и синонимов.[5] Под макроструктурой словаря обычно понимают только расположение элементов, содержащихся в основном указателе; введение, предисловие и другие приложения считаются вне макроструктуры. Тем не менее, большинство составителей словарей считают, что в понятие макроструктуры правильно включать все компоненты словаря - от предисловия до приложений. Предисловие необходимо, потому что в большинстве случаев оно содержит рекомендации по использованию и стандарты, которые необходимы для полезности словаря. Под макроструктурой словаря обычно понимают только расположение элементов, содержащихся в основном указателе; введение, предисловие и другие приложения считаются вне макроструктуры. Тем не менее, большинство составителей словарей считают, что в понятие макроструктуры правильно включать все компоненты словаря - от предисловия до приложений. Предисловие необходимо, потому что в большинстве случаев оно содержит рекомендации по использованию и стандарты, которые необходимы для полезности словаря.[6]

Монолингвальные и двуязычные словари, как отмечает М.В. Моисеев, имеют разные структуры словарной статьи. В словарной статье есть два типа структур: сплошной текст и основное информационное поле. Лексикография, собственно, и занимается темой структуры и исследования лексических статей. Лексическая статья представляет собой своего рода «уравнение» между левой и правой сторонами. Лемма представляет собой левую часть, которая состоит из:

- 1) словарных знаний
- 2) сведений о фонетике и грамматике слова.

Таким образом, современное представление о лексиконе как о справочнике раскрывает лишь половину задач и обязанностей словаря - хотя и самую важную половину.

Философские словари традиционно определяют коммуникацию как обмен идеями, мыслями и информацией, а также как передачу сообщений. Эти определения определяют основную цель коммуникации, которая заключается в обмене понятиями, идеями и информацией (сообщениями) между сторонами посредством использования определенных кодов. Современным лексикографам интересен этот аспект коммуникации, поскольку они часто рассматривают словари как инструменты коммуникации. Анализ коммуникации как

системы может быть ограничен изучением процессов кодирования и декодирования, используемых отправителями и получателями. И наоборот, сообщения и тексты можно рассматривать как процесс, который взаимодействует с человеческим сознанием для создания смыслов в коммуникации. Мы можем изучить, как идеографический лексикон влияет на поведение пользователя и на лексические решения компилятора, используя его как способ передачи информации от компилятора к пользователю. Давайте рассмотрим принцип работы модели лексической коммуникации. В лексической коммуникации участвуют три стороны: пользователь, контекст (лексикон) и компилятор. Эти три стороны образуют коммуникативный треугольник, в котором пользователь находится под влиянием лексики, а компилятор непосредственно воздействует на лексику. Кроме того, через «домен», «манеру» и «намерение» составитель и пользователь косвенно влияют друг на друга и на контекст. Закодированное и переданное лексическое сообщение называется «областью» (в самом широком смысле).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Словарь русского языка: 50 000 слов / сост. С. И. Ожегов; гл. ред. акад. С. П. Обнорский; Ин-т рус. яз. АН СССР. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1949. 968 с.
2. Берков В. П. Двухязычная лексикография: учебник. М.: АСТ; Астрель; Транзиткнига, 2004. 236 с.
3. Берков, В. П. Двухязычная лексикография/ В. П. Берков. – СПб.: Изд-во СПбГУ., 1996. – 248с.
4. Русская авторская лексикография, Шестакова Л.Л., 2011.
5. Дубичинский В.В Теоретическая и практическая лексикография, 1998
6. Ступин, Л. П. Теория и практика английской лексикографии/ Л. П. Ступин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1982. – 76 с.

УДК 81'25

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ КАК ИСТОЧНИК ОШИБОК ПРИ ИЗУЧЕНИИ ТРЕТИЧНОГО ЯЗЫКА

Ш.Аскарова, PhD, доц., Ферганский Государственный университет, Фергана

Muallif o'zbek talabalari tomonidan nemis tilini o'rganishda leksik va semantik satxdagi til interferensiyasi muammolarini ko'rib chiqadi. U til resurslarini yaratish va baholash, nazariy modellar va tushunchalarni yangi ma'lumotlar turlari va vazifalariga moslashtirish va ushbu sohadagi tadqiqotlarning sifati va ishonchliligini ta'minlash bilan bog'liq asosiy muammolarni tahlil qiladi.

Калит so'zlar: *til intrferensiyasi, til resurslari, nazariy modellar, leksik daraja, semantik daraja, ta'sir qilish jarayoni, til normasining buzilishi.*

Аннотация. Автор рассматривает проблемы языковой интерференции на лексическом и семантическом уровнях при изучении немецкого языка студентами узбеками. Он анализирует основные проблемы, связанные с созданием и оценкой языковых ресурсов, адаптацией теоретических моделей и концепций к новым типам данных и задачам, а также обеспечением качества и достоверности исследований в этой области.

Ключевые слова: языковая интерференция, языковые ресурсы, теоретические модели, лексический уровень, семантический уровень, процесс воздействия, нарушение языковой нормы.

Abstract. The author examines the problems of linguistic interference at the lexical and semantic levels in the study of the German language by Uzbek students. He analyzes the main problems associated with the creation and evaluation of language resources, the adaptation of theoretical models and concepts to new types of data and tasks, as well as ensuring the quality and reliability of research in this area.

Keywords: language interference, language resources, theoretical models, lexical level, semantic level, impact process, violation of the linguistic norm.

Введение. Лингвистика предполагает, что каждый ученик при приобретении иностранного языка проходит несколько промежуточных стадий, межъязыковых этапов, язык обучения, временный язык, которые каждый учащийся разрабатывает для себя. Для начала

учащийся использует преимущественно знания родного языка, но в ходе освоения языка на разных этапах изучения, влияние родного языка на изучаемый уменьшается. Таким образом, существует множество типичных ошибок интерференции. Носители узбекского языка изучают немецкий язык независимо от уровня образования, возраста и того, где и в каких рамках они занимаются приобретением языка. Знание стандартных ошибок позволяет учащемуся интенсивно изучать источники ошибок, чтобы в конечном итоге предотвратить ошибки с самого начала. Это можно сделать с помощью контрастного или конфронтационного анализа исходного языка соответственно узбекского и целевого, немецкого языков.

Частичное сходство может возникать не только между элементами двух языковых систем, но и внутри системы иностранного языка. Так, например, отсутствие контраста между семантически подобными формами, все еще подкрепляемое фонетическим сходством, часто вызывает такие ошибки, как: *liegen* (лежать, ётмоқ) - *legen* (класть, қўймоқ), *bitten* (просить, таклиф қилмоқ) - *bieten* (предлагать, илтимос қилмоқ).

Материалы и методы. Разные аспекты языковой интерференции учитываются в общепринятом определении, предлагаемом в «Лингвистическом энциклопедическом словаре» под редакцией В.Н. Ярцевой: «Интерференция – взаимодействие языковых систем в условиях двуязычия, складывающегося либо при языковом контакте, либо при индивидуальном усвоении неродного языка; выражается в отклонениях от нормы и системы второго языка под влиянием родного» [1].

В 1970-х годах возникло разнообразие термина интерференции, лингвисты в ходе своих исследований объясняли и дали определение данному термину. Ф. Дейбсер предположил, что негативное влияние структур первого языка на структуры изучаемого языка следует описывать как интерференцию [2]. Следовательно, положительное влияние следует называть переносом.

В отличие от Ф. Дейбсера, Я.Юхаш называет положительное влияние «положительной интерференцией», которая может быть использована только в лексической области, поскольку перенос элемента родного языка на иностранный не может проявляться, как нарушение норм с сопоставимыми значениями и структурами распределения, но положительно влияет на усвоение целевого языка [3].

И С. Алексеева дает следующее определение термину «интерференция»: интерференция это – «нарушение языковой нормы под воздействием элементов другого языка, а также процесс воздействия одного языка на другой» [4].

Область лексической интерференции, которая одновременно является самой деликатной: семантическая система практически не знает категориальных правил, поэтому ее также чаще нарушают. Языковые ошибки, по теории М. Одстрчиловой, являются «отклонением от системы, от кодифицированной нормы целевого языка» [5]. Наиболее распространенная проблема, так называемые ложные друзья переводчика (*faux amis*, *false friends*) заимствованные слова или интернационализмы, которые в родном и изучаемом языке формально тождественны или похожи, но значение которых полностью отличается, например: *отказываться* – *verzichten*, *sich weigern*, *aufgeben*, *ablehnen*, и *другие.*; *die Leistung* – *успехи, достижения, успеваемость и другие.*

Аналогично существуют так называемые синонимы, которые представляют собой внутриязыковую передачу: *Antrag/ Auftrag*, путаница похожих по звучанию слов, например, или непризнанная дифференциация

значения в немецком языке, например: «*Unterricht am Abend ist nicht bequem*» в м.: *ungünstig*; «занятия вечером не удобны» в узбекском языке кулай- удобно был реализован с его первым изученным значением «*bequem*».

Результаты. При изучении иностранного языка в области лексики чаще встречаются слова на иностранном языке, которые приобретают то же значение, что и его аналог из основного языка. Это приводит к интерференции, поскольку многие слова родного языка с их эквивалентами из неродного языка не полностью идентичны по смыслу. Даже чисто фонетическое сходство часто вызывает ложные ассоциации и тем самым приводит к

паронимии (смешение формально похожих, но семантически разных слов): *Erlebnis* – *Ergebnis*, *опыт* – *результат*; *gelingen* – *gelingen*; *успех* – *достижение*.

Внутриязыковая интерференция также возникает при воздействии структуры родного языка на другие элементы изучаемого языка: *Sie lieste, sie möchte*. Приведённые примеры показывают, как при изменении глагола по лицам происходит смешение глагольных личных окончаний, которые учащиеся очень часто допускают при изучении языка на начальных этапах изучения.

Соответствующая литература предлагает бесчисленные системы классификации. Однако предыдущие классификации ошибок интерференции сталкиваются с проблемой разграничения грамматики и лексики. Трудности возникают в определенных областях речи, таких как вербальная валентность, предложные обороты, союзы и словообразование, независимо от того, связаны ли они с типами грамматических или лексических ошибок. По этой причине Я. Юхаш, вероятно выбрал классификацию элементов контраста и отсутствие контраста. По теории Э.Косериу, языковая интерференция может включать в себя следующее:

- а) отклонение на уровне языковой системы,
- б) отклонение на уровне языковой нормы,
- в) предпочтение определенных возможностей Я2,
- г) избегание определенных возможностей Я2,
- д) правильная реализация Я2 на уровне языковой системы,
- е) правильная реализация языка Я2 также на уровне языковой нормы [6].

В настоящей работе языковая интерференция определяется как ошибочная и чаще всего бессознательная передача языковых элементов одного языка на другой язык на индивидуальном уровне из-за взаимного влияния данных языков. Интерференция является необходимым промежуточным этапом в развитии языковой грамотности, так как она даёт информацию о том, насколько далеко достигнута компетентность учащегося в иностранном языке и определить конкретный метод для преодоления интерференции.

Обсуждение. Дискуссия о возможной необходимости интерференции в овладении языка не может быть оставлена без внимания. Соответственно, учащийся всегда будет формулировать гипотезы и проверять или опровергать их, что делает овладение языком постоянным процессом. Исправление ошибок служит не для полного исключения ошибочного использования при овладении языком, а для их минимизации. Отношения между родным и иностранным языками представляют собой динамические отношения с постоянной обратной связью. Знание в изучаемом языке меняется от этапа обучения и постоянно действует в измененном виде на целевой язык. Это непрерывное взаимодействие упреждающего и реактивного переноса, которое также можно назвать циклическим переносом.

Примеры показывают, как сложно выбрать нужное слово для выражения мысли на иностранном языке. При выборе необходимого слова в состав предложения очень часто наблюдается лексико-семантическая интерференция в речи учащихся, так как они выстраивают предложения на основе родного языка. О неправильном выборе выражения говорят тогда, когда для носитель языка сталкивается с некоторыми выражениями на иностранном языке, которые частично дополняют друг друга в свободной вариации. Таким образом, недостаточное владение иностранным языком, неумение различать свободные лексические единицы от устойчивых, приводит к проявлению интерференции в речи студентов узбеков. Следовательно, студент не разбираясь в лексических единицах и опираясь на знания родного языка, невольно переносит семантику устойчивых оборотов с родного языка на иностранный, на этой базе образовывается лексико-семантическая интерференция.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. –С. 197.
2. Deybser F. La linguistique contrastive et les interferences. 1970. Lf.36.
3. Juhász J. Probleme der Interferenz. München.Hueber. 1970. - S.78.
4. Алексеева И. С. Введение в переводоведение: учеб. пособие для студентов учреждений высшего профессионального образования / И.С. Алексеева. 6-е изд., стереотип. СПб.: СПбГУ; М.: Академия, 2012. –С. 368.

5. Odstrčilová M. Lexikalische Interferenz im studienbegleitenden Fremdsprachenunterricht. 2006. -S.28.

6. Coseriu E Kontrastive Linguistik und Übersetzung: ihr Verhältnis zueinander. In: Kühlwein, Wolfgang/Thome, Gisela/Wilss, Wolfram (Hrsg.): Kontrastive Linguistik und Übersetzungswissenschaft. Akten des Internationalen Kolloquiums. Trier / Saarbrücken, 1981. -S. 183-199.

УДК 81-13

ЛИНГВОСТАТИСТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОБЩЕЯЗЫКОВОГО И ИНДИВИДУАЛЬНО-АВТОРСКОГО УПОТРЕБЛЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ В.В. НАБОКОВА

Э.С. Велишаева, старший преподаватель, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент

Annotatsiya. Maqolada V.V. Nabokovning adabiy asarlari matnlarida rus tilining frazeologik birliklarining umumiy lingvistik va individual mualliflik qo'llanilishining lingvistik-statistik xususiyatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, umumiy lingvistik qo'llanish, individual muallif qo'llanishi, lingvostatistik xususiyatlari.

Аннотация. В статье рассматриваются лингвостатистические особенности общего языкового и индивидуально-авторского использования фразеологических единиц русского языка в текстах художественных произведений В.В. Набокова.

Ключевые слова: фразеологическая единица, общее языковое употребление, индивидуально-авторское употребление, лингвостатистические характеристики.

Abstract. The article examines the linguistic-statistical features of the general linguistic and individual author's use of phraseological units of the Russian language in the texts of V.V. Nabokov's literary works.

Key words: phraseological unit, general linguistic use, individual author's use, linguistic and statistical characteristics.

Термин «статистика» (от «лат. *stato* (государство) и *status* (положение вещей, политическое состояние)») был введен в научный обиход немецким ученым Готфридом Ахенвалем в 1746 г. Это послужило толчком развития статистики как науки и учебной дисциплины [1]. На сегодняшний день статистические методы применяются в разных отраслях знаний, в том числе и в науке о языке, когда «филолог проходит стадию сбора разрозненных данных, пытаясь классифицировать интересные факты и сформулировать общие принципы их действия. Вывод следствия и их взаимосвязь с наблюдаемыми фактами показывает степень проникновения в описание регулярностей, присущих языку» [2, с. 7].

Из текстов прозаических произведений В.В. Набокова методом сплошной выборки нами были вычленены 683 фразеологические единицы (ФЕ) в 2117 употреблениях. Из 683 ФЕ 480 использованы в общем языковом употреблении и составляют 70,2% от общего числа ФЕ. Данные 480 ФЕ, использованные в общем языковом употреблении, представлены 1680 реализациями, что в процентном отношении составляет 79,3% от общего числа реализаций. 149 ФЕ использованы в индивидуально-авторском употреблении и представлены в 169 реализациях, что в процентах составляет 21,8% от общего числа ФЕ и 7,9% от общего числа реализаций. И наконец, 54 ФЕ использованы как в общем языковом, так и в индивидуально-авторском употреблении в 268 реализациях, что в процентах составляет 7,9% от общего числа ФЕ и 12,6% от общего числа реализаций. В свою очередь эти 268 реализаций (100%) делятся на 185 употреблений в узуальном значении (69%) и 83 в индивидуально-авторском (30,9%). Соотношение ФЕ представлено в Таблице 1.

Таким образом, в Таблице 3.1. выявлены различия между функционированием исходных ФЕ и их реализацией в тексте художественного произведения. Если процентное соотношение исходных ФЕ, представленных в общем языковом, индивидуально авторском и, одновременно, общем языковом и индивидуально-авторском употреблении представлено по нисходящей, и составляет соответственно 70,2%, 21,8% и 7,9%. То соотношение реализаций представлено

несколько иначе: в общеязыковом употреблении 79,3%, в индивидуально авторском 7,9% и, одновременно, в общеязыковом и индивидуально-авторском 12,6%. При подсчете реализованных в тексте фразеологизмов общее число употреблений составило 2117 единиц, в том числе 1865 единиц в общеязыковом и 252 в индивидуально-авторском употреблении.

Таблица 1.

Соотношение общего числа фразеологизмов, использованных в текстах к фразеологизмам, использованным в общеязыковом и индивидуально-авторском употреблении

Общее число фразеологизмов, из них	Исходные фразеологизмы		Реализации фразеологизмов	
	в абсолютных числах	в процентах	в абсолютных числах	в процентах
	683	100%	2117	100%
в обще-языковом употреблении	480	70,2%	1680	79,3%
в индивидуально-авторском употреблении	149	21,8%	169	7,9%
в обще-языковом и индивидуально-авторском употреблении	54	7,9%	268	12,6%

Следующим этапом в осуществлении наших подсчетов было определение соотношения фразеологизмов согласно их семантической классификации. Из таблицы 3.1. можно увидеть, что общее число исходных единиц, представленных как исключительно в индивидуально-авторском использовании (149), так и одновременно и в авторском, и в общеязыковом употреблении (54) составляет 203 единицы, которые представлены в 252 употреблении.

Всего из 683 ФЕ фразеологические сращения насчитывают 114 единиц, что составляет 16,6% от общего числа исходных единиц, фразеологические единства представлены 396 единицами, что составляет 57,9%, фразеологические сочетания встречаются в количестве 122, что составляет 17,8% и фразеологические выражения - 51 единица, что составляет 7,4%. Таким образом, в прозаических произведениях В.В. Набокова в большем количестве представлены фразеологические единства, затем, по убывающей, сращения, сочетания и выражения. Из 480 ФЕ, представленных в общеязыковом употреблении, фразеологических сращений 96 единиц, что составляет 20%, фразеологических единств 269 единиц, что составляет 56%, фразеологических сочетаний 83 единицы, что составляет 17,2% и фразеологических выражений 32, что даёт 6,7%. Таким образом, в общеязыковом употреблении больше всего использованы фразеологические единства, затем, по убывающей, сращения, сочетания и выражения. Из 203 ФЕ, представленных в индивидуально-авторском употреблении, фразеологических сращений 18 единиц, что составляет 8,9%, фразеологических единств 127 единиц, что составляет 62,5%, фразеологических сочетаний 39 единиц, что составляет 19,2%, фразеологических выражений 19 единиц, что даёт 9,3 %.

Таким образом, в индивидуально-авторском употреблении больше всего использованы фразеологические единства, затем, по убывающей, сочетания, выражения и сращения. Такое распределение, на наш взгляд обусловлено природой данных типов ФЕ, их возможностями модификации и трансформации. (См. таблицу 2).

Таблица 2.

Соотношение семантических типов ФЕ в общеязыковом и индивидуально-авторском употреблении

Семантический тип ФЕ	Всего исходных ФЕ		Из них			
			В общеязыковом употреблении		В индивидуально-авторском использовании	
	683	100%	480	100%	203	100%
Фр. сращения	114	16,6%	96	20%	18	8,9%
Фр. единства	396	57,9%	269	56%	127	62,5%
Фр. сочетания	122	17,8%	83	17,2%	39	19,2%
Фр. выражения	51	7,4%	32	6,7%	19	9,3%

Было определено соотношение количества ФЕ в общеязыковом и индивидуально-авторском употреблении по каждому из семантических типов. Из общего числа фразеологических сращений в 114 единиц, 96 единиц, то есть 84,2%, представлены в общеязыковом, и 18 единиц, то есть 15,7%, в индивидуально-авторском употреблении. Из общего числа фразеологических единств в 396 единиц, 269 единиц, то есть 68%, представлены

в общеязыковом, и 127 единиц, то есть 32%, в индивидуально-авторском употреблении. Из общего числа фразеологических сочетаний в 122 единицы, 83 единицы, то есть 68%, представлены в общеязыковом, и 39 единиц, то есть 32%, в индивидуально-авторском употреблении. Из общего числа фразеологических выражений в 51 единицу, 32 единицы, то есть 62,7%, представлены в общеязыковом, и 19 единиц, то есть 37,2 %, в индивидуально-авторском употреблении.

Таблица 3.

Соотношение общеязыкового и индивидуально-авторского употребления ФЕ по каждому из семантических типов

Семантический тип ФЕ	Всего исходных ФЕ		Из них:			
			в общеязыковом употреблении		в индивидуально-авторском использовании	
	в абсолютных числах	в процентах	в абсолютных числах	в процентах	в абсолютных числах	в процентах
Фр. сращения	114	100%	96	84,2%	18	15,7%
Фр. единства	396	100%	269	67,9%	127	32%
Фр. сочетания	122	100%	83	68%	39	32%
Фр. выражения	51	100%	32	62,7%	19	37,2%

Таким образом, в таблице 3 наглядно представлено, что такие семантические типы ФЕ как единства и сочетания демонстрируют одинаковые показатели общеязыкового и индивидуально-авторского использования (68% и 32% соответственно), выражения немного чаще выступают в индивидуально-авторском употреблении (37,2%), и меньше всего свою способность к индивидуально-авторской модификации обнаруживают сращения (15,7%).

Таким образом, в результате анализа были выявлены различия между функционированием исходных ФЕ и их реализацией в тексте ; в индивидуально-авторском употреблении больше всего использованы единства, затем, по убывающей, сочетания, выражения и сращения, что обусловлено природой данных типов ФЕ, их возможностями модификации и трансформации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Матвеева Г.Г., Шуманова Л.В. К вопросу о вычислении количества минимальных единиц исследования (МСГ) в прагмалингвистическом эксперименте на примере исследования речевого поведения немецко- и русскоговорящих ведущих телепередач жанра ток-шоу// <http://www.rspu.edu.ru/projects/deutch/note53.html>
2. Турыгина Л.А. Моделирование языковых структур средствами вычислительной техники. – М.: Высшая школа, 1988. – 176 с.

УЎҚ 81

“ХОТИРА” ТУШУНЧАСИНИНГ ТИЛШУНОСЛИКДАГИ ЎРНИ ҲАМДА ФАНЛАР БИЛАН БОҒЛИҚЛИГИ

Д.И.Джафарова, ф.ф.д., доц., Ўзбекистон Миллий Университети, Тошкент

Аннотация. *Хотира тушунчаси кўплаб психолог олимлар томонидан ўрганилган ва ҳозирги кунда бу жараён давом этиб келмоқда. Тилшунос олимларимиз томонидан мазкур тушунча долзарб муаммолардан бири бўлиб келмоқда. Маълумки, хотира тушунчаси ҳар бир фан тармоғида мавжуд бўлиб, мазкур мақолада хотиранинг тилшунослик билан боғлиқлиги ёритилган.*

Калит сўзлар: *хотира, оператив хотира, мантиқий хотира, психология, тарихий хотира.*

Аннотация. *Понятие памяти изучалось многими психологами, и этот процесс продолжается и сегодня. Это понятие стало одной из актуальных проблем наших лингвистов. Известно, что понятие памяти существует во всех отраслях науки, и в данной статье освещается связь памяти и лингвистики.*

Ключевые слова: *память, рабочая память, логическая память, психология, историческая память.*

Abstract. *The concept of memory has been studied by many psychologists, and this process continues today. This concept has become one of the urgent problems of our linguists. It is known that the concept of memory exists in every branch of science, and this article highlights the connection between memory and linguistics.*

Key words: *memory, operational memory, logical memory, psychology, historical memory.*

“Хотира” тушунчасига фалсафий жихатдан академик Н.Моисеев жуда яхши таъриф берган. Унинг фикрича: “хотира” – “бир авлодга оид маълумотларни келажак учун ёзиб олиш, сақлаш ва узатиш тизимидир”. Ахборот ёндашувларини тарқатишда, психологияда “хотира” ахборот жараёни сифатида вақтинчалик канал орқали маълумот узатиш деб таърифланади [4]

С.Л.Рубинштейн инсоннинг ақлий ҳаётида хотиранинг аҳамиятини тўлиқ баҳолаб берган: “хотирасиз, биз оний жонзотлар бўламиз. Бизнинг ўтмишимиз келажак учун ўлик бўлар эди, ҳозирги давргача сақланиб қолмаганда, ўтмишда абадий йўқолиб кетган бўлар эди”[2].

Бизнинг фикримизча ҳам С.Л.Рубинштейн берган таъриф жуда тўғри. Чунки хотира бўлмаганда биз урф-одатларимиз, тилимиз, ҳаттоки ота-боболаримиз, уларнинг амалга оширган ишлари, машҳур китоблари, тарихда содир бўлган буюк воқеалар тўғрисида маълумотга эга бўла олмас эдик. “Хотира” инсонларга маълумот етказиб берувчи ягона манбадир. “Хотира”сиз ўтмишда асосланган билим ва кўникмалар бўлмас эди.

Америкалик кибернетик, нейрофизиолог, психиатр – Грей Уолтер ўзининг “Тирик мия” китобида хотирага шундай тушунча беради: “Хотира- доимий ёниб турадиган шамдир. Агар янада қисқа қилиб айтиладиган бўлса: Хотира – бу инсон туғилган пайтидан бошлаб бутун умр давом этадиган жараён” [8].

“Хотира” биз илгари идрок қилган, бошдан кечирган ва бажарган ишларимизни ёдда сақлаш, кейинчалик уларни эслаш ёки хотирлаш жараёнидир. Биз ҳар куни янги нарсаларни биламиз, кун сайин билимларимиз бойиб боради. “Хотира” фаолиятида шахснинг ғоявий йўналиши катта ўрин эгаллайди. Бу йўналиш унинг фаолиятини ҳаёт шароити таъсирида шакллантиради. Киши ўзининг шу фаолияти учун муҳим бўлган воқеа, ҳодисаларни яхши эслаб қолади. Аксинча, киши учун кам аҳамиятга эга бўлган салбий нарсалар тез эсда қолади ва тезда унутиб юборилади” [8].

Шу ўринда “Умумий психология” китобида “хотира” тушунчаси қуйидагича таърифланади. “Индивиднинг ўз тажрибасида эсда олиб қолиши, эсда сақлаши ва кейинчалик уни яна эсга тушириши “хотира” деб аталади [5].

“Хотира” деб, биз ўтмиш ҳақидаги фикрлар жамланганлигини тушунамиз, у маълум бир нуқтада жамиятда аниқ кристаллашган бўлиб, улар тарихнинг умумий тушунчаси учун асос бўлиб хизмат қилади ҳамда ўтмишга маълум маъно беради, яъни ана шу кристаллашган кичкина-кичкина маълумотлар, материаллар, воқеаларнинг ҳаммаси хотирамизда жам бўлади. Юқорида айтиб ўтганимиздек, тарих ва хотира тушунчалари бир-бирисиз мавжуд бўла олмайди. Айниқса, тарихчи “хотира” шифокори ҳисобланади. Тарихчилар хотирада энг муҳим бўлган нарсаларни тиклайди, тарихда содир бўлган воқеаларни манбалар асосида таққослайди ва аниқлик киритади. Хотира асосида вужудга келган маълумотларга аниқлик киритади. Шунинг учун тарих ва хотира бир-бирисиз содир бўла олмайди.

Фанда хотиранинг жуда кўп турлари мавжуд. Масалан “тарихий хотира”, “диний хотира”, “биологик хотира”, “ижтимоий-маданий” ва бошқалар.

Биологик хотира – жонли мавжудотларнинг қобиляти, ташқи таъсирларни сезиш, тузатиш, сақлаш ва кейинчалик бу таъсирлардан келиб чиққан ўзгаришларни қайта тиклаш ҳолати ва тузилиши деб таъриф беришган” [5].

Ҳар бир хотира турлари бир-бири билан боғлиқ. Хотира тушунчаси фалсафа, психология, маданиятшунослик, тарих, ҳаттоки тулшунослик фанида ҳам кенг ўрганилади.

Айниқса психология соҳасида хотира ва унинг турлари турли олимлар томонидан кенг тадқиқ қилинган.

“Хотира” тушунчаси тилшунослик фани билан ҳам ўзаро боғлиқ. Мазкур хотира турлари бир-биридан кескин фарқ қилади ва ҳар бирининг ўз функциялари мавжуд.

Аммо, ҳар бир олим ва психологлар “хотира” турларини турлича талқин қиладилар. Масалан, М.Г.Давлетшин таҳрири остида чиққан “Умумий психология” ўқув қўлланмасида қуйидаги хотира классификацияси қайд қилинган:

1. Психик фаоллигига кўра: ихтиёрий ва ихтиёрсиз хотира.
2. Фаолият мақсадига кўра: ҳаракат, эмоционал, образ ва сўз, мантиқ хотираси.
3. Муддатига кўра: узоқ муддатли, қисқа муддатли ва оператив хотира.

Юқоридаги “хотира” турларига М.Г.Давлетшин фикрлари бир-бирига ўхшаш ва қайсидир томонлари озгина фарқ қилади яъни, иккинчи фаолият мақсадига кўра турлари бунда кенгроқ ва батафсилроқ ёритилган.

Э.Ғозиев ва М.Давлетшин фикрларига асосланиб, биз тилшунослик фанида ҳам хотирани бир неча турларга бўлиб, уларга таъриф бердик. Булар қуйидагилар:

1. Ҳис-туйғу ёки ҳиссиёт хотираси – бу хотира тури асосан инсон кечинмалари ҳамда унинг руҳий ҳолати билан боғлиқ бўлиб, атрофимизда содир бўлаётган воқеа ҳамда ҳодисаларга ўз муносабатларимизни намоён қилади.

“Ғозиевнинг фикрича, мазкур хотира ўзининг вужудга келиш хусусияти, тезлиги, динамикаси, давомийлиги билан хотиранинг бошқа турларидан маълум маънода ажралиб туради. Ҳар бир одамга ўз турмуш тажрибасидан маълумки, кўпинча, қачонлардир ўқиган китоблар, томоша қилган кинофильмлар фақат таассуротлар, боғланишлар занжирини ечишнинг дастлабки тугуни сифатида намоён бўлади. Шунинг учун “ҳиссий хотира” ижтимоий аҳамият касб этиб, умумийлик алоҳида олинган инсонлар кайфиятининг бир-бирларига ўхшашлиги, илиқ руҳий муҳитни вужудга келтириш ёки нохуш кечинмалар тўлкинини барпо этиш эҳтимоли тўғрисида мулоҳаза юритилаётган аломати остида ижтимоий гуруҳий, жамоавий, барқарор ва беқарор кайфиятни вужудга келтиради” [6].

2. Образли хотира – мазкур хотира тури инсонларнинг нарсаси, ҳодисаларга бўлган қизиқишлари, ҳамда атрофда бўлаётган ҳодисаларнинг хусусиятларини, турларини эсда сақлаш ва хотирасида мустаҳкамлаш ҳамда турли вазиятларга қараб эсдан чиқаришдан иборатдир.

3. Сўз-мантиқ хотираси тил соҳиблари учун жуда муҳим саналиб, инсонларнинг атрофида содир бўлаётган воқеа ҳамда ҳодисаларга нисбатан фикр ва мулоҳазаларини билдириш, аниқ ҳукм ҳамда хулоса чиқариш ташкил этади. Мазкур турда ҳар бир инсон маълум бир воқеа ва ҳодисаларни таҳлил қилиб, ўз хулоса ва қарорига эга бўлади.

4. Ихтиёрий хотирада ҳар бир инсон бирор ҳаракатни амалга оширишдан олдин биринчи навбатда ақлий ҳаракатлар асосида қайсидир мақсадларини рўёбга чиқариш учун фойдаланадиган жараёндр.

5. Ихтиёрсиз хотира инсонлар томонидан ўзи хоҳламаган ва истамаган вақтда маълум бир сабаб орқали баъзи бир воқеаларни эслайди. Бу хотира тури атрофимизда тез-тез содир бўлиб, инсонлар ўзи билмаган ҳолда маълум бир воқеаларни эслаш жараёни.

6. Қисқа муддатли хотира – бу хотира турида инсонлар маълум муддатда бирор воқеа ва ҳодисаларни эсда қолдирилишини таъминлайдиган хотира тури. Бундай хотирада эслаб қолинган маълумотлар жуда тез муддатда эсдан чиқиб қолади.

7. Оператив хотира – инсон томонидан бевосита амалга оширилаётган фаол тезкор ҳаракатлар, усуллар учун хизмат қилувчи жараённи англаувчи ҳолатга айтилади. Мазкур хотира тури кўпроқ инсонларнинг иш фаолияти жараёнида намоён бўлади.

Мазкур “хотира” турлари орқали тилшуносликда бир неча фразеологик иборалар пайдо бўлган. Айниқса тилшунослик фанида хотира ва “тарихий хотира”ни ифодаловчи жуда кўп фразеологик бирликлар мавжуд бўлиб, аммо тилшунослик доирасида улар ҳозирги кунга қадар етарлича таҳлил қилинмаган. Ҳаттоки тилшунослик соҳасида хотира ва унинг турлари,

“тарихий хотира”га оид илмий ишлар, мақолалар, китоблар ҳам мавжуд эмас. Хотира тушунчаси кўпроқ психология ва фалсафа соҳасида ўрганилган.

“Хотира” жараёнида эсда олиб қолиш, эсда сақлаш ҳамда эсга тушириш ҳолатлари жуда муҳим ҳисобланади. Мана шу жараёнлар орқали “хотира” ривожланиб, бойиб боради. Масалан, ҳар куни атрофимиздаги содир бўлаётган воқеалар, маълумотлар, ҳаттоки талабаларнинг дарсдаги машғулотларни, материалларни эслаб қолиши ҳам хотира билан боғлиқдир.

“Психологияга оид термин ва атамалар изоҳли луғати”да хотира тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: **хотира** – инсоннинг ўтмиши тажрибасини эслаб қолиш, фикрий ташкил қилиш, сақлаш ва қайта эслашга йўналтирилган кўплаб психик жараёнлар, ҳатти-ҳаракатлар, ҳолатлар йиғиндисидир”[8].

Инсон ҳаётда яшар экан, албатта хотиралар билан яшайди. Ҳозирги кунда хотирасиз инсонларни тасаввур этиш жуда қийин. Ҳаётимизда хотиранинг ўрни ва аҳамияти бекиёсдир. Хотира туфайли бизда ажойиб имкониятлар борлигини сўзсиз қабул қиламиз. Хотира ҳаётимизни белгилайди. Хотира туфайли биз оиламизни таниймиз, ўз тилимизда гапира оламиз, уйимизга олиб борадиган йўлни йўқотмаймиз ҳамда озиқ-овқат ва сув бор жойини аниқлаймиз. Хотира туфайли биз тажрибаларимиздан баҳраманд бўламиз ва уни қайта қўллай оламиз. Биз нимани кўпроқ эсласак, ўша нарса хотирамизнинг катта қисмини эгаллайди. Агар хотирамиз бўлмаганида, ўтган қувончли ва аламли лаҳзаларимизни, айбдорлик ҳиссини ёки ғазабни сезмаган бўлардик. Унинг ўрнига биз ҳозирги янги лаҳзада яшаган бўлардик. Шунинг учун ҳам хотирасиз инсон, инсон бўла олмайди. Хотира – бизнинг ҳаётимиз у орқали барча маълумотларни эслаб қоламиз, сақлаймиз ва етказамиз. Бундай ҳолатда ҳар бир киши бегона, ҳар бир тил янги ҳамда ҳар сафар қийин, овқат пишириш ва саёҳат қилиш, кундалик бажараётган барча фаолиятларимиз муаммо бўларди. Биз ҳатто ўзимизга ҳам бегона бўлардик. Узоқ ўтмишимиз ва ҳозирги лаҳзамиз ўртасида ҳеч қандай боғлиқлик бўлмасди.

“Хотира” тадқиқотчиси Джеймс Гаугхнинг таъкидлашича: “Агар сен олдинги маълумотларни эслаш қобилиятини йўқотсанг сен учун ҳаёт тугайди”.

Ҳақиқатдан ҳам, инсон кундалик воқеаларни, материалларни, атрофида содир бўлаётган нарсаларни эслаш олмаслиги, бу унинг жуда қийин руҳий ҳолатидир. Инсон кўрган, ҳис этган ва эшитган нарсаларининг жуда оз миқдорини эслаб қола олади. Маълум бўлишича, бир вақтнинг ўзида одам онгида 7 тадан ортиқ белгига эга бўлган маълумотнинг қолиши қийин экан. Бу еттига сўз, сон, белги ва нарсанинг шакли бўлиши мумкин. Агар телефон рақамлари 8 та белгили бўлганда, уни ёдда сақлаш анча қийин бўлар экан. Демак, онгнинг танловчанлиги ва маълумотларни саралаб, териб ишлатиши яна бир психик жараён – хотирани билишимиз лозимлигини билдиради. Аммо, тажрибамиз орқали кўп ҳолатларда шуни кузатамизки, инсонлар ўзига кераксиз бўлган нарсаларни жуда яхши эслаб қоладилар бундай ҳолатда “хотира” инсоннинг олиб бораётган фаолияти турига ҳам боғлиқ [3].

Давид Митчеллнинг тадқиқотларига кўра, тўлиқ объектларни кўриш ва эслаб қолиш ноаниқларига нисбатан осон ва тез содир бўлади. Хотира тадқиқотчилари бир асрдан кўпроқ вақтдан буён қуйидаги саволларга жавоб изламоқдалар: Қандай қилиб биз хотира ютуқларига эришишимиз мумкин? Нима учун биз, ҳатто, бир дақиқа олдин учрашган инсонимизнинг исмини унитиб қўямиз? Хотиралар мияда қандай сақланади? Нима учун айрим нарсаларни тез унутамиз аммо аламли, изтиробли, исталмаган ҳодисаларни унутишимиз қийин? Қандай қилиб бир ҳодиса икки шахснинг хотирасида турлича қолади? Хотирамиз имкониятларини қандай ўстиришимиз мумкин? [3] Ҳозирги кунда ҳам олимларни ана шундай саволлар қийнаб келмоқда ва дунё олимлари бу хусусида тинмай изланишлар олиб бормоқдалар.

Амеркалик психолог олим Дэвид Г.Майерс “Психологлар инсон хотира тизимини қандай тасвирлашади? Хотиранинг қандай ишлаш модели бизга хотирани қандай тузиш ва аввалги ҳолатига қайтариш ҳақида ўйлашимизга ёрдам беради” деб ёзади. Олим ўз тадқиқотларида хотира учун ўзига хос моделни тавсия этади. Одатда, кўп учрайдиган биринчи модел: компьютерда ахборот ишлаш тизимининг баъзи жиҳатлари инсон хотирасига ўхшашлигидир [9].

Хотира тушунчаси дунёдаги кўп олимлар томонидан ўрганилмоқда. Ҳозирги кунда хотиранинг турлари ва у билан боғлиқ бўлган жараёнлар тадқиқ этиб келинмоқда. Масалан, рус психологлари тадқиқотларининг натижалари маънога эга бўлган материални ўзлаштиришда эсда олиб қолиш учун турли хил йўналиш, кўрсатма бериш муҳим аҳамият касб этади, – деган фикрни тасдиқлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ашмарин И. Загадки и откровения биохимии памяти. – Л.: “Изд-во Ленингр. ун-та”, 1975. – 160 с.
2. Беккер Л. Психика и реальность: единая теория психических процессов. – М.: “Смысл”, 1998. – 685 с.
3. Джеймс У. Психология памяти / под ред. Ю.В. Гиппенрейтер и В.Я. Романова. – 3-е изд. – М.: “Че-Ро”, 2002. – 200с.
4. Моисеев Н. Алгоритмы развития. – М.: “Наука”, 1987. – 304 с.
5. Умумий психология. Маърузулар матни. –Т.: 2016. –124б.
6. Ғозиев Ғ. Умумий психология. Ўқув қўлланма. –Т.: 2020. –Б. 37.
7. <https://avitsenna.uz/xotira-haqida/#gsc.tab=0>
8. http://library.pharmi.uz/books/majmua_obshiy/ijtimoiy/kasbiy%20psixologiya.pdf
9. <http://idum.uz/archives/9908>.
10. Djafarova, Dildora, Yaxshiboyeva Nodira, and Abdullayeva Zulfiya. "Socio-Cultural Memory And Its Reflection In French Phraseology." *Journal of Positive School Psychology* (2022): 2883-2889.
11. Ilhomovna, Djafarova Dildora, and Bobokalonov Odilshoh Ostonovich. "Interaction of Language Games in the Articulation of “Historical Memory” Within French and Uzbek Phraseology." *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education* (2993-2769) 2.1 (2024): 348-354.
12. Ilhomovna, Djafarova Dildora, Bobokalonov Odilshoh Ostonovich, and J. A. Yakubov. "Archaic Phraseological Units as Windows into “Historical Memory” in French and Uzbek Linguistic Traditions." *American Journal of Public Diplomacy and International Studies* (2993-2157) 2.1 (2024): 163-169.
13. Ilhomovna, Djafarova Dildora, Bobokalonov Odilshoh Ostonovich, and Yaxshiboyeva Nodira Ergashovna. "Contemporary Usage of Archaic Phraseological Units Expressing “Historical Memory” In Uzbek and French Languages." *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education* (2993-2769) 2.2 (2024): 371-377.
14. Ilhomovna, Djafarova Dildora. "Phraseological Units Expressing "Memory"/" Mémoire" in Linguistics and their Analysis through Texts." *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development* 2.11 (2023): 490-492.
15. Djafarova, D. I. "L'analyse pragmatique et le discours politique." «Modern philological paradigms: interaction of traditions and innovations» 4.25.04 (2024): 443-447.
16. Djafarova, D. I. "Fransuz tilini o'qitishda axborot texnologiyalari va multimedia vositalaridan foydalanish." «Modern philological paradigms: interaction of traditions and innovations» 4.25.04 (2024): 617-620.
17. Djafarova, Dildora. "Ethno-historical memory and ethno-idiomatics in french and uzbek languages." *Конференции*. 2021.
18. Джафарова, Д. И. (2024). Таржима ва таржима муаммолари. «Modern philological paradigms: interaction of traditions and innovations», 4(25.04), 491-494.

УЎК 81-13

НАВОИЙ ЛИРИКАСИДА ҲИЖРОННИНГ ПОЭТИК ТАЛҚИНИ

Д.Зоҳидова, доц., ф.ф.н., Кўқон Давлат педпгогика институти, Кўқон

Аннотация. Мақола Алишер Навоий лирикасида бетакрор маҳорат билан тасвирланган руҳият ҳолат – ҳижроннинг бадиий талқини масаласига бағишланган.

Калим сўзлар: газал, руҳият, поэтик талқин, шарҳ.

Аннотация. Статья посвящена проблеме художественной интерпретации в лирике Навои разлуки с возлюбленной, которая была воспета им с непревзойденным мастерством.

Ключевые слова: газель, психика, художественная интерпретация, комментарий.

Abstract. The article given below is about the problem of artistic interpretation in Navoi's lyrics of a lover's dream of a meeting, which was sung by him with unsurpassed skill.

Key words: gazelle, psyche, artistic interpretation, commentary.

Маҳбубнинг ошиқни тарк этиб кетиш лаҳзалари тасвири Шарқ мумтоз шеърлятида кўплаб бетакрор байтларнинг, ҳатто шоҳ асарларнинг туғилишига туртки берган. Ёр кетаётган лаҳзалар – васлнинг охири, айрилиқнинг боши. Туйғулар тўлқинланадиган, тасаввур ўткирлашадиган, ёрсиз келажакнинг хаёли кўрқинч суратини чизадиган дамлар. Саъдий Шерозий бу лаҳзаларни

Дар рафтани жон аз бадан гуянд ҳар навъе сухан,

Ман худ ба чашми хештан дидам, ки жонам меравад –

“Ўлим пайти жон бадандан қандай чиқиши ҳақидаги (“жон танадан ундай чиқаркан, бундай чиқаркан” қабилдаги) гапларни аввал қулоғим билан эшитгандим, энди кўзларим билан ўзимнинг жоним қандай чиқаётганини кўриб турибман” дея беҳад таъсирли тасвирлаган эди.

Ёрнинг ошиқни тарк этиб кетиш манзарасига Навоийдек бетимсол санъаткор ҳам алоҳида эътибор қаратган бўлиб, шоир ижодида унинг юксак поэтик талқинлари учрайди. “Кўрадурменки борур ёру қолурмен мени гумрах” деб бошланувчи ғазал ҳам унинг ана шундай асарларидан бири:

Кўрадурменки борур ёру қолурмен мени гумрах,
Бора олман, тура олман, не қатиқ ҳолат эрур, ваҳ.
Ҳажридин жонима юз бийм қолайин деса андин,
Хўйидин кўнглума минг ваҳм бўлайин деса ҳамрах.
Кўюнг уммиди, юзунг ҳасрати бирла, агар ўлсам
Ёвумай равзаға валлоҳ, тиламай ҳурни биллаҳ.
Майға машғул ўлубон ҳажрни умдан унутурмен,
Бузулур зор кўнгул, кирди эса ёдима ногаҳ.
Ақл таклиф қилур кўнглумақим, тарки жунун қил,
Телбадин ким бу тамаъ тутқай, агар бўлмаса аблаҳ.
Шоҳу сойилға насиб ар кўпу оздур, не тафовут,
Тенг насиб ўлди, чу туфроққа агар сойил, агар шаҳ.
Ёр ғофиллиғидин зулфида жон берди Навоий,
Сайд ўлар домда, сайёд агар бўлмаса огаҳ. [1, 568]

- v - - / v v - - / v v - - / v v - -
Фоилотун / фаилотун / фаилотун / фаилотун

Рамали мусаммани маҳбун

Насрий баён

1. Кўраманки, ёр кетмоқда, мен эса йўлни йўқотганимча қолмоқдаман. Орқасидан бора олмайман, жойимда ҳам тура олмайман. Эвоҳки, бу қандай оғир аҳвол?!

2. Жоним ортидан бормасдан қолай деса, ҳажридан юз кўркувга тушади. Кўнглим унга ҳамроҳ бўлай деса, феъл-қилиқларидан минг ваҳима босади.

3. Кўчанг умиди ва юзинг ҳасрати билан ўлсам, қасамки, жаннатга яқинлашмайман, ҳурни тиламайман.

4. Май билан машғул бўлиб, айрилиқни буткул унутамаман, лекин кутмаганда ёдимга кириб, зор кўнглим бузилиб кетади.

5. Ақл кўнглимга «телбалиқни тарк эт» деб таклиф қилади. Агар нодон бўлмаса, ким ҳам телбадан буни умид қилар эди?

6. Агар шоҳнинг насибаси кўп, гадоники оз бўлса, нима фарқи бор? Гадо ҳам, шоҳ ҳам тупроққа борганда насибаси бир хил-ку!

7. (Аҳволидан) ёр беҳабарлиги учун Навоий унинг сочига боғланиб қолиб, жон берди: агар овчи ҳушёр бўлмаса, тутган ўлжаси тузоқда ўлиб қолади.

Матлаъда ёрининг узоқлашиб бораётганини кузатиб турган лирик қаҳрамон ўз аҳволининг қанчалик нотаваон ва забун эканлигидан хабар беради:

Кўрадурменки борур ёру қолурмен мени гумрах,
Бора олман, тура олман, не қатиқ ҳолат эрур, ваҳ.

Ёр кетмоқда – у билан бирга қалбдан сурур, кўздан нур кетмоқда. Акс ҳолда ошиқ ўзини гумроҳ – йўлини йўқотган деб атамас эди. Бу ўринда Навоий “гумроҳ” сўзи орқали икки жиҳатни қасд қилгандек. Мажозан ёр ошиқнинг ҳаёт йўлидаги чироқ эди, у кетгач, ҳаёти зулматга айланди, йўлини, борар манзилини йўқотди. Том маънода эса, ошиқ ёрининг изидан то кўздан ғойиб бўлгунича тикилди ва ниҳоят у кетган йўлни йўқотиб қўйди. Одатда, инсон руҳий мувозанати бузилса, нима қиларини билмай, саросимага тушади. Ошиқ ҳам шу ҳолга

тушган: на ёрининг ортидан бора олади ва на ўрнида тура олади. Кейинги байтда бу оғир ҳолатнинг янада нозик сабаблари борлиги изоҳланади:

Ҳажридин жонима юз бийм қолайин деса андин,
Хўйидин кўнглума минг ваҳм бўлайин деса ҳамраҳ.

Ортидан бормасдан қолай деса, жони ҳажрдан юз кўркувга тушади. Ҳамроҳ бўлиб боради деса, ёрнинг феъл-қилиқларидан кўнглини минг ваҳима босади. Байт мувозана ва мутобиқа санъатларига асосланган, яъни ҳар иккала мисрадаги сўзлар ҳам вазн, ҳам синтактик қурилиш нуктаи назаридан ўзаро мувофиқ. Байтнинг шаклан бир-бирига нисбатан тенг мавқедаги мисралардан тузилгани унда айтилаётган фикрни – ошиқнинг икки тенг кучли қарордан қай бирини танлай олишни билмай изтиробда қолганлигини янада кучайтириб тасвирлашга хизмат қилган. Шунингдек, байтда қўлланган ташхис санъати орқали жоннинг қолишдан кўркувда, кўнгилнинг кетишдан ваҳимада эканлиги айтилар экан, жон ва кўнгилнинг лирик қаҳрамон измидан чиққани, ошиқнинг ихтиёрсизлиги назарда тутилади. Ғазал рамали мусаммани маҳбун ўлчовида битилган бўлиб, мазкур вазн туркий шеърятда жуда кам қўлланган. Таъкидлаш жоизки, аруз илмини назарий ва амалий жиҳатдан мукамал эгаллаган Навоий ёрини йўқотиб қўйган лирик қаҳрамонининг рухий саросимаси, ҳаяжони, юрак зарбига мувофиқ келадиган арузий оҳанг ярата билган. Чунки деярли ярми қисқа ҳижолардан таркиб топган рамали мусаммани маҳбун (фоилотун / файлотун / файлотун / файлотун) вазнидан тез ва шиддатли оҳанг ҳосил бўлади.

Кўюнг уммиди, юзунг ҳасрати бирла, агар ўлсам,
Ёвумай равзага валлоҳ, тиламай ҳурни биллаҳ.

Ёр кетди, лекин унинг кўчасини излаб топиш умиди, юзини қайта кўриш ҳасрати ошиққа бир умрлик ҳамроҳ бўлиб қолди. У бу ҳамроҳларидан охирги нафасигача ажралмасликни, боқий дунёда ҳам бирга бўлишни истайди, ҳатто, ёр кўчаси умидини ташлаб жаннатга, юзи ҳасратини қўйиб ҳурга яқинлашмасликка қасам ичади. Байтда лаффу нашр (йиғиш ва ёйиш) санъати бор: “кўй”, “юз”, “равза”, “хур” сўзлари нашр тарзида тарқоқ берилган, лафҳ ҳукмига кўра “кўй” “равза” билан, “юз” эса “хур” билан боғланади. Зеро, лаффу нашр шундай санъатки, “мунда эшитгучининг ўзи ул бир нечанинг ҳар бирига алоқадор нимани боғлар деб ишонилюр” (2, 149).

Навбатдаги байт ҳажрни унутиш азоблари ҳақида:

Майға машғул ўлубон ҳажрни умдан унутурмен,
Бузулур зор кўнгул, кирди эса ёдима ногаҳ.

Ошиқ май билан машғул бўлиб, айрилиқни унутади, лекин кутмаганда ёр ёдига кириб, зор кўнгли бузилиб кетади. Навоий ижодида май асосан илоҳий ишқ рамзи сифатида қуйланган бўлса-да, баъзан мажозий тарзда қайғунинг зидди бўлган хурсандчилик, фараҳ, шодликни ҳам англатиб келади. Масалан, қуйидаги байтда шу ҳолни кўриш мумкин:

Давр эл соғарини қилди майи ноб тўла,
Жуз менинг эски сафолимники, хуноб тўла. [1, 53]

Таҳлилини кўраётганимиз байтда ҳам ошиқ дунё ишлари билан бўлиб, ҳажр ёдидан кетгандек бўлади. Зеро, ҳаётнинг ўткинчи наъъаси асл мақсадни унуттириб қўйиши мумкин. Лекин ошиқ учун бу вақтинчалик ожизлик. Ёр ёди кўнгилга кириши билан дарди янгиланади, жунуни ортиб, кўнгил ақлнинг измидан чиқади:

Ақл таклиф қилур кўнглумаким, тарки жунун қил,
Телбадин ким бу тамаъ тутқай, агар бўлмаса аблаҳ.

Ақл кўнгилга «жунунни тарк эт» деб таклиф қилади. Ошиқ эса “Агар нодон бўлмаса, ким ҳам жунунни тарк этиш телбанинг қўлидан келишига умид боғлар эди” дея ақлни “ақлсизлик”да айблайди ва шу тарзда ўзининг девона кўнгли раъйи билан розилигини билдиради.

Ғазал аввалидан бормоқ ва қолмоқ, жон ва кўнгил, кўй ва равза, юз ва хур, май ва ҳажр, ақл ва кўнгилни зидлаш асносида мушоҳада юритаётган шоир шу усулга амал қилган ҳолда мавъиза, панд-насиҳат айтиш ўрни келганда – мақтаъдан олдинги байтда ҳам шоҳ ва сойил (гадо) тимсоллари воситасида фалсафий тафаккур маҳсули бўлган хулосасини тақдим этади:

Шоҳу сойилға насиб ар кўпу оздур, не тафовут,
Тенг насиб ўлди, чу туфроққа агар сойил, агар шах.

Агар шоҳнинг насибаси кўп, гадоники оз бўлса, нима фарқи бор? Гадо ҳам, шоҳ ҳам тупроққа борганда насибаси бир хил-ку! Бу фикрлар Навоий ижодида алоҳида ўрин тутиб, турли бадий ранг ва оҳангларда жилоланган шоҳ ва гадо фалсафасининг бир кўринишидир.

Ёр ғофиллиғидин зулфида жон берди Навоий,
Сайд ўлар домда, сайёд агар бўлмаса оғаҳ.

Аҳволидан ёр беҳабарлиги учун Навоий унинг сочиға боғланиб қолиб, жон берди. Бу овчи хушёр бўлмаса, тутган ўлжаси тузоқда ҳалок бўлиши кабидир. Навоий, одатда, ғазални қайсидир жихати билан ажралиб турадиган, баъзан ғоя залвори, баъзан эса бадий малоҳати устун бўлган байт якунлайди. Мазкур ғазалнинг мақтаи ҳам ҳиссий-поэтик нафосати билан ўзига жалб этади. Ғоят ҳаётий мисол заминига қурилган бу байт ўқувчида бир пайтнинг ўзида ҳам шафқат туйғусини, ҳам бадий ҳаяжон ҳиссини уйғотади. Бундай таъсирга эса ҳақиқий санъат асари қодирдир.

ҲОИДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 1-жилд. Ҳазойин ул-маоний. Ғаройиб ус-сиғар. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2011
2. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан Алибек Рустамов таржимаси. Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981
3. Алишер Навоий асарлари луғати. Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972

УЎК 821.161.1

РУС ТИЛИДА ПОССЕССИВЛИКНИНГ ИҲОДАЛАНИШИ

М.И.Исмоилова, мустақил тадқиқотчи, Ўзбекистон Миллий Университети, Тошкент

Аннотация. “Эгалик” атамаси латин тилига бориб тақалади: *possesivus* (эгаликни ифодаловчи, эгалик), мазкур атама “тилнинг универсал концептуал категорияларидан бирини ифодалаши учун ишлатилади. Бу универсал семантик категория бўлиб, эга ва эгалик предмети ўртасидаги муносабатни ифодалайди, бироқ турли тилларда эгалик ва қарашилилик маъносини ифодалаши усуллари ҳар хил. И.А.Мельчук концепциясига кўра, қарашилилик ва эгалик муносабатларини фарқлаш керак. И.А.Мельчукнинг таъкидлашича, атамалар сўзма-сўз қабул қилинмаслиги керак. Олим, шунингдек, эгалик/тегишлилик категорияси қарашилилик категорияси билан чамбарчас боғлиқлигини таъкидлайди.

Калит сўзлар: қарашилилик, тегишлилик, поссессив, аффикс, морфология, синтаксис, предлог

Аннотация. Термин «владение» восходит к латинскому языку: *possesivus* (обозначающий обладание), этот термин используется для выражения одной из универсальных концептуальных категорий языка. Это универсальная семантическая категория, выражающая отношения между обладателем и предметом владения, однако разные языки по-разному выражают смысл обладания. Согласно концепции И.А. Мельчука, необходимо различать собственность и право собственности. И.А. Мельчук заявил, что эти условия не следует понимать буквально. Ученый также отмечает, что категория собственности/принадлежности тесно связана с категорией собственности.

Ключевые слова: принадлежность, принадлежность, аффикс, морфология, синтаксис, предлог.

Abstract. The term "possession" goes back to the Latin language: *possesivus* (representing possession, possession), this term is used to express one of the universal conceptual categories of language. It is a universal semantic category that expresses the relationship between the possessor and the object of possession, but different languages express the meaning of possession and possession differently. According to the concept of I.A. Melchuk, it is necessary to distinguish between ownership and ownership. I.A. Melchuk said that the terms should not be taken literally. The scientist also notes that the category of belonging is closely related to the category of ownership.

Key words: affiliation, affiliation, possessive, affix, morphology, syntax, preposition

Кириш В.А.Плунгяннинг фикрига кўра, қарашлилик нисбатан тор маънода эгалик қилиш, тегишли бўлишни ифодалаш учун қўлланади. Эгалик бу ўринларда семантик тушунча бўлиб, поссессивлик эса грамматик тушунча. Поссессивликни ифодалаш учун турли воситалар қўлланади. Масалан, рус тилида *иметь, обладать, владеть феъллари, эгалик олмошлари, генетив падеж* (поссессив), поссессив юклама ва предлоглар каби махсус аналитик воситалар поссессивликни ифодалайди. Тилда қарашлилик, тегишлилик ва эгаликни ифодаловчи алоҳида категория бўлиши кўп тилларда кузатилади. В.А.Плунгянга кўра, поссессив грамматик категорияси урал тиллари, олтой, эрон, арман, чукот-камчатка, эскимос, австронези тилларида мавжуд.

Кенг маънода поссессивлик келиб чиқиш ва ижтимоий муносабатлар, мереология ва предикатли-аргументли муносабатларни билдиради. Бу жаҳатдан қараганда, рус тилида «*У меня каникулы*», «*Ее дарования восхищают*» каби конструкциялар ҳам мазкур категория доирасида қаралади. Бундай ҳолатда поссессивлик доирасига бутун/бўлак ва тегишлилик муносабатлари ҳам киради.

А.П.Ушавока эса қарашлилик конструкцияларининг рус тилида турли шаклларда мавжуд бўлиб келганлиги, жуда муҳим категориялардан бўлиб, унинг рус тилида мавжудлиги қадимги даврларга бориб тақалишини эътироф этади. Эгалик ёки қарашлилик категорияси тилда замон, макон ва бошқа категориялар билан бирга келади. Қарашлилик – бу иккита объект ўртасидаги муносабатларнинг лингвистик воситалар билан ифодаланишидир, улардан бирининг иккинчисига эгалик қилиш муносабати устунлик қилади. “Эгалик” атамаси Аристотел томонидан грамматик категориялардан бири сифатида аниқланган. Қарашлилик категорияси, асосан, эгаликни ифодаловчи сифатлар, отларнинг қаратқич келишиги, олмошларнинг қаратқич келиш шакли, кишилик олмошлари орқали ифодаланади. Тилнинг тараққиёти давомида бу моделлар ўзгарган, параллел равишда қарашлилик категориясини акс эттиришнинг турли шакллари мавжуд бўлган. XVII асргача рус тили тарихида қарашлилик категорияси ифодаловчи асосий восита бўлган. Замонавий рус адабий тилида бу вазифа отларнинг *родительный падеж* шаклига юклатилган.

Асосий қисм. Эгаликни билдирувчи сифатлар оилавий муносабатларнигина ифодалаб келади. Бу шакл ва маъно ҳали ҳам давом этиб келмоқда: *У дедкова дома меня больно ужалила...пчела* (В. Белов). Бундан ташқари, турли славян тилларида прославян даврига оид умумий конструкциялар ҳам учрайди. Масалан, серб тилида эгаликни ифодаловчи сифатлар сақланиб қолган, отларнинг эгалик маъноси билан қўлланиши турли шарт-шароитлар билан чегараланган, олмош ва отларнинг дательный падеж шаклида келиб, қарашлиликни ифодалаш қисман сақланиб қолган. Масалан:

1. “... док је Ибрахим Ругова убијен, а кућа му је запаљена”.
2. “...Ибрагим Ругова был убит, а дом его сожжен”.
3. “Ово је крај света – коментарисали су многи док су им сузе липтале, али не од страха већ од испарења изазваних детонацијама”.
4. “Это конец света,” – говорили многие, в то время как слезы текли из их глаз, но не от страха, а уже от испарений, вызванных взрывом”.
5. “Ево видите, усташе нам руше град”.
6. “Вот, видите, усташаи разрушают наш город”.

Рус тилида дательный эгалик шакли йўқолган бўлса ҳам, (у+род. падеж) каби янги шакллар пайдо бўлди. Рус ва крим-татар тилини қиёслаган Э.Р.Челебиева қиёсланувчи тилларнинг турли тизимли тиллар сирасига киришини таъкидлар экан, рус тилининг флексив, крим-татар тилининг агглютинатив тилга тегишли эканлигини таъкидлайди ҳамда турли тизимли тилларда қарашлилик/эгалик категориясининг хусусиятларини тавсифлайди. Тадқиқотчи рус ва крим-татар тилларда от туркумига оид бирликларнинг грамматик хусусиятларини қиёслар экан, қарашлилик/эгалик категориясининг ўзига хос қатор белгилари борлигини аниқлайди. Барча туркий тилларда бўлганидек, крим-татар тилида ҳар бир грамматик маъно ўзига хос шакл билан ифодаланади. Қарашлилик ва сон категориясида

истиснолар учрайди, чунки эгалик ва сон категорияси бир вақтнинг ўзида шахсни ёки эгаликни ифодалайди. Қрим-татар тилида аффикслар билан ифодаланган грамматик маънолар рус тилида лексик бирлик билан ифодаланганини кўриш мумкин:

қрим-татар тилида	Рус тилида
иш-чи-лер-имиз-инъ-ки-дир	принадлежит нашим рабочим

Қрим-татар тилида эгалик категорияси гапда маълум бирликларни боғлашга хизмат қилади: бирор бир предметнинг кимгадир тегишли эканини ифодалайди. Бу белгиси рус тили билан ўхшашлик касб этади.

Олдин ҳам таъкидлаганимиздек, туркологияда тегишлилик ва қарашлиликни ифодаловчи усуллар сифатида синтетик ва аналитик усуллар фарқланади. Қрим-татар тилида қарашлиликнинг синтетик усулда ифодаланиши рус тилидаги қуйидаги шаклга тўғри келади: китап «книга», китабим «моя книга», китабинъ «твоя книга», китабы «его книга». Аналитик усулда ифодаланган қарашлиликда икки сўз ишлатилади: шахс олмоши ва эгалик қилинаётган предмет кўрсатилади:

қрим-татар тилида	Рус тилида
меним иш им	моя работа
сенинъ кьол унъ	твоя рука
онынъ ад ы	его имя
эниш темнинъ кьалпагъ ы	шапкья дяди
Асиенинъ чанта сы	сумка Асие
Тимур нынъ дефтери	тетрадь Тимура

Э.Р.Челебиеваннинг таҳлилларига таяниб айтиш мумкинки, қрим-татар тилида эгалик/қарашлилик уч шаклда ифодаланади: морфологик, синтактик ва аралаш. Морфологик усул билан ифодаланиувчи қарашлилик махсус аффикслари билан ясалади; эгаликни ифодалашнинг синтактик усули билан эгалик объекти ва эгалик маъносини билдирувчи отлар алоҳида белги олади ва улар ўртасидаги муносабат сўз бирикмаси моделига кўра қурилади; эгаликни ифодалашнинг аралаш усулида иккала усул бирлаштирилади, бунинг натижасида эгасининг шахси ва сони икки марта кўрсатилади: бир марта шахс олмошининг жинси ёрдамида ва иккинчи марта отнинг эгалик аффиксидан фойдаланган ҳолда. Эса эгалик/қарашлилик категорияси грамматик шакллариининг динамик ривожланиши кузатилади, қрим-татар тили эса ўзига хос тегишли аффиксларнинг сақланиши билан ажралиб туради. Рус тилининг аналитик тенденцияларини инобатга олган ҳолда, эгалик/қарашлилик категорияси бир неча усулда ифодаланади, дейиш мумкин: эгалик олмоши, от ёки 3-шахс олмошининг келиши ҳолати. Шундай қилиб, қиёсий таҳлиллар қрим-татар ва рус тиллари учун мазкур категориянинг универсаллигини тасдиқлайди. Ҳар икки тилда ҳам эгалик/қарашлилик маъноси билан асосий грамматик шакллар сақланиб қолган. Бу икки тилда шахс олмошларининг қўлланишида универсаллик мавжудлиги ҳам маълум бўлади.

Рус ва грузин каби турли тизимли тилларда эгалик категориясини ифодаловчи воситаларни тадқиқ этган С.Асатуруваннинг ёзишича, кўпгина тиллардан фарқли ўлароқ, рус тилида эгалик/қарашлилик категориясини ифодаловчи воситалар хилма-хил: улар орасида лексик, морфологик, синтактик ва бошқа воситаларни ажратиш кўрсатиш мумкин. Лексик воситалар (масалан, рус тилидаги олмошлар меники, сизники ва бошқалар. Грузин тилида ზრდო [чеми] (менин), ზრბო[шени](сизники), ზვზბო[чвени](бизники), [тквени](сизники). Грамматик воситалар (масалан, рус ва грузин тилларидаги родительный падеж). Бундан ташқари, рус ва грузин тилларида эгалик маъноси шахс олмошлари билан ифодаланади. Тадқиқотчининг аниқлашича, рус тилида қарашлилик қўшимча ва предлоглар ёрдамида ифодаланади. Грузик ва рус тилларида қарашлиликни ифодалашдаги муштараклик шахс олмоши ва эгалик маъносини билдирувчи феълларнинг қўлланишида кўринади.

Хулоса.Поссесивлик барча тиллар учун универсал категория бўлса ҳам, унинг турли тилларда ифодаланиши турлича бўлади. А.Б.Бондарконинг фикрига кўра, рус тилида поссесивликни ифодаловчи воситалар функционал-семантик полицентрик майдон

кўринишида бўлади. А.С.Вишневский эса поссессивлик майдонида икки: атрибуцияли ва предикатли марказни аниқлайди.

Рус тилида эгалик/ қарашлиликни ифодалашнинг энг оммалашган усули шахс (эгалик) оломошлари (притяжательные местоимений)нинг қўлланишидир:

Он и здесь испытал свои силы... Не тронь моего детища... Вот, Кош Бессмертный, твоя смерть! Поскорей выходи, наш братец идет... или неприятель под наши области подступит... Что, баушка, нового в вашем царстве? Яна кўп қўлланилувчи шакл бу генетив, яъни родительный падеждаги от туркумидир:...Где стояла избушка бабы-яги... Это не родимой матушки голосок. К окошечку родимого батюшки... В то самое время у зятьев Ивана-царевича...

...спалил Коцея Бессмертного...Шахс оломошларининг родительный падеждаги шакли:Только мать их вдруг унес Кош Бессмертный... Тут и братья его ездят возле горы.....а тут его мать..... где жил его отец.....я ее дочь..

Рус тилида эгалик/қарашлиликни ифодалашда -ин(-ын)/-ов(-ев) қўшимчали эгаликни билдирувчи сифатлар алоҳида ўринга эга:*Иван, кухаркин сын бросил... Терешечкиного мяса наевишись... Передал ему дедушкины речи...*

Марья Моревна села на Кощеева коня.....когда возьмешь старикова сына...

Таҳлиллар натижасида маълум бўладики, рус ва грузин тилларида ҳам эгалик/қарашлиликни ифодаловчи бирликлар отнинг эга вазифасидаги лексик маъносига қараб ўхшаш семантик тизим ҳосил қилади. Бунда исм ва контекстнинг семантикаси муҳим аҳамиятга эга.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Айюб Ғуломовнинг илмий мероси (4-китоб). Ўзбек тилида аниқловчилар. Ўзбек тилида келишиклар. – Тошкент, 2008. – 140 б.

2. Андрей Д. Каксин. К вопросу о категории притяжательности и формах её выражения в хакасском языке / Tehlikedeki Diller Dergisi /Journal of Endangered Language/ Электрон манзил: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/689697>

3. Гаджиев Н. Категория принадлежности в современном азербайджанском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Баку, 1975. – 22 с.

4. Гайнуллина Р.Г. Семантико-синтаксическая структура посессивных предложений: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Тверь, 2002. – 19 с.

5. Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Имя (на материале староанатолийско-тюркского языка). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. – 141 с.

УЎК 808.3

“БОБУРНОМА” АСАРИДАГИ ЖОЙ НОМЛАРИНИНГ ЛЕКСИКОГРАФИК ТАЛҚИНИ

Г.Р.Ишанкулова, ўқитувчи, Навоий давлат кончилиги ва технологиялар университети, Навоий

Аннотация. Мақолада Бобурнома асаридаги жой номларининг келиб чиқишига лексикографик жиҳатдан ёндашилиб, уларнинг ономастик кўлами жиҳатдан таҳлил қилинганлиги кўриб чиқилган ҳамда асардан мисоллар келтирилган. Бобурнома”даги жой номлари ҳақида ўз фикрларини баён қилган олим ва тадқиқотчилар тарихий ҳақиқатларга асосланишади.

Калит сўзлар: Бобурнома асари, жой номлари, лексикография, талқин, таҳлил

Аннотация. В статье рассматривается лексикографический подход к происхождению топонимов в творчестве Бабурнома, анализ их ономастического объема, а также приводятся примеры из произведения. Ученые и исследователи, высказывающие свое мнение о топонимах в «Бабурноме», опираются на исторические факты.

Ключевые слова: Бобурнома, топонимы, лексикография, интерпретация, анализ.

Abstract. In the article, a lexicographical approach to the origin of place names in the work of Boburnoma, their onomastic scope analysis is considered, and examples from the work are given.

Scientists and researchers who express their opinions about the place names in "Baburnoma" are based on historical facts.

Keywords: *Boburnama, place names, lexicography, interpretation, analysis*

Бутун дунё тилшунослигида топонимларни антропоцентрик нуқтаи назаридан халқнинг миллий онги, этногенези ва тарихи, маданияти билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этиш ономастик тадқиқотларнинг янги–лингвомаданий йўналишининг асосий тадқиқот объектларидан бирига айланиб бормоқда.

Тилшуносликнинг ономастика бўлими тармоғи бўлсада, у географии, тарих ва этнография каби фанлар билан чамбарчас боғлиқдир. Тарихчилар айрим жой номларининг пайдо бўлиш тарихига эътиборни қаратганда жой номини тарихий нуқтаи назардан тадқиқ этсалар, географиктопонимларнинг ориентирловчи характериға кўра жойлашувига эътиборни қаратадилар, тилшунослар эса барча топонимларни ономастик бирлик сифатида ўрганадилар: атоқли от сифатида тил тизимидаги ўрнини, унинг бошқа бирликлар билан ёинки бошқа жой номлари билан муносабати ва фарқини тадқиқ этадилар, антропоцентрик нуқтаи назаридан топонимларнинг экстралингвистик хусусиятларини, тил ва маданият муштараклиги қонуниятлари асосидаги лингвомаданий жиҳатларини ўрганиб чиқадилар.

Мақолада, асосан, топонимлар ҳақида гап кетганда, «Бобурнома» асаридаги географик жой, рельеф ва тоғ тизмаларининг топонимлари ҳақида қизиқарли ва ишончли маълумот кетганлигига, топонимларнинг ўзига хос хусусиятлари ва таснифлари муаллиф томонидан тарихий ҳақиқатларга асосланган ҳолда тасвирлаб берилганига гувоҳ бўламиз. Бу борада республикамиз ва хорижнинг етук олимлари ҳам изланишлар олиб борганлигини, шу аснода “Бобурнома”даги топонимлар ҳақида ўз фикрларини билдиради. Масалан, турк тадқиқотчиларидан бири Хатижа Ўздилнинг илмий тадқиқотларида Бобурнинг айрим топонимларни қўйилиш сабаблари билан боғлиқ маълумотларига қизиққанлигини ва уларни тўрт гуруҳга ажратиб таҳлил қилганини кўрамыз. Унинг фикрича «Бобурнома» асарида берилган топонимлар биринчи навбатда, ривоятга асослаб изоҳланган номлар. Бунда Ҳодарвеш, Такасекретку, Масжиди Лақлақа каби номлар ҳақидаги ривоятлар тилга олинади.

Биламизки, жой номларини тарихий нуқтаи назардан ўрганилганда қуйидаги икки йўналишга амал қилинади: а) жой номларининг тарихий ҳолатидан ҳозирги кўринишигача бўлган ўзгаришларни аниқлаш усули (перспектив таҳлил усули); б) жой номларининг ҳозирги ҳолатидан унинг тарихий ҳолатигача бўлган тарихий ривожланиш жараёнини аниқлаш. Ҳар икки таҳлил йўналишидан ҳам асосий мақсад жой номларининг ривожланиш, ўзгариш жараёнларини аниқлашдан иборатдир.

Ономаст-топонимистлар тўпланган материални тарихий метод билан ўрганганда лисоний (этник) стратиграфия (лотинча: stratum – “қатлам” ва юнонча: grapho – “ёзаман” сўзларидан) ни аниқлашга интилади. Бундай таҳлиллардан мақсад ономастик бирликларнинг энг қадимги ўз ва ўзлашган қатламларини аниқлаш ва унинг таркибидаги ўзгаришлар силсиласини аниқлашдир. Жумладан, этнопонимларнинг тарихий келиб чиқиш этимологияси, унинг маъносини изоҳлаш, шунга доир турли хил қарашларни келтириб, уларга муносабат билдириш ана шундай изланишлар самараси саналади. Кейинги йилларда олимлар жой номларидаги ички (лисоний-структур) ва ташқи ўзгаришлар тарихини ўрганишга алоҳида эътибор қаратмоқдалар. Биринчи тип ўзгаришда жой номларининг лисоний таҳлили, эволюцияси аниқланади, иккинчисида эса у ёки бу жой номларида давр руҳининг акси инобатга олинади.

Бундан ташқари, мақола умум қабул қилинган бошқа методлар – ареал, қиёсий-чоғиштира, мантиқий таҳлил, кетма-кетлик тамойиллари асосида ёритилган бўлиб, шу ўринда, мустақиллик туфайли халқимизнинг ўзликни англашга, ўлкамиз жой тарихига, маданияти, тили, аجدодларимизнинг бой маънавий меросига дахлдорлик масалаларига қизиқиш ҳақли равишда жонланганини таъкидлашимиз жоиз.

Топонимлар, асосан, бошқа тил бирликлари каби муайян қолиплар асосида ҳосил бўлади. Шундай экан, “Бобурнома”да қўлланилган топонимлар таркибида анъанавий

индикаторлар учрайди. Индикатор (топонимикада) – топонимларни ҳосил қилувчи маҳаллий географик терминлардир: обод, қум, тепа, қўрғон, дарё, сув, кент ва бошқалар. Аффикслар ҳам топонимларга айланган этнонимлар таркибида учрайди. Масалан, Болғали, Жағалбайли, Ойтамғали, Қўштамғали, Учтамғали кабилар “Бобурнома”да учрайди.

Демак, топонимларга хос бўлган хусусиятлар «Бобурнома» матнида таснифланган географик жой номларида ўз аксини топган. “Таъкидлаш жоизки, охириги йилларда илмда топонимиканинг уч йўналиши пайдо бўлди: географик топонимика, тарихий топонимика, лингвистик топонимика. Барча йўналишларнинг объекти - маълум бир ҳудуд ёки тилдаги жой номлари тизими ва мажмуи. Мақсади ҳам битта-жой номларини тадқиқ қилиш. Барча йўналишларга хос бир умумий хусусият ҳам мавжуд, унинг ҳудудийлиги ва қандай географик объектнинг номи эканлиги, яъни номнинг паспорти”.

«Бобурнома»да: “Хўжанддин беш-олти йиғоч шарқ тарафидадур. Хўжанд била Кандибодом орасида бир даште тушубтур, Ҳодарвешга мавсумдур. Ҳамиша бу даштта ел бордур. Марғинонгаким, шарқидур, Ҳамиша мундин ел борур. Хўжандгаким, ғарбидур, дойим мундин эл келур: тунд еллари бор. Дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда тунд елга йўлуқуб, бир-бирини тополмай “Ҳо дарвеш”, “Ҳо дарвеш” дея-дея тамом ҳалок бўлурлар, андин бери бу бодияни Ҳодарвеш дерлар”. Ушбу парчадан топонимлардан бири “Ҳодарвеш” ҳақида гап борар экан, географик жиҳатдан бу ҳудудни қайси территорияда жойлашганлигини ўқувчига прагматик мувофиқлик билан етказиб беришга ҳаракат қилганлигини кўришимиз мумкин. Бу тасвири ўқиётган китобхон кўз ўнгида шу ҳудуд ҳақидаги тасаввурлар пайдо бўлади. Бу жойни чегарадош қисмлари қайси шаҳарлар эканлиги маълум бўлади. Нафақат Ҳодарвеш даштини топонимикаси ҳақида маълумот берибгина қолмасдан у жойнинг иқлими ҳақида ҳам кенг маълумот беради. Бу жойдан ўтадиган шамоллар қайси ҳудудлар томонидан келиши ҳам айтиб ўтилади. Бу жойларга ташриф буюрувчи кишилар қайси вақтларда бориш мумкин ёки мумкин эмаслиги ҳақида ҳам билиб олишлари учун имкон беради. Ваҳоб Раҳмон томонидан таъкидланишича, “Ҳодарвеш” шамолининг қаердан бошланиб, қаерларгача эсиши “Бобурнома”да аниқ кўрсатилган. Кейинчалик бу дашт Қароқчиқум, Қайроққум дейилган. Ҳозир катта қисмини Қайроққум сув омбори эгаллаган”. Демак, бу фикрга кўра Бобур томонидан таснифланган топонимлардан бири Ҳодарвеш дашти қайси жойда жойлашганлиги ўқувчилар учун янада аниқ маълумот бўлади.

Хулоса қилганда, этнотопонимлар ўзбек тилидаги номлар тизимининг энг қадимий қатламларидан бири ҳисобланади. Олимларнинг этнотопонимларнинг пайдо бўлиши хусусида шундай фикр юритган эди: «Асосида этноним ётувчи топонимлар, агар улар ўша ҳудудда яшамайдиган кишилар томонидан берилмаса, этник келиб чиқишида умумийлик бўлган бир халқ яшовчи жойларда юзага келиши мумкин эмас. Одатда Бобур тасвири бераётган шаҳар, дарра ёки яйлов бўлмасин ҳар бирини ўзига хос топонимик моделини яратишга ҳаракат қилади. Географик жойларни номларини бериш чоғида ҳудудни ҳар бир деталига жиддий эътибор қаратади. Бу жойга бир географ олим сифатида мушоҳада юритиб, у жойларни номланиши шу ҳудуднинг географик ўрни ёки содир бўлган бир воқеага тегишли эканини ҳам назаридан четда қолдирмайди. “Бобурнома”да таснифлаб ўтади. Бу билан муаллиф оддийгина бир шаҳар ҳақида гапирибгина ўтмасдан шу жойни лингвист нуқтаи назаридан тасвирлаб топонимика фанига ўз хиссасини қўшади. Бобурнинг жой номларини келтиришда фақат бир назария билан ёндошганини кўрмаймиз. У келтираётган географик номлар тилшунослик фанининг ҳар бир жабҳасини морфология, фонетика, лексика нуқтаи назаридан қамраб олганлигини кўришимиз мумкин.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Qorayev S. Toponimika.: “O`zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti”, 2006.
2. Шониёзов К. Қанг давлати ва қангликлар. –Т.: Фан, 1990.
3. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. –Т., 1968.
4. Саидхонов М., Эргашев А. Жой номлари – тарихимизнинг бир парчаси // Водийнома. - 2016. -№ 1.
5. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясаиш тизими. – Т.: Ўқитувчи, 2007.
6. Нафасов Т. Ўзбек уруғ ва қабилаларининг номланишида тамғанинг роли. // Ўзбек тили ва адабиёти. - 2006. - № 2.

АНАЛИЗ РЕЧЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ СЛЕДОВАТЕЛЯ НА ДОПРОСЕ: СУДЕБНАЯ ЛИНГВИСТИКА РАСКРЫВАЕТ ТОНКОСТИ КОММУНИКАЦИИ

С.С. Камалходжаева, и.о.доц., "University of economics and pedagogy" негосударственное высшее учебное заведение, Андижан

Аннотация. Ushbu maqolada muallif so'roq paytida tergovchining og'zaki va noverbal xatti-harakatlarining xususiyatlarini ko'rib chiqmoqda, tergovchi va so'roq qiluvchi o'rtasidagi lingvistik va ekstralingvistik aloqa vositalarini ochib bermoqda.

Калим сўзлар: nutqiy xulq-atvor, tergovchi, so'roq qilingan, sud tilshunosligi, adolat, tahlil, og'zaki, noverbal aloqa vositalari, motiv, maqsad, so'roq, muloqot, ohang, invektiv so'zlar.

Аннотация. В данной статье автор рассматривает особенности речевого и невербального поведения следователя на допросе, раскрывая языковые и внеязыковые средства общения следователя с допрашиваемым.

Ключевые слова: речевое поведение, следователь, допрашиваемый, судебная лингвистика, правосудие, анализ, вербальные, невербальные средства общения, допрос, коммуникация, инвективные слова.

Abstract. In this article, the author examines the features of the investigator's verbal and nonverbal behavior during interrogation, revealing the linguistic and extralinguistic means of communication between the investigator and the interrogated.

Key words: speech behavior, investigator, interrogated, forensic linguistics, justice, strategy, tactics, analysis, verbal, non-verbal means of communication, interrogation, communication, invective words.

Речевое поведение следователя на допросе является важным ключевым параметром в судебном процессе. Оно позволяет определить уровень профессионализма и компетенции оперативного работника, а также оценить правомерность действий при общении с подозреваемыми. Исходя из специфических составляющих деятельности и опыта некоторых следователей, они, прежде всего, видят в подозреваемом преступника и нарушителя, а не человека, который, возможно, не совершал никаких противоправных действий. Каждое выступление следователя на допросе должно соответствовать требованиям закона, быть логически аргументированным и не нарушать права подозреваемого.

Речевое поведение следователя на допросе является важным параметром в расследовании преступлений, его правильность и эффективность определяет результативность работы правоохранительных органов. Надо отметить, что к качеству и результативности работы следователей в судебной сфере предъявляются все более высокие требования, и каждый следователь должен стремиться к профессиональному росту и наращиванию своих навыков.

Судебная лингвистика (СЛ) – это серьезный инструмент в руках правосудия, которая позволяет раскрыть истинные мотивы и намерения участников процесса. В частности, она может быть использована для анализа речевого поведения следователя на допросе, что позволяет определить его стратегию и тактику, выявить возможные ошибки в работе и помочь обеспечить достоверность и объективность следствия.

Одним из ключевых аспектов анализа речевого поведения следователя является определение мотивов и целей, которые он преследует на допросе. Это может быть связано с желанием добиться признания от подозреваемого, что может быть важно для дальнейшего расследования, а также с попытками установить логические связи между предъявленными подозрениями и их доказательствами.

Речевое поведение следователя на допросе имеет свою специфику, которую можно проанализировать с помощью СЛ. Этот процесс включает в себя много различных факторов, включая выбор слов и конструкций, различные коммуникативные стратегии, использование эвфемизмов и иронии, а также разные манипулятивные техники.

Определить мотивы и намерения следователя на допросе можно через анализ его вербальных и невербальных действий. Например, зачастую в речи следователя можно выявить какие-то скрытые мотивы – для этого нужно анализировать его замысел, после чего устанавливать его место предела. Также нужно помнить, что СЛ должна рассматривать все аспекты речевого поведения следователя, а не только вербальную его составляющую.

Важность СЛ для анализа речевого поведения следователя на допросе не должна недооцениваться. СЛ может помочь правоохранительным органам раскрыть не только преступления, но и обеспечить объективность и достоверность доказательств в процессе расследования.

Один из немаловажных особенностей правосудия – признание вины. Оно может быть основано на объективных доказательствах или на показаниях свидетелей и подозреваемых. Допрос, проводимый следователем, часто становится ключевым в получении показаний. Важно понимать, что процесс допроса не ограничивается только вербальным общением.

Следователь часто использует специфические выражения и конструкции, которые могут быть непонятны для подозреваемых или свидетелей. В таких случаях СЛ может помочь проанализировать речь следователя, выявить скрытые мотивы и намерения, а также сделать выводы о правдивости высказываний. Один из важных аспектов допроса – способность следователя на лету чувствовать, как участники общения воспринимают информацию, оценки качества описательных и ценностных суждений, описания событий, в т.ч. очень важна еще и невербальная речь.

В ходе судебной экспертизы, проводимой в рамках судебной лингвистики особое внимание уделяется речевому поведению следователя на допросе. В рамках СЛ рассматриваются особенности общения следователя/дознателя и проводятся анализ вокалики, интонации, мимики, лексических, семантических, дискурсивных и контекстуальных особенностей, графиков речи и других факторов, влияющих на эффективность общения с подозреваемым. Следователь часто использует специфические выражения и конструкции, которые могут быть непонятны для подозреваемых или свидетелей. В таких случаях эксперт может помочь проанализировать речь следователя, выявить скрытые мотивы и намерения, а также сделать выводы о правдивости высказываний.

Таким образом, коммуникация на допросе является весьма сложным процессом, особенно с невиновными подозреваемыми, которые не доверяют следователю и официальным органам правосудия.

Учитывая вышеуказанные факторы, следующим шагом является анализ речевого поведения следователя на допросе с точки зрения СЛ. Это позволяет определить, какое воздействие оказывает следователь на подозреваемого в течение допроса.

Оценка речевого поведения включает, но не ограничивается, следующими аспектами:

1. Тон голоса следователя может выражать уверенность, недоверие, раздражение или неуверенность, что может простимулировать или вызвать психологическое давление на участника допроса (тон голоса тихий/громкий/срывающийся, злой/вкрадчивый шепот, добрый/ласковый и т.д.).

2. Использование языка следователем может быть агрессивным, враждебным или настойчивым, что также может вызвать давление на участника допроса.

3. Использование жестов и мимики: жесты и мимики следователя могут указывать на его эмоциональное состояние и настроение и вызвать определенную реакцию (страх, доверие, замешательство, злость и т.д.) у участника допроса.

4. Время и паузы: время, затраченное на допрос, длина пауз и изменения скорости речи (быстрая, размеренная, медленная и т.д.) следователя могут также влиять на эмоциональное состояние участника допроса и его готовность рассказать правду.

В качестве примера приведем использование во время допроса местоимения «ты» в русском языке и «сен (сан (диалектное))» в узбекском языке.

При допросе русскоговорящего лица на русском языке, называя допрашиваемого на «ты», данное местоимение не сопряжено с какими-либо невербальными действиями или

инвективной лексикой, чаще всего не вызовет у допрашиваемого ощущения какого-то давления, неуважения или ущемления его прав, т.к. в русскоязычном менталитете при общении с родителями, старшим поколением, ровесниками и другими лицами, употребление местоимения «ты» имеет семантическое значение не унижения или неуважения, а исторически сложившегося равенства (например: Дед, расскажи мне, как все это произошло). Но «Ты что, бля, лежишь? А ну давай поднимайся сука-поп, Обер требует тебя на ковер, перевоспитывать будет [4]» в данной фразе «ты» имеет уничижительный оттенок, сопряженным презрением и инвективными словами «бля» и «сука-поп».

Но употребление местоимения «сен (сан)» в узбекском языке по отношению к взрослым или незнакомым лицам, имеет уже другую семантику – семантику неуважения, унижения, лишения статуса и пр., т.к. в узбекском языке существует определенная иерархия, построенная на уважении, почитании, чаще всего в Ферганской долине даже к детям обращаются на «вы». Например, вопрос: «Бобо, шу вазият қандай бўлганини менга айтиб бер?» уже вызовет не только у допрашиваемого, но и у обычного человека чувство ярости, неполноценности, неуважения и пр., и следовательно при использовании «сен (сан)», зная особенности языковых особенностей населения, в свою очередь, намеренно использует данное местоимение в отношении допрашиваемого, чтобы указать на свое превосходство во время допроса и тем самым унижить допрашиваемого, т.к. для оскорбления или психологического давления в узбекском языке достаточно всего лишь местоимения «сен».

Важно отметить, что знание описанных выше навыков позволяет следователю провести допрос эффективно, однако их знание позволяет также участникам общения на допросе понимать, когда на них оказывается психологическое давление, и узнать, как лучше противостоять данному давлению.

Коммуникация на допросе является весьма сложным процессом, который может включать различные виды невербальной и вербальной речи. СЛ может проанализировать процесс допроса, чтобы определить, какое воздействие оказывает следователь на подозреваемого и каков истинный настрой лица проводившего допрос, тем самым оказывая существенную помощь в установлении истины и обеспечения законных прав допрашиваемого человека, и данный факт, на наш взгляд, является крайне важным. Исследования, проводимые в этой области, продолжаются и станут эффективными в определении техник проведения допроса или дознания, которые следователям следует придерживаться, если они хотят улучшения и эффективности ведения допроса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ронин Р. Своя разведка: практическое пособие. – Минск, Харвест, 2015. – 256 с.
2. Бринев К.И. Судебная лингвистическая экспертиза. Методология и методика. Монография. М., Флинта. – 2017. – 304 с.
3. Грачев М.А. Судебно-лингвистическая экспертиза. Учебник. М., Флинта. – 2016. – 360 с.
4. Айтматов Ч.Т. Плаха. Ташкент, Узбекистан, 2016. – 344 с.

УЎК 81'367.626

УНДОВ СЎЗ-ГАПЛАРНИНГ ЛИНГВОПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

З.Ф.Каримова, доц., Тошкент давлат аграр университети, Тошкент

Аннотация. Ундов сўзлар ҳаяжон, ҳавотир, қувониш, ҳафалик каби ҳолатларни ифодаловчи бирликлар саналади. Улар сўзлашув нутқи билан бирга, бадиий асарларда ҳам ёзувчи томонидан фаол ишлатилади. Бундай бирликлар асар қаҳрамонларининг нутқига янада эмоционналлик ва экспрессивлик бағишлайди. Ушбу мақолада ундов сўзларнинг бадиий асарларда ишлатилиши лингвопоэтик таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: ундов сўз-гаплар, бадиий асар, лингвопоэтик, экспрессив, асар қаҳрамони, ҳис-ҳаяжон.

Аннотация. Междометия – это единицы, выражающие такие ситуации, как волнение, радость, беда и печаль. Наряду с разговорной речью они активно используются писателями в художественных произведениях. Такие единицы придают речи героев произведения большую

эмоциональность и выразительность. В данной статье лингвопоэтически анализируется употребление восклицательных знаков в художественных произведениях.

Ключевые слова: междометия, художественное произведение, лингвопоэтика, экспрессивность, герой произведения, эмоции.

Abstract. Interjections are units that express such situations as excitement, joy, trouble and sadness. Along with colloquial speech, they are actively used by writers in artistic works. Such units give the speech of the heroes of the work more emotionality and expressiveness. In this article, the use of exclamations in works of art is linguopoetically analyzed.

Key words: interjections, artistic work, linguopoetic, expressive, hero of the work, emotions.

Ундов сўз-гаплар стилистик бўёқдор бирликлар саналиб, инсон ҳис-туйғулари билан алоқадорлиги ва кучли бир туртки натижасида содир бўлиши билан характерланади. Улар бадий асарларда қахрамоннинг руҳий ҳолати билан боғлиқ бўлган ҳолда, воқеа ва ҳодисага эмоционал муносабатини ифодалашга хизмат қилади. Ундов сўзлар орқали қахрамон руҳиятида кечаётган ўта хурсандлик, ўта хафалик, кўркув, ғазаб ва севиниш каби психологик жараёнларни кузатамиз. Сўз-гаплар таркибида ўзбек тилида: бай-бай-бай оҳ-оҳ, офарин, қойил, баракалла; инглиз тилида: *уау, wow, hurrah, yummy, bravo*; рус тилида: *ой, вау, ура, браво, молодец, класс*, француз тилида: *хо, oh, hou, youpi, hourra, miam miam* каби ижобий бўёқдор ҳамда *эх, туф, вой шўрим, ҳа аттанг, войдод*; инглиз тилида: *argh, blah, ouch, gee, damn, shit* рус тилида: *эх, фу, бе, чёрт, тьфу*, француз тилида: *аïe, fi, hélas, zut, pouah, merde* каби салбий бўёқдор ундов сўзлар мавжуд бўлиб, улар қахрамон нутқининг экспрессивлигини таъминлашга хизмат қилади:

— Бопладинг, кизим, — деди раис хузур қилиб. — Нима, пардоз шаҳарлик қизларга ярашади-ю, қишлоқ қизларига ярашмайдими. *Қойил!* (С.Аҳмад. “Танланган асарлар”)

“*Oh, bravo! Yes, indeed, oh, very good. Well, well, well ... how curious ... how very curious ...*” (J. K. Rowling. “Harry Potter and the Philosopher’s Stone”)

— *Молодец*, Иван Иванович! (А. Чехов. “Рассказы”)

Келтирилган мисолларда *Қойил, Oh, bravo* ва *Молодец* ундовлари учта тилда ҳам бирига муқобил сўзлар бўлиб, шарафлаш, мақташ каби ижобий маъноларини ифодалайди ва сўзлашув нутқида фаол ишлатилади. Ушбу ундов сўзлар худди шу семада бадий асарда ҳам ўз аксини топган.

Салбий қахрамон тасвирида эса бунинг тескарисини кузатамиз. Юз-ифода ёки феъл-атвор тасвирида тунд ранглар, безгин руҳ ва ёқимсиз ифода тарзи сезилиб туради. Инсоннинг феъл-атвори ва қиёфасида ҳам маълум маънода мувофиқликнинг бўлиши табиий ҳол. Ёзувчилар бадий асар яратишда бу мувофиқликни яна-да бўрттириб, яна-да таъкидлаб ифодалашга ҳаракат қиладилар. [1;2007]

— *Вой шўрим*, — деди кампир юзини тирнаб, — на никоҳ, на закса қоғозсиз, эрим дейди... Вой, мусулмонлар, ҳеч бўлмаса Ўрик домлани чақириб, никоҳлаб қўйинглар. (С.Аҳмад. “Танланган асарлар”)

“*Gee, but it’s cold!*” (Th.Drizer. “Sister Carrie”)

— *Тьфу*, чтоб тебя черти!.. – возмущается горбач. (А. Чехов. “Рассказы”)

Берилган мисолларда ҳам салбий маъно ифодаловчи *Вой шўрим, Gee, Тьфу* ундов сўзлари орқали қахрамон характери ва нутқи мувофиқлиги кўрсатиб берилган.

Ундовларнинг қайси сўзлар билан қўлланилиши ҳам фикрнинг таъсирчанлигини ошириш, қайси миллатга мансублигини очиб беришда катта аҳамиятга эга. [3;2021]

Қуйидаги парчада ёзувчи *Офарин* олқиш ундовини ўзбек миллатига хос бўлган *тақсир* мурожаат бирлиги билан бирга қўллаш орқали ўзбекона камтарлик, ҳурмат ва характерни ифодалашга муваффақ бўлган.

— *Офарин, тақсир, офарин*, ўттизида эр атанган, қирқида шер атанар, дейдилар. Тақсир, мен бир кам саксонда... (Т.Мурод. Отамдан қолган далалар)

Ундов сўзлар ҳар бир тил луғат таркибининг кам миқдорини ташкил қилсада, нутқий жараёнда жуда фаол ҳисобланади. Улар ўз навбатида мазмунан тугалланган бўлиб, нутқни

ихчамлаштиради. Лекин нутқ экспрессивлик даражасини оширади. Ёзувчи ҳам шу мақсадларни кўзлаган ҳолда, асарда қаҳрамон нутқида ундовлардан самарали фойдаланган:

— Кўп қараб ётманг, — дедим. — Бетим пес эмас.

Бароққош катта тагин бош ирғади.

— А?.. — деди. — Бўлади, ҳаётда шундай дард бўлади... Аммо юкумли саналмайди...

— Эллик даража жазирамада кетмон чопамиз, ана шундан, — дедим.

— Ия! — дея ҳайронланди бароққош. — Унда нега юзингиз бир текис қора эмас?

— Саратон маҳали далада кўз очиб бўлмайди. Кўзимизни қисиб-қисиб кетмон чопа берамиз.

— *Ҳа-а?* Мен бошқа хаёлга борибман...(Т.Мурод. “Отамдан қолган далалар”)

Келтирилган ушбу парчада *А? Ия! Ҳа-а?* ундов сўзлари экспрессивликни ошириш билан бир қаторда сўзларни тежашга ҳам хизмат қилган. Масалан, *А?* ундови семантик функционал жиҳатдан *Тушунамани/Шунақами/Ҳижолат бўлманг* каби, *Ия!* ундови *Шунақаси ҳам бўларканми/Эллик даража жазирама шундай ола бўлиб қораядимиз одам* каби, *Ҳа-а?* ундови *эса шунақа денг/шунақа демисизми/тушунарли/тушундим* каби тўлиқ гапларнинг бири билан ҳам ифодаланиши мумкин эди. Бироқ ёзувчи экспрессив ва тежамкор унли сўзлардан фойдаланишни афзал кўрган ва нутқ таъсирчанлигини ошириган.

Бундан ташқари, асарларда ҳар бир миллат сўзлашув тилида тез–тез учраб турадиган диний ундов сўзлар ҳам персонажлар нутқини реал ёритишга хизмат қилади:

— Қани, ё, *бисмилло!* — дея кўшқўлаб кўришдим. (Т.Мурод. “Отамдан қолган далалар”) Парчада қўлланилган ё, *бисмилло* ундов сўзининг тўлиқ шакли *Бисмиллаҳир роҳманир роҳим* диний нутқий калима бўлиб, бирор ишни бошлашдан аввал айтилади. Маъноси, Меҳрибон ва Раҳмли Аллоҳ номи билан бошлайман деган ифода мазмунга эга. Лекин сўзлашув нутқида турлича айтилиши мумкин. Парчадаги кўриниши шу талаффузлардан бири ҳисобланиб, ёзувчи қаҳрамоннинг нутқини ҳақиқийлаштириш мақсадида шундай ифодалаган.

“Аллоҳу акбар” бирлиги дуонинг охирида ёки намоз ўқишдан олдин азон ҳамда такбир айтилишида ишлатилади. Маъноси, Аллоҳ ҳамма нарсдан буюқдир деган маънони билдиради:

Асҳал нўғай бобомиз қабатидан камзул тўшайди. «*Оллоҳу акбар*»... дея, кулоқ қоқиб бошлайди.

Бироқ бу бирликни сўзлашувда бирор нарсани тугади, тамом деган маънода ҳам ишлатиш мумкин. Ёзувчи асарда худди шу маънода ҳам ифодалаган:

— Эллик сўм... *оллоҳу акбар!* — дедим. Аёлимиз бўзрайиб-бўзрайиб қолди. Аёлимиз ёмон-ёмон қараб қолди. (Т.Мурод. “Отамдан қолган далалар”) Бу парчада аёли ун олиб келиш учун берган эллик сўмни ўзига пайтава учун ишлатиб қўйган Деҳқонқулнинг нутқида пул тугади, энди ун йўқ маъносида ёзувчи аллоҳу акбар бирикмасини қўллаган.

Ўзбек тилида келтирилган юқоридаги бирикмаларни рус ва инглиз тилларида айнан муқобили мавжуд бўлмаса-да, бошқа бир қатор диний ундов бирликларни бу тилларда яратилган бадий асарларда учратишимиз мумкин:

Инглиз тилида: “*God bless you, my children!*” (Charlotte Bronte. “Jane Eyre”) Парчадаги бу ибора Аллоҳ паноҳида асрасин семасини англатиб, Темпл хоним нутқида ишлатилади.

Рус тилида: «Мировой Pantene-pro V! *Господи, благослови!*» (В.Пелевин. “Generation “П”)

God bless you ва *Господи, благослови!* ундов бирикмалари ўзбек тилига *Аллоҳ (Худо) асрасин!* деб таржима қилинади:

Бу гал ҳам панд есам... *Худо асрасин.* Ишқилиб ўшандоқ бўлмасин! (С.Аҳмад. “Уфқ”)

Ўзбек тилида: *Худойим! Э Худо!* Рус тилида: *Боже мой! О Господи!* Инглиз тилида: *My God! Oh, God,* Француз тилида: *Bon Dieu! Mon Dieu!* ундовлари мазкур тилларда яратилган асарларда ҳам сўзлашувдаги каби персонажларнинг нутқида ҳайратни, ачинишни, ғазабни ифодалайди. Масалан:

Ўзбек тилида:

Э худо! Шунча йил!..

— Гапиринг. Талқон ютдингизми? (Холмирзаев Ш. “Сайланма”)

Рус тилида:

- *Боже мой*, что я наделал! (Л.Толстой. “Детство”)

Инглиз тилида:

"*Oh, God*," he thought. "I wish that the pills had killed her!" (I. Leving. A Kiss Before Dying)

Француз тилида:

– *Bon Dieu, le pinard ! Ce que j'y ai pensé des fois. Non, merci, assez, dit-il à l'homme qui lui versait.* (G. Maurière. “Le revenant” (Шарпа))

Ўзбек тилида *a?*, рус тилида *a, da?*, инглиз тилида *eh? huh?*, Француз тилида *hein?* ундов сўзлари бадий асарларда персонажларнинг нуткида сўроқ маъносини ифодалаш учун хизмат қилади. :

Биз кечкурун келамиз, маза килиб паловни урамиз, *a?* (Ш.Холмирзаев. “Сайланма”)

— А потом вернулись бы, когда все тут успокоится, *a?* (Михаил Шолохов. “Тихий Дон”)

“So you thought I was cute, *huh?*” (Colleen Hoover, “The girl”)

Бу келтирилган ҳар бир тилдаги мисолларда берилган *a? huh?* ундовлари савол шаклида келиб, ўзини гапини *шунақами?* деб тасдиқлаш мақсадида ишлатилган.

Хулоса қилганда, ундов сўзгаплар бадий асарларда қаҳрамон нутқини экспрессивлигини оширишга, бойитишга хизмат қилиб, китобхонни ўзига жалб қилишга, қизиқтиришга ва фикрлашга ёрдам беради.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. Toshkent-2007. B.99.
2. Бобокалонов Р. Ўзбекча-французча семантик-функционал шаклланган гапларнинг дифференциацияси ва коммуникатив нейропсихоллингвистик тадқиқи. аилол. фан. док. дисс. (DSc). 2022. 288б.
3. Салихова Н.Н. Ўзбек тилидаги ундов сўзларнинг градуал семантикаси. Ilm sarchashmalari. Urganch – 2021.
4. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М: 1955. Ст.51

УДК 80

ФРАЗЕОЛОГИЗМ КАК СОСТАВНАЯ ЦЕЛОСТНАЯ ЕДИНИЦА ЯЗЫКА ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

**Н.К. Каюмова, студент, Навоийский государственный педагогический институт,
Навоий**

Аннотация. Ушбу мақолада иборалар тилнинг ажралмас бирликлари сифатида кўриб чиқилади, мақолада ибораларнинг сўз ва эркин сўз бирикмаларидан ажратиб турадиган бир қатор хусусиятлари келтирилган.

Калим сўзлар: фраза, таълимот, фразеология, сўз, мустақил сўз бирикмалари, тургин бирикмалар, иборалар, компонентлар доимийлиги, иборалар тўплами.

Аннотация. В данной статье фразеологизмы рассматриваются как целостные единицы языка, приведён ряд характерных особенностей фразеологизмов, различающих их от слов и свободных словосочетаний.

Ключевые слова: фраза, учение, фразеология, слово, свободные словосочетания, устойчивые словосочетания, фразеологизмы, постоянство компонентов, совокупность фразеологических оборотов.

Abstract. In this article phraseological phrases are considered as integral units of language, a number of characteristic features of phraseological phrases that distinguish them from words and free word combinations are given.

Key words: phrase, doctrine, phraseology, phrase, word, free word combinations, stable word combinations, phraseologisms, constancy of components; a set of phraseological turns.

Введение. Фразеологизмы – это устойчивые выражения, объединенные вместе и образующие единое значение, выполняющие функцию отдельного слова. Слова, формирующие фразеологизм, вместе обозначают нечто иное, чем каждое из них по отдельности: всякая всячина – все подряд, все без разбору; втирать очки – обманывать; ни за грош – совершенно зря, напрасно; заговаривать зубы – отвлекать разговорами внимание собеседника, обманывать. «Фразеологизм (фразеологическая единица) – это семантически связанное сочетание слов и предложений, которые, в отличие от сходных с ними синтаксических структур, не производятся в соответствии с общими закономерностями выбора и комбинации слов при организации высказывания, а воспроизводятся в речи в фиксированном соотношении семантической структуры и определённого лексико-грамматического состава» [4; 559]. Фразеологизмы не могут быть изменены или заменены другими словами, в отличие от свободных словосочетаний. В свободных словосочетаниях одно слово можно заменить другим, если оно подходит по смыслу (ср: читаю книгу, читая книгу, читал книгу, читаю роман, читаю повесть). Фразеологизмы такой замены не допускают. Никому не придёт в голову вместо «кот наплакал» сказать «кошка наплакала» или «котёнок наплакал», вместо «раскинуть умом» – «разбросить умом» или «раскинуть головой». Изучение фразеологизмов может вызывать трудности у иностранных студентов, так как они имеют свою собственную семантику и лексико-грамматическую структуру. Более того, фразеологизмы часто имеют исторические или литературные корни, что делает их особенно интересными.

Анализ литературы по теме. Впервые термин «phraseologie» (от греч. phrasis, Р.п. phraseos – выражение, logos – слово, учение) был введен Шарлем Балли, который считал, что фразеология является частью стилистики, а не самостоятельной дисциплиной, изучающей связанные сочетания [1; 43]. Его учебник по стилистике включает отдельную главу о фразеологии, а также он в двух своих книгах "Очерки стилистики" и "Французская стилистика" систематизировал словосочетания. Именно поэтому его называют основателем теории фразеологии.

Е.Д. Поливанов впервые поднял вопрос о фразеологии как отдельной лингвистической области, сравнимой по значимости с синтаксисом, но обращающей особое внимание на индивидуальные значения выражений. Он назвал эту область языкознания фразеологией, предложив также термин "идиоматика" для данного значения. [3; 36].

Академик В.В. Виноградов начал научное исследование русской фразеологии как отдельной дисциплины, внес вклад в теорию устойчивых словосочетаний и впервые использовал термин «фразеологическая единица» не только об описании фразеологизмов, но и об их происхождении и сфере употребления [2; 56].

Методология исследования. Фразеологизмы – это устойчивые сочетания слов с постоянным значением, которые воспроизводятся в речи как целостные единицы. Фразеологией (от греч. phrasis – выражение, logos – учение) называется раздел языкознания, изучающий устойчивые сочетания слов – фразеологизмы (фразеологические единицы, фразеологические обороты). Фразеология как наука оформилась в 50-60-е годы 20 в. после выхода в свет трудов академика В.В.Виноградова, в которых рассматриваются объем, границы и типы фразеологизмов. В настоящее время существует разное понимание фразеологизмов. Сторонники узкого подхода фразеологизмами считают только номинативно устойчивые сочетания, т.е. сочетания, соотносительные по смыслу со словом: не из робкого десятка – смелый, кот наплакал – мало, кто в лес, кто по дрова – настроено, вразброд. Сторонники широкого подхода относят к фразеологизмам и коммуникативно устойчивые сочетания, т.е. сочетания, соотносительные по смыслу с предложением: Счастливые часов не наблюдают; Без труда не вынешь рыбку из пруда; Москва слезам не верит.

Фразеологизмы изучаются в лексикологии, а не в синтаксисе, поскольку они в многих отношениях ближе к слову, чем к словосочетанию. Во-первых, фразеологизм часто равен слову по своему значению и является его эквивалентом (например, "раскинуть умом" – "подумать"). Во-вторых, фразеологизмы являются единым членом предложения (например, "Ты должен **от всего сердца** захотеть измениться" – обстоятельство, в отличие от "Ты должен

действительно захотеть измениться"; Школа находится в двух шагах- обстоятельство, то есть близко).

Анализ и результаты. Фразеологизмы, в отличие от лексических единиц, имеют ряд характерных особенностей.

1. Фразеологизмы отличаются сложной структурой, поскольку они формируются путем объединения нескольких компонентов, каждый из которых обычно имеет свое собственное ударение, но не передает значения отдельных слов.: кровь с молоком, попасть впросак, ломать голову, собаку съест. Не принадлежат к фразеологизмам предложно-падежные сочетания типа с кондачка, под мышкой.

2. Фразеологизмы имеют нерасчлененное значение, которое не может быть разделено на отдельные компоненты. Они представляют собой устойчивые сочетания слов, которые в совокупности приобретают новое значение, отличное от суммы значений отдельных слов.: без царя в голове – глупый, бить баклуши – бездельничать, зарубить на носу – запомнить, кот наплакал – мало, раскинуть умом – подумать, пятое колесо в телеге – лишний, заячья душа – трус, положи руку на сердце – откровенно, вставлять палки в колёса – мешать, белые мухи – снег и т.д. Подобные фразеологизмы называют идиомами (своеобразными выражениями). Идиомы – фразеологические единства, которые не переводятся на другие языки дословно. Идиомы представлены в языке двумя типами – фразеологическими сращениями и фразеологическими единствами. Существуют перифразы – замещающее средство для того, что не имеет в языке однословного синонима (город на Неве – Санкт – Петербург, Шестой континент – Австралия), это и средство, которое используется и для поэтизации объекта речи (голубая нива – о море, солнечный камень – янтарь), и в качестве средства оценки (мягкое золото – меха, чёрное золото – нефть, белый яд – сахар). Правда, эта особенность свойственна не всем фразеологизмам. Есть и такие, которые приравниваются к целому описательному выражению: садиться на мель – попадать в крайне затруднительное положение, нажимать на все педали – прилагать все усилия для достижения или выполнения чего-либо. Такие фразеологизмы возникают в результате образного переосмысления свободных словосочетаний.

3. Фразеологизмы отличаются от свободных словосочетаний тем, что имеют постоянный состав. Компонент фразеологизма не может быть заменён синонимом, в отличие от свободных словосочетаний, которые допускают такую замену без изменения смысла. Например, читать произведение = читать роман, повесть, рассказ - «белая ворона» = едкий, необычный по своим качествам, чудаковатый человек, резко выделяющийся среди других людей (не «красная», не «жёлтая»). Хотя, некоторые фразеологизмы имеют варианты: от всего сердца – от всей души, как белка в колесе — кружиться как белка в колесе, взяться за ум — схватиться за ум, Болеть душой — болеть сердцем и т.д.

4. Фразеологизмы отличаются своей фиксированной и устойчивой структурой. В отличие от свободных словосочетаний, которые мы формируем в процессе речи, фразеологизмы используются в том виде, в каком они закрепились в языке и хранятся в нашей памяти. Например: закадычный друг (не подруга, знакомый, товарищ), заклятый враг (не недруг, вредитель).

5. Большинство фразеологизмов характеризуется неизменностью структуры: в их состав нельзя произвольно добавлять или изменять элементы. Однако существуют исключения - те фразеологизмы, которые позволяют вставлять некоторые уточняющие слова: разжигать страсти – разжигать роковые страсти.

6. Фразеологизмы характеризуются стабильностью грамматической формы своих составляющих: каждый элемент фразеологического выражения сохраняет определенную грамматическую форму, которую нельзя произвольно менять: нельзя сказать бить баклушу и вытачивать лясу, заменив формы множественного числа существительных на формы единственного числа.

7. Порядок компонентов фразеологической единицы является одной из составляющих формы фразеологической единицы. Расположение компонентов может иметь следующий порядок:

- 1) свободным (быть под мухой – под мухой быть);
- 2) стандартным, при котором наблюдается типичное расположение компонентов (упаси Бог);
- 3) фиксированным, при котором за каждым компонентом закреплено определенное место (не солоно хлебавши). [5;]

Фразеологизмы придают нашей речи не только выразительность, но и эмоциональность, остроту и яркость, делая её более образным. Именно поэтому они широко применяются в различных стилях речи, включая публицистический, художественный и разговорный. Переформулирую. Фразеологизмы определяются своей внутренней синтаксической структурой, состоящей из морфем. Они представляют собой сочетания слов, объединенных в соответствии с грамматикой русского языка. В то же время, структурное сходство фразеологических оборотов и свободных словосочетаний ограничено внешними признаками (4). Фразеологизмы могут быть связаны с словосочетанием лишь исторически, по происхождению, так как каждый фразеологический оборот в прошлом представлял собой переосмысленное свободное словосочетание. Основной характеристикой фразеологизма является его лексическая устойчивость, при которой его состав в основном остается неизменным.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРА:

1. Балли, Ш. Краткий очерк стилистики [Текст] / Ш. Балли. – М.: Эдиториал УРСС, 1905. – С. 43, 57.
2. Виноградов, В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины [Текст] / В.В. Виноградов. – Л.: ЛГУ, 1946. – С. 56.
3. Поливанов, Е.Д. Русский язык сегодняшнего дня. Книга четвертая [Текст] / Е.Д. Поливанов. – Л.: Государственное издательство, 1928. – С. 36.
4. Телия, В. Н. Фразеологизм / В. Н. Телия // Лингвистический энциклопедический словарь; гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 559–560
5. Термины и понятия лингвистики: Лексика. Лексикология. Фразеология. Лексикография: Словарь-справочник. — Назрань: ООО «Пилигрим». Т.В. Жеребило. 2011.
6. Употребление фразеологизмов и их синтаксическая функция Текст научной статьи по специальности «Языкознание и литературоведение» О. К. Мирзорахимов

УДК 8; 81

СТРУКТУРНО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В РУССКОМ, АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ (НА ПРИМЕРЕ ГЛАГОЛЬНЫХ И СУБСТАНТИВНЫХ)

М.С.Кушматова, докторант, Ферганский государственный университет, Фергана

Annotatsiya. Ushbu maqolada frazeologik birliklar ularning tarkibiy va grammatik tashkil etilishi nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Bu erda ot va fe'l tayanch so'zli frazeologik birliklarga ta'rif berilgan. Rus, ingliz va o'zbek tillarida shaxsni tavsiflovchi frazeologik birliklardan misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, qiyosiy tilshunoslik, tarkibiy va grammatik tashkilot, og'zaki frazeologik birliklar, asosli frazeologik birliklar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются фразеологические единицы с точки зрения их структурно-грамматической организации. Дается определение глагольных и субстантивных классов фразеологических единиц. Приводятся примеры фразеологических единиц, описывающих человека, в русском, английском и узбекском языках.

Ключевые слова: фразеологическая единица, сопоставительная лингвистика, структурно-грамматическая организация, глагольные фразеологизмы, субстантивные фразеологизмы.

Abstract. This article examines phraseological units from the point of view of their structural and grammatical organization. Here is given the definition of verbal and substantive classes of

phraseological units. Examples of phraseological units describing a person in Russian, English and Uzbek languages are given.

Keywords: *phraseological unit, comparative linguistics, structural and grammatical organization, verbal phraseological units, substantive phraseological units.*

По структуре все фразеологизмы английского, русского и узбекского языков делятся на две группы: словосочетания и предложения. В зависимости от категориальной принадлежности главного слова фразеологизмы сопоставляемых языков мы делим на: 1) субстантивные; 2) глагольные; 3) коммуникативные; 4) адвербиальные; 5) адъективные (обнаружены только в английском языке). В данной статье рассмотрим глагольные и субстантивные фразеологизмы русского, английского и узбекского языка на примере фразеологизмов, описывающих человека.

Самым многочисленным классом в английском, узбекском и в русском языках является класс глагольных ФЕ, за ним идут субстантивные и адъективные ФЕ и ФЕ со структурой предложения.

Глагольными следует считать ФЕ, функционально соотносимые с глаголом, то есть ФЕ, стержневым компонентом которых является глагол.

Наиболее существенными дифференциальными признаками глагольных фразеологизмов являются следующие:

1) глагольный фразеологизм обычно имеет начальную форму в виде инфинитива с зависимыми словами;

2) по своей структуре они относятся к фразеологизмам, имеющим изоморфное соотношение со свободными словосочетаниями, где глагольный компонент выступает в роли синтаксически опорного слова.: рвать на части, доводить до белого каления, задать баню, наострить уши, совать нос, пускать пыль в глаза, держать камень за пазухой, ломать голову;

3) глагол в составе фразеологизма сохраняет процессуальное значение;

4) в целом, глагольные фразеологизмы обладают всеми грамматическими категориями глагола: видом, залогом, наклонением, временем и лицом (за исключением глаголов в форме прошедшего времени и сослагательного наклонения). Обязательной является грамматическая категория вида.;

5) в глагольных фразеологизмах сохраняются связи, характерные для глагола как ключевого слова словосочетания: сильное управление, слабое предложное управление (именное примыкание) и примыкание. [2]

В русском и узбекском и английском языках примерами глагольных фразеологических единиц служат:

В русском языке - заварить кашу, брать за живое, втирать очки, носить воду решетом, толочь воду в ступе, сматывать удочки, ходить гоголем, тянуть канитель, пускать пыль в глаза, держать камень за пазухой, глядеть вон, глядеть врозь.

В узбекском языке- boshi berk ko`chaga kirib qolmoq, do`ppisi tor qilmoq, boshini ikkita qilmoq, ostonasiga bosh urmoq, burgaga achhiq qilib ko`rpani kuydirmoq, pashshadan fil yasamoq, sichqonni ini ming tanga bo`lmoq..

В английском языке - take a strong stand; present (put, show) a bold, front; show a false face; make fair weather; make little account of smth; have a broad back; make old bones; throw the great cast; have a rough time;

Глагольные фразеологизмы русского языка – самый продуктивный класс фразеологизмов: исследователи приводят такие данные – в русском языке около 80 % глагольных фразеологизмов. [1, 10.]

В узбекском языке максимально продуктивны также глагольные фразеологизмы, которые в большинстве случаев представлены с глаголом в форме инфинитива, например: *go`riga g`isht qalamoq, kalavaning uchini yoqotmoq, Jazoirga jar solmoq, moshxo`rdaga qatiq bo`lmoq, yetim bo`tadek bo`zlamog, eshakning qulog`iga tanbur chertmoq, ikki jahon ovarasi*

bo`lmoq, bir kesak bilan ikki qarg`ani urmoq, qo`nini puch yong`oqqa to`ldirmoq, arpasini xot o`rmoq, qovun tushirmoq, tarvuzi qo`ltig`idan tushmoq. [3]

Однако в ряде случаев фразеологические единицы узбекского языка представлены в спрягаемой или причастной форме, например: ko`zi to`rt bo`ldi, kapalagi uchdi, yer tagida ilon qimirlasa biladi, bir gap bo`lar, ilonning yog`ni yalagan.

Примеры пропозициональных глагольных фразеологических единиц:

Sulaymon o`ldi-devlar qutildi ; tuyay ko`rdingmi, yoq; oyni etak bilan yopib bo`lmas u dr.

Обращает на себя внимание тот факт, что структура эквивалентных фразеологических единиц в русском и узбекском языках может как совпадать, так и принципиально различаться, например:

Bahorning bir kuni bir yilni to`ydiradi (Один весенний день год кормит);

Ignadek narsani tuyadek kilmok (делать из мухи слона);

Bir kesak bilan ikki quyuonni urmoq (прибл. одним выстрелом убить двух зайцев)

Ilon po`st tashaydi (досл. змея сбрасывает кожу, экв. волк в овечьей шкуре);

Ikki kemaga oyoq qo`ygan g`arq bo`lur (досл.: Ступивший ногами на две лодки утонет;

экв.: За двумя зайцами погонишься, ни одного не поймаешь).

Вследствие того, что в русском языке ведущим приёмом выражения объектной связи служит управление, а в английском — примыкание, то типу объектно-постпозитивному с управлением в русском языке соответствует тип объектно-постпозитивный с примыканием в английском языке: *need the spur; sow discord; weather the storm ; swap lies; shoot (throw) the bull; beat the air, play the hog-, cast (come to, drop) anchor; answer the bell (the door) /pass the baby; hit the ceiling*. [4] *The wealth he had acquired by sucking the blood of his miserable victims, had but swelled him like a bloated spider (АФ С). Oh, I see. You mean that I'm the only person who might blow the gaff (W. Maugham). ' Who took a delight in gossiping and telling tales but who was his father whom he painfully loved (G. Parker).* [5]

Субстантивными принято считать ФЕ, функционально соотносимые с существительным, то есть ФЕ, стержневым компонентом которых является существительное.

Сопоставительному изучению субстантивных ФЕ в различных языках посвящены работы Л. В. Базаровой, И. В. Страховой, Л. Р. Сакаевой, Ф. Г. Фаткуллиной, Р. Р. Ялаловой и многих других лингвистов.

Субстантивные фразеологические единицы довольно широко распространены как в русском, в английском так и узбекском языках. Субстантивные фразеологические единицы исследуемых языков во многом схожи, но также имеются и расхождения, связанные с уникальностью культур, религий, различиями в поведении и привычках. Что касается структуры, то наиболее распространенной формой СФЕ является модель «прилагательное (адъективное определение) + имя существительное», во всех трёх исследуемых языках.

Субстантивные фразеологизмы: глубокий старик, базарная баба, бесструнная балалайка, березовая каша, девичья память, лошадиная доза, осиная талия, львиная доля, медвежья услуга, мякинная голова, золотой телец, горячее сердце, живая вода, живой укор, заячья душа, соломенная вдова, соломенный вдовец, подъемный кран, стиральная машина, закадычный друг, обложной дождь, подозрительная труба, грецкий орех, черное золото, притча во языцех, барашек в бумажке, белая страда, коломенская верста, волк в овечьей шкуре и др.

В узбекском языке: ko`zlari yo`lda, tuyaning dumi yerga tekkanda, taqdiri azal, jumlai mo`min, so`fi azon aytmasdan, og`ir karvon, eshak o`ldirar oftob, mushugini pisht demaslik, Qora kursi (скамья подсудимых), Qora xalq (odam) – темные люди (человек), qora niyat, qora kuchlar.

В английском языке: *single heart (mind); a kind (soft, sympathetic, warm) heart; a long (loose) tongue; a bad (biting, bitter, dangerous, venomous, wicked, shrewd) tongue; easy game (prey; Amer. meat); the full age; a tough egg; a weak sister; a bright spark; an early bird; black coat; a doubting Thomas; a self-made man; curled darlings; a walking dictionary; a visiting fireman; a spent rocket; a walking skeleton; gilded youth*. [6]

Приведем примеры пропозициональных фразеологических единиц с преобладанием субстантивных элементов: *otdan tushsa ham egardan tushmaslik, chumchuqdan qo`rqqan tariq ekmas, ko`r tovuqqa hamma narsa bug`doy, otdan tushsa ham egardan tushmas.*

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гаврин С.Г. О принципах грамматической классификации фразеологизмов // Труды Пермского гос. пединститута. – Вып. 34. – Пермь: ПГПИ, 1966. – С. 9-48.
2. Мусаев А.С., Особенности глагольных фразеологизмов в современном русском языке.
3. Рахматуллаев Ш. Феъл фразеологик бирликлар грамматик курилишнинг асосий турлари. Узбек тили масалалари. Илмий асарлар / Урта Осиё давлат ун-ти. Янги серия, филология фанлари. - Тошкент, 1957, 104-чикиши, с.120-136-6.
4. Curry D. Illustrated American Idioms.
5. Kunin A.V. English phraseology. M., 1970.
6. Mc Mordie W. English Idioms and How to Use Them. Oxford University Press, 1956

УДК 81

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСЛОВИЦ В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Д.С.Мавланова, преподаватель, Джизакский государственный педагогический университет, Джизак

Annotatsiya. *Ushbu maqolada maqollarning madaniyatdagi o'rnini aniqlash va maqollarning lingvistik va madaniy ahamiyati va ta'sirini ikki tilda - rus va ingliz tillarida o'rganish ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *maqol, iboralar, janrlar, til, tadqiqot, metafora.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается - определение место пословиц в культуре и изучение лингвистического и культурного значения и влияния пословиц на двух языках – русском и английском.*

Ключевые слова: *Пословица, выражения, жанры, фраза, исследование, метафора.*

Abstract. *This article examines the definition of the place of proverbs in culture and the study of the linguistic and cultural significance and influence of proverbs in two languages – Russian and English.*

Keywords: *Proverb, expressions, genres, phrase, research, metaphor.*

В мире существует множество языков, среди которых русский и английский - языки с богатым потенциалом. Образные выражения этих языков богаты, и богатство также отражено в пословицах.

Пословицы отражают национальную культуру, менталитет и словарный запас. Пословица, которая является один из древнейших образцов фольклора, отличается от других жанров своей краткостью, лаконичностью, образностью и глубоким смыслом. Пословица - это короткая фраза, передающая истину или практический совет. Обычно она основана на интуиции или личном опыте. Пословицы очень богаты и разнообразны по содержанию и могут использоваться как сами по себе, так и в переносном смысле. Пословицы выражают мудрость как нечто самоочевидное. Одна и та же пословица неоднократно повторяется несколькими людьми. Истинные пословицы - это высказывания, которые передавались из поколения в поколение в основном на словах из уст в уста, хотя они также могли быть записаны.

Пословица - это фразеологическая единица с метафорическим значением, которая сравнима с предложением с точки зрения общего смысла, который она может придать выражению. Более того, во время общения была отчетливо видна их разнообразная выразительность и эмоциональность. Как следствие, пословицы будут адекватно отражать состояние речи. Пословицы ясно отражают широкий спектр фактов, касающихся повседневной жизни даже обычных людей.

Системно-структурный подход, основанный на объективности, универсальности, в исследовании использовались принципы конкретности, логики и исторической диалектики. Это позволяет рассматривать понятия пословиц и языков как целостную систему

человеческого общества. Лингвокультурология является одним из основных аспектов лингвистических исследований, она занимается различными вопросами, связанными с языковым духом и культурным разнообразием нации, охватывает различные национально-культурные концепции и теории структуры разговорной речи. Это направление изучает национальный дух, отраженный в языке. Оно связано с другими науками, такими как философия, логика, социология, антропология и семантика, и охватывает национально-культурные знания посредством речевой коммуникации.

Появление лингвокультурологических исследований в значительной степени зависит от развития философских и лингвистических теорий на протяжении XIX-XX веков. В прошлом веке в России был опубликован ряд научных работ. Одна из известных книг В.А. Масловой под названием “Введение в Лингвокультурология” (Введение в лингвокультурологию). В своей книге автор подробно определяет направления исследований и методологические основы современной лингвокультурологии. Ее гипотеза ценна для применения в современных исследованиях, посвященных не только лингвокультурным проблемам, но и другим лингвистическим и философским наукам.

Ученые, имеющие отношение к этой лингвистической отрасли, проводят большое количество исследований. В.Н.Телия пишет, что методологической основой лингвокультурологии служат “семиотические репрезентационные признаки этого взаимодействия, рассматриваемые как когнитивное содержание ментальных процедур, результатом которых является культурная ликвидация ментальных структур”. Согласно этой идее, лингвокультурология не изолирована от других научных областей. Поскольку это лингвистическая область, она помогает другим областям изучения языка и развивается с их помощью. В книге о русского лингвиста У.К. Юсупова “Сравнительная лингвистика английского и русского языков” четко указано, что лингвокультурология - это языковая или речевая единица, определяющая одну из частей культуры; следовательно, лингвокультурология - это раздел лингвистики, который изучает взаимосвязь между языком и культурой и передачу культуры в языке. Еще уточняется, что лингвокультурология акцентирует внимание на отражении в языке духовного состояния человека в обществе.

В Британской энциклопедии пословиц и поговорок приводится следующее определение: “Этнолингвистика - это раздел антропологической лингвистики, занимающийся изучением взаимосвязи между языком и культурным поведением тех, кто на нем говорит”. Согласно русским пословицам и поговоркам, “Каждый народ облекает свой собственный опыт в пословицах, но как часто это совпадает с опытом других народов. Вот почему иногда оказывается, что многоязычные пословицы как будто скопированы друг с друга”.

В 2020 году Ш.Абдиназимов и Х. Толыбаев опубликовали первую книгу в этой области “Лингвокультурология” на русском языке. В целом, это направление анализирует культурную окраску языковых единиц, а также изучает язык через культуру. Кроме того, лингвокультурология обладает рядом следующих специфических особенностей:

- 1) это предмет синтетического типа, занимающий пограничное положение между наукой и культурологией и филологией;
- 2) основным объектом культурологии является взаимосвязь языка и культуры и интерпретация этого взаимодействия;
- 3) предметом исследования лингвокультурологии выступает духовная и материальная культура, вербализованные артефакты, формирующие “языковую картину мира”;
- 4) лингвокультурология ориентирована на новую систему культурных ценностей, выдвигаемую современной жизнью общества, на объективную информацию о культурной жизни страны. У каждого предмета или отрасли предмета есть свой объект изучения. Термин “культурология” (или “лингвокультурологический термин”) допускается использовать в научных исследованиях для обозначения объекта лингвокультурологии. Разница между культуремой и лексемой видна из ее определения: культурема - это слово, словосочетание или даже целое предложение в языке, которое отражает национальные, социальные или

ментальные особенности, характерные для культуры данного языка. Некоторые ученые успешно выделяют подтипы одного языка в соответствии с типами культурных слоев:

- 1) литературный язык – элитарная культура;
- 2) народный язык – “третья культура”;
- 3) диалекты и поговорки – народная культура;

4) арг (слова и выражения, которые используются небольшими группами людей и которые нелегко понять другим людям) – традиционная профессиональная культура.

Очевидно, что на появление и формирование пословиц, а также на включение их в разговорную речь народа иногда уходит значительно больше времени. Считается, что английский и узбекский языки имеют долгую историю.

Английский язык имеет корни, которые происходят из латинского языка, поэтому огромный ряд английских паремииологических словарей имеют латинскую основу; некоторые из них идентичны историческим формам, некоторые из них претерпели изменения по сравнению со старыми те. Русский язык также имеет давнюю историю. Огромное количество пословиц, поговорок и афоризмов считается великим богатством русской культуры. Основные источники можно классифицировать следующим образом: некоторые персонажи из религиозных источников и заимствованные переводы (в основном с арабского, турецкого, казахского и русского языков). Более того, есть некоторые пословицы, которые взяты из высказываний, созданных средствами массовой информации (телевидением, радио или социальными сетями), выражений из фильмов и песен и даже рекламных слоганов на всех языках включая английский и русский языки.

Пословицы и поговорки - это короткая, но глубокая по смыслу часть фольклора. Они выражают мировоззрение определенного количества людей через их социальные и идеальные функции. Пословицы и поговорки включают в себя некоторые определенные особенности исторического развития и культуры народа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. Москва, 1997.
2. Телия В.Н. Фразеология в контексте культуры. Языки русской культуры. Москва, 1999. С. 17-20.
3. Юсупов У.К. Сравнительная лингвистика английского и узбекского языков. Ташкент: Академнашр, 2013. С. 27-262.
4. Британская энциклопедия. <http://www.britannica.com>.
5. Бийимбетов, Джаксик. "Философский анализ проблемы информационно-психологической безопасности". Адам элэми 88.2 (2021) 3-9.
6. Тулепбергенова П. "Современная проблема техногенного загрязнения окружающей среды". Материалы республиканского.
7. Перизат Тулепбергенова. "Перспективы Развития Экологического. Туризм в Узбекистане." Texas Journal of Multidisciplinary Studies (2021).
8. Но'Кисбаевна, Тлепбергенова Периизат. "Перспективы развития экологического туризма в Узбекистане". Texas Journal of Multidisciplinary Studies, 2 (2021) 144-146.
9. Алламуратов, Максуд и Перизат Тлепбергенова. "Загрязнение атмосферы как актуальная глобальная проблема". Инновационные разработки и исследования в сфере образования 2.14 (2023) 42-48.

УДК 81.2

РОЛЬ И МЕСТО ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК В СИСТЕМЕ ЯЗЫКА И ИХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Д.С.Мавланова, преподаватель, Джизакский государственный педагогический университет, Джизак

Annotatsiya. Ushbu maqola zamonaviy tilshunoslikda "maqol" va "maqol" tushunchalarini talqin qilishning turli nuqtai nazarlarini ko'rib chiqadi.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, atama, paremiya, maqol, maqol, frazeologik birlik, til, nutq, dunyo tasviri, madaniyat, lug'at.

Аннотация. В данной статье рассматриваются различные точки зрения на трактовку понятий "пословица" и "поговорка" в современной лингвистике.

Ключевые слова: лингвистика, термин, паремия, пословица, поговорка, фразеологизм, язык, речь, картина мира, культура, словарь.

Abstract. This article discusses various points of view on the interpretation of the concepts of "proverb" and "saying" in modern linguistics.

Keywords: linguistics, term, parody, proverb, saying, phraseology, language, speech, worldview, culture, dictionary.

Мудрость и дух народа проявляются в его пословицах и поговорках, а их знание способствует не только более глубокому познанию языка, но и пониманию образа мыслей и характера народа. Сравнение пословиц и поговорок разных народов показывает, как много общего у этих народов, что, в свою очередь, способствует их лучшему взаимопониманию и сближению. Пословицы и поговорки отражают богатый исторический опыт народа, представления, связанные с трудом, бытом и культурой людей. Правильное и уместное использование пословиц и поговорок придает речи неповторимое своеобразие и особую выразительность.

Пословица - интереснейший жанр фольклора, изучаемый лингвистами, но во многом остающийся непонятным и загадочным. Пословица - это популярное изречение, которое выражает не мнение отдельных людей, а оценку народа, склад его ума. Оно отражает духовный облик народа, стремления и идеалы, суждения о различных сторонах жизни. Все, что не принимается большинством людей, их мыслями и чувствами, не приживается и отсеивается. Пословица живет в речи, только в ней она приобретает свой конкретный смысл. Это выражение мыслей, к которым пришли люди на основе многовекового опыта. Пословица всегда поучительна, но не всегда внятна.

Однако из каждой следует вывод, который полезно принять во внимание. Одним из основных свойств пословиц, затрудняющих их объективную лексикографию, является вариативность, а именно взаимодействие пословиц и поговорок. С практической трудностью разделения языковых единиц на эти две группы, в первую очередь, сталкиваются авторы словарей пословиц и поговорок. В настоящее время практически не известно ни одного паремиологического сборник способен обеспечить четкое жанровое распределение языкового материала по пословицам и поговоркам или исключить другие языковые единицы, сходные по структуре и семантике и имеющие паремиологический статус, но не совсем соответствующие определению пословиц и поговорок.

Обратимся к определению понятий "пословица" и "изречение". В современной лингвистике существуют различные определения терминов "пословица" и "поговорочка", отражающие разные точки зрения исследователей на самостоятельный статус пословиц и поговоркособственностей.

Поговорки, в отличие от пословиц, примыкают к фразеологии, поскольку обладают устойчивостью, смысловым единством, синтаксической неделимостью, воспроизводимостью и функциональной близостью к слову. Основное отличие поговорки от пословицы заключается в том, что пословица может быть идентифицирована с помощью синонимов, свободно включает в себя слова определенной указательной семантики, допускает употребление отглагольных сказуемых в форме прошедшего времени. Многие лингвисты сходятся во мнении, что пословицы, наряду с афоризмами нефольклорного происхождения, не относятся к области фразеологии. Основное различие между пословицами и поговорками пословица и фразеологическая единица заключены в форме предложения в пословице. Кроме того, пословицы различаются фразеологизмов в семантической и интонационной завершенности, синтаксической артикуляции. Важно, чтобы в основе пословицы лежали суждения, а не понятия, как во фразеологизмах.

В паремиологии, наряду с пословицами и поговорками, также выделяется обширный класс общеупотребительных и пословично-скороговорных выражений. Некоторые исследователи считают, что пословицы и поговорки относятся к отдаленной области фразеологического пространства и принципиально не отличаются друг от друга.

Рассматривая различные определения терминов "пословица" и "поговорка" в современной лингвистике, мы придерживаемся следующей точки зрения: пословицы и поговорки отличаются друг от друга, прежде всего, способом выражения суждения, наличием прямого и переносного значения, они имеют существенное отличие от фразеологизмов. Некоторые ученые считают, что если под пословицей понимать предложение, выражающее законченную мысль или суждение, то поговоркой может быть только словосочетание, часто с единственным значением. Следовательно, такие пословицы можно отнести к фразеологизмам в узком смысле этого понятия (фразеологическим словосочетания и фразеологизмы), и их принадлежность к жанру поговорок признается далеко не всеми исследователями. Но, несмотря на это, они обладают одним из главных свойств поговорки, а именно, они образно определяют любую сторону предметов, существ или явлений.

Таким образом, рассмотрев различные точки зрения исследователей пословиц, а также проанализировав примеры пословиц и поговорок, мы пришли к выводу, что пословицы - это афоризмы фольклорного происхождения, которые последовательно воспроизводятся в речи, имеют как переносное, так и "некрасивое" значение структуры, которые отличаются своей эквивалентностью суждению, высокой степенью обобщения значения, многозначностью, грамматической завершенностью, устойчивостью, ритмической организованностью, наличием прямого и переносного значения, а также независимостью от внешнего контекста и наличием подтекста. Поговорки - это устойчивые выражения, не эквивалентные суждению, характеризующиеся отсутствием дидактического характера, смысловой независимостью от внешнего контекста, ситуативно ограниченным обобщением смысла, недосказанностью или неполнотой содержания.

Вопрос об отнесении пословиц к общему фразеологическому фонду языка является спорным в современной лингвистике, поскольку пословицы способны сочетать в себе свойства фразеологизмов со свойствами предложений и свободных сочетаний. Основным подтверждением принадлежности пословичных выражений к языковым единицам является тот факт, что функции языка (когнитивная, коммуникативная, социальная, культурная, этническая) в полной мере реализуются в пословицы.

Особая роль принадлежит когнитивной (эпистемологической) функции, поскольку именно благодаря ей пословицы выступают средством познания мира:

- "Душа - единственная птица, которая защищает свою клетку";
- "Счастье одних делает несчастными других".

Коммуникативная функция напрямую связана с прямым назначением пословиц - оказывать определенное влияние на поведение людей с помощью объективной информации, передавать накопленные знания последующим поколениям:

- "Смерть по грехам страшная".
- "Кто на кого похож, тот на того и похож".
- "Нет дыма без огня".

Поскольку пословицы оказывают определенное воздействие на людей как на объекты и субъекты бытия, с которыми взаимодействует язык, они также выполняют социальную функцию, то есть организуют сообщество людей и выполняют образовательную функцию.

- "Горбатого могила исправит, а упрямого дубина";
- "Не откладывай на завтра то, что можешь сделать сегодня".

Культурная функция пословиц обусловлена присутствием в них объектов культуры, то есть субъективной информации, передаваемой из поколения в поколение.

- "Москва строилась не за один день".

В заключение отметим, что пословицы, являясь материальным средством внешнего формирования и реализации мысли и неотъемлемой частью языково-речевой системы, выполняют следующие функции: когнитивный: пословица выступает как результат познания мира, накопления знаний;

коммуникативный: пословица служит для передачи знаний другим людям и последующим поколениям;

социальный: пословица оказывает влияние на людей, влияя при этом на организацию их деятельности;

культурные: объекты культуры фигурируют в пословицах, субъективной информации, передаваемой из поколения в поколение;

этнические: пословицы способствуют созданию этнических объектов и влияют на людей на национально-культурном уровне.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Черкасский М.А. Опыт построения функциональной модели одной конкретной семиотической системы. Паремнологический сборник: Пословица, загадка (структура, значение, текст). – М. Наука, 2017.
2. Белецкая А.Ю. Пословица как прецедентная единица в аргументативном дискурсе – Самара, 2014.
3. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремнологии. – М., 2017.
1. 4. Харитонов И.В. Системное изучение языка: философско-методологический аспект. – М., 2014.
4. Сидоркова Г.Д. Прагматика паремий: пословицы и поговорки как речевые действия. – Тамбов. Диплом, 2007. – № 4

УЎК 811.512'36/37'42

ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИДА ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ҚИЁФАСИ

Н.Махсудова, ўқитувчи, Ўзбекистон давлат жаҳон иллари университети, Тошкент

Аннотация. *Халқ оғзаки ижодининг намунаси ҳисобланган мақолларда халқнинг маънавий-руҳий қиёфаси яққол намоён бўлади. Шу боис, ҳар бир мақолда шу мақолни яратган халқнинг сиймосини кўриш мумкин. Ушбу мақолада халқнинг ўлмас ва барҳаёт тафаккур дурдоналарини таҳлили орқали ўзбек миллий қиёфасининг ўзига хос жиҳатлари ёритилган.*

Калит сўзлар: *мақол, матал, миллий характер, сахийлик, меҳмондўстлик, болажонлилик, жамоавийлик.*

Аннотация. *Пословицы несут в себе нестираемую печать национального характера, поэтому в каждой пословице можно увидеть облик народа, создавший эти пословицы. В данной статье определены и освещены черты узбекского национального характера в пословицах, которые появились на основе бессмертных и живучих узбекских ценностей.*

Ключевые слова: *пословица, поговорка, национальный характер, щедрость, гостеприимность, чадолюбивый коллективизм*

Abstract. *Proverbs carry an indelible trace of national character that's why in every proverb we can see the image of folk who created these proverbs. In the article through proverbs, features of Uzbek national character which appeared on the basis of immortal and tenacious Uzbek values are defined and elucidated.*

Keywords: *proverbs, sayings, national character, generosity, hospitality, child-loving, collaborativeness.*

Дунёда юзлаб элат ва миллатлар мавжуд бўлиб, улар ер юзининг турли минтақаларида ва хилма-хил табиий шароитларда истиқомат қиладилар. Бу ҳол уларнинг ўзига хос урф-одат ва анъаналари, турмуш тарзи, сўзлашув ҳамда мулоқотлари каби ўзига хос жиҳатлари шаклланишига олиб келган. Шунинг учун ҳам турли халқларнинг тили, миллий қадриятлари, дунёқараши бир-биридан фарқ қилади.

Ўзбек халқи кўп асрлар мобайнида мураккаб синовларни бошидан кечирган, ўзининг гўзал маънавий қиёфаси, бағрикенглиги, инсонпарварлиги билан ном қозонган. Ислон Каримов ўзининг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида халқимизнинг ана шундай юксак фазилятлари, умрбоқий қадриятларини ёш авлод онги ва тафаккурига теран сингдириш лозимлиги таъкидланган. Хусусан, ор-номус, уят ва андиша, шарму ҳаё, ибо ва иффат каби юксак ахлоқий туйғу ва тушунчалар аجدодларимиз томонидан шакллантирилган ахлоқий мезонлар мажмуидир. Халқимиз орасида “Уят – ўлимдан қаттиқ”, “Номус – ярим ўлим”, “Элдан андиша қилишлик оқилнинг иши, Аллоҳдан андиша қилишлик орифнинг иши” каби мақол ва нақллар тилимизда ўз-ўзидан пайдо бўлмаган, аксинча, бундай иборалар эл-юртимизга мансуб эзгу ва гўзал маънавий қадриятларнинг акс-садосидир.

Мақоллар миллат кўзгусидир. Ушбу кўзгуда мақолларни яратган халқнинг миллий, маънавий қадриятлари, ғоявий-сиёсий, ахлоқий, бадий-эстетик, экологик, иқтисодий, диний қарашлари акс этиб туради. Шу боис, улар воситасида маълум бир миллатнинг миллий характер хусусиятларини очиб бериш мумкин.

Ўзбек тилида кўпгина мақоллар луғати мавжуд. Аммо ҳозиргача нашр этилган тўпламлар ичида Т.Мирзаев, А.Мусақулов ва Б.Саримсоқовлар томонидан тузилган “Ўзбек халқ мақоллари” ва Ш.Шомақсудов, Ш.Шораҳмедовлар томонидан нашр этилган “Маънолар маҳзани” номли тўпламлар ўзида мақолларни нисбатан тўлароқ қамраб олгандир. Бу икки тўпламдаги мақолларнинг таҳлили натижасида қуйидаги хусусиятлар ўзбек миллий қиёфасидаги ўзига хос жиҳатлар сифатида аниқланди:

1. Жамоавийлик: жамоавийлик ўзбек миллий табиатига хос бўлган хусусиятлардан биридир. Халқимизнинг ушбу хислати тўй, таъзия маросимларида, турли байрам тадбирларида, ҳашар ва баҳор таоми бўлган сумалак тайёрлашда номоён бўлади. Л.Левитин, Д.С.Карлайлларнинг “Ислом Каримов янги Ўзбекистон Президенти” номли асарида ўзбекларнинг ушбу жиҳати ва ҳашар тадбири ҳақида шундай дейилади: “Асрлардирки, ўзбек миллий табиатига жамоавийлик хосдир. У айна чоғда шўролар жамоавийлиги билан ҳеч қандай муштаракликка эга эмас. Агар одамлар бирдамлик туйғуси билан кўтаринки кайфият туйсалар, тенг ва адолат асосида ўз маблағини умумий ишга қўшсалар, бунда фақат инсоний ор-номус ва маънавиятнинг юксак даражада номоён бўлмоғини кўриш мумкин.

Бир-бирини ўзаро қўллаб-қувватлаш ва жамоавий меҳнат шакли бўлган ҳашар ҳам маҳаллада дунёга келди ва ривожланди. Асрлар ўтди, ҳашар ёрдамида уйлар, кўприклар, йўллар қурилди, ариқлар, каналлар қазилди. Йирик жамоат ишларини бажариш билан боғлиқ ҳашар мавжуд, ишончим комилки, келажакда ҳам бўлади. Ишониш анча қийин, лекин 160 минг одам 45 кун ичида катта Фарғона каналини қурган. Бугунги кунда ҳам Ургутдаги телевизион минора ҳашар асосида барпо этилди” [3, 43].

Ўзбек халқида мавжуд бўлган ҳашар бу кишиларнинг бир-бирларига ёрдам бериш мақсадида, ўзаро ҳамкор бўлишиб, йирик ҳажмдаги ишларни бажаришидир. Ҳашар инсонлар ўртасидаги ўзаро ишонч, дўстлик, баҳамжиҳатлик, меҳр-оқибат, инсоний кадр-қимматни қарор топтиришда катта аҳамият касб этади. Юртимизда ҳашар ирригация ишларини амалга ошириш, кўчалар, йўлларни тозалаш ва тузатиш, кўчатлар экиш, ариқлар қазииш, кўприклар ва жамоат жойларни қуриш ва таъмирлаш, мазорларни ободонлаштириш, пахта далаларига ишлов бериш мақсадида амалга оширилган. Шунингдек, бирор киши тўй олдидан ёки иморат қилса ҳам ҳашар уюштирган.

Ўтмишга назар ташланса, Ўзбекистоннинг кўпгина шаҳар ва қишлоқларида жамоат бинолари: йўллар, кўприклар ва сардобалар ҳашар йўли орқали қурилганининг гувоҳи бўлиш мумкин. Ҳозирги пайтда ҳашар меҳнат жамоаларида ҳамжиҳатлик асосида ўтмоқда. Рўза, Қурбон ҳайитлари, Наврўз байрами, Хотира ва Қадрлаш куни, Мустақиллик байрамлари олдидан кўча ва хиёбонларни ободонлаштириш мақсадида ҳашар уюштириш анъана тусига кирган.

Инсонларни бирдамликка чақирувчи ҳашар анъанаси кўплаб мақолларимизда ўз аксини топган. Жумладан: “Ҳашар элга ярашар”, “Ҳашар қилдим уй қурдим, унда кўп ҳикмат кўрдим”, “Ҳашар борсам битар, инганиб куним ўтар”, “Ҳашар билан битмай қолган ишим битар, менсимаган ўз оёғидан йитар”. Халқимизда мавжуд бўлган ана шундай анъаналарнинг шаклланиши ва бардавомийлигида мақол ва нақлларнинг ўрни ва аҳамияти катта. Улар халқ маънавий қадриятларини ўғит ва насиҳат усулида ташвиқ ва тарғиб этувчи халқ донишмандлигининг муҳим шаклидир.

2. Сахийлик: бу хусусият биз ўзбекларга аجدодларимиздан мерос бўлиб келаётган жиҳатлардан биридир. Илс Лауд Сиртатас (Ils Laude Cirtautas) ўзининг “A survival and revival of traditional uzbek values and customs: A view from the outside” номли мақоласида ўзбекларнинг энг қадимги аجدодлари ҳисобланган Билга Ҳоқон ва Кул Тегинлар ҳам юксак саховат эгалари бўлганлигини баён этган [10, 52-54]. Илс Лауд Сиртатас ўз мақоласида бу ҳоқонларни VIII

асрда яратилган “Беовулф” номли қадимги инглиз достонидаги қирол билан солиштириб, инглиз қироли халқ манфати йўлида сахийлик қила олмаган деган хулосага келди.

Сахийлик анъанаси нафақат қадимда, балки кейинги даврларда ҳам давом этди. Масалан, IX-X асрларда сомоний ҳукмдорлар ва бойлар халқнинг бир йиллик хирожини ўз ҳисобидан тўлаб юбориш бўйича мусобақа ўйнаганлиги фикримизнинг исботидир [5, 9]. Шунингдек, аждодларимиз орасида буюк бобокалонимиз Амир Темур бу борада пешқадамлардан бири ҳисобланади. Бу хусусда Соҳибқироннинг ўзи шундай дейди: “Мен камбағалларга кўп хайр-эҳсон қилдим. Ҳар можаро ва муаммони диққат билан текширдим ва уни мумкин қадар тўғри хал қилишга бутун жаҳдимни сарф қилдим. Ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар қуришни, мусофир йўловчилар учун йўл устига работлар бино қилишни буюрдим” [6, 204].

Ўзининг саховатпешалиги билан халқнинг обрў-эътиборига нафақат ҳукмдорлар, балки оддий халқ вакиллари ҳам сазовор бўлишган. Масалан, Хожа Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд, Ҳазрат Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорларнинг саховатпешалиги маълум ва машҳурдир.

Тарихнинг ҳар бир даврида бўлгани каби ўрта асрларда ҳам Мовароуннаҳрда инсондаги сахийлик ва бағрикенглик каби сифатлар оддий халқ ва олимлар тарафидан таҳсинга лойиқ жиҳат сифатида тан олинган. Шунинг учун ҳам бу даврда бир қатор мутафаккир ва шоирлар тарафидан яратилган дурдона асарларда инсонпарварлик, эл-юрт, Ватан, яхшилик ва эзгулик, хайр-эҳсон, меҳр-мурувват, савоб ва сахийлик, ўзаро ёрдам каби ғоялар акс эттирилган эди.

Мовароуннаҳрда XI асрдан кейинги адабиётда панд-насихат, таълим-тарбияга оид хусусиятлар етакчилик қилган. Шунинг учун ҳам Ўрта асрларда яратилган кўплаб асарлар асосан панднома жанрида яратилган ва уларнинг деярли барчасида инсонлардаги юксак ахлокий фазилат ҳисобланган сахийлик эъозланиб, бахиллик эса қораланган. Шундай асарлар сирасига Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-хақойик” (“Ҳақиқатлар тухфаси”), Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” (“Саодатга йўлловчи билим”), Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарлари киради. Кўриб турганимиздек, бундай бағрикенглик, саховатпешалик, одамийлик фазилатлари асрлар давомида аждодларимизнинг энг эзгу амали ҳисобланиб, қадриятга айланган. Ушбу қадриятлар момоларимиз, боболаримиз томонидан авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Машҳур инглиз олими Элворз айтганидек, сахийлик ва бағрикенгликни улуғловчи асарларни, буюк мутафаккир, шоир, ёзувчи ва ҳукмдорларнинг эзгу амалларини тинглаб вояга етган XXI аср ўзбекларида ҳам, албатта бундай жиҳатлар шаклландир [1, 19].

Ўзбек тилидаги юқорида зикр этилган мақол луғатларида сахий ва бахил инсонлар ҳақида 147 мақол аниқланди ва уларда сахий кишилар улуғланиб, бахил инсонлар қораланади. Жумладан, “Бахил топса, босиб ер, сахий топса, барча ер”, “Бахилники доим “йўқ”, сахий йўқ бўлса ҳам тўқ”, “Бахилдан тош сўрагунча гаюйдан ош сўра”, “Сахий хор бўлмас, бахил беҳиштга кирмас”. Шунингдек, бир қанча мақолларда бахилни сахийлик қилиб уялтириш лозимлиги, яъни ёмонликка яхшилик қилиш орқалигина мақсадга эришиш мумкинлиги уқтирилади: “Сув ичирмасга сут ичир”, “Бермагани бериб уялтир”.

Ўзбек халқида “Битта майизни қирқ киши ёйди”, – деган нақл бор. Аслида битта майизни қирқ кишига бўлиб бўлмайд, лекин бу нақл халқимизнинг бағрикенглик, сахийлик, меҳр-мурувватлик каби хислатларини намоиш этмоқда.

3. Меҳмондўстлик: халқимиз меҳмондўстликни азалдан улуғлаб, ўзининг бу фазилати билан машҳур бўлиб келган. “Ўзбек халқи меҳмонни шу қадар севадики, ҳатто мусича дон ташласа, чойнинг шамаси пиёлада тик турса ёки тушда йўл нарсалари кўрилса – буларнинг ҳаммаси меҳмон келишига йўйилади” [7, 212]. Ўзбеклар учун меҳмоннинг муҳими ёки номуҳими, каттаси ёки кичиги деган гап бўлмайд. Халқимиз остонадан қадам ранжида қилган ҳар қандай кишига дарҳол пешвоз чиқади ва меҳмон учун дастурхон ёзиб, бор-будини кўйди.

Овқат ейилаётган жойга кириб келган меҳмонни эса халқимиз “қайнонаси севадиган киши” деб қабул қилади ёки меҳмон хижолат тортмаслиги учун “Яхши меҳмон ош устига” деган нақлни ишлатишади. Буларнинг барчаси халқимизнинг бағрикенглиги,

меҳмондўстлигидан даракдир. Ўзбеклар меҳмон ташриф буюрган хонадонига барака, хайр олиб келади деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун ҳам меҳмонни мўътабар зот санашади. Бу ўзбек халқ мақолларида ҳам яққол акс этгандир. Жумладан, “Меҳмон – отангдай улуғ”, “Меҳмон – азиз, мезбон – лазиз”, “Меҳмон – атои ҳудо”, “Меҳмон келган уйдан барака аримайди”.

Юртимизнинг Фарғона водийсидаги Қўқон, Фарғона ва Андижон вилоятларида шундай одат борки, меҳмон келган хонадонга қўшнилар ҳурмат юзасидан дастурхон чиқаришади. Қашқадарёликлар удумига қўра, бирор хонадонга меҳмон келса, қўни-қўшнилар ва яқин қариндошлар навбати билан ўз хонадонларига меҳмонни таклиф этишади. Агар меҳмон узрли сабабларга қўра, таклиф этилган жойга боролмаса, унга таом узатилади, буни “ҳамсоятавоқ” деб аташади [2, 126]. Шундай одатларимиз таъсирида “Меҳмон келар эшикдан, ризқи келар тешикдан”, “Меҳмон ўз ризқ-рўзи билан келади”, “Меҳмоннинг ризқи йўлда”, “Меҳмоннинг ризқи ўзидан олдин келади” каби мақолларимиз пайдо бўлгандир.

Ота-боболаримиздан қолган яхши одатларимиздан бири шуки, меҳмон келган уйда ўшқириб гаплашиш, шовқин солиш, унинг ҳузурида ади-бади айтиш, уришиб қолиш у ёқда турсин, ҳатто кесатиб ҳам гапириб бўлмайди. Оила аъзоларини, ўз боласини ҳам жеркиш уят ҳисобланади. Ҳатто мушукни “пишт” дейиш, чирокни “пуфлаб” ўчириш мумкин эмас, чунки сал нарсага меҳмоннинг қўнгли озор топиши мумкин [4, 29]. Қуйидаги мақоллар воситасида ўзбекларнинг бундай жиҳатини очиб бериш мумкин: “Меҳмоннинг олдида мушугингни пишт дема”, “Меҳмоннинг итини тур дема”, “Мушугинга “пишт” дема, меҳмонга тегади”, “Уйинга меҳмон келганда қапгирингни таққилатма”.

Демак, ўзбек халқида меҳмон кутиш бобида ўзига хос маданият шаклланган. Бундай маданият қисқа вақт мобайнида шаклланган эмас, албатта. Ҳаттоки бир неча асрлар олдин яшаб ижод этган аجدодларимизнинг бизгача етиб келган ижодларида ҳам меҳмондўстликнинг юқорида айтиб ўтилган намунаси акс эттирилган.

4. Меҳр-оқибатлилик: Меҳр-оқибат халқимизнинг қўшничилик анъаналарида янада яққол сезилади. Ҳалоллик, адолат, ҳақгўйлик, самимийлик, беғаразлик асосига қурилган оқибат ва меҳр, ҳурматга асосланган қўни-қўшничилик, маҳалла-қўйчилик урф-одатлари ҳамда анъанаси қадимда ҳам бағоят эъзозланган. Халқимиз уларни авлоддан-авлодга етказиб, тобора бойитиб, мазмунан чуқурлаштириб борган. Яхши, аҳил, меҳр-оқибатли қўни-қўшничилик кишиларни ҳақиқий инсон, меҳр-шафқатли қилиб тарбиялашда катта аҳамият касб этади. Ўзбек халқининг қўни-қўшничилик одоби ва маданияти ўзбек халқ мақол ва ҳикматли сўзларида ёрқин ифодаланган. Уларда яхши қўни-қўшничилик, маҳалла-қўйчилик, аҳил, биродар қўшниларнинг ўзаро бир-бирига кадр-қиммати, одоби, ибратли хулқ-атвори юксак даражада таъриф тавсиф этилади. Каттаю кичик бундай қўшниларнинг эътибори, жамият ва маҳалладаги ўрни, хатти-ҳаракатларидан намуна олишга чақирилади. Чунончи, “Қўшнинг яхши бўлса, кўр қизинг ҳам эрга тегар”, “Ховли олма қўшни ол”, “Етти қўшнинг ота-онанг”, “Ён қўшнинг – жон қўшнинг”, “Қўшнинг бор – ошинг бор”, “Қўшнинг тинч – сен тинч”, “Қўшнисидан сўраб қиз ол, четидан қараб бўз ол”, “Шолчани сотсанг қўшнинг сот, бир четида ўзинг ўтирасан”, “Қўшнингда бори – сенда бор”, “Қўшни келди – қўмак келди”, “Меҳмон келса қўшнингни чақир, ёлғизлигинг билинмайди”, “Ҳамсоя – жон соя”, “Ён қўшним – дармиён қўшним”, “Қўшнининг қўнглини оғритма, сўнг бир умр ўтда қолма” мақоллари ўзбек халқида нафақат яхши қўни-қўшничилик, аҳил, иноқ маҳалла-қўйчиликни, балки инсонлар ўртасидаги энг олижаноб фазилатлардан бўлган меҳр-оқибат шаклланганлигидан далолат беради.

Юқорида санаб ўтилган жиҳатлардан ташқари андиша, ифбат, ор-номус каби боқий қадриятлар азалдан халқимиз бой маънавиятининг ажралмас қисмига айланган. Ушбу жиҳатлар бир-бири билан узвий равишда боғлиқдир.

Халқимизда мавжуд андиша тушунчаси биринчидан, ҳаё, иккинчидан, ҳурмат, учинчидан, сабр-тоқат ва ниҳоят, фаросат тушунчалари билан боғлиқдир. Масалан, баъзи бир одам сермулоҳаза бўлиб, биров нафсониятига тегадиган гап айтса ҳам, унга муносиб жавоб қайтаришнинг, қаттиқ-қурум гапиришнинг ўрни келса-да, узоқ-яқинини, орқа-ўнгини ўйлаб индамайди, ўзини тийиб, сабр-тоқат қилади. Ушбу ҳолатда андиша сабр-тоқат туфайли юзага

келмоқда. Бундай андишали инсонларни баъзи бировлар кўрқоқ деб атайдилар. Уларга қарата халқимиз “Андишанинг отини кўрқоқ қўйма” мақолини қўллайди. Баъзан инсон уялгани, номус қилгани учун ҳам андиша қилиши мумкин. Масалан, ”Мард бир йил оч, номард ҳамиша оч” мақолида мард инсон қорни оч қолса ҳам уялганидан бировга лом-мим демайди, андиша қилади, аксинча, андишасиз ва номард эса барча нарсаси етарли бўлса ҳам, ўзини бева-бечорадай кўрсатади, деган мазмун ётади. Шунингдек, халқимиз баъзан ҳурматни андишада деб билади. Шунинг учун андиша бирор бир кишининг бошқа кишига нисбатан юксак ҳурмати туфайли ҳам юзага келиши мумкин.

Баъзи бир миллатларнинг, жумладан, инглизларнинг мақолларини ўрганганда, улар учун андиша тушунчаси ёт эканлиги тўғрисидаги хулосага келинди. Ҳатто ўзбек тилидаги андиша сўзининг сўзма-сўз таржимаси инглиз тилида мавжуд ҳам эмас экан. Ўзбек тилидаги ушбу тушунчанинг маълум бир қирраларини инглиз тилида shame (уят), conscience (виждон), respect (ҳурмат), honour (номус) сўзлари очиб бериши мумкин. Лекин барибир бу сўзлар андиша сўзининг тўла маъносини бера олмайди.

Дунё халқлари ўртасида ўзбекларнинг ўзбекона ўзига хос бўлган хусусиятларидан яна бири унинг болажонлигидир. Ҳар қандай ўзбек хонадониди фарзанд дунёга келиши байрам, беҳад қувонч, битмас-туганмас севинч, илоҳий бир тантана ҳисобланади. Фарзанднинг дунёга келиши ота-она, оиланинг орзу- умидлари, аҳил-биродарлиги, кўркамлилиги, фойзлилиги, қут-баракаси, обрўси, қадрияти, нуфузи, бардам-барҳаётлиги, оила мустаҳкамлиги, бутунлигининг нишонасидир. Халқимизда фарзанд улуғ неъмат ҳисобланади. Ҳатто тўй-маъракаларда келин-куёвга қаратиб шундай дуо қилинади:

–Илоҳо шу хонадондан ҳамиша гўдакнинг йиғи овози тинмасин. Бу йиғи қайғу-алам, кулфат йиғиси бўлмай, чақалокнинг дунёга келиш йиғиси бўлсин. Бу тилак, олқишлар ўзбекнинг нақадар болажон халқ эканлигини кўрсатиб турибди. Халқимизнинг болага бўлган юксак меҳри мақолларда ўз ифодасини топган: “Бола бешикдан йиқилгунча, подшо тахтидан йиқилсин”, “Бол ширин, болдан бола ширин”, “Бола – хондан улуғ”, “Боланг ёмон бўлса ҳам омон бўлсин”, “Давлатнинг боши – фарзанд”, “Фарзандим – асал-қандим”, “Фарзандим – дилбандим, севганим асал-қандим”, “Фарзандинг – давлатинг, фазилатинг – зийнатинг”.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, мақоллар шундай китобки, у ҳеч қачон ўқиб тугатилмайди, шундай мусиқа асарики, уни охиригача ижро этиб бўлмайди. Уларнинг ҳар бири замирида шу халққа хос ва мос бўлган, тарихан шаклланган маданият жиҳатлари бор ва улар шу халқнинг руҳиятини, менталитетини, характери аниқлаб беради. Ўзбек халқ мақолларида ҳам халқимизнинг шундай одат, анъана ва фазилатлари акс этганки, улар бошқа халқларда йўқлигидан инсоният маънавиятининг нодир жиҳатлари сифатида бошқаларда ҳайрат уйғота олади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Allworth E.A. The modern Uzbeks: From fourteenth century to the present. – USA: Hoover Press Publication 373, 1990. – 410 p.
2. Бўриев О., Хўжамбердиев Т. Ўзбек халқ боқий қадриятлари.–Қарши: “Насаф” нашриёти, 2005.–195 б
3. Левитин Л., Карлайл Д.С. Ислом Каримов – янги Ўзбекистон Президенти. – Т.: Ўзбекистон, 1996. 368
4. Махмудов К. Меҳмоннома. – Т., 1989. – 289 б
5. Саховатли инсонлар ва саломатлик посбонлари: Метод.-библиогр.қўлл. / Алишер Навоий ном. Ўзбекистон Миллий к-наси; Тузувчи М.Матмуродова. – Т.: Алишер Навоий ном. Ўзбекистон Миллий к-наси нашриёти, 2006. – 52 б.
6. Темур тузуклари / Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов тарж.: Б.Ахмедов таҳрири остида. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – 344 б.
7. Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. Маънолар махзани (Ўзбек мақолларининг изоҳли лугати). – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2001. – 448 б.
8. “Ўзбекистоннинг ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси” номли халқаро конференция маъруза ва табриклар тезислари тўплами. – Тошкент-Самарқанд: Имом Бухорий республика илмий-маърифий маркази, 2007. – Б. 52-54

СОВРЕМЕННАЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ НАУЧНАЯ ПАРАДИГМА И СТРУКТУРАЛИЗМ

А.С.Мусаев, и.о. проф., Джизакский государственный педагогический университет, Джизак

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy lingvistik ilmiy paradigmanning strukturaviy tilshunoslik bilan bog'liq muammolari ko'rib chiqiladi. Kognitiv-madaniy tilshunoslik bo'yicha tadqiqotlarda strukturaviy tilshunoslikning o'rni. "Klassik bo'lmagan" lingvistik ilmiy paradigma bilan frazeologiyaning lingvomadaniy jihatlarini o'rganish o'rtasida qanday bog'liqlik bor? Nima uchun kognitiv tilshunoslikni haligacha yagona, yaxlit ilmiy soha deb hisoblash mumkin emas? Frazeologiyaga, shuningdek, boshqa til qatlamlariga antropotsentrik yondashuv kognitiv tilshunoslik bilan bog'liq.

Kalit so'zlar: kognitiv lingvistika, strukturaviy tilshunoslik, frazeologiya, dunyoning lisoniy tasviri, konsept, ong, nutq, tilning grammatik kategoriyalari, semantika.

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы современной лингвистической научной парадигмы по отношению к структурной лингвистике. Роль структурной лингвистики в исследованиях по когнитивно-культурологической лингвистике. Каково соотношение «неклассической» лингвистической научной парадигмы и с исследованием лингвокультурологических аспектов фразеологии? Почему когнитивная лингвистика пока не может считаться единым, цельным научным направлением? Антропоцентрический подход к фразеологии, как и к другим языковым ярусам, связан с когнитивной лингвистикой.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, структурная лингвистика, фразеология, языковая картина мира, концепт, сознание, дискурс, грамматические категории языка, семантика.

Abstract. This article examines the problems of the modern linguistic scientific paradigm in relation to structural linguistics. The role of structural linguistics in research on cognitive-cultural linguistics. What is the relationship between the "non-classical" linguistic scientific paradigm and the study of linguocultural aspects of phraseology? Why can't cognitive linguistics yet be considered a single, integral scientific field? The anthropocentric approach to phraseology, as well as to other linguistic layers, is associated with cognitive linguistics.

Keywords: cognitive linguistics, structural linguistics, phraseology, linguistic picture of the world, concept, consciousness, discourse, grammatical categories of language, semantics.

Фразеология представляет собой уровень языка, активно изучавшийся во второй половине XX века как в русистике, так и в узбекском языкознании, что отражено в трудах В.В. Виноградова, С.И. Ожегова, В.П. Жукова, А.И. Молоткова, В.Н. Телия, М.М. Копыленко, Н.М. Шанского, А.Н. Тихонова, М.И. Умарходжаева, Л.И. Ройзензона, Ш. Рахматуллаева, А.М. Бушуя, М.А. Садыковой, Д.Р. Джумановой и мн. др.

Однако в последние десятилетия у фразеологов появилось осознание исчерпанности традиционной, преимущественно системно-структурной, парадигмы описания фразеологии. «В начале 1970-х годов во фразеологии, как и в других дисциплинах европейского языкознания, завершается структурно-системный период с преобладанием в нем эмпирических и классифицирующих методов. На смену ему пришла антропоцентрическая фразеология <...> Проведение четкой демаркационной линии между этими эпохальными периодами, конечно же, невозможно, да и необходимости в этом особой нет. Несомненно, лишь то, что новая парадигма зарождается там, где простая формулировка метода, используемого для описания и классификации свойств ФЕ, полученных на основе эмпирических данных, перерастает в формулировку теоретических посылок антропоцентрической фразеологии» [1]. Новую парадигму Н.Ф. Алефиренко называет когнитивно-дискурсивной, также её можно назвать когнитивно-культурологической. В любом

случае антропоцентрический подход к фразеологии, как и к другим языковым ярусам, связан с когнитивной лингвистикой.

Когнитивная лингвистика предлагает новые подходы к изучению грамматики языка, подчеркивая важность понимания когнитивных процессов в языковой деятельности. Она предлагает объяснения грамматических явлений на основе когнитивных механизмов, которые лежат в основе способности людей к языку.

В этом смысле когнитивизм – трактовка человека как действующего, активно воспринимающего и продуцирующего информацию – вполне соответствует концепции человека–языкотворца В. фон Гумбольдта. Поэтому при любой трактовке когнитивной лингвистики, очевидно, релевантным будет ее понимание как науки, исследующей «сверхглубинную семантику». По сути, когнитивная лингвистика вобрала в себя целый ряд направлений семантических исследований: когнитивное направление в лингвистике сложилось не на пустом месте, оно получило широкое признание именно потому, что обращается «к темам, всегда волновавшим отечественное языкознание: языку и мышлению, главным функциям языка, роли человека в языке и роли языка для человека» [2]. В частности, «А. А. Потебня прекрасно понимал роль языка в процессах познания нового, в процессах становления и развития человеческих знаний о мире на основе психологических процессов апперцепции и ассоциации, на основе разных по силе представлений человека о явлениях, имеющих названия в языке» [2].

Когнитивная лингвистика пока не может считаться единым, цельным научным направлением. «Материалом лингвокогнитивного анализа является язык, а цели такого исследования в разных конкретных направлениях (школах) когнитивной лингвистики могут различаться — от углубленного исследования языка с помощью когнитивного категориально-терминологического аппарата до конкретного моделирования содержания и структуры отдельных концептов как единиц национального сознания (концептосферы)» [3]. З.Д. Попова и И.А. Стернин выделяют следующие основные направления когнитивной лингвистики:

- культурологическое
- лингвокультурологическое
- логическое
- семантико-когнитивное
- философско-семиотическое [3].

«Каждое из этих направлений можно считать уже достаточно оформившимся в современной лингвистике, все они имеют свои методические принципы (объединяет их прежде всего теоретическое представление о концепте как единице сознания)» [3].

«Неклассическая» фразеология связана прежде всего с исследованием лингвокультурологических аспектов языковых картин мира, например, выявляются специфические русские концепты, выражаемые через фразеологизмы *совесть гложет*, *глубокое горе*, *это меня не касается*, *гнуть спину*, *задирать нос*, *на скорую руку*, *понадеяться на авось* и под. Однако зачастую выбор подобных концептов представляется случайным, недостаточно системным.

Существуют и иные аспекты когнитивной лингвистики в применении к фразеологии. Когнитивные исследования в определенной мере наследуют работы по анализу языковых категорий, внутренней формы слова и фразеологизма, по компонентному анализу, семиотике, исследованию семантических полей, психолингвистике. По словам Е.С.Кубряковой, в задачи когнитивной науки «входит и описание / изучение систем представления знаний и процессов обработки и переработки информации, и — одновременно — исследование общих принципов организации когнитивных способностей человека в единый ментальный механизм, и установление их взаимосвязи и взаимодействия» [2].

С другой стороны, когнитивная лингвистика исследует, как люди воспринимают, понимают и используют язык. Она исследует процессы мышления и когнитивные механизмы, которые лежат в основе языковой деятельности. Когнитивная лингвистика анализирует, как

люди формируют представления о мире через язык и как эти представления отражаются в грамматической структуре языка.

Взаимодействие грамматики языка с когнитивной лингвистикой проявляется через анализ языковых структур и их отражение когнитивных процессов. Например, исследования показывают, что грамматика языка может отражать способы категоризации и классификации мира человека. Некоторые грамматические конструкции могут выражать определенные когнитивные концепты, такие как причинно-следственные связи, пространственные отношения или время.

Этот подход вполне применим к изучению фразеологии, например, для выяснения причин существенной перестройки частеречной системы фразеологизмов по сравнению с лексической системой, определение когнитивных оснований специфики частеречной классификации фразеологизмов русского языка, выявление их когнитивно-дискурсивного потенциала, а также изучение роли грамматических категорий в формально-содержательной организации фразеологических единиц (ФЕ) различных этнических языков.

Как известно, «в русском языке частеречный состав ФЕ существенно отличается от соответственного состава лексических единиц, в котором доминируют существительные, прилагательные и глаголы. Среди ФЕ доминируют глагольные и наречные фразеологизмы, что представляет собой существенную перестройку системы частей речи на фразеологическом уровне» [4].

Фразеологические единицы этнических языков могут рассматриваться как специфические когнитивные структуры, в каждом языке организованные в определенную концептосферу, являющуюся существенной частью языковой картины мира. В целом частеречная принадлежность и структурный тип фразеологических единиц оказываются весьма существенными в когнитивно-дискурсивном аспекте. Фразеологические единицы являются одной из форм когнитивной «упаковки» знаний и средств прагматического воздействия, и вид этой «упаковки» (глагольные фразеологические единицы, субстантивные, адъективные, наречные, их структура) оказывается небезразличным для тонкой глубинной семантики.

Противопоставление системно-структурного и когнитивного подходов, характерное для концепций ряда современных фразеологов, считаем неконструктивным. «Исследование фразеологической концептосферы в аспекте репрезентируемых концептов в принципе невозможно оторвать от анализа структурных типов представления фразеологизмов» [5].

Исследование фразеологических единиц с помощью когнитивистического подхода может расширить наше понимание того, как язык и мышление связаны между собой и как фразеологические выражения приобретают свое специфическое значение и использование.

Важную роль в формировании не только грамматической формы, но и семантики фразеологизмов играют классифицирующие грамматические категории разных языков. В русском языке таковыми являются разные грамматические категории частей речи.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алефиренко Н.Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм: Монография. – М.: Элпис, 2008. – 271 с.
2. Кубрякова Е. С. Язык и знание. – М.: Языки славянских культур, 2004. – 556 с.
3. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: Аст: Восток – Запад, 2007. – 314 с.
4. Мусаев А.С. Частеречная классификация фразеологических единиц и специфика глагольных фразеологизмов // Вестник Самаркандского государственного университета. – Самарканд: СамГУ, 2011. - № 6. – С. 58-62.
5. Мелерович А.М. Изоморфизм между семантикой и формой фразеологической единицы и принципы построения словарных дефиниций // Слово – сознание – культура. – М.: Флинта, 2006. – С. 31-40.

ПРАГМАЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ АКТА УПРЕКА В
СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

М.М.Мухторова, преподаватель, Кокандский университет, Коканд

Annotatsiya. Ushbu maqola zamonaviy ingliz tilida tanbeh ifodasining leksik-semantik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Tanbeh - bu birovning harakatlari va xatti-harakatlaridan norozi yoki hafsalasi pir bo'lishini ifoda etish bo'lib, uning hissiy sohasiga ta'sir qilish va aybdorlik yoki uyat tuyg'usini uyg'otishga qaratilgan. Tanbehning turli xil usullari gapiruvchi tomonidan mos til vositalarini tanlash zarurligini keltirib chiqaradi, bu esa tanlangan uslubiy ohang, muloqot holatiga yo'naltirish va sharoitlarning rasmiy/norasmiyligiga bog'liqdir. Zamonaviy ingliz tilida tanbeh nutq akti asosan modal fe'llar yordamida amalga oshiriladi; sifatlar, undov so'zlar va ravishlar ham mumkin. Tadqiqot ingliz tilidagi filmlar asosida o'tkazildi.

Kalit so'zlar: pragmatik lingvistika, nutq akti, tanbeh, performativ, modal fe'llar.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию лексико-семантических особенностей выражения речевого акта упрека в современном английском языке. Упрек - это выражение кому-либо своего неодобрения или разочарования в его действиях и поведении с целью воздействия на его эмоциональную сферу и стимулирования его чувства вины или стыда. Разнообразие, если упрекнуть, обуславливает необходимость постоянного выбора говорящим соответствующих языковых средств в соответствии с выбранной стилистической тональностью, ориентация на ситуацию общения, формальность/неформальность обстоятельств. Речевой акт упрека в современном английском языке реализуется в основном с помощью модальных глаголов; возможны также прилагательные, междометия и наречия. Исследование проводилось на материале англоязычных фильмов.

Ключевые слова: прагматическая лингвистика, речевой акт, упрек, перформатив, модальные глаголы.

Abstract. This article is dedicated to the study of the lexical-semantic features of expressing the speech act of reproach in contemporary English. Reproach is the expression of disapproval or disappointment in someone's actions or behavior, aimed at influencing their emotional sphere and stimulating feelings of guilt or shame. The variety in ways to reproach necessitates the speaker's constant selection of appropriate linguistic means in accordance with the chosen stylistic tone, the orientation towards the communication situation, and the formality or informality of the circumstances. The speech act of reproach in contemporary English is mainly realized through modal verbs; adjectives, interjections, and adverbs are also possible. The study was conducted based on English-language films.

Keywords: pragmatic linguistics, speech act, reproach, performative, modal verbs.

В настоящее время изучение проблем речевого общения находится в центре внимания лингвистической науки и целого ряда смежных наук, таких, как психолингвистика, социолингвистика, нейролингвистика, теория коммуникации и другие, в которых исследуется содержательная, семантическая сторона языка. Одной из перспективных областей исследования речи выступает лингвистическая прагматика, которая изучает речевую деятельность с позиций выявления взаимозависимостей между использованием языковых единиц и целеустановками говорящих.

Лингвистическая прагматика вскрывает и анализирует речевую деятельность человека, учитывая социально-практические и субъективно-психологические факторы. Изучение выбора говорящими различных языковых форм с точки зрения возможностей структурных единиц языка выразить интенцию автора речи находится в сфере компетенции одной из отраслей прагматического знания - прагмалингвистики. Прагмалингвистическое исследование предоставляет нам необходимый категориальный аппарат и формирует методологическую базу для изучения особенностей речевого взаимодействия.

Изучение речевой деятельности в русле современных лингвистических направлений – психолингвистического, когнитивного, прагматического – позволяет взглянуть на языковые явления в динамике, обусловленной закономерностями речевого мышления и прагматическими факторами речевого общения.

Минимальными единицами языковой коммуникации являются речевые акты (или языковые акты). Слово акт употребляют, чтобы подчеркнуть динамическую, процессуальную сторону явления. Если не имеется в виду процесс, нередко пользуются термином высказывание. Речевые акты принято условно квалифицировать как реализации (произнесения, исполнения) предложений, хотя подчас речевым актом называют и такую далеко не элементарную форму, как лекция, проповедь, доклад. Передача тех или иных сообщений от одного человека другому (или же другим) осуществляется, как уже говорилось, в форме коммуникативных актов, прежде всего речевых актов, осуществляющихся в устной форме, т.е. посредством звуковых сигналов, а также (при наличии системы графических знаков) в письменной форме. Начиная своё высказывание, говорящий создаёт вокруг себя актуальное коммуникативно-прагматическое пространство.

Наряду с речевыми актами (далее РА) похвалы, осуждения и других, упрек относится к оценочным РА, поскольку регулирует межличностные отношения говорящих. Такие РА оказывают немаловажное влияние на социальную жизнь общества, корректируя поведение коммуникантов.

Как отмечает Т.В. Ларина, определения упрека в английском и русском языках отличаются по одному важному параметру. Англоязычные коммуниканты, упрекая, говорят о своих эмоциях, не нарушают границы мира адресата и соблюдают принцип прагматического контроля, который регулирует коммуникативную функцию взаимодействия с адресатом. Русскоязычные коммуниканты в рамках РА упрека могут прибегнуть и к обвинению, тем самым, вторгаясь в личное пространство адресата [1].

В основе упрека лежит какая-то ситуация (поступок, действия), которую говорящий оценивает, как правило, отрицательно. Все поступки можно разделить на две группы:

- 1) поступки, которые однозначно оцениваются, поскольку соотносятся с нормами, принятыми в обществе;
- 2) поступки, которые могут получать различную оценку в зависимости от субъективного отношения говорящего, поскольку сами они с нормами непосредственно не соотносятся.

Речевой акт упрека представляет собой единичное высказывание (либо последовательность высказываний), направленных на достижение указанной цели, а также динамическое речевое образование (прагматический акт), рассматриваемое в контексте ситуации с учетом действий, послуживших причиной упрека, и ответной реакции адресата.

В семантической структуре упрека главным компонентом является сема недовольства, неодобрения. Одной из коммуникативных задач данного речевого действия является информирование об отрицательной оценке. РА упрека может выражаться как эксплицитно, то есть в виде перформативов, так и имплицитно, то есть только по смыслу. При эксплицитной реализации упрека иллокутивная цель говорящего непосредственно выражается с помощью специально предназначенных для этого языковых маркеров – «иллокутивных показателей». В отношении РА упрека в современном английском языке к таким маркерам, в первую очередь, относятся глаголы *to reproach*, *to rebuke*, *to admonish*, *to reprimand* и другие. Общей иллокутивной целью этих глаголов является выражение негативного суждения относительно совершенного адресатом действия.

Однако, как отмечают некоторые исследователи (А. Вежбицкая, А.А. Зализняк), глагол *reproach*, который, по сути, является иллокутивным глаголом, не допускает перформативного употребления. Перформативные глаголы являются далеко не самыми распространенными средствами выражения упрека, как правило, речевой акт упрека реализуется через модальные глаголы *should*, *might*, *could*, *ought to*, *can*:

- *You should have told me about this meeting, Carlos.*

Данное высказывание принадлежит жене офисного работника, который не явился вовремя домой и не предупредил заранее о предстоящей встрече с потенциальным клиентом. Упрек в данном случае звучит серьезно, так как действие было желательным, но оно не было выполнено.

Выражение упрека возможно и без употребления перфектного инфинитива, например:

- *You **should** work more seriously.*

В данном примере общение происходит в рабочей обстановке. Начальник полиции выражает свое недовольство по отношению к работе своих сотрудников. Упрек выражается в сочетании с желанием, рекомендациями относительно дальнейшей работы.

Для выражения упрека также употребляется модальный глагол *might*, который в сочетании с неопределенным инфинитивом относит действие к настоящему, прошедшему или будущему времени; а в сочетании с перфектным инфинитивом – выражает упрек о невыполненном действии и относится только к плану прошлого, например:

- *You **might** do it yourself.*

В приведенном высказывании муж упрекает свою жену в том, что она не может самостоятельно выполнить домашнюю работу и перекладывает часть обязанностей на своего мужа. Прямое выражение недовольства связано с тем, что коммуниканты находятся в равных статусных отношениях.

Упрекать можно и с помощью утверждений, в состав которых входит глагол в сослагательном наклонении. Такие высказывания конвенционально используются для того, чтобы критиковать или упрекать, например, в следующем высказывании бизнесмен, разговаривая с женой, упрекает своих коллег в том, что они занимаются не своими делами:

- *If people minded their own business, the company **would be doing** much better.*

В упреке популярна сравнительная оценка, которая основана на сопоставлении адресата и/или его поступка с другими, отрицательность которых очевидна или общепринята. Сравнительная оценка употребительна при порицании поведения, например:

- *I must say you're **as stubborn as** your brother.*

Данное высказывание отца обращено к сыну, который не оправдал его надежд и ведет себя так же глупо, как и старший брат. Интенции говорящего в данном случае – упрекая, задеть, или даже обидеть адресата, поэтому высказывания такого рода можно считать упреком-инвективой.

Употребление в разговорной речи сниженно-коннотативной лексемы *hell* указывает на крайнюю степень раздражения упрекающего.

В следующем высказывании муж упрекает свою жену в том, что та не желает ничего делать, чтобы добиться карьерного роста в модельной сфере.

- *How the **hell** do you expect to achieve anything if you don't do anything that could promote you?*

Таким образом, исходя из результатов проведенного нами анализа примеров, отобранных методом сплошной выборки, мы можем сделать вывод, что выражение РА упрека осуществляется в английском языке чаще всего с помощью модальных глаголов *should*, *might*, *could*, *ought to*, *can*. Наиболее распространенными глаголами являются модальные глаголы *should* и *could*, соответственно от общего количества примеров нашей выборки. Данные средства делают упрек более мягким, но в целом характеризуются фамильярностью и используются в неформальной обстановке между хорошо знакомыми людьми. Выражение упрека в высказываниях с глаголом *can* мягче, чем с глаголами *might* и *ought to*, но разница между ними не так значительна. Наречия, прилагательные, междометия и инвективы, хотя и не играют первостепенной роли в выражении упрека, создают соответствующий эмоционально-экспрессивный фон, способствующий более эффективной реализации данного речевого акта.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Вежбицкая А. Англоязычные сценарии против «давления» на других людей и их лингвистические манифестации // Жанры речи. М., 2007. № 5.

2. Винантова И.В. Структурные и прагматические особенности косвенных речевых актов со значением упрека, выраженных в форме вопроса (на материале английского языка) // Грамота. Филологические науки. Вопросы теории и практики. №2 (4). Тамбов, 2009.
3. Давыдова Т.А. Роль упрека в межличностном общении // Международная научно-практическая конференция МК-1-07. Астрахань, 2007.
4. Девкин В.Д. Прагматика слова // Прагматика слова. Межвузовский сборник научных трудов. М., 1985.
5. Ларина Т. В. Категория вежливости и стиль коммуникации. Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций. М. 2009
6. Каразия Н.А. Прагмалингвистическое исследование акта упрека в контексте современной американской речевой культуры // Автореф. дис. канд. филол. наук. Петропавловск-Камчатский, 2004.
7. Matveeva T.V. Uchebnyi slovar': russkii jazyk, kul'tura rechi, stilistika, ritorika [Dictionary: Russian language, speech culture, stylistics, rhetoric]. Moscow, Flinta: Nauka Publ., 2003.
8. Morozova A.V. Rechevaja izbytochnost' i rechevaja nedostatochnost' kak odna iz problem kul'tury rechi [Redundancy and voice speech impairment as one of the problems of speech culture]. (Russkaja slovesnost') — (Russian literature). 2004. № 6. P. 75.
9. Orlov N.V. Zhanry razgovornoj rechi i ih /«stilisticheskaja obrabotka»/. K voprosu o sootnoshenii stilja i zhanra. Zhanry rechi [The genres of spoken language and their “stylistic treatment”. To the question of the relationship between style and genre. Speech Genres]. Saratov, 1997.

УЎК 808.5

ШАВКАТ РАҲМОН ШЕЪРИЯТИДА ЭСТЕТИК ИДЕАЛНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Г.Мўминова, таянч докторант, Қарши давлат университети, Қарши

Аннотация. Ушбу мақолада Шавкат Раҳмон шеърятининг ўзига хос жиҳатлари ва эстетик идеалининг ифодаланиши шеърлари мисолида кузатишган. Шоир идеали унинг мақсад, интилишлари, эстетик идрок қилиш табиати ва у яшаган давр муҳитини англашга имкон беради.

Калит сўзлар: эстетик идеал, образ, феномен, миллий тафаккур, миллий истиқлол, адабий ўзгаришлар.

Аннотация. В данной статье на примере стихотворений рассматривается специфика поэзии Шавката Рахмана и выражение его эстетического идеала. Идеал поэта позволяет ему реализовать свои цели, устремления, природу эстетического восприятия и атмосферу времени, в котором он жил.

Ключевые слова: эстетический идеал, образ, феномен, национальное мышление, национальной независимости, литературные изменения.

Abstract. In this article, the specifics of Shavkat Rahman's poetry and the expression of his aesthetic ideal are observed on the example of poems. The poet's ideal allows him to realize his goals, aspirations, the nature of aesthetic perception and the atmosphere of the time in which he lived.

Keywords: aesthetic ideal, image, phenomenon, national thinking, National Independence, Literary changes.

Шавкат Раҳмон уйғоқ, ҳақиқатпараст, миллатсевар, ўз сўзига ва аниқ эстетик принципларига эга шоирларимиздан эди. Шоир идеали унинг қарашлари билан боғлиқ ҳолда, миллият ва шарқона руҳни ўзида мужассамлаштиради. Шавкат Раҳмон эстетик идеали айтиш даври миллат характери, тафаккур тарзини намоён қилади. Эстетик идеал объект – борлик, олам билан субъект – ижодкор кесишган нуктада пайдо бўлади. Бу икки томоннинг бирлашиши умумий яхлитликда ижодий баркамоллик касб этади. Ижодкор замон нокисликларига муносабати ортидан ҳар қандай иллатлардан ҳоли ўз идеалини кашф қилади. Идеални бир сўз билан айтганда мукамаллик ёки комиллик орзуси дейиш мумкин. Олимларнинг идеал тўғрисидаги қарашлари бир хил эмас, манбаларда кўпинча идеални олий мақсад, юксак орзу деб таърифлашади. Ўзбек адабиётшунос олими Дилмурод Курбонов эстетик идеалга қуйидагича таъриф беради: “Идеал, эстетик идеал (юн. Idea сўзидан фр. ideal – тасаввур тушунча) эстетика, жумладан адабиётшуносликнинг муҳим миллий категорияларидан бири, гўзаллик, эстетик мукамалликнинг юксак даражаси ҳақидаги ҳис

этиладиган конкрет – тимсолий шаклда акс этувчи тасаввурлар жами”[1] деб таъриф беради ва у идеални “онг соҳасида ҳақиқат, ахлоқ соҳасида эзгулик, эстетика соҳасида гўзалликдан иборат”[2] эканлигини таъкидлайди. Маълумки, тасаввуф адабиёти идеалига кўра ҳақиқат Ҳақ, Аллоҳ; эзгулик Ҳақнинг буюрганини қилиш қайтарганидан қайтиш гўзаллик ҳар иккисига мувофиқликдир, жадид адабиётида эса ҳақиқат миллат тараққийси, эзгулик миллат тараққийси учун хизмат қилиш яъни маърифатлаштириш гўзаллик бўлса ҳар иккисига мувофиқ бўлишдир. Бундан кўринадики, идеал ҳаракатланувчан ва ўзгарувчан, у замон ва муҳит, инсонларнинг тафаккуридаги ўзгаришларга боғлиқ ҳолда янгиланиб бораверади. Демак, аср бошидаги идеал билан аср сўнггидаги идеалларни бир мезонда баҳолаб бўлмайди.

XX аср сўнгги чораги шеъриятидаги идеалда инқилобий ўзгаришлар натижасида янгиланишлар кўзга ташланди. Аср бошида жадидлар қўйган мақсадлар: миллатни ўйғотиш, халқни маърифатлаштириш орқали истиқлолга эришиш, аср сўнгига келиб миллий мустақиллик деган бош мақсадга айланди. Кўринадики, бу йиллар лирикасида мавжуд тизим иллатларини фош этиш, янги жамият, янги давлат, ўз қрашларига эга, атрофидаги вазиятни чуқур англай оладиган, миллий тафаккури етук инсон орзуси кучлидир. Шавкат Раҳмон поэзияси бунга ёрқин мисол. Унинг эстетик идеали айни ўтиш даври миллий тафаккури ва характерини ёрқин намоён этгани билан аҳамиятлидир. Шоир йиллар давомида ҳўрланган, ўзлигини йўқотиб бораётган жамият, ҳатто мустабит тузумни оқлаётган миллат тақдиридан хавотирда, бу жамият миллий шуури ва “мени”ни ифодаладиган идеал тимсолида ўз дардларини ибтидосини кўради. Таниқли рус ёзувчиси Лев Николаевич Толстой таъкидлагандек: “... у йўлчи юлдузидир. Усиз аниқ йўлни топиш қийин, аниқ йўл бўлмаса ҳаёт ҳам йўк”[3] идеал ижодкор ижодиётини йўлчи юлдуз каби ёритиб туради. Шавкат Раҳмон эстетик идеали йўлчи юлдуздек унинг поэзияси бадий-эстетик қийматини ўлчашда муҳим кўринади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, мустақилликгача бўлган адабиётнинг бош мавзуси миллий истиқлол саналади ва бу адибларнинг ижод намуналарида ўз аксини топади. Адабий жараёндаги ўзгаришлар, адабий янгиланишлар ижодкорларнинг ижодий эврилишлари уларнинг эстетик идеалларига ҳам таъсир ўтказмасдан қолмайди. Уруш йиллари кейин кузатилган турғунлик даври шеърияти 60-йилларга келиб барҳам топди. Шеърият инсон кечинмалари, бахти ва бахтсизлиги, кўнглини асосий мавзу қилиб олди. Бу йиллар шеъриятида ғарб таъсирининг кучайгани, узоқ йиллардан бери кузатилаётган сокинликнинг бузилганини, шеъриятда психологизмни юқори ўринга кўтарилганини кузатиш мумкин. 70-йиллар ўрталарида эса жамиятни юксалтириш, инсонни тузатиш учун янги идеаллар вужудга келди. Ушбу давр лирикасидаги идеал олдинги даврга қараганда муросасиз чиқди, масалан Шавкат Раҳмоннинг илк шеърларидан бирида ватан учун қайғурадиган керак бўлса жон фидо қиладиган ва ватандошларини ҳам ўйғонишга чорловчи идеал тасвири келтирилган:

Жоним-жигаримсан,
Сен-да одамсан,
Лоақал кўзингда бир ёш кўрсайдим,
Лоақал қовушиб қолган қўлингда
Ёвларга аталган бир тош кўрсайдим[4].

Шавкат Раҳмон эстетик идеали унинг лирик қаҳрамонида намоён бўлади, чунки у муаллиф дунёқраши маҳсулидир. Шоир бадий, фалсафий ғоялари тизимини идеали орқали ёритади. Атрофдаги воқеликка муносабатини идеали призмасидан ўтказиб тасвирлайди. Биз бу идеалларни лирик қаҳрамон орқали тушунамиз ва хис қиламиз. Ижодкор идеалини шаклланиши у яшаган давр ва адабий жараёнлар билан ҳамбарчас боғлиқ. Бир даврда ижод қилган адиблар ижодиётида ўхшашликлар бўлиши табиий, чунки уларнинг муҳити бир ва бир мақсад сари интилишлари мумкин. Бу давр ижодкорларнинг мақсади ўхшаш, у ҳам бўлса озодлик, эрк, аммо уларнинг идеаллари ижодиётининг ўзига ҳослигига кўра турлиликка мансубдир. Жумладан, Усмон Азим шеъриятида унинг идеалини очувчиси улкан поэтик образ **Ватан** орқали кўринади. Қуйида унинг шеърини олсак:

Бўлиниб боряпман минг бир бўлакка,
Хоитирим йўқликка қоришиб кетди.

Селдай оқиб кетди кўксимдан юрак,
 Фақат хаёл тошдай қотди бошимда.
 Чинорнинг тагида бўлиниб ётибман.
 Шунда бир сўз баргдай лабимга кўнар:
 “Ватан” дейман, такрор айтаман “Ватан”...
 Бирлаша бошлайди юрак, ақл, тан...[5]

Бунда идеал ҳаёт сўқмоқларида парчаланаётир, лекин уни минг бўлакдан тиклашга кодир бир сўз бор у ҳам бўлса - Ватан. Бу даврда кўпчилик шоирларнинг бош образи она ватан эди, аммо уни ифодаланиши ижодкорнинг дунёқарашидан келиб чиккан холда турлича. Ватан образи Шавкат Раҳмон идеали томонидан ёниб-қуйиб тасвирланади, унинг кечмишидан қайғуради, шоирнинг ҳақиқати ҳам айнан Ватандир. У шеърларидан бирида ватаннинг моҳиятини чуқур англаган ҳолда шундай ёзади:

Жойлашгансан шунчалар чуқур...
 Ўз тубига яширган юрак.
 Сенга етиб бормоқлик учун
 Узун умрим етмаса керак[6].

Ижодкор идеали бир шаклда қолмайди, у доим ҳаракатда, шеърларидан шеърларига ўтиб ўзгаришларга юз тутаяди такомиллашади. Эстетик идеални объекти бўлиб эса оламга ўзининг турли туман муносабати билан инсон туради. 80-90 йилларга келиб олдинги мавжуд идеалдан фарқли ўлароқ идеал моҳияти маркази инсонга қаратилди. Унинг эрки, қадри биринчи даражага кутарилди. Бу давр айлантирган ишчи, партия аъзоси, деҳқон инсон, аввало ҳис туйғу ва кечинмаларга эга эркин яратилган сифатида эътироф этилди. “... Инсон уни Инсон даражасига кўтарадиган асосларнинг асосини ўз ақли билан том маънода қамрай олмайди. Инсон ўзини халқнинг бир зарраси деб сезгандагина, у ҳақда ўйлаб меҳнат қилиб яшагандагина маънавият билан туташади”[7] ана шундай халқчил “миллий мен”, миллий тафаккури уйғоқ идеал Шавкат Раҳмон поэзиясида ўзига хос образлар ёрдамида очиб берилади.

Ижодкор асари эстетик идеални гоҳ аниқ бир шаклда, гоҳ яширин бир шаклда ўзида намоён қилади. Бу ижодкорнинг фитратидан келиб чиқади. Эстетик идеални бадиий асарда намоён бўлиши ўзига хос ҳодиса, у ҳар хил услубларда акс этиши мумкин. Шулардан бири бу бадиий образлар ҳисобланади. Идеални намоён бўлиши, унинг юзага чиқиш воситаси яъни “тили” бўлган бадиий образ билан боғлиқ. Бундай образлар бошқаларидан фарқли ўлароқ, нафақат умумий маъно, ғояларни, балки ҳис қилиб сезиладиган нозик сезимларни ҳам етказиб бераолади. Табиийки, бу образлар инсонларга ҳам ақлий, ҳам руҳий таъсир кўрсатади. Лирикада образлар идеаллик нури билан бадиийликка эришади бу эса адиб ижодини яшовчанлигини таъминлайди ва ижодий феноменини намоён қилади. “Бадиий адабиётда ижодкор мақсади, хоҳиш истагини намоён қилувчи образлар унинг эстетик идеали”[8] ни белгилайди. Шавкат Раҳмон ўз идеалини ифодаловчи образларни мохирона гавдалантиради. Унинг “нур”, “йўл”, “қуш” каби образларларини тез-тез учратамиз. Бундан ташқари идеал деб билган инсонлар образи шеърларида “улкан одамлар”, “олий кишилар” деб жонлантиради.

Бунда ҳар бир чечак,
 ҳар бир гиёҳнинг
 осмонни тўсгудай хайбати бордир.
 Бу диёр шу қадар улуг бўлса-да,
 улкан одамларга нақадар зордир[9].

Шоир идеали марказида инсон туради. У миллат истиқболи туғрисидаги олий мақсадлари руёбини инсоният илдизида деб билади. “Улкан одамлар” образи ҳам ижодкорнинг мукамаллик туғрисидаги орзуси, у ҳар қандай қусурлардан холи ва бу юртга жуда зарур. Бошқа бир шеърда (“Гуманоидлар”) бундай инсонларни “олий кишилар” образида чизади:

Уларни биламан, улар пок булар,
 юраги гудакдай бегубор булар,
 сезмасдан яшаймиз,

ёнгинамизда

бу олий кишилар хору зор булар[10].

Шоир эстетик идеали унинг дунёқараши, миллиятини ҳамда ижодий индивидуаллигини тасвирлайди. Миллат эртасидан қайғуриш шоир табиатига ҳос. Унинг бундай *олий кишилар* тўғрисидаги ҳавотири ўринли, чунки шўролаштириш даврида бу каби қалби уйғок, миллатимизга ҳос камтарлик ва йиқилганларни суяовчи кишиларни қадри йук эди. Жамиятда инсонлар инсон сифатида эмас ишчи ёки партия аъзоси сифатида қаралар эди. Шавкат Раҳмон ижодида замона муаммолари тарихга назар солиш ёки тарихий шахсларга мурожат тарзида очиб берилади. Аждодлар ютуқларидан, жасоратидан фахр туйиб, миллат ўтмишидаги фожиаларидан қайғуга ботган шоирни, юртининг ютуғ-у камчиликлари илдизи ҳам шу халқнинг ўзидан келиб чиқиши ўйга толдиради. Миллат дардларини ёритаркан, бунинг ортидан уни ҳушёрликка, уйғокликка ва ўзлигини англашга чорловчи руҳни шакллантиришга ҳаракат қилади. Шоирнинг “Афшонадаги Ибн Сино ҳайкали” шеърида буюк аждодлардан ғурур туйиши ва она тупроққа чексиз муҳаббат, унинг азобларини ўзиники каби ҳис қилиш руҳи ётади:

Тилсиз ернинг азобларини
сигдиролсам қанийди шеърга –
ҳамон куплар тупуриб юрар
буюкларни яратган ерга.[11]

“Туркийлар” шеърида эса миллат дарди фожиаларини биргина шеър орқали акслантиради. Ўқувчини тарихга олиб кириб, огоҳликка ва ҳушёрликка ундайди:

Хийлагар дустлардай яқинлашди ёв
комиллик кидирган жасур эрларга.
Илвасин йигитлар,
бобир йигитлар,
саждага бош куйди ёвга терс караб,
ғулларни кемириб йиғлади итлар,
буюк бошни кесди қилич яраклаб.[12]

Ижодкор идеал инсонлар образини бошқа шеърларида “*даҳолар*”, “*буюклар*” деб эътироф этади. Шоир ўзи орзу қилган жамият ва эркинликка айнан шу кишилар ёрдамидагина эришишини чуқур англаб етган. Улар кичкина ташвишлар билан оввора “митти даҳоларга” тамомила зид. Ижодкор идеалларини нафақат одам образларида, балки тоғ, чинорларга муқояса қилади. Адабиётда инсонни дарахатга кўп қиёслашади. Шавкат Раҳмон шеърларидаги дарахт образлари замирида инсонни кўришимиз мумкин. Шунингдек, “Баланд дарахтлар” шеърини олсак, адиб баланд дарахтларни куч-қувватга тўлган қийноқларга чидамли эканини ва тинимсиз ўтганларга юксак осмонни эгаллаб олди деб ғийбатини қилувчи “шўрлик” паст дарахтларни ҳам аслида шу “*баланд дарахтлар*” ҳалокатлардан асрашини айтади:

Шўрликлар,
билмаслар уша юксакда ёвуз шамолларга тутиб бошларин.
водийда гул тўккан паст дарахтларнинг
умрини асраган мард қардошларин[13].

Шоир ишонч билан таъкидлайдики “баланд дарахтлар” бор экан юрт боғлари сира вайрон бўлмайди. Яратилган бу каби образлар замирида инсон ётади, инсоният эса Оллоҳ яратган енг олий мавжудот. Шоирнинг муҳаббати, кечинмалари у билан боғлиқ, дардининг ибтидосини ҳам унда кўради. Қисқача қилиб айтганда, шоир эстетик идеали унинг ижод оламини кўрсатувчи, моҳиятини англатувчи омил бўлиб, уни ифодалаш маъсуляти юқоридаги каби бир-биридан ранг-баранг образлар зиммасига тушади.

Хулоса қилиб айтганда, лирикада эстетик идеал ижодкорнинг феноменини намоён қилади. Эстетик идеал ижодкорнинг дунёқараши ижтимоий-сиёсий эврилишларга муносабатидан келиб чиқади. Бир қарашда идеални лирикада текшириш енгил кўринади, аммо уни бадиийлаштириш ниҳоятда оғир. Зеро, шоирлар ижоди яшовчанлиги уни иделларини

ифодалашдаги махоратига боғлиқ. Шавкат Раҳмон ижоди бугунга қадар ўрганилишда экан, унинг адабий-эстетик қарашларини бойлиги, идеалларини образли ифодалаш махорати сабабдир. Унинг идеаллари шеърлардан шеърларига кўчиб такомиллашиб янгиланиб бораверди ва ўзида миллий ғурур, уша давр кишисининг характери ва тафаккурини сингдириб тасвирланади. Шоир ўзи таъкидлагандек “... Башар фожиасини, миллат фожиасини ўз фожиаси билиб ўртанган шоир ҳақиқий шеър бахтига муяссар бўлади. Шеър ёзиш ўлим билан юзма-юз туриб гаплашган билан баробардир.”[14]. Миллат дардини қалб призмасидан ўтказган шоир шеърлари бошиданоқ шахсий дардлардан баландроқ эди, ундаги идеаллари ҳам миллат дардлари ва кечинмаларидан йироқда эмас. Унинг эстетик идеали орқали асарлари бадиий-эстетик концепциялари, ўтиш даври адабиётига хос тафаккур ва характеристикасини таҳлил қилиш мумкин.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Курбонов Д., Мамажонов З., Шералиева М., Адабиётшунослик лугати, -Тошкент: Академнашр, 2010. – Б. 106.
2. Юқоридаги асар
3. Воронцев В.И., Тафаккур гулшани, -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981 йил, 124-б.
4. Раҳмон Шавкат. Уйғоқ тоғлар. -Т.: Шарқ, 1986. -Б. 133.
5. Азим Усмон. Сайланма. – Т.: Шарқ, 1995. – Б. 141.
6. Раҳмон Шавкат. Рангин лаҳзалар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, – Б. 3.
7. Усмон Турон. “Туркий халқлар мафкуриси” Т.: “Чўлпон”. 1995 йил. 21-бет.
8. Давлатова А. Фикр агар яхши тарбият топса... – Ўзбекистон матбуоти, 2006, 6-сон. – Б. 36-37.
9. Раҳмон Шавкат. Уйғоқ тоғлар. -Т.: Шарқ, 1986. -Б. 125.
10. Раҳмон Шавкат. Сайланма. -Т.: Шарқ, 1997. -Б. 126.
11. Раҳмон Шавкат. Сайланма. -Т.: Шарқ, 1997. -Б. 91.
12. Раҳмон Шавкат. Сайланма. -Т.: Шарқ, 1997. -Б. 190.
13. Раҳмон Шавкат. Сайланма. -Т.: Шарқ, 1997. -Б. 100.
14. Раҳмон Шавкат. Зулфиқор рух. -Т.:”Anorbooks”, 2023. -Б. 512.

УЎК 81-13

ЖАДИД АДАБИЁТИДА АМИР ТЕМУР ОБРАЗИ

*М.О.Отажанова, ф.ф.д., ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти,
UNIVERSITY OF BUSINESS AND SCIENCE LLC, Тошкент*

Аннотация. Мақолада Амир Темур образининг жадид адабиёти номояндалари ижодидаги ўзига хос талқинлари ифодаланган.

Калим сўзлар: жадид, образ, Исмоил Гаспринский, Фитрат, Ҳожи Муин, Темур сағанаси, юрт қайғуси.

Аннотация. В статье представлены оригинальные интерпретации образа Амира Темура в творчестве номинантов джадидской литературы.

Ключевые слова: Джадид, образ, Исмаил Гаспринский, Фитрат, Хаджи Муин, Сағана Тимура, горе юрта.

Abstract. The article expresses the unique interpretations of the image of Amir Temur in the work of non-scholars of jadid literature.

Keywords: jadid, obraz, Ismail Gasprinsky, Fitrat, Haji Muin, saganasi of Temur, sorrow of the land.

Жадидчилик ҳаракати миллий мафкура, миллий ғоя, миллий дунёқарашнинг шаклланиш тарихини ўрганишда муҳим илмий манбалардан биридир. Шу нуқтаи назардан мустақиллигимиз фидойилари бўлган жадидларнинг илмий-адабий меросини ўрганиш бугунги кунда катта аҳамиятга эгадир. Жадидлар давлат, тузум, бошқарувни ўша давр муҳитидаги иқтисодий ҳаётни ислоҳ этиш ва миллатни ривожлантириш орқали, умуман жамиятни янги тараққиёт босқичига олиб чиқишни мақсад қилган эдилар. Бундай инқилобий ўзгаришларнинг аниқ амалий тадбирларини ўзида мужассамлаштирган илмий концепция яратдилар. Улар жаҳон цивилизациясида катта роль ўйнаган Туркистондек улкан тарихий бир маконда, кўп асрлар давом этиб келган ҳаётнинг Шарқона тарзини сақлаган ҳолда, уни Европа

тараққиёти натижалари билан бойитишни кўзлаган фикрларни илгари сурган эдилар. Шунингдек, улар XX аср бошидан янгича яшамоқни вужудга келтириш усуллари изладилар ва истибдод шароитида ўз тақдирини ўзи белгилаш йўлида курашга киришиши кераклигини уқтирган эдилар.

Тарихга муносабатнинг ўзгарганлиги, буюк аجدодларимизнинг бадий, илмий ва маънавий-маърифий меросини кадрлаш, тарихий манбаларни ўрганиш туфайли халқимиз ўзлигини англаш жараёнини бошидан кечирди. Буюк соҳибқирон Амир Темурнинг Ватанимиз тарихи, равнақи ва тараққиётида тутган ўрни бекиёс. Манбаларда соҳибқирон Амир Темур — ёрқин хислатларга эга эканлиги, хотираси ўткир, шижоатли ва қатъиятли, бирсўзли, салобатли инсон сифатида таърифланади.

Амир Темур Марказий Осиёни мўғуллар исканжасидан озод этишда барча юртпарвар кучларни уюштириб, уларни мустақиллик учун курашга йўналтирган етакчи раҳбар, ерли халқнинг бу соҳадаги орзу-умидларини рўёбга чиқишига улкан ҳисса қўшган саркардадир. Амир Темур кўп йиллар давомида мустамлака бўлиб, чет эллик ҳукмдорларга бўйсуниб келган Мовароуннаҳр ва Хуросонда ўз юрти, халқининг куч-қудратига таянган мустақил ва ягона давлат барпо этган. Амир Темур ҳам ўз даврига хос бўлган турли сабабларга биноан бошқа мамлакатларга юришлар қилди ва Оврўпо мамлакатларининг ривожланишини тезлаштиришга ўз ҳиссасини қўшди. Россияни Олтин Ўрда зулмидан, Оврўпони Туркия тажаввузидан сақлаб қолган. Амир Темур ўз сиёсати билан маданий юксалишга ва туркий тилнинг ривожига кенг йўл очиб, нафақат Марказий Осиёнинг маданий-маънавий оламида, балки бутун мусулмон олами тарихида ўчмас из қолдирди ва сўнгги ривожланишга катта таъсир кўрсатди. Амир Темур қатор Шарқ мамлакатлари ва айниқса, Оврўпо мамлакатлари билан дипломатик алоқалар ўрнатиб, улар билан турли савдо-сотик, маданий алоқаларга янада кенг йўл очиб берди.

Амир Темур шахсиятига қизиқиш саркарда ҳаётлигидаёқ бошланган, кўплаб муаррих-тарихчилар томонидан унинг бетакрор фаолияти тарихий битикларга ёзила бошлаган эди. Шу тариқа Амир Темур тимсоли ёднома хотиралар, кундаликлардан бадий асарларга қадар кўчди. XX аср бошларида шаклланган янги жаҳид адабиёти намуналарида ҳам соҳибқирон Амир Темур образига мурожаат қилинганлигига гувоҳ бўламиз. Бунинг уч асосий сабаби бор. Биринчидан, юрт бошига тушган истибдод зулмидан эзилган миллатпарварлар Амир Темур сингари енгилмас куч ҳимоясига эҳтиёж сездилар ва асарларида унинг тимсолини идеал даражасига кўтардилар. Иккинчидан, ўша давр сиёсати реал ҳаётни тўғридан-тўғри бадий асар мазмунига сингдириш имконини бермаслиги боис зиёли ижодкорлар, асосан, тарихий воқеликдан усталик билан фойдаландилар. Учинчидан, ғафлатда қолган миллат юрагида ўзбекларга хос шижоат, мардлик ва ватанпарварлик туйғусини уйғотиш учун бу образ лозим эди. “Бадий адабиётнинг ҳар доим бош мақсади эстетик идеал бўлиб, ёзувчи қайси даврга, қандай материалга мурожаат қилмасин ва қайси усуллардан фойдаланмасин, унинг барча интилишлари, ҳамма хатти-ҳаракатлари мазкур идеални рўёбга чиқаришга қаратилади” [1,18].

Ўзбек адабиётида Соҳибқирон образини бир қатор тадқиқ қилган адабиётшунос А.Давлатованинг фикрларига таянган ҳолда, Амир Темур образи эстетик идеал сифатида Исмоил Гаспринский, Фитрат, Ҳожи Муин асарларида кўп қаламга олинганлиги таъкидлашимиз мумкин. Жаҳидчилик ҳаракатининг намояндаларидан бири Исмоил Гаспринскийнинг Туркистон ўлкасига ўзгача меҳр билан қарагани мақола ва рисолаларида яққол сезилиб туради. Унинг Мулла Аббос Франсавий Тошкандий таҳаллусини танлагани ҳам фикримизга далилдир. Муаллифнинг ижод намуналари орасида “Муколамаи салотин” асари – ҳаёлий ҳикоя сифатида “Таржимон” газетасининг 1906 йил 22 декабрь ва 1907 йилнинг 22 январь сонларида босилган. Ҳикояга эпиграф қилиб Амир Темурнинг машҳур “Рости - русти” (“Куч – адолатдадир”) шиори танланган. Бу асарда Амир Темур ўзидан кейинги хон ва амирларнинг қилмишини, ўзи қолдирган буюк меросга хиёнати, мамлакат таназзули сабабларини сўраб тафтиш қилади. “Муколамаи салотин” асари ҳам айнан Туркистон ҳаётдан олиб ёзилган. Адиб нафақат Туркистон ҳаёти, балки адабий муҳити билан ҳам яхши таниш бўлган. Кўринадики, Гаспринский Бухорода машҳур “Даҳмаи шоҳон” асари

мазмунидан ҳам хабардор бўлган. Негаки, у айнан Мирзо Содик, Сомийлар каби “ўзга олам” фуқаролари, салотин (султонлар)ни асарига олиб кирди. Муаллиф Исмоил Гаспринский Амир Темур шахсиятига чуқур эҳтиром кўрсатган ва уни том маънодаги етук ҳукмдор деб билган. Ҳикояда у Соҳибқиронни турк султонларининг шоҳи сифатида марказий ўринга олиб чиқади. Султон Абдулазизхон, Насриддиншоҳ, Исмоил Пошо, Оталиқ Ғози Яъқубхон сингари румнинг машҳур султонлари, Бухоро амирлари буюк ҳукмдор қаршисида йиғилиб сўроқ берадилар. “Садри Чиндан Мармара денгизигача, музли Дашти кипчоқдан иссиқ Ҳинд денгизи”га қадар чўзилган улкан салтанат ўзидан кейин хароб бўлганига Соҳибқироннинг ишонгиси келмайди. Мажлисда жаъм бўлган султонлар эса тигдор савол ва ўтқир нигоҳ қаршисида ожиз. Ҳикоядаги Амир Темур нутқи унинг образини яққолроқ тасаввур этиш имконини беради[2,86.]. Шу сюжетнинг ўзиёқ, муаллиф Амир Темурни Шарқнинг улуғ амири сифатида эътироф этганидан далолатдир. “Ҳаракатларимни Ҳақ билур. Жаҳонни забт этиш қонхўрликдан, юрт ёқувчиликдан, шухратпарастликдан эмас эди. Бундан муқаддам неча асрлар баҳодир миллатим, ўлим ва қирғин ила битмас туркларим, ўзбекларим ноаҳил идора туфайли эзилмоқда, диёрма-диёр, вилоятма-вилоят парчаланиб, тартибли қўшин битган эди”[3.]. Келтирилган парчада Амир Темур образи ватанпарвар шахс сифатида гавдаланади. Ҳикоядаги бу образ муаллиф идеалини белгиловчи қаҳрамон сифатида тасвирланган. Адиб юрт келажагига масъул ҳукмдорлар Амир Темурнинг ибратли ҳаётидан, тадбиридан ўрнак олишларини истади.

Амир Темур руҳидан мадад тилаш, мамлакат равнақи учун чора истаб, унинг қабрига юкиниб бориш Фитратнинг бадий қаҳрамонларига ҳам хос. Адабиётшунос олим Ҳ.Болтабоевнинг аниқлашича, “улуғ соҳибқирон Амир Темур номи Фитратнинг 30 дан ортиқ илмий ва публицистик асарларида тилга олинган”[4.81].

...Улуғ хоқоним! Турклик шарафи таланди.

Турк учун қўйдигинг давлат битди, турк остига қурдигинг хоқонлик ёғийгами кетди.

Туркнинг номуси, эътибори, иймони, виждони золимларнинг аёғларн остинда қолди.

Туркнинг юрти, улоғи, ўчоғи, Турони ёт қўлларга тушиди.

Туркнинг билгиси, онги, ўйлови, зийраклиги жаҳолат ўлжасига кетди.

Сенинг қиличинг билан дунё эгаси бўлган турк тинчгина бир ётоқ тополмай қолди.

Сенинг кучинг билан дунё хўжаси бўлган турк қарлуқ темурларига кирди.*

Хоқоним!

Туркликка хиёнат қилганлар турк бўлсалар ҳам қонларини оқизмоқ сенинг муқаддас одадингдир, ётма, тур!..

Шоирнинг “Юрт қайғуси (Темур олдинда)” сочмасида Соҳибқирон образи “юксак ва улуғ руҳоният эгаси” “тўлқунли денгизларга ўхшаган юрак” соҳиби сифатида талкин этилади. Агар Гаспринский асарида Амир Темур ворис ҳукмдорлардан жаҳолат сабабига изоҳ талаб қилса, Фитратнинг лирик қаҳрамони ўз-ўзини фош этиш йўли орқали Соҳибқирон қаршисида “эзилган бош” “қисилган виждон” “қуйган қон” “ўртанган жон” билан тазарру этади. Гаспринский Амир Темур нутқи орқали туркийлар бошига тушган истибдод сабабини кидирса, Фитрат эса миллатдошларини “Туроннинг эски шараф ва улуғлигини қайтариш”га даъват этади.

Фитрат 1918 йили ёзган “Ўғузхон” ва “Темур сағанаси” драмаларида қадимги турк хоқонларидан бири Ўғузхон ва Амир Темур руҳларига мурожаат этган.

Санъатшунос Сирожиддин Аҳмад ва адабиётшунос Бойбўта Дўстқораевнинг маълумот беришларича, “Иштирокиюн” газетасининг 1919 йил 4 сентябр сонидида “Навоий кечаси” деган хабар босилган. “Ишчи” (Ғози Юнус) қаламига мансуб шу хабарда айтилишича, ўша йилнинг 16 август куни Тошкентдаги “Роҳат боғча” номи билан машҳур бўлган театр биносида Алишер Навоийга бағишланган кеча бўлиб ўтган. Кечада Ғулом Зафарийнинг “Баҳор”, Фитратнинг “Ўғузхон” ва “Темур сағанаси” бир пардали драмалари намойиш этилган. Ўша йилларга оид матбуот хабарларига қараганда, бу асарлар аввал ҳам намойиш этилган. Уларнинг 1918 йили, феврал воқеаларидан кейин ёзилгани ҳақидаги фикрларда жон бор. Фитратнинг “Темур сағанаси” драмаси тўғрисидаги таҳлилий маълумот илк бор Ҳамид Олимжоннинг

“Фитратнинг ижодий йўли” (1936) деган мақоласида берилган. Мазкур мақола ўша давр талаби билан Фитрат сингари “кекса” ёзувчилар ижодининг “аксилинқилобий” моҳиятини фош этиш мақсадида ёзилган. Шунинг учун муаллиф Фитратнинг хурриятпарварлик руҳидаги асарларига вулгар социологизм нуқтаи назаридан ёндашган. Шунга қарамай, бу мақоланинг қимматли томони шундаки, унда бизгача етиб келмаган мазкур асардан кичик бир лавҳа берилган. Яқин-яқингача кимки шу асар тўғрисида фикр юритган бўлса, Ҳамид Олимжоннинг кўпжилдлик асарларида берилган ўша ягона парчадан келиб чиққан. Ҳолбуки, “Совет адабиёти” журналининг 1936 йил 4-5-сонларида босилган бу мақола Ҳамид Олимжон асарларининг кейинги нашрларида, ҳатто “Мукаммал асарлар тўплами”да ҳам қисқартирилган эди. Шу мақоланинг асл нусхасида берилган маълумотга қараганда, Соҳибқирон сағанасини зиёрат қилиш учун келган Йигит Амир Темур руҳига мурожаат этиб, бундай сўзларни айтади:

“Ҳоқоним, эзилиб таланган, таланиб йиқилган, йиқилиб яраланган турк элининг бир боласи сендан кўмак истарга келди. Боғлари бузилган, гуллари сўлган, булбуллари учирилган Туроннинг бир қоровули сенга арз этарга келди.

Ҳоқоним, Туроннинг Қофқози ёнди, озарлиси битирилди, туркмени алданди, татарли таланди, ўзбеги емирилди, қирғизи очликдан ўлди, кўтар бошингни, Ҳоқоним!..”

Адабиётшунос олим, академик Н.Каримовнинг “XX аср адабиёти манзаралари” китобида, “Миллий Туркистон” журналининг 1952 йилги сонларидан бирида босилган “Абдулрауф Фитрат” мақоласида М.Ҳ.Эртурк таҳаллусли муаллиф бундай маълумотни берган деб ёзади: “У “Темур сағанаси” асаринда, сахнада кўк ўрмон ва уни(нг) кесилиб турганлигини кўрсатадир. Шу вақтда Темур келиб: *“Бу ўрмонларни кимлар кесаётдилар? Кимлар боғчалардан қушларни қувмоқдадилар? Боболарнинг мерослари не ҳолга тушди?”* – деб чақирадир. *Фитрат бу усулда боболар қолдирган меросни қўрумоқ лозимлигини халқга уқдирмоқчи бўладир*”. Мақола муаллифи “мерос” деб ватанни назарда тутади. Фитрат ота-боболардан қолган мерос – ватанни ҳимоя қилиш ва пок сақлашни ҳар бир халқнинг муқаддас бурчи, деб билган. Эртурк юқоридаги сўзлари билан мазкур асарда ана шу ғоянинг олға сурилганига эътибор қаратади. Аммо унинг бу мақоласида ҳам “Темур сағанаси”нинг бизга Ҳамид Олимжон орқали маълум бўлган лавҳаси бирмунча бузиб берилган[4.391]. 1922 йили Гёте юртига ўқишга борган талабалардан бири Саттор Жаббор замонавий ўзбек адабиёти ва унинг айрим намояндалари ижодидан яхши хабардор бўлган. 1931 йили эса, Ҳоди Тўқай деган туркиялик талабанинг таклифи билан “Нажот йўлида” китобини ёзиб тугатган. Мирийдан Ботугача бўлган “Янги ўзбек адабиёти” намояндалари ижодига бағишланган ушбу китоб 2000 йили “Қуртулуш йўлида” деган ном билан Истанбулда нашр этилган. Ушбу китобда “Темур сағанаси” драмасидаги Амир Темурнинг номаълум бир монологи эълон қилинган бўлиб, қуйида шу монологни, Саттор Жабборнинг кириш сўзи билан бирга, ўзбек китобхонлари эътиборига илк бор ҳавола қилинади:

“Фитратнинг туркчилик ва эркли (мустақил) Туркистон учун юрагида сақлаган ҳаяжони унинг “Темур сағанаси” ва “Ўғузхон” номли икки ғўзал театр асарида тўпланмишдир. Ҳар икки асар гарчанд босилмаган бўлса-да, Туркистондаги бутун сахналарда қўйилган ғоят яхши опереттадир. Мана, “Темур сағанаси” дан бир парча:

*Ювош эс, тонг ели, тўхта, бу ерларни кўрарсенми?
Бу тошнинг остида кимдир ётиб қолган, билурсенми?
Бутун очунни титратган буюк хоннинг туғу тошин
Зиёрат этмайин, юз суртмайин илдам ўтарсенми?
Бу сип-сийдам қора тош остида бор ўйла бир хонким,
Ёритганди қоронғуларда қолган турк дунёсин.
Оғир тупроқлар ичра ён босиб тинган бу арслондирким,
Турарди еридан-да эшитган чоғда “урҳо”син.
Бу хоқоннинг қиличлар синдириб тузган улуг мулки —
Эсизлар, оҳлар, мунгли, ёзишларким бузилмишдир.
Бугун қонлар тўкиб, жонлар сочиб кўрган чечак боғи
Фигонлар, қайғулар ва ҳасратларким, бузилмишдир.*

“Темур сағанаси” драмасы матнига оид мавжуд маълумотлар шулардан иборат. Кўрамизки, бу маълумотларнинг барчаси асарнинг биринчи қисми, яъни “юртни суйғучи” Йигит билан “юксак табиатли” Чолнинг Соҳибқирон сағанасига келиб, нола қилиб, нажот сўраши ва Амир Темурнинг сағанани ёриб чиқиб, халқни қалқишга, мустақиллик учун курашга даъват этиши билан чекланади. Балки, асар фақат шу воқеадан иборат бўлгандир? Балки, спектакл Амир Темурнинг: *“Сизларга амр қиламан, қалқингиз! Ўлкамизни тузатингиз! Авлодларимни(нг) ҳур яшашини таъмин этингиз! Агар бундай қилмасангизлар, ўлка, мамлакат буюк бир мазорлик ҳолга келажақдир!”* деган сўзлари билан якунланган ва спектаклнинг ғояси шу сўзларнинг ўзида ёрқин мужассамлангандир?..

Мазкур спектаклда Йигит ролини Ўктам (Қаюм Рамазон), Амир Темур ролини эса, юқорида айтилганидек, Маннон Уйғур катта маҳорат билан ижро этган. “Иштирокиюн” газетасининг ёзишича, Уйғур Амир Темурнинг қабрдан чиққандаги ҳаракатларини ғоят усталик билан адо этган. Ўша унутилмас спектаклда ҳозир бўлган Саттор Жаббор, Заки Валидийнинг хотиралашига кўра, унга бундай деган экан: “Инқилобдан сўнг Тошкентда ташкил этилган “Чиғатой гурунги” ўзбек театрчилик ҳаракатининг инкишофига катта ёрдам этди. Бу гурунгни раҳбарларидан шоир Фитрат... буюк ва кучли пьесалар ёзди. “Ҳинд ихтилолчилари” ва “Темур сағанаси”ни кўрган томошабинларнинг кўз ёшлари тинмай оқар эди”. Фитрат 1918 йилнинг оловли кунларида ёзилган “Темур сағанаси” асари билан Соҳибқирон образини замонавий ўзбек адабиётига илк бор нажот байроғи сифатида олиб кирди.

“Темур сағанаси” асарида ҳам “Юрт қайғуси” сочмасидаги каби лирик қаҳрамоннинг Темур сағанаси қаршисидаги руҳий ҳолати ифодаланган. Шеъринг парчада Амир Темур номи ниҳоятда баланд, чиройли сатрлар билан қаламга олинган. Ижтимоий шароит талабидан келиб чиқиб, Соҳибқирон асосан юртни босқинчилардан озод этгани, ватанпарварлигига урғу берилган. Келтирилган парчада Соҳибқирон табиатида миллатпарварлик, адолатпешалик фазилатлари зулматда қолган турк дунёсига шамчироқ бўлгани алоҳида таъкидланади. Шеъринг парчанинг кейинги мисралари Исмоил Гаспринский фикрларига ниҳоятда яқин. Яъни улуг салтанатнинг таназзули, боғу роғларнинг топталгани ва ҳоказо. Амир Темур образи орқали нафақат Фитратнинг, балки бутун жаҳидларнинг истиқлол орзуси эстетик идеал сифатида аниқ ифодаланган:

Ёрил, эй турк бахтини эсга солган тош, ёрил илдам,
Ёрилким, кўкрагинг ичра ётиб қолган хон уйғонсин!
Таланган, ёндирилган юртини - Туронини кўрсин!
Эзилган, яраланган бойқиш элга йўлни кўрсатсин!

Фитрат эстетик идеалини ана шундай гўзал мисралар билан баён этган ҳолда тарих саҳифаларида қолган туркнинг буюк шон-шухрати яна қайтишини ич-ичидан орзу қилади.

XX аср бошларида ўзбек адабиёти ва маданияти тарихида журналист, шоир, драматург, таржимон сифатида муайян мавқега эга бўлган Ҳожи Муин “Садойи Туркистон”, “Самарқанд” газеталари, “Ойна” журналарида чоп этилган мақолаларида миллатнинг тараққий қилиши илм билан эканлигини, илми бор миллатнинг истиқболи мунаввар, ўзи маҳобатли ва ҳурматли кўриниши тўғрисида, ёшлар ва қизлар тарбияси, одобсизлик сабаби ва чораси, оила тарбияси, тил масаласи, юрт қайғуси, матбуотнинг аҳволи тўғрисида ёзади.

Ҳожи Муиннинг “Юрт қайғуси (Туркистон ғиғони)” сочмаси ҳам Туркистон фарёди ва Амир Темур изтироблари билан бирга келади. Ҳожи Муин асарда ички дарди, орзу-идеалини ОНА ЮРТ нутқи орқали ифодалаган. Туркистон ўз бошига тушган кўргуликларни баён этар экан, олис мозийдаги фаровон кунларни эслаб ўкинади. Амир Темур ҳукмронлик қилган даврини эса ҳаётининг унутилмас йиллари сифатида эътироф этади: “Чин ўғлонларимдан бўлгон у ботур, у жаҳонгир Темур даврида кўрган умроният ва бахтиёрлигим қиёматгача эсимдан чиқмас”[6.]. Адабиётшунос олим А.Бағиров тўғри таъкидлаганидек, “Халқнинг бошига тушган оғир кулфатлар пайтида, ташвишли ва ҳаяжонли кунларда бадий адабиёт ўша халқ тарихининг жанговар саҳифаларини, ўтмишнинг қаҳрамонлик сабоқларини эслатишга чуқур эҳтиёж сезади. Шу билан адабиёт ўз инсоний ва ватандошлик бурчи юзасидан оғир

фожеага учраган халқнинг руҳини кўтариш ва унга маънавий далда бериш вазифасини ўтайди»[1.18].

Худди шундай XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаётида рўй берган ўзгаришлар, жаҳолат ва қолоқлик тийрак зиёлиларни бефарқ қолдирмади. Бу иллатларга даво иташ, истибодд зулмидан озод бўлиш истаги – бу йўлда миллатни “ҳоби ғафлат”дан уйғотиш маслаги важдан бадий адабиётга соҳибқирон Амир Темур образи дадил олиб кирилди. Аслида, муаллифлар юрт таназзулини кўриб куйиндилар. Миллат бошига тушган савдоларни бартараф қилишга қодир Темурдек асл фарзандларни орзу қилдилар. Бунинг учун тарихий давр, образ, усул ва бадий воситалар тўғри танланган ва энг мақбул йўл эди.

Собиқ советлар мафкураси ҳукмронлик қилган шароитда Темур фаолиятига нисбатан салбий муносабатда бўлинди, ўша давр адабиётларида ҳар доим қораланиб келинди. Лекин мафкуравий тўсиқ, тақиқлашларга қарамай айрим илмий асарларда Темур ҳақида баъзи тўғри фикрлар ҳам билдирилди. Бу жиҳатдан Ўзбекистонда 1968 йили академик И.М.Мўминовнинг «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли» рисоласининг нашр этилиши муҳим воқеа бўлди. Рисола Темур шахсига бирёқламали қарашларга қарши ёзилган илмий асар сифатидаги дастлабки уриниш эди. Лекин бу уриниш Москвадаги юқори идоралар ва матбуот органлари томонидан қораланди ва асар муаллифи бениҳоя азиятлар чекди. Бу ҳақида маълумотлар олиш учун эса бошқа бир манбаларни ўқиб ўрганиш зарурати туғилади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Бағиров А. Бадий идеал ва тарихий ҳақиқат // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997 йил 2-сон. 18-бет.
2. Давлатова А. Жабрдийда ёзувчилар адабий мероси мустақиллик хизматида. Тошкент – “Фан” нашриёти, 2013 йил, 86-б.
3. “Муколамаи салотин”. “Таржимон” газетаси. 1907 йил 22 январь.
4. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. Тошент: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. 81-бет.
5. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. Тошкент: Ўзбекистон, 2008. 391-бет
6. Ҳожи Муин. Юрт қайғуси // “Хуррият” газетаси. 1917 йил 10 ноябрь.

УЎК 81'25

ИНГЛИЗ ЮРИДИК ТЕРМИНЛАРИНИНГ ЛЕКСИК – СЕМАНТИК ИФОДАЛАНИШИ

Ў.С.Пўлатова, ўқитувчи, Андижон давлат тиббиёт институти, Андижон

Аннотация. *Ҳуқуқ соҳасидаги терминларнинг тузилиши ва қўлланилиши уларни асосий ясаши қонуниятларини ажратиши имконини беради. Термин ясаши ва терминологик бирликларнинг яратиши ҳақидаги формулалар ва вариантлар ҳақидаги билимга эга бўлиши инсонга хорижий давлатларнинг ҳам ҳуқуқий тизимда қўлланиладиган терминлар ва реалияларнинг маъносини тушунишга ёрдам беради. Маълумки, бир мамлакат ҳуқуқий тизимида мавжуд бўлган терминлар, бошқа давлат ҳуқуқ тизимида мавжуд бўлмайди.*

Калит сўзлар: *ҳуқуқ соҳасидаги терминлар, уларнинг тузилиши ва қўлланилиши, термин ясаши, терминологик бирликларнинг яратиши, терминлар, ҳуқуқ тизими.*

Аннотация. *Структура и употребление терминов в области права позволяет выделить основные закономерности их образования. Знание формул и вариантов образования терминов и создания терминологических единиц помогает человеку понять значение терминов и реалии, используемые в правовой системе зарубежных стран. Известно, что термины, существующие в правовой системе одной страны, не существуют в правовой системе другого государства.*

Ключевые слова: *термины в области права, их структура и употребление, терминообразование, терминообразование, термины, правовая система.*

Abstract. *The structure and use of terms in the field of law allows us to distinguish the main laws of their formation. Having knowledge of the formulas and options for the formation of terms and the creation of terminological units helps a person to understand the meaning of terms and realities used in the legal system of foreign countries. It is known that the terms that exist in the legal system of one country do not exist in the legal system of another state.*

Key words: *terms in the field of law, their structure and use, term formation, creation of terminological units, terms, legal system.*

Замонавий инглиз тилининг ҳуқуқий терминологик корпусининг ядро қисми тематик жиҳатдан бир ҳил эмас. Хусусан, С. А. Добричевнинг сўзларига кўра, ҳуқуқий атамалардаги ядро асосий гуруҳи бошқа тилларда ҳам таркибий ва семантик ўхшашликларга эга бўлган бирликлардир, масалан, *recidivist* – рецидивист; *inipichment* – импичмент (катта мансабдор шахсларни жавобгарликка тортиш тартиби); *penitentiary* – пенитенциар; *criminalist* – криминолог ва бошқалар. Бундан ташқари, инглиз тилининг ҳуқуқий тизимининг ядроси инглиз тилида сўзлашадиган жамиятда тор доирада қўлланиладиган ва замонавий инглиз тилида сўзлашувчиларнинг кўпчилигига маълум бўлмаган терминологик бирликларни ҳам ўз ичига олади. Инглиз тилида сўзлашадиган ва бошқа мамлакатларнинг ҳуқуқий маконида ишлатиладиган ҳуқуқий атама тизимидаги лотин сўзлари ва иборалари ҳам ядрога эга. Масалан. *Дежуре – де-юре*, конуний; *секуелакурия* – суд жараёни ва ҳоказо. Замонавий инглиз тилининг ҳуқуқий терминологик макро-тизимининг периферик зонаси, олимнинг фикрига кўра, асосан умумий луғат билан боғлиқ таркибий қисмлар билан ифодаланади, улар фақат тематик “ранг бериш” га эга ва ҳуқуқ соҳасидаги тор мутахассислар томонидан ҳам, инглиз тилининг барча вакиллари томонидан ҳам қўлланилади, масалан, *Constitution* – Конституция; *lawyer* – адвокат; *the criminal code* – жиноят кодекси. Шу билан бирга, С. А. Добричев эътибор қаратганидек, замонавий инглиз тилининг ҳуқуқий атамалар тизими (айниқса, унинг периферик қисми) этно-маданий бирликлар ёки ҳуқуқий воқелик сифатида белгиланиши мумкин бўлган бирликларни ўз ичига олади. “Замонавий инглиз тилининг ҳуқуқий атамалар тизимининг ҳар бир этно-маданий бирлиги энциклопедик характердаги билимларнинг муҳим қатламини, шу жумладан тарихий, сиёсий, иқтисодий, маданий, диний ва бошқа ассоциатив миллий хусусиятларни назарда тутди. Этно-маданий атамаларга алоқадор бўлган билимлар, асосан, ҳуқуқий воқеликлар мазмун режасининг яширин таркибий қисмлари бўлган културологик тахминлардир”.

Инглиз ҳуқуқий тилида, бир томондан, атамалар, терминлар ва номенларнинг ўзгариши мавжуд бўлган умумий инглиз ҳуқуқий терминологиясини, бошқа томондан, миллий ҳуқуқий атамалар тизимларини ажратиб кўрсатиш керак. Ҳуқуқий воқеликни билдирувчи ҳуқуқий атамалар, терминимлар ва номенлар комплекс тизим сифатида кўриб чиқилиши тақлиф этилади.

Миллий ҳуқуқий таркибий қисмга эга бўлган ҳуқуқий атамалар бошқа ҳуқуқий атамалардан атама мазмунини ёки унинг маъноларидан камида биттасини миллий режада белгилаш билан фарқ қилади (полисемия ҳолатида). Бундай аниқ маънода миллий ҳуқуқий компонентга эга бўлган атама фақат маълум бир миллий терминологик тизим доирасида қўлланилади, унда маълум бир давлатнинг миллий ҳуқуқий тизими тўғрисида қўшимча маълумотлар мавжуд.

Инглиз юридик терминологиясининг полисемия ва синонимия сабаблари экстралингвистик ва лингвистик омиллар билан белгиланади. Биринчиси, инглиз тилида сўзлашадиган давлатлар ва уларнинг маъмурий бирликларининг ҳуқуқий тизимлари ривожланишининг тарихий ва маданий хусусиятларини ўз ичига олади. Иккинчиси лексик бирликларнинг маънолари полисемияси ва синонимиясини ва инглиз тилининг турли ҳил миллий версияларида уларнинг индивидуал маъноларини терминологизация қилишнинг ўзига хос хусусиятларини ривожлантиришдан иборат.

Таржима жараёнига боғлиқ матнларда инглиз ҳуқуқий атамаларини таржима қилишда асосий қийинчиликлар лингвистик ва ҳуқуқий белгиларнинг ассиметрияси ва атамаларнинг ўзгариши натижасида юзага келадиган ҳуқуқий воқелик мазмунини узатиш муаммолари билан боғлиқ. Қонуннинг концептуал соҳаси (В. М. Лейчик атамаси) ёки маълум бир лингвистик ва ҳуқуқий жамиятда ривожланган дунёнинг лингвистик ва ҳуқуқий тасвири тури (Н. Р. Глинская атамаси) ҳуқуқ тили ва унинг бир қисми сифатида ҳуқуқий атамалар тизимининг хусусиятларини белгилайди.

Семантика (юнонча *семантикос* дан - билдирувчи) қуйидагиларни англатади: (1) тил ёки унинг ҳар қандай бирлиги (сўз, сўзнинг грамматик шакли, ибора, жумла) томонидан узатиладиган барча таркиб, маълумотлар; (2) ушбу таркибни, маълумотни ўрганадиган тилшунослик бўлими; (3) тиллардан бири семиотиканинг асосий бўлимлари. Ушбу тадқиқотда полисемия ва синонимия каби семантика масалаларини ҳал қилишга, шунингдек лексикографик манбаларда ҳам, бевосита контекст вазифасини бажарадиган боғланган матнларда ҳам терминологик белгилар таркибининг таркибий қисмларини аниқлашга алоҳида эътибор берилади.

Сўнгги йиллардаги семантик ишларда синонимия ва полисемияни ўрганишда динамик жиҳатга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Мисол учун, Е.В.Падучеванинг таъкидлашича, “сўзнинг семантикасига динамик ёндашув билан унинг маъносига тегишли контекстларни аниқлаш ва контекст таъсири остида асл маънонинг ўзгаришини кузатиш керак”. Терминология ва атама тизимларини ўрганишга динамик ёндашув терминология бўйича бир қатор сўнгги тадқиқотларда қўлланилади. Ушбу асарларда атама матнда шаклланадиган, ишлайдиган ва ривожланадиган лингвистик белги сифатида тақдим этилган.

Замонавий амалий терминологиянинг йўналишларидан бири терминологик таржимашуносликдир. Шу билан бирга, ушбу тадқиқотда таҳлил қилинган атамаларнинг семантикаси ва таржимаси муаммолари типологик ва қиёсий терминология билан алоқада бўлади. XX ва XXI асрлар бошидаги терминология тузилишини тавсифловчи шарҳ мақолаларида таъкидланганидек, бу йўналишлар “турли терминология тизимларининг параметрлари ва ўзига хос хусусиятларини тавсифлашга, уларни бир-бири билан солиштиришга ҳаракат қилади. Турли лингвистик ва терминологик бўлимларнинг умумий хусусиятларига асосланиб, таржима қилинган матнлар манба маданияти ва мезбон маданияти билан таққосланади ва маданиятлараро алоқа ва таржима тилининг ўзига хос хусусиятлари ўрганилади”. Шундай қилиб, терминологиянинг бир нечта йўналишлари семантиканинг турли жиҳатларини ва атамалар таржимасини ўрганади.

Терминологик бирликларни таржима қилиш муаммоларига бағишланган тадқиқотларда таъкидланишича, “илмий-техник адабиётларни таржима қилишнинг терминологик муаммоларининг икки гуруҳи – таржима қилинган матнларда таркибни тақсимлаш элементи сифатида махсус луғатдан фойдаланиш муаммоси ва атамаларни таржима қилиш, чет тилларга мос келиш муаммоси энг муҳим ва долзарбдир.

В. В. Алимовдан кейин юридик таржима ушбу ишда иккита режадаги махсус таржима турларидан бири сифатида кўриб чиқилади: амалий тил фаолияти соҳаси ва ўқув интизоми сифатида. Олимлар эквивалентлик муаммосига бир неча бор дуч келишган. Санкт-Гринев чет тилидаги атамалар учун эквивалентларни танлашнинг қуйидаги хусусиятларини белгилайди: “Лексик нуқтаи назардан, атамаларни таржима қилишда иккита асосий ҳолат мавжуд – рус тилидаги таржима луғатларида қайд этилган хорижий атаманинг эквивалентлари мавжуд бўлганда ва бундай эквивалентлар мавжуд бўлмаганда. Биринчи ҳолда, чет тилидаги атама учун бир ёки бир нечта таржима вариантлари бўлиши мумкин. Агар битта эквивалент бўлса, унда бундай таржима ҳолати ҳеч қандай қийинчилик туғдирмайди, чунки фақат маълум бир матнда алмаштиришнинг етарлилигини текшириш керак”.

Россия юридик энциклопедияси ушбу атамалар гуруҳига нисбатан қуйидаги тушунтиришларни беради.

Инкотермс (инглизча *incoterms*) - ташқи савдо шартномаларида энг кўп учрайдиган тижорат атамалари ва ибораларини талқин қилишнинг халқаро қоидалари. 1920 йилда Парижда ташкил этилган халқаро савдо палатаси савдо божхоналарини тизимлаштириш ва умумлаштириш, шунингдек, турли минтақаларда шу тарзда қўлланиладиган атамаларнинг номувофиклигини ўрганиш устида ишламоқда. Биринчи Инкотермлар 1936 йилда нашр этилган. Кейин 1953 йилда қўшимчалар ва ўзгартиришлар киритилди.

Шуни таъкидлаш керакки, инкотермс охириги марта 2000 йилда янгиланган. Халқаро савдо палатасининг расмий веб-сайтида ҳар бир атаманинг муқаддимаси ва улар ҳақидаги асосий маълумотлар чоп этилган. “Инкотермс халқаро савдони осонлаштиради ва турли

мамлакатлардаги савдогарларга бир-бирини тушунишга ёрдам беради. Халқаро шартномаларда энг кўп ишлатиладиган ушбу стандарт савдо таърифлари ИСС муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган”. Инкотермс шартлари халқаро савдони амалга оширишга ёрдам беради ва турли давлатлардаги томонлар ўртасида ўзаро тушунишни рағбатлантиради. Халқаро шартномаларда энг кўп ишлатиладиган ушбу стандарт савдо таърифлари халқаро савдо палатаси томонидан муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган.

Россия ҳуқуқшунослигида ҳуқуқий табиатига кўра инкотермлар объектив маънода ҳуқуқ манбаи эмаслиги, яъни уларда императив ҳуқуқ нормалари сифатида ифодаланмаган. Бироқ, агар шартномада уларга ҳавола қилинган бўлса, улар қонуний кучга эга бўлиши мумкин. Шундай қилиб, кўриб чиқилган атамалар энг юқори даражадаги терминологик характерга эга, улар бирлаштирилган ва стандартлаштирилган, фақат битта таърифга эга, халқаро шартнома ҳуқуқининг қатъий белгиланган тушунчасини билдиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Костерина, Ю. Е. Критерии и принципы отбора терминов / Ю. Е. Костерина, Л. К. Кондратьева // Омский научный вестник. – Омск: ОмГТУ, 2014. – №1 (125). – С. 133-137.
2. Лайкауф, Г. От словаря слов к словарю понятий: о проблемах перевода и двуязычного описания юридических терминов / Г. Лайкауф // Вестник ВолГУ. Серия 2, Языкознание. – Волгоград: ВолГУ, 2013. – №3. – С. 150–157.
3. Лантюхова, Н. Н., Загоровская Ольга Владимировна, Литвинова Татьяна Александровна Термин: определение понятия и его существенные признаки / Н. Н. Лантюхова, О. В. Загоровская, Т. А. Литвинова // Вестник ВИ ГПС МЧС России. – Воронеж: ВИ ГПС МЧС России, 2013. – №1 (6). – С. 42–45.

УДК 81

О СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ КЛАССИФИКАЦИИ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ

(НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО, УЗБЕКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

Г.Н.Рахманов, преподаватель, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент

Annotatsiya. Maqolada rus, o'zbek va ingliz tillari materialida ijtimoiy-siyosiy leksikaning strukturaviy-semantik tasnifini qiyosiy o'rganish masalasi tahlil etilgan. Tilning ushbu leksik qatlami rus, o'zbek va ingliz tillari leksik sistemasining alohida kichik bir leksik-semantik tizim sifatida sinchiklab o'rganishni taqozo etadi. Ijtimoiy-siyosiy leksikaning tarkibi va tematik printspi uning asosiy strukturaviy-semantik tasnifining mezonlari hisoblanadi. So'z semantikasini o'rganish bo'yicha so'nggi olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra, ijtimoiy-siyosiy leksikaning strukturaviy - semantik tasniflashda uning ijtimoiy-siyosiy terminologiyaga nisbatan o'zaro munosabati, tematik guruh va emotsionallik bo'yoq darajasi kabi asosiy uchta mezon hisobga olinishi lozim.

Kalit so'zlar: ijtimoiy-siyosiy leksika, leksikaning strukturaviy-semantik tasnifi, leksik qatlam, leksik sistema, leksik-semantik tizim, ijtimoiy-siyosiy terminologiyaga, tematik guruh, emotsionallik bo'yoq darajasi.

Аннотация. В статье анализируется структурно-семантической классификации общественно-политической лексики (далее ОПЛ) на материале русского, узбекского и английского языков. Данный пласт лексики следует тщательного изучения как отдельная лексико-семантическая подсистема лексической системы сравниваемых языков. Состав и тематический принцип являются основными критериями структурно-семантической классификации ОПЛ. Согласно последним исследованиям по семантическому анализу лексики выявлено, что при структурно-семантической классификации ОПЛ нами следует учитывать три основных критерия: соотношение с общественно-политической терминологией, тематическое распределение и степень эмоциональной окраски с точки зрения стилистики.

Ключевые слова: общественно-политическая лексика, структурно-семантическая классификация, тематическая классификация, лексико-семантическая подсистема, общественно-политическая терминология, тематическое распределение, степень эмоциональной окраски.

Abstract. *The article analyzes the structural-semantic classification of the socio-political vocabulary. The layer of this vocabulary should be carefully studied as a separate lexical-semantic subsystem of the vocabulary system of the Russian, Uzbek and English. The layer and thematic principle is considered as the main criteria of the structural-semantic classifications of the vocabulary. According to the latest researches on semantic analysis of vocabulary identifies that the correlation between socio-political vocabulary and its terminology, thematic distribution and level of emotional colouring must be taken into account as the main three criteria of the structural - semantic classification of the certain vocabulary.*

Key words: *semantic analysis, structural-semantic classification, socio-political vocabulary, lexical-semantic subsystem, terminology, thematic distribution, layer, vocabulary system.*

Введение. При структурно-семантической классификации определяется состав и тематическая подгруппа данного пласта лексики. Структурно-семантический анализ ОПЛ показал, что состав лексических единиц данного пласта лексики в лексической системе русского, узбекского и английского языков разнороден.

Разумеется, лингвистическая наука до сих пор не нашла четкого определения по составу ОПЛ. В. М. Лейчик считает, что ОПЛ включает в себя эмоционально окрашенные лексические единицы, собственные имена, номенклатурные единицы, профессионализмы и общелитературные слова и выражения, а также сугубо научные термины (термины общественных и политических наук) [5].

Обзор литературы. Вопросы сопоставительного анализа и классификации структурно-семантических особенностей ОПЛ на материалах сравниваемых языков исследовано в работах Е.Н. Беловой, А.В. Ермаковой, Т.Б. Крючковой, Д.М. Тешабоевой и др.

Например, Т.Б. Крюкова рассматривает ОПЛ и ОПТ (общественно-политической терминология) как особые лексико-семантические подсистемы языка, отличающиеся друг от друга по составу, объему значений совпадающих лексем и функциональной потребности [4]. Таким образом, слишком сложно отличить «общественно-политическую лексику» от «общественно-политической терминологии». В современной отечественной лингвистике принято считать, что эти наименования в большинстве случаев синонимичны.

Методология исследования. В исследовании использованы методы структурного анализа, описательный метод, представленный такими приёмами, как отбор, обработка и интерпретация материалов, элементы метод сопоставительного анализа для сравнения национального колорита в семантике ОПЛ; структурно-семантического анализа; метод когнитивного анализа для выявления значений ОПЛ в разных контекстах, также метод сопоставительного описания, с помощью которого выявлено семантические особенности исследуемых единиц.

Анализ и результаты. В современной лингвистике существует много споров по поводу определения границ и состава ОПЛ и общественно-политической терминологии. Л.Л. Бантышева замечает, что общественно-политическая терминология и ОПЛ представляет собой взаимосвязанные динамичные системы. ОПЛ внешне проявляются в языке примерно так же, как и в других лексико-семантических подсистемах [1].

По мнению Л.А. Мурадовой, ОПЛ не является терминологической. Более того, «в сфере ОПЛ действуют не термины общественных наук, но “двуплановые” лексические единицы, которые, как в функции термина, так и в функции нетермина, соотносятся с одним и тем же означаемым, но определяют его различным образом, например, как “ближайшее” и “дальнейшее” значение» [6; 7]. Как отмечает С.Д. Шелов, несколько значений может иметь именно слово общелитературного языка, и оно всего лишь совпадает по форме и грамматическим характеристикам с соответствующим термином. При этом часть значений будет неспециальными, нетерминологическими, а часть — специальными, терминологическими [8; 7]. При классификации структурно-семантического состава ОПЛ нам следует определить её тематическую подгруппу и выявить идеологическую элемент присущее в семантике данной лексики. Например, подгрупп ОПЛ со значением «главы и руководители

государств и правительств объединят три подгруппы в зависимости от формы государственного устройства со значениями: 1) главы монархических государств: ruler, king, queen, prince, princess, victory, emperor, monarch, shelkh; 2) главы и руководители республик: president, vice-president, premier, mister; 3) главы диктаторских режимов: dictator, autocrat, tyrant. Некоторые слова из этих подгрупп как prince, princess, monarch, president, vice-president, premier, minister уже давно существуют и относятся к пласту заимствованных слов русского и узбекского языков.

Выделение идеологического элемента в семантической структуре политических слов позволяет создавать классификации, определять границы политического языка и структурировать лексические группы внутри понятийного поля «политика». Как известно, семантика общественно-политического слова включает идеологический элемент, который возникает в результате влияния идеологического элемента на семантику языка.

Однако проблема определения ОПЛ во многом связана с исследованием словарного состава языка, и её особенности представляет собой значительную трудность, поскольку до сих пор методика исследования ОПЛ ещё в достаточной степени не разработана.

Выводы и предложения. Состав и тематический принцип являются основными критериями структурно-семантическими классификациями ОПЛ. Соотнесенность с общественно-политической лексикой, тематическое распределение и уровень эмоциональной окрашенности — три основных критерия, которые следует учитывать при структурно-семантической классификации ОПЛ. Таким образом, можно заключить, что в общественно-политической лексике функционируют разноплановые лексические единицы, как общелитературные многозначные лексемы, так и однозначные узкопрофессиональные термины. Тем не менее большая часть ОПЛ сформирована консубстанциональными терминами, что и приводит, с одной стороны, к тому, что статьи на политические темы представляют интерес для обывателей в виду их простоты в понимании неспециалистами, а с другой стороны — к нечеткости некоторых значений.

В ходе исследования также обозначены дифференциальные особенности ОПЛ русского, узбекского и английского языков выделены последние тенденции в ее развитии. Семантика ОПЛ тесно связана с национальной и культурной картиной мира. В ней отражены референты культурного фона и коннотации, и при помощи этих референтов можно определить символы как «свое», «чужое» и «общечеловеческое». В перспективе дальнейшего изучения ОПЛ также намечается создание трехязычный (русско-узбекско-английский) словарь справочник общественно-политических неологизмов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бантышева Л.Л. К вопросу описания общественно-политической лексики. // Культура народов Причерноморья. — 2002. — № 35. — С. 81-84. Общественно-политическая лексика в современной прессе. Политическая лингвистика. Выпуск (1)21. - Екатеринбург: Уральский гуманитарный институт, 2007. - С. 182.
2. Белова Е.Н. «Структура и семантика аргументативного дискурса: на материале слушаний комитетов конгрессов США» (Автореф. дис... канд. филол. наук. СПб., 1995.- 22с.
3. Ермакова А.В. Сопоставительный анализ структурно-семантических особенностей общественно-политической лексики английского и русского языков: Автореф. дисс.... канд. филол. наук. — Тверь, 2019.- 18с.
4. Крючкова Т. Б. Общественно-политическая лексика и терминология: основные свойства и тенденции развития: Дисс. ... д-ра филол. наук. — М., 1991. — 308 с.
5. Лейчик В. М. Терминоведение. Предмет, методы, структура. Изд. 3-е. — М.: Изд-во ЛКИ, 2007. — 256 с.
6. Мурадова Л. А. Семантико-функциональная характеристика общественно-политической деятельности лексики современного французского языка: Автореф. дисс.... канд. филол. наук. — М., 1986. — 25 с.
7. Тешабоевой Д.М. Роль безэквивалентной лексики в общественно-политическом газетном тексте. Журнал: Вестник Московского государственного лингвистического университета. Выпуск № 630 / 2011.
8. Шелов С. Д. Термин. Терминологичность. Терминологические определения. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003.—280 с.

ПРИМЕНЕНИЕ КОРПУСНОЙ ЛИНГВИСТИКИ В КОМПЬЮТЕРИЗИРОВАННОМ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

М.С.Умарова, преподаватель, Бухарский Государственный Педагогический Институт, Бухара

Annotatsiya. *Chet tilini o'qitishda amaliy tilshunoslik usullaridan foydalanish ko'rib chiqiladi. Korpus tili materiallari asosida o'qitish salohiyati tahlil qilinadi. Korpus tilshunosligining avtomatlashtirilgan ma'lumot olish, ma'lumotlarga asoslangan o'qitish kabi usullarini tahlil qilish taqdim etildi, katta hajmdagi holatlarda matnni qidirish, tabiiy tilni qayta ishlash usullari.*

Kalit so'zlar: *Til o'rgatish, konkordans, korpus lingvistikasi*

Аннотация. *Рассматривается применение методов прикладной лингвистики в обучении иностранным языкам. Анализируются возможности корпусного обучения иностранным языкам. Среди методик корпусной лингвистики анализируются и представляются информационный поиск (IR), обучение на основе данных, поиск текста в крупномасштабных корпусах (конкордансах) и методы обработки естественного языка (NLP).*

Ключевые слова: *Языковое обучение, конкорданс, корпусная лингвистика.*

Abstract. *This essay focuses on specific applied linguistics techniques applied to language instruction. Consideration is given to corpus linguistic techniques including information retrieval (IR), data-driven learning, natural language processing (NLP), and their use in learning a foreign language.*

Key words: *Language teaching, concordance, corpus linguistics.*

Нехватка соответствующих педагогических текстовых материалов и актуальных словарей - одна из самых серьезных проблем, выявленных в процессе преподавания иностранных языков, и ежедневная нагрузка преподавателей по созданию свежих, мотивирующих материалов для занятий постоянно растет. Поиск текстов в крупномасштабных корпорациях с использованием методов обработки естественного языка, обучение на основе данных и автоматизированное извлечение информации - вот некоторые из методов корпусной лингвистики, которые могут оказаться весьма полезными в этой области. В научный дискурс лингвистов прочно вошло понятие «корпус текстов», на котором базируется область корпусной лингвистики. «Единый, структурированный и маркированный массив лингвистических (речевых) данных в электронной форме, предназначенный для проведения определенных филологических и, шире, гуманитарных исследований» [1. С. 52] - таково стандартное определение корпуса текстов. [1. С. 52]. «Сложно организованная онтология речевой деятельности, отражающая все жанровое разнообразие представленных в ней видов литературы» [2. С. 18] - другой способ концептуализации корпуса текстов. [2. С. 18]. Будучи сложным речевым единством, корпус, помимо состава и структуры речевого материала, содержит разнообразную информацию о формализованных способах его представления, таких как индексация слов и морфологическая информация. В этом качестве он может рассматриваться как тщательно разработанная семиотическая система [2. Р. 21].

Область корпусной лингвистики в ее современном понимании возникла в США и Западной Европе в конце 1960-х годов и занимается созданием и изучением текстовых корпораций. С середины 1980-х годов корпусная лингвистика быстро развивается в связи с развитием компьютерных технологий. Активно появляются корпусные проекты разного масштаба, на разных языках и с разными целями.

В преподавании лингвистики широко используются достижения корпусной лингвистики. Известные учебные заведения по всему миру все чаще используют корпусные данные в качестве эмпирического компонента для лекционных курсов, студенческих заданий и самостоятельных проектов. Оказывается, корпусный подход дает прекрасную возможность понять основы корпусных методов лингвистического анализа и оптимален для визуализации

таких особенностей языка, как историческое, географическое и социальное разнообразие и изменения в языковой системе [3].

Современное понятие коммуникативной компетенции было переосмыслено в свете влияния современных технологий на изучающих язык, а также внедрения новых технических форм функционирования языка. Идея коммуникативной компетенции должна быть определена как соответствие естественным конвенциям (как грамматическим, так и стилистическим) использования языка в различных коммуникативных ситуациях, включая ситуации, связанные с технологиями. Это определение исходит из того, что язык используется контекстуально правильно в различных речевых регистрах [3]. В этом смысле технология должна быть включена во все аспекты прикладной лингвистики - не как отдельный предмет, а скорее как важный инструмент для изучения и преподавания и предмет для критического анализа [3].

За последние десять-пятнадцать лет ученые, изучающие методы обучения иностранным языкам, использовали большие текстовые корпорации для оценки реальности языка в его родном контексте. Благодаря этим текстовым корпорациям значительно улучшилось качество языковой продукции. Вместо того чтобы следовать традиционным прескриптивистским правилам использования языка, новые корпусные исследования представляют оценки, основанные на фактических данных о том, что люди говорят на самом деле.

На основе практического опыта и устоявшихся протоколов было замечено, что наиболее устойчивые результаты дает постепенное внедрение этих новых подходов в учебный процесс, что гарантирует эффективность и устойчивую мотивацию. Поэтому на начальном этапе следует использовать тщательно отобранные цитаты в раздаточных материалах с хорошо продуманными инструкциями и заданиями. В дальнейшем студенты смогут справиться с непредсказуемым характером «живого» конкордансного поиска в Интернете и самостоятельно создавать исследовательские задачи.

Современный раскол между эмпирическим и рационалистическим подходами в гуманитарных науках, особенно в лингвистике, часто отражается в содержании методических материалов и в методике преподавания иностранных языков и лингвистики как в нашей стране, так и за рубежом. В учебниках много искусственных примеров, но обсуждение грамматики и стилистики в большей степени опирается на вторичные источники или интуицию составителей. Тем не менее, в ограниченном количестве учебников используется явно эмпирическая методология, а примеры и описания черпаются из корпусов реально используемых лингвистических средств. [5].

Корпус как метод имеет несколько направлений использования, включая непосредственное применение в процессе преподавания иностранного языка на основе естественного эмпирического подхода и критическую оценку имеющихся методических ресурсов. Например, Кэннеди, Холмс и Миндт использовали сравнительный анализ соответствующих конструкций и лексики в учебниках и в корпусе стандартного английского языка, чтобы изучить, как освещаются различные области английской грамматики в традиционных учебниках, которые все еще находятся в печати. Большинство этих исследований обнаружили, что, как показывает корпус разговорного английского языка, существуют заметные различия между языком, на котором говорят носители, и тем, что рекомендуется в учебниках[6].

Следует отметить, что текстовые корпорации являются очень новыми и не получили такого же развития, как современная корпусная лингвистика - область языкознания и научный подход. Для некоторых языков, таких как английский, немецкий, финский или японский, уже созданы обширные и представительные аннотированные корпорации, в то время как для других языков, например русского, полноценные корпорации, удовлетворяющие основным требованиям, еще находятся в стадии разработки. Еще более сложная ситуация складывается с многоязычными (параллельными или сравнительными) корпорациями, что существенно ограничивает удивительные возможности корпусных методов в лингвистических исследованиях, языковых технологиях и обучении языку.

В области лингвистических исследований и преподавания иностранных языков, в том числе профильно-ориентированного обучения, корпусные методики показали себя как чрезвычайно успешные и изобретательные дополнения к традиционным образовательным технологиям. Эти подходы включают в себя элементы междисциплинарности, эмпирической достаточности, аутентичности, адаптивности и гибкости к конкретным задачам и целевым аудиториям, автономии студентов и использования метода «открытия» в классе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Рыков В.В. Корпус текстов как новый тип словесного единства // Труды Междунар. семинара «Диалог-2003». М.: Наука, 2003. С. 15–23.
2. Information and Communications Technology for Language Teachers. Введение в прикладное значение корпуса. Режим доступа: http://www.ict4lt.org/en/en_mod2-4.htm
3. British National Corpus. Режим доступа: <http://sara.natcorp.ox.ac.uk/lookup.html>
4. Простой пример конкорданса на сайте корпуса Cobuild. Режим доступа: <http://titania.cobuild.collins.co.uk/form.html>
5. Умарова М. С. Definition of Phonetics and Aspects of its Study // Web of Teachers: Inderscience Research. – 2023. – Т. 1. – №. 7. – С. 23-28.
6. Умарова М. С. СИСТЕМА ВОКАЛИЗМА РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ // Development of pedagogical technologies in modern sciences. – 2024. – Т. 3. – №. 1. – С. 48-51.
7. Умарова М. С. Определение фонетики и аспекты ее изучения // Open Academia: Journal of Scholarly Research. – 2023. – Т. 1. – №. 7. – С. 10-15.
8. Niyazova, M. K., & Subkhonova, N. M. (2023). Creation of Robinson Crusoe Novel. Web of Scientists and Scholars: Journal of Multidisciplinary Research, 1(5), 28-31.

УЎК: 82-1/29

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ДАВРИДАГИ ЎЗБЕК ШОИРАЛАРИ ИЖОДИНИНГ ЛИНГВОМАДАНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ш.Усманова, ф.ф.д., проф., Тошкент давлат шарқишунослик университети, Тошкент

Аннотация. Мазкур мақола Қўқон хонлиги даврида ижод қилган Нодира, Увайсий, Дилшооди Барно сингари ўзбек шоиралари ижодининг лингвомаданий хусусиятлари масаласига бағишланган. Қўқон хонлиги даври тарих саҳнасида ижтимоий-иқтисодий ва маданий оламининг ўзига хослиги билан алоҳида ўринга тутади. Давр муҳитига назар соладиган бўлсак, унда халқнинг ижтимоий-иқтисодий маданий даражасини кўтариш баробарида, адабий муҳитнинг шаклланишига ҳам кенг шарт-шароитлар яратилганлигини кўриш мумкин.

Калит сўзлар: Қўқон хонлиги даври шеърляти, Нодира, Увайсий, Дилшооди Барно, лингвомаданий бирликлар, ўхшатиш, метафора, эвфемизм, лакуна.

Аннотация. Данная статья посвящена вопросу лингвокультурных особенностей творчества узбекских поэтов, таких как Надира, Увайсий, Дилшооди Барно, творивших во времена Коканского ханства. Эпоха Коканского ханства занимает особое место на исторической арене в силу своеобразия его социально-экономического и культурного мира. Если посмотреть на среду того периода, то можно увидеть, что помимо повышения социально-экономического и культурного уровня народа были созданы широкие условия для формирования литературной среды.

Ключевые слова: поэзия периода Коканского ханства, Надира, Увайси, Дилшооди Барно, лингвокультурные единицы, сравнение, метафора, эвфемизм, лакуна.

Abstract. This article is devoted to the issue of linguistic and cultural features of the works of Uzbek poets such as Nadira, Uvaisiy, Dilshodi Barno, who created during the Kokan khanate. The era of the Kokan Khanate occupies a special place in the history scene due to the uniqueness of its socio-economic and cultural world. If we look at the environment of the period, it can be seen that in addition to raising the socio-economic and cultural level of the people, wide conditions were created for the formation of the literary environment.

Key words: poetry of the Kokan Khanate period, Nadira, Uvaisi, Dilshodi Barno, linguistic and cultural units, simile, metaphor, euphemism, lacuna.

Кириш. Қўқон хонлигида давлат ҳукмдорларининг раҳнамолиги остида илм-фан билан бирга, адабиётга ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Хусусан, Қўқон адабий муҳитида халқ оғзаки ижоди намуналарини ўзлаштиришга, жамлашга, ёзма адабиёт билан уйғунлаштиришга катта эътибор берилган.

Бундан ташқари мазкур даврда Гулханий, Бедил, Фазлий, Адо, Махмур, Амирий ва бошқа кўплаб ижодкорлар адабий майдонда намоён бўла бошлаганлар.

Қўқон хонлиги давридаги адабий муҳит ҳақида сўз кетганда, албатта, аёл ижодкорлар номини тилга олмасликнинг иложи йўқ. Нодира, Увайсий, Дилшоди Барно каби бир қанча аёл ижодкорлар томонидан яратилган шеър ва ғазаллар ўз нафосати ва бетаркор жозибасига эга.

Тилда миллатнинг тарихи, маданияти, адабиёти, географияси, ижтимоий-маиший ҳаёти акс этади. Маълумки, санъат турлари ичида мўжизакор қудратга эга бўлган бадий адабиётнинг инсон маънавий ҳаётидаги ўрни беқиёс эканлиги азалий ҳақиқат. Миллий маданиятнинг шаклланишида шоир ва ёзувчиларнинг ўрни беқиёс. Ҳар бир ижодкор ўз дунёқараши, борлиқни идрок этиши билан ажралиб турса-да, улар миллий тафаккур тарзи орқали халқнинг дунёни англаш тажрибасини ўз она тилида етказиб берадилар.

Мумтоз адабиётда, хусусан, аёл ижодкорлар асарларида сўз санъатидан фойдаланишнинг алоҳида усуллари моҳирлик қўлланилганки, улар орқали давр ижодкорларининг руҳияти, қалб кечинмалари, бадиятнинг гўзал олами ўз ифодасини топади. Юқорида номлари санаб ўтилган Нодира, Увайсий, Дилшоди Барноларнинг турли жанрларда яратган асарларида биз лингвوماданий бирликлар, чунончи, турли ўхшатишлар, метафоралар, эфремизм ва лақуналарнинг ранг-баранглигига дуч келамиз.

Жумладан, метафора (ташбеҳ, талмех, сифатлаш каби шеърини санъатлар) борлиқни акс эттиришнинг бир усули сифатида у ёки бу нарсага ўхшатиш орқали образли ифодалашга асосланади. Аммо бу ўхшатиш нисбатан субъектив бўлиб, миллий тафаккур, миллий идрок тарзидан келиб чиққан ҳолда ифодаланади. Бошқача қилиб айтганда, ўхшатиш миллий маданият ва тафаккур маҳсули сифатида намоён бўлади. Айни бир ҳолат ёки тушунча турли маданий майдонда турли метафорик шакл касб этиши мумкин.

Асосий қисм. Шу маънода лингвوماданий бирликларни ўрганишда адабиёт катта аҳамият касб этади. Бинобарин, кўп асрлик тарихга эга бўлган мумтоз адабиётимизда бадий санъатлардан фойдаланиш асар ғоясини ҳаётитроқ, таъсирчанроқ ифодалашга хизмат қилиши билан бир қаторда, борлиқни образли ифодалашда лингвوماданий жиҳатларга ҳам эгадир.

Масалан, мумтоз адабиётда кенг қўлланиладиган талмех санъатига тўхталсак. Талмех санъати қўлланганда, шоир ишора қилган афсона, тарихий воқеалар қаҳрамонлари, номлари кўрсатилган шахслар, албатта, кенг китобхон оммасига яхши таниш бўлсагина, тасвир ўз мақсадига эришади.

Бу ўринда талмех санъати лингвوماданий бирлик сифатида намоён бўлади. Хусусан, шарқ шеърлятида муҳаббат мавзусида фикр юритганда кўпинча Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун каби қаҳрамонларнинг номига ишора қилинади.

Увайсий:

Жафо тегди бошимга Лайлию Ширину Узродан

Букун Вомиқ ила Мажнуну Фарҳодимни соғиндим

мисраларида машҳур севги дostonлари қаҳрамонлари исmlарига ишора қилган ҳолда ўз ҳолатини таърифлайди.

Шундай мисолларни Нодира ижодида ҳам кўплаб учратиш мумкин:

Зулайхо муштаридур ганж гавҳар бирла васлига,

Жаҳон аҳлин Юсуфдек жамолингга харидор эт.

Бўлмагил Фарҳоду Мажнундек жаҳон афсонаси

Ишқ аро, эй Нодира, отини мангу ном тут.

Ўхшатишлар, жумладан, талмех санъатининг моҳиятини халқнинг тарихи, маданияти, урф-одатлари, оғзаки ва ёзма адабиёти билан яқиндан таниш китобхонгина осон англайди.

Дилшоди Барнонинг:

Тогдин ирмоқ шигиллаб Нориндек дарё бўлур

Кўп норинлар бирлашиб улкан Сирдарё бўлур

мисраларида географик номларга ишора ёрдамида образли ифода яратилган.

Бўлгил анқои қофи истиғно

Эй ҳумо, мушти устихондин кеч.... (Нодира)

Анқо афсонавий сеҳрли қуш бўлиб, халқда камёб, топилмас нарсага нисбатан “анқонинг уруғи” деб ибораси қўлланилади.

XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқонда яшаган ва ижод этган шоиралардан бири бўлган Нодира шеърлари ўзининг юксак бадиийлиги ва чуқур мазмундорлиги билан ажралиб туради. “Комила”, “Нодира” тахаллуслари билан ижод қилган Моҳларойим Нодиранинг ижодий камолоти Қўқондаги адабий гуруҳлар ичида ва уларнинг таъсири остида юксалди. Нодира ўз ғазалларида инсонпарварлик, муҳаббат ва садоқат каби тушунчаларни улуғлаган. Шу билан бирга, унинг асарлари ғояларини инсонпарварлик, адолат, инсоф, халқ манфаатлари ташкил этган.

Нодира қаламига мансуб ғазалларда ҳам бадиий санъатларнинг бир қанча турларидан фойдаланилганини кўриш мумкин: Масалан, унинг талмеҳ санъати ифодаловчи кўплаб мисралари ўзига хос нафосатга эга:

Зоҳидо, ишқу муҳаббат аҳлини маъзур тут,

Ёр кўйида на бўлди шайх Санъон оқибат.

Нодира ушбу сатрларда Навоийнинг “Лисон-ут тайр” асаридаги машҳур Шайх Санъон ҳикоятига ишора қилган. Шайх Санъон – ўз замонасининг пири муршиди ҳисобланган ва илму ирфон, каромату кашфда ягона бўлган тарихий шахс ҳисобланади. Макканинг ўзида эллик йил шайхлик қилган ва тўрт юзта муриди билан бирга кеча-кундуз Аллоҳни ёд этиб яшаган. Нодира ҳам ушбу мисраларда Шайх Санъонни ёд этиш орқали ишқ хусусида ўзининг Шайх Санъончалик бўла олмаганлигини таъкидламоқда. Шунингдек, ишқ аҳлига нисбатан кечиримли бўлишга ундамоқда.

Бундан ташқари, Нодира ўз асарларида Хамса дostonларининг бош қаҳрамонлари ҳисобланган Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун номларини ҳам кўплаб келтириб ўтган:

Мени зор Фарҳоду Мажнуннажод,

Эрур ёр Ширину Лайли насаб.

У ўз байтларида қадимги афсоналарга кўра эрон шоҳи бўлган, пешдодийлар сулоласининг тўртинчи ва энг буюк ҳукмдори ҳисобланган, шу билан бирга, шаробни ихтиро қилган шоҳ сифатида таъриф этиладиган Жамшид номини бир неча бор келтириб ўтади. Баъзи манбаларда эса кўпроқ айш-ишрат билан машҳур бўлган ҳукмдор ҳисобланган, шунга кўра Нодира ҳам ўз ғазалларида унинг номини бевосита бода билан боғлайди:

Бода муштоқига лутф айла, қадаҳ тут, соқий,

Йўқса Жамшидга ҳам айламади жом вафо.

Нодира ижодининг нафис гўзаллигини ҳис этишимизга кўмаклашувчи кўплаб бадиий санъатлар қаторида ташхис санъатининг ҳам ўрни ва аҳамиятига тўхталиб ўтиш ўринли.

Гуҳар ўзини садаф ичра айлади пинҳон,

Чу зоҳир айлади ул лаъли обдор ҳадис.

Ушбу байтда Нодира келтириб ўтган гуҳар бу – гавҳар, садаф – чиғанок, ҳадис- сўз, лаъли обдор эса – луғавий мазмунига кўра қимматбаҳо тош ҳисобланади. Аммо бу ерда лаъли обдор бирикмаси орқали лаълдай қизил лаб келтириляпти. Яъни Нодира қимматбаҳо дурдай лаб сўзлаган пайтда гавҳар ўзини садаф ичига пинҳон қилди, чунки ўша сўзлаётган лаъл олдида ҳижолат чекди демоқчи.

Мелодий 1800-1905 йилларда яшаган Дилшод Отин, Барно, Дилшоди Барно тахаллуслари билан ижод қилган Дилшоди Барно ўз даврининг маърифатпарвар ва халқпарвар шоираларидан бири ҳисобланади. Унинг ижодида ғазал, мухаммас, масаддас, чистон ва хотираномалар мавжуд бўлиб, бу асарлар тожик ва ўзбек тилларида яратилган.

Дилшоди Барно лирикасида инсонга муҳаббат, инсон тақдири учун қайғуриш, ҳаётни қадрлаш, адолат, ҳақиқатга интилиш нозик ҳис, нафосат билан куйланади, замон қабоҳати, пасткаш ва ярамас урф-одатлардан нафратланади [1]. Дилшоди Барно ўз ижодида ўхшатиш

санъатидан жуда ўринли ва моҳирона фойдаланади. Унинг асарларида индивидуал-муаллиф ўхшатишлари ёки эркин ўхшатишлар ва умумхалқ ёки турғун ўхшатишлари баробар қўлланган. Жумладан, биз унинг муҳаммас, шеър ва ғазалларида *-дек, каби, мисол* ва *сингари* шаклидаги бир қанча кўмакчи воситалардан фойдаланилганлигини кўрамыз:

*Сардарахт яфрокларни олтун каби ҳар ён сочиб,
Раҳмсиз топтаб аёғ, остига олиб келди қиш.*

Дилшоди Барно ғазалларида бу каби ўхшатишларнинг жуда кўплаб шакллари учрайди. Жумладан, ғазалларининг бирида чароғни (чирок), бошқа бир ғазалида эса кўнгилни ёниб юрган чўғга қиёслайди. Шоира яратган муҳаммасларда ҳам бошқа шаклдаги ўхшатишлар келтириб ўтилган. Масалан, унинг Навоий ғазалига муҳаммасида кўнгилнинг ковокга (кавак), ғори моғокга қиёслашини учратамыз:

*Тийри новаклар ила кўксумни қилди чок-чок,
Дил маконига кўзин ташлаб, деди ичи ковок,
Ваҳки бу дил риндлар дайри каби гори мағок,
Жанда қўйғоч нақди ишқинг қилди кўнглумни ҳалок,
Ултурур маҳрамни султон ганжени пинҳон айлагач.*

Бундан ташқари, шоира асарларида *мисоли* кўмакчи воситаси орқали келтирилган ўхшатишлар жуда кўплаб учрайди:

*Қалам текизма қошинга, бузилмасун бу хат,
Фалақдин ой мисоли узилмасун бу хат.*

Мисоли кўмакчи юкламаси орқали берилган ўхшатишлар борасида сўз кетганда сабонинг хатни учирishi лола мисоли, яъни лола сабони қандай учирса шу ҳолатда учishi тасвири берилади. Дилшоди Барнонинг кейинги ғазалларида эса ўхшатиш нарсa, буюм, предмет шаклида эмас, балки шахсга кўчади:

*Бир ўзум умрбод кўрмай зиёни,
Искандар мисоли бўлди мунгузум.*

Кўплаб ғазалларда ғазалиёт ўлишини дайрога, шоира ўзига нисбатан тақиқларни ниҳолнинг кўкартирмаслигига мисол кўмакчи юкламаси орқали шамоил беради.

Шоира ғазалларида ўхшатишлар энг кўп *-дек* қўшимчаси орқали ифода этилган:

*Қош деган мундоғ қаро, нилдек намудор ўлмагай,
Мижгон ўқи зич тамому тиги хуихор ўлмагай.
Юз ила лаб орасида бир ҳабаш сарбоздек,
Кўз тикиб жонингиза тири ситамкор ўлмагай.*

Айтилганлар билан бирга, ғазалларда кун кечага, ўғри бўрига, босқин тулки ва бўрига, хижоб абрга *-дек* қўшимчаси орқали ўхшатилади. Шоиранинг “Инқироз” шеърисида у ўз замондоши Нодирани тилга олиб ўтади:

*Шул жаҳон Нодирасидек мушфиқ она қайдадир,
Зулмни кўрма раво, келтиргусидир инқироз.*

Дилшоди Барно ўз асарларида Нодирани бир неча маротаба тилга олган. Унинг энг яқин муаллими замондоши шоиралар ҳомийси Нодира ва Увайсий ҳисобланган. Бу ҳақида шоиранинг ўзи: “Улуғ отинлар Жаҳонбиби ва Нодирахоним назмлари салиқамга қувват бахш этадур” деб ёзган эди [1].

Дилшоди Барно ўз ғазалларида лингвомаданий бирликларнинг энг сермахсул тури фразеологизмлардан ҳам кенг фойдаланган. У ўз асарларида сўздан назокат ила фойдаланади ва ҳар бир ёзиқнинг вазифаси ва ўрнига алоҳида эътибор қаратади.

Хулоса. Умуман, Кўқон хонлиги давридаги ижодкорлар, хусусан, Нодира, Увайсий, Дилшоди Барно каби аёл ижодкорлар томонидан яратилган асарлар ўзининг нафосати, бетаркор жозибаси ҳамда лингвомаданий бирликларга бойлиги билан алоҳида ажралиб туради. Мазкур шоиралар ижодидаги лингвомаданий хусусиятларни тадқиқ этиш орқали Кўқон хонлиги давридаги ўзбек тилининг луғат бойлиги, ўзбек миллатининг ўзига хос миллий тафаккур тарзи, дунёқараши, умуман, ўша даврнинг ижтимоий-маданий ҳаёти ҳақида қимматли маълумотларга эришилади. Шу билан бирга, лингвомаданий бирликларнинг

тахлили тилнинг юза қисмидаги қурилмалари тубидаги теран моҳиятни ҳамда қиёслаш имконини берувчи маданий майдонни кўришга кўмаклашади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Dilshodi Barno. Tanlangan asarlar. – Toshkent: G'ofur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1972.
2. Махмудов Н., Худойберганаева Д. Ўзбек тил ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: “Маънавият”, 2013.
3. Усманов Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри... дисс. – Тошкент, 2020.
4. Usmanova, S. R., & Ismatullayeva, N. R. (2020). Expression Of Lacunas In Comparative Study Of Kinship Terms In Chinese And Uzbek Languages. *Solid State Technology*, 63(6), 4974-4985.

УДК 808.5

СОВМЕСТИМЫЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ ВХОДНОГО И ВЫХОДНОГО ЯЗЫКОВ: ЯДРО ПАРАЛЛЕЛЬНЫХ ТЕКСТОВ

*С.А.Файзиева, преподаватель, Бухарский государственный педагогический институт,
Бухара*

Annotatsiya. Ma'lumotning markazida bu tadqiqotda tillar o'rtasidagi leksik mosliklar muammosi turibdi. Biz inglizcha-ruscha / ruscha-inglizcha parallel korpus misolida implitsit muvofiqlikka ega bo'lgan leksik birliklarning tarjimasini o'rganamiz, bu korpus Rossiya milliy korpusining bir qismi hisoblanadi. Intensivlashtiruvchi narechie, xususan, "extremely" narechiesi, ko'pincha kvazisinonimlar orqali tarjima qilinadi, bu parallel tekstlar korpusi tahlili natijalari bilan tasdiqlanadi. Parallel tekstlar korpusini o'rganish natijasida olingan bilimlar tufayli, biz turli tillarda muayyan leksik birliklarning muvofiqligiga oid faktlarni tushunishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: milliy rus tili korpusi, korpus lingvistikasi, tekstni muvofiqalashtirish, intensivlashtiruvchi ergash gaplar

Аннотация. В центре внимания данного исследования находится проблема лексических соответствий между языками при переводе. Мы исследуем перевод лексических единиц с имплицитной сочетаемостью на примере англо-русского / русско-английского параллельного корпуса, который является компонентом Национального корпуса русского языка. Наречие интенсификации - в частности, наречие «extremely» - часто переводится с помощью квазисинонимов, что подтверждается данными, полученными в результате анализа корпуса параллельных текстов. Благодаря знаниям, полученным в результате изучения корпуса параллельных текстов, мы можем осмыслить факты, касающиеся выбора того или иного переводческого эквивалента.

Ключевые слова: национальный корпус русского языка, корпусная лингвистика, выравнивание текста, интенсифицирующие наречия

Abstract. The focus of this study is the problem of lexical correspondences between languages in translation. We investigate the translation of lexical units with implicit combinability on the example of the English-Russian / Russian-English parallel corpus, which is a component of the National Corpus of the Russian Language. The adverb of intensification - in particular, the adverb "extremely" - is often translated with the help of quasi-synonyms, which is confirmed by the data obtained as a result of analyzing the corpus of parallel texts. Thanks to the knowledge gained from the study of the corpus of parallel texts, we are able to conceptualize the facts concerning the choice of this or that translation equivalent.

Keywords: National Corpus of the Russian Language, corpus linguistics, text alignment, intensifying adverbs

В современной лингвистике происходят существенные изменения, связанные с развитием цифровых технологий. В.А. Плунгян утверждает, что появление текстовых корпусов оказало существенное влияние на лингвистику как науку [6]. В наши дни специалисты могут использовать огромные массивы лингвистических данных для выявления закономерностей в языке, которые раньше было трудно подтвердить или о существовании которых было практически неизвестно. Изучение информации, содержащейся в текстовых

корпорациях, позволяет получить новые знания о лингвистических объектах, что ведет к значительному углублению нашего понимания языков.

В.В.Мамонтова отмечает следующие проблемы, которые могут быть решены с помощью корпусной лингвистики:

- - изучение возможностей применения различных видов корпусов текстов;
- - создание разнообразных текстовых корпусов для педагогических и исследовательских целей;
- инновация методов и подходов к использованию лингвистических ресурсов в различных языковых областях [4].

Как известно, корпусная лингвистика - это отрасль вычислительной лингвистики, которая занимается разработкой, применением и обработкой огромных объемов лингвистических данных с помощью компьютерных технологий. В настоящее время для классификации корпораций используются различные критерии. Разнообразие корпораций «определяется разнообразием исследовательских и прикладных задач, для которых они создаются», - считает В.П. Захаров [2, с. 10]. В следующем разделе рассматриваются основные критерии классификации, которым могут соответствовать корпуса.

Текстовые корпорации разделяются на устные, письменные и смешанные по критерию «тип языковых данных». Многоязычные, двуязычные и моноязычные корпорации разделяются в зависимости от языка, на котором написаны тексты. Важно помнить, что монолингвальные корпорации могут содержать репрезентации диалектов или языковых вариаций. И наоборот, двуязычные или многоязычные корпуса включают как исходные тексты, или оригиналы, так и тексты переводов. Параллельные корпорации - это текстовые корпорации такого типа.

Существуют общие и специализированные корпуса, предназначенные для разных целей. Специализированные корпуса, которые часто имеют небольшой размер и состоят из текстов одного жанра и предметной области, создаются для решения конкретных, узкоспециальных задач. Однако тексты самых разных жанров составляют общие корпорации. Их называют национальными корпорациями. По словам В.А. Плунгяна, Британский национальный корпус был создан в начале 1990-х годов, именно тогда впервые появился термин «национальный корпус» [6].

Примечательно, что параллельные корпорации также входят в состав специальных текстовых корпораций, которые будут рассмотрены в данном исследовании. Как уже говорилось ранее, двуязычные и многоязычные корпорации состоят из исходных текстов и сопровождающих их переводов; они известны как параллельные корпорации. Такие корпорации предлагают широкий спектр потенциальных применений. В частности, они активно используются в системах автоматического перевода, при обучении иностранным языкам, в технике перевода, а также в анализе входных и выходных сопоставлений текстов. Благодаря данным параллельных корпусов специалисты могут изучать лексические и синтаксические соответствия между языками и исследовать основы любой техники перевода.

Кроме того, имея доступ к множеству примеров экспертных переводов, переводчики (особенно начинающие) могут значительно сократить время, которое они тратят на перевод, используя параллельные корпорации [7]. В частности, информация из параллельных корпусов текстов позволяет выявить экспертные переводы фраз, имен собственных, мест и т. д. Важно также обсудить «псевдопараллельные» корпуса, которые представляют собой наборы текстов, относящихся к одной и той же теме. Примером «псевдопараллельных» корпусов являются материалы конференций, поскольку они проводятся на одну и ту же тему, на нескольких языках и в разных странах [3, с. 10]. Анализ текстов в параллельных корпорациях позволяет решить целый ряд практических задач. Особый интерес представляют двуязычные текстовые корпорации, позволяющие создавать замечательные базы памяти переводов, анализировать адекватность перевода и значительно ускорять процесс перевода [3, с. 9].

Исследование началось с изучения случаев перевода исследуемого наречия с русского на английский язык (язык оригинала - русский). После анализа данных параллельного русско-английского корпуса НКРЯ было обнаружено 149 документов и 29881 случай употребления

данного наречия [5]. После изучения текстов выяснилось, что чаще всего в качестве переводческого эквивалента используется наречие «чрезвычайно». Обратите внимание, что примеры ниже и здесь взяты из Национального корпуса русского языка:

1)Прежде всего... Я взглянул на обломок бетона, но он оказался на дне воронки; что-то совсем другое в туманном мире, но невероятно далекое, открытое в глубине памяти.

I glanced at the chunk of concrete, but it appeared to be at the base of the vortex—the sole distinct object in a hazy universe that was found at the bottom of my recollection.

2)Изучая минералы церий и скандий, можно понять, что они содержат невероятно дорогую комбинацию металлов, но их истинная ценность - чисто ментальная.

Upon examining the minerals cerium and scandium, one realizes that they contain an incredibly costly metal amalgamation, but their true value is largely conceptual.

На втором этапе мы исследовали ситуации, в которых при переводе английского текста на русский язык (т.е. исходным языком является английский) возникает необходимость в использовании наречия «extremely». После анализа данных NCRNL было обнаружено 168 документов и 22730 случаев употребления этого наречия. [5].

Следовательно, переводчик может лучше понять сочетаемость определенных лексических единиц в разных языках, используя параллельный корпус текстов, чтобы пролить свет на информацию, относящуюся к выбору того или иного переводческого эквивалента.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Безрукова В. В. Интенсификация и интенсификаторы в языке и речи (на материале английского языка) : дис.... канд. филол. наук. Воронеж, 2004. 222 с.
2. Захаров В. П., Богданова С. Ю. Корпусная лингвистика. СПб.: Изд-во С. Петерб. ун-та, 2020. 234 с.
3. Камшилова О. Н. Учебный корпус текстов: потенциал, состав, структура. СПб. : ООО «Книжный дом», 2012. 58 с.
4. Файзиева С.А. Жанровое своеобразие литературной сказки //Development of pedagogical technologies in modern sciences. – 2024. – Т. 3. – №. 1. – С. 52-56.
5. Муртазеева Ф. Р., Файзиева С. А. Особенности образа infernalной женщины в творчестве Л. Петрушевской //Прцветание науки. – 2022. – №. 6 (12). – С. 32-39.

УЎК 81'373.45

ЎЗБЕК ТИЛИГА СЎЗ ЎЗЛАШИШ ЖАРАЁНИ

Г.Б.Ходжаева, PhD, Урганч давлат университети, Урганч
Г.Ф.Салаева, талаба, Урганч давлат педагогика институти, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада ўзлашмалар ва чет сўзлар фарқи ҳақида сўз юритилади.

Калим сўзлар: ўзлашма, чет сўз, лексик, семантик, морфологик, ибора, атама, имло, талаффуз, алфавит.

Аннотация. В данной статье рассматривается разница между заимствованиями и иностранными словами.

Ключевые слова: усвоение, иностранное слово, лексическое, семантическое, морфологическое, словосочетание, термин, написание, произношение, алфавит.

Abstract. This article discusses the difference between borrowings and foreign words.

Key words: assimilation, foreign word, lexical, semantic, morphological, phrase, term, spelling, pronunciation, alphabet.

Маълумки, мамлакатимиз миллий мустақилликка эришганидан кейин ҳаётимизда кечаётган ижтимоий-сиёсий жараёнлар, ватанимизнинг дунёнинг илғор мамлакатлари билан сиёсий, иқтисодий ва маданий соҳаларда бевосита муносабатга кириши, уларни яқиндан танитиши ва ўз навбатида ўзини таниши халқимиз ҳаётида катта ижобий ўзгаришларга олиб келди.

Ўзбекистон Республикасининг жаҳон иқтисодий ҳўжалик тизимида чамбарчас боғланаётганлиги ва мамлакатнинг бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтаётганлиги натижасида халқ ҳўжалиги миқёсида янги мулк шаклидаги корхоналар, фирмалар, банклар, биржалар комплекс равишда бозор инфраструктураси таркибида шаклланаётганлиги

муносабати билан янги атамалар, тушунчалар, иборалар пайдо бўлмоқда. Мамлакат миқёсида бўлаётган бундай ўзгаришлар давлатимиз ўз мустақиллигига эришганлиги туфайли юз бермоқда ва бунинг натижасида ўзгаришларнинг асосий мақсади, вазифалари, унинг қонунлари ва ўзига хос белгиларини ўрганишга астойдил қизиқиш кучаймоқда. Бинобарин мазкур ўзгаришларнинг асосий омили тил ҳисобланади.

Зеро ҳар қандай муносабат асосан тил воситачилигида кечади. Шу маънода кейинги ўн йилликда халқаро алоқаларимизнинг кенгайиши (200 дан ортиқроқ мамлакат) улар билан фан, маданият, халқ ва қишлоқ хўжалигидаги тажриба алмашувлари тилимизнинг луғат таркибига кескин таъсир қилди. Бевосита ва билвосита миллий тилимизга қўплаган миқдорда чет сўзлар кириб кела бошлади. Наинки, мамлакатимиздаги ишлаб-чиқариш муносабатларини ўзгариши маориф, қишлоқ хўжалиги ва асосан иқтисодий соҳалардаги ислоҳлар дунёнинг илғор мамлакатлари тажрибаларидан намуна олиш асосида кечаётганлиги юқоридаги фикримизга асос бўлади. Яна шуни таъкидлаш керакки, тилимизга қабул қилинаётган чет сўзлар оқими тез ва кенг қамровли бўлди. Зеро улар ўзбек халқи учун, унинг ҳаётидаги ислоҳларни амалга оширишда ҳаётий зарур эди ва халқимиз уларни қабул қилишга мажбур эди. Чет сўзлар ижтимоий давлат тизими бизга мутлақо нотаниш бўлган мамлакатлардан кириб келдилар ва халқимиз бу сўзларнинг туб маъносини билишга ва уни тўғри (ўз маъносида) маънода қўллашга тез мослаша олмапти. Натижада бу сўзларни сони ва сифатини ўрганиш ўзбек тилшунослигида долзарб муаммога айланди.

Зеро мустақиллик йиллари ўз ўтмишимизни, ўз маданиятимизни ҳолисона билиб олиш даври бўлди. Бу жаҳон ҳамжамияти, тарих олдидаги вазифамизни англаб олиш даври эди. Наинки, мустақиллик йиллари ёш демократик давлатни фаол қуриш, унинг сиёсатини ишлаб чиқиш зарур эди. Бунинг учун маънавий уйғониш ва миллий ўзлигини англашнинг ўсиши лозим эди. Энг муҳими шуки, мустақилликнинг дастлабки йиллари республиканинг ўз тараққиёт йўлини фаол излаш, Ватанимизни эркин, кучли ва раванқ топаётган диёрга айлантиришга интилиш керак эди.

Давлат мустақиллигини қўлга киритиш натижасида Ўзбекистон учун иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг, маданий ва маънавий янгиланишнинг кенг истикболлари очилди.

Ўзбекистон жаҳон сиёсий харитасида, Осиё қитъасининг марказида янги мустақил давлат сифатида тобора кўпроқ тилга туша бошлади. Натижада Ўзбекистонда юз бераётган прогрессив ўзгаришлар, унинг жуда катта табиий бойликлари, ишлаб чиқариш, илмий-техникавий ва интеллектуал имкониятлари, ноёб миллий-маданий мероси халқимиз тарихи ва ҳозирги ҳаёти билан қизиқаётган дунёнинг барча минтақаларидаги сиёсатчилар, бизнесчилар, оддий одамларни ўлкамизга тобора кўпроқ жалб эта бошлади. Ҳамдўстлик мамлакатлардаги шерикларимиз ҳам, шунингдек, биз тўла ҳуқуқли аъзоси бўлган обрўли халқаро ташкилотлар ҳам ҳозирги вақтда Ўзбекистоннинг фикри билан, унинг нуқтаи назари билан ҳисоблашаптилар.

Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларидаги ислоҳ қилиш жараёнларининг илк натижалари ҳозирок аниқ сезила бошлади. Ўзбекистонимизнинг давлат ва сиёсий тизими янги замонавий демократик хусусиятлар касб этди. Умум эътироф этилган демократик нормалар-хоҳиш-истак эркинлиги ҳаётимизда мустаҳкам қарор топди. Бизни социалистик тузумдан кейинги бир қатор мамлакатлардан фарқлаб турган, юксак даражада ривожланган юксак маданий демократик давлатлар билан яқинлаштириб турган, жаҳон ҳамжамиятига ҳар томонлама қўшилиб кетиши учун йўл очиб бераётган нарсалар-фуқаролар тинчлиги, миллатлараро тотувлик, ижтимоий барқарорликдир.

Ижтимоий адолат принципларини рўёбга чиқаришда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари-маҳаллаларнинг таъсири анча кучайди. Бошқарув тизимида хўжалик юритувчи қуйи структураларга, корхоналарнинг ўзларига, уларнинг ихтиёрий бирлашмаларига ишлаш учун катта эркинлик бериб қўйилди. Давлатнинг ва давлат бошқарув органларининг роли тубдан ўзгариб бормоқда.

Улар ўз асосий функция ва вазифаларини бажаришга: стратегияни белгилаш ва уни рўёбга чиқаришни назорат қилиш, мамлакат муҳофаа қудратини мустаҳкамлаш ва унинг

хавфсизлигини таъминлаш, фаол ташқи сиёсат ўтказиш, ижтимоий ва ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятида бозор муносабатларини шакллантириш сингари ишларни амалга оширишга кўпроқ эътибор бермоқдалар. Ислохотлар жараёни иқтисодий соҳада янги бозор муносабатларига асос солди, иқтисодий фаолият эркинлиги, ташаббускорлик ва тадбиркорликни намоён этиш учун шароит яратиб берди.

Ишлаб чиқаришнинг пасайишини бартараф этиш, иқтисодий ва молиявий аҳволни барқарор йўлга қўйиш, ўтган ўн йилликларда иқтисодиётда йўл қўйилган бузилишларни тузатиш бўйича аниқ қадамлар қўйилади. Ислохотлар жараёнида ижтимоий-маънавий соҳадаги ижтимоий кафолатлар мустаҳкамланди.

Мафкуравий ақидалардан халос бўлиш натижасида ўз мамлакатимиз, ўз халқимиз тарихини чуқурроқ билиш, кўпроқ асрлар мобайнида яратиб келинган маънавий кадриятлардан баҳраманд бўлиш, она тилимиз гўзаллиги ва улуғворлигини тушуниш имкониятига эга бўлди ва бу миллий қайта тикланиши учун асос бўлиб хизмат қилди. Маънавий камолатнинг юксалиб бориши ҳаётини кадриятларни, ижтимоий тараққиётнинг мазмуни ва мақсадларини, ислох қилиш ва янгиланишнинг барча жараёнларини баҳолашга янгича ёндашиш имконини берди. Ўзбек халқининг бу ютуқ ва муваффақиятлари табиий равишда миллий тилларнинг ривожига, уларнинг луғат таркибининг кенгайишида, ўзаро таъсири ва ҳамкорлигида ўз аксини топмоқда. Зеро, ижтимоий ҳаётда содир бўлаётган барча янгилликларнинг тилда ўз аксини топа бориши ҳам, тилнинг тузилиши ва вазифа жиҳатидан такомиллашуви ҳам, унинг ўз имкониятлари ҳисобига бойиши ҳам, тиллар ривожланишининг асосий қонуниятларидан бири тилларнинг ўзаро алоқаси ва муносабатларининг ижодий характери-асосида воқе бўлади.

Ўзбекистонда миллий сиёсатнинг амалга ошиши, барча қардош тиллар қатори ўзбек тилининг ҳам структурал ва функционал жиҳатидан ўсиб ва ривожланишига кенг йўл очди. Ўзбек тили янги-янги сўзлар, иборалар ва ифода воситалари билан бойиди. Унда миқдор ўзгариши эмас, балки сифат ўзгаришлар ҳам юз берди. «Бу ўзгаришлар тилнинг барча томонларида-фонетик тарикби ва алфавитида ҳам, имло ва талаффузида ҳам, морфологик ва лексико-семантик тузилишида ҳам, стилистик ва грамматик қурилишида ҳам озми-кўпми ўз аксини топди. Тилларнинг ўзаро алоқаси қизгин тус олиб, ўзбек тилига қардош халқлар тилларидан айниқса Ғарбий Европа тилларидан жуда кўп миқдорда сўз ўзлашди.

Бу объектив факторлар тилда ва тил воситасида амалга ошиши сабабли, уларни филологик нуқтаи назардан туриб ўрганиши ва тадқиқ қилиш ҳозирги замон ўзбек тилшунослигида энг актуал масалалардан биридир.

«Ўзлашма» термини маъносини ўзлашмоқ ва ўзлаштирмоқ феълларининг англатадиган маънолари билан таққослайдиган бўлсак, у асосан биринчи ва учинчи пунктларга ва қисман (кўчирма маънода) қолган бошқа пунктларга ҳам тўғри келади. Лекин ҳар қандай чет сўз ўзи ўзлашаётган тилда қанчалик даражада «яроқли ва фойдаланса бўладиган қилинмасин», қанчалик даражада «тил эгалари онгига етиб бориб, улар учун тушунарли бўлмасин», қанчалик даражада «иноқлашиб, сингишиб, ўзиники бўлиб олмасин», қанчалик даражада «шаклан ва мазмунан ўзгармасин», у этимологик жиҳатдан барибир чет сўзидир.

Табиийки, чет сўз қабул қилувчи тил таъсири остида ўзининг айтилиши, ёзилиши, сўз яшаш хусусиятлари ва маъно оттенкаларини, озми-кўпми, ўзгартиради. Шу ўзгаришлар, чет сўзни қабул қилаётган тилнинг бевосита таъсири остида содир бўлганлиги сабабли, уни ўзлаштираётган тилга дахлдор ва уники (унинг ўзиники) ҳисобланади. Демак, чет сўз бизникига айланмайди, балки унинг ўзгарган имлоси, ўзгарган талаффузи, янги сўз яшаш имконияти ва янги касб этган маъносигина ўзлашган бўлади. Ваҳоланки, чет сўзнинг бу янги хусусиятлари уни ўзлаштираётган тилнинг (ўзининг) маҳсулидир.

Шунинг учун тилда ўзлашма терминининг қўлланилиши, чет сўзнинг у кириб келган тил таъсири остида юзага келган янги сифат ва белгиларига, янги маъно ва мазмунларига алоқадор бўлиши керак. Наинки, чет сўзнинг ўзига нисбатан, айниқса, у қабул қилиниш жараёнида бирон-бир ўзгаришга учрамаган бўлса ёки учрамаса, энди уни ўзлашди, бизникига айланди, деб бўлмайди. У фақат ўзи кириб келган тилдаги аввалдан қўлланилиб келаётган чет сўзлар

катламидан ўрин олган бўлади, холос.

Зеро, у айнан ўзлаштирилмайди, балки қабул қилинади ёки кириб келади. Демак, «ўзлаштириш ҳодисаси, асосан сўз ўзлаштиришдан иборат» эмас, балки чет сўзларнинг имло ва талаффузи сўз яшаш хусусиятлари ва маъноларини ўзлаштиришидир. Чет сўзларнинг қўлланилиш сабабларини асосан мазкур сўзлар ифодалаб келаётган коммуникатив ва функционал вазифалардан изламоқ керак (масалан, нотик ёки ёзувчининг мақсади, хабар ёки ҳикоянинг мазмуни, индивидуал стил ва бошқалар). Фикримизча, чет сўзлар классификация қилинганда, уларнинг қабул қилувчи тилга қай даражада сингишиб (ассимиляциялашиб) кетганлиги, яъни уларнинг айтилиши, ёзилиши, янги қўшимчалар олиши ва сўз ясай билиши, маъно ўзгаришлари (кўчма маънолар касб этиши) каби хусусиятларини қай даражада ўзгариб, ўзлашиб кетганлигини фарқлаб ўрганмоқ керак.

Булар учун асосий мезон чет сўзларнинг ўзлашган тилларидаги ўрни, тил эгалари учун ҳаётий муҳим нарса ва ҳодисаларни ифодалай олиш кучи, уларнинг қизиқиш ва эҳтиёжларини қоплай олиш даражаси бўлмоғи лозим. Шундагина чет сўзлар кўп қўлланилади, тилнинг структурал – семантик қоидаларига тез мослашади, қўшилиб, сингишиб кетади ва яна раванк топади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Жуманиёзов О. Ўзбек тилидаги герман тиллари ўзлашмалари. Тошкент, «Фан», 1987.
2. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбекистонда тилшуносликни ривожлантириш-нинг актуал проблемалари. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1982. – №5.
3. Duden Deutsches Universalwörterbuch Dudenverlag Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich 2007
4. Ижтимоий тармоқлардаги расмий сайтлар: daryo.uz, kun.uz, qalampir.uz

УДК 167.3

ЛЕКСИЧЕСКИЙ АППАРАТ ЯЗЫКА КАК ДИНАМИЧЕСКАЯ СИСТЕМА

Н.М.Худойбергенова, преподаватель, Ургенческий Государственный университет, Ургенч

Д.К.Жуманиязова, преподаватель, Ургенческий Государственный университет, Ургенч

Annotatsiya. Maqola mualliflar tomonidan doimo o'rganiladigan va tadqiq qilingan turli soha ilmiyotida ta'lim vositasining asosiy kommunikatsiya vositasi sifatida tilni, yana tilning asosiy aspekti bo'lib, bu tilning leksik apparati. Ushbu maqolada, biz tilning leksik apparati tushunchasini, uni doimiy o'zgarishlarga va rivojlantirishga tayanuvchi dinamik tizim sifatida ko'ramiz.

Kalit so'zlar: leksika, tizim, mantiqiy-tilshunoslik qarashi, ma'no munosabatlari, leksik tizimlar solishtirilishi tahlili, leksik apparat.

Аннотация. Язык, как фундаментальное средство коммуникации, является объектом постоянного изучения и анализа в различных областях науки. Один из ключевых аспектов языка, который привлекает внимание исследователей, - это его лексический аппарат. В данной статье мы обращаемся к понятию лексического аппарата языка как к динамической системе, которая подвержена непрерывным изменениям и развитию.

Ключевые слова: лексика, система, логико-лингвистический подход, семантические отношения, сопоставительный анализ лексических систем, лексический аппарат.

Abstract. The article is constantly studied and researched by the authors of the language as the main communication tool of the educational tool in various fields, and the main aspect of the language is the lexical apparatus of the language. In this article, we consider the concept of the lexical apparatus of the language as a dynamic system that relies on constant changes and development.

Key words: lexicon, system, logical-linguistic view, semantic relations, analysis of comparison of lexical systems, lexical apparatus.

К вековому переходу с конца XX до начала XXI столетия в области лингвистики возникло представление о языке как о живой системе, постоянно находящейся в динамике, где

наблюдается нестабильное равновесие и непрерывное изменение от одного состояния к другому.

Лексический аппарат языка представляет собой совокупность всех слов и выражений, которые используются в нем для передачи значения и выражения мыслей. Этот аппарат демонстрирует удивительное разнообразие и богатство, которые являются результатом эволюции языка на протяжении многих веков.

Одной из ключевых характеристик лексического аппарата является его динамичность. Язык не стоит на месте, а постоянно развивается и изменяется под воздействием различных факторов, таких как культурные тенденции, технологические инновации, социальные изменения и многое другое. Лексические изменения могут происходить по разным причинам. Новые слова могут возникать для описания новых явлений или концепций, а старые слова могут уходить из употребления или приобретать новые значения. Этот постоянный процесс создает динамическую систему, которая постоянно находится в состоянии изменения и адаптации.

При анализе теоретических концепций смежных областей наук в лингвистике становится явным рассмотрение языка как системы, которая обладает целенаправленностью, динамичностью и гипотетическими характеристиками. Исследования, проведенные ранее в лингвистике, позволяют выделить такие аспекты языковой системы, как изменчивость, адаптивность и способность к саморегуляции [1, с. 194–195].

Исследователи отмечают, что в научном изучении языка наблюдается тенденция к анализу его компонентов на более мелкие элементы: язык анализируется на уровне отдельных единиц и их характеристик, таких как грамматические и семантические аспекты. Однако общие принципы, которые объединяют эти части в целое, пока еще не полностью выработаны. Эта тенденция особенно заметна в лексикологии, где изучаются отдельные лексические единицы или их группы на основе различных признаков как в рамках одного языка, так и в сравнительном аспекте.

Таким образом, возникла необходимость в разработке общих методологических принципов для описания и изучения лексики с использованием системного подхода. Преодоление атомистической тенденции в лексикологии можно достичь, сместив акцент с простого перечисления фактов на обобщение результатов предшествующих исследований отдельных лексических групп. Идентификация закономерностей в рамках системно-структурного подхода к языку позволяет более глубоко рассмотреть проблему изучения лексики как единого целого, состоящего из взаимосвязанных элементов.

Большинство исследователей, рассматривающих язык как системное образование, соглашались, что лексика, как часть языка, представляет собой организованное совокупное множество единиц. Они выделяют ряд характеристик лексической системы, таких как обширность ее составляющих, которая несравнима с числом единиц на других уровнях, динамичность, открытость и постоянное изменение под воздействием как системных, так и внесистемных факторов [2-5].

Исследование единиц лексико-семантической системы (ЛСС) проведено в значительной степени, однако для полного признания существования ЛСС необходимо установить связи между этими единицами - исследованы недостаточно явно. Преодоление атомистической тенденции в лексикологии казахского и русского языков может быть достигнуто путем выявления определенных структур в лексической системе, которые служат универсальной основой для организации памяти человека и связаны с логическим мышлением. Такой подход позволяет не только анализировать языковой материал, но и синтезировать его.

Методологическая значимость системного подхода к анализу лексики проявляется в возможности направить исследование на выявление ее целостности и анализ механизмов, обеспечивающих эту целостность. Результаты системного исследования лексики показывают, что лексикон языка может быть организован различными способами. Это объясняется внутренними свойствами лексической системы, которые формируют сложную сеть связей на основе различных признаков.

Системность лексики любого языка обусловлена наличием множества связей, основанных на различных характеристиках. Для создания последовательного описания разнообразных лексических структур необходимо учитывать не только лингвистические, но и экстралингвистические критерии. Особенно важным является использование логических категорий, таких как отношения между сравнимыми понятиями, например, их тождественность, пересечение и включение.

В рамках системного подхода разрабатываются типологии связей и отношений, которые представляют их как логически однородные. Это обеспечивает возможность сравнивать и анализировать различные виды связей и отношений в лексике языка на общих логических основаниях [6]. В контексте общего структурного каркаса лексикона проявляются характерные особенности каждого языка, отражающие конфигурацию семантических связей определенного типа. Например, в казахском языке мы обнаружили, что гиперогипонимические связи в определенных областях лексической системы (например, термины родства, соматизмы, названия домашних животных и т. д.) более разветвлены, чем в русском языке. Тем не менее, словообразовательные связи в достаточной степени схожи, с наблюдаемой тенденцией номинации гипонимов через составные наименования, включающие гиперонимы, что характеризует их аналитический метод образования.

Применение логических методов в лингвистике сталкивается с рядом сложностей, которые объясняются как объективными, так и субъективными факторами. Среди субъективных факторов основное место занимает недостаточная разработанность системного подхода в лексикологии. Объективные факторы связаны с уникальностью лексической системы, где многие закономерности, характерные для языковой системы в целом, проявляются с особой спецификой. В этой системе отражается не только объективная системность внешнего мира, но и формируются специфические отношения, определяемые свойствами лексических единиц и их взаимодействием.

Однако необходимо остерегаться попыток абсолютизировать системный характер лексики языка, поскольку она не является статичной системой с четко определенным расположением элементов и ясными границами между ними. В лексике проявляются асистемные тенденции, что подтверждается существованием терминов с префиксом «квази-» в метаязыке лингвистики, таких как «квазисинонимы», «квазиантонимы», «квазигипонимы» и т. д. Лексические единицы, объединенные в такие группы, обладают как общими характеристиками, лежащими в основе определения обычных антонимов, синонимов, гипонимов и прочих, так и собственным набором дифференциальных признаков. Кроме того, в речевой практике часто осознанно нарушается согласованность между содержанием и выражением слов с целью воздействия на аудиторию [7].

Логико-лингвистический подход при системном анализе лексики помогает решить проблему эквивалентности в двуязычной лексикографии и транслятологии. Это достигается путем установления отношений тождества, пересечения и включения между лексическими единицами двух сопоставляемых языков. Системный подход к изучению лексики представляет собой методологический подход, основанный на представлении языка как системы, организованной с помощью взаимосвязанных элементов. Этот подход предполагает анализ лексической системы языка в контексте ее структуры и взаимодействия с другими языковыми компонентами.

Центральной идеей системного подхода к изучению лексики является понимание лексической системы как целостной и организованной сети слов и их значений, взаимосвязанных между собой на основе семантических, грамматических и прагматических аспектов. Важным аспектом этого подхода является исследование не только отдельных слов, но и их взаимосвязей и позиций в рамках системы.

Системный подход позволяет выявлять общие закономерности и принципы организации лексической системы языка, а также идентифицировать специфические особенности различных языков. Он также способствует более глубокому пониманию процессов лексического развития, эволюции и изменений в языке.

Основные методы, используемые в системном подходе к изучению лексики, включают анализ семантических полей, структурных и функциональных связей между словами, исследование синонимии, антонимии, гипонимии и других лексических отношений, а также применение компьютерных методов для моделирования и анализа лексических данных.

Лексический аппарат языка представляет собой динамическую систему, которая постоянно изменяется и развивается в ответ на внешние и внутренние факторы. Изучение этой системы с использованием системного подхода позволяет нам лучше понять ее структуру, эволюцию и роль в обществе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Общее языкознание: Сущность и история языка : учебное пособие / Н.Б. Мечковская, Б.А. Плотников, А.Е. Супрун ; под общ. ред. А.Е. Супруна. 2-е изд., перераб. и доп. Минск : Выш. шк., 1993. 287 с.
2. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка). М. : АН СССР, 1962. 287 с.
3. Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка. Внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы описания : учебное пособие. М. : Либроком, 2011. 176 с.
4. Харитончик З.А. Лексикология английского языка : учебное пособие. 3-е изд. М. : Либроком, 2010. 288 с.
5. Никитевич В.И. Системность языка : учебное пособие по курсу «Общее языкознание». Минск : БГУ, 1988. 85 с.
6. Жумабекова А.К. Основы системного описания лексики казахского и русского языков : монография. Изд. 3-е, перераб. и доп. Алматы : Сага, 2016. 192 с.
7. Иванян Е.П. Репрезентация семантики умолчания в современном русском дискурсе // Балтийский гуманитарный журнал. 2015. No 1(10). С. 33–35.
8. Кубрякова Е. С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. 2004. No 1. С. 6–17.
9. Кибрик А. Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания. М.: УРСС, 2002.
10. Красных В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? М.: Гнозис, 2003.

УЎК 81-13

МАВЖУДА ҲАМИДОВА ТАВСИФЛАГАН ВА ИЛМИЙ МУОМАЛАГА КИРИТГАН АСАРЛАР

А.Ш. Қурбонов, таянч докторант, ЎзР ФА давлат адабиёт музейи, Тошкент

Аннотация. Бу мақолада олима тавсифлаган адабий манбаларнинг ўзбек матншунослигидаги ўрни ўрганилган. Ўрта Осиё баёзчилиги мактаблари ва муҳити ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: баёз, қўлёзма баёзлар, адабий манба, манбашунослик, баёзшунослик, каталог, Бухоро адабий муҳити, Хоразм адабий муҳити, Қўқон адабий муҳити, Тошкент адабий муҳити.

Аннотация. В статье исследуется роль описанных ученым литературных источников в узбекской текстологии. Есть мнение о школах и среде среднеазиатской баёзской культуры.

Ключевые слова: Байоз, рукопись Байоз, литературный источник, источниковедение, Байозность, каталог, Бухарская литературная среда, Хорезмская литературная среда, Коканская литературная среда, Ташкентская литературная среда.

Abstract. The role of the literary sources described by the scientist in Uzbek textology is studied in this article. There is an opinion about the schools and environment of the Central Asian Bayoz culture.

Key words: Bayoz, manuscript Bayoz, literary source, source studies, Bayozhnost, catalog, Bukhara literary environment, Khorezm literary environment, Kokan literary environment, Tashkent literary environment.

Адабий манбашунослик ва матншунослик фанининг асосий мақсади дастлаб ёзма манбаларни, яъни куллийётлар, девонлар, маснавийлар, тазкиралар, баёзлар ва бошқа адабий мабаларни йиғиш, қидириб топиш ва тартиблашдан иборат. Ундан кейин унинг таҳлили ва тадқиқи билан шуғулланади. Илм аҳли ва кенг китобхонлар оммасига улардан илмий

фойдаланиш йўллари таълим берадиган фан ҳисобланади. Мавжуда Ҳамидова истифода этган 230 та ЎзРФАШИ фондида сақланадиган баёзлардан ташқари бир қанча хорижда сақланадиган ва хорижий мабаларни ҳам ишда қайд этган Жумладан, Баёзнависликни бошлаб берган Абу Томм тузган баёзлар.

1. “Китобул ихтиёр минашшиорул қабоил” — “Шоирлар туркумининг танланган асарлари”. Бу баёзга ҳар хил даврда яшаб ижод этган шоирларнинг шеърлари киритилган.

2. “Китобул ихтиёрат мин шиоруш-шуаро” — “Шоирларнинг танланган шеърий асарлари”. Тўпламга номлари унчалик машҳур бўлмаган шоирлар ижодидан намуналар киритилган.

3. “Китобул фухул” — “Улкан шоирлар китоби”. Бу китобда мусанниф бизни исломгача ва ислом даврида яшаган шоирлар ижоди билан таништиради.

4. “Китобул хамаса” — “Қаҳрамонлик китоби”. Баёз ўн бобдан иборат. Унинг ҳар бир боби алоҳида бир жанрда ёзилган шеърларга бағншланган. Баёзга исломдан тортиб то Аббосийлар давригача яшаб ижод қилган шоирларнинг шеърлари киритилган. Фақат лирик жанр — ғазалдан бошланиши билангина фарқ қилади.

5. “Ихтиёрул муқаттаот” — “Танланган шеърий парчалар”. Бу баёз ҳам худди “Китобул хамаса”га ўхшатиб тузилган. Фақат лирик жанр — ғазалдан бошланиши билангина фарқ қилади.

6. “Мухторот мин шиорул мухдасина” — “Замондош шоирларнинг танланган шеърлари”. Бу баёз тузувчига замондош бўлган шоирлар шеърларидан ташкил топган.

7. “Аннақоид Жарир вал Ахтал” — “Икки шоирнинг бир-бирига қарши ёзилган 20 та Ҳажвиё шеърларнинг тўплами.

Ана шу асарлардан фақат бизга иккитаси “Китоб ул хамса” ва “Аннақоид Жарир вал Валахтал” гина етиб келган [1].”

1980 йилларда ўзбек илм-фанида назарий манбашунослик фан сифатида у қадар ривож топмаган эди. Мажуда Ҳамидованинг бу тақиқоти Парсо Шамсиев каби манбаншунос олимларнинг иши ёнига бир назарий манба бўлиб қўшилди десак муболаға бўлмайди. Баёз ва баёзшунослик бўйича муҳим бир илмий янгилик бўлди. Баёзлар турли даврлардаги реал адабий ва тарихий жараёнини ўрганишда адабий манбалар саналади. Ўрта Осиёда баёзлар қачондан бошлаб тузилгани ҳам мазкур тадқиқот жараёнида аниқланган.

“Туркиядаги “Ислом” музейида сақланаётган баёз 802/1398 йилда тузилгани қайд қилинган. Бу Ўрта Осиёда XIV асрнинг сўнги йиллари – XV аср бошларида баёз тузиш расми мавжуд бўлганидан далолат беради. [2]” Мавжуда Ҳамидова тадқиқоти давомида Ўрта Осиёда баёзлар қачондан бошлаб тузилган ва қайси шаҳарларда ва кимлар томонидан тартиб берилганини ҳам исботлаган. Тадқиқотнинг бугунги кундаги ўзига хос томонларидан бири ишга дарж қилинган манбаларнинг қайси шаҳар, қайси илмий тадқиқот институти, қайси музей ёки қайси фондда ва қайси рақам остида сақланаётганини ҳам бир жойга жамлагани билан муҳим.

“Осиё халқлари институти ҳозирги Санкт-Петербург (Ленинград)” катологиди кўрсатилишича, С 100 (249) рақамли баёз 864/ 1442 йилда тузилган бўлиб, Эрон ва Ўрта Осиёлик бир қанча шоирларнинг ғазал, рубойи, қасида, таржибанд каби шеърларидан таркиб топган. Мазкур каталогда XVII аср бошларида Бухорода тартиб этилган баёз ҳам мавжуд экани қайд этилган. Шунингдек, Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти қўлёзмалари катологиди ҳам 1562- 1570 йилларда тузилган иккита баёз мавжудлиги ҳақида фикр айтилган. Тожикистон Фанлар академиясининг катологиди ҳам XVI аср бошларида шеърий тўпламларнинг “Қасоид”, “Ғазалиёт”, “Мунтахабот аз девонҳо” каби турлари мажуд бўлганидан хабар берадилар [3].”

Хорижда сақланаётган ўзбек адабий манбалари ҳақидаги маълумотлар ҳам кейинги давр илм-фани ва тадқиқотчилари учун муҳим. Дунё қўлёзма фондларида сақланаётган минг-минглаб манбалар ва каталоглардан бир миллатга ёки маълум бир ҳудудга тегишли бўлган манбаларни қидириб топиш манбашуносдан илмдан ташқари сабр ҳамда матонатни ҳам талаб қилади.

Қўлёзма адабий манбаларни ўрганиш вақтида Мавжуда Ҳамидова ўз ишида Хоразмда тузилган қўлёзма баёзлар, Қўқонда тузилган қўлёзма баёзлар, Бухорода тузилган қўлёзма баёзлар, Тошкент қўлёзма баёзларига бўлиб ўрганган. Бу метод адабий манбаларни таснифлаш ва илм-фанга олиб кириш учун ўзбек баёзчилик мактаби ва манбаларини ўрганишда қўл келган. Хоразм баёзчилиги ҳақида қуйидагича келтирган:

“Шунигдек, XIX ва XX асрларнинг бошларига келиб Хоразм шоирлари шеърларидан ҳам кўплаб қўлёзма баёзлар тузила бошландики, бу ҳол шу даврларда Хоразмда баёзчилик мактабининг юзага келишига сабаб бўлди. Мавжуд баёзчилик мактабининг ташкил топишида ва Хоразмда маданий адабий ҳаётнинг жонланишида профессионал котиблардан Мулла Болтаниёз Харрот, Мулла Каримберган девон, устод Муҳаммад Паноҳ, Худойберган Муҳрконларнинг хизмати бекиёс бўлди. Лекин шунини алоҳида қайд қилиш керакки, бу даврдаги адабиёт Хива саройида марказлашган бўлиб, бу ишларга бевосита хоннинг ўзи Муҳаммад Раҳим II (Феруз) ҳомийлик қиларди [4].”

Мазкур марказлашув натижаси ўлароқ Огаҳий, Аваз Ўтар, Комил Хоразмий, Чокар, Нодим каби шоирларнинг ижоди бир жойга жам бўлди. “Баёзи мухаммасот”, “Баёзи мусаддасот”, “Баёзи мажмуаи ашъор”, “Баёзи ашъор” сингари янги адабий манбалар вужудга келди. Бу ўз навбатида Хоразм адабий мактабининг юксалишида муҳим аҳамият касб этди.

Баёзчилик тарихига назар соладиган бўлсак XVIII аср Қўқон адабий муҳитида қўлёзма баёзлар учрамайди. Фақат Қўқон хони Амр Умархон (1810-1822 йй.) адабиёт аҳлига ҳомийлик қилгандан кейингина қўқон адабий мактабларининг ривожланганлиги кўзга ташланади. М. Ҳамидова Қўқон адабий муҳитида вужудга келган баёзлар ҳақида қуйидагича фикр юритади:

“XIX асрга келиб, Қўқон адабий ҳаётининг жонланиши натижасида ўзбек ва тожик адабиёти классиклари ижодини ўрганиш, уларнинг китобини кўчириб ёзиш, шеърларидан баёзлар тартиб этишлари авж олди. Лекин бу даврда тузилган баёзларнинг аксариятига хон саройида хизмат қилувчи маддоҳ шоирларнинг шеърлари кўплаб киритилгани кўзга ташланади. Маълумки, бу давр адабиёти худди Хоразм адабий муҳити сингари Қўқон саройида марказлашган эди. Умархон саройига унинг шахсини улуғловчи, салтанатни мадҳ қилувчи бир гуруҳ шоирлар йиғилган эди. Султоҳон Тўра Адо, Фазлий, Нола ва Гулшанийлар бу адабиётнинг кучли намояндалари эдилар. Айниқса Адо шеърляти шу даврда тузилган баёзлар таркибидан кенг ўрин олган. У ўзининг қасидаларида нафақат Умархон шахсини улуғлади, балки ўз шахсини ҳамма шоирлардан, жумладан, буюк сўз устаси Алишер Навоийдан ҳам юқори қўйишга уринди:

Гар Навоийдан Сўзини ўтқарса не тонг,

Шоҳ Умар афзалму ё Султон Ҳусайни Бойқаро.

Адо ўзининг бу хилдаги баланд парвоз шеълари билан қанча лоф урмасин, лекин Навоийнинг зўр санъат билан ёзилган ғазалларига тан бермай иложи йўқ эди. Бу ҳол унинг Навоий ғазалига боғлаган мухаммас ва назирларида намаён бўлади.

Шунигдек, бу давр баёзлари таркибидан Фазлий, Нола, Хўжа Калон Ринд каби шоирлар асарларига ҳам кенг ўрин берилган. Чунончи 8827 рақамли баёз таркибида Амирийнинг 116, Адонинг 83, Фазлийнинг 11 та шеъри бор. Халқпарвар шоирлар Махмур ва Гулханийларнинг эса 2 тадан шеърлари киритилган, холос [5].”

Бу ерда тадқиқотчи ўз замонасининг сиёсатидан келиб чиқиб баҳо берган. Бундай замонасозлик ҳар бир давр учун хос ва мос шаклда амалга оширилади. Аслида мумтоз адабиётимизда қадимдан давом этиб келаётган фахрия жанри мавжуд бўлиб, Фазлийнинг юқорида айтилган баёзларга киритилган мазкур ғазали ҳам аслида анъаналарни давом эттириш эди.

“ФАХРИЯ — араб, форс ва туркий шеърлятда жанр турларидан бири; шоир томонидан ўз ижоди, истеъдоди ва фазилатларини мактаб ёзилган шеър, шоирнинг ўз ижоди билан фахрляниб айтган сўзлари. Фахриянинг дастлабки гўзал намуналарини араб шеърлятида, хусусан, ал-Мутанаббий (10-а.) ижодида, ўзбек мумтоз шеърлятида эса 15-а. шоирлари ижодида учратиш мумкин. Фахрия кичик лирик шеър (мас, ғазал) ларда бир байтдан, катта хажмли асарлар (мас, қасида, достон) да бир неча байтдан иборат бўлади. Ана шундай байтлар

иштирок этган ёки бутунлай шундай байтлардан иборат бўлган асарлар ғазали “Қасидан Фахрия” деб ҳам номланади. Фахрияда шоир ўз ижодини бошқа бир шоир ижодига, муҳим бир воқеа, ҳодиса ёки объектга камтарона, муболағали ёки киноявий тарзда таққослайди, қиёслайди. Мас: Улуғбек хон билур Лутфий каломин,

Ки, рангин шеъри Салмондин қолишмас (Лутфий).

Навоий назм аро тиғи забонин ўйла сурдики,

Пичоқ топмас уёттин ўзни ўлдурмоққа Саккокий (Навоий) [6].

Ўша давр адабий мактаб ва манбаларининг катта бир қисми Бухорода шаклланган. Бухоро баёзчилиқ мактабининг ўзига хос томони шундаки, дастлаб баёзлар бу ерда форс-тожик тилида тузилган. Кейинчалик икки тилда, яъни ўзбек ва форс-тожик тилларида тузилган. Баъзи ҳолларда араб тилида шеърлар битилган баёзлар ҳам учраб туради.

“Аввало, шуни айтиш керакки, Бухоро баёзлари асосан, икки тилдаги шеърлардан тузилганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Икки тилда ижод этиш ҳар бир йирик маданий марказдаги адабий мактаб шоирлари ижодига хос хусусият бўлиб, Бухоро шоирлари бу соҳада жиддий муваффақиятларга эришдилар. Мужрим Обид, Мулло Қурбон Жоний, Шавқий Каттакўрғонпй, Шоҳин, Музнийб, Абдуқодирхўжа Савдо, Писандий, Кошиф, Мирий, Вола, Ноқис, Тошхўжа Асирий, Аҳмад Дониш каби шоирлар икки тилда баракали асарлар яратиб, ўзбек ва тожик адабиётининг улкан намояндаларига айландилар. Икки ёки бир неча тилда асар яратиш қадимдан давом этиб келаётган анъана бўлишига қарамай, ҳам туркий, ҳам форсий тилда бир неча юзлаб шеърларни ўз ичига олган девон тузиш ҳаммага ҳам насиб бўлавермаган. Фақат улуғ ўзбек шоири Алишер Навоийгина бундай шарафли ишнинг уддасидан чиқа олган. У ҳар икки тилда ҳам бебаҳо девон («Хазойинул-маоний» ва “Девони Фоний”) тартиб бериб, буюк сўз устаси эканини амалда исботлай олган. Аммо “Девони Фоний” нусхаларининг совет кутубхоналарида (ўша даврдаги) мавжуд эмаслиги, шунингдек, турли тазкира, баёз ва девонларда “Фоний” таҳаллуси билан бир қанча шоирларнинг ижод қилганликлари буюк шоирнинг форсий лирик меросини тиклашда анча чалкашлиқлар туғдиради. Доимий изланишлар, қидиришлар натижасида шу пайтгача фанга маълум бўлмаган “Девони Фоний” нинг проф. Ҳамид Сулаймон томонидан топилиб, тадқиқот объекти қилиниши буюк шоирнинг умр бўйи яратган форсий поэтик меросини тўлиқ тиклашга ҳамда турли чалкашлиқларни бартараф қилишга имкон берди. “Фоний” таҳаллуси билан ёзилган форсий шеърлар биз тадқиқот олиб бораётган қўлёзма баёзлар таркибида ҳам жуда кўп учради. Аммо бу шеърлар қайси бир Фоний — Фоний Кашмирий, Фоний Шерозий ёки Фоний Алишерга тааллуқли эканини аниқлаш анча мушкул масаладир. Чунки Навоий даврида ва ундан кейинги XVIII—XIX асрларда “Фоний” таҳаллуси билан бир қанча шоирлар ижод қилган бўлиб, улар ўз шеърларини Навоий асарларига ўхшатиб битишга ҳаракат қилганлар. Бу ҳол Навоийнинг “Фоний” таҳаллусида ижод қилган шеърлари бошқа шоирларнинг шеърлари билан аралашиб кетишига сабаб бўлган. Баёзлар ичида 3677 рақами билан сақланаётган қўлёзма Бухорода тузилган баёзларнинг типик намунаси бўлиб, ўзининг шеърий таркиби ва унда иштирок этган авторлари билан аниқса диққатга сазовордир. Баёз XVIII аср охири XIX аср бошларида Бухорода тузилган. Баёзда сўз боши ва хотима бўлмагани учун унинг қачон, ким томонидан тузилганлиги номаълум. Аммо саккизинчи варағида “Мухаммад Дониёл Оталиқ” деган шахснинг номи бўлгани ўчун баёз шу кишининг шахсий мулки бўлиши эҳтимоли бор. Қўлёзманинг 76 варағида шоир Музнийб томонидан ёзилган таърих мавжуд бўлиб, унинг хати баёз текстининг хати билан бир хил. Бу бизга баёз Музнийб томонидан кўчирилган дейишга асос беради. Баёзнинг бошланиш ва охириги варақларида катта шеърий парчалар, таърихлар бор. Қўлёзма асосан 86 варақдан бошланади. Баёзнинг бу варағида чиройли, нафис гуллар ишланган қўш зарварақ мавжуд бўлиб, унинг устига зангори, қизил, тилла суви, ложувард рангларда юксак бадий дид билан лавҳа ишланган. Шеърлар турли рангларда чизилган жадваллар ичига жойлаштирилган. Баёзнинг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, у Навоийнинг “Девони Фоний”сидаги биринчи ғазали билан бошланади:

ای خاک سر کوی گشتن هوس ما

بر پای سوکت بوسه زدن ملتمس ما

Маъноси:

Эй хокисар, сенинг кўчангдан ўтиш бизга ҳавас,

Ойёқларинг бир сукут қилсин, бўса қилиш илимосимиз. (А. Қ.)

Баёзда “Девони Фоний”дан 13 та ғазал, Жомий вафотига бағишланган бир марсия, “Тухфатул афкор” қасидаси мавжуд. Шунингдек, баёздан Навоийнинг ўзбек тилидаги 20 та ғазал, 1 та мусаддаси, 7 та муҳаммаси ҳамда Равнақ, Амир каби бир қанча шоирларнинг Навоий ғазалларига боғлаган муҳаммаслари, Румий, Амр Хусрав, Ҳофиз каби шоирларнинг шеърлари ҳам ўрин олган [7].”

Бухоро баёзчилиқ мактаби иккита халққа тегишли бўлиб, ўзбек ва тожик халқлари учун муҳим манбалар саналади. Юқорида зикр қилинган Мавжуда Ҳамидованинг илмий тадқиқотида номлари зикр қилинган Фоний таҳаллусли шоирларнинг шахсига ойдинлик киритилиши икки миллат адабиёти учун қўшилган улкан илмий янгиликдир.

Тошкент адабий муҳитида тузилган баёзлар ҳам муҳим адабий манбалардан саналади. Тошкентда баёз тузиш жараёнида хушнавис хаттотлар ҳам етишиб чиққан. Ўша даврда етишиб чиққан хаттотлар ўзбек илм-фани ривожига ўз ҳиссасини қўшган ва ноширлик соҳаларида самарли ишлар олиб борган шахслардир.

“Тошкент юқорида айтиб ўтганимиздек Қўқон хонлигига қарашли шаҳар бўлгани сабабли у ерда тузилган баёзлар асосий хусусиятлари билан Қўқонда тузилган қўлёзма баёзларга жуда яқин туради. Лекин бу адабий мактабда Қўқон ва Хоразмдаги сингари махсус тузилган совға баёзлари кам учрайди.

Тошкент адабий муҳити шоир ва моҳир таржимонларнигина эмас, балки хушқалам баёзнавис мусаннифлар гуруҳини ҳам тарбиялаб етказди. Муҳаммад Ёқуб Тошкандий, Муҳаммад Шохмурод котиб, Ўтаб Расул Муҳаммад ўғли (Мулла Ўтаб Тошкандий), Муҳаммад Юнус Тоиб, Алмаий ва Камийлар шулар жумласидандир.

Муҳаммад Ёқуб Тошкандий настаълиқ ва шикаста хатларида турли қўлёзмалар кўчирган. Унинг кўчирган қўлёзмаларидан намуналар ЎзФАШИ қўлёзмалар фондида 7721 рақами билан сақланмоқда.

Муҳаммад Шохмурод котиб эса хушнависликда шуҳрат топган устоз хаттотдир. У бир қанча қўлёзмалар ва литографик асарлар, жумладан, баёзлар учун шеърлар кўчирган, бир қанча шогирдлар ҳам тайёрлаган. Ўтаб Расул Муҳаммад ўғли Шохмурод котибнинг энг яхши шогирдларидан бўлиб, у Тошкентда турли шоирларнинг шеърларини тўплаб баёз нашр қилдирган.

Шунингдек, Муҳаммад Юнус Тоиб, Алмаий ва Камийлар ҳам хушнавис хаттот бўлганлар. Алмаий “хатти нохуний» усулида хат ёзишга моҳир бўлган.

Хуллас, бу хаттот ва котиблар, шоир ва ёзувчилар, моҳир таржимон ва уста ноширлар Тошкент адабий мактабида етишдилар ва ўзларининг сермазмун ижодлари билан Тошкент адабий муҳитини янада жонлантирдилар.

Умуман, XIX ва XX аср бошларида баёзларнинг кўплаб тузилиши ва улар таркибига демократик тенденциядаги шоирлар (Муқимий, Фурқат, Завқий, Мирзо, Нодим, Муҳаййир, Шавқий) шеърларининг кўплаб киритилиши ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ҳодисадир.

Қўлёзма баёзлар ўз таркибидаги социал аҳамиятга молик бўлган шеърлари билан Ўрта Осиёда прогрессив ижтимоий тафаккурнинг ривожига самарали таъсир қила олган адабий манбалардан биридир [8].”

Бу баёзчилиқ мактаблари ўзбек адабиётининг бадияти юқори эканлигидан далолат беради. Ўзбек адабиёти тарихини адабий манбашунослик ва матншунослик нуқтаи назаридан ўрганиш учун муҳим манбалардан саналади. Баёзчилиқ ва баёзларнинг ўзига ҳос томонларидан яна бири адабиётлар ўртасидаги адабий алоқалар азалдан мавжудлигини исботловчи адабий манба ҳамдир.

Хуллас, баёз ва баёзчилиқ билан шуғулланган тадқиқотчилар аниқланди ва уларнинг илмий қарашлари таҳлилий ўрганилди. Баёзларнинг миллий тафаккуримизга таъсири аниқланди. Ҳар бир баёзнинг ўзини алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганиш керак, деган хулосага келдик. Чунки баёзлар адабиётимиз тарихини холис ўрганиш учун энг ишончли ва

муҳим адабий манбалардан ҳисобланади. Чунки баёзлар турли даврда ижод қилинган, турли ҳудуд ва бир ёки (кўпинча бир миллатга) бошқа миллатларга мансуб бўлган ижодкорларнинг адабий жанрларда ёзган шеърлари тўпламидир. Лекин адабиётшуносликда энг муҳими адабий манба ҳисобланади.

Баёзнависликни бошлаб берган Абу Томм тартиб берган баёзлардан бошлаб, ўзбек баёзчилиқ мактаблари ва XX асрда тузилган Тошкент баёзларигача бўлган адабий манбалар қиёсий ўрганилди ва ўзига хос томонлари таҳлил қилинди.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунга қадар баёзлар адабий манба сифатида адабиётимиз тарихи ва Шарқ адабиётини ўрганишда муҳим манба саналади. Мавжуда Ҳамидованинг “Қўлёзма баёзлар – адабий манба” монографик пландаги тадқиқоти ҳам ўзбек ва тожик халқлари адабиёти тарихи, адабий манбашунослиқ ва матншунослиқ юзасидан ўрганиш учун дастурул амал вазифасини ўтайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ҳамидова М. Қўлёзма баёзлар – адабий манба. ФАН, Тошкент.-15-16-бетлар.
2. Ҳамидова М. Қўлёзма баёзлар – адабий манба. ФАН, Тошкент.- 17-б.
3. Ҳамидова М. Қўлёзма баёзлар – адабий манба. ФАН, Тошкент.- 18-б.
4. Ҳамидова М. Қўлёзма баёзлар – адабий манба. ФАН, Тошкент.- 31-б.
5. Ҳамидова М. Қўлёзма баёзлар – адабий манба. ФАН, Тошкент.- 37-38-бетлар.
6. Qomus. Info onlayn ensiklopediya.“F” harfi.
7. Ҳамидова М. Қўлёзма баёзлар – адабий манба. ФАН, Тошкент.- 49-51- бетлар.
8. Ҳамидова М. Қўлёзма баёзлар – адабий манба. ФАН, Тошкент.- 56-57- бетлар.

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA‘MUN AKADEMIYASI**

**XORAZM MA‘MUN AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI**

**№6/4 (115)
2024 y., iyun**

O‘zbekcha matn muharriri:
Ruscha matn muharriri:
Inglizcha matn muharriri:
Musahhih:
Texnik muharrir:

Ro‘zmetov Dilshod
Hasanov Shodlik
Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
O‘rozboyev Abdulla
Shomurodov Jur‘at

“Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi
Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-023

Terishga berildi: 06.06.2024
Bosishga ruxsat etildi: 14.06.2024.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 70.
Hajmi 27,9 b.t. Buyurtma: № 6-T

Xorazm Ma‘mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18